

พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช

วัดเบญจมบพิตร

คณะสงฆ์ไทย

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

ในงานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

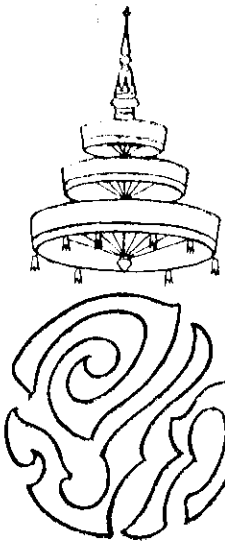
วัดเบญจมบพิตร

ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961116483

๒๔๙๓

หอสมุดแห่งชาติ
ที่ ...
วันที่ ... / ... / ...

พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช

วัดเบญจมบพิตร

หอสมุดแห่งสมุดรัฐสภา

คณะสงฆ์ไทย

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

ในงานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดเบญจมบพิตร

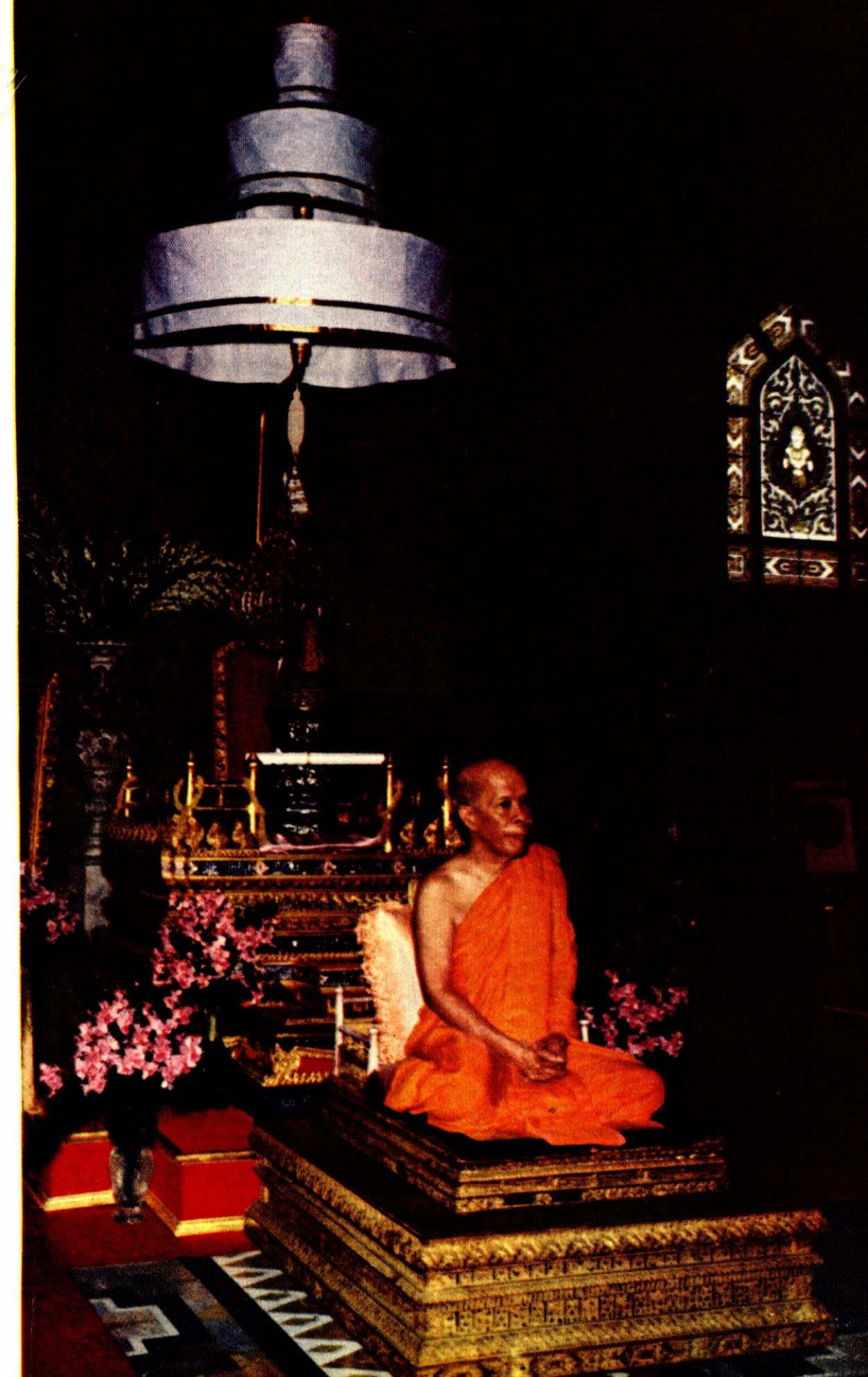
ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดเบญจมบพิตร

คำปรารภ

ในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช [ปลด กิตฺติโสภโณ] ตามหมายสำนักพระราชวังกำหนดวันที่ ๑๗–๑๘–๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จัดการพระเมรุและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นงานหลวง เต็มตามกำหนดพระอิสริยยศอย่างสูง โดยพระราชประเพณีทุกประการ เป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้

ในงานพระเมรุครั้งนี้ พระมหาเถระมาส่วน ในนามของคณะสงฆ์ไทย อันมีสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ สังฆนายก เป็นประธาน ได้พิจารณาร่วมกันกับคณะวัดเบญจมบพิตร ซึ่งพระเทพกิตติมุนีเป็นหัวหน้า มีความเห็นสอดคล้องต้องกันเป็นเอกฉันท์ว่า เป็นการสมควรยิ่งนักที่คณะสงฆ์ คณะศิษยานุศิษย์ ตลอดลงไปจนถึงคณะพุทธบริษัทและท่านผู้มีความเคารพเลื่อมใสจงรักภักดีในพระองค์สมเด็จพระสังฆราช จะพึงถือเป็นโอกาสพิเศษร่วมกันบำเพ็ญกุศลถวายอีกวาระหนึ่ง โดยเสด็จพระราชกุศล

ความจริง นับตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์มา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายเป็นลำดับมาครบถ้วนทุกประการ และด้วยเดชะได้อาศัยพระบรมโพธิสมภาร กับทั้งอาศัยพระบารมีธรรมอันมีอยู่ในพระองค์สมเด็จพระสังฆราช ได้มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสทั้งฝ่ายบรรพชิตทั้งฝ่ายคฤหัสถ์ บำเพ็ญกุศลอุทิศถวายตามกำลังสามารถของแต่ละรายโดยเสด็จพระราชกุศลไม่ขาดสาย ตั้งแต่ต้นมาจนถึงงานออกพระเมรุ ปรากฏตามรายการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย โดยเสด็จพระราชกุศลอีกส่วนหนึ่งแล้ว พฤติเหตุดังกล่าวนี้

ล้วนทำให้เกิดความแช่มชื่นปีติยินดีอย่างลบล้นพ้นประมาณแก่คณะวัดเบญจมบพิตร และคณะศิษยานุศิษย์ทั่วไป

อาศัยเหตุนี้ ทางฝ่ายพระมหาเถระและคณะวัดเบญจมบพิตร จึงขอถือโอกาสบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายสมเด็จพระสังฆราช เป็นส่วนโดยเสด็จพระราชกุศลตามคตินิยมในทางพระพุทธศาสนา กล่าวเฉพาะการพิมพ์หนังสือเป็นอนุสรณ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราช ได้พิจารณาเห็นร่วมกันว่า สมควรจะพิมพ์พระนิพนธ์ต่าง ๆ ของพระองค์ท่านบางส่วน ตั้งชื่อรวมว่า "พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร" กับ "บันทึกรายงานการเสด็จเยือนสหรัฐอเมริกา – ยุโรป – อินเดีย" รวมเป็นหนังสือ ๒ เล่ม ด้วยกัน.

หนังสือเรื่อง พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร นั้น เป็นหนังสือหลายเรื่องหลายรส บังเกิดขึ้นต่างกรรมต่างวาระกัน ทั้งต่างสมัยเวลาและพระพรรษายุกาล จัดเป็นชุดเทศนา ชุดพระโอวาท ชุดสัมโมทนียกถา ชุดสาส์นหรือสุนทรพจน์ ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้แล้ว พระนิพนธ์เหล่านี้ เลือกนำมาตีพิมพ์เพียงเป็นตัวอย่างเฉพาะบางเรื่อง เพื่อให้เห็นพระนิพนธ์ในสมัยนั้น ๆ มิใช่ว่าจะมีเพียงเท่าที่นำมาตีพิมพ์ไว้ในที่นี้เท่านั้นหามิได้ สำหรับชุดเทศนา ได้เลือกเฉพาะพระธรรมเทศนาที่มีต้นฉบับอยู่ และที่เห็นสมควรจะนำมาตีพิมพ์ในคราวนี้ เริ่มตั้งแต่ได้รับสมณศักดิ์เปรียญ ๙ ประโยค และได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระศรีวิสุทธิวงศ์ เป็นต้นมา เป็นพระธรรมเทศนาจบเรื่องในตัวก็มี เป็นพระธรรมเทศนาชุด แต่เลือกมาไว้เฉพาะกัณฑ์ก็มี ให้ความรู้หลายชั้นหลายกระบวน การดำเนินความตามหลักธรรมก็ดี ตามสำนวนโวหารก็ดี

ไม่นิยมว่าเป็นส่วนทั่วไปหรือเป็นส่วนเฉพาะงาน ท่านผู้อ่านจะพึงเห็นได้เองว่า สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ทรงมีความแตกฉานในหลักธรรม ทรงเข้าใจหลักธรรมหรือขบปัญหาธรรมได้ถูกต้องเสมอมา ทั้งสำนวนเทศนาล้วนแต่สละสลวยกลมกล่อมไม่ขาดคำขาดความ ทรงพระคุณสมบัติ สมกับที่ท่านสรรเสริญพุทธสาวกไว้ว่า "พฺยตฺโต ปฏิพโล" เป็นผู้เฉียบแหลมหลักแหลม ทั้งเป็นผู้สามารถที่จะแสดงออกได้โดยฉับพลัน โดยเฉพาะ "พระธรรมเทศนาวิสาขบูชา" ที่ทรงถวาย ณ ค่ายหลวง หาดเจ้าสำราญ สมัยที่พระองค์ยังดำรงสมณศักดิ์ที่ "พระศรีวิสุทธิวงศ์" นั้น สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ฯ รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงยกย่องพระกิตติคุณพระธรรมเทศนาวิสาขบูชากัณฑ์นี้เป็นอย่างสูง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์นั้นแล้ว แม้ในชุดพระโอวาท ชุดสัมโมทนียกถา ชุดสาส์นหรือสุนทรพจน์ ท่านผู้อ่านจะได้เห็นพระปรีชาสามารถในขบวนนั้น ๆ เป็นอย่างดี

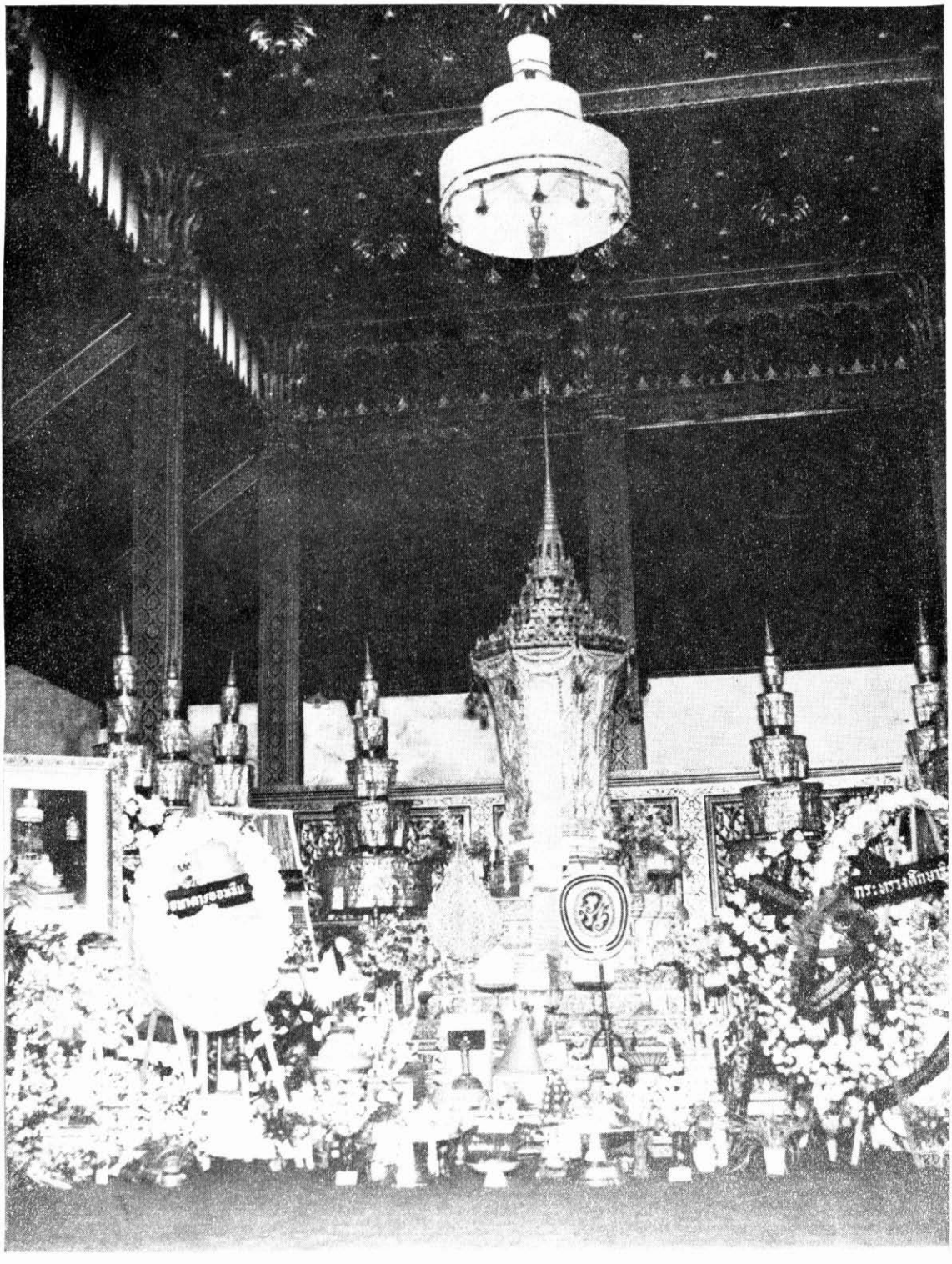
พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช ให้ความรู้ทางธรรมเป็นส่วนประดับสติปัญญา ให้คติในทางที่จะครองตนไว้ในทางที่ชอบ ให้แบบฉบับของการแต่ง การแสดงในทางเทศนาโวหาร ทั้งในส่วนสามัญทั้งในส่วนวิสามัญว่าควรจะดำเนินไปในรูปหรือลักษณะเช่นไร และประการสุดท้าย จักได้ความรู้ที่เป็นความรู้ตามเป็นจริงว่า ถ้อยคำสำนวนของผู้แต่งผู้แสดงด้วยการเขียนการพูดจะแปรเปลี่ยนลักษณะอาการไปจากเดิมได้ตามระยะการหมดเปลืองแห่งวัยหรืออายุของบุคคล จากแข็งกร้าวเป็นนิ่มนวล จากผิวเผินเป็นลึกซึ้ง จากเด็ดขาดเป็นผ่อนปรน จากใหม่กลายเป็นไกล จากความพุ่มเพื่อยแห่งสำนวนเป็นกระทัดรัด ฯลฯ พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราชเหมือนนานาภัณฑ์ที่นำมารวบรวมไว้แล้ว เสนอให้ท่านผู้อ่านเลือกตามปรารถนา และพิจารณาถึงสาระหรือความไพเราะงดงามแห่งเรื่องนั้น ๆ เชื่อว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้ได้รับได้อ่านเป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นความ

ประสงค์อย่างยิ่งของคณะผู้จัดให้มีการตีพิมพ์ขึ้นในงาน พระเมรุพระศพ สมเด็จพระสังฆราชในครั้งนี้.

เดชะอำนาจกุศลส่วนธรรมวิทยาครั้งนี้ กับทั้งอำนาจกุศลบุญราศีทั้งปวง อันเกล้ากระหม่อมคณะสงฆ์ไทยได้พร้อมใจกันบำเพ็ญโดยเสด็จพระราชกุศล ขอน้อมเกล้าอุทิศถวายพระกุศลทั้งมวลแด่พระองค์สมเด็จพระสังฆราช ผู้ทรงพระคุณเอนกอนันต์ เมื่อใต้ฝ่าพระบาทได้ทรงทราบด้วยพระญาณวิถีแล้ว ขอได้ทรงอนุโมทนาเพื่อสำเร็จเป็นพระปัตตานุโมทนามัยกุศล เพิ่มเติมเสริมพระบารมีคุณของพระองค์ให้ภิยโยยิ่ง ๆ และได้ทรงลุถึงที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ เทอญ ฯ

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

คณะสงฆ์ไทย

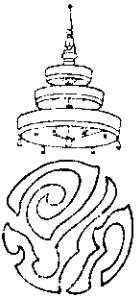
พระโกศ พระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ กิตฺติโสภณมหาเถระ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

พระประวัติ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดเบญจมบพิตร

ประสูติ

สมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถระ) พระนามเดิม "ปลด" นามบิดา ขุนพิษณุโลกประชานาถ (ล้ำ) นามมารดา ท่านปลั่ง ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ ตรงกับวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ บีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๒๕๑ เวลา ๑๐ ทุ่ม (๐๔.๐๐ น.) เศษ ที่บ้านในตรอกหลังตลาดพาหุรัด ติดกับวัดราชบุรณะ ในพระนคร

ท่านขุนพิษณุโลกประชานาถ (ล้ำ) เป็นมหาดเล็กใกล้ชิดในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เป็นเจ้ากรมคนแรกในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ในเวลาที่สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นทรงกรมเป็นกรมขุน ฯ และได้ลาออกเสียก่อนที่จะทรงกรมเป็นกรมหลวง ฯ เนื่องจากสุขภาพไม่สมบูรณ์ ถึงแก่กรรมเมื่ออายุได้ ๕๑ ปี ส่วนท่านปลั่ง มารดานั้น ได้ไปตั้งหลักฐานอยู่ในตรอกหลังพระราชวังเดิม (ร.ร. ทหารเรือ

นี้จุบัน) และได้มีอาชีพค้าขายอยู่ที่ตลาดท่าเตียน ภายหลังได้ติดตามมาอยู่ที่บ้านข้างวัดเบญจมบพิตร จนถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๕ อายุได้ ๗๑ ปี

สมเด็จพระสังฆราชเคยรับสั่งว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับสั่งชี้แจงให้ทราบว่า มีสายตระกูลสัมพันธ์กันโดยฐานพระญาติ ในสายตระกูลเกตุทัต, หงสกุล, สกุณะสิงห์, และคชาชีวะ, โดยท่านเจ้ากรมล้ำ เป็นบุตรท่านสั้น และหลวงรักษ์ราชทรัพย์ (หนูพิณ) และสมเด็จพระสังฆราชทรงใช้นามสกุลว่า "เกตุทัต" เสมอ เพราะทรงถือว่าเป็นสายใหญ่ ส่วนท่านปลั่งนั้น โดยสายตระกูลเพียงแต่แจ้งว่าเป็นญาติกับหม่อมสว่าง ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ โดยสมเด็จพระสังฆราช ทรงตั้งอยู่ในฐานะเป็น "น้า" ของพระโอรสธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้น ที่กำเนิดแต่หม่อมสว่าง.

สมัยทรงพระเยาว์และเริ่มการศึกษา

ท่านปลั่ง ได้พาสมเด็จ พระสังฆราช แต่ยังทรง พระเยาว์ ไปอยู่กับท่านตาหรั่งและท่านยายน้อย (ท่านตาและท่านยายของสมเด็จพระสังฆราช) ที่บ้านเดิมในตรอกหลังพระราชวังเดิม ธนบุรี ทรงเจริญวัย ณ บ้านนั้น จนถึงเวลาไปบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ที่วัดพระเชตุพน เมื่อพระชนม์ได้ ๑๒ ปี

ขุนวิสุทธิวารินทร์ (พร้อม เรืองสุข) ได้เขียนเล่าถึงบุคลิกลักษณะของสมเด็จพระสังฆราชสมัยทรงพระเยาว์ไว้ว่า "มีกิริยาเรียบร้อยมาก แปลกกว่าเด็กชายอื่น ๆ ในหมู่เดียวกัน ท่านไม่เอาเรื่องกับทางโลกเลย ถ้าเด็กคนไหนเกเรท่านก็จะเลี่ยงออกห่างไม่เล่นด้วย สำหรับเด็กผู้หญิงท่านไม่เคยเล่นด้วยเลย ข้าพเจ้าเองมีน้องผู้หญิงอยู่หลายคน เด็กชายปลดเข้าไปวิ่งเล่นในบ้านข้าพเจ้าเสมอ ยังไม่พูดด้วยเลย เมื่อน้องข้าพเจ้าถามท่านก็ตอบ ไม่ถามท่านก็ไม่พูด แต่รักข้าพเจ้าและนับถือข้าพเจ้ามาก เรียกข้าพเจ้าว่าพี่พร้อมทุกคำ ชอบมาถามถึงเรื่องสมัยเก่า ๆ ว่า อย่างนั้นโบราณเขาเรียกว่าอย่างไร เป็นเด็กที่ชอบศึกษาหาความรู้จากผู้ใหญ่เสมอ" และพระองค์เองก็เคยรับสั่งว่า ทรงกลัวบาปมากมาแต่ยังทรงพระเยาว์ โดยเฉพาะคนที่

ชอบดื่มสุรา พระองค์ไม่ยอมเข้าใกล้เลย จึงเป็นเหตุให้ทรงมีพระอัธยาศัยน้อมไปในการบรรพชา และมีพระทัยใฝ่ศึกษาทางธรรม ทรงมีเพื่อนเล่นอยู่ด้วยกัน ๒ คน คนหนึ่งคือนายนราภิบาล อีกคนชื่อเทศ เคยรับสั่งว่า เพื่อนทั้ง ๒ นี้ดีมาก ไม่เคยว่งแกพระองค์เลย

ได้ทรงศึกษาอักขรสมัยพออ่านออกเขียนได้แล้ว เริ่มเรียนภาษาบาลีแต่เมื่อพระชนม์ได้ ๘ ปี โดยท่านตาเป็นผู้พาไปเรียนกับอาจารย์และรับกลับบ้าน ได้เรียนมูลกัจจายน์กับอาจารย์พัก วัดประยุรวงศาวาส จนจบการก และเรียนธมฺมปทฏฺฐกถากับพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เบี้ย) แต่ยังเป็นพระเทพมุนีวัดกัลยาณมิตร พระราชโมลี (บัว) แต่ยังเป็นเปรียญและเป็นพระราชาคณะที่พระสาธุศีลสังวร วัดพระเชตุพน และพระยาธรรมปรีชา (บุญ) แต่ยังเป็นพระวิจิตรธรรมปริวัตร ซึ่งเป็นอาจารย์หลวงสอนพระปริยัติธรรม ณ วัดสุทัศนเทพวราราม

การเรียนภาษาบาลีของพระองค์ ในระยะนี้คล้ายกับนักเรียนไปโรงเรียนอย่างในปัจจุบัน กล่าวคือ ยังคงอยู่ที่บ้าน แล้วมาเรียนหนังสือตามสถานที่ดังกล่าวแบบนักเรียนไปกลับ จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ พระชนม์ได้ ๑๒ ปี จึงทรงบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ ณ วัดพระเชตุพน

บรรพชา

เมื่อได้ทรงศึกษาบาลีภาษา มีความรู้พอจะเข้าสอบได้แล้ว จึงได้ไปรับการบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ในสำนักพระสาธุศีลสังวร (บัว) วัดพระเชตุพน เมื่อพระชนม์ได้ ๑๒ ปี ในปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ ต่อมาอีก ๓ เดือนก็ได้เข้าสอบพระปริยัติธรรมในปลายปีนั้น ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ทรงเป็นอธิบดีการสอบไล่ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ พระราชดำเนินมา ทรง พึ่ง การแปลใน วันนั้นด้วย และเมื่อสามเณรปลด (สมเด็จพระสังฆราช) จับประโยค ๑ เพื่อเข้าแปลเป็นครั้งแรกนั้น เป็นวันเดียวกับพระวัดเบญจมบพิตรเข้าแปลเป็นปีแรกเช่นเดียวกัน

เมื่อพระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทอดพระเนตร เห็นสามเณรปลดเข้าแปลได้ประโยค ๑ ก็รับสั่งว่า "เณรเล็ก ๆ ก็แปลได้" และรับสั่งถามถึง

สมบัติของสมเด็จวิริยาลัย

อาจารย์ ท่านเจ้าคุณพระสาธุศีลสังวร (บัว) จึงนำถวายตัว ครั้นทรงสอบถามได้ความว่า เป็นบุตรเจ้ากรมล้ำ ก็ยิ่งทรงพระกรุณา จึงโปรดให้อยู่วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ตั้งแต่วันนั้น ต่อมาได้เข้าแปลประโยค ๒ และประโยค ๓ ได้ ในการสอบไล่คราวนั้น ดังปรากฏตามรายการพระราชกุศลในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามภาคที่สี่ ร.ศ. ๑๒๐ ว่า "สามเณรปลด ประโยค ๑ แปลวันที่ ๒๓ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ ธรรมบทบั้นต้น ผูก ๑๘ หนังสือ ๑๐ บรรทัด ขึ้นต้น เตปี วาณิชกา ราชกุลๆ คนฺตฺวา ลงท้าย สาสนๆ ปหิตๆ เทวีติ แปลสองพัก ๒๐ นาที ความรู้เป็นชั้นสอง ประโยค ๒ แปลวันที่ ๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ธรรมบทบั้นต้น ผูก ๑ หนังสือ ๑๐ บรรทัด ขึ้นต้น ตตฺถ กิญฺจาปี มโนติ ลงท้าย มโน เสฏฺโฐ แปลสองพัก ๑๕ นาที ความรู้เป็นชั้นที่สอง ประโยค ๓ แปลวันที่ ๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ธรรมบทบั้นต้น ผูก ๓ หนังสือ ๒๐ บรรทัด ขึ้นต้น อสาเร สารมติโนติ อิมๆ ลงท้าย ปธานๆ ปทหิตฺวา แปลพักเดียว ๒๕ นาที ความรู้เป็นชั้นที่สอง" ดังนี้ชื่อว่า สามเณรปลด สอบได้เปรียญ ๓ ประโยค

เมื่อได้มาอยู่วัดเบญจมบพิตรแล้ว ก็ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมสูงขึ้นโดยลำดับ ประโยค ป.ธ. ๔-๕-๖ ได้ศึกษากับท่านอาจารย์ คือสมเด็จพระวันรัต ปุณฺณทตฺต-มหาเถระ (จ่าย) เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร องค์ประถม และสมเด็จพระวันรัต อุทยมหาเถระ (ทิต) เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ ผู้กำกับการวัดเบญจมบพิตรและอาจารย์อื่น ๆ อีกหลายท่าน เช่น พระยาปริยัติธรรมธาดา ณ วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นต้น ประโยค ป.ธ. ๗-๘-๙ ได้ศึกษากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ-วโรรสเป็นประจำ แต่บางครั้งได้ไปศึกษากับสมเด็จพระวันรัต อุทยมหาเถระ (ทิต) บ้าง สำหรับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ องค์นี้ สมเด็จพระสังฆราชเคยรับสั่งว่า ท่านแม้จะเป็นเปรียญเพียง ๔ ประโยค แต่ความรู้แล้ว พระเปรียญ ๙ ประโยคทำอะไรไม่ได้ ผลของการศึกษา ปรากฏว่าทรงสอบไล่พระปริยัติธรรมประโยค ๔ ได้ เมื่อ

พระชนม์ได้ ๑๓ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๔) ประโยค ๕ ได้เมื่อพระชนม์ได้ ๑๔ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๕) ประโยค ๖ ได้เมื่อพระชนม์ได้ ๑๕ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๖) ประโยค ๗ ได้เมื่อพระชนม์ได้ ๑๖ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๗) ประโยค ๘ ได้เมื่อพระชนม์ได้ ๑๙ ปี (พ.ศ. ๒๔๕๐) และประโยค ๙ ได้เมื่อพระชนม์ย่างเข้าปีที่ ๒๐ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ซึ่งปรากฏตามรายการพระราชกุศลในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ภาคที่ ๑๗ รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ ว่า

"สามเณรปลด ประโยค ๙ แปลวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ ฎีกาอภิธัมมัตถสังคห ผูก ๘ ว่าด้วยอารมณ์ของอภิญญา หนังสือ ๑๐ บรรทัดขึ้นต้น เอตฺถ หิ อิทฺธิวิธญาณสฺส ตาว ฯลฯ ลงท้าย อย เมเตสํ อารมฺมณวิภาโค แปลพักเดียว ๑๔ นาที ความรู้ชั้น ๑" ดังนี้

อุปสมบท

ทรงได้อุปสมบท ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ปรากฏตามรายการพระราชกุศลในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ภาคที่ ๑๗ รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ ว่า

อุปสมบทนาคหลวง

ด้วยสามเณรปลด วัดเบญจมบพิตร สอบไล่พระปริยัติธรรมในที่ประชุมพระเถรานุเถระ ณ สนามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้เป็นเปรียญสามัญ แต่ยังย่อมเยาว์ เมื่อต้นศก ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ต่อมาปลายศก ได้เป็นเปรียญตรี ครั้นศก ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้เป็นเปรียญโท เมื่อศก ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ได้เป็นเปรียญเอก ๙ ประโยค ด้วยกำลังฉันทวิริยะและปรีชาสามารถเป็นเหตุ จึงกระทำให้เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระปริยัติธรรม ได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยค แต่เมื่ออายุยังไม่ถึง ๒๐ ปี ศก ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) บัดนี้ อายุครบบริบูรณ์ควรจะอุปสมบทได้แล้ว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหฤทัยยินดีในความปรีชาสามารถของสามเณรปลด เปรียญ ซึ่งสอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค แต่เมื่อยังเป็นสามเณรหาได้โดยยาก เป็นเหตุให้ทรงพระกรุณา จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการที่จะอุปสมบทมีทำขวัญด้วย เจ้าพนักงานจัดการที่จะทำขวัญที่พระที่นั่งทรงธรรม ตกแต่งประดับประดาธรรมาสน์ประดับมุกข์อันเป็นบัลลังก์เรือ ด้วยใบไม้ดอกไม้ ณ เบื้องบน เหมือนธรรมาสน์เทศน์มหาชาติ ด้านตะวันออกตั้งเก้าอี้สำหรับพระสงฆ์นั่ง ด้านตะวันตกตั้งพระราชอาสน์ และตั้งเก้าอี้พระบรมวงศานุวงศ์ต่อออกมา ในพระฉากตั้งเก้าอี้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน หว่างกลางตั้งเครื่องอัฐบริขารและของถวายในการอุปสมบท และตั้งบายศรีเครื่องทำขวัญ มีบายศรีทองเงินขนาดเล็กคู่หนึ่ง บายศรีตองคู่หนึ่ง แต่งดอกไม้แทนของคาวหวาน ส่วนที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ก็ได้เตรียมการที่จะอุปสมบทตามธรรมเนียม

วันที่ ๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินแต่พระราชวังสวนดุสิตโดยรถม้าพระที่นั่งถึงวัดเบญจมบพิตร เสด็จพระราชดำเนินทางประตูหน้าพระอุโบสถเลี้ยวข้ามสะพานพระรูปประทับบนพระที่นั่งทรงธรรม มีพระราชดำรัสด้วยสมเด็จพระวันรัต (อุทยมหาเถระ ฑิต) ตามสมควรแล้ว เสด็จกลับมาประทับพระราชอาสน์ โปรดให้สามเณรปลด เปรียญ ขึ้นนั่งบนธรรมาสน์แล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนทำขวัญ พระสงฆ์ในพระอารามนี้ (วัดเบญจมบพิตร) ซึ่งนั่งเก้าอี้อยู่นั้นกับสมเด็จพระวันรัตซึ่งเป็นประธาน สวดชัยมงคลคาถา เวียนเทียนรอบหนึ่ง สวดจบหนึ่งทุกรอบ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเวียนเทียน พราหมณ์เป่าสังข์แกว่งบัณเฑาะว์ ชาวประโคม ประโคมแตรสังข์ฆ้องชัยพิณพาทย์ ครั้นถ้วนเบญจมวารแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สามเณรปลด เปรียญ แล้วสมเด็จพระวันรัตถวายอดิเรก พระสงฆ์รับภวตุสัพพมังคลังแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จ

ประทับมุขศาลาบัณฑรภาค ทอดพระเนตรกระบี่กระบอง ซึ่งมีในการทำขวัญ และพระราชทานรางวัลตามสมควรทุก ๆ คู่แล้ว เวลาย่ำค่ำ ๓๕ นาที เสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังสวนดุสิต

วันที่ ๔ กรกฎาคม เวลาบ่าย กระบวนรถมอเตอร์คาร์ของหลวง และรถที่ขอแรงมาเข้ากระบวน(๑) ได้มาเทียบอยู่ที่ถนนฮก แล้วอ้อมพระอารามมาตามถนนดวงตะวัน ท้ายกระบวนจดถนนเบญมาศ แต่รถซึ่งรับสามเณรปลด เปรียญ เทียบอยู่ตรงประตูข้างพระอารามด้านเหนือตรงสะพานถ้วย รถหลวงและรถที่ขอแรงมาเข้ากระบวน รับบรรทุกเครื่องสักการธูปเทียนอุบัชฌาย์ เครื่องบริขาร และของถวายพระนั่งหัตถบาส ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ สามเณรปลด เปรียญ ขึ้นรถเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาวัดเบญจมบพิตร แต่พระราชวังสวนดุสิต โดยรถพระที่นั่งมอเตอร์คาร์ ทอดพระเนตรกระบวนจนตลอดแล้ว เสด็จพระราชดำเนินล่วงหน้าตามทางที่กระบวนจะเดินนั้น หยุดประทับรถพระที่นั่งคอยทอดพระเนตรอยู่หน้าประตูสวัสดิโสภา

ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที กระบวนรถเคลื่อนจากวัดเบญจมบพิตร เป็นลำดับกัน ไปตามถนนฮก(๒) ข้ามสะพานโสภาค ไปถึงถนนคอเสื้อ เลี้ยวข้ามสะพานชมัยมรุเชฐ ตรงไปเลี้ยวถนนตลาด ข้ามสะพานเทวกรรมรังรักษ์ เลี้ยวไปตามถนนกรุงเกษม ข้ามสะพานร้อยปี ตรงไปเลี้ยวถนนบำรุงเมือง ข้ามสะพานแม้นศรี ข้ามสะพานสมมตอมรมารค ตรงไปผ่านเสาชิงช้า ข้ามสะพานช้างโรงสี

---

(๑) รถพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท รวมทั้งรถหลวงด้วย จำนวน ๕๔ คัน มีชื่อเรียกตามลำดับว่า รถกระบะ, รถพระขรรค์เพ็ชร, รถเตร็จฟ้า, รถเดนิด, รถอัคนิวาต, รถลอยเมฆ, รถกลกำบัง, รถฟ้องฟ้า, รถรามประพาส, รถสุปรารถนา, รถอากาศประดาย, รถจำปาห้อยหู, รถประทุมรัตน์, รถอจลศรัทธา, รถเมขลา, รถราชสีห์, รถกระบะ, รถอาทิจมณฑล, รถจันทรมณฑล, รถถลาวุ, รถเกษตรราษี, รถกระบวนช่าง, รถสมิงทอง, รถสีหกุญชร, รถจรดจักรวาฬ, รถฉาวพระนคร, รถราชหัสดี, รถอาศน์พระยม, รถสุรางค์สำริง, รถอมรโอสถ, รถสินาดนรินทร์, รถอัศวพาหน, รถกระบะ, รถโบรีบริรักษ์, รถชูเชิดชื่อ, รถกฤษณจักร, รถอินทรธนู, รถเลื่อนโพยม, รถชจรทวีป, รถถนกมาลา, รถโดมเวหน, รถหิรัญรวย, รถย่นมรรคา, รถพลโกสีย์, รถสิบคชประชุม, รถกลีบเมฆเคลื่อน, รถนวยนาค, รถรักร้อย, รถเย้ากระมล, รถหงมะสารถี, รถสละสลวย, รถไอยราพต, รถราชานุยันต์, รถกระบะ. ฯ

(๒) ปัจจุบัน คือ ถนนนครปฐม

ตรงไปเลี้ยวถนนสนามไชย ผ่านรถพระที่นั่ง ซึ่งประทับคอยทอดพระเนตรอยู่ที่หน้าประตูสวัสดิโสภานั้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ลงจากรถรอคอยตามเสด็จพระราชดำเนิน แล้วปล่อยรถล่วงไปทางบ้อมเผด็จดัษกร เมื่อใกล้จะถึงรถสามเณรปลด เปรียญ โปรดเกล้า ฯ ให้รถเข้าประตูสวัสดิโสภา ไป ๓ หลัง คือรถบรรทุกเครื่องสักการะ ๑ รถบรรทุกเครื่องอัฐบริขาร ๑ รถสามเณรปลด เปรียญ ๑ รถพระที่นั่งตามเข้าประตูสวัสดิโสภาไป หยุดรถพระที่นั่งที่ประตูพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว เสด็จพระราชดำเนินทรงพาสามเณรปลด เปรียญ เข้าประตูพระระเบียงตรงหน้าพระพุทธปรางค์ ตามทางลาดพระบาท พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท แล้วเสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว สามเณรปลด เปรียญ จุดเทียนบูชาพระมหามณีรัตนปฏิมากรแล้ว พระราชทานไตรสามเณรปลด เปรียญ ครองผ้าเสร็จแล้ว นำเครื่องสักการะเข้าไปขอนิสัยต่อสมเด็จพระวันรัต[๑] เมื่อสมเด็จพระวันรัตรับเป็นอุปัชฌาย์และบอกบาตรจีวรแล้ว ขับสามเณรปลด เปรียญ ออกไปนอกหัตถบาสสงฆ์ พระธรรมวโรดม[๒] และพระธรรมเจดีย์[๓] สวดสมมติตนต่อสงฆ์แล้วออกมาถามอันตรายิกธรรมแก่สามเณรปลด เปรียญ แล้ว กลับเข้าไปประกาศแก่พระสงฆ์ และเรียกสามเณรปลด เปรียญ เข้าไปถามอันตรายิกธรรมต่อหน้าสงฆ์อีกวาระหนึ่งแล้ว สามเณรปลด เปรียญ ขออุปสมบทต่อสงฆ์ พระธรรมวโรดมและพระธรรมเจดีย์สวดญัตติจตุตถกรรมวาจา ให้สามเณรปลด เปรียญ สำเร็จอุปสมบทเป็นอุปสัมบันขึ้นในพระพุทธศาสนา มีนามตามฉายาว่า กิตฺติโสภโณ เมื่อเสร็จอุปสมบทแล้ว โปรดให้เปลี่ยนพระธรรมไตรโลกาจารย์[๔]ออกมาบอกอนุสาสน์กรณียากรณียะ พระมหาปลด รับ อาม ภันเต ๙ หนแล้ว โปรดให้พระมหาปลด

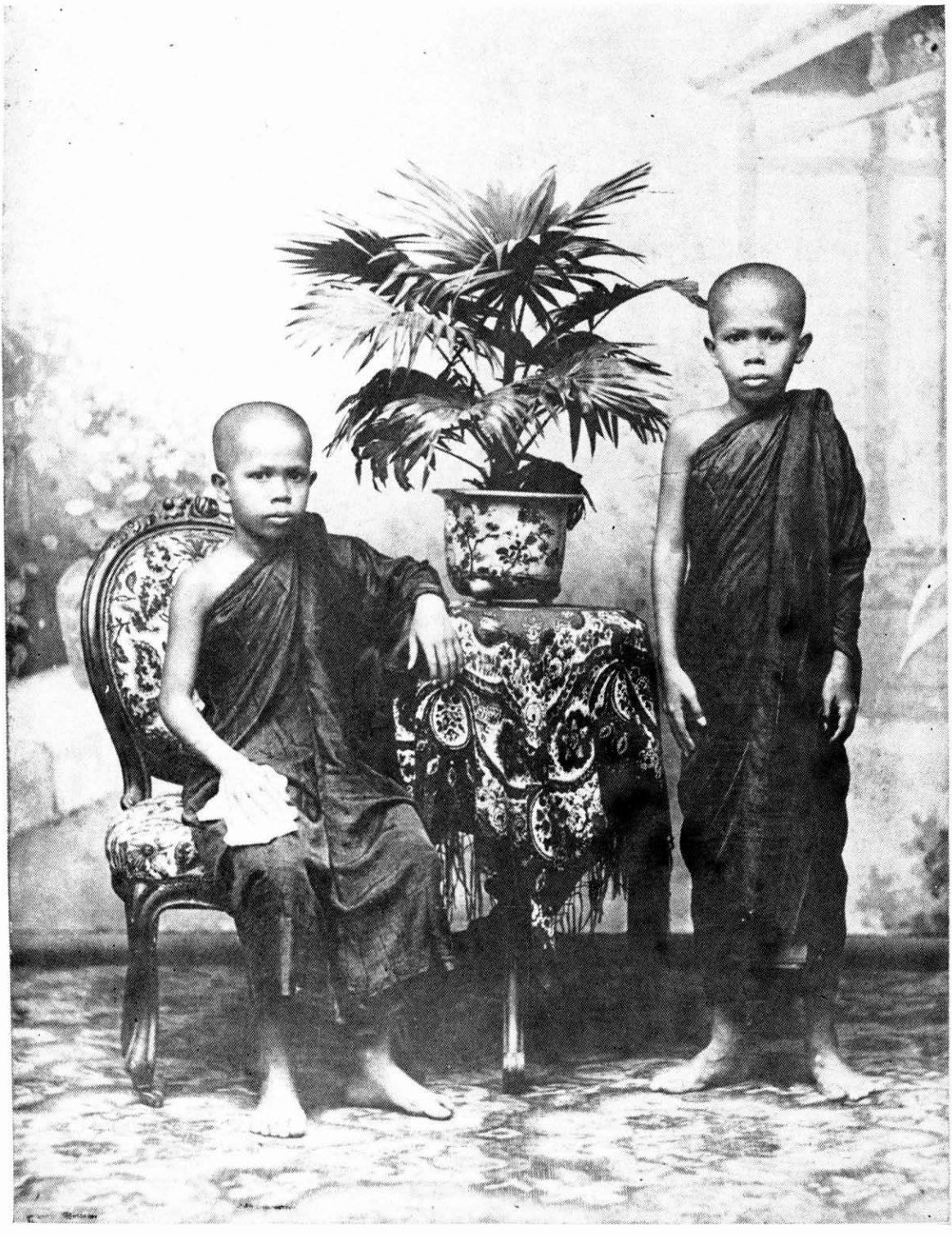
---

(๑) สมเด็จพระวันรัต อุทยมหาเถระ (ทิต) วัดมหาธาตุ

(๒) สมเด็จพระวันรัต ปุณณทัตตมหาเถระ (จ่าย) วัดเบญจมบพิตร

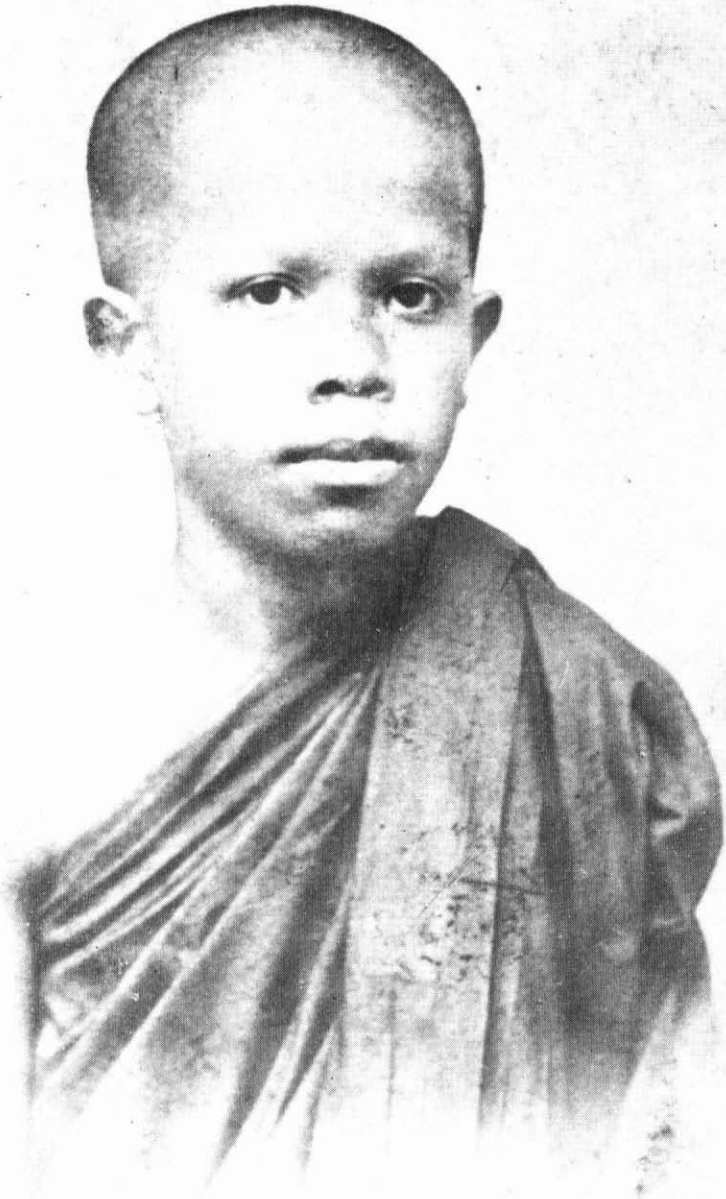
(๓) สมเด็จพระพุฒาจารย์ ธัมมสรมหาเถระ (เข้ม) วัดพระเชตุพน

(๔) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร) วัดระฆังโฆสิตาราม

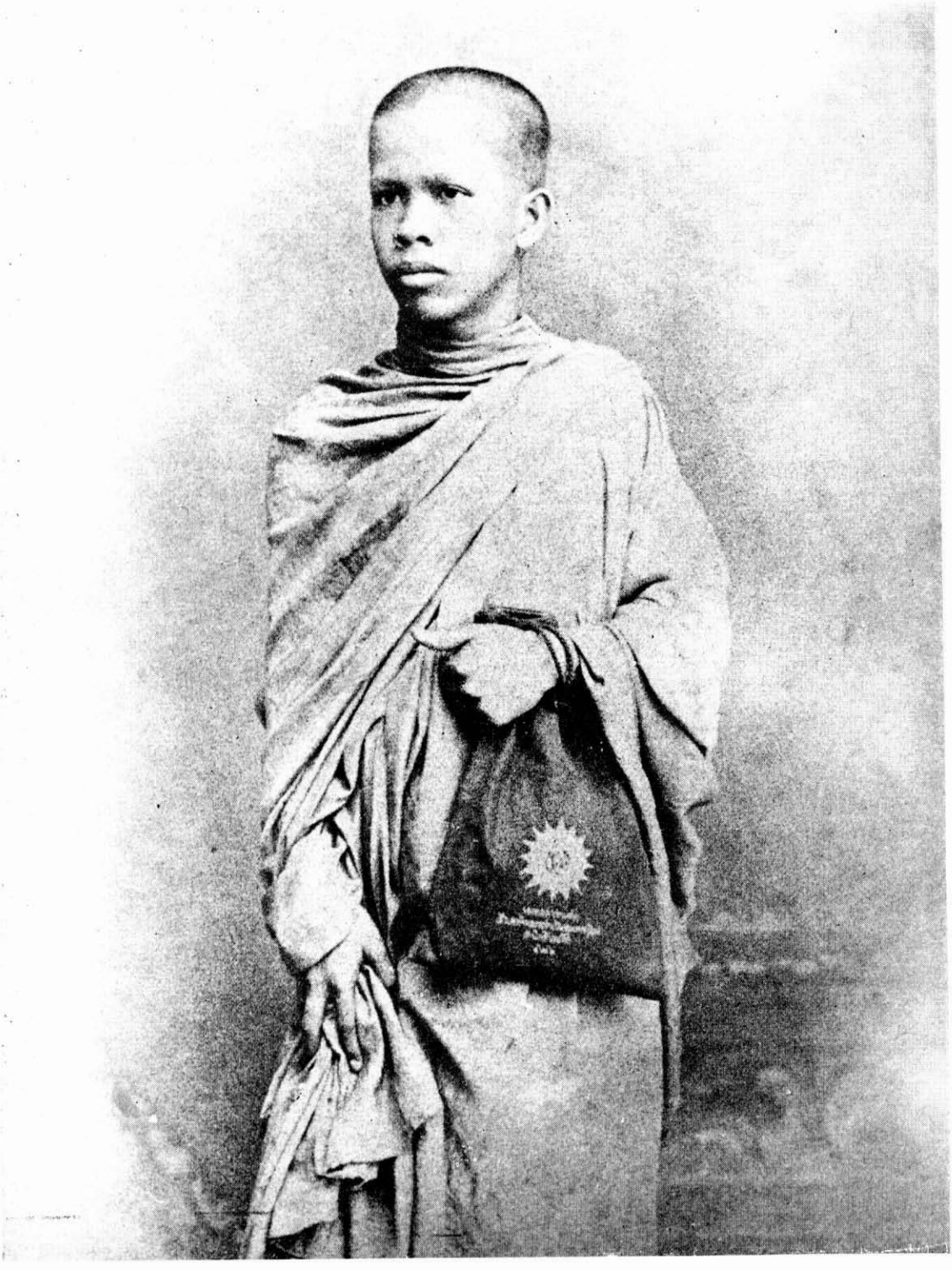
พระฉายาลักษณ์นี้ ทรงฉายเมื่อครั้งยังเป็น

สามเณรปลด เปรียญ

พระฉายาลักษณ์นี้ ทรงฉายเมื่อครั้งยังเป็น

สามเณร ปลด เปรียญ

พระฉายาลักษณ์นี้ ทรงฉายเมื่อครั้งยังเป็น

สามเณรปลด เปรียญ ๔ ประโยค

ได้รับพระราชทาน "ย่าม จ.ป.ร." คราวเสด็จนิวัตจากยุโรป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าให้จัดพระราชพิธีทำขวัญก่อนพระราชพิธีอุปสมบท
สามเณร ปลด เปรียญ ๙ ประโยค ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร วันที่ ๓ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๕๒

ถวายของแก่สมเด็จพระวันรัต พระธรรมวโรดม พระธรรมเจดีย์ และพระธรรมไตรโลกาจารย์ และพระสงฆ์นั่งหัตถบาส ๒๑ รูปแล้ว พระราชทานบริขารของหลวงแล้ว โปรดให้พระมหาปลดไปรับของที่สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถซึ่งทรงปวารณาในศกนี้ที่พระฉากด้านใต้แล้ว ออกมารับของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าเสร็จแล้ว สมเด็จพระวันรัต ยถา พระมหาปลดกรวดน้ำ พระสงฆ์อนุโมทนาต่อ โส อัตถลัทโธ จบแล้ว สมเด็จพระวันรัตถวายอติเรก พระสงฆ์รับ ภวตุสัพพมังคลัง จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจากพระอุโบสถ ตามทางเดิมขึ้นประทับรถพระที่นั่ง เสด็จกลับทางถนนสนามไชย ถนนราชดำเนินใน ข้ามสะพานผ่านพิภพลีลา ถนนราชดำเนินกลาง ข้ามสะพานผ่านพ้าลีลาศ ถนนราชดำเนินนอก ข้ามสะพานมัฆวานรังสรรค์ ตรงไปถนนเบญจมาศ ถึงหน้าพระลานประทับรถพระที่นั่งคอยทอดพระเนตรกระบวนกลับ พระมหาปลดโดยเสด็จพระราชดำเนินออกมาขึ้นรถที่ประ ระเบียงแล้ว เลื่อนรถออกมาคอยกระบวนอยู่ที่ประตูสวัสดิโสภา เมื่อหมดกระบวนหน้าแล้ว ออกรถเข้ากระบวนไปตามทางเสด็จพระราชดำเนิน ผ่านรถพระที่นั่งที่หน้าพระลานแล้ว เลี้ยวถนนดวงตะวันไปเลี้ยวถนนฮก ส่งพระมหาปลดกลับเข้าวัดเบญจมบพิตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับพระราชวังสวนดุสิต เป็นเสร็จการ ฯ

การพระศาสนา

โดยที่ทรงมีพระอัธยาศัยน้อมไปในเนกขัมมะ ได้ศึกษาอักขรสมัยบาลีภาษาและธรรมวินัย แต่เมื่อมีพระชนม์ยังน้อย ได้บรรพชาเป็นสามเณร ในเวลามีพระชนม์เพียง ๑๒ ปี เท่านั้น และเพราะมีพระอัธยาศัยรักในทางธรรม ทรงค้นคว้าศึกษาจนแตกฉาน สามารถสอบเป็นเปรียญ ๙ ประโยคได้แต่ครั้งเป็นสามเณร และได้รับการอุปสมบทติดต่อมา ด้วยพระบรมราชูปถัมภ์เป็นพิเศษ ดังนั้นเมื่อพระองค์ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว การศึกษาพระปริยัติธรรมตามหลักสูตรการศึกษาก็เป็นอันจบด้วยดีแล้ว นอกจากจะทรงค้นคว้าศึกษาเป็นพิเศษอื่น ๆ ตามพระ-

อัธยาศัย โอกาสที่จะรับภารกิจพระศาสนาจึงมีเป็นอันมาก ซึ่งก็เพราะเหตุนี้เอง พระองค์จึงได้รับภารกิจพระศาสนามาเป็นอันมาก ภาระหน้าที่ที่พระองค์ได้ทรงรับแล้วนั้น ๆ ก็ทรงสามารถปฏิบัติให้สำเร็จไปด้วยดี และบางครั้งต้องประกอบด้วยอุบายวิธี เช่นการที่จะป้องกันมิให้ท่านครูบาศรีวิชัย และศิษย์อื่น ๆ ทำการบรรพชาอุปสมบทบุคคลไม่เลือก คือเมื่อมีบุคคลมาขอบวชแล้ว จะเป็นบุคคลเช่นไรไม่คำนึงถึง ให้การบรรพชาให้การอุปสมบททันที ครั้นบุคคลเหล่านั้นนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์แล้ว เพราะไม่ได้ศึกษาพระธรรมวินัย จึงก่อความลำบากแก่วงการคณะสงฆ์ในภาคพายัพ พระองค์ในฐานเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพ ครั้นจะปฏิบัติการอะไรรุนแรงลงไปก็ไม่ได้ เพราะครูบาศรีวิชัยเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนเป็นอันมาก ซึ่งโดยความเป็นจริง ครูบาศรีวิชัยเป็นภิกษุที่ดีมาก ยากที่จะหาผู้เสมอเหมือนได้ แต่บรรดาสานุศิษย์ของครูบาเองพยายามที่จะใช้บารมีธรรมของท่านไปในทางที่ไม่ถูกต้อง จึงเกิดความไม่เรียบร้อยขึ้นในวงการคณะสงฆ์โดยเฉพาะที่จังหวัดเชียงใหม่ พระองค์จึงได้อาราธนาครูบาศรีวิชัยลงมาพักอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร เพื่อขอให้ครูบาศรีวิชัยได้ทำสัญญาว่าจะไม่บวชพระเณรก่อนการได้รับอนุญาต ในขณะเดียวกันก็ได้ปรึกษาหารือเพื่อความเรียบร้อยแห่งวงการคณะสงฆ์ด้วย ซึ่งครูบาศรีวิชัยก็ได้เห็นชอบด้วยดีและยอมทำสัญญาไว้กับสมเด็จพระสังฆราช เมื่อได้ตกลงกันแล้วสมเด็จพระสังฆราชก็ได้อนุญาตให้ครูบาศรีวิชัยกลับเชียงใหม่ได้ และการคณะสงฆ์ก็เรียบร้อยแต่นั้นมา สมเด็จพระสังฆราชเคยรับสั่งว่า ครูบาศรีวิชัยเป็นภิกษุที่ดีมาก และได้รักษาสัญญานั้นเป็นอันดีจนตลอดชนมชีพของท่าน นี่เป็นเรื่องหนึ่งในหลาย ๆ เรื่อง ที่ได้ทรงปฏิบัติการไปเพื่อกิจพระศาสนา และกิจการพระศาสนาที่ได้ทรงปฏิบัติตลอดพระชนมชีพของพระองค์นั้น พอจะสรุปลงได้ในองค์การพระศาสนาทั้ง ๔ องค์การ ดังต่อไปนี้

๑. องค์การปกครอง

พอได้รับการอุปสมบทแล้ว ในฐานะที่เป็นเปรียญเอก ๙ ประโยค ก็คงจะได้รับมอบหมายให้ช่วยการปกครองคณะเป็นการภายในบ้าง แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน

ต่อล่วงมาอีก ๖ ปี พระชนมายุได้ ๒๖ ปี พรรษา ๖ ในต้นรัชกาลที่ ๖ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ งานปกครองคณะสงฆ์ของพระองค์จึงปรากฏเป็นหลักฐานตั้งแต่นั้นมา ซึ่งมีเป็นลำดับดังนี้

๑. เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเบญจมบพิตร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๑

๒. เป็นเจ้าอาวาส วัดเบญจมบพิตร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึงสิ้นพระชนม์

๓. เป็นเจ้าคณะแขวงกลาง จังหวัดพระนคร (เทียบเท่าเจ้าคณะจังหวัด) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕

๔. เป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕

๕. เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕

๖. เป็นเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๔

๗. เป็น ประธาน คณะ บัญชาการ คณะสงฆ์ แทนองค์ สมเด็จ พระ สังฆราช ติสสเทวมหาเถระ วัดสุทัศนเทพวราราม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๔

๘. เป็นสังฆนายก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๔ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๓

๙. เมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงประชวร และไม่ทรงสามารถปฏิบัติหน้าที่ตามปกติได้ ทรงพระกรุณาโปรดแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ตั้งแต่วันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ และเมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้าสิ้นพระชนม์แล้ว โปรดให้รักษาการในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ตั้งแต่วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑

๑๐. เป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ตั้งแต่วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ จนถึงสิ้นพระชนม์

๒. องค์การศึกษา

ได้ทรงรับภารกิจพระศาสนาในด้านการศึกษามาเป็นอันมาก เริ่มแต่การศึกษาในสำนักวัดเบญจมบพิตร อาจกล่าวได้ว่า นับตั้งแต่จบการศึกษาตามหลักสูตรแล้วก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นครูสอนบาลีด้วยผู้หนึ่ง ดังปรากฏตามรายการพระราชกุศลในการสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ภาคที่ ๑๗ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘ ว่า "ด้วยการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมพระสงฆ์สามเณรวัดเบญจมบพิตร ได้จัดการเปลี่ยนแปลงใหม่ เพราะมีพระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัดได้เล่าเรียนทวีมากขึ้น มีระเบียบการสอนเป็นชั้น ๆ ดังนี้ ฯลฯ ชั้นเปรียญสามัญ ตั้งแต่ประโยค ๑ ถึงประโยค ๓ เรียนธรรมบทบั้นต้นบั้นปลาย พระมหาโชติเปรียญ๘ประโยคเป็นผู้สอนประจำชั้น แต่บางคราวให้พระมหาปลดเปรียญ ๙ ประโยคเป็นผู้สอนแทน" ดังนี้ ปรากฏว่าทรงเป็นครูที่ดีสามารถถ่ายเทความรู้ให้แก่ศิษย์ได้เป็นอย่างดี ศิษย์ของพระองค์ได้สำเร็จการศึกษาเป็นเปรียญประโยคต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ได้เป็นกำลังพระศาสนา และที่ออกไปรับราชการและประกอบอาชีพต่างๆมีเป็นอันมาก ทรงรักงานสอนหนังสือมาก เคยรับสั่งเสมอว่าเวลาที่เป็นสุขสบายใจ ก็คือการสอนและการแสดงธรรมโดยปฏิภาณโวหาร ทรงทำการสอนด้วยพระองค์เอง และอำนวยการให้พระภิกษุอื่น ๆ สอน ทั้งในสำนักเรียนวัดเบญจมบพิตร และในมณฑลพายัพโดยส่งพระเปรียญจากจังหวัดพระนครไปทำการสอนในจังหวัดต่าง ๆ เป็นอันมาก ทำให้การศึกษาภาษาบาลีใน ๗ จังหวัดมณฑลพายัพได้เจริญรุ่งเรืองมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ สำหรับพระองค์เองได้สอนตั้งแต่ชั้นสามัญ คือประโยค ๓ จนถึงประโยค ๙ โดยเฉพาะประโยค ๙ ทรงสอนมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๗ จึงได้ยุติการสอน เพราะมีพระเปรียญที่เป็นศิษย์สามารถสอนแทนได้แล้ว และเพราะภาวะสงคราม พระภิกษุสามเณรต่างกลับไปอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมเสียเป็นส่วนมาก ครั้นเสร็จภาวะสงครามแล้ว ก็ต้องทรงรับภาระพระพุทธศาสนาในฝ่ายอื่นมาก ไม่มีเวลาที่จะทำการสอนได้ แต่ถึงอย่างนั้น ในการสอนพระภิกษุใหม่ซึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของพระองค์ ได้ทรงสอนนับแต่ได้รับมอบหมายจากสมเด็จฯ

เจ้าอาวาสองค์ประถมเป็นต้นมา จนถึงพรรษาสุดท้าย คือ พรรษาในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ในฝ่ายการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น เมื่อสรุปแล้ว พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ดังนี้

๑. เป็นผู้อำนวยการศึกษาในสำนักเรียนวัดเบญจมบพิตร ในฐานเป็นอาจารย์ใหญ่และเจ้าสำนักเรียน

๒. เป็นผู้อำนวยการศึกษาในแขวงกลาง จังหวัดพระนคร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๘ จนตลอดพระชนมายุ

๓. เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลพายัพ นับแต่เป็นผู้ช่วย และตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕

๔. เป็นแม่กองสอบไล่นักธรรมสาขามณฑลพายัพ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ จนถึงปีที่ได้รวมการสอบนักธรรมเข้าเป็นองค์นักธรรมสนามหลวง และเป็นแม่กองธรรมสนามหลวงเอง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๖

๕. เป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามตั้งแต่พรรษาแรกที่ได้อุปสมบท และในสมัยที่สอบโดยวิธีเขียนก็ได้เป็นกรรมการตรวจข้อสอบประโยคบาลีสนามหลวง ตลอดมา ในตอนหลัง ๆ ได้เป็นกรรมการในกองที่ ๑ ซึ่งมีหน้าที่ตรวจประโยคเปรียญเอก

๖. เป็นแม่กองบาลีสนามหลวง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๘ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นเวลาติดต่อกัน ๒๔ ปี

๗. เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ รวม ๑๘ ปี

นอกจากจะทรงสอนด้วยพระองค์, อำนวยการให้ผู้อื่นสอน และดำรงตำแหน่งในทางการศึกษาดังกล่าวมาแล้ว ในส่วนการสร้างสถานที่ศึกษา โดยเฉพาะในวัดเบญจมบพิตร ทรงอำนวยการให้จัดการสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้น ๒

หลัง เป็นตึกสองชั้นก่ออิฐถือปูน และให้สร้างหอสมุด ป. กิตติวัน ขึ้นอีกหลังหนึ่ง ในส่วนการศึกษาวิชาสามัญทางคดีโลก พระองค์ได้ทรงอุปการะอุปถัมภ์ในการศึกษาแผนกนี้โดยสมควรแก่ความจำเป็น และได้สร้างโรงเรียนเทศบาลขึ้นในวัดเบญจมบพิตร หลังหนึ่ง ส่วนในมณฑลภายัพ ก็ได้ทรงอำนวยให้มีการศึกษาในวัดต่าง ๆ หลายวัด ช่วยเหลือบ้านเมืองโดยสมควรแก่ภาวะสมณะ

๓. องค์การเผยแผ่

ในการเผยแผ่ศาสนธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น สมเด็จพระสังฆราช ถึงแม้จะไม่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ แต่ก็ได้ทรงแสดงธรรม ทั้งที่ได้เรียบเรียงขึ้นแสดง และทรงแสดงโดยปฏิภาณโวหารในโอกาสต่าง ๆ และในวันธรรมสวนะเป็นประจำ ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๖ สมัยเมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระศรีวิสุทธิวงศ์ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้ถวายพระธรรมเทศนาในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา ที่ค่ายหลวงหาดเจ้าสำราญจังหวัดเพชรบุรี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาธีรราชเจ้าได้มีพระราชดำรัสชมเชยพระธรรมเทศนาวิสาขบูชาที่ถวายในคราวนั้นว่า **"เป็นเทศนาที่เหมาะใจของข้าพเจ้ายิ่งนัก เพราะพระศรีวิสุทธิวงศ์ได้เก็บคดีธรรมผสมกับคดีโลกอย่างสนิทสนมกลมกล่อมและใช้สำนวนโวหารอันเข้าใจง่ายสำหรับบุคคลไม่เลือกว่าชั้นใด"** หนังสือธรรมที่ทรงเรียบเรียงและพิมพ์ออกเผยแผ่ก็มีมาก เรื่องที่มีผู้พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการมากที่สุด ที่ควรยกขึ้นกล่าวในที่นี้ก็คือ "มงคลภาษิต" มีผู้พิมพ์ออกเผยแผ่หลายหมื่นเล่ม นอกจากนี้ก็มี "ปราภวภาษิต, ศีลธรรมอันดีของประชาชน" เป็นต้น ก็มีผู้ขอพิมพ์เผยแผ่ไปแล้วหลายหมื่นเล่มเช่นเดียวกัน พระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงนั้น ๆ มีสำนวนโวหารง่าย ๆ เป็นที่เข้าใจทราบซึ้ง และใช้เวลาแสดงไม่นานจนเกินสมควรไป พระองค์ได้รับการยกย่องให้เป็นพระคณาจารย์โททางเทศนา ตั้งแต่สมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรง

พระชนม์อยู่ ซึ่งในสมัยนั้นนับว่าเป็นเกียรติอย่างยิ่งสำหรับท่านที่ได้รับยกย่องเช่นนั้น และการเผยแผ่นี้ ได้ทรงกระทำทั้งในด้านเทศนา ทั้งในด้านการหนังสือ ทั้งในด้านความประพฤติปฏิบัติ อันเป็นทางให้ผู้อื่นถือเป็นทิฏฐานุคติ ซึ่งก็ได้ทรงปฏิบัติและทรงวางพระองค์อย่างเหมาะสมตลอดมา

๔. องค์การสาธารณูปการ

ในการพระศาสนาส่วนนี้ ทรงปฏิบัติได้ดีจนเป็นตัวอย่าง และได้รับความชมเชยโดยเฉพาะวัดเบญจมบพิตร ความสะอาดสะอ้านในพระอาราม นับแต่สนามหญ้า, ต้นไม้, เสนาสนะ, พระอุโบสถ, พระวิหาร, กุฏิที่อยู่อาศัย นอกจากนี้พระองค์ได้ทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมถาวรวัตถุอันวิจิตรงดงามในพระอาราม รักษาศิลปกรรมประณีตศิลป์ไว้เป็นอันดี ความเป็นระเบียบของเสนาสนะ ไม่ทำการก่อสร้างขึ้นจนเสียแบบแปลนแผนผังของวัด ไม่ให้มีบ้านคฤหัสถ์ติดกำแพงวัด และโดยเฉพาะศาสนสมบัติทั้งของวัดและศาสนสมบัติกลาง พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษ พยายามรักษามิให้รั่วไหล ด้วยการทรงสอดส่องดูแลเป็นอย่างดี ฯ

ในการพระศาสนาต่าง ๆ นี้ เมื่อทรงได้รับมอบหมายธุระหน้าที่ใด ก็ทรงเอาพระทัยใส่เป็นอย่างยิ่ง และในการไปตรวจการคณะสงฆ์ ทั้งในหน้าที่ผู้แทนสมเด็จพระวันรัต ปุณณทัตตมหาเถระ ในฐานะเจ้าคณะมณฑลพายัพ และเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพเอง พระองค์ได้เสด็จไปเกือบทุกจังหวัด เว้นแต่จังหวัดแม่ฮ่องสอน เพราะการเดินทางไม่สะดวก และเพราะยังไม่มีกิจที่ควรจะไป เนื่องจากกิจการคณะสงฆ์ ในจังหวัดนั้นไม่มีอะไรแปลกขึ้น แต่ก็ได้สั่งให้ผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลพายัพขึ้นไปอยู่ประจำแทนเป็นครั้งคราว และโดยที่ได้ดำรงตำแหน่งประธานคณะบัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราช ติสสเทวมหาเถระ (แพ) พระองค์ได้ไปตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลปักษ์ใต้ เกือบจะกล่าวได้ว่าทุกจังหวัด และในหน้าที่สังฆนายกก็ได้ไปตรวจการคณะสงฆ์มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือหลายจังหวัดและถ้าหากสุขภาพของพระองค์ไม่ทรุดโทรมลงเพราะอาพาธจนถึงการผ่าตัดใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ แล้ว

เข้าใจว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ก็คงจะได้เสด็จทุกจังหวัดทีเดียว ซึ่งก็ได้ตระเตรียมการเสด็จไว้แล้ว ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ นี้เอง แต่เกิดอาพาธเป็นนิ่วเสีย จึงเสด็จไปไม่ได้ ฯ กล่าวโดยสรุปแล้ว ในกิจธุระพระศาสนา สมเด็จพระสังฆราช ทรงเอาพระทัยใส่เป็นอย่างดี ทั้งในหน้าที่และมิใช่หน้าที่โดยตรง

นอกจากนี้ยังมีการคณะต่าง ๆ ที่ควรกล่าวไว้เป็นพิเศษอีกคือ

การในวัดเบญจมบพิตร

ในธุรกิจเกี่ยวกับการบริหารวัดเบญจมบพิตรนั้น นับตั้งแต่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส, รองเจ้าอาวาส และเป็นเจ้าอาวาสเอง เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๔๗๑ สืบต่อจากสมเด็จ ฯ เจ้าอาวาสองค์ประถมแล้ว พระองค์ได้ปฏิบัติกรณียกิจอำนวยให้เกิดประโยชน์และความเจริญแก่วัดเบญจมบพิตรหลายสถาน

ในการปกครอง ได้กวดขันให้ภิกษุสามเณรรักษาระเบียบแบบแผนประเพณีอันเป็นพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๕ ไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย และเพื่อให้การปกครองเป็นไปโดยเรียบร้อย พระองค์ได้ออกระเบียบกติกาของวัดขึ้นใช้โดยเฉพาะในวันธรรมสวนะ เวลาเช้าภิกษุสามเณรจะต้องลงทำวัตรพึ่งเทศน์เสมอ เว้นแต่มีกิจนิมนต์ แต่ก็ต้องบอกลาไว้เป็นหลักฐาน สำหรับการพึ่งพระปาติโมกข์ทุกกึ่งเดือนแล้ว ภิกษุรูปใดจะขาดมิได้ เว้นแต่อาพาธหรือมีกิจนิมนต์จำเป็นจริง ๆ โดยเฉพาะพระองค์ได้ทรงทำเป็นตัวอย่างอันดีเสมอ อันนี้เป็นที่ทราบกันดีของบรรดาภิกษุสามเณร วัดเบญจมบพิตร

ในการศึกษา โดยพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๕ ทรงต้องการให้วัดเบญจมบพิตรเป็นแหล่งกลางการศึกษาพระปริยัติธรรมแห่งหนึ่ง ซึ่งจะเห็นได้จากการที่ทรงสนับสนุนด้วยประการต่าง ๆ เช่นภายหลังจากการสอบไล่พระปริยัติธรรมแล้ว หากภิกษุสามเณรรูปใดสอบได้ ก็พระราชทานรางวัลเป็นพิเศษและเลี้ยงพระเป็นการฉลองสมโภชด้วย ซึ่งในการเลี้ยงพระนี้หากภิกษุสามเณรรูปใดสอบตก จะไม่ถูกนิมนต์

ขณะปฏิบัติหน้าที่ในการประชุมคณะสังฆมนตรี ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร
สมัยดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา สมัยแรก

เข้าร่วมในพิธีการนั้นเลยเป็นต้น และหากภิกษุสามเณรรูปใดสอบตกติด ๆ กัน ๓ ปี แล้ว ไม่มีพระราชประสงค์จะให้อยู่ต่อไป ๆ พระราชประสงค์ดังกล่าวนี้สมเด็จพระสังฆราชทรงทราบดีมาแต่ต้น พระองค์จึงทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องการศึกษาเป็นพิเศษ นับตั้งแต่เป็นครูอาจารย์สอนด้วยพระองค์เอง และอำนวยการให้ภิกษุอื่น ๆ ได้ช่วยทำการสอน ควบคุมวิธีการเรียนการสอนด้วยพระองค์เอง ทั้งในฐานะเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสและในฐานะเป็นเจ้าอาวาส ซึ่งผลของการศึกษานั้น นับตั้งแต่พระองค์ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสเป็นต้นมา ปรากฏมีผู้ที่เรียนพระปริยัติธรรมและสอบไล่ได้เป็นเปรียญเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในสมัยที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้น มีผู้ที่สอบไล่ได้เป็นเปรียญธรรม ๙ ประโยค เกินกว่า ๑๐ รูปแล้ว นับเป็นเกียรติประวัติอันดียิ่งของวัดเบญจมบพิตร ซึ่งโดยปกติในจำนวนภิกษุสามเณรอยู่ประจำพระอารามประมาณ ๗๐-๘๐ รูปนั้น มีที่เป็นเปรียญธรรม ตั้งแต่ ๓ ประโยค ถึง ๙ ประโยค ประมาณ ๖๐-๗๐ รูป

ในการเผยแผ่ นอกจากจะทรงแสดงธรรมสั่งสอนพุทธบริษัทโดยปฏิภาณโวหารประจำในวันธรรมสวนะแล้ว ได้ทรงอำนวยการให้มีการเผยแผ่ด้วยประการอื่น ๆ อีกหลายประการ เป็นต้นว่า กวดขันความเป็นอยู่ของภิกษุสามเณรให้อยู่ในระเบียบแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีของวัดไว้

ในการสาธารณูปการ สำหรับพระอาราม พระองค์เคยรับสั่งว่า สมเด็จพระพันปีหลวงเคยรับสั่งกับพระองค์ไว้ว่า การที่รัชกาลที่ ๕ ทรงยกย่องและอุปถัมภ์บำรุงพิเศษนั้น ก็ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ได้รักษาพระอารามสืบพระราชกุศลให้ถาวรมั่นคงตลอดไป ฉะนั้นในการดูแลรักษาและจัดการเกี่ยวกับการสาธารณูปการในพระอาราม เช่นความสะอาด, การปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมถาวรวัตถุอันวิจิตรงดงามและการกุฏิเสนาสนะวิหารภายในพระอารามโดยทั่วไป จึงทรงเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษ ถึงแม้ในการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมถาวรวัตถุต่าง ๆ เช่นพระอุโบสถ พระวิหาร และกุฏิเสนาสนะ อันต้องทำการปฏิสังขรณ์เป็นอันมากนั้น จักไม่มีทุนมา

ทำการปฏิสังขรณ์มาแต่เดิม พระองค์ได้ทรงขวนขวายจัดให้มีขึ้น โดยจัดการฟื้นฟูพระราชประเพณีการมีงานนมัสการพระพุทธชินราชประจำปีขึ้นในพระบรมราชูปถัมภ์ และขอความอุปถัมภ์จากรัฐบาลและประชาชนมาทำการ ซึ่งได้จัดทำการปฏิสังขรณ์สำเร็จมาแล้วเป็นอันดี และเสนาสนะอันจำเป็นแก่การศึกษาเช่นโรงเรียนพระปริยัติธรรม ก็ได้จัดการให้ก่อสร้างหอศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้น ๒ หลัง และหอสมุดอีกหลังหนึ่ง แม้วัตถุเครื่องประดับในพระอุโบสถ ซึ่งแต่เดิมมีไม่บริบูรณ์ ก็ได้จัดให้มีขึ้นหลายประการ คือ ๑. โต๊ะหมู่เครื่องบูชา หมู่ ๙ หน้าพระพุทธชินราช ๒. โคมตราพระเกี้ยวแขวนเพดานพระอุโบสถ ๓. ภาพจอมเจดีย์ทั้ง ๙ ในช่องหน้าต่างตันในพระอุโบสถ และ ๔. กระจกภาพเทพประนมลายสีบนกรอบหน้าต่างพระอุโบสถเบื้องต้น และกำลังดำริที่จะทำการเปลี่ยนแปลงกำแพงแก้วหน้าพระอุโบสถให้เป็นศิลาอ่อนตามพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๕ ด้วย

ในฝ่ายการศึกษาทางคดีโลก สมเด็จพระสังฆราชในฐานะเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร ได้เอาพระทัยใส่สนับสนุนการศึกษาฝ่ายนี้โดยสมควร คือได้ร่วมกับทางราชการสร้างโรงเรียนชั้นประถมศึกษาเทศบาลขึ้นหลังหนึ่ง ในการอุปถัมภ์บำรุงนั้น ในวัดเบญจมบพิตรมีโรงเรียนที่สอนวิชาสามัญ ๒ โรง คือ โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร และโรงเรียนเทศบาล ๘ ที่ได้สร้างขึ้นนั้น สมเด็จพระสังฆราชได้ทรงอุปถัมภ์อุปการะตามโอกาส เช่นอบรมสั่งสอนเด็ก และให้รางวัลแก่เด็กนักเรียนที่สอบได้คะแนนเป็นเยี่ยม เป็นการสนับสนุนการศึกษาของนักเรียนให้ดีขึ้น

สรุปรวมความแล้ว วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ในสมัยที่สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส เป็นเวลา ๓๓ ปี ๙ เดือน และ ๑ วัน ได้เจริญขึ้นโดยลำดับ ทั้งในด้านการศึกษา, การเผยแผ่, และในด้านการปกครอง ก็พยายามกวดขันภิกษุสามเณร ให้ประพฤติดีปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย และระเบียบแบบแผนประเพณีอันดีของวัด ตามพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๕ และ

พยายามทำนุบำรุงรักษาศิลปกรรมถาวรวัตถุต่าง ๆ ในพระอารามเป็นอันดี สมกับความไว้วางพระราชหฤทัยในรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระพันปีหลวง

การต่างประเทศ

ได้เสด็จไปต่างประเทศทั้งเป็นการส่วนพระองค์ และราชการรวม ๔ ครั้ง คือ:-

ครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ในฐานประธานคณะบัญชาการคณะสงฆ์แทนพระองค์สมเด็จพระสังฆราช ติสสเทวมหาเถระ วัดสุทัศนเทพวราราม ไปตรวจการคณะสงฆ์ภาคใต้ ได้ไปไทรบุรี, ปีนัง, ในสหพันธรัฐมลายา โดยออกไปทางเบตง และกลับทางสงขลา

ครั้งที่ ๒ เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นหัวหน้าคณะไปร่วมปฏิบัติงานฉัฏฐสังคายนา จตุตถสันนิบาต (สมัยไทย) โดยเป็นประธานกระทำพิธีเปิดประชุมสังคายนา สมัยที่สิ้นนั้น ณ ปาสาณคูหา ประเทศสหภาพพม่า และในการไปครั้งนี้ ได้เสด็จไปเมืองสำคัญ ๆ ในสหภาพพม่าด้วย เช่น เมืองพะโค, เมืองมัณฑเล, เมืองอมรปุระ และเมเมี้ยว เป็นต้น เป็นเวลา ๑๕ วัน

ครั้งที่ ๓ เมื่อเดือนพฤษภาคม และ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้เป็นหัวหน้าคณะ ไปร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี ๒๕ ศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา ณ ประเทศลังกา โดยผ่านไปพักที่สิงคโปร์ ๓ วัน แล้วไปร่วมพิธีที่เมืองซีลอน หรือโคลัมโบ, เมืองแคนดี, เมืองอนุราชปุระ เมื่อเสร็จพิธีที่ประเทศลังกาแล้ว ได้เสด็จเลยไปสังเกตการพระศาสนา ในประเทศอินเดียอีกด้วย เป็นเวลา ๓๐ วัน

ครั้งที่ ๔ เมื่อเดือนพฤษภาคม พ. ศ. ๒๕๐๑ ได้เป็นหัวหน้าคณะ ไปร่วมงานและเป็นประธานประกอบพิธีบรรจุพระบรมธาตุ ณ วัดบุบผาราม เมืองปีนัง สหพันธรัฐมลายา ซึ่งในการเสด็จไปครั้งนี้ ได้เสด็จไปเมืองกัวลาลัมเปอร์ เมืองหลวง เป็นเวลา ๗ วัน

ครั้งที่ ๕ เมื่อเดือนมีนาคม และ เมษายน พ. ศ. ๒๕๐๒ ได้เป็นหัวหน้าคณะ ไปร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี ๒๕ ศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา ณ ประเทศญี่ปุ่น นอกจากจะเสด็จไปตามเมืองใหญ่ ๆ หลายเมืองแล้ว ยังได้เสด็จไปเยี่ยมทหารไทย ณ ประเทศเกาหลีด้วยเป็นเวลา ๓๐ วัน

ครั้งที่ ๖ เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ. ศ. ๒๕๐๒ ได้เป็นหัวหน้าคณะ นำพระสงฆ์ไทยไปอยู่ ณ วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย และได้เสด็จไปนมัสการปูชนียสถานสำคัญ คือ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบลด้วย เป็นเวลา ๑๐ วัน

ครั้งที่ ๗ เมื่อเดือนเมษายน พ. ศ. ๒๕๐๓ ในการไปประกอบพิธีเปิดโรงเรียนพระปริยัติธรรม ณ วัดโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย ได้เลยไปเยี่ยมคณะสงฆ์และเยี่ยมวัดต่าง ๆ ในประเทศลาวด้วย

ครั้งที่ ๘ เมื่อเดือนมิถุนายน และ กรกฎาคม พ. ศ. ๒๕๐๔ ได้เสด็จไปสังเกตการพระศาสนา, การศึกษา, และเยี่ยมประชาชน ในประเทศสหรัฐอเมริกาและยุโรปบางประเทศ ตามคำทูลอาราธนาของมูลนิธิเอเชีย เป็นเวลา ๔๕ วัน

ครั้งที่ ๙ เมื่อเดือนเมษายน พ. ศ. ๒๕๐๕ ก่อนหน้าสิ้นพระชนม์เดือนเศษ คือ ระหว่างวันที่ ๗ เมษายน ถึงวันที่ ๒๗ เมษายน ได้เสด็จไปสังเกตการพระศาสนา และเยี่ยมประชาชนชาวอินเดีย ตามคำทูลอาราธนาของรัฐบาลอินเดีย เป็นเวลา ๒๐ วัน

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961116483

กรณียะพิเศษ

กิจการคณะสงฆ์และการพระศาสนา นอกจากที่กล่าวแล้ว ยังมีที่ทรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติกรณียะเป็นพิเศษอีก คือ :-

๑. ในรัชกาลที่ ๖ สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ ได้รับมอบให้เป็นผู้ชำระคัมภีร์อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ๔ คัมภีร์ คือ อรรถกถาอุทาน อิติวุตตก มหานิเทส และจุลนิเทส (พิมพ์เป็นเล่มสมุดอักษรไทย ๔ เล่ม)

๒. ในรัชกาลที่ ๗ สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระเทพมุนี ได้รับมอบให้เป็นผู้ชำระคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ๓ คัมภีร์ คือ มหานิเทส จุลนิเทส และ ชาดก (พิมพ์เป็นเล่มสมุดอักษรไทย ๔ เล่ม)

๓. ในรัชกาลที่ ๗ สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระธรรมโกศาจารย์ ได้รับมอบให้ชำระคัมภีร์สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย (พิมพ์เป็นเล่มสมุดอักษรไทย ๔ เล่ม)

๔. ในรัชกาลที่ ๘ สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ตำแหน่งเจ้าคณะรองที่พระพรหมมุนี ได้เป็นประธานกรรมาธิการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย และได้ดำเนินการต่อมาในรัชกาลปัจจุบัน จนสำเร็จพิมพ์เป็นเล่มเรียบร้อย จำนวน ๘๐ เล่ม

๕. ในรัชกาลปัจจุบัน สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ที่สมเด็จพระวันรัต สังฆนายก ได้เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนาพระมงคลวิเสสกถา ในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๑๐ ครั้ง

๖. ในรัชกาลปัจจุบัน ได้เป็นพระราชอนุศาสนาจารย์ ในพระราชพิธีทรงผนวช

๗. ในรัชกาลปัจจุบัน ได้เป็นประธานสงฆ์ในงานรัฐพิธีฉลอง ๒๕ ศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา

๘. เป็นผู้ตรวจหลักธรรม ในการประกวดแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก เพื่อรับพระราชทานรางวัล และพิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีวิสาขบูชาประจำปี

และการอื่น เช่น เทศนาอบรมข้าราชการทหาร, นักเรียนนายร้อยทหาร, เป็นประธานประกอบสังฆกรรมผูกพัทธสีมา, เป็นประธานประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถ, อาคารเรียน, เป็นประธานประกอบพิธียกช่อฟ้า, เปิดป้ายสถานที่สำคัญ เช่นโรงเรียนพระปริยัติธรรม ตามจังหวัดต่าง ๆ หลายครั้ง และที่ยังค้างอยู่ยังสร้างไม่เสร็จ ก็คือเป็นประธานเริ่มการก่อสร้างอาคารโรคมะเร็งสำหรับภิกษุสามเณรผู้อาพาธ ณ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า โดยเป็นประธานชักชวนหาทุนและทรงให้ออกทุนด้วยพระองค์เอง จากทุนที่ได้รับในงานบำเพ็ญกุศลฉลองพระชนมายุประจำปี ซึ่งขณะนี้อาคารโรคมะเร็งดังกล่าว ได้ทำการก่อสร้างเสร็จไปแล้ว แต่ยังขาดทุนทรัพย์ที่จะให้ช่างรับเหมาก่อสร้างอีกประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท (ค่าก่อสร้างทั้งสิ้นประมาณ ๖๐๐,๐๐๐ บาท)

สมณศักดิ์

โดยที่ได้ทรงรับภาระธุระพระศาสนามาด้วยพระอุตสาหะวิริยะ และด้วยความเอาพระทัยใส่เป็นอันดี ทางราชการและทางคณะสงฆ์ได้เห็นพระคุณธรรมนั้น ๆ ปรากฏ จึงได้ยกย่องให้มีสมณศักดิ์ประดับพระเกียรติประวัติมาโดยลำดับ คือ :-

๑. ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ พระชนม์ได้ ๒๖ พรรษา ๖ เป็นพระราชาคณะสามัญที่ พระศรีวิสุทธิวงศ์

๒. ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระชนม์ได้ ๓๕ พรรษา ๑๕ เป็นพระราชาคณะชั้นราชที่ พระราชเวที

๓. ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระชนม์ได้ ๓๙ พรรษา ๑๙ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ พระเทพมุนี

๔. ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระชนม์ได้ ๔๒ พรรษา ๒๒ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมโกศาจารย์

๕. ในรัชกาลที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ พระชนม์ได้ ๕๑ พรรษา ๓๑ ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นเป็น พระราชาคณะตำแหน่งเจ้าคณะรอง ชั้นหิรัญบัฏ ที่ พระพรหมมุนี ปรากฏการตามพระบรมราชโองการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ ลงวันที่ ๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๒ ความว่า

(สำเนา)

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

(ตามประกาศประธานสภาผู้แทนราษฎร ลงวันที่ ๔ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๐)

อาทิตย์ทิพอาภา อาภากร

พล อ. เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน

โดยที่ดำริเห็นว่า พระธรรมโกศาจารย์ ได้ศึกษาชำนาญในมคธปริวัตนวิธี มีปรีชาญาณแตกฉานรอบรู้ในพระปริยัติธรรมไตรปิฎกสุตาคม อุดมบัญญา สามารถสอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค ในสนามหลวงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อเป็นสามเณรมีอายุเพียง ๑๒ ปี และได้ศึกษาสอบไล่ได้มาโดยลำดับจนสำเร็จภูมิเปรียญธรรม ๙ ประโยค แต่ครั้งยังเป็นสามเณร นับเป็นอัจฉริยบุรุษหาได้โดยยาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาเป็นบรมราชูปถัมภก

ยกย่องเชิดชูให้เกียรติยศพิเศษนานาประการ เช่นเมื่อมีอายุครบอุปสมบท ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นนาคหลวง มีเวียนเทียนสมโภชและขบวนแห่จากวัดเบญจมบพิตรถึงวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งไปและกลับ และได้เสด็จพระราชดำเนินด้วยทั้ง ๒ วัน ปรากฏเกียรติยศมโหฬาร บรรลือขานกิตติศัพท์ทรงจำกันสืบมา ครั้นในรัชกาลต่อ ๆ มา ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นพระราชาคณะตำแหน่งพระศรีวิสุทธิวงศ์ พระราชเวที พระเทพมุนี และพระธรรมโกศาจารย์เป็นลำดับมา ก็สังวรรักษาสมณคุณสมบัติ และขนบธรรมเนียมประเพณีราชการมาเรียบร้อยด้วยดี มีพรหมจริยวัตรศีลสมาจารสมบูรณบริสุทธิ ประกอบพุทธสาสนกิจเป็นอัตตหิตปรหิตจรรยาไพศาล มีอุตสาหทำการสั่งสอนภิกษุสามเณรในวัตรปฏิบัติ และทางเล่าเรียนพระปริยัติธรรม จัดการศึกษาภาษาบาลีและธรรมวินัยให้จำเริญรุ่งเรืองเป็นลำดับมา เป็นผู้ฉลาดในวิธีพุทธสมัย ตั้งอยู่ในวิสัยพหุสรุตบัณฑิต ได้รับเกียรติยมโดยทรงพระกรุณาโปรดยกเป็นพระคณาจารย์ในทางคันถธุระและเป็นกรรมการสอบไล่พระปริยัติธรรมในสนามหลวงมาตั้งแต่อุปสมบทพรรษาแรกเป็นแม่กองสอบธรรมสนามมณฑลราชบุรี มณฑลพายัพ และสนามสาขาแห่งสนามหลวงกรุงเทพฯ และเป็นแม่กองสอบบาลีสนามหลวงในบัจจุบันนี้ ในการบริหารได้เป็นเจ้าคณะแขวงกลาง จังหวัดพระนคร เป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพ เป็นเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร และเป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ก็ได้บริหารกิจการในหน้าที่สำเร็จผลจำเริญมาด้วยดีไม่บกพร่อง นอกจากนี้ พระธรรมโกศาจารย์มีปฏิภาณปรีชาฉลาดในเทศนาธรรมวิธี อเนกนัยวิจิตรพิสดาร โวหารไพเราะ เหมาะแก่บริษัทผู้ต้องการธรรมสวนะ เป็นผู้มีส่วนชำระพิมพ์พระบาลีไตรปิฎก อันควรแก้ไขพิมพ์ใหม่ เป็นธุระในการชำระพิมพ์อรรถกถาต่าง ๆ และชำระคัมภีร์สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัยแต่ต้นจนจบ ได้ชำระต้นฉบับให้ถูกต้องเป็นเบื้องต้นจนถึงตรวจทานสั่งพิมพ์เป็นที่สุด ให้บริสุทธิเป็นฉบับหลักชัยในพระพุทธศาสนา สำเร็จเป็นประโยชน์แก่สิกขกามบุคคล ด้วยคุณวุฒิธรรมปฏิภาณปรีชาสามารถ ประจักษ์

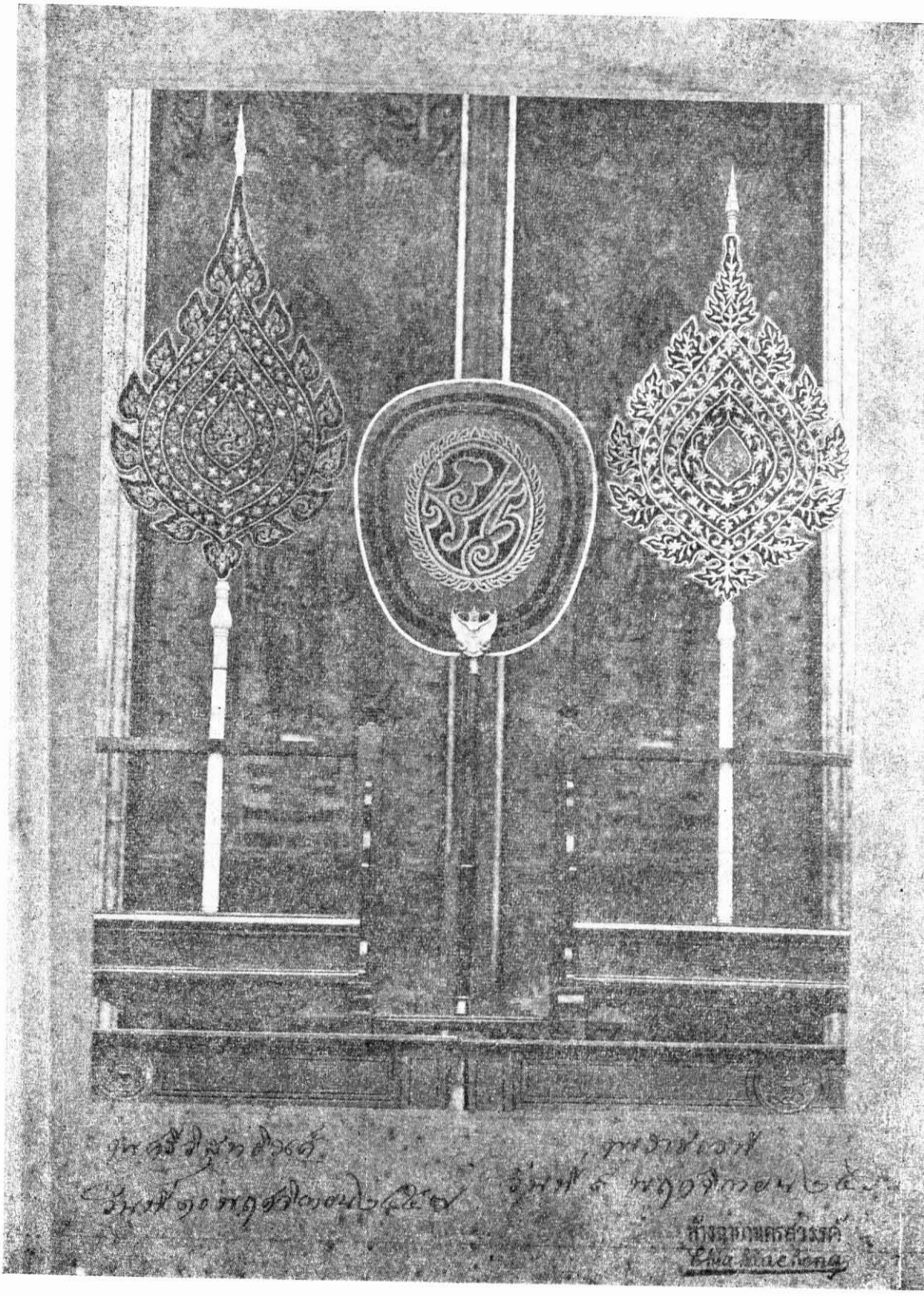

กระทรวงธรรมการ

ประกาศนียบัตร สามเณรปลด เปรียญ ๙ ประโยค

ร.ศ. ๑๒๗

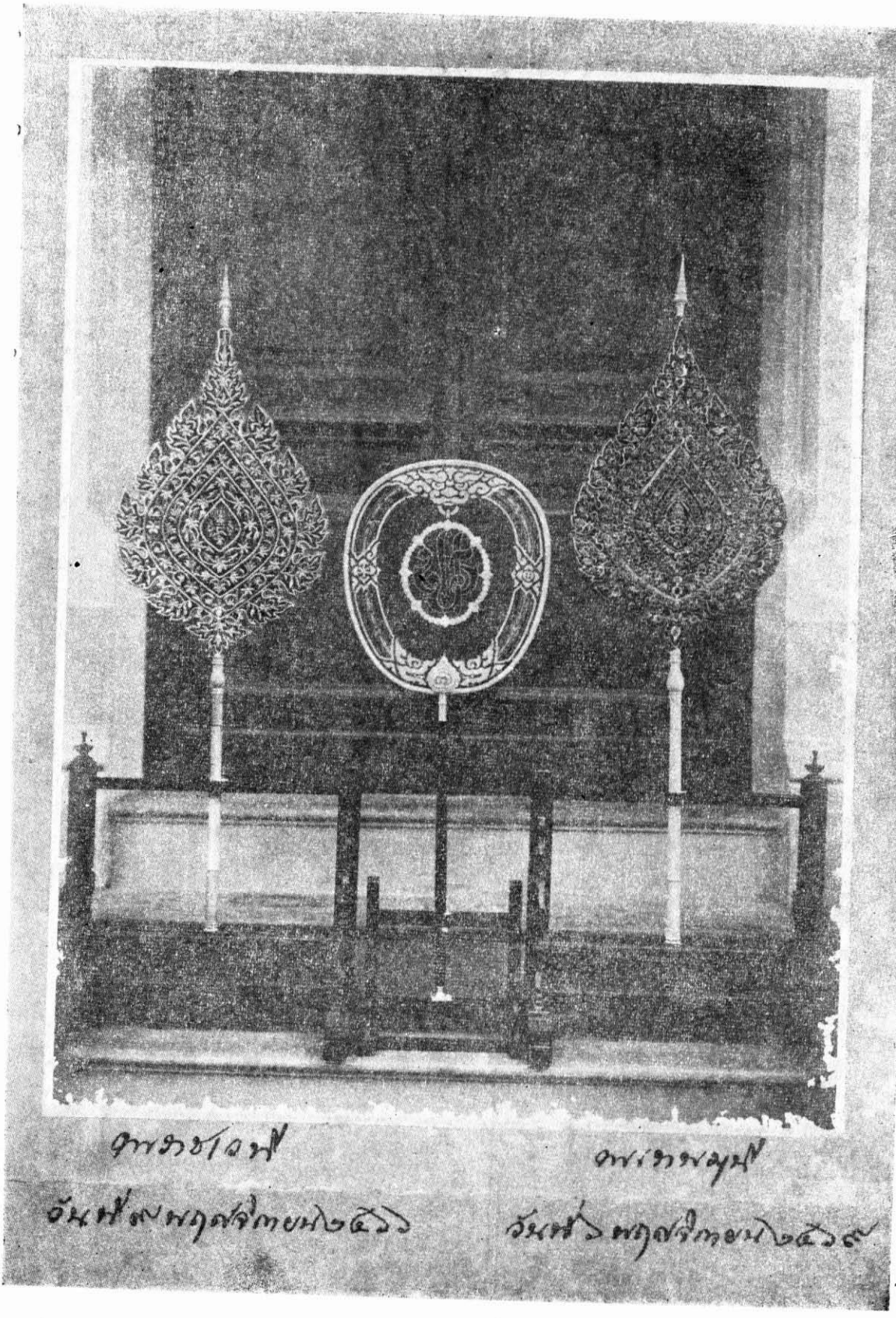
สัญญาบัตร สมัยดำรงสมณศักดิ์ ที่ "พระศรีวิสุทธิวงศ์"

กลาง พัดรัตนาภรณ์ ร. ๖

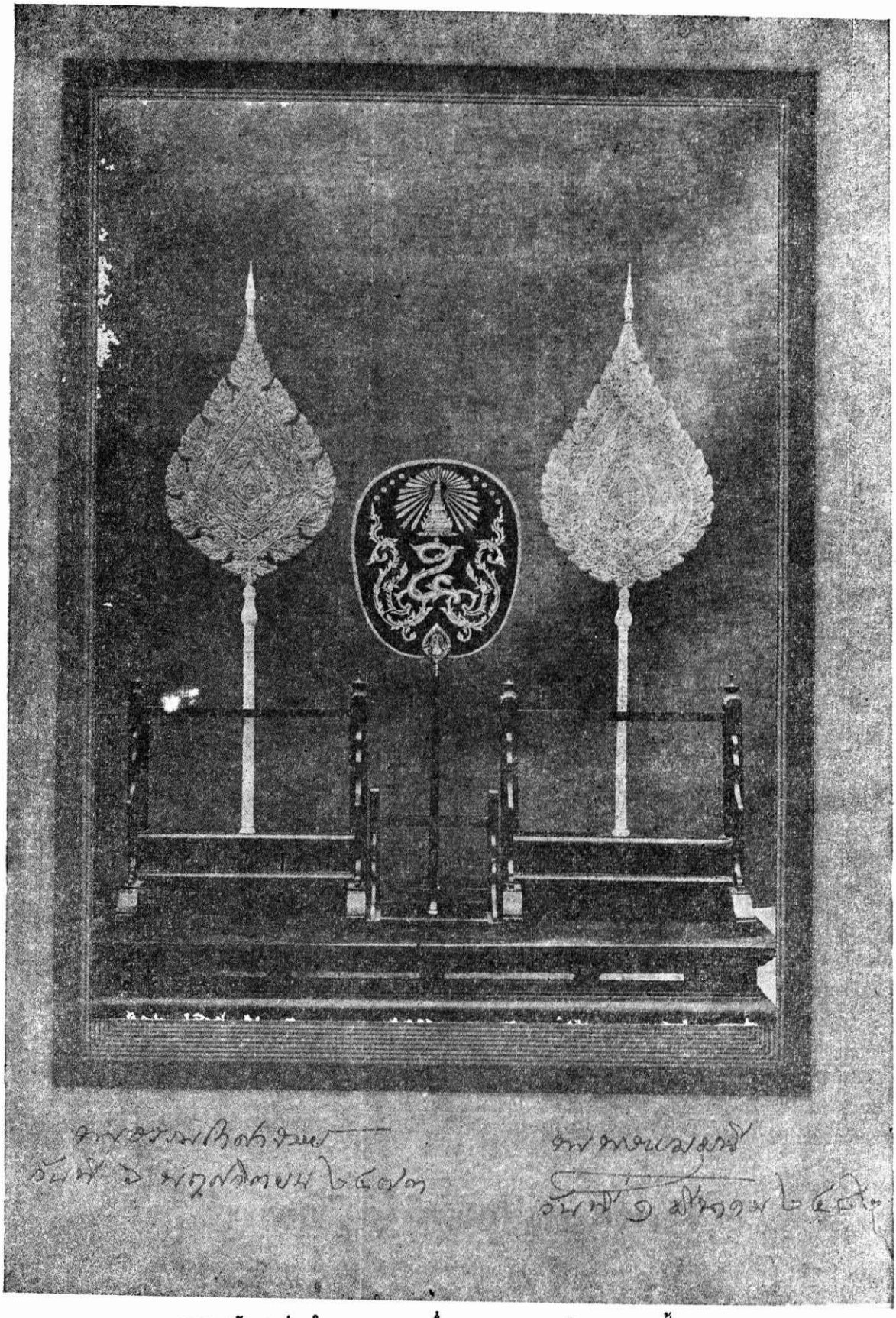
สัญญาบัตร สมัยดำรงสมณศักดิ์ ที่ "พระราชเวที"

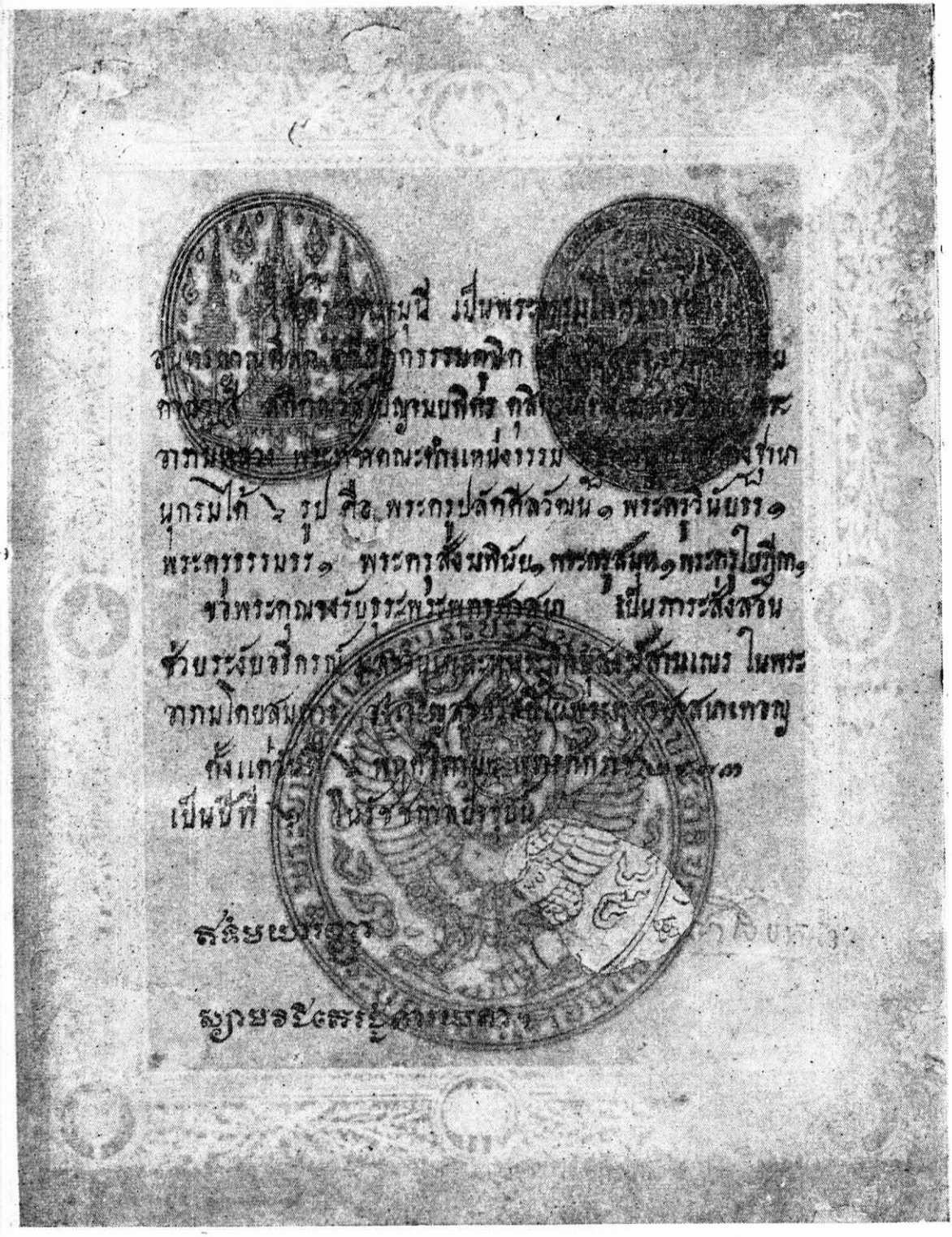
กลาง พัดรัตนาภรณ์ ร. ๗

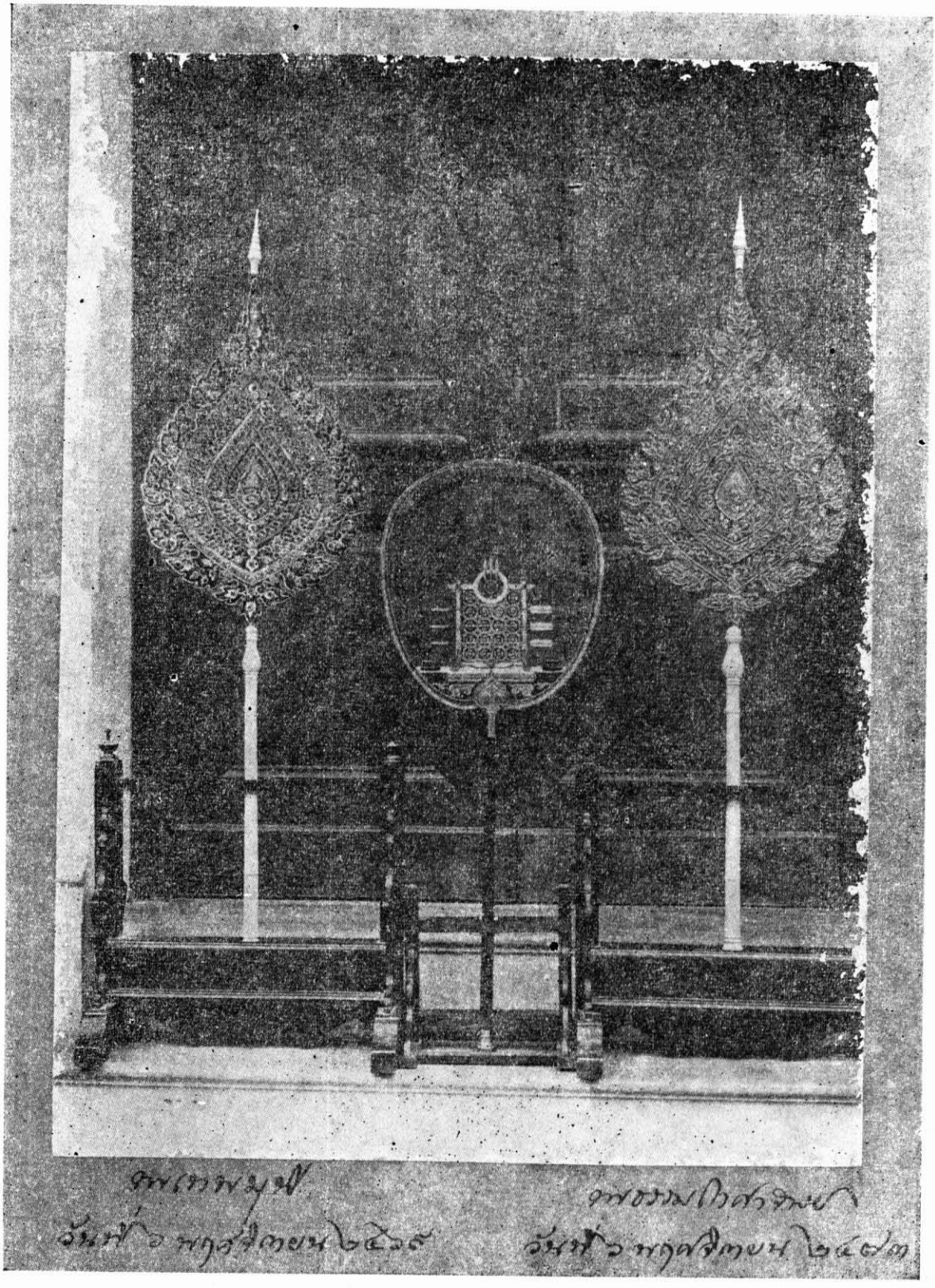
สัญญาบัตร สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่ "พระเทพมุนี"

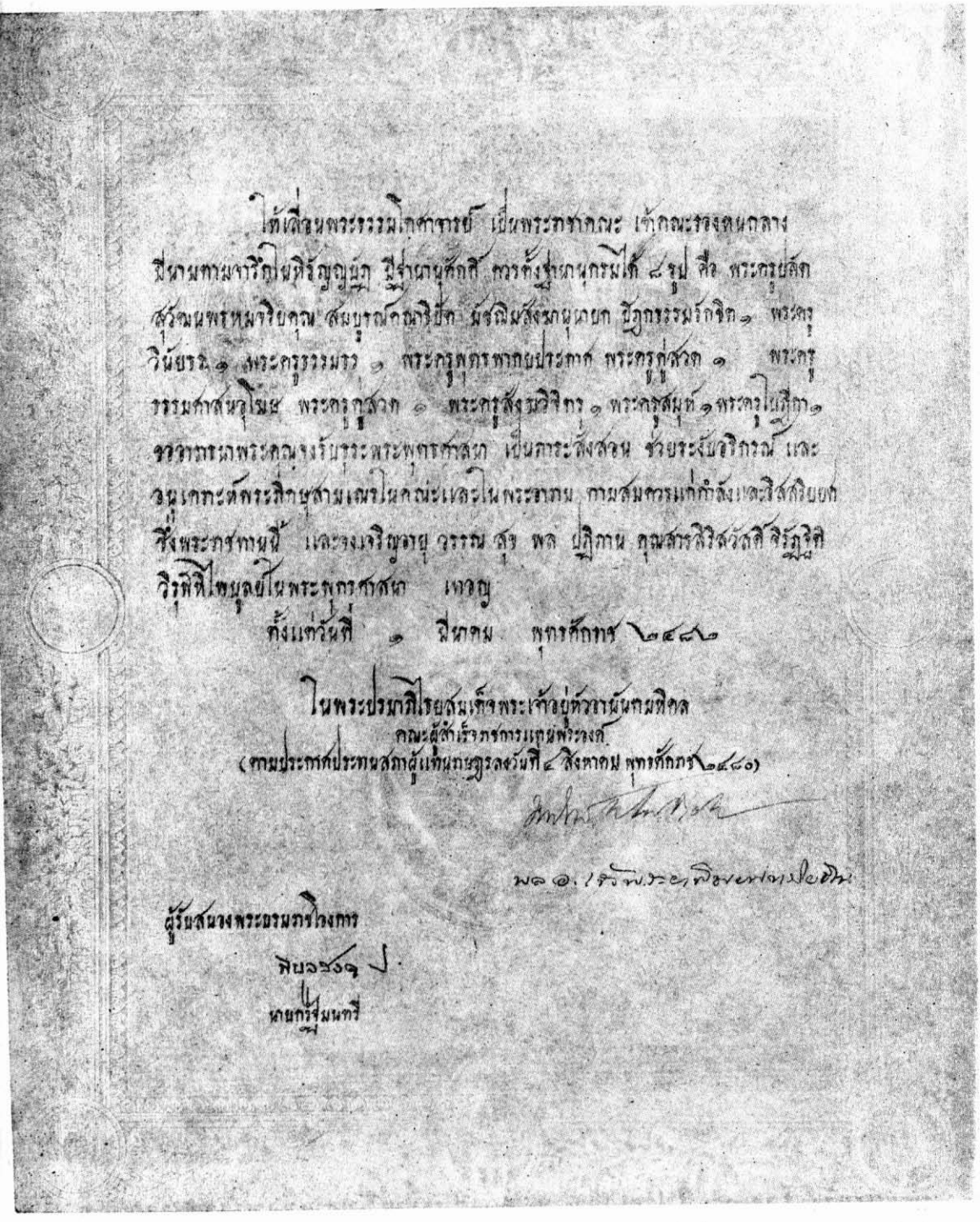
กลาง พัดรองประจำพระอาราม เครื่องหมายเลข ๕ ประกอบพระเกี้ยว

สัญญาบัตร สมัยดำรงสมณศักดิ์ ที่ "พระธรรมโกศาจารย์"

กลาง พัดบวรราชาภิเษก ร. ๗

ให้เฉลิมพระราชฐานันดรศักดิ์เป็นพระราชาคณะ เจ้าคณะรองคณะกลาง
ปฏิญาณตามอาราธนาพระมหาวีรญาณมุนี ปฏิจ่าณานุศักดิ์ ตราตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครูยติ
สุวัฒนพรหมจริยคุณ สมบูรณ์ญาณวิธี มัชฌิมสังฆานุนายก ปฏิภาณธรรมกิจจา ๑ พระครู
วินัยธร ๑ พระครูธรรมธาร ๑ พระครูพุทธพากยประกาศ พระครูกุศลวัตร ๑ พระครู
ธรรมศาสนวุโฆษ พระครูกุศลวัตร ๑ พระครูสังฆวิจิตร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูไพศาล ๑
ขอจงทรงพระคุณจงรับรักษาพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และ
อนุเคราะห์พระสิกขาสามเณรในคณะและในพระอาราม ตามสมควรแก่กำลังและวิสัยปฏิบัติ
ซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญอายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติ
วิบุลผลไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา เทอญ

ทั้งแต่วันที่ ๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๐

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล
คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
(ตามประกาศประกาศสภาผู้แทนราษฎรลงวันที่ ๔ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๐)

พล.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

พิบูลสงคราม

นายกรัฐมนตรี

พระบรมราชโองการ โปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงสมณศักดิ์ ที่ “พระพรหมมุนี”

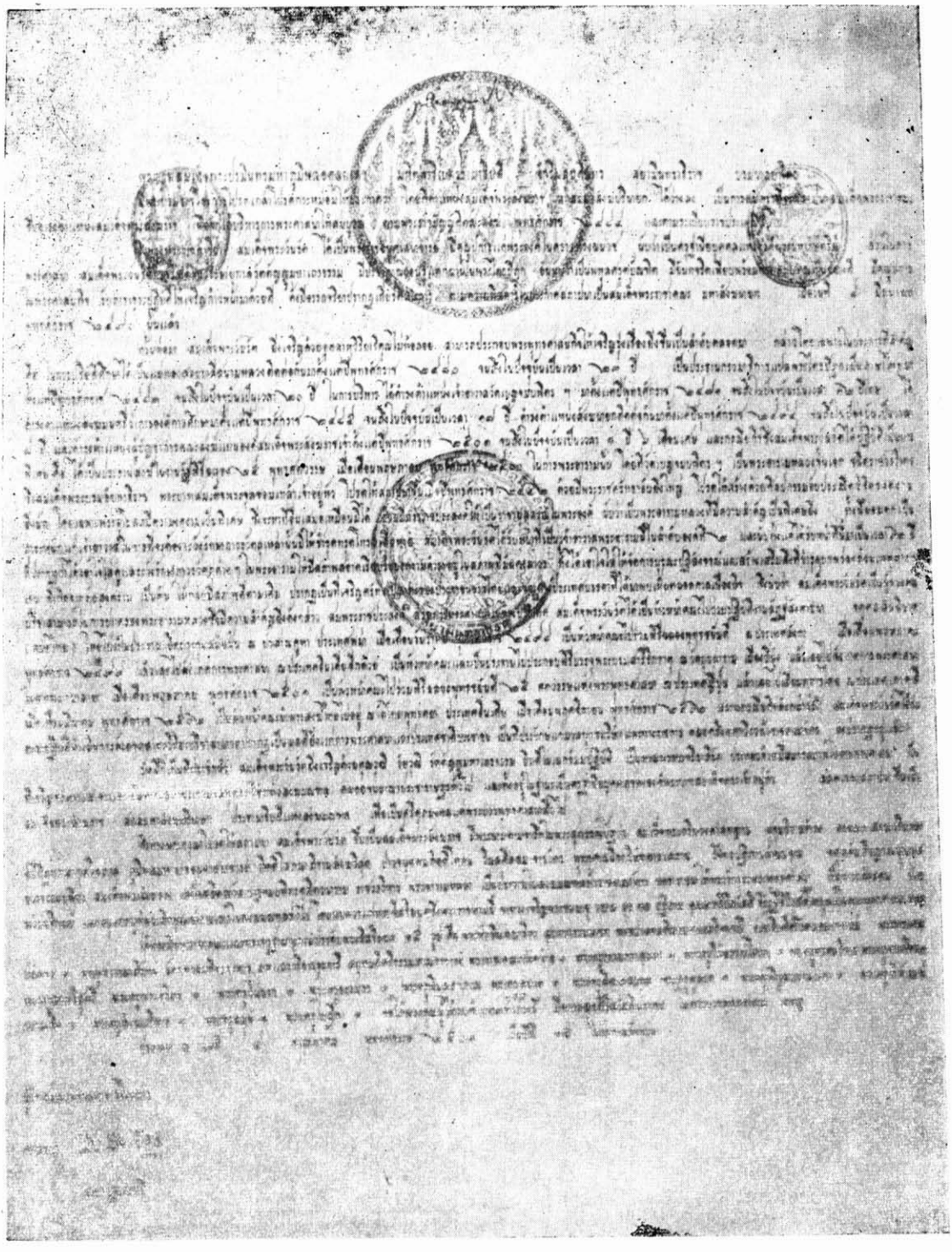

พระบรมราชโองการ โปรดเกล้า ฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่

"สมเด็จพระวันรัต"

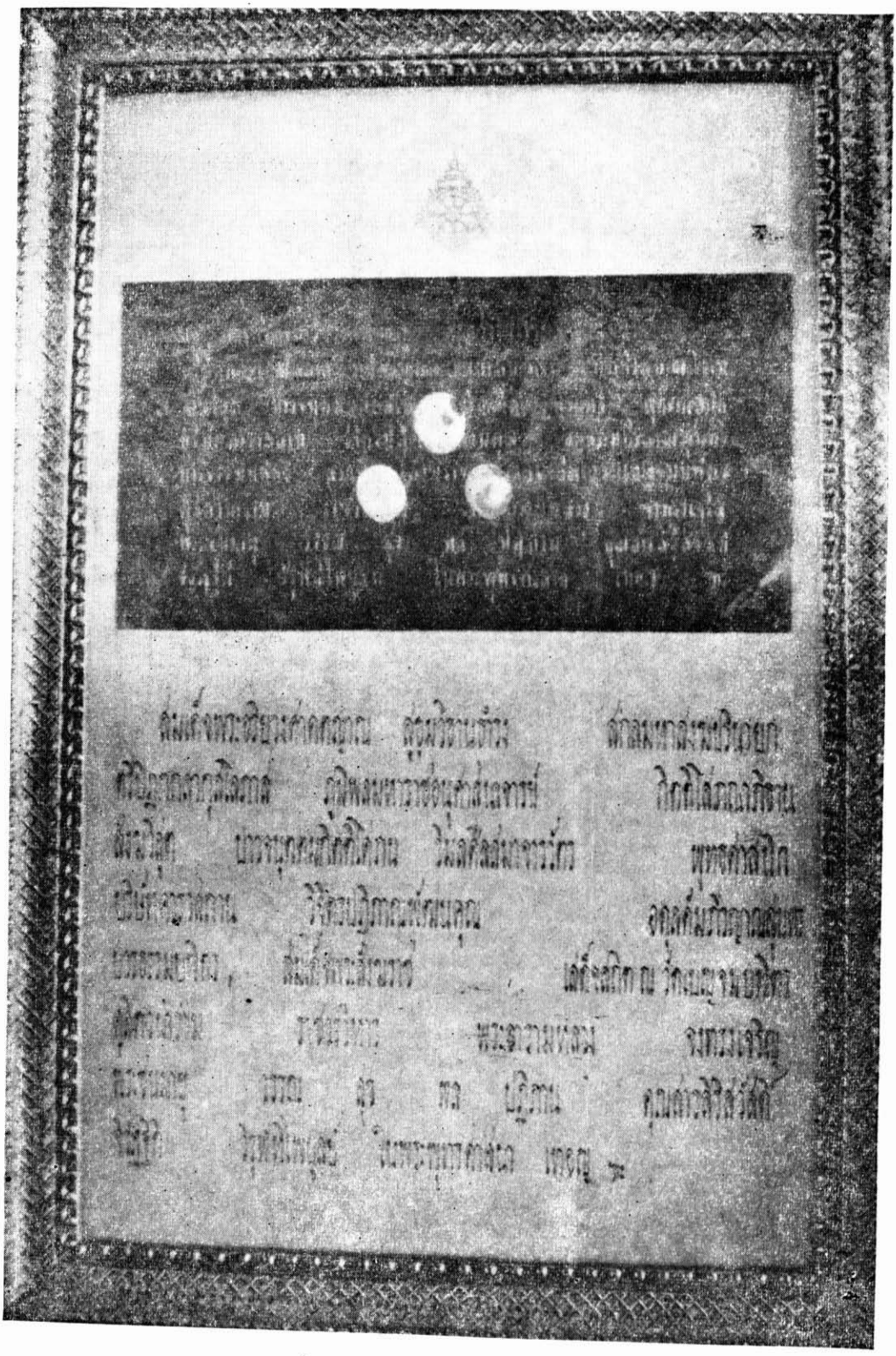

พระบรมราชโองการ โปรดเกล้า ฯ สถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

พระบรมราชโองการประกาศสถาปนาขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก

พระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ [กิตติโสภณมหาเถระ]
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เป็นศรีอยู่ในสงฆมณฑล สมเด็จพระสังฆราชจึงได้ทรงเลือกสรร โปรดให้เป็นประธานคณะบัญชาการคณะสงฆ์แทนพระองค์ ก็ได้พร้อมเพรียงกับคณะ รับภาระพระศาสนา แบ่งเบาพระภาระแห่งองค์สกลสงฆปริณายกให้ดำเนินไปด้วยดี จนกาลบัดนี้ เป็นที่นิยมยินดีเลื่อมใสของพุทธบริษัท เป็นสาธุทัศนีย์โดยเกียรติคุณเห็นปรากฏสามารถจะนำคณะสงฆ์ไปสู่สมณรสโดยธรรมวินัย ห่างไกลจากอัพพุทพิบัติ สมควรจะเป็นที่พระราชาคณะผู้ใหญ่ในพระพุทธศาสนาสืบไป

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงให้สถาปนาพระธรรมโกศาจารย์เป็นพระราชาคณะ ตำแหน่งเจ้าคณะรองหนกลาง มีนามตามจารึกในหิรัญบัฏว่า พระพรหมมุนีศรีวิสุทธิญาณนายก ตรีปิฎกธรรมาลังการวิภูษิต มัชฌิมคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สังฆนายก สถิต ณ วัดเบญจมบพิตร ดุสิตวนาราม ราชวรวิหาร พระอารามหลวง เจ้าคณะรองหนกลาง มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ สมบูรณ์คณาธิปัติ มัชฌิมสังฆานุนายก ปิฎกธรรมรักขิต ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพุทธพากยประกาศ พระครูคู่สวด ๑ พระครูธรรมศาสนอุโฆษ พระครูคู่สวด ๑ พระครูสังฆวิจิตร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขออาราธนาพระคุณจงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสามเณรในคณะและในพระอาราม ตามสมควรแก่กำลังและอิสริยยศซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญอายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา เทอญ.

ตั้งแต่วันที่ ๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๒ เป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

พิบูลสงคราม

นายกรัฐมนตรี

๖. ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ พระชนม์ได้ ๕๔ พรรษา ๓๘ ได้รับพระราชทาน สถาปนา สมณศักดิ์ขึ้น เป็น สมเด็จ พระ ราชา คณะ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ชั้นสุพรรณบัฏ ที่ สมเด็จพระวันรัต ปรากฏการตามพระบรมราชโองการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ ลงวันที่ ๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๐ ความว่า

(สำนา)

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

รังสิต กรมขุนชัยนาทนเรนทร

พระยามานวราชเสวี

โดยที่ดำริเห็นว่า พระพรหมมุนี เป็นพระเถระเจริญด้วยรัตตัญญูมหาเถรธรรมมั่นคงในสมณคุณเนกขัมมปฏิปทาตลอดมาช้านาน มีปรีชาญาณแตกฉานในพระไตรปิฎกมคธปริวรรตน์และอรรถธรรมวินัย มีอัธยาศัยตั้งมั่นอยู่ในพรหมวิหารธรรมโดยสมณาคัปปมรรยาท เป็นพหุลศรุตบัณฑิตผู้สามารถในวิธีพุทธสมัย ได้ประกอบกรณียกิจเป็นหิตประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่มหาชน ทั้งฝ่าย พุทธจักรและอาณาจักรเป็นอเนกประการ ดั่งความพิสดารปรากฏในประกาศสถาปนาเป็นพระราชาคณะตำแหน่งเจ้าคณะรองหนกลาง เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๒ นั้นแล้ว ต่อมาพระพรหมมุนียิ่งเจริญด้วยอุตสาหะวิริยาธิคุณ ไม่ท้อถอยในการประกอบพระพุทธศาสนกิจให้เจริญงอกงามไพบูลย์ เพิ่มพูนหิตรรถประโยชน์ให้บังเกิดแก่มหาชนพุทธบริษัทโดยนานัปการ ปรากฏเกียรติคุณว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระปริยัติธรรมอย่างที่จะหาได้โดยยาก เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๘๓ ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้คณะสงฆ์มีสมเด็จพระสังฆราช ติสสเทวะ เป็นประธาน

ดำเนินการแปลพระไตรปิฎกภาษาบาลีถ่ายลงสู่ภาษาไทยทั้งสามปิฎก เป็นการในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งคณะสงฆ์กำลังดำเนินการเป็นการใหญ่ตลอดมาจนบัดนี้ การทั้งนี้นับว่าเป็นการเผยแผ่พระศาสนธรรมครั้งสำคัญยิ่งคราวหนึ่ง ซึ่งจะต้องเลือกสรรแต่ล้วนพระเถรานุเถระ ผู้ทรงคุณวุฒิภูมิเปรียญธรรมชั้นสูงเข้าเป็นคณะกรรมการดำเนินการแปล สมเด็จพระสังฆราช ติสสเทวะ ได้ทรงเลือกสรรและแต่งตั้งพระพรหมมุนีเป็นประธานกรรมาธิการในการแปลพระไตรปิฎกทั้งหมด และเป็นกรรมาธิการเฉพาะฝ่ายการแปลพระสูตรอีกด้วย พระพรหมมุนีก็ได้รับภาระดำเนินการมาด้วยความเรียบร้อยสำเร็จผลอย่างไพบูลย์โดยตลอด ย่อมนับว่าเป็นเกียรตินิยมอย่างสูงประการหนึ่ง อนึ่ง เมื่อคราวเปลี่ยนระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา รับภาระพระพุทธศาสนาในหน้าที่เป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมทั่วราชอาณาจักร ได้บริหารกิจการให้เจริญรุ่งเรืองก้าวหน้ายิ่งขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ ได้ขยายหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณรให้สูงยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เป็นการเพิ่มทั้งปริมาณและคุณภาพแห่งนิสิตนักศึกษาพระปริยัติธรรม ปรากฏผลงอกงามไพบูลย์เท่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ นับว่าได้บำเพ็ญกรณียอันสำคัญอย่างยอดยิ่ง เป็นการรักษารากฐานพระพุทธศาสนาไว้ให้มั่นคงวัฒนาถาวรไปตลอดจิรัฏฐิติกาล นอกจากนี้ยังได้พยายามสั่งสอนบรรพชิตและคฤหัสถ์สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก ตลอดจนประชาพุทธมามกชนทุกหมู่เหล่า ให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติเป็นสาธุสัปบุรุษ ต้องตามพระบรมพุทโธวาท เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุบายช่วยขวนขวายสำเหนียกความรู้ให้เทียมทันสมคราวสมัย แสวงหาวิธีปลูกศรัทธาเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนาให้เจริญงอกงามไพบูลย์ภิยโยภาพแก่อเนกชนนิกร อุตส่าห์แสดงธรรมสั่งสอนอยู่เนืองนิจ มีวิจารณญาณในฉันทจริตอัธยาศัยแห่งเวไนยชน ยังกุศลส่วนธรรมสวนมัยให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี โดยนิยมแห่งกาลเทศะ ด้วยปรีชาฉลาดใน

เทศนาวิธีอเนกนัยวิจิตรโวหาราธิบาย มีศิษยานุศิษย์แพร่หลายไพศาลทั่วประเทศราชธานีชนบท ปรากฏเป็นศรีแห่งพระบวรพุทธศาสนาประจักษ์อยู่ในปัจจุบันนี้รูปหนึ่ง บัดนี้ พระพรหมมุนีก็เจริญด้วยพรรษายุกาล รัตตัญญูมหาเถรธรรมมั่นคงในพระพุทธศาสนา เป็นอจลพรหมจริยาภิรัต ประกอบด้วยคุณสมบัติดังกล่าวมา สมควรจะสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะผู้ใหญ่ได้

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงให้สถาปนาพระพรหมมุนีเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏ ว่า สมเด็จพระวันรัต ปริยัติพิพัฒนพงศ์ วิสุทธิสงฆปริณายก ตรีปิฎกโกศล วิมลคัมภีรญาณสุนทร มหาคณะปธานาธิบดี บวรสังฆาราม คามวาสี อรัณยวาสี สถิต ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูปลัดสัมพิพัฒนสุตาจารย์ ญาณโกศล วิมลศีลาจาร มหาคณาธิการสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพระพรหมสร พระครูคู่สวด ๑ พระครูอมรศัพท์ พระครูคู่สวด ๑ พระครูธรรมคุต ๑ พระครูพุทธบาล ๑ พระครูสังฆกิจจารักษ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขออาราธนาพระคุณจงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสามเณรในคณะและในพระอาราม ตามสมควรแก่กำลังและอิสริยยศ ซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญ อายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนา เทอญ.

ประกาศ ณ วันที่ ๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๙๐ เป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

พลเรือตรี ถ. ธำรงนาวาสวัสดิ์

นายกรัฐมนตรี

๗. ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อวันพระราชพิธีฉัตรมงคล วันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๓ พระชนมายุได้ ๗๑ พรรษา ๕๑ ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ปรากฏการตามพระราชโองการประกาศสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช ลงวันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๓ ความว่า

(สำเนา)

ภูมิพลอดุลยเดช ปร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทรสยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ได้ว่างลง เป็นการสมควรที่จะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพื่อจักได้บริหารการพระศาสนาให้สมบูรณ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ และตามระเบียบราชประเพณีสืบไป

จึงทรงพระดำริว่า สมเด็จพระวันรัต ได้เป็นพระราชอนุศาสนาจารย์ มีคุณูปการแด่พระองค์ในคราวทรงผนวช นับว่าเป็นครูฐานียบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ ส่วนในการพระศาสนา สมเด็จพระวันรัตก็เจริญด้วยวรรษายุกาล รัตตัญญูมหาเถรธรรม มีปรีชาญาณรอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก อันนับว่าเป็นพหุสรุตบัณฑิต มีฉันทจริตเพียบพร้อมด้วยสมณคุณเป็นอย่างดี มีคุณูปการในพระศาสนกิจ รับภาระธุระปฏิบัติให้เจริญก้าวหน้ามาด้วยดี ดั่งมีอรรถจริยาปรากฏเกียรติสมการ ตามความพิสดารในประกาศสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มหาสังฆนายก เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๐ นั้นแล้ว

ครั้นต่อมา สมเด็จพระวันรัต ยิ่งเจริญด้วยอุตสาหวิริยาธิคุณไม่ท้อถอย สามารถประกอบพระพุทธศาสนกิจให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นเป็นลำดับตลอดมา กล่าวโดยเฉพาะในประการที่สำคัญ คือ ในการปริยัติศึกษา ได้เป็นแม่กองสอบบาลีสนามหลวง ติดต่อกันมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๘๐ จนถึงในปัจจุบันเป็นเวลา ๒๓ ปี เป็นประธานกรรมาธิการ แปล พระไตรปิฎก เป็นภาษาไทย มา ตั้งแต่ ปี พุทธศักราช ๒๔๘๓ จนถึงในปัจจุบันเป็นเวลา ๒๐ ปี ในการบริหาร ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร มาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๗๑ จนถึงในปัจจุบันเป็นเวลา ๓๒ ปีเศษ ได้ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษามาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๘๕ จนถึงในปัจจุบันเป็นเวลา ๑๗ ปี ดำรงตำแหน่งสังฆนายกติดต่อกันมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๘๔ จนถึงในปัจจุบันเป็นเวลา ๘ ปี และดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๐๑ จนถึงในปัจจุบันเป็นเวลา ๑ ปี ๖ เดือนเศษ และกรณียกิจซึ่งสมเด็จพระวันรัตได้ปฏิบัติเป็นการพิเศษ คือ ได้เป็นประธานสงฆ์ในงานรัฐพิธีฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ เมื่อเดือนพฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๐ ในการพระอารามนั้น โดยที่วัดเบญจมบพิตรเป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรวิหาร ซึ่งสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สถาปนาขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๔๒ ด้วยมีพระราชศรัทธาอันยิ่งใหญ่ โปรดให้สร้างด้วยศิลปกรรมอันประณีตวิจิตรงดงามยิ่งนัก โดยเฉพาะพระอุโบสถมีความงดงามเป็นพิเศษ ซึ่งจะหาที่อื่นเสมอเหมือนมิได้ ด้วยมีพระราชประสงค์ให้เป็นราชานุสรณ์ในพระองค์ นับว่าเป็นพระอารามหลวงที่มีความสำคัญเป็นพิเศษยิ่ง ทั้งนี้ย่อมตกเป็นภาระหนักแก่เจ้าอาวาส ในการที่จะต้องระวังรักษาถาวรวัตถุเหล่านั้นมิให้ชำรุดทรุดโทรมเสียหาย สมเด็จพระวันรัตได้รับหน้าที่เป็นเจ้าอาวาสพระอารามนี้ในลำดับองค์ที่ ๒ และนับตั้งแต่ได้รับหน้าที่นี้มาเป็นเวลา ๓๒ ปี ก็ปรากฏว่าได้เอาใจใส่ดูแลระวังรักษาถาวรวัตถุต่าง ๆ ในพระอาราม ให้มีสภาพสะอาดเรียบร้อยงดงาม ดำรงอยู่ในสภาพที่

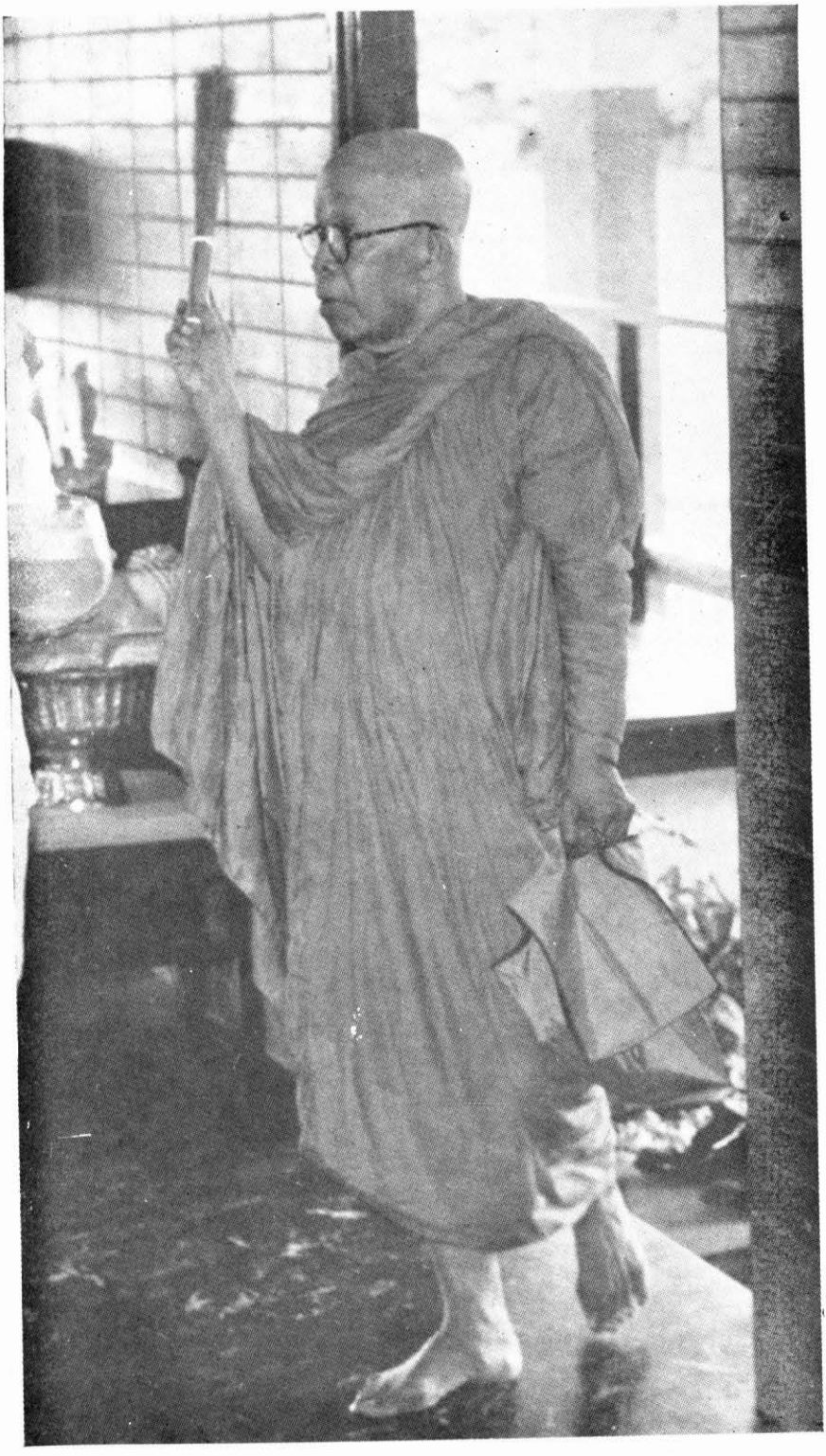
มั่นคงถาวร ทั้งได้เอาใจใส่ให้จัดการบูรณะปฏิสังขรณ์และสร้างเสริมสิ่งที่ชำรุดบกพร่องด้วยเหตุต่าง ๆ เช่นที่เกิดจากภัยสงครามเป็นต้น ให้กลับมีสภาพดีตามเดิม ปรากฏเป็นที่เจริญศรัทธาปสาทะของประชาชนชาวไทยและชาวต่างประเทศ บรรดาที่ได้มาพบเห็นตลอดกาลเนืองนิจ จึงนับว่าสมเด็จพระวันรัต เป็นผู้ทรงคุณปรีชาสามารถในการปกครองพระอาราม ซึ่งมีความสำคัญยิ่งดังกล่าวสมพระราชประสงค์ ส่วนการพระศาสนาในต่างประเทศ สมเด็จพระวันรัตได้เป็นหัวหน้าคณะไปร่วมปฏิบัติงานฉัฏฐสังคายนา จตุตถสันนิบาต (สมัยไทย) โดยเป็นประธานเปิดประชุมสมัยนั้น ณ ปาสาณคูหา ประเทศพม่า เมื่อเดือนธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๘ เป็นหัวหน้าคณะไปร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี ณ ประเทศลังกา เมื่อเดือนพฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๙๙ แล้วเลยไปสังเกตการณ์พระศาสนา ณ ประเทศอินเดียอีกด้วย เป็นหัวหน้าคณะและเป็นประธานไปประกอบพิธีบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ณ วัดบุบผาราม เมืองปีนัง แล้วเลยไปสังเกตการณ์พระศาสนาในสหพันธรัฐมลายา เมื่อเดือนพฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๑ เป็นหัวหน้าคณะไปร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี ๒๕ ศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา ณ ประเทศญี่ปุ่น แล้วเลยไปเยี่ยมทหารไทย ณ ประเทศเกาหลี เมื่อเดือนมีนาคม พุทธศักราช ๒๕๐๒ เป็นหัวหน้าคณะนำพระสงฆ์ไทยไปอยู่ ณ วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย เมื่อเดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๒ สรรพกรณียกิจดังกล่าวมา สมเด็จพระวันรัตได้รับภาระปฏิบัติดำเนินการด้วยอุตสาหวิริยะปรีชาสามารถ ปรากฏเป็นผลดียิ่งแก่การพระศาสนาและประเทศชาติ ประชาชน เป็นที่ประจักษ์แก่มวลพุทธบริษัทและทางราชการ ตลอดถึงพสกนิกรทั่วราชอาณาจักร ดังปรากฏอยู่แล้ว

บัดนี้ ก็เป็นที่ประจักษ์ว่า สมเด็จพระวันรัต ยิ่งเจริญด้วยคุณวุฒิ วัยวุฒิ รัตตัญญูมหาเถรธรรม ยินดีในเนกขัมมปฏิบัติ เป็นอจลพรหมจริยาภิรัต ประกอบด้วยมีสมรรถภาพในการพระศาสนา เป็นที่เจริญศรัทธาปสาทะ และเป็นคารวสถานแห่งมวลพุทธบริษัททั่วสงฆมณฑล ตลอดจนอาณาประชาราษฎรทั่วไป

และตั้งอยู่ในฐานะเป็นครูฐานิยบุคคล ขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมควรจะสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑล เพื่อเป็นศรีศุภมงคลแด่พระบวรพุทธศาสนาสืบไป.

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา สมเด็จพระวันรัตขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสุขุมวิธานธำรง สกลมหาสังฆปริณายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาสภูมิพลมหาราชอนุศาสนาจารย์ กิตติโสภณาภิธานสังฆวิสุต ปาวจนุตตมกิตติโสภน วิมลศีลสมาจารวัตรพุทธศาสนิกบริษัทคารวสถาน วิจิตรปฏิภาณพัฒนคุณ อดุลคัมภีรญาณสุนทรบวรธรรมบพิตร สมเด็จพระสังฆราช เสด็จสถิต ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร พระอารามหลวง เป็นประธานในสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร ขออาราธนาให้ทรงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในสงฆมณฑลทั่วไป โดยสมควรแก่พระอิสริยยศ ซึ่งพระราชทานนี้ จงทรงเจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติวิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนา เทอญ ฯ

ให้ทรงมีพระราชาคณะ และพระครูฐานานุกรม ประดับพระอิสริยยศ ๑๕ รูป คือ พระทักษิณคณาธิกร สุนทรธรรมนายก พุทธปาพจนดิลก มหาเถรกิจจการี คณาธิบดีศรีรัตนคมกาจารย์ พระราชาคณะปลัดขวา ๑ พระอุดรคณาภิรักษ์ อัครศาสนกิจบรรหาร มหาเถราธิการธุรการี สมุหบดีศรีธรรมภาณกาจารย์ พระราชาคณะปลัดซ้าย ๑ พระครูธรรมกถาสุนทร ๑ พระครูวินัยกรณ์โสภน ๑ พระครูพรหมวิหาร พระครูพระปริตร ๑ พระครูญาณวิสุทธิ์ พระครูพระปริตร ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพิมลสรภาณ พระครูคู่สวด ๑ พระครูพิศาลสรคุณ พระครูคู่สวด ๑ พระครูพิบูลบรรณวัตร ๑ พระครูพิพัฒน์บรรณกิจ ๑ พระครูสังฆบริหาร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขอให้พระคุณผู้ได้รับตำแหน่งทั้งปวงนี้ มีความสุขสิริสวัสดิ์สถาพร ในพระบวรพุทธศาสนา เทอญ.

พระฉายาลักษณ์ครั้งท้ายสุด

ทรงประทานพรด้วยน้ำพระพุทธมนต์ แด่ ฯ พณ ฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี
เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลา ๑๒.๐๐ น. เศษ

ประกาศ ณ วันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๓ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลปัจจุบัน.

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ส. ธนะรัชต์

นายกรัฐมนตรี.

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ กิตติโสภณมหาเถระ ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เป็นเวลา ๒ ปี ๑ เดือน กับอีก ๑๒ วัน ทั้ง ๆ ที่มีพระอนามัยสมบูรณ์ พระสุขภาพแข็งแรง พระองค์เคยอาพาธด้วยโรคซึ่งนายแพทย์ตรวจพบว่าเป็นมะเร็งที่ต่อมปอสเตท เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ และได้รับการผ่าตัดใหญ่เมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๐ ครั้งหนึ่ง และอีกครั้งหนึ่งอาพาธเป็นโรคมีนิ่วในกระเพาะบั้สสาวะ และนายแพทย์ได้ขบให้แตกและนำออกจนหมดแล้ว จนได้เสด็จไปประเทศสหรัฐอเมริกาและยุโรป และประเทศอินเดียได้เป็นปกติ สำหรับความดันของพระโลหิตก็มีไม่มาก ก่อนหน้าจะสิ้นพระชนม์ นายแพทย์ประจำพระองค์ได้ตรวจวัดความดันของพระโลหิต ก็มีเพียง ๑๔๐ เท่านั้น ส่วนพระโรคประจำพระองค์นั้นก็มีปวดพระเศียรเป็นครั้งคราวเสมอมา ซึ่งก็เยียวยาให้หายได้เพียงยาแอสไพรินหรือยา เอ.พี.ซี. ก็หาย

วันสิ้นพระชนม์

ในวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลาเช้าพระอาการทั่วไปเป็นปกติ จะมีก็เพียงคงปวดพระเศียรตามธรรมดาซึ่งไม่หนักอะไร เวลาเพลได้เสด็จไปเจริญพระพุทธมนต์และเสวยภัตตาหารเพล เนื่องในงานทำบุญของท่านจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีได้เป็นปกติ และเสด็จกลับมาถึงวัดเวลาประมาณ ๑๓.๐๐ น. แล้ว

ก็ได้ทรงพักผ่อนตามที่ทรงเคยปฏิบัติมา และในเวลาประมาณ ๑๔.๐๐ น. เศษก็ได้เสด็จลงมารับกุลบุตรที่จะบวชจำพรรษา พ.ศ. ๒๕๐๕ และได้ทรงสนทนากับบิดามารดาของกุลบุตรนั้นเป็นเวลานานพอสมควร จนถึงเวลาประมาณ ๑๕.๐๐ น. เศษ พระอาการทั่วไปก็ยังปกติอยู่ ครั้นผู้ที่นำบุตรมาฝากบวชนั้นกลับแล้วก็เสด็จเข้าสรงน้ำตามปกติเช่นเคยมา แต่แล้วพระอาการที่ไม่มีใครคาดฝันก็ปรากฏขึ้น นั่นคือพระอาการปวดพระเศียรจนเกินกำลังความสามารถที่จะทรงอดทนได้ เมื่อพระปฏิบัติรับใช้รีบเชิญนายแพทย์มาเฝ้าพระอาการ พอทรงเห็นหน้านายแพทย์และรับสั่งได้เพียงไม่กี่คำพระองค์ก็เสด็จสิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการอันสงบ ถึงแม้บรรดานายแพทย์ จะพยายาม ช่วยเพื่อ ให้ ทรงฟื้น ขึ้นมา อย่างเต็ม ตามความ สามารถ และความรู้อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็หาทรงฟื้นขึ้นมาได้ไม่ คณะแพทย์ได้ลงความเห็นพร้อมกันว่า สมเด็จ พระสังฆราช ได้สิ้นพระชนม์ ด้วยพระโรค เส้น โลหิต ใหญ่ ในพระสมอง แตกอย่างบันจุบัน เมื่อเวลา ๑๖.๒๗ น. วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕ การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระสังฆราช กิตติโสภณมหาเถระ นี้ เข้าในลักษณะที่ว่า

อนิมิตฺตมนญฺญาตํ มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ

ความว่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่มีนิมิต
เครื่องหมายใคร ๆ ทราบไม่ได้ว่าจะดับไปเวลาไร

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ กิตติโสภณมหาเถระ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก สิ้นพระชนม์ เมื่อ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ บีขาล ตรงกับวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลา ๑๖.๒๗ น. สิริพระชนมายุได้ ๗๓ พรรษา กับอีก ๒๑ วัน ฯ

การพระศพ

ภายหลังจากสิ้นพระชนม์แล้ว คณะสงฆ์มี สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ สังฆนายก เป็นประธานได้มาอำนวยการจัดพระศพ เวลาประมาณ ๒๑.๐๐ น. เศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เสด็จมาทรงถวายความเคารพพระศพ และคณะรัฐบาล ได้มอบให้ พลเอก ถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรีมาอำนวยการจัดงานพระศพ และศิษยานุศิษย์ท่านผู้เคารพนับถือต่างมาถวายความเคารพพระศพอย่างคับคั่งและเศร้าสลดเป็นอย่างยิ่งเพราะเป็นการสิ้นพระชนม์โดยที่ไม่มีใครคาดฝัน.

รุ่งขึ้น วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลาเช้า ได้เชิญพระศพขึ้นสู่บนพระที่นั่งทรงธรรม ครั้นเวลาบ่าย ๑๗.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เสด็จถวายน้ำสรง แล้วเชิญพระศพลงสู่พระโกศกุดั่น เชิญขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าภายใต้เศวตฉัตร ๓ ชั้น ณ บนพระที่นั่งทรงธรรมนั้น ประกอบพระโกศกุดั่น แวดล้อมด้วยเครื่องสูงตามพระเกียรติยศ พระสงฆ์สดับปกรณ์ ฯ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระพิธีธรรม สวดพระอภิธรรม กลางวันกลางคืนกำหนด ๗ วัน ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน

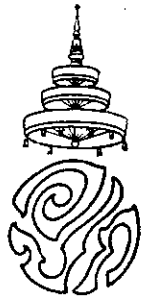
ในทางราชการ ได้มีประกาศให้สถานที่ราชการทุกแห่งลดธงครึ่งเสา ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์มีกำหนด ๑๕ วัน ฯ

ในการบำเพ็ญกุศล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในสัตตมวารที่ ๑ ในวาระ ๕๐ วัน ๑๐๐ วัน เป็นงานหลวงโดยลำดับ ในระหว่างนั้น รัฐบาล, ข้าราชการ, คณะสงฆ์, พ่อค้าคหบดี, และศิษยานุศิษย์

ผู้เคารพนับถือ ได้มาบำเพ็ญกุศลถวายทุกวัน ตลอดจนถึงงานพระเมรุพระศพ ฯ คณะทูตานุทูต และชาวต่างประเทศ ได้ไปถวายเคารพพระศพเป็นอันมาก คณะพุทธศาสนิกชนในสหพันธรัฐมลายาได้มาถวายสักการะเคารพพระศพ อนึ่งคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชน ในสหพันธรัฐมลายา มาบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย ในวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

อนึ่ง ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ ทรงโปรดพระราชทานพระโกศกุดั่นใหญ่ถวายพระศพเป็นพระเกียรติยศ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูง

คณะศิษยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือทุกท่าน ขอสาธุการในสักการะสัมมานะ และคารวะธรรมนั้น ๆ โดยธรรมยิ่ง.

พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช

วัดเบญจมบพิตร

สารบาญ

[พระฉายาลักษณ์สมัย "พระมหาปลด ป. ๙"]

๑. พระธรรมเทศนา หน้า ๑

[พระฉายาลักษณ์สมัย "พระศรีวิสุทธิวงศ์"]

๒. พระธรรมเทศนาวิสาขบูชา ,, ๗

๓. สัปปุริสธรรมกถา ,, ๒๔

๔. สุขกถา ,, ๓๓

๕. อริยมรรคยานกถา ,, ๓๙

๖. สติสัมปชัญญกถา ,, ๔๕

๗. พระอภิธัมมัตถสังคหะ ,, ๕๔

๘. ปกิรณกเทศนา ,, ๕๙

๙. อภิธัมมัตถสังคหกถา ,, ๗๑

๑๐. ธัมมนิยามตากถา ,, ๘๔

๑๑. มิตตสัมปหากถา ,, ๙๐

[พระฉายาลักษณ์สมัย "พระราชเวที"]

๑๒. กตปุญญนันทนกถา ,, ๙๖

๑๓. มหากปิชาตกธรรมเทศนา ,, ๑๐๐

๑๔. หังสชาตกธรรมเทศนา ,, ๑๐๖

๑๕. เตสกุณชาตกธรรมเทศนา ,, ๑๑๓

๑๖. บุญนิธิกถา ,, ๑๒๐

๑๗.	พาหุสัจจกถา	หน้า	๑๒๗
๑๘.	มโนมยธรรมกถา	,,	๑๓๓
๑๙.	สัปปุริสบัญญัตติกถา	,,	๑๔๓
๒๐.	สัญญมกถา	,,	๑๔๘
๒๑.	พลกถา	,,	๑๕๓
๒๒.	โลกวัฒนธัมมกถา	,,	๑๕๘
๒๓.	สารหานปริยายเทศนา	,,	๑๖๓
๒๔.	พระธรรมเทศนา	,,	๑๖๙
๒๕.	พระธรรมเทศนา	,,	๑๗๑
๒๖.	พระธรรมเทศนา	,,	๑๗๗

[พระฉายาลักษณ์สมัย "พระเทพมุนี"]

๒๗.	สารธรรมกถา	,,	๑๘๒
๒๘.	พระธรรมเทศนา	,,	๑๘๖
๒๙.	อัจฉิททวุตติกถา	,,	๑๙๑
๓๐.	นันทนธรรมกถา	,,	๑๙๖
๓๑.	สัตบุรุษธรรมกถา	,,	๒๐๒
๓๒.	วัตรบทกถา	,,	๒๑๐
๓๓.	กุมภูปมคาถา	,,	๒๑๖
๓๔.	อริยมรรคฮานกถา	,,	๒๒๖
๓๕.	สารธรรมกถา	,,	๒๓๓
๓๖.	สัปคธรรมบรรยาย	,,	๒๔๑
๓๗.	จตุรพลธรรมกถา	,,	๒๕๖

๔๘. สาราทานปริยาย หน้า ๒๖๒
๔๙. จตุราเสวิตัพพธรรมกถา ,, ๒๗๐
๕๐. อาทิตตปริยายกถา ,, ๒๘๑

[พระฉายาลักษณ์สมัย "พระธรรมโกศาจารย์"]

๕๑. พระธรรมเทศนา ,, ๒๘๘
๕๒. ปุญญนันทนกถา ,, ๒๙๒
๕๓. อปริหานิยธรรมกถา ,, ๓๐๑
๕๔. เหมกมาณวกปัญหาที่ ๘ กัณฑ์ที่ ๑ ,, ๓๑๑
๕๕. เหมกมาณวกปัญหาที่ ๘ กัณฑ์ที่ ๒ ,, ๓๑๙
๕๖. นิธิกัณฑวรรณนากถา ,, ๓๒๖
๕๗. กตัญญูกตเวทิตากถา ,, ๓๓๕
๕๘. สาราณียธรรมกถา ,, ๓๔๑
๕๙. จตุราเสวนียกถา ,, ๓๔๖

[พระฉายาลักษณ์สมัย "พระพรหมมุนี"]

๖๐. จตุรพลธรรมบรรยาย ,, ๓๕๔
๖๑. ทศธรรมสูตร ,, ๓๖๐
๖๒. กตปุญญนันทนกถา ,, ๓๗๑
๖๓. มงคลคาถาเทศนา ,, ๓๗๕

[พระฉายาลักษณ์สมัย "สมเด็จพระวันรัต"]

๖๔. มามปูชาเทศนา ,, ๓๘๗
๖๕. ปิยนิทานกถา ,, ๓๙๘
๖๖. ทศบารมีธรรมเทศนา ,, ๔๐๖

๕๗. ทศบารมีธรรม กัณฑ์ที่ ๒ หน้า ๔๖๕
๕๘. จิรัปปวาสกถา ,, ๔๒๖
๕๙. พระธรรมเทศนาอนุปุพพีกถา ,, ๔๓๔
๖๐. สารวหานกถา ,, ๔๔๒
๖๑. อัฏฐมีเทศนา ,, ๔๕๐
๖๒. อาทิตตปริยายสุตตเทศนา ,, ๔๕๙
๖๓. ทสพลญาณกถา ,, ๔๖๖
๖๔. จตุรพลศราทธพรตเทศนา ,, ๔๗๔
๖๕. บุคคล ๔ ประเภท ,, ๔๘๐
๖๖. เทศนาเรื่องความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง ,, ๔๘๔
๖๗. ความเป็นผู้เป็นที่ชอบ ,, ๕๐๐
๖๘. กรณียเมตตสุตตเทศนา ,, ๕๐๔
๖๙. พระพุทธานุสสติกถา ,, ๕๒๐
๗๐. พระพุทธคุณกถา ,, ๕๓๑
๗๑. พุทธานุสาสนกถา ,, ๕๓๙
๗๒. พระธรรมจักกัปปวัตตนสุตตเทศนา ,, ๕๕๒
๗๓. ทฬิททิยทุกขธรรมเทศนา ,, ๕๖๑
๗๔. บุญญนิธิธรรมเทศนา ,, ๕๗๔
๗๕. ทางแห่งความบริสุทธิ์ ,, ๕๘๓
๗๖. รตนสุตตเทศนา ,, ๕๙๒

[พระนามาภิไธยพระราชทานสมัย "สมเด็จพระสังฆราช"]

๗๗. พระธรรมเทศนามงคลกถา ,, ๖๐๒
๗๘. อาฆาตปฏิวินยธรรมเทศนา ,, ๖๑๐

๗๙. มหาปวารณาเทศนา เรื่องไฟ ๗ กอง หน้า ๖๒๑
๘๐. ปีย์มหาราชานุสสรณียกถา ,, ๖๓๔
๘๑. ลิปิไตยธรรมเทศนา ,, ๖๔๓
๘๒. จัจจริตธรรมเทศนา ,, ๖๕๓
๘๓. พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสังฆราช ,, ๖๖๔
๘๔. พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดง
ณ สถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงวอชิงตัน ,, ๖๗๔
๘๕. ยโสภิวัฒนธรรมเทศนา ,, ๖๘๓
๘๖. ปรมราชชยมงคลคาถา ,, ๖๙๓
๘๗. พระมงคลวิเสสกถา ,, ๗๐๐
๘๘. สัมโมทนียกถา (ในพิธีฉลองพุทธชยันตี – ปีดอน) ,, ๗๑๓
๘๙. สัมโมทนียกถา เปิดประชุมพุทธศาสนิก
สัมพันธ์แห่งโลก ครั้งที่ ๕ ,, ๗๓๔
๙๐. สัมโมทนียกถา ในการประชุมพุทธชยันตี
ครบ ๒๕๐๐ ปี ณ กรุงโตเกียว ประเทศญี่ปุ่น ,, ๗๓๘
๙๑. สาส์นร่วมฉลองพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ณ นครกัวลาลัมเปอร์ ,, ๗๔๑
๙๒. พระโอวาท สมัยเมื่อเสด็จร่วมงานฉลอง
พุทธศตวรรษ ที่ ๒๕ ณ ประเทศญี่ปุ่น ,, ๗๔๕
๙๓. พระโอวาท ตรัสแก่คณะนักเรียนไทยในญี่ปุ่น ,, ๗๔๘
๙๔. คำอำนวยพรในวันขึ้นปีใหม่ ๒๕๐๕ ,, ๗๕๑

พระฉายาลักษณ์นี้ ทรงฉายเมื่อครั้งยังเป็น

พระมหาปลด กิตฺติโสภโณ เปรียญ ๙ ประโยค

พระธรรมเทศนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังเป็น

พระมหาปลด กิตฺติโสภโณ ป. ๙

ถวาย

ในงานพระราชกุศลพระอัฐิพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงษ์รัชสมโภช

ณ พลับพลาทรงธรรม สวนมิสกวัน

วันที่ ๒๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สีลํ ยาวชรา สาธุ สทฺธา สาธุ ปติฏฺฐิตา
ปญฺญา นรานํ รตนํ ปุญฺญํ โจเรหิ ทูหรนฺติ ฯ

ยัติน้ำกรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดช พระคุณประดับพระบุญญาธิการมี อนุโมทนาในพระราชกุศลบุญราศีส่วนทักษิณานุประทาน ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มาทรงพระราชปรารภถึงพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงษ์รัชสมโภช พระราชบิโยรสผู้เป็นพระบรมราชูปัฏฐากอันเลิศซึ่งสิ้นพระชนม์แล้วนั้น ด้วยสามารถพระคุณความดีแห่งพระองค์เป็นเครื่องเตือนพระราชหฤทัย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศล ในการพระราชทานเพลิงเป็นการใหญ่ ด้วยพระมหากรุณาในพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น อนึ่ง ในงานพระอัฐินี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานเชิญพระอัฐิพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าลวาดวรองค์ ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีร่วมอุทรแห่งพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น มาประดิษฐานณ ที่เดียวกัน แล้วแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศพระราชทานแก่พระเจ้าลูกเธอทั้ง ๒ พระองค์นั้น พระราชกุศลทักษิณานุประทานทั้งปวงนี้ ก็นับเนื่องในยัชญวิธีมาทิศานมัสสนธรรม ต้องด้วยพระพุทธานุสาสน์ที่ทรงสมเด็จพระผู้มีพระ

ภาคเจ้าตรัสเทศนาแก่สิงคาลมาณพ บุตรคฤหบดีแสดงฐานะ ๕ ประการที่บิดาจะพึงบำรุงแก่บุตร ฯ

วาระนี้อาศัยมาตมภาพขอรับพระราชทานถวายวิสัชนาในซราสูตร อันขึ้นสู่สังคีติในคัมภีร์สคาถวรรคสังยุตตนิกาย ในพระสูตรนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกธรรม ๔ ประการ คือ ศีล ศรัทธา ปัญญา บุญ ขึ้นแสดงโดยเทศนาว่า สีลำ ยาว ชรา สาธุ ศีลยังประโยชน์ให้สำเร็จตราบเท่าชรา สทฺธา สาธุ ปติฏฺฐิตา ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ ปญฺญา นรานำ รตนำ ปัญญาเป็นรัตนะของนรชนทั้งหลาย ปุญฺญำ โจเรหิ ทูหรำ บุญยากที่อันโจรทั้งหลายจะพึงนำไปได้ ดังนี้ ฯ

ข้อต้นว่า สีลำ ยาวชรา สาธุ ศีลยังประโยชน์ให้สำเร็จตราบเท่าชรา ฯ มีข้อที่จะพึงพรรณนาว่า ศีลเป็นความประพฤติสำหรับนำบุคคลทุกชั้นให้เที่ยงตรงต่อคุณความดีและประโยชน์ที่จะพึงปรารถนา บุคคลผู้ปราศจากศีลไม่มีทางที่จะนำชีวิตให้เป็นไปโดยผาสุกตามหวังได้เพียงใด ผู้บริบูรณ์ด้วยศีลก็ไม่มีทางที่จะนำชีวิตให้ไปสู่ความลำยากยากเข็ญเพียงนั้น เหตุนั้นศีลจึงเป็นสิ่งที่บุคคลควรต้องมีประจำในตนเป็นนิตย์มิได้ขาด ฯ ศีลนี้เมื่อจะกล่าวโดยลักษณะ ก็เป็นเครื่องรวยรวมและเป็นที่อาศัยแห่งสรรพกุศลธรรมทั้งหลาย แม้ถึงจะต่างโดยประเภทไร ๆ ก็ดี ก็คงไม่ล่วงพ้นลักษณะนี้ไปได้ ดุจรูปเขียนที่บุคคลประดิษฐ์ขึ้น แม้ถึงจะต่างโดยสีประการไร ๆ ก็ดี ก็คงต้องมีความแลเห็นแห่งเป็นลักษณะ จึงจะทรายได้ว่า รูปนั้นเลวและประณีตเพียงไร เมื่อจะกล่าวโดยกิจ ก็คือความกำจัดโทษสิ่งชั่วร้ายให้พินาศขาดสูญ หรืออีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งซึ่งเป็นคุณปราศจากโทษอันจะพึงครหา ก็ได้ชื่อว่าเป็นกิจของศีลเช่นกัน เมื่อจะกล่าวโดยปัจจุปัฏฐานเหตุเครื่องปรากฏ ก็คือความที่บุคคลเป็นผู้บริสุทธิ์สะอาดไม่เกลือกกลั้วด้วยสังกิเลสธรรม เมื่อจะทำการอะไรก็กระทำแต่กรรมที่เป็นกายสุจริต เมื่อจะเจรจาอะไรก็เจรจาแต่คำที่เป็นวจีสุจริต เมื่อจะคิดอะไรก็คิดแต่อารมณ์ที่เป็นมโนสุจริต มีกาย

วาจา จิต บริสุทธิ์สะอาดครบไตรทวาร อันนี้เป็นข้อปฏิฐานแห่งศีล เมื่อจะกล่าวโดยปทัฏฐานเหตุสนับสนุน ก็ได้แก่หิริโอตตัปปะ ธรรม ๒ ข้อนี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะบำรุงความเป็นผู้มีศีลให้บริบูรณ์ได้ ถ้าปราศจากธรรม ๒ ข้อนี้แล้ว ศีลคือ มรรยาทที่ประพฤติก็จะพึงมีมาแต่ไหน หิริ คือ ความสยะแสยงต่อความชั่วที่จะทำลง โอตตัปปะ คือ ความหวาดหวั่นครั่นคร้ามต่อความชั่วที่จะทำลง ทั้ง ๒ นี้ต้องมีประจำเสมอไม่ว่าบุคคลชนิดไร จะสูงหรือต่ำโดยชาติสกุลก็ตาม ถ้ายิ่งเป็นผู้สูงโดยชาติสกุลก็ยิ่งจำเป็นหนักขึ้น กล่าวคือบุคคลผู้สูงโดยอำนาจวาสนาและชาติสกุลนั้น ถ้าปราศจากหิริโอตตัปปะแล้ว เมื่อโลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์ทั้ง ๔ คือ ลาภยศความสรรเสริญและความสุขมากระทบเข้า ก็จะเหลิงลอยมัวเมาปล่อยจิตให้ซ่านไปในอารมณ์นั้น ๆ หายั้งสติได้ไม่ เมื่อเป็นเช่นนี้จิตก็จะตกไปในอคติทั้ง ๔ มีความลำเอียงเพราะรักเป็นต้น เมื่อถึงที่สุดก็จะได้รับผล คือ ดำรงตนเป็นอิสระอยู่ไม่ได้ ส่วนผู้บริบูรณ์ไปด้วยหิริโอตตัปปะนั้น แม้ถึงอิฏฐารมณ์จะมากระทบสักเท่าไร ๆ ก็ดี ก็หาเหลิงลอยมัวเมาประมาทไม่ และไม่ปล่อยให้จิตตกไปในอคติทั้ง ๔ บุคคลนั้นอาจดำรงความเป็นอิสระอยู่ได้ตลอดกาล หิริโอตตัปปะ นี้ เป็นเกณฑ์เครื่องห้ามความเมาความประมาทเสียได้ สามารถรักษาประชุมชนไว้ด้วยดี สมด้วยคำที่มีในพุทธศาสนสุภาษิตว่า หิริโอตตปปิยญเจว โลกํ ปาเลติ สาธุกํ หิริและโอตตัปปะย่อมรักษาโลกไว้เป็นอันดีฯ หิริกับโอตตัปปะนี้เป็นปทัฏฐานแห่งศีล ฯ ด้วยนัยต่าง ๆ ดังได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้ ก็เป็นอันสันนิษฐานได้ว่า บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยศีล คือ ความสำรวมรักษา กาย วาจา ใจให้เรียบร้อย เป็นคุณปราศจากโทษอันจะพึงครหา อาจยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ตราบเท่าชรา สมด้วยเทศนาข้างต้น ฯ

ข้อ ๒ ว่า สทฺธา สาธุ ปติฏฐิตา ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ ฯ ศรัทธา คือ ความเชื่อความเลื่อมใส ก็เป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งจะเป็นเครื่องเกื้อกูลแก่ความเป็นผู้มีศีลได้ เพราะการที่สาธุชนจะปฏิบัติปฏิบัติชอบซึ่งรวมเรียกว่าศีลได้นั้น ในชั้นต้นต้องอาศัยศรัทธาเป็นใหญ่ ไม่

เช่นนั้นก็คงปฏิบัติไปไม่ได้ตลอด เพราะความปฏิบัติต่าง ๆ แม้ถึงจะมีคนโดยมาก นิยมว่าสิ่งนี้สิ่งนั้นชอบ แต่ถ้าตนปราศจากศรัทธา คือ ความเชื่อ ความเลื่อมใส กระทำตาม ๆ ไปเช่นนั้น ก็คงไม่ยืดยาวเร็ว ยางทีถึงกับจะต้องได้รับทุกข์ คือ ความขึ้นใจทำ เพราะฉะนั้น ในพระสูตรนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงทรงยกศรัทธาขึ้นแสดงในข้อที่ ๒ เป็นลำดับไป ๆ ศรัทธาในที่นี้ ประสงค์ความเชื่อความเลื่อมใสที่ถอยด้วยความรู้ความเข้าใจ เนื่องด้วยเหตุผลที่สมควรจะเชื่อได้ ไม่ใช่เชื่อโดยไม่มีมูลปราศจากเหตุที่สมควรจะเชื่อ เป็นความเชื่อด้วยความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าศรัทธาเป็นญาณสัมปยุต บุคคลผู้ยริบูรณ์ด้วยศรัทธาเห็นปานนี้ คิด คือ ความประพฤติดีด้วยกาย วาจา ใจ ก็ไม่เป็นสิ่งเหลือวิสัยที่พึงจะกระทำ ดุจมีเพื่อนคอยแนะนำในกิจนั้น ๆ สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า สทฺธา ทุติยา ปุริสสฺส โหติ ศรัทธาเป็นเพื่อนสองของบุรุษ ดังนี้ ๆ อนึ่ง ศรัทธานี้เป็นทรัพย์อย่างประเสริฐ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการลงทุนแห่งการบำเพ็ญกุศลสัมมาปฏิบัติ ไม่มีสิ่งอื่นจะประเสริฐยิ่งขึ้นไปกว่าได้ สมด้วยเทศนาที่มีในสคาถวรรคสังยุตตนิกายว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐ ศรัทธาเป็นทรัพย์อย่างประเสริฐของบุรุษในโลกนี้ ๆ แม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงถือธรรมข้อนี้เป็นสิ่งสำคัญในการที่จะตรัสเทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ ในชั้นต้น พระองค์จึงได้ตรัสเทศนาโดยวิธีต่าง ๆ ตามอัธยาศัย เพื่อให้ผู้ฟังบังเกิดศรัทธา ดังพระวาจาที่พระองค์ได้ตรัสแก่นายสารถี ชื่อเกสี มีปรากฏอยู่ว่า อหํ โข เกสิ ปุริสทมฺเม สณฺเหนปิ วิเนมิ ผรุเสนปิ วิเนมิ สณฺหผรุเสนปิ วิเนมิ ดูก่อน นายเกสี เราย่อมฝึกบุรุษที่ควรฝึกด้วยอุบาย ๓ อย่าง คือ ด้วยอุบายละเอียดบ้าง ด้วยอุบายหยาบบ้าง ด้วยอุบายทั้งละเอียดทั้งหยาบบ้าง ดังนี้ ๆ การที่พระองค์ต้องใช้วิธีโอนอ่อนผ่อนตาม ให้ต้องด้วยอัธยาศัยแห่งเวไนยสัตว์เช่นนี้ ก็โดยพระพุทธประสงค์จะให้ผู้ฟังเกิดศรัทธาก่อน เพราะการฟังจะสำเร็จประโยชน์ได้แก่ผู้เชื่อเท่านั้น ถ้าไม่เชื่อก็ไม่สำเร็จประโยชน์อะไร เพราะฉะนั้น ศรัทธาจึงเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งอาจยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ สมด้วยเทศนานัยที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้วในข้างต้น ๆ

ข้อ ๓ ว่า ปญฺญา นรานํ รตนํ ปัญญาเป็นรัตนะของนรชนทั้งหลาย ฯ การที่สาธุชนจะดำรงตนอยู่ในศีล และเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศรัทธาเป็นญาณสัมปยุตได้นั้น ต้องอาศัยปัญญา คือ ความรู้ประจักษ์ความเข้าใจชัดเป็นที่ตั้ง ถ้าปราศจากคุณข้อนี้แล้ว คงทรายไม่ได้ว่าสิ่งนี้เป็นสุจริตควรประพฤติ สิ่งนี้เป็นทุจริตไม่ควรประพฤติ และสิ่งนี้เนื่องด้วยเหตุผลควรเชื่อว่าเป็นจริง สิ่งนี้ปราศจากเหตุที่สมควรจะเชื่อได้ ปัญญาอาจส่องให้ทรายชัดปัญญาคุณโทษโดยประจักษ์ชัด ดุจแสงไฟที่ฉายมาในที่มืด อาจทำให้แลเห็นหนทางได้ฉันฉะนั้น ฯ ก็เหตุที่จะทำให้ปัญญาบังเกิดนั้น อาจจำแนกได้เป็น ๓ ประการ ประการที่ ๑ เกิดด้วยความหมั่นสดับตรับฟังความคิดความเห็นของผู้อื่นมาเป็นเครื่องเทียบเคียง ดังพระพุทธภาษิตที่ได้ตรัสเทศนาแก่ปัญหาแห่งอาฬวกยักษ์มีปรากฏอยู่ว่า สุสฺสูสํ ลภเต ปญฺญํ ผู้ตั้งใจย่อมได้ปัญญาฉะนั้น ฯ อย่างนี้เรียกสุตมัยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการฟัง ฯ ประการที่ ๒ เกิดด้วยความพินิจความตรึกตรองด้วยตนเอง ดังพระพุทธภาษิตว่า นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายิโน ความพินิจย่อมไม่มีแก่คนผู้หาปัญญามิได้ ปัญญาย่อมไม่มีแก่คนผู้ไม่พินิจ ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ ส เว นิพฺพานสนฺติเก ความพินิจและปัญญามีในบุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่าอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน ฯ อย่างนี้เรียกว่าจินตามัยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยความคิด ฯ ประการที่ ๓ เกิดด้วยความฝึกฝน ความหมั่นอบรมในใจให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ดังพระพุทธภาษิตว่า โยคา เว ชายเต ภูริ อโยคา ภูริสงฺขโย ปัญญาย่อมเกิดเพราะความประกอบ ความสิ้นไปแห่งปัญญาก็เพราะความไม่ประกอบ ตถตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ภูริ ปวฑฺฒติ ปัญญาย่อมเจริญด้วยประการใด ควรตั้งตนไว้ด้วยประการนั้น ฯ อย่างนี้เรียกว่าภาวนามัยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยความทำให้เจริญ ฯ บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ อาจปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยดีในศีลและในศรัทธาทั้ง ๒ ประการนั้นได้ ฯ อาศัยเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสยกย่องสรรเสริญชีวิตของบุคคลผู้อยู่ด้วยปัญญาว่าประเสริฐสุด ปัญญาจึงได้ชื่อว่าเป็นรัตนะของนรชนด้วยประการฉะนี้ ฯ

ข้อ ๔ ว่า ปุญญ์ โจเรหิ ทูหรำ บุญยากที่อันโจรทั้งหลายจะพึงนำไป ได้ ฯ ก็คำว่า บุญ ๆ นี้ เมื่อจะกล่าวโดยลักษณะ ก็เป็นเครื่องฟอกเครื่องชำระขัดสีสันดานของสัปบุรุษให้ผ่องใสบริสุทธิ์ ไม่เกลือกกลั้วด้วยสังกิเลสธรรม เมื่อจะกล่าวโดยผล ก็เป็นชื่อแห่งความสุขซึ่งอาจสำเร็จแก่ผู้บำเพ็ญ เมื่อกล่าวโดยวัตถุก็เป็น ๑๐ ประการ ซึ่งได้นามโวหารว่าบุญญกิริยาวัตถุ บุญนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจัดว่าเป็นนิธิ ขุมทรัพย์อย่างประเสริฐ ซึ่งจะหาสิ่งเทียบเคียงเสมอมิได้ และไม่เป็นของสาธารณะทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น ดังมีคำปรากฏในนิธิกัณฑสูตรว่า อสาธารณมญเญสำ อโจรหรโณ นิธิ บุญนี้ไม่เป็นของสาธารณะทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น และเป็นนิธิขุมทรัพย์อย่างประเสริฐที่โจรไม่พึงลักนำไปได้ ดังนี้ ฯ ก็เป็นอันสมด้วยเทศนาในพระสูตรนี้ ที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้วในข้างต้น ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานในครั้งนี้ ก็ชื่อว่าได้ทรงฝังบุญนิธิ ขุมทรัพย์ คือ บุญไว้ในพระศาสนาซึ่งเป็นนิธิอย่างประเสริฐ ดังได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้ว ก็และบุคคลผู้จะสามารถบำเพ็ญบุญได้นี้ ก็ต้องอาศัยความเป็นผู้มีศีลศรัทธาและปัญญาบริบูรณ์ในสันดานก่อนจึงอาจกระทำได้โดยสะดวก ไม่ติดขัดด้วยประการต่าง ๆ เหตุนั้นการบำเพ็ญพระราชกุศลในครั้งนี้ ก็ได้ชื่อว่าปฏิบัติด้วยดีในธรรมทั้ง ๔ ประการ ที่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาในพระสูตรนี้ ฯ

เอวำ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร ฯ

พระธรรมเทศนาวิสาขบูชา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ที่ค่ายหลวง หาดเจ้าสำราญ จังหวัดเพชรบุรี

พ.ศ. ๒๔๖๖

(พระราชนิพนธ์พระคำนำของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ในปีพระพุทธศก ๒๔๖๖ กำหนดวันวิสาขบูชา ตกอยู่ในระวางเวลาที่ข้าพเจ้าไปอยู่ที่หาดเจ้าสำราญ, จังหวัดเพชรบุรี, ข้าพเจ้าจึงได้ตกลงใจให้กระทำวิสาขบูชาที่หาดเจ้าสำราญ เมื่อได้ตกลงใจเช่นนั้นแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้อาราธนาพระศรีวิสุทธิวงศ์ออกไปแสดงพระธรรมเทศนา พระศรีวิสุทธิวงศ์ได้แต่งเทศนาที่จะแสดงนั้นขึ้นแล้ว ได้ส่งออกไปยังข้าพเจ้าที่หาดเจ้าสำราญเพื่อให้ข้าพเจ้าอ่านทานดูก่อน เมื่อข้าพเจ้าได้อ่านเทศนาของพระศรีวิสุทธิวงศ์แล้ว ก็ได้รู้สึกว่าเป็นเทศนาที่เหมาะใจของข้าพเจ้ายิ่งนัก เพราะพระศรีวิสุทธิวงศ์ได้เก็บคติธรรมผสมกับคติโลกอย่างสนิทสนมกลมกล่อม และใช้สำนวนโวหารอันเข้าใจง่ายสำหรับบุคคลไม่เลือกว่าชั้นใด ข้าพเจ้ารู้สึกแน่ใจว่า ผู้ที่ได้ฟังเทศนานั้นแล้วคงจะต้องเกิดธรรมปีติและเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าของเรา ทั้งจะรู้สึกคุณปการของผู้ที่มีคุณโดยแท้แน่แก่ใจ ข้าพเจ้าจึงสั่งให้พิมพ์เทศนาของพระศรีวิสุทธิวงศ์ขึ้นเพื่อแจกแก่ผู้ที่ได้ไปกระทำวิสาขบูชาร่วมกันกับข้าพเจ้าที่หาดเจ้าสำราญ

ครั้นถึงวันวิสาขบูชา ในขณะเมื่อพระศรีวิสุทธิวงศ์แสดงพระธรรมเทศนาอยู่นั้นข้าพเจ้าได้ตั้งใจสังเกตดูกิริยาของผู้ฟัง เห็นได้ว่าเป็นที่ถูกใจด้วยกันทั้งนั้น ทั้งเมื่อได้สอบถามกันภายหลังก็คงได้ความว่า ผู้ฟังมีความพอใจกันมาก ผู้ฟัง

เทศนาในงานวิสาขบูชาคืนนั้นมีบุคคลทุกชั้น ทั้งชายและหญิง ฉะนั้นการที่ชอบพร้อมกันย่อมเป็นพยานแสดงว่า เทศนาของพระศรีวิสุทธิวงศ์ทรงตามความเห็นของข้าพเจ้า

ต่อมาพระศรีวิสุทธิวงศ์ได้ปรารภว่า จักใคร่พิมพ์เทศนานั้นขึ้นสำหรับแจกแก่บริษัทในเวลาที่ไปตรวจตามหัวเมืองเป็นต้น และขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำนำให้สักเล็กน้อย ข้าพเจ้าก็เต็มใจทำตามปรารถนาของพระศรีวิสุทธิวงศ์

ข้าพเจ้าขอถือโอกาสกล่าวในที่นี้ว่า ข้าพเจ้ามีความเห็นมั่นคงมานานแล้วว่า ศาสนากับอาณาจักรทำเป็นต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จึงจะถาวรและเจริญต่อไปได้ในประเทศใดที่ได้ทดลองแยกศาสนากับอาณาจักรเป็นคนละส่วน ในไม่ช้าก็ได้ปรากฏว่า ความหายนะดำเนินเข้าสู่โดยรวดเร็วทันตาเห็น เป็นความจริงอยู่เช่นนั้นแน่นอน เป็นธรรมดามนุษย์ยุถุชนที่ใฝ่อำนาจ สิ่งใดที่เป็นอุปสรรคกีดขวางในหนทางดำเนินของตนก็ต้องอยากทำลายเสีย หรืออย่างน้อยก็คิดคัดทอนกำลังแห่งสิ่งที่เป็นอุปสรรคนั้น ก็แลศาสนาทั้งปวงที่ควรนับถือว่าเป็นศาสนาดี ย่อมจะต้องมุ่งสอนให้คนเรารักความสงบและไม่ประทุษร้ายซึ่งกันและกัน และความสงบกับความปราศจากภัยย่อมมีได้แต่โดยมีรัฐบาลปกครองอยู่เป็นหลักฐานมั่นคง โดยอาศัยนิติธรรมและศาสนธรรม ฉะนั้นศาสนาดีทุกศาสนา อีกทั้งนักบวชในศาสนานั้น ๆ จึงมักเป็นผู้ที่พอใจค้ำจุนสนับสนุนอำนาจแห่งรัฐบาลอันได้ตั้งอยู่มั่นคงสืบต่อมานานในบ้านเมือง ส่วนผู้ใฝ่จะชิงอำนาจหรือมุ่งใจจะเพิกถอนอำนาจของรัฐบาล ย่อมจะรู้สึกข้อนี้คืออยู่จึงต้องมุ่งทำลายศาสนาโดยชักจูงใจชนผู้โง่เขลาเบาปัญญา ให้เห็นผิดคิดไปว่าศาสนาเป็นของที่พ้นสมัย ใช้ไม่ได้ ใครใฝ่ใจในทางศาสนาและธรรมะ ถือว่าเป็นคนรุ่มร่ามโง่เง่าผิดสมัย การพูดชักจูงใจไปในทางที่ผิดเป็นของที่ทำง่าย เพราะผู้ฟังมักเป็นผู้ที่มิได้เคยรู้จักรสแห่งศาสนธรรม เมื่อใดเกิดมีนักพูดชักชวนคนโง่ให้หลงเดินไปในทางที่ผิดเช่นนั้น ถ้าแม้ว่าผู้ที่ควรมีน่าที่ชักจูงใจคนให้รู้จริงและดำเนินในทางที่ถูกมิได้เพิกเฉยละเลยเสีย หมั่นกระทำกรณียกิจของตนอยู่ ก็พอต้านทานอกุศโลบายและเหนี่ยวเอาผู้เบาปัญญากลับเข้า

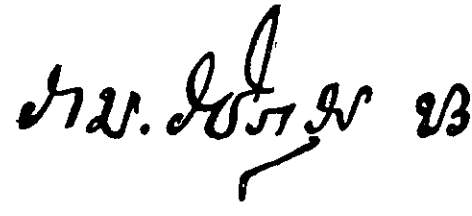
หาทางที่ชอบได้ แต่ตรงกันข้าม ถ้าผู้มีน่าที่แนะนำสั่งสอนชนหมู่มากไม่กระทำกรณียกิจของตน ในไม่ช้าก็อาจต้องพ่ายแพ้แก่ผู้คิดมิชอบได้

ในประเทศเราชาวเรายังมีความนิยมเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยู่โดยมาก ฉะนั้นโดยมากยังเชื่อฟังคำสั่งสอนของพระภิกษุสงฆ์ พระภิกษุควรรู้สึกว่าเป็นผู้ได้รับมอบภาระสำคัญไว้อย่าง ๑ คือเท่ากับได้รับภาระเป็นผู้ถนอมมโนของชนชาติไทย เป็นผู้มีโอกาสที่จะน้อมนำใจของชนหมู่มากให้มีความคิดชอบเห็นชอบ และถ้าไม่ละเลยเพิกเฉยเสียแล้ว ก็อาจที่จะเป็นกำลังแก่พระราชาธิบดีและรัฐบาลเป็นอันมาก พระภิกษุโดยมากข้าพเจ้าก็เชื่ออยู่ว่า มีความตั้งใจอยู่ว่าจะกระทำกรณียะของท่านโดยเต็มสติกำลัง เสียแต่ยังมีอยู่ไม่น้อยที่ติดวงแห่งกรณียะของตนเองแคบไป คือเห็นเสียว่าเพียงแต่ปฏิบัติกิจวัตรให้เคร่งครัดก็พอแล้ว และไม่ใคร่ใฝ่ใจในทางที่จะช่วยผึกฝนในชนให้รู้สึกในหน้าที่ทางฝ่ายบ้านเมือง โดยถือเสียว่าการสั่งสอนเช่นนั้นเป็นส่วนคดีโลก ไม่ใช่กิจของสมณะ แต่ก็มีภิกษุบางรูปซึ่งในสมัยนี้ได้รู้สึกขึ้นแล้วว่า ควรที่จะช่วยฝ่ายบ้านเมืองผึกฝนใจประชาชนให้รู้จักหน้าที่อันควรแก่พลเมืองดี และพระศิริวิสุทธิวงศ์เป็นพระภิกษุชนิดนี้รูป ๑ โดยแท้ ข้าพเจ้าจึงมีความยินดีที่ได้รับวานให้แต่งคำนำ สำหรับประกอบกับเทศนาของพระศิริวิสุทธิวงศ์

ข้าพเจ้ากล่าวยืนยันว่า เทศนาของพระศิริวิสุทธิวงศ์ที่พิมพ์อยู่ในสมุดนี้ ถ้าผู้ใดได้อ่านด้วยความตั้งใจที่จะเข้าใจแล้ว เป็นต้องเข้าใจเป็นแน่นอน เพราะเป็นของที่ได้ทดลองแล้ว และข้าพเจ้าได้รู้เห็นเองแล้ว ว่าผู้ฟังที่หาดเจ้าสำราญเข้าใจได้โดยทั่วถึงกันแน่แท้ เมื่อได้อ่านเทศนานี้แล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าคงจะยังเกิดธรรมะปีติแล้วและยังเกิดความสุขในใจ เพราะตามพุทธศาสนะภาษิตก็ได้มีกล่าวไว้ว่า:– "ธมฺมปีติ สุขํ เสติ" – ธรรมะปีติย่อมนำมาซึ่งความสุข อีกประการ ๑ เมื่อได้อ่านโดยความเข้าใจแล้ว คงจะเพิ่มพูนความรู้สึกคุณของผู้ที่เป็นบุพพการีใหญ่ยิ่ง

มีพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระโลกนาถเป็นต้น และเมื่อรู้สึกบุญคุณเช่นนั้นแล้วก็จะมีความเคารพต่อผู้มีคุณ ทั้งในทางธรรมและในทางโลก ความกตัญญูและความเคารพเป็นคุณสมบัติอันควรจัดว่าประเสริฐยิ่ง เป็นอาภรณ์เครื่องประดับมนุษย์และเป็นเครื่องทำให้มนุษย์ผิดกับสัตว์เดรัจฉาน บรรดาคนเราที่เกิดมาแล้วไม่มีใครเลยที่จะควรละความเคารพเสีย ถึงแม้จะเป็นอัจฉริยบุคคลโดยมีกำเนิดสูง มีความรู้มาก หรือมีกำลังกายมาก ก็ควรต้องมีที่เคารพจึงจะเป็นผู้มั่นคงได้จริง แม้แต่พระพุทธองค์ผู้ทรงตรัสรู้เอง และเป็นบรมโลกนาถศาสดาของเทวดามนุษย์ยังทรงเคารพพระธรรม

ในที่สุดข้าพเจ้าหวังใจว่า ผู้ที่ร่วมชาติและร่วมศาสนากับข้าพเจ้า เมื่อได้อ่านเทศนาของพระศิริวิสุทธิวงศ์ที่พิมพ์ในสมุดนี้แล้ว จะได้รับประโยชน์และความสุขจากเทศนานี้เท่าที่ข้าพเจ้าเองได้รับมาแล้วทุกประการ.

พระที่นั่งพิมานปฐม, พระราชวังสนามจันทร์, นครปฐม
วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖

พระธรรมเทศนาวิสาขบูชา

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส.

โย จกฺขุมา โมหมลาปกฏฺโฐ
สามํว พุทฺโธ สุคโต วิมุตฺโต
มารสฺส ปาสา วินิโมจยนฺโต
ปาเปสิ เขมํ ชนตํ วิเนยฺยํ
พุทฺธํ วรนฺตํ สิรสา นมามิ
โลกสฺส นาถญฺจ วินายกญฺจ
ธมฺโม ชโช โย วิย ตสฺส สตฺถุ
ทสฺเสสิ โลกสฺส วิสุทฺธิมคฺคํ
นิยฺยานิโก ธมฺมธรสฺส ธารี
สาตาวโห สนฺติกโร สุจิณฺโณ
ธมฺมํ วรนฺตํ สิรสา นมามิ
โมหปฺปหาลึ อุปสนฺตทาหึ
สทฺธมฺมเสนา สุคตานุโค โย
โลกสฺส ปาปูปกิเลสเชตา
สนฺโต สยึ สนฺตินิโยชโก จ
สฺวากฺขาตธมฺมึ วิทิตึ กโรติ
สงฺฆึ วรนฺตึ สิรสา นมามิ
พุทฺธานุพุทฺธึ สมสีลทิฏฺฐินฺติ ฯ

ยัตน้ำจักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในคุณานุคุณกถา ฉลองพระเดชพระคุณประกับพระบัญญาธารมีโดยสมควรแก่กาลสมัย ด้วยวาระนี้เป็นวันวิสาขบุรณมีดิถีเพ็ญพระจันทร์เสวยฤกษ์วิสาขะ เป็นอภิลักขิตกาลที่กำหนดว่าวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ กาลร่วมกันในวันนี้

เป็นมหามงคลสมัยที่เตือนใจพุทธมามกบริษัทให้ระลึกถึงพระองค์ โดยความเคารพและความเลื่อมใส สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงเป็นประมุขแห่งพุทธบริษัท เมื่อถึงอภิลักขิตกาลนี้ ในเวลาที่เสด็จประทับ ณ พระมหานคร ได้ทรงนำพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทำสักการบูชาเป็น มโหฬารสักการ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามเสมอมา ในเวลาที่เสด็จแปรพระราชสำนักแม้จะประทับ ณสถานใด ๆ อันห่างไกลจากพระมหานคร อันพระราชศรัทธาและพระประสาทะก็เตือนพระราชหฤทัย ได้ทรงนำพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้โดยเสด็จและพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้อุบาสกอุบาสิกาผู้อยู่ ณ ที่ใกล้ ได้โดยเสด็จในพระราชกุศล ได้ทรงกระทำสักการบูชาพระรัตนตรัยเป็นอภิสักการบูชายั่งยืนเสมอมา พระราชจรรยานี้ย่อมเป็นทางชักนำพุทธศาสนิกบริษัทผู้พึ่งพำนักพระบรมโพธิสมภาร ให้ได้ความมั่นถือมั่นในพระพุทธศาสนา เพราะการกุศลเช่นนี้เป็นเครื่องจูงจิตให้คิดถึงพระพุทธเจ้า วิจารณ์เห็นพระคุณของพระองค์ แล้วได้ความเชื่อถือปฏิบัติตามให้เกิดความเจริญในธรรมปฏิบัติ ทั้งเป็นทางให้มหาชนน้อมจิตจงรักภักดีอย่างแน่นแฟ้น ในสมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า ด้วยได้เห็นพระราชจรรยาที่ทรงเคารพเป็นอย่างยิ่งในพระบรมพุทธศาสนา ปรากฏเป็นที่อุ่นจิตแห่งประชาราษฎร์ ด้วยมีสมเด็จพระธรรมิกมหาราชพระเจ้าทรงธรรมเป็นหลักชัยแห่งประเทศ ฯ

สมเด็จพระอรหันตสัมมาพุทธเจ้าผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา ผู้เป็นอุดมสรณะของเราทั้งหลายนั้น ทรงมีพระคุณอย่างล้นพ้นเป็นมหัศจรรย์ ควรแก่การเคารพเลื่อมใสแห่งวิญญูชนพระองค์แม้อุบัติขึ้นในโลกในสมัย ๒๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ในเวลาที่ประชุมชนยังมืดมนอยู่ด้วยกองกิเลสหลงงมงายมิได้รู้เท่าทันคติของธรรมดา พระองค์มีพระปัญญาจักษุหยั่งเห็นเหตุการณ์ล่วงสามัญชนในสมัยมิได้หลงงมงายอย่างเขาทั้งหลายอื่น ทรงชำแรกขึ้นได้ในหมู่ชนที่เป็นเช่นนั้น พระองค์ตรัสรู้ได้ด้วยลำพังพระองค์เอง แล้วและทรงดำเนินปฏิปทาเป็นอันดี ทรงพ้นไปแล้ว ทั้งทรงเปลื้องประชุมชนเหล่าเวไนยให้พ้นจากบ่วงมาร ให้ลุถึงความ

เกษมสำราญ เป็นนาถะและนายกของโลก รวมพระคุณสมบัติลงในพระมหาสมณนิพนธ์ภายิตนมการสิทธิคาถาว่า

โย จกฺขุมา โมหมลาปกฏฺโฐ
สามํว พุทฺโธ สุคโต วิมุตฺโต
มารสฺส ปาสา วินิโมจยนฺโต
ปาเปสิ เขมํ ชนตํ วิเนยฺยํ
พุทฺธํ วรนฺตํ สิรสา นมามิ
โลกสฺส นาถญฺจ วินายกญฺจ

ท่านพระองค์ใด มีพระปัญญาจักษุ ขจัดมลทินคือโมหะเสียแล้ว ได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าโดยลำพังพระองค์เอง เสด็จไปดี พ้นไปแล้ว ทรงเปลื้องชุมนุมชนอันเป็นเวไนยจากบ่วงแห่งมาร นำให้ถึงความเกษม ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ยอดพระองค์นั้น ผู้เป็นนาถะและเป็นผู้นำแห่งโลก ฯ

พระคุณสมบัติแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอเนกนัยวิจิตรนัก จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาในที่นี้เพียง ๒ ประการ ซึ่งปรากฏในท้ายนมการสิทธิคาถา คือ โลกนาถะ ผู้เป็นที่พึ่งของโลก และโลกนายก เป็นผู้นำแห่งโลก ฯ

โลกในที่นี้หมายเอาประชุมชนซึ่งอาศัยอยู่บนพื้นโลกต่างโดยชาติ โดยคณะ โดยอาชีพ และภูมิฐาน ชนเหล่านั้นปรารถนาถะย่อมว้าเหว่ เพราะต่างฝ่ายต่างระคิดเบียดเบียนกัน เพื่อแย่งประโยชน์และความสุขของกันและกัน ผู้มีอัธยาศัยอ่อนและกำลังน้อยก็ลำบาก เพราะถูกผู้มีอัธยาศัยหยาบและกำลังมากคอยเบียดเบียน เพราะฉะนั้นในชุมนุมชนตั้งแต่หมู่ ๑ คณะ ๑ จึงมีท่านผู้เป็นนาถะผู้เป็นที่พึ่งได้ คอยระงับความเดือดร้อนของประชุมชนที่เป็นหมู่เป็นคณะตลอดจนประเทศและชาติย่อมต้องมีพระมหากษัตราธิราชเป็นนาถะ ประเทศหรือชาติได้พระมหากษัตริย์เป็นที่พำนักจึงทรงอยู่ได้ไม่ล้มเสียในระวางนี้ฉันใด สัตวโลกมีคุณหาคือความปรารถนาเป็นเหตุ อันอารมณ์ภายในภายนอกมากระทบกาง

กันประทุษร้ายความสุขสบายแห่งจิต ต้องประสบสิ่งที่ไม่ชอบ ต้องพลัดพรากจากสิ่งที่รักใคร่เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งนำความทุกข์ให้เกิดแก่จิต ทำให้ประชุมชนคิดแสวงหาที่พึ่งอันเป็นเครื่องป้องกัน เมื่อมาได้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนาถะ ทรงสั่งสอนให้เข้าใจในคติของธรรมดาจนหายหลงหายเมาในอารมณ์นั้น ๆ ย่อมได้รับความสุขจิต เพราะฉะนั้นพระองค์จึงชื่อว่าเป็นนาถะผู้เป็นที่พึ่งได้ของโลก อนึ่ง พระองค์ทรงสั่งสอนอย่างใด ทรงนำทางในความปฏิบัติอย่างนั้น ถือพระองค์เป็นทิฏฐานุคติคือสิ่งที่เป็นตัวอย่างได้ ด้วยพระพุทธวรรยาอย่างนี้ จึงมีคำสรรเสริญว่า "พุทฺโธ โส ภควา โพธาย ธมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้รู้แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้รู้ "ทนฺโต โส ภควา ทมถาย ธมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้ฝึกพระองค์แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความฝึก "สนฺโต โส ภควา สมถาย ธมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้สงบแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบ "ติณฺโณ โส ภควา ตารณาย ธมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้ข้ามพ้นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ข้าม "ปรินิพฺพุโต โส ภควา ปรินิพฺพานาย ธมฺมํ เทเสติ" พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้ดับเย็นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความดับเย็น เพราะเหตุนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงชื่อว่าเป็นนายกผู้นำแห่งโลก ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีพระธรรม คือ คำสั่งสอนแห่งพระองค์เป็นประโยชน์ นำเหล่าเวไนยให้ถึงความบริสุทธิ์ หลุดจากความยุคเข็ญ เป็นที่พำนักแห่งผู้ทรงธรรม เมื่อประพฤติดีแล้วนำให้เกิดสุข ทำความสงบ ทั้งสามารถที่จะทำลายโมหะอันกำบังปัญญา ระงับความเร่าร้อนให้กลับเย็น นี้เป็นพระคุณส่วนธรรมรัตน์ จัดเข้าได้ในนมการสิทธิคาถาว่า

ธมฺโม ธโช โย วิย ตสฺส สตฺถุ
ทสฺเสติ โลกสฺส วิสุทฺธิมคฺคํ
นิยฺยานิโก ธมฺมธรสฺส ธารี
สาตาวโห สนฺติกโร สุจิณฺโณ

ธมฺมํ วรนฺตํ สิรสา นมามิ
โมหปฺปทาลํ อุปสนฺตทาหํ

พระธรรมเจ้าใด เป็นคุณของชัยแห่งพระศาสดาพระองค์นั้น สำแดงทางแห่งความบริสุทธิ์แก่โลก เป็นคุณอันนำออกจากยุคเข็ญ คุ้มครองชนผู้ทรงธรรมประพฤติดีแล้วนำความสุขมา ทำความสงบ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายนมัสการพระธรรม อันยวรนั้น อันทำลายโมหะระงับความเร่าร้อน ฯ

โมหะคือความหลงเป็นประดุจผ้าบังจักษุมิให้แลเห็นวัตถุอันสุขุมละเอียดได้ ชนผู้อันโมหะเข้าครอบงำ ย่อมหลงงมงายในภาวะของตนและของคนอื่น หมกมุ่นอยู่ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดีและความมัวเมา ไม่มีปัญญาหยั่งเห็นคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์อันเป็นไปอยู่แล้ว และถอนตนจากภาวะอันประกอบด้วยโทษหาประโยชน์มิได้ ตั้งตนไว้ในภาวะอันเป็นคุณเป็นประโยชน์ ด้วยไม่หยั่งรู้คติของธรรมดา พระธรรมคำสั่งสอนแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นประดุจแว่นขยายที่ส่องให้แลเห็นของละเอียด นำให้เกิดปัญญาหยั่งเห็นคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ แล้วและตั้งตนไว้ในภาวะอันเป็นคุณเป็นประโยชน์ ถอนตนจากภาวะอันประกอบด้วยโทษหาประโยชน์มิได้ มิให้หลงงมงายในคติแห่งธรรมดา เหตุนั้นพระธรรมจึงชื่อว่าเป็นเครื่องทำลายโมหะ อนึ่ง บุคคลผู้ไม่หยั่งทราบคติของธรรมดา ย่อมเดือดร้อนกระสับกระส่ายเพราะเหตุตัณหา คือความปรารถนาในฐานะอันไม่ควรได้ควรถึง หรือที่ถึงอยู่แล้วแต่เสื่อมไป เมื่อมาปฏิบัติธรรมย่อมดับความร้อนเช่นนั้นได้ ความกระวนกระวายย่อมสงบ เหตุนั้นจึงชื่อว่าเป็นเครื่องระงับร้อน ฯ

พระสงฆ์สาวกร่วมฉันทะกับพระศาสดาประกาศพระพุทธศาสนา ดำเนินตามปฏิปทาแห่งพระธรรมสุคต เปลื้องปลดเหล่าเวไนยจากทุจริตให้กลับประพฤติดี มีความนิยมยินดีในสันติความสงบไตรทวารและชักนำประชุมชนให้นิยมตาม เปิดเผยธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ให้ปรากฏเป็นอนุพุทธผู้ตรัสรู้ตามพระ-

สัมมาสัมพุทธเจ้า มีวรรยาและความเห็นสม่ำเสมอเป็นอันดี นี้เป็นพระคุณส่วนสังฆรัตน์ จักเข้าได้ในนมการสิทธิคาถาว่า

สุทฺธมฺมเสนา สุคตานุโค โย
โลกสฺส ปาปูปกิเลสเชตา
สนฺโต สยํ สนฺตินิโยชโก จ
สุวากฺขาตธมฺมํ วิทิตํ กโรติ
สงฺฆํ วรนฺตํ สิรสา นมามิ
พุทฺธานุพุทฺธํ สมสีลทิฏฺฐิ

พระสงฆเจ้าใด เป็นเสนาประกาศพระสัทธรรมดำเนินตามพระศาสดาผู้เสด็จดีแล้ว (คือมีสมานฉันท์ในอันประกาศพระศาสนา) ผจญเสียซึ่งอุปกิเลสอันลามกของโลก (คือปรายความชั่วลามกของชุมนุมชนด้วยสั่งสอนให้ละเสีย) เป็นผู้สงบเองด้วย ประกอบผู้อื่นไว้ในความสงบด้วย ย่อมทำพระธรรมอันพระศาสดาตรัสดีแล้วให้มีผู้รู้ตาม ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายนมัสการพระสงฆเจ้าผู้ยวรนั้น ผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า มีศีลและทิฏฐิเสมอกัน ฯ

พระสงฆ์ปฏิบัติชอบตามคำสอนแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา ดำเนินปฏิปทาไม่ผิดแผกจากพระสุคตเจ้า เป็นผู้ตรัสรู้ตามด้วยตนแล้ว แนะนำผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามด้วย จึงได้นามว่า พุทธานุพุทธะ ทั้งประกอบไปด้วยมรรยาทเป็นอันดีมีศีลเป็นที่รัก รักษาศีลบริสุทธิ์เป็นอันดี เสมอกันในเหล่าสพรหมจารีสงฆ์ มีทิฏฐิความเห็นอันตรงตามทำนองคลองธรรม ชักนำให้ร่วมสามัคคี มิได้มีความเห็นอันแตกต่างจนเป็นเหตุแก่งแย่ง สีลสามญญตา ทิฏฐิสามญญตา ความสม่ำเสมอกันโดยศีลและทิฏฐินี้ เป็นตัวสาราณียธรรม สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญว่า อยมฺปิ ธมฺโม สาราณิโย ปิยกรโณ ครุกรโณ เป็นต้น แม้ธรรมนี้เป็นที่ให้ระลึกถึงกันเป็นที่รักเป็นที่เคารพกัน เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์ เพื่อความไม่วิวาท เพื่อความสามัคคี และเพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันดังนี้ เพราะคุณข้อนี้ พระสงฆ์ชื่อว่ามีศีลและทิฏฐิเสมอกัน และเป็นกำลังอันสำคัญในพระพุทธ-

ศาสนา ที่ได้นำพระศาสนธรรมคำสั่งสอนแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ถาวรวัฒนาสืบบุรุษยุคลงมาจนกาลบัดนี้ ฯ

พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓ รัตนะนี้ เป็นหลักอันสำคัญในพระพุทธศาสนา และเกี่ยวเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่พรากจากกันไปได้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เพราะตรัสรู้ธรรม พระศาสนธรรมคำสั่งสอน พระสงฆ์เป็นผู้ทรงไว้ พระสงฆ์เล่าก็เป็นพระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า รัตนะทั้ง ๓ นี้ยิ่งสุดจะอุปมาประเสริฐในโลก แต่ที่เป็นสิ่งสำคัญยิ่งในพระรัตนตรัยนั้น ก็คือองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเหตุว่าถ้ามิได้มีพระองค์เสด็จมาสู่โลกนี้แล้ว พระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาก็จะไม่ปรากฏ และจะไม่มีผู้ประพฤติชอบ เหล่ามนุษย์ผู้เกิดมาก็จะปราศจากธรรมที่ดีเป็นเครื่องอบรมน้ำใจ พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกแล้ว ทรงสั่งสอนให้ประชาชนรู้จักบาปบุญคุณโทษ ทรงชี้หนทางอันดีงามให้ดำเนิน จนเป็นมรดกตกมาถึงเราทั้งหลาย นี้เป็นข้อสำคัญที่ต้องนับว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระคุณแก่เราทั้งหลายหาที่สุดมิได้ พุทธศาสนิกบริษัทมีสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเป็นประมุขได้กระทำสักการะแด่พระรัตนตรัยในอภิลักขิตกาลนี้ จัดว่าได้ทำหน้าที่แห่งกตัญญูกตเวทิบุคคล เป็นอันได้สนองพระคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้าส่วน ๑ ตามกาลสมัย ฯ

วาระนี้ จักรับพระราชทานพรรณนาพุทธประวัติกถาโดยสังเขป เพื่อเป็นเครื่องเจริญอนุสสตานุตตริยกุศล สมเด็จพระทศพลอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระโอรสแห่งศากยกษัตริย์ทรงพระนามสุทโธทนะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ มัชฌิมประเทศ ประสูติแต่พระครรภ์พระนางเจ้ามหามายาราชเทวี ในวันวิศาขบุรณมี ดิถีเพ็ญวิศาขมาส ในปีก่อนพุทธศก ๘๐ ในเวลาที่เสด็จดำรงพระราชสมบัติ ทรงบริบูรณ์ไปด้วยสุขสมบัติเป็นอย่างดี ด้วยพระชนกนาถ

ทรงตั้งพระราชหฤทัย ที่จะผูกพันธ์ ไว้ด้วยฆราวาส สมบัติภายใน พระชนมายุ ๒๙ พรรษา พร้อมไปด้วยพระมเหษีและพระโอรส แต่สมบัตินั้น ๆ ไม่อาจผูกพันธ์พระหฤทัยให้ติดแน่นอยู่ได้ ทรงพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารแล้ว ทรงเบื่อหน่ายความเป็นอยู่ของพระองค์ด้วยอาการเช่นนั้น ที่เขาอื่นสำคัญเห็นว่าเป็นสุขอย่างยิ่งในทางโลกีย์ ทรงเห็นบรรพชาเป็นช่องว่าง ห่างจากอารมณ์อันล่อให้หลงและมัวเมา เป็นทางที่จะได้บำเพ็ญปฏิบัติเป็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ทำชีวิตให้มีผล ทรงสันนิษฐานลงไปเช่นนั้นแล้ว จึงได้เสด็จออกบรรพชา พระองค์อาศัยสมัมาปะโยคพยายามโดยชอบ สัมมาปธานเพียรโดยชอบ สัมมามนสิการทำในพระหฤทัยโดยชอบ ทรงละนิวรณ์ทั้ง ๕ มีกามฉันท์เป็นต้น อันเป็นเครื่องสะกัดกั้นทางดำเนินของใจ ทำพระปัญญาให้เกิดมี ดำรงพระสติมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ให้โพชฌงค์ ๗ บังเกิดมีตามความเป็นจริงแล้ว ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ชอบโดยลำพังพระองค์เอง ไม่มีปัญญาอื่นจะยิ่งขึ้นไปกว่า เพราะละตัณหาเสียได้ขาดด้วยประการทั้งปวง ณ ควงไม้อัสสัตถพฤกษ์มหาโพธิสถาน ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เป็นเอกอัครอุดมบรมศาสดาในโลกทั้งเทวโลก มารโลกพรหมโลก ตลอดทั่วทุกหมู่สัตว์ทั้งสมณพราหมณ์เทพดามนุษย์ ในเวลาย่ำรุ่งสมัยแห่งวันวิศาขบุรณมี พระองค์ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ สำเร็จประโยชน์ส่วนพระองค์แล้ว เมื่อจะทรงปฏิบัติให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นตามที่ได้ทรงตั้งพระประณิธานไว้แต่เดิมมา จึงเสด็จพุทธจาริกโปรดเวไนยประชาทั่วทุกหมู่เหล่า ทรงจัดสาวกมณฑลทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้สมบูรณ์ผึ่งแผ่แพร่หลายโดยลำดับมา เบื้องต้นทรงสอนให้พระโกณฑัญญะซึ่งเป็นหัวหน้าของพระเบญจวัคคีย์เกิดธรรมจักษุธรรมวุพระโสดาปัตติผล แล้วพระโกณฑัญญะทูลขออุปสมบท สมเด็จพระบรมสุคตก็ทรงพระอนุญาตด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เป็นครั้งแรกที่สำเร็จด้วยพระองค์เอง ภายหลังทรงพระอนุญาตติสรณคมนูปสัมปทาและญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทาโดยลำดับกาล ผู้ได้รับอุปสมบทเช่นนี้ ได้นามสมัญญาปรากฏว่า ภิกษุ จัดเป็นสหธรรมิกที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา ครั้นต่อมา

ทรงพระอนุญาตอุปสมบทแก่พระมหาปชาบดีโคตมีพระมาตุจฉาเจ้า ด้วยวิธีให้รับครุธรรม ๘ ประการ แล้วภายหลังทรงพระอนุญาตให้สตรีอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา ในอุภโตสงฆ์ คือในฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ก่อนแล้ว จึงอุปสมบทในฝ่ายภิกษุสงฆ์ซ้ำอีกเป็นคำรบ ๒ เป็นอัฏฐวาจิกูปสัมปทา ได้นามสมัญญาปรากฏว่าภิกษุณี จัดเป็นสหธรรมิกที่ ๒ ทรงพระอนุญาตให้สามเณรีผู้มีอายุจวนจะอุปสมบทได้คือครบ ๑๘ ปีเต็ม ให้ได้รับสิกขาสมมติแต่ภิกษุณีสงฆ์แล้ว รักษาสิกขาบท ๖ ประการ ตั้งแต่เว้นจากปาณาติบาต จนถึงเว้นจากวิกาลโภชน์ ครบ ๒ ปีก่อน จึงให้อุปสมบทเป็นภิกษุณีได้ ในระวาง ๒ ปีนั้น ถ้าล่วงสิกขาบท ๖ แต่ข้อใดข้อ ๑ ต้องนับวันตั้งต้นไปใหม่ ส่วนสิกขาบทของสามเณรีอีก ๔ นั้นก็ต้องรักษาเหมือนกัน แต่ไม่กวดขันเช่นสิกขาบท ๖ นางสามเณรีที่ได้รับสิกขาสมมติอย่างนี้ ได้นามสมัญญาปรากฏว่า นางสิกขมานา จัดเป็นสหธรรมิกที่ ๓ ทรงพระอนุญาตให้ทารกทาริกาผู้มีอายุต่ำกว่าเขตอุปสมบท บรรพชาด้วยวิธีให้รับไตรสรณคมน์ มีนามว่าสามเณร สามเณรี จัดเป็นสหธรรมิกที่ ๔ ที่ ๕ ในฝ่ายศฤหัสถ์ทรงนับบุรุษสตรีผู้มีความเลื่อมใสน้อมใจนับในพระพุทธศาสนา ว่าเป็นอุบาสกอุบาสิกา แปลว่าผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัยด้วยใจของตน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประดิษฐานสาวกมณฑลทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้ผึ่งแผ่แพร่หลาย สำเร็จประโยชน์แก่อเนกชนนิกรเป็นอันมาก บริบูรณ์ด้วยบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นับแต่อภิสัมโพธิกาลมาได้ ๔๕ พรรษา จึงเสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ณ พระแท่นปรินิพพานมัญจอาศน์ ระวางไม้รังทั้งคู่อันมีอยู่ในพระราชอุทยานแห่งมัลลกษัตริย์ ณ กรุงกุสินาราแห่งมัลลรัฐ ในยามจำนิมยามแห่งราตรีวิศาขบุรณมีดิถีเพ็ญวิศาขมาศ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระมหามุนีบรมสุคตพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายนั้น ทรงพระคุณสมบัติเป็นมหัศจรรย์ มีพระอัธยาศัยเด็ดเดี่ยว ยอมเสียสละทุกอย่างในทางที่ปลงพระมนัสจะทำไม่ถอยกลับ ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญพระมหาปธานความเพียรอัน

ยิ่งใหญ่ ทรงตั้งพระมนัสที่จะเอาไชยต่อหมู่กิเลสมารอันมีกำลังกล้า ถึงเปล่งพระวาจาเย็นสุรนาทโวหารว่า

"สงฺคาเม เม มตำ เสยฺโย ยญฺเจ ชีเว ปราชิโต"

"เราตายเสียในสงครามดีกว่า แพ้แล้วเป็นอยู่จะประเสริฐอะไร" ด้วยพระพุทธอัธยาศัยเช่นนี้ จึงนำให้พระองค์หลุดพ้นจากบ่วงแห่งมาร ได้ประสพความสำราญเย็นส่วนพระองค์แล้ว ยังทรงพระกรุณาแก่เวไนยนิกรทั้งหลายไม่ปล่อยให้อ้างว้าง ทรงพระอุตสาหะเสด็จพุทธจาริกโปรดสรรพสัตว์ในคามนิคมชนบทราชธานีนั้น ๆ มิได้ทรงเอื้อเฟื้อต่อความลำบากส่วนพระองค์ และอันตรายอันจะพึงมีแต่บุคคลผู้ดุร้าย ในที่สุดจะเสด็จดับขันธปรินิพพานในรุ่งราตรีวันนั้นแล้ว ยังทรงพระอุตสาหะเทศนาโปรดสุภัททปริพพาชกบำเพ็ญสาวกพุทธเวไนยให้ได้บรรลุมรรคผลในเวลาที่ทรงพระประชวรหนัก นี้เป็นข้อที่ควรใยิ่งนักแห่งพุทธศาสนิกชนที่ได้แลเห็นพระมหากรุณาแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสักปานไร ด้วยเหตุนี้ แม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงลับไปแล้วนานไกล แต่พระคุณสมบัติยังปรากฏกับใจแห่งบุคคลผู้คำนึงนึกเป็นอัตตารมณ์ พุทธศาสนิกชนผู้ประกอบไปด้วยปัญญาพิจารณาเห็นความข้อนี้แล้ว จึงมิได้เพียงพอแต่การที่จะทำสักการบูชาอันเป็นส่วนอามิส ย่อมตั้งจิตกตัญญูกตเวทิสนองพระคุณด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติ ที่ชื่อว่าเป็นการเคารพบูชาด้วยสักการะอย่างยิ่งซึ่งตรงด้วยพระพุทธประสงค์ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า "โย โข อานนฺท ภิกฺขุ วา ภิกฺขุนี วา อุปาสโก วา อุปาสิกา วา" เป็นอาทิ มีเนื้อความว่า "ดูก่อนอานนท์ บุคคลใดแล เป็นภิกษุหรือภิกษุณี อุบาสกหรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตามธรรม บุคคลนั้นชื่อว่าสักการะเคารพนับถือบูชาตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่งคือปฏิบัติบูชา" ตามพระพุทธภาษิตนี้เป็นอันแสดงว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิได้ทรงมุ่งประโยชน์ส่วนพระองค์เลย ทรงหวังผลอันจะพึงมีแก่เวไนยนิกรเป็นเบื้องหน้า เพราะฉะนั้นบุคคลผู้ดำเนินปฏิทาอัน

แท้จริงตามคำสอนในพระพุทธศาสนา จึงเป็นผู้มีอัธยาศัยใหญ่ สามารถที่จะบริจาคความสุขส่วนตน หวังผลเพื่อผู้อื่นได้ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ
จเช มตฺตาสุขํ ธีโร สมฺปสฺสํ วิปุลํ สุขํ

ถ้าบุคคลเห็นสุขอันไพบูลย์เพราะบริจาคสุขพอประมาณเสีย ผู้มีปัญญาเห็นสุขอันไพบูลย์ดีกว่า พึงบริจาคสุขพอประมาณเสียได้ ฯ มีอธิบายว่า สุขส่วนตนชื่อว่าสุขพอประมาณ สุขของประชุมชนชื่อว่าสุขอันไพบูลย์ คน ๆ เดียวไม่มีอายุยืนยาวไปถึงไหน เมื่อนึกถึงสกุลจะเห็นว่ายืนยาวกว่า สกุล ๆ หนึ่งก็ไม่ยืนยาวไปถึงไหน เมื่อนึกถึงชาติจะเห็นว่ายืนยาวกว่ามาก แต่ชาติก็ยังไม่ยืนยาวเท่าศาสนา แต่ถึงอย่างนั้น ศาสนาที่จะยืนยาวอยู่ได้ ก็ด้วยอาศัยชาติที่เป็นอิสระช่วยอุปถัมภ์ และชาติที่จะถาวรวัฒนาก็ด้วยอาศัยยึดธรรมเป็นหลัก โลกจักตั้งอยู่ไม่ได้ถ้าปราศจากธรรม และธรรมก็จักเจริญไม่ได้ถ้าไม่อาศัยโลก โลกกับธรรมต้องอาศัยกันฉันใด ชาติกับศาสนาก็ต้องอาศัยกันฉันนั้น ชาติที่จะมั่นคงดำรงอิสรภาพอยู่ได้ ก็ด้วยอาศัยพระมหากษัตราธิราชเป็นผู้มั่นอยู่ในธรรม ทรงพระปรีชาสามารถ สมเป็นนาถะและผู้นำแห่งชาวประชา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้รับพระเกียรติยศว่าเป็นโลกนาถและโลกนายกฉันใด พระมหากษัตริย์ก็ได้รับพระเกียรติยศว่าเป็นประชานาถและประชานายกฉันนั้น เพราะฉะนั้นชาติศาสนาพระมหากษัตริย์จึงพรากจากกันไม่ได้ คุณเกี่ยวกับพระรัตนตรัยอันไม่พรากจากกันฉะนั้น บุคคลผู้เป็นกตัญญูรู้พระคุณพระพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ ก็ต้องกตเวทีตอบแทนพระคุณด้วยประพฤติตนมั่นอยู่ในศีลธรรมเป็นธรรมจารี และรู้จักหน้าที่อันตนจะพึงปฏิบัติตามฐานะแห่งกตเวทิบุคคล ตั้งต้นแต่ผดุงสามัคคีให้เจริญ เป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นแห่งชาติ มีความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตในสมเด็จพระมหากษัตราธิราชผู้เป็นประมุขแห่งชาติของตน ไม่มุ่งแต่ผลอันเป็นประโยชน์แก่ตนเป็นที่ตั้ง เมื่อปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็ย่อมจะบังเกิดผลคือสวัสดิมงคลแก่ตนเป็นนิจนิรันดร์ ฯ

พุทฺโธ โย มงฺคลตฺถีนำ มงฺคลำ อิติ วิสฺสุโต
นายโก เขมมคฺคสฺมิ ปรโม อคฺคนายโก
ตสฺส พุทฺธสฺส เตเชน ราโม ปรมนายโก
สูโร วพฺภมนา มุตฺโต ปริสาสุ วิโรจตุ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ปรากฏว่าเป็นมงคลแก่เทพดามนุษย์ผู้มีความต้องการด้วยมงคล ผู้เป็นนายกอย่างยอดยิ่งในเขมมรคา (มรคาอันเกษมปลอดจากทุกข์ภัย) ด้วยเดชแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า ผู้เป็นบรมนายกแห่งสยามประชา จงไพโรจน์ในประชุมชน ประดุจสุริยมณฑลอันพ้นจากกลีบแห่งเมฆ ฯ

ธมฺโม โย มงฺคลตฺถีนำ มงฺคลำ อิติ วิสฺสุโต
โชตโก สพฺพโลกสฺส อุชุมคฺคำ วิสุทฺธิยา
ตสฺส ธมฺมสฺส เตเชน สฺยามานำ รฏฺฐปาลิโน
สิทฺธิ ปปฺโปนฺตุ กิจฺเจสุ ธมฺเมน วินยำ ปชำ

พระธรรมเจ้าใด ปรากฏว่าเป็นมงคลแก่เทพดามนุษย์ผู้มีความต้องการด้วยมงคล ส่องทางตรงเพื่อความบริสุทธิ์แก่สรรพสัตว์ ด้วยเดชแห่งพระธรรมเจ้านั้น ขอรัฐบาลสยามจงถึงความสำเร็จในกิจทั้งหลาย นำสยามประชาให้ดุล่วงไปโดยธรรม ฯ

สงฺโฆ โย มงฺคลตฺถีนำ มงฺคลำ อิติ วิสฺสุโต
สนฺโตว สนฺตพุทฺธสฺส โอวาทอนุการโก
ตสฺส สงฺฆสฺส เตเชน สฺยามรฏฺฐนิวาสิโน
สามคฺคี อภิวฑฺเฒนฺตุ ปสฺสนฺตุ โสตฺถิมตฺตโน

พระสงฆเจ้าใด ปรากฏว่าเป็นมงคลแก่เทพดามนุษย์ผู้มีความต้องการด้วยมงคล เป็นผู้สงบ กระทำตามพระโอวาทแห่งพระพุทธเจ้าผู้สงบ ด้วยเดชแห่งพระสงฆเจ้านั้น ขอประชาชาวสยามรัฐ จงเจริญความสามัคคีพบเห็นแต่ความสวัสดีแก่ตน เทอญ ฯ

รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ยุกตีแก่เวลา ขอถวายพระพร ฯ

สัปปุริสธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ณ พระที่นั่งเวทราชสภารมย์ พระราชวังพญาไท

๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๖

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหติ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในสัปปุริสธรรมกถา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี โดยสมควรแก่พระราชกุศลบุญราศีธรรมสวนกิจ ซึ่งสมเด็จบรมยพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ทรงประกอบด้วยพระกุศลฉันท์ร่วมเป็นอันเดียวกัน โปรดให้มีพระธรรมเทศนาในวัสสานสมัยตามประเพณีนิยมแห่งสัตบุรุษพุทธศาสนิกชนฑิต พระราชกุศลส่วนธรรมสวนมัยนี้จักเป็นเครื่องบำรุงพระราชหฤทัยให้ชุ่มชื่น ด้วยทรงสดับแล้วและทรงพระปีติในเวลาขณะฉะนี้ ก็จะเกิดพระปีติอาศัยธรรมเป็นทางนำให้ประสบสุขทางพระมนัสเป็นไปด้วยพระราชอัธยาศัยอันเป็นสัตบุรุษ แม้วาระนี้เป็นวาระที่เสด็จประพาสแปรพระราชสำนัก ยังทรงพระอนุสรณ์ถึง ทรงพระกรุณาโปรดให้ส่งสำเนาเทศนาตามถวายยังที่ประทับนั้น ๆ ทั้งนี้เป็นอันประกาศพระราชอัธยาศัยว่าเป็นสัตบุรุษอันใหญ่ยิ่ง บุคคลผู้เป็นสัตบุรุษเมื่ออุบัติขึ้นในโลกไม่เป็นเพียงแต่ที่จะทำประโยชนสุขเฉพาะตน ย่อมดำเนินปฏิบัติเป็นไปเพื่อประโยชนสุขแก่ประชุมชนเป็นอันมาก ทั้งนี้ก็เพราะเป็นผู้มั่นอยู่ในธรรม คือถือธรรมเป็นใหญ่อยู่เป็นนิจ แม้จะปรารภตนหรือโลกก็มีธรรมเป็นปุเรจาริก สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระประสงค์ความข้อนี้จึงทรงแสดงเทศนาว่า สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย

หิตาย สุขาย โหติ มีเนื้อความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายสัตบุรุษเมื่อเกิดขึ้นในสกุลย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข แห่งชนเป็นอันมาก ฯ

ธรรมดาบุคคลแม้จะมีทรวดทรงสัณฐานงดงามมาแต่เดิมเพียงไรก็ดี ยังต้องมีอาภรณ์เป็นเครื่องประดับอีกส่วน ๑ อาภรณ์นั้นต้องได้ทรงสมส่วนกับบุคคลผู้แต่งจึงจะพางาม อาศัยความแต่งที่เหมาะส่วน แม้บุคคลจะมีทรวดทรงสัณฐานไม่สู้ดีมาแต่เดิมก็ยังพาให้ดูได้ ดังภาษิตโลกกล่าวว่า ไก่งามเพราะขน คนงามเพราะแต่ง นั้นฉันใด ส่วนสัตบุรุษย่อมมีธรรมเป็นอาภรณ์ สัตบุรุษได้อาศัยธรรมเป็นอาภรณ์แล้ว ย่อมดูงามมีสง่าในประชุมชนทั้งเป็นเครื่องหมายที่ให้บุคคลรู้ได้ว่าเป็นสัตบุรุษ ธรรมอันเป็นคุณาภรณ์แห่งท่านผู้เป็นสัตบุรุษมีหลายบรรยาย จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาเพียงบรรยาย ๑ ซึ่งมีชื่อว่า สัปปุริสธรรมมี๗ ประการ คือ ธมฺมญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ อตฺถญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล อตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักตน มตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ กาลญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาล ปริสญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชน ปุคฺคลปโรปรญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคล ฯ

ข้อต้น ธมฺมญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ หมายความว่า เมื่อเห็นเหตุเข้าแล้วอาจคาดผลในข้างหน้าถูก

ข้อ ๒ อตฺถญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล หมายความว่า เมื่อประสบผลอาจสาวหาเหตุในข้างหลังได้ ความเข้าใจเหตุผลย่อมเป็นคุณสมบัติอันสำคัญของบุคคลผู้จะดำเนินกิจการ เมื่อมีความเข้าใจเหตุ อาจปฏิบัติการไม่ผิดพลาดสามารถที่จะทำกิจการนั้นให้ลุล่วงเผล็ดผลสมความมุ่งหมาย ทั้งเป็นทางให้เกิดวิริยะอุตสาหะในหน้าที่ของตน ด้วยเล็งเห็นผลในข้างหน้าประจักษ์อยู่ เมื่อมีความเข้าใจผล ก็อาจที่จะรักษาตนไม่ให้ตื่นหรือหวาดกลัวหรือหลงมัวเมาอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ในเมื่อประสบผลอันไม่ทันคาด ทั้งเป็นทางให้ใช้ปัญญาสอดส่องเพื่อสาวหาเหตุในข้างหลังให้แลเห็นโดยแจ่มแจ้ง บุคคลผู้เข้าใจเหตุผล สามารถที่จะดำรงตนให้อยู่ในเหตุแห่งวัฒนะ หลีกเสียจากเหตุแห่งหายนะได้ ย่อมเป็นผู้ไม่ปราชัย

ในที่ทุกสถาน เพราะฉะนั้นความรู้จักเหตุผลจึงจัดเข้นธรรมาลังการของสัตบุรุษในพระพุทธศาสนา อนึ่งปัญญาความรู้จักเหตุผลโดยถ่องแท้นั้น ในทางพระพุทธศาสนานิยมว่าเข้นปัญญาอย่างยอด ตลอดจนถึงยกคนให้พ้นจากภูมิปุถุชนดำรงคนอยู่ในภูมิอริยะ ที่แสดงไว้ด้วยความรู้อริยสัจจธรรมทั้ง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งล้วนแต่เข้นเหตุผลเกี่ยวประพันธ์กันทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ ทุกข์เข้นผลแห่งสมุทัย สมุทัยเข้นเหตุให้เกิดทุกข์ นิโรธเข้นผลแห่งมรรค มรรคเข้นเหตุให้ถึงนิโรธ ตามธรรมดาปุถุชนย่อมมีทุกข์ประจำอยู่ คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ และยังมีทุกข์ทรคอยเบียดเบียนอยู่อีก ได้แก่ความโศกความร่ำไร ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้น ความประจวบกับอารมณ์อันไม่เข้นที่รักความพลัดพรากจากอารมณ์อันเข้นที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง ทุกข์ประจำ ย่อมเข้นของที่ใคร ๆ จะเลี่ยงหลีกไม่ได้ ส่วนทุกข์ทรสามารถที่จะแบ่งเบาได้ ด้วยอาศัยใช้ปัญญาพิจารณาหยั่งเห็นเหตุผลโดยถ่องแท้แล้ว จักปรารถนาอารมณ์ที่พึงใจหรือความมีความเจริญอย่างไรๆ เพียงเข้นไปสมแก่ฐานะชอบแก่เหตุผล ก็ย่อมพ้นจากทุกข์ เข้นอันได้ชื่อว่า ดำเนินอยู่ในมรรคาอันเข้นเหตุแห่งสุข ในอริยสัจข้อที่ ๔ ที่แสดงถึงมรรคา อันเข้นเหตุแห่งความสุข ก็ชี้ให้บุคคลดำเนินในทางที่ชอบ ซึ่งเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทาทางดำเนินอันเข้นกลาง คือพอเหมาะพอดี ไม่ตึงไม่หย่อนจนเกินไป คือจะใช้ปัญญาหรือดำเนินปฏิปทาทางกาย วาจา จิต ก็ให้เข้นสุจริต ไม่ผิดธรรม ทั้งชอบแก่เหตุผล บุคคลผู้ดำเนินตนเช่นนี้ย่อมพ้นจากทุกข์เข้นแม่นมั่น เพราะเหตุนั้น ความรู้จักเหตุผลจึงเข้นธรรมอันสำคัญของสัตบุรุษ ทั้งเข้นข้อจัย อุดหนุนให้สัปปุริสธรรมประการอื่นไพบูลย์เข้นลำดับไป เพราะบุคคลจะรู้จักตนประมาณกาล บริษัทหรือบุคคล ก็เพราะรู้จักเหตุผลเข้นเค้ามูลก่อน ๆ

ข้อ ๓ อตฺตญฺญุตา ความรู้จักตน หมายความว่ารู้จักฐานะของตน แล้วประพฤติตนให้สมควรแก่ที่เข้นอยู่อย่างไร ความรู้จักตนเข้นเหตุให้วางตนพอดีพองาม สมแก่ฐานะไม่ยิ่งไม่หย่อนจนเกินไป สมาน อตฺตตา ที่จัดว่าเข้นสังคหวัตถุอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคนประการ ๑ ซึ่งเข้นเหตุให้มีพวกพ้องบริวารเข้นกำลัง

เครื่องตั้งมั่นแห่งตน ก็เป็นผลสืบเนื่องมาจาก อตฺตญฺญุตา ความวางตนสม่ำเสมอตามฐานะที่ให้เป็นไปในบุคคลนั้น ๆ ตามสมควรเรียกว่า สมานตฺตตา มิต่างแห่งอาการที่จะพึงประพฤติดังนี้ คนผู้เป็นญาติกันประพฤติตามฉันที่เป็นญาติ คือมีความนับถือกัน เมื่อถึงคราวที่จะอนุเคราะห์ก็อนุเคราะห์กันตามสมควร ดังนี้ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอในญาติธรรม ชนผู้เป็นมิตรประพฤติตนตามฉันที่เป็นมิตร มีจิตคงที่ไม่แปรผันยึดเหนี่ยวน้ำใจกันไว้ตามสมควร ดังนี้ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอในมิตรธรรม อีกประการ ๑ ชนผู้มิใช่ญาติมิใช่มิตร แต่นับว่าเป็นพวกเดียวกัน ประพฤติตามฉันที่เป็นพวกเดียวกัน ไม่คิดเอารัดเอาเปรียบกัน ต่างช่วยรักษาประโยชน์ของกันและกัน ดังนี้ได้ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอในสัปปริยาปันนธรรม คือธรรมของชนผู้นับเนื่องในหมู่นั้น บุคคลผู้ดำรงตนอยู่ใน สมานตฺตตา คุณดังกล่าวนี้ จักว่าเป็น อตฺตญฺญู ผู้รู้จักตน ความเป็นบุคคลเช่นนั้น เรียกว่า อตฺตญฺญุตา เป็นปฏิปทาของสัตบุรุษประการ ๑ ฯ

ข้อ ๔ มตฺตญฺญุตา ความรู้จักประมาณ หมายความว่าให้รู้จักประมาณในการแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีวิตแต่โดยทางที่ชอบ และรู้จักประมาณในการบริโภคแต่พอสมควร อาชีวะย่อมเป็นหน้าที่ประจำบุคคล แต่บุคคลผู้ไม่รู้จักประมาณ ไม่คาดกิจการที่ตนจะพึงกระทำให้เหมาะเจาะ มุ่งแต่ได้ก็ตกอยู่ในฝ่ายแห่งหายนะ ฝ่ายบุคคลผู้รู้จักประมาณคาดกิจการเหมาะ ประกอบด้วยความอุตสาหะและขวนขวาย ย่อมได้ทรัพย์สินทวีขึ้นมั่งคั่งบริบูรณ์ สมด้วยพระพุทธพจน์ทรงว่า ปฏิรูปการี ธุรวา อุฏฐาตา วินฺทเต ธนำ คนมีธุระเป็นผู้หมั่นทำให้สมควรย่อมได้ทรัพย์สิน ฯ รู้จักประมาณในการแสวงหาแล้ว ยังต้องรู้จักประมาณในการบริโภคคือใช้จ่าย คนผู้สุรุ่ยสุร่ายย่อมไม่ได้ความอิ่มใจในความมีทรัพย์ คนผู้ตระหนี่ย่อมไม่ได้รับผล คือความสุข ต่อรู้จักจับจ่ายแต่ในทางที่สมควรแลพอเหมาะพอดี จึงจะชื่อว่าถือประโยชน์แต่โภคทรัพย์ไว้ได้ ความรู้จักประมาณนี้แม้ในกิจการอย่างอื่นก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จในที่ทุกสถาน เหตุนั้นจึงจัดว่าเป็นอลังการแห่งสัตบุรุษอีกประการ ๑ ฯ

ข้อ ๕ กาลญญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอันสมควรในอันประกอบกิจนั้น ๆ คุณข้อนี้เป็นสำคัญ ถ้าบุคคลไม่เป็นกาลัญญู เมื่อถึงคราวที่ควรทำก็ทำไม่ หรือด่วนทำเสียแต่เมื่อยังไม่ถึงเวลา เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะคลาดจากประโยชน์ที่ควรได้ควรถึง ประโยชน์ซึ่งได้อยู่แล้วก็กลับจะเสื่อมเสียไป . ภัยอันตรายก็ได้ช่องที่จะเกิดมี แม้ในคัมภีร์ชาดกท่านก็ได้ยกความข้อนี้ขึ้นแสดงในยาทคาถาโดยความเป็นราชภาษิตของพระเจ้าคามณีว่า อปิ อตร มานานำ ผลาสาว สมิชฺฌติ เออก็ความหวังในวิบูลยผลย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีปรีชาญาณค่อยประกอบการงานโดยอุบาย ไม่มักง่ายด่วนเห็นแต่ได้เข้าว่า ดังนี้ ๆ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระปรารภความคลาดจากประโยชน์เพราะคลาดจากเวลา ทรงภาษิตพระคาถาไว้ว่า

อุฏฺฐานกาลมฺหิ อนุฏฺฐหาโน
ยุวา พลี อาลสยฺ อุเปโต
สสนฺนสงฺกปฺปมโน กุสีโต
ปญฺญาย มคฺคำ อลโส น วินฺทติ

ชนผู้ยังหนุ่มมีกำลังว่องไว แต่เข้าไปถึงความเกียจคร้าน ไม่ขยันในการที่ควรจะเพียร มีใจในอันดำริมเสียแล้ว มัวเกียจมัวคร้านเสีย ย่อมจะไม่ได้ประสบพบทาง หรือบรรลุโลกุตตรมรรคด้วยปัญญา ฯ พระพุทธภาษิตนี้ย่อมส่องความตรงกันข้ามว่า ชนผู้ตั้งอยู่ในวัยอันเจริญ ประกอบความเพียรในสมัยที่ตนยังสามารถ ย่อมไม่คลาดจากประโยชน์ที่จะพึงได้พึงถึง ทั้งทางโลกและทางธรรม บุคคลผู้เป็นกาลัญญูรู้จักกาลสมัย นำธุระให้สบเวลา ได้ชื่อว่าปฏิรูปการี ผู้ทำสมควร ย่อมจะได้บรรลุความเจริญด้วยวิบูลยผลดังปรารถนาอีกบรรยาย ๑ ความเป็นผู้รู้จักใช้เวลาประจำวัน ก็ชื่อว่ากาลัญญุตา เป็นคุณที่จะพึงปรารถนาในนิพัทธกิจ คือธุระอันจะพึงทำเนืองไป ความปล่อยให้เวลาเสียไปเพียงใด เป็นความเสียประโยชน์เพียงนั้น สมเด็จพระสรรเพชญพุทธเจ้าประทานพระธรรมพุทโธวาทแก่ภิกษุทั้งหลายไว้เป็นเครื่องเตือนจิตดังนี้ว่า กถมฺภูตสฺส เม รตฺตินฺทิวา

วิติปตนฺตีติ ปพฺพชิเตน อภิณฺหํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ อันผู้เย็นบรรพชิตควรพิจารณาคำนึงเนือง ๆ ว่า เราเย็นอยู่อย่างไร วันคืนเปลื้องไป ๆ ดังนี้ ฯ เวลาที่เปลื้องไปย่อมไม่กลับหลัง จึงควรให้เปลื้องไปด้วยดี ในฝ่ายคฤหัสถ์ พระองค์ก็ตรัสพระพุทธนิพนธ์แสดงอย่างไว้ทั้งข้างเสียข้างดีดังนี้ว่า

อติสีตํ อติอุณฺหํ อติสายมิทํ อหุ
อิติ วิสฺสฏฺฐกมฺมนฺเต อตฺถา อจฺเจนฺติ มาณเว

ประโยชน์ที่ประสงค์ทั้งหลาย ย่อมเย็นไปล่วงซึ่งหมู่มาณพผู้มีการงานอันสละเสียแล้ว ด้วยอ้างเลศว่า หนาวนัก ร้อนนัก เวลาเย็นนักแล้วดังนี้เป็นต้น ฯ

โย จ สีตญฺจ อุณฺหญฺจ ติณา ภิยฺโย น มญฺญติ
กรํ ปุริสกิจฺจานิ โส สุขา น วิหายติ

ส่วนชนใดไม่สำคัญเห็นหนาวและร้อนยิ่งกว่าหญ้า อธิบายว่าติณชาติเย็นของไม่สำคัญอันใด ในเมื่อนำเข้าไปเทียบด้วยต้นไม้ใหญ่ฉันใด หนาวและร้อนก็เป็นตามฤดูกาลไม่ควรถือเย็นประมาณ ในเมื่อนำเข้าไปเทียบกับเวลาที่จะต้องเสียไป ชนนั้นทำกิจของบุรุษอยู่ย่อมไม่คลาดจากสุข ดังนี้ ฯ บุคคลผู้รู้จักใช้กาลให้มีผลได้เพียงไร ก็ชื่อว่าเป็นปฏิรูปการีผู้มีปกติทำสมควร ย่อมอาจประกอบกิจให้ได้ระเบียบไม่อากูล สามารถจะนำธุระให้ไพบูลย์กว่าชนผู้ไม่รู้จักใช้เวลา ความประพฤติแม่นยำในเวลายังเย็นธรรมเนียมที่จำปรารถนา ก็ด้วยความประสงค์คุณเดียวกัน กาลัญญุตาในอรรถวิกัปหลังย่อมสำหรับนิพัทธกิจ บุคคลผู้อกาลัญญูไม่รู้จักกาลและประกอบการงานให้ผิดเวลา ใช่ว่าจะนำหายนะมาแก่ตนเท่านั้นก็หาไม่ ย่อมยังหายนะให้เกิดแม้แก่ผู้อื่นอันเนื่องด้วยตนได้ด้วยเหมือนกัน เช่นแม่ทัพไม่เย็นกาลัญญู ยกพลเข้าตีข้าศึกในเวลายังไม่เย็นที ก็จำจะเสียรี้พลเย็นอันมากในอันใช่เหตุและอาจถึงปราชัยก็เป็นได้ สัปปุริสบุคคลตั้งต้นแต่พระพุทธเจ้าลงมาย่อมตั้งอยู่ในกาลัญญุตาประกอบกิจให้ถูกแก่สมัย รู้จักใช้เวลาให้เป็นผล จัดว่าเย็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย คุณข้อนี้จึงนับว่าเป็นสัปปุริสธรรมประการ ๑ ฯ

ข้อ ๖ ปริสญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบริษัท คำว่าบริษัท อย่าง ๑ หมายความว่า ชนผู้รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นคณะ มีกิจการอันจะพึงทำร่วมกัน เช่นคำว่า บริษัทนั้น บริษัทนั้น ในฝ่ายพระพุทธศาสนาได้ในคำว่า ภิกษุบริษัท ภิกษุณีบริษัท อุบาสกบริษัท อุบาสิกาบริษัท อีกอย่าง ๑ หมายความว่าประชุมชน คือคราวที่บุคคลประชุมกันเป็นสันนิบาต ได้ในคำว่าขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คฤหบดีบริษัท สมณบริษัท คนผู้นับเนื่องในหมู่คณะอันเดียวกัน รู้จักจรรมอันเป็นหน้าที่ที่จะพึงประพฤติต่อกันโดยสมควรแก่คณะ รักษากิริยาวาจารักษาขนบธรรมเนียม รักษาเกียรติคุณของคณะโดยความซื่อตรง ดังนี้ ก็ได้ชื่อว่าปริสัญญูผู้รู้จักบริษัท เพราะเป็นผู้ประพฤติสมควรแก่ความที่ตนเป็นผู้นับเนื่องในบริษัทนั้น อีกอย่าง ๑ เป็นผู้รู้จักประชุมชนและกิริยาที่จะต้องประพฤติต่อประชุมชนนั้น ๆ ในคราวที่จะเข้าสมาคม ย่อมเป็นผู้องอาจไม่ขามขยาดและเก้อเขิน จัดว่าเป็นผู้มีสง่าในประชุมชน ปริสัญญุตา นำให้เกิดผลคือความเป็นผู้อันหมู่คณะจะพึงไว้ใจและความเป็นผู้องอาจ เหตุนั้นจึงนับว่าเป็นสัปปุริสธรรมประการ ๑ ฯ

ข้อ ๗ ปุคคลปโรปรญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคล คุณข้อนี้เป็นประโยชน์ในกิจนั้น ๆ หลายสถานตามฐานะแห่งบุคคล ความคบมิตรก็เป็นกิจที่บุคคลจะพึงเลือกคบหาแต่บุคคลที่สมควร เพราะมิตรนั้นมีทั้งดีทั้งชั่ว ถ้าเกลือกกลั้วด้วยปาปมิตรก็จะพาตนให้ชั่วลงไป ต่อได้กัลยาณมิตรจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ ในขัญญาภิรุกชาดกเอกนิบาตแถลงเรื่อง พระราชกุมารพระราชโอรสพระเจ้ากรุงพาราณสี เสด็จจะไปครองเมืองตักสิลาอันเป็นทางไกลกันดารรอดพ้นจากอำนาจนางยักษิณีผู้มาประโลมล่อในระหว่างทาง และไปถึงโดยเกษมสวัสดิ์ ก็เพราะได้พระยุพเจกพุทธเป็นกัลยาณมิตร ตั้งมั่นไม่ละเมิดโอวาทของท่าน เมื่อท้าวเธอได้ผ่านสมบัติแล้ว ทรงเปล่งอุทานวาจาขึ้นดังนี้ว่า

กุสลูปเทเส ฐิตียา ทพฺพาย
อวฬฺหิตตฺตา ภยภีรุตาย จ
น รกฺขสีนํ วสมาคมมฺหเส
สโสตฺถิภาโว มหตา ภเยน เม

มีความว่า เพราะเรามั่นแล้วด้วยความตั้งมั่นในคำแนะนำของท่านผู้ฉลาด และเพราะเราเป็นผู้ฉลาดแต่ภัย เราจึงมิได้ถึงอำนาจแห่งนางยักษิณีทั้งหลาย เราจึงมีสวัสดี รอดจากภัยใหญ่อย่างนี้ ฯ ความเป็นผู้มีกัลยาณชนเป็นมิตร เป็นเหตุแห่งวัฒนะดังนี้ ปุคคลัญญุตานี้ เมื่อกล่าวเฉพาะท่านผู้เป็นอิสรชน ได้แก่ ความรู้จักเลือกบุคคลผู้เป็นบริวาร ประกอบในกิจการให้เหมาะกัน อันการใช้บุคคล จำจะต้องเลือกวางให้เหมาะ ไม่เช่นนั้นกิจการก็ไม่สำเร็จ พระราชาอิยดีได้เสนามาตย์ราชเสวกไว้เป็นกำลัง ก็เพราะทรงเลือกบุคคลอันเหมาะแก่การในฝ่ายพระพุทธศาสนา คุณสมบัติข้อนี้จัดเข้าในเจโตปริยญาณ พระปริชากำหนดรู้อัธยาศัยน้ำใจของผู้อื่น เป็นองค์แห่งอภิญญาและทศพลญาณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นอุปการะแก่กัตตุกัมยตาฉันทะ คือความพอใจใคร่เพื่อจะทำ เมื่อได้บุคคลร่วมในกิจที่เหมาะ ย่อมทำฉันทะให้แรงขึ้น ฯ

คุณสมบัติ ๗ ประการดังรัยพระราชทานถวายวิสัชนามา ตั้งแต่ความมีปริชารอบรู้เหตุผล จนถึงรู้จักเลือกบุคคลยิ่งและหย่อนเป็นที่สุดนี้ เป็นอาภรณ์เครื่องประดับสำหรับสัตบุรุษ เป็นเครื่องหมายที่จะให้รู้ได้ว่า เป็นสัปปุริสบุคคลในพระพุทธศาสนา บุคคลเช่นนี้เมื่ออุบัติมาในสกุลใดๆ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชุมชนเป็นอันมาก แม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงสรรเสริญดังพระพุทธภาษิตที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้วนั้น ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ทรงสมบูรณ์ด้วยสัปปุริสธรรมทั้ง ๗ ประการ ทั้งประกอบด้วยพระกุศลสมภารที่ได้ทรงอบรมมาแล้ว และทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข แห่งประชุมชนเป็นอันมาก จึงดำรงอยู่ในที่เป็นนาถะอันยิ่งใหญ่เป็นที่เคารพอันลันพันของข้าขอบขันธสีมา ชาวประชาหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่เป็นนิจ ต้องด้วยภาษิตสรรเสริญน้ำพระหฤทัยแห่งพระมหาบุรุษ อันมาในคัมภีร์ชาดกว่า

อสฺสตฺถึว ปเถ ชาตึ สีตจฺฉายึ มโนรมึ
สนฺตานึ วิสเมตานึ กิลนฺตานึ ปฏิคฺคหึ

เหมือนไม้โพธิ ไม้ไทร อันเกิดอยู่ใกล้ทาง มีร่มอันชิดเย็นสนิทเย็นที่ชื่นใจ เย็นที่หยุดพักอาศัยระงับร้อน แห่งชนนิกรผู้ล้าเหนื่อยในทางไกลฉะนั้น ฯ

ด้วยอำนาจพระราชกุศลบุญราศีส่วนธรรมสวนมัย ของเย็นย่ำจักนำให้สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ทรงประสบสิ่งซึ่งเป็นความสวัสดี เย็นนิจนิรันดร์ ฯ

พุทฺโธ อนนฺตคุณาย อโนปเมยฺโย
ธมฺโม จ อุตฺตมวิสุทฺธิกโร สุจิณฺโณ
สงฺโฆ มหากุสลเขตฺตอนุตฺตริโย
เอตํ วรํ ติรตนํ รตนตฺตยวฺหํ
ตสฺสานุภาวหตโรคภโย จ ทุกฺโข
ทีฆายุโก จ สุขิโต จ มหานุภาโว
รามาธิโป ปรมราชินิยา สหาปี
รฏฺฐํ ปสาสตุ จิรํ อภิวุฑฺฒยาว

พระพุทธเจ้า หาสิ่งเปรียบไม่ได้ ด้วยพระกรุณาอันไม่มีที่สิ้นสุด พระธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ทำความบริสุทธิ์อันอุดม พระสงฆ์ เป็นกุศลเขตอันใหญ่ยิ่ง ๓ รัตนะ อันประเสริฐนี้ รวมเรียกว่า พระรัตนตรัย ขอสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชสมภารพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี มีพระโรค ภัย และทุกข์ อันอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนั้นกำจัดแล้ว ทรงพระเจริญพระชนมายุยั่งยืนนาน ทรงพระเกษมสำราญทั้งทางพระกายทางพระมนัส ทรงพระบรมเดชานุภาพ ทรงปกครองสยามรัฐสีมาอาณาจักรเพื่อความเจริญยิ่ง ชั่วกาลนานเทอญ ฯ

รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาบารมี บุกดีเพียงนี้ ขอถวายพระพร ฯ

พระธรรมเทศนา สุขกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระราชกุศลปัญญาสมวาร

พระคพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔

สุขกถา

สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท สุขา สทฺธมฺมเทสนา
สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานํ ตโป สุโขติ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประกอบพระปัญญาบารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลราษีทักษิณานุประทานกิจ อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยปัญญาสมวาร แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชอุปัชฌาจารย์ เป็นส่วนทรงสักการ สนองพระคุณโดยสมควรแก่ที่ทรงตั้งอยู่ในปูชนียฐาน ฯ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้นทรงบริบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติเป็นอเนกประการ โดยฐานที่เสด็จอุบัติในราชสกุลและดำรงพระราชอิสริยยศอันสูงศักดิ์ ทรงวางพระองค์เป็นหลักเป็นที่ทรงเคารพนับถือแห่งราชสกุลทั่วไป โดยฐานที่ทรงตั้งอยู่ในหน้าที่แห่งสังฆนิกร ทรงพระปรีชาสามารถพอเป็นที่พึ่งพำนักแห่งสังฆมณฑล ทรงน้อมพระชนม์ไปเพื่อความเจริญและความมั่นคงแก่พระพุทธศาสนา ยากที่จะหาผู้เสมอเหมือนได้ โดยฐานที่ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์ ได้ประทานพระโอวาทอนุสาสน์พร่ำสอน ทรงอบรม

สัทธิวิหาริกและอันเตวาสิกเป็นอย่างดี โดยฐานที่ทรงเป็นพระญาติ ได้ทรงบำเพ็ญญาติสังคหธรรมทั่วไป แม้ตลอดถึงญาติที่ห่างไกล โดยฐานที่ทรงเป็นวิสสาสิกบุคคล ทรงวางพระองค์เป็นกัลยาณมิตรของบุคคลผู้คบหา บุคคลผู้ได้สมาคมได้หยั่งทราบอรรถรสแห่งธรรมานุธรรมปฏิบัติ พระคุณสมบัตินั้น ๆ เมื่อย่นเข้ากล่าวแล้วก็รัดได้เป็น ๒ ประการ คือ อัตตสมบัติประการ ๑ ปรหิตปฏิบัติประการ ๑ พระคุณแม้เพียงส่วนอัตตสมบัติ คือทรงบริบูรณ์ด้วยพระชาติ และทรงอบรมพระคุณสมบัติให้ไพบูลย์ในพระองค์ ทั้งทรงเจริญพระชนมายุกาล จักเป็นวุฑฒบุคคลครบทุกสถาน ย่อมเป็นผู้ควรได้รับสักการะเคารพ นับถือ บูชาแห่งคนทั่วไป เพราะนำให้เกิดกุศลสมบัติแก่บุคคลผู้เคารพ ต้องกับนิพนธภาษิตว่า

เย วุฑฺฒึ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสංสา สมฺปราโย จ สุคฺคติ

ชนทั้งหลายเหล่าใด ฉลาดในธรรม ย่อมคำนับยนอบผู้เจริญเป็นอาจิณปฏิบัติ ชนเหล่านั้น อันบัณฑิตทะพึงสรรเสริญในปัจจุบัน และสัมปรายภพของชนเหล่านั้น ก็เป็นสุคติ ดังนี้ ฯ พระคุณส่วนปรหิตปฏิบัติ ก็คือความที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และประชุมชนเป็นอันมาก ได้ทรงนำพระศาสนธรรมคำสั่งสอนแห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าออกประกาศ ให้แพร่หลายเจริญยิ่งขึ้นในสมัยแห่งพระองค์ พระศาสนธรรมนั้นย่อมเป็นบ่วงยังชักนำให้บุคคลรู้สึกต่อหน้าที่ของตน แลวันและพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน พร้อมเพรียงช่วยกันทำกิจให้สำเร็จเป็นประโยชน์กว้างขวาง เป็นความชอบธรรมแก่บุคคลทั่วหน้า สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นเหตุชักพาให้เกิดความสุข ได้ในพระคาถาพุทธภาษิต ที่รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นยทนิกเชปเบื้องต้นว่า

สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท สุขา สทฺธมฺมเทสนา
สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานำ ตโป สุโข

มีเนื้อความว่า ความยังเกิดขึ้นแห่งพุทธบุคคลทั้งหลายเป็นเหตุให้เกิดสุข พระธรรมเทศนาเป็นเหตุให้เกิดสุข ความพร้อมเพรียงแห่งหมู่เป็นเหตุให้เกิดสุข ความเพียรของหมู่ชนผู้พร้อมเพรียงกันเป็นเหตุให้เกิดสุข ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นยอดแห่งพุทธบุคคลทั้งหลาย เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ประชุมชนเป็นอันมาก แม้พระองค์ได้ทรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่มีกิจอันจะพึงทรงบำเพ็ญเพื่อพระคุณสมบัติเบื้องบนอีก แต่เพราะเต็มไปด้วยพระมหากรุณา จึงมิได้ทรงเพิกเฉย เพื่อจะเสวยวิมุตติสุขเฉพาะพระองค์ ทรงพิจารณาสอดส่องเหล่าเวไนยเมื่อได้ช้องอยู่ในข่ายแห่งพระญาณแล้ว มิได้ทรงเอื้อเฟื้อต่อความลำบากในทางกันดาร หรือความคุร้ายของเขา หรือในการทรงแสดงธรรม มีพระอัธยาศัยทรงภูดายไม่ได้ สมด้วยพระมหาสมณนิพนธภาษิตว่า มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณํ กรุณาสโห อัชฌาสัยที่ทนไม่ได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะแห่งพระมหาบุรุษ ฯ พระองค์ได้ทรงทำกิจอันเป็นประโยชน์แก่เหล่าสาวกครบทุกประการ ถึงเปล่งพระสุรสิหนาทได้ว่า ยํ สตฺถารา กรณียํ สาวกานํ หิเตสินา อนุกมฺปเกน สพฺพนฺตมโว กตํ กิจอันใดอันศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เอ็นดูแก่เหล่าสาวกพึงกระทำ กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่ท่านทั้งหลายทุกประการ ฯ แม้เหล่าพระสาวกก็ได้ร่วมฉันทะกับพระศาสดา ช่วยนำสุคตศาสนาให้เจริญแพร่หลาย สำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก เหตุนั้นความยังเกิดขึ้นแห่งพุทธบุคคลทั้งหลาย จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข ฯ อนึ่ง พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ล้วนเป็นนิยานิกนำให้พ้นทุกข์ เป็นที่พำนักแห่งผู้ทรงธรรม เมื่อประพฤติดีแล้วนำให้เกิดความชื่นบาน ทำความสงบ กำจัดความหลง ระงับร้อน เพราะเหตุนั้นแลพระธรรมเทศนาจึงเป็นเหตุแห่งความสุข ฯ อนึ่ง เมื่อบุคคลมาประพฤติตนเป็นธรรมจารี ก็จะมีอัธยาศัยเผื่อแผ่เหลียวแลถึงประโยชน์ของผู้อื่น มิได้เห็นแต่ประโยชน์เฉพาะตัว แล้วแลชักนำบุคคลอื่นให้เป็นเช่นนั้น ก็จักเป็นเหตุให้

ประชุมชนพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ต่างฝ่ายก็จะประกอบประโยชน์ให้แก่กันตามหน้าที่ ทั้งนี้ย่อมเป็นเหตุให้เกิดสุข เหตุนั้นความพร้อมเพรียงแห่งหมู่จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข ฯ เมื่อบุคคลมามีความพร้อมเพรียงกันเช่นนี้แล้ว กิจอันใดซึ่งคนผู้เดียวไม่สามารถ กิจอันนั้นจักสำเร็จได้ เพราะความสามัคคี แม้ในสิ่งซึ่งไม่มีวิญญาณยังแลเห็นได้ ด้ายเส้นเดียวดึงขาดได้ง่าย เมื่อรวมกันหลายเส้นเข้าก็ดึงไม่ค่อยขาด ต้องใช้มีดตัด ฉันใด ประชุมชนก็เป็นฉันนั้น สามัคคียิ่งแผ่กว้างออกไปเพียงใด กิจที่บุคคลต้องประสงค์ก็ยิ่งสำเร็จมากขึ้นเพียงนั้น ความสำเร็จแห่งกิจที่ต้องประสงค์ ย่อมเป็นเหตุแห่งความสุขแก่ประชุมชนทุกหมู่เหล่า เหตุนั้นความเพียรของหมู่ชนที่พร้อมเพรียงกันจึงเป็นเหตุแห่งความสุข ฯ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมั่นในปฏิปทาแห่งองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเป็นจรรยาวิถีแห่งพระองค์ เสด็จดำรงพระชนม์อยู่เพื่อประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก ได้ทรงประกอบพระกรณียอันเป็นเหตุเจริญแห่งพระพุทธศาสนาเป็นอเนกประการ แม้เสด็จดำรงพระราชอิสริยยศอันสูงสุด มิได้มีกิจที่จะพึงทรงกระทำเพื่อพระราชอิสริยยศที่ยิ่งขึ้นไป ถึงอย่างนั้น ทรงประกอบพระมหากรุณา มิได้ทรงเพิกเฉยดูดาย เมื่อทรงเห็นว่าพระกรณียอันใดจักเป็นความเจริญแก่พระพุทธศาสนา จักเป็นความเจริญแก่สังฆมณฑล จักเป็นความสุขแก่ประชุมชนด้วยประพฤติตนมั่นในศีลธรรม เป็นธรรมจารี และจักเป็นความเจริญแก่พระราชอาณาจักร ด้วยมีพลเมืองดีเป็นพสกนิกรแล้ว ก็มิได้ทรงเอื้อเฟื้อต่อความลำบากแม้ทรงพร่าความสุขส่วนพระองค์ มีนิทัศนะเช่นเสด็จทรงการคณะสงฆ์ในมณฑลนั้น ๆ เป็นอาทิ ปฏิปทาของพระองค์นั้น ย่อมจักสำเร็จประโยชน์แก่พระองค์ ก็เพียงให้เกิดพระปีติว่า กตำ กรณียำ กิจอันควรทำเราได้ทำแล้วละ อโมฆำ ชีวิตำ ชีวิตไม่เปล่า เท่านั้น ฯ เพราะเหตุนั้นความอุตสาหะแห่งพระองค์จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า สุโข พุทฺธานมุปฺ-

ปาโท ความบังเกิดขึ้นแห่งพุทธบุคคลทั้งหลาย เป็นเหตุให้เกิดสุข ฯ อนึ่ง พระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยพาหุสัจจะคุณอย่างยอดเยี่ยม ได้ทรงนำพระธรรมคำสั่งสอนแห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าออกตรัสเทศนา ทรงขยายอรรถที่ลึกให้ตื้นควรแก่ความรู้แห่งผู้สดับ ทั้งยังได้ทรงพระนิพนธ์ซึ่งอรรถธรรม อันเป็นปกิณณกะนั้น ๆ ทรงแจกให้แพร่หลาย เป็นทางชักนำบุคคลผู้ใคร่ในธรรมให้เจริญในธรรมปฏิบัติ เมื่อบุคคลมาปฏิบัติในธรรมก็ย่อมได้ความสุข ได้ในพระพุทธภาษิตว่า สุขา สทฺธมฺมเทสนา การแสดงธรรมเป็นเหตุแห่งความสุข ฯ พระธรรมคำสั่งสอนแห่งพระองค์นั้น ย่อมเป็นเหตุอบรมน้ำใจบุคคล ให้รู้สึกกรณียของตน ที่จะพึงประกอบในกาลนั้น ๆ ในกิจนั้น ๆ ตามฐานะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผลที่มีคือความพร้อมเพรียงอันจะบังเกิดแก่หมู่ อนึ่ง พระองค์ได้ทรงดำเนินปฏิปทาชักนำในทางสามัคคี เมื่อกล่าวโดยผลที่เป็นส่วนใหญ่ เป็นความเจริญแก่พระพุทธศาสนา เช่นที่ทรงชักนำพระสงฆ์ในต่างเมือง ให้ได้สมาคมกับพระสงฆ์ในกรุง เป็นทางบำรุงให้ได้เกิดความรู้ความเห็นในทางที่เป็นประโยชน์ แล้วและจะได้นำไปใช้ในถิ่นของตน ทั้งนี้ย่อมเป็นผลเกิดแต่เสวนะคือองค์แห่งสามัคคีธรรม อันเป็นเหตุชักนำให้เกิดความสุข ได้ในพระพุทธภาษิตว่า สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี ความพร้อมเพรียงแห่งหมู่เป็นเหตุให้เกิดสุข ฯ เมื่อพระสงฆ์ได้สมาคมเกิดความพร้อมเพรียงเช่นนั้นแล้ว ก็จะได้ร่วมฉันทะกันประกอบกิจในทางพระศาสนา นำมาซึ่งความเจริญแก่พุทธจักร อันเป็นหลักแห่งความเจริญทางพระราชอาณาจักรด้วย นี้เป็นผลเกิดแต่ความเพียรของหมู่ชน ที่เป็นหมวดหมู่อันมั่นในสามัคคีคุณ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า สมคฺคานํ ตโป สุโข ความเพียรของหมู่ชนผู้พร้อมเพรียงกันเป็นเหตุให้เกิดสุข ฯ ประมวญเหตุอันต่างเป็นปัจจัยอุดหนุน ให้เกิดความเจริญแก่กันและกัน ก็คือพุทธบุคคลได้อุบัติขึ้นในโลก ประกอบไปด้วยกรุณา ย่อมขวนขวายเพื่อประโยชนสุขแก่ผู้อื่น ส่วนผู้อื่นรักได้ความสุข ก็เพราะตั้งมั่นอยู่ในโอวาทแล้วและประพฤติตนเป็นธรรมจารี บุคคลผู้เป็นธรรมจารี ย่อมมั่นในสามัคคี

คุณ ย่อมอุดหนุนให้หมู่คณะตลอดถึงชาติ เป็นหมู่คณะและชาติที่สามารถ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทาน เป็นส่วนทรงสักการสนองพระคุณในอภิลักขิตกาลนี้ จัดเป็นอปายนวิธีประการ ๑ อาจอำนวยทิฏฐวิบูลยผลในบัดนี้ ดังแสดงไว้ในคาถาประพันธ์ว่า

อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ

ธรรมสิ่งชอบเป็นคุณที่ต้องประสงค์ ๔ ประการ คือ อายุ วรรณ ความสุข และกำลัง ย่อมเจริญทวีมากขึ้น แก่บุคคลผู้ทำการกรายไหว้เป็นปกติ คำนับนบนอบผู้เจริญอยู่เป็นนิตยกาล โดยเทศนาบริหาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

อริยมรรคยานกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ ลิตติโสภณเถระ

ถวายในรัชกาลที่ ๖

ในงานพระราชกุศลวันสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม พระราชวังดุสิต

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส

ยสฺส สทฺธา จ ปญฺญา จ ธมฺมา ยุคฺคา สทฺธา ธุรํ
หิรี อีสา มโน โยตฺตํ สติ อารกฺขสารถิ
รโถ สีลปริกฺขาโร ฌานกฺโข จกฺกวีริโย
อุเปกฺขา ธุรสมาธิ อนิจฺฉา ปริวารณนฺติ ฯ

ยัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาธารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลทักษิณานุประทาน ด้วยวาระนี้เป็นอภิลักขิตกาลตรงวันสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมชนกนาถ และเป็นอภิลักขิตกาลใกล้กับวันสวรรคตแห่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมการพระราชกุศลนี้เป็นงานเดียวกันเหมือนก่อนมา ในศกนี้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการนี้ที่พระที่นั่งอนันตสมาคมพระราชวังดุสิตนี้ เจ้าพนักงานพระราชพิธีได้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ขึ้นประดิษฐานเหนือพระแท่นมนังคศิลาบาตภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยเครื่องบรมราชอิสริยราชูปโภคและเครื่องราชสักการะสมควรแก่พระเกียรติยศ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จประทับในมหาสมาคมพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลี

พระยาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานบำโปรการกิจ ทรงพระราชอุทิศเป็นธรรมพลีสักการะถวายสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมราชบุรพการีทั้ง ๒ พระองค์นั้น ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม เป็นพลวเหตุอันกล้าหาญ ฯ ในอภิลักขิตกาลเช่นนี้เป็นคราวที่ชวนให้หวนระลึกถึงความหลังครั้งยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ เมื่อได้ปรารภถึงพระคุณสมบัติยางประการพอเป็นนิทัศนะแล้ว ทรงพระบำเวกขณ์ถึงด้วยกำลังพระปรีชา ก็จะทรงพระปีติปราโมทย์ในการที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาอนุวัตรตามอันเป็นไปในทางที่ต้องพระราชอัธยาศัยซึ่งจัดเป็นปฏิบัติบูชาอีกประการ ๑ อนึ่ง ในมหาสมาคมนี้ เมื่อได้คำนึงถึงพระคุณเป็นอารมณ์แล้ว ก็จะเป็นเหมือนได้พร้อมกันมาเฝ้าในที่เฉพาะพระพักตร์ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานพรรณนาพระคุณสมบัติเพียง ๒ ประการ คือ พระสามัคคียะ และ พระการุญญภาพ พอเป็นนิทัศนนัย ฯ

สามัคคียะนั้น คือความเป็นผู้สามารถในกิจน้อยใหญ่ คุณข้อนี้มีในผู้ใดก็ยังผู้นั้นให้ประกอบกิจนั้น ๆ ลุล่วงไปได้ไม่ขัดข้อง สำเร็จประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น ดังพระอานนทเถรเจ้าได้คิดทำตัวอย่างไว้ชัดแจ้ง ถูกต้องตามพระบรมพุทธาธิบาย ได้ความสรรเสริญแต่สมเด็จพระบรมศาสดา ว่าเป็นบัณฑิตมีปัญญาใหญ่ ฯ ความสามารถนี้ แต่เพียงเป็นไปในกิจไม่สำคัญ ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ตนและผู้อื่นได้ตามวิสัย ถ้ามีกว้างขวางออกไปในกิจใหญ่ ๆ ที่สำคัญ ประโยชน์อันใหญ่ก็ย่อมเกิดมียิ่งขึ้น ถ้ามุขมาตยาธิบดีมีสามารถก็อาจจะวิจารณ์ราชกิจให้ลุล่วงไปไม่อากูล เป็นกำลังของสมเด็จบรมกษัตริยาธิราชเจ้าแผ่พระราชอิสริยยศพระบรมเดชานุภาพและพระเกียรติคุณให้ไพศาล ดังปรินายกรัตน์และคฤหบดีรัตน์ของพระเจ้าจักรพรรดิราช ผู้สามารถในราชกิจฝ่ายทหารและพลเรือนอันเป็นหน้าที่ของตนเป็นตัวอย่าง ถ้าสมเด็จบรมกษัตริยาธิราชเจ้าทรงประกอบด้วยความสามารถ ก็อาจดำรงเอกราไชสวรรยาธิปัตย์ปกครองรัชสีมา

มณฑล ป้องกันประทุษร้ายมิให้มาย่ำยีได้เป็นธรรมนาถอันใหญ่ของข้าขอบขัณฑสีมา ผู้อยู่ใต้พระบารมี ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระสามัคคิยคุณนี้แล้ว ดำรงเอกราชสยามาณาจักรให้สมบูรณ์เกษมสุขปราศจากภัย เป็นที่อุ่นใจแห่งประชาราษฎร์ผู้พึ่งพระบรมโพธิสมภาร ฯ

ความมีกรุณาได้ชื่อว่าการุญภาพ กรุณานั้น โดยพยัญชนะ คือความหวั่นใจในเมื่อเห็นผู้อื่นได้ทุกข์ยาก โดยอรรถก็คือความคิดอยากจะช่วยทุกข์ของเขา คุณข้อนี้เป็นข้าศึกโดยตรงแห่งวิเหสาความคิดเบียดเบียนผู้อื่น เป็นพลวปัจจัยให้คิดเกื้อกูลกันและกันนำบุคคลให้เป็นผู้ประเสริฐล่วงสามัญชนขึ้นไป ท่านผู้ใหญ่แห่งหมู่ชนที่สุดจนอธิบดีเฉพาะในสกุล ๑ ย่อมมีคุณข้อนี้เป็นวิหารธรรมแผ่ไพศาลออกไปตามชั้นแห่งบุคคล กล่าวอย่างอุกฤษฎ์ ฝ่ายอาณาจักรสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินย่อมเป็นที่นับถือลบล้นของพสกนิกรก็เพราะพระกรุณา มารคาบิดามีกรุณาในบุตรฉันใด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็แผ่พระกรุณาไปในประชาชนผู้อยู่ใต้พระเดชานุภาพ ทรงร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วยฉันนั้น พระคุณข้อนี้แลชักนำให้พระองค์ตั้งอยู่ในยุกติธรรมไม่ลำเอียงในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง และรำพึงถึงสุขทุกข์ของประชาชน ที่สุดจนทรงจำแลงเพศเป็นอัญญาตกบุรุษไม่ให้ใครรู้จักพระองค์เสด็จเที่ยวทรงสอดส่องเอง ได้ทรายข่าวดีและร้ายประจักษ์แจ้ง ดังมีเรื่องแสดงไว้ในอรรถกถายางคัมภีร์บ้างก็มี ในเวลาที่ศึกมาประชิดพระนคร ต้องเสด็จนำพยุหแสนยากรออกต่อยุทธ์เพื่อป้องกันภัยมิให้มีมาถึงข้าขอบขัณฑสีมาก็มี สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระกรุณากว้างขวางฉะนี้จึงเป็นที่นับถือลบล้น ควรได้รับยอภัยและรับความยกย่องไว้ในที่สูงปรากฏแก่ชนทั้งหลายราวกับเทพดาในหมู่มนุษย์ จัดว่าเป็นสมมติเทวราชเป็นผู้ควรแก่ส่วนกุศลที่มหาชนบำเพ็ญแล้ว และจะพึงอุทิศถวายด้วยความหวังเพื่อทรงพระเจริญภิยโยภาพสืบไป ฯ ในฝ่ายศาสนจักรสมเด็จพระพุทธเจ้าได้เป็นสรณะที่พำนักนับถือของพุทธศาสนิกชนิรันดร ตั้งแต่ครั้งยังดำรงพระชนม์จนบัดนี้ ก็เพราะพระมหากรุณา พระคุณข้อนี้เป็นเหตุให้

พระองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาแต่ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ จัดเป็นพระมหากรุณาสมาโยคในฝ่ายเหตุสัมปทา ได้บรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นผลสมบัติ จำเดิมแต่ทรงรู้แล้วก็คงอยู่ในพระกรุณาคุณ เสด็จเที่ยวเทศนาโปรดเวไนยนิกรในนครคามนิคมชนบทนั้น ๆ ให้ได้บรรลุโลกิยสมบัติและโลกุตตรสมบัติตามอุปนิสัยตราบเท่าถึงอวสาน ที่สุดทรงพระอาพาธหนักจะเสด็จดับขันธปรินิพพานในคืนนั้นแล้ว ยังทรงเทศนาโปรดสุภัททปริพพาชกให้สำเร็จพระอรหัตเป็นปัจฉิมสาวก ข้อความที่นำมาสาธกนี้ แสดงให้เห็นพระกรุณาของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าอันเป็นไปในสัตวโลกสักเพียงไร เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงได้เป็นอุดมสรณะที่ระลึกนับถืออันสูงสุดของพุทธศาสนิกชนตลอดมาจนทุกวันนี้ ในการตั้งวิสัชชนาอิษฐานก็ยกพระคุณข้อนี้เป็นสำคัญ พึงเห็นในพุทธประพันธ์ที่ใช้สวดในมงคลกิริยาว่า

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินํ
ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เต ชยมงฺคลํ

ความว่า สมเด็จพระโลกนาถประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวงเพื่อเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ได้บรรลุพระสัมโพธิญาณอันอุดมแล้ว ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ท่าน ดังนี้ ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงพระมหากรุณาแก่ประชาราษฎร์ ตั้งพระราชหฤทัยสอดส่องในสุขทุกข์อยู่เป็นนิจนิรันดร์ กิจการที่ปรากฏเพราะพระมหากรุณานั้นมีมากหลายพันที่จะนับจะประมาณ ยังความชื่นบานให้เกิดแก่พสกนิกรทั่วหน้า ทรงตั้งอยู่ในฐานเป็นชนกชนนีแห่งประชาชาวสยามรัฐ ฯ พระคุณสมบัติดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาพอเป็นนิทัศนัย ฯ

ฐานะอันนำให้ทรงพระคุณสมบัติเป็นมหัศจรรย์ นอกจากพระกุศลสมภารบุญญาธิการยาธิมิอันลบล้นล่วงสามัญชนแล้ว ในปรัตยุบัน ยังได้ทรงดำเนินในมรคาอันชอบประกอบด้วยพระปริชาหยั่งทรายเหตุผล ทรงพระดำริวิจารณ์ ดำเนินพระกายพระวาจาพระมนัสสะอาดปราศจากโทษ พระคุณสมบัติเหล่านี้จัดเข้าได้ในมรคาวิถีทางดำเนินแห่งท่านผู้ได้นามว่าอริยะ ที่แสดงไว้โดยองค์ ๘ ประการ มิสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นประการต้น มิสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นปริโยสาน อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้เมื่อเป็นธรรมสามัคคิพร้อมมูลกัน ย่อมอาจะพัดผันพาท่านผู้ดำรงอยู่ให้ลุถึงความเป็นผู้ประเสริฐล่วงสามัญวิสัย จึงมิอุปมากล่าวไว้ว่า เป็นประคุยานคือรถอันพาผู้ขับให้ลุถึงที่ประสงค์ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัตินามแห่งพระอริยมรรคนั้นไว้เป็น ๓ สถาน ว่าเป็นพรหมยาน คือ ยานอันประเสริฐบ้าง ว่าเป็นธรรมยานคือยานอันเป็นธรรมบ้าง ว่าอนุตตรสังคามวิชัย เพราะเป็นเหตุให้ชนะสงครามอย่างยอดเยี่ยมฉะนี้บ้าง อริยมรรครถยานนั้นเมื่อบริบูรณ์ด้วยธรรมอันเป็นองค์การย่อมเป็นประคุรถเกราะในสงครามอันพร้อมสรรพด้วยอาวุธและเครื่องป้องกันที่พระคันถรจนาจารย์แสดงเทียบด้วยรถสงครามในโบราณสมัย สมด้วยวจนประพันธ์นิคมคาถาพุทธภาษิตอันมาในอวิชชาวรรคแห่งมรรคสังยุต ที่ได้รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นนิกเชปบทเบื้องต้นว่า

ยสฺส สทฺธา จ ปญฺญา จ ธมฺมา ยุคฺคา สทฺธา ธุรํ
หิรี อีสา มโน โยตฺตํ สติ อารกฺขสารถิ. เป็นต้น

มีเนื้อความว่า ศรัทธาและปัญญา ๒ ประการนี้เป็นคู่กัน และศรัทธาเป็นสำคัญประคุแอกที่มีพาหนะเทียมประจำนำให้แล่นไป มิหิริพร้อมด้วยโอตตัปปะอันมิลักษณะให้อายแก่ใจและเกรงเป็นผิด เป็นประคุงอนอันเชิดชูอยู่ในเบื้องหน้า มิมโนคือความคิดเป็นประคุสายชัย มิสติคือความระลึกหรือความรอบคอบเป็นประคุสารถีผู้ขับผู้ระวัง รถกล่าวคืออริยมรรค มิศีลคือความสำรวมกายวาจาเป็นองค์การ มิฌานคือความเพ่งพินิจเป็นตัวเพลา มิวิริยะทางกาย

และทางจิตจัดเป็นคู่ลัย มิอุเบกขาความไม่เอนเอียงด้วยอำนาจอคติเป็นประกุ
ระดับยอดสูงต่ำ มิอนิจฉาคือความไม่โลภเป็นเครื่องปกคลุม มิความไม่พยาบาท
และความไม่คิดเบียดเบียน (ซึ่งได้แก่เมตตากรุณา) และความสงัดกายสงัด
จิตพร้อมทั้งความรักษาตนให้พ้นจากสังกิเลส จัดเป็นอาวุธประจำรถ ๕ ประการ
มิความทนทานต่อถ้อยคำครหาจัดว่าเป็นเกราะเครื่องป้องกันศาตราวุธ อริยมรรค
รถยานยวิบูรณ์ด้วยอลังการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมคือปลอดภัย นี้เป็น
พรหมยานอันยอดยิ่งที่มีในตนแห่งบุคคลผู้เป็นชาติอาชาไนย ผู้มีปัญญาอาศัยยาน
นั้น สามารถจะนำตนให้พ้นจากอุปสรรคของโลกได้ ย่อมเป็นผู้มีชัยในที่ทุก
สถาน ฯ

สมเด็จรมยพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงอธิรมพระ
คุณสมบัติเหล่านี้ให้มีบริบูรณ์ในพระองค์ จึงดำรงพระราชอาณาจักรเป็นอนัญญ-
สาธารณ์ ได้ทรงรับสัมมานนาภิสักการทั่วประชาชนชาวสยามรัฐและตลอด
ถึงประเทศที่เป็นไพรัช กระทั่งพระคุณสมบัติเป็นมหาสัตบุรุษเอกอัครพุทธ-
ศาสนูปถัมภ์ ฯ

สมเด็จรมยพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงประกอบพระวิจารณญาณหยั่ง
ทราบพระคุณสมบัติแห่งสมเด็จพระบรมราชบุรพการีทั้ง ๒ พระองค์นั้นโดยประจักษ์
แล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาอนุวัตรตาม เกิดเป็นความงามความเจริญแก่
สยามรัฐพันที่จะพรรณนา พระราชจรรยาสาธุปฏิบัติ ส่วนอัตตสมบัติและปรหิต
ปฏิบัติเป็นนิทัศนะแห่งคำที่กล่าวนี้ ฯ

พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทาน อันสมเด็จรมยพิตรพระราชสมภาร
เจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตกาลด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา ของจงสำเร็จตาม
พระราชประณิธานที่ทรงพระราชอุทิศถวาย ใน สมเด็จ พระบรมราช บุรพการีทั้ง ๒
พระองค์นั้นทุกประการ โดยเทศนายวิหารดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้

เอวं ก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

สติสัมปชัญญกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในอภิลักขิตสมัยตรงกับวันสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

สโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิหเรยฺย อยํ โว อมฺหากํ อนุสาสนีติ ฯ

ยัคนี้ จักรับประทานแสดงพระธรรมเทศนา อนุโมทนาในกุศลทักษิณานุประทาน อันคณะนักเรียนแห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย มีคณะนักเรียนรัฐประศาสนศาสตร์เป็นหัวหน้ามีสมานฉันท์ร่วมใจกันบำเพ็ญอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณด้วยความกตัญญูกตเวที แด่พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าสยาม บรมมหาราชาธิราช ในอภิลักขิตกาลใกล้กับวันเสด็จสวรรคตอันเวียนมาบรรจบรอบโดยสุริยคติกาล ฯ ในอภิลักขิตกาลเช่นนี้เป็นเวลาที่ชวนให้หวนคิดถึงความหลังครั้งยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ เมื่อได้ปรารภถึงพระคุณสมบัติบางประการพอเป็นนิทัศนะในมหาสมาคมนี้ เพื่อคำนึงถึงพระคุณเป็นอารมณ์แล้ว ก็จะเป็นเหมือนได้เสด็จมาประทับเพื่อได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ฯ พระองค์ผู้เป็นบรมมหาราชเสด็จมาสู่โลกนี้ ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่พระราชอาณาจักรและประชาชนทั่วไป มีพระคุณสถิตอยู่ในใจของคนทั้งปวงที่จะพึงลืมเสียไม่ได้ ด้วยสมัยที่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นเวลาถึงความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพระราชอาณาจักร ฯ อันประเทศนั้น ๆ จะตั้งอยู่ได้ก็

เพราะมีกำลังทัดเทียมกันกับประเทศใกล้เคียง ถ้ายกพร่องก็จะเป็นเหมือนคันชั่งที่หนัก และถ่วงเอียงลงข้าง ๑ ทรงอยู่ไม่ได้ สมเด็จรมยพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้นทรงพระญาณคาดเห็นเหตุอันไกลแจ้งชัด ได้ทรงเริ่มจัดการปกครองพระราชอาณาจักรแต่เดิมมา แก้ไขเปลี่ยนแปลงเพื่อเจริญทันสมัย มิได้ปล่อยปละด้วยความประมาท และในเวลานั้น พระองค์ก็ยังทรงเป็นพระครุณเมื่อทรงราชภาระและซ้ำมาทรงประสพเวลาเช่นนั้นเข้า คงได้ความหนักพระราชหฤทัยสักปานไร แต่อาศัยพระคุณสมบัติ เป็นต้นว่า พระสติ พระปัญญา พระวิริยะ พระขันติ และพระเมตตา ก็สามารถทรงราชภาระไว้อยู่ไม่อ่อนแอและรุนแรงเกินไป อันจะนำให้เป็นที่ดูหมิ่นและเป็นเหตุหวาดหวั่นของคนทั้งปวง ฯ นอกจากนั้น พระองค์ยังได้ทรงประสพข้ออุปสรรค แต่ทรงล่วงเสียได้เป็นหลายประการ พระองค์ทรงอาหาญไม่ย่อท้อต่อข้อติดขัดยากเท่ายากสักปานไร ก็ทรงเพียรไปกว่าจะสำเร็จ พระองค์เป็นเช่นเพราะพระวิริยะ คุณพระมหาชนกผู้เปล่งพระสุรสิงหนาทในเวลากระทำความเพียรและยังไม่แลเห็นความสำเร็จ ว่า

นิสมฺม วตฺตึ โลกสฺส วายามสฺส จ เทวเต
ตสฺมา มชฺเฌ สมุทฺทสฺมึ อปสฺสํ ติรมาตฺเห

ความว่า ข้าแต่เทวดา ข้าพเจ้าใคร่ครวญกิจวัตรของโลก และเชื่ออานิสงส์ของความเพียร เพราะเหตุนั้น แม้ไม่แลเห็นฝั่ง ก็ยังขืนว่ายอยู่ในท่ามกลางสมุทร ดังนี้ ฯ พระองค์ทรงบำเพ็ญราชธรรมปกครองสยามรัฐสีมา ทรงพระมหากรุณาในประชาชนทั่วไป ได้ทรงลำบากยากพระกายและกรอมพระราชหฤทัยในเวลาคับขันบ้างก็มี แต่มิได้ทรงคิดจะทอดทิ้งปล่อยให้พสกของพระองค์ต้องอ้างว้าง เมื่อได้ทรงอย่างใดให้เป็นประโยชนสุขแก่ทวยชนได้แล้ว ก็เป็นพอพระราชหฤทัย แม้ข้อนั้นจะเป็นทางให้เกิดความยากเข็ญแก่พระองค์เองสักปานไร ก็ไม่ทรงหวาดไหว อาจทรงเปล่งพระสุรสิงหนาทให้สมด้วยพระพุทธภาษิตแสดงน้ำพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินที่ดี ว่า

ตำ มำ น ตปฺปติ พนฺโธ วโธ เม น ตปฺเปสฺสติ
สุขมาหริตำ เตสำ เยสำ รชฺชมการยิ

ความว่า การต้องตรึงตราก็ไม่สามารถยังเราให้ทุกข์ร้อน การถูกฆ่าก็ไม่อาจยังเราให้วิปปฏิสารเสียดายชีวิต เพราะได้นำสุขประโยชน์มาให้แก่ผู้ที่เราเป็นพระราชาปกครองได้แล้ว ดังนี้ ฯ พระองค์มีน้ำพระราชหฤทัยเช่นนี้แล จึงทรงราชภาระยังแผ่นดินสยามให้ดำรงความเป็นเอกราชยั่งยืนมาในเวลาที่นครใกล้เคียงล่มจมลงตามกัน ใช่แต่เท่านั้น กลับทรงทำนุบำรุงให้เจริญสมบูรณ์ ทรงเพิ่มพูนความสุขและความเย็นไทยพระราชทานแก่ประชาชนทั้งนั้น ฯ พระคุณสมบัติดังแสดงมาพอเป็นนิทัศนะเป็นส่วนอโนทิสสผรณาแผ่ไปโดยมิได้เจาะจง เป็นสาธารณะแก่ประชาชนผู้อยู่ใต้พระบรมโพธิสมภาร เมื่อจะกล่าวเฉพาะพระคุณสมบัติอันเป็นฐานมั่นคงแห่งมหาวิทยาลัยนี้ ก็คือพระองค์เป็นสักขากามะทรงใคร่ในความศึกษาด้วยทรงพระปรีชาหยั่งเห็นคุณ แห่งพาหุสัจจะว่าเป็นเหตุชักนำบุคคลให้ได้อุบายโกศล คือความฉลาดที่จะดำรงตนอยู่ในทางวัฒนะพ้นจากทางหายนะ ด้วยพระคุณสมบัติประการนี้ จึงทรงเริ่มจัดการศึกษาทั่วพระราชอาณาจักรอันเป็นหลักแห่งความเจริญแห่งพสกนิกรของพระองค์ ฯ แต่ส่วนจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยนี้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณเป็นพิเศษอย่างล้นพ้น จำเดิมแต่ยังเป็นโรงเรียนมหาดเล็ก ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และตอนเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือนเป็นลำดับมา ภายหลังสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ารัชกาลปัตยุบัน (๑) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานเงินที่เหลือจากการเรี่ยราย สร้างพระบรมรูปทรงม้าบัยราชานุสาวรีย์เป็นจำนวนเงินถึง ๙๐๐,๐๐๐ บาทเศษไว้เป็นทุนเพื่อก่อสร้างมหาวิทยาลัยให้เป็นสง่าแก่พระมหานครสืบไป ทั้งพระราชทานพระปรมาภิไธยไว้เป็นเครื่องเฉลิมสิริแห่งมหาวิทยาลัยนี้ กิจนั้นได้สำเร็จไปดังพระบรมราชประสงค์ ดังที่ปรากฏเป็นสถานที่ศึกษาอยู่ ณ บัดนี้ เป็นอาทิ ฯ เหตุนั้นแม้พระองค์เสด็จสวรรคต

(๑) รัชกาลที่ ๖

ไปแล้วช้านาน พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ก็ยังคงปรากฏฝังอยู่ในน้ำใจของคณะนักเรียนทุพ้าลงกรณมหาวิทยาลัยนี้สืบยุคลงมา ฯ เมื่อถึงอภิลักขิตกาลนี้ คณะนักเรียนทั้งหลายจึงมีสมานฉันท์ร่วมใจกันบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทานอุทิศถวายด้วยอำนาจกตัญญูกตเวที จัดว่าเป็นผู้มีสติระลึกชอบโดยสมควรแก่การ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสอนไว้ว่า สโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิหเรยฺย สมฺปชาโน อยํ โว อมฺหากํ อนุสาสนี ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเป็นผู้ระลึกได้ เป็นผู้รู้ตัวอยู่ทุกเมื่อ นี้เป็นคำเราสอนท่านทั้งหลาย ฯ

ความเป็นผู้ระลึกได้ชื่อว่าสติ ความเป็นผู้รู้ตัว ชื่อว่าสัมปชัญญะ ฯ สตินั้นเป็นไปในกิจดังนี้ เมื่อจะสำเร็จอิริยาบถ เดิน ยืน นั่ง นอน ให้ระลึกได้ก่อนว่าตนจะสำเร็จอิริยาบถนั้น ๆ ไม่ลืมตัวทำผลุนผลันไป ฯ บุคคลลุกขึ้นหน้ามืดหรือโคนอะไร จะเดินก็หกล้ม ดังนี้เป็นต้น เพราะขาดสติ ฯ อีกอย่างหนึ่งเป็นไปในกิริยาที่ทำ กิริยาที่พูด กิริยาที่นึก ฯ เมื่อจะทำกิจการอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี เมื่อจะพูดอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี เมื่อจะคิดอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี ให้นึกได้ก่อนแล้ว จึงทำ จึงพูด จึงคิด ฯ บุคคลทำพลาด พูดพลาด คิดพลาด ก็เพราะขาดสติ ฯ อีกอย่างหนึ่งเป็นไปในกิริยาที่ทำ การใดที่ได้ทำไว้แล้ว วาจาใดที่ได้พูดไว้แล้ว แม้ล่วงกาลนานให้นึกถึงการนั้นวาจานั้นได้ไม่ลืมเสีย ฯ บุคคลผู้ทำแล้วพูดแล้ว ลืมเสียไม่อาจนำมาเทียบกับการที่จะทำและวาจาที่จะพูดต่อไป เพื่อหลีกความเสีย และเป็นไปในความดี เช่นนี้ก็เพราะขาดสติ ฯ สัมปชัญญะนั้นเป็นไปในกิจอันเดียวกับสติ แต่โดยอาการต่างกัน ฯ สตินั้นให้นึกได้เมื่อทำ เมื่อพูด เมื่อคิด สัมปชัญญะนั้นให้รู้ตัวในเวลากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิด ฯ บุคคลผู้เดินไปโดนคนหรือของ ยืนไม่ตรง ทำอะไร พูดอะไร คิดอะไร ยังไม่อยู่ จำไม่ได้ เช่นนี้เพราะขาดสัมปชัญญะ ฯ สติและสัมปชัญญะนี้เป็นประโยชน์แก่ชนทุกจำพวกไป แม้พระสารีบุตรเถรเจ้าก็ได้กล่าวไว้ว่า เทฺว ธมฺมา พหุการา สติ จ

สมฺปชญฺญจ ธรรม ๒ ประการมีอุปการะมาก คือ สติและสัมปชัญญะ ฯ ใจอันหาสติสัมปชัญญะควบคุมมิได้ ย่อมแล่นไปในอารมณ์ต่าง ๆ สุดแต่ใคร่ ไม่มียั้งเลือกว่าอย่างไรควร ส่วนใจอันได้สติสัมปชัญญะเข้ากำกับ ย่อมรู้จักยั้งและเลือกแต่ส่วนดี เปรียบเหมือนรถหาสารถีมิได้ ม้าพาวิ่งไปตามลำพัง ย่อมแล่นไม่ตรงโดนนั่นโดนนี่ไปตามทางทำความเสียหายให้แก่ตนบ้างแก่คนอื่นบ้างไม่มีดี ส่วนรถมีสารถีผู้ฉลาดกำกับ ย่อมเดินตรงไม่เสียระเบียบแล่นโดยเรียบร้อยไม่ทำอันตรายให้แก่ใคร ยังประโยชน์แห่งการใช้รถให้สำเร็จเป็นอันดี อุปมาข้อนี้ฉันใด ความเป็นไปของบุคคลก็ฉันนั้น บุคคลผู้มีใจหาสติสัมปชัญญะควบคุมมิได้ ย่อมประพฤติกายวาจาผิด ๆ พลาด ๆ ทำความเสียหายให้เกิดแก่ตนและผู้อื่น ฝ่ายบุคคลผู้มีใจอันสติสัมปชัญญะเข้ากำกับ ย่อมประพฤติกายวาจาในทางที่ถูก นำความดีให้เกิดเป็นผล ฯ สติสัมปชัญญะเป็นอุปการะแก่ชนทุกจำพวกฉะนี้ ฯ บุคคลผู้หวังความดีความงามแก่ตน ควรเป็นคนมีสติสัมปชัญญะ ฯ ทางที่จะใช้สติสัมปชัญญะนั้นมีหลายอย่าง จักวิสัชนาพอเป็นทางสันนิษฐาน ฯ สติสัมปชัญญะนั้นควรให้เป็นไปในธรรม ๓ ประการ คือ อัปปมาท อัตตสัมมาปณิธิ และสามัคคี ฯ

อัปปมาทนั้น คือธรรมเป็นข้าศึกแก่ประมาท โดยพยัญชนะได้แก่ความไม่มัวเมา เช่นในลาภยศสรรเสริญสุข และในวัย ในไม่มีโรค ในชีวิต โดยอรรถได้แก่ความไม่อยู่ปราศจากสติ ความไม่เลินเล่อ ฯ อัปปมาทนั้นเป็นอุปการะใหญ่ในกิจการทั้งดีโลกดีธรรม คนผู้ประมาท ไม่นำพาในอันรักษาร่างกาย ถือว่ายังผาสุกสบาย ไม่ระวังโรคอันจะเกิดขึ้นทอนชีวิต หรือปล่อยให้เกิดขึ้นแล้วก็ไม่คิดรักษาเสียแต่ต้นมือ ผลก็คืออายุสั้นไม่เป็นไปถึงไหน แม้ยังมีชีวิตก็ไม่มีสุขสำราญ ไม่อาจประกอบกิจการอย่างคนอยู่ดี ฯ ฝ่ายคนไม่มีความประมาทเอาใจใส่ ระวังรักษาร่างกาย ก็จะมีความสบายห่างจากโรค อาจรักษาชีวิตให้เป็นสุขอยู่ยืนนาน ฯ อีกประการหนึ่ง คนผู้ประมาทไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ จับจ่ายสุรุ่ยสุร่ายไม่รู้พอดี โภคทรัพย์อันมีอยู่ก็จะหมดไป ที่หาได้ก็ไม่พอใช้ ผลก็คือไม่

พ้นจากความลำบากเพราะทรัพย์ ฯ ฝ่ายผู้ไม่ประมาทรู้จักจับจ่ายเทียบรายได้รายเสีย ผ่อนปรนใช้สอยถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์ แต่ไม่ยากจน ฯ อีกประการหนึ่ง คนผู้ประกอบการงาน ประมาทแล้ว การงานย่อมเสื่อมเสีย ไม่ประมาทแล้ว การงานย่อมสำเร็จ ฯ ในฝ่ายคติธรรม ความไม่ประมาทเป็นเหตุเกิดและเจริญกุศลชั้นทั้งที่เป็นโลกิยและโลกุตร ฯ บุคคลจะบำเพ็ญกุศลให้ถาวร ตั้งต้นแต่ยถาคตานุรักษาศีล เจริญภาวนา ตลอดถึงจะสำเร็จมรรคผล ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาทเป็นที่ตั้ง เหมือนดังบุคคลจะก่อตึก จำต้องทำรากให้แข็ง มีแรงพอจะรับน้ำหนักตึกนั้นจึงจะมั่นคง คนผู้ยังประมาทละเลิงหลง ถึงจะบำเพ็ญกุศลบ้าง ก็มักจะปรารภคนเป็นใหญ่จะให้เขาสรรเสริญบ้าง มักปรารภโลกเป็นใหญ่เกรงเขาจะนินทาบ้าง ต่อไม่ประมาทจึงจะปรารภธรรมเป็นใหญ่ บำเพ็ญด้วยความนิยมในธรรมว่าเป็นความดี ฯ ความไม่ประมาทเป็นอุปการะในคติธรรมด้วยประการฉะนี้ ฯ ไม่วางใจในมรณะว่าจะมาถึงเมื่อไร รีบจัดธุระที่ควรทำฝ่ายคติโลกให้เสร็จไว้ก็ดี รีบบำเพ็ญกุศลด้วยกายวาจาใจ ในฝ่ายคติธรรมก็ดี เช่นนี้เป็นอาการแห่งความไม่ประมาทอย่าง ๑ ฯ ปรารภถึงมรณะแล้ว ใจอ่อนเพลียไม่อาจทำจะไรเพื่อยังชีวิตไม่ให้เป็นอยู่เสียเปล่า ได้แต่คอยรอท่าตาย เช่นนี้ไม่จัดเป็นอาการแห่งความไม่ประมาท ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ประทานซึ่งฉัมพุทธโอวาทไว้ว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราเตือนท่านทั้งหลาย สังขารมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำประโยชน์ผู้อื่นให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท ฯ สติสัมปชัญญะควรให้เป็นไปในอัปปมาทฉะนี้ ฯ

อัตตสัมมาปณิธินั้น ได้แก่ความตั้งตนไว้ชอบ ฯ อันคนเกิดมาในโลกก็ชื่อว่า ท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร จำจะต้องประพฤติตนให้เหมาะแก่ภูมิของตน เพื่อจะได้หลีกพ้นข้อขัดข้องและนำชีวิตไปโดยสะดวก ไม่เช่นนั้น ชีวิตก็จะไม่มีสุขเป็นผล เหมือนคนไปในเรือน้อย จำต้องค่อยพายวาดคดเพื่อเรือได้เดินสะดวก

ฉะนั้น ฯ และทางที่จะตั้งตนไว้ชอบนั้น พึงสันนิษฐานเห็นในกิจ ๔ ประการ คือ คอยระวังไม่ทำความเสียหายอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งยังไม่เคยทำ ละความชั่วที่เคยทำไว้แล้วนั้นเสีย ความดีอย่างใดยังไม่เคยทำก็สนใจทำ ความดีที่ทำไว้แล้วรักษาให้มั่นคงไม่ให้เสื่อม มิแต่จะให้ทวีขึ้น ฯ ทุจริตความประพฤติมิชอบด้วยกายก็ดี ด้วยวาจาก็ดี ด้วยใจก็ดี เป็นความเสียหายแก่ผู้ประพฤติ ยังไม่เคยทำพึงระวัง ไม่ทำ เคยทำมาแล้ว พึงงดเสีย ฯ สุจริตความประพฤติชอบตรงกันข้ามต่อทุจริต เป็นความดีความงามแก่ผู้ประพฤติ ยังไม่เคยทำ ควรสนใจทำ เคยทำแล้ว ควรรักษาให้มั่นคง ประพฤติเช่นนี้ชื่อว่าตั้งตนไว้ชอบ ฯ อีกประการหนึ่ง หลีกเสียจากอคติ ๔ ประการ ไม่ประพฤติลำเอียงให้ผิดธรรม ด้วยอำนาจความรักใคร่เห็นแก่กันก็ดี ด้วยอำนาจเกลียดชังก็ดี ด้วยอำนาจหลงไม่รู้เท่าถึงการณ์ก็ดี ด้วยอำนาจกลัวหรือเกรงใจก็ดี เช่นนี้ ก็ชื่อว่าตั้งตนไว้ชอบ ฯ อีกประการหนึ่ง วางตนให้เหมาะแก่ความเป็นของตน เป็นผู้ใหญ่ก็ประพฤติให้เป็นหลักฐาน มิเมตตาอาริในผู้น้อย เป็นคนเสมอกันก็ประพฤติตามฉันมิตรซื่อตรงและเผื่อแผ่แก่เขา เป็นผู้น้อยก็ประพฤติอ่อนน้อมเอื้อเฟื้อแก่ท่านผู้ใหญ่ เช่นนี้ก็ชื่อว่าตั้งตนไว้ชอบ ฯ บุคคลมีความรุ่งเรืองมาแล้วแต่กลับตกยับ ก็เพราะตั้งตนไว้ไม่ชอบ ฝ่ายบุคคลอัปภาคย์มาแต่เดิมแล้ว แต่กลับเจริญ ก็เพราะตั้งตนไว้ชอบ ฯ สติสัมปชัญญะพึงให้เป็นไปในอดีตสัมมาปณิธินั้น ฯ

สามัคคีนั้น คือความพร้อมเพรียงกัน เป็นกำลังใหญ่ในอันรักษาหมู่ให้ตั้งอยู่ด้วยดี ฯ ข้อนี้พึงเห็นแม้ในของที่หาวิญญาณมิได้ เช่นด้ายแต่ลำพังเส้นเดียวดึงขาดง่าย หลายเส้นควบกัน กำลังก็มั่นเข้า ดึงไม่ขาด ต้องใช้มีดจึงอาจตัดได้ ฯ และในร่างกายเรานี้ อวัยวะทั้งหลายต่างมีหน้าที่บริหารร่างกาย ถ้าอวัยวะเหล่านั้นเป็นไปพร้อมเพรียงกัน ร่างกายย่อมมีผาสุก ถ้าเป็นไปแก่งแย่งไม่พร้อมกันทำหน้าที่ ร่างกายก็มีเจ็บไข้ไม่สบาย ฯ แมลงผึ้งแม้ตัวเล็กรวมเข้าเป็นฝูง ยังอาจป้องกันอันตรายซึ่งจะพึงเกิดขึ้นแก่ตน แม้คนก็ยังเกรงขาม

ไม่อาจรื้อรังของมันได้ง่าย ๆ ๆ ปลวกรวมกันเข้ามากหลาย ยังอาจก่อรังอยู่ได้โตใหญ่ ๆ กำลังเกิดแต่ความสามัคคีมีในของและสัตว์ดิรัจฉานฉันใด ในหมู่มนุษย์ก็มีฉันนั้น ๆ คนทั้งหลายที่รวยรวมกันอยู่เป็นหมู่เหล่า ย่อมอาจกันความเปลี่ยวเปล่าหวาดหวั่นต่อภยันตราย และได้ประโยชน์ทั้งหลายแปลกกว่าคนผู้เรี่ยรายกันอยู่ แต่จำต้องมีกิจที่จะต้องทำเพื่อบ้องกันรักษาทำนุบำรุงหมู่นั้นให้มั่นคงตั้งอยู่ด้วยดี เช่นในสกุล ๑ ก็มีการงานที่จะต้องทำเพื่อบริหารเลี้ยงดูกัน เพื่อระวังภยันตราย เพื่อบำรุงความสุขสบายและอื่น ๆ ตลอดถึงประเทศก็ต้องการเช่นเดียวกัน กิจเหล่านั้นเป็นหน้าที่ของคนผู้เนื่องในหมู่จะพึงช่วยกันทำ แต่จำต้องมีหัวหน้าบัญชาการ เหมือนเรืออันพาคนโดยสารไปในทางน้ำ ก็จำต้องมีนายเรือหรือคนถือท้าย ฉะนั้น ๆ ถ้าคนทั้งหลายพร้อมใจกันทำ กิจนั้น ๆ ย่อมสำเร็จเป็นประโยชน์ทั่วกันไป ถ้าแก่งแย่งกันเสียกิจย่อมไม่สำเร็จ เสียประโยชน์ด้วยกันทั้งนั้น ๆ อันจะร่วมสามัคคี ถ้าต่างมีประโยชน์ส่วนตนด้วยกันทั่วถึง ก็จะพึงมีผู้เต็มใจทำตาม ถ้าได้ข้างเสียข้าง ฝ่ายเสียเปรียบก็ยากที่จะพึงยอม เว้นไว้แต่ผู้มีความเห็นลึกซึ้ง ๆ เหตุนั้นสติสัมปชัญญะจึงควรให้เป็นไปในสามัคคีฉะนี้ ๆ

คณะนักเรียนทั้งหลายมาปรารภถึงพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาบุพาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าสยาม ยิ่งมหาราช ซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนาน ร่วมใจกันบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทานอุทิศถวายด้วยความกตัญญูกตเวที หวังว่าเป็นผู้มีสติระลึกชอบโดยสมควรแก่กาล ทั้งกิจนั้นสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีด้วยความพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ตั้งต้นแต่ท่านผู้ใหญ่ผู้มีหน้าที่ปกครองชั้นสูงอุปการะให้ความสะดวก และตลอดลงมาโดยลำดับถึงผู้น้อยที่ช่วยวิ่งเต้นขวนขวาย หวังว่าเป็นการผดุงความสามัคคีให้เจริญยิ่งแก่หมู่ เป็นอุทาหรณ์อันจะเป็นเครื่องนำทางต่อไป ๆ อีกประการหนึ่ง เมื่อมีประสงค์จะบำเพ็ญกุศลถวายให้ยิ่งกว่าทักษิณานุประทานนี้ คณะนักเรียนทั้งหลายทั้งอดีตและปัจจุบัน พึงตั้งตนไว้ในอรรมานุอรรมปฏิบัติ คือปฏิบัติอรรมสมควรแก่อรรมเป็นต้นว่า อบรม

สติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์ดีในอิริยาบถ ในอดีตสัมมาปณิธิ และในสามัคคีดังแสดงมา เช่นนี้จักเป็นอันได้บูชาสมเด็จพระบรมมหาราชเจ้า พระองค์นั้นด้วยบูชาอย่างอุกฤษฎ์ หากพระองค์จะทรงทราบด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งว่า คณะนักเรียนแห่งมหาวิทยาลัยอันเป็นที่เฉลิมพระปรมาภิไธยแห่งพระองค์ ดำรงตนอยู่ในกัลยาณธรรม ก็จะพอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ส่วนท่านทั้งหลายก็จักได้ความพอใจเองว่า ได้ปฏิบัติในทางถูกพระราชอัธยาศัย เป็นอันได้เชิดชูพระเกียรติยศด้วยความกตัญญูกตเวที ถ้าจะอุทิศส่วนกุศลคือธรรมานุธรรมปฏิบัตินั้นถวาย ก็จักว่าเป็นส่วนที่ควรจะทรงอนุโมทนาโดยแท้ ทั้งจะเป็นทิฏฐานุคติคือสิ่งที่ถือเป็นตัวอย่างแห่งคณะนักเรียนในอนาคตกาล ฯ

รับประทานแสดงพระธรรมเทศนาพอสมควรแก่เวลา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระอภิธัมมัตถสังคหะ

อัฏฐมปริเฉท

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวายในรัชกาลที่ ๖

ในงานทรงบำเพ็ญในสัตตมวารสมัยแต่การถวายพระเพลิง

พระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี

พ.ศ. ๒๔๖๓

เยสํ สงฺขตธมฺมานํ เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา
ตํ วิภาคมิเหทานิ ปวกฺขามิ ยถารหนฺติ ฯ

อนุสนธิพระธรรมเทศนาเย็นชุพพาปรลำดับสืบเนื่องมา วาระนี้ทะรับพระราชทานถวายวิสัชนา ในพระอภิธัมมัตถสังคหะอัฏฐมปริเฉท ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลบุณยราศีทักษิณานุปทานกิจ อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในสัตตมวารสมัยแต่การถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ด้วยสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มาทรงพระอนุสรถึงพระราชอุปการคุณแห่งสมเด็จพระบรมราชบรรพบุรุษในลำดับขึ้นไป จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมอัฐิสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ขึ้นประดิษฐานในบุษบกเหนือพระแท่นทอง พร้อมด้วยเครื่องราชอิสริยยศแล้วและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลถวายสนองพระเดชพระคุณเป็นงานเดียวกัน ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิธรรม และพระอปจายนธรรม อันมั่นอยู่ในพระราชหฤทัย

ตามวิสัยแห่งพุทธศาสนิกชนทั้ง ด้วยสมเด็จพระบรมราชชนกพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านั้น ล้วนเป็นผู้ควรแก่สักการะสัมมานนิยบุคคล วาระนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาในพระอภิธัมมัตถสังคหะอัฏฐมปริเฉทสืบต่อไป ในอัฏฐมปริเฉทนี้ พระอนุรุทธาจารย์รวบรวมปัจจัยคือธรรมอันเป็นตัวเหตุ และปัจจยุปปันนธรรม คือธรรมอันเป็นตัวผล และปัจจยาการ คืออาการแห่งความสืบเนื่องกันแห่งเหตุผลเหล่านั้นเข้ากล่าวในที่อันเดียว จึงได้ชื่อว่าปัจจยสังคหะ มีคาถาประพันธ์เริ่มต้นในบริเฉทนี้ว่า

เยสํ สงฺขตธมฺมานํ เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา
ตํ วิภาคมิเหทานิ ปวกฺขามิ ยถารหํ

มีเนื้อความว่า ข้าพเจ้า พระอนุรุทธาจารย์ จักกล่าวจำแนก ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น และธรรมอันเป็นตัวปัจจัย และอาการของธรรมเหล่านั้น ในลำดับแห่งสมุจจยสังคหะนี้ โดยสมควร ในบัดนี้ ฯ

ในปัจจยสังคหะนี้ สงเคราะห์ปัจจัยโดยนัย ๒ ประการ คือปฏิจจสมุปปาทนัย ประการ ๑ ปัฏฐานนัย ประการ ๑ ในปฏิจจสมุปปาทนัยนั้น แสดงปัจจัยโดยความเป็นเหตุผลเนื่องประพันธ์กันไป สภาวะอย่าง ๑ เป็นผลเกิดแต่เหตุอย่าง ๑ แล้วซ้ำเป็นเหตุยังผลอื่นให้เกิดต่อไปอีก เหมือนลูกโซ่เกี่ยวคล้องกันเป็นสาย ดังพระบาลีที่แสดงไว้ว่า

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ดังนี้เป็นต้น ส่วนในปัฏฐานนัยนั้น แสดงปัจจัย ๒๔ ประการ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น มีอวิคตปัจจัยเป็นปริโยสาน ในปัจจัย ๒๔ เหล่านั้น เมื่อย่นเข้ากล่าวแล้ว ก็รวมลงในปัจจัย ๔ ประการ คือ อารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย อัตถิปัจจัย ๑อารัมมณปัจจัยนั้น ได้ในธรรม ๓ ประการ คือนามธรรม ได้แก่จิตและเจตสิกประการ ๑ รูปธรรม ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ประการ๑

ยัญญัติธรรม ได้แก่ความยัญญัติ เรียกชื่ออารมณ์เหล่านั้น ๑ รวมธรรม ๓ ประการ ก็คืออารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพธรรม อารมณ์เหล่านี้ เมื่อมาปรากฏแก่ประสาท ๕ คือ จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย และหทัยวัตถุ เป็นที่ ๖ แล้วก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิถีจิต คือ จิตในแถวมีจักษุวิญญาณ เป็นต้น วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดสัมผัส สัมผัสก็เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนาเป็นลำดับไป ดังนี้อารมณ์ ๖ จึงได้ชื่อว่า อารัมมณปัจจัย ฯ อุปนิสสยปัจจัย นั้น จำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ อาสัมพนูปนิสสัย ได้แก่อารมณ์อันเป็นที่ยึดหน่วงของจิต อันเป็นเหตุให้จิตหนักอยู่ในทางนั้น เป็นอุปนิสัยให้บุคคลประกอบกิจที่เป็นส่วนดีส่วนชั่ว ตามคติแห่งอารมณ์นั้น ๆ ๑ อนันตรูปนิสสัย ได้แก่จิต และเจตสิกที่ดับลงใหม่ ๆ ใกล้กับจิตอันเป็นปัจจุบัน เป็นปัจจัยให้บังเกิดจิตเจตสิกอันเป็นปัจจุบัน ที่ควรบังเกิดขึ้นในลำดับ ๑ ปกตูปนิสสัย คืออุปนิสัยอันเป็นเหตุให้ทำฝ่ายชั่ว ได้แก่ กิเลส เช่น ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฐิ ฝ่ายชอบได้แก่คุณธรรม เช่นศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ใช่แต่เท่านั้น แม้ความสุขความทุกข์ และอารมณ์อันเป็นสบาย เช่น กัลยาณมิตร โภชนะ ฤดู ที่อยู่ พัสดุ ที่เป็นอุปนิสัยให้บุคคลชะมักเชมันในอันประกอบกิจนั้น ๆ ก็ได้ชื่อว่า ปกตูปนิสสัย ฯ

บุคคลบางคนอาศัยที่ตนตั้งอยู่ในความสุข จึงเป็นเหตุให้สามารถประกอบกิจทำรงฐานะแห่งตนให้คงอยู่หรือเชิดชูให้ยิ่งขึ้นไป บุคคลบางคนตั้งอยู่ในความทุกข์, ปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ จึงตั้งหน้าประกอบกิจเพื่อจะหลีกจากทุกข์ ดำเนินเข้าหาความสุข บุคคลบางคนมีความปรารถนาอย่างนั้น แต่อาศัยอุปนิสัย คือความยึดหน่วงของจิตอันหนักไปในทางข้างผิด ก็ชักพาให้ประกอบกิจอันตรงกันข้ามจากความปรารถนาของตนก็มี ดังนี้อุปนิสัยจึงชื่อว่าเป็นปัจจัย ประการ ๑ ฯ

ในกัมมปัจจัยนั้น กรรม ได้แก่ความทำของตน ซึ่งเป็นปัจจัยให้บุคคลได้รับผลของกรรมนั้น กรรมที่เป็นส่วนชั่ว ย่อมเป็นเหตุให้บุคคลได้รับผลที่เป็นส่วนชั่ว กรรมที่เป็นส่วนดี ย่อมเป็นเหตุให้บุคคลได้รับผลที่เป็นส่วนดี กรรมเหล่านี้ย่อม

ประกอบกับเจตนาเป็นที่ตั้ง เจตนาเป็นเหตุชักพาให้บุคคลกระทำกรรมนั้น ๆ ทั้งที่เป็นส่วนดีและเป็นส่วนชั่ว เพราะเหตุนั้นเจตนา จึงเป็นตัวกรรม ดังพระพุทธภาษิตว่า "เจตนาหำ ภิกฺขเว กมฺมำ วทามิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม" ในกรรมย่อยนั้นจำแนกออกด้วยเจตนา ๒ ประการ คือ สหชาตเจตนา ได้แก่เจตนาที่เกิดร่วมในขณะที่ทำ ประการ ๑ นานาขณิกเจตนา ได้แก่เจตนาที่เกิดต่างขณะประการ ๑ เจตนาทั้ง ๒ ประการนั้น ได้ชื่อว่ากัมมย่อยเพราะเป็นย่อยให้บุคคลดำเนินความเป็นไปแห่งชีวิตอันเป็นส่วนดีหรือส่วนชั่ว ซึ่งแล้วแต่ความทำของตน อนึ่ง กรรมนั้นยังย่อมให้ผลที่เป็นสุคติ หรือทุคติในสัมปรายภพอีกด้วย ต้องด้วยพระพุทธภาษิตว่า อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยำ มจฺโจ กุรุเต อิธ บุคคลทำเป็นกรรมอันใดไว้ในโลกนี้ ทั้งที่เป็นบุญและบาป ทั้ง ๒ ประการ กรรมนั้นแหละชื่อว่าของเขา เขาย่อมพากรรมนั้นไป และกรรมนั้นจะติดตามเขาไป เหมือนเงาตามตนฉะนั้น ฯ

อัตถิย่อย ได้แก่นามธรรมรูปธรรมที่ยังไม่ดับไปคือยังมีอยู่ เป็นย่อยให้กำลังแก่กัน ในกาลที่ยังมีอยู่นั้น จำแนกออกเป็น ๕ กอง คือ สหชาตอัตถิ ได้แก่ธรรมชาติที่ยังเกิดพร้อมกัน ต่างเป็นย่อยให้กำลังอำรุงกันและกัน แล้วเป็นย่อยให้เกิดธรรมชาติในลำดับไป เช่น มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เกิดพร้อมกัน ควบคุมกันขึ้นเป็นรูปต่างเป็นย่อย อำรุงกันและกัน แล้วเป็นย่อยให้เกิดอุปาทายรูป คืออาการของรูปนั้น ตั้งต้นแต่กระดิกไหวกายได้ เดินได้ พูดได้ รู้จักแลดูรูป รู้จักฟังเสียงเป็นต้น นี้กอง ๑ ปุเรชาตอัตถิ ได้แก่ธรรมชาติที่เกิดก่อนเป็นย่อยแก่ธรรมชาติที่เกิดในภายหลัง เช่นจักษุประสาทมีอยู่ก่อน จึงเป็นย่อยให้รูปมาปรากฏในจักษุทวารได้ หรือเช่นรูปมาปรากฏแก่จักษุประสาทก่อน จึงเป็นย่อยให้เกิดจักขุวิญญาณวิถีจิตดังนี้เป็นต้นกอง ๑ ปัจฉาชาตอัตถิ ได้แก่ธรรมชาติที่เกิดในภายหลัง เป็นย่อยให้กำลังแก่ธรรมชาติที่เกิดก่อนคือรูปธรรมที่จะยังเกิดขึ้นก่อน ย่อมไม่เกิดได้โดยลำพังตน ต้องอาศัยจิตและเจตสิก ซึ่งจะยังเกิด

ขึ้นในภายหลัง เย็นปัจจัยอุตุหนุนจึงยังเกิดได้ เปรียบประดุจกระแสน้ำที่ไหลไปในเบื้องหน้า ต้องอาศัยน้ำข้างหลังหนุนจึงไหลมากขึ้นได้ฉะนั้น นี้กอง ๑ อาหาร อัตถิ เฉพาะในที่นี้ได้แก่กวฬิงการาหาร คืออาหารที่บุคคลกลืนกินย่อมเย็นปัจจัยเลี้ยงร่างกาย ให้เย็นไปนี้กอง ๑ อินทรียอัตถิ เฉพาะในที่นี้ได้แก่ชีวิตินทรีย์คือความเย็นอยู่แห่งรูปย่อมเย็นปัจจัยรักษารูปให้เย็นอยู่ นี้กอง ๑ ธรรมชาติทั้ง ๕ กอง คือสิ่งที่เกิดพร้อมกัน สิ่งที่เกิดก่อน สิ่งที่เกิดภายหลัง อาหาร อินทรีย์ เหล่านี้ชื่อว่าอัตถิปัจจัยด้วยอรรถว่า เย็นปัจจัยให้กำลังได้ ในกาลเมื่อยังไม่ดับไป คือยังมีอยู่ ปัจจัยทั้ง ๒๔ มีเหตุปัจจัยเย็นต้น เมื่อย่นเข้ากล่าว ย่อมรวมลงในปัจจัย ๔ คือ อารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย อัตถิปัจจัย ดังวิสัชนามาฉะนี้ ฯ

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานสวดพระคาถาบาลีแห่งพระอภิธัมมัตถสังคหะ อัฏฐมปริเฉท โดยสรภัญญวิธี ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมีเพื่อเจริญพระราชศรัทธา และพระอัปปมาทธรรม โดยสมควรแก่พระธรรมเทศนา ขอถวายพระพร ฯ.

ปกิรณกเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวายในสตมวารดิถีที่ครบ ๑๐๐ วัน

พระคพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ ฯ

๑๑ เมษายน ๒๔๖๖

กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
นครูปมํ จิตฺตมิทํ ถเกตฺวา
โยเชถ มารํ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยาติ.

บัดนี้ พักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบุญญาบารมีโดยอนุรูปแด่พระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุปทานกิจ อันสมเด็จพระอนุชาธิบดีทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตกาลสตมวารดิถีที่ครบ ๑๐๐ วัน แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์สุชุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร พระเชฏฐภคินี ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลถวายเป็นธรรมบรรณาการ ส่วนเชฏฐาปจายนวิธีธรรมิกกิจกัลยาณวัตร ตามสัตบุรุษวิสัย

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์นั้น ทรงบริบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติเป็นอเนกประการตั้งต้นแต่เสด็จอุบัติในชัตติยสกุลอันสูงศักดิ์แล้ว แลทรงอบรมพระองค์ให้บริบูรณ์ด้วยพระคุณธรรม สมแก่ฐานะแห่งพระชาติและพระวัย เป็นไปด้วยอัตตสัมมาปณิธิคือวางพระองค์โดยชอบเพราะทรงประกอบด้วยพระปัญญาหยั่งทรายเหตุผลว่า บุคคลจักชื่อว่าสงวนตนก็ด้วยปฏิบัติตนชอบ แลประกอบไปด้วยพระกรุณาทรงนิยมในพระกุศลจริยาในทางบำยัดทุกข์ เช่นได้ทรงสร้างตึกสุทธาทิพย์ไว้

เป็นเครื่องเฉลิมพระนาม ในบริเวณโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์แห่งสภากาชาดสยามเป็นต้น แลประกอบไปด้วยพระราชศรัทธาได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอเนกประการ เพราะประกอบด้วยพระคุณสมบัติเห็นปานนี้ จึงมีพระราชอัธยาศัยเป็นที่รักใคร่สนิทสนมแห่งพระประยูรญาติ แลประชุมชนทุกชั้นผู้ที่ได้ทรงคุ้นเคย เมื่อมาเสด็จสิ้นพระชนม์ไปตามธรรมดาของสังขาร อันเป็นสังขตธรรมก็ย่อมนำให้เกิดอาลัยแก่บุคคลผู้อยู่ ณ ภายหลัง ส่วนพระชนนีถึงจะมีสมเด็จพระราชชนกพระองค์เดียวที่จากไป แต่ก็เป็นที่ทรงหวังได้ในสมเด็จพระอนุชาธิบดี ด้วยทรงมีพระคุณสมบัติประกูกันได้ทรงอุปัฏฐากบำรุงพระชนนีตามหน้าที่แห่งสัตบุรุษมิได้ยกพร่อง ต้องด้วยวัตรบทข้อต้นที่องค์สมเด็จพระทศพลตรัสแก่เจ้ามหาลิลิจฉวีมีเนื้อความว่า เทพเจ้าชั้นดาวดึงส์สวรรค์ กล่าวสรรเสริญนรชนผู้เป็นบุคคลเลิศมารดาบิดาว่า เป็นสัตบุรุษ ดังนี้เป็นต้น

ธรรมดาชีวิตของสรรพสัตว์ผู้เกิดมาในโลก ย่อมเป็นไปตามคติธรรมดาผู้ครองสังขารแม้จะบริบูรณ์ไปด้วยคุณสมบัติ เป็นที่นิยมรักใคร่แห่งประชุมชนสักปานใด ก็ไม่พ้นคติแห่งธรรมดาไปได้ องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสอนให้ประชุมชนพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารแล้วจะได้ไม่ติดอยู่ ด้วยเทศนาวิธีหลายสถาน เพื่อจะประทานข่มจิตให้สงบระงับ เช่นพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้น เพื่อให้สาธุชนคำนึงนึกเป็นจิตภาวนา

วาระนี้พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานสวดพระคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพื่อเพิ่มพูนพระราชกุศลบุญราศีส่วนธัมมัสสวนมัยและเพื่อเจริญพระอัปปมาทธรรม ณ กาลบัดนี้

กุมฺภูปมำ กายมิมำ วิทิตฺวา
นครูปมำ จิตฺตมิทำ ถเกตฺวา
โยเธถ มารำ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา

แปลความว่า บัณฑิตพึงพิจารณาเห็นกายนี้เป็นประดุจหม้อ และพึงรักษาจิตนี้ให้มั่นคงประดุจนคร พึงรบหมู่กิเลสมารอันมีกำลังกล้าด้วยอาวุธกล่าวคือปัญญาให้ปราชัยแลพึงรักษาชัยที่ได้แล้วไม่พึงมีความห่วงใย

พระคาถาบาทต้น ตรัสสอนให้พิจารณากายเปรียบกับหม้อ ด้วยอธิบายว่ากายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม แลอุปาทายรูป คือรูปอาศัย ซึ่งเป็นเครื่องเลี้ยงรักษาแลนำให้สำเร็จอาการไหวไปมาแห่งรูปนั้น และมีอาการ ๓๒ ประชุมอยู่ ย่อมเป็นเช่นภาชนะดิน ด้วยอรรถว่า เป็นของไม่มีกำลังแลมีกำลังน้อย เป็นของไม่ยืดยาว เป็นไปชั่วคราวชั่วขณะ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

ยถา หิ กุมฺภการสฺส　　กตำ มตฺติกภาชนำ
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ　　ยำ ปกฺกำ ยญฺจ อามกำ
สพฺพำ เภทปริยนฺตำ　　เอวำ มจฺจาน ชีวิตำ

ภาชนะดินที่นายช่างหม้อกระทำ ระเล็ก ใหญ่ สุก ดิบอย่างไรก็ดี ล้วนมีความแตกเป็นที่สุดฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น กายเป็นของไม่ยั่งยืนคงทน เมื่อชีวิตความเป็นยังรักษาอยู่ก็ยังทรงอยู่ เมื่อปราศจากชีวิต ก็เป็นของเปล่าประดุจท่อนไม้ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

อจิรำ วตยำ กาโย　　ปฐวิ อธิเสสฺสติ
ฉุฑฺโฑ อเปตวิญฺญาโณ　　นิรตฺถำ กลิงฺครำ

กายนี้ไม่นานหนอรักนอนทับแผ่นดิน เป็นของเปล่าปราศจากวิญญาณประดุจท่อนไม้ที่ไม่มีประโยชน์ฉะนั้น อรรถกถาของสังขารเป็นของไม่เที่ยง มีความเกิดแล้วก็มีความเสื่อม เกิดขึ้นแล้วก็ดับ เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาจึงเห็นว่า ความระงับสังขารเสียเป็นความสุข ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

อนิจฺจา วต สงฺขารา　　อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ　　เตสำ วูปสโม สุโข

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความยังเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ยังเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความระงับสังขารเหล่านั้นเสียเป็นความสุข

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาเช่นนี้ ก็เพื่อไม่ให้บุคคลยึดถือในสังขาร เพราะสังขารที่บุคคลยึดถือไว้ ย่อมไม่เป็นไปได้ตามความหวัง ซึ่งบุคคลจะหวังว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด ขออย่าเป็นอย่างนั้นเลย ย่อมไม่เป็นของที่จะพึงเป็นไปได้ แต่ธรรมดาของจิต แม้จะรู้สึกเท่าทันธรรมดาสักปานไร ย่อมเป็นของยากที่จะห้าม บุคคลย่อมกำหนัดขัดเคืองลุ่มหลงมัวเมาในอารมณ์นั้น ๆ ทั้งที่รู้อยู่ เหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสอนให้ข้องกันจิตนั้นไว้ให้มั่นคงประดุจนคร ได้ในยาทพระคาถาที่ ๒ ว่า นครูปมๆ จิตฺตมิทๆ ถเกตฺวา พึงกันจิตนี้ไว้ประดุจนคร

อธิบายว่า นครจะชื่อว่ามั่นคง ก็เพราะจัดการข้องกันรักษาเป็นกวดขันทั้งภายในภายนอกพร้อมสรรพไปด้วยอาวุธยุทธภัณฑ์ มีข้อมปราการแข็งแรงพอที่จะต่อต้านข้าศึก ทั้งจัดการบำรุงเป็นอันดีมีถนนตรง ถนนโค้ง ถนนขวาง สล้างไปด้วยร้านตลาด คับคั่งด้วยประชุมชน ข้าศึกศัตรูหมู่ยั่วยามิตรมิอาจที่จะชิงชัยได้ เมื่อยกพลนิกายมาก็ต้องหันกลับประดุจกระทบภูเขา อันนี้ฉันใด ยถาฑิตกระทำจิตของตนให้มั่นคงประดุจนครเช่นนี้ ก็พอจะต่อต้านข้าศึกคือกิเลสมารอันมีกำลังกล้าได้ เพราะฉะนั้น องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงพร่ำสอนบุคคลไว้ว่า ให้ปกครองตนประดุจนคร แลอย่าปล่อยให้เวลาอันมาถึงล่วงไปเสียเปล่า ตามอรรถที่บรรยายมานี้ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

นครๆ ยถา ปจฺจนฺตๆ คุตฺตๆ สนฺตรพาหิรๆ
เอวๆ โคเปถ อตฺตานๆ ขโณ มา โว อุปจฺจคา

นครอันตั้งอยู่สุดแดนเป็นเมืองหน้าศึก ชนทั้งหลายย่อมข้องกันรักษาเป็นกวดขันทั้งภายในภายนอก ฉันใด ท่านทั้งหลายจงปกครองตนฉันนั้น ขณะอย่าได้ล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้รักษาจิต ก็เพราะเหตุว่า ความเย็นไปและสุขทุกข์ของบุคคลเนื่องอยู่กับจิต จิตเย็นของคนรนนกวัดแกว่งรักษายากห้ามยาก ถ้าบุคคลไม่รักษาไว้ให้ดีคือปล่อยไปตามธรรมดาของจิต ก็เย็นอันว่าตั้งจิตไว้ไม่ดี จิตที่บุคคลตั้งไว้ไม่ดีแล้ว ย่อมทำอนัตถพินาศให้ยิ่งกว่าที่ใคร ๆ จะทำได้ ดังพระพุทธภาษิตว่า

ทิโส ทิสำ ยนฺตำ กยิรา เวรี วา ปน เวรินำ
มิจฺฉาปณิหิตำ จิตฺตำ ปาปีโย นำ ตโต กเร

โจรต่อโจรทำความพินาศให้กะกันก็ดี คนมีเวรต่อคนมีเวรทำความพินาศให้กะกันก็ดี จิตที่บุคคลตั้งไว้ผิดยังทำความพินาศให้ยิ่งกว่านั้นเสียอีก

อธิบายว่า โจรผู้มีชื่อเสียงย่อมไม่ปรารถนาให้โจรอื่นมีชื่อเสียงเป็นคู่แข่งขันกับตนในถิ่นเดียวกัน ย่อมคอยตัดรอน แม้โจรผู้เป็นมิตรกับตนก็ดี หรือคนผู้มีเวรกับคนผู้มีเวรซึ่งผูกเวรกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี พึงทำความพินาศให้กะกัน เบียดเบียนบุตรภรรยาหรือทรัพย์สมบัติมีเรือกสวนไร่นาเป็นต้น หรือถึงปลงชีวิตเสียก็มี จิตที่บุคคลตั้งไว้ไม่ดี ยังทำความพินาศให้แก่ตนยิ่งกว่านั้น ส่วนจิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบแม้จะประกอบกิจการใด ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุข มารดาบิดากับบุตรหรือญาติที่รักใคร่ซึ่งปรารถนาความดีความเจริญให้แก่กัน ก็ยังไม่สามารถจะทำให้ดียิ่งไปกว่าจิตของตน พระพุทธนิพนธ์ภาษิตมีอยู่ว่า

น ตำ มาตา ปิตา กยิรา อญฺเญ วาปิ ญาตกา
สมฺมาปณิหิตำ จิตฺตำ เสยฺยโส นำ ตโต กเร

เหตุที่มารดาบิดาหรือญาติเหล่าอื่นทำให้ไม่ได้ จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบพึงทำเหตุนั้นให้ได้ดียิ่งกว่า

อธิบายว่า มารดาบิดาเมื่อจะให้ทรัพย์สมบัติแก่บุตร ก็อาจจะให้ได้เพียงที่จะไม่ต้องทำการงานเลี้ยงชีวิตเป็นสุขได้ ในอัตตภาพเดียวเท่านั้น แม้มารดาที่

มิทรัพยสมบัติจนเหลือล้น ประดุจมารดาบิดาของนางวิสาขา ก็ยังไม่ให้ได้ยิ่งไปกว่านั้น ชื่อว่ามารดาบิดาที่สามารถจะให้จักรพรรดิสิริราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ ไม่มีเลย จะป่วยกล่าวไปไยถึงให้ทิพยสมบัติหรือโลกุตรสมบัติ ส่วนจิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบ อาจให้สมบัติได้ทั้งหมด เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เสยฺยโส นิ ตโต กเร จิตทำให้ดีกว่า โดยบรรยายอื่น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้รักษาตน ซึ่งมีอรรถร่วมเป็นอันเดียวกันกับการรักษาจิต เพราะจิตกับตนเป็นอันเดียวกัน

พระอรรถกถาจารย์สังวรรณนาความอัตตสัมมาปณิธิ ในมงคลสูตรว่า จิตชื่อว่าตน หรืออัตตภาพทั้งสิ้นก็ชื่อว่าตน ทั้ง ๒ นั้นเรียกว่า อัตตา เพราะอรรถว่าแล่นไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ประสบสังสารทุกข์ต่างประเภทมีชาติชราเป็นต้นเสมอไป โดยอรรถอย่างอื่นว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งมานะถือเราถือเขา และว่ากินสุขกินทุกข์ ตามอธิบายนี้ เป็นอันสำเร็จเนื้อความว่า จิตกับตนเป็นอันเดียวกัน ผู้รักษาตนก็คือผู้รักษาจิต ผู้รักษาจิตก็เป็นอันรักษาตนด้วย บรรดาบุคคลผู้เกิดมาในโลกนี้จะมีสิ่งอะไรซึ่งเป็นที่รักยิ่งขึ้นไปกว่าคนไม่มีเลย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรับรองความข้อนี้ ที่พระนางมัลลิกาเทวีกราบทูลแก่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชสวามี ด้วยพระคาถาว่า

สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ

เราได้ตรวจตราด้วยจิตทั่วทิศทั้งปวงแล้ว ยังไม่พบสิ่งอะไรเลยซึ่งจะเป็นที่รักยิ่งไปกว่าตนในที่ไหน ๆ แล้วตรัสสอนให้แผ่เมตตาในบุคคลทั่วไปว่า

เอวมฺปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม

แม้คนอื่นก็รักตนมากเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ผู้รักตนไม่พึงเบียดเบียนผู้อื่น เมื่อบุคคลมารู้สึกว่า ตนเป็นที่รักเป็นที่พึงสงวนเช่นนี้แล้ว ก็พึงรักษาประคับประคองให้เป็นไปด้วยดีในวิถีแห่งธรรมปฏิบัติดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า

อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา รกฺเขยฺย นํ สุรกฺขิตํ

ติณฺณมญฺญตรํ ยามํ ปฏิชคฺเคยฺย ปณฺฑิโต

ถ้าบุคคลรู้ว่าตนเป็นที่รัก พึงรักษาตนนั้นไว้ให้ดี บัณฑิตพึงประคับประคองตนตลอดยามทั้ง ๓ ยามใดยามหนึ่ง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะพระองค์เป็นเจ้าแห่งธรรมแลฉลาดในวิธีเทศนา จึงทรัสยักย้ายวัยว่าเป็นยาม เพื่อให้ความกระชับสั้น น้อมจิตให้บุคคลคิดเห็นว่า วัยเป็นของสั้นประดุจยาม แลว่าแลจะได้รีบประกอบความไม่ประมาทไม่ให้คลาดจากเวลา

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โก หิ นาโถ ปโร สิยา

อตฺตนา หิ สุทนฺเตน นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ

ตนและเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะมาเป็นที่พึ่งได้ เพราะว่าบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้วย่อมได้ที่พึ่งอันหาได้ด้วยยาก

อธิบายว่า บุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว ย่อมฝึกตนนั่นเองเป็นที่พึ่ง บุคคลผู้พึ่งตนสามารถที่จะนำตนให้ไปถึงความเกษมสวัสดิ์ ไม่มียานพาหนะอันใดซึ่งจะนำไปได้ดีกว่า ยานพาหนะอื่น ๆ ถึงจะฝึกดีแล้วก็ยังไม่ประเสริฐเท่าบุคคลผู้ฝึกตน เนื้อความที่บรรยายมานี้ ได้ในพระคาถาว่า

วรมสฺสตรา ทนฺตา อาชานิยา จ สินฺธวา

กุญฺชรา จ มหานาคา อตฺตทนฺโต ตโต วรํ

ม้าอัสดรอาชาไนยแลสินธพแลกุญชรผู้มหานาค ที่ฝึกแล้วก็ประเสริฐ แต่บุคคลผู้ฝึกตนประเสริฐกว่านั้น

น หิ เอเตหิ ยาเนหิ คจฺเฉยฺย อคตํ ทิสํ

ยถาตฺตนา สุทนฺเตน ทนฺโต ทนฺเตน คจฺฉติ

บุคคลไม่พึงไปสู่ทิศที่ไม่มีใครเคยไป ด้วยยานวาหนะเหล่านั้นได้ เหมือนบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว บุคคลผู้ฝึกตนดีแล้วย่อมไปได้ด้วยตนที่ฝึกแล้ว จิตหรือตนย่อมเป็นของสำคัญด้วยประการฉะนี้ องค์สมเด็จพระชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้า จึงพร่ำ

สอนให้รักษาโดยอเนกบรรยาย แต่ธรรมดาของจิตย่อมเป็นของดิ้นรนกระสับกระส่าย แส่หาอารมณ์อันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต อารมณ์นั้น ๆ ก็เป็นเครื่องขัดขวางทางที่จะดำเนินไปของจิต ซึ่งเป็นประดุจมารผู้ทำลายล้าง ดังที่กล่าวว่า มารห้ามทางเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มารเช่นนั้น ย่อมเป็นของสุดวิสัยที่จะชิงชัยด้วยกลยุทธ ต่อใช้อาวุธคือปัญญาจึงจะพ้นฝ่าสามารถเอาชัยชนะได้ เพราะเหตุนี้ ในบาทพระคาถาที่ ๓ สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า โยเธถ มารำ ปญฺญาวุเธน พึงรบมารด้วยอาวุธคือปัญญา

วาระนี้พระลงฺกา จะได้รับพระราชทานสวดพระคาถาธรรมบรรยายเพื่อเป็นเครื่องเสริมความในบาทพระคาถาที่ ๓ ที่ ๔ ซึ่งจะได้รับพระราชทานบรรยายต่อไป ณ กาลบัดนี้

บาทพระคาถาที่ ๓ ว่า โยเธถ มารำ ปญฺญาวุเธน พึงรบมารด้วยอาวุธคือปัญญา มารมีหลายอย่าง เบญจขันธ์ก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะบางทีทำความลำบากให้อันเป็นเหตุเบื่อหน่ายจนถึงฆ่าตัวตายเสียเองก็มี กิเลสก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะตกอยู่ในอำนาจแห่งมันแล้ว มันย่อมผูกรัดไว้บ้าง ย่อมทำให้เสียคนบ้าง อภิสังขารคือกรรมฝ่ายอกุศลก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะทำให้เป็นผู้ทุรพล มัจจุคือมรณะก็ได้ชื่อว่ามารเพราะตัดชีวิตเสีย เทวบุตรผู้มุ่งร้ายก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะเป็นบุคคลาธิษฐานแห่งสภาวะอันทำลายล้าง แต่ในที่นี้ประสงค์เอามารคือกิเลส กิเลสเมื่อเกิดขึ้นในดวงจิต ย่อมทำจิตให้เศร้าหมอง เมื่อบุคคลไม่ประคองจิตไว้ให้อยู่ ปล่อยให้ตกไปในอำนาจของมัน มันย่อมตัดรอนชักพาไปในทางที่ชั่ว จึงถือว่าเป็นมารอันสำคัญใหญ่ยิ่งกว่ามารทั้งหลาย ในคราวที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จประทับเหนืออปราชิตบัลลังก์ ณ ควงไม้พระมหาโพธิ พระคันถรจนาจารย์แสดงโดยบุคคลาธิษฐานว่า เป็นเทวบุตร มีนามว่าวสวัตดีมหยุหแสนยากรมาชิงชัย องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชำนะได้ด้วยพระสมถวิปัสสนาบารมี พระโบราณาจารย์ได้ประพันธ์พระพุทธชัยคาถาไว้ ดังนี้

พาหุ สหสฺสมภินิมฺมิตสาวุธนฺตํ
คิริเมขลํ อุทิตโฆรสเสนมารํ
ทานาทิธมฺมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท

สมเด็จพระจอมมุนี ทรงชำนะพระยามารผู้นฤมิตแขนพันหนึ่งพร้อมสรรพด้วยศาตราวุธ ทรงช้างพลายคิริเมขล์ พร้อมด้วยเสนามารมีเสียงกึกก้องพิลึกน่าพึงกลัว ด้วยพระบารมีธรรมมีทานเป็นต้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงผจญมาร พร้อมด้วยเสนามารให้ปราชัย ก็ด้วยทรงใช้พระปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครอง พระองค์ให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์ ทั้งทางพระกายทางพระวาจา ทางพระมนัส ยั่งยืนไม่กลับกลาย เป็นผู้มีพระอัธยาศัยเบิกบานด้วยพระคุณสมบัติ เมื่อรักความเข้ากล่าวก็คือพระองค์ทรงชำนะตนด้วยตนเอง บุคคลผู้ชำนะข้าศึกศัตรูอันเป็นภายนอก ย่อมมีทางกลับแพ้ได้ เพราะฝ่ายปรปักษ์คอยแก้ตัว ความชนะนั้นไม่ชื่อว่าเป็นชัยอันอุดม ต่ออบรมตนจนชนะตนของตนได้ จึงจะชื่อเป็นชัยอันอุดมแท้ ท่องด้วยภาษิตกุททาลกบัณฑิตบรมโพธิสัตว์ว่า

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ นาวชียติ

ความชนะที่กลับแพ้ได้ ไม่เป็นความชนะที่ดี ความชนะที่ไม่กลับแพ้ได้นั่นแหละเป็นความชนะที่ดี อนึ่ง บุคคลผู้ชนะตน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญว่าเป็นจอมโยธียอดนักรบ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

โย สหสฺสํ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชิเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ ส เว สงฺคามชุตฺตโม

บุคคลจะพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงครามในตั้งล้านหนึ่งก็ทำเนา ท่องชำนะตนด้วยอีกคนหนึ่ง จึงจะชื่อว่าเป็นจอมโยธีผู้ชำนะในสงคราม อีกพระพุทธภาษิต ๑ ว่า

อตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย ยาจายํ อิตรา ปชา
อตฺตทนฺตสฺส โปสสฺส นิจฺจํ สญฺญตจาริโน
เนว เทโว น คนฺธพฺโพ น มาโร สห พฺรหฺมุนา
ชิตํ อปชิตํ กยิรา ตถารูปสฺส ชนฺตุโน

ชำนะตนและประเสริฐ อะไรกะหมู่สัตว์นอกนี้ เทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม ไม่อาจทำความชนะของบุรุษ ผู้ฝึกตนผู้ประพฤติระวังอยู่เป็นนิจเห็นปานนั้น ให้กลับเป็นแพ้ได้

อธิบายว่า ความชนะตน ด้วยความชนะกิเลสของตน เป็นความประเสริฐ ส่วนความชนะหมู่สัตว์นอกนี้ ซึ่งสามารถจะชนะได้ ด้วยการพนันหรือกำลังทรัพย์ หรือกำลังพลในสงคราม หาเป็นความประเสริฐไม่ บุคคลผู้ฝึนตนประพฤติสำรวมกายวาจาจิตเป็นนิจกาล เทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม ก็ไม่อาจทำความชนะของบุคคลเช่นนั้นให้กลับแพ้ได้ ความชนะกิเลสย่อมเป็นของอุดมด้วยประการฉะนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนให้สงวนไว้ ด้วยไม่ทำความห่วงใยในอารมณ์จนเป็นเหตุไม่อาจจาก ยาทพระคาถาที่สุดท้ายจึงตรัสว่า ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา พึงรักษาความชนะไว้ พึงเป็นผู้ไม่มีความอาลัย

อธิบายว่า บุคคลจะรักษาความชนะไว้ได้ ก็ด้วยปล่อยความห่วงใยเสียทหารผู้ต่อยุทธ์ในสงครามย่อมทอดอาลัยในชีวิต คิดที่จะชิงชัยเป็นเบื้องหน้า ก็สามารถที่จะยำยีเสนาแห่งปรปักษ์ รักษาชัยไว้ในเงื้อมมือได้ ถ้ามีความอาลัยในชีวิตคิดย่อท้ออยู่ ถึงจะได้ชัยชำนะแล้วก็อาจกลับหลุดมือเมื่อภายหลัง นี้ฉันใด บัณฑิตผู้ชำนะกิเลสของตนแล้ว ด้วยตทังคปหานหรือวิกขัมภนปหาน แต่ไม่ตัดความอาลัยได้ขาด กิเลสอันสงบไปด้วยความสะกดแลข่มไว้ ก็อาจจะเกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตทำให้กลับแพ้ได้

พระอรรถกถาจารย์สังวรรณนาว่า พระโยคาวจรบำเพ็ญวิปัสนาได้สมาบัติในระหว่างๆ ถ้ายินดีเสียแต่เพียงชั้นสมาบัติ ไม่พิจารณาสังขารด้วยจิตอันบริสุทธิ์

ก็ไม่อาจที่จะบรรลุมรรคผลได้ ต่อไม่ทำความห่วงใยในสมาบัติ พิจารณาสังขาร ด้วยจิตอันบริสุทธิ์ จึงอาจจะก้าวหน้าขึ้นไปยังมรรคเบื้องบนได้ นี้เป็นแต่เพียงความอาลัยในสมาบัติยังทำให้ขัดแก่ทางดำเนินของมรรคผล สมเด็จพระทศพลพุทธเจ้าตรัสสอนประชุมชน เบื้องต้นให้ละทุจริตประกอบสุจริตแล้ว ในที่สุดให้ละความห่วงใย ปรารถนาความยินดีในความสงบสงัด ตัดความกังวลเสีย ดังพระพุทธภาษิตว่า

กณฺหं ธมฺมं วิปฺปหาย สุกฺกํ ภาเวถ ปณฺฑิโต
โอกา อโนกมาคมฺม วิเวเก ยตฺถ ทูรมํ

บัณฑิตละธรรมดำ (อกุศลธรรม) แล้ว พึงบำเพ็ญธรรมขาว (กุศลธรรม) ออกเสียจากความอาลัย อาศัยธรรมอันปราศจากความอาลัยคือวิเวก ที่สัตว์จะพึงยินดีได้ด้วยยาก

ตตฺราภิรติมิจฺเฉยฺย หิตฺวา กาเม อกิญฺจโน
ปริโยทเปยฺย อตฺตานํ จิตฺตเกฺลสเหิ ปณฺฑิโต

บัณฑิตพึงปรารถนาที่จะละความใคร่ทั้งหลายเสีย ไม่มีความกังวล ยินดีแต่เฉพาะในความสงบสงัดนั้น พึงทำตนให้ปลอดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิต

เยสํ สมฺโพธิยงฺเคสุ สมฺมา จิตฺตํ สุภาวิตํ
อาทานปฏินิสฺสคฺเค อนุปาทาย เย รตา

ท่านเหล่าใดเจริญจิตโดยชอบ ในธรรมอันเป็นองค์แห่งปัญญาตรัสรู้ (โพชฌงค์ ๗) ยินดีในธรรมอันเป็นเครื่องสละคืนความถือมั่น ไม่ถือมั่นแล้ว ขีณาสวา ชุติมนฺโต เต โลเก ปรินิพฺพุตา ท่านเหล่านั้นเป็นพระขีณาสพ มีความรุ่งเรืองปรินิพพานแล้วในโลก

รวมเนื้อความที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามานี้ ได้ในพระคาถาที่ยกขึ้นไว้เป็นบทนิกเขปเบื้องต้นว่า กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา ขัณฑิตพึงพิจารณากายนี้ ให้เห็นเป็นของไม่มั่นคงถาวร มีอุปมาประดุจหม้อ นครูปมํ จิตฺตมิทํ ถเกตฺวา แล้วแลรักษาจิตนี้ไว้ให้มั่นคงดุจนครอันเป็นเมืองหน้าศึก โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน พึงรบหมู่กิเลสมารด้วยอาวุธกล่าวคือปัญญา ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา แล้วแลรักษาชัยให้คงอยู่ ไม่พึงมีความห่วงใย

เอตฺตกานมฺปี ปาฐานํ อตฺถํ ญตฺวาย สาธุกํ
ปฏิปชฺเชถ เมธาวี อโมฆํ ชีวิตํ ยถา

ขัณฑิตผู้มีเมธารู้เนื้อความแห่งบาฬีเหล่านี้ดีแล้ว พึงปฏิบัติโดยทางที่ชีวิตจะไม่เปล่า เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ตนประโยชน์ท่านครบทั้ง ๒ สถาน

ส่วนพระราชกุศลทักษิณานุปทานนี้ สมเด็จพระอนุชาธิบดีทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร พระเชฏฐภคินี เป็นธรรมบรรณาการส่วนเชฏฐาปจายนวิธี ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ปฏิคาหก เป็นอันว่าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทรงได้รับเอง ดังพระบาลีที่แสดงว่า ธานโส อุปกปฺปติ ย่อมสำเร็จโดยฐานะ คือ เหตุที่ตั้งอันจะพึงเป็นได้ด้วยประการฉะนี้

รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาประดับพระปัญญาบารมี ยุกติเพียงนี้ ขอถวายพระพร.

อภิธัมมัตถสังคหกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวายในสัตมวารพิเศษ

พระคพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ ฯ

๑๕ เมษายน ๒๔๖๖

สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ
อภิวาทิย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺติ.

บัดนี้ ข้ารับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ในพระอภิธัมมัตถสังคหกถาฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี อนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน อันเหล่าเสวินิกรได้มีสมานฉันท์ร่วมใจกันบำเพ็ญอุทิศส่วนกุศลน้อมเกล้าถวายสนองพระเดชพระคุณ แด่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ด้วยความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตและกตัญญูกตเวที ด้วยรู้สึกหน้าที่อันตนจะพึงกระทำในเวลาที่สุดวิสัยสามารถที่จะสนองพระเดชพระคุณได้โดยประการอื่น เหล่าเสวิที่ได้เข้านายที่ดีเช่นยรมยพิตรพร้อมทั้งสมเด็จพระราชชนิดาสมเด็จพระราชโอรส ย่อมเป็นศรีแก่ตนเป็นมิ่งมงคลอยู่เหนือเกล้า ประคุ่รมโพธิร่มไทรเป็นที่พักในเวลาร้อน และเป็นประดุจฉัตรแก้วกั้นภยันตราย ฝูงวิหคได้อาศัยต้นไม้ใด ทำรวงรังอยู่เป็นผาสุก ย่อมไม่ลืมถิ่น ถึงจะไปหากินในที่ไกล ตกเวลาเย็นก็ต้องกลับมาอาศัยยังต้นไม้นั้น เพราะต้นไม้นั้นให้ความผาสุก นี่ฉันใด ท่านผู้เป็นอิสรชนดำรงตนอยู่ด้วยพรหมวิหารธรรม แผ่เมตตากรุณาไปในบริวารชน เอาใจใส่เอื้อเฟื้ออยู่เป็นนิจไม่ปล่อยให้อ้างว้าง ย่อมเป็นทางให้เกิดความจงรักภักดีไม่มีที่สิ้นสุด นายบุญณะผู้เป็นทาสแห่งเมณฑกเศรษฐี ด้วยความอาศัยแห่งท่านผู้เป็นนายพร้อมทั้งครอบครัวท่าน ในคราวที่ได้ถวายทานแก่ประยุทธเถรพร้อมกับนายของตน มีทางที่จะปรารถนาผลเป็นอย่าง

อื่น แต่เพราะความรักนายจึงตั้งความปรารถนาขอให้นายเหล่านั้นได้เป็นนายตนทุกชาติไป บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมย่อมเป็นที่พึ่งพำนักแห่งอันโตชนเช่นนั้นแล้ว ยังเป็นทางชักนำให้ผู้พึ่งพำนักนั้นอนุวรรตตามได้บรรลุความเจริญในคุณสมบัติ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญว่า

ยถา หิ ปพฺพโต เสโล อรญฺญสฺมึ พฺรหาวเน เป็นต้น ความว่า ภูเขาศิลามีอยู่ในป่าใหญ่ หมู่ไม้ได้อาศัยภูเขานั้น เจริญงอกงามใหญ่โตอยู่ในป่าฉันใด ตเถว สีลสมฺปนฺนํ สทฺธํ กุลปุตฺตํ อิธ ญาติพวกพ้องมิตรสหายและคนผู้พึ่งเลี้ยงชีพย่อมอาศัยกุลบุตรผู้มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีล แลวและเจริญด้วยคุณสมบัติและวิบากสมบัติฉันนั้น ตฺยสฺส สีลวโต สีลํ จาคํ สุจริตานิ จ ชนเหล่านั้นที่เป็นผู้มีปัญญาได้เห็นศีลบริจาคและสุจริตของกุลบุตรผู้มีศีลเป็นตัวอย่างแล้ว ก็ย่อมจะนิยมกระทำตาม อิธ ธมฺมํ จรีตฺวาน เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ ครั้นประพฤติธรรมอันเป็นสุจริตในโลกนี้แล้ว เบื้องหน้าก็ย่อมจะเพลิดเพลินยินดีอยู่ในโลกสวรรค์

บัดนี้คณะเสวีมีสมานฉันท์ตั้งยัญพิธีบำเพ็ญกุศลถวาย แลวและมีพระธรรมเทศนาพระอภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งพระสงฆ์สวดสังคหคาถายาลี เป็นกุศลบุญราศีทั้งธรรมรสและธรรมรส ประกาศสนับวรยุทธทางพระนิพพานอมตธรรม พระอภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นคัมภีร์พิเศษรวบรวมอรรถอันสุขุมคัมภีรภาพ อันสมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาไว้ ในพระอภิธรรมปิฎก สาธกอรรถธรรมล้วนปรมรรถ โดยอรรถมีนัยวิจิตรพิสดาร ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์นี้ มีนามว่าอนุรุทธ์ ผู้บริสุทธิ์ด้วยศีลาทิคุณอันวิจิตร สถิตในตุมูลโสมวิหาร ท่านรจนาโดยอาราธนาแห่งนัมพอุบาสก เมื่อเริ่มรจนาได้ประพันธ์คาถาชัยยาวัตรฉันท์ ประณามพระรตนตรัยไว้ในเบื้องต้น โดยนิพนธภาษิตว่า

สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ
อภิวาทิย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ

ความว่า ข้าพระพุทธเจ้า ขอถวายนมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงพระคุณสมบัติไม่มีผู้จะเปรียบปานพร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่พระอริยสงฆ์ผู้อุดมโดยศีลาทิคุณ แล้วจักรจนาพระคัมภีร์อันมีนามว่า พระอภิธัมมัตถสังคหะ

พระอนุรุทธาจารย์ประณามพระรัตนตรัยซึ่งเป็นคุณสมุทัย เป็นเบื้องต้นดังนี้แล้ว จึงได้เลือกคัดจัดสรรซึ่งข้อความส่วนปรมรรถ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในพระอภิธรรมปิฎก ยกเป็นอุเทศและนิเทศกำหนดไว้เป็น ๙ ปริเฉท โดยประเภทแห่งธรรมนั้น ๆ ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค แจกจิตตามลักษณะและประเภท ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค แจกเจตสิกโดยประเภทและสัมปโยค ปริเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค แจกปกิณณกะมีเวทนาสังคหะเป็นต้น ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค แจกวิถีจิตให้สำเร็จกิจรู้ทางดำเนินแห่งใจ ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตกสังคหวิภาค แจกอารมณ์ที่พ้นจากวิถีนั้น ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค แจกรูปพร้อมทั้งสมุฏฐานและปัจจัย ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาคแจกสมุจจัยสังคหะสงเคราะห์สภาวธรรมที่มีส่วนเสมอกันทั้งบุญและบาป ปริเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค แจกธรรมที่เป็นปัจจัยและที่เกิดแต่ปัจจัยมีปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น ปริเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค แจกกัมมัฏฐานทั้งสมถะและวิปัสสนา ก่อนแต่กาลที่จะได้วิสัชนาจำแนกแจกสังคหะนั้น ๆ พระสงฆ์ทั้ง ๔ จะได้รับพระราชทานสวดพระอภิธัมมัตถสังคหคาถาบาลีอัษฎกฉันท์ ปริเฉทที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ โดยสรภัญวิธี เพื่อให้สำเร็จบุญราศีส่วนธรรมรส เพิ่มพูนธรรมสวนมัยบุญกิริยา ณ กาลบัดนี้

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาจำแนกปรมรรถธรรม อนุโลมตามวิธีที่ท่านรจนาไว้ในคัมภีร์พระอภิธัมมัตถสังคหะโดยสมควรแก่เวลา ดำเนินความว่า พระอนุรุทธาจารย์ประณามพระรัตนตรัยในเบื้องต้นดังนั้นแล้ว จึงได้ตั้งอุเทศ ยกประเภทธรรมที่เป็นประธานทางปรมรรถจัดตั้งไว้เป็น ๔ โดยบาลีปัชฌาวัตรฉันท์ว่า

ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต
จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิติ สพฺพถา

ความว่า อรรถแห่งธรรมมีความอันลึกละเอียด ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาค-เจ้าตรัสไว้ ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น เลือกสรรตามลักษณะแห่งอรรถโดยปรมรรถจัดเป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยประการทั้งปวง

ตามที่ท่านยกอุเทศแสดงธรรมประเภท ๔ ประการนี้ มิอธิบายว่า คนหรือสัตว์ ได้นามเช่นนั้นตามสมมติ โดยปรมรรถเป็นแต่สภาวธรรม ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งให้สำเร็จกิจคือความเกิดและรู้อะไร ๆ ตามวิสัยแห่งปรมรรถจัดเป็นจิตอารมณ์ ที่เกิดผสมจิตให้สำเร็จกิจเช่นนั้น ชักนำให้คิดดีคิดชั่ว ซึ่งเรียกว่ากุศลและอกุศลจัดเป็นเจตสิก นี้ส่วนนามธรรม ทั้ง ๒ นี้จะสำเร็จกิจเช่นนั้นได้ต้องอาศัยสภาวธรรมอีกส่วน ๑ ซึ่งได้นามว่ารูป คือร่างกาย ทั้ง ๓ นี้ท่านเรียกว่าสรีรยนต์ เครื่องกลคือสรีระสำหรับทำธุระวิจิตรยิ่งกว่าเครื่องยนต์อื่น ๆ จิตเป็นประธานแห่งสภาวธรรม มีจิต เจตสิกจึงยังเกิดได้ ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า มโนปุพ-พงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน มีใจประเสริฐสุด สำเร็จแล้วด้วยใจ อธิบายว่า จะเป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมได้ก็เพราะอาศัยจิต คือใจเป็นต้นเค้า แต่ก็ต้องเป็นธรรมสามัคคี พร้อมกันทั้ง ๓ จึงจะเป็นเช่นนั้นได้ จะมีแต่นามคือจิตและเจตสิก หรือจะมีแต่รูปคือร่างกายก็ไม่สำเร็จประโยชน์ดังกล่าวมา ท่านอุปมาไว้ว่า เรือกับคนต้องอาศัยซึ่งกันและกันจึงจะเดินไปได้ในสมุทรฉันใด นามกับรูปก็ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จึงท่องเที่ยวไปได้ในสังสารวัฏฉันนั้น เมื่อนามและรูปยังมีอยู่เพียงใด ทุกข์ก็ยังมีอยู่เพียงนั้น อาศัยเหตุนี้สมเด็จพระมหามุนีบรมสุดที่ จึงได้ตรัสอริยสัจธรรมจำแนกทุกขสัจข้อต้นว่า ชาติปิ ทุกฺขา แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ดังนี้เป็นต้น แล้วทรงแสดงธรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นอุบายเครื่องบรรเทาทุกข์นั้น ๆ แต่ทุกข์จะสิ้นไปโดยหาส่วนเหลือมิได้ ต้องถึงความดับแห่งนามคือจิต และเจตสิกกับรูป ซึ่งเรียกว่า นิพพาน ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมสรรเสริญพระนิพพานว่าเป็นคุณอย่างเยี่ยม นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ พระนิพพานเป็นสุขอย่างยอด ตามสภาวธรรมมีเพียงเท่านี้ ท่านจึงได้ยกอุเทศแสดงประเภทแห่งปรมรรถจัดเป็น ๔ มีนัยดังวิสัชนามา

ยัตนี้ จักอธิบายขยายความตามลำดับคำว่า จิต นั้น ออกจาก จินฺต ธาตุ แปลว่า คิด เพราะเป็นธรรมชาติคิดซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ อีกนัย ๑ ออกจาก จิ ธาตุ แปลว่าก่อ โดยอรรถว่าเป็นธรรมชาติก่อตบแต่งซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง เป็นอัพยากฤตบ้างเพราะอารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นเพราะใช้นัยดังกล่าวแล้วอนึ่ง เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมและกิเลสตบแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อจะกล่าวโดยกิจ ท่านแยกไว้หลายสถาน จิตที่ต่อภพต่อชาติด้วยอำนาจอุปาทานเป็นปัจจัย เรียกว่าปฏิสนธิ นี้เกิดขึ้นเป็นต้นภพต้นชาติแล้วดับไป จิตอันเป็นตัวภพ คือประจำอยู่ตลอดชาติเรียกว่าภวังค์ นี้เกิดในขณะที่ ๒ แต่ปฏิสนธิจิต กระแสแห่งภวังค์นั้นเกิดเนื่องกันไปมิได้ขาด ดุจเปลวประทีปและกระแสน้ำ กระแสจะขาดก็ต่อเมื่อขึ้นสู่วิถีในเวลาเมื่ออารมณ์มากระทบทวารนั้น ๆ ทำกิจมิเห็นรูปเป็นต้น เสร็จแล้วก็ลงสู่กระแสภวังคอย่างเดิม ภวังคจิตนี้เป็นเจ้าของภพดุจเจ้าเรือนเจ้าบ้าน วิถีจิตนั้นดุจคนอาศัยหรือแขกผู้มาชั่วคราว ความแปรแห่งภวังคเป็นด้วยวิถีจิต ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง ก็แต่กิเลสซึ่งรมาเข้าไปจับให้เศร้าหมองแล้ว ดังนี้ จิตที่ตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้นในเบื้องต้น ให้สำเร็จกิจคือความนึก ในเมื่ออารมณ์มากระทบทวารนั้น ๆ เรียกว่าอาวัชชนะ ดังที่เห็นรูปมีชื่อเรียกว่าจักขุวิญญาณ เป็นต้น จิตที่รับอารมณ์เรียกว่าสัมปฏิจฉันนะ ที่พิจารณาอารมณ์เรียกว่าสันตีรณะ ที่กำหนดอารมณ์เรียกว่าโวฏฐัพพนะ ที่ให้สำเร็จกิจเป็นกุศล อกุศล อัพยากฤต เรียกว่า ชวนะ ที่ยึดหน่วงอารมณ์อันสำเร็จมาแต่ชวนะนั้น เรียกว่า ตทาลัมพนะ ที่เคลื่อนจากปฏิสนธิภพ เรียกว่า จุติ มีอาการต่าง ๆ กัน ดังนี้โดยกิจ ในปริเฉทต้น ท่านจำแนกแจกจิตไว้โดยหลายประเภทเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตร และเป็นกุศล อกุศล อัพยากฤต ตั้งจำนวนจิตอย่างย่อ ๘๙ ดวง พิสดาร ๑๒๑ ดวง นั้นสำเร็จด้วยเจตสิก แต่ลำพังจิตก็ดวงเดียวเท่านั้น อารมณ์ที่มีความเป็นไปเนื่องกับจิต เรียกว่าเจตสิก มีลักษณะดังกล่าวแล้วในเบื้องต้น ท่านแยกโดยเฉพาะอย่างเป็น ๕๒ จัดเป็น ๓ หมวด ตาม

ลักษณะแห่งธรรม ดังในธมาติกา ในคัมภีร์พระอภิธรรมสังคณีมีว่า กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา ธรรมเป็นกุศลหมวด ๑ ธรรมเป็นอกุศลหมวด ๑ ธรรมเป็นอัพยากฤตหมวด ๑ ในคัมภีร์นี้แจกเป็น ๓ ตามนั้น แต่แยกอัพยากฤตเป็นหมวดต้น เรียกว่าอัญญสมานาเจตสิก หมวดที่ ๒ เรียกว่าอกุศลเจตสิก กุศลธรรมจัดเป็นหมวดเรียกว่า โสภนเจตสิก จะยกขึ้นกล่าวแต่ย่อ ๆ พอรู้จักลักษณะแห่งธรรมตามประเภทนั้น ๆ อัญญสมานาเจตสิก เป็นอารมณ์กอง ๑ เกิดขึ้นผสมจิต เป็นแต่อัพยากฤต ยังไม่สำเร็จกิจเป็นกุศลและอกุศลตามลักษณะแห่งสภาวธรรม มีความเกิดและดับอาศัยซึ่งกันและกันเป็นข้อย จิตทำกิจคือความรู้ทางตา เช่นเห็นรูป ต้องอาศัยรูปกระทบตา วิญญาณจึงเกิดขึ้น ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุผลทั้ง ๓ ประการนี้เรียกว่า ผัสสะ แปลว่า สภาพทำใจให้ถูกต้องอารมณ์ ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เช่นเดียวกัน ผัสสะนั้นท่านจัดเป็นอัญญสมานาเจตสิก เกิดทั่วไปทุกขณะจิต ยังไม่อาจให้สำเร็จกิจเป็นกุศล และอกุศล เมื่อวิญญาณเกิดขึ้นแล้วธรรมชาติอีกชนิด ๑ จึงเกิดขึ้นเสวยอารมณ์ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นที่พอใจ รู้สึกสบาย ถ้าไม่เป็นที่พอใจ รู้สึกไม่สบาย ถ้าเป็นกลาง ๆ ไม่เป็นวัตถุแห่งความพอใจหรือไม่พอใจ รู้สึกเฉย ๆ นี้ท่านเรียกว่าเวทนา เบื้องหน้าแต่นั้น ยังมีธรรมชาติอีกชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นจากอารมณ์ที่เวทนาเสวยแล้วนั้น นี้ท่านเรียกว่าสัญญา เบื้องหน้าแต่นั้น ยังมีธรรมชาติอีกชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นชักนำจิตให้คิดอ่าน นี้ท่านเรียกว่าเจตนา เจตนานี้เป็นข้อยแห่งการทำดีทำชั่ว เพราะอยากได้อารมณ์ที่ตนพอใจ หลีกเลี่ยงอารมณ์ที่ตนไม่พอใจ อาศัยที่ตนเป็นต้นเค้าทั้งดีและชั่ว ท่านจึงจัดเป็นอัญญสมานาเจตสิก ยังมีธรรมชาติอีกชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นประคองจิตให้แน่วแน่ในอารมณ์ที่มุ่งหมาย นี้ท่านเรียกว่าเอกัคคตา เป็นได้ทั้งฝ่ายดีและชั่วเช่นเดียวกัน ยังมีธรรมชาติอีกชนิดหนึ่ง บำรุงเลี้ยงสหชาตธรรมให้เป็นอยู่ นี้ท่านเรียกว่าชีวิตินทรีย์ อีกชนิดหนึ่งเกิดขึ้นทำอารมณ์นั้น ๆ ไว้ในใจ นี้ท่านเรียกว่ามนสิการ ที่กล่าวมานี้เป็นสาธารณทั่วไปแก่จิตทุกประเภท วิตกทำจิตให้ตรึก วิจารทำจิตให้ตรอง อธิโมกข์ทำจิตให้เชื่อ วิริยะหนุนจิตให้กล้า ปีติ

ชูจิตให้อิ่ม ฉันทะตั้งจิตให้พอใจ เหล่านี้เกิดขึ้นในจิตยางดวงไม่ทั่วไป จัดเป็นอัญญสมานาเจตสิก เพราะเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล สมเด็จพระนราสภทศพลตรัสไว้ในหมวดอัพยากฤตธรรม เจตสิกที่เป็นข้าศึกแก่กุศล อำนวยผลคือความทุกข์เรียกว่าอกุศลเจตสิก ท่านแจกโดยประเภทเป็น ๑๔ ประการ โมหะทำจิตให้หลง อหิริกะทำจิตให้ด้าน อโนตตัปปะทำจิตให้ด้อ อุทธัจจะทำจิตให้ฟุ้ง โลภะทำจิตให้ละโมบ ทิฏฐิทำจิตให้เห็นผิด มานะทำจิตให้สูง โทสะทำจิตให้ขุ่น อิสสาทำจิตให้หึง มัจฉริยะทำจิตให้หวง กุกกุจจะทำจิตให้รำคาญ ถีนะทำจิตให้หดหู่ มิทธะทำจิตให้เคลิบเคลิ้ม วิจิกิจฉาทำจิตให้เคลือบแคลงเหล่านี้จัดเป็นอกุศล ในอกุศลเจตสิก ๑๔ นั้น เมื่อกล่าวแต่เพียงต้นเค้าก็ ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ท่านเรียกว่าอกุศลมูล เพราะเป็นรากเง่าแห่งอกุศล บุคคลจะทำความชั่วอย่างไร ๆ ก็ตาม ก็เพราะโลภโกรธหลงเป็นต้นเค้า เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็นอกุศลเหตุในเหตุสังคหะ โดยนิพนธ์ภาษิตว่า โลโภ โทโส จ โมโห จ เหตู อกุสลาทโย โลภะ โทสะ โมหะ ทั้ง ๓ นี้เป็นเหตุฝ่ายอกุศล ดังนี้ เจตสิกที่ทำจิตให้งดงาม เพราะเป็นคุณฟอกใจให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง จากเครื่องหมองคืออกุศลดังกล่าวแล้วนั้น เรียกว่าโสภณเจตสิก ท่านแจกประเภทไว้ ๒๕ ศรัทธาทำใจให้เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ คุณข้อนี้มีลักณะต่างจากอธิโมกข์ อธิโมกข์เป็นญาณวิปปยุต ปราศจากปัญญา ได้ยินได้ฟังอย่างไรก็เชื่อตาม ส่วนศรัทธา เป็นญาณสัมปยุต ประกอบด้วยปริชารู้จักเหตุผล เชื่อต่อสิ่งที่มีหลักฐานเพียงพอ ทั้งเป็นสุจริตไม่ผิดจากธรรม สติทำจิตให้นึก เป็นคุณสะกดใจมิให้ฟุ้ง เป็นสำคัญในการปฏิบัติ หิริทำใจให้เกลียดต่อทุจริตสิ่งที่ผิดรู้สึกละอายแก่ใจ โอตตัปปะทำใจให้กลัวต่อเหตุผลแห่งทุจริต อโลภะทำจิตไม่ให้โลภบำรุงจิตให้คิดเผื่อแผ่ อโทสะทำใจไม่ให้ขุ่น บำรุงจิตให้ชื่นบาน อดทนต่อเหตุการณ์ที่เป็นอุปสรรคเครื่องแสลง ตัตรมัชฌัตตตา ทำใจให้เป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ ป้องกันความฟุ้งซ่านเพราะความยินดียินร้าย กายปัสสัทธิ ทำกายให้สงบ จิตตปัสสัทธิ ทำจิตใจให้สงบ กายลหุตา ทำกายให้เบา จิตตลหุตา ทำจิตให้เบา กายมุทุตา ทำกาย

ให้อ่อน จิตตมุทุตา ทำจิตให้อ่อน กายกัมมัญญตา ทำกายให้ควรแก่การงาน จิตตกัมมัญญตา ทำจิตให้ควรแก่การงาน กายปาคุญญตา ทำกายให้คล่องแคล่ว จิตตปาคุญญตา ทำจิตให้คล่องแคล่ว กายุชุกตา ทำกายให้ตรง จิตตุชุกตา ทำจิตให้ตรง สัมมาวาจา แต่งวาจาให้เป็นไปโดยชอบ สัมมากัมมันโต ทำการงานให้เป็นไปโดยชอบ สัมมาอาชีโว ชักจูงให้หาเลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม กรุณา ทำให้เกิดความเอ็นดูต่อผู้ที่ตกยาก มุทิตา ทำใจให้ชื่นบานในความดีของผู้อื่น ปัญญินทรีย์ ปัญญาซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานแห่งสภาวธรรม เหล่านี้เป็นโสภณเจตสิก เพราะเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจากมลทิน คืออกุศลแต่งใจให้ผ่องใสงดงาม แม้ในโสภณเจตสิกนี้ เมื่อจะจัดแต่ต้นเค้าก็ ๓ เหมือนกัน คือ อโลภะ สภาพที่เป็นข้าศึกแก่ความโลภ อโทสะ สภาพที่เป็นข้าศึกแก่ความโกรธ อโมหะ สภาพที่เป็นข้าศึกแก่ความหลง เมื่อปรายโลภ โกรธ หลง ซึ่งเป็นต้นเค้าฝ่ายอกุศลได้แล้ว มลทินอันเป็นผลก็ปลดเปลื้องไป น้ำใจก็ใสบริสุทธิ์เป็นโสภณาธิมุติ เนื่องอยู่ในความบริสุทธิ์คือสุจริตธรรมอันโสภณ เพราะอโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นเหตุให้เกิดกุศลสุจริต ตามพระพุทธภาษิตว่า อโลโภ ทานเหตุ ความไม่โลภเป็นเหตุแห่งทาน อโทโส สีลเหตุ ความไม่โกรธเป็นเหตุแห่งศีล อโมโห ภาวนาเหตุ ความไม่หลงเป็นเหตุแห่งภาวนา อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้นเค้าแห่งกุศลดังกล่าวมานี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นกุศลเหตุในเหตุสังคหะ โดยพจนประพันธนิพนธ์ภาษิตว่า อโลภาโทสาโมหา จ กุสลา พฺยากตา ตถา ความไม่โลภไม่โกรธไม่หลง ทั้ง ๓ นี้เป็นเหตุฝ่ายกุศล ดังนี้

จิต เจตสิก แลสังคหะอันเนื่องด้วยจิตและเจตสิกนั้น อันพระอนุรุทธาจารย์รจนาไว้โดย ๕ ปริเฉท ยกขึ้นถวายวิสัชนา ณ บัดนี้ สรุปรวบรวมแต่โดยสังเขปพอสมควรแก่กาล

บัดนี้ พระสงฆ์ทั้ง ๔ จะได้รับพระราชทานสวดคาถาบาลีพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ สืบต่อไป เพื่อให้สำเร็จธรรมสวนานิสงส์ ณ กาลบัดนี้

อนุสนธิพระธรรมเทศนามีปุพพาปรสัยเนื่องเข้นลำดับ ยังมิได้รับพระราชทาน ถวายวิสัชนาในรูปแลนิพพานต่อไป คำเนินความว่า เมื่อพระอนุรุทธาจารย์แสดงสังคหะ เนื่องด้วยจิตและเจตสิกโดย ๕ ปริเฉทนั้นแล้ว เมื่อจะแสดงรูปสังคหะอันเป็นวาระที่ ๓ ตามลำดับในอุเทศ จึงได้กล่าวคาถานิเศษนิพนธคาถาว่า

เอตฺตาวตา วิภตฺตา หิ สปฺปเภทปฺปวตฺติกา
จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา รูปนฺทานิ ปวุจฺจติ

ความว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกพร้อมทั้งประเภทและประวัติ ข้าพเจ้าได้จัดจำแนกเพียง ๕ ปริเฉทนี้ ยังมิได้กล่าวรูปต่อไป ดังนี้

อธิบายความโดยสังเขปว่า คำว่ารูปนั้น ตามพยัญชนะ คือธรรมชาติอันฉิบหายด้วยย่ำยีที่เป็นข้าศึกมีเย็นและร้อนเป็นต้น แจกโดยประเภทเป็น ๒ คือ มหาภูตรูป กับอุปาทายรูป รูปที่ปรากฏใหญ่เรียกว่ามหาภูตรูป แจกเป็น ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ธาตุทั้ง ๔ นี้ ประชุมกันอยู่ได้นามว่ารูป ปฐวีธาตุทรงไว้มิให้ตกไป อาโปธาตุประคองไว้มิให้กระจัดกระจาย เตโชธาตุอบอุ่นไว้มิให้เปื่อยเน่า วาโยธาตุทำให้กลับกลอกไปมา คุณพระพี่เลี้ยงที่บำรุงพระราชกุมาร นางหนึ่งอุ้มไว้ นางหนึ่งสรงชำระให้หมดมลทิน นางหนึ่งลูบไล้ด้วยสุคนธชาติประพรมให้ผ่องใส นางหนึ่งจับพัดวิชนีโบกพัดวีถวายฉะนั้น รูปที่อาศัยมหาภูตรูป คืออาการแห่งมหาภูตรูปนั้น เรียกว่า อุปาทายรูป จะยกขึ้นถวายวิสัชนาเป็นอย่าง ๆ ตามควรแก่เวลา กายนี้มีทางสำหรับรู้สึกอยู่ภายนอก ๕ ทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย นี้ท่านเรียกว่าปสาทรูป วิสัยซึ่งเป็นอารมณ์แห่งปสาทรูปทั้ง ๕ นั้นเรียกว่าโคจรรูป ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แต่ในที่นี้ยกโผฏฐัพพะ เพราะจัดเป็นมหาภูตรูปแล้ว สตรีและบุรุษย่อมมีภาวะต่างกันโดยกิริยาเป็นต้น ธรรมชาติที่ให้สำเร็จภาวะนั้น ๆ เรียกว่าภาวรูป ในห้องหทัยท่านว่ามีน้ำเลี้ยงหัวใจประมาณกึ่งของมือขังอยู่ในบ่อพออุเมล็ดบุนนาค นี้เรียกว่าหทัยรูป ชีวิตินทรีย์อันตามรักษากัมมัชรูปที่เกิดด้วยกันกับตนให้สดใสอยู่ นี้เรียกว่า

ชีวิตรูป โอชาแห่งอาหารคือรสที่ทรายไปทั่วสรีรกาย บำรุงเลี้ยงอยู่ได้โดยสวัสดี เรียกว่าอาหารรูป อากาศคือช่องว่างที่มีอยู่ในกาย เช่นช่องจมูกและช่องโสตเป็นต้น เรียกว่าปริเฉทรูป ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สำเร็จอิริยายถหรือกิริยา แห่งกายอื่น ๆ อีก เพราะวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เรียกว่ากายวิญญัติ ธรรมชาติที่ทำให้เปล่งเสียงได้เรียกว่าวจีวิญญัติ ความเบาความอ่อนแห่งรูปและความที่รูปควรแก่การงาน เรียกว่าวิการรูป ความเจริญแห่งรูประหว่างปฏิสนธิถึงประวัติกาล ความสืบต่อแห่งรูปตั้งแต่นั้นจนเป็นหนุ่มสาว ความทรุดโทรมแห่งรูปซึ่งเป็นนิมิตแห่งชรา ความไม่เที่ยงแห่งรูป เหล่านี้ท่านเรียกว่าลักษณะรูป ตั้งแต่ปสาทรูปที่พรรณามานั้น จัดเป็นอุปาทายรูป เพราะเป็นรูปอาศัยมหาภูตรูป รูปทั้ง ๒ ประเภทนี้โดยสมุฏฐานเกิดแต่ กรรม จิต ฤดู อาหารในกามภพ ถ้าสัตว์มีอินทรีย์บริบูรณ์ ย่อมได้รูปนี้ครบทุกอย่าง รูปมีลักษณะดังวิสัชนามานั้น เป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิกที่กล่าวแล้วในเบื้องต้น จิต เจตสิก รูป ทั้ง ๓ นี้ อาศัยธรรมชาติใดดับไป ธรรมชาตินั้นชื่อว่า นิพพาน นิพพานนั้นเป็นโลกุตรธรรม พึงทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณ เป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล

ปทมจฺจุตมจฺจนฺตํ อสงฺขตมนุตฺตรํ
นิพฺพานมีติ ภาสนฺติ วานมุตฺตา มเหสโย

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้แสวงหาซึ่งคุณอันใหญ่มีศีลขันธ์เป็นต้น ความเคลื่อนมิได้ ล่วงเสียซึ่งผู้พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ย่อมตรัสสันติวรบทอันหาส่วนอันยิ่งหย่อนอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้ ไม่มีสิ่งอื่นที่จะยิ่งขึ้นไปกว่า โดยวิเศษมานยัญญัติว่านิพพาน ในคาถานี้ แสดงบทอัน ๑ ซึ่งจะพึงได้พึงถึงด้วยมรรคญาณหาความเคลื่อนมิได้ คือคงที่ไม่ยักเยื้องแปรผันเป็นอย่างอื่น ล่วงเสียซึ่งส่วนอันทำให้หมองมีราคะเป็นต้น เป็นอสังขตธรรมอันยิ่งหย่อนอะไร ๆ ตกแต่งไม่ได้ เป็นคุณอันยอดเยี่ยมไม่มีสิ่งอื่นยิ่งขึ้นไปกว่า นี้ว่า นิพพาน หมายความตามบทวานมุตตา ว่าธรรมชาติออกจากตัณหาเครื่องร้อยรัด

อิติ จิตฺตํ เจตสิกํ รูปฺ นิพฺพานมิจฺจปี
ปรมตฺถ์ ปกาเสนฺติ จตุธาว ตถาคตา

พระตถาคตทั้งหลายทรงแสดงปรมรรถธรรม สรุปตามประเภทเป็น ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน มีนัยดังถวายวิสัชนามา เบื้องหน้าแต่นี้ พระอนุรุทธาจารย์ได้จำแนกแจกสมุทยสังคหะ จับแต่หมวดแห่งอกุศลธรรมเป็นต้น แล้วแสดงปหานสังคหะ แจกธรรมที่เป็นปหานและที่เกิดแต่ปหาน คือปฏิปทาสมุปบาท และปฏิฐานนัย แล้วแสดงกัมมัฏฐานสังคหะแจกสมถะและวิปัสนาในอวสาน สรุปก็คือ ปหาตัพพธรรม ธรรมที่ควรละ ภาเวตัพพธรรม ธรรมที่ควรอบรมเป็นมรรควิถีทางดำเนินถึงนิพพานดังกล่าวมา

บัดนี้ จักอธิบายในสมถภาวนาและวิปัสนาภาวนา พอเป็นเครื่องบำรุงกุศลเจตนาของผู้มุ่งธรรม ภาวนานั้นคือวิธีเครื่องอบรมจิต ท่านจำแนกเป็น ๒ คือสมถะกับวิปัสนา อุบายเครื่องทำใจให้สงบ เรียกว่าสมถะ ปริชาที่เห็นธรรมดาของสังขารโดยประจักษ์ เรียกว่าวิปัสนา ตามปรกติของใจถ้าไม่ได้ยึดธรรมอะไร มักจะพุ่งด้วยอำนาจอารมณ์ที่มากระทบในทวารนั้นๆ โดยได้เห็นบ้าง ได้ยินบ้าง ดมบ้าง ลิ้มบ้าง ถูกต้องบ้าง นึกเอาบ้าง นี้เป็นปัจจัยให้เกิดความพุ้งซ่าน เมื่อจะกล่าวโดยสมุฏฐาน ก็เพราะใจไม่มีหลักคือธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว เมื่อได้รับอารมณ์ซึ่งเป็นอาหารจึงได้พล่านไปตาม ธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในนั้น ท่านเรียกว่า สติ คุณข้อนี้เป็นสำคัญจำต้องปรารถนาให้มีอยู่เป็นนิจ จะได้เป็นเครื่องปลอบและปราบจิตให้สงบระงับ กิจการที่เคยทำยังอาจพลาดพลั้งได้ในบางคราว นี่ก็เพราะความขาดสติทางธรรมยิ่งสำคัญกว่านั้น แม้ถึงจะรู้ทันยังอาจผ่อนผันเพราะเครื่องยั่นมีกำลังมากกว่า เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรัสสอนให้มีสติทุกขณะเพื่อให้คุ้นและมีกำลังต่อสู้กับข้าศึก ดังทรัสสอนให้

สำรวมอินทรีย์ ซึ่งเรียกว่าอินทรียสังวร ก็คือให้มีสติประจำรักษาทวารทั้ง ๖ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในเวลาที่เห็นรูป ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส นึกอะไร เพราะเวลานั้นเป็นโอกาสแห่งศัตรูคืออภิชฌาและโทมนัส อิฏฐารมณ์เป็นเหตุแห่งความยินดี อนิฏฐารมณ์เป็นเหตุแห่งความขุ่น เมื่อมาปรากฏแก่ทวารทั้ง ๕ ถ้าขาดการรักษา ก็จะพาข้าศึกคืออภิชฌาและโทมนัสเล็ดลอดเข้าไปได้ แต่ลำพังใจ ยังอาจนึกถึงอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ที่ตนเคยได้เห็น เคยได้ยิน เคยดม เคยลิ้ม เคยถูกต้อง มาเป็นเครื่องให้เกิดความทะยานและความขุ่นได้ เมื่อทราบว่าสิ่งเหล่านี้เป็นศัตรูของใจ ต้องมีสติกำกับอยู่ทุกขณะจึงจะข่มความคิดเช่นนั้นได้ เหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่าสติเป็นนายประตูผู้รักษาทวาร คุณนายประตูผู้รักษาพระทวารพระราชวัง คอยพิทักษ์รักษาห้ามคนที่ควรห้าม อนุญาตคนที่ควรอนุญาต ฉะนั้น สติที่ตั้งลงเป็นหลักเป็นประธาน ท่านเรียกว่าสติปัฏฐาน ท่างออกโดยอารมณ์เป็น ๔ คือ กายานุปัสสนา พิจารณากาย เวทนานุปัสสนา พิจารณาเวทนา จิตตานุปัสสนา พิจารณาจิต ธัมมานุปัสสนา พิจารณาธรรม กาย เวทนา จิต ธรรม ทั้ง ๔ นี้ เป็นอารมณ์แห่งสติ จัดเข้าในภาวนาวิธี การอบรมใจซึ่งเรียกว่าภาวนา ต้องเนื่องด้วยอารมณ์ทั้ง ๔ นี้ไม่พ้นไปได้ สติปัฏฐานเป็นเครื่องอบรมใจให้สงบดังกล่าวมา จึงจัดเข้าในสมถภาวนา ความสงบใจนั้นเป็นคุณอบรมปัญญาคือวิปัสสนา สมถะวิปัสสนาคู่นี้ต้องอาศัยซึ่งกันและกันจึงจะสำเร็จผลคือวิมุตติ ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า นตฺถิ ฌานํ อปฺปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายิโน ความพินิจย่อมไม่มีแก่คนผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่คนผู้ไม่พินิจ เพราะฉะนั้น สมถะกับวิปัสสนาจึงเป็นคู่กัน ปัญญาที่เห็นประจักษ์ในกองสังขาร โดยสามัญลักษณะ คือความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตลอดจนถึงเห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์

มรรคาให้ถึงความดับทุกข์ นี้เรียกว่าวิปัสสนา สมถะวิปัสสนามีลักษณะดังกล่าวมานี้ เป็นวิถีทางพระนฤพาน ดังวิสัชนามาแล้วในหนหลัง พระอนุรุทธาจารย์แสดงปรมรรถธรรมโดยสังเขป คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน พร้อมทั้งธรรมเครื่องปฏิบัติธรรถนิยมดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนั้น

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ ทั้ง ๔ จะได้รับพระราชทานสวดคาถาบาลี พระอภิธัมมัตถสังคหปริเฉทที่ ๗ ที่ ๘ ที่ ๙ สืบต่อไปเป็นครั้งอวสาน เพื่อให้สำเร็จธรรมสวนมัยบุญกิริยา แลเพิ่มพูนอัปปมาทธรรมแก่สมาคม โดยสมควรแก่เวลา ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร.

ธมฺมนิยามตากถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตฺติโสภณเถระ

ถวายในรัชกาลที่ ๖

ในงานสัตตมวารปฐม สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ

๕ กรกฎาคม ๒๔๖๖

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานำ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานำ ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณประกับพระบุญญาธิการมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญแล้ว และทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ พระราชบิยมาตุลา ในอภิลักขิตกาลสัปดมวารเบื้นปฐมแต่วันสิ้นพระชนม์มา พระราชกุศลทักษิณานุประทานนี้ เมื่อกล่าวโดยฐานเบื้นพลี ก็จัดเบื้นปุพพเปตพลี พลีเพื่อชนผู้ละไปแล้วยังปรโลก เมื่อกล่าวโดยฐานญาติธรรม ก็จัดเบื้นญาติสังคหะ ความสงเคราะห์แก่ญาติ อันญาติผู้อยู่ ณ ภายหลังจะพึงกระทำ เมื่อกล่าวโดยฐานที่สมเด็จพระบรมวงศบพิตรพระองค์นั้นเบื้นพระญาติผู้ใหญ่เบื้นวัยวุฒบุคคล ก็จัดเบื้นอปจายนมัยกุศลสำเร็จด้วยความอ่อนน้อมเคารพแก่ท่านผู้เจริญวัยในสกุล ฐานะเหล่านี้ล้วนเบื้นที่ตั้งแห่งความสรรเสริญแก่ผู้บำเพ็ญ ดังพระยาลิที่แสดงไว้ว่า ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสำสา เบื้นผู้อันบุคคลจะพึงสรรเสริญในปัจจุบัน ดังนี้ ฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการนั้น ทรงพระคุณสมบัติเบื้นอเนกประการ ข้อที่สำคัญยิ่งก็คือ ทรงพระปรีชาสามารถประกอบด้วย

พระชันติ พระวิริยะ ทรงพระอุตสาหะและอดทน ทรงรับพระราชภาระในพระราชกรณียกิจอันสำคัญทั้งในส่วนราชการแผ่นดิน ทั้งในส่วนราชการในพระองค์ตลอดอวสานกาล ยากที่จะหาผู้เสมอเหมือน ทั้งประกอบไปด้วยพระอัธยาศัยโอยอ้อมอารี มีพระกิริยาพระวาจาโอนอ่อนละมุนละม่อมน้อมน้ำจิตบุคคลให้นิยมยินดีเป็นที่ทรงเคารพนับถือแห่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดถึงนำบุคคลผู้อยู่ใต้พระบารมีและบุคคลผู้ได้ทรงคุ้นเคยให้จงรักภักดีทั่วไป พระองค์ผู้ทรงพระคุณสมบัติเห็นปานนี้ เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์ไป ย่อมเป็นที่ทรงว้าเหว่ในพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ตลอดพระบรมวงศานุวงศ์และประชาชน ทั้งความอาลัยไว้แก่บุคคลผู้อยู่ ณ ภายหลังเป็นอเนกทั้งในสยามรัฐและไพรัชประเทศ ผู้ที่ได้ทราบพระคุณสมบัติอันพิเศษแห่งพระองค์ฯ แต่ธรรมดาของสังขาร เมื่อมีความเกิดปรากฏขึ้นในเบื้องต้น ความดับก็จำเป็นต้องมีในอวสาน ส่วนระยะกาลย่อมแล้วแต่เหตุจะปรุงแต่งให้เป็นไป เพราะว่าสิ่งทั้งปวงในโลกนี้มีชีวิตินทรีย์ก็ดี ไม่มีก็ดี ล้วนเกิดแต่เหตุเป็นไปตามเหตุทั้งนั้น สมด้วยพระราชนิพนธ์แห่งสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าสยามว่า ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ สิ่งที่ปัจจัยแต่งขึ้นย่อมเป็นไปตามปัจจัย ฯ สิ่งทั้งปวงนี้จึงได้ชื่อว่าสังขาร แปลว่าสภาพอันเหตุแต่งขึ้นบ้าง ได้ชื่อว่าธรรม แปลว่าสภาพทรงอยู่ตามลักษณะนั้นเองบ้าง ใคร ๆ จะเข้าใจถูกหรือผิดก็คงอยู่ตามลักษณะนั้นเองไม่ยักย้าย แต่ผลแห่งความเข้าใจถูกและผิดย่อมต่างกัน ความเข้าใจถูกย่อมทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความเข้าใจผิดย่อมทำประโยชน์ให้เสีย เช่นเดียวกับการเดินทาง ระยะทางที่จะไปนั้นใกล้ไกลเท่าไรก็คงอยู่เท่านั้นเอง เมื่อเข้าใจถูกก็ไปถูกด้วยไม่ต้องเสียเวลา ถ้าเข้าใจผิดก็ไปไม่ถูก หรือหลงต้องเดินวกเวียนอ้อมค้อมยืดยาวเกินกว่าระยะทางที่ควรเดิน ทำให้เปลืองเวลาเปล่า แม้สัตว์โลกเล่าก็ได้ชื่อว่าเดินทางไกล กล่าวคือท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ คนผู้เข้าใจผิดย่อมหลงวกเวียนไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ ฝ่ายผู้เข้าใจถูกมีปัญญาเห็นเหตุผลถ่องแท้ อาจบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ สมเด็จพระ

สัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมทรงแสดงเหตุผลสั่งสอนสัตวโลกให้เข้าใจถูกตามความเป็นจริงอย่างไร ด้วยให้หยั่งทรายตามลักษณะของสังขาร ข้อนี้มีแจ้งอยู่ในธรรมนิยามสูตร เป็นคำตรัสของพระผู้มีพระภาคว่า อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานำ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานำ เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่พระตถาคตเกิดขึ้นก็ดี ไม่เกิดขึ้นก็ดี ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความกำหนดตามธรรมดาก็ตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ข้อนี้ คือ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตน แต่พระตถาคตย่อมรู้ถึงธาตุนั้นถูกต้อง ครั้นแล้วย่อมยอกให้ทะแจ้ง สำแดงให้เห็นชัด ยัญญัติแต่งตั้งเป็นแยบ เปิดเผยจำแนกทำให้เข้าใจง่าย ดังนี้ ฯ เพราะพระพุทธเจ้าทรงรู้เองเห็นเอง แล้วสั่งสอนสัตวโลกให้ได้ดวงจักษุ คือ ปัญญา เข้าใจถูกตามความเป็นไปแห่งธรรมดา จึงมีคำของผู้เลอมใสกล่าวสรรเสริญไว้ว่าเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดเผยของที่มิดชิดอันกำบังไว้ บอกทางให้แก่คนหลง ส่องไฟในที่มืดให้คนมีดวงตาได้เห็นแสง คำเหล่านี้ล้วนเป็นข้ออุปมาอรรถสาธกดังนี้

ข้อต้น สังขารทั้งหลายย่อมมีลักษณะเสมอทั่วกันเป็น ๓ ประการ คือ อนิจจลักษณะ อาการเครื่องหมายว่าไม่เที่ยง ประการ ๑ ทุกขลักษณะ อาการเครื่องหมายว่าเป็นทุกข์ประการ ๑ อนัตตลักษณะ อาการเครื่องหมายว่าไม่ใช่ของตัวประการ ๑ ความเกิดขึ้นในเบื้องต้น ความแปรปรวนในท่ามกลาง ความแตกสลายในที่สุด นี้เครื่องหมายว่าไม่เที่ยง ความลำบากกายลำบากใจ นี้เครื่องหมายว่าเป็นทุกข์ ความไม่ได้ดังใจหวัง นี้เครื่องหมายว่าไม่ใช่ของตัว ลักษณะ ๓ ประการนี้ เรียกว่า สามัญลักษณะ แปลว่าลักษณะซึ่งมีเสมอทั่วกันไป ในสามัญลักษณะ ๓ ประการนั้น อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะยังมีผู้พิจารณาเห็น แต่อนัตตลักษณะเป็นของลึกลับไม่มีใครคิดเห็น เปรียบเหมือนของที่คว่ำอยู่ แท้จริงเมื่อบุคคลได้เห็นหรือได้ยินข่าวว่าคนนั้นคนนี้ตาย มีความสังเวช เปล่งอุทานวาจาว่า อนิจฺจำ ๆ หรือเมื่อได้เสวยทุกข์กายทุกข์ใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เปล่งอุทานว่า ทุกฺขเหลือทน ๆ ไม่มีใครจะกล่าวว่า ไม่ใช่ของเรา

ช่างเถิด นักปราชญ์นอกพระศาสนาที่เป็นคนมีปัญญา ยังสามารถสั่งสอนมหาชน ด้วยอนิจจลักษณะ แสดงอายุของสัตว์ทั้งหลายไม่ยืนนาน เกิดแล้วก็พลันที่จะดับไปบ้าง ด้วยทุกขลักษณะ แสดงทุกข์ภัยไข้เจ็บของสัตว์ทั้งหลายเป็นต้นบ้าง แต่ไม่มีใครจะยกอนัตตลักษณะขึ้นแสดงเลยสักคน การยกอนัตตลักษณะขึ้นแสดงสั่งสอนเฉพาะมีแต่ในพระพุทธศาสนา สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระอนุศาสน์ด้วยข้อนี้เป็นมากกว่าอย่างอื่น เหตุว่าความถือตนถือเราถือเขายังมีอยู่เพียงใด ความพ้นจากทุกข์ก็ยังไม่มีเพียงนั้น อนัตตาคือความไม่ใช่ตนก็เป็นสามัญลักษณะ มีเสมอทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง แต่ไม่มีใครพิจารณาเห็น ได้ชื่อว่าเช่นกับของที่ควำอยู่ พระพุทธเจ้าเป็นผู้หยิบยกขึ้นแสดงสั่งสอน ได้ชื่อว่าเหมือนหงายของที่ควำอยู่นั้นขึ้น ฉะนั้น ฯ

ข้อ ๒ เมื่อผู้มีปัญญา ได้ฟังคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้า เห็นอนัตตลักษณะชัดแล้ว แต่นั้นก็สามารถชำแรกอวิชชาคือความเขลาไม่รู้แจ้งอันปิดบังสภาวธรรมไว้ ให้สำคัญเห็นเป็นตนเป็นสัตว์เป็นบุคคลออกเสียได้แล้ว เห็นเป็นแต่สภาวธรรมซึ่งจะพึงกำหนดเห็นเป็นขันธ์ ๕ เป็นอายตนะ ๖ หรืออย่นเข้าเป็นแต่นาม คือจิตและเจตสิก กับรูป คือ ร่างกาย สภาวธรรมเหล่านี้ต่างอาศัยกันเป็นไป เช่นมนุษย์กับเรือต่างอาศัยกันจึงไปได้ในมหาสมุทร ฉะนั้น ถ้าพรากออกจากกันก็ต่างเป็นไปไม่ได้ สภาวธรรมที่ไม่ปรากฏเพราะอวิชชา ได้ชื่อว่าเป็นเหมือนของที่มีสิ่งกำบัง พระพุทธเจ้าผู้จำแนกธรรมประเภทให้สัตวโลกเข้าใจชัด ได้ชื่อว่าเหมือนผู้เปิดเผยของที่มีสิ่งอันกำบังไว้ ฯ

ข้อ ๓ สัตวโลกผู้ยังไม่ได้ปัญญาเห็นวิเศษในอนัตตลักษณะโดยความเป็นสภาวธรรมอย่างหนึ่ง ๆ เช่นนั้น ย่อมมีความสำคัญผิดคิดเห็นเป็นตัวตนเป็นสัตว์เป็นบุคคลไป จึงถือเราถือเขาด้วยอำนาจทิฏฐิมานะทิฏฐิ ได้ชื่อว่าเป็นผู้หลง เมื่อได้สดับคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้าเข้าใจชัดขจัดความหลงซึ่งเป็นมูลเหตุลงได้ มีอัธยาศัยประกอบไปด้วยหิริโอตตัปปะ สันโดษความพอใจในการประพฤติไม่เป็นธรรมดำเนินแต่ในทางที่ชอบเป็นสัมมาปฏิบัติ จะเห็น จะคิด จะพูด จะทำ จะเลี้ยง

ชีพ ระเพียร ระระลึก ระตั้งใจ อย่างไรก็ล้วนเป็นการชอบถูกตามทำนองคลองธรรม พระพุทธเจ้าผู้สั่งสอนสัตว์โลกให้ดำเนินในทางที่ถูก ฉะนั้น ได้ชื่อว่าชี้บอกทางให้แก่คนหลง ฯ

ข้อ ๔ สัตว์โลกผู้ตกอยู่ในที่มืด คือ ความหลงดังกล่าวแล้ว ไม่มีดวงตา คือ ปัญญาอันจะเห็นอริยสัจ มีความเห็นวิบัติจากภูมิธรรม สำคัญเห็นทุกข์เป็นสุข แล้วและพยายามในเหตุซึ่งเป็นทางมาแห่งทุกข์ จึงไม่พ้นไปจากทุกข์ได้สมด้วยพระพุทธภาษิตในสัจจสังยุตว่า

เย ทุกฺขํ นปฺปชานนฺติ อโถ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ
ยตฺถ จ สพฺพโส ทุกฺขํ อเสสํ อุปรุชฺฌติ
ตญฺจ มคฺคํ น ชานาติ ทุกฺขูปสมคามินํ

เป็นต้น ความว่า ชนจำพวกใด ไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ไม่รู้จักธรรมที่ดับทุกข์ไม่มีเหลือด้วยประการทั้งปวง และไม่รู้จักทางที่จะดำเนินถึงความระงับทุกข์ ชนจำพวกนั้น เสื่อมจากสมาธิและปัญญา อันทำใจให้พ้นจากกิเลสชาติธรรม ซึ่งเรียกว่าเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นผู้อภัพ คือ ไม่อาจเพื่อจะทำที่สุดทุกข์ได้ ชื่อว่าผู้เข้าถึงชาติชราแท้ ฯ พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจด้วยลำพังพระปัญญาของพระองค์เอง แล้วทรงแสดงแก่เวไนยสัตว์ให้ได้ปัญญารู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการ นั้น คือ ได้ญาณหยั่งรู้ว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย คือ เหตุให้เกิดทุกข์ นี้นิโรธ คือ ธรรมที่ดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติดำเนินถึงธรรมที่ดับทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้เวไนยสัตว์ได้ปัญญาเห็นธรรมนั้น ได้ชื่อว่าทรงส่องดวงไฟในที่มืดให้คนมีจักษุได้เห็นแสง สมด้วยพระบาลีในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรว่า อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ ความว่า ธรรมจักษุ คือ ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่ท่านโกณฑัญญะว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้ ฯ

คำสรรเสริญพระคุณของพระพุทธเจ้าผู้สอนสัตว์โลกให้รู้จริงเห็นจริง ด้วยอุปมา ๔ ข้อ มีอรรถาธิบายพอเป็นนิทัสสนนัยฉะนี้ ฯ พระพุทธเจ้าผู้ประกอบสัตว์โลกในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ได้เทศนาโปรดโดยนัยวิจิตรต่าง ๆ เท่าไรก็ดี เมื่อย่นเข้ากล่าวก็มีความสอนให้รู้จริงเป็นที่ตั้ง ดังพระบาลีว่า เอวเมตำ ยถาภูตำ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพำ ข้อนี้ท่านพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างไร ดังนี้เถิด ฯ

พระราชกุศลทักษิณานุประทานอันสมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ นั้น สำเร็จด้วยพระเมตตากรุณาและอุปายนวิธีธรรมิกกิจกัลยาณวัตร ย่อมจักเป็นผลานิสงส์อาจอำนวยอิฏฐวิบากสุขสมบัติ แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น โดยควรแก่คติในสัมปรายภพ ดังพระบาลีที่แสดงว่า ฐานโส อุปกปฺปติ ย่อมเข้าไปสำเร็จโดยฐานะ คือ เหตุที่อันจะพึงเป็นได้ด้วยประการฉะนี้ ฯ

รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ยุกติแก่เวลา ขอถวายพระพร ฯ

มิตฺตสมฺปทากถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตฺติโสภณเถระ

ถวายในงานครบ ๑๐๐ วัน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ

๕ กันยายน ๒๔๖๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
มิตฺตสมฺปทมาคมฺม โยนิโส เจ ปยุญฺชโต
วิชฺชาวิมุตฺติวสีภาโว สพฺพเมเตน ลพฺภตีติ ฯ

ขัดน้ำจักรับประทานถวายพระธรรมเทศนาใน มิตฺตสมฺปทากถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี โดยสมควรแก่กุศลราศีทักษิณานุประทานอันหม่อมใหญ่ เทวกุล ณ กรุงเทพ ฯ ยำเพ็ญอุทิศส่วนกุศลเป็นธรรมพลิบรรณาการ ยังโรปการกิจ ถวายสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ในคติที่ครบ ๑๐๐ วัน แต่วันสิ้นพระชนม์มา เป็นปฏิปทาส่วนกตเวทิตาธรรม เป็นฐานะอันผู้รู้อุปการะจะพึงยำเพ็ญให้เป็นไปตามวิสัยแห่งสัตบุรุษ ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า เปตานำ ทกฺขิณำ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรำ เมื่อมาระลึกถึงอุปการะที่ท่านได้ทำไว้แล้วแก่ตนในก่อนพึงยำเพ็ญทักษิณาเพื่อท่านผู้ละไปยังปรโลกแล้ว ดังนี้ ฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการนั้น ทรงบริบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติเป็นอเนกประการยากที่จะพรรณนาให้สิ้นสุด วาระนี้จักปรารภถึงเพียงบางประการในข้อที่พระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยมิตรธรรม ในพระคุณข้อนี้ อาศัย

ความที่พระองค์ทรงพระญาณปรีชาสุขุมคัมภีรภาพ พร้อมทั้งพระอัธยาศัยอันเยือกเย็น ทรงรู้จักเลือกปฏิบัติการตามทางที่ควร ทรงผ่อนในคราวที่ควรผ่อน ทรงแก้ไขในคราวที่ควรแก้ไข สมสมัยเหมาะโอกาส สามารถที่จะน้อมน้ำใจคนหมู่มากให้อนุวัตรตาม เกิดผลเป็นความดีความงามแก่พระองค์และประชุมชนอันเนื่องด้วยพระองค์ ในส่วนที่ใกล้ตั้งต้นแต่ในสกุล ตลอดจนถึงให้เกิดผลไพบูลแก่คนร่วมชาติ เหตุนี้พระองค์จึงนับได้ว่าเป็นกัลยาณมิตรอันอุดม ฯ คำว่ามิตรไม่ได้หมายความเพียงสหายหรือเพื่อนร่วมการงาน ต่อเป็นผู้สนิทสนมมีไมตรีจิตในกันและกัน จึงจะได้ชื่ออย่างนั้น ธรรมอันเป็นไปในระวางมิตรอันเป็นเครื่องโยงความสนิทให้มีต่อกันด้วยอัธยาศัยอันประสงค์ดี นำให้เกิดความสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน เรียกว่ามิตรธรรม ฯ มิตรธรรมนี้เมื่อมีบริบูรณ์ในบุคคลใด แม้เป็นไปในระวางบุคคลที่ใกล้เคียง ก็ยังให้สำเร็จผลเป็นที่น่านิยมยินดี ในระวางสามีและภรรยาอุตส่าห์ถนอมน้ำใจกันไม่ให้แตกร้าวให้เป็นไปแต่ในทางสามัคคี ก็ได้ชื่อว่าวางตัวอย่างอันดีไว้ในสกุลวงศ์ เป็นเหตุให้ตำรงมั่นเป็นอนัญญสาธารณ์ ภรรยาจัดว่าเป็นอลังการเป็นที่เชิดชูสิริแห่งภรรยา ท่านเทียบด้วยธงอันเป็นสง่าในงอนรถ ควันอันเป็นเครื่องปรากฏแห่งอัคคี พระราชาชื่อว่าเป็นศิริแห่งประเทศ ภรรยาผู้พิเศษก็เป็นสิริแห่งหญิงประดุจกัน พระพุทธพจนประพันธ์ตรงความข้อนี้ว่า

ธโช รถสฺส ปญฺญาณํ ธูโม ปญฺญาณมคฺคิโน
ราชา รฏฺฐสฺส ปญฺญาณํ ภตฺตา ปญฺญาณมิตฺถิยา

ธงเป็นเครื่องปรากฏแห่งรถ ควันเป็นเครื่องปรากฏแห่งไฟ พระราชาเป็นเครื่องปรากฏแห่งแคว้น ภรรยาเป็นเครื่องปรากฏแห่งหญิง ฯ ภรรยาผู้ร่วมใจในสามีเอาใจใส่เป็นธุระช่วยขวนขวายในกิจการอันเป็นหน้าที่แห่งหญิงไม่ให้อากูลย่อมเพิ่มพูนความสุขให้แก่สามี เป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์เป็นอย่างดีในระยะกาลแห่งชีวิต พระพุทธภาษิตตรัสรับรองความข้อนี้ว่า ภริยา ปรมา สขา ภรรยาเป็นยอดสหาย ฯ ในระวางสมเด็จพระยรมวงศ์พิตรและหม่อมใหญ่ เทวกุล ณ

กรุงเทพ ฯ นั้น ล้วนบริบูรณ์ด้วยคุณธรรมดังบรรยายมา ทั้งยังไม่มีภรรดาและประชาชนใดซึ่งจะมีอัธยาศัยธรรมเสมอเหมือน ด้วยร่วมสมภพมีเคียงวันตลอดถึงเวลา ซึ่งนับว่าเป็นอัธยาศัยธรรมอันหาได้ยากยิ่งนัก ฯ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นเป็นพระชนกแห่งเทวกุล เมื่อเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ย่อมเป็นที่อุ่นและเย็นสิริแห่งพระประยูรญาติในสกุล เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์ไปย่อมเป็นที่อาดูรว้าเหว่อยู่เป็นธรรมดา แต่เมื่อยังมีท่านผู้เป็นชนนีก็ยังไม่ถึงแก่อ้างว้าง เพราะมารดาได้ชื่อว่าเป็นมิตรของบุตรที่บุตรจะพึ่งพิงพิง ดังพระพุทธภาษิตว่า มาตา มิตฺตํ สเก ฆเร มารดาเป็นมิตรในเรือนของตน ฯ บรรดาอันโตชนผู้ร่วมการงานอันสนิทท่านยกมารดาว่าเป็นมิตรอย่างสำคัญ เมื่อมารดาอยู่ด้วยช่วยการงานตามส่วนที่ควรจัดควรทำ ทั้งเป็นผู้อุปถัมภ์แก่บุตรธิดาได้อาศัยพึ่งพาไม่รู้สึกอ้างว้าง ฯ ในฝ่ายอนุชนเมื่อดำรงตนเป็นที่ตั้งแห่งสกุลวงศ์ ก็ย่อมจะเป็นพันพงศ์สืบเนื่องเป็นลำดับไป เป็นที่สิ้นวิตกและห่วงใยแห่งท่านผู้เป็นชนกชนนี เหตุนี้ท่านจึงยกบุตรว่าเป็นพัสดุที่ตั้งอันสำคัญของหมู่มนุษย์ สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า ปุตฺตา วตฺถู มนุสฺสานํ บุตรเป็นที่ตั้งของมนุษย์ทั้งหลาย ฯ รวมเหตุผลดังรับประทานบรรยายมาล้วนมีบริบูรณ์ในเทวกุลนี้มิได้ยกพร่อง ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะสมเด็จพระบรมวงศ์เธอพระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยมิตรธรรม จึงเป็นทางนำให้เกิดผลไพศาลแก่สกุลวงศ์ที่กล่าวนี้จัดว่าเป็นส่วนน้อยของพระองค์เพราะเป็นไปเพียงในสกุล ส่วนที่นำให้เกิดผลไพบูลเป็นประโยชน์แก่ประเทศและชาติ ก็ด้วยทรงสามารถในรัฏฐาภิปาลโนบาย ทรงทะนุบำรุงมิตรธรรมอันมีอยู่ในระหว่างประเทศให้เจริญรุ่งเรืองเป็นผลเห็นประจักษ์ พระองค์เป็นหลักราชการอันสำคัญเนื่องด้วยการได้การเสียสำหรับชาติ ทรงสามารถประคับประคองให้สยามประเทศฟื้นเด่นสว่างไสวเทียมหน้ากับประเทศอื่นไม่ตกต่ำ นับว่าสยามรัฐได้พระองค์ไว้เป็นกัลยาณมิตร มิตรธรรมแห่งพระองค์ในส่วนนี้ให้สำเร็จกิจเป็นประโยชน์แก่ประชาชนผู้ร่วมชาติ ฯ

ความมีกัลยามิตรของค์สมเด็จพระบรมโลกนาถตรัสสรรเสริญว่าเป็นไปเพื่อ

ประโยชน์อันใหญ่ในฝ่ายบั้นปลายภายนอก ดังพระพุทธภาษิตว่า พาหิรํ ภิกฺขเว องฺคนฺติ กริตฺวา นาญฺญ เอกงฺคมปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ มหโต อตฺถาย สวตฺตติ ยถยิทำ ภิกฺขเว กลฺยาณมิตฺตตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทำบั้นปลายภายนอกให้เป็นเหตุแล้วเราย่อมไม่เล็งเห็นเหตุอื่นแม้อัน ๑ อันจะเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตร ฯ ความมีกัลยาณมิตรมิใช่เป็นประโยชน์อย่างใหญ่เพียงเป็นไปทางคติโลก แม้ในฝ่ายคติธรรมก็ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่ยิ่ง ตลอดจนถึงยกตนขึ้นจากภูมิปุถุชนดำรงตนอยู่ในภูมิอริยะ ฯ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้พระนามว่า ภควา แปล (เฉพาะความประสงค์ในที่นี้) ว่า ผู้มีอาการอันน่าคบ ก็เพราะวางพระองค์เป็นกัลยาณมิตรของบุคคลผู้คบหาทรงนำผู้เข้าไปคบให้ได้ประโยชน์ชาตินี้ชาติหน้าตลอดจนถึงอมตธรรม ฯ ข้อนี้พึงสาธกด้วยเรื่องอันมาในสังยุตตนิกายมหาวารวรรค ครั้ง ๑ พระอานนท์กราบทูลสมเด็จพระบรมศาสดาว่า ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนี้ เป็นกึ่งแห่งพรหมจรรย์ คือความบำเพ็ญศาสนกิจทีเดียว สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อานนท์อย่ากล่าวอย่างนั้น เป็นพรหมจรรย์ทั้งมวญทีเดียว ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตรจักอาจยังอริยมรรคให้เกิดขึ้น จักอาจทำให้เจริญขึ้น ต่อนี้ทรงแจกอัฏฐังคิกมรรคนั้น แล้วตรัสว่า ด้วยบรรยายนี้แล พึงรู้ว่าความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรเป็นพรหมจรรย์ทั้งมวญทีเดียว สัตว์ทั้งหลายได้เราตถาคตเป็นกัลยาณมิตรแล้ว ตนเป็นผู้มีชาติเป็นธรรมดา ก็ย่อมพ้นจากชาติได้ เป็นผู้มีชราเป็นธรรมดา ก็ย่อมพ้นจากชราได้ เป็นผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ก็ย่อมพ้นจากมรณะได้ เป็นผู้มีโศก ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นธรรมดา ก็ย่อมพ้นจากทุกข์เหล่านั้นได้ แม้ด้วยบรรยายนี้ พึงรู้ว่าความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรเป็นพรหมจรรย์ทั้งมวญทีเดียวแล ฯ

ตามพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันแสดงว่า บุคคลแม้จะบรรลุผลเป็นอย่างสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็ด้วยอาศัยมิตรสัมปทาความถึงพร้อมแห่งมิตร ฯ พระพุทธภาษิตในนิธิกัณฑสูตรซึ่งแสดงผลแห่งบุญนิธิ ซึ่งว่าสามารถให้ได้วิชาและ

วิมุตติ ยังว่าต้องอาศัยความถึงพร้อมแห่งมิตร ดังพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นตั้งไว้เบื้นยทนิกเชปเบื้องต้นว่า

มิตฺตสมฺปทมาคมฺม โยนิโส เจ ปยุญฺชโต
วิชฺชาวิมุตฺติวสีภาโว สพฺพเมเตน ลพฺภติ

ความที่บุคคลมาอาศัยความถึงพร้อมแห่งมิตร ถ้าประกอบอยู่โดยอุบายที่ชอบ ก็จะเบื้นผู้เชี่ยวชาญในวิชาและวิมุตติ ผลทั้งหมดนี้จะพึงได้ด้วยบุญฤธิ์ ฯ อธิบายความแห่งพระพุทธภาษิตนี้ ในฝ่ายคดีโลก บุคคลได้อาศัยความคบมิตรที่ดี ได้รับความชักนำอันเบื้นส่วนที่ดีแล้ว ประกอบตนไว้โดยชอบด้วยความอุตสาหะและขวนขวาย ก็สามารถที่จะเปลื้องความเขลาคือความไม่หยั่งรู้เหตุแห่งวัฒนะและหายนะพาตนให้พ้นจากอุปสรรคคือทางคิดชั่ว และให้เข้าถึงสวัสดีคือทางปลอดโปร่ง อันเบื้นผลที่จะพึงได้ด้วยบุญฤธิ์คือความดีของตน ในฝ่ายคดีธรรมได้อาศัยมิตรสัมปทาดังนั้นแล้ว พากเพียรพยายามโดยอุบายที่ชอบก็สามารถที่จะบรรลุวิชาอันเบื้นอย่างสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งนิยมว่าความรู้อริยสัจธรรมแล้วและหลุดพ้นจากกิเลสาสวะทั้งปวง ซึ่งจัดว่าเบื้นคุณที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ผลนั้นจะพึงได้ด้วยบุญฤธิ์ที่ได้อบรมมา ฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ได้อาศัยพระกุศลจริยาซึ่งได้ทรงอบรมแล้วแต่ปางหลัง จึงนำให้พระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยมิตรธรรม อาศัยความที่พระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยมิตรธรรมนั้น พระองค์ก็ได้ทรงประสพกัลยาณมิตรอันอุดม เบื้นที่ทรงพระเมตตาอย่างสนิทสนมแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทั้งในรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลปัจจุบันนี้ นำให้พระองค์ได้บรรลุความสวัสดี เถลิงพระอิสริยยศเบื้นอย่างสูงสุดในชัตติยราชสกุล เบื้นศรีแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ พระองค์ ๑ เห็นประจักษ์อยู่ฉะนี้ ฯ

กุศลราษีทักษิณานุประทานอันหม่อมใหญ่ เทวกุล ณ กรุงเทพ ฯ ขำเพ็ญ

อุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณเป็นธรรมยรรณาการบูชาโปรดการกิจ ด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม ย่อมเป็นกุศลชนิดอันสามารถที่จะนำอิฏฐวิบากสุขสมบัติให้ประสิทธิสำเร็จแก่สมเด็จพระยรมวงศ์พิตรพระองค์นั้นดังอุทิศนเจตนาดังพระบาลีที่แสดงไว้ว่า ทีฆรตฺตํ หิตายสฺส ฐานโส อุปกปฺปติ ทักษิณาย่อมเข้าไปสำเร็จโดยฐานะ คือเหตุอันจะพึงเป็นได้ เพื่อเกื้อกูลแก่ผู้นั้นสิ้นกาลนาน ฯ

รับประทานถวายพระธรรมเทศนา ยุติแก่เวลา ขอถวายพระพร ฯ

กตปุญญนันทนกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชกุศลสัปตมวาร

พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พ.ศ. ๒๔๖๘

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

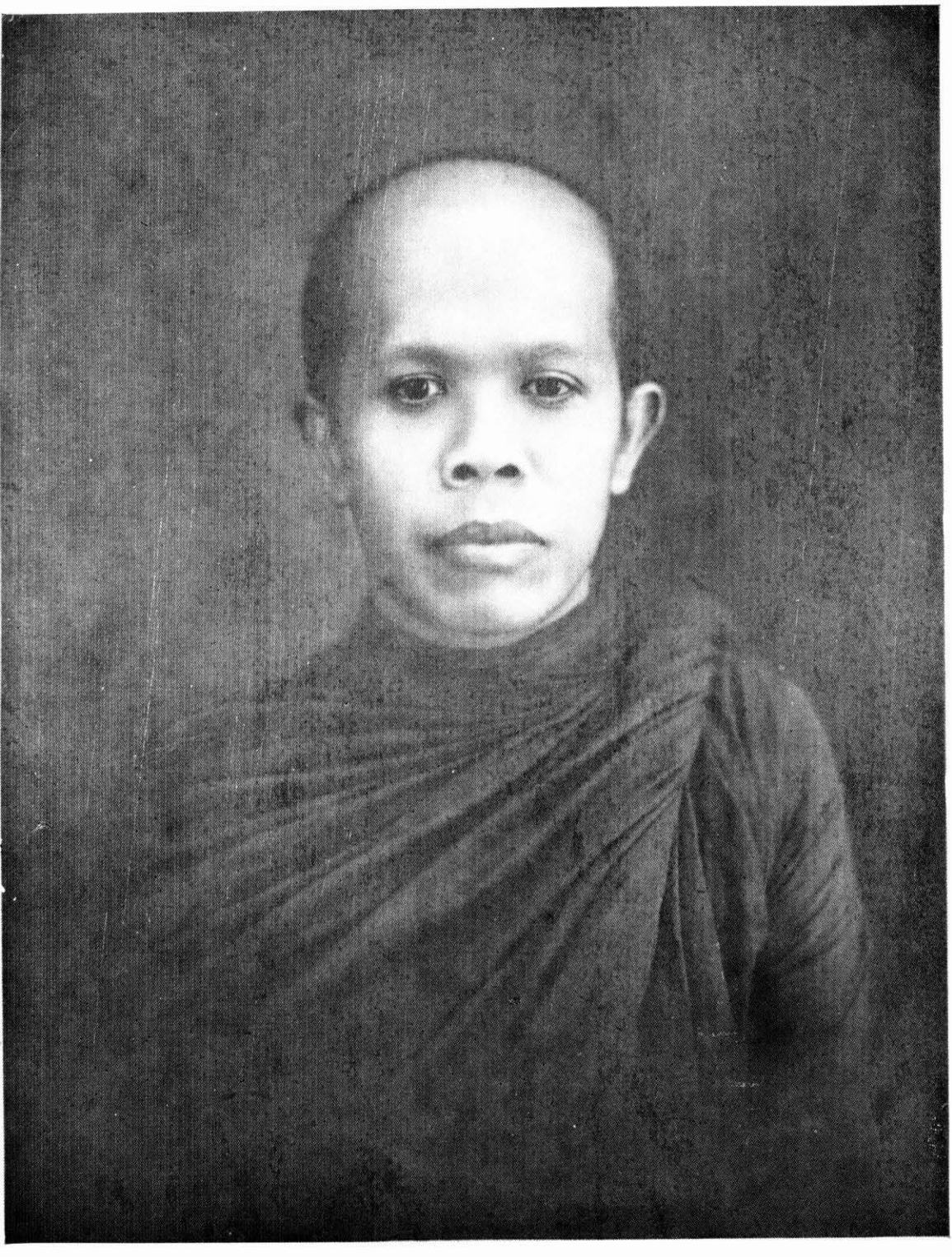
อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโตติ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลราษีทักษิณานุประทานกิจ อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในประถมสัปตมวาร แต่วันเสด็จสวรรคต แห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณ ด้วยอำนาจพระกตัญญุตาเวทิตามวิถีแห่งพุทธศาสนิกชนผู้ดี ดังพระพุทธภาษิตที่ทรงแสดงไว้ว่า

เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ

เมื่อมาระลึกถึงอุปการะที่ท่านทำไว้แล้วในก่อน พึงบำเพ็ญทักษิณา เพื่อท่านผู้ละไปยังปรโลกแล้ว ดังนี้ ฯ

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าสยามนั้น ได้เสด็จอุบัติขึ้น ณ โลกนี้ ยังประโยชน์สุขให้สำเร็จแก่ประชาชน

พระฉายาลักษณ์นี้ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที

ทั่วไป ฯ โดยฐานที่พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ได้ทรงปกครองพระราชอาณาจักรและประชาชนทันสมัย ทรงทะนุบำรุงรัฐมณฑลให้เจริญสมบูรณ์ ทรงเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภกยกย่องพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองวัฒนาถาวร ฯ โดยฐานเป็นกุลยดิพระองค์ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระบรมราชวงศ์ พระราชทานพระราชอิสริยยศโภคสมบัติ และทรงสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุนั้น ๆ ตามสมควรฯ โดยฐานเป็นพระมหาบุรุษ พระองค์มีพระกมลหฤทัยประกอบด้วยพระเมตตาพระกรุณา ทรงบำเพ็ญพระมหาคุณูปการบำรุงสุขและบำบัดทุกข์ แก่ทวยชนผู้ข้องอยู่ในข่ายพระมหากรุณา พ้นที่จะนับจะประมาณ ฯ โดยฐานเป็นสัตบุรุษ พระองค์ทรงพระปัญญาสามารถอาจวิจารณ์อรรถธรรมที่ละเอียด ทรงพระราชนิพนธ์พระธรรมเทศนาสุขุมคัมภีรภาพควรแก่ปัญญาแห่งวิญญูชน ยังทรงประกอบด้วยพระคุณธรรมประการอื่น ๆ เป็นอเนก ฯ เมื่อย่นเข้ากล่าว พระองค์เป็นเอกในหมู่ชน ได้เป็นนาถะที่พึ่งพำนักของคนทั้งหลายทั่วไป สมด้วยเทศนานัยอันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล อรญฺญสฺมิ พฺรหาวเน
ตำ รุกฺขา อุปนิสฺสาย วฑฺฒนฺเตเต วนปฺปตี

ภูเขาศิลามีอยู่ในไพรใหญ่ในป่า ต้นไม้ทั้งหลายได้อาศัยภูเขานั้นเจริญเป็นเจ้าไพร แม้ฉันใด

ตเถว สีลสมฺปนฺนำ สทฺธำ กุลปุตฺตำ อิธ
อุปนิสฺสาย วฑฺฒนฺติ ปุตฺตทารา จ พนฺธวา
อมจฺจา ญาติสงฺฆา จ เย จสฺส อนุชีวิโน

บุตรภรรยา พวกพ้อง พวกอมาตย์ หมู่ญาติ และผู้พึ่งพำนักย่อมได้อาศัยกุลบุตรผู้มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีล เจริญในโลกนี้ ฉันนั้นแล ฯ พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็น ความเจริญ ของชน ทั้งหลาย มีพระราชปฏิปทา ของพระองค์เป็นมูล ย่อมได้เสวยพระยศิปราโมทย์เป็นผลานิสงส์ ครั้นเสด็จสู่สวรรค์แล้ว ยังจะทรงอภิรมย์ยิ่งขึ้นไป สมด้วยเทศนานัยของสมเด็จพระบรมศาสดาว่า

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยโย นนฺทติ สุคตึ คโต

ความว่า ชนผู้มีบุญได้กระทำแล้ว ย่อมชื่นบานในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมชื่นบาน ชื่อว่า ย่อมชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ย่อมชื่นบานในโลกนี้ว่าตนได้ทำบุญไว้แล้ว ไปสู่คติแล้ว ย่อมชื่นบานยิ่ง ๆ ดังนี้ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานพรรณนาความแห่งศัพท์ว่า บุญ โดยประสงค์ ฯ คุณชาติอันเกิดขึ้นแล้วชำระใจให้บริสุทธิ์ ชื่อว่าบุญ โดยต้นเค้า ฯ บุญนี้ จำแนกออกเป็นเหตุและเป็นผล ฯ อโลภะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โลภ คือความอาริเผื่อแผ่ อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โทสะ คือ เมตตา กรุณา อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือ ปัญญา ชื่อว่าบุญเป็นเหตุ ฯ บุญอย่างอื่นอันเกิดเพราะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ชื่อว่าบุญเป็นผล ฯ บุคคลผู้ไม่โลภอาริเผื่อแผ่ ไม่เป็นแต่เว้นจากมิจฉาชีพเท่านั้น ซ้ำสงเคราะห์คนอื่นด้วยโภคทรัพย์ของตนอีก ฯ บุคคลผู้ไม่ดุร้าย มีเมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า ไม่เป็นแต่เว้นจากฆ่าสัตว์และเบียดเบียนสัตว์เท่านั้น ซ้ำขวนขวายเพื่อป้องกันอันตรายและเพื่อทะนุบำรุงชีวิตและความสุขสบายของสัตว์อื่นอีกด้วย ฯ บุคคลผู้ไม่หลง มีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่เป็นเพียงแต่รักตนแล้วและเว้นจากทุจริต ซ้ำคิดเห็นกว้างขวางในทางรักษาสุจริตธรรมและบำรุงผู้อื่นอีก มีชีวิตอยู่เพื่อประโยชน์สุขแห่งชนทั้งหลาย ฯ บุญที่เป็นฝ่ายเหตุและฝ่ายผล มีอุทาหรณ์ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ฯ กล่าวถึงธรรมเป็นเหตุให้บุคคลผู้บำเพ็ญได้ความชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ดังแสดงไว้ในพระคาถา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ท่านผู้มีบุญได้กระทำไว้ ดำรงชีพอยู่เพื่อประโยชน์สุขแห่งประชาชนเห็นปานนี้ ยังไม่มีทางรอดจากมรณภัย จักกล่าวอะไรถึงสัตว์สามัญ ฯ อันมรณะย่อมเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีใครล่วงพ้น จะต่างกันก็แต่เร็วกับช้า แม้พระพุทธภาษิตก็มีว่า อุปนียติ โลโก อทฺธุโว โลกคือหมู่สัตว์ไม่ยั่งยืน อันเวลานำเข้าไปใกล้มรณะอยู่เสมอ อตฺตาโณ โลโก อนภิสฺสโร โลกคือ

หมู่สัตว์หาผู้ป้องกันมิได้ ไม่เป็นใหญ่เฉพาะตน ฯ จริงอยู่ ผู้ใหญ่ย่อมเป็นที่พึ่งป้องกันของผู้น้อย และมีอำนาจในกิจการทั้งหลาย ถึงอย่างนั้น จะเป็นได้ก็ต้องไม่ฝืนธรรมดา เช่นเรือล่องตามน้ำก็ลอยไปได้ แต่ต้องการคนคอยถือท้าย เพื่อไม่เป็นอันตรายในระวาง ถ้าฝืนธรรมดา เช่นจะป้องกันจากมรณะ หรือจะบังคับให้ปล่อยปละก็หาได้ไม่ ฯ อันผู้ถึงกำหนดจะไปสู่ปรโลก ถึงไม่สมัครก็จำไป จะพาญาติพวกพ้องและบริวารไปด้วยก็หาได้ไม่ เขาทั้งหลายจะติดตามไปด้วยก็ไม่ได้ จำต้องละสิ่งทั้งปวงที่สุดจนชั้นสรีระแล้วและไป สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า อสฺสโก โลโก สพฺพํ ปหาย คมนีโย โลกคือหมู่สัตว์หาอะไรเป็นของตนมิได้ จำต้องละสิ่งทั้งปวงแล้วและไป ถึงสัตว์ทั้งหลายจะเข้ากำหนดถือเอาเป็นเจ้าของแห่งสิ่งนั้น ๆ ครั้นมรณะมาถึงก็จำต้องละทั้งสิ้น ของเหล่านั้นก็ตกเป็นของอันผู้อื่นเข้าถือเป็นเจ้าของต่อไป ที่สุดจนรูปกายก็ต้องทอดทิ้ง ปล่อยให้ทรุดโทรมไป ฯ เมื่อโลกสันนิวาสเป็นอยู่เช่นนี้ จะมีอะไรเล่าที่เป็นสาระ ฯ ความไม่อยู่เปล่าจากประโยชน์ บำเพ็ญประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้สมบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทนั่นแล เป็นสาระแห่งชีวิต บัณฑิตย่อมสรรเสริญ ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าได้ตรัสเป็นครั้งสุดท้ายในเวลาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า อามนฺตยามิ โว ภิกฺขเว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราเตือนท่านทั้งหลาย สังขารมีความเสื่อมสิ้นเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ท่านให้บริบูรณ์ด้วยไม่ประมาทเถิด ฯ

พระราชกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชอุทิศถวายด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาและพระเชษฐาปจายนธรรมปฏิบัติ ของลำเร็จเป็นอิฏฐวิบากสุขสมบัติอำนวยถวายแด่สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าพระองค์นั้น โดยสมควรแก่พระคติในสัมปรายภพทุกประการ ฯ โดยเทศนาบริหารดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ขอถวายพระพร.

มหากปิชาดกธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ณ ที่ประดิษฐานพระบรมศพ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๖๗

นโม พุทฺธสฺส ฯ

อตฺตานำ สงฺกมำ กตฺวา โย โสตฺถิ สมตารยิ
กิ ตฺวำ เตสำ กิ เม ตุยฺหำ โหนฺติ เหเต มหากปี
ราชาหำ อิสฺสโร เตสำ ยูถสฺส ปริหารโก
เตสำ โสกปเรตานำ ภีตานนฺเต อรินฺทมาติ ฯ

ยัตน้ำกรัยพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี โดยสมควรแก่พระราชกุศลราศีธรรมสวนกิจ อันสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญเบ็ญจวาร ณ ที่ประดิษฐานพระบรมศพแห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เพื่อทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณ ด้วยอำนาจพระกตัญญูตากตเวทิตาตามสัตบุรุษวิสัย ฯ

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรธรรมิก มหาราชาธิราชเจ้า พระองค์นั้น เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงทำอุปการะอันยิ่งใหญ่แก่ทวยชนเต็มตามหน้าที่แห่งพระราชาธิบดี จัดว่าพระองค์ได้เสด็จมาดี เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่

ประชุมชนเป็นอันมาก พระองค์ได้ทรงกระทำกิจอันควรทำแล้ว เสด็จละโลกไปตามคติของสังขตธรรม จักว่าพระองค์ได้เสด็จไปดี เพราะมีพระกรณียะอันสำเร็จแล้วชั่วระยะกาลแห่งพระองค์ ฯ พระราชามหากษัตริย์ผู้กระทำอุปการะแก่แผ่นดินเช่นนี้ จักว่าเสด็จอุบัติมาเพื่อประโยชน์สุขแห่งประชาชนเป็นอันมาก สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกพระเจ้าจักรพรรดิราชอันเป็นยอดอาคารึกรัตน์ชั้นตรัสในฝ่ายอาณาจักร เทียบกับพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในฝ่ายพระศาสนา ข้อนี้มีพระบาลีในคัมภีร์ทุกนิบาตองคุตตรนิกายสาธกว่า เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา โลเก อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชนฺติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ คูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๒ บุคคลนี้เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแห่งชนเป็นอันมาก เพื่อความต้องการ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสำราญ แห่งชนเป็นอันมาก ทั้งเทวดาและมนุษย์ ๒ บุคคลนี้คือใคร พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ๑ พระราชาจักรพรรดิ ๑ ฯ ก็แลพระมหากษัตริย์ซึ่งจะให้ความอุบัติของพระองค์สำเร็จประโยชน์แก่มหาชนเต็มที่ ก็ต้องพร้อมด้วยสัตตูปการสัมปทา (ความบำเพ็ญอุปการคุณแก่พสกนิกร) เหตุดังนั้นสมเด็จพระบรมโลกนาถผู้ศาสดาของเทวดาและมนุษย์ เมื่อจะประทานพระบรมพุทโธวาทในทางวัฏฏคามินีปฏิบัติไว้เป็นแบบฉบับสำหรับพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองชนนิกาย จึงตรัสสัมปทานั้นไว้ในชาดกปกรณ์หลายสถานโดยสมควรแก่อรรถุปบัติ วาระนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาเฉพาะที่มาในมหากขีชาดกสัตตกนิบาตพอเป็นอุทาหรณ์ ฯ

มหากขีชาดกนั้นในอรรถกถาปกรณ์แสดงไว้ว่า มีอรรถุปบัติ คือเหตุเกิดตรัสเทศนา ทรงพระปรารภญาติคัณฑิยา คือพระอรรยาของพระองค์ที่ให้สำเร็จประโยชน์แก่พระญาติพี่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันณโรงธรรมสภากล่าวสรรเสริญมีนิทานกถาพรรณนาโดยนัยสังเขปดังนี้ว่า อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตผ่านสมบัติในกรุงพาราณสี

พระโพธิสัตว์ยังเกิดในกำเนิดกระบี่ ถึงความเจริญวัยแล้ว คล่องแคล่วชำนิชำนาญการโดดไปมา มีกำลังวังชาสมบูรณ์ยิ่งประมาณว่า ๕ กำลังคชสาร มีหมู่กระบี่เป็นบริวารถึง ๘๐,๐๐๐ อยู่อาศัยในหิมวันตประเทศ ฯ

ในที่นั้น มีต้นมะม่วงใหญ่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา มีสาขาอันงามตระการ บางสาขาก็แผ่ก้านออกไปถึงแม่น้ำ ทรงผลอันโอชารสเป็นที่น่าปรารถนา บ้างก็หล่นลงในน่านน้ำ วานรฝูงที่กล่าวนั้นได้อาศัยบริโภคผลอยู่เนืองนิจ ฯ มหากระบี่โพธิสัตว์เล็งเห็นเหตุว่า ผลมะม่วงที่หล่นลงในน้ำอาจนำอันตรายมาถึงได้ จึงยังคัยให้พวกบริวารกินและปลิดทิ้งผลทางกิ่งที่ทอดไปในน้ำจนหมดสิ้น ถึงอย่างนั้นก็ยังมีผล ๑ หลงตาพวกวานรด้วยซ่อนยังใบที่เป็นรังมดแดงอยู่ เมื่อผลนั้นสุกก็หล่นลงในน้ำแล้วลอยไปติดอยู่ในข่ายของพระเจ้ากรุงพาราณสีผู้เสด็จลงสรงสนานในแม่น้ำ เมื่อเจ้าหน้าที่เลิกข่ายที่กั้นในเวลาสรง จึงพบผลมะม่วงนั้นนำไปถวายพระองค์ไม่ทรงรู้จักเพราะยังเป็นของแปลกในเวลานั้น ต่อเมื่อได้ทรงไต่ถามพวกชำนาญป่า ทรงทราบว่าเป็นผลไม้ไม่มีพิษจึงลองเสวย เมื่อได้ทรงทราบรส ทรงพอพระหฤทัยยิ่งนัก จึงเสด็จโดยชลมารคทวนตามลำน้ำ เพื่อจะทรงพบต้นของผลนั้น มีผู้ชำนาญป่าเป็นมรรคุเทศก์ เมื่อเสด็จถึงต้นมะม่วงนั้นแล้ว จึงตั้งพลับพลาประทับแรมอยู่ ณ ที่นั้น ฯ

ฝ่ายพระโพธิสัตว์เมื่อพวกมนุษย์หลับแล้ว ในอัทธรัตติสมัยเวลาเที่ยงคืน จึงพาบริวารมาบริโภคผลมะม่วงนั้น ฯ แต่อาศัยที่พวกบริวารมาก จึงไม่พอที่จะเงียบสงัดได้ เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงพาราณสีตื่นพระบรรทม พระองค์ทรงปลุกหมู่ราชบริพารขึ้นแล้ว รับสั่งให้หาคนแม่นธนูมาล้อมยิง มิให้พวกวานรเหล่านั้นหนีไปได้ ฯ เมื่อเกิดเป็นภัยขึ้นฉะนี้ พระโพธิสัตว์จึงเล้าโลมเอาใจพวกบริวาร รับว่าจักช่วยให้รอดชีวิต จึงปีนขึ้นสู่กิ่งสูงแล้วโดดไปยังกิ่งที่ทอดไปทางแม่น้ำ วิ่งไปจนสุดปลายกิ่งแล้ว จึงรวมกำลังโดดไปไกลถึง ๑๐๐ ชั่วธนู ไปตกยังพุ่มไม้แห่งหนึ่ง ณ ฝั่งแม่น้ำข้างโน้นแล้วคำนวณดูระยะทางว่า ที่โดดมาจากมีระยะประมาณ

เท่านั้น จึงเที่ยวหาเถาวัลย์ต่อกันเข้าให้ได้ประมาณยาวเท่านั้น และกะส่วนที่จะผูกกับต้นไม้ข้างโน้น แต่เผอิญเวลา หาได้กะส่วนที่จะผูกกับเอวของตนไม่ ฯ เถาวัลย์จึงสั้นไปหน่อยหนึ่ง ฯ วานรโพธิสัตว์จึงเอาปลายเถาวัลย์ข้าง ๑ ผูกให้มั่นกับต้นไม้ที่ริมฝั่ง อีกข้าง ๑ ผูกเข้ากับเอวตนแล้วกระโจนกลับมายังต้นมะม่วง ฯ แต่เพราะเหตุที่เถาวัลย์สั้นไปหน่อยหนึ่งนั้น จึงพอมือจับปลายกิ่งมะม่วงได้ เถาวัลย์ก็ตึงพอดี เมื่อไม่อาจจะทำอย่างไรจึงจับกิ่งมะม่วงให้มั่นทั้ง ๒ มือแล้ว ให้สัญญาแก่หมู่วานรบริวารว่า พวกเจ้าจงเดินไปบนหลังของเรา แล้วไต่ไปตามเถาวัลย์ข้ามไปฟากโน้นโดยสวัสดิภาพ ฯ พวกวานรบริวารได้ทำความเคารพขอขมาแล้วไต่ข้ามแม่น้ำรอดไปได้ ฯ แต่วานรตัว ๑ ซึ่งกล่าวว่าเป็นพระเทวทัต ได้เอาเท้าประหารพระโพธิสัตว์ให้ยอยซ้ำแล้วจึงไป ฯ วานรทั้งหลายได้รอดพ้นอันตรายสิ้นเว้นแต่พระโพธิสัตว์ผู้ไม่อาจจะกระโจนถอยหลังกลับได้ คงยึดกิ่งมะม่วงกับเถาวัลย์ตึงเอวตึงอยู่ ฯ

พระเจ้ากรุงพาราณสีได้ทอดพระเนตรเห็นกิริยาที่วานรกระทำ จึงทรงพระดำริว่า สัตว์ดิรัจฉานนี้ไม่อาลัยชีวิตของตนได้ทำความสวัสดิให้แก่บริษัท เมื่อรุ่งราตรีขึ้น จึงรับสั่งแก่พวกราชบริษัทว่าเราไม่ควรจะทำวานรนายฝูงนี้ให้ถึงความพินาศ จักต้องช่วยประคับประคองให้ลงมาโดยอุบาย จึงรับสั่งให้เทียบเรือขนานเข้าในแม่น้ำ แล้วให้ผูกแม่แคร่สูงขึ้นไปรับพระมหาสัตว์ลงมา จัดหาผ้าลาดให้นอน ให้อาบน้ำ ให้ดื่มน้ำอ้อย และเอาน้ำมันทาสรีระที่ฟกช้ำแล้วเสด็จประทับณที่ใกล้ จึงตรัสคาถาเป็นปฐม ถามเหตุนั้นกะพญาวานร ว่า

อตฺตานํ สงฺกมํ กตฺวา โย โสตฺถิ สมตารยิ
กึ ตฺวํ เตสํ กึ เม ตุยฺหํ โหนฺติ เหเต มหากปี

ท่านทำตนให้เป็นสะพานให้เหล่าวานรไต่ข้ามไปโดยสวัสดิ ท่านเป็นอะไรของเขา วานรเหล่านี้เป็นอะไรของท่าน มหากระบี่ พระโพธิสัตว์ได้

สดับพระวาจานั้น เมื่อจะถวายโอวาทแก่พระเจ้ากรุงพาราณสี จึงกล่าวคาถากราบทูลว่า

ราชาหำ อิสฺสโร เตสำ ยูถสฺส ปริหารโก
เตสำ โสกปเรตานำ ภีตานนฺเต อรินฺทม

เป็นต้น ความว่า ข้าพระองค์เป็นพระราชาเป็นใหญ่ของพวกวานรเหล่านั้น เป็นผู้บริหารฝูง ข้าแต่พระองค์ผู้บำราบข้าศึก เมื่อเขาเหล่านั้นอันความโศกครอบงำแล้วหวั่นหวาดต่อพระองค์ ข้าพระองค์ก็ต้องช่วยตามหน้าที่ ข้าพระองค์ได้โดดไปไกลถึง ๑๐๐ ชั่วธนู แล้วเอาเถาวัลย์ผูกให้มั่นเข้ากับเอว แล้วกระโจนกลับมาหาต้นไม้นี้ ประดุจเมฆที่ลอยลมแต่เพราะอาศัยที่เถาวัลย์สั้นไปหน่อยหนึ่ง ข้าพระองค์จึงไม่พอที่จะถึงต้นไม้ ได้แต่เพียงเอามือเหนี่ยวกิ่งไว้ สรีระของข้าพระองค์ถูกขึงตึงเครียดอยู่ในระวางกิ่งไม้กับเถาวัลย์ ประดุจเชือกชักของช่างกลึงฉะนั้น ข้าพระองค์ได้อนุญาตให้วานรเหล่านั้นเดินเหยียบไปบนตัว รอดพ้นอันตรายไปโดยสวัสดี ฯ

ตำ มำ น ตปฺปติ พนฺโธ วโธ เม น ตปฺเปสฺสติ
สุขมาหริตำ เตสำ เยสำ รชฺชมการยิ

การต้องจำจองก็ไม่ยังข้าพระองค์ให้เดือดร้อน การถูกฆ่าก็ไม่ยังข้าพระองค์ให้วิปปฏิสารเสียดายชีวิต เพราะได้นำความสุขมาให้แก่ผู้ที่ข้าพระองค์เป็นพระราชาของเขา ข้าแต่พระมหาราชเจ้าผู้ปราบปรปักษ์ กิริยาที่ข้าพระองค์ทำนี้เป็นอุทาหรณ์ของพระองค์ ขอพระองค์จงทรงสดับ อันขัตติยราชผู้ทรงพระปรีชา พึงนำความสุขมาพระราชทานแก่รัฐขัณฑวัดแก่ปศุสัตว์วาหนะ แก่พลนิกาย และแก่พลเมืองทั่วหน้า ฯ พระมหาสัตว์ถวายโอวาทอนุศาสน์แด่พระเจ้ากรุงพาราณสีแล้ว ได้ทำกาลกิริยาเพราะความยอยช้าสรีระนั้น ฯ เรื่องนี้พระศันถรนาถาร์ยประพันธ์เพื่อสาธกความที่พระมหากษัตริย์

เจ้าทรงบำเพ็ญสัตตูปการสัมปทา ฯ อันพระราชามหากษัตริย์ย่อมทรงพร่าสุขประโยชน์ของพระองค์ เพื่อพระราชทานสุขประโยชน์แก่ทวยราษฎร์ฉะนั้ จึงเป็นทนิยมนับถืออันลบล้นของพสกนิกร ได้ทรงรับความยกย่องในที่สูง ปรากฏประดุจเทวดาในหมู่มนุษย์ เฉลิมพระเกียรติว่า สมมติเทวราชเจ้า ควรแก่สักการบูชา ฯ รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา พอสมควรแก่เวลา ขอถวายพระพร ฯ

หังสชาดกธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ณ ที่ประดิษฐานพระบรมศพ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๖๘

นโม พุทฺธสฺส ฯ

กจฺจินฺนุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามยํ
กจฺจิ รฏฺฐมิทํ ผีตํ ธมฺเมน อนุสิสฺสตีติ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี โดยสมควรแก่พระราชกุศลราศีธรรมสวนกิจ อันสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญให้เป็นไป เพื่อทรงพระราชอุทิศถวายพระราชกุศล แด่สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ตามสัตบุรุษวิสัย ฯ

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้าพระองค์นั้น ทรงบริบูรณ์ด้วยพระสัมปทาสำหรับพระองค์ มิทรงพระกำลังทรงพระปรีชาสามารถ และทรงบริบูรณ์ด้วยพระเมตตาพระกรุณาเป็นอาทิ พระองค์จึงเป็นผู้สมควรโดยแท้แก่ราชสักการะสัมมานนาภิสักการแห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชสมภารเจ้า และตลอดถึงของประชาชนทั่วไป ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า

ได้ตรัสสัมปทาแห่งพระมหากษัตริย์ไว้ในชาดกปกรณ์เป็นอันมาก โดยสมควรแก่เหตุ วาระนี้จักรับพระราชทาน ถวายวิสัชนาในทัสสชาดก วิสัตนิบาตพอเป็นอุทาหรณ์ ฯ

ทัสสชาดกนั้นในอรรถกถาปกรณ์แสดงไว้ว่า มีอรรถุปยัตติคือเหตุเกิดตรัสเทศนา ทรงพระปรารภพระอานนท์พุทธอุปัฏฐากผู้บริหารชีวิตถวายพระองค์ ในเมื่อช้างนาฬาคิรีแล่นตรงมา ออกยืนขวางหน้าไว้ มีนิทานกถาพรรณนาโดยนัยสังเขปดังนี้ว่า อตีเต พาราณสิยำ พหุปุตฺตโก นาม ราชา รชฺชำ กาเรสิ ในอดีตกาล พระเจ้าพหุปุตตกราชครองราชสมบัติในกรุงพาราณสี ฯ พระอัครมเหสีของท้าวเธอทรงนามพระนางเขมา ฯ พระมหาสัตว์อุบัติในกำเนิดสุพรรณหงส์ทรงนามอตรฐราช ปกครองบริวารอยู่ ณ จิตรกูฏบรรพต ฯ ในกาลนั้นพระนางเขมาทรงพระสุบินว่า ได้สดับรับรสพระธรรมเทศนาของสุพรรณหงส์ จึงทูลความประสงค์นั้นแก่พระราชสวามี แสร้งแสดงเป็นดีว่าเป็นด้วยอำนาจพระครรภ์ตั้ง ฯ

พระเจ้าพาราณสีได้ทรงฟังแล้ว ตรัสถามทราบความว่า ฝูงสุพรรณหงส์อยู่ ณ เขาจิตรกูฏ จึงตรัสสั่งให้ขุดสระชื่อเขมา ปลูกธัญญชาติอันเป็นภักษามีประการต่าง ๆ แล้วให้ประกาศพระราชทานอภัยแก่ฝูงวิหคทั้งปวงให้ลงกินได้ตามใจ ห้ามไม่ให้ผู้คนเข้าไปกล้ำกราย นอกจากนายพรานผู้ ๑ ซึ่งแต่งไว้คอยดักหงส์ ฯ ฝูงวิหคทั้งหลายพากันมาลงกินลงเล่นตามสบายไม่มีภัย เกียรติศัพท์ก็ระบือไปถึงฝูงสกุณอันอยู่ห่างต่างก็พากันมามากขึ้น ๆ จนฝูงสุพรรณหงส์อันอยู่ ณ เขาจิตรกูฏก็มาด้วยบ้าง นายพรานเห็นฝูงหงส์วางใจไม่ระแวงแล้ว ก็ขึงแร้วไว้คอยขัง ฯ วันหนึ่งพระยาอตรฐกับบริวารพากันมาลงหาภักษา เผอิญตัวพระยาติดแร้วของนายพราน ขณะเมื่อบริวารกำลังกินอยู่ พระยาหงส์ก็สู้นิ่งทน จนฝูงหงส์อิ่มแล้วพากันเล่นสำราญ จึงขานเสียงของสัตว์ผู้ถูกดักขึ้นเป็นสำคัญ ฝูงหงส์แจ้งแล้วก็พากันบินหนีไป ฯ หงส์เสนายกขึ้นสุมุขไม่เห็นพระยาอตรฐ ก็เข้าใจว่าคงถูกดักแน่แล้ว จึงบินสวนทางมาเที่ยวหา พบพระยาอตรฐติดแร้วอยู่ หงส์ผู้

พระยาพูดวอนหงส์เสนายคิให้หนีกลับไปเสีย อย่าพลอยเป็นอันตรายด้วยเลย ฯ สุมุขพูดแสดงตนว่า เคยติดตามมาหาละทิ้งไม่ พอใจจะร่วมเป็นร่วมตายด้วยกันฯ

ขณะนั้นนายพรานวิ่งมาถึงจึงมีความหลากใจ ได้ถามสุมุขถึงเหตุมาอยู่เพื่อนธตรฐ ฯ สุมุขตอบแสดงให้ปรากฏว่าเป็นทั้งพระยาเป็นทั้งมิตรร่วมชีวิตของตน ฯ นายพรานแจ้งยุบลแล้วเลื่อมใสในคุณของ ๒ หงส์ จึงแก้พระยาธตรฐปล่อยเสียแล้วบอกให้กลับไป ฯ พระยาหงส์ได้ถามนายพรานถึงเหตุที่ดักตนนั้น ครั้นแจ้งแล้วก็ยอมให้นำตนกับสุมุขไปถวายพระเจ้าพาราณสี ฯ ท้าวเธอมีพระโสมนัสรับสั่งให้จัดทั้งทองให้ ๒ หงส์จบ และโปรดให้รับพระราชทานเลี้ยง แล้วตรัสขอให้แสดงพระธรรมเทศนา ฯ พระยาหงส์แสดงสัมปทาสำหรับพระมหากษัตริย์ถวาย โดยบรรยายยกข้อขึ้นตั้งเป็นปุจฉา ฯ พระนางเขมาได้ทรงสดับสมพระประสงค์ ฯ พระยาหงส์ถวายโอวาทพระเจ้าพาราณสีต่อไป ในสิ้นสัมปทาและอัปปมาทธรรมแล้ว พร้อมด้วยสุมุขเสนายคิกลับไปสู่ที่อยู่ของตน ณ เขาจิตรกูฏนั้น ฯ

ยังมีจักรับพระราชทานแปลความแห่งคาถาประพันธ์ ในหังสชาดกที่พระยาธตรฐกล่าว ยกสัมปทาของพระมหากษัตริย์เข้าขึ้นตั้งเป็นปุจฉาสืบไป

กจฺจินฺนุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามยํ
กจฺจิ รฏฺฐมิทํ ผีตํ ธมฺเมน อนุสาสฺสติ

พระองค์ทรงพระสำราญนิรทุกข์อยู่หรือ และรัฐมณฑลอันสมบูรณ์นี้ พระองค์ทรงปกครองคิโดยธรรมอยู่หรือ ฯ

กจฺจิ โภโต อมจฺเจสุ โกจิ โทโส น วิชฺชติ
กจฺจิ อารา อมิตฺตา เต ฉายา ทกฺขิณโตริว

โทษเป็นเครื่องเสื่อมเสียอย่างหนึ่งอย่างใด ไม่มีในหมู่เสนาอมาตย์ราชเสวกของพระองค์บ้างหรือ อนึ่ง เหล่าข้าศึกมิตรของพระองค์คงห่างออกไปไม่กำเริบกล้า ดุจฉายาไม่ยึดทางทักษิณทิศฉะนั้นหรือ ฯ

กจฺจิ เต สาทิสี ภริยา อสฺสวา ปิยภาณินี
ปุตฺตรูปยสูเปตา ตว ฉนฺทวสานุคา

พระราชเทวีของพระองค์เป็นผู้เช่นกันโดยกุลสมบัติ เชื่อฟังพระองค์ตรัสเพ็ดทูลด้วยพระวาจาอ่อนหวานเป็นที่เจริญพระราชหฤทัย ทรงโฉมประไพ มีพระโอรสดำรงอิสริยยศแล้ว ยังอยู่ในอำนาจ ประพฤติต้องพระราชอัธยาศัยอยู่และหรือ ฯ

กจฺจิ เต พหโว ปุตฺตา สุชาตา รฏฺฐวฑฺฒน
ปณฺฑาเวน สมฺปนฺนา สมฺโมทนฺติ ตโต ตโต

ข้าแต่พระองค์ผู้ดำรงรัฐให้วัฒนะ พระราชบุตรของพระองค์มีมากหลายล้วนมีกำเนิดอันดี มีปัญญาว่องไว สามัคคีชื่นบานในราชกิจนั้น ๆ อยู่หรือ ฯ

พระเจ้าพาราณสีตรัสตอบปฏิญญารับทุกข้อต้น ๆ มา แล้วตรัสตอบปุจฉาข้อหลังของพระยาหงส์ให้สั่งสอนพระราชบุตรดังนี้ว่า

สตฺต เอโก จ เม ปุตฺตา ธตรฏฺฐ มยา สุตา
เตสํ ตฺวํ กิจฺจมกฺขาหิ นาวรุฬฺหนฺติ เต วโจ

ดูก่อนพระยาธตรฐ บุตรตัวของข้าพเจ้ามี ๑๐๑ องค์ ขอท่านจงกล่าวกรณียกิจแก่เธอทั้งปวงผู้จะไม่ล่วงวาจาของท่าน ฯ พระยาธตรฐปราศรัยพระราชกุมารกล่าวพระธรรมเทศนาแสดงเหตุแห่งหายนะและวัฒนะดังนี้ ว่า

อุปฺปนฺโนปี เจ โหติ ชาติยา วินเยน วา
อถ ปจฺฉา กุรุเต โยคํ กิจฺเจ อาปาสุ สีทติ

แม้ผิว่ากุลบุตรเป็นผู้ถึงพร้อมแล้ว ด้วยชาติก็ดี ด้วยมรรยาทก็ดี แต่กระทำความเพียรในกรณียกิจล้าหลัง ย่อมระงมอยู่ในวิบัติ ดังห้วงชลธิ ฯ

ตสฺส สหีรปณฺณสฺส วิวโร ชายเต มหา
นตฺตมนฺโถว รูปานิ ผลานิ อนุปสฺสติ

เมื่อเขามีปัญญายกพร่อง ช่องใหญ่ ๆ ย่อมจะเกิดมากมาย คุกคนอยู่ในทิมืด ณ ราตรี ย่อมแลเห็นรูปทั้งหลายเบื้องไปกว่าจริงทั้งนั้น ฯ อธิบายว่า เมื่อเหตุอันใดอันหนึ่งเกิดปรากฏขึ้นเฉพาะหน้า ไม่มีปัญญาพอจะทาน เขาย่อมอนุมานเห็นเป็นข้อติดขัดใหญ่โตเกินวิสัย ฯ

อสาเร สารโยคญฺญู มติ นเตฺวว วินฺทติ
สรโภว คิริทุคฺคสฺมึ อนตราเยว สีทติ

ผู้สำคัญในกิจการอันมิใช่แก่นสารว่าเป็นแก่นสาร ย่อมไม่ได้ปัญญาญาณเป็นเครื่องรู้ ย่อมจะจมอยู่ในอันตราย ประดุจคฤหทรายอันตกซอกเขาฉะนั้น ฯ

หีนชจฺโจปิ เจ โหติ อุฏฺฐาตา ธิติมา นโร
อาจารสีลสมฺปนฺโน นิเส อคฺคิว ภาสติ

แม้หากนรชนเป็นคนชั้นต่ำ แต่เป็นผู้ขยัน มีปัญญา ถึงพร้อมด้วยศีลมรรยาท ย่อมโอภาสเพียงดังกองเพลิงในราตรี ฯ

เอตำ เว อุปมำ กตฺวา ปุตฺเต วิชฺชาสุ วาจย
สำวิรูเหถ เมธาวี เขตฺตพีชำว วุฏฺฐิยา

พระองค์ทรงถือความข้อนี้เป็นอุทาหรณ์ ผึกสอนพระราชบุตรในวิทยา คนมีปรีชาพึงเจริญขึ้นได้ ดุจพืชหว่านไว้ในนาย่อมงอกงามเพราะน้ำฝนฉะนั้น ฯ

รับพระราชทานพรรณนา อรรถาธิบายแห่งคาถาทั้งหลายนั้นโดยสังเขป ฯ ข้อที่พระยาอตรชูทูลปราศัยพระเจ้าพาราณสีถามถึงพระสำราญนั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า อาโรคฺยา ปรมา ลาภา ความหาโรคมิได้ ชื่อว่าเป็นยอดลาภของชนทั้งหลาย ถ้าขาดความสบาย ลาภอื่น ๆ ก็พลอยขาดไปด้วยกัน ฯ ความผาสุกย่อมเป็นสมบัติอันสำคัญแม้แห่งพระมหากษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดินทรงพระสำราญหาพระโรคมิได้ ย่อมสามารถยังราชกิจให้ลุล่วงไม่ติดขัด พึงเห็นเถิดว่าพระสำราญแห่งพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญแห่งรัฐมณฑลสักเพียงไร ฉะนั้นจึงจัดเป็นสัมปทาของพระมหากษัตริย์ประการ ๑ ฯ

ข้อที่พระยาอตรฐยกความปกครองรัฐมณฑลขึ้นถามถึงนั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า ราชา รฏฺฐสฺส ปณฺฑาณ์ พระราชาเป็นสง่าของรัฐมณฑล ฯ พระองค์เป็นประดุจนายนาวาผู้เดินเรือในมหาสมุทร มนุษย์พลกนิกรเป็นเหมือนผู้เดินสาร อันการเดินเรือต้องอาศัยนายนาวาเป็นที่ตั้ง คนเดินสารจะถึงฝั่งอันเป็นท่าหรือจะพากันพินาศในกลางทาง ก็เพราะนายนาวาผู้สามารถหรือประมาทหละหลวมต่อเหตุการณ์นั้น ๆ ประชาชนก็เหมือนกัน จะอยู่เกษมสุขหรือมีทุกข์ มีภัยก็อาศัยพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองเป็นธรรมหรืออธรรมเป็นเหตุมีกำลังกล้า พระราชอาณาจักรจะวัฒนาหรือทรุดโทรม ก็เพราะพระราชจรรยาของพระมหากษัตริย์เหตุดังนั้นการปกครองรัฐมณฑลโดยธรรมจึงจัดเป็นสัมปทาอันสำคัญประการ ๑ ฯ

ข้อที่พระยาอตรฐทั้งปุโรหาปรารภหมู่อมาตย์นั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า อตฺถมฺหิ ชาตมฺหิ สุขา สหายา อันสหายคือชนผู้ร่วมงาน เมื่อกิจการเกิดขึ้นย่อมเป็นกำลังช่วนขวายให้ได้ความสบายใจ ไม่เฉพาะแต่คนสามัญ แม้พระเจ้าแผ่นดินก็เหมือนกันจำต้องปรารถนา เหล่าเสวกามาตย์ย่อมเป็นกำลังในราชการถ้าเป็นคนตรงในหน้าที่ มีธรรม มีเมตตา มีความกล้า และมีปริชาเป็นคุณสมบัติซื่อสัตย์จงรักภักดีในพระเจ้าแผ่นดินของตน จนถึงอาจสละชีวิตถวายได้ ไม่ใยดีเช่นนี้ย่อมเจริญราชการ เพิ่มพระราชอภินิหารให้ปกแผ่ร่มเย็นทั่วรัฐจังหวัด เหตุดังนั้น ความถึงพร้อมด้วยบริวารสมบัติดังกล่าวมา จึงจัดเป็นสัมปทาอีกประการ ๑

ข้อที่พระยาอตรฐยกความห่างข้าศึกมิตรขึ้นถามถึงนั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า ทุกฺโข สมานสวาโส การตั้งอยู่ใกล้เคียงสามนตราชอันมีกำลังทัดกันหรือยิ่งกว่า แต่เป็นข้าศึกโดยตรงหรือในที่ มีทุกข์ลำบาก ยากที่จะระวังระไว มักประกอบไปด้วยความระแวงรอบข้าง เป็นทางที่เกิดวิวาทสัมประหาร พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราโชบายระงับข้าศึกมิตรเสียด้วยพระเดชานุภาพ หรือผูกพันไว้ด้วยสัมพันธไมตรี เช่นนี้ พระราชอาณาจักรย่อมเกษมสุขปราศจากภัย เหตุนั้นความห่างจากข้าศึกภายนอก จึงจัดเป็นสัมปทาอีกประการ ๑ ฯ

ข้อที่พระยาอตรฐยกทารสมบัติขึ้นตั้งเป็นปุจฉานั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า ภริยา ปรมา สขา ภรรยาย่อมเป็นยอดสหายร่วมคู่ผู้จะยังสกุลให้สืบลงมา ผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์ของสามี ควรได้รับบำรุงเป็นอันดีมียกย่องเป็นต้น ฯ ภัศดาผู้มีอัธยาศัยฉลาดในการสงเคราะห์เอาใจภรรยาให้รักใคร่อยู่ในถ้อยคำได้ สกุลก็มีความสุขความเจริญ เหตุนั้นทารสมบัติจึงจัดเป็นสัมปทาอีกประการ ๑ ฯ

ข้อที่พระยาอตรฐยกบุตรสมบัติขึ้นตั้งปุจฉานั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า ปุตตา วตฺถุ มนุสฺสานำ บุตรเป็นวัตถุคือผู้จะสืบเชื้อสายของหมู่มนุษย์ ฯ เหตุดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของมารดาบิดาจะชวนชวายให้บุตรของตนได้รับฝึกหัดประกอบด้วยคุณสมบัติของสกุล ฯ ความถึงพร้อมด้วยโอรสเฉลิมวงศ์เป็นบุตรสมบัติ จัดเป็นสัมปทาของพระมหากษัตริย์ อีกประการ ๑ ฯ

ต่อนี้ไป พระยาอตรฐแสดงเหตุแห่งหายนะและวัฒนะ ทิโทษแห่งโกสัชชะประกอบกิจล้าเวลา และความเขาษัญญาไม่รู้เท่าเหตุการณ์ ว่าเป็นเหตุตกอับของกุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยชาติสมบัติ สรรเสริญคุณแห่งวิริยะและปัญญาเป็นไปกับศีลาจารวัตร ว่าเป็นเหตุรุ่งเรืองแม้ของนรชนผู้ต่ำสกุลด้วยประการฉะนี้ ฯ สมเด็จพระสุคตเจ้าทรัสเทศนาหังสชาดกแสดงสัมปทา ๖ ประการ สำหรับพระมหากษัตริย์เจ้า ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ขอถวายพระพร

เตสกุณชาดกธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ณ ที่ประดิษฐานพระบรมศพ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๖๙

นโม พุทธสฺส ฯ

พลํ ปญฺจวิธํ โลเก ปุริสสฺมิ มหคฺคเต

ตตฺถ พาหาพลํ นาม จริมํ วุจฺจเต พลนฺติ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาธิการมี โดยสมควรแก่พระราชกุศลราศีธรรมสวนกิจ อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญให้เป็นไป เพื่อทรงพระราชอุทิศถวายพระราชกุศล แด่สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าตามสัตบุรุษวิสัย ฯ

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศิริสินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้าพระองค์นั้น พระองค์เป็นธรรมกามบุคคลทรงใคร่ในธรรมที่ชอบ ทรงประกอบพระราชกรณียมั่นอยู่ในพระอัปปมาทธรรม ด้วยทรงพระปริชาพอที่จะทรงพิจารณาเห็นคติของสังขตธรรมอันแปรปรวนอยู่อย่างไร มิกำลังพระหฤทัยมั่นคง มิได้ทรงหวั่นไหวต่อเหตุอันมากระทบ เพราะเหตุที่ทรงบริบูรณ์ด้วยพระกำลังเต็มตามหน้าที่แห่งพระมหาบุรุษครบทุกสถาน ฯ องค์สมเด็จพระพิชิตมารเจ้าทรงพระปรารภถึงกำลังอันเป็นส่วนโลกสำหรับท่านผู้เป็นมหาบุรุษเช่นนั้น ตรัสเทศนาไว้ในเตสกุณชาดกจัตตาฬีสนิบาตทำนองถวายพระโอวาทแก่พระเจ้ากรุงโกสลตามที่ทูลอาราธนา มีนิทานกถาพรรณนาโดยนัยสังเขปดังนี้ ว่า

อดีเต พาราณสิยำ พฺรหฺมทตฺโต รชฺชำ กาเรนฺโต อปุตฺตโก อโหสิ ในอดีตกาลพระเจ้าพรหมทัตร์ ผ่านสมบัติในกรุงพาราณสี เป็นผู้ไม่มีพระโอรส ฯ เมื่อทรงปรารถนาก็ไม่ได้พระโอรสหรือพระธิดาสมพระประสงค์ ฯ วันหนึ่งพระองค์เสด็จประพาสพระราชอุทยานพร้อมด้วยราชบริพารเป็นอันมาก ได้ทอดพระเนตรเห็นรังนกยนต์นรัง จึงทำรัสสั่งให้ราชบุรุษขึ้นไปดู ทรงทราบว่ามีฟองนกอยู่ในรัง ๓ ฟอง ก็ยังเกิดพระสิเนหา จึงทำรัสสั่งให้นำผอยลาดด้วยสำลีขึ้นไปรับฟองนกทั้ง ๓ นั้นลงมา แล้วทรงรับผอยด้วยพระหัตถ์ ทรงไต่ถามทราบความจากพวกพรานว่าเป็นฟองนกชูกฟอง ๑ ฟองนกสาลิกาฟอง ๑ ฟองนกแก้วฟอง ๑ ทรงยินดี ทรงพระดำริว่า ฟองนกทั้ง ๓ นี้จักเป็นลูกของเรา แล้วให้อำมาตย์ ๓ คน รับฟองนกทั้ง ๓ นั้นไปดูแลประคับประคอง อำมาตย์ทั้ง ๓ ก็ได้รักษาไว้เป็นอย่างดี ฯ นกชูกทำลายฟองออกก่อน อำมาตย์ผู้อภิบาลจึงได้เรียกนายพรานมาดู เมื่อพิจารณารู้ว่าเป็นตัวผู้แล้ว จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลแด่บรมกษัตริย์ พระองค์ทรงพระโสมนัส พระราชทานทรัพย์แก่อำมาตย์ ตรัสกำชับให้เลี้ยงดูรักษา แล้วพระราชทานนามว่า นกเวสสันดร ฯ ต่อนั้นมา นกสาลิกาทำลายฟองออก ครั้นทรงทราบว่าเป็นตัวเมียแล้ว พระราชทานนามว่า นางนกกุณฑลินี ฯ อีกไม่กี่วัน นกแก้วก็ทำลายฟองออก เมื่อทรงทราบว่าเป็นตัวผู้แล้ว จึงพระราชทานนามว่า นกชัมพุกะ ฯ นกทั้ง ๓ เจริญด้วยความบริหารดุจพระราชกุมาร พระราชาตรัสเรียกว่า บุตรของเรา ธิดาของเรา ดังนี้เสมอ ๆ จนพวกอำมาตย์ทั้งหลายต่างพูดเย้ยหยันแก่กันและกันในเรื่องนี้ ฯ

พระบรมกษัตริย์ปรารถนาจะทรงแสดงปัญญาสัมปทาของนกเหล่านั้นให้ปรากฏ จึงให้อำมาตย์ผู้อภิบาลนำนกเวสสันดรมายังพระราชนิเวศน์ ให้ขังในกรงทองแล้ว จึงตรัสบอกพระราชธรรมกะนกเวสสันดรในท่ามกลางมหาชน ฯ นกเวสสันดรทูลตอบพระราชบุโรหิตแสดงราชวัตรสมาทาน ๓ ข้อ คือ การเว้นมุสาวาท เว้นความโกรธ และเว้นความร่าเริงสนุกสนาน ฯ ในวันเป็นลำดับ พระองค์ให้อำมาตย์ผู้อภิบาลนำนางนกกุณฑลินีมายังพระราชนิเวศน์ แล้วตรัสบอกถึงราช

ธรรมประคุณเคียวกัน ฯ นางนกกุณฑลินีนั้น ทูลตอบพระราชปุจฉาแสดงวัตรยท ๒ ประการ คือ ความได้ลาภที่ยังไม่ได้ กับความรักษาลาภที่ได้แล้ว ฯ ในวันเย็นลำดับ จึงโปรดให้นำนกแก้วผู้ชื่อว่าธัมมุกะ ทักล่าวว่าเป็นนกพระโพธิสัตว์มายังพระราชนิเวศน์ ในวาระที่ ๓ นี้ พระองค์ทรัสถามให้พิเศษถึงกำลังอันอุดมกว่ากำลังทั้งหลาย ฯ นกพระโพธิสัตว์ชื่อธัมมุกะทูลยรรยายแสดงกำลังในโลก ๕ ประการ คือ กำลังแขน กำลังทรัพย์ กำลังอำมาตย์ กำลังอภิชาติ และกำลังปัญญา และยกกำลังปัญญาว่าประเสริฐกว่ากำลังทั้ง ๔ นั้น ฯ

ยังนี้จักรับพระราชทานแปลความแห่งคาถาประพันธ์ ในเตสกุณชาดก ที่นกทั้ง ๓ นั้นทูลตอบพระราชปุจฉาเย็นลำดับไป ฯ คาถาประพันธ์ที่นกเวสสันดรกล่าว จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาเพียงคาถาต้น ว่าดังนี้

ปธเมเนว วิตถ์ โกธ์ หาส์ นิวารเย
ตโต กิจฺจานิ กาเรยฺย ต์ วต์ อาหุ ขตฺติย

แปลความว่า ข้าแต่พระบรมกษัตริย์ พระราชาควรทรงห้ามเสียซึ่งมุสาวาท ความโกรธ และความร่าเริงก่อนแล้ว แต่นั้นพึงให้ทำกิจทั้งหลาย นักปราชญ์ทั้งหลาย ได้กล่าวคำอันข้าพระองค์กล่าวมาแล้วนั้น ว่าเป็นวัตรสมาทานของพระราชา ฯ

ในคาถาต้นนี้ แสดงราชวัตรสมาทาน ๓ ประการ คือ เว้นจากมุสาวาท เว้นจากความโกรธ และเว้นจากความร่าเริงสนุกสนาน เป็นอันให้สำเร็จสันนิษฐานว่า พระมหากษัตริย์ผู้ได้พระนามว่า ธรรมิกราช พระเจ้าทรงธรรม ย่อมบำเพ็ญราชวรรยาในส่วนพระองค์ ทรงตั้งอยู่ในอุชุภาพรักษาสัตย์ ไม่ยังวิบัติให้เกิดแก่ผู้อื่นโดยอฐาน เพราะทรงพระพิโรธ หรือโปรดในทางสนุกเกินประมาณอันเป็นฐานแห่งความประมาท ทรงสอดส่องในพระราชกรณีย์ด้วยพระปรีชาอันสุขุม เพื่อให้สำเร็จประโยชน์สุขแก่ชนนิกรผู้อยู่ใต้พระบารมี ฯ คาถาประพันธ์ที่นางนกกุณฑลินีกล่าว จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาเพียงคาถาต้น ว่าดังนี้

เทฺวว ตาต ปทกานิ ยตฺถ สพฺพํ ปติฏฺฐิตํ
อลทฺธสฺส จ โย ลาโภ ลทฺธสฺส อนุรกฺขนา

แปลความว่า ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขตั้งอยู่เฉพาะแล้วในบท ทั้ง ๒ คือ ความได้ซึ่งลาภอันยังไม่ได้ ๑ ความตามรักษาซึ่งลาภอันได้แล้ว ๑ ฯ

อธิบายความแห่งคาถาต้นนี้ว่า ประโยชน์และความสุขตั้งอยู่เฉพาะแล้วใน ๒ ข้อคือความได้ซึ่งลาภที่ยังไม่ได้ กับความรักษาลาภที่ได้แล้วไม่ให้เสื่อมไป ฯ จริงอยู่ ความยังเกิดขึ้นแห่งลาภที่ยังไม่ยังเกิดขึ้น ไม่สู้เป็นภาระอันสำคัญนัก ก็แต่ความตามรักษาไว้ซึ่งลาภที่เกิดขึ้นแล้วนั่นแล เป็นภาระอันสำคัญกว่า บุคคลบางคนแม้ยังลาภยังยศให้เกิดขึ้นแล้ว แต่เป็นผู้ประมาท ภายหลังย่อยหรือตกอับ ย่อมเดือดร้อนยิ่ง เหตุนั้นบุคคลพึงเป็นผู้ไม่ประมาท พึงตามรักษาไว้ซึ่งลาภและยศที่เกิดขึ้นแล้วนั้น ฯ คาถาประพันธ์ที่นกพระโพธิสัตว์ชื่อชัมพุกะกล่าว แสดงกำลังในโลก ๕ ประการ สำหรับบุรุษผู้ถึงความเป็นมหิสราธิบดีว่าดังนี้

พลํ ปญฺจวิธํ โลเก ปุริสสฺมิ มหคฺคเต
ตตฺถ พาหาพลํ นาม จริมํ วุจฺจเต พลํ

เป็นต้น แปลความว่า กำลังในบุรุษผู้มีอัยาศัยใหญ่ในโลกมี ๕ ประการ ในกำลังเหล่านั้น กำลังแขนกล้าว่าเป็นอย่างทราม ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญพระชนม์ กำลังโภคะกล้าเป็นที่ ๒ กำลังอำมาตย์ (คือผู้ร่วมการงาน) กล้าเป็นที่ ๓ กำลังอภิชาต (คือความอุบัติในสกุลอันสูงศักดิ์) กล้าเป็นที่ ๔ แน่ บัณฑิตย่อมครอบงำกำลังทั้ง ๔ ประการนี้ด้วยกำลังปัญญา กำลังปัญญาเป็นกำลังอันประเสริฐเลิศกว่ากำลังทั้งหลาย บัณฑิตอันกำลังปัญญาเข้าอุดหนุนแล้ว ย่อมขวนขวายซึ่งความเจริญ ฯ ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินคำที่ได้สดับ ปัญญาเป็นเครื่องเจริญแห่งเกียรติศักดิ์และลาภสักการ นรชนในโลกนี้เป็นไปด้วยปัญญาแล้ว แม้เมื่อทุกข์เกิดขึ้น ย่อมรอด

ภัยได้ความสุขเพราะฉลาดในอุบาย ฯ ก็ใคร ๆ ไม่สดับด้วยดี ไม่อาศัยผู้สดับมาก ไม่พิจารณาให้รู้จักสิ่งซึ่งตั้งอยู่ในสภาวธรรมย่อมไม่ได้ซึ่งปัญญา ฯ อนึ่ง บุทคลใดรู้จำแนกธรรม ขยันในการควรขยัน ไม่เกียจคร้าน ย่อมหมั่นเนือง ๆ โดยกาล ผลคือการงานของผู้นั้นย่อมสำเร็จ ฯ เมื่อบุคคลมีสิ่งที่มิใช่ย่อเกิดแห่งลาภยศเป็นปกติ มาคบหาบุคคลที่มิใช่ย่อเกิดแห่งลาภยศ เบื่อหน่ายทำการงาน ผลที่ชอบย่อมไม่เผล็ดแก่เขา เมื่อบุคคลมีน้ำใจขวนขวายและคบหาบุคคลผู้ร่วมอัธยาศัย ไม่เบื่อหน่ายทำการงานผลที่ชอบย่อมเผล็ดแก่เขา ฯ ปัญญาเป็นส่วนแห่งความประกอบในเหตุที่ควรประกอบ ทั้งเป็นเครื่องตามรักษาผลที่รวยรวมไว้ได้แล้ว ฯ พระบิดา ขอพระองค์จงทำโอวาทเหล่านี้ไว้ในพระหฤทัย ขอพระราชทรัพย์อย่าย้ายย้อยไปโดยใช่เหตุ เพราะว่าบุคคลผู้ทรามปัญญาย่อมจมอยู่โดยใช่เหตุ ประดุจเรือนที่มุงบังด้วยไม้อ้อ ย่อมล้มทลายได้ง่ายดายฉะนั้น ฯ

อธิบายความแห่งคาถาประพันธ์เหล่านี้ว่า บุรุษผู้มีอัธยาศัยใหญ่ตั้งอยู่ในฐานเป็นมหาบุรุษในโลก พึงมีกำลัง ๕ ประการ ใน ๕ อย่างนั้นกำลังแขน ที่ได้แก่กำลังกาย จัดว่าเป็นอย่างทราม เพราะสามารถให้สำเร็จเพียงเล็กน้อยเฉพาะตน ถึงอย่างนั้นก็ยังเป็นของจำต้องปรารถนาเพราะสำเร็จมาแต่ความไม่มีโรคซึ่งจัดว่าเป็นยอดลาภ ฯ กำลังโภคะเป็นใหญ่กว่ากำลังกาย เพราะสามารถให้สำเร็จประโยชน์ได้หลายสถานทั้งเป็นอุปการแก่ความสุข ฯ ผู้มีทรัพย์ เบื้องต้นย่อมมีความอิ่มใจ เมื่อได้ใช้จ่ายไปในทางที่ชอบ ย่อมได้ความสำราญ เมื่อไม่เป็นหนี้ท่านผู้อื่นย่อมมีใจปลอดโปร่ง จะดำริอะไรก็โล่งไม่สะดุด เมื่อได้อาศัยโภคะเป็นกำลังอุดหนุนให้เป็นอยู่โดยชอบ ไม่ต้องประกอบการอันเป็นส่วนทุจริตย่อมได้เสวยผลแห่งชีวิตล้วนแต่เป็นที่เจริญใจ ฯ แต่ทรัพย์ที่หาได้ในทางผิด หาให้สำเร็จกิจเหล่านี้ไม่ ต่อเป็นไปในทางชอบ และประกอบด้วยอุบายรู้รักษา จึงจัดว่าเป็นเครื่องผดุงกำลัง ฯ ถึงอย่างนั้นยังไม่สำคัญเท่ากำลังอำมาตย์ คือบุทคลผู้เป็นกำลังในการงาน ฯ อำมาตย์ที่เป็นผู้มีความคิดเฉียบแหลมไม่นอกทาง เป็นผู้กล้าในสงครามสามารถสละชีวิต มีน้ำใจหนักแน่นไม่กลับกลาย ย่อมมี

ประโยชน์มากหลายประดุจพระพาหาหรือราชพาหนะ พระมหากษัตริย์สำเร็จความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช ก็เพราะปริณายกผู้สามารถที่ได้ชื่อว่าปริณายกรัตน์ ฯ แต่ข้อที่ทะนุบำรุงน้ำใจอำมาตย์ให้เป็นเช่นนั้น ก็ด้วยกำลังอภิชาตคือความอุบัติในชาติตระกูลอันสูงศักดิ์ ฯ พระมหากษัตริย์เจ้าก็อยด้วยพระบุญญาธิการ มาสโมสรเพิ่มพูนวิบากขันธ์ อันมโหฬาร ให้ทรงสมบูรณ์ด้วยพระชาติสมบัติในเบื้องต้น ย่อมเป็นที่นิยมนับถือของอเนกชนนิกร ดังแสดงไว้ในบาลีประเทศ ว่า อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปิติโต จ มีพระชาติอันดีทั้งฝ่ายพระชนนีทั้งฝ่ายพระชนก สสุทฺธคหณิโก ประสูติจากพระครรภ์อันบริสุทธิ์ อกุชิคุโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน ไม่มีใครพูดคัดค้านติเตียนได้ด้วยกล่าวถึงพระชาติ และได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์เจ้าปฐพิมณฑล ต้องด้วยลักษณะในคำนิพนธ์ว่า

ขตฺติโย เสฏฺโฐ ชเน ตสฺมึ เย โคตฺตปฏิสาริโน

พระมหากษัตริย์เป็นใหญ่ในหมู่ชนผู้รังเกียจด้วยโคตร ฯ กำลังอภิชาติเป็นสำคัญฉะนี้ ฯ แต่กำลังคือปัญญา บัณฑิตกล่าวสรรเสริญว่าเป็นประเสริฐเป็นยอดแห่งกำลังทั้งปวง ฯ นักปราชญ์ย่อมครอบงำซึ่งกำลังทั้ง ๔ คือ กำลังกาย กำลังทรัพย์ กำลังอำมาตย์ และกำลังอภิชาตด้วยอานุภาพแห่งกำลังปัญญา เพราะว่าบัณฑิตอันกำลังปัญญาเข้าอุปถัมภ์แล้วย่อมบรรลุถึงความเจริญ ฯ ต่อนั้นเมื่อนกพระโพธิสัตว์จะสรรเสริญกำลังปัญญา จึงกล่าวว่า ปัญญาย่อมตัดสินซึ่งการเล่าเรียนที่ได้สดับแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องเจริญแห่งความเลื่องลือเกียรติยศ และลาภสักการ ฯ นรชนในโลกนี้เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญาแล้ว ถึงทุกข์จะเกิดขึ้น ก็เป็นผู้ไม่มีภัย กลับได้สุข เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ฯ นกพระโพธิสัตว์พรรณนากำลังทั้ง ๕ ยกกำลังปัญญาขึ้นกล่าวว่าเป็นยอด ด้วยฐานะมีประมาณเท่านี้ ฯ สมเด็จพระสุคตเจ้าตรัสเทศนาเตสกุณชาดก ทำนองฉวยพระโอวาทแก่พระเจ้าปเสนทิผู้ผ่านโกศลรัฐทรงแสดงวัตรยุทสำหรับพระมหากษัตริย์ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ขอพระราชกุศลราษีทักษิณานุประทานกิจอันสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญด้วยพระกตัญญุตากตเวทิตา จงนำมาซึ่งอิฏฐวิบากสุขสมบัติอำนวยถวาย แด่พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช โดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพ สมดังพระบรมราชูทิศทุกประการ โดยเทศนายริหารดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ฯ ขอถวายพระพร.

บุญนิธิกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวายในรัชกาลที่ ๖

ในงานฉลองเบิดเรือนเทวกุล

จังหวัดพระประแดง

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมน ทเมน จ
นิธิ สุนิหิโต โหติ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
เจติยมฺหิ จ สงฺเฆ วา ปุคฺคเล อติถีสุ วา
มาตริ ปีตริ วาปี อโถ เชฏฺฐมฺหิ ภาตริ
เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโย
ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉตีติ ฯ

ขัดนี้ จักรับประทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี เพิ่มพูนพระกุศลบุญฤทธิ์ทิยพิตรทั้งหลายได้ร่วมหฤทัยพร้อมเพรียงกันทรงบำเพ็ญในการฉลองเบิดเรือนเทวกุลในบริเวณโรงพยาบาลโรคเรื้อนจังหวัดพระประแดงนี้พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิบดี(๑) เสด็จมาเป็นประมุขในงาน ฯ เรือนเทวกุลนี้ ยพิตรทั้งหลายได้บริจาคทุนทรัพย์เป็นอันมากสร้างขึ้นด้วยประสงค์จะทรงสนองพระคุณ แด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ พระชนกาธิบดี ทรงอุทิศพระกุศลถวายเป็นธรรมิกบรรณาการด้วยกำลังพระกตัญญูกตเวที ทั้งเป็นอนุสาวรีย์เชิดชูเทวกุลให้บรรเจิดอยู่ชั่วกาลนาน ฯ พระ

---

(๑) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ฯ งานนี้ในรัชกาลที่ ๖ ฯ

กุศลวิยาถาวรวัตถุทานอนวัชชกิจที่บัณฑิตทั้งหลายได้ร่วมหฤทัยทรงบำเพ็ญ ด้วยเหตุนามีพระกตัญญูกตเวทิเป็นมูล ชื่อว่าทรงแสดงความสมบูรณ์แห่งวัตรบทของสัตบุรุษบุคคล ต้องด้วยพระพุทธนิพนธ์ว่า

มาตาเปติภรำ ชนฺตุ กุเล เชฏฐาปจายินำ
สณฺหำ สขิลสมฺภาสำ เปสุเณยฺยปฺปหายินำ
มจฺเฉรวินเย ยุตฺตำ สจฺจำ โกธาภิภุ นรำ
ตำ เว เทวา ตาวตึสา อาหุ สปฺปุริโส อิติ

เทพเจ้าชั้นดาวดึงสสวรรค์ได้กล่าวสรรเสริญนรชน ผู้เป็นบุคคลเลี้ยงมารดาบิดา สัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่ในสกุล มีวาจาอันละเอียด เจรจาแต่ถ้อยคำอันจะนำให้เกิดมิตรสันถวะ เว้นคำส่อเสียดให้เขาแตกร้าว ประกอบตนในอุบายเครื่องบำบัดมัจฉริยโทษ มีสัจจะที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม ครอบงำความโกรธเสียได้ ว่าเป็นสัตบุรุษ ดังนี้ ฯ

อันธรรมดาบุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์มีปริชา ย่อมใช้ทรัพย์ที่มีให้เป็นประโยชน์แก่ตนและตลอดบุคคลอื่นทั่วไป ด้วยมาพิจารณาเห็นว่า การใช้ทรัพย์ที่มีอยู่บำรุงเพียงให้เป็นสุขเฉพาะตน ก็จัดว่าเป็นสุข หรือบริจาคแก่บุคคลใดโดยเฉพาะก็ทำให้ผู้นั้นได้รับความสุข แต่ยังจัดว่าเป็นความสุขเล็กน้อยพอประมาณอยู่ในฐานที่มีเขตแคบ ส่วนการสละทรัพย์สร้างถาววัตถุ เช่น อุโบสถ วิหาร กุฏิ สังฆิกเสนาสน์ โรงเรียน หรือโรงพยาบาล อันเป็นประโยชน์ทั่วไปทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ได้สำนักอาศัยอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ศึกษาเล่าเรียนเจริญความรู้ส่วนปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ รักษาศีลสดับธรรม หรือบุคคลผู้มีโรคาพาธได้มาอยู่อาศัยรักษาตัวหายโรคภัยไข้เจ็บเป็นสุขสบาย จัดว่าเป็นความสุขอันไพบูลแพร่หลายแก่ประชุมชนเป็นอันมาก มีขอบเขตอันไพศาล ฯ บัณฑิตทั้งหลายทรงทราบตามนัยที่ถวายวิสัชนามา จึงโปรดให้สร้างถาววัตถุคือเรือนเทวกุลนี้

ชื่อว่าทรงสละสุขพอประมาณส่วนเล็กน้อย ย่อมเพ็ญพระกุศลอันจะเป็นทางให้ประสบสุขไพบูลย์เต็มที่ ต้องด้วยพระพุทธานุศาสน์ว่า

มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ
จเช มตฺตาสุขํ ธีโร สมฺปสฺสํ วิปุลํ สุขํ

ถ้าบุคคลเห็นสุขอันไพบูลย์เพราะสละสุขพอประมาณเสีย ผู้มีปัญญาเห็นสุขอันไพบูลย์ดีกว่า พึงสละสุขพอประมาณเสีย ฯ

พระพุทธภาษิตนี้มีอรรถาธิบายโดยประสงค์ว่า ให้สละสุขที่จะพึงได้พอประมาณเสีย ให้ทำกิจอันจะเสวยผลคือความสุขอันเต็มเปี่ยม ฯ การบำรุงให้ทนได้ความสุขหรือบำรุงเฉพาะผู้ ๑ พวก ๑ ให้ได้ความสุข ชื่อว่ามัตตาสุข สุขพอนับพอประมาณ การบำรุงให้ได้ความสุขทั่วถึงไม่เลือกเจาะจงบุคคล ชื่อว่าวิปุลสุข สุขอันไพบูลย์ เช่นสร้างวัตถุอันเนื่องในการพยาบาล ย่อมเป็นสถานที่ให้ได้ความสุขทั่วถึงแก่ผู้มีโรคาพาธได้มาอยู่อาศัยรักษาตัวหายโรคภัยไข้เจ็บได้ความสำราญกายเป็นต้น ฯ อนึ่งการบำเพ็ญทานบริจาคที่จัดว่าเป็นสาธารณกุศล เป็นกิจอันพุทธศาสนิกชนผู้มีปรีชามีอัธยาศัยใหญ่เห็นอำนาจประโยชน์แล้วจึงบริจาคบำเพ็ญ และจัดว่าเป็นกิจแห่งการแผ่ไปด้วยพรหมวิหารธรรมอันเป็นส่วนอโนทิสสผรณาแผ่ไปโดยมิได้เจาะจง อันเป็นข้อมุ่งหมายในพระพุทธศาสนา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นต้นเค้าแห่งศาสนปฏิบัติ โดยพระพุทธภาษิตตรัสว่า อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เมตฺตํ จิตฺตํ อาเสวติ ภาเวติ มนสิกโรติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุ เสพก็ดี ทำให้เจริญก็ดี ทำในใจก็ดี ซึ่งจิตประกอบด้วยเมตตาแม้ชั่วกาลเพียงมาตรว่า ลัดนิ้วมือเดียวเท่านั้น ภิกษุผู้นี้เรากล่าวว่าอยู่ไม่ห่างเหินจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ไม่ฉันบิณฑบาตของแว่นแคว้นเปล่า โก ปน วาโท เย นํ พหุลีกโรนฺติ จะกล่าวอะไรถึงผู้ทำเมตตาจิตนั้นให้มากออกไป ยิ่งทำได้เท่าไรก็ยิ่งดี ชื่อว่าประพฤติสมควรแก่โอวาทานุศาสนีของพระศาสดา ฯ

อันการแผ่ไปด้วยเมตตาพรหมวิหาร ด้วยอาการที่ช่วยขวนขวายเอาใจใส่รักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้ จัดว่าเป็นองค์แห่งเมตตากายกรรมประการ ๑ อันนับเข้าในสาราณียธรรม ในฝ่ายธรรพชิต สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเตือนให้ภิกษุเอาใจใส่ช่วยรักษาพยาบาลเพื่อนสหธรรมิกผู้อาพาธ ทรงยกย่องว่ามีอานิสงส์ผล เสมอด้วยการอุปัฏฐากพระองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ

อนึ่งบุคคลผู้บำเพ็ญกุศลในทางช่วยบำบัดโรค จัดว่าได้เผื่อแผ่แจกปันลาภอันประเสริฐแก่บุคคลทั้งหลาย เพราะความปราศจากโรคเป็นสิ่งที่พึงประสงค์อยู่ด้วยกันทั่วหน้า ความไม่มีโรคจึงเป็นลาภอย่างเยี่ยมกว่าลาภอื่น ๆ ธรรดามีอยู่ในตัวเองส่วน ๑ และยังเป็นเหตุให้เกิดลาภผลอย่างอื่นอีก ในคติโลก เป็นเหตุให้สามารถทำกิจการต่าง ๆ ด้วยกำลังกายและกำลังความคิด ให้เกิดลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ทรัพย์สมบัติ ศฤงคาร บริวาร ในทางธรรม เป็นเหตุให้สามารถบำเพ็ญสัมมาปฏิบัติ ประพฤติกุศลกัลยาณวัตร ได้ศรัทธาเลื่อมใสสติปัญญาในพระพุทธศาสนาได้เต็มที่ เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า อาโรคฺยา ปรมา ลาภา ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง ฯ

ลาภอันประเสริฐนี้แม้ทุกคนปรารถนา แต่มีมาเพราะเหตุที่ได้อบรมอันเป็นส่วนบำรุงบำบัดบ้างส่วนอดีตบ้าง ความที่บุคคลเป็นผู้มีความสำราญกายห่างจากโรค นอกจากจะมีมาเพราะเหตุบำรุงบำบัดส่วน ๑ แล้ว ยังมีมาเพราะเหตุอดีต คือบุญกุศลที่ได้อบรมบำเพ็ญไว้แต่ปางก่อน มีการไม่เบียดเบียนคนและสัตว์เป็นต้น อันเป็นฝ่ายปหานะการละ และบำเพ็ญกุศลเกื้อกูลแก่โรงพยาบาล ช่วยบริหารคนเจ็บไข้ให้หายโรคาพาธได้รับความสุขสบาย อันเป็นฝ่ายภาวนาการเจริญอีกส่วน ๑ ด้วย ยิ่งทั้งหลายได้ทรงบำเพ็ญสาธารณกุศลนี้ จัดว่าได้ทรงอบรมวิบูลสุข ทั้งเป็นกิจแห่งพรหมวิหารอันเป็นส่วนอโนทิสสผรณา ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ผู้มาอาศัยให้หายโรคาพาธได้ความสำราญ เป็นการเผื่อแผ่ลาภอันประเสริฐแก่ทวยชน และชื่อว่าทรงปฏิบัติเหตุอันจะนำให้ประสบผลอย่างเดียวกัน

ทั้งได้ทรงพระปรารภถึงสมเด็จพระชนกาธิบดี พระบุรพการี ซึ่งเป็นที่ทรงเคารพและสิเนหาอย่างยวดยิ่ง พาให้มีเจตนาแรงกล้า เมื่อปรารภย่อมเกิดความเต็มใจ จัดเป็นบุรพเจตนา คือความดำริก่อนแต่จะบริจาค เมื่อเวลาบริจาคย่อมเกิดความตั้งใจ จัดเป็นมุญจนเจตนาคือความดำริในเวลาบริจาค ครั้นเสร็จแล้วเกิดความอิ่มใจว่าได้สนองพระคุณท่าน จัดเป็นอปราปรเจตนา คือความดำริภายหลังบริจาค เมื่อเจตนาใน ๓ กาลแรงกล้าเช่นนี้ กุศลที่บำเพ็ญย่อมมีผลไพบูลย์เพิ่มพูนให้เกิดธรรมปีติ ทรงประสบพระสิริสุขเกษมสำราญเป็นผล ดังพระพุทธนิพนธ์ว่า

ธมฺมปีติ สุขํ เสติ วิปฺปสนฺเนน เจตสา

ชนผู้ได้ธรรมปีติคือความอิ่มใจอาศัยธรรม ย่อมอยู่เป็นสุข มีใจผ่องใส ฯ การบำเพ็ญพระกุศลอย่างนั้นนั้นจัดได้ว่าทรงฝังขุมทรัพย์คือบุญไว้ในพระพุทธศาสนา สมด้วยพระคาถาในนิธิกัณฑสูตรซึ่งได้ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า

ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมน ทเมน จ

เป็นอาทิ ความว่า ชนผู้ใดเป็นสตรีก็ดี เป็นบุรุษก็ดี ฝังขุมทรัพย์ไว้ในเจดีย์ ในสงฆ์ ในบุคคล ในแขกผู้มาหา ในมารดาบิดา หรือในพี่ชายพี่หญิง ด้วยการให้ ด้วยศีล ด้วยการสำรวมจิต และด้วยการข่มใจ ขุมทรัพย์นั้นชื่อว่าอันชนนั้นฝังไว้ดีแล้ว อันใคร ๆ ไม่พึงผจญได้ เป็นบุญนิธิอันจะติดตามตนไป เขาจักถือเอาบุญนิธินั้นไปในสัมปรายภพ เมื่อถึงคราวจะต้องละสิ่งทั้งปวงไป ดังนี้ ฯ

อธิบายความว่า คนโบราณย่อมเก็บทรัพย์อันเหลือใช้ฝังไว้ในปฐพี สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสการบริจาคเป็นการบุญว่า บุญนิธิ ขุมทรัพย์ คือบุญเทียบการฝังทรัพย์ คือสินนั้น ฯ ทรัพย์คือสินอันเขาฝังไว้ในแผ่นดินลึกเท่าลึกจนถึงน้ำเป็นที่สุด ด้วยหมายใจว่าเมื่อกิจธุระเกิดขึ้น เช่นจำต้องเสียให้แก่หลวงเป็นราชพลี หรือถูกโจรและไพรีบีบคั้น เป็นหนี้สินเขาจำต้องใช้ หรือเกิดทุพภิกขภัย หรือมีวิบัติอย่างใดอย่าง ๑ จะได้ขุดขึ้นใช้ ถึงอย่างนั้นทรัพย์นั้นย่อมไม่สำเร็จ

ประโยชน์แก่เขาทุกเมื่อไป ทรัพย์เคลื่อนที่เสียก็ได้ เขาลืมฐานที่เสียก็ได้ พวกนาคหรือพวกยักษ์เอาไปเสียก็ได้ หรือพวกญาติชนร่วมมรดกผู้ไม่ชอบกันลักขุดเอาไปเสียก็ได้ สุดแต่ว่าสิ้นบุญลงเมื่อใด ทรัพย์นั้นจักพินาศไปเมื่อนั้น ฯ ส่วนทักษิณาอันทายกทายิกาบริจาคในพระเจดีย์ มิฉวายเป็นพุทธบูชาเป็นอาทิ หรือในสงฆ์ หรือเฉพาะเจาะจงภิกษุเป็นส่วนปาฏิปุคคลิก หรือเผื่อแผ่แก่แขกผู้มาถึงถิ่นเป็นส่วนอติถิพลี หรือเกื้อกูลมารดาบิดาพี่ชายพี่หญิงของตน และกุศลอย่างอื่นอีก เป็นต้นว่ารักษาศีล สำรวมจิต และการข่มใจไม่ให้ละเลิงในการขาป อันเขาได้บำเพ็ญ ชื่อว่าเป็นบุญนิธิขุมทรัพย์คือบุญอันเขาฝังไว้ด้วยดี อันโจรและไพรีเป็นต้นไม่สามารถผจญได้ เป็นกุศลอันจะติดตามตนไปในปรภพ เมื่อถึงคราวจะต้องละสิ่งทั้งปวงไป เขาจักพาเอาบุญนิธินั้นไป ฯ แม้ในทุกวันนี้ คนมีวิจารณญาณหาฝังทรัพย์คือสินไว้ในแผ่นดินไม่ เก็บไว้ในธนาคารเพื่อให้เกิดผล ถึงอย่างนั้นก็ยังไม่พ้นจากวิบัติไปได้ทีเดียว ส่วนทรัพย์อันเจ้าของบริจาคไปในการบุญนั้นย่อมเป็นจำนวนอันยั่งยืนไม่สาธารณ์แก่ผู้อื่นและอันตรายทั้งหลาย พ้นวิสัยอันพวกโจรจะปองร้ายลักฉ้อเอาไป เจ้าของชื่อว่าถือเอาสาระแห่งทรัพย์นั้นไว้ได้ กล่าวคือบริจาคในการบุญคราวใด ชื่อว่าได้ผนวกจำนวนแห่งประโยชน์อันได้ทำแก่ผู้อื่นขึ้นคราวนั้น ฯ บัณฑิตย่อมสรรเสริญคนบริโภคสมบัติ ผู้รู้จักเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นไว้ว่า

ทตฺวา จ ภุตฺวา จ มหานุภาวา
อนินฺทิตา สคฺคมุเปนฺติ ฐานํ

ความว่า ครั้นให้แล้วและบริโภคแล้ว มีอานุภาพใหญ่ เป็นผู้ไม่ถูกนินทาย่อมไปสู่สถานสวรรค์ ฯ บัณฑิตทั้งหลายทรงตั้งพระหฤทัยสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระชนกาธิบดี ทรงบำเพ็ญบุญนฤมิตวัตถุทานสาธารณกุศลเพื่อทรงอุทิศถวายเป็นธรรมพลีบรรณาการตามฐานแห่งสาธุชนผู้เป็นสัตบุรุษ เพื่อสมเด็จพระบุรพการีทรงทราบด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว ทรงอนุโมทนาสำเร็จเป็นยัตตานุโมทนามัยกุศล ทรงประสบพระสิริสุขศุภอรรถอิฏฐวิบูลผลโดยสมควรแก่คติภพที่ทรงอุบัตินั้น ฯ

อนึ่งด้วยอำนาพระคุณแห่งพระรัตนตรัย ทิ่ยพิศรทั้งหลายทรงเลื่อมใส ศรัทธามั่น และถาวรวัตถุทานสาธารณกุศลอันเป็นไปในทางบำยัดโรคาพาธที่ทรงบริาค ณ ครั้งนี้ หรือพระกุศลธริยาที่ได้ทรงอยรมแล้วแต่ก่อน ๆ มา จงเป็นอุปถัมภกบำรุงสกัดกั้นสรรพภยันตราย อุปสรรค อุบัทวทุกข์ จงอย่าได้มีมาพ้องพาน จงยืนคาลให้ทรงเกษมสุขทุกทิพาราตรี มีพระชนมายุยั่งยืนนาน ทรงได้ลาภอันประเสริฐที่พึงประสงค์คือความปราศจากโรค สิ่งที่ไม่ทรงปรารถนาจงสูญหาย สิ่งที่มุ่งหมายอันนฤโทษ ขอจงบังเกิดมีสมพระประสงค์ทุกเมื่อ พร้อมด้วยพระประยูรญาติและผู้ที่ได้ขวนขวายช่วยเหลือในการนี้จงทั่วกัน เทอญ ฯ

รับประทานถวายพระธรรมเทศนา พอสมควรแก่เวลา ขอถวายพระพร ฯ

พาหุสัจจกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานฉลองเปิดโรงเรียนราชินีบน

๑๗ พฤษภาคม ๒๔๗๒

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

หิโต พหุนฺนำ ปฏิปชฺช โภเค
ตำ เทวตา รกฺขติ ธมฺมคุตฺตำ
พหุสฺสุตำ สีลวตูปปนฺนำ
ธมฺเม ฐิตำ น วิชหาติ กิตฺติ ฯ

บัดนี้ จักรับประทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประกับพระบุญญาธารมี อนุโมทนาในพระกุศลถาวรวัตถุสาธารณทาน ด้วยสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร ทรงพระศรัทธาธิราคทุนทรัพย์เป็นจำนวนมาก โปรดให้หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา อาจารย์ใหญ่ ทรงจัดซื้อที่ดินและอำนวยการสร้างสถานศึกษาสำหรับสตรี ณ ที่นี้อย่างมโหฬารวิจิตรบรรจง ทั้งถูกต้องด้วยหลักอนามัยเป็นอย่างดี โปรดให้แยกนักเรียนโรงเรียนราชินีเดิมเฉพาะชั้นมัธยม ปีที่ ๗ และปีที่ ๘ มาสมทบกับนักเรียนเดิมซึ่งมีอยู่แล้ว ณ โรงเรียนนี้ ที่แต่ก่อนมีนามว่า ศิริจิตต์สง่า อันหม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภาได้ก่อร่างสร้างมาด้วยทุนทรัพย์และความอุตสาหะ จนปรากฏความเจริญขึ้นโดยลำดับ โปรดพระราชทานนามโรงเรียนใหม่นี้ว่า โรงเรียนราชินีบน เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในวันนี้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงสิริสุทธโสภาแทนพระองค์ เสด็จมาทรงทำพิธีเปิดโรงเรียน เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่สถานศึกษา ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมที่ทรงระลึกถึง

พระบรมราชคุณูปการ แล้วและทรงบำเพ็ญพระกุศลถวายเพื่อให้ต้องด้วยพระราชอัธยาศัย ด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เป็นพระองค์แรกที่ทอดพระเนตรเห็นความสำคัญของการศึกษาแห่งสตรี ซึ่งจะเป็นมารดาและอุพพาจารย์สืบไปในภายหน้า พระองค์ได้สละพระราชทรัพย์เป็นอเนกประการ เพื่อพระราชทานการศึกษาแก่สตรี เริ่มแต่พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนกุลสตรีทั่วไป สมเด็จเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร เป็นพระองค์หนึ่งที่ได้ทรงรับพระมหากรุณานี้ ฯ

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถนั้น พระองค์เป็นอัจฉริยนารีรัตน์ มีพระญาณหยั่งเห็นกาลไกล ทรงตระหนักแน่ในพระราชหฤทัยว่าการศึกษาเป็นหลักอันสำคัญไม่เฉพาะแต่ฝ่ายบุรุษ เพราะการศึกษาเป็นยรรทัดทางที่ให้เกิดปัญญาและความสามารถในการประกอบกิจ ทั้งเป็นเหตุให้รู้จักผิดชอบชั่วดีที่ควรดำเนินและควรเว้น ซึ่งเป็นกิจอันนารีจำต้องปรารถนาได้เท่ากัน แม้โยราณบัณฑิตก็ได้กล่าวสรรเสริญสตรีผู้ทรงคุณสมบัติไว้ว่า

น โส สพฺเพสุ ฐาเนสุ ปุริโส โหติ ปณฺฑิโต
อิตฺถิปิ ปณฺฑิตา โหติ ตตฺถ ตตฺถ วิจกฺขณา

แปลว่า ใช่ว่าบุรุษจะเป็นบัณฑิตในที่ทั้งปวงก็หาไม่ แม้สตรีผู้มีวิจารณญาณ พิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้นๆ ก็ชื่อว่าเป็นบัณฑิต ดังนี้ ฯ

อันคุณค่าการศึกษานี้ เป็นที่นิยมนับถือของมนุษยนิกร ในประเทศที่เจริญแล้วในสมัยนั้น ๆ แต่ครั้งโบราณกาล ข้อนี้พึงสาธกด้วยวัตถุกถาในหิโตปเทศ ปกรณ์นอกพุทธสมัย ดังได้สดับมา ยังมีพระนครหนึ่ง นามว่า ปาฏลิบุตร ตั้งอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำภาคีรถี พระเจ้าสุทัศนราชเสวยราชสมบัติครองรัชสีมาณาจักร ทรงพระคุณปรีชาสามารถในราชกิจทั้งปวง วันหนึ่งท้าวเธอได้ทรงสดับคำโศลกที่มีผู้ขับพรรณนาคุณแห่งการศึกษาโดยอเนกนัย ทรงสลดพระราชหฤทัย เพราะเหตุพระราชบุตรทั้งหลายไม่นำพาในการศึกษา มัวแต่ประพฤติผิดคลองธรรม

ทรงพระราชดำริถึงโทษแห่งการโง่เขลา และคุณแห่งการศึกษาโดยประการต่าง ๆ ทรงดำริถึงพระราชบุตรเหล่านั้นเป็นที่ตั้ง ตรัสสั่งให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตทรงปรึกษา เพื่อจะเลือกหาผู้สามารถเป็นอาจารย์สอนพระราชบุตรให้ศึกษานิติศาสตร์ แลในที่ประชุมนั้นมีมหาปราชญ์ผู้หนึ่ง นามว่าวิษณุศรรมัน ทูลว่าพระราชบุตรเหล่านั้นประสูติในราชตระกูล คงมีปรีชาสามารถศึกษาได้ฉับไวแลรับอาสาเป็นผู้สอน พระเจ้าสุทัศนราช ทรงพระปราโมทย์มอบพระราชบุตรแก่วิษณุศรรมันมหาบัณฑิต เป็นผู้แนะนำพระราชบุตรเหล่านั้นให้เกิดความนิยมในศึกษา รับความผิดหักได้ปรีชารอบรู้ในนิติศาสตร์ สามารถในกรณียกิจสมพระราชประสงค์ของพระราชบิดา ฯ

อันการศึกษา ยิ่งในยุคนี้ ยิ่งเป็นที่นิยมในประเทศที่เจริญแล้วทั่วไป ฯ ในฝ่ายพระพุทธศาสนา การศึกษานิยมโดยชื่อว่า พาหุสัจจะ เป็นคุณสมบัติที่นิยมนับถือเป็นอันมาก ถึงซึ่งสงเคราะห์เข้าในธรรมวิภาคนั้น ๆ ดังสรรพคุณสำหรับประกอบเข้าเป็นเภสัช จัดเข้าในหมวดอริยธนสมบัติอย่างประเสริฐ ๗ ประการบ้าง ในเวสารัชชกรณธรรม คือ คุณทำความเป็นผู้กล้าหาญปราศจากครั่นคร้าม ๕ ประการบ้าง ในธรรม ๗ ประการที่เป็นองค์ของสัปปุริสธรรมบ้าง ในนาถกรณธรรม คือ คุณทำให้เป็นที่พึ่งของผู้อื่น ๑๐ ประการบ้าง เป็นอาทิ ฯ พหุสุตบุคคลแม้ไม่มั่งคั่งด้วยศฤงคาร ก็ยังได้โวหารว่าผู้ไม่ยากจนขัดสน แลชีวิตของผู้นั้นย่อมไม่เปล่าจากประโยชน์ ผู้นั้นจะเข้าสู่สมาคมใด ๆ ก็ไม่เป็นผู้ครั่นคร้ามขามขยาด ย่อมองอาจกล้าหาญในการเจรจา มีปรีชารอบรู้อรรถธรรม นำตนให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติเป็นสัตบุรุษคนดีคนชอบ แลประกอบผู้อื่นไว้ในสารประโยชน์ เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงโปรดประทานพระธรรมเทศนา ทรงสรรเสริญพาหุสัจจะโดยอเนกนัย ข้อนี้พึงสาธกธรรมบรรยายทสนาถกรณธรรมสูตรในทสกนิบาตองัคุตรนิกายว่า **ปุน จ ปรำ ภิกฺขเว ภิกฺขุ พหุสฺสุโต โหติ สุตธโร สุตสนฺนิจโย** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อธรรมบรรยายที่จะพึงกล่าวยังมีอีก ภิกษุเป็นพหุสูต มีธรรมได้สดับแล้วมาก เป็นผู้

จำทรงธรรมที่สดับแล้วไว้ได้ เป็นผู้มีธรรมที่สดับแล้วสะสมอยู่ เย เต ธมฺมา อาทิกลฺยาณา มชฺเฌกลฺยาณา ปริโยสานกลฺยาณา ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด ไพเราะทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศศาสนพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ ปริสุทฺธปริยาปนฺนเสิง ตถารูปสฺส ธมฺมา พหุสฺสุตา โหนฺติ ธรรมทั้งหลายเห็นปานนั้น ภิกษุนั้นได้สดับแล้วมาก ได้จำทรงไว้แล้ว ได้สั่งสมแล้วด้วยวาจา คือ ท่องขึ้นปาก ได้หมั่นเพ่งพิจารณาแล้วด้วยใจ ได้แทงตลอดแล้วด้วยดีด้วยความเห็น อยมปิ ธมฺโม นาถกรโณ แม้ธรรมนี้ ก็ย่อมเป็นคุณทำภิกษุให้เป็นที่พึ่งพำนักของสพรหมจารีทั้งหลาย ดังนี้ ฯ พระอานนทเถรเจ้าอาศัยพาหุสัจจะของตน ได้รับความยกย่องของสมเด็จพระทศพลธรรมสามิศรในเอตทัคคสถานว่า เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ พหุสฺสุตานํ ยทิทํ อานนฺโท ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุทั้งหลายสาวกของเราผู้ตถาคตที่เป็นพหุสูต อานนท์เป็นยอดเยี่ยม ดังนี้ ฯ

ในฝ่ายคฤหัสถ์ บุคคลผู้พหุสูตย่อมเป็นที่พึ่งพำนักของผู้อื่นด้วย ในชั้นต่ำตั้งแต่คฤหบดีผู้เป็นใหญ่เฉพาะแต่ในตระกูลหนึ่ง ขึ้นไปถึงพระราชามหากษัตริย์ผู้ได้มูรธาภิเษกแล้วเป็นที่สุด เมื่อเป็นพหุสูตอยู่ ก็สามารถจะรักษาประชุมชนผู้อยู่ใต้อำนาจโดยสะดวกดี อุปายกุศล คือ ความเป็นผู้ฉลาดในอุบายสำหรับประกอบกิจนั้น ๆ เพื่อป้องกันภยันตรายและขวนขวายหาสุขให้แก่กัน เป็นผลมีพาหุสัจจะเป็นมูลเดิม ฯ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร ทรงบำเพ็ญพระกุศลถาววัตถุสาธารณทาน พระราชทานการศึกษาแก่สตรีนี้ นอกจากจะเป็นพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม ที่ได้ทรงฉลอง พระเดชพระคุณ เฉลิมพระเกียรติยศใน สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีส่วนหนึ่งแล้ว ยังเป็นอันได้ทรงเกื้อกูลให้เป็นประโยชน์แก่เหล่านารีทั่วไป ควรได้ทรงรับสรรเสริญ ดังพระพุทธภาษิตว่า

หิโต พหุนนฺ ปฏิปชฺช โภเค

บุคคลใดได้ปฏิบัติโภคสมบัติดำรงฆราวาสวิสัย เกื้อกูลให้เป็นประโยชน์แก่ชน เป็นอันมาก

ตำ เทวตารกฺขติ ธมฺมคุตฺตำ

เทวดาย่อมรักษาบุคคลนั้น อันธรรมคุ้มครองรักษา

พหุสฺสุตำ สีลวตูปปนฺนำ

ธมฺเม ฐิตำ น วิชหาติ กิตฺติ

เกียรติคุณย่อมไม่ละบุคคลนั้น ผู้เป็นพหุสุตมีธรรถธรรมได้สดับมาก ประกอบด้วยศีลาจารวัตร สถิตในธรรม

ธมฺมฏฺฐำ สีลสมฺปนฺนำ สจฺจวาทึ หิรีมนำ

เนกฺขำ ชมฺโพนทสฺเสว โก ตำ นินฺทิตุมรหติ

ใครควรจะนินทาบุคคลนั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล มีปกติกล่าววาจาสัตย์ มีหิริอยู่ในใจ บริสุทธิ์ดุจแท่งทองชมพูนุท

เทวาปี นำ ปสำสนฺติ พฺรหฺมุนาปี ปสำสิโต

อย่าว่าแต่มนุษย์เลย แม้เทวดา แม้พรหม ก็ย่อมสรรเสริญบุคคลนั้น ดังนี้ ฯ

พระกุศลราศี ถาวรวัตถุ สาธารณทาน แผนกการศึกษา ฝ่ายสตรีที่ทรงบำเพ็ญนี้ ถ้าสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี จะได้ทรงทราบด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว คงจะทรงพระโสมนัสยินดีอนุโมทนาเป็นแท้ ฯ

ขอพระกุศลราศีที่ได้ทรงบำเพ็ญนี้ จงเป็นผลสำเร็จ แด่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ตามพระอุทิศนเทนา อีก

ฝ่ายหนึ่งของอภิบาลพระองค์ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ให้ทรงพระเจริญพระชนมายุสุขสิริสวัสดิ์สืนกาลนาน อนึ่ง ขอท่านผู้มีกิจเกี่ยวเนื่องในโรงเรียนนี้ มีหม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา อาจารย์ใหญ่เป็นประมุข จงประสบสุขสิริสวัสดิ์ทั่วหน้ากัน เทอญ ฯ ขอถวายพระพร.

มโนมยธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
ณ พระเมรุท้องสนามหลวง
พ.ศ. ๒๔๖๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกำว วหโต ปทนฺติ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาบารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทาน ด้วยบัดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรง พระ มหากรุณา เสด็จ พระ ราช ดำเนินมา ประทับเย็นประมุขในมหาสมาคม พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท พระราชทานพระเกียรติยศแก่พระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเย็นเยือง ต้นแห่งการพระราชทานพระเพลิง ณ พระเมรุท้องสนามหลวง ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลแผ่วิบากสมบัติพระราชทานเย็นพระราชปฏิปทาส่วนญาติสังคหะธรรมิก-กิจกัลยาณวัตรตามสัปปุริสวิสัย อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเย็นอาณปฏิบัติ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ฯ นั้น นอกจากสมบูรณ์ด้วยพระชาติสมบัติที่ได้เสด็จอุบัติในขัตติยสกุลมหาศาลบรมราชจักริวงศ์แล้ว ยังทรง

บริบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติเป็นอเนกประการ โดยฐานเป็นขัตติยราชนารีก็ดี โดยฐานที่ทรงพระเจริญพระชนมายุตั้งอยู่ในที่เป็นสมเด็จพระเชฏฐภคินีก็ดี โดยฐานเป็นพุทธศาสนิกนารีก็ดี ได้ทรงบำเพ็ญธรรมตามหน้าที่นั้น ๆ มิได้ยกพร่อง เมื่อย่นเข้ากล่าวพระองค์เป็นธรรมจาริณีนารีรัตน์ผู้ได้คุ้มรสพระสัทธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติพระองค์ตามพระธรรมพุทโธวาท ไม่มีใครที่จะพึงตำหนิได้ว่า เป็นผู้ยกพร่องละพระกายไป พระคุณสมบัติเหล่านี้ย่อมส่งเสริมให้พระองค์เป็นวุฒบุคคลอันไพบูลย์ คือทรงสมบูรณ์ด้วยพระชาติพระวัยและพระคุณสมบัติ จัดว่าทรงตั้งอยู่ในฝักฝ่ายแห่งความเจริญ แต่คติของธรรมดาย่อมมีการวนเวียนเปลี่ยนแปลง มีสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่กัน เช่นมีเย็นแล้วก็มีร้อน มีสว่างแล้วก็มีมืด มีสุขแล้วก็มีทุกข์ มีความเจริญแล้วก็มีความเสื่อม

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์นั้น อาศัยที่มีพระโรคเรื้อรังประจำพระวรกาย เป็นเหตุทอนพระกำลังกายให้เสื่อมถอย ไม่สามารถจะต่อสู้มฤตยูเสนาอันมีกำลังกล้า ก็จำต้องถึงซึ่งปราชัย อันนี้ตกเข้าในฝักฝ่ายแห่งความเสื่อม คติของธรรมดาซึ่งเป็นของคู่กันไม่เฉพาะแต่ที่กล่าวแล้วนั้น แม้มโนซึ่งเป็นหัวหน้าแห่งฝ่ายขันธ์ซึ่งได้นามว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติน้อมนึกคิดไปในอารมณ์ต่าง ๆ ก็ยังมีความขุ่นมัวหรือผ่องใส เพราะเจตสิกอันเป็นบ่วงพันมากระทบและนำให้เกิดผลต่างกัน ในความขุ่นมัวนำให้เกิดทุกข์ ในความผ่องใสก็นำให้เกิดสุข ดังพระคาถาในยมกวรรคแห่งพระธรรมบทว่า

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นสิ่งประเสริฐ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจขุ่นมัว พูดหรือทำก็ดี ทุกข์ย่อมไปตามเขาเพราะเหตุนั้น ดุจล้อเกวียนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากไปอยู่ฉะนั้น ถ้าบุคคลมีใจผ่องใส จะพูดหรือทำล้วนให้เกิดผลเป็นความสุข สุขย่อมไปตามเขาดุจเงาตามตนฉะนั้น ๆ

ในอัตภาพคือร่างกายนี้ ถ้าปราศจากจิตใจ มีแต่ลำพังกาย ก็เป็นประดุจหุ่น ไม่แปลกอะไรจากไม้หรือดินที่บุคคลทำขึ้น อัตภาพแปลกจากสิ่งที่เขาทำรู้จักพูด รู้ยืน เดิน นั่ง นอน และทำอะไร ๆ ได้ ก็เพราะมีมโนกล่าวคือจิตเป็นหัวหน้าบงการให้เป็นไป แต่จิตอันเป็นปรกติที่ยังไม่มีเจตสิกเข้าเป็นข้องกาย ก็จัดว่าเป็นกลางไม่ดีไม่ชั่ว ต่อเมื่อเจตสิกเข้าเป็นข้องกาย ที่เป็นอกุศลก็พาให้จิตชุ่นมัว ที่เป็นกุศลก็พาให้จิตผ่องใส จึงนำให้เกิดผลต่างกัน ผลที่เป็นทุกข์หรือสุขอันเกิดแต่จิตนั้น ไม่เฉพาะแต่บุคคลผู้เป็นตัวการ ย่อมเป็นสาธารณะแก่บุคคลผู้เกี่ยวเนื่องกัน เช่นในระหว่างบุคคลผู้รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นคณะ มีกิจการอันทำร่วมกัน ต่างฝ่ายต่างประพฤติตามฉันที่เป็นพวกเดียวกัน มีเมตตากรุณาปรานีต่อกัน ไม่มุ่งร้ายหมายเวรอันเป็นเหตุแตกร้าว สามัคคีก็เจริญให้ผลเป็นความสุขแก่หมู่เพราะเหตุเวรสงบ แต่ถ้าปรารภถึงกันโดยถือเราถือเขา เวรก็ไม่ระงับกลับให้ผลเป็นความทุกข์ พระพุทธภาษิตในธรรมวรรคในลำดับต่อไปรับรองความข้อนี้ว่า

อกุโกจฺฉิ มं อวธิ มं อชินิ มं อหาสิ เม
เย จ ตं อุปนยฺหนฺติ เวรं เตสํ น สมฺมติ

ชนเหล่าใดเข้าไปผูกเวรไว้ว่า คนโน้นด่าเรา คนโน้นตีเรา คนโน้นชนะเรา คนโน้นลักทรัพย์ของเรา เวรย่อมไม่ระงับแก่เขา ส่วนผู้ไม่ผูกเวรอย่างนั้น เวรย่อมระงับ ฯ

น หิ เวเรน เวรานิ สมฺมนฺตีธ กุทาจนํ
อเวเรน จ สมฺมนฺติ เอส ธมฺโม สนนฺตโน

ในกาลไหน ๆ มา ในโลกนี้เวรจะระงับด้วยเวรไม่มีเลย แต่ย่อมระงับด้วยความไม่มีเวร นี้เป็นธรรมของเก่า ฯ แต่การที่บุคคลจะรู้สึกต่อหน้าที่ทำความสามัคคีให้เจริญแก่หมู่ ทำจิตให้สงบระงับจากเวรได้ ก็ด้วยอาศัยรู้สึกตนแล้วและปฏิบัติโดยสมควรอย่างไร ถ้าขาดความรู้สึก ความหมายมั่นอันเป็นเหตุก่อเวรก็ไม่ระงับ ได้ในพระพุทธภาษิตในลำดับต่อไปว่า

ปเร จ น วิชานนฺติ มยเมตฺถ ยมามเส
เย จ ตตฺถ วิชานนฺติ ตโต สมฺมนฺติ เมธคา

ชนพวกอื่นนอกจากบัณฑิตย่อมไม่รู้สึกว่า เราใกล้มรณะเข้าไปทุกวันทุกเวลา ฝ่ายผู้รู้สึกในข้อนั้น แล้วปฏิบัติสมควร ความหมายมั่นต่อกันก็ระงับไป เพราะเหตุนั้น ฯ อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงบุคคลโดยเฉพาะตัว บุคคลผู้ไม่ดำเนินจิตโดยชอบ พิจารณาเห็นอารมณ์ต่าง ๆ ว่าเย็นของงาม ไม่สำรวมอินทรีย์ ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ เป็นผู้เกียจคร้านปราศจากความเพียร มารย่อมเข้าครอบงำได้ ฝ่ายผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรม ดำเนินจิตชอบ มารก็ไม่อาจครอบงำ ได้ในพระคาถาพุทธภาษิตในลำดับนี้ว่า

สุภานุปสฺสึ วิหรนฺตํ อินฺทฺริเยสุ อสํวุตํ
โภชนมฺหิ อมตฺตญฺญุ กุสีตํ หีนวีริยํ
ตํ เว ปสหติ มาโร วาโต รุกฺขํ ว ทุพฺพลํ

บุคคลผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่า เป็นของงาม แล้วปล่อยใจไปตาม ไม่สำรวมอินทรีย์ ไม่รู้ประมาณในโภชนะ เป็นคนเกียจคร้าน มีวิริยะอันเลว ตํ เว ปสหติมาโร วาโต เสลํ ว ปพฺพตํ มารย่อมครอบงำได้ เหมือนไม้ทรพลถูกลมพัดหักโค่นฉะนั้น ฯ

อสุภานุปสฺสึ วิหรนฺตํ อินฺทฺริเยสุ สุสํวุตํ
โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญุ สทฺธํ อารทฺธวีริยํ

บุคคลผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งาม แล้วไม่ปล่อยใจไปตาม สำรวมอินทรีย์ด้วยดี รู้จักประมาณในโภชนะ มีศรัทธา ปรารภความเพียร ตํ นปฺปสหติ มาโร วาโต เสลว ปพฺพตํ มารย่อมไม่ครอบงำได้ คุกภูเขาศิลาทั้งแท่ง ลมย่อมไม่พัดให้สะเทือนได้ฉะนั้น ฯ อารมณ์ที่เป็นส่วนอิฏฐารมณ์อันเป็นสิ่งที่สามัญมนุษย์พึงพอใจ บุคคลมาพิจารณาเห็นว่าเป็นของงามจนปราศจากสติ แล้วและ

ปล่อยใจไปตามด้วยความลุ่มหลง ชื่อว่าพิจารณาเห็นอารมณ์เป็นของงาม ฝ่ายบุคคลแม้รู้สึกว่า อารมณ์เช่นนั้นเป็นอิฏฐารมณ์แล้วและยินดีอยู่ แต่มีสติไม่ปล่อยใจไปตามด้วยอำนาจความลุ่มหลง ชื่อว่าผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในทันใด ผู้เป็นเช่นนั้นย่อมรักสำรวมกิเลสในอินทรีย์ทั้งหลายในเวลาที่เห็นรูปเป็นต้น บุคคลนั้นย่อมรู้จักประมาณการแสวง การได้ การใช้สอยในโภชนะตลอดจนถึงเครื่องใช้สอยซึ่งเป็นของจำเป็น ทั้งประกอบด้วยศรัทธาเชื่อกรรมเชื่อผล และมีความเลื่อมใสมั่นไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย ประคองวิริยะไว้บริบูรณ์ไม่ยกพร่อง กิเลสถึงเกิดขึ้นก็ครอบงำไม่ได้ ดุจภูเขาศิลาทั้งแท่งถึงลมใหญ่จะพัดมาทั้ง ๔ ทิศ ก็ไม่สะเทือนฉะนั้น ฯ บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมเช่นกล่าวนั้น ย่อมประสบทางแห่งปัญญา รู้จักเลือกสิ่งที่เป็นสารประโยชน์และไม่เป็นสาระ แล้วและยึดสิ่งอันเป็นสารประโยชน์ไว้ได้ ด้วยอาศัยความดำริชอบเป็นอารมณ์ ฝ่ายผู้ปราศจากปัญญา ไม่รู้จักสิ่งเป็นสาระ ย่อมวิปริตจากประโยชน์ตรงกันข้าม ข้อนี้ตรงตามกระแสพุทธภาษิตว่า

อสาเร สารมติโน สาเร จ อสารทสฺสิโน
เต สารํ นาธิคจฺฉนฺติ มิจฺฉา สงฺกปฺปโคจรา ฯ

ชนผู้เข้าใจผิดในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ เห็นสิ่งที่เป็นสาระว่าไม่เป็นสาระ มีความดำริผิดเป็นอารมณ์ ย่อมไม่พบสิ่งซึ่งเป็นสาระ ฯ

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารํ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา ฯ

บุคคลรู้จักสิ่งที่เป็นสาระโดยเป็นสาระ รู้จักสิ่งที่ไม่เป็นสาระโดยไม่เป็นสาระ มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ย่อมยึดสิ่งที่เป็นสาระไว้ได้ ฯ บุคคลทุกหมู่เหล่าย่อมมีกิจการอันเป็นหน้าที่ของตน อาศัยความรู้เข้าประกอบอุดหนุนกิจการทั้งปวงจึงดำเนินไปโดยสะดวกและเจริญขึ้นโดยลำดับ ความรู้นั้นจึงเป็นสิ่ง

สำคัญมีหลายประการ รวมลงในปริชาอันรู้จักเลือกสิ่งที่เป็นแก่นสารมีประโยชน์และสิ่งที่ไม่เป็นแก่นสารหาประโยชน์มิได้ ปริชานั้นนำให้มีความดำริเป็นไปในทางที่ชอบ สามารถจะยึดสิ่งซึ่งเป็นแก่นสารมีประโยชน์ไว้ได้ ฝ่ายบุคคลผู้ไร้ปริชาก็ย่อมมักจะดำริไปในทางที่ผิด ไม่สามารถจะยึดสิ่งซึ่งเป็นแก่นสารไว้ได้ อันบุคคลผู้ไร้ปริชาและปราศจากความดำริชอบ ก็เพราะเป็นผู้ไม่ได้อบรมจิต จิตที่ไม่ได้รับความอบรมย่อมเป็นโอกาสให้สรรพกิเลสอันเป็นเหตุทำจิตให้เศร้าหมองเข้ามาประทุษร้ายได้รอบคาน ประดุจเคหสถานที่มุงไว้ไม่ดีหรือไม่ซ่อมแซมที่ชำรุดฝนก็รั่วได้ จะพักอาศัยก็ไม่สะดวก ดังพระพุทธภาษิตว่า

ยถา อคารๆ ทุจฺฉนฺนๆ วุฏฺฐิ สมติวิชฺฌติ
เอวๆ อภาวิตๆ จิตฺตๆ ราโค สมติวิชฺฌติ ฯ

กิเลสอันเป็นเครื่องย้อมใจย่อมประทุษร้ายจิตที่ไม่ได้อบรม ประดุจเรือนที่มุงไว้ไม่ดี ฝนย่อมรั่วได้ ฯ ฝ่ายจิตที่ได้รับความอบรม กิเลสก็ไม่ประทุษร้าย ประดุจเรือนที่มุงดี มีพระพุทธภาษิตรับรองความข้อนี้ว่า

ยถา อคารๆ สุจฺฉนฺนๆ วุฏฺฐิ น สมติวิชฺฌติ
เอวๆ สุภาวิตๆ จิตฺตๆ ราโค น สมติวิชฺฌติ ฯ

กิเลสอันเป็นเครื่องย้อมใจย่อมไม่ประทุษร้ายจิตที่อบรมดี ประดุจเรือนที่มุงชิดสนิทดี ฝนย่อมรั่วไม่ได้ฉะนั้น ฯ จิตที่ไม่ได้รับความอบรมจนเป็นทางให้กิเลสเข้าครอบงำกับจิตที่อบรมดีแล้วที่กิเลสครอบงำไม่ได้ มีทางที่อำนวยผลผิดกัน ชนผู้ตกอยู่ในอำนาจกิเลส กิเลสย่อมชักพาให้ทำกรรมซึ่งเรียกว่าบาป ชนผู้ทำบาปย่อมเศร้าโศกย่อมร้อนใจ มีวิปปฏิสารเป็นผลแห่งความทำ ตรงตามพระพุทธภาษิตว่า

อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ ปาปการี อุภยตฺถ โสจติ
โส โสจติ โส วิหญฺญติ ทิสฺวา กมฺมกิลิฏฺฐมตฺตโน ฯ

บุคคลผู้ทำบาปย่อมเศร้าโศกในโลกนี้ ย่อมเศร้าโศกในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมเศร้าโศกในโลกทั้ง ๒ เขาย่อมเศร้าโศกย่อมเดือดร้อนเพราะเห็นความเศร้าหมองแห่งกรรมของตน ฯ

อิธ ตปฺปติ เปจฺจ ตปฺปติ ปาปการี อุภยตฺถ ตปฺปติ
ปาปํ เม กตนฺติ ตปฺปติ ภิยฺโย ตปฺปติ ทุคฺคตึ คโต ฯ

บุคคลผู้ทำบาปย่อมเดือดร้อนในโลกนี้ ย่อมเดือดร้อนในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมเดือดร้อนในโลกทั้ง ๒ เดือดร้อนว่า เขาทำบาปไว้แล้ว ครั้นไปสู่ทุคคติย่อมเดือดร้อนยิ่งขึ้นไป ฯ ฝ่ายบุคคลผู้ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งกิเลส กิเลสก็ไม่ซักพาให้ทำกรรมอันลามกได้ หักทำกิจการใดก็ล้วนเป็นสุจริตไม่ผิดธรรม ซึ่งจัดว่าเป็นบุญ บุคคลผู้ทำบุญ ๆ ย่อมอุตหนุนให้ยินดีเบิกบานและเพลินใจ ไม่ต้องมีวิปฏิสารเดือดร้อน เพราะแลเห็นความบริสุทธิ์ของตน พระพุทธนิพนธ์ตรงความข้อนี้ว่า

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ
โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน

บุคคลผู้ทำบุญไว้แล้วย่อมยินดีในโลกนี้ ย่อมยินดีในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมยินดีในโลกทั้ง ๒ เขาย่อมยินดี ยินดียิ่งเพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน ฯ

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต

บุคคลผู้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมเพลิดเพลินในโลกนี้ ย่อมเพลิดเพลินในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมเพลิดเพลินในโลกทั้ง ๒ ย่อมเพลิดเพลินว่าเราทำบุญไว้แล้ว ครั้นไปสู่สุคติย่อมเพลิดเพลินยิ่งขึ้นไป ฯ บุคคลบางคนแม้รู้สึกว่า ความชั่วเป็นของควร

ละ ความดีเป็นของควรทำ แต่มีความประมาท ไม่ทำสิ่งที่ควรทำ ก็ไม่ได้รับผลแห่งความปฏิบัติ ประดุจคนรับจ้างเลี้ยงโค บุคคลบางคนแม้มีความรู้น้อย แต่อุตสาหะและขวนขวาย ประพฤติสมควร ก็ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความปฏิบัติ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า

พหุมฺปี เจ สหิตำ ภาสมาโน, น ตกฺกโร โหติ นโร ปมตฺโต
โคโปว คาโว คณยำ ปเรสำ, น ภาควา สามญฺญสฺส โหติ ฯ

บุคคลถึงแม้จะกล่าวพระพุทธวจนะได้มาก แต่ไม่ทำตามพระพุทธวจนะนั้น เป็นผู้ประมาทเสีย ย่อมไม่เป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญคือความปฏิบัติ ประดุจคนรับจ้างเลี้ยงโคแล้วมอบให้เจ้าของ ได้รับเพียงค่าจ้าง แต่มิได้บริโภคโครสตามชอบใจฉะนั้น ฯ

อปฺปมฺปี เจ สหิตำ ภาสมาโน ธมฺมสฺส โหติ อนุธมฺมจารี
ราคญฺจ โทสญฺจ ปหาย โมหำ สมฺมปฺปชาโน สุวิมุตฺตจิตฺโต
อนุปาทิยาโน อิธ วา หุรำ วา ส ภาควา สามญฺญสฺส โหติ ฯ

บุคคลถึงแม้จะกล่าวพระพุทธวจนะได้น้อย แต่เป็นผู้ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ละราคะ โทสะ โมหะ แล้ว เป็นผู้รู้โดยชอบ มีจิตอันหลุดพ้นไปด้วยดี ไม่ถือมั่นในโลกนี้หรือโลกหน้า จึงเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญ ฯ พระพุทธภาษิตนี้บุคคลผู้รู้แต่ชาดความปฏิบัติ สรรเสริญบุคคลแม้จะเป็นผู้ยกพร่องด้วยปริชาอยู่บ้าง แต่ประพฤติตนเป็นธรรมจารี พยายามละกิเลสโดยโอกาสที่จะพึงละได้ กำหนดรัยเหตุผลโดยแยบยลแล้ว ทำจิตให้หลุดพ้นไปเท่าที่สามารถจะทำได้ ไม่ถือมั่นซึ่งขันธ์อายตนะธาตุที่นับเข้าในโลกนี้โลกหน้าหรือทั้งภายในภายนอก ว่าเป็นผู้มีส่วนแห่งความปฏิบัติ ฯ

พระพุทธภาษิตที่ตรัสในยมกวรรคอันเป็นวรรคต้นแห่งพระธรรมบทนี้ แสดงสิ่งซึ่งเป็นคู่กัน คือชั่วกับดี มีอรรถาธิบายดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้ ขอถวายพระพร ฯ

วัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๖

ขอถวายพระพรเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่พระนางเจ้าพระราชเทวี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ

ด้วยวาระนี้ เป็นดิถีตรงวันพระประสูติกาล แห่งสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทรพระราชธิดา บรมบพิตรทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทาน ทรงอุทิศกัลปนาผลพระราชทานแก่สมเด็จพระราชธิดานั้น ด้วยพระกุศลเจตนาอาตมภาพขอถวายอนุโมทนาในพระกุศลนั้น

อุณฺณเต อุทกำ วุฏฺฐี ยถา นินฺนำ ปวตฺตติ
เอวำ โข ทกฺขิณา ทินฺนา สุทฺธาทิพฺพยุทิสฺสิตา
ทีฆรตฺตำ หิตายสฺสา ฐานโส อุปกปฺปตุ ฯ
ยถา วาริวหา ปูรา ปริปูเรนฺติ สาครำ
เอวเมว อิโต ทินฺนำ สุทฺธาทิพฺพายุทิสฺสิตำ
หิตตฺถาย สุขตฺถาย ตสฺสา สีฆำ สมิชฺฌตุ ฯ

ฝนตกในที่ดอน น้ำย่อมไหลไปสู่ที่ลุ่ม ฉันใด ทักษิณาอันบรมบพิตรทรงบำเพ็ญอุทิศแก่สมเด็จเจ้าฟ้า สุทธาทิพยรัตน์นั้น กรมหลวงศรีรัตนโกสินทรพระราชบิดาจงเข้าไปสำเร็จโดยฐานะ เพื่อเป็นประโยชน์แก่สมเด็จพระราชธิดานั้น สิ้นกาลนานฉันนั้นแล ห้วงน้ำทั้งหลายเต็มแล้วย่อมบ่าลงทำสาครให้เต็มฉันใด ทานอันบรมบพิตรทรงบำเพ็ญแต่โลกนี้ทรงอุทิศแก่สมเด็จเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทรพระราชธิดา ขอจงสำเร็จแก่สมเด็จพระราชธิดานั้น เพื่อประโยชน์และความสุข ดังพระพุทธภาษิตว่า

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารํ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา

บุคคลรู้จักสิ่งที่เป็นสาระโดยเป็นสาระ รู้จักสิ่งที่ไม่เป็นสาระโดยไม่เป็นสาระ มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ย่อมลุถึงธรรมอันเป็นสาระ ฯ

ด้วยอำนาจพระกุสลอันสำเร็จด้วยสัมมาสังกัปปะนี้ บรมบพิตรผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ จงทรงพระเจริญพระชนมายุยั่งยืนนาน ทรงพระเกษมสำราญปราศจากพระโรค ทรงประสพแต่สิ่งซึ่งเป็นความสวัสดิ์สิ้นกาลนาน เทอญ ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร ฯ

พระราชเวที

สัปปุริสปัญญัตติกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวายสมเด็จพระอนุชาธิบดี

ในอภิลักขิตกาล สตมาหสมัย

แด่วันสวรรคตสมเด็จฯ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ติณิมานิ ภิกฺขเว ปณฺฑิตปญฺญตฺตานิ สปฺปุริสปญฺญตฺตานีติฯ

(องฺ. ติก. ๒๐/๑๘๑)

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จพระอนุชาธิบดี ทรงบำเพ็ญอนุโลมอภิลักขิตกาลสตมาหสมัยนับแต่วันสวรรคตแห่งสมเด็จฯ แล้วและทรงอุทิศกุศลผลถวายสนองพระคุณด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาตามจรรยาวิถีแห่งพุทธศาสนิกชนดิฉัน

สมเด็จฯ พระองค์นั้นในเวลาที่ทรงพระชนม์อยู่ ทรงพระคุณสมบัติเป็นอเนกประการ พ้นที่จะรำพัน กล่าวสั้นพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนเป็นอันมาก โดยฐานเป็นพระชนนีก็ดี โดยฐานนาถาก็ดี โดยฐานเป็นนารีก็ดี โดยฐานเป็นราชินีก็ดี พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียานั้น ๆ ครบถ้วนทุกประการ ไม่มีใครจะพึงติได้ว่า อูนาวหุตฺวาน ชหนฺติ เทหํ เป็นผู้ยกพร่องละกายไปมีแต่จะได้รับความสรรเสริญทั่วไปว่า อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ ชีวิต ของพระองค์ไม่เปล่าจากประโยชน์ ดังนี้

สมเด็จพระอนุชาธิบดีโดยฐานเป็นสมเด็จพระราชโอรส ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานถวายสนองพระคุณด้วยอำนาจกตัญญูกตเวทิตา เป็นพระกรณียะอันพึงทำแด่พระองค์ผู้เป็นบุพพการี ในสมัยที่สุดสามารถจะพึงกระทำได้โดยประการอื่น เป็นอันว่าพระองค์ได้ทรงตั้งอยู่ในภูมิแห่งสัปบุรุษบุคคล อันกตัญญูกตเวทิธรรมนี้ นับว่าเป็นภูมิแห่งสัปบุรุษ เป็นบุพพสุธาอันเป็นที่ตั้งแห่งสรรพวัตถุ ฉะนั้น บุคคลผู้ได้นามว่าสัปบุรุษย่อมมีคุณธรรมข้อนี้เป็นเครื่องหมาย เมื่อมีอยู่มากเพียงใดก็ประกาศอัธยาศัยที่เป็นสัปบุรุษยิ่งขึ้นเพียงนั้น แม้ในสัปปุริส-ทัญญัติธรรมก็ได้ยกกตัญญูกตเวทิธรรมขึ้นเป็นองค์อันหนึ่ง ซึ่งในที่นี้ยกขึ้นแสดงเฉพาะบุพพการีที่สำคัญว่า มาตาปิตุอุปัฏฐานการบำรุงมารดาบิดา บุคคลผู้ได้นามว่าสัปบุรุษย่อมมีอัธยาศัยประกอบไปด้วยธรรมอันเป็นเครื่องส่อแสดงให้เห็นได้ว่าเป็นสัปปุริสบุคคล ธรรมนั้น ๆ มีที่มาหลายสถาน เมื่อย่นเข้ากล่าวก็คือมีอัธยาศัยเผื่อแผ่ไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่น รู้อุปการคุณที่ท่านทำแล้วและตอบแทน ลักษณะนี้ได้ในสัปปุริสธรรม ๓ ประการ ดังมีอาคตฐานที่มาว่า ตีณิมานิ ภิกฺขเว ฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่สัปปุริสบุรุษบัณฑิตบัญญัติไว้ ๓ ประการ คือ

ทาน การเฉลี่ยความสุขแก่ผู้อื่น ๑

ปัพพชา การถือบวชเป็นอุบายเว้นจากการเบียดเบียนกันและกัน ๑

มาตาปิตุอุปัฏฐาน การบำรุงมารดาบิดาของตน ๑ ฯ

๓ นี้เป็นสัปปุริสบัญญัติ มีวรรณนาว่า เจตนาอันคิดเผื่อแผ่เหลียวแลถึงผู้อื่นไม่ดูดาย มีทางที่จะพึงสงเคราะห์บุคคลอื่นได้โดยประการใดก็ทำโดยประการนั้น โดยฐานอนุเคราะห์บ้าง บูชาคุณบ้าง ด้วยการเฉลี่ยพัสดุบ้าง ด้วยการกล่าววาจาอันเป็นเครื่องดูดดื่มน้ำใจบ้าง ด้วยการประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่เขาในคราวต้องการบ้าง ด้วยการวางตนสม่ำเสมอโดยฐานเป็นมิตรบ้าง ฉะนี้ได้ในข้อว่าทาน ฯ เมื่อบุคคลมามีอัธยาศัยเป็นเช่นนี้ แต่นนอัธยาศัยก็จะห่างไกลจากการคิด

เบียดเบียนผู้อื่น ด้วยมาเล็งเห็นความปรารถนาสุขและเกลียดทุกข์แห่งคนอื่นเสมอกับตน แม้หากจะมีจิตคิดเบียดเบียนบ้างในบางคราว เจตนาอันนั้นก็จะหักห้ามเสียได้ อันนี้ได้ในข้อที่ ๒ คือยรรพชา ซึ่งว่าเป็นอุบายเจ้าจากเบียดเบียนกันและกัน ในพระสูตรนั้นจำแนกออกด้วยธรรม ๓ ประการ คือ อหิงสา ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น ๑ สัญญมะ ความสำรวม ๑ ทมะ ความปราบปราม ๑ ฯ

เจตนาที่ไม่คิดเบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยเล็งเห็นสุขทุกข์ของเขา เรียกอหิงสา บุคคลผู้มีเจตนาเช่นนั้น จิตย่อมสงบไม่กระทบกระทั่งด้วยอาฆาฏ พยาบาท วิหิงสา แต่ถึงอย่างนั้น ธรรมดาของจิตในบางคราว ย่อมจะคิดเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ถึงคราวที่เป็นเช่นนั้น จิตก็ไม่สงบ เพราะฉะนั้น จึงจำต้องอาศัยความระวังไม่ให้ความไม่สงบเกิดขึ้นในจิตได้ ก็สิ่งอะไรเล่าซึ่งเป็นความไม่สงบแห่งจิต สิ่งนั้นก็ได้แก่อธรรม คือความที่ดำเนินความคิดให้ผิดแผกไปจากทำนองคลองธรรม เพราะเช่นนั้นจึงจำต้องระวังไม่ให้อธรรมเกิดขึ้นในจิต นี้ได้แก่สัญญมะ ประการที่ ๒ ฯ ก็ถ้าเมื่ออธรรมได้เกิดขึ้นแล้วก็ต้องใช้ความปราบปรามให้พินาศไป บุคคลผู้คิดเบียดเบียนผู้อื่นไม่แลเห็นสุขทุกข์ของเขา ก็เพราะไม่ระวังปล่อยให้อธรรมเกิดขึ้นในจิต หรือเมื่ออธรรมได้เกิดขึ้นแล้วไม่ปราบปรามให้สงบไป ฝ่ายผู้ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่นหรือหวังตั้งอยู่ในความสงบ ก็เพราะระวัง หรือปราบอธรรมได้อยู่ ยรรพชาจำแนกออกด้วยคุณธรรม ๓ ประการ ดังกล่าวแล้วนั้น บุคคลแม้มิได้ทรงเพศเป็นยรรพชิต แต่เมื่อตั้งอยู่ในคุณธรรม ๓ ประการนี้ ก็ชื่อว่ายังยรรพชาคุณไว้ได้ เพราะมีอัชฌาศัยสงบไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น เมื่อมามีอัชฌาศัยปราศจากความเบียดเบียนด้วยเล็งเห็นสุขทุกข์ของผู้อื่น ก็พึงสำคัญเห็นในอุปการคุณอันคนอื่นทำแล้วแก่ตน เป็นสิ่งที่จะพึงลืมเสียมิได้ เพราะได้ให้ความสุขแก่ตนที่พึงปรารถนามงคล ผู้ได้ทำอุปการก่อน ชื่อว่ายุพพการี ในยุพพการีเหล่านั้นที่เป็นสำคัญยิ่งก็คือมารดาบิดา เพราะฉะนั้นในข้อที่ ๓ จึงตรัสว่า มาตาปิตุอุปัฏฐาน การบำรุงมารดาบิดาเป็นลำดับไป

มารดาบิดาชื่อว่าพรหมของบุตร เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดและเพราะทรงพรหมวิหารไว้ในบุตร คือปรารถนาให้บุตรได้รับความสุขในคราวที่บุตรได้ทุกข์ หวั่นจิตคิดสงสารพยายามช่วยจนสุดสามารถ แม้ชีวิตและความสุขของตนก็อาจพร่าได้ ถึงที่บุตรได้สุขก็พลอยมีจิตยินดีชื่นชมด้วย เมื่อเห็นบุตรมั่นคงอยู่ในสุขนั้นก็เพ่งมัธยัสถ์อยู่ แต่มิได้เพิกเฉยดูดาย เป็นแต่เห็นว่ายังไม่ต้องแก้ไขก็มัธยัสถ์อยู่ ดุจนายสารถีเมื่อเห็นม้าเดินตรงทางดีแล้วก็หย่อนสายขับให้เดินตรงไป ฉะนั้น ฯ

อนึ่ง มารดาบิดาเป็นบุรพาจารย์ผู้สั่งสอนก่อนกว่าอาจารย์ทั้งปวง ทั้งเป็นผู้ควรที่บุตรจะพึงปฏิบัติบูชาอย่างยิ่ง เมื่อได้ทำแล้วเป็นอันได้ชื่อว่า บูชาท่านที่ควรบูชา ต้องด้วยพุทธภาษิตคาถาว่า พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์บุตรของตนย่อมได้นามว่าพรหม บุรพาจารย์ และอาหุไนยบุคคล ดังนี้ เพราะฉะนั้น บุตรผู้เป็นสัปบุรุษจึงได้ปฏิบัติบำรุงมารดาบิดาตนโดยเต็มความสามารถ กรณียที่บุตรจะพึง กระทำเพื่อตอบแทนคุณนั้น ตามนัยที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาในขัญญาฐานสูตรแสดงฐานห้าประการว่า ภโต เนสํ ภริสฺสามิ เราอันท่านเลี้ยงแล้ว จักเลี้ยงท่านตอบประการ ๑ กิจฺจํ เนสํ กริสฺสามิ จักทำกิจของท่านให้เสร็จดังประสงค์ประการ ๑ กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ จักดำรงวงศ์สกุลมิให้เสื่อมทรามประการ ๑ ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ จะประพฤติตนให้เป็นที่วางใจท่านสมควรจะรักษาทรัพย์มรดกประการ ๑ อถวา ปน เปตานํ ทกฺขิณํ อนุปทสฺสามิ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว จักทำบุญอุทิศให้ ๑ ฯ

บุตรผู้เป็นสัปบุรุษบุคคลย่อมปฏิบัติตามฐาน ๕ ประการนี้ อันเป็นข้อประสงค์ของมารดาและบิดาทั้งหลาย เมื่อได้ทำแล้วย่อมได้ความอุ่นใจว่า กตํ กรณียํ กิจอันควรทำเราได้ทำแล้วละ ธรรม ๓ ประการ คือ ทาน ยรรพชา มาตาปิตุอุปัฏฐาน ได้ชื่อว่าสัปปุริสัญญัติ เพราะเป็นธรรมที่สัปบุรุษบัญญัติไว้ และท่านได้ดำเนินปฏิปทาตามนั้นเสมอมา ทานชักพาให้มีอัธยาศัยเผื่อแผ่เหลียวแลเฉลี่ยสุขถึงผู้อื่นไม่คับแคบตัดทางแต่พอตัว เมื่อเป็นเช่นนั้นอัธยาศัยก็ห่างไกลจากความคิดเบียดเบียนผู้อื่นด้วยแลเห็นทุกข์ของเขา จิตก็ตั้งอยู่ในความสงบ แต่นั้นก็จะคอยระวัง

มิให้ อธรรมเกิดขึ้นในจิตได้ หากเกิดขึ้นแล้วก็จะปรายปรามให้หมดไป อธิยาศัย ก็จะมั่นในกตัญญูกตเวทิธรรม รู้อุปการะและตอบแทนท่านผู้เป็นบุพพการี ตั้งต้นแต่มารดาบิดา บุคคลนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐ มีความเห็นชอบ จะได้ประสบพบโลกอันปราศจากทุกข์เป็นที่พึงใจ ดังในนิคมพระคาถาแห่งท้ายพระสูตรนั้นว่า สพฺภิ ทานำ อุปญฺญตฺตำ แปลความว่า ทานการให้ อหิงสา การไม่เบียดเบียน สญฺญมะ ความสำรวมระวัง ทมะ ความปรายปรามตน มาตาปิตุอุปฏฐาน การบำรุงมารดาบิดา อันสัปปุรุษทั้งหลายบัญญัติขึ้นแล้วด้วยเป็นฐานนิยมแห่งท่านผู้ระงับเป็นพรหมจารี และเป็นฐานที่บัณฑิตผู้ประเสริฐมีความเห็นชอบเสพย์แล้ว เป็นเหตุให้ได้ประสบโลกอันเกษมสุขปราศจากทุกข์ ภัย

สมเด็จพระอนุชาธิบดีทรงยำเพ็ญทักษิณานุประทานในอภิลักขิตสมัย ทรงอุทิศพระราชกุศลถวายสนองพระคุณสมเด็จ ฯ อันเป็นข้ออวสานแห่งมาตาปิตุอุปัฏฐานกิจ สำเร็จด้วยกำลังพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ชื่อว่าได้ทรงดำเนินในสัปปุริสวิถีแล้วทุกประการ ย่อมจะสำเร็จเป็นพระราชกุศลอันไพศาลสามารถอำนวยอิฏฐวิบากสมบัติแก่สมเด็จ ฯ พระองค์นั้นตามฐานนิยมที่จะพึงเป็นไปในสัมปรายภพทุกประการ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

สัญญมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

แสดง

ในคราวที่พระยาศรีสุนทรโวหาร บำเพ็ญกุศล

อุทิศแด่ท่านผู้เป็นบุรพบุรุษแห่งตน

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อุฏฺฐาเนนปฺปมาเทน สญฺญเมน ทเมน จ

ทีปึ กยิราถ เมธาวี ยं โอโฆ นาภิกีรติ ฯ

ยัดนี้ พระยาศรีสุนทรโวหารมาปรารภการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทาน เพื่ออุทิศกลปนาผลสนองคุณแห่งท่านผู้เป็นบูรพบุรุษแห่งตน ด้วยอาศัยระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ที่ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้า ฯ แต่งตั้งไว้ในตำแหน่งฐานันดรศักดิ์สืบสกุล ทั้งในราชการบางอย่างบางแผนกก็ได้รับทายาทสืบต่อจากท่านพระยาศรีภูริปริชาผู้บิดาโดยตรงทีเดียวก็มี เช่นตำแหน่งเลขาธิการแห่งราชนาวิสมาคมแห่งกรุงสยาม ซึ่งในเวลาที่ท่านเจ้าคุณผู้บิดาถึงอนิจกรรมลง กิจการแห่งสมาคมนั้นยังค้างอยู่ พระยาศรีสุนทรโวหาร ผู้บุตรได้รับหน้าที่แทนและปฏิบัติการนั้นตลอดมา จนในเวลานี้กิจการแห่งสมาคมนั้นได้สำเร็จลง คือเรือพระร่วงที่สมาคมได้พร้อมใจกันสร้างถวาย ได้สำเร็จมาและได้ทูลเกล้าฯ ถวายขึ้นระวางเป็นเรือรบหลวง ในกองทัพเรือแห่งประเทศสยามแล้ว พระยาศรีสุนทรโวหารได้ปฏิบัติกิจการนั้นเป็นที่เรียบร้อยตลอดมา กิจอันนี้เมื่อจะกล่าวตามหน้าที่อันบุตรจะพึงปฏิการสนองคุณต่อบิดามารดา ก็เข้าในฐานอัน ๑ ว่า กิจฺจํ เนสํ กริสฺสามิ เราจักทำกิจของท่านให้แล้วเสร็จไป และสมาคมนั้นยังจักดำรงอยู่ต่อไป พระยาศรีสุนทรโวหารก็ยังจักได้ชื่อว่าเป็นทายาทในฐานนี้ต่อไป

ซึ่งถ้าจะคิดไปก็ควรนับว่าเป็นสิ่งควรระลึกถึงและเป็นที่ภาคภูมิใจไม่น้อย เพราะมิใช่ของง่ายที่บุตรจะรับมรดกยิ่งได้ในหน้าที่ราชการเช่นนี้ ซ้ำเมื่อระลึกตลอดขึ้นไปถึงท่านเจ้าคุณพระยาศรีสุนทรโวหาร (พั่ก) ผู้เป็นต้นสกุลสาลักษณ์แล้ว ก็จะเกิดปรีดาปราโมทย์ไม่น้อย ที่สกุลสาลักษณ์นี้ได้มีผู้เคยรับใช้พระเจ้าแผ่นดินในหน้าที่อาลักษณ์ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาแล้ว ติดต่อกันได้ ๓ ชั่วคน และ ๓ ชั่วรัชกาลแล้ว ในส่วนความรู้ พระยาศรีสุนทรโวหารมีความรู้หนักในทางจินตกระวีแม้นักยิ่งท่านเจ้าคุณผู้บิดา ทั้งในเวลานี้พระยาศรีสุนทรโวหารก็เป็นของแห่งสกุล เหตุเหล่านี้นำให้เกิดปรีดาปราโมทย์ แลวและมาหวนระลึกถึงพระมหากรุณาทั้งในส่วนราชการทั้งในส่วนพระองค์เสมอมา ก็ด้วยอาศัยกุศลวิบาก คือคุณความดี อันท่านบูรพบุรุษนั้น ๆ ได้อบรมมาแล้วเป็นอเนกประการ และคุณสมบัตินั้นยังเหลืออยู่เป็นมรดกแก่อนุชนในสกุล เหตุนี้จึงมาประกอบการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทาน อุทิศกุศลผลสนองคุณท่าน อันเป็นฐานะประการ ๑ แห่งความปฏิการ และประการอื่น ด้วยอำนาจความตั้งตนไว้ชอบ สามารถดำรงวงศ์สกุล ยกคุณสมบัติแห่งบูรพบุรุษนั้น ๆ เป็นทิฏฐานุคติแล้วและอนุวัตรตาม ด้วยมาพิจารณาเห็นว่า อันบุคคลผู้จะดำรงวงศ์สกุลให้คงฐานะอยู่หรือเชิดชูให้ยิ่งขึ้นไป ก็ด้วยอาศัยอบรมคุณสมบัติให้ไพบูลย์แล้วทำตนให้เป็นที่พึ่งพิงอิงอาศัย ไม่ให้อันตรายมาท่วมทับทำให้ตกต่ำลง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระบรมพุทโธวาท เพื่อให้บุคคลทำตนให้เป็นที่พึ่งพำนัก ไม่ให้อันตรายท่วมทับได้ ด้วยคุณสมบัติ ๔ ประการ ดังพระพุทธภาษิตบรรหาร ที่ได้ยกไว้เป็นบทนิกเชษเบื้องต้นว่า

อุฏฐาเนนปฺปมาเทน สญฺญเมน ทเมน จ
ทีปึ กยิราถ เมธาวี ยํ โอโฆ นาภิกีรติ ฯ

ความว่า ชนผู้มีปรีชาควรทำเกาะกล่าวคือที่พึ่งของตน ให้เป็นดำยลที่หวังน้ำจะท่วมไม่ได้ ด้วยความหมั่นเป็นเหตุลุกขึ้นทำการงานไม่อยู่เฉย ด้วยความไม่เสเพลเล่อ ด้วยความระวัง และด้วยความปรายปราม ดังนี้ ฯ

พระพุทธภาษิตนี้ ให้ได้ความสันนิษฐานลงโดย ๒ นัย คือ โดยพยัญชนะ และโดยอรรถ โดยพยัญชนะนัยนั้นว่า เกาะหรือดินแดนที่ตั้งเป็นประเทศบ้านเมือง อันเป็นถิ่นฐานของตน ได้ชื่อว่าเกาะ ฯ เกาะนี้ชื่อว่าเป็นที่พึ่งของชน ผู้เกิด ผู้อยู่ในที่นั้น ด้วยความเป็นเจ้าของ เพราะเป็นที่พำนักอาศัย ฯ อันตรายภายในภายนอกที่จะพึงเกิดขึ้นแก่ถิ่นฐาน ชื่อว่าห้วงน้ำ ฯ เกาะในสมุทรถล่มตามลำพังตนเอง เพราะเหตุขันกาลเย็น เช่นภูเขาไฟประทุ หรือน้ำก็จะท่วมทำให้เป็นสมุทรนิฉะนั้น เกาะนั้นตั้งอยู่ปริมน้ำ เมื่อเกิดพายุใหญ่ทำให้สาครกำเริบ ห้วงน้ำก็จะท่วมทันทำให้เกิดอุทกภัยแก่ประชาชนในที่นั้น ข้อนี้ฉันใด อันตรายที่จะเกิดขึ้นแก่ถิ่นฐานก็เป็นฉันนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุภายใน มีแตกสามัคคีกันเป็นอาทิก็มี ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีข้าศึกมิตรมาย่ำยีเป็นต้นก็มี อันตรายเหล่านี้ย่อมทำถิ่นฐานไม่ให้เป็นที่พึ่งพำนักของผู้เป็นเจ้าของ ท่านองเดียวกับห้วงน้ำทำเกาะให้กลายเป็นสมุทร ฉะนั้น ฯ

สมเด็จพระโลกนาถเจ้าประทานพระธรรมพุทโธวาทโดยนัย ให้นรชาติเอาใจใส่ป้องกันรักษาทำนุบำรุงเกาะคือถิ่นฐานที่พำนักของตน อย่าปล่อยให้ห้วงน้ำคืออันตรายเช่นนั้นท่วมทับได้ ด้วยองคสมบัติ ๔ ประการ คือ ด้วยความหมั่นเอาใจใส่ ๑ ด้วยความไม่ประมาทเลินเล่อ ๑ ด้วยความระวัง ๑ ด้วยความปรารภปราม ๑ ฯ ถ้าเจ้าของถิ่นเกียจคร้านเลินเล่อไม่คอยระวังและระงับความเสียหาย อันตรายก็ได้ช่องเกิดขึ้น ถ้าเจ้าของตั้งอยู่ในองคสมบัติ ๔ ประการ คือ มีเพียรเพื่อจะกันจะทำกิจที่ยังไม่ได้กันไม่ได้ทำ และเพื่อจะรักษาธุระที่ได้กันได้ทำขึ้นแล้ว ให้เป็นไปโดยสม่ำเสมอ เอาใจใส่ไม่เพิกเฉยปล่อยให้เสื่อมทราม คอยระวังเกียจกันความเสียหายอันยังไม่มีมา มุ่งข่มขัดความเสียหายที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป อันตรายก็ไม่ได้ช่องที่จะเกิด เหมือนประชาชนผู้อยู่ในเกาะหรือดินแดนอันลุ่ม เพียรถมที่หรือก่อทำนบกันห้วงน้ำอันจะท่วมถึง และคอยระวังรักษาแก้ไขด้วยความไม่ประมาท ฉะนั้น ดังนี้ได้ชื่อว่าทำเกาะ ไม่ให้ห้วงน้ำท่วมได้ ในพระพุทธภาษิตนี้โดยพยัญชนะ ฯ

โดยอรรถนั้น กุศลธรรมได้ชื่อว่าเกาะ เป็นที่พึ่งของสัตวโลกผู้ตกอยู่ในสงสารสาคร สังกิเลสธรรมอันจะทำอันตรายแก่กุศล ชื่อว่าห้วงน้ำ ฯ สัตว์เหล่านั้น ได้อาศัยกุศลความดีความงามเป็นที่พำนัก ย่อมทรงตนอยู่ได้ในสงสารวัฏ ไม่จมลงในยาคาล กล่าวคือยังตนให้ตั้งขึ้นได้ในสมบัตินั้น ๆ เป็นต้นว่าโภคทรัพย์และอิสสริยยศ สามารถจะนำอัตตภาพไปโดยสวัสดิ์ ไม่ต้องประพฤติทุจริต อันจะทำให้ตกต่ำลำยาก เพราะชีวิโตยายเป็นเหตุ ฯ ถ้าปล่อยให้สังกิเลสครอบงำก็จะทำอันตรายแก่กุศลสุจริตที่ได้ประพฤติมา ยังบุคคลให้ตกต่ำลงไปเหมือนคนเรือแตกขึ้นเกาะผั่งได้แล้ว ถูกน้ำท่วมพากันกลับตกไปในสาคร ฉะนั้น ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสอนให้ทำเกาะ อย่าให้ห้วงน้ำท่วมทับได้เช่นนั้น ด้วยคุณสมบัติ ๔ ประการดังกล่าวแล้ว เป็นไปในอันเพียรทำกุศลความดีที่ยังไม่ได้ทำเอาใจใส่รักษาความดีที่ได้ทำแล้ว คอยระวังไม่ให้ช่องแก่อกุศลความชั่วที่ยังไม่ได้ทำ เป็นธุระปรารภความเพียรในตน ให้ละทิ้งความชั่วที่เคยทำแล้วดังนี้ ชื่อว่าทำเกาะไม่ให้ห้วงน้ำท่วมได้ ในพุทธภาษิตนี้โดยอรรถ ฯ

ข้อความทั้ง ๒ วิกัปนี้ ก็จัดเข้าได้ในธรรมพุทโธวาทที่ประทานแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระอานนท์พุทธอุปัฏฐากเป็นผู้รับเทศนา ในมหาปรินิพพานสูตรว่า ตสฺมาติหานนฺท อตฺตทีปา วิหรถ อตฺตสรณา อนญฺญสรณา เพราะเหตุนั้นแล อานนท์ ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่เกาะที่พึ่งอยู่เถิด อย่ามีคนอื่นเป็นที่พึ่งคือมีธรรมเป็นที่เกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง ฯ พระพุทธภาษิตนี้แสดงปฏิบัติที่สมควรแก่สมณะผู้รับเทศนาก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นก็แนะให้ได้สันนิษฐานว่า อันคนจะทำเกาะคือถิ่นฐานของตน หรือจะดำรงตนให้คงฐานะอยู่ หรือเชิดชูให้ยิ่งขึ้นไป ไม่ให้ห้วงน้ำคืออันตรายท่วมทับได้ จะต้องคิดอาศัยตนเอง จะคิดพึ่งพิงคนอื่นหาใช่ทางไม่ ต้องทำตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมนั้น ๆ ซึ่งเป็นเครื่องป้องกันบำรุงรักษาเป็นต้นว่า องคสมบัติ ๔ ประการในหนหลัง ฯ อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โก หิ นาโถ ปโร สิยา ตนของตนแลย่อมเป็นที่พึ่งของตน ใครอื่นเล่าจะมาเป็นที่พึ่ง มีอธิบายว่า ถึงหากจะพึ่งพิงอาศัยผู้อื่น ก็เพราะ

คุณสมบัติความดีของตนเป็นยิ่งขึ้นอุดหนุนอยู่ภายใน จึงเป็นเหตุให้ได้รับกรุณาอาทรจากผู้อื่น ฯ

ท่านผู้เป็นบูรพบุรุษแห่งสกุลสาลักษณ์นี้ ก็ด้วยอาศัยอบรมคุณสมบัติเป็นอุปถัมภกยิ่งขึ้นมา มีอาทิคือความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตเป็นอย่างแน่วแน่ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในที่ใกล้ชิด เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทั้งประกอบไปด้วยปรีชาสามารถ ปฏิบัติราชการเป็นที่พอพระราชหฤทัย ทั้งมีอุตสาหะวิริยะยากยิ่ง มิได้ย่อท้อต่อความยากลำบากในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ราชการ มุ่งแต่ผลที่จะพึงสำเร็จ ด้วยคุณสมบัติเหล่านี้แล สกุลสาลักษณ์จึงดำรงอยู่สืบชั่วบุรุษยุคลงมาถึงท่านพระยาศรีสุนทรโวหาร ก็เพราะท่านเป็นอนุชาตบุตรเป็นอันดี มั่นอยู่ในกตัญญูกตเวทิธรรม ตั้งตนไว้ชอบสามารถดำรงวงศ์สกุล ด้วยมายึดคุณสมบัติแห่งท่านผู้เป็นบูรพบุรุษนั้น ๆ เป็นทิฏฐานุคติแล้วและอนุวัตรตาม จึงได้รับพระมหากรุณาแห่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าเป็นอเนกประการ เมื่อมีโอกาสเช่นในวาระนี้ อันกตัญญูกตเวทิธรรมหากเตือนใจ จึงได้บำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทาน อุทิศกลปนาผลสนองคุณแก่บูรพบุรุษนั้น ๆ อีกส่วนหนึ่ง กุศลนี้อาจอำนวยอิฏฐวิบากสมบัติแก่ท่านบูรพบุรุษนั้น ๆ โดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพ ดังอุทิศนเจตนา อนึ่งด้วยอำนาจกุศลที่ได้บำเพ็ญนี้ จงเป็นยิ่งขึ้นให้ประสพสิริสวัสดิ์สิ่งที่พึงปรารถนาโดยทางที่ชอบธรรมทุกประการ ฯ

พลกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชกุศลราคีทักษิณานุปทานปัญญาสมวาร

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก

กรมขุนเพชรบุรณ์อินทราไชย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺส.

พลํ ปญฺจวิธํ โลเก ปุริสสฺมึ มหคฺคเต
ตตฺถ พาหาพลํ นาม จริมํ วุจฺจเต พลํ
โภคพลญฺจ ทีฆาวุ ทุติยํ วุจฺจเต พลํ
อมจฺจพลญฺจ ทีฆาวุ ตติยํ วุจฺจเต พลํ
อภิชจฺจพลญฺเจว ตํ จตุตฺถํ อสํสยํ
ยานิ เจตานิ สพฺพานิ อธิคฺคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ตํ พลานํ พลํ เสฏฺฐํ อคฺคํ ปญฺญาพลํ พลํ
ปญฺญาพเลนปตฺถทฺโธ อตฺถํ วินฺทติ ปณฺฑิโตติ ฯ

ยัตน้ ขักรัยพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณประดับประยัญญายารมิ โดยสมควรแก่พระราชกุศลราคีทักษิณานุปทาน อันสมเด็จบรมยพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญแล้ว และทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลพระราชทาน เพื่อเพิ่มอิฏฐวิบากสุขสมบัติอันจะพึงเบ็นไปแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชยพระบัยโสทรราชอนุชาธิบดี ซึ่งสิ้นพระชนม์แล้วนั้น ในอภิลักขิตกาลที่กำหนดว่า บรรจบครบปัญญาสมวาร ด้วยทรงพระกรุณาอาลัยยิ่งนักในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นั้น

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชยนั้น ทรงอาศัยพระบุรพาธิการซึ่งได้ทรงอบรมมา จึงได้เสด็จอุบัติในขัตติยสกุลมหาศาล บรมราชจักริวงศ์ เป็นอุภโตสุชาตสังสุทธเคราะหณี เป็นพระโสทรราชอนุชาธิบดีแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทั้งทรงประกอบด้วยอัตตสัมมาปณิธิคือวางพระองค์ไว้โดยชอบ ตั้งต้นแต่ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยาการโดยสมควรแก่ฐานที่ทรงเป็นขัตติยกุมารสุขุมาลชาติ ทรงพระปรีชาสามารถในทางศิลปกรรมหัตถโกศลได้ทรงดำรงตำแหน่งอาจารย์ในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย และทรงเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนเพาะช่าง ทรงวางแบบอย่างในทางศิลปะให้เจริญแพร่หลาย เอาพระทัยใส่ในกิจการแผนกนั้นอยู่เนืองนิจ ในคราวที่มีพระชนมายุครบ ๓๐ ทัศ ทรงบำเพ็ญพระกุศล ทรงบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างสถานศึกษาขึ้นในบริเวณโรงเรียนแผนกนั้น เพื่อขยายการศึกษาให้เจริญขึ้นโดยลำดับ ทั้งนี้ก็ด้วยอาศัยกำลังพระปัญญาที่ทรงพระปรีชาสามารถในทางนั้น ประกอบกับทรงหยั่งทราบเหตุผลว่า ศิลปะเป็นกำลังอันสำคัญประการ ๑ ซึ่งเป็นเครื่องผดุงชาติให้มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยธนสารสมบัติ ทั้งประกอบด้วยกำลังพระศรัทธาเล็งเห็นผลในทางพระพุทธศาสนาว่า การศึกษาเป็นสาธารณกุศล บุคคลผู้มีศิลปะชื่อว่ามีมงคลอยู่กับตน และเป็นผู้ควรได้รับสรรเสริญว่าบริบูรณ์ด้วยปัญญา พระอานนทเถระพุทธอุปัฏฐากได้รับทรงสรรเสริญแต่พระธรรมศาสดาว่าเป็นผู้ฉลาด ก็เพราะสามารถในศิลปหัตถกรรมคิดตัดวิวรตามแบบอันนำในแคว้นมคธถวาย ให้ต้องตามพระธรรมพุทธาธิบาย บุคคลผู้อันกำลังปัญญาเข้าอุดหนุนย่อมยึดไว้ได้ซึ่งสุขประโยชน์ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปัจจัย อันเป็นกำลังทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม ว่าเป็นเหตุชักนำให้บุคคลประสพสุข ก็ทรงยกกำลังปัญญาว่าเป็นอย่างยอด ในเตสกุณชาดกจัตตาฬิสนิบาตแสดงเรื่องพระโพธิสัตว์ถวายโอวาทแก่พระเจ้าทีฆาวุผู้ครองแคว้นกาสี แสดงกำลังในฝ่ายโลก ๕ ประการ สำหรับท่านผู้เป็นมหิสราธิบดีโดยนิพนธภาษิตดังนี้ว่า

พลำ ปญฺจวิธำ โลเก ปุริสสฺมิ์ มหคฺคเต
ตตฺถ พาหาพลำ นาม ขริมำ วุจฺจเต พลำ

กำลังในโลกมี ๕ ประการ สำหรับบุรุษรัตน์ผู้ถึงความเป็นมหิสราธิบดี ในกำลังเหล่านั้นกำลังกายจัดว่าเป็นอย่างทราม

โภคพลญฺจ ทีฆาวุ ทุติยำ วุจฺจเต พลำ
อมจฺจพลญฺจ ทีฆาวุ ตติยำ วุจฺจเต พลำ

ข้าแต่พระเจ้าทีฆาวุ กำลังโภคะเป็นที่ ๒ กำลังอมาตย์คือผู้ร่วมการงานในราชกิจอันจัดเป็นที่ ๓

อภิชจฺจพลญฺเจว ตำ จตุตฺถำ อสำสยำ
ยานิ เจตานิ สพฺพานิ อธิคฺคณฺหาติ ปณฺฑิโต

กำลังอภิชาต คือความอุบัติในชัตติยสกุล เป็นที่ ๔ มหิสราธิบดีผู้เป็นบัณฑิตย่อมยึดไว้ได้ซึ่งกำลังเหล่านี้ทั้งหมด

ตำ พลานำ พลำ เสฏฺฐำ อคฺคำ ปญฺญา พลำ พลำ
ปญฺญาพเลนุปตฺถทฺโธ อตฺถำ วินฺทติ ปณฺฑิโต

บรรดากำลังทั้งหลาย กำลังที่ประเสริฐอย่างยอดคือกำลังปัญญา บัณฑิตผู้อันกำลังปัญญาเข้าอุดหนุนย่อมประสพซึ่งประโยชน์ ฯ

ตามภาษิตนี้แสดงกำลัง๕ประการ จัดตั้งแต่ต่ำขึ้นไปหาอย่างสูงกำลังกายจัดว่าเป็นอย่างทราม เพราะเป็นของไม่สำคัญนักสำหรับท่านผู้เป็นอิสรชน เพราะถึงหากระยกพร่อง แต่กำลังอื่นบริบูรณ์ ก็อาจให้สำเร็จประโยชน์กิจ แต่ถึงอย่างนั้นก็เป็นของจำต้องปรารถนา เพราะเป็นของสำเร็จมาแต่ความไม่มีโรค ซึ่งจัดว่าเป็นยอดลาภ กำลัง

โภคะเป็นสำคัญกว่าเพราะอาจให้สำเร็จประโยชน์ได้เป็นส่วนมากยิ่งกว่ากำลังกาย แต่ก็ยังด้อยกว่ากำลังอมาตย์คือผู้ร่วมงาน อมาตย์เป็นผู้มีปัญญาและมีใจดี คือประกอบด้วยขันติและวิริยะ ทั้งมีความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริต ย่อมนำประโยชน์กิจให้สำเร็จมากหลาย ข้อที่จะยึดน้ำใจอมาตย์ให้เป็นเช่นนั้น ก็ด้วยกำลังอภิชาตคือความอุตสาหะในสกุลอันสูงศักดิ์ ไม่เป็นเหตุรังเกียจแห่งบุคคลผู้รังเกียจด้วยสกุลวงศ์อิสรชนผู้เป็นบัณฑิตยกกำลัง ๔ ประการนี้ไว้แล้ว หรือถึงว่ากำลัง ๔ ประการนี้จะยกพร่องบางประการ แต่ถ้ารงอยู่ในกำลังอย่างยอดคือปัญญา อันกำลังปัญญาเข้าอุดหนุนแล้วย่อมลุซึ่งสุขประโยชน์ฯ ในฝ่ายคดีธรรม สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมอันเป็นกำลังพยุงใจบุคคล ให้สามารถในกิจการอันเป็นหน้าที่แห่งตนและอาจหาญในกุศลสมาทาน ในบางหมวดทรงแสดงไว้ ๕ ประการคุณเดียวกัน โดยพระพุทธภาษิตว่า ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว พลานิ เป็นต้น ความว่าภิกษุทั้งหลาย กำลังเหล่านี้ ๕ ประการ คือ กำลังศรัทธา กำลังวิริยะ กำลังสติ กำลังสมาธิ กำลังปัญญาฯ ศรัทธาคือความเชื่ออันประกอบด้วยเหตุผล เป็นกำลังพยุงใจบุคคลให้อุตสาหะยากขันในกิจที่มุ่งหมาย ประคองวิริยะไม่ให้ถอยหลัง วิริยะความกล้าหาญความอดทนกระทำในกิจการอันเป็นชอบ ซ้ำประกอบด้วยสติคือความรอบคอบไม่เลินเล่อและยังคิดในกิจการ สติที่ตั้งเป็นประธาน ย่อมช่วยรวมกำลังใจให้ดิ่งลงเป็นหนึ่งแน่ ไม่หวั่นไหวและโยกโคลง จะประกอบกิจการใดก็คิดเห็นปรุโปร่งเป็นทางให้เกิดปัญญา กำลังปัญญาย่อมชักนำกำลังทั้ง ๔ ให้เจริญยิ่งขึ้นไป ไม่มีที่สิ้นสุด กำลังทั้ง ๕ นี้ เมื่อบริบูรณ์ในบุคคลใด ก็ทำให้บุคคลนั้นให้เป็นผู้สามารถ กำลังที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามา ทั้งในฝ่ายโลกและธรรมย่อมมีกำลังปัญญาเป็นอย่างยอดรวมกัน ด้วยประการฉะนี้ฯ

สมเด็จพระอนุชาธิบดี เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย ทรงประกอบด้วยกำลังพระปัญญาและกำลังอื่นบางประการ จึงทรงดำเนินกิจการอันเป็นหน้าที่ให้เป็นประโยชน์คุณแพร่หลาย ในเวลาที่พระชนมชีพจะเป็นงานเป็นการมฤตยูมารก็พลันมาตัดเสีย ด้วยสามารถพระโรคอันเกิดขึ้นเบียดเบียนทำให้ขาดพระกำลังกาย

จนไม่สามารถทะคำรงพระชนมชีพอยู่ได้ จำต้องละโลกไปตามคติของธรรมดา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบริบูรณ์ไปด้วยกำลังพระปัญญา อันเย็นอย่างยอดทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม และพระกำลังประการอื่นมิได้บกพร่อง แม้เย็นกาลเวลาที่ต้องทรงพลัดพรากจากบิยารมณ์อันเย็นเหตุแห่งโสกาลัยเต็มไปด้วยความรันทด ก็ยังทรงตั้งพระสติกำหนดสะกดพระมนัส ทรงบำเพ็ญปฏิปทาส่วนญาติธรรมให้บริบูรณ์ตามธรรยาแห่งสัตบุรุษ ในคราวที่สุดสามารถที่ทรงบำเพ็ญโดยประการอื่น พระราชกุศลทักษิณานุปทานทั้งปวงนี้ ย่อมสำเร็จเย็นกุศลขันธ์อันยิ่งใหญ่ สามารถอำนวยอิฏฐวิบากสมยัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย โดยสมควรแก่พระราชอุทิศและคติในสัมปรายภพทุกประการ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

โลกวัฑฒนธัมมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระศรีวิสุทธิวงศ์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชพิธีบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทาน

แด่พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี

พ.ศ. ๒๔๖๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

หีนํ ธมฺมํ น เสเวยฺย ปมาเทน น สංวเส

มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสเวยฺย น สิยา โลกวฑฺฒโนติ ฯ

ขัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณโดยอนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จพระบรมบพิตรทรงบำเพ็ญ เพื่ออุทิศพระกุศลกลปนาผลประทานแก่พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี เป็นญาติสังคหวิธีธรรมิกกิจกัลยาณวัตร ตามพระราชวิถีแห่งพุทธศาสนิกชนฑิต

พระเจ้าพี่ยาเธอพระองค์นั้น ในเวลาที่เสด็จดำรงพระชนม์อยู่มีพระอัธยาศัยอ่อนโยน มีพระมรรยาทเป็นที่นิยมแห่งผู้ที่ได้สมาคมทุกชั้นตามฐานะ ประพฤติพระองค์เป็นธรรมจารี มั่นในวิถีแห่งพุทธศาสนิกชนฑิต พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่ไม่เปล่าจากประโยชน์ ทรงมีความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม มีพระสติรอบคอบมั่นในธรรม พระมรรยาทดังรับพระราชทานพรรณนามานี้ ได้ในพระคาถาพุทธภาษิต อันมีเนื้อความว่า "บุคคลไม่พึงเสพธรรมที่เลว ไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท ไม่พึงเสพทิฏฐิที่ผิด ไม่พึงเป็นคนนรกโลก" ฯ ขัดนี้พระองค์เสด็จสิ้นพระชนม์ไปตามธรรมดานิยมของสังขาร พระชนม์เท่านั้นจักสูญสิ้นไป ส่วนพระคุณสมบัติยังจักฝังอยู่ในใจแห่งผู้ที่ได้สมาคม ให้รู้สึกอาลัยเป็นอันมาก ในส่วนราชสกลก็รู้สึกว่าขาดเจ้านายที่มีพระมรรยาทอันงามไปพระองค์หนึ่ง ใน

ส่วนราชการก็จะรู้สึกว่าขาดผู้ที่ทรงราชการอันสำคัญ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปผู้หนึ่ง ทั้งนี้ก็เพราะพระองค์เป็นธรรมาธิ ทั้งกอบด้วยพระปรีชาสามารถ ส่วนคติในสัมปรายภพแห่งพระองค์ บัณฑิตพึงพยากรณ์ได้ว่า ผู้ประพฤติธรรมไม่ไปสู่คติอันทราม ดังนี้

สมเด็จพระบรมบพิตรทรงพระมหากรุณาเสด็จมาทรงบำเพ็ญพระกุศล ฯ นี้เมื่อกล่าวทางพระราชสัมพันธ์ก็เป็นกิจอันญาติจะพึงกระทำแก่ญาติในวิสัยที่สุดสามารถจะพึงกระทำได้ โดยอาการอื่น เมื่อกล่าวโดยทางธรรมก็เป็นเหตุเจริญสามัคคีธรรมอันเป็นไปในสกุล ด้วยได้แลเห็นกิจอันพระองค์ผู้เป็นมหาบัณฑิตได้ทรงบำเพ็ญนี้ สามัคคีธรรมอันมีอยู่แล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้น ข้อนี้เป็นอุบายให้เกิดความสุข เมื่อบุคคลในสกุลมามีความพร้อมเพรียงกัน รักประกอบกิจการใดย่อมสำเร็จผลอันงามเป็นที่พึงใจ เป็นเหตุแห่งความสุข ทั้งนี้จะพึงเห็นได้ในราชสกุลอันเจริญยิ่งกว่าสกุลอื่น ๆ ก็เพราะเหตุสามัคคีธรรมอันเป็นไปดียิ่งกว่าสกุลทั้งหลาย การที่บุคคลมีความพร้อมเพรียง และร่วมใจกัน ประกอบกิจให้สำเร็จ ประโยชน์เป็นผลดีนี้ก็เพราะรู้สึกหน้าที่ของตนอันพึงกระทำตามฐานะเป็นไปสม่ำเสมอเรียบร้อย รู้ว่าเป็นกิจอันชอบธรรมแล้ว แม้จะต้องพร่าประโยชน์สุขส่วนตนก็เต็มใจกระทำ มิได้ปรารภความสรรเสริญของโลกหรือประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้ง ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยมั่นอยู่ในธรรมคำสอนแห่งองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เหตุนั้นการที่บุคคลมีความรู้เป็นพหุสูตในธรรม แล้วและแสดงนั้นจึงเป็นเหตุแห่งความสุข การที่บุคคลขาดมีความรู้ในธรรม ก็เพราะอาศัยองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลกแล้วและทรงเปิดเผยธรรมนั้นออกแสดง เพราะเหตุนั้นความอุบัติแห่งพระองค์จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข สิ่งเหล่านี้ ล้วนเป็นเหตุผลประพันธ์กันไป รวมบรรยายที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามานี้ ได้ในพระคาถาพุทธภาษิตอันยกขึ้นไว้เป็นบทนิกเชษเบื้องต้น มีเนื้อความว่า ความยังเกิดขึ้นแห่งพุทธบุคคลทั้งหลายเป็นเหตุให้เกิดสุข พระธรรมเทศนาเป็นเหตุให้เกิดสุข ความพร้อมเพรียงแห่งหมู่เป็นเหตุให้เกิดสุข ความเพียรของหมู่ชนผู้พร้อมเพรียงกันเป็นเหตุให้เกิดสุข

---

๑ *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ย่อมสำเร็จประโยชน์เกื้อกูลความสุขแก่ประชุมชนเป็นอันมาก เหตุพระองค์เปี่ยมด้วยพระมหากรุณา แม้พระองค์ได้เสด็จตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่มีกิจอันจะพึงบำเพ็ญเพื่อพระคุณสมบัติเบื้องบนอีก แต่เพราะเต็มไปด้วยพระมหากรุณาจึงมิได้ทรงเพิกเฉยเพื่อจะเสวยวิมุตติสุขเฉพาะพระองค์ ทรงพิจารณาสอดส่องเหล่าเวไนย เมื่อได้ช้องอยู่ในข่ายแห่งพระญาณแล้ว มิได้ทรงเอื้อเฟื้อต่อความลำบากในทางกันดาร หรือความคุร้ายของเขา หรือในการทรงแสดงธรรม เหตุนี้ต้องกับสุภาษิตอันสมเด็จพระบรมบพิตรทรงพระนิพนธ์ไว้ มีเนื้อความว่า "อัชฌาสัยที่ทนไม่ได้เพราะกรุณาเป็นลักษณะแห่งพระมหาบุรุษ พระองค์ได้ทรงทำกิจอันเป็นประโยชน์แก่เหล่าสาวกครบทุกประการ ถึงเปล่งพระสุรสีหนาทได้ว่า **ยं สตฺถารา สาวกานं หิเตสินา อนุกมฺปเกน สพฺพนฺตํ โว กตํ** กิจอันใดอันศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เอ็นดูแก่เหล่าสาวกพึงกระทำ กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่ท่านทั้งหลายทุกประการ เหตุนี้ความยังเกิดขึ้นแห่งพระองค์จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข อนึ่ง พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ล้วนเป็นนิยยานิกนำให้พ้นทุกข์ เป็นที่พำนักแห่งผู้ทรงธรรม นำให้เกิดความชื่นบาน เมื่อประพฤติดีแล้วนำให้เกิดความชื่นบาน ทำความสงบกำจัดความหลง ระงับร้อน เพราะเหตุนั้นแล พระธรรมเทศนาของพระองค์จึงเป็นเหตุแห่งความสุข อนึ่ง เมื่อบุคคลมาประพฤติตนเป็นธรรมจารี ก็จะมีอัธยาศัยเผื่อแผ่เหลือแลถึงประโยชน์ของผู้อื่นมิได้เห็นแต่ประโยชน์เฉพาะตัว แล้วและชักนำบุคคลอื่นให้เป็นเช่นนั้น ก็รักเป็นเหตุให้ประชุมชนพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ต่างฝ่ายก็จะประกอบประโยชน์ให้แก่กันตามหน้าที่ ทั้งนี้ย่อมเป็นเหตุให้เกิดสุข เหตุนั้น ความพร้อมเพรียงแห่งหมู่จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข เมื่อบุคคลมามีความพร้อมเพรียงกันเช่นนั้นแล้ว กิจอันใดซึ่งคนผู้เดียวไม่สามารถ กิจอันนั้นก็สำเร็จได้ เพราะความสามัคคี แม้ในสิ่งซึ่งไม่มีวิญญาณยังแลเห็นได้ ด้ายเส้นเดียวขาดได้ง่าย เมื่อรวมกันหลายเส้นเข้าก็ไม่ขาดได้ง่าย ต้องใช้มีดตัดฉันใด ประชุมชนก็เป็นฉันนั้น สามัคคียิ่งแผ่กว้างออกเพียงใด กิจที่บุคคลจะพึง

ประสงค์ก็ยิ่งสำเร็จมากขึ้นเพียงนั้น ความสำเร็จแห่งกิจที่ต้องประสงค์ย่อมเป็นเหตุแห่งความสุขแก่ประชุมชนทุกหมู่เหล่า เหตุนั้น ความเพียรของหมู่ชนที่พร้อมเพรียงกันจึงเป็นเหตุแห่งความสุข

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ทรงมั่นในปฏิปทาแห่งองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเป็นวรรยาวิถีแห่งพระองค์ เสด็จดำรงพระชนม์อยู่เพื่อประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก ได้ทรงประกอบพระกรณียะอันเป็นเหตุเจริญแห่งพระพุทธศาสนาเป็นอเนกประการ แม้เสด็จดำรงพระราชอิสริยยศอันสูงสุด มิได้มีกิจที่จะพึงทรงกระทำเพื่อพระราชอิสริยยศที่ยิ่งขึ้นไป ถึงอย่างนั้นทรงประกอบพระมหากรุณามิได้ทรงเพิกเฉยดูดาย เมื่อทรงเห็นว่าพระกรณียะอันใดจักเป็นความเจริญแก่พระพุทธศาสนา จักเป็นความเจริญแก่สังฆมณฑล จักเป็นความสุขแก่ประชุมชนด้วยประพฤติตนมั่นในศีลธรรม เป็นธรรมจารี และจักเป็นความเจริญแก่พระราชอาณาจักรด้วยมีพลเมืองดี เป็นพลกนิกร แล้วก็มิได้ทรงเอื้อเฟื้อต่อความลำบาก แม้ทรงพร่าความสุขส่วนพระองค์ มีนิทัศนะที่จะพึงชี้เป็นอาทิเช่น เสด็จตรวจคณะสงฆ์ในมณฑลนั้น ๆ ปฏิปทาของพระองค์นั้นย่อมจะสำเร็จประโยชน์แก่พระองค์ก็เพียงให้เกิดพระดำริว่า กตำ กรณียำ กิจอันควรกระทำเราได้ทำแล้วละ อโมฆำ ชีวิตำ ชีวิตไม่เปล่า เท่านั้น ๆ เพราะเหตุนั้นความอุตสาหะแห่งพระองค์จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข ดังตามพุทธภาษิตว่า ความบังเกิดขึ้นแห่งพุทธบุคคลทั้งหลายเป็นเหตุให้เกิดสุข อนึ่ง พระองค์ทรงบริบูรณ์ด้วยพาหุสัจจคุณอย่างยอดเยี่ยม ได้ทรงนำพระธรรมคำสั่งสอนแห่งองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าออกตรัสเทศนา ทรงขยายอรรถตีแผ่ให้ตื้น ควรแก่ความรู้แห่งผู้สดับ ทั้งยังได้ทรงพระนิพนธ์ขยายอรรถธรรมอันเป็นปกิณณกะนั้น ๆ และทรงแจกให้แพร่หลาย เป็นทางชักนำบุคคลผู้ใคร่ในธรรมให้เจริญในธรรมปฏิบัติ เมื่อบุคคลมาปฏิบัติในธรรมก็ย่อมได้ความสุข เหตุนั้น (สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นเหตุเจริญในธรรมปฏิบัติ แห่งบุคคลผู้ใคร่ในธรรม ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความสุขนี้ได้ในพระพุทธภาษิตข้อว่า) การแสดงธรรมจึงเป็นเหตุแห่งความสุข พระธรรมคำสั่งสอนแห่งพระองค์นั้นย่อมเป็นเหตุอบรมน้ำใจบุคคลให้รู้สึกกรณียะของตนที่จะพึงประกอบในการนั้น ๆ ในกิจนั้น ๆ ตามฐานะ เมื่อเป็น

เช่นนั้นผลที่มีก็คือความพร้อมเพรียงอันจะยังเกิดแก่หมู่ อนึ่ง ปฏิปทาของพระองค์ก็เป็นไปในทางชักนำให้เกิดความสามัคคี (เช่นเปิดโอกาสให้ผู้ที่ควรได้เสด็จในพระกุศล และทรงชักนำญาติผู้มิได้คุ้นให้คุ้นเคยกัน นี้เป็นผลเพียงชั่วบุคคล) เมื่อกล่าวโดยผลที่เป็นส่วนใหญ่ เป็นความเจริญแก่พระพุทธศาสนา เช่นที่ทรงชักนำให้พระสงฆ์ในต่างเมืองให้ได้มาสมาคมกับพระสงฆ์ในกรุง เป็นทางบำรุงให้เกิดความรู้ความเห็นในทางที่เป็นประโยชน์ แล้วและจะได้นำไปใช้ในถิ่นของตน ทั้งนี้ย่อมเป็นผลเกิดแต่เสวนะ ก็คือองค์แห่งสามัคคิธรรมอันเป็นเหตุชักนำ (ให้เกิดความเจริญแก่พระพุทธศาสนา เป็นปฏิปทา) ให้เกิดความสุข เมื่อได้สมาคมเกิดความพร้อมเพรียงเช่นนั้นแล้ว ก็จะได้ร่วมฉันทะกันประกอบกิจในทางพระศาสนา นำมาซึ่งความเจริญแก่พุทธจักร อันเป็นหลักแห่งความเจริญทางอาณาจักรด้วย นี้เป็นผลเกิดแต่ความเพียรแห่งหมู่ชนที่เป็นหมวดหมู่อันมั่นในสามัคคีคุณ ประมวลเหตุอันต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนให้เกิดความเจริญแก่กันและกัน ก็คือ พุทธบุคคลได้อุบัติขึ้นในโลก ประกอบไปด้วยกรุณา ย่อมขวนขวายเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น ส่วนผู้อื่นจักได้ความสุข ก็เพราะตั้งมั่นอยู่ในโอวาท แลัวและประพฤติตนเป็นธรรมจารี บุคคลผู้เป็นธรรมจารีย่อมมั่นในสามัคคีคุณ ย่อมอุดหนุนให้หมู่คณะตลอดถึงชาติ เป็นหมู่คณะและชาติที่สามารถ

สมเด็จพระบรมชนกพิตรทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทาน อันเป็นส่วนญาติสังคหธรรมนี้ ย่อมเป็นส่วนหนึ่งแห่งสามัคคิธรรม อันเป็นเหตุชักนำให้เกิดความสุข ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้วนั้น

พระราชกุศลชันษาส่วนทักษิณานุประทาน อันสมเด็จพระบรมชนกพิตรทรงบำเพ็ญอุทิศประทาน แก่พระเจ้าพี่ยาเธอพระองค์นั้น จักสำเร็จเป็นประโยชน์และความสุขแก่พระองค์ โดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพ ด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร.

สารทานปริยายเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทาน

แด่สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ

กรมหลวงนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ,

ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ,

โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ,

อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโนติ ฯ

บัดนี้ จักรับประทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประกับพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทาน อันพระยรมวงศ์พิศทรงพระอุทิศกัลปนาผลเฉพาะแด่สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ซึ่งเสด็จทิวงคตแล้วนั้น เป็นพระปฏิปทาส่วนญาติสังคหะธรรมิกกิจกัลยาณวัตรตามยัณฑิตวิสัย ฯ

สมเด็จพระอนุชาธิราช พระองค์นั้น ได้เสด็จอุบัติขึ้นในพระราชจักรีวงศ์ ทรงสมบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติอันประกอบด้วยพระราชจรรยามั่นอยู่ในธรรมพร้อมด้วยพรหมวิหาร ทรงโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่อ่อนโยนเป็นมัทวอัชชาศัยเป็นที่

พึ่งพำนักของประชุมชนเป็นอันมาก เมื่อมาเสด็จทิวงคตไปเสียในเวลาที่ทรงตั้งอยู่เพียงระหว่างมัชฌิมวัย เป็นเหตุให้เกิดความอาลัยเสียดาย เพราะต่างพากันมุ่งหมายจะให้ดำรงพระชนม์อยู่ให้ยืดยาวนานต่อไปอีก แต่ก็ไม่สามารถจะให้เป็นไปได้สมประสงค์ เพราะสังขารทั้งหลายทนอยู่คงที่ไม่ได้เมื่อมีความเกิดในเบื้องต้น ความดับก็จำต้องมีในอวสาน ส่วนระยะกาลที่เร็วหรือช้าแล้วแต่เหตุจะปรุงแต่งให้เป็นไป ไม่มีใครยังดับญัชาให้เป็นไปตามใจหวังได้ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงหวังจะให้พุทธบริษัทราบธรรมแล้ว เปลื้องความโศกถึงเสีย จึงตรัสไว้ว่า

อถโข ยาวตา สตฺตา อาคติ คติ จุติ อุปปตฺติ สพฺเพ สตฺตา มรณธมฺมา มรณํ อนติตา ความมา ความไป จุติ อุปบัติ ของสัตว์ทั้งหลายยังมีเพียงไร สัตว์ทั้งหมดก็มีมรณะเป็นธรรมดาไม่ล่วงมรณะไปได้เพียงนั้น ฯ **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ฯ **ตำ วต มา ปลุชฺชีติ เนตำ ฐานำ วิชฺชติ** การที่จะปรารถนาว่า สิ่งนั้นอย่าได้สลายเสียเลย ดังนี้ ไม่เป็นฐานะที่จะมิได้ ฯ

บุคคลผู้มีปัญญาหยั่งรู้ธรรมดาของสังขารเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท อาศัยสังขารประพฤติธรรมที่ดี ทำประโยชน์ให้เกิดมีแก่ตนและคนอื่น ส่วนผู้ไม่หยั่งรู้ธรรมดาของสังขารมีความประมาทเป็นเบื้องหน้า กลับอาศัยสังขารทำความชั่วอันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและคนอื่น เพราะฉะนั้น อัตตภาพของท่านผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ จึงเป็นที่นิยมนับถือของคนทั้งหลาย แต่ของคนที่ประพฤติชั่ว ย่อมเป็นที่รังเกียจ ฯ ธรรมที่มีในตน อาศัยตนทำขึ้นนั้นแล ย่อมยังคนให้ยิ่งหรือหย่อนกว่ากันเป็นชั้น ๆ ผู้อาศัยสังขารประพฤติดีประพฤติชอบชื่อว่าถือเอาสาระแห่งตนไว้ได้ ดังพระพุทธภาษิตที่แสดงไว้ว่า

สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ
โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน

ชนใดเจริญด้วยศรัทธา ศีล ปัญญา จาคะ สุตะ อย่างละ ๒ ประการ ชนเช่นนั้นเป็นสัตบุรุษมีปัญญาเห็นแจ้ง ย่อมถือเอาสาระแห่งตนไว้ได้ในโลกนี้ ฯ

ศรัทธา คือความเชื่ออันชอบแก่เหตุผล เป็นคุณธรรมพยุงใจบุคคลไม่ให้ย่อท้อต่อความปฏิบัติ กำจัดธรรมอันเป็นข้าศึกแห่งตนคืออัสสัทธิยะความไม่เชื่อถือ และวิจิกิจฉาความลังเลไม่แน่ใจที่พาให้ขัดข้อง ผู้มีศรัทธาอยู่กับตนปรากฏประดุจมีเพื่อนกันความเปลี่ยวใจในทางกันดาร หรือเป็นประดุจผู้เดินทางที่มีเสบียงหรือมีทรัพย์อยู่กับตนสามารถที่จะเดินทางให้ลุล่วงโดยสะดวกใจ สิ่งใดที่ได้ปลงมนัสว่าจะทำอันศรัทธาเข้ากำกับด้วย ย่อมมั่นคงไม่แปรผันไปตามเหตุการณ์นั้น ๆ ที่เข้ามาขวางหรือคุกคาม เป็นข้อที่ให้ประพฤติความดีงามทางกายวาจาไม่ถอยหลังตั้งมั่นอยู่ในศีลเป็นนิจนิรันดร์ ฯ

ศีล นั้นคือความประพฤติกายวาจาสะอาดปราศจากโทษที่บัณฑิตพึงครหา เป็นปฏิปทาที่จะพาให้ก้าวขึ้นสู่คุณธรรมโดยลำดับ ตรงกับเถรภาษิตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า สคฺคาโรหนโสปาณิ อญฺญ สีลสมา กุโต บันไดที่สำหรับขึ้นสวรรค์อันอื่นเสมอด้วยศีลมีที่ไหน ฯ ผู้บริบูรณ์ด้วยศีลเป็นผู้อันบุคคลพึงไว้ใจคบหา เป็นกัลยาณมิตรไม่ต้องระแวงว่าจะมีภัยและอันตรายแก่เขา ยิ่งกว่านั้น ยังประกอบเมตตากรุณาเห็นสุขทุกข์ของเราของเขา ประกอบการเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีวะและไม่ล่วงละเมิดในอคมนียฐาน เป็นผู้สันโดษในกามบริโภค กล่าววาจาแต่ที่สัตย์ที่จริง ชักนำบุคคลในทางสามัคคี มีวาจาอ่อนหวานเป็นที่ดูดดื่มน้ำใจ ทั้งกล่าวอะไรก็เป็นหลักฐาน อาศัยอรรถอาศัยธรรม ไม่นำผู้ฟังให้เสียประโยชน์ที่ควรว่าเป็นกัลยาณธรรม ผู้บริบูรณ์ด้วยศีลชื่อว่าเป็นผู้มีกายวาจาอันสงบ

อันเป็นยั่งยืนให้ได้ความสงบจิต เมื่อจิตสงบจะปรารถนาถึงอะไรก็อาจจะคิดเห็นปรุโปร่งเป็นทางให้ได้ปัญญา คือความรู้เหตุผลโดยถ่องแท้ อันคนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกชื่อว่าตกอยู่ในกระแสของธรรมดาถ้าไม่เข้าใจเหตุผลก็ไม่สามารถจะหลีกพ้นจากวิบัติ และไม่ได้บรรลุความสวัสดี เมื่อมีปัญญารู้เท่าถึงเหตุผลได้เพียงใดก็หลีกพ้นจากวิบัติ และบรรลุความสวัสดีได้เพียงนั้น ภาษิตโลกกล่าวว่า นตฺถิ สูรสมา อาภา แสงสว่างเสมอด้วยพระอาทิตย์ไม่มี พระพุทธภาษิตค้านคำโลกว่า นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ฯ เพราะแสงสว่างพระอาทิตย์เป็นเพียงวิสัยแห่งมังสจักขุ คือตามปกติไม่ใช่ของลึกลับ แต่แสงสว่างคือปัญญาเป็นวิสัยแห่งจิตคือความแน่มแก่ใจอันผิดไกลกันมาก ฯ มีพระพุทธภาษิตว่า ปญฺญา เจนํ ปสาสติ ปัญญาย่อมปกครองบุคคล ฯ ผู้มีปัญญาใช่จะใช้คุ้มได้แต่ตน ย่อมคุ้มได้ตลอดถึงผู้อื่นที่เนื่องด้วยตนด้วย เหตุดังนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงสรรเสริญชีวิตของผู้มีปัญญาว่าประเสริฐสุด ฯ อันผู้มีปัญญาย่อมเป็นผู้มีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ไม่เห็นแต่ประโยชน์ตนเป็นที่ตั้ง สามารถที่จะบริจาคประโยชน์ตนเพื่อให้สำเร็จผลแก่ผู้อื่นได้ ฯ ความเฉลียวทรัพย์สมบัติพัสดุของตนเผื่อแผ่ความสุขแก่ผู้อื่นตามฐานะของบุคคล โดยเหตุอย่างบ้าง ได้ชื่อว่า บริจาคเป็นกิจอันบุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ มีปรีชาเลงเห็นผลแล้วจะพึงกระทำ นำให้เกิดความปลื้มใจว่าได้บำเพ็ญปรัตถประโยชน์สมควรแก่หน้าที่ ทั้งเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นแห่งตน จัดว่าเป็นสังคหอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคนให้ยินดี เพิ่มความสามัคคีให้เจริญยิ่งแก่หมู่ ใช่แต่เพียงบริจาคพัสดุ แม้ความบริจาคคุณธรรมคือชักนำผู้อื่นในสัมมาปฏิบัติด้วยเมตตากรุณาก็จัดว่าเป็นความบริจาค เพราะบ่ราศจากความริษยาที่กลัวว่าเขาจะได้ดีเกินตนไป ทั้งนำให้ผู้รับสำเร็จประโยชน์อันไพศาลกว่าชื่อว่าเป็นความบริจาคอันอุดม ฯ อันบุคคลผู้จะบริบูรณ์ด้วยธรรมสมาคมดังกล่าวมา ก็ด้วยอาศัยความศึกษาหมั่นขยันอันเป็นเหตุให้รู้จักผิดรู้จักชอบ รู้จักได้รู้จักเสีย รู้จักยาปรู้จักบุญ คุณชั่วอันเป็นเครื่องอุดหนุนความปฏิบัติ ถ้าไร้จาก

ได้ยินได้ฟังแล้ว แม้ตั้งใจอยู่ ก็ยากที่จะดำเนินกายวาจาใจให้ถูกต้องได้ เหตุนั้น สุตะ การสดับจึงเป็นกิจอันจำต้องปรารถนา สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสสรรเสริญว่าเป็นนาถกรณธรรมคือธรรมอันทำที่พึ่ง ทำตนให้เป็นที่พึ่งแห่งตนได้ ฯ

ธรรมทั้ง ๕ ประการดังรับประทานถวายวิสัชนามา เมื่อเป็นเพียงโลกิยธรรม ก็นำบุคคลผู้บริบูรณ์ให้เป็นผู้ทรงตนอยู่ในโลกนี้ทั้งสามารถจะเป็นที่พำนักแห่งประชุมชนอันเนื่องด้วยตนจัดว่าถือสาระแห่งตนไว้ได้ส่วน ๑ เมื่อเป็นโลกุตรธรรมก็อาจนำบุคคลผู้บริบูรณ์ให้ล่วงพ้นโลกิยวิสัย ดำรงอยู่ในภูมิอริยะ จัดว่าถือสาระอันยอดเยี่ยมแห่งตนไว้ได้ด้วยประการฉะนี้ ฯ มีพระศรัทธาความเชื่ออันชอบแก่เหตุผล ทรงเลื่อมใสมั่นในพระพุทธศาสนา ทรงบำเพ็ญพระกุศลวิริยาเป็นอเนกประการทรงสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร มีพระกายสมาจารและพระวจีสมาจารอันสมควรแก่ฐานะและชั้นของบุคคลนั้น ๆ มีพระอัธยาศัยเป็นมัทธวสมาจารอ่อนโยนเป็นที่ทรงรักใคร่เคารพนับถือแห่งพระบรมวงศานุวงศ์และประชุมชนผู้มีวิสสาสะมีพระปริชาสามารถพอแก่พระราชกรณียะมิได้ยกพร่อง ได้ทรงรับราชการตั้งแต่ตำแหน่งชั้นผู้น้อยจนสูงสุดถึงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการทหารเรือก็ได้ทรงรักษาราชการนั้น ๆ เริ่มรัชเจริญขึ้นเป็นลำดับมาเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย แห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเป็นอันมาก ทรงบำเพ็ญความบริจาคยากที่จะหาผู้เสมอเหมือน ในฝ่ายอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาที่เป็นส่วนใหญ่ ได้ทรงบริจาคธนทรัพย์สร้างวัดสุคันธสิลาราม ตำบลหอมสิน เป็นอย่างประณีตวิจิตรสิ้นธนทรัพย์เป็นอันมาก ทั้งในเมื่อมีโอกาสได้ทรงชี้แจงชักนำพระสงฆ์ในวัดนั้นให้เจริญด้วยความรู้และความปฏิบัติ เป็นเครื่องปรากฏชัดแห่งพระศรัทธาข้อต้น เป็นอจลศรัทธา ทั้งได้ทรงบริจาคไทยธรรมพัศดุทานในสมณสงฆ์อื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ทรงเป็นนาถแห่งทวยชนผู้อยู่ในข่ายแห่งพระมหากรุณา ทรงอุดหนุนให้มีกำลังและเจริญด้วยวิทยาความรู้ความสามารถ เช่นได้ทรงจัดตั้งกองนักเรียนนักรบขึ้นในวังสวนกุหลาบนี้เป็นต้น ทั้งสาธารณกุศลอื่น ๆ อีก

ชื่อว่าทรงบริบูรณ์ด้วยความบริสุทธิ์ทั้ง ๒ ประการ คือด้วยอนุตรพัย์และคุณสมบัติ ทรงใคร่ในการศึกษา การสดับซึ่งเป็นทางเจริญแห่งพระคุณสมบัติที่กล่าวแล้วนั้น สมพระนามว่าเป็นสัตบุรุษบุคคลต้องด้วยพระพุทธนิพนธ์สรรเสริญว่า สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหติ. ภิกษุทั้งหลายสัตบุรุษเมื่อเกิดในสกุลย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขแห่งชนเป็นอันมาก เปรียบดังมหาเมฆยังฝนให้ตก ทำข้าวกล้าให้สำเร็จย่อมยังประโยชน์เกื้อกูลและสุขให้เกิดแก่มหาชนฉะนั้น ฯ

พระกุศลทักษิณานุประทานอันพระบรมวงศบพิตรทรงบำเพ็ญ ยังนี้ทรงอุทิศเฉพาะสมเด็จพระอนุชาธิราชพระองค์นั้น ของสำเร็จเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่พระองค์ท่านโดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพตลอดกาลนาน ฯ ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์จักรับประทานสวดพระคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญวิธี เพิ่มพูนพระกุศลราศีส่วนธรรมสวนมัย เป็นเครื่องเจริญพระอัปปมาทธรรมอีกส่วน ๑ ณ กาลบัดนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ.

พระธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชกุศลอัฐิทักษิณานุประทาน

สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๘

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

ยสฺส สทฺธา จ ปญฺญา จ ธมฺมา ยุคฺคา สทฺธา ธุรํ
หิริ อีสา มโน โยตฺตํ สติ อารกฺขสารถีติ ฯ

ยักน้ำ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณประ-ดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทาน อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อส่งสักการในอวสานสมัย ในงานพระอัฐิแห่งสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เป็นพระราชปฏิปทาส่วนญาติสังคหิกกิจกัลยาณวัตรตามยัณฑิตวิสัย ฯ

สมเด็จพระอนุชาธิราชพระองค์นั้น มีพระนามาภิไธยกล่าวตามภาษายาลีว่า อฏฺฐงฺคเตชาวุโธ แปลว่า อาวุธอันมีเดชมีองค์ ๘ ประการ อันธรรมดาอาวุธเป็นเครื่องประหารส่วนอันเป็นปฏิปักษ์ ทั้งเป็นเครื่องป้องกัน อาวุธทั้ง ๘ นั้น ต่างโดยกิจ คือ ดิ พื้น แทง ยิง และ ขว้าง ซัด อันตรายซึ่งจักมีมาแต่อมิตร ที่จัดว่าสำเร็จกิจทั้งฝ่ายรุกและฝ่ายรับ นี้เป็นไปทางฝ่ายคดีโลก ในฝ่ายคดีธรรม สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอริยมรรค ๘ ประการ ในมัคคสังยุตต์ทรงบัญญัตินามไวหารว่า อนุตตรสังคามวิชัย เพราะเป็นเหตุให้ชนะสงครามอย่างยอดเยี่ยม อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนั้น จัดว่าเป็นอาวุธอันสำเร็จกิจทั้ง ๒ ฝ่าย

คือ ประหารและข้องกัน สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ คือ ความเห็นอันประกอบด้วยเหตุผลและเที่ยงธรรม เป็นเครื่องประหารมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดที่เกิดแต่ความเขลาไม่รู้เท่าทันการณ์บ้าง ที่เกิดแต่อุปาทานความถือมั่นบ้างให้ประลาตไป สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ อันเป็นไปเพื่อคลายความโลภ ความประทุษร้าย และความหลง เป็นเครื่องยั้งลงซึ่งมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด สัมมาวาจา วาจาชอบอันเป็นส่วนวจีสุจริต เป็นเครื่องปรายมิจฉาวาจาส่วนทุจริต สัมมากัมมันตะ การงานชอบส่วนกายสุจริต เป็นเครื่องปรายมิจฉากัมมันตะ ส่วนกายทุจริตให้สิ้นสูญ สัมมาอาชีวะความเลี้ยงชีพชอบ เป็นเครื่องกำจัดมิจฉาอาชีวะ ความเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ อันเป็นไปเพื่อละความชั่วบำเพ็ญความดี เป็นเครื่องหักล้างมิจฉาวายามะ ความพยายามผิด สัมมาสติ ความระลึกชอบ เป็นเครื่องปรายปรามมิจฉาสติ ความระลึกผิด สัมมาสมาธิ ความตั้งจิตชอบ เป็นเครื่องทำลายมิจฉาสมาธิ ความตั้งใจในทางที่ผิด สัมมัตตธรรมทั้ง ๘ ประการ นี้ นอกจากเป็นเครื่องประหารธรรมอันเป็นปฏิปักษ์แห่งตนให้พินาศไป ยังเป็นเครื่องข้องกันมิจฉัตตธรรมนั้น ๆ ที่ยังไม่บังเกิดไม่ให้บังเกิดมีอริยมรรค ทั้ง ๘ ประการ นี้ เมื่อเป็นธรรมสามัคคีพร้อมมูลกัน ย่อมอาจะพัดผันพาท่านผู้ดำรงอยู่ให้ลุถึงความเป็นผู้ประเสริฐล่วงสามัญวิสัย จึงมีอุปมากล่าวไว้ว่า เป็นประคุยาน คือ รถอันพาผู้ขึ้นให้ลุถึงที่ประสงค์ ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงขัญญัตนามแห่งอริยมรรคนั้นไว้เป็น ๓ สถาน ว่าเป็นพรหมยาน คือ ยานอันประเสริฐบ้าง ว่าเป็นธรรมยาน คือ ยานอันเป็นธรรมบ้าง ว่าอนุตตรสังคามวิชัย เพราะเป็นเหตุให้ชนะสงครามอย่างยอดเยี่ยม ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาแล้วนั้นบ้าง เมื่อกล่าวโดยนามว่า ยาน คือ รถ ซึ่งบริบูรณ์ด้วยธรรมอันเป็นอลังการ ย่อมเป็นประคุรถหุ้มเกราะในสงครามอันพร้อมสรรพด้วยอาวุธ และเครื่องข้องกันที่พระคันถรจนาจารย์แสดงไว้โดยอุปมาเปรียบด้วยรถสงครามในโบราณสมัย สมด้วยวจนประพันธ์นิคมคาถาพุทธภาษิตอันมาในอวิชชาวรรคแห่งมัคคสังยุตต์ ที่ได้รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทว่า

ยสฺส สทฺธา จ ปญฺญา จ ธมฺมา ยุคฺคา สทฺธา ธุรํ
หิริ อีสา มโน โยตฺตํ สติ อารกฺขสารถิ

เป็นต้น มีใจความว่า ธรรม ๒ ประการ คือ ศรัทธา และ ปัญญาเป็นคู่กัน และศรัทธาเป็นสำคัญ ประดุจแอกที่มีวาหนะเทียมประจำนำให้แล่นไป มีหิริพร้อมด้วยโอตตัปปะ อันมีลักษณะให้อายแก่ใจ และเกรงเป็นผิดเป็นประดุงงอนอันเชิดชูอยู่ในเบื้องหน้า มีมโน คือ ความคิดเป็นประดุจสายบังเหียน มีสติ คือ ความระลึกความรอบคอบเป็นประดุจสารถีผู้ระวังรถ กล่าวคือ อริยมรรคมีศีล คือ ความสำรวม กาย วาจาเป็นอลังการ มีฌาน คือ ความเพ่งพินิจเป็นตัวเพลา มีวิริยะทางกายทางจิตจัดเป็นคู่ล้อ อุเบกขาความไม่เอนเอียงด้วยอำนาจอคติเป็นประดุจระดับยอกสูงต่ำ มีอนิจฉา คือ ความไม่โลภเป็นเครื่องปกคลุม ความไม่พยาบาทและความไม่คิดเบียดเบียน (ซึ่งได้แก่เมตตากรุณา) และความสงัดกายสงัดจิตพร้อมทั้งความรักษาตนให้พ้นจากสังกิเลส จัดเป็นอาวุธประจำรถ๕ประการ มีความทนทานต่อถ้อยคำครหา จัดว่าเป็นเกราะเครื่องป้องกันศาตราวุธ อริยมรรคยานบริบูรณ์ด้วยอลังการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษม คือ ปลอดภัย นี้เป็นพรหมยานอันยอดเยี่ยมยิ่งที่มีในตนแห่งบุคคลผู้เป็นชาติอาชาไนย ผู้มีปัญญาอาศัยยานนี้สามารถจะนำตนให้พ้นจากอุปสรรคของโลกได้ ย่อมเป็นผู้มีชัยในที่ทุกสถาน ฯ

ตามพระพุทธภาษิตนี้ทรงยกธรรม ๒ ประการ คือ ศรัทธาและปัญญาว่าเป็นสำคัญ อันบุคคลพึงอบรมให้เป็นคู่เสมอกันเป็นอันดี ศรัทธามีส่วนที่เลือกเชื่อในสิ่งที่ชอบแก่เหตุผลทนต่อความพิจารณา อันศรัทธาจะไพบูลย์ได้เต็มที่ ต้องมีปัญญา คือ ปริชาฉลาดอันเกิดแต่ความวิจารณ์และความอบรมเข้าเป็นสหาย เมื่อธรรมทั้ง ๒ นี้ เป็นธรรมสมาคมกลมเกลียวกันไม่ยิ่งหย่อนก็อาจที่จะฉุดพาคุณธรรมประการอื่น ๆ ให้เขยื้อนเคลื่อนตามไป ประดุจรถที่มีคู่วาหนะเทียมประจำอยู่ในแอกได้อาศัยสารถีผู้สามารถเข้าขี่ขับ รถนั้นก็จะแล่นตรงไปตามทางที่

ประสงค์ ยิ่งพร้อมด้วยธรรมประการอื่น ๆ ที่อุปมาไว้ด้วยอาวุธและเกราะก็สามารถที่จะสู้รบและผ่าอันตราย นำผู้ข้าเพ็ญให้รอดพ้นจากอุปสรรคของโลก บรรลุชัยสวัสดิ์ในทุกทิศสถาน ฯ

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัยฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ทรงอาศัยพระกุศลสมภารปุพเพกตปุญญตาคุณ ได้เสด็จอุบัติในชัตติยสกุลบรมราชจักริวงศ์ ในปรัตยุบันได้ทรงดำเนินในมรคาอันชอบ ประกอบด้วยพระปริชาหยั่งทรายเหตุผล ทรงพระดำริวิจารณ์ ดำเนินพระกายพระวาจาและมนัสสะอาดปราศจากโทษ มีพระศรัทธาทรงใคร่ในธรรมเป็นธรรมกามบุคคล ทรงอบรมพระกุศลธรรมประการอื่น ๆ อันเป็นอลังการ ทรงข่มเพ็ญอัตตสมบัติและปรหิตปฏิบัติ ทั้งฝ่ายโลกฝ่ายธรรมตามวิสัย เป็นอันว่าได้ทรงใช้ธรรมนั้น ๆ เป็นอาวุธเป็นเครื่องประหารและป้องกันอันตราย สมพระนาม อฏฺฐงฺคเตชาวุโธ ที่แปลว่า อาวุธอันมีเดช ๘ ประการ แต่ไม่อาจสามารถสู้รบให้ได้ชัยชนะต่อมฤตยูมารอันพรั่งพร้อมด้วยเสนา เพราะพ้นวิสัยอันใคร ๆ จะพึงเอาชำนะได้ จำต้องทรงละโลกไปตามคติของธรรมดา ทิ้งความอาลัยไว้แก่บุคคลผู้อยู่ ณ ภายหลัง ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า แม้ในคราวที่ต้องทรงพลัดพรากจากบิยารมณ์ แต่ได้ทรงข่มเพ็ญพระปฏิปทาส่วนญาติธรรมให้บริบูรณ์ตามวรรยาแห่งสัตบุรุษ ในคราวที่สุดสามารถที่จะทรงโดยประการอื่น พระราชกุศลทักษิณานุประทานทั้งปวงนั้น ทรงพระราชอุทิศพระราชทานแก่สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัยฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ด้วยพระสิเนหาอาลัย ขอสมเด็จพระอนุชาธิราชพระองค์นั้นทรงทรายพระบรมราชูทิศนั้นแล้ว ทรงรับอนุโมทนา เพื่อสำเร็จหิตานุหิตประโยชน์โดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพทุกประการ โดยเทศนายวิหาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร ฯ

พระธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชกุศลปฐมสัปตมวาร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

พ.ศ. ๒๔๖๘

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ
อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ
กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ
ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโตติ ฯ

ขัดนี้ ขอรับประทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลราศีทักษิณานุปทานกิจ อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในปฐมสัปตมวาร แต่วันเสด็จสวรรคต แห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมเชฏฐาธิราช ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายสนองพระเดช-พระคุณด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวที ตามวิถีแห่งพุทธศาสนิกชนขัณฑิต ดังพระพุทธภาษิตที่ทรงแสดงไว้ว่า เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ เมื่อมาระลึกถึงอุปการะที่ท่านทำไว้แล้วในก่อน พึงทำเพ็ญทักษิณา เพื่อท่านผู้ละไปยังปรโลกแล้ว ดังนี้ ฯ

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าสยามนั้น ได้เสด็จอุบัติขึ้น ณ โลกนี้ ยังประโยชน์สุขให้สำเร็จแก่ประชาชนทั่วไป โดยฐานะที่พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ได้ทรงปกครองพระราชอาณาจักรและประชาชนทันสมัย ทรงทะนุบำรุงรัฐมณฑลให้เจริญสมบูรณ์ ทรงเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ ยกย่องพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองวัฒนาถาวร โดยฐานเป็นกุลบดี พระองค์ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระยรมราชวงศ์ พระราชทานพระราชอิสริยยศโภคสมบัติและทรงสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุนั้น ๆ ตามสมควร โดยฐานเป็นพระมหาบุรุษ พระองค์มีพระกมลหฤทัยประกอบด้วยพระเมตตา พระกรุณา ทรงบำเพ็ญพระมหาคุณูปการ บำรุงสุขและบำบัดทุกข์แก่ทวยชนผู้ข้องอยู่ในข่ายพระมหากรุณาพันที่จะนับจะประมาณ โดยฐานเป็นสัตบุรุษ พระองค์ทรงพระปัญญาสามารถอาจวิจารณ์อรรถตามที่ลึกละเอียด ทรงพระราชนิพนธ์พระธรรมเทศนาสุขุมคัมภีรภาพควรแก่ปัญญาแห่งวิญญูชน ยังทรงประกอบด้วยพระคุณธรรมประการอื่น ๆ เป็นอเนก เมื่อย่นเข้ากล่าว พระองค์เป็นเอกในหมู่ชน ได้เป็นนาถะที่พึ่งพำนักของคนทั้งหลายทั่วไป สมด้วย เทศนานัยอันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล อรญฺญสฺมิ พฺรหาวเน ตํ รุกฺขา อุปนิสฺสาย วฑฺฒนฺเตเต วนปฺปตี ภูเขาศิลามีอยู่ในไพรใหญ่ในป่า ต้นไม้ทั้งหลายได้อาศัยภูเขานั้น เจริญเป็นเจ้าไพร แม้ฉันใด ตเถว สีลสมฺปนฺนํ สทฺธํ กุลปุตฺตํ อิธ อุปนิสฺสาย วฑฺฒนฺติ ปุตฺตทารา จ พนฺธวา อมจฺจา ญาติสงฺฆา จ เย จสฺส อนุชีวิโน บุตรภรรยา พวกพ้อง พวกอำมาตย์ หมู่ญาติ และผู้พึ่งพำนัก ย่อมได้อาศัยกุลบุตรผู้มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีลเจริญในโลกนี้ ฉันนั้นแล ฯ

พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของชนทั้งหลายมีพระราชปฏิปทาของพระองค์เป็นมูล ย่อมได้เสวยพระยศอิศริยาโมทย์เป็นผลานิสงส์ ครั้นเสด็จสู่สวรรค์แล้ว ยังจะทรงอภิรมย์ยิ่งขึ้นไป สมด้วยเทศนานัยของสมเด็จพระยรมศาสดาว่า อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ ปุญฺญ

เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต ความว่า ชนผู้มีบุญได้กระทำแล้ว ย่อมชื่นบานในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้วย่อมชื่นบาน ชื่อว่าย่อมชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ย่อมชื่นบานในโลกนี้ว่า ตนได้ทำบุญไว้แล้วไปสู่สุคติแล้ว ย่อมชื่นบานยิ่ง ๆ ดังนี้

ยังมีจักรับประทานพรรณนาความ แห่งศัพท์ว่า บุญ โดยประสงค์ คุณชาติอันเกิดขึ้นแล้วชำระใจให้บริสุทธิ์ ชื่อว่าบุญ โดยต้นเค้า บุญนี้จำแนกออกเป็นเหตุและเป็นผล อโลภะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โลภะ คือความอาลัยเผื่อแผ่ อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โทสะ คือ เมตตา กรุณา อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือ ปัญญา ชื่อว่าบุญเป็นเหตุ บุญอย่างอื่นอันเกิดเพราะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ชื่อว่าบุญเป็นผล บุคคลผู้ไม่โลภมีอาลัยเผื่อแผ่ ไม่เป็นแต่เว้นจากมิจฉาชีพเท่านั้น ซ้ำสงเคราะห์คนอื่นด้วยโภคทรัพย์ของตนอีก บุคคลผู้ไม่คุร้าย มีเมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า ไม่เป็นแต่เว้นจากฆ่าสัตว์และเบียดเบียนสัตว์เท่านั้น ซ้ำขวนขวายเพื่อจะป้องกันอันตรายและเพื่อจะบำรุงชีวิตและความสุขสบายของสัตว์อื่นอีกด้วย บุคคลผู้ไม่หลงมีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่เป็นเพียงแต่รักตน แล้วและเว้นจากทุจริต ซ้ำคิดเห็นกว้างขวางในทางรักษาสุจริตธรรมและบำรุงผู้อื่นอีก มีชีวิตอยู่เพื่อประโยชน์สุขแห่งชนทั้งหลาย บุญที่เป็นฝ่ายเหตุและฝ่ายผล มีอุทาหรณ์ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา กัลยาณธรรมเป็นเหตุให้บุคคลผู้บำเพ็ญได้ความชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ดังแสดงไว้ในพระคาถา ด้วยประการฉะนี้

ท่านผู้มีบุญได้กระทำไว้ ดำรงชีพอยู่เพื่อประโยชน์สุขแห่งประชาชนเห็นปานนี้ ยังไม่มีทางรอดจากมรณภัย จักกล่าวอะไร ถึงสัตว์สามัญ อันมรณะย่อมเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีใครล่วงพ้น จะต่างกันก็แต่เร็วกับช้า แม้พระพุทธภาษิตก็มีว่า อุปนียติ โลโก อทฺธุโว โลกคือหมู่สัตว์ไม่ยั่งยืน อันเวลานำเข้าไปใกล้มรณะอยู่เสมอ อตฺตาโณ โลโก อนภิสฺสโร โลกคือ

หมู่สัตว์หาผู้ป้องกันมิได้ ไม่เป็นใหญ่เฉพาะตน จริงอยู่ผู้ใหญ่ย่อมเป็นที่พึ่งป้องกันของผู้น้อย และมีอำนาจในกิจการทั้งหลาย ถึงอย่างนั้น จะเป็นได้ก็ต้องไม่ฝืนธรรมดา เช่นเรือล่องตามน้ำก็ลอยไปได้ แต่ต้องการคนคอยถือท้าย เพื่อไม่เป็นอันตรายในระหว่าง ถ้าฝืนธรรมดา เช่นจะป้องกันจากมรณะ หรือจะบังคับให้ปล่อยปละก็หาได้ไม่ อันผู้ถึงกำหนดจะไปสู่ปรโลก ถึงไม่สมัครก็จำไป จะพาญาติพวกพ้องและบริวารไปด้วยก็หาได้ไม่ เขาทั้งหลายจะติดตามไปด้วยก็หาได้ไม่ จำต้องละสิ่งทั้งปวงที่สุดจนชั้นสรีระแล้วและไป สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า อสฺสโก โลโก สพฺพํ ปหาย คมนีโย โลกคือหมู่สัตว์หาอะไรเป็นของตนมิได้ จำต้องละสิ่งทั้งปวงแล้วและไป ถึงสัตว์ทั้งหลายจะเข้ากำหนดถือเอาเป็นเจ้าของแห่งสิ่งนั้น ๆ ครั้นมรณะมาถึงก็จำต้องละทิ้งสิ้น ของเหล่านั้นก็ตกเป็นของอันผู้อื่นเข้าถือเป็นเจ้าของต่อไป ที่สุดจนรูปกายก็ต้องทอดทิ้งปล่อยให้ทรุดโทรมไป เมื่อโลกสันนิวาสเป็นอยู่เช่นนั้น จะมีอะไรเล่าที่เป็นสาระ ความไม่อยู่เปล่าจากประโยชน์ บำเพ็ญประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ให้สมบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทนั้นแล เป็นสาระแห่งชีวิต บัณฑิตย่อมสรรเสริญ สมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าได้ตรัสเป็นครั้งสุดท้ายในเวลาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า

อามนฺตยามิ โว ภิกฺขเว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราเตือนท่านทั้งหลาย สังขารมีความเสื่อมสิ้นเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ของตน และประโยชน์ท่านให้บริบูรณ์ด้วยไม่ประมาทเถิด

พระราชกุศลทักษิณานุปทาน อันสมเด็จบรมนพิตรพระราชสมภารพระองค์ทรงพระราชอุทิศถวายด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตา และเชฏฐาปจายนธรรมปฏิบัติ ของลำเร็จเป็นอิฏฐวิบากสุขสมบัติอำนวยถวายแด่สมเด็จพระบรมเชฏฐาธิราชเจ้าพระองค์นั้น โดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพทุกประการ ฯ โดยเทศนายุทหารดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

พระธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที ถิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชพิธีฉัตรมงคล

ในรัชกาลที่ ๙

พ.ศ. ๒๔๖๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ

ภาสิตํ พุทฺธเสฏฺเฐน สจฺจํ สจฺจคเวสินาติ ฯ

บัดนี้ข้าพเจ้ารับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประกับพระบุญญาธารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลบุญนฤชิกัลยานกิจ อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย เป็นส่วนเริ่มต้นพระราชพิธีฉัตรมงคล เพื่อทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลถวายสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราชบุรพบุรุษทุกรัชกาล เจ้าพนักงานได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบรมอัฐิสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี แลสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี สมเด็จพระศรีสุลาลัย สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ขึ้นประดิษฐานเหนือพระราชยัลลังก์ภายใต้

นพปฏลมหาเศวตฉัตร ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แวดล้อมด้วยเครื่องยศอิสริยราชูปโภคโดยสมควรแก่พระเกียรติยศแล้ว สมเด็จพระบรมวงศ์ชั้นพิศรผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เสด็จทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทาน เป็นบำโรปการธรรมพลี ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาเป็นพลวเหตุ ด้วยทรงพระอนุสรถึงพระเดชพระคุณแห่งสมเด็จพระบรมราชบุรพบุรุษทุก ๆ พระองค์ ซึ่งได้ทรงอภิบาลพระบรมราชวงศ์ และทรงปกครองพระราชอาณาจักร บ้องกันสยามรัฐสีมาให้ปราศจากภัยพิบัติ ทรงทะนุบำรุงให้สมบูรณ์พูนสวัสดิ์ดำรงมั่นมิให้ถึงความล่มจมลงในหว้งอันตราย อันเป็นเหตุให้สยามรัฐดำรงความเป็นเอกราชอยู่ตลอดมาจวบถึงกาลบัดนี้ เหตุนั้น พระคุณความดีแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ จึงดำรงตรึงแน่นอยู่ในหฤทัยแห่งกตัญญูกตเวทิบุคคลมีรู้อันตรธาน สมดังพระพุทธภาษิตบรรหาร อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้ทรงเสาะแสวงหาความจริงได้แจ้งชัด ตรัสไว้เป็นความจริงว่า รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ รูปของผู้มีอันจะต้องตายเป็นสภาพย่อมย่อยยับไป ส่วนชื่อและโคตรหาย่อยยับไม่ ดังนี้ ฯ

คำว่ารูปได้แก่รูปกายที่สงเคราะห์เอาเขญาขันธ์ อันเป็นไปตามสังขตะลักษณะ บุคคลแม้จะตั้งอยู่ในฐานะเช่นไร เมื่อกล่าวเฉพาะรูป ก็มีความเป็นไปคุนเคียวกัน คือไม่เป็นไปได้ถึงไหน เพียงไม่กี่สิบปี ก็จักถึงความไม่มีบัญญัติคือเป็นอะไรอยู่ที่ไหนไม่มีใครรู้ จึงต้องกับพระพุทธภาษิตว่า รูปํ ชีรติ มจฺจานํ รูปกายของสัตว์ทั้งหลายย่อมย่อยยับไป ดังนี้ ฯ ส่วนชื่อ คือคำหมายร้องเรียกที่ให้กำหนดรู้จักบุคคลนั้น ๆ และโคตรคือวงศ์สกุลที่สืบสายโดยอนุชนยังจักดำรงอยู่ บุคคลเมื่อดำรงชีพอยู่โดยภาวะอย่างไร คือหรือเสีย ชื่อก็จักปรากฏโดยภาวะอย่างเดียวกัน บุคคลผู้ทรงอยู่ด้วยคุณความดีและชำทำประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก ดังที่ในพระคัมภีร์ มีคำสรรเสริญความอุบัติแห่งพระพุทธเจ้าและ

พระเจ้าจักรพรรดิว่า อุบัติมาเพื่อประโยชน์สุขแห่งประชุมชนเป็นอันมาก ชื่อเช่นนั้นย่อมปรากฏแก่ใจของผู้ระลึกถึงด้วยความเลื่อมใส ความยงรักภักดี ด้วยความอาลัย ความเสียดาย ดังมีคำปรารภความปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า ควงจักษุในโลกมาอันตรธานเสียเร็วพลันนัก ฝ่ายบุคคลผู้ดำรงอยู่ด้วยปราศจากคุณงามความดี ซ้ำทำความเบียดเบียนแก่โลก ชื่อของคนเช่นนั้นย่อมปรากฏแก่ผู้ระลึกถึงด้วยความไม่ปรารถนาความรังเกียจ ด้วยความครั่นคร้ามเช็ดขยาด ดุจดังคำในยังคลราชชาดก แสดงเรื่องพระเจ้ายังคละผู้ร้ายกาจ เมื่อพระองค์สิ้นชีพแล้ว คนเฝ้าพระทวารของพระองค์ยังปรารภถึงด้วยความหวั่นหวาดว่า ข้าพเจ้ากลัวพระเจ้ายังคละจะกลับมา พระองค์ไปจากมนุษยโลกนี้แล้ว ก็จะพึงเบียดเบียนพระยามัจจุราช ๆ ถูกเบียดเบียนทนไม่ไหวเข้า ก็จะพึงนำมาส่งในมนุษยโลกนี้อีกดังนี้ เหตุนั้น ผู้มีปัญญาจึงระวังและรักษาตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรม เพื่อได้เชิดชูชื่อให้เป็นไปด้วยดี ทั้งจักเป็นที่พึ่งให้อนุชนผู้สืบสายในสกุลถือเป็นทิฏฐานคติและอนุวัตตาม แม้อย่างนั้น วงศ์สกุลจะจำรุญหรือทรุดโทรมก็เพราะอนุชนผู้เกิดมาในภายหลัง เป็นผู้สามารถหรือขาดคุณสมบัติ เพราะบุตรเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งมนุษย์ทั้งหลาย ประดุจพืนพสุธาเป็นที่งอกขึ้นแห่งหมู่ไม้ฉะนั้น ถ้าบุตรเป็นอภิชาตเป็นผู้สามารถหรือเจริญคุณธรรมยิ่งกว่ามารดาบิดาก็ย่อมสามารถจะตั้งและดำรงวงศ์สกุลให้จำรุญยิ่ง พืนเพเดิมถ้าบุตรเป็นอนุชาต เป็นคนพอเสมอมารดาบิดา ก็ย่อมอาจรักษาวงศ์สกุลให้ถาวรสืบ ๆ ไปได้ ถ้าบุตรเป็นอวชาตมีความประพฤติเลวทราม ก็มีแต่จะทำวงศ์สกุลให้เสื่อมสูญ มีอุปมาเหมือนพันธุ์ไม้ได้รับบำรุงของเจ้าของงอกงามเรียวแรงกว่าพันธุ์เดิมก็ย่อมจะเผล็ดดอกออกผลสืบพันธุ์ไปได้นาน ที่ปานกลางเป็นแต่เสมอพันธุ์เดิมก็ยังพอใช้ได้ ที่เล็กแคระ จะเผล็ดดอกออกผลก็เต็มแกน ไม่เป็นที่ยินดีของเจ้าของ ต้องถูกตัดทอนถอนพืชพันธุ์ฉันใด ข้ออุปไมยคือบุตรก็เป็นฉันนั้น เหตุดังนั้น มารดาบิดาจึงบริหารทะนุบำรุงบุตรของตนให้ยิ่งขึ้นไปกว่าการเลี้ยงโดยปกติ บุตรจะได้พ้นจากความเป็นอวชาตและสามารถดำรงวงศ์สกุลไว้ให้ถาวรสืบไป ฯ

อันจะรักษาชื่อรักษาสกุลไว้ ต้องรักษาชาติอันเป็นที่รวมของประโยชน์อันยิ่งใหญ่กว่าประโยชน์ส่วนตนและประโยชน์ส่วนสกุล เพราะตนก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของสกุล และสกุลก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของชาติ เพราะอย่างนั้นบุคคลจึงควรนึกและรักษาประโยชน์ของชาติเป็นใหญ่ยิ่งกว่าประโยชน์ทั้งหลาย สกุลก็ดีชาติก็ดีจะทรงอยู่ได้โดยสวัสดีก็เพราะคนในสกุลในชาติโดยส่วนมาก ถือธรรมเป็นหลัก นี้ได้แก่มีพระศาสนาเป็นเครื่องคุ้มครองน้ำใจ ชนใดสามัคคีเป็นกำลังของหัวหน้า เป็นผู้ใหญ่ได้นำผู้น้อยในวิถีแห่งธรรมเช่นชักนำในสามัคคี ในกตัญญูกตเวที และในเมตตากรุณาเพื่อกิจการของสกุลของชาติ ได้บำรุงพระศาสนาอันคุ้มครองตนกับสกุลตลอดถึงชาติ ชนนั้นได้ชื่อว่าเป็นอยู่ไม่ปราศจากประโยชน์ แม้มีชีวิตอยู่ไม่นานเท่าไรนักก็ยังดีกว่าคนผู้เป็นอยู่เปล่า แม้มีอายุยืน พุทธาทิบัณฑิตย่อมสรรเสริญว่า อโมฆำ ตสฺส ชีวิตำ ชีวิตของผู้นั้นไม่เปล่าประโยชน์ ดังนี้ ฯ บุคคลเช่นนั้นแม้สิ้นชีวิตไปแล้ว ก็ย่อมย่อยยับไป แต่รูปกายอันเป็นสังขตธรรมซึ่งเป็นของไม่คงทนถาวร ส่วนชื่อและวงศ์สกุลยังจักไม่เสื่อมสูญ ยังจักปรากฏแก่ใจ ของประชุมชนผู้เกิด ณ ภายหลัง สมดังพระพุทธภาษิตว่า นามโคตฺตำ น ชีรติ ชื่อและโคตย่อมไม่ย่อยยับไปดังนี้ ฯ

สมเด็จพระบรมราชบุรพบุรุษทุกพระองค์ทรงพระคุณสมบัติ เป็นมหัศจรรย์ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจสำเร็จประโยชน์แก่ชาติศาสนาเป็นอเนกประการ มีพระบรมนามาภิไธยประดิษฐานตรึงมั่นอยู่ในหฤทัย แห่งกตัญญูกตเวทิบุคคลมิรู้คลาย มีพระราชสกุลวงศ์ดำรงอยู่เป็นฉัตรแก้วกั้นอันตรายแห่งสยามรัฐฉันใด จึงควรที่สยามรัฐประชาจะพึงสักการะเคารพเป็นเนืองนิตย์ ฯ

สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานเป็นส่วนทรงสักการะสนองพระคุณในอดีตกาลนั้น จัดเป็นอปายนวิธีประการหนึ่ง อาจอำนวยอิฏฐวิบูลผลในชั้นหลังนี้ ดังแสดงไว้ในคาถาประพันธ์ว่า

อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขं พลํ

ธรรมสิ่งชอบเป็นคุณที่ต้องประสงค์ ๔ ประการ คือ อายุ วรรณ ความสุข และกำลัง ย่อมเจริญทวีมากแก่บุคคลผู้มีการกรายไหว้เป็นปกติ คำนับนบนอบแก่ผู้เจริญกว่า เป็นนิตยกาล ฯ

ก็และพระราชกุศลทักษิณานุปทานอันสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตกาลนี้ ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลถวายแด่สมเด็จพระบรมราชบุรพบุรุษทุกรัชกาล แม้พระองค์ทรงสถิตในทิพพาลัยสถานอุบัติภพใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทรายด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้วทรงรับอนุโมทนา เพื่อสำเร็จพระหิตานุหิตประโยชน์ โดยฐานะในอุปบัติภพนั้น ๆ และขออำนาจพระราชกุศลขันธ์ซึ่งทรงบำเพ็ญด้วยพระกตัญญูกตเวทินี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรโณบาย สกัดกั้นสรรพอุปัทวันตรายให้พินาศย่ำราบไกล ขอสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จงเสด็จสถิตในพระบรมราชมไหศวริยสมบัติโดยพระเกษมสำราญ ทรงพระเจริญด้วยพระชรมสุขอิฏฐวิบุลผล จง ทุกประการ โดยเทศนายุรหารกังวัยพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉนี้ ฯ

ขอถวายพระพร ฯ

สารธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตฺติโสภณเถระ

ถวายในงานบรรจุพระอังคาร

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารํ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจราติ ฯ

บัดนี้สมเด็จพระมหาอุปราชสมภารเจ้า ทรงพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถมาประทับ ณ พระอุโบสถวัดชนะสงคราม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศพระราชทานแก่มหาอำมาตย์เอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร อัครราชทูตพิเศษผู้มีอำนาจเต็มประจำประเทศฝรั่งเศส ซึ่งสิ้นพระชนม์ในประเทศยุโรป และได้พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ให้มีการถวายพระเพลิงพระศพในประเทศยุโรป แล้วโปรดเกล้าให้เชิญพระอัฐิและพระอังคารกลับมากรุงเทพพระมหานคร ซึ่งจะได้บรรจุพระอังคารในพระสถูปหน้าพระอุโบสถ ในวันนี้ ฯ

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร เป็นพระเชฏฐโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ ได้ทรงศึกษาวิชาทางกฎหมายในมหาวิทยาลัยประเทศอังกฤษ ไปรับปริญญาเป็นเนติบัณฑิตอังกฤษ ได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทย กระทรวงการต่างประเทศและกระทรวงยุติธรรม ในที่สุดเป็นอัครราชทูตพิเศษผู้มีอำนาจเต็มประจำประเทศฝรั่งเศสตลอดจนถึงกาลสิ้นพระชนม์ ฯ พระองค์เป็นผู้ทรงพระปรีชาสามารถในราชการเป็นอย่างดียิ่งพระองค์หนึ่ง ในระหว่างที่พระยาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยังมหาราชทรงพระ

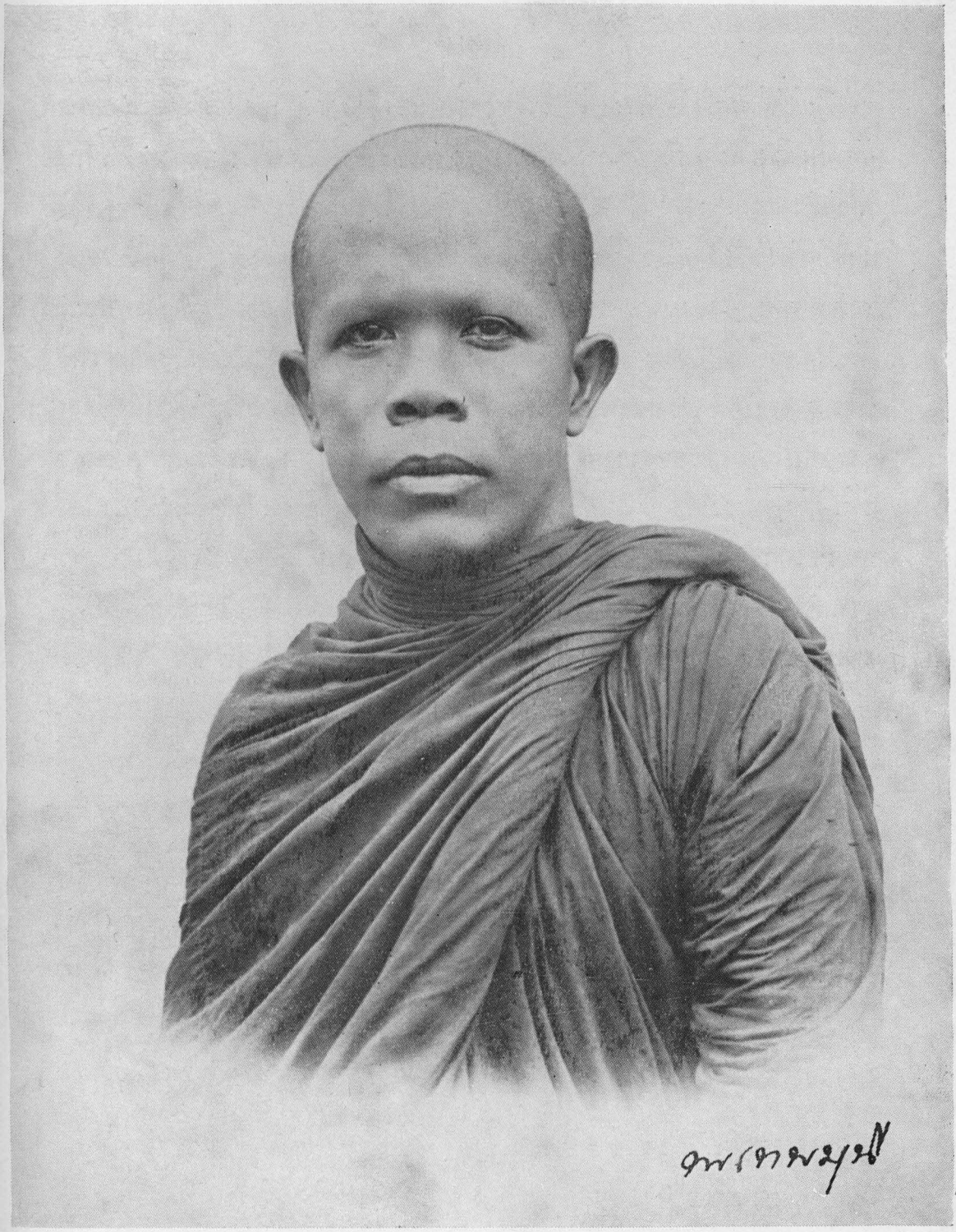
กรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ซึ่งในหน้าที่นี้ยังเป็นที่จดจำกันจนตราบเท่าบัดนี้ว่า พระองค์ทรงประกอบกิจราชการอย่างสามารถยิ่งนักในหน้าที่ ๆ ทรงเป็นอัครราชทูตพิเศษ นับว่าพระองค์ทรงปรีชาสามารถที่สุดในการเชื่อมสายสัมพันธ์ระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศสให้สนิทแน่นแฟ้น ทรงเป็นผู้ลงนามในสัญญาฉบับกรุงสยามกับฝรั่งเศส ที่ฝรั่งเศสได้ยกเลิกสิทธิพิเศษให้กรุงสยามได้ความเสมอภาคเป็นที่น่าปลาบปลื้ม พระองค์เป็นทูตผู้สามารถ ได้ทรงกระทำประโยชน์ให้แก่ประเทศและชาติเป็นอันมาก จัดเป็นบุคคลที่หาได้ยากพระองค์หนึ่งในสยามรัฐ เป็นที่เชิดชูพระเกียรติยศแห่งพระชนกและสกุลกฤดากร ณอยุธยา เมื่อพระองค์มาสิ้นพระชนม์ไปในไพรัฐประเทศที่ห่างไกลหมู่พระประยูรญาติที่ห้อมล้อม ซึ่งน่าที่จะทรงรู้สึกว้าเหว่ไม่น้อย ทั้งอยู่ในระหว่างที่ทรงการปฏิบัติราชการเพื่อประโยชน์แก่ประเทศและชาติก็ยิ่งเป็นที่น่าอาลัยเสียดาย ไม่ใช่แต่ในประเทศนี้ แม้รัฐบาลฝรั่งเศสก็พลอยรู้สึกสลดด้วย พระองค์ผู้ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติเช่นกล่าวนี้ ก็เพราะเป็นผู้ได้ทรงศึกษาเป็นอย่างดีมีความรู้สูง แต่มิใช่เพียงความรู้เท่านั้น อาศัยพระปรีชาที่ทรงสอดส่องเหตุผลแห่งกิจการ มีวิจารณญาณหยั่งทราบตระหนัก ซ้ำมีจิตคิดความมั่นใจที่จะทำ จึงสามารถดำเนินการลุล่วงอุปสรรคได้ผลอย่างงามเป็นที่พึงพอใจ ด้วยอาศัยความดำริชอบเป็นอารมณ์ จึงบรรลุถึงสาระประโยชน์แห่งชีวิต ที่มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า **อโมฆำ ตสฺส ชีวิตำ** ชีวิตของเขาไม่เป็นอยู่เสียเปล่าดังนี้ ฯ บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมดังกล่าวนี้ ก็เพราะมีความดำริชอบเป็นที่เทียบของจิต รู้จักเลือกและยึดถือทางที่เป็นสาระแห่งชีวิตไว้ได้ ต้องกับพระพุทธภาษิตเบื้องต้นว่า

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารำ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา ฯ

มีความว่า บัณฑิตผู้มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ทราบทางที่ดีที่เป็นสาระและทางที่ไม่ดีไม่เป็นสาระโดยถูกต้องแล้ว ก็ย่อมบรรลุถึงทางที่ดีที่เป็นสาระดังนี้ ฯ

อธิบายว่า บุคคลทุกหมู่เหล่าย่อมมีกิจการอันเป็นหน้าที่ของตน อาศัยภูมิรู้และปรีชาสามารถเข้าประกอบอุตหนุน กิจการทั้งปวงจึงดำเนินไปโดยสะดวกและเจริญขึ้นโดยลำดับ ภูมิรู้และปรีชาสามารถประกอบกันนั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญที่รวมกล่าวในพระพุทธภาษิตนี้ว่าความดำริชอบ บุคคลมีความดำริชอบแล้ว ก็ทราบชัดว่าทางนี้คือนำให้ถึงสาระประโยชน์ ทางนี้ชั่วนำให้แคล้วคลาดปราศจากสาระประโยชน์ ทั้งหน้าขวนขันเพื่อให้ลุสาระประโยชน์สมมุ่งหมาย หลีกห่างจากทางอันให้แคล้วคลาด จัดว่าเป็นปราชญ์มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ความดำริชอบจึงเป็นศูนย์เล็งที่ให้ตรงถึงสาระประโยชน์ทุกประการ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสนิพนธคาถานี้ ทรงแสดงความดำริชอบว่าเป็นโคจรที่เที่ยวของจิต ที่หมายความว่าบัณฑิตประคองจิตไว้ในทางนี้แล้ว สามารถจะลุถึงสาระประโยชน์อันพิเศษไพศาลดังรับพระราชทานบรรยายมา แต่ถ้าหวังเอาเป็นปฏิปทาส่วนทุกชนิดสรโณยาย ทางที่เป็นสารประโยชน์นั้นได้แก่สาระธรรม ๕ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัศนะ ฯ ศีลได้แก่ความปฏิบัติรักษามรรยาท กาย วาจา เรียบร้อย ปราศจากโทษที่บัณฑิตจะพึงครหา ตลอดถึงอาชีพให้เป็นสุจริตธรรมทุกเมื่อ ไม่มุ่งแต่ได้เป็นประมาณ สมาธิได้แก่ความรักษาจิตให้อยู่ในอำนาจไม่ให้ตกไปในฝักฝ่ายแห่งนิวรณ์ คืออารมณ์ที่กันจิต ๕ ประการ ที่ชักให้กำหนัด ขัดเคือง ย่อท้อ พึงซ่านและลังเล อาจทำใจให้แน่แน่วควรแก่การงานในคราวที่ต้องการ ปัญญาได้แก่การใช้ปัญญาวิจารณ์ ให้รอบรู้ ในเหตุผลแม่นแท้ แน่ตระหนัก ตลอดถึง รอบรู้สภาวธรรม อันเป็นไปด้วยความเป็นเหตุและผลแห่งกันและกันประพันธ์กันไป วิมุตติได้แก่ความทำจิตให้หลุดพ้นจากเครื่องเศร้าหมองจิต คือ โลภ โกรธ หลง ที่เป็นผลแห่งความปฏิบัติ วิมุตติญาณทัศนะ ได้แก่ความรู้ความเห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว สืบเนื่องมาจากวิมุตติ ผู้มีปัญญาดำริชอบแล้ว ย่อมทราบและลุถึงสาระธรรมทั้ง ๕ นั้นด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัญศักดิ์กฤดากร ทรงอาศัยสัมมาสังกัปปะความดำริชอบเป็นอารมณ์ จึงทรงยรรลุถึงทางที่เป็นสารประโยชน์แก่พระองค์และ

พระฉายาลักษณ์นี้ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี

ผู้อื่นตามวิสัย อันใคร ๆ จะพึงตำหนิไม่ได้ว่าเป็นผู้ยกพร่องละพระกายไป เป็นอันได้ชื่อว่าทรงปฏิบัติพระองค์โดยทางที่พระชนมชีพไม่เปล่าประโยชน์ ควรแก่ครองสังขตธรรมอันมีความแตกดับเป็นอวสาน ฯ

พระราชกุศลอันสมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญ ยังนี้ ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลพระราชทานแก่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากรนั้นด้วยพระมหากรุณา ขอพระองค์ท่านทรงทรายพระบรมราชูทิศนี้แล้วทรงอนุโมทนารับส่วนพระราชกุศล เพื่อสำเร็จสุขสมบัติโดยฐานนิยมสมพระประสงค์ทุกประการ ฯ โดยเทศนายวิหาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร.

พระธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย

สมเด็จพระราชบิดาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

พ.ศ. ๒๔๗๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อจฺฉิทฺทวุตฺตึ เมธาวึ ปญฺญาสีลสมาหิตํ
เนกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว โก ตํ นินฺทิตุมรหติ
เทวาปิ นํ ปสංสนฺติ พฺรหฺมุนาปิ ปสංสิโตติ.

ยัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา อนุโมทนาในกุศลทักษิณานุประทาน อันคณะข้าราชการกระทรวงกลาโหม มีพิศรผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีเป็นประธาน มีสมานฉันท์ร่วมกันบำเพ็ญอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระราชบิดาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ซึ่งเสด็จทิวงคตแล้วนั้น ด้วยอำนาจกตัญญูกตเวทิตา ฯ

แท้จริงสมเด็จพระราชบิดาบรมพงศาภิมุขนั้น เมื่อกล่าวเฉพาะในยุคปัจจุบันนี้ พระองค์ดำรงอยู่ในที่เป็นสนองพระองค์แห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ปิยมหาราชาธิราช ด้วยเป็นสมเด็จพระราชโสทรานุชาธิบดี มีพระชนมายุและพระราชอิศริยศักดิ์เป็นอภิมุขแห่งพระบรมวงศ์ ทั้งทรงประกอบด้วยพระอัธยาศัยอันกว้างใหญ่มีน้ำพระหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตา พระกรุณาธิคุณ ทรงโอบอ้อมอารีไม่เฉพาะแต่ในพระบรมวงศานุวงศ์อย่างเดียว ทรงแลเหลียวตลอดถึงมวลหมู่ประชาราษฎร์ ซ้ำทรงพระปรีชาสามารถในพระราชกรณียเป็นอย่างเยี่ยมใน

พระยรมราชวงศ์ เมื่อกล่าวเจาะจงเฉพาะพระราชกรณียกิจแผนกทหารบก พระองค์ทรงเป็นนายกองค์แรกที่ได้ทรงจัดการขึ้นเป็นลำสันแบบสากลประเพณี ทรงเปลี่ยนวิธีการทหารอย่างโบราณ ซึ่งล่วงความนิยมของกาลสมัยให้เข้ารูปตามแผนยุติยุบัน นับว่าพระองค์ได้ทรงจัดราชการสำคัญแผนกนี้ให้เป็นหลักฐานมั่น เป็นความเจริญแก่ราชการทหารบกในยุคยุติยุบันทันตอดพระเนตร ใช่แต่เท่านั้น ราชการอันใดที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบิยมหาราชาธิราช โปรดเกล้าให้ทรงรับพระราชภาระสนองพระเดชพระคุณ ก็ทรงพระอุตสาหะ มิได้ทรงย่อท้อต่อข้อติดขัด แม้จะยากเท่ายาก ก็ทรงขันยากให้ลุล่วงไปจนถึงผลสำเร็จ สมพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เป็นเหตุให้กรุงสยามก้าวหน้าไปสู่ความเจริญเสมอด้วยประเทศทั้งปวง ครั้นล่วงเขญมรัชกาลแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงแสดงพระอัธยาศัย ทรงพระสิเน่หาไมตรีจงรักภักดีในสมเด็จบรมยพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองรัชกาล ในลำดับมาในวาระสุดท้ายนี้ทรงปฏิบัติภารกิจในหน้าที่ประมุขแห่งอภิรัฐมนตรี เป็นที่ปรึกษาในพระราชกิจจานุกิจ เป็นประกุพระกรชวาแห่งสมเด็จบรมยพิตรพระราชสมภารเจ้าอย่างประเสริฐ ยากที่จะหาผู้ใดเปรียบ ทรงเป็นพระกำลังบำรุงสยามรัฐให้รุ่งเรืองไพศาล ทั้งอาณาจักรและพุทธจักร เป็นที่นิยมรักของประชุมชนทั่วไปนับว่าได้ทรงบำเพ็ญพระจริยาสมบูรณ์ทุกสถาน ควรได้รับสรรเสริญตามพระพุทธบรรหารว่า

อจฺฉิทฺทวุตฺติ เมธาวี ปญฺญาสีลสมาหิตํ เป็นอาทิ

ความว่าบุคคลผู้มีความประพฤติไม่ยกพร่องมีเมธาประกอบด้วยปัญญาและศีลบริสุทธิ์ดุจแท่งทองชมพูนท ใครเล่าจะควรนินทา แม้เทวดาแม้พรหมก็ย่อมสรรเสริญดังนี้ ฯ อธิบายความตามอรรถว่า ผู้มีความประพฤติไม่ยกพร่อง เพราะประกอบด้วยความศึกษาหรือความทำหน้าที่ไม่ยกพร่อง มีเมธาประกอบด้วยปัญญาที่สามารถชำแรกอุปสรรคให้ลุไป ผู้ประกอบด้วยปัญญาและศีล เพราะบริบูรณ์ด้วยปริชาอันรอบคอบทั้งทางโลกและทางธรรม ชำนิมรรยาทอันสมกัน โดยนัยนี้ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า บุคคลผู้ทำกิจเป็นประโยชน์ทั้งตนทั้งผู้อื่น ชอบโลกชอบ

ธรรม ชื่อว่ามีความประพฤติไม่ยกพร่อง ความประพฤตินั้นต่างโดยความสำเร็จแห่งผลเป็น ๓ คือ

อตฺตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่ตนอย่าง ๑

ญาตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่ญาติอย่าง ๑

โลกตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลกอย่าง ๑ ฯ

การปลูกฝังตนให้สมบูรณ์ด้วยความรู้และความสามารถ จัดเป็น อตฺตตฺถจริยา คุณข้อนี้จำต้องปรารถนาในชั้นต้นฝึกฝนตัวดีแล้ว จึงอาจทำกิจให้สำเร็จด้วยความสามารถ สาธุชนเมื่อได้บรรลุประโยชน์ส่วนตนเป็นอัตตสมบัติเช่นนั้นแล้ว ย่อมจ่ายแจกประโยชน์นั้นเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นตามวิสัย ที่เป็นญาติก็สงเคราะห์ตามฉันที่เป็นญาติ ที่เป็นมิตรก็สงเคราะห์ตามฉันที่เป็นมิตร แม้มิใช่ญาติมิใช่มิตรก็สงเคราะห์ด้วยน้ำใจ ที่รู้สึกว่าเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เท่าที่สามารถจะช่วยทุกข์ให้สุขแก่เขาได้เพียงไร จัดว่าเป็นคุณสมบัติมีผลอันยิ่งใหญ่ เพราะสำเร็จด้วยอัธยาศัยที่มีเมตตากรุณาเป็นปุเรจาริก อันเป็นอัธยาศัยแห่งท่านผู้เป็นมหาบุรุษ ความประพฤติที่ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น แม้แก่ญาติก็เป็นคุณสมบัติที่สรรเสริญแห่งพุทธาทิบัณฑิต สมเด็จพระธรรมสวามิศรยรมศาสดาตรัสสอนให้ตั้งอยู่ในคุณข้อนี้ ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ แม้พระองค์ก็ทรงดำเนินเป็นพุทธกิจตามพุทธวิสัยที่ได้ชื่อว่า ญาตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่คนทั่วไป ชื่อว่าความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก คุณข้อนี้เป็นจรรยาของท่านผู้เป็นบุรุษรัตน์ ผู้ตั้งอยู่ในคุณสมบัติข้อนี้ จัดว่าอุบัติมาเพื่อประโยชน์สุขแห่งประชุมชนเป็นอันมาก ฯ การประพฤติได้ดังนั้นก็ด้วยอำนาจคุณธรรม คือ เมตตาและกรุณา ฯ เจตนาที่คิดสนิทสนมต่อผู้อื่น ไม่มีความผูกอาฆาตหวังแต่ความดีความงามความสุขให้แก่กันนี้เป็นลักษณะแห่งเมตตา เป็นปฏิปทาชำระใจให้ไกลจากพยาบาท เมื่อกล่าวถึงผลย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ตนและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย ผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมย่อมอยู่เป็นสุขไม่เป็นทุกข์ใจที่หมกมุ่นอยู่ด้วยความอาฆาต และปราศจากศัตรูหมู่

ปฏิปักษ์ ทั้งเป็นที่รักใคร่นับถือของชนเป็นอันมาก ผู้ที่ได้รับอนุเคราะห์ด้วยเมตตาจิต ก็จะได้ประสบวิบุลผล ซึ่งคนไม่มีทางจะหาได้ตามลำพัง แต่นั้นก็จะหวังคือตอบต่อท่านผู้อุปถัมภ์ เมตตาเป็นคุณธรรมบำรุงจิตให้คิดเกื้อกูลกันและกัน คุมกันให้เป็นหมวดหมู่อยู่ในโลกอันไพศาล ต้องตามพระมหาสมณนิพนธบรรหารว่า

เมตฺโตปตฺถมฺภิโต โลโก
โลกอันเมตตาค้ำจุนไว้ ดังนี้ ฯ

ความคิดช่วยทุกข์ของผู้อื่น เรียกว่ากรุณา คุณข้อนี้เป็นข้าศึกโดยตรงแห่งวิเหสา เป็นปัจจัยอันแรงกล้า ให้คิดเว้นเบียดเบียนกันและกัน นำบุคคลให้ดำเนินขึ้นสู่อารยวิสัย ต้องตามพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า

น เตน อริโย โหติ เยน ปาณานิ หึสติ
บุคคลไม่ชื่อว่าอริยะเพราะเบียดเบียนสัตว์
อหึสา สพฺพปาณานำ อริโยติ ปวุจฺจติ
บุคคลที่ได้ชื่อว่าอริยะเพราะไม่เบียดเบียนสรรพสัตว์ ดังนี้ ฯ

วิเหสา ความคิดเบียดเบียนให้เขาลำบาก ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อกรุณานั้น ท่านหมายควงจิตที่คิดสั้น ซึ่งมีโมหะเป็นสมุฏฐาน ไม่คิดสุขทุกข์ของผู้อื่น เห็นแต่สุขประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้งมิได้หวังความชอบธรรมเป็นใหญ่ ถ้ามีกรุณาเป็นวิหารธรรมอยู่ ย่อมชักนำจิตให้คิดปลดเปลื้องความลำบากของผู้อื่นที่สามารถจะช่วยได้ ยิ่งเป็นบุคคลชั้นสูง ย่อมได้ชื่อว่าเป็นนาถะที่พึ่งพำนักแห่งบุคคลผู้ข้องอยู่ในข่ายแห่งกรุณา ปฏิปทาเช่นนั้นจัดเข้าใน โลกตฺถจริยา ฯ ท่านที่ตั้งอยู่ในจริยาทั้ง ๓ ตามที่ได้ถวายวิสัชนามาได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความประพฤติไม่บกพร่อง ไม่มีช่องที่ใครจะล่วงครหา ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะมีปัญญาและศีลเป็นสมุฏฐาน อุปถัมภ์ความคิดให้เฉลียวฉลาด นำความประพฤติให้เป็นสุจริตไม่ผิดธรรม ผู้มีปัญญากับศีลเป็นคู่กำกับกัน ย่อมสามารถยังประโยชน์ให้สำเร็จทั้งแก่ตนและผู้อื่น

เหมาะแก่โลกชอบแก่ธรรมทุกสถาน นับว่าเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณาลังการ เป็นที่สรรเสริญแห่งมหาชนทุกชั้น เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

อจฺฉิทฺทวุตฺติ เมธาวี ปญฺญาสีลสมาหิตํ ดังนี้เป็นต้น

บุคคลผู้มีความประพฤติไม่บกพร่อง มีเมธาประกอบด้วยปัญญาและศีล บริสุทธิคุณแห่งทองชมพูนท ใครเล่าจะควรนินทา แม้เทวดาแม้พรหมก็ย่อมสรรเสริญ มีอรรถาธิบายดังถวายวิสัชนามา ฯ สมเด็จพระราชชนีตุลาบรมพงศาพิมุข ทรงสมบูรณ์ด้วยพระบุญญาภินิหารเสด็จอุบัติในชัตติยสกุล เป็นสมเด็จพระโสทรราชอนุชาแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงชนมหาราชาธิราช ควรเป็นที่เคารพบูชาแห่งมหาชนโดยพระชาติสมบัติส่วนหนึ่งแล้ว ซ้ำยังทรงประกอบด้วยพระคุณาอันมิได้บกพร่อง ไม่มีช่องทางที่จะพึงครหา ทั้งเจริญพระชนมายุกาลควรแก่อุปายนทุกสถาน ฯ

กุศลทักษิณานุประทาน อันคณะข้าราชการกระทรวงกลาโหม มีบิดรผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีเป็นประธาน ร่วมหฤทัยกันบำเพ็ญอุทิศถวายด้วยกตัญญูกตเวทิตานี้ จัดว่าเป็นอันบูชาแก่พระองค์ผู้ควรบูชา ชอบด้วยโลกด้วยธรรมทั้งสองสถาน หากพระองค์ท่านจะได้ทรงทราบ ด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว คงจะทรงพระปีติปราโมทย์อนุโมทนา ทรงประสาทพรให้กระทรวงกลาโหม ยิ่งด้วยความเจริญชั่วจิรกาล ดังรับประทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร.

อัจฉิททวุตติกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานสัตตมวารสมัยแต่วันเสด็จทิวงคต

สมเด็จพระราชอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถนรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

พ.ศ. ๒๔๗๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
อจฺฉิทฺทวุตฺตึ เมธาวี ปญฺญาสีลสมาหิตํ
เนกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว โก ตํ นินฺทิตุมรหติ
เทวาปี นํ ปสංสนฺติ พฺรหฺมุนาปี ปสංสิโตติ ฯ

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาธิการมิ โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุประทานกิจอันสมเด็จบรมบพิตร ฯ ทรงบำเพ็ญในสัตตมวารสมัย แต่วันเสด็จทิวงคตแห่งสมเด็จพระราชอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวง ฯ เพื่อทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลพระราชทานแก่สมเด็จพระราชอนุชาธิราชพระองค์นั้นตามหน้าที่อันผู้อยู่ณภายหลังจะพึงกระทำด้วยความกรุณาอาลัย ตามวิสัยแห่งพุทธศาสนิกชนติดต่อ ดังบาลีที่แสดงไว้ว่า

เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา

พึงให้ซึ่งทักษิณาทานเพื่อชนผู้ละไปยังปรโลกแล้ว ฯ การที่สมเด็จพระราชอนุชาธิราชเสด็จทิวงคตลงโดยด่วน ไม่มีใครซึ่งจะคาดได้ว่า เหตุนั้นจะมีขึ้นในเร็ววัน ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความเศร้าสลดเป็นอย่างยิ่งในพระบรมราชวงศ์ตั้งต้นแต่สมเด็จบรมบพิตร ฯ และตลอดทั่วไปถึงเสนาอำมาตย์ราชเสวกและทวย-

รายฎร์ เพราะพระองค์ไม่เป็นเพียงแต่พระโสทรราชอนุชาธิราช ซึ่งดำรงพระราชอิสริยยศอันสูงศักดิ์เท่านั้น ทั้งทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจเป็นอเนกประการ ซึ่งยากที่จะหาผู้เทียมทันได้ มีพระคุณสมบัติปรากฏอยู่ในใจแห่งชนทุกชั้น ว่าพระองค์ทรงเป็นกำลังอันใหญ่แห่งพระราชอาณาจักร กล่าวโดยเฉพาะพระองค์เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทความเจริญแก่กองทัพยกแห่งประเทศสยาม และทรงเป็นอุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดสยาม นำความเจริญให้เกิดแก่สภาเป็นอเนกประการ กล่าวโดยทั่วไป พระองค์เป็นผู้สามารถในราชกิจน้อยใหญ่ อาจวิจารณ์ราชกิจให้ลุล่วงไปไม่อากูล เป็นกำลังของสมเด็จพระบรมยพิตร ฯ แผ่พระราชอิสริยยศพระบรมเดชานุภาพและพระเกียรติคุณให้ไพศาล ดังปรีณายกรัตน์ของพระเจ้าจักรพรรดิราชผู้สามารถในราชกิจอันเป็นหน้าที่ของตนฉะนั้น สมเด็จพระบรมยพิตร ฯ ได้สมเด็จพระราชอนุชาธิราชเป็นปรีณายก เสด็จดำรงเอกราไชยศวรรยาธิปัตย์ปกครองรัชสีมามณฑล ป้องกันปรปักษ์มิให้มาย่ำยีได้ เป็นบรมนาถอันใหญ่ของข้าขอบขัณฑสีมาผู้อยู่ใต้บารมี ทั้งได้เผยแผ่พระบรมเดชานุภาพตลอดถึงไพรัชประเทศ ฯ อนึ่งพระองค์ทรงพระวิริยะกล้าหาญยากยั่นไม่ย่อท้อต่อข้อติดขัด มิได้ทรงเอื้อเฟื้อสุขประโยชน์ส่วนพระองค์ ทรงมุ่งแต่ความเจริญแห่งพระราชอาณาจักร กิจอันใดซึ่งได้ปลงพระมนัสจะทำทรงยากยั่นจนสำเร็จ พระคุณสมบัตินี้ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

วายเมเถว ปุริโส ยาว อตฺถสฺส นิปฺปทา

เป็นชายควรพากเพียรจนกว่าผลจะสำเร็จ กยิรา เจ กยิราเถนํ ถ้าจะทำควรทำกิจนั้นจริง ๆ เพราะพระองค์ทรงพระวิริยสมบัติเช่นนี้ พระชนม์แห่งพระองค์อันทรงอยู่วันหนึ่ง ๆ จึงเต็มไปด้วยประโยชน์ ต้องด้วยพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า

โย จ วสฺสสตํ ชีเว กุสีโต หีนวีริโย
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย วิริยํ อารภโต ทฬฺหํ

ผู้เกียจคร้านมีความเพียรเลว เป็นอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี ผู้ปรารภความเพียรมั่นเป็นอยู่วันเดียวดีกว่า ฯ อนึ่งพระองค์จะทรงปฏิบัติราชกิจใด ๆ ก็ไม่ยกพร่อง เป็นไปสม่ำเสมอเที่ยงธรรมตามหน้าที่ ทั้งประกอบด้วยพระปรีชาสามารถและพระมารยาทอันสมควรกัน เมื่อพระองค์ผู้ทรงคุณสมบัติเห็นปานนั้น มาเสด็จทิวงคตลงโดยด่วน ในฝ่ายราชสกุลก็ทรงรู้สึกว่า ขาดเจ้านายผู้ดำรงพระราชอิสริยยศอันสูงศักดิ์ ทรงพระคุณสมบัติเป็นศรีแห่งราชสกุลไปพระองค์หนึ่ง ในฝ่ายราชการก็รู้สึกว่า ขาดพระองค์ผู้ทรงเป็นกำลังอันสำคัญแห่งพระราชอาณาจักรไปพระองค์หนึ่ง เพราะเหตุบุคคลผู้ทรงคุณสมบัติเช่นนั้น ย่อมเป็นผู้ที่ใคร ๆ จะเว้นสรรเสริญหาได้ไม่ แม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสสรรเสริญบุคคลผู้ทรงคุณสมบัติเช่นนั้น ดังคาถาประพันธ์ซึ่งได้ยกเป็นบทนิกเขปเบื้องต้นว่า

อจฺฉิทฺทวุตฺตึ เมธาวึ ปญฺญาสีลสมาหิตํ
เนกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว โก ตํ นินฺทิตุมรหติ
เทวาปี นํ ปสංสนฺติ พฺรหฺมุนาปี ปสංสิโต ฯ

มีเนื้อความว่า ผู้มีเมธามีความประพฤติไม่ยกพร่อง มั่นอยู่ด้วยปัญญาและสีลบริสุทธิ์คุณแห่งทองชมพูนุท ใครเล่าควรจะนินทา แม้เทวดาแม้พรหมก็สรรเสริญ มีวัณณนาว่า ผู้มีปัญญารู้จักอรรถธรรม คือเข้าใจเหตุผลโดยประจักษ์ ชื่อว่าผู้มีเมธา บุคคลเช่นนั้นจักปฏิบัติกิจการอันใด ก็ย่อมเป็นไปสม่ำเสมอ ไม่ยกพร่องเที่ยงธรรมตามหน้าที่ มิได้เอนเอียงด้วยอำนาจอคติ เพราะรัก เพราะชัง เพราะเขลา เพราะไม่รู้เท่าถึงการณ์ และเพราะความกลัว มีวิริยะยากยั่นเพื่อสำเร็จผลที่มุ่งหมาย ชื่อว่ามีความประพฤติไม่ยกพร่อง มั่นอยู่ด้วยปัญญาคือปรีชาฉลาดอันเป็นไปโดยลักษณะ ๓ ประการคือ อายโกศล ปรีชาฉลาดรู้จักเหตุแห่งความเจริญ อปายโกศล ปรีชาฉลาดรู้จักเหตุแห่งความเสื่อม อุปายโกศล ปรีชาฉลาดรู้จักปฏิบัติกิจการของตน ให้พ้นจากเหตุแห่งความเสื่อม ดำเนินเข้าหาเหตุแห่งความเจริญ บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยโกศล ๓ ประการนี้ ย่อมมีมรรยาทอันบริสุทธิ์

เป็นส่วนสุจริตธรรมปราศจากโทษที่จะพึงครหา ดุจแท่งทองชมพูนุท ใครเล่าจะมานินทา ถึงเทวดาถึงพรหมก็ต้องสรรเสริญ ฯ ก็แต่บุคคลแม้จะทรงคุณสมบัติอย่างไรก็ตาม ย่อมตกอยู่ในคติแห่งธรรมดา ไม่ล่วงพ้นคติแห่งธรรมดาไปได้ สรีระร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเป็นสังขตธรรม คือของที่ธรรมดาแต่งขึ้น ย่อมเป็นไปตามสังขตธรรม เบื้องต้นมีความเกิด ท่ามกลางมีความแปรไป ในที่สุดต้องสลายจากกัน ไม่เลือกว่าของคนชั้นไร ไม่เป็นไปตามปรารถนาที่บุคคลจะเลือกได้ตามชอบใจ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภเหตุข้อนี้ จึงตรัสเทศนาว่า

ปริชิณฺณมิทำ รูปำ โรคนิทฺธำ ปภงฺคุณำ
ภิชฺชติ ปูติ สนฺเทโห มรณนฺตำ หิ ชีวิตำ

รูปนี้คร่ำคร่าแล้ว เป็นที่พำนักแห่งโรค เป็นของเปื่อยพัง กายเป็นของเน่าจะต้องแตกสลาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุดดังนี้ ฯ

ยัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นว่า รูปนี้จักคร่ำคร่า ย่อมละความเมาในวัยเสียได้ พิจารณาเห็นว่ารูปนี้เป็นที่พำนักแห่งโรค ย่อมละความเมาในความไม่มีโรคเสียได้ พิจารณาเห็นว่า กายนี้จักต้องแตกสลาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ย่อมละความเมาในชีวิตเสียได้ เป็นผู้ทรายชัดในคติแห่งสังขตธรรม แล้วตั้งอยู่ในความไม่ประมาท หมั่นบำเพ็ญความดีที่เป็นประโยชน์ทั้งดีโลก ดีธรรม จนเต็มสามารถ ดังนี้เป็นอันได้ชื่อว่า ปฏิบัติตามพระพุทธวาทที่ตรัสเตือนไว้ว่า

วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ

สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ท่านให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด ฯ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ชื่อว่าดำเนินชีวิตของตนให้เป็นไปถูกทาง เพราะไม่ทำชีวิตให้เป็นหมันปราศจากประโยชน์ เหตุนี้จึงมีคำสรรเสริญว่า

อปฺปมตฺตา น มียนฺติ
ชนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าไม่ตาย

มิอิยายว่า ชนผู้ไม่ประมาทมั่นอยู่ในธรรม แม้จะตายไปก็ชื่อว่าไม่ตาย เพราะคุณความดีทั้งหลายและชื่อเสียงยังจักปรากฏอยู่ในโลก สิ้นกาลนาน ไม่มีใครที่จะติได้ว่า เป็นผู้ยกพร่องละกายไป ทั้งได้ชื่อว่าปฏิบัติสมควรแก่คลองสังฆตธรรม อันมีความแตกดับเป็นปริโยสาน ฯ สมเด็จพระราชอนุชาธิราชทรงราชการเป็นคุณประโยชน์แก่พระราชอาณาจักร มีพระคุณสมบัติปรากฏแก่ใจของชนทุกชั้น ทรงละอัตภาพไปก็ชื่อว่าเสด็จไปด้วยดี คติในสัมปรายภพก็พึงจะพยากรณ์ได้ตามมติแห่งพระพุทธศาสนาว่า

น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมาจารี
ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่คติอันทรามดังนี้

พระราชกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จบรมบพิตร ฯ ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตกาลนี้ ย่อมสำเร็จเป็นพระราชกุศลราศีอันตามเพิ่มอิฏฐวิปากสมบัติ แก่สมเด็จพระราชอนุชาพระองค์นั้นในสัมปรายภพ สมดังพระบรมราชอุทิศเจตนาดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร ฯ

นันทนธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชกุศลทักษิณานุประทานพระอัฐิ
สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
พ.ศ. ๒๔๗๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ
กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ
ภิยฺโย นนฺทติ สุคติ คโตติ ฯ

ยัตน์ ข้ารับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบุญญาบารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลทักษิณานุประทาน อันเป็นอวสานแห่งงานพระอัฐิ สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในงานพระอัฐินั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เจ้าพนักงานพระราชพิธี เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ พระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกประดิษฐานเหนือพระราชบัลลังก์ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร และโปรดเกล้าให้เชิญพระอัฐิสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ผู้เป็นพระบิยราชธิดา และพระอัฐิพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบงเบิกบาน พระเชษฐภคินี ประดิษฐานเหนือโต๊ะทอง ๒ ข้างบัลลังก์ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณและพระราชทาน เนื่องในงานนั้น สมเด็จบรมบพิตรพระราชสวามีพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดีทั้ง ๒ พระองค์

นั้น ทรงมีพระราชคุณูประการเป็นอย่างล้นพ้น แก่สมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า พระอัครราชเทวี ฝ่ายสมเด็จพระราชชิดาก็เป็นที่ทรงพระสิเนหาอย่างยอดยิ่ง พระเชษฐภคินีนั้นเล่าก็ตั้งอยู่ในฐานควรเป็นที่ทรงคารวะจัดเป็นอปจายนิยนารี ทั้ง ๔ พระองค์ประหนึ่งว่าจะทรงแสดงพระอาการต้อนรับในทิพยสรวงสถาน แม้นด้วยพระพุทธยรรหารท้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงโดยอุปมาอุปไมยว่า

"จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ญาติมิตฺตา สุหชฺชา จ อภินนฺทนฺติ อาคตํ"

บุคคลผู้จากไปนานกลับมาแต่ที่ไกลโดยสวัสดี ญาติ มิตรและผู้มีจิตอารีย่อมยินดีว่ามาถึงแล้ว ฉันใด

"ตเถว กตปุญฺญมฺปิ อสฺมา โลกา ปรํ คตํ
ปุญฺญานิ ปฏิคฺคณฺหนฺติ ปิยํ ญาติว อาคตํ"

บุญก็เหมือนกัน ย่อมต้อนรับบุคคลผู้มีบุญอันได้ทำแล้ว ผู้ไปจากโลกนี้สู่โลกอื่น ประดุจญาติต้อนรับญาติผู้เป็นที่รัก ฉะนั้น ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า อันมีพระบรมนามาภิไธยปรากฏแล้วทั้ง ๒ พระองค์นั้น พระองค์ทรงเป็นเอกอุในเชิงรัฐประศาสโนบาย ได้ทรงปกป้องประคองสยามรัฐแลสยามประชาให้เชยชื่นชันสมัย จนเป็นบำรุงให้ลอยเด่นขึ้นสู่ความเสมอภาคด้วยนานาประเทศในปรัตยุบันกาล ด้วยสามารถทรงยึดขัตติยสัมปทาไว้เป็นประทัฏฐาน ทรงวิจารณ์พระองค์ด้วยพระปริชา ละม้ายด้วยข้อปุจฉาในคัมภีร์ชาดกที่ยกขึ้นเป็นโอวาท เพื่อให้พระมหากษัตราธิราชทรงพระบำเวกขณ์ถึงสัมปทาของพระองค์ว่า

"กจฺจิ รฏฺฐมิทํ ผีตํ ธมฺเมน อนุสิสฺสติ"

รัฐมณฑลอันสมบูรณ์นี้ พระองค์ทรงปกครองดีโดยธรรมอยู่หรือ

"กจฺจิ โภโต อมจฺเจสุ โกจิ โทโส น วิชฺชติ"

โทษเป็นเครื่องเสื่อมเสียอย่างหนึ่งอย่างใด ไม่มีในหมู่เสนาอมาตย์ราชเสวกของพระองค์บ้างหรือ

"กจฺจิ อารา อมิตฺตา เต ฉายา ทกฺขิณโตริว

อนึ่ง เหล่าบัจจามิตรของพระองค์คงห่างออกไป ไม่กำเริบกล้ำดุจฉายาไม่ยึดทางทักษิณทิศ ฉะนั้นหรือ ฯ

ในขัตติยสัมปทาเหล่านี้ ข้อที่ปรารภถึงความปกครองรัฐมนฑลนั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า "ราชา รฏฺฐสฺส ปญฺญาณ" พระราชาเป็นสง่าของรัฐมณฑล ฯ พระองค์เป็นประดุจนายนาวาผู้เดินเรือในมหาสมุทร มนุษย์พลกนิกรเป็นเหมือนผู้เดินสาร อันการเดินเรือต้องอาศัยนายนาวาเป็นที่ตั้ง คนเดินสารจะถึงฝั่งอันเป็นท่า หรือจะพากันพินาศในกลางทาง ก็เพราะนายนาวาผู้สามารถหรือประมาทหละหลวมต่อเหตุการณ์ ประชาชนก็เหมือนกัน จะอยู่เกษมสุขหรือมีทุกข์มีภัยมาบีฑา พระราชอาณาจักรจะวัฒนาหรือทรุดโทรม ก็เพราะพระราชทรรยาของพระมหากษัตริย์ เหตุดังนั้นการปกครองรัฐมณฑลโดยธรรมจึงจัดเป็นขัตติยสัมปทาประการหนึ่ง ฯ

ข้อที่ปรารภถึงหมู่อมาตย์นั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า "อตฺถมฺหิ ชาตมฺหิ สุขา สหายา" อันสหาย คือ ชนผู้ร่วมการงาน เมื่อกิจการเกิดขึ้น ย่อมเป็นกำลังขวนขวายให้ได้ความสบายใจ ไม่เฉพาะแต่คนสามัญ แม้พระเจ้าแผ่นดินก็เหมือนกันจำต้องทรงปรารถนา ฯ เหล่าเสนาอมาตย์ราชเสวกย่อมเป็นกำลังในราชการ ถ้าเป็นคนตรงในหน้าที่ มีธรรม มีเมตตา มีความกล้า และมีปรีชาเป็นคุณสมบัติ ซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินของตน จนถึงอาจสละชีวิตถวายได้ในใต้ยุคลบาท เช่นนี้ย่อมเจริญราชการ เพิ่มพระราชอภินิหารให้ปกแผ่ร่มเย็นทั่วรัฐประเทศ เหตุดังนั้นความถึงพร้อมด้วยบริวารสมบัติ จึงจัดเป็นขัตติยสัมปทาประการหนึ่ง ฯ

ข้อที่ปรารภถึงความห่างย่ำยามิตรนั้น ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า "ทุกฺโข สมานสำวาโส" การตั้งอยู่ใกล้เคียงสามันตราช อันมีกำลังทัดกันหรือยิ่งกว่า แต่เย็นข้าศึกโดยตรงหรือในที่ มิแต่ทุกข์ลำยากยากที่จะระวังระไว มักประกอบไปด้วยความระแวงรอบข้าง เย็นทางที่เกิดวิวาทสัมประหาร พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราโชยายระงับย่ำยามิตรเสียด้วยพระเดชานุภาพ หรือทรงผูกพันธ์ไว้ด้วยสัมพันธไมตรี เช่นนี้พระราชอาณาจักรย่อมเกษมสุขปราศจากภัย เหตุนั้นความห่างจากข้าศึกภายนอก จึงจัดเย็นขัตติยสัมปทาอีกประการหนึ่ง ฯ

พระบาทสมเด็จพระเอียรอรรมมหาราช แลพระบาทสมเด็จพระบิยมหาราช ทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงยึดขัตติยสัมปทาเหล่านี้เย็นประทัฏฐาน แลประกอบไปด้วยพระคุณาลังการอย่างอื่นอีกเย็นอเนกพันคณนา ทรงปกครองสยามรัฐสีมาแต่โดยธรรม ทรงเย็นเอกอรรคพุทธศาสนูปถัมภ์ ยกย่องพระพุทธศาสนาให้ให้วัฒนาถาวร มีพระกมลหฤทัยประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงบำเพ็ญสัตตูปการปสัมปทา บำรุงสุขแลบำบัดทุกข์แก่ทวยชนพันที่จะประมาณ ทรงสอดส่องเลือกสรรข้าราชการผู้สามารถ ทรงวิจารณ์เห็นเหตุอันไกล ทรงแผ่พระบรมเดชานุภาพไปถึงไพรัชประเทศเหมาะแก่กาล ในคราวที่ควรสมาน ก็ทรงผูกพันธ์ไว้ด้วยสัมพันธไมตรี เย็นที่นิยมยินดีนับถือแห่งนานาประเทศทั่วไป จนเย็นย่ำยีให้สยามรัฐลอยเด่นขึ้นสู่ความเสมอภาคด้วยนานาประเทศ ในปรัตยุบันกาล ฯ

ในงานพระอัฐิสมเด็จพระบิตุฉาเจ้า พระอัครราชเทวี สมเด็จบรมยพิตร พระราชสมภารเจ้า ทรงพระอนุสรถึงสมเด็จพระบรมราชบุรพบุรุษทั้ง ๒ พระองค์นั้น ด้วยกำลังพระกตัญญูกตเวที แลทรงพระอนุสรถึงสมเด็จพระเชษฐภคินี แลพระบรมวงศยพิตร อันเย็นที่สนิทสิเนหาแห่งสมเด็จพระบิตุฉาเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายแลทรงอุทิศเย็นธรรมพลี เย็นอันทรงประกาศคารวะนิย่ำยการเย็นอย่างดีแด่สมเด็จพระบิตุฉาเจ้านั้น ถ้าพระองค์ท่านได้ทรงทราบพระบรมราชูทิศนี้ ด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว คงจะทรงพระปีติปราโมทย์หาน้อยไม่

พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญส่วนพระองค์ แลสมเด็จพระเชษฐาธิบดี ผู้พระยี่โยรส ผู้มีพระคุณาลังการตั้งอยู่ในฐานเป็นปริณายกรัตน์แห่งสยามรัฐสีมา อันมีพระปฏิปทาของพระองค์เป็นมูล ย่อมได้เสวยพระยี่ติปราโมทย์เป็นผลานิสงส์ ตั้งแต่ยังทรงพระชนม์อยู่ในโลกนี้ ครั้นเสด็จละโลกนี้ไปแล้ว ยังจะทรงอภิรมย์ยิ่งขึ้นไป สมด้วยเทศนานัยของสมเด็จพระบรมศาสดาว่า

"อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ
กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ
ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต"

ความว่าชนผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้ว ย่อมชื่นบานในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้วย่อมชื่นบาน ชื่อว่าย่อมชื่นบานในโลกทั้งสอง ย่อมชื่นบานในโลกนี้ว่า "ตนได้ทำบุญไว้แล้ว" ไปสู่สุคติแล้ว ย่อมชื่นบานยิ่งขึ้นไป ดังนี้ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานพรรณนาความแห่งศัพท์ว่า บุญ โดยประสงค์ ฯ คุณชาติอันยังเกิดขึ้นแล้วชำระใจให้บริสุทธิ์ ชื่อว่าบุญโดยต้นเค้า ฯ บุญนี้จำแนกออกเป็นเหตุผล ฯ อโลภะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โลภ คือ ความอาลี เผื่อแผ่ อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โทษ คือ เมตตา กรุณา อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือ ปัญญา ชื่อว่าบุญเป็นเหตุ ฯ บุญอย่างอื่นอันเกิดเพราะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ ชื่อว่าบุญเป็นผล ฯ บุคคลผู้ไม่โลภ มิอาลีเผื่อแผ่ ไม่เป็นแต่เว้นจากมิจฉาชีพเท่านั้น ซ้ำสงเคราะห์คนอื่นด้วยโภคทรัพย์ของตนอีก บุคคลผู้ไม่คุร้าย มีเมตตา กรุณา เป็นเบื้องหน้า ไม่เป็นแต่เว้นจากฆ่าสัตว์ และเบียดเบียนสัตว์เท่านั้น ซ้ำขวนขวายเพื่อจะป้องกันอันตราย แลเพื่อจะบำรุงชีวิต แลความสุขสบายของสัตว์อื่นอีกด้วย บุคคลผู้ไม่หลงมีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่เป็นแต่เพียงรักษาตนแล้วและเว้นจากทุจริต ซ้ำคิดกว้างขวางในทางรักษาสุจริต-

ธรรมแลบำรุงผู้อื่นอีก มีชีวิตอยู่เพื่อประโยชน์แลความสุขแห่งชนทั้งหลาย ฯ บุญที่เป็นฝ่ายเหตุแลฝ่ายผล มีอุทาหรณ์ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ฯ

กัลยาณธรรมเป็นเหตุให้บุคคลผู้บำเพ็ญได้ความชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ดังแสดงไว้ในพระคาถานั้น ฯ ท่านผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้ว ดำรงชีพอยู่เพื่อประโยชน์แลความสุขแห่งประชาชน ย่อมได้ ปีติปราโมทย์ที่ได้แลเห็นผลแห่งปฏิปทาของตน ครั้นละโลกนี้ไปย่อมอภิรมย์ยิ่งขึ้นไป ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระราชกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญนี้ ขอจงสำเร็จเป็นอิฏฐวิบากสุขสมบัติ แด่สมเด็จพระบรมราชปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี โดยฐานมิยมสมพระบรมราชอุทิศนเจตนา ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร ฯ

สัตบุรุษธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ในงานฉลองอุปสมบทพระอาทโร (เปรื่อง)

วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๗

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหตีติ ฯ

ยัน้ี พระวิสัชนาพระธรรมเทศนาในสัตบุรุษธรรมกถาพรรณนาถึงธรรมอันเป็นคุณาลังการแห่งท่านผู้เป็นสัตบุรุษพุทธศาสนิกบัณฑิตผู้ดำเนินในประโยชนกิจด้วยปัญญา อันบุคคลผู้ได้นามว่าสัตบุรุษเมื่ออุบัติขึ้นในโลกไม่เป็นเพียงแต่ที่จะทำประโยชนสุขเฉพาะตน ย่อมดำเนินปฏิปทาเป็นไปเพื่อประโยชนสุขแก่ประชุมชนเป็นอันมาก ทั้งน้ี ก็เพราะเป็นผู้มั่นอยู่ในธรรม คือ ถือธรรมเป็นใหญ่อยู่เป็นนิจ แม้จะปรารภคนหรือโลกก็มีธรรมเป็นปุเรจาริก สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระประสงค์ความข้อน้ี จึงตรัสเทศนาว่า สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหติ มีเนื้อความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษเมื่อเกิดขึ้นในสกุล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข แห่งชนเป็นอันมาก ฯ

ธรรมดาบุคคลแม้จะมีทรวดทรงสัณฐานงดงามมาแต่เดิมเพียงไรก็ดี ยังต้องมีอาภรณ์เป็นเครื่องประดับอีกส่วน ๑ อาภรณ์นั้นต้องได้ทรงสมส่วนกับบุคคลผู้แต่งจึงจะพางาม อาศัยความแต่งที่เหมาะส่วน แม้บุคคลจะมีทรวดทรงสัณฐานไม่สู้ดีมาแต่เดิมก็ยังพาให้ดูได้ ดังภาษิตโลกกล่าวว่า ไก่งามเพราะขน คนงามเพราะแต่ง นั่นฉันใด ส่วนสัตบุรุษย่อมมีธรรมเป็นอาภรณ์ สัตบุรุษได้อาศัยธรรม

เป็นอาภรณ์แล้ว ย่อมดูงามมีสง่าในประชุมชน ทั้งเป็นเครื่องหมายที่ให้บุคคลรู้ได้ว่าเป็นสัตบุรุษ ธรรมอันเป็นคุณาภรณ์แห่งท่านผู้เป็นสัตบุรุษมีหลายบรรยาย จักวิสัชนาเพียงบรรยาย ๑ ซึ่งมีชื่อว่า สัตบุรุษธรรม มี ๗ ประการ คือ ธมฺมญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ อตฺถญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล อตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักตน มตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ กาลญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาล ปริสญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชน ปุคฺคลปโรปรญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคล ฯ

ข้อต้น ธมฺมญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ หมายความว่า เมื่อเห็นเหตุเข้าแล้วอาจคาดผลในข้างหน้าถูก ข้อ ๒ อตฺถญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล หมายความว่า เมื่อประสบผลอาจสาวหาเหตุในข้างหลังได้ ฯ ความเข้าใจเหตุผลย่อมเป็นคุณสมบัติอันสำคัญของบุคคลผู้จะดำเนินกิจการ เมื่อมีความเข้าใจเหตุ อาจปฏิบัติการไม่ผิดพลาด สามารถที่จะนำกิจการนั้นให้ลุล่วงเผล็ดผลสมความมุ่งหมาย ทั้งเป็นทางให้เกิดวิริยะอุตสาหะในหน้าที่ของตนด้วยเล็งเห็นผลในข้างหน้าประจักษ์อยู่ เมื่อมีความเข้าใจผล ก็อาจที่จะรักษาตนไม่ให้ตื่นหรือหวาดกลัวหรือหลงมัวเมาอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ในเมื่อประสบผลอันไม่ทันคาด ทั้งเป็นทางให้ใช้ปัญญาสอดส่องเพื่อสาวหาเหตุในข้างหลังให้แลเห็นโดยแจ่มแจ้ง บุคคลผู้เข้าใจเหตุผล สามารถที่จะดำรงตนให้อยู่ในเหตุแห่งวัฒนะหลีกเลี่ยงจากเหตุแห่งหายนะได้ ย่อมเป็นผู้ไม่ปราชัยในที่ทุกสถาน เพราะฉะนั้นความรู้จักเหตุผลจึงจัดเป็นธรรมาลังการของสัตบุรุษในพระพุทธศาสนา อนึ่ง ปัญญาความรู้จักเหตุผลโดยถ่องแท้นั้น ในทางพระพุทธศาสนานิยมว่าเป็นปัญญาอย่างยอด ตลอดจนถึงยกตนให้พ้นจากภูมิปุถุชนดำรงตนอยู่ในภูมิอริยะ ที่แสดงไว้ด้วยความรู้อริยสัจธรรมทั้ง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งล้วนแต่เป็นเหตุผลเกี่ยวประพันธ์กันทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ ทุกข์เป็นผลแห่งสมุทัย สมุทัยเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ นิโรธเป็นผลแห่งมรรค มรรคเป็นเหตุให้ถึงนิโรธ ตามธรรมดาปุถุชนย่อมมีทุกข์

ประจำอยู่ คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ และยังมีทุกข์ทรมานเบียดเบียนอยู่อีก ได้แก่ความโศก ความร่ำไร ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้น ความประจวบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง ทุกข์ประจำย่อมเป็นของที่ใคร ๆ จะเลี่ยงหลีกไม่ได้ ส่วนทุกข์ทรมานสามารถที่จะแบ่งเบาได้ ด้วยอาศัยใช้ปัญญาพิจารณาหยั่งเห็นเหตุผลโดยถ่องแท้แล้ว ขัดปรารถนาอารมณ์ที่พึงใจหรือความเกรี้ยวอย่างไร ๆ เพียงเป็นไปสมแก่ฐานะชอบแก่เหตุผล ก็ย่อมพ้นจากทุกข์ เป็นอันได้ชื่อว่าดำเนินอยู่ในมรรคาอันเป็นเหตุแห่งสุข ในอริยสัจข้อที่ ๔ ที่แสดงถึงมรรคาอันเป็นเหตุแห่งความสุข ก็ชี้ให้บุคคลดำเนินในทางที่ชอบ ซึ่งเรียกว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา ทางดำเนินอันเป็นกลาง คือ พอเหมาะพอดีไม่ตึงไม่หย่อนจนเกินไป คือ จะใช้ปัญญาหรือดำเนินปฏิปทาทางกาย วาจา จิต ก็ให้เป็นสุจริตไม่ผิดธรรม ทั้งชอบแก่เหตุผล บุคคลผู้ดำเนินตนเช่นนี้ย่อมพ้นจากทุกข์เป็นแน่นมั่น เพราะเหตุนั้นความรู้จักเหตุผลจึงเป็นธรรมอันสำคัญของสัตบุรุษ ทั้งเป็นข้อยุคหนุนให้สัตบุรุษธรรมประการอื่นไพบูลย์เป็นลำดับไป เพราะบุคคลจะรู้จักตน ประมาณ กาล ยริยัท หรือบุคคล ก็เพราะรู้จักเหตุผลเป็นเค้ามูลก่อน ฯ

ข้อ ๓ อตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักตน หมายความว่า รู้จักฐานะของตนแล้วประพฤติตนให้สมควรแก่ที่เป็นอยู่อย่างไร ความรู้จักตนเป็นเหตุให้วางตนพอดีพองามสมแก่ฐานะ ไม่ยิ่งไม่หย่อนจนเกินไป สมานตฺตตา ที่จัดว่าเป็นสังคหวัตถุอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคนประการ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้มีพวกพ้องบริวารเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นแห่งตน ก็เป็นผลสืบเนื่องมาจาก อตฺตญฺญุตา ความวางตนสม่ำเสมอตามฐานะที่ให้เป็นไปในบุคคลนั้น ๆ ตามสมควร เรียกว่า สมานตฺตตา มีต่างแห่งอาการที่จะพึงประพฤติดังนี้ คนผู้เป็นญาติกันประพฤติตามฉันที่เป็นญาติ คือ มีความนับถือกัน เมื่อถึงคราวที่จะอนุเคราะห์ก็อนุเคราะห์กันตามสมควร ดังนี้ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอในญาติธรรม ชนผู้เป็นมิตร

ประพฤติตนตามฉันที่เป็นมิตร มีจิตคงที่ไม่แปรผันยึดเหนี่ยวน้ำใจกันไว้ตามสมควร ดังนี้ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอในมิตรธรรม อีกประการ ๑ ชนผู้มิใช่ญาติมิใช่มิตร แต่นับว่าเป็นพวกเดียวกัน ประพฤติตามฉันที่เป็นพวกเดียวกัน ไม่คิดเอารัดเอาเปรียบกัน ต่างช่วยรักษาประโยชน์ของกันและกัน ดังนี้ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอในสัปปุริยาปันนธรรม คือ ธรรมของชนผู้นับเนื่องในหมู่นั้น บุคคลผู้ดำรงตนอยู่ใน สมานตฺตตา คุณดังกล่าวนี้ จัดว่าเป็น อตฺตญฺญู ผู้รู้จักตน ความเป็นบุคคลเช่นนั้น เรียกว่า อตฺตญฺญุตา เป็นปฏิปทาของสัตบุรุษประการ ๑ ฯ

ข้อ ๔ มตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ หมายความว่า ให้รู้จักประมาณในการแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีวิตแต่โดยทางที่ชอบ และรู้จักประมาณในการบริโภคแต่พอสมควร อาชีวะย่อมเป็นหน้าที่ประจำบุคคล แต่บุคคลผู้ไม่รู้จักประมาณ ไม่คาดกิจการที่ตนจะพึงกระทำให้เหมาะเจาะมุ่งแต่ได้ ก็ตกอยู่ในฝ่ายแห่งหายนะ ฝ่ายบุคคลผู้รู้จักประมาณคาดกิจการเหมาะประกอบด้วยความอุตสาหะและขวนขวาย ย่อมได้ทรัพย์สินทวีขึ้นมั่งคั่งบริบูรณ์ สมด้วยพระพุทธบัณฑูรว่า ปฏิรูปการี ธุรวา อุฏฺฐาตา วินฺทเต ธนำ คนมีธุระเป็นผู้หมั่น ทำให้สมควร ย่อมได้ทรัพย์สิน ฯ รู้จักประมาณในการแสวงหาแล้ว ยังต้องรู้จักประมาณในการบริโภคคือใช้จ่าย คนสุรุ่ยสุร่ายย่อมไม่ได้ความอิ่มใจในความมีทรัพย์ คนผู้ตระหนี่ย่อมไม่ได้รับผลคือความสุข ต่อรู้จักจับจ่ายแต่ในทางที่สมควรและพอเหมาะพอดี จึงจะชื่อว่าถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์ไว้ได้ ความรู้จักประมาณนี้แม้ในกิจการอย่างอื่นก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จในที่ทุกสถาน เหตุนั้นจึงจัดว่าเป็นอลังการแห่งสัตบุรุษอีกประการ ๑ ฯ

ข้อ ๕ กาลญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอันสมควรในอันประกอบกิจนั้น ๆ คุณข้อนี้เป็นสำคัญ ถ้าบุคคลไม่เป็น กาลญฺญู เมื่อถึงคราวที่ควรทำก็หาทำไม่ หรือด่วนทำเสียแต่เมื่อยังไม่ทันถึงเวลา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะคลาดจากประโยชน์ที่ควรได้ควรถึง ประโยชน์ซึ่งได้อยู่แล้วก็กลับจะเสื่อมเสียไป ภัย

อันตรายก็ได้ช่องที่จะเกิดมี แม้ในคัมภีร์ชาดกท่านก็ได้ยกความข้อนี้ขึ้นแสดงในชาตกคาถา โดยความเป็นราชภาษิตของพระเจ้าคามณี ว่า อปิ อตรมานานำ ผลาสาว สมิชฺฌติ เออก็ความหวังในวิบูลผลย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีปรีชาญาณค่อยประกอบการงานโดยอุบาย ไม่มักง่ายด่วนเห็นแต่ได้เข้าว่า ดังนี้ ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระปรารภความคลาดจากประโยชน์ เพราะคลาดจากเวลาทรงภาษิตพระคาถาไว้ว่า

อุฏฺฐานกาลมฺหิ อนุฏฺฐหาโน
ยุวา พลี อาลสยำ อุเปโต
สำสนฺนสงฺกปฺปมโน กุสีโต
ปญฺญาย มคฺคำ อลโส น วินฺทติ

ชนผู้ยังหนุ่มมีกำลังว่องไว แต่เข้าไปถึงความเกียจคร้าน ไม่ขยันในกาลที่ควรจะเพียร มีใจอันดำริมเสียแล้ว มัวเกียจมัวคร้านเสีย ย่อมจะไม่ได้ประสบพบทาง หรือยรรลุโลกุตตรมรรค ด้วยปัญญา ฯ พระพุทธภาษิตนี้ย่อมส่องความตรงกันข้าม ชนผู้ตั้งอยู่ในวัยอันเจริญ ประกอบความเพียรในสมัยที่ตนยังสามารถย่อมไม่คลาดจากประโยชน์ที่จะพึงได้พึงถึงทั้งทางโลกและทางธรรม ฯ บุคคลผู้เป็น กาลญญู รู้จักกาลสมัย นำธุระให้สบเวลา ได้ชื่อว่า ปฏิรูปการี ผู้ทำสมควร ย่อมจะได้ยรรลุความเจริญด้วยวิบูลผลดังปรารถนา อีกยรรยาย ๑ ความเป็นผู้รู้จักใช้เวลาประจำวันก็ชื่อว่า กาลญญุตา เป็นคุณที่จะพึงปรารถนาในนิพัทธกิจคืออุธุระอันจะพึงทำเนืองไป ความปล่อยให้เวลาเสียไปเพียงใด เป็นความเสียประโยชน์เพียงนั้น สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าประทานพระยรมพุทโธวาทแก่ภิกษุทั้งหลายไว้เป็นเครื่องเตือนจิตดังนี้ว่า กถมฺภูตสฺส เม รตฺตินฺทิวา วีติปตนฺตีติ ปพฺพชิเตน อภิณฺหำ ปจฺจเวกฺขิตพฺพำ อันผู้เป็นยรรพชิตควรพิจารณาคำนึงเนือง ๆ ว่า เราเป็นอยู่อย่างไร วันคืนเปลืองไป ๆ ดังนี้ ฯ เวลาที่เปลืองไปย่อมไม่กลับหลัง จึงควรให้เปลืองไปด้วยดี ในฝ่ายคฤหัสถ์ พระองค์ก็ทรัสพระพุทธนิพนธ์แสดงอย่างไว้ทั้งข้างเสียข้างดี ดังนี้ว่า

อติสีตำ อติอุณฺหำ อติสายมิทำ อหุ
อิติ วิสฺสฏฺฐกมฺมนฺเต อตฺถา อจฺเจนฺติ มาณเว

ประโยชน์ที่ประสงค์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปล่วงซึ่งหมู่มาณพผู้มีการงานอันสละเสียแล้ว ด้วยอ้างเลศว่าหนาวนัก ร้อนนัก เวลาเย็นนักแล้ว ดังนี้เป็นต้น ฯ

โย จ สีตญฺจ อุณฺหญฺจ ติณา ภิยฺโย น มญฺญติ
กรำ ปุริสกิจฺจานิ โส สุขา น วิหายติ

ส่วนชนใดไม่สำคัญเห็นหนาวและร้อนยิ่งกว่าหญ้า อธิบายว่า ติณชาติเป็นของไม่สำคัญอันใด ในเมื่อนำเข้าไปเทียบด้วยต้นไม้ใหญ่ ฉันใด หนาวและร้อนก็เป็นไปตามฤดูกาล ไม่ควรถือเป็นประมาณ ในเมื่อนำเข้าไปเทียบกับเวลาที่จะต้องเสียไป ชนนั้นทำกิจของบุรุษอยู่ ย่อมไม่คลาดจากสุข ดังนี้ ฯ บุคคลผู้รู้จักใช้กาลให้มีผลได้เพียงไร ก็จัดว่าเป็น ปฏิรูปการี ผู้มีปกติทำสมควร ย่อมอาจประกอบกิจให้ได้ระเบียบไม่อากูล สามารถจะนำธุระให้ไพบูลย์กว่าชนผู้ไม่รู้จักใช้เวลา ความประพฤติแม่นยำในเวลายังเป็นธรรมเนียมที่จำปรารถนา ก็ด้วยความประสงค์คุณเดียวกัน กาลญญุตา ในอรรถวิกัปหลังย่อมสำหรับกับนิพัทธกิจ บุคคลผู้ อกาลญญู ไม่รู้จักกาลและประกอบการงานให้ผิดเวลา ใช่ว่าจะนำหายนะมาแก่คนเท่านั้นก็หาไม่ ย่อมยังหายนะให้เกิดแม้แก่ผู้อื่นอันเนื่องด้วยเหมือนกัน เช่นแม่ทัพไม่เป็น กาลญญู ยกพลเข้าตีข้าศึกในเวลายังไม่เป็นที่ ก็จำจะเสียรี้พลเป็นอันมากในอันใช่เหตุและอาจถึงปราชัยก็เป็นได้ สัตบุรุษบุคคลตั้งต้นแต่พระพุทธเจ้าลงมา ย่อมตั้งอยู่ใน กาลญญุตา ประกอบกิจให้ถูกแก่สมัย รู้จักใช้เวลาให้เป็นผล จัดว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย คุณข้อนี้จึงนับว่าเป็นสัตบุรุษธรรมประการ ๑ ฯ

ข้อ ๖. ปริสญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบริษัท คำว่า บริษัท อย่าง ๑ หมายความว่า ชนผู้รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นคณะ มีกิจการอันจะพึงทำร่วมกัน เช่นคำว่า บริษัทนั้น บริษัทนี้ ในฝ่ายพระพุทธศาสนาได้ในคำว่า ภิกษุบริษัท ภิกษุณี

บริษัท อุบาสกบริษัท อุบาสิกาบริษัท อีกอย่าง ๑ หมายความว่า ประชุมชน คือคราวที่บุคคลประชุมกันเป็นสันนิบาต ได้ในคำว่าขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คฤหบดีบริษัท สมณบริษัท ฯ คยผู้นับเนื่องในหมู่คณะอันเดียวกัน รู้จักธรรมอันเป็นหน้าที่ที่จะพึงประพฤติต่อกันโดยสมควรแก่คณะ รักษากิริยาวาจา รักษาขนบธรรมเนียม รักษาเกียรติคุณของคณะโดยความซื่อตรง ดังนี้ก็ได้ชื่อว่า ปริสญญู ผู้รู้จักบริษัท เพราะเป็นผู้ประพฤติสมควรแก่ความที่ตนเป็นผู้นับเนื่องในบริษัทนั้น อีกอย่าง ๑ เป็นผู้รู้จักประชุมชนและกิริยาที่จะต้องประพฤติต่อประชุมชนนั้น ๆ ในคราวที่จะเข้าสมาคม ย่อมเป็นผู้องอาจไม่ขามขยาดและเก้อเขิน จัดว่าเป็นผู้มีสง่าในประชุมชน ปริสญญุตา นำให้เกิดผลคือความเป็นผู้อันหมู่คณะจะพึงไว้ใจ และความเป็นผู้องอาจ เหตุนั้นจึงนับว่าเป็นสัตบุรุษธรรมประการ ๑ ฯ

ข้อ ๗ ปุคคลปโรปรญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคล คุณข้อนี้เป็นประโยชน์ในกิจนั้น ๆ หลายสถานตามฐานแห่งบุคคล ความคบมิตรก็เป็นกิจที่บุคคลจะพึงเลือกคบหาแต่บุคคลที่สมควร เพราะมิตรนั้นมีทั้งดีทั้งชั่ว ถ้าเกลือกกลั้วด้วยปาปมิตรก็จะพาตนให้ชั่วลงไป ต่อได้กัลยาณมิตรจึงจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ ในขัญจภิรุกชาดกเอกนิบาตแถลงเรื่องพระราชกุมารพระราชโอรส พระเจ้ากรุงพาราณสี เสด็จไปครองเมืองตักกสิลาอันเป็นทางไกลกันดาร รอดพ้นจากอำนาจนางยักษิณีผู้มาประโลมล่อในระวางทาง และไปถึงโดยเกษมสวัสดิ์ก็เพราะได้พระยุพเจกพุทธะเป็นกัลยาณมิตรตั้งมั่นไม่ละเมิดโอวาทของท่าน เมื่อท้าวเธอได้ผ่านสมบัติแล้วทรงเปล่งอุทานวาจาขึ้นว่า

กุสลูปเทเส ฐิตียา ทพฺหาย
อวฬฺชิตตฺตา ภยภีรุตาย จ
น รกฺขสีนํ วสมาคมิมฺห เส
สโสตฺถิภาโว มหตา ภเยน เม ดังนี้ ฯ

มิความว่า เพราะเรามั่นแล้วด้วยความตั้งมั่นในคำแนะนำของท่านผู้ฉลาด และเพราะเราเป็นผู้ขลาดแต่ภัย เราจึงมิได้ถึงอำนาจแห่งนางยักษิณีทั้งหลาย เราจึงมิสวัสดีรอดจากภัยใหญ่อย่างนี้ ฯ ความเป็นผู้มีกัลยาณชนเป็นมิตร เป็นเหตุแห่งวัฒนะดังนี้ ปุคคลญญุตา นี้เมื่อกล่าวเฉพาะท่านผู้เป็นอิสรชน ได้แก่ความรู้จักเลือกบุคคลผู้เป็นบริวาร ประกอบในกิจการให้เหมาะกัน อันการใช้บุคคลจำจะต้องเลือกวางให้เหมาะ ไม่เช่นนั้นกิจการก็ไม่สำเร็จ พระราชาธิบดีได้เสนาอมาตย์ราชเสวกไว้เป็นกำลัง ก็เพราะทรงเลือกบุคคลอันเหมาะแก่การ ในฝ่ายพระพุทธศาสนา คุณสมบัติข้อนี้จักเข้าในเจโตปริยญาณ พระปริชากำหนดรู้อัธยาศัยน้ำใจของผู้อื่นเป็นองค์แห่งอภิญญาและทศพลญาณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นอุปการะแก่ กตตุกมยตาฉันท์ คือความพอใจใคร่เพื่อจะทำ เมื่อได้บุคคลร่วมในกิจที่เหมาะ ย่อมทำฉันทะให้แรงขึ้น ฯ

คุณสมบัติ ๗ ประการดังวิสัชนามา ตั้งแต่ความมีปริชารอบรู้เหตุผลจนถึงรู้จักเลือกบุคคลยิ่งและหย่อนเป็นที่สุดนี้ เป็นอาภรณ์เครื่องประดับสำหรับสัตบุรุษ เป็นเครื่องหมายที่จะให้รู้ได้ว่าเป็นสัตบุรุษบุคคลในพระพุทธศาสนา บุคคลเช่นนี้อุบัติมาในสกุลใด ๆ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชุมชนเป็นอันมาก แม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงสรรเสริญ ดังพระพุทธภาษิตที่ได้วิสัชนามาแล้วนั้น ฯ

วัตรบทกถา

นมตฺถุ สุคตสฺส ฯ

มาตาเปติภรํ ชนฺตุ กุเล เชฏฐาปจายินํ
สณฺหํ สขิลสมฺภาสํ เปสุเณยฺยปฺปหายินํ
มจฺเฉรวินเย ยุตฺตํ สจฺจํ โกธาภิภุ นรํ
ตํ เว เทวา ตาวตึสา อาหุ สปฺปุริโส อิติติ ฯ

ยัตน์จักวิสัชนาพระธรรมเทศนาในวัตรบทกถา แสดงถึงปฏิปทาทางดำเนินแห่งสัตบุรุษ ที่จัดว่าเป็นวัตรข้อประพฤติโดยปกติธรรม อันสัตบุรุษย่อมมีธรรมประจำมั่นอยู่ในสันดาน ข้อที่เป็นปทัสถานแห่งธรรมอื่น ซึ่งเป็นประดุจภาคพื้นเป็นที่ยันสำหรับให้ตั้งมั่นในคุณธรรมที่ยิ่งขึ้นไป องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม ธรรมข้อนี้เป็นสำคัญสำหรับท่านผู้เป็นสัตบุรุษ สัตบุรุษยึดคุณธรรมข้อนี้ไว้เป็นหลักเบื้องต้นแล้ว สามารถที่จะดำเนินปฏิปทาในคุณธรรมประการอื่นโดยไม่ยาก ประดุจไม้ที่หยั่งรากมั่นในพสุธา ย่อมตั้งลำต้นแตกสาขาผลิใบเผล็ดผลโดยบริบูรณ์ฉะนั้น องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสรรเสริญคุณธรรมข้อนี้ว่าเป็นปฏิปทาแม้แห่งท้าวมฆวาเจ้าดาวดึงสเทวสถานผู้ถึงความเป็นเจ้าเป็นใหญ่แห่งเทพยดาทั้งหลาย แม้เทพเจ้าชั้นนั้นก็ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยมาตาปิตุปัฏฐานธรรมเป็นข้อต้นแล้วและดำเนินตนในวัตรปฏิปทาเป็นลำดับไป ว่าเป็นสัตบุรุษ โดยพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้เป็นบทนิกเขปเบื้องต้นว่า มาตาเปติภรํ ชนฺตุ กุเล เชฏฐาปจายินํ เป็นต้น มีเนื้อความว่า เทพเจ้าชั้นดาวดึงสสวรรค์ ได้กล่าวเรียกนรชนผู้เป็นบุคคลเลี้ยงมารดาบิดา สัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่ในสกุล มีวาจาละเอียด เจรจาแต่ถ้อยคำอันจะนำให้เกิดมิตรสันถวะ เว้นคำส่อเสียดให้เขาแตกร้าว ประกอบตนในอุบายเครื่องบำบัดมัจฉริยโทษ ตั้งอยู่ในสัตย์ในธรรม ครอบงำความ

โกรธเสียได้ ว่าเป็นสัตบุรุษ ดังนี้ ๆ ตามพระพุทธภาษิตนี้ แสดงคุณธรรม ๗ ประการ เรียกชื่อว่าวัตรบท แปลว่าทางแห่งความประพฤติ เป็นปฏิปทาแห่งท่านผู้เป็นสัตบุรุษ มีมาตาเปติภรณะการเลี้ยงมารดาบิดาเป็นข้อต้น มารดาบิดาจัดว่าเป็นบุรพการีอันสำคัญยิ่งของบุตร เพราะมีคุณูปการเป็นอเนก ตั้งอยู่ในฐานเป็นบุคคลพิเศษที่บุตรจะพึงสักการะเคารพนอบนบนับถือ โดย ๓ สถาน ดังพระพุทธอรรหารในสพรหมกสูตร ว่า

พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร
อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานำ ปชาย อนุกมฺปกา

มารดาบิดาผู้เอ็นดูต่อประชาคือบุตรของตน จัดว่าเป็นพรหม เป็นบุรพาจารย์ และเป็นอาหุไนยบุคคลของบุตร ดังนี้ ๆ มารดาบิดาชื่อว่าเป็นพรหมของบุตร ก็เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดและทรงพรหมวิหารไว้ในบุตร ประดุจพรหมซึ่งพวกพราหมณ์ถือว่า เป็นผู้ให้กำเนิดแก่สรรพสัตว์ และคอยอภิบาลบำรุงรักษาประชาชาวโลกทั่วเมทนีดล ด้วยทรงพรหมวิหารไว้เป็นนิจกาล ประดุจทรงไว้ซึ่งจตุรพักตร์ซึ่งจักได้เหลือบแลดูสรรพสัตว์ทั่ว ๔ ทิศ อนึ่งจัดว่าเป็นบุรพาจารย์ เพราะเป็นผู้สั่งสอนก่อนอาจารย์ทั้งหลาย เพราะฐานะ ๒ ประการนี้ จึงนำให้ตั้งอยู่ในที่เป็นอาหุไนยของบุตร คือเป็นผู้ควรที่บุตรจะพึงนำสักการะมาบูชา บุคคลผู้มั่นในวัตรปฏิปทาข้อนี้แล้วย่อมเป็นผู้มีสัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่ในสกุลซึ่งเป็นมูลแห่งความเจริญเป็นลำดับไป ๆ ท่านผู้เจริญผู้ได้นามว่าวุฒบุคคล เมื่อกล่าวโดยสรรพสาธารณ์จัดประเภทได้เป็น ๓ ท่านผู้สูงโดยชาติที่มหาชนนับถือว่าเป็นใหญ่มีกษัตริย์เป็นต้น ชื่อว่า ชาติวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยชาติ ท่านผู้สูงอายุ ชื่อว่า วยวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยวัย ท่านผู้ทรงคุณสมบัติความดีในสันดานมากชื่อว่า คุณวุฑฺโฒ ผู้เจริญโดยคุณ วุฒบุคคล ๓ ประเภทนี้ควรแก่อปจายนกรรม เมื่อบุคคลมาเคารพนบนอบด้วยอาการอันเป็นสามีจิกรรม ก็อาจเปลื้องคำครหาและห้ามกิริยาไม่สุภาพเสียได้ ทำตนให้เป็นคนมี

อัธยาศัยอันงาม ได้นามว่า ปริสญฺญู ผู้รู้จักประชุมชน เป็นบุคคลอันบัณฑิตะพึงสรรเสริญ ด้วยคาถาประพันธ์ว่า

เย วุฑฺฒึ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสංสา สมฺปราโย จ สุคฺคติ

ความว่า ชนทั้งหลายเหล่าใดฉลาดในธรรม ย่อมมาคำนับยินยอมผู้เจริญเป็นอาทิฉปฏิบัติ ชนเหล่านั้นอันบัณฑิตะพึงสรรเสริญในปัจจุบัน และสัมปรายภพของชนเหล่านั้นก็เป็นสุคติด้วย ดังนี้ ๆ บุคคลผู้เป็น กุเลเชฏฐาปจายี ไม่เฉพาะแต่มีกิริยาสุภาพ ย่อมประกอบพร้อมทั้งวาจา จักเจรจาถ้อยคำใด ก็ล้วนแต่ไพเราะเสนาะโสตไม่เป็นเหตุระคายเคือง เป็นอันได้เปลื้องความเดือดร้อนอันจะพึงมีเพราะวาจา พระวังคีสเถระได้กล่าวคาถาเฉพาะพระพักตร์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ปรารภวาจาที่เป็นสุภาษิตว่า

ตเมว วาจึ ภาเสยฺย ยายตฺตานํ น ตาปเย
ปเร จ น วิหึเสยฺย สา เว วาจา สุภาสิตา

บุคคลพึงกล่าววาจาอันไม่เป็นเหตุยังตนให้เดือดร้อน และไม่เป็นเหตุเบียดเบียนผู้อื่น นั่นและวาจาที่เป็นสุภาษิต ๆ วาจานั้นให้สำเร็จผลทำความยินดีให้เกิดแก่ผู้ได้รับ เป็นอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจเพื่อตั้งอยู่ในไมตรีและทวีความสนิทให้ยิ่งขึ้น ท่านจึงจัดเข้าไว้ในสังคหวัตถุ ๔ มีชื่อว่า ปิยวาจา ถ้อยคำที่ทำให้เป็นที่รัก ใช่แต่เท่านั้น บุคคลผู้กล่าวแต่วาจาเช่นนั้น ย่อมละเสียได้ด้วยดี ซึ่งวาจาส่อเสียดอันเป็นเหตุแตกร้าว เพราะเล็งเห็นโทษโดยประจักษ์ ชักนำบุคคลแต่ในทางสามัคคีอันเป็นเหตุทวีความเจริญให้แก่หมู่ยิ่งขึ้นไป สามัคคีเมื่อมีอยู่ในหมู่ใดคณะใด ย่อมเป็นไปเพื่อสุขประโยชน์ไม่มีที่สิ้นสุด ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญคุณแห่งสามัคคี ว่า สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานํ ตโป สุโข ความพร้อมเพรียงแห่งหมู่นำมาซึ่งความสุข ความเพียรของหมู่ชนที่พร้อมเพรียงกันนำมาซึ่ง

ความสุขดังนี้ ฯ อันบุคคลจะชักนำบุคคลได้ในทางสามัคคีก็เพราะมีอัธยาศัยเผื่อแผ่เหลียวแลถึงประโยชน์ของผู้อื่น ไม่เป็นผู้ตระหนี่เกินสมควร บุคคลผู้ปราศจากความตระหนี่ เมื่อปฏิบัติแต่พอดีโดยถูกทางแล้ว ชื่อว่า มตฺตญฺญู ผู้รู้จักประมาณ เพราะเป็นผู้รู้จักประมาณในโภคทรัพย์โดย ๓ สถาน คือ การแสวงหา การรักษา การบริโภคใช้สอย บุคคลผู้รู้จักประมาณ ๓ สถานนี้ ย่อมได้ความอิ่มใจว่า ทรัพย์ของตนมีอยู่ในเบื้องต้น เมื่อได้ใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตนและบำรุงคนที่ควรเลี้ยง ย่อมได้ความสำราญกายสบายใจ เมื่อแลเห็นตนเป็นไทไม่ติดขัดเหตุเป็นหนี้สินท่านผู้อื่น ย่อมมีใจปลอดโปร่ง จะดำริอะไรก็โล่งไม่สะดุด เมื่อได้อาศัยโภคะเป็นกำลังอุดหนุนให้เป็นอยู่โดยชอบ ไม่ต้องประกอบการอันเป็นส่วนทุจริต ย่อมได้เสวยผลแห่งชีวิตล้วนแต่เป็นที่เจริญใจ ฯ ความรู้จักประมาณนี้ไม่เฉพาะแต่การแห่งโภคทรัพย์ ไม่ว่าจะประกอบกิจการใด อันความรู้จักประมาณเข้ากำกับอยู่ด้วย ย่อมอำนวยผลให้สำเร็จสมความมุ่งหมายทุกเมื่อไป สมด้วยพระมหาสมณนิพนธภาษิตว่า มตฺตญฺญุตา สทา สาธุ ความรู้จักประมาณยังประโยชน์ให้สำเร็จทุกเมื่อ ฯ แต่เมื่อประสงค์ความเฉพาะความปราศจากความตระหนี่ ก็ได้แก่ความรู้จักพอดีในโภคทรัพย์ ฯ บุคคลแม้รู้จักเผื่อแผ่ แต่ถ้าขาดความสัตย์ ก็ขัดแต่การสมาคมต่อผู้อื่น เพราะเป็นผู้ไม่ยั่งยืนในความตั้งใจและถ้อยคำอันควรเชื่อถือ ต่อเมื่อเป็นผู้มีความสัตย์พร้อมทั้งความตั้งใจและวาจา จึงจะชักพาบุคคลให้นิยมยินดีไม่มีสิ้นสุด ความสัตย์เมื่อเป็นไปทางจิตก็ได้แก่ความจริงใจ คือประพฤติสิ่งไรก็ให้ได้จริงตามความมุ่งหมาย เป็นปริยายแห่งความเพียร เพราะเป็นเหตุประคองวิริยะไม่ให้ถอยหลัง มีแต่จะยกขั้นก้าวไปข้างหน้าเป็นนิจ ย่อมให้สำเร็จกิจอันเป็นวิสัยแห่งตนโดยไม่ยาก ถึงหากจะมีอุปสรรคในระวาง ก็สามารถที่จะฝ่าให้รอดพ้นไปได้ เมื่อเป็นไปทางวาจาก็ได้แก่คำสัตย์ ซึ่งเป็นวาจาอันมีรสเป็นที่พึงนิยมแห่งบุคคลทั้งหลาย ไม่น้อยไปกว่าคำอ่อนหวาน เพราะสมานน้ำจิตบุคคลให้นิยมชมชื่นยิ่งกว่ารสทั้งหลาย ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ใน ยกฺขสยุตฺต ว่า สจฺจญฺหเว สาธุตรํ รสานํ ความสัตย์แลเป็นรสยิ่งกว่ารสทั้งหลาย ฯ แต่คำสัตย์ถึงจะเป็นสิ่งที่พึงนิยมยินดีและมีประโยชน์

แต่ถ้าผิดจากธรรม ก็อาจที่จะนำอนรรถมาให้ได้ในบางคราว เพราะวาจาเช่นนั้นไม่จัดเป็นสุภาษิตแท้ แต่ถ้าประกอบด้วยประโยชน์และไม่ผิดธรรมจึงจะจัดเป็นสุภาษิต แม้พระวังคีสเถระก็ได้กล่าวไว้ ว่า สจฺเจ อตฺเถ จ ธมฺเม จ อหุ สนฺโต ปติฏฺฐิตา สัตบุรุษทั้งหลายตั้งอยู่แล้วในความสัตย์ที่เป็นอรรถเป็นธรรม ฯ บุคคลแม้ตั้งอยู่ในความสัตย์เช่นนั้นแล้ว แต่ถ้าเป็นผู้ลุอำนาจแก่ความโกรธไม่สามารถข่มไว้ได้ในเมื่อมีอารมณ์อันเป็นเครื่องยั่ว ไมตรีอันมีอยู่ในระวางบุคคลแม้สนิทสนมก็อาจแตกร้าว เป็นทางให้ก้าวเข้าไปหาความทุกข์ ไม่ได้รับความสุขอันเกิดแต่ความสงบจิต ต่อเป็นคนที่รู้จักข่มความโกรธไว้ได้ จึงจะได้รับความสุขกายสบายจิตไม่ต้องกระวนกระวายเดือดร้อน เหตุนั้นพระธรรมสวามิศรสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อพราหมณ์ผู้ ๑ ผู้เป็นภารทวาชโคตรผู้มีอัธยาศัยเป็นผู้มักโกรธ ทูลถามปัญหาปรารภความสุขทางกายและทางจิตว่า

กิสฺ ฆตฺวา สุขํ เสติ กิสฺ ฆตฺวา น โสจติ
กิสฺสสฺสุ เอกธมฺมสฺส วธํ โรเจสิ โคตม

บุคคลฆ่าอะไรเสียจึงอยู่เป็นสุข ฆ่าอะไรเสียจึงไม่เศร้าโศก ข้าแต่พระโคตมเจ้า พระองค์ชอบใจการฆ่าธรรมอะไร อันเป็นธรรมอันเดียว ฯ พระองค์ตรัสตอบว่า

โกธํ ฆตฺวา สุขํ เสติ โกธํ ฆตฺวา น โสจติ
โกธสฺส วิสมูลสฺส มธุรคฺคสฺส พฺราหฺมณ
วธํ อริยา ปสํสนฺติ ตญฺหิ ฆตฺวา น โสจติ

บุคคลฆ่าความโกรธเสียแล้วย่อมอยู่เป็นสุข ฆ่าความโกรธเสียแล้วย่อมไม่เศร้าโศก ดูก่อนพราหมณ์ พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญการฆ่าความโกรธซึ่งมีมูลอันเป็นพิษมีที่สุดอันคันคลาย เพราะว่าบุคคลฆ่าความโกรธเสียได้แล้วย่อมไม่เศร้าโศก ฯ อันบุคคลผู้จะข่มความโกรธไว้ได้ ก็ด้วยเป็นผู้มีอัธยาศัยยินดีใน

ขันติธรรม เมื่อบุคคลมามีขันติประจำอยู่ในสันดานแล้ว แม้หากความโกรธจะเกิดขึ้นก็สามารถที่จะยกเสียได้โดยพลัน ขันตินั้นย่อมเป็นธรรมอันทำให้งามประดุจอลังการ ทั้งเป็นเดชเป็นกำลังซึ่งจักประหารธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ทั้งจักนำมาแต่ประโยชน์และความสุขอยู่เป็นนิจ ต้องด้วยภาษิตสรรเสริญ ว่า

ขนฺติ ธีรสฺสลงฺกาโร ขนฺติ ตโป ตปสฺสิโน
ขนฺติ พลญฺว ยตีนำ ขนฺติ หิตสุขาวหา

ความอดทนเป็นเครื่องประดับของนักปราชญ์ เป็นตบะ (คือเดช) ของผู้มีตบะ เป็นกำลังของผู้ยำเพ็ญพรต นำมาซึ่งประโยชนสุข ดังนี้ ฯ คนผู้มีขันติย่อมเป็นที่นิยมยินดีของผู้อื่น เพราะเป็นผู้ไม่มีความกระทบกระทั่งรังจิตให้อยู่ในความหนักแน่นเป็นนิจกาล ซึ่งเป็นปทัสถานแห่งความระงับยับเข้าในปฏิปทาแห่งท่านผู้เป็นสัตบุรุษ อันเป็นข้อที่สุดแห่งวัตรบทด้วยประการฉะนี้ ฯ คุณธรรมทั้ง ๗ ประการดังวิสัชนามา ย่อมเป็นปฏิปทาสืบเนื่องกันโดยลำดับ ความมั่นในมาตาปิตุปัฏฐานธรรมย่อมชักนำให้เป็นผู้มีสัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่ในสกุล ความคารวะย่อมเป็นมูลให้เธอหาแต่ถ้อยคำที่อ่อนหวานอันจะนำให้เกิดมิตรสันถวะ การสมานมิตรย่อมต้องละวาจาส่อเสียดให้ห่างไกล ทั้งต้องเป็นผู้มีอัธยาศัยเผื่อแผ่ประโยชน์และเป็นคนมีสัตย์จริง ข่มความโกรธได้ จึงสามารถที่จะถนอมน้ำใจบุคคลไม่ให้แตกร้าว บุคคลผู้ปฏิบัติดังกล่าวนี้ มหาชนย่อมนิยมนับถือ ระบือเกียรติว่าเป็นสัตบุรุษ ปรากฏได้ในที่ไกล ต้องด้วยพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า **ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต** สัตบุรุษย่อมปรากฏในที่ไกล ประดุจเขาหิมวันต์ ฯ เหตุนั้นบัณฑิตสาธุชนเมื่อหวังผลคือความสุขสวัสดีอันจะพึงบังเกิดมีเพราะความประพฤติ พึงยึดวัตรปฏิปทาหมวดนี้ไว้เป็นหลัก ก็จักสามารถเป็นที่พำนักตน ให้ได้ประสบผลอันเป็นที่พึงใจในทางธรรม นำให้เกิดปีติโสมนัสด้วยแลเห็นผลแห่งความปฏิบัติดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กุมฺภูปมคาถา

นโม พุทฺธาย ฯ
กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
นครูปมํ จิตฺตมิทํ ถเกตฺวา
โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยาติ ฯ

ยัตนิจจักวิสัชนาใน กุมฺภูปมคาถา อันเป็นทางแห่งวิปัสสนาปัญญาเครื่องพิจารณาในกองสังขาร อันบรรดาชีวิตของสรรพสัตว์ผู้เกิดมาในโลกย่อมเป็นไปตามคติของธรรมดา ผู้ครองสังขารแม้จะบริบูรณ์ไปด้วยคุณสมบัติเป็นที่นิยมรักใคร่แห่งประชุมชนสักปานใดก็ดี จะเป็นคนไร้คุณสมบัติชั่วช้าต่ำทรามก็ดี จะเป็นคนมั่งคั่งสมบูรณ์หรือยากจนขัดสนก็ดี ก็ไม่พ้นคติแห่งธรรมดาไปได้ องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนให้ประชุมชนพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารแล้วจะได้ไม่ติดอยู่ ด้วยเทศนาวิธีหลายสถาน เพื่อจะประหารข่มจิตให้สงบระงับ เช่นพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้น เพื่อให้สาธุชนคำนึงนึกเป็นจิตภาวนา พระคาถานั้นแปลเนื้อความว่า ยัณฑิตพึงพิจารณาเห็นกายนี้เป็นประดุจหม้อ และพึงรักษาจิตนี้ให้มั่นคงประดุจนคร พึงรบหมู่กิเลสมารอันมีกำลังกล้าด้วยอาวุธกล่าวคือปัญญาให้ปราชัย และพึงรักษาชัยที่ได้แล้ว ไม่พึงมีความห่วงใย ฯ พระคาถาบาทต้น ตรัสสอนให้พิจารณากายเปรียบกับหม้อ ด้วยอธิบายว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอุปาทายรูปคือรูปอาศัย ซึ่งเป็นเครื่องเลี้ยงรักษาและนำให้สำเร็จอาการไหวไปมาแห่งรูปนั้น และมีอาการ ๓๒ ประชุมอยู่ ย่อมเป็นเช่นภาชนะดิน ด้วยอรรถว่าเป็นของไม่มีกำลัง และมีกำลังน้อย เป็นของไม่ยั่งยืนยาว เป็นไปชั่วคราวชั่วขณะ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

ยถา หิ กุมฺภการสฺส กตํ มตฺติกภาชนํ
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ ยํ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ
สพฺพํ เภทปริยนฺตํ เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ

ภาชนะดินที่นายช่างหม้อกระทำ ทะเล็ก ใหญ่ สุก ดิบ อย่างไรก็ดี ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น ฯ กายเป็นของไม่ยั่งยืนคงทน เมื่อชีวิตความเป็นยังรักษาอยู่ ก็ยังทรงอยู่ เมื่อปราศจากชีวิต ก็เป็นของเปล่าประดุจท่อนไม้ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

อจิรํ วตยํ กาโย ปฐวึ อธิเสสฺสติ
ฉุฑฺโฑ อเปตวิญฺญาโณ นิรตฺถํว กลิงฺครํ

กายนี้ไม่นานหนอจักนอนทับแผ่นดิน เป็นของเปล่าปราศจากวิญญาณ ประดุจท่อนไม้ที่ไม่มีประโยชน์ฉะนั้น ฯ ธรรมดาของสังขารเป็นของไม่เที่ยงมีความเกิดแล้วก็มีความเสื่อม เกิดขึ้นแล้วก็ดับ เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงเห็นว่าความระงับสังขารเสียเป็นความสุข ได้ในธรรมภาษิตว่า

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วูปสโม สุโข

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความยังเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ยังเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความระงับสังขารเหล่านั้นเสียเป็นความสุข ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาเช่นนี้ ก็เพื่อไม่ให้บุคคลยึดถือในสังขาร เพราะสังขารที่บุคคลยึดถือไว้ ย่อมไม่เป็นไปได้ตามความหวัง ซึ่งบุคคลจะหวังว่าขอให้เป็นอย่างนี้เถิด ขออย่าเป็นอย่างนั้นเลย ย่อมไม่เป็นของที่จะพึงเป็นไปได้ แต่ธรรมดาของจิต แม้จะรู้สึกเท่าทันธรรมดาสักปานใด ย่อมเป็นของยากที่จะห้าม บุคคลย่อมกำหนัดขัดเคืองลุ่มหลงมัวเมาในอารมณ์นั้น ๆ ทั้งที่รู้อยู่ เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนให้ยึดถือจิตนั้นไว้ให้มั่น

คงประคุนคร ได้ในบาทพระคาถาที่ ๒ ว่า นครูปมๆ จิตฺตมิทๆ ถเกตฺวา พึงกันจิตนี้ไว้ประคุนคร ฯ อธิบายว่า นครนะชื่อว่ามั่นคง ก็เพราะจัดการป้องกันรักษาเป็นกวดขันทั้งภายในภายนอก พร้อมสรรพไปด้วยอาวุธยุทธภัณฑ์ มีป้อมปราการแข็งแรงพอที่จะต่อต้านข้าศึก ทั้งจัดการบำรุงเป็นอันดี มีถนนตรง ถนนโค้ง ถนนขวาง สล้างไปด้วยร้านตลาด คับคั่งด้วยประชุมชน ข้าศึกศัตรูหมู่ปัจจามิตรมิอาจที่จะชิงชัยได้ เมื่อยกพลนิกายมาก็ต้องหันกลับประคุนกระทบภูเขานั้นฉันใด บัณฑิตกระทำจิตของตนให้มั่นคงประคุนครเช่นนั้น ก็พอจะต่อต้านข้าศึกคือกิเลสมารอันมีกำลังกล้าได้ เพราะฉะนั้นองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงพร่ำสอนบุคคลไว้ว่าให้ปกครองตนประคุนคร และอย่าปล่อยให้เวลาอันมาถึงล่วงไปเสียเปล่า ตามอรรถที่บรรยายมานี้ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

นครๆ ยถา ปจฺจนฺตๆ คุตฺตๆ สนฺตรพาหิรๆ
เอวๆ โคเปถ อตฺตานๆ ขโณ มา โว อุปจฺจคา

นครอันตั้งอยู่สุดแดนเป็นเมืองหน้าศึก ชนทั้งหลายย่อมป้องกันรักษาเป็นกวดขันทั้งภายในภายนอก ฉันใด ท่านทั้งหลายจงปกครองตน ฉันนั้น ขณะอย่าได้ล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้รักษาจิต ก็เพราะเหตุว่าความเย็นไปและสุขทุกข์ของบุคคลเนื่องอยู่กับจิต จิตเป็นของดิ้นรนกวัดแกว่งรักษายากห้ามยาก ถ้าบุคคลไม่รักษาไว้ให้ดี คือปล่อยไปตามอรรมดาของจิต ก็เป็นอันว่าตั้งจิตไว้ไม่ดี จิตที่บุคคลตั้งไว้ไม่ดีแล้ว ย่อมทำอนรรถพินาศให้ยิ่งกว่าที่ใคร ๆ จะทำให้ ดังพระพุทธภาษิตว่า

ทิโส ทิสๆ ยนฺตๆ กยิรา เวรี วา ปน เวรินๆ
มิจฺฉาปณิหิตๆ จิตฺตๆ ปาปีโย นๆ ตโต กเร

โจรต่อโจรทำความพินาศให้กะกันก็ดี คนมีเวรต่อคนมีเวรทำความพินาศให้กะกันก็ดี จิตที่บุคคลตั้งไว้ผิดยังทำความพินาศให้ยิ่งกว่านั้นเสียอีก ฯ อธิบายว่าโจรผู้มีชื่อเสียงย่อมไม่ปรารถนาให้โจรอื่นมีชื่อเสียงเป็นคู่แข่งกับตน ในถิ่นเดียว

กัน ย่อมคอยตัดรอนแม้โจรผู้เป็นมิตรกับตนก็ดี หรือคนผู้มีเวรกับคนผู้มีเวรซึ่งผูกเวรกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี พึงทำความพินาศให้กะกัน เบียดเบียนบุตรภรรยาหรือทรัพย์สมบัติมีเรือกสวนไร่นาเป็นต้น หรือถึงปลงชีวิตเสียก็มี จิตที่บุคคลตั้งไว้ไม่ดียังทำความพินาศให้แก่ตนยิ่งกว่านั้น ฯ ส่วนจิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบ แม้จะประกอบกิจการใดก็เป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุข มารดาบิดากับบุตรหรือญาติที่รักใคร่ซึ่งปรารถนาความดีความเจริญให้แก่กันก็ยังไม่สามารถจะทำให้ดียิ่งไปกว่าจิตของตน พระพุทธนิพนธภาษิตมีอยู่ว่า

น ตำ มาตา ปิตา กยิรา อญฺเญ วาปิจ ญาตกา
สมฺมาปณิหิตำ จิตฺตำ เสยฺยโส นำ ตโต กเร

เหตุที่มารดาบิดาหรือญาติเหล่าอื่นทำให้ไม่ได้ จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบทำเหตุนั้นให้ได้ดียิ่งกว่า ฯ อธิบายว่า มารดาบิดาเมื่อจะให้ทรัพย์สมบัติแก่บุตร ก็อาจที่จะให้ได้เพียงที่จะไม่ต้องทำการงานเลี้ยงชีวิตเป็นสุขได้ในอัตภาพเดียวเท่านั้น แม้มารดาบิดาที่มีทรัพย์สมบัติจนเหลือล้นประดุจมารดาบิดาของนางวิสาขา ก็ยังไม่ให้ได้ยิ่งไปกว่านั้น ชื่อว่ามารดาบิดาที่สามารถจะให้จักรพรรดิราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ ไม่มีเลย จะป่วยกล่าวไปไยถึงให้ทิพยสมบัติหรือโลกุตตรสมบัติ ส่วนจิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบ อาจให้สมบัติได้ทั้งหมด เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เสยฺยโส นำ ตโต กเร จิตทำให้ดีกว่า ฯ โดยบรรยายอื่น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้รักษาตน ซึ่งมีอรรถร่วมเป็นอันเดียวกันกับการรักษาจิต เพราะจิตกับตนเป็นอันเดียวกัน พระอรรถกถาจารย์สังวรรณนาความ อตฺตสมฺมาปณิธิ ในมงคลสูตรว่า จิตชื่อว่าตน หรืออัตภาพทั้งสิ้นก็ชื่อว่าตน ทั้ง ๒ นั้นเรียกว่า อตฺตา เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ประสบสังสารทุกข์ต่างประเภทมีชาติชราเป็นต้นเสมอไป โดยอรรถอย่างอื่นว่าเพราะเป็นที่ตั้งแห่งมานะถือเราถือเขา และว่ากินสุขกินทุกข์ ตามอธิบายนี้ เป็นอันสำเร็จเนื้อความว่า จิตกับตนเป็นอันเดียวกัน ผู้รักษาตนก็คือผู้รักษาจิต ผู้รักษา

จิตก็เป็นอันรักษาตนดี บรรดาบุคคลผู้เกิดมาในโลกนี้ จะมีสิ่งอะไรซึ่งเป็นที่รักยิ่งขึ้นไปกว่าตนไม่มีเลย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรับรองความข้อนี้ ที่พระนางมัลลิกาเทวีกราบทูลแด่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชสวามี ด้วยพระคาถาว่า

สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ

เราได้ตรวจตราด้วยจิตทั่วทิศทั้งปวงแล้ว ยังไม่พบสิ่งอะไรเลยซึ่งจะเป็นที่รักยิ่งไปกว่าตน ในที่ไหน ๆ ฯ แล้วตรัสสอนให้แผ่เมตตาในบุคคลทั่วไปว่า

เอวมฺปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม

แม้คนอื่นก็รักตนมากเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้นผู้รักตนไม่พึงเบียดเบียนผู้อื่น ฯ เมื่อบุคคลมารู้สึกว่าตนเป็นที่รักเป็นที่พึงสงวนเช่นนี้แล้ว ก็พึงรักษาประคับประคองให้เป็นไปด้วยดีในวิถีแห่งธรรมปฏิบัติ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า

อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา รกฺเขยฺย นํ สุรกฺขิตํ
ติณฺณมญฺญตรํ ยามํ ปฏิชคฺเคยฺย ปณฺฑิโต

ถ้าบุคคลรู้ว่าตนเป็นที่รัก พึงรักษาตนนั้นไว้ให้ดี บัณฑิตพึงประคับประคองตน ตลอดยามทั้ง ๓ ยามใดยามหนึ่ง ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะพระองค์เป็นเจ้าแห่งธรรมและฉลาดในวิธีเทศนา จึงตรัสยักย้ายวัยว่าเป็นยาม เพื่อให้ความกระชับสั้น น้อมจิตให้บุคคลคิดเห็นว่าวัยเป็นของสั้นประดุจยาม แล้วและจะได้รีบประกอบความไม่ประมาทไม่ให้คลาดจากเวลา ฯ

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โก หิ นาโถ ปโร สิยา
อตฺตนา หิ สุทนฺเตน นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ

ตนและเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะมาเป็นที่พึ่งได้ เพราะว่าบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันหาได้ด้วยยาก ฯ อธิบายว่า บุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว ย่อมยังตนนั่นเองเป็นที่พึ่ง บุคคลผู้พึ่งตนสามารถที่จะนำตนให้ไปถึงความเกษมสวัสดิ์ ไม่มียานพาหนะอันใดซึ่งนำไปได้ดีกว่า ยานพาหนะอื่น ๆ ถึงจะฝึกดีแล้วก็ยังไม่ประเสริฐเท่าบุคคลผู้ฝึกตน เนื้อความที่บรรยายมานี้ ได้ในพระคาถาว่า

วรมสฺสตรา ทนฺตา อาชานิยา จ สินฺธวา
กุญฺชรา จ มหานาคา อตฺตทนฺโต ตโต วรํ

ม้าอัสดรอาชาไนยและสินธพและกุญชรผู้มหานาคที่ฝึกแล้วก็ประเสริฐ แต่บุคคลผู้ฝึกตนประเสริฐกว่านั้น ฯ

น หิ เอเตหิ ยาเนหิ คจฺเฉยฺย อคตํ ทิสํ
ยถาตฺตนา สุทนฺเตน ทนฺโต ทนฺเตน คจฺฉติ

บุคคลไม่พึงไปสู่ทิศที่ไม่มีใครเคยไปด้วยยานวาหนะเหล่านั้นได้เหมือนบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว บุคคลผู้ฝึกตนแล้วย่อมไปได้ด้วยตนที่ฝึกแล้ว ฯ จิตหรือตนย่อมเป็นของสำคัญด้วยประการฉะนี้ องค์สมเด็จพระชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้รักษาโดยอเนกบรรยาย แต่ธรรมดาของจิตย่อมเป็นของคนรนกระสับกระส่ายแส่หาอารมณ์อันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต อารมณ์นั้น ๆ ก็เป็นเครื่องขัดขวางทางที่จะดำเนินไปของจิต ซึ่งเป็นประดุจมารผู้ทำลายล้าง ดังที่กล่าวว่ามารห้ามทางเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มารเช่นนั้น ย่อมเป็นของสุดวิสัยที่จะชิงชัยด้วยกลยุทธ์ ต่อใช้อาวุธคือปัญญาจึงจะพ้นฝ่าสามารถเอาชัยชนะได้ เพราะเหตุนั้นในยาทพระคาถาที่ ๓ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน พึงรบมารด้วยอาวุธคือปัญญา ฯ มารมีหลายอย่าง เขญ่าขันธ์ก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะยางที่ทำความลำยากให้อันเป็นเหตุเบื่อหน่ายจนถึงฆ่าตัวตายเสียเองก็มี กิเลสก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะตกอยู่ในอำนาจแห่งมันแล้ว มันย่อมผูกรัดไว้บ้าง ย่อมทำให้เสียคนบ้าง อภิสังขารคือกรรม

ฝ่ายอกุศลก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะทำให้เป็นผู้ทุรพล มัจจุ คือมรณะก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะตัดชีวิตเสีย เทวบุตรผู้มุ่งร้ายก็ได้ชื่อว่ามาร เพราะเป็นบุคคลาธิษฐานแห่งสภาวะอันทำลายล้าง แต่ในที่นี้ประสงค์เอามารคือกิเลส กิเลสเมื่อเกิดขึ้นในดวงจิต ย่อมทำจิตให้เศร้าหมอง เมื่อบุคคลไม่ประคองจิตไว้ให้อยู่ ปล่อยให้ตกไปในอำนาจของมัน มันย่อมตักรอนชักพาไปในทางที่ชั่ว จึงจัดว่าเป็นมารอันสำคัญใหญ่ยิ่งกว่ามารทั้งหลาย ในคราวที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับเหนืออปราชิตบัลลังก์ ณ ควงไม้พระมหาโพธิ์ พระคันถรจนาจารย์แสดงโดยบุคคลาธิษฐานว่า เป็นเทวบุตรมีนามว่าวสวัสดียกพยุหะแสนยากรมาชิงชัย องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชนะได้ด้วยพระสมถวิปัสสนาธรรม พระโบราณาจารย์ได้ประพันธ์พระพุทธชัยคาถาไว้ดังนี้ ว่า

พาหุ สหสฺสมภินิมฺมิตสาวุธนฺตํ
คิริเมขลํ อุทิตโฆรสเสนมารํ
ทานาทิธมฺมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท

สมเด็จพระจอมมุนี ทรงชนะพระยามารผู้นฤมิตแขน ๑,๐๐๐ พร้อมสรรพด้วยศาตราวุธ ทรงช้างพลายคิริเมข พร้อมด้วยเสนามารมีเสียงกึกก้องพิลึกน่าพิงกลัว ด้วยพระบารมีธรรมมีทานเป็นต้น ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงผจญมารพร้อมด้วยเสนามารให้ปราชัย ก็ด้วยทรงใช้พระปัญญาเป็นเครื่องคุ้มพระองค์ให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์ทั้งทางพระกาย ทางพระวาจา ทางพระมนัส ยั่งยืนไม่กลับกลาย เป็นผู้มีพระอัธยาศัยเบิกบานด้วยพระคุณสมบัติ เมื่อรัดความเข้ากล่าวก็คือพระองค์ทรงชนะตนด้วยตนเอง บุคคลผู้ชนะข้าศึกศัตรูอันเป็นภายนอกย่อมมีทางกลับแพ้ได้ เพราะฝ่ายปรปักษ์คอยแก้ตัว ความชนะเช่นนั้นไม่จัดว่าเป็นชัยอันอุดม ต่ออบรมตนจนชนะตนของตนได้ จึงจะจัดเป็นชัยอันอุดมแท้ ต้องด้วยภาษิตแห่งกุทาลกบัณฑิตบรมโพธิสัตว์ว่า

น ตำ ชิตำ สาธุ ชิตำ ยำ ชิตำ อวชียติ
ตำ โข ชิตำ สาธุ ชิตำ ยำ ชิตำ นาวชียติ

ความชนะที่กลับแพ้ได้ ไม่เป็นความชนะที่ดี ความชนะที่ไม่กลับแพ้ได้นั่นและเป็นความชนะที่ดี ฯ อนึ่ง บุคคลผู้ชนะตนสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญว่าเป็นจอมโยธียอดนักรบ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

โย สหสฺสำ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชิเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานำ ส เว สงฺคามชุตฺตโม

บุคคลจะพึงชนะหมู่มนุษย์ในสงครามได้ตั้ง ๑,๐๐๐,๐๐๐ ก็ทำเนา ต้องชนะตนด้วยอีกคน ๑ จึงจะชื่อว่าเป็นจอมโยธีผู้ชนะในสงคราม ฯ อีกพระพุทธภาษิต ๑ ว่า

อตฺตา หเว ชิตำ เสยฺโย ยาจายำ อิตรา ปชา
อตฺตทนฺตสฺส โปสสฺส นิจฺจำ สญฺญตจาริโน
เนว เทโว น คนฺธพฺโพ น มาโร สห พฺรหฺมุนา
ชิตำ อปชิตำ กยิรา ตถารูปสฺส ชนฺตุโน

ชนะตนและประเสริฐ อะไรกะหมู่สัตว์นอกนี้ เทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม ไม่อาจทำความชนะของบุรุษผู้ประพฤติระวังอยู่เป็นนิจเห็นปานนั้น ให้กลับเป็นแพ้ได้ ฯ อธิบายว่า ความชนะตนด้วยความชนะกิเลสของตน เป็นความประเสริฐ ส่วนความชนะหมู่สัตว์นอกนี้ ซึ่งสามารถจะชนะได้ด้วยการพนันหรือกำลังทรัพย์ หรือกำลังพลในสงคราม หาเป็นความประเสริฐไม่ บุคคลผู้ฝึกตนประพฤติสำรวมกาย วาจา จิตเป็นนิจกาล เทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม ก็ไม่อาจทำความชนะของบุคคลเช่นนั้นให้กลับแพ้ได้ ฯ ชัยคือความชนะกิเลสย่อมเป็นของอุดมด้วยประการฉะนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนให้สงวนไว้ ด้วยไม่ทำความห่วงใยในอารมณ์ จนเป็นเหตุไม่อาจจาก ยาทพระคาถาที่สุดท้ายจึงตรัสว่า ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา พึงรักษาความชนะไว้ พึงเป็นผู้ไม่มีความ

อาลัย ฯ อธิบายว่า บุคคลจะรักษาความชนะไว้ได้ ก็ด้วยปล่อยความห่วงใยเสีย ทหารผู้ต่อยุทธในสงคราม ย่อมทอดอาลัยในชีวิตคิดที่จะชิงชัยเย็นเบื้องหน้า ก็สามารถที่จะย่ำยีเสนาแห่งปรปักษ์รักษาชัยไว้ในเงื้อมมือได้ ถ้ามีความอาลัยในชีวิตคิดย่อท้ออยู่ ถึงจะได้ชัยชนะแล้วก็อาจกลับหลุดมือเมื่อภายหลัง นี้ฉันใด ยัณฑิตผู้ชนะกิเลสของตนแล้วด้วยตทังคปหานหรือวิกขัมภนปหาน แต่ไม่ตัดความอาลัยได้ขาด กิเลสอันสงบไปด้วยความสะกดและข่มไว้ ก็อาจจะเกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตทำให้กลับแพ้ได้ พระธรรมกถาจารย์สังวรรณนาว่า พระโยคาวจรบำเพ็ญวิปัสสนาได้สมาบัติในระวาง ๆ ถ้ายินดีเสียแต่เพียงชั้นสมาบัติ ไม่พิจารณาสังขารด้วยจิตอันบริสุทธิ์ ก็ไม่อาจที่จะบรรลุมรรคผลได้ ต่อไม่ทำความห่วงใยในสมาบัติ พิจารณาสังขารด้วยจิตอันบริสุทธิ์ จึงอาจจะก้าวหน้าขึ้นไปยังมรรคเบื้องบนได้ นี้เป็นแต่เพียงความอาลัยในสมาบัติยังทำให้ขัดแก่ทางดำเนินของมรรคผล สมเด็จพระทศพลพุทธเจ้าตรัสสอนประชุมชนเบื้องต้นให้ละทุจริตประกอบสุจริตแล้ว ในที่สุดให้ละความห่วงใยปรารถนาความยินดีในความสงบสงัดตัดกังวลเสีย ดังพระพุทธภาษิตว่า

กณฺหं ธมฺมं วิปฺปหาย สุกฺกํ ภาเวถ ปณฺฑิโต
โอกา อโนกมาคมฺม วิเวเก ยตฺถ ทูรมํ

บัณฑิตละธรรมดำ (อกุศลธรรม) แล้ว พึงบำเพ็ญธรรมขาว (กุศลธรรม) ออกเสียจากความอาลัย อาศัยธรรมอันปราศจากความอาลัย คือ วิเวกที่สัตว์จะพึงยินดีได้ด้วยยาก ฯ

ตตฺราภิรติมิจฺเฉยฺย หิตฺวา กาเม อกิญฺจโน
ปริโยทเปยฺย อตฺตานํ จิตฺตเกฺลสเหิ ปณฺฑิโต

บัณฑิตพึงปรารถนาที่จะละความใคร่ทั้งหลายเสีย ไม่มีความกังวล ยินดีแต่เฉพาะในความสงบสงัดนั้น พึงทำตนให้ปลอดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิต ฯ

เยสๆ สมฺโพธิยงฺเคสุ สมฺมา จิตฺตๆ สุภาวิตๆ
อาทานปฏินิสฺสคฺเค อนุปาทาย เย รตา

ท่านเหล่าใดเจริญจิตโดยชอบในธรรมอันเป็นองค์แห่งปัญญาตรัสรู้ (โพชฌงค์ ๗) ยินดีในธรรมอันเป็นเครื่องสละคืนความถือมั่น ไม่ถือมั่นแล้ว ฯ

ขีณาสวา ชุติมนฺโต เต โลเก ปรินิพฺพุตา

ท่านเหล่านั้นเป็นพระขีณาสพ มีความรุ่งเรืองปรินิพพานแล้วในโลก ฯ

รวมเนื้อความที่ได้วิสัชนามานี้ ได้ในพระคาถาที่ยกขึ้นไว้เป็นบทนิกเขปเบื้องต้นว่า กุมฺภูปมๆ กายมิมๆ วิทิตฺวา ปัณฑิตพึงพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นของไม่มั่นคงถาวรมีอุปมาประดุจหม้อ นครูปมๆ จิตฺตมิทๆ ถเกตฺวา แล้วและรักษาจิตนี้ไว้ให้มั่นคงดุจนครอันเป็นเมืองหน้าศึก โยเธถ มารๆ ปญฺญาวุเธน พึงรบหมู่กิเลสมารด้วยอาวุธกล่าวคือปัญญาให้ปราชัย ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา แล้วและรักษาชัยให้คงอยู่ไม่พึงมีความห่วงใย ฯ

เอตฺตกานมฺปี ปาฐานๆ อตฺถๆ อญฺญาย สาธุกๆ
ปฏิปชฺเชถ เมธาวี อโมฆๆ ชีวิตๆ ยถา

ปัณฑิตผู้มีเมธารู้เนื้อความแห่งปาฐะเหล่านี้แล้ว พึงปฏิบัติโดยทางที่ชีวิตจะไม่เปล่า เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ตนประโยชน์ท่านครบทั้ง ๒ สถาน โดยเทศนายุหารดังวิสัชนามาฉะนี้ ฯ

อริยมรรคยานกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระราชเวที กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในงานพระราชกุศลวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม พระราชวังดุสิต

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

ยสฺส สทฺธา จ ปญฺญา จ ธมฺมา ยุคฺคา สทฺธา ธุรํ
หิรี อีสา มโน โยตฺตํ สติ อารกฺขสารถิ
รโถ สีลปริกฺขาโร ฌานกฺโข จกฺกวีริโย
อุเปกฺขา ธุรสมาธิ อนิจฺฉา ปริวารณนฺติ ฯ

ยัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาบารมี โดยอนุรูปแก่พระราชกุศลทักษิณานุประทาน ด้วยวาระนี้เป็นอภิลักขิตกาลครบวันสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมชนกนาถ และเป็นอภิลักขิตกาลใกล้กับวันสวรรคตแห่งสมเด็จพระศรีพัชรินทรายรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมการพระราชกุศลนี้เป็นงานเดียวกันเหมือนก่อนมา ในศกนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการนี้ที่พระที่นั่งอนันตสมาคมพระราชวังดุสิตนี้ เจ้าพนักงานพระราชพิธีได้เชิญพระบรมอัฐิ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้นขึ้นประดิษฐานเหนือพระแท่นมนังคศิลาบาต ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยเครื่องบรมราชอิสริยราชูปโภคและเครื่องราชสักการะสมควรแก่พระเกียรติยศ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จประทับในมหาสมาคมพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานยังโยปการกิจทรงพระราชอุทิศเป็นธรรมพลีสักการะถวายสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมราชบุรพการีทั้ง ๒ พระองค์นั้น ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมเป็นพลวเหตุอันกล้าหาญ ฯ ในอภิลักขิตกาลเช่นนี้เป็นคราวที่ชวนให้หวนระลึกถึงความหลังครั้งยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ เมื่อได้ปรารภถึงพระคุณสมบัติบางประการพอเป็นนิทัศนะแล้วทรงพระปีติเอกจิตถึงด้วยกำลังพระปรีชา ก็จะทรงพระปีติปราโมทย์ในการที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาอนุวัตตาม อันเป็นไปในทางที่ต้องพระราชอัธยาศัย ซึ่งจัดเป็นปฏิบัติบูชาอีกประการ ๑ อนึ่ง ในมหาสมาคมนี้ เมื่อได้คำนึงถึงพระคุณเป็นอารมณ์แล้ว ก็จะเป็นเหมือนได้พร้อมกันมาเฝ้าในที่เฉพาะพระพักตร์ ฯ

ยังมีข้อ จักรับพระราชทานพรรณนาพระคุณสมบัติเพียง ๒ ประการ คือ พระสามัคคียะ และพระการุญญภาพ พอเป็นนิทัศนนัย ฯ

สามัคคียะนั้น คือความเป็นผู้สามารถในกิจน้อยใหญ่ คุณข้อนี้มีในผู้ใด ก็ยังผู้นั้นให้ประกอบกิจนั้น ๆ ลุล่วงไปได้ไม่ขัดข้อง สำเร็จประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น ดังพระอานนทเถรเจ้าได้คิดทำตัวอย่างจีวรขึ้นถูกต้องตามพระพุทธาธิบาย ได้ความสรรเสริญแต่สมเด็จพระบรมศาสดา ว่าเป็นบัณฑิตมีปัญญาใหญ่ ฯ ความสามารถนี้ แต่เพียงเป็นไปในกิจไม่สำคัญ ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ตนและผู้อื่นได้ตามวิสัย ถ้ามีกว้างขวางออกไปในกิจใหญ่ ๆ ที่สำคัญ ประโยชน์อันใหญ่ก็ย่อมเกิดมียิ่งขึ้น ถ้ามุขมาตยาธิบดีมีสามารถก็อาจจะวิจารณ์ราชกิจให้ลุล่วงไปไม่อากูล

เป็นกำลังของสมเด็จพระบรมกษัตริยาธิราชเจ้า แผ่พระราชอิสริยยศพระบรมเดชานุภาพและพระเกียรติคุณให้ไพศาล ดังปรินายกรัตน์และคฤหบดีรัตน์ของพระเจ้าจักรพรรดิราช ผู้สามารถในราชกิจฝ่ายทหารและพลเรือนอันเป็นหน้าที่ของตนเป็นตัวอย่าง ถ้าสมเด็จพระบรมกษัตริยาธิราชเจ้าทรงประกอบด้วยสามารถ ก็อาจดำรงเอกราโชสวรรยาธิปัตย์ปกครองรัชสีมามณฑล ป้องกันปรปักษ์มิให้มาย่ำยีได้เป็นบรมนาถอันใหญ่ของข้าขอบขัณฑสีมาผู้อยู่ใต้พระยารมิ ฯ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้นทรงประกอบด้วยพระสามัคถิยคุณนี้แล้ว ดำรงเอกราชสยามาณาจักรให้สมบูรณ์เกษมสุขปราศจากภัย เป็นที่อุ่นใจแห่งประชาราษฎร์ผู้พึ่งพระบรมโพธิสมภาร ฯ

ความมีกรุณา ได้ชื่อว่าการุญญภาพ กรุณานั้นโดยพยัญชนะ คือความหวั่นใจในเมื่อเห็นผู้อื่นได้ทุกข์ยาก โดยอรรถก็คือความคิดอยากจะช่วยทุกข์ของเขา คุณข้อนี้เป็นข้าศึกโดยตรงแห่งวิหิงสาความคิดเบียดเบียนผู้อื่น เป็นพลวปัจจัยให้คิดเกื้อกูลกันและกัน นำบุคคลให้เป็นผู้ประเสริฐล่วงสามัญชนขึ้นไป ท่านผู้ใหญ่แห่งหมู่ชน ที่สุดจนอธิบดีเฉพาะในสกุล ๑ ย่อมมีข้อนี้เป็นวิหารธรรมแผ่ไพศาลออกไปตามชั้นแห่งบุคคล กล่าวอย่างอุกฤษฎ์ ฝ่ายอาณาจักรสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินย่อมเป็นที่นับถือลบล้นของพสกนิกร ก็เพราะพระกรุณา มารดาบิดามีกรุณาในบุตรฉันใด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็แผ่พระกรุณาไปในประชาชนผู้อยู่ใต้พระเดชานุภาพ ทรงร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วยฉันนั้น พระคุณข้อนี้แลชักนำให้พระองค์ตั้งอยู่ในยุติธรรมไม่ลำเอียงในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง และรำพึงถึงสุขทุกข์ของประชาชนที่สุดจนทรงจำแลงเพศเป็นอัญญาตกบุรุษไม่ให้ใครรู้จักพระองค์เสด็จเที่ยวทรงสอดส่องเองได้ทราบข่าวดีและร้ายประจักษ์แจ้ง ดังมีเรื่องแสดงไว้ในอรรถกถายางคัมภีร์บ้างก็มี ในเวลาที่ศึกมาประชิดพระนคร ต้องเสด็จนำพยุหแสนยากรออกต่อยุทธ์เพื่อป้องกันภัยมิให้มีมาถึงข้าขอบขัณฑสีมาก็มี สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระกรุณากว้างขวางฉะนี้ จึงเป็นที่นับถือลบล้นควรได้รับยอภัยและรับความยกย่อง

ไว้ในที่สูงปรากฏแก่ชนทั้งหลายราวกับเทพดาในหมู่มนุษย์ จัดว่าเป็นสมมติเทวราช เป็นผู้ควรแก่ส่วนกุศลที่มหาชนบำเพ็ญแล้วและพึงอุทิศถวายด้วยความหวังเพื่อทรงพระเจริญภิยโยภาพสืบไป ฯ ในฝ่ายศาสนจักร สมเด็จพระพุทธเจ้าได้เป็นสรณะที่พำนักนับถือของพุทธศาสนิกบริษัท จำเดิมแต่ครั้งยังดำรงพระชนม์จนบัดนี้ก็เพราะพระมหากรุณา พระคุณข้อนี้เป็นเหตุให้พระองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาแต่ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ จัดเป็นพระมหากรุณาสมาโยคฝ่ายเหตุสัมปทา ได้บรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นผลสมบัติจำเดิมแต่ตรัสรู้แล้วก็คงอยู่ในพระกรุณาธิคุณ เสด็จเที่ยวเทศนาโปรดเวไนยนิกรในนครคามนิคมชนบทนั้น ๆ ให้ได้บรรลุโลกิยสมบัติและโลกุตตรสมบัติตามอุปนิสัยตราบเท่าถึงอวสาน ที่สุดทรงพระอาพาธหนัก จะเสด็จดับขันธปรินิพพานในคืนนั้นแล้ว ยังทรงเทศนาโปรดสุภัททปริพาชก ให้สำเร็จพระอรหัตเป็นปัจฉิมสาวก ข้อความที่นำมาสาธกนี้แสดงให้เห็นพระกรุณาของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า อันเป็นไปในสัตวโลกสักเพียงไร เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงได้เป็นอุดมสรณะที่ระลึกนับถืออันสูงสุดของพุทธศาสนิกประชาชนตลอดมาจนทุกวันนี้ ในการตั้งวาจาสัตยาธิษฐานก็ยกพระคุณข้อนี้เป็นสำคัญ พึงเห็นในพจนประพันธ์ที่ใช้สวดในมงคลกิริยา ว่า

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินํ
ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เต ชยมงฺคลํ

ความว่า สมเด็จพระโลกนาถประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวงเพื่อเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ได้บรรลุพระสัมโพธิญาณอันอุดมแล้วด้วยสัจวาจานี้ ขอชัยมงคลจงมีแก่ท่าน ดังนี้ ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงพระมหากรุณาแก่ประชาราษฎร์ ทั้งพระราชหฤทัยสอดส่องในสุขทุกข์ของผู้เป็นนิจนิรันดร์ กิจการที่ปรากฏเพราะพระมหากรุณา

นั้นมีมากหลายพันที่จะนับจะประมาณ ยังความชื่นบานให้เกิดแก่พสกนิกรทั่วหน้า ทรงตั้งอยู่ในฐานเป็นชนกชนนีแห่งประชาชาวสยามรัฐ ฯ พระคุณสมบัติดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาพอเป็นนิทัศนนัย ฯ

ฐานะอันนำให้ทรงพระคุณสมบัติเป็นมหัศจรรย์ นอกจากพระกุศลสมภารบุญญาธิการยาร่มิอันลบล้นล่วงสามัญชนแล้ว ในปรัตยุบันยังได้ทรงดำเนินในมรคาอันชอบประกอบด้วยพระปรีชาหยั่งทราบเหตุผล ทรงพระดำริวิจาร ดำเนินพระกายพระวาจาและพระมนัสสะอาดปราศจากโทษ พระคุณสมบัติเหล่านี้ จัดเข้าได้ในมรควิถีทางดำเนินแห่งท่านผู้ได้นามว่าอริยะ ที่แสดงไว้โดยองค์ ๘ ประการ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นประการต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ เป็นปริโยสาน อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้ เมื่อเป็นธรรมสามัคคีพร้อมมูลกัน ย่อมอาจจะพัดผันพาท่านผู้ดำรงอยู่ให้ถึงความเป็นผู้ประเสริฐล่วงสามัญวิสัย จึงมีอุปมากล่าวไว้ว่า เป็นประคุยานคือรถอันพาผู้ขึ้นให้ถึงที่ประสงค์ ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัตินามแห่งอริยมรรคนั้นไว้เป็น ๓ สถาน ว่าเป็นพรหมยานคือยานอันประเสริฐบ้าง ว่าเป็นธรรมยานคือยานอันเป็นธรรมบ้าง ว่าอนุตตรสังคามวิชัย เพราะเป็นเหตุให้ชนะสงครามอย่างยอดเยี่ยมฉะนี้บ้าง อริยมรครถยานนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยธรรมอันเป็นองค์การ ย่อมเป็นประคุรถเกราะในสงครามอันพร้อมสรรพด้วยอาวุธและเครื่องป้องกัน ที่พระคันถรจนาจารย์แสดงเทียบด้วยรถสงครามในโยราณสมัย สมด้วยวจนประพันธ์นิคมคาถาพุทธภาษิตอันมาในอวิชชาวรรคแห่งมรรคสังยุต ที่ได้รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทเบื้องต้น ว่า

ยสฺส สทฺธา จ ปญฺญา จ ธมฺมา ยุคฺคา สทฺธา ธุรํ
หิรี อีสา มโน โยตฺตํ สติ อารกฺขสารถิ เป็นต้น

มีเนื้อความว่า ศรัทธาและปัญญา ๒ ประการนี้เป็นคู่กัน และศรัทธาเป็นสำคัญประการแรกที่มีพาหนะเทียมประจำนำให้แล่นไป มีหิริพร้อมด้วยโอตตัปปะอันมีลักษณะให้อายแก่ใจและเกรงเป็นผิด เป็นประการอันเชิดชูอยู่ในเบื้องหน้า มีมโนคือความคิดเป็นประการสายชัย มีสติคือความระลึกหรือความรอบคอบเป็นประการสารถีผู้ชัยผู้ระวัง รถกล่าวคืออริยมรรค มีศีลคือความสำรวมกายวาจาเป็นอลังการ มีฌานคือความเพ่งพินิจเป็นตัวเพลา มีวิริยะทางกายและทางจิตรัดเป็นคู่ล้อ มีอุเบกขาความไม่เอนเอียงด้วยอำนาจอคติเป็นประการระดับยอกสูงต่ำ มีอนิจฉาคือความไม่โลภเป็นเครื่องปกคลุม มีความไม่พยาบาทและความไม่คิดเบียดเบียน (ซึ่งได้แก่เมตตากรุณา) และความสงัดกายสงัดจิตพร้อมทั้งความรักษาตนให้พ้นจากสังกิเลส รถนี้เป็นอาวุธประจำรถ ๕ ประการ มีความทนทานต่อถ้อยคำครหาถือว่าเป็นเกราะเครื่องป้องกันศาตราวุธ อริยมรรครถยานบริบูรณ์ด้วยอลังการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมคือความปลอดภัย นี้เป็นพรหมยานอันยอดยิ่งที่มีในตนแห่งบุคคลผู้เป็นชาติอาชาไนย ผู้มีปัญญาอาศัยยานนี้ สามารถนำตนให้พ้นจากอุปสรรคของโลกได้ ย่อมเป็นผู้มีชัยในที่ทุกสถาน ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงอบรมพระคุณสมบัติเหล่านี้ให้มีบริบูรณ์ในพระองค์ จึงดำรงพระราชอาณาจักรเป็นอนัญญสาธารณ์ ได้ทรงรับสัมมานนาภิสักการทั่วประชาชนชาวสยามรัฐและตลอดถึงประเทศที่เป็นไพรัช กระเดื่องพระคุณสมบัติเป็นมหาสัตบุรุษเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงประกอบพระวิจารณญาณ หยั่งทราบพระคุณสมบัติแห่งสมเด็จบรมราชบุรพการีทั้ง ๒ พระองค์นั้นโดยประจักษ์แล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาอนุวัตตาม เกิดเป็นความงามเจริญแก่สยามรัฐ

พันที่ระพรรณนา พระราชวรรยาสาธุปฏิบัติส่วนอัตตสมบัติและปรหิตปฏิบัติเป็นนิทัศนะแห่งคำที่กล่าวนั้น ฯ

พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทาน อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตกาลด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา ของงลำเร็จตามพระราชประณิธานที่ทรงพระราชอุทิศถวายในสมเด็จพระบรมราชบุรพการีทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทุกประการ โดยเทศนาบริหารดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้ เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

สารธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระกุศล สัปตมวารที่ ๒

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารํ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจราติ ฯ

ยัตน์จักรัยพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาธรมิ โดยอนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทาน ด้วยวาระนี้เป็นทุติยสัปดมวารแต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระเชฏฐาธิบดีทรงบำเพ็ญพระกุศลถวาย สนองพระคุณด้วยพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมตามสัตบุรุษวิสัย ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า "เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ เมื่อมาคำนึงถึงอุปการะที่ท่านได้ทำแล้วในก่อน พึงบำเพ็ญทักษิณา เพื่อท่านผู้ละไปยังปรโลกแล้ว" ดังนี้ ฯ

สมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า พระอัครราชเทวีพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติเป็นอเนกประการ เมื่อย่นเข้ากล่าว พระองค์เป็นธรรมจาริณีนารีรัตน มีพระจริยาวัตรอันสุขุมสม่ำเสมอสมพระนาม มีพระอัธยาศัยโอบอ้อมอารีเป็นที่ทรงเคารพนับถือแห่งพระยรมวงศานุวงศ์ และเป็นที่ทรงรักภักดีแห่งข้าบริพารและราษฎรผู้เนืองอยู่ในข่ายแห่งพระกรุณา มีพระอุตสาหะวิริยภาพสมแก่ความเป็นขัตติยานารีด้วยประการทั้งปวง ฯ กล่าวโดยเฉพาะโดยฐานที่เป็นพระชนนี ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุง

พระราชชิดาพระราชโอรสให้ได้ทรงรับความอบรมเย็นอันดี สมแก่ความเย็นใจในราชสกุลอันสูงศักดิ์ ทรงอุปถัมภ์เพื่อความบริบูรณ์ และทรงเย็นภารธุระให้ได้ความสะดวกทุกประการ พระราชชิดาพระราชโอรสที่ทรงได้พระชนนีเช่นนั้น จะเย็นที่ทรงยินดีสักเพียงไร จัดว่าทรงได้กัลยาณมิตรอันเอกอุดม สมพระพุทธภาษิตว่า "มาตา มิตฺตํ สเก ฆเร มารดาเย็นมิตรในเรือนตน" โดยอรรถว่า เย็นที่พำนักแห่งอนุชนผู้สืบชั้นในสกุล ฯ โดยฐานที่ทรงเย็นพุทธศาสนิกา ทรงมีพระศรัทธาปสาทะมั่น ได้ทรงบำรุงพระอารามเย็นหลายแห่ง ได้ทรงเกื้อกูลพระสงฆ์ด้วยภัตตาหาร ทรงสร้างบ้าง ทรงปฏิสังขรณ์บ้างซึ่งถาววัตถุแห่งพระอารามนั้น ๆ ในอวสานนี้ ยังได้ทรงอุทิศทุนทรัพย์ส่วนพระองค์ ทรงจำนงการสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม ณ วัดพระเชตุพน อันเย็นพระนิพัทธกุศลไม่มีที่สิ้นสุด สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงตระหนักในคุณสมบัติส่วนพระศรัทธา จึงโปรดให้ทรงรับพระราชภาระทรงอุปถัมภ์บำรุงพระอารามเยญจมบพิตร สนองพระองค์พระบาทสมเด็จพระบรมมหาราชาธิราชเจ้า ทรงเอาพระทัยฝักใฝ่ในพระราชภาระนี้เย็นที่ยิ่ง ได้ทรงอาศัยพระราชโอรสเย็นพระกำลังภารธุระในกิจบำรุงรักษาพระอารามสะอาดสะอ้านเรียบร้อย เย็นที่เฉลิมพระราชศรัทธา ยังความยินดีปรีดาให้เกิดแก่พระสงฆ์สามเณรทั้งหลาย ต่างนึกถวายพระพรว่า "จิรํ ชีว ทีฆมายุ ปาเลหิ ขอสมเด็จพระบรมธุดาเจ้าทรงพระชนม์อยู่นานเถิด จงรักษาพระชนมายุให้ยืนยาวเถิด" แต่มฤตยูมิได้ให้ความหวังแก่ใคร ๆ สมเด็จพระบรมธุดาเจ้าทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดเวลาที่ปัจจัยประมวลมา แล้วก็จำต้องละพระสรีระไปตามคติของสังขาร ด้วยความมีพระสติสัมปชัญญะ ด้วยสามารถที่ทรงอบรมในธรรมปฏิบัติฯ อันสังขารที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เมื่อมีความพร้อมมูลพอที่จะทานกำลังเหตุอันมากระทบก็ทรงอยู่ได้ เมื่อปัจจัยอันเป็นมูลเดิมยกพร่องไม่พอที่จะทานกำลังเหตุอันรมา ก็จำต้องปราชัย ไม่ว่าของบุคคลเช่นไรเย็นเหมือนกันทั้งนั้น แต่ในสังขารนั้นมีธรรมชาติอันหนึ่ง ซึ่งได้ชื่อว่า มโน กล่าวคือจิต อันเป็นหัวหน้าแห่งขันธ์ทั้งหลาย เมื่อได้อาศัยบุญญาเข้าประกอบจน มีกำลังพอที่จะพรากอกุศลเจตสิกได้ทำให้เป็นจิตผ่องใส

ก็สามารถที่จะนำสุขประโยชน์มาสู่ตน ต้องกับพระพุทธนิพนธ์ว่า "มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นสิ่งประเสริฐ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใส จะพูดหรือทำก็ล้วนเป็นส่วนสุจริต สุขย่อมไปตามเขา ดุจเงาตามตนฉะนั้น" ฯ ในอัตภาพคือร่างกายนี้ ย่อมมีมโนกล่าวคือจิตเป็นหัวหน้าบงการให้เป็นไป ถ้าปราศจากมโนมีแต่ลำพังกาย ก็เป็นประดุจหุ่น ไม่แปลกจากเครื่องไม้เครื่องดินที่บุคคลทำขึ้น อัตภาพแปลกจากสิ่งที่เขาทำ รู้จักสำเร็จกิริยายืน เดิน นั่ง นอน รู้จักพูดและทำอะไรได้ ก็เพราะมีมโนกล่าวคือจิต แต่จิตอันเป็นปกติที่ยังไม่มีเจตสิกเข้าเป็นข้องัย ก็จัดว่าเป็นกลางไม่ดีไม่ชั่ว ต่อเมื่อเจตสิกเข้าเป็นข้องัย ที่เป็นอกุศลพาให้จิตขุ่นมัว ที่เป็นกุศลก็พาให้จิตผ่องใส จึงนำให้เกิดผลต่างกัน บุคคลที่เข้าใจความข้อนี้ สามารถที่จะอบรมตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมแล้ว และทรงตนอยู่ได้ตลอดกาลไม่ล้มเสียในระวาง แปลกจากบุคคลผู้ห่างจากการอบรมตนแล้วนำจิตให้เศร้าหมอง มารกล่าวคือ สภาพฝ่ายชั่วย่อมตัดรอนบุคคลเช่นนั้นให้ล่มจม สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า "ตำ เว ปสหติ มาโร วาโต รุกฺขว ทุพฺพลำ บุคคลเช่นนั้นมารย่อมครอบงำได้ เหมือนต้นไม้ทรพลถูกลมพัดหักโค่น ฉะนั้น" ฯ ในสุกข้างฝ่ายข้างดี มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า "ตำ เว นปฺปสหติ มาโร วาโต เสลำว ปพฺพตำ บุคคลเช่นนั้นมารย่อมไม่ครอบงำได้ ประดุจภูเขาศิลาทึบแท่ง ลมย่อมไม่อาจพัดให้สะเทือนได้ ฉะนั้น" ฯ บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมเช่นกล่าวนั้น ก็เพราะประสบพบทางแห่งปัญญา รู้จักเลือกสิ่งที่เป็นสารประโยชน์และไม่เป็นสาระแล้วจะยึดสิ่งอันเป็นสารประโยชน์ไว้ได้ ด้วยอาศัยความดำริชอบเป็นอารมณ์ ต้องกับพระพุทธภาษิตที่ได้รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทเบื้องต้นว่า

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารำ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา

มีความว่า ขณฑิตผู้มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ทรายสิ่งที่ดีที่เป็นหลักฐานและสิ่งที่ไม่ดีไม่เป็นหลักฐาน โดยเป็นเช่นนั้น ๆ ถูกต้องแล้ว ก็ย่อมบรรลุถึงสิ่งที่ดีที่เป็นหลักฐาน ดังนี้ ฯ อธิบายว่า บุคคลทุกหมู่เหล่าย่อมมีกิจการอันเป็นหน้าที่ของตน อาศัยวิริยาอันดีประกอบอุตสาหนุ กิจการทั้งปวงจึงดำเนินไปโดยสะดวกและเจริญขึ้นโดยลำดับ วิริยาอันดีนั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญ มีหลายประการรวมลงในความดำริชอบ บุคคลมีความดำริชอบแล้ว ก็ทรายชัดว่าสิ่งนี้ดีมีประโยชน์เป็นหลักฐาน และสิ่งนี้ชั่วหาประโยชน์มิได้ไม่เป็นหลักฐาน ตั้งตนอยู่ในสิ่งที่ดีมีประโยชน์ เกียดกันในสิ่งที่ชั่วไม่มีประโยชน์ให้ห่างไกล ความดำริชอบจึงเป็นวิริยาอันสำคัญ สำหรับแสวงหาแต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์ทุกประการ ฯ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสนิพนธคาถานี้ แสดงความดำริชอบว่าเป็นอารมณ์ของบุคคลผู้ปรีชา ด้วยสามารถให้ถึงคุณพิเศษดังรับพระราชทานบรรยายมา แต่ถ้าหวังเอาเป็นปฏิปทาส่วนทุกขนิสสรโณยาย สิ่งที่ดีมีประโยชน์เป็นแก่นสารนั้น ได้แก่สารธรรม ๕ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ฯ ศีล ได้แก่ความปฏิบัติรักษามรรยาท กาย วาจา ให้เรียบร้อยปราศจากโทษ สมควรแก่หมู่ สมาธิ ได้แก่ความรักษาจิตให้อยู่ในอำนาจ อาจทำให้แน่แน่วควรแก่การงานในคราวที่ต้องการ ปัญญา ได้แก่การใช้ปัญญาให้รอบรู้สภาวธรรม อันเป็นไปด้วยความเป็นเหตุและผลแห่งกันและกัน วิมุตติ ได้แก่ความทำจิตให้หลุดพ้นจากเครื่องเศร้าหมองที่เป็นผลแห่งความปฏิบัติ วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ความรู้ความเห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว สืบเนื่องมาจากวิมุตติ ผู้มีปัญญาดำริชอบแล้ว ย่อมทรายและบรรลุถึงสารธรรมทั้ง ๕ นั้น ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เจ้า ทรงอาศัยสัมมาสังกัปปะความดำริชอบเป็นอารมณ์ จึงทรงบรรลุสิ่งอันเป็นสารประโยชน์แก่พระองค์และผู้อื่นตามวิสัย เป็นอันได้ชื่อว่าทรงดำรงพระองค์ไว้โดยชอบ สมควรแก่ครองสังฆธรรมอันมีความแตกดับเป็นอวสาน ฯ พระกุศลทักษิณานุประทานอันสมเด็จพระเชฏฐาธิบดีทรงบำเพ็ญยังนี้ ทรง

พระอุทิศถวายสนองพระคุณ ด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา ของอำนวยอิฏฐวิบาก สมยัติถวายโดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพ สมพระอุทิศนเทนา ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์จักรัยพระราชทานสวดพระคาถาธรรมยรรยายโดยสรภัญวิธี เพิ่มพูนพระกุศลราศีส่วนธรรมสวนมัย แลเป็นเครื่องเจริญพระอัปปมาทธรรม ณ กาลบัดนี้ ฯ ขอถวายพระพร.

พระคาถาธรรมบรรยาย

สวดตามเทศนาของพระเทพมุนี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

๑. เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ์ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที์ มหาสมโณ ฯ

๒. สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ... ...
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ... ...
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ฯ

๓. อปฺปกา เต มนุสฺเสสุ เย ชนา ปารคามิโน
อถายํ อิตรา ปชา ตีรเมวานุธาวติ ฯ

๔. เย จ โข สมฺมทกฺขาเต ธมฺเม ธมฺมานุวตฺติโน
เต ชนา ปารเมสฺสนฺติ มจฺจุเธยฺยํ สุทุตฺตรํ ฯ

๕. มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนุปายินี์ ฯ

๖. อสุภานุปสฺสี์ วิหรนฺตํ อินฺทฺริเยสุ สุสํวุตํ
โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญุ์ สทฺธํ อารทฺธวีริยํ
ตํ นปฺปสหตี์ มาโร วาโต เสลวฺ ปพฺพตํ ฯ

๗. สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารํ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา ฯ

๘. จิรปฺปวาสี์ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ญาติมิตฺตา สุหชฺชา จ อภินนฺทนฺติ อาคตํ ฯ

๙. ตเถว กตปุญฺญมฺปี อสฺมา โลกา ปรํ คตํ
ปุญฺญานิ ปฏิคณฺหนฺติ ปียํ ญาติว อาคตํ ฯ

๑๐. ตสฺมา กาเรยฺย กลฺยาณํ นิจยํ สมฺปรายิกํ
ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินนฺติ ฯ

คำแปลพระคาถาธรรมบรรยาย

ขอนอบน้อม

แด่สมเด็จพระผู้มีพระภาค พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ฯ

๑. ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตเจ้าตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้ ฯ

๒. เมื่อใด เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง .... เป็นทุกข์ .... ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นทางแห่งวิสุทธิ ฯ

๓. มีน้อยนักในหมู่มนุษย์ เหล่าชนที่ลุถึงฝั่งโน้น ฝ่ายหมู่สัตว์นอกนี้ มัวแต่แล่นเลียบฝั่งอยู่เท่านั้น ฯ

๔. ก็ชนเหล่าใดแล อนุวัตตามธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยชอบ ชนเหล่านั้นจักลุถึงฝั่ง ข้ามพ้นแดนมฤตยูที่ข้ามได้แสนยาก ฯ

๕. ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นสิ่งประเสริฐ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใส พูดก็ดีทำก็ดี แต่นั้นสุขย่อมไปตามเขา ประดุจเงาตามตน ฯ

๖. บุคคลผู้ตามเห็นอารมณ์ว่าไม่งามอยู่ สำรวมดีแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย และรู้จักประมาณในโภชนะ มีศรัทธาปรารภความเพียร มารย่อมครอบงำไม่ได้ ประคุลมไม่พัดยอรรพตใหญ่ให้สะเทือนได้ ฯ

๗. บัณฑิตมีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ทรายสิ่งที่เป็นสาระโดยเป็นสาระ และสิ่งที่ไม่เป็นสาระโดยไม่เป็นสาระ ย่อมลุถึงสิ่งที่เป็นสาระ ฯ

๘. บุรุษผู้จากไปนาน กลับมาแต่ไกลโดยสวัสดี ญาติมิตรและคนมิจิตอาริ ย่อมยินดีว่ามาถึงแล้ว ฉันใด ฯ

๙. บุญก็ฉันนั้น ย่อมต้อนรับบุคคลผู้มีบุญได้ทำไว้แล้วจากโลกนี้ไปสู่โลกหน้า ดุจญาติต้อนรับญาติที่รักผู้กลับมาถึงแล้ว ฉะนั้น ฯ

๑๐. เหตุนั้น ชนผู้มีอันจะตายเป็นธรรมดา พึงทำความดีอันก่อให้เกิดผลถึงสัมปรายภพ เพราะว่าบุญย่อมเป็นที่พำนักของปราณสัตว์ในปรโลก ฯ

สัปดธรรมบรรยาย

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระกุศลของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

นโม พุทฺธสฺส ฯ

ชิรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรำ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรำ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตีติ ฯ

ยัตน์จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาธารมี โดยอนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทาน อันพระราชชายาทรงบำเพ็ญเพื่อทรงอุทิศกัลปนาผลถวายสนองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมราชเจ้าสุขุมาลมารศรีพระอัครราชเทวี เป็นธรรมพลีสัมมานานาภิสักการตามสัตบุรุษวิสัย ฯ สมเด็จพระบรมราชเจ้าพระอัครราชเทวีพระองค์นั้น ทรงพระคุณสมบัติอันไพบูลย์ควรแก่ฐานะที่พึงยกย่องว่า เป็นสัตบุรุษพุทธศาสนิกา มีพระหฤทัยอันเยือกเย็นเป็นมัทวสมาจาร ปรากฏแก่ใจแห่งบุคคลทุกชั้นผู้ได้มีวิสาสะในระวางพระราชชายา ได้ทรงแสดงพระอัธยาศัยโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อด้วยสังคหอุบายนั้น ๆ ในคราวที่จะพึงทรงสงเคราะห์โดยสถานใด ก็ทรงสงเคราะห์โดยสถานนั้นควรเป็นที่ตั้งแห่งจิต ปรากฏแก่พระหฤทัยแห่งพระราชชายาอยู่เป็นเนืองนิตย์ เหตุนั้นแม้สถิต ณ นครอันห่างไกล อันพระคุณสมบัตินั้นเตือนพระหฤทัยให้ทรงระลึกแล้ว และอุตสาหะเสด็จมาทรงดำรวะนิยกิจการ ต้องด้วยพระพุทธบรรหารที่ทรงสรร-

เสริญคุณแห่งสัตบุรุษว่า ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต สัตบุรุษย่อมปรากฏในที่ไกล ประดุจเขาหิมพานต์ ฯ พระองค์ผู้ทรงพระคุณสมบัติเห็นปานนั้น มาสิ้นพระชนม์ล่วงไปเป็นการหมดหนทางที่ใคร ๆ จะพึงป้องกันได้ เพราะความวิบัติเช่นนั้นเป็นธรรมดา คงเหลืออยู่แต่พระคุณสมบัติส่วนหิตจริยา คือความประกอบประโยชน์อันไพศาล เป็นเครื่องเชิดชูชัดกิตติชาติให้สว่างไสว ได้เป็นข้อเตือนใจของผู้ปรารภถึงพระองค์ ทั้งให้ได้ปรีชาญาณในธรรมดา ทั้งให้เกิดอุตสาหะประกอบคุณสมบัติ ตามพระพุทธภาษิตตรัสว่า ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา ราชรถของพระเจ้าแผ่นดินอันวิจิตรดี ยังรู้จักเก่าคร่ำคร่า อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ อนึ่งแม้ร่างกายนี้ก็ย่อมเข้าถึงชรา สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ ฝ่ายว่าธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมเรียกให้สัตบุรุษด้วยกันเข้าใจ ดังนี้ ฯ อธิบายความแห่งพระบาลีนั้นว่า สภาวะ คือธาตุต่าง ๆ ที่เหตุนั้น ๆ ควบคุมแต่งขึ้น ได้ชื่อว่าสังขาร ฯ สังขารนั้นแจกออกเป็น๒ประการ สังขารที่ไม่มีใจครองเรียกอนุปาทินนกะประการ ๑ สังขารที่มีใจครองเรียกอุปาทินนกะประการ ๑ สังขารทั้ง ๒ ประการนี้ มีความแปรปรวนเป็นลักษณะอย่างเดียวกัน ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกความเก่าคร่ำคร่าของราชรถขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง แห่งความแปรปรวนของสังขารที่ไม่มีใจครอง ทรงยกความเข้าถึงชราแห่งร่างกายขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่มีใจครอง ฯ อันรถที่นายช่างถือเอาสัมภาระนั้น ๆ คุมกันทำขึ้นแล้วตกแต่งให้วิจิตรงดงาม ครั้นใช้ไป ๆ ก็เก่าคร่ำคร่าลงทุกที เครื่องประดับประดาก็หมอง อวัยวะนั้น ๆ ก็คลอนง่อนแง่นไม่คงทน ใช่แต่เท่านั้น ของใหม่ ๆ เกิดขึ้นดีกว่าของเก่าขึ้นไป ของเก่าก็เป็นเลวลงไป เช่นเกวียน รันแทะ รถเทียมม้าต่างชนิด จนถึงรถยนต์เป็นที่สุด ถึงของอื่น ๆ ก็เป็นดุจเดียวกัน เช่นเครื่องแต่งกายของมนุษย์ ใช้ไปก็เก่า และดีในสมัย ๑ พ้นนั้นไปแล้วก็เป็นของเร่อร่า นี่เป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่ไม่มีใจครอง ฯ แม้ร่างกายนี้ก็เหมือนกัน เมื่อยังตั้งอยู่ในปฐมวัย ก็สดใสเปล่งปลั่ง มีกำลังแข็งแรง ความคิดความ

อ่านก็เฉียบแหลม ครั้นล่วงวัยนั้นไปก็ทรุดโทรมลงโดยลำดับ ความสดใสเปล่งปลั่งก็หมดไป กำลังก็ถอยไป ใจคอก็ฟั่นเฟือนจำอะไรก็ไม่ได้ ตาก็มืดหูก็ตึง ใช่แต่เท่านั้น ในครั้ง ๑ เคยเป็นคนมีความสามารถอย่างใดจึงได้เป็นที่นิยมนับถือในประชุมชน พ้นสมัยนั้นแล้ว ความรู้ความสามารถนั้นกลับใช้ไม่ได้ไม่ทันคนในภายหลังก็มี เพราะคุณสมบัติเช่นนั้นเป็นสังขตธรรม ย่อมแปรปรวนไปตามกาลเทศะคือเปลี่ยนไปตามเวลาและเปลี่ยนไปตามประเทศ นี้เป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่มีใครครอง ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทรงแสดงสังขารที่มีชราความแก่เก่าเป็นลักษณะเสมอกันทั้ง ๒ ประการอย่างนี้แล้ว จะทรงชักนำบริษัทให้ตั้งอยู่ในคุณสมบัติอันเป็นความดีงามแก่ตน จึงทรงแสดงธรรมของสัตบุรุษ ว่าเป็นคุณที่ไม่เข้าถึงชราคือความแปรปรวน ฯ ความประพฤติสงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อยและความปฏิบัติอันชักนำให้เป็นผู้เช่นนั้น ชื่อว่าธรรมของสัตบุรุษโดยต้นเค้า ๆ กล่าวโดยประเภท ธรรมของสัตบุรุษมีหลายอย่าง จักแสดงพอเป็นอุทาหรณ์แต่อย่าง ๑ ซึ่งเรียกว่าธรรม๗ ประการ ฯ ธรรม๗ประการนั้นคือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา ฯ ศรัทธานั้น คือ ความเชื่อเหตุผลที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อในทางกรรมทางผล ว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ศรัทธานี้เป็นคุณที่ให้บุคคลประพฤติความดีมั่นคง ไม่เช่นนั้นความประพฤติก็จะผันแปรไปเพราะเหตุการณ์นั้นๆ ที่เข้ามายั่วยวนหรือคุกคาม จึงมีพระพุทธภาษิตสรรเสริญไว้ว่า เป็นเหมือนเพื่อนสองข้าง เป็นเหมือนเสบียงข้าง ของผู้เดินทาง ฯ หิรินั้น คือ ความละอายแก่ใจไม่กล้าทำยาป โอตตัปปะนั้น คือ ความเกรงกลัวต่อความผิดธรรม คุณ ๒ ประการนี้ มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า เป็นธรรมอันผ่องแผ้วและรักษาโลก เมื่อเกิดในสันดานของผู้ใดแล้ว ยังผู้นั้นให้ประพฤติกายวาจาใจในทางบริสุทธิ์ทั้งในที่ลับทั้งในที่แจ้ง และคุ้มครองผู้นั้นไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ในหมู่ใดชนทั้งหลายมีหิริโอตตัปปะมากด้วยกัน ในหมู่นั้นความเบียดเบียนกันก็ย่อมมีน้อย ฯ พาหุสัจจะนั้นคือความได้ยินได้ฟังมาก ความได้เล่าเรียนศึกษามาก รู้จักผิดรู้จักชอบ รู้จักได้รู้จักเสีย รู้จักยาปรู้จักบุญ คุณข้อนี้เป็นบรรทัดแห่งความประพฤติ ถ้าไร้จากได้

ยินได้ฟังแล้ว ยากที่จะประพฤติกายวาจาใจให้ถูกต้องได้ ฯ วิริยะนั้น คือ ความเพียร อันให้กล้าหาญในที่จะระมัดระวังและละเว้นความชั่วต่าง ๆ และในที่จะทำและรักษาความดีนั้น ๆ คุณข้อนี้เป็นเหตุยังบุคคลให้ล่วงทุกข์เสียได้ ผู้ใดปราศจากความเพียร ผู้นั้นย่อมจมอยู่ในทุกข์หาสุขมิได้เลย ฯ สตินั้น คือ ความนึกได้ก่อนในเมื่อจะทำอะไร จะพูดอะไร จะคิดอะไร คนปราศจากสติย่อมมักทำผิดพูดผิดคิดผิด ใจอันหาสติควบคุมมิได้ ย่อมพล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ยั้งไม่อยู่ ดุจรถที่ม้าพาวิ่งไปตามลำพังหาสารถีกำกับมิได้ สตินี้ย่อมยังบุคคลให้รู้จักประหยัด ท่านกล่าวว่าเป็นธรรมปลุกให้ตื่นอยู่ในโลก ฯ ปัญญานั้น คือความรู้เหตุผลนั้น ๆ โดยถ่องแท้ คนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกชื่อว่าตกอยู่ในกระแสของธรรมดา ถ้าไม่เข้าใจเหตุผล ก็ไม่สามารถจะหลีกพ้นวิบัติและไม่ได้บรรลุความสวัสดี เมื่อมีปัญญารู้เท่าทันเหตุผลได้เพียงใดก็หลีกพ้นจากวิบัติและบรรลุความสวัสดีได้เพียงนั้น มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญปัญญาว่า เป็นแสงสว่างอันประเสริฐไม่มีแสงอื่นจะเสมอเหมือน คนมีปัญญาใช่จะคุ้มได้แต่คน ย่อมคุ้มได้ตลอดถึงคนอื่นที่เนื่องด้วยตนด้วย เหตุนั้นบัณฑิตจึงได้สรรเสริญชีวิตของผู้มีปัญญาว่าประเสริฐสุด ฯ สติและปัญญา ๒ ประการนี้ถ้อยที่มีอุปการะแก่กัน ปัญญาสอดส่องเหตุผลนั้น ๆ สติคอยกำกับให้รู้จักยั้งและเลือกเอาแต่ที่ควรเป็นประมาณ ฯ ธรรม ๗ ประการนี้มีในบุคคลผู้เป็นสัตบุรุษ จึงได้ชื่อว่าธรรมของสัตบุรุษ ต่างเป็นอุปการะให้ประพฤติเป็นคนสงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อย ฯ บัณฑิตในอดีตกาลก็ได้สรรเสริญธรรม ๗ ประการนี้มาแล้ว ในปัจจุบันนี้ก็เป็นอยู่เช่นนั้น ถึงในอนาคตก็จักไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น คงจะไม่มีใครนิยม ความเชื่องมงาย ไม่รู้จักละอาย ไม่รู้จักเกรงผิด ไม่สนใจศึกษา เกียจคร้าน พลั้งเผลอ โง่เขลา ทุกสมัย เหตุนั้นธรรมของสัตบุรุษจึงชื่อว่าไม่เข้าถึงชราคือความแปรผัน คงเป็นที่นิยมยั่งยืนเสมอไป ฯ อันบัณฑิตย่อมชักนำในประโยชน์ จึงได้เจรจาให้บัณฑิตด้วยกันเข้าใจความ ดังนี้ฯ

สมเด็จพระบรมบพิตรพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระอัครราชเทวีพระองค์นั้น ทรงพระคุณสมบัติอันนับในสัปปุริสธรรมดังรับพระราชทานบรรยายมา จึงได้เป็นที่เคารพนับถือบูชา

แห่งประชุมชนเป็นอันมาก แม้สิ้นพระชนม์ล่วงลับไปพระคุณอันไม่เข้าถึงความเก่าแก่ชรา ยังเหลืออยู่เป็นเครื่องส่องมรรคาแห่งประชุมชนในภายหลัง ฯ พระราชชายามาทรงคารวะนิยกการแก่พระองค์โดยฐานที่สมควร จัดว่าเป็นมงคลสิริสวัสดิ์ ดังพระพุทธภาษิตตรัสว่า ปูชา จ ปูชนียานำ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมำ การบูชาท่านที่ควรบูชาเป็นอุดมมงคล ดังนี้ ฯ

พระกุศลราศีทักษิณานุประทานอันพระราชชายาทรงบำเพ็ญนี้ ของสำเร็จเป็นไปเพื่อเพิ่มพูนสุขสมบัติ แด่สมเด็จพระบรมราชเจ้าพระอัครราชเทวีพระองค์นั้นโดยควรแก่ฐานะ ด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพระพร ฯ

สัปตพลธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระกุศลสัปตมวารที่ ๘

ของสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศร์

กับ

สมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตร์ขัตติยนารี

วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สทฺธาพลํ วิริยพลํ หิริโอตฺตปฺปิยํ พลํ
สติพลํ สมาธิพลํ ปญฺญา เว สตฺตมํ พลํ
เอเตหิ พลวา ภิกฺขุ สุขํ ชีวติ ปณฺฑิโตติ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประกับพระบุญญาธารมี อนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทานอันสมเด็จพระเชษฐาธิบดีและสมเด็จพระราชภคินีนิษฐา ทรงบำเพ็ญด้วยพระสมานฉันท์จำนงทรงอุทิศถวายในสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เป็นธรรมพลีบรรณาการ โดยฐานที่ทรงอปจายนะสักการะเคารพแด่พระองค์ผู้ควรแก่ปูชนียฐาน ในสัปตมวารที่นับแต่วันสิ้นพระชนม์มา บรรจบเป็นที่ ๙ ฯ

สมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า พระอัครราชเทวีพระองค์นั้น ทรงตั้งอยู่ในภาวะแห่งวุฑฒบุคคลครบทั้ง ๓ สถาน คือ ทรงอุบัติในชัตติยสกุลและได้เฉลิมพระอิสริยยศอันสูงศักดิ์ มีพระชนมายุถึงลำดับย่ำฉมวัย และทรงพระคุณสมบัติอันเพียงพอก่อให้เกิดความเคารพนับถือแก่บุคคลผู้ฉลาดในธรรม นำให้ประสบสุขทางจิต ดังตามภาษิตว่า

เย วุฑฺฒึ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏเฐ ธมฺเม จ ปาสංสา สมฺปรายิโก จ สุคฺคติ

นรชนเหล่าใดผู้ฉลาดในธรรมมาเคารพนบนอบท่านผู้เจริญเป็นอาทิ ปฏิบัติ นรชนเหล่านั้น อันบุคคลจะพึงสรรเสริญในปัจจุบัน สัมปรายภพของชนเหล่านั้นก็เป็นสุคติด้วย ดังนี้ ฯ สมเด็จพระบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว พระอัครราชเทวี ทรงเพียบพูนด้วยพระคุณสมบัติอันเป็นศรีแก่พระองค์ ก็เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยพระกำลังอันเป็นปัจจัยสำคัญอยู่ ณ ภายใน คือ พระปรีชาที่ทรงรู้เท่าทันแก่เหตุผล และพระกำลังประการอื่นประกอบกัน ส่งเสริมให้ทรงพระเจริญด้วยพระคุณเต็มที่ไม่ยกพร่องต้องด้วยภาษิตในคัมภีร์ชาดกที่ยกเป็นพระโอวาทแห่งพระโพธิสัตว์ ถวายแก่พระเจ้าพรหมทัตผู้ผ่านแคว้นกาสี ว่าดังนี้

พลํ ปญฺจวิธํ โลเก ปุริสสฺมึ มหคฺคเต
กำลังในโลกมีอยู่ ๕ ประการ ในท่านผู้มีอัธยาศัยใหญ่

ตตฺถ พาหาพลํ นาม จริมํ วุจฺจเต พลํ
ในกำลังเหล่านั้น กำลังแขน ที่ได้แก่กำลังกาย จัดว่าเป็นอย่างทราม

โภคพลญฺจ ทีฆาวุ ทุติยํ วุจฺจเต พลํ
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญพระชนม์ กำลังโภคะจัดเป็นที่ ๒

อมจฺจพลญฺจ ทีฆาวุ ตติยํ วุจฺจเต พลํ
กำลังอมาตย์ คือ ผู้ร่วมใจในกิจการ จัดเป็นที่ ๓

อภิชจฺจพลญฺเจว ตํ จตุตฺถํ อสංสยํ
กำลังอภิชาติ คือ ความอุบัติในสกุลอันสูงศักดิ์ จัดเป็นที่ ๔

ตํ พลานํ พลํ เสฏฺฐํ อคฺคํ ปญฺญาพลํ วรํ
กำลังปัญญา เป็นประเสริฐเลิศกว่ากำลังทั้งหลาย

ปญฺญาพเลนุปตฺถทฺโธ อตฺถํ วินฺทติ ปณฺฑิโต
บัณฑิตผู้อันกำลังปัญญาเข้าอุดหนุนแล้ว ย่อมได้ซึ่งประโยชน์ ฯ

ตามภาษิตนี้แสดงกำลัง ๕ ประการ จัดตั้งแต่อย่างต่ำขึ้นไปหาอย่างสูง กำลังกายจัดเป็นอย่างทราม เพราะให้สำเร็จเพียงความสุขกาย แต่ถึงอย่างนั้น ก็เป็นต้นทางแห่งประโยชน์ เป็นของที่บุคคลจำต้องปรารถนาก่อนอื่น เพราะเมื่อร่างกายอาดูรด้วยโรค ย่อมไม่เป็นความสะดวกแก่ที่จะบำเพ็ญประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน เหตุนั้นพุทธาทิยัณฑิต เมื่อชี้ช่องแห่งประโยชน์จึงแสดงภาษิตว่า อาโรคฺยมิจฺเฉ ปรมญฺจ ลาภ์ พึงปรารถนาความไม่มีโรคอันเป็นยอดลาภก่อน ฯ แต่ความไม่มีโรคนั้นย่อมเป็นผลสำเร็จมาแต่เหตุที่เป็นปัจจุบันบ้างเป็นอดีตบ้าง เหตุปัจจุบัน เช่นเอาใจใส่บริหารร่างกายให้ผาสุก หลีกจากเหตุอันเป็นทางมาแห่งโรค เว้นของที่ไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น เหตุอดีต คือความอบรมบุญกุศล อันเป็นไปในทางเว้นจากเบียดเบียนผู้อื่น อันเป็นฝ่ายปหานะการละ และเป็นไปในทางช่วยบำรุงสุขแก่ผู้อื่น เช่นช่วยรักษาพยาบาลคนป่วยไข้ เป็นต้น อันเป็นฝ่ายภาวนาการเจริญ ฯ กำลังกายเป็นกำลังชั้นต้น เป็นฐานที่ตั้งแห่งกำลังประการอื่นที่จำต้องปรารถนาในลำดับไป ฯ อันบุคคลผู้มีอัธยาศัยใหญ่ ตั้งอยู่ในฐานเป็นนาถะแห่งประชุมชน จำต้องมีกำลังโภคะเพียงพอ กำลังโภคะจัดว่าเป็นตัวอุปถัมภ์อันสำคัญ เพราะสามารถให้สำเร็จประโยชน์ได้หลายสถาน ทั้งเป็นอุปการแก่ความสุข ฯ ผู้มีทรัพย์ เบื้องต้นย่อมมีความอิ่มใจ เมื่อได้ใช้จ่ายในทางที่ชอบ ย่อมได้ความสำราญ เมื่อไม่เป็นหนี้ผู้อื่นย่อมมีใจปลอดโปร่ง จะดำริอะไรก็โล่งไม่สะดุด เมื่อได้อาศัยโภคะเป็นกำลังอุดหนุนให้เป็นอยู่โดยชอบ ไม่ต้องประกอบการอันเป็นส่วนทุจริต ย่อมได้เสวยผลแห่งชีวิตล้วนแต่เป็นที่เจริญใจ และต้องประกอบด้วยอุบายรู้รักษา จึงจะเป็นกำลังอันมั่นคง ฯ ถึงอย่างนั้นก็ยังต้องปรารถนากำลังประการเป็นลำดับ ที่ท่านจัดว่าเป็นสำคัญกว่า อมาตย์คือผู้ร่วมใจในกิจการ ย่อมเป็นกำลังให้สำเร็จประโยชน์ได้มากหลาย อมาตย์ที่เป็นผู้มีความคิดอันเฉียบแหลมไม่นอกทาง เป็นผู้กล้าพอที่จะเสียสละได้ มีน้ำใจดี ซื่อสัตย์ สุจริต ภักดีไม่กลับกลาย ย่อมเป็นประกูพาหาของท่านผู้เป็นนาถะ พระมหากษัตริย์สำเร็จความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช ก็เพราะธรรมนายกผู้สามารถ ที่ได้ชื่อว่าธรรมนายกรัตน์ ฯ แต่ข้อที่จะยึดน้ำใจอมาตย์ให้เป็นเช่นนั้น ก็ด้วยกำลังอภิชาติ คือ ความอุดิ

ในชั้นกษัตริยสกุลอันสูงศักดิ์ ท่านผู้ประกอบด้วยบุญญาธิการ ทรงสมบูรณ์ด้วยพระชาติสมบัติในเบื้องต้น ย่อมเป็นที่นิยมนับถือของอเนกชนนิกร ประดุจวัตถุอันเป็นปูชนียฐานแห่งประชุมชน กำลังอภิชาติเป็นสำคัญฉะนี้ ฯ แต่บัณฑิตกล่าวสรรเสริญว่า กำลังปัญญาเป็นประเสริฐเลิศกว่ากำลังทั้งหลาย ฯ คาถาในลำดับแสดงคุณของปัญญาว่า

ปญฺญา สุตวินิจฉินี ปญฺญา สิโลกวฑฺฒนี
ปญฺญาสหิโต นโร อิธ ทุกฺเข สุขานิ วินฺทติ

ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินความรู้ที่ได้สดับศึกษาแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องเจริญแห่งเกียรติศัพท์และลาภสักการ นรชนในโลกนี้ ผู้ประกอบด้วยปัญญา ย่อมได้สุขแม้ในคราวที่มีทุกข์ ฯ รวมความลงว่า บัณฑิตผู้อันกำลังปัญญาเข้าอุดหนุนแล้ว ย่อมได้ประโยชน์อันไพบูลย์ ฯ กำลัง ๕ ประการ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ตามภาษิตแสดงว่า เป็นกำลังฝ่ายโลก ฯ ส่วนกำลังฝ่ายธรรมสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงธรรมที่เป็นกำลังพยุงใจบุคคลให้มั่นคงในปฏิปทา สามารถในกิจอันเป็นวิสัยแห่งตน และให้อาจหาญในกุศลสมาทาน ในบางหมวดทรงแสดงไว้ ๕ ประการ ประดุจเดียวกัน ในบางหมวดก็ทรงเพิ่มธรรมบางประการเข้าประกอบด้วยเพื่อให้บริบูรณ์ดี เช่น พระพุทธานุศาสน์ที่ทรงแสดงพละ ๗ ประการที่ได้รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปว่า

สทฺธาพลํ วิริยพลํ หิริโอตฺตปฺปิยं พลํ
สติพลํ สมาธิพลํ ปญฺญา เว สตฺตมี พลํ

เป็นต้น มีเนื้อความว่า กำลังศรัทธา กำลังวิริยะ กำลังหิริ กำลังโอตตัปปะ กำลังสติ กำลังสมาธิ กำลังปัญญา เป็นที่ ๗ บัณฑิตผู้บริบูรณ์ด้วยกำลังเหล่านี้ ย่อมมีชนมชีพอยู่เป็นสุขไม่ไร้ผล ฯ

รับพระราชทานวรรณนาความโดยย่อว่า ศรัทธา คือ ความเชื่ออันชอบแก่เหตุผล เป็นกำลังพยุงใจบุคคลให้บุกสาหะยากขึ้นในกิจที่มุ่งหมาย ประกอง

วิริยะไม่ให้ถอยหลัง วิริยะความกล้าหาญความอดทนเพียรพยายามในส่วนชอบ สามารถที่จะฝ่าอุปสรรคให้ลุล่วงไป ซ้ำประกอบด้วยหิริความละอายแก่ใจรู้สึกเอียนต่อความชั่ว โอตตัปปะ กลัวต่อความผิดธรรม รู้สึกหวาดและครั่นคร้ามอยู่เป็นนิจ ประคองจิตให้มั่นอยู่ในธรรม เป็นธรรมกามบุคคล ได้อาศัยสติ คือความรอบคอบ ความยั้งคิดไม่เลินเล่อไม่พั้นเพื่อนเข้าช่วยด้วย ก็อำนวยผลเป็นอย่างดียิ่งในกิจการ สติที่ตั้งเป็นประธานย่อมช่วยรวมกำลังใจให้ดิ่งลงเป็นหนึ่งแน่นในอารมณ์อันเดียว ไม่ง่อนแง่นคลอนแคลนเพราะเหตุอันมากระทบ จะปรารภกิจการใด ก็คิดเห็นปรุโปร่งเป็นทางให้เกิดปัญญา กำลังปัญญาย่อมชักพากำลังนั้น ๆ ให้เจริญยิ่งขึ้นไปไม่มีที่สิ้นสุด ฯ กำลังเหล่านี้เมื่อมีบริบูรณ์ในบุคคลใด ก็ทำบุคคลนั้นให้เป็นผู้สามารถ ได้ประสบสุขที่เป็นแก่นสาร ทำชีวิตให้มีผล ไม่เป็นหมัน สมควรแก่อัตภาพของตน ฯ กำลังที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาทั้งในฝ่ายโลกและธรรม มีกำลังปัญญาเป็นยอดร่วมกัน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระบรมราชเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงอบรมพระกำลังเหล่านี้ทั้งฝ่ายโลกและธรรมให้มีในพระองค์ จึงทรงสามารถยึดคุณสารอันเป็นประโยชน์แก่พระองค์ และนำให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นตามวิสัย อันใคร ๆ จะพึงตำหนิไม่ได้ว่า เป็นผู้ยกพร่องละพระกายไป ฯ เมื่อถึงสมัยที่มฤตยุมารมารอนพระชนมชีพ ก็เป็นสุดวิสัยที่ใคร ๆ จะพึงข้องกัน เพราะข้อนั้นเป็นคติของธรรมดา คงเหลือแต่พระคุณสมบัติ ส่วนหิตจริยาที่ให้เป็นนิทัศนะแก่บุคคลผู้อยู่ณ ภายหลัง ชวนให้เกิดความสลดอาลัยถึงมิรู้วาย ฯ

สมเด็จพระเชษฐาธิบดีและสมเด็จพระราชภคินีนิพนธ์ มาทรงระลึกถึงพระคุณสมบัติแห่งพระองค์เป็นอดิศารมณ์ ทรงร่วมพระราชหฤทัยบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทานอุทิศถวายเป็นธรรมพลีบรรณาการ สักการบูชา จัดเป็นอปจายนมัยกุศล เป็นปฏิปทาแห่งสัตบุรุษพุทธศาสนิกบัณฑิต ฯ ขอสมเด็จพระ

พระบิตุจฉาเจ้าจงทรายพระอุทิศนี้แลวทรงรับอนุโมทนา เพื่อสำเร็จหิตานุหิต-ประโยชน์โดยควรแก่คติในสัมปรายภพทุกประการ ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานสวดพระคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญวิธี เพิ่มพูนพระกุศลราศีส่วนธรรมสวนมัย โดยสมควรแก่กาล

ขอถวายพระพร ฯ

พระคาถาธรรมบรรยาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

๑. เย วุฑฺฒํ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสංสา สมฺปราโย จ สุคฺคติ ฯ

๒. สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตं
ชรංปี ปตฺวา มรณं เอวංธมฺมา หิ ปาณิโน ฯ

๓. ทหรา จ มหนฺตา จ เย พาลา เย จ ปณฺฑิตา
สพฺเพ มจฺจุวสංยนฺติ สพฺเพ มจฺจุปรายนา ฯ

๔. อนิมิตฺตมนญฺญาตं มจฺจานं อิธ ชีวิตं
กสิรญฺจ ปริตฺตญฺจ ตญฺจ ทุกฺเขน สญฺญุตं ฯ

๕. อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปं โก ชญฺญา มรณं สุเว
น หิ โน สงฺครนฺเตน มหาเสเนน มจฺจุนา ฯ

๖. น ตตฺถ หตฺถีนं ภูมิ น รถานं น ปตฺติยา
น จาปี มนฺตยุทฺเธน สกฺกา เชตุ ธเนน วา ฯ

๗. สตฺโต คุหายं พหุนาภิฉนฺโน
ติฏฺฐं นโร โมหนสฺมี ปคาฬฺโห
ทูเร วิเวกา หิ ตถาวิโธ โส
กามา หิ โลเก นหิ สุปฺปหายา ฯ

๘. อิจฺฉานิทานา ภวสาตพทฺธา
เต ทุปฺปมุญฺจา นหิ อญฺญโมกฺขา
ปจฺฉา ปุเร วาปี อเปกฺขมานา
อิเมว กาเม ปุริเมว ชปฺปี ฯ

๙. กาเมสุ คิทฺธา ปสุตา ปมูฬฺหา
อวทานิยา เต วิสเม นิวิฏฺฐา
ทุกฺขูปนีตา ปริเทวยนฺติ
กึสู ภวิสฺสาม อิโต จุตา เส ฯ

๑๐. ตสฺมา หิ สิกฺเขถ อิเธว ชนฺตุ
ยงฺกิญฺจิ ชญฺญา วิสมนฺติ โลเก
น ตสฺส เหตุ วิสมํ จเรยฺย
อปฺปญฺหิตํ ชีวิตมาหุ ธีรา ฯ

๑๑. ตสฺมา กเรยฺย กลฺยาณํ นิจยํ สมฺปรายิกํ
ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินนฺติ ฯ

คำแปลพระคาถาธรรมบรรยาย

ขอนอบน้อม แด่สมเด็จพระผู้มีพระภาค พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ฯ

๑. นระเหล่าใด ฉลาดในธรรม ย่อมนบนอบท่านผู้เจริญ นระเหล่านั้น อันบุคคลพึงสรรเสริญในปัจจุบัน สัมปรายภพก็เป็นสุคติด้วย ฯ

๒. สัตว์ทั้งหลายจักตาย ด้วยว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุด, แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย เพราะสัตว์ทั้งหลายมีอย่างนี้เป็นธรรมดา ฯ

๓. ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนโง่ คนฉลาด, ล้วนไปสู่อำนาจมฤตยูทั้งนั้น มีมฤตยูเป็นเบื้องหน้าสิ้นทุกคน ฯ

๔. ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องหมายอันใคร ๆ รู้ไม่ได้ทั้งกะเสี้ยรทั้งน้อย ซ้ำประกอบด้วยทุกข์ ฯ

๕. ความเพียรเผากิเลสควรทำเสียในวันนี้ทีเดียว ใครจะรู้ความตายในวันพรุ่งนี้, ความผัดเพี้ยนด้วยมฤตยูผู้มีเสนาใหญ่นั้นมิได้มีแก่เราทั้งหลายเลย ฯ

๖. ภูมิแห่งพลช้าง พลรถ พลเดินเท้า ในมฤตยูสงครามนั้นไม่มี, ไม่อาจเอาชัยชำนะได้แม้ด้วยการรบด้วยเวทมนต์ หรือด้วยทรัพย์ ฯ

๗. นรชนติดอยู่ในกายประกอบคุหา อันกิเลสเป็นอันมากกำบังไว้ ตั้งมั่นอยู่ จมอยู่แล้วในอารมณ์อันชวนให้หลง, เขาไกลจากวิเวกทีเดียว จึงเป็นอย่างนั้น, ด้วยว่าความใคร่ทั้งหลายในโลกเป็นของละไม่ได้ง่ายเลย ฯ

๘. สัตว์ทั้งหลายมีความปรารถนาเป็นเหตุ ติดอยู่ในความชุ่มชื่นในภพ, เขาเหล่านั้นเปลื้องตัวออกได้ด้วยยาก และคนอื่นก็ช่วยเปลื้องให้ไม่ได้, เขามัวเพ่งอยู่ ทั้งส่วนอนาคต ทั้งส่วนอดีต, สยบอยู่กะกามารมณ์อันเป็นปัจจุบันและที่ล่วงเลยมาแล้ว ฯ

๙. สัตว์ทั้งหลาย กำหนัดแล้ว ขวนขวายแล้ว หมกมุ่นแล้ว ในความใคร่ทั้งหลาย, เขามัวงม มั่นอยู่ในธรรยาอันไม่สม่ำเสมอ อันความทุกข์ขุงไปแล้ว ย่อมปริเทวะ ว่าเราเคลื่อนจากอัตตภาพนี้แล้ว จักเป็นอย่างไรหนอ ฯ

๑๐. เพราะเหตุนั้นแหละ ผู้เกิดมาในโลกนี้ พึงศึกษา, พึงรู้ว่า อันใดเป็นความไม่สม่ำเสมอ ในโลก, ไม่พึงประพฤติให้ยกพร่องเพราะข้อนั้น, ด้วยว่าปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่า ชีวิตนี้น้อยนัก ฯ

๑๑. เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงทำความดีอันก่อให้เกิดผลถึงสัมปรายภพ เพราะว่าบุญย่อมเป็นที่พำนักของปราณสัตว์ ในปรโลก ฯ

จตุรพลธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการกุศลของหม่อมเจ้าในพระอุปถัมภ์

แห่งสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าพระอัครราชเทวี

วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว พลานิ กตมานิ จตฺตาริ ปญฺญาพลํ วิริยพลํ อนวชฺชพลํ สงฺคหพลนฺติ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประกับพระบุญญาธิการมี อนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทานอันคณะหม่อมเจ้าในพระอุปถัมภ์ มีพระนางเธอลักษมีลาวัณทรงเป็นประมุข มีพระสมานฉันท์ร่วมกันทรงบำเพ็ญ น้อมเกล้าอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า สุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ด้วยทรงรู้สึกพระกรณียะอันจะพึงกระทำในเวลาที่สุดวิสัยสามารถที่จะสนองพระเดชพระคุณได้โดยประการอื่น ด้วยพื้นพระกตัญญูกตเวทิตาเป็นประทัฏฐาน เหตุด้วยมาทรงระลึกถึงพระอุปการคุณในวาระใด วาระนั้น ให้สำนึกถึงพระคุณเป็นประคุ่รมโพธิ์ร่มไทร ที่ให้ความผาสุกแก่ประชาชนผู้เหน็ดเหนื่อยกระวนกระวายในระยะทางกันดาร สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า พระองค์ทรงเพียบพูนด้วยพระพรหมวิหาร ทรงแผ่ไปในอันโตชน เอาพระทัยฝักใฝ่สอดส่องในสุขทุกข์ แลวัฒนาพายนะอยู่เนืองนิตยไม่เหินห่าง ย่อมเป็นทางให้เกิดความ

จงรักภักดีไม่มีที่สิ้นสุด พระองค์ผู้ทรงบริบูรณ์ด้วยพระคุณธรรม ย่อมเป็นที่พึ่งพำนักแห่งอันโตชนเช่นนั้นแล้ว ยังเป็นทางชักนำให้ผู้พึ่งพำนักนั้นอนุวัตตามได้ยรรลความเจริญในคุณสมบัติ ต้องด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญว่า

ยถา หิ ปพฺพโต เสโล อรญฺญสฺมึ พฺรหาวเน

ความว่า ภูเขาศิลามีอยู่ในป่าใหญ่ หมู่ไม้ได้อาศัยภูเขานั้นเจริญงอกงามใหญ่โตอยู่ในป่า ฉันใด

ตเถว สีลสมฺปนฺนำ สทฺธำ กุลปุตฺตำ อิธ

ญาติพวกพ้องมิตรสหายแลคนผู้พึ่งเลี้ยงชีพ ย่อมอาศัยกุลบุตรผู้มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีล แลวและเจริญด้วยคุณสมบัติและวิบากสมบัติ ฉันนั้น

ตฺยสฺส สีลวโต สีลำ จาคำ สุจริตานิ จ

ชนเหล่านั้นที่เป็นผู้มีปัญญา ได้เห็นศีล บริจาค และสุจริตของกุลบุตรผู้มีศีลเป็นตัวอย่างแล้ว ก็ย่อมจะนิยมกระทำตาม

อิธ ธมฺมำ จริตฺวาน เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ

ครั้นประพฤติธรรมอันเป็นสุจริตในโลกนี้แล้ว เบื้องหน้าก็ย่อมจะเพลิดเพลินบันเทิงอยู่ในโลกสวรรค์ ฯ

สมเด็จพระบรมโพธิสัตวเจ้า พระอัครราชเทวี ที่ทรงเพียบพูนด้วยพระคุณสมบัติเช่นนี้ ก็เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยพระกำลังอันเป็นปัจจัยสำคัญอยู่ ณ ภายใน คือ พระปริชาที่ทรงรู้เท่าทันแก่เหตุผล แลมีพระวิริยะทรงขวายขวนในพระกรณียะสมแก่ภูมิแห่งบัณฑิต ทรงมีพระสุจริตเป็นหลักมั่น ซ้ำประกอบด้วยสังคหอุบาย คือ พระปริชาที่ทรงสามารถยึดเหนี่ยวน้ำใจคนให้นิยมเพราะพระคุณปการ ฯ

สมเด็จพระพิชิตมารสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสแสดงธรรมอันเป็นกำลังใจไว้ ๔ สถาน ดังพระพุทธบรรหารที่ยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทว่า จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว พลานิ เป็นอาทิ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย กำลังเหล่านี้ ๔ ประการ กำลัง ๔ ประการ เป็นไฉน กำลัง ๔ ประการ คือ กำลังปัญญา กำลังความเพียร กำลังการงาน อันไม่มีโทษ กำลังความสงเคราะห์ ฯ

อันธรรมดาบุคคลย่อมมีกำลังใจเป็นสำคัญยิ่งกว่ากำลังกาย ที่ให้สามารถในอันประกอบกิจนั้น ๆ แต่ถ้ากำลังนั้นเป็นไปในทางที่ผิด ก็หาให้สำเร็จกิจอันเป็นคุณไม่ ซ้ำกลับเป็นโทษ ต่อให้เป็นไปในทางที่ชอบ จึงให้สำเร็จกิจที่เป็นประโยชน์ ฯ อันการที่จะมีกำลังใจเป็นไปในทางที่ชอบนั้น ต้องประกอบไปด้วยธรรมเป็นเครื่องยึดถือ และที่จะรู้จักหยิบธรรมมาเป็นเครื่องยึดถือเฉพาะในส่วนที่เหมาะ ก็เพราะปริชาฉลาดของตน อนึ่งคำว่า ธรรมในพระสูตรนี้แสดงทั้งส่วนชั่วและดี บุคคลต้องสามารถรู้จักหยิบใช้ในส่วนที่ดี ละสิ่งที่ชั่วเสีย ถึงในสิ่งที่ดีเล่า ก็มิใช่ว่าจะให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง ต้องรู้จักใช้ให้เหมาะแก่กิจหรืออริตและอัชฌาศัย จึงจะได้ประโยชน์อันไพบูลย์ ดุจยาอันเป็นของบำบัดโรคย่อมมีคุณ แต่ในขนานหนึ่งก็หามีคุณไปแก่โรคทุกชนิดไม่ ต้องเลือกใช้ให้เหมาะแก่โรคจึงสามารถจะบำบัดให้หาย ถ้าใช้ผิดก็กลับซ้ำร้ายทำให้โรคกำเริบขึ้นฉันใด การปฏิบัติธรรมก็เป็นฉันนั้น ปริชาฉลาดอันจะรู้จักเลือกธรรมที่ดีและเหมาะนั้น เป็นกิจของปัญญา ฯ กำลังปัญญาที่แสดงไว้ในพระสูตรโดยพระพุทธภาษิตมีนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล เป็นอกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นฝ่ายดำ เป็นฝ่ายขาว เป็นของควรเสพ เป็นของไม่ควรเสพ เป็นของพระอริยะ มิใช่ของพระอริยะ ปัญญาอันเห็นแจ้งธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่ากำลังปัญญา" ฯ ปัญญา ย่อมให้สำเร็จกิจเป็นอเนกก็จริงอยู่ แต่ถ้าปราศจากธรรมซึ่งเป็นอุปการะแก่กัน ก็ไม่เจริญหรือคงอยู่ได้ กลับจะเสื่อมไป บุคคลแม้จะมีแววเป็นผู้ฉลาดมาแต่กำเนิด แต่ถ้าปราศจากความอบรมก็หาเป็นผู้ฉลาดได้ไม่ แม้ถึงอบรมแล้ว

ในเบื้องต้นจนมีความรู้ความสามารถ แต่ภายหลังปราศจากความขยันหรือท้อถอยในกิจอันพยเข้า ก็ไม่เป็นเหตุเจริญแห่งปัญญา ปัญญานั้นต้องอาศัยหมั่นอบรม หมั่นใช้ จึงจะเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ประดุจเครื่องยนต์ที่ไม่หมั่นใช้ย่อมผิดต่อใช้อยู่เสมอจึงจักคล่อง ฉันใด ปัญญาก็เป็นฉันนั้น เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสธรรมอันเป็นอุปการะแก่กันต่อไปในข้อที่ ๒ คือ กำลังความเพียร ๆ ความเพียรนั้นเป็นคุณอันพยุงใจบุคคลไม่ให้ท้อถอยในอันประกอบกิจเป็นเหตุยากขึ้น เป็นเหตุก้าวไปข้างหน้า เป็นเหตุไม่ถอยกลับ เป็นอาทิ ความเพียรมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้น ย่อมต้องใช้แต่เฉพาะในทางชอบ จึงให้สำเร็จประโยชน์ที่น่าปรารถนา ถ้าใช้ผิดย่อมให้เกิดโทษร้ายไปกว่าที่ไม่มีความเพียรประกอบ ประดุจเครื่องมือสำหรับทำไม้ ถ้าเข้าของใช้ในทางผิด เช่นนำไปประหารฟันแทงผู้อื่น ก็ย่อมให้โทษร้ายยิ่งกว่ามีดเปล่า ต่อใช้ถูกจึงให้สำเร็จกิจที่ตนประสงค์ เพราะเหตุนั้นแล สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในข้ออันเป็นลำดับจากปัญญา ๆ ปัญญามีหน้าที่รู้จักผิดชอบ ความเพียรก็มีหน้าที่ละสิ่งชั่วบำเพ็ญสิ่งดี กำลังความเพียรที่แสดงไว้ในพระสูตรโดยนัยพระพุทธภาษิตว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก เกิดฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อจะละธรรมที่เป็นอกุศล ที่มีโทษ เป็นฝ่ายดำ เป็นของไม่ควรเสพ มิใช่ของพระอริยะเสีย เพื่อจะให้ได้ธรรมที่เป็นกุศล ไม่มีโทษ เป็นฝ่ายขาว เป็นของควรเสพ เป็นของพระอริยะ นี้เรียกว่ากำลังความเพียร" ๆ เมื่อบุคคลมาประกอบด้วยกำลังปัญญาและกำลังความเพียร ๒ ประการนี้แล้ว จักประกอบการงานใด ก็ย่อมไม่มีโทษ ไม่เป็นเหตุเบียดเบียนตนและผู้อื่น เป็นส่วนสุจริตธรรม นี้สำเร็จเป็นกำลังอีกประการหนึ่ง ในข้อที่ ๓ คือ กำลังการงานอันไม่มีโทษ ดังพระพุทธภาษิตในพระสูตรว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้ ประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันไม่มีโทษ นี้เรียกว่ากำลังการงานอันไม่มีโทษ" ๆ เมื่อบุคคลมาประกอบด้วยกำลังทั้ง ๓ ประการดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมจะเจริญด้วยโภคสมบัติและคุณสมบัติอันเป็นสิ่งที่ตนปรารถนา แต่นั้นก็จะพึงมีอัธยาศัยเผื่อแผ่แก่

ผู้อนุเคราะห์เกื้อกูลกันโดยฉันทธรรมดาแต่งมา ตั้งแต่ในสกุลของตน และแผ่ออกไปตลอดถึงบุคคลผู้มิได้เกี่ยวเนื่องกันด้วยอัชฌาศัยอันงาม ความเผื่อแผ่นี้เป็นคุณสมบัติอันสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งจะสำเร็จเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นแห่งบุคคลเหตุนั้นในข้อสุดท้าย องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกำลังความสงเคราะห์ดังนัยแห่งพระพุทธภาษิตในพระสูตรว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุเหล่านี้ ๔ ประการ คือการเผื่อแผ่แจกปันแก่คนที่ควรแจกปัน การกล่าววาจาอันดูดดื่มนำให้เกิดความรัก การประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่กันในคราวที่ต้องการ ความเป็นผู้มีตนเสมอไม่ถือตัว ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเผื่อแผ่ทั้งหลาย ความเผื่อแผ่คุณสมบัติเป็นอย่างยอด บรรดาการกล่าววาจาไพเราะทั้งหลาย การแสดงธรรมย่อย ๆ แก่บุคคล ผู้มีความต้องการเงี่ยโสตลงสดับ เป็นอย่างเยี่ยม บรรดาการประพฤติให้เป็นประโยชน์ทั้งหลาย ความชักนำบุคคลผู้ไม่มีศรัทธาให้มีศรัทธา ผู้ไม่มีศีลให้มีศีล ผู้มีความตระหนี่ให้บริจาค ผู้ทรามปัญญาให้มีปัญญา เป็นอย่างเลิศ บรรดาความมีตนเสมอทั้งหลาย ความที่พระอริยบุคคลวางตนเสมอตามชั้นกัน เป็นอย่างเอก นี้เรียกว่ากำลังความสงเคราะห์" ฯ เมื่อบุคคลมากำลังพร้อมมูลทั้ง ๔ ประการนี้ ก็ไม่ต้องหวั่นต่อภัยอันตนจะพึงประสบ อุปสรรคความขัดข้องในกาละแห่งชีวิตของตน ก็จะไม่มีมาเป็นเครื่องกีดกันได้ เมื่อถึงคราวที่จะสิ้นชีพก็จะไม่หวั่นหวาดย่อท้อต่อมรณภัย แม้สิ้นชีพแล้ว ก็ยังมีสุคติเป็นที่หวัง ตามนัยแห่งพระสูตรแสดงอานิสงส์ไว้ว่า "พระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ ย่อมล่วงภัย ๕ ประการเสียได้ คือภัยต่ออาชีพประการ ๑ ภัยต่อความครหาประการ ๑ ภัยต่อความครั่นคร้ามต่อบริษัทประการ ๑ ภัยต่อมรณะประการ ๑ ภัยต่อทุคติประการ ๑" ฯ บุคคลผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ จะไม่ต้องหวั่นต่อทางดำเนินอาชีวะของตนเลย เพราะมีปัญญาสามารถรู้จักผิดชอบ แลใช้ความเพียรก็ถูกทาง การงานก็ไม่มีโทษ ทั้งได้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้ควรได้รับด้วยสังคหวัตถุนั้น ๆ ตามควร เช่นนี้แล้ว อาชีวะของตนจะขาดแคลนอย่างไรได้ ถึงหากจะมีความคับแค้นฝืดเคืองบ้างในบางคราว ก็คง

ได้รับความสงเคราะห์ตอบ ไม่มีผู้ดูถูกดาย เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วใครเล่าจะกล้าครหา เว้นแต่คนพาเหียรซึ่งไม่ควรนำพา จะเข้าสู่ที่ประชุมใด ๆ ก็ของอาจไม่ขามขยาดเก้อเขิน เมื่อถึงคราวมรณะ ก็รู้เท่าทันธรรมดาของสังขารไม่หวั่นหวาด และทั้งจะไม่ต้องวิตกถึงปรโลกของตนเลย เพราะคติในสัมปรายภพเนื่องด้วยกัมมัสสกตา เมื่อทำความดีไว้ในโลกนี้ ความดีนั่นแหละจักตามสนอง นำชนกกรรมให้เป็นส่วนดี เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้นั้นก็จะสิ้นชีพไปพร้อมด้วยความรู้เท่าธรรมดาของสังขาร และไม่มีความหวั่นหวาดต่อทุคติ ฯ

สมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้า พระอัครราชเทวี ทรงบริบูรณ์ด้วยพละทั้ง ๔ ประการนี้เป็นอาทิ เป็นอันทรงล่วงภัยทั้ง ๕ ประการนั้นได้ด้วยดี ในเวลาที่เสด็จดำรงพระชนม์อยู่ ย่อมเป็นที่ทรงเคารพนับถือแห่งพระยรมวงศานุวงศ์ และเป็นที่ทรงรักภักดีแห่งผู้ที่เนื่องอยู่ในข่ายแห่งพระกรุณา เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์ไป ก็เป็นที่เศร้าโศรกอาลัยถึงไม่ว่างเว้น คณะหม่อมเจ้าในพระอุปถัมภ์มีพระนางเธอลักษมีลาวัณทรงเป็นประมุข ทรงมั่นอยู่ในพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ยึดถือพระคุณสมบัติแห่งพระองค์ เป็นอารมณ์แล้วอนุวัตตาม เป็นอันทรงบูชาด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติอันเป็นสิ่งที่ต้องพระประสงค์ เมื่อมาทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทาน มีพระกตัญญูกตเวทิตานั้นเป็นเหตุ ยิ่งสำเร็จเป็นพระกุศลขันธ์อันยิ่งใหญ่สามารถอำนวยอิฏฐวิบากสมบัติแก่พระองค์ โดยสมควรแก่ฐานะคือ เหตุที่เป็นได้ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ

ขอถวายพระพร

* * *

สาราทานปริยาย

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระกุศล กรมพระสุทธาสินีนาฏ

วันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๗๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สทฺธาย สีเลน จ ยา ปวฑฺฒติ

ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ

สา ตาทิสี สีลวตี อุปาสิกา

อาทียติ สารมิเธว อตฺตโนติ ฯ

ขัดน้ำกรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จพระราชภคินีนิพิตรทรงบำเพ็ญ เพื่อทรงอุทิศพระกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณแด่พระวิมาดายพิตร กรมพระสุทธาสินีนาฏ ขัยมหาราชปดิวรัดาพระชนนี เป็นพระปฏิปทาส่วนมาตุปัฏฐานธรรม ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาตามสัตบุรุษวิสัย ฯ พระวิมาดายพิตร กรมพระสุทธาสินีนาฏ ขัยมหาราชปดิวรัดานั้น ทรงสมบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติ ประกอบด้วยพระวรรยามั่นอยู่ในธรรม พร้อมด้วยพรหมวิหาร มีพระอัชฌาศัยโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และมีพระมรรยาทอ่อนโยน เป็นมัทธวะสมาจาร เป็นที่พึ่งพำนักของประชุมชนเป็นอันมาก เมื่อมาเสด็จสู่สันพระชนม์ไปแม้ในเวลาที่พระชนมายุย่างเข้าเชตบั่นฉิมวัยแล้วก็ดี แต่พระองค์ทรงพระคุณสมบัติ

อันเป็นที่ตั้งแห่งความอาลัยเสียดาย เพราะต่างพากันมุ่งหมายจะให้ดำรงพระชนม์อยู่ยืนยาวนานต่อไปอีก แต่ก็ไม่สามารถจะให้เป็นไปได้สมประสงค์ เพราะสังขารทั้งหลายทนอยู่คงที่ไม่ได้ เมื่อมีความเกิดในเบื้องต้น ความดับก็จะต้องมีในอวสาน ส่วนระยะกาลที่เร็วหรือช้าแล้วแต่เหตุจะปรุงแต่งให้เป็นไป ไม่มีใครบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจหวังได้ สมเด็จพระธรรมศาสดาทรงหวังจะให้พุทธบริษัทหายธรรมดาแล้วเปลื้องความโศกถึงเสีย จึงตรัสไว้ว่า อถโข ยาวตา สตฺตานำ อาคติ คติ จุติ อุปปตฺติ สพฺเพ สตฺตา มรณธมฺมา มรณำ อนติตา ความมา ความไป จุติ อุปบัติ ของสัตว์ทั้งหลายยังมีเพียงไร สัตว์ทั้งหมดก็มีมรณะเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นมรณะไปได้เพียงนั้นๆ ยงกิญฺจิ สมุทยธมฺมำ สพฺพนฺตำ นิโรธธมฺมำ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดาๆ ตำ วต มา ปลุชฺชีติ เนตำ ฐานำ วิชฺชติ การที่จะปรารถนาว่าสิ่งนั้นอย่าได้สลายเสียเลยดังนี้ ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ๆ บุคคลผู้มีปัญญาหยั่งรู้ธรรมดาของสังขารเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท อาศัยสังขารประพฤติธรรมที่ดีทำประโยชน์ให้เกิดมีแก่ตนและคนอื่น ส่วนผู้ไม่หยั่งรู้ธรรมดาของสังขาร มีความประมาทเป็นเบื้องหน้า กลับอาศัยสังขารทำความชั่วอันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและคนอื่น เพราะฉะนั้น อัตตภาพของท่านผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ จึงเป็นที่นิยมนับถือของคนทั้งหลาย แต่ของคนที่ประพฤติชั่ว ย่อมเป็นที่รังเกียจๆ บุคคลแม้ต่างกันโดยเพศ เป็นบุรุษเป็นสตรี ที่เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ อาศัยสังขารประพฤติดีประพฤติชอบ ชื่อว่าถือเอาสาระแห่งตนไว้ได้ในโลกนี้ ดังพระพุทธภาษิตที่ทรงสรรเสริญสตรีผู้ทรงคุณสมบัติเช่นนั้นว่า

สทฺธาย สีเลน จ ยา ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยำ
สา ตาทิสี สีลวตี อุปาสิกา
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน

สตรีใดเธอถึงด้วยศรัทธา ศีล ปัญญา จาคะ สุตะ อย่างละ ๒ ประการสตรีเช่นนั้น เป็นอุบาสิกาผู้มีศีล ย่อมถือเอาสาระแห่งตนไว้ได้ในโลกนี้ ฯ

ศรัทธาคือความเชื่ออันชอบแก่เหตุผล เป็นคุณธรรมพยุงใจบุคคลไม่ให้ย่อท้อต่อความปฏิบัติ กำจัดธรรมอันเป็นข้าศึกแห่งตน คือ อสัสสัทธิยะ ความไม่เชื่อถือ และวิจิกิจฉาความลังเลไม่แน่ใจที่พาให้ขัดข้อง ผู้มีศรัทธาอยู่กับตนปรากฏประดุจมีเพื่อนกันความเปลี่ยวใจในทางกันดาร หรือเป็นประดุจผู้เดินทางที่มีเสบียงหรือมีทรัพย์อยู่กับตน สามารถที่จะเดินทางให้ลุล่วงโดยสะดวกใจ สิ่งใดที่ได้ปลงมนัสว่าจะทำอันศรัทธาเข้ากำกับด้วย ย่อมมั่นคงไม่แปรผันไปตามเหตุการณ์นั้น ๆ ที่เข้ามายั่วยวนหรือคุกคาม เป็นยั้งยับให้ประพฤติความดีงามทางกาย วาจาไม่ถอยหลัง ตั้งมั่นอยู่ในศีลเป็นนิจนิรันดร์ ศีลนั้นคือความประพฤติ กาย วาจา สะอาดปราศจากโทษที่บัณฑิตจะพึงครหา เป็นปฏิปทาที่จะพาให้ก้าวขึ้นสู่คุณธรรมโดยลำดับ ตรงกับเถรภาษิตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

สคฺคาโรหนโสปาณํ อญฺญํ สีลสมํ กุโต

บันไดที่สำหรับขึ้นสวรรค์อันอื่นเสมอด้วยศีลมีที่ไหน ฯ ผู้บริบูรณ์ด้วยศีลเป็นผู้อันบุคคลพึงไว้ใจคบหาเป็นกัลยาณมิตร ไม่ต้องระแวงว่าจะมีภัยและอันตรายแต่เขา ยิ่งกว่านั้น ยังประกอบเมตตากรุณาเห็นสุขทุกข์ของเราของเขา ประกอบการเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีวะ และไม่ล่วงละเมิดในอคมนียฐาน กล่าววาจาแต่ที่สัตย์ที่จริง ชักนำบุคคลในทางสามัคคี มีวาจาอ่อนหวานเป็นที่ดูดดื่มน้ำใจ ทั้งกล่าวอะไรก็เป็นหลักฐาน อาศัยอรรถอาศัยธรรม ไม่นำผู้ฟังให้เสียประโยชน์ ที่จัดว่าเป็นกัลยาณธรรม ผู้บริบูรณ์ด้วยศีล ชื่อว่าเป็นผู้มีกายวาจาสงบ อันเป็นยั้งยับให้ได้ความสงบจิต เมื่อจิตสงบจะปรารภถึงอะไร ก็อาจจะคิดเห็นปรุโปร่งเป็นทางให้ได้ปัญญา ฯ ปัญญานั้น คือความรู้เหตุผลโดยถ่องแท้ อันคนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลก ชื่อว่าตกอยู่ในกระแสของธรรมดา ถ้าไม่เข้าใจเหตุผล ก็ไม่สามารถจะ

หลีกพ้นจากวิบัติและไม่ได้บรรลุความสวัสดี เมื่อมีปัญญารู้เท่าถึงเหตุผลได้เพียงใด ก็หลีกพ้นจากวิบัติและบรรลุความสวัสดีได้เพียงนั้น ภาษิตโลกกล่าวว่า นตฺถิ สูรสมา อาภา แสงสว่างเสมอด้วยพระอาทิตย์ไม่มี พระพุทธภาษิตค้านคำโลกว่า นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ฯ เพราะแสงสว่างพระอาทิตย์ เป็นเพียงวิสัยแห่งมังสจักษุ คือ ตาปกติ ไม่ใช่ของลึกลับ แต่แสงสว่างคือปัญญาเป็นวิสัยแห่งจิต คือความแน่มแก่ใจอันผิดไกลกันมาก ฯ มีพระพุทธภาษิตว่า ปญฺญา เจนํ ปสาสติ ปัญญาย่อมปกครองบุคคล ฯ ผู้มีปัญญาใช่จะคุ้มได้แต่ตน ย่อมคุ้มได้ตลอดถึงผู้อื่นที่เนื่องด้วยตนด้วย เหตุดังนั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงสรรเสริญชีวิตของผู้มีปัญญาว่าประเสริฐสุด ฯ อันผู้มีปัญญา ย่อมเป็นผู้มีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่เห็นแต่ประโยชน์ตนเป็นที่ตั้ง สามารถที่จะบริจาคประโยชน์ตนเพื่อให้สำเร็จผลแก่ผู้อื่นได้ ฯ ความเฉลียวทรัพย์สมบัติพัสดุของตนเผื่อแผ่ความสุขแก่ผู้อื่นตามฐานของบุคคล โดยเจาะจงบ้าง โดยสาธารณะบ้าง ได้ชื่อว่าบริจาคเป็นกิจอันบุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ มีปรีชาเล็งเห็นผลแล้วจะพึงกระทำ นำให้เกิดความปลื้มใจ ว่าได้บำเพ็ญปรัตถประโยชน์สมควรแก่หน้าที่ทั้งเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นแห่งตน จัดว่าเป็นสังคหอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคนให้นิยมยินดี เพิ่มความสามัคคีให้เจริญยิ่งแก่หมู่ ใช่แต่เพียงบริจาคพัสดุ แม้ความบริจาคคุณธรรม คือชักนำผู้อื่นในสัมมาปฏิบัติด้วยเมตตากรุณา ก็จัดว่าเป็นความบริจาคเพราะปราศจากความฤษยาที่จะกลัวว่าเขาจะได้ดีเกินตนไป ทั้งนำให้ผู้รับสำเร็จประโยชน์อันไพศาลกว่า ชื่อว่าเป็นความบริจาคอันอุดม ฯ อันบุคคลผู้จะบริบูรณ์ด้วยธรรมสมาคมดังกล่าวมา ก็ด้วยอาศัยความศึกษาหมั่นสดับอันเป็นเหตุให้รู้จักผิดรู้จักชอบ รู้จักได้รู้จักเสีย รู้จักยาปรู้จักบุญ คุณข้อนี้เป็นเครื่องอุดหนุนความปฏิบัติ ถ้าไร้จากได้ยินได้ฟังแล้ว แม้ตั้งใจอยู่ ก็ยากที่จะดำเนิน

กายวาจาใจให้ถูกต้องได้ เหตุนั้นสุตะการสดับจึงเป็นกิจอันจำต้องปรารถนา สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสสรรเสริญว่าเป็นนาถกรณธรรม คือธรรมอันทำที่พึ่ง ทำตนให้เป็นที่พึ่งแห่งตนได้ ฯ ธรรมทั้ง ๕ ประการ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชชนามา เมื่อเป็นเพียงโลกิยธรรม ก็นำบุคคลผู้บริบูรณ์ให้เป็นผู้ทรงตนอยู่ในโลกนี้ ทั้งสามารถจะเป็นที่พำนักแห่งประชุมชนอันเนื่องด้วยตน จัดว่าถือสาระแห่งตนไว้ได้ส่วนหนึ่ง เมื่อเป็นโลกุตตรธรรม ก็อาจนำบุคคลผู้บริบูรณ์ให้ล่วงพ้นโลกิยวิสัย ดำรงตนอยู่ในภูมิอริยะ จัดว่าถือสาระอันยอดเยี่ยมแห่งตนไว้ได้ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระวิมาดาบพิตร กรมพระสุทธาสินีนาฏ ยิ่งมหาราชชนิวรดา ทรงประกอบด้วยพระคุณธรรมเหล่านี้ มีพระศรัทธาความเชื่ออันชอบแก่เหตุผล ทรงเลื่อมใสมั่นในพระพุทธศาสนา ทรงบำเพ็ญพระกุศลกริยาเป็นอเนกประการ ทรงสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร มีพระกายสมาจารและพระวจีสมาจาร อันเป็นที่ตั้งแห่งเมตตาและภักดี เป็นที่ทรงพระมหากรุณาแห่งสมเด็จพระมหากษัตราธิราช ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ ตลอดจนรัชกาลปัจจุบัน เป็นที่ทรงรักใคร่เคารพนับถือแห่งพระบรมวงศานุวงศ์และประชุมชนผู้มีวิสาสะ มีพระปรีชาสามารถพอแก่พระราชกรณียะมิได้บกพร่อง ทรงบำเพ็ญความบริจาคเป็นอย่างดี ในทางพระพุทธศาสนา ที่เป็นส่วนใหญ่ ทรงอุปถัมภ์บำรุงวัดเทพศิรินทราวาส อันเป็นพระอารามที่พระยาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยิ่งมหาราช ทรงสถาปนา ในพระบรมนามาภิไธยแห่งสมเด็จพระเทพศิรินทรายรมราชินี และทรงอุปถัมภ์บำรุงวัดราชโอรส อันเป็นพระอารามที่สมเด็จพระบรมอัยกาธิราชทรงสถาปนา ทั้งได้ทรงบริจาคไทยธรรมพัสดุทานในสมณสงฆ์อื่นอีกเนืองๆ มา แม้ในเวลาทรงพระประชวรมีพระอาการค่อนข้างมาก ยังทรงขวนขวายจัดสรรโภชนาหารอันประณีตพระราชทานแก่พระสงฆ์ผู้ใหญ่ในพระอารามนั้นๆ ทรงเป็นนาถะแห่งทวยชนผู้อยู่ในข่ายพระกรุณา

ทรงอุดหนุนให้มีกำลังและเจริญด้วยวิทยาความรู้และความสามารถ ทั้งสาธารณกุศลอื่น ๆ อีก ชื่อว่าทรงบริบูรณ์ด้วยความบริบูรณ์ทั้ง ๒ ประการ คือด้วยอนทรัพย์และคุณสมบัติ ทรงใคร่ในการศึกษาการสดับ ซึ่งเป็นทางเจริญแห่งพระคุณสมบัติที่กล่าวแล้วนั้น สมควรแก่คำสรรเสริญว่า ทรงถือสาระแห่งพระองค์ไว้ได้ในโลกนี้ ฯ

พระกุศลทักษิณานุประทาน อันสมเด็จพระราชชนนีพันปีหลวง ทรงบำเพ็ญยังนี้ ทรงอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา ของสำเร็จเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุข แด่พระวิมาดาชนนีพันปีหลวงโดยสมควรแก่คติในสัมปรายภพทุกประการ ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ผู้รับพระราชทานสวดพระคาถาธรรมธรรยายโดยสรภัญวิธี เพิ่มพูนพระกุศลราศีส่วนธรรมสวนมัย เป็นเครื่องเจริญพระอัปปมาทธรรม อีกส่วน ๑ ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร ฯ

พระคาถาธรรมบรรยาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

๑. อนิมิตฺตมนญฺญาตๆ มจฺจานๆ อิธ ชีวิตๆ
กสิรญฺจ ปริตฺตญฺจ ตญฺจ ทุกฺเขน สๆยุตๆ ฯ

๒. ทหรา จ มหนฺตา จ เย พาลา เย จ ปณฺฑิตา
สพฺเพ มจฺจุวสๆ ยนฺติ สพฺเพ มจฺจุปรายนา ฯ

๓. ยถาปี เสลา วิปุลา นภๆ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุๆ นิปฺปโปเถนฺตา จตุทฺทิสา
เอวๆ ชรา จ มจฺจุ จ อธิวตฺตนฺติ ปาณิโน ฯ

๔. ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส
น กญฺจิ ปริวชฺเชติ สพฺพเมวาภิมทฺทติ ฯ

๕. น ตตฺถ หตฺถินๆ ภูมิ น รถานๆ น ปตฺติยา
น จาปี มนฺตยุทฺเธน สกฺกา เชตุๆ ธเนน วา ฯ

๖. น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย น ปิตา นปี พนฺธวา
อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส นตฺถิ ญาตีสุ ตาณตา ฯ

๗. อนฺวหิโต ตโต อาคา นานุญฺญาโต อิโต คโต
ยถาคโต ตถา คโต ตตฺถ กา ปริเทวนา ฯ

๘. น หิ รุญฺเญน โสเกน สนฺติ ปปฺโปติ เจตโส
น เตน เปตา ปาเลนฺติ นิรตฺถา ปริเทวนา ฯ

๙. ตสฺมา อรหโต สุตฺวา วิเนยฺย ปริเทวิตๆ
เปตๆ กาลกตๆ ทิสฺวา เนโส ลพฺภา มยา อิติ ฯ

๑๐. เอตฺตกานมปี ปาฆานๆ อตฺถๆ อญฺญาย สาธุกๆ
ปฏิปชฺเชถ เมธาวี อโมฆๆ ชีวิตๆ ยถาติ ฯ

คำแปลพระคาถาธรรมบรรยาย

ขอนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้พระอรหันต์ตรัสรู้ชอบเองพระองค์นั้น ฯ

๑. ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีนิมิตคือหมายไม่ได้ รู้ไม่ได้ และชีวิตนั้น น้อยด้วย ประกอบด้วยทุกข์ลำยากด้วย ฯ

๒. ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนมีปัญญา ย่อมถึงอำนาจมฤตยูทั้งนั้น ย่อมมีมฤตยูเป็นที่ไปในเบื้องหน้าทั้งนั้น ฯ

๓. เหมือนอย่างว่า ภูเขาศิลาล้วนเต็มจดท้องฟ้า หมุนบดหมู่สัตว์ไปโดยรอบตลอดสิ้นทิศ ฉันใด ชราและมฤตยู ก็ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้น ฯ

๔. ไม่เลือกว่า กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร จัณฑาล ปุกกุสะ ไม่เว้นใคร ๆ ไว้ ย่อมย่ำยีทั่วไปทั้งนั้น ฯ

๕. สมรภูมิ สำหรับช้าง ม้า รถ พลเดิน ของมฤตยูนั้น มิได้มี ถึงอย่างนั้นใคร ๆ ก็ไม่อาจเอาชำนะได้ด้วยเวทมนตร์ ด้วยต่อยุทธ์หรือด้วยทรัพย์ ฯ

๖. ไม่มีบุตร ไม่มีบิดา ไม่มีเผ่าพันธุ์ ของบุคคลอันมฤตยูครอบงำแล้ว สำหรับต้านทาน ความต้านทานไม่มีในหมู่ญาติ ฯ

๗. ผู้ที่ล่วงไป แรกก็ไม่มีใครเรียก มาจากภพหลังเองแล้ว ภายหลังก็ไม่มีใครอนุญาต ไปเสียจากภพนี้เองแล้ว เขามาแล้วอย่างใด เขาไปแล้วอย่างนั้น ความรำพันในเหตุอันนั้น จักมีประโยชน์อะไร ฯ

๘. เพราะว่า บุคคลย่อมไม่ได้ความสงบจิต เพราะความโศก เพราะความร้องไห้ ผู้ที่ล่วงไป ก็ไม่เลี้ยงตนได้ เพราะอันนั้นความรำพันถึง หาประโยชน์มิได้ ฯ

๙. เพราะเหตุนั้น ใคร ๆ ได้สดับคำของพระอรหันต์เจ้าแล้ว มาพบเห็นชนที่รักทำกาลกิริยาละไปแล้ว ควรนำความรำพันถึงเสียด้วยสันนิษฐานว่า ข้อนั้นเราไม่พึงได้ดังใจ ฉะนี้ ฯ

๑๐. ปราชญ์รู้เนื้อความแห่งปาฐะแม้มีประมาณเท่านี้แล้ว พึงปฏิบัติโดยทางที่ชีวิตจะไม่เปล่า ฯ

จตุราเสวิตัพพธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในสัตตมวารที่ ๑๐ ของสมเด็จพระพี่นางเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี ราชสิรินทร และพระพี่นางเธอ
วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
หีนํ ธมฺมํ น เสเวยฺย ปมาเทน น สวเส
มิจฺฉาทิฏฺฐิ น เสเวยฺย น สิยา โลกวฑฺฒโนติ ฯ

ขัดน้ำกรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดช พระคุณประดับพระบุญญาธารมี อนุรูปแด่พระกุศลราศีทักษิณานุประทานกิจ อันสมเด็จพระราชชนนีนิษฐและพระราชชนนีทั้งหลาย พร้อมพระหฤทัยกันทรงบำเพ็ญในสัปตมวารที่ ๑๐ เพื่อทรงอุทิศกัลปนาผลแผ่วิบากสมบัติเป็นมฤตกวัตรกุศลพิธี ถวายแด่พระวิมาดาพิตรกรมพระสุทธาสินีนาฏ ชัยมหาราชชนนีวรรัตา อันเป็นเชื้อพระวงศ์ผู้ใหญ่ ซึ่งทรงบริบูรณ์ด้วยพระคุณสมุทัย เป็นที่น่ารักใคร่เคารพนับถือบูชา เป็นส่วนพระกุศลอนวัชชวิบา ญาติธรรมญาติพลี ตามประเพณีของบัณฑิตผู้สดับในอปายนธรรมตามสัตบุรุษวิสัย อันสามัคคีธรรมที่ฝังอยู่ในพระหฤทัยกับทั้งการที่ทรงอาลัยระลึกถึงเกื้อนให้ทรงดำนึงโดยโยนิโสมนสิการ มีพระสมาธิฉันท์ทรงบำเพ็ญพระกุศลขันธ์ทักษิณานุปรทานถวายตามพระกำลังสามารถ ทรงแสดงพระญาติธรรมเป็นยุ่งยุปการ ในฐานที่ทรงตั้งอยู่ในอปายนธรรมปฏิบัติ ด้วยทรงระลึกถึงพระคุณสมบัติแห่งพระวิมาดาพิตรนั้น อันมีมากมายหลายประเภท กล่าวเฉพาะพระคุณพิเศษที่เป็นไปในพระบรมราชวงศ์ พระองค์มีพระหฤทัยเอื้อเฟื้อ

เผื่อแผ่โดยอัฒยาศัย ทรงรักษาสามัคคีให้มั่นคงสนิทในพระประยูรญาติที่ใกล้ชิดและที่ห่าง ในฐานที่มีพระอิสริยศักดิ์และพระชนมายุสูงกว่า ทรงเคารพนับถือในฐานที่เสมอ ทรงแสดงมิตรธรรมเป็นอย่างดี ในฐานที่ต่ำกว่า ทรงอาศัยด้วยพระเมตตากรุณาทั้งในเวลาที่ทรงพระเกษมสำราญเป็นสุข หรือในเวลาที่มีอุปัทว-ทุกขภัยพิบัติมาบีฑา ทรงช่วยขวนขวายด้วยพระกำลังกาย กำลังทรัพย์ และกำลังพระปัญญา ตามความสามารถเช่นนั้นเป็นต้น เหตุนี้ เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ล่วงลับไป จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระราชภคินีนิบพิตรและพระราชภคินีทั้งหลายทรงอาลัยเป็นอันมาก แต่หากอาศัยที่ทรงกำหนดคติธรรมดาของสังขารด้วยพระปรีชา ทรงทราบว่าบรรดาสังขารที่มีชีวิตจิตใจครองที่เกิดมาแล้วในโลกนี้ ก็เที่ยงที่จะประลัยไม่มีปรากฏว่าผู้ใดเหลืออยู่ เพราะสรรพสังขารตกอยู่ในสังขตลักษณะเช่นเดียวกัน จะต่างก็แต่ความดี หรือความเสียที่ได้กระทำไว้ให้เป็นประโยชน์หรือเป็นโทษแก่ตนและผู้อื่น การนั้นจะเป็นเครื่องประกาศชื่อเสียงของตนให้ตั้งอยู่ยั่งยืนแทนรูปธรรมนามธรรมต่อไปสิ้นกาลนาน ฯ เพราะเหตุนั้น สาธุชนผู้มีวิจารณญาณเมื่อพิจารณาเห็นความจริงตามคติธรรมของสังขารอย่างนี้แล้ว พึงประคองวิริยาให้เป็นไปในทางที่ชอบ รู้ว่าอะไรเป็นทางเจริญ เป็นทางเสื่อมเสียหาย ก็ละเว้นดำเนินปฏิปทาหันเข้าหาแต่ทางชอบ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ตรวจตราระมัดระวังยังกิจไม่พลั้งเผลอทำความเห็นให้เที่ยงตรงต่อธรรมที่ชอบ รู้จักผันผ่อนไม่ขัดต่อกาลเทศะ ทำความประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น มิให้ใครล่วงครหาว่าเป็นผู้ยกพร่อง ประพฤติให้ต้องตามพระพุทธานุสาสน์ว่า

หีนัง ธัมมัง น เสเวยย ปมาเทน น สังวเส
มิจฉาทิฏฐิง น เสเวยย น สิยา โลกวัฑฒโน

มีเนื้อความว่า บุคคลไม่พึงสมาคมธรรมที่เลว ไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท ไม่พึงถือความเห็นที่ผิด ไม่พึงเป็นผู้รกโลก ดังนี้ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานสังวรรณนาความแห่งพระพุทธภาษิตนี้ โดยวิปริยายคือนัยที่กลับกัน ฯ โดยวิปริยายแห่งพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันทรงโอวาทให้บุคคล

สมาคมแต่ธรรมที่ดี อยู่ด้วยความไม่ประมาท ถือแต่ความเห็นที่ชอบ ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่โลก คือเป็นผู้เจริญอยู่ในโลกและยังโลกให้เจริญทั้งสองสถาน ฯ

จะได้บรรยายความโดยลำดับไป ข้อต้นว่า บุคคลควรสมาคมธรรมที่ดี ธรรมที่ดีนั้นคือธรรมอันไม่เป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์และความทุกข์ เป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุข ฯ สุจริตความประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ ย่อมให้ผลแก่ผู้กระทำล้วนแต่เป็นที่น่าปรารถนา จำแนกออกเป็นทางกาย ๓ ประการ ๑. เว้นจากเบียดเบียนชีวิตและความสุขผู้อื่น มีจิตเมตตากรุณาเห็นความรักชีวิตและความปรารถนาสุขแห่งคนอื่นและสัตว์อื่นเสมอกับตน ขวนขวายเพื่อบำรุงสุขและบำบัดทุกข์แห่งผู้อื่น ๒. เว้นจากเบียดเบียนทรัพย์สมบัติ นับถือสิทธิในทรัพย์สมบัติของผู้อื่น ยินดีแต่ทรัพย์ที่ได้มาโดยสัมมาอาชีพ ๓. ไม่ล่วงละเมิดในอคมนียฐาน เป็นทางวาจา ๔ ประการ ๑. กล่าวแต่คำสัตย์เป็นที่เชื่อฟังได้แห่งคนทั้งหลาย ๒. กล่าวคำชักจูงบุคคลในทางสามัคคี แม้เขาแตกร้าวกันแล้วก็กล่าวสมานเพื่อสามัคคีแก่เขา ๓. กล่าวแต่วาจาอ่อนหวานเป็นที่น่าดูดดื่มไว้ในใจ ๔. กล่าวแต่คำที่เป็นหลักฐานอาศัยประโยชน์อาศัยธรรม เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้สดับเป็นทางใจ ๓ ประการ ๑. มีความสันโดษรู้จักพอ ยินดีแต่ของ ๆ ตนตามมีตามได้ แม้หากจะปรารถนาก็แต่เฉพาะในทางสุจริต ๒. ไม่คิดอาฆาตของเวรผู้อื่น มีจิตประกอบด้วยเมตตากรุณา มีขันติรู้จักอดและโสรัจจะความสงบเสงี่ยมเป็นอาการอันชอบ ๓. ใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลใคร่ครวญโดยตระหนักแล้วเห็นชอบโดยทำนองคลองธรรม สุจริตอันมีกัลยาณธรรมเป็นอุปการะเหล่านี้ จัดว่าเป็นธรรมที่ดีโดยบรรยายหนึ่ง อีกบรรยายหนึ่ง ธรรมของสัตบุรุษก็จัดว่าเป็นธรรมที่ดี เพราะเป็นธรรมของคนฉลาดมีปัญญาหยั่งวิจารณ์ มีลักษณะเป็น ๗ ประการ คือ ธัมมัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ ว่าเหตุชนิดนี้เป็นทางให้ได้ความสุข เหตุชนิดนี้เป็นเครื่องยังให้ได้ความทุกข์ ๑ อัตถัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล ว่าผลเช่นนี้มีมาเพราะเหตุอันดี จึงเป็นผลอันน่าปรารถนา ผลชนิดนี้เกิดจากเหตุชั่วร้าย จึงได้

ให้ความเดือดร้อน เป็นทุกข์โทมนัส ๑ อตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักตนว่าตัวเรานั้นโดยชาติสกุล ยศ ศักดิ์ ทรัพย์สมบัติ ความรู้ความสามารถ และคุณธรรมเพียงเท่านั้น ๆ แล้วทำตนให้สมควรแก่ฐานะนั้น ๆ ๑ มตฺตญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณพอดีในการแสวงหาเลี้ยงชีพ ในการบริโภคใช้สอยอาศัยให้เป็นไปพอควรพอดี ไม่ฟุ่มฟายนัก ไม่ฝืดเคืองนัก ๑ กาลญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาในอันประกอบกิจนั้น ๆ อันเป็นหน้าที่ทั้งทางโลกและทางธรรม รู้จักค่าของเวลาแล้วรีบฉวยเอาสาระประโยชน์ให้ทันกาลสมัย ๑ ปริสญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชนอันต้องเกี่ยวข้อง อาจถือเอาประโยชน์จากการสมาคมกับบุคคลได้ ๑ ปุคฺคลญฺญุตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคลอันควรคบหา พยายามคบแต่คนดี รู้จักหลีกเลี่ยงจากพาลชน ๑ สัปปุริสธรรมทั้ง ๗ ประการนี้ ทำผู้ประพฤติปฏิบัติได้ให้เป็นผู้สงบเสงี่ยมเรียบร้อย ได้ความเย็นใจ เป็นที่นิยมของหมู่ชนทั้งอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฉะนั้นจึงชื่อว่าเป็นธรรมดี ที่บุคคลควรสมาคมเป็นนิจ ฯ อันบุคคลจะสมาคมเฉพาะธรรมดีเสมอไปได้ ต้องอาศัยเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ไม่ประมาทไม่เลินเล่อ ฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยวิธีรายแห่งพุทธภาษิตข้อที่ ๒ จึงได้เนื้อความว่าบุคคลควรอยู่ด้วยความไม่ประมาท ฯ ความไม่ประมาทนั้น คือธรรมเป็นข้าศึกแก่ความประมาท โดยพยัญชนะ ได้แก่ความไม่มัวเมา เช่นในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และในวัย ในความไม่มีโรค ในชีวิต โดยอรรถะได้แก่ความไม่อยู่ปราศจากสติ ความไม่เลินเล่อ ฯ ความไม่ประมาทนั้นเป็นอุปการะใหญ่ในกิจการทั้งดีโลกดีธรรม คนไม่มีความประมาทเอาใจใส่ระวังรักษาร่างกาย ย่อมมีความสบายห่างจากโรค อาจรักษาชีวิตให้เป็นสุขอยู่ยืนนาน ไม่ประมาทในทรัพย์สมบัติรู้จักจับจ่ายเที่ยงรายได้รายเสีย ผ่อนปรนใช้สอยถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์แต่ไม่ยากจน ฯ ในฝ่ายดีธรรม ความไม่ประมาทเป็นเหตุเกิดและเจริญกุศลขันธ์ ทั้งเป็นโลกิยะและโลกุตระ บุคคลจะบำเพ็ญกุศลให้ถาวรตั้งต้นแต่บริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ตลอดถึงจะสำเร็จมรรคผล ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาทเป็นที่ตั้ง เหมือน

ดังบุคคลจะก่อตึกจำต้องทำรากให้แข็งมีแรงพอจะรับน้ำหนัก ตึกนั้นจึงจะมั่นคง คนที่ยังประมาทละเลิงหลง ถึงจะบำเพ็ญกุศลบ้าง ก็มักจะปรารภตนเป็นใหญ่จะให้เขาสรรเสริญบ้าง มักปรารภโลกเป็นใหญ่เกรงเขาจะนินทาบ้าง ต่อไม่ประมาทจึงจะปรารภธรรมเป็นใหญ่ บำเพ็ญด้วยความนิยมในธรรมว่าเป็นความดี ความไม่ประมาทเป็นอุปการะในคติธรรมด้วยประการฉะนี้ ฯ ไม่วางใจในมรณะว่าจะมีมาถึงเมื่อไร รีบจัดธุระที่ควรทำในฝ่ายคติโลกให้เสร็จไปก็ดี รีบบำเพ็ญกุศลด้วยกายวาจาใจ ในฝ่ายคติธรรมก็ดี เช่นนี้เป็นอาการแห่งความไม่ประมาทอย่างหนึ่ง ปรารภถึงมรณะแล้วใจอ่อนเพลียไม่อาจทำอะไร เพื่อยังชีวิตไม่ให้เป็นอยู่เสียเปล่า ได้แต่รอคอยท่าตาย เช่นนี้ไม่จัดเป็นอาการแห่งความไม่ประมาท ชีวิตของผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นชีวิตที่ประกอบด้วยประโยชน์โดยแท้ ฉะนั้นบุคคลจึงควรอยู่ด้วยความไม่ประมาท ฯ อันความไม่ประมาทคือความมีสติไพบูลย์ ย่อมมีมูลมาแต่ปัญญาพิจารณาเห็นโดยอุบายที่ชอบ ซึ่งกล่าวประมวลลงว่าความเห็นชอบ อันความเห็นชอบนั้น คือความเห็นที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ไม่ผันอำนาจแห่งเหตุ เช่นเห็นว่าความทำดีเป็นเหตุให้ได้ผลดี ทำความชั่วเป็นเหตุให้ได้ผลชั่ว หรือเห็นว่าผลดีมาจากเหตุอันดี ผลชั่วมาจากเหตุอันชั่ว และสัตว์ผู้ทำเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น อีกนัยหนึ่งเห็นตรงตามสังขตลักษณะว่า สรรพสังขารไม่ล่วงพ้นความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ และไม่เป็นไปตามปรารถนาแห่งผู้ที่ยึดถือว่าเป็นเจ้าของ บุคคลผู้มีความเห็นชอบเช่นนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท เพราะความเห็นชอบนั้นเตือนจิตอยู่ ไม่ปรารภตนหรือโลกเป็นใหญ่ ถือแต่ธรรมเป็นประมาณ ไม่มัวเมาในอารมณ์ที่น่าปรารถนา มุ่งแต่จะทำชีวิตให้เป็นประโยชน์ ซึ่งเข้าในลักษณะว่าเป็นผู้ไม่รกโลก คือไม่เป็นอยู่เสียเปล่า ฯ ต้นหญ้าก็ดี พันธุ์ไม้ต่างๆ ก็ดี ซึ่งไม่มีประโยชน์ไม่น่าปรารถนาเจริญงอกงามอยู่ในที่ใด เขากล่าวว่ารกในที่นั้น คนผู้เกิดมาไม่มีประโยชน์ก็เช่นเดียวกัน ต้นหญ้าหรือพันธุ์ไม้ที่ใช้ประโยชน์ได้ ทั้งงอกงามอยู่ในที่อันสมควร เขาไม่เรียกว่ารก กลับได้ความทะนุบำรุงฉันใด

คนผู้ทำตนให้เป็นประโยชน์ก็ฉันนั้น ฯ อันความที่จะทำตนให้เป็นประโยชน์นั้น ก็เนื่องด้วยจริยาของตนนั้นเอง จริยานั้นต่างโดยความสำเร็จแห่งผลเป็น ๓ คือ อตฺตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่ตนอย่าง ๑ ญาตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่ญาติอย่าง ๑ โลกตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลกอย่าง ๑ ฯ การปลูกฝังตนให้บริบูรณ์ด้วยความรู้ความสามารถจัดเป็น อตฺตตฺถจริยา คุณข้อนี้จำต้องปรารถนาในชั้นต้น ฝึกฝนตัวดีแล้วจึงอาจทำกิจให้สำเร็จด้วยความสามารถ สาธุชนเมื่อได้บรรลุประโยชน์ส่วนตน เป็นอัตตสมบัติเช่นนั้นแล้ว ย่อมแจกจ่ายประโยชน์นั้นเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นตามวิสัย ที่เป็นญาติก็สงเคราะห์ตามฉันญาติ ที่เป็นมิตรก็สงเคราะห์ตามฉันมิตร แม้มิใช่ญาติมิใช่มิตรก็สงเคราะห์ด้วยน้ำใจที่รู้สึกว่าเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เท่าที่สามารถจะช่วยทุกข์ให้สุขแก่เขาได้เพียงไร จัดว่าเป็นคุณสมบัติมีผลอันยิ่งใหญ่ เพราะสำเร็จด้วยอัธยาศัยที่มีเมตตากรุณาเป็นปุเรจาริก ชื่อว่าเป็นความประพฤติที่เป็นประโยชน์แก่โลกคือคนทั่วไป ฯ ผู้ที่ตั้งอยู่ในจริยาทั้ง ๓ นี้ ได้ชื่อว่าเป็นผู้เกิดมาไม่รกโลก เป็นผู้เจริญอยู่ในโลก เป็นที่น่าปรารถนาของคนทั้งหลาย หรือจะได้ว่าเป็นผู้ยังโลกให้เจริญ เพราะเป็นที่พึ่งพำนักของประชุมชนเป็นอันมาก ฯ

ปฏิปทาทั้ง ๔ ประการ คือ สมาคมแต่ธรรมที่ดี อยู่ด้วยความไม่ประมาท ถือแต่ความเห็นที่ชอบ ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่โลก เหล่านี้ล้วนเป็นปฏิปทาที่จะนำผู้ปฏิบัติให้เป็นผู้มีชีวิตไม่เป็นอยู่เสียเปล่า อันใคร ๆ ไม่พึงครหาได้ว่าเป็นผู้ยกพ่อง ควรเป็นที่สรรเสริญแห่งประชุมชนทั้งหลาย ฯ

พระวิมาดาบพิตร ทรงบำเพ็ญพระปฏิปทาเป็นไปโดยชอบ ทรงสมาคมแต่ธรรมที่ดี มีพระสติสัมปชัญญะไม่ทรงประมาทมัวเมาในลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข มีพระปรีชาพอที่ทรงหยั่งทราบเหตุผล ทรงบำเพ็ญพระจริยาให้เป็นประโยชน์แก่พระองค์และผู้อื่นอีกเป็นอันมาก เหตุนั้นเมื่อพระองค์มาเสด็จสิ้นพระชนม์ไปตามธรรมดาของสังขาร ก็ยังไม่วายเป็นที่ตั้งแห่งความอาลัย ฯ

สมเด็จพระราชภคินีนิพนธรพร้อมด้วยพระราชภคินีทั้งหลาย ทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณาทิศนกิจ อุทิศถวายแด่พระองค์ เพื่อทรงทรายด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้วทรงอนุโมทนา สำเร็จเป็นกุศลส่วนบุคคานุโมทนามัย อันเป็นปัจจัยที่จะให้ได้ทรงประสบพระสิริสุขเกษมศานต์ ตามสมควรแก่ภพ คติ วิสัย โดยนัยดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานสวดพระคาถาธรรมธรรยายโดยสรภัญวิธี เพิ่มพูนพระกุศลราศีส่วนธรรมสวนมัยและเป็นเครื่องเจริญพระอัปปมาทธรรม ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร ฯ

พระคาถาธรรมบรรยาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

๑. เย วุฑฺฒึ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสึสา สมฺปราโย จ สุคฺคติ ฯ

๒. สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ....
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ....
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ฯ

๓. อปฺปกา เต มนุสฺเสสุ เย ชนา ปารคามิโน
อถายึ อิตรา ปชา ตีรเมวานุธาวติ ฯ

๔. เย จ โข สมฺมทกฺขาเต ธมฺเม ธมฺมานุวตฺติโน
เต ชนา ปารเมสฺสนฺติ มจฺจุเธยฺยึ สุทุตฺตรึ ฯ

๕. มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นึ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนุปายินี ฯ

๖. อสุภานุปสฺสึ วิหรนฺตึ อินฺทฺริเยสุ สุสึวุตึ
โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญึ สทฺธึ อารทฺธวีริยึ
ตึ เวนปฺปสหติ มาโร วาโต เสลึว ปพฺพตึ ฯ

๗. สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เตสึ สารึ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา ฯ

๘. จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ญาติมิตฺตา สุหชฺชา จ อภินนฺทนฺติ อาคตํ ฯ
๙. ตเถว กตปุญฺญมฺปี อสฺมา โลกา ปรํ คตํ
ปุญฺญานิ ปฏิคฺคณฺหนฺติ ปิยํ ญาตีว อาคตํ ฯ
๑๐. ตสฺมา กเรยฺย กลฺยาณํ นิจยํ สมฺปรายิกํ
ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินนฺติ ฯ

คำแปลพระคาถาธรรมบรรยาย

ขอนอบน้อม แด่สมเด็จพระผู้มีพระภาค พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ฯ

๑. นระเหล่าใด ฉลาดในธรรม ย่อมนบนอบท่านผู้เจริญ นระเหล่านั้น อันบุคคลพึงสรรเสริญในยี่ห่อยัน สัมปรายภพก็เป็นสุคติด้วย ฯ

๒. เมื่อใด เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง .... เป็นทุกข์..... ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นย่อมหน่ายทุกข์ นั้นทางแห่งวิสุทธิ ฯ

๓. มีน้อยนักในหมู่มนุษย์ เหล่าชนที่ลุถึงฝั่งโน้น ฝ่ายหมู่สัตว์นอกนี้มัว แต่แล่นเลียบฝั่งอยู่เท่านั้น ฯ

๔. ก็ชนเหล่าใดแล อนุวัตรตามธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักลุถึงฝั่ง ข้ามพ้นแดนมฤตยูที่ข้ามได้แสนยาก ฯ

๕. ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นสิ่งประเสริฐ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใส พูดก็ดีทำก็ดี แต่นั้นสุขย่อมไปตามเขา ประดุจเงาตามตน ฯ

๖. บุคคลผู้ตามเห็นอารมณ์ว่าไม่งามอยู่ สำรวมดีแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย และรู้จักประมาณในโภชนะ มีศรัทธา ปรารภความเพียร มารย่อมครอบงำไม่ได้ ประดุจลมไม่พัดยอดไศลให้สะเทือนได้ ฯ

๗. บัณฑิตมีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ทราบสิ่งที่เป็นสาระโดยเป็นสาระ และสิ่งที่ไม่เป็นสาระโดยไม่เป็นสาระ ย่อมลุถึงสิ่งที่เป็นสาระ ฯ

๘. บุรุษผู้จากไปนาน กลับมาแต่ไกลโดยสวัสดี ญาติมิตรและคนมิใช่อารี ย่อมยินดีว่ามาถึงแล้ว ฉันใด ฯ

๙. บุญก็ฉันนั้น ย่อมต้อนรับบุคคลผู้มีบุญได้ทำไว้แล้วจากโลกนี้ไปสู่โลกหน้า คุณญาติต้อนรับญาติที่รักผู้กลับมาถึงแล้ว ฉะนั้น ฯ

๑๐. เหตุนั้น ชนผู้มีอันจะตายเป็นธรรมดา พึงทำความดีอันก่อให้เกิดผลถึงสัมปรายภพ เพราะว่าบุญย่อมเป็นที่พำนักของปราณสัตว์ในปรโลก ฯ

อาทิตุตปริยายกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระกุศล ของพระบรมวงศ์เธอ
กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรกับพระโอรสพระธิดา
วันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ ฯ เป ฯ ตมฺปี อาทิตฺตนฺติ ฯ

บัดนี้จักรับประทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประกับพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระกุศลราศีทักษิณานุประทาน อันพระบรมวงศ์ยพิตรพร้อมด้วยพระโอรสพระธิดาทรงบำเพ็ญ เพื่อทรงอุทิศกัลปนาผลถวายแด่พระวิมาดายพิตร กรมพระสุทธาสินีนาฏ ยิยมหาราชปดิวรัตา โดยฐานพระญาติธรรมแลพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมตามสัตบุรุษวิสัย ฯ เมื่อกล่าวเฉพาะพระบรมวงศ์ยพิตร ได้ทรงตั้งอยู่ในฐานเป็นพระญาติผู้ใหญ่ ทั้งได้ทรงมีพระวิสสาสะเป็นอย่างดีซึ่งเป็นเครื่องนำให้สนิทสนมยิ่งขึ้น ต้องด้วยพระพุทธภาษิตว่า วิสฺสาสา ปรมา ญาตี ผู้คุ้นเคยชื่อว่าเป็นญาติอย่างยิ่ง ฯ ด้วยพระวิสสาสะนี้ พระวิมาดายพิตร ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระโอรสพระธิดาในพระบรมวงศ์ยพิตรเป็นหลายองค์ มีหม่อมเจ้าฉลาดลบเลอสรรค์เชฏฐโอรส ที่ได้ทรงรับพระมหากรุณา ด้วยพระอุปการคุณนานาประการเป็นนิทัศนะ ฯ ในระวางญาติต่อญาติ เมื่อต่างฝ่ายมีวิสสาสะและได้บำเพ็ญสังคหธรรมต่อกันเป็นอันดี ก็เป็นเครื่องที่ให้เกิดความอาลัย

ระลึกถึงต่อกันอยู่มิได้ขาดราง เหตุนั้นพระกุศลทักษิณานุประทาน อันพระยรมวงศ-
ยพิตรทรงบำเพ็ญนี้ เป็นอันได้ชื่อว่าได้ทรงบำเพ็ญพระญาติธรรมส่วนหนึ่ง เมื่อ
กล่าวเฉพาะพระโอรสพระธิดาในพระยรมวงศยพิตร ที่ได้ทรงรับพระมหากรุณา
แห่งพระวิมาดายพิตร ต่างทรงรู้สึกพระอุปการคุณนั้นฝังอยู่ในหฤทัยมิรู้วาย ซึ่ง
เป็นเหตุชวนขวายเพื่อจะบำเพ็ญกตเวทิธรรมตอบแทนพระคุณตามวิสัยแห่งสัตบุรุษ
พระกุศลนี้จึงเป็นไปด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม ฯ

พระวิมาดายพิตร พระองค์เป็นราชนารีที่ทรงพระคุณสมบัติเป็นพิเศษ
ควรแก่การเคารพนับถือแห่งพระยรมวงศานุวงศ์และประชุมชนทั่วไป ทรงพระ
ปัญญาหยั่งทรายเหตุแห่งหายนะและวัฑฒนะโดยประจักษ์ ทรงวางพระองค์เป็น
หลักโดยสมแก่พระชาติสมบัติ พระคุณสมบัติ และพระวัยอายุกาล ทรงรู้จัก
ประมาณคือความเหมาะแก่ที่จะทรงประกอบกิจตามวิสัยสามารถ ทรงรู้จักกาลกาล
เวลาอันเป็นไปอยู่อย่างไร ทรงใช้เวลาให้มีผลไม่ให้ล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์
ทรงรู้จักประชุมชนเป็นอย่างดี ทั้งในทางที่มีกิจการที่จะพึงเกี่ยวเนื่องกันอย่างไร
ทั้งในคราวสมาคม ทรงรู้จักเลือกบุคคลที่จะทรงวางให้เหมาะแก่กิจนั้น ๆ หรือ
ทรงเลือกหาคัดแต่สาธุชนที่นำไปในทางชอบ ท่านผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเห็นปาน
นี้เมื่ออุบัติขึ้นในโลกย่อมดำรงชีพอยู่เพื่อประโยชน์แลความสุขแห่งประชุมชนเป็น
อันมาก ฯ แต่สังขารเป็นสภาพที่เป็นไปตามเหตุ มีความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น ใน
ที่สุดมีความสลายไป ในระวางกลางมีความแปรไปตามอำนาจแห่งเหตุ ทั้งประกอย
ไปด้วยทุกข์ สังขารนั้นได้ชื่อว่าธรรมบ้าง เพราะเป็นสภาพที่ทรงอยู่ตามลักษณะนั้น
ใคร ๆ จะเข้าใจถูกหรือผิดก็คงอยู่ตามลักษณะนั้นเองไม่ยักย้าย แต่ผลแห่งความ
เข้าใจถูกแลผิดย่อมต่างกัน ความเข้าใจถูกย่อมทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความ
เข้าใจผิดย่อมทำประโยชน์ให้เสีย เช่นเกี่ยวกับการเดินทาง ระยะทางที่จะไปนั้น
ใกล้ไกลเท่าใดก็คงอยู่เท่านั้นเอง เมื่อเข้าใจถูกก็ไปถูกด้วยไม่ต้องเสียเวลา ถ้า

เข้าใจผิดก็ไปไม่ถูกหรือหลงต้องเดินวกเวียนอ้อมค้อมยืดยาวเกินกว่าระยะทางที่ควรเดิน ทำให้เปลืองเวลาเปล่า แม้สัตว์โลกเล่าก็ได้ชื่อว่าเดินทางไกล กล่าวคือท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ คนผู้เข้าใจผิดย่อมหลงวกเวียนไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ ฝ่ายผู้เข้าใจถูกมีปัญญาเห็นเหตุผลถ่องแท้อาจบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมทรงแสดงเหตุผลสั่งสอนสัตว์โลกให้เข้าใจถูกตามความเป็นจริงอย่างไร ด้วยตรัสกระจายกายใจออกเป็นส่วน ๆ เช่นทรงแสดงขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ทรงแสดงอายตนะ ๖ คือ จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ใจบ้าง เพื่อไม่ให้บุคคลยึดถือเป็นชิ้นเป็นอัน เป็นสัตว์เป็นบุคคล ตัวตนเราเขา รู้กำหนดเป็นส่วน ๆ ประดุจนายช่างผู้รู้จักทัพพสัมภาระแห่งรถหรือเรือนฉะนั้น ตรงกับภาษิตว่า

ยถา หิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมติ

เพราะความคุมเข้าแห่งอวัยวะของรถ จึงมีเสียงปรากฏว่ารถ ฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมีอยู่ ก็มีสมมติว่าสัตว์ ฉันนั้น ๆ แม้เมื่อกำหนดแยกออกเป็นส่วน ๆ เช่นนั้นแล้วก็ดี ยังควรกำหนดทุก ๆ ส่วนเหล่านั้นว่าประกอบไปด้วยทุกข์ ไม่มีอะไรนอกไปจากทุกข์ ดังภาษิตว่า

ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ

ความจริงทุกข์เท่านั้นเกิด ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่และเสื่อมไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ ๆ ข้อที่จะกำหนดเห็นโดยความเป็นทุกข์นั้น พึงเห็นทุกข์อันเป็นไปตามสภาพส่วนหนึ่ง คือ ชาติ ชรา มรณะ และทุกข์อันเป็นปกิรณกะ คือทุกข์จร ได้แก่โสกะ ปริเทวะ ทุกข โทมนัส อุปายาส อีกส่วนหนึ่ง กับทั้งมูลเหตุของทุกข์ซึ่งได้แก่กิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ในอาทิตตปริยายสูตร

ตรัสแสดงแยกกายใจออกเป็นอายตนะ ๖ แลธรรมที่สัมผัสต่อกันเป็นไป ทรงแสดงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน แต่ไม่ใช่ร้อนโดยธรรมชาติ ที่แท้มีสภาพอื่นเข้าไปทำให้ร้อนต่างหาก พระพุทธภาษิตในพระสูตรนั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวง จักษุคือ นัยน์ตา รูป วิญญาณอาศัยจักษุ สัมผัสคือความถูกต้องอาศัยจักษุ เวทนาที่เกิดเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย คือสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์บ้าง หมวดหนึ่ง โสตะคือ หู เสียง วิญญาณอาศัยโสตะ สัมผัสอาศัยโสตะ เวทนาที่เกิดเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ฆานะคือ จมูก กลิ่น วิญญาณอาศัยฆานะ สัมผัสอาศัยฆานะ เวทนาที่เกิดเพราะฆานะสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ชิวหา คือลิ้น รส วิญญาณอาศัยชิวหา สัมผัสอาศัยชิวหา เวทนาที่เกิดเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง กาย โผฏฐัพพะคืออารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย วิญญาณอาศัยกาย สัมผัสอาศัยกาย เวทนาที่เกิดเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง มนะคือ ใจ ธรรมคืออารมณ์ที่เกิดกับใจ วิญญาณอาศัยมนะ สัมผัสอาศัยมนะ เวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร อะไรมาเผาให้ร้อน เรากล่าวว่าร้อนเพราะไฟคือความกำหนัด ความโกรธ ความหลง ร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศกร่ำไรรำพัน เจ็บไข้ เสียใจ คับใจ ไฟกิเลส ไฟทุกข์ เหล่านี้มาเผาให้ร้อน ฯ ตามพระพุทธภาษิตนี้ทรงแสดงแยกสภาพอันทำให้ร้อนเป็น ๒ แผนก เป็นกิเลสแผนกหนึ่ง เป็นทุกข์แผนกหนึ่ง กิเลสเป็นตัวเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์ ทุกข์เป็นผลของกิเลส กิเลส คือราคะ โทสะ โมหะ ได้ชื่อว่าไฟเพราะเผาสันดานสัตว์ให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิจ บุคคลผู้หมกมุ่นอยู่ในกามารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสย่อมมีจิตเร่าร้อนที่พาให้ทะยานอยากได้สุขยิ่ง ๆขึ้นไป เมื่อสมหวังในส่วนหนึ่ง แต่ก็ไปขัดข้องอยู่ในส่วนอื่น หรืออารมณ์ที่น่าปรารถนารักใคร่เหล่านั้นวิบัติไป ก็ทำให้เดือดร้อนกระวนกระวาย เพราะฉะนั้นจึงมีพระพุทธภาษิตตรัสว่า

ราคคฺคิ ทหติ มจฺเจ นเร กามสุ มุจฺฉิเต

ไฟคือราคะย่อมเผานรชนผู้สยบอยู่ในกามารมณ์ ฯ บุทคลผู้มีจิตชุ่นอยู่ด้วยโทสะเมื่อมีอารมณ์ที่ไม่พอใจมากระทบ มิได้ใช้ขันติความอดทนและโสรัจจะความสงบเสงี่ยมเข้าเป็นเครื่องหักห้าม ผูกโกรธไว้ดำเนินไปถึงพยาบาทคิดแก้แค้นทดแทนเขา โทสะนั้นย่อมเป็นไฟเผาสันดานบุคคลนั้นให้เดือดร้อนและพลอยลนบุคคลอื่นให้เดือดร้อนด้วย ดังพระพุทธภาษิตว่า

โทสคฺคิ ปน พฺยาปนฺเน นเร ปาณาติปาติโน

ส่วนไฟคือโทสะ ย่อมเผานรชนผู้มีจิตพยาบาทปลงชีวิตสัตว์ ฯ บุคคลผู้มีจิตอันโมหะเข้าครอบงำย่อมหลง ไม่รู้ทางที่ควรดำเนิน ไม่รู้จักผิดชอบชั่วดี บางคนที่รู้จักผิดชอบชั่วดีอยู่ ทั้งปรารถนาความดีก็มีอยู่เป็นอันมาก ถึงอย่างนั้นยังดำเนินผิดทางก็มี ที่ไม่รู้จักผิดชอบจะดำเนินถูกทางนั้น เป็นของที่มีไม่ได้ เพราะฉะนั้นโมหะจึงเป็นไฟอันสำคัญที่เผาบุคคลให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิจ เหตุไม่รู้จักเลือกหาทางที่จะพ้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

โมหคฺคิ ปน สมฺมุฬฺเห อริยธมฺเม อโกวิเท

ส่วนไฟคือโมหะ ย่อมเผานรชนผู้หลงงมงาย ไม่ฉลาดในอริยธรรม ฯ ส่วนเพลิงทุกข์แบ่งเป็น ๒ แผนก คือ สภาวทุกข์ ทุกข์ประจำ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ แผนกหนึ่ง ปกิรณกทุกข์ ทุกข์จรมิโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแผนกหนึ่ง ทุกข์ทั้ง ๒ แผนกนั้น เมื่อรวบยอดเข้ากล่าวก็รวมลงใน ยมฺปีจฺฉ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขํ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์ ทุกข์คือความปรารถนาไม่สมหวัง ชาติเป็นเบื้องต้นของทุกข์ ซึ่งเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์อย่างหนึ่ง ชราก็คือความแปรของสังขาร มรณะก็คือความสลายในที่สุด เป็นของเป็นไปตามสภาพไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ แต่เมื่อมีความไม่อยากแก่ไม่อยากตายซึ่งเป็นความปรารถนาฝ่ายอธรรมมาเข้าช่วยด้วย ก็เพิ่มทุกข์ขึ้นอีกส่วนหนึ่ง โสกะปริเทวะเป็นต้นก็ตามมา แม้ปรารถนาอารมณ์ประการอื่นก็รวมอยู่ในข้อปรารถนาไม่สมหวังทั้งนั้น ที่เป็นเหตุทำจิตให้เดือดร้อนประดุจไฟที่ลนให้เร่าร้อนอยู่ ฯ เหตุนั้นสาธุชนผู้สดับแล้ว

ได้ความรู้ตามเป็นจริง ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทปฏิบัติเพื่อดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์ให้บรรเทาลง ก็จะได้ความเย็นเป็นผาสุก ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า นิพพานำ ปรมำ สุขำ พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ฯ ธรรมชาติที่ดับไฟกิเลสมี ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น และดับกองทุกข์มี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอาทิได้สนิทชื่อว่าพระนิพพาน เป็นสุขเกษมสำราญอย่างยิ่ง เพราะหมดเหตุเครื่องเร่าร้อนและดับทุกข์โทมนัสทั้งมวล ฯ ส่วนมรรคาอันเป็นที่สุดที่จะพึงบรรลุถึงโลกุตตรสุข ทรงแสดงว่า บุคคลผู้ปรารถนาพึงดำเนินตามพระอริยมรรค ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบเป็นประการต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นปริโยสาน ย่นลงในศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเครื่องรักษากายวาจาจิตและทิฏฐิความเห็นให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษ ทั้งอย่างหยาบอย่างกลางและอย่างละเอียด ดับไฟกิเลสให้หมดสิ้นเชิง ไฟทุกข์จึงดับไป เป็นเอกันตบรมสุข สุขอย่างยิ่งโดยส่วนเดียว ไม่มีทุกข์เจือปน ฯ

พระกุศลทักษิณานุประทาน อันพระยรมวงศบพิตรพร้อมด้วยพระโอรสพระธิดา ทรงยำเพ็ญอุทิศถวายแด่พระวิมาดาบพิตร กรมพระสุทธาสินีนาฏยิยมหาราชปดิวรัตา โดยพระญาติธรรมและพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมนั้น ของสำเร็จเป็นไปเพื่อเพิ่มพูนสุขสมบัติแด่พระวิมาดาบพิตรนั้น โดยฐานะนิยมสมพระอุทิศนเจตนา ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์จะได้รับประทานสวดโมกขุปายคาถาโดยสรภัญวิธี อนุรูปแก่พระกุศลราศีทักษิณานุประทาน ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร ฯ

พระธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อคร้ังยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการพระกุศลพระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ

วันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ชิรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรำ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรำ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตีติ ฯ

บัดนี้เป็นกาลวิปปโยค ที่สยามรัฐได้เสียเจ้านายผู้ใหญ่ผู้ทรงพระคุณสมบัติอันเป็นที่รักใคร่เคารพนับถือแห่งประชุมชนเป็นอันมากไปพระองค์หนึ่ง คือพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ซึ่งได้เสด็จสิ้นพระชนม์เสียแล้วที่กรุงปารีส ในเวลา ๑๑ นาฬิกา แห่งวันที่ ๒๗ เมษายนนี้ พระองค์เป็นพระเชฏฐโอรสแห่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยิยมหาราชาธิราชพระองค์ทรงพระเจริญด้วยการศึกษาเป็นอย่างดี ทั้งทรงมีพระทัยใฝ่ประโยชน์อยู่เป็นเนืองนิตย์ ได้ทรงกระทำกิจแก่ชาติพระศาสนาและพระมหากษัตริย์เป็นอเนกประการ กล่าวโดยเฉพาะในทางพระศาสนาทรงใฝ่พระทัยศึกษาภาษาบาลีจนมีความรู้ได้รับพระเกียรติยศยกย่องในชั้นเปรียญ ๕ ประโยค แต่ว่าทรงสามารถเทียบเคียงในนานาภาษาได้เยี่ยมกว่าชั้นเปรียญเป็นอันมาก ในส่วนพระกรณียกิจได้ทรงรับพระราชภาระในการพิมพ์พระไตรปิฎกสยามรัฐจนสำเร็จบริบูรณ์ ทั้งได้ทรงอาราธนาพระเถรานุเถระ ให้ชำระคัมภีร์อรรถกถาฎีกาและปกรณ์พิเศษ อันเกื้อกูลแก่ความรอบรู้ในพระไตรปิฎกพุทธวจนะนั้น จัดการพิมพ์ด้วยอักษรสยามให้

แพร่หลาย จัดว่าได้ทรงทำกิจอันสำคัญในพระพุทธศาสนาส่วนหนึ่ง เมื่อพระองค์มาเสด็จละพระชนมชีพไปในเวลาที่ทรงสามารถกระทำกิจที่เป็นประโยชน์อยู่มากหลาย จึงเป็นที่ตั้งแห่งความอาลัยของประชุมชนผู้รู้ประจักษ์ในพระคุณสมบัติ แต่เมื่อมาคำนึงถึงพระพุทธภาษิตที่ทรัสสอนให้พิจารณาธรรมดาของสังขาร ก็พอเป็นเครื่องบรรเทา สมเด็จพระรู้มีพระภาคเจ้าทรัสสอนให้กำหนดรู้สภาวะของสังขารอันเป็นไปเช่นไรแล้ว ตั้งตนไว้ในธรรมานุธรรมปฏิบัติ ตามพระพุทธภาษิตที่ทรัสว่า ชิรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา ราชรถของพระเจ้าแผ่นดินอันวิจิตรดียังรู้จักเก่าคร่ำคร่า อโถ สรีรมฺปิ ชรำ อุเปติ อนึ่งแม้ร่างกายนี้ก็ย่อมเข้าถึงชรา สตญฺจ ธมฺโม น ชรำ อุเปติ ผ้ายว่าธรรมของสัปปุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ สัปปุรุษทั้งหลาย ย่อมเทราให้สัปปุรุษด้วยกันเข้าใจ ดังนี้ ฯ

อธิบายความแห่งพระบาลีนั้นว่า สังขารคือสภาวะอันปรุงจากธรรมชาติบ้างจากพัสดุต่าง ๆ บ้าง ประชุมเข้าเป็นรูปเป็นกาย มี ๒ ประการ สภาวะที่ควบคุมกันเข้าด้วยอาศัยความปรุงแต่งแห่งธรรมชาติบ้าง ด้วยอาศัยความคิดของมนุษย์ปรุงขึ้นจากพัสดุหรืออาตุต่างอย่างบ้าง ที่ไม่มีชีวิตจิตใจครองเรียก อนุปาทินนก ประการ ๑ สภาวะที่ธรรมชาติคุมกันเข้าด้วยอาศัยอุตุนิยมความเหมาะแห่งความอบอุ่นบ้าง กาลนิยมความเหมาะแห่งกาลบ้าง สัมผัสนิยมความเหมาะแห่งสัมผัสบ้าง มีชีวิตจิตใจครอง ต่างเป็นมนุษย์ ต่างเป็นสัตว์ เรียก อุปาทินนก ประการ๑ สังขารทั้ง ๒ ประการนี้มีความซำรุดแปรปรวนเป็นลักษณะอย่างเดียวกัน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกความเก่าคร่ำคร่าของราชรถ ขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่ไม่มีใจครอง ทรงยกความเข้าถึงชราแห่งร่างกายขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่มีใจครอง ฯ อันรถที่นายช่างถือเอาพัสดุนั้น ๆ จัดปรุงทำขึ้น แล้วตกแต่งให้วิจิตร ยิ่งเป็นราชรถ ยิ่งได้รับความรักษาเป็นอย่างดี ถึงอย่างนั้นเมื่อใช้ไป ๆ ก็เก่าคร่ำคร่าลงทุกที เครื่องประดับประดาก็หมอง ที่ต่อนั้น ๆ ก็คลอนง่อนแง่นไม่คงทน ใช่แต่เท่านั้นของใหม่ ๆ เกิดขึ้นดีกว่าของเก่าขึ้นไป ของเก่าก็เป็นเลวลงไป เช่นเกวียน รันแทะ รถเทียม

ม้าต่างชนิด จนถึงรถยนต์เป็นที่สุด ที่ให้สำเร็จกิจการไปมาทางสถลมารค ถึงของอื่น ๆ ก็เป็นคุณเดียวกัน เช่นเครื่องแต่งกายของมนุษย์ เมื่อแรกก็เป็นของใหม่ ครั้นใช้ไปก็เก่า และก็เป็นที่นิยมว่าสวยงามในสมัย ๑ ครั้นพ้นสมัยนั้นไปแล้ว กลายเป็นของเร่อร่าไม่น่าดู ถึงน่าขวนหัวก็มี นี้เป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่ไม่มีใครครอง ฯ แม้ร่างกายนี้ก็เหมือนกัน เมื่อยังตั้งอยู่ในปฐมวัยก็สดใสเปล่งปลั่งมีกำลังแข็งแรง ความคิดความอ่านก็เฉียบแหลม ครั้นล่วงวัยนั้นไปก็ทรุดโทรมลงไปโดยลำดับ ความสดใสเปล่งปลั่งก็หมดไป กำลังกายก็ถอยลง สติปัญญาก็เชื่องมชาพ้นเพื่อน มีอุปมาประดุจบุคคลผู้เดินข้ามสะพานเบื้องต้นค่อนขึ้นสูง จนถึงที่ราบเสมอกลางสะพาน แล้วก็ลดต่ำลงทางฟากโน้นโดยลำดับไป ตามมติของพระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาอรรถกถาชาดก จัดลำดับของอายุไว้เป็น ๑๐ ระยะ ๆ ละ ๑๐ ปี ๆ ระยะที่ ๑ ตั้งแต่แรกเกิดมาจนถึงอายุ ๑๐ ปี ระยะนี้เรียกมันททสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่อยู่ในฐานะแห่งความเป็นผู้อ่อน คือยังอ่อนอยู่ด้วยประการทั้งปวง ทั้งร่างกายกำลังวังชาและสติปัญญาความสามารถ ระยะที่ ๒ ตั้งแต่ ๑๐ ปีไปหา ๒๐ ระยะนี้เรียกขิฑฑาทสกะ แปลว่าระยะ ๑๐ ปีที่กำลังสนุกสนานเพลิดเพลินอยู่ด้วยการเล่น ไม่มีทุกข์ร้อน ระยะที่ ๓ ตั้งแต่ ๒๐ ปีไปหา ๓๐ ระยะนี้เรียก วรรณทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่บริบูรณ์เต็มที่แห่งผิวพรรณความสดใสเปล่งปลั่งหยุดเจริญอยู่เพียงนี้ ระยะที่ ๔ ตั้งแต่ ๓๐ ปีไปหา ๔๐ ระยะนี้เรียก พลทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่บริบูรณ์เต็มที่แห่งกำลังกายเบื้องหน้าแต่นี้มีแต่จะลดถอย ระยะที่ ๕ ตั้งแต่ ๔๐ ปีไปหา ๕๐ ระยะนี้เรียกปัญญาทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่บริบูรณ์เต็มที่แห่งกำลังปัญญา เป็นผู้มีความสามารถมีสติสัมปชัญญะรอบคอบบริบูรณ์ นี้เป็นสุดเขตแห่งวัฒนภักษ์ ฝ่ายแห่งความเจริญประดุจบุคคลผู้ขึ้นถึงที่สูงสุด ระยะที่ ๖ ตั้งแต่ ๕๐ ปีไปหา ๖๐ ระยะนี้เรียก หานิทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่ย่ายหน้าลงสู่ความเสื่อม ระยะที่ ๗ ตั้งแต่ ๖๐ ปีไปหา ๗๐ ระยะนี้เรียกปัพภารทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่มีร่างกายเงื้อมไปเบื้องหน้า แสดงอาการชราให้ปรากฏ ระยะที่ ๘ ตั้งแต่ ๗๐ ปีไปหา ๘๐ ระยะนี้

เรียก วังกทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่มีร่างกายคดค้อมงอมเป็นวงก์ ระยะที่ ๙ ตั้งแต่ ๘๐ปีไปหา ๙๐ ระยะนี้เรียก โมมูหทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่มีความหลงใหลฟั่นเฟือน ระยะที่ ๑๐ ตั้งแต่ ๙๐ ปีไปหา ๑๐๐ ระยะนี้เรียก สยนทสกะ แปลว่า ระยะ ๑๐ ปีที่อยู่ด้วยอิริยาบถนอน คือนอนรอความตาย ตามมติที่พระอรรถกถาจารย์จัดลำดับไว้นี้ แม้ไม่ถูกทั่วไป แต่ก็จัดเป็นเยภุยยนัย มิถูกเป็นส่วนมาก ทั้งเป็นเครื่องให้ได้สติกำหนดรู้ระยะกาลอันผ่านพ้นมาเพียงไร แต่มิใช่ว่าจะผ่านพ้นตลอดไปได้ทุกคน เนื่องด้วยเหตุที่ประมวลมา ใช่แต่เท่านั้น ความเปลี่ยนแปลงของสังขตธรรมยังเนื่องด้วยกาลเทศะ เช่นในครั้ง ๑ เคยเป็นคนสามารถ จนเป็นที่นิยมนับถือในประชุมชน ครั้นพ้นสมัยไปแล้ว ความรู้ความสามารถเท่าที่เป็นอยู่เช่นนั้นกลับใช้ไม่ได้ ไม่ทันคนในภายหลังก็มี นี้เป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารที่มิใครอง ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ทรงแสดงสังขารที่มีชราเป็นลักษณะเสมอกันทั้ง ๒ ประการอย่างนี้แล้ว หวังจะทรงชักนำบริษัทให้ตั้งอยู่ในคุณสมบัติอันเป็นความดีงามแก่ตน จึงทรงแสดงธรรมของสัปปุรุษ ว่าเป็นคุณที่ไม่เข้าถึงความชราคือความแปรปรวน ฯ ความประพฤติสงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อย และความปฏิบัติอันชักนำให้เป็นผู้เช่นนั้น ชื่อว่าธรรมของสัปปุรุษ โดยต้นเค้า ฯ กล่าวโดยประเภท ธรรมของสัปปุรุษมีหลายอย่าง จักแสดงพอเป็นอุทาหรณ์แต่อย่าง ๑ ซึ่งเรียกว่า ธรรม ๗ ประการ ฯ ธรรม ๗ ประการนั้น คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา ฯ ศรัทธานั้น คือความเชื่อเหตุผลที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อในทางกรรมทางผลว่า ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ศรัทธานี้เป็นคุณที่ให้บุคคลประพฤติความดีมั่นคง ไม่เช่นนั้น ความประพฤติก็จะผันแปรไปเพราะเหตุการณ์นั้น ๆ ที่เข้ามายั่วยวนหรือคุกคาม จึงมีพระพุทธภาษิตสรรเสริญไว้ว่า เป็นเหมือนเพื่อนสองข้าง เป็นเหมือนเสบียงข้าง ของผู้เดินทาง ฯ หิรินั้น คือความละอายแก่ใจไม่กล้าทำยาย โอตตัปปะนั้น คือความเกรงกลัวต่อความผิดธรรม คุณ ๒ ประการนี้ มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า เป็นธรรมอันผ่องแผ้วและรักษาโลก เมื่อเกิดในสันดานของผู้ใดแล้ว ยังผู้นั้นให้

ประพฤติกายวาจาใจในทางบริสุทธิ์ทั้งในที่ลับทั้งในที่แจ้ง และคุ้มครองผู้นั้นไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ในหมู่ใดชนทั้งหลายมีหิริโอตตัปปะมากด้วยกัน ในหมู่นั้นความเยินดีเยินกันย่อมมีน้อย ฯ พาหุสัจจะนั้น คือความได้ยินได้ฟังมาก ความได้เล่าเรียนศึกษามาก รู้จักผิดรู้จักชอบ รู้จักได้รู้จักเสีย รู้จักยาชั่วรู้จักบุญ คุณข้อนี้เป็นบรรทัดแห่งความประพฤติ ถ้าไร้จากได้ยินได้ฟังแล้ว ยากที่จะประพฤติกายวาจาใจให้ถูกต้องได้ ฯ วิริยะนั้น คือความเพียรอันให้กล้าหาญในที่จะระมัดระวังและละเว้นความชั่วต่าง ๆ และในที่จะทำและรักษาความดีนั้น ๆ คุณข้อนี้เป็นเหตุยังบุคคลให้ล่วงทุกข์เสียได้ ผู้ใดปราศจากความเพียร ผู้นั้นย่อมจมอยู่ในทุกข์หาสุขมิได้เลย ฯ สตินั้น คือความนึกได้ก่อน ในเมื่อจะทำอะไร จะพูดอะไร จะคิดอะไร คนปราศจากสติย่อมมักทำผิด พูดผิด คิดผิด ใจอันหาสติควบคุมมิได้ย่อมพล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ยั้งไม่อยู่ ดุจรถที่ม้าพาวิ่งไปตามลำพังหาสารถีกำกับมิได้ สตินี้ย่อมยังบุคคลให้รู้จักประหยัด ท่านกล่าวว่า เป็นธรรมปลุกให้ตื่นอยู่ในโลก ฯ ปัญญานั้น คือความรู้เหตุผลนั้น ๆ โดยท่องแท้ คนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกชื่อว่าตกอยู่ในกระแสของธรรมดา ถ้าไม่เข้าใจเหตุผลก็ไม่สามารถจะหลีกพ้นวิบัติและไม่ได้บรรลุความสวัสดี เมื่อมีปัญญารู้เท่าทันเหตุผลได้เพียงใดก็หลีกพ้นจากวิบัติและบรรลุความสวัสดีได้เพียงนั้น มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญปัญญาว่า เป็นแสงสว่างอันประเสริฐไม่มีแสงอื่นจะเสมอเหมือน คนมีปัญญาใช่จะคุ้มได้แต่ตน ย่อมคุ้มได้ตลอดถึงคนอื่นที่เนื่องด้วยตนด้วย เหตุนั้นบัณฑิตจึงได้สรรเสริญชีวิตของผู้มีปัญญาว่าประเสริฐสุด ฯ สติและปัญญา ๒ ประการนี้ถ้อยทีมีอุปการะแก่กัน ปัญญาสอดส่องเหตุผลนั้น ๆ สติคอยกำกับให้รู้จักยั้งและเลือกเอาแต่ที่ควรเป็นประมาณ ฯ ธรรม๗ ประการนี้มีในบุคคลผู้เป็นสัตบุรุษ จึงได้ชื่อว่าธรรมของสัตบุรุษต่างเป็นอุปการะให้ประพฤติเป็นคนสงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อย ฯ บัณฑิตในอดีตกาลก็ได้สรรเสริญธรรม ๗ ประการนี้มาแล้ว ในปัจจุบันนี้ก็เป็นอยู่เช่นนั้น ถึงในอนาคตก็จะไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น คงจะไม่มีใครนิยม ความเชื่องมงาย ไม่รู้จักละอาย ไม่รู้จักเกรงผิด ไม่สนใจศึกษา เกียจคร้าน พลั้งเผลอ

โง่เขลาทุกสมัย เหตุนั้นธรรมของสัตบุรุษจึงชื่อว่าไม่เข้าถึงชรา คือความแปรผัน คงเป็นที่นิยมยั่งยืนเสมอไป อันบัณฑิตย่อมชักนำในประโยชน์ จึงได้เราให้บัณฑิตด้วยกันเข้าใจความ ดังนี้ ฯ

สาธุชนทั้งหลายได้สดับพระพุทธภาษิตดังวิสัชนามานี้ พิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งหลายล้วนมีความแปรปรวนทุกสิ่ง ก็พึงตั้งตนไว้ในธรรมของสัตบุรุษ ๗ ประการ ซึ่งเป็นคุณอันยั่งยืนไม่แปรผัน เช่นนี้จักได้สมกับพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญไว้ว่า เป็นผู้มีชราพยาธิมรณะเป็นธรรมดา แต่แสวงหาคุณที่พ้นจากความเป็นอย่างนั้น ชื่อว่าแสวงหาประเสริฐ ฯ สาธุชนผู้พบเห็นวิปริณามธรรมของสังขาร พึงคำนึงถึงโดยอุบายที่ชอบ ทำให้เกิดประโยชน์แก่ตนแก่ท่าน โดยสมควรแก่เวลาดังพรรณนามาฉะนี้ ฯ อนึ่งของพร้อมกันตั้งใจอุทิศส่วนกุศลถวายแด่พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรินทรนาถ ผู้เป็นเจ้านายผู้ใหญ่ที่ได้ทรงทำประโยชน์แก่ชาติศาสนาพระมหากษัตริย์เป็นอเนกประการ ซึ่งเสด็จสิ้นพระชนม์แล้วนั้น เพื่อสำเร็จประโยชน์และความสุขแก่พระองค์สิ้นกาลนาน ฯ

ปุญญนันทนกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในการบำเพ็ญพระราชกุศลบัญญาสมวารของ

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชานีนิวัติ

กับหม่อมประยูร โสณกุล ณ อยุธยา

วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ

ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโตติ ฯ

บัดนี้จักรับประทานถวายพระธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบัญญาบารมี อนุโมทนาในพระกุศลทักษิณานุปทาน ขันพระวรวงศ์ยพิตรพร้อมด้วยชายาและโอรสธิดา ทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศกัลปนาผล เฉพาะแด่ท่านผู้หญิงยมราช ในอภิลักขิตกาลที่ล่วงได้ ๕๐ วัน แต่วันอนิจกรรมมา เป็นพระปฏิปทาส่วนอปายนธรรมโดยฐานที่พระวรวงศ์ยพิตรเกี่ยวเนื่องด้วยกุลสัมพันธ์และเป็นส่วนกตัญญูกตเวทิตาธรรม แห่งหม่อมประยูรและโอรสธิดา โดยที่ท่านผู้หญิงยมราชดำรงอยู่ในฐานเป็นบุพพการิณี ฯ อปายนธรรมและกตัญญูกตเวทิตาธรรมทั้ง ๒ นี้ ถึงซึ่งความนับเข้าในสัปปุริสธรรมตามขัณฑิตวิสัย โดยพระพุทธภาษิตว่า มาตาเปติภรํ ชนฺตุ เป็นต้น แปลความว่า เทพเจ้าชั้นดาวดึงสสวรรค์ ย่อมกล่าว

สรรเสริญนรชนผู้เป็นบุคคลเลี้ยงมารดาบิดา มีสัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่ในสกุล ว่าเป็นสัปปุรุษ ดังนี้ ฯ ตามพระพุทธภาษิตนี้ทรงยกอปจายนธรรมว่าเป็นที่ ๒ รองจากมาตาปิตุอุปัฏฐานกิจ เป็นกิจวัตรอันสัปปุริสชนพึงประพฤติด้วยประการหนึ่ง ฯ อันประชุมชนที่เป็นไปอยู่ในโลก ที่เนื่องกันโดยฐานญาติฐานมิตรและฐานที่เป็นพวกเดียวกัน ที่มีสามัคคีพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน นอกจากจะมีเหตุอย่างอื่นเป็นเหตุแล้ว จำต้องมีอปจายนธรรมเป็นเหตุด้วยประการหนึ่ง จะเว้นเสียหาได้ไม่ บุคคลผู้เจริญโดยชาติก็ดี โดยคุณก็ดี โดยวัยก็ดี ก็จำจะต้องเคารพอ่อนน้อมต่อบุคคลอื่น ผู้เจริญกว่าตนโดยฐานนั้น ๆ เพราะว่าบุคคลทั้งหลายเมื่อเทียบกันเข้า ถึงแม้ว่าจะเป็นผู้เจริญกว่าผู้อื่นโดยฐานหนึ่ง แต่ก็อาจต่ำกว่าเขาโดยฐานอื่น เป็นดังนี้โดยมาก เพราะฉะนั้น ท่านผู้เจริญโดยชาติ จึงแสดงคารวะอ่อนน้อมต่อผู้อื่นผู้เจริญกว่าโดยคุณหรือโดยวัย ฝ่ายท่านผู้เจริญโดยคุณหรือโดยวัยเล่า ก็แสดงคารวะอ่อนน้อมต่อบุคคลผู้เจริญกว่าโดยฐานอื่นเช่นเดียวกัน ฉะนั้นบุคคลผู้เกิดมาในโลกที่จะไม่ต้องแสดงคารวะต่อผู้อื่นนั้นเป็นไม่มี นี้กล่าวโดยวิสัยแห่งสัปปุรุษผู้ฉลาดในธรรมนิยม อปจายนธรรมนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า เป็นเหตุแห่งความสรรเสริญในชั้นหนึ่ง และเป็นเหตุแห่งสุขในสัมปรายภพ ต้องกับภาษิตว่า เย วุฑฺฒา อปจายนฺติ เป็นต้น มีเนื้อความว่า นรชนเหล่าใดฉลาดในธรรม มาเคารพนบนอบท่านผู้เจริญเป็นอาจิณปฏิบัติ ชนเหล่านั้นอันบัณฑิตจะพึงสรรเสริญในชั้นหนึ่ง และสัมปรายภพของชนเหล่านั้นก็เป็นสุคติด้วย ดังนี้ ฯ พระวรวงศ์บพิตร ทรงแสดงอปจายนะต่อท่านผู้หญิงยมราชผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ใหญ่โดยกุลสัมพันธ์ จัดว่าได้ทรงดำเนินไปในปฏิปทาแห่งสัปปุรุษบุคคล ฯ ส่วนกตัญญูกตเวทิตาธรรมเล่า จัดว่าเป็นคุณธรรมสำคัญที่เป็นภูมิพื้นของสัปปุริสชนโดยแท้ เพราะบุคคลผู้เกิดมาในโลก ต่างฝ่ายต่างมีกรณียะอันจะพึงกระทำต่อกันตามหน้าที่ ผู้ใหญ่ตั้งต้นแต่มารดาบิดามีอุปการะก่อน ที่เป็นเหตุให้ผู้น้อยตั้งต้นแต่บุตรธิดามีชีวิตยืนยงคงมาได้ ตลอดจนถึงให้เจริญด้วยคุณงามความดี

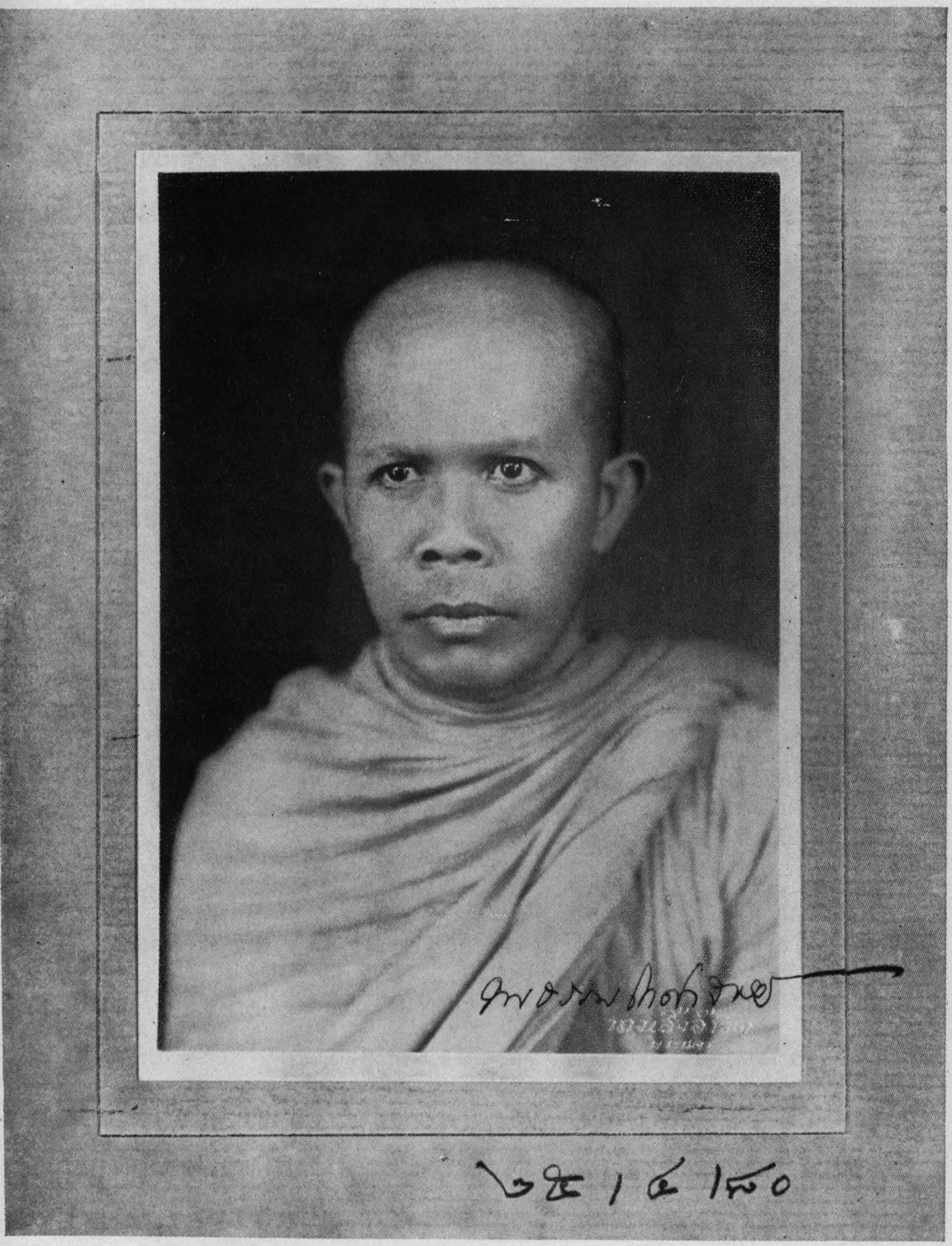
สามารถตั้งเนื้อตั้งตัวได้ มารดาบิดาที่ได้ชื่อว่าบุพพการี ไม่เพียงสักแต่ว่าเป็นมารดาบิดาเขา จะต้องทำหน้าที่อันสมควรแก่ตน ฝ่ายผู้น้อยในกาลที่ตนเป็นวิญญูชน คือรู้จักชั่วดี มีความระลึกรู้อุปการะของท่าน จัดเป็นกตัญญู ได้ตอบแทนพระคุณท่านโดยสมควร จัดเป็นกตเวที บุคคลผู้เป็นกตัญญูกตเวทีจัดว่าเป็นผู้มีสิริอยู่กับตน เป็นคนไม่อาภัพ สามารถทำความเบิกบานใจให้เกิดแก่ท่านผู้เป็นเจ้าพระคุณแห่งตน ฉะนั้นจึงมีภาษิตสรรเสริญว่า

นิมิตฺตํ สาธุรูปานํ กตญฺญุกตเวทิตา

ความกตัญญูกตเวทีเป็นเครื่องหมายของคนดี ดังนี้ ฯ บุพพการีบุคคลกับกตัญญูกตเวทีบุคคลทั้ง ๒ นี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสรรเสริญว่าหาได้ยากในโลก โดยอรรถว่า ยากที่จะพร้อมมูลกันเข้าได้ คือทั้ง ๒ ฝ่ายต่างทำกรณียะสมควรกลมเกลียวกันนั้น หาได้ยาก มีในสกุลใดที่ใด สกุลนั้นนั้นก็มีแต่เจริญ ฯ ในระหว่างท่านผู้หญิงยมราชและหม่อมประยูร โสณกุล จัดว่าต่างฝ่ายได้ทำกรณียะอันสมควรแก่กันตามหน้าที่ ท่านผู้หญิงยมราชตั้งอยู่ในฐานเป็นบุพพการิณี เป็นประคุณมารดาในที่ทุกสถาน ได้อภิบาลทะนุถนอมมาตั้งแต่เยาว์วัย ตลอดจนได้อบรมให้เจริญด้วยคุณสมบัติ ฝ่ายหม่อมประยูรก็ตั้งตนเยี่ยงธิดาที่ดี นำให้เกิดความชื่นบานแก่ท่านผู้เป็นบิดาและท่านผู้ตั้งอยู่ในฐานมารดาไม่น้อย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภถึงบุตรที่ดี ตรัสว่า นนฺทติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา ผู้มีบุตรย่อมชื่นชมด้วยบุตรฉะนั้น ฯ

ท่านผู้หญิงยมราช เมื่อกล่าวโดยคุณสมบัติ จัดว่าเป็นกัลยาณีนารีได้ผู้หนึ่ง ได้อุบัติมาในสกุลผู้มียรรดาศักดิ์ ตั้งแต่เยาว์จนเจริญวัย ตั้งตนไว้เป็นอันดี ตั้งอยู่ในโอวาทแห่งมารดาบิดาไม่ล่วงละเมิด ไม่ทำตนให้เป็นที่หนักใจของบุพพการีและบุพพการิณีแห่งตน จัดว่าเป็นธิดาที่ดีในสกุล ฯ ครั้นถึงคราวที่วัยสมควรที่จะครองเหย้าเรือน ก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยิ่งมหาราชาธิราชเป็นอันมาก ยากที่จะหาผู้ได้รับถึงเพียงนั้น เนื่องด้วยทรงพระมหากรุณาใน

ท่านมหาอำมาตย์นายกผู้ภัสดา ซึ่งในเวลานั้นได้ทรงตระหนักแน่พระราชหฤทัยว่าท่านจะเป็นผู้สามารถในราชกรณียกิจอันใหญ่ยิ่งในภายหน้า อันความข้อนี้จะได้มีปรากฏในประวัติของท่าน ต่อจากนั้นก็ทำหน้าที่แห่งภรรยาที่ดีตลอดมา แม้จะต้องจากถิ่นฐานออกไปอยู่ประเทศยุโรปอันมิใช่บ้านเกิดเมืองนอนของตน ทั้งมิได้คุ้นเคยแก่ขนบธรรมเนียมของเขา ก็มีปรีชาฉลาดสามารถรักษากิริยาวาจาให้เป็นไปสมควรแก่กาลเทศะ จัดว่าเป็นปริสัญญูผู้รู้ยิ่งรู้จริงผู้หนึ่ง นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ช่วยภัสดาในการอภิบาลพระราชกุมารพระราชโอรสพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลายพระองค์ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นภาระของภัสดา ทุกประองค์ต่างพอพระทัยในอัธยาศัยของท่านผู้หญิงยมราช ทรงพระเมตตากรุณาสนิทสนมจนตลอดอวสานกาล เป็นที่น่าเสียดายว่าทุกพระองค์เหล่านั้นต่างสวรรคตและสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน มิฉะนั้นในอวสานกาลนี้จะได้รับพระราชทานพระมหากรุณา อันปรากฏเป็นอันมาก นี้เป็นคุณสมบัติอันหาได้ยากอีกประการหนึ่ง ครั้นได้กลับคืนมาสู่ประเทศชาติของตน ท่านผู้ภัสดาก็เจริญด้วยยศศักดิ์ใหญ่ยิ่งขึ้นโดยลำดับกาล เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กระทรวงนครบาล และกระทรวงมหาดไทยเป็นที่สุด ซึ่งล้วนแต่เป็นราชการที่ใหญ่และยากอันจะพึงลุล่วงไปด้วยความรอบคอบและปรีชาสามารถมิใช่น้อย ประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และพระบาทสมเด็จประมงกุฎเกล้า ฯ เป็นเหตุอุปถัมภ์ ท่านผู้หญิงยมราชก็ตั้งตนไว้ในฐานะแห่งมัตตัญญูบุคคล คือเป็นผู้รู้จักประมาณในที่ทุกสถานในการที่ควรจะปฏิบัติอย่างไร ไม่ทำใจให้ฟูขึ้นเพราะอิฏฐารมณ์ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุขเกินสมควร ยิ่งเป็นผู้เจริญขึ้นเช่นนั้น แม้เพียงกิจการอันเป็นส่วนเคหสถานบ้านเรือนก็มากขึ้นตามกัน เพื่อสมแก่ฐานะของบุคคล ท่านผู้หญิงยมราชก็จัดว่าเป็นแม่เรือนอย่างดีไม่มีบกพร่อง เป็นเหตุให้ท่านผู้ภัสดาไม่ต้องห่วงใยปล่อยกังวลได้ตั้งใจแต่จะฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินของตนเต็มความสามารถ นี้เป็นเหตุประการหนึ่งที่เป็นเครื่อง

พระฉายาลักษณ์นี้ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์

สนับสนุนให้เจริญก้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ข้อสำคัญก็คือเป็นผู้มีอัธยาศัยไม่โลภ รู้จักประมาณในการแสวงหาการได้และการใช้สอยทรัพย์สมบัติ อันเป็นเหตุตั้งมั่นแห่งสกุล และเป็นอัตภัญญูผู้รู้จักตน คือวางตนสมควรแก่ฐานะไม่ยิ่งหย่อนเกินไป มีอัธยาศัยอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สามารถผูกไมตรีในบุคคลทั้งหลาย ขวนขวายความสุขเพื่อสามี เป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์เป็นอย่างดีในระยะกาลแห่งชีวิต ตรงตามพระพุทธภาษิตว่า ภริยา ปรมา สาขา ภรรยาเป็นยอดสหายฉะนั้น ฯ อันลักษณะแห่งภรรยาที่ท่านจำแนกไว้เป็น ๔ สถาน สถาน ๑ ตั้งตัวประดุจมารดาปรานีบุตร คอยโอวาทและขัดขวางต่อการประพฤติชั่ว ช่วยส่งเสริมในทางประพฤติดี อีกสถาน๑ ตั้งตัวประดุจภคินีพี่น้องหญิงร่วมอุทร คอยถนอมน้ำใจสามีไม่ให้แตกร้าว อีกสถาน ๑ วางตนประดุจสหายเพื่อนร่วมชีวิตไม่ทอดทิ้งในยามวิบัติ รักว่าเป็นเพื่อนตายไม่หน่ายแหนง อีกสถาน ๑ มีความเคารพนับถือในสามีประดุจนาย วางตนประดุจทาสีผู้รับใช้ ภรรยาผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง รักว่าตั้งอยู่ในลักษณะอันเป็นคุณ หรือบริบูรณ์ด้วยธรรมอันเป็นเครื่องสนับสนุนองค์แห่งนารี คือจงรักสามีไม่จืดจาง คอยอนุรักษ์ไม่ขัดขวางปฏิบัติให้ถูกอัธยาศัย ถึงทุกข์ยิ่งทุกข์ก็ไม่เอาใจออกหากจากสามี เคารพเชื่อฟังโอวาท คอยหาช่องที่จะประกาศความดีแห่งภัสดาให้ปรากฏ ธรรม ๕ อย่างนี้ รักว่าเป็นอาภรณ์พิเศษ เป็นที่เชิดชูสิริแห่งนารี ต้องตามพระพุทธานุศาสน์ว่า สุสฺสูสา เสฏฺฐา ภริยานำ บรรดาภรรยาทั้งหลาย ภรรยาผู้เชื่อฟังเป็นประเสริฐสุด ดังนี้ ฯ ท่านผู้หญิงยมราชในฐานะที่เป็นมารดาก็ได้เลี้ยงดูปกครองบุตรธิดามาเป็นอันดี อบรมให้เจริญด้วยคุณสมบัติสมแก่ฐานะของวงศ์สกุล ไม่เพียงแต่บุตรธิดาที่เกิดแต่อก แม้ที่นับเนื่องในบุตรธิดาก็มีเมตตากรุณาเทียงธรรมไม่ลำเอียง คุณข้อนี้น่าที่จะปรากฏแก่ใจของบุตรธิดาอยู่โดยตระหนัก ฯ อันมารดาที่ดีรักว่าเป็นกัลยาณมิตร เพราะมีไมตรีจิตยิ่งกว่าผู้อื่นที่จะชักนำให้ตั้งอยู่ในคุณงามความดี มีพระพุทธภาษิตสมความข้อนี้ว่า มาตา มิตฺตำ สเก ฆเร มารดาเป็นมิตรในเรือนตน ฯ ส่วนการงานพิเศษของ

ท่านที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณในพระมหากษัตริย์แห่งตน ทั้งเป็นสาธารณกุศลที่ให้สำเร็จประโยชน์การศึกษาแก่เหล่านารีทั้งหลาย ก็คือได้เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนเบญจมราชูทิศ ก็ได้อำนวยให้เกิดประโยชน์แก่เหล่านิสิตในโรงเรียนนั้นเป็นอย่างดี ไม่เพียงแต่ศึกษาอักษรสมัย ทั้งให้เจริญด้วยศิลปกรรมหัตถการบางอย่างที่มีแห่งในประวัติฯ ในฝ่ายพระพุทธศาสนาก็เป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสมั่นเยี่ยงอุบาสิกาได้บำเพ็ญกุศลโดยลำดับมาตามสมควรแก่กาล บุตรบางคนได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ได้ชื่อว่าเพิ่มพูนกุศลแก่ท่านยิ่งขึ้นไป จัดว่าท่านผู้หญิงยมราชได้กระทำคุณงามความดีที่นับเนื่องในบุญตลอดอวสานกาล ฯ

ท่านผู้ได้ทำบุญไว้แล้ว เมื่อยังดำรงชีพอยู่ในโลกนี้ ได้แลเห็นผลปฏิบัติของตน ว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย ก็ย่อมได้ชื่อว่าปราโมทย์ ว่าชนมชีพไม่ไร้ผล เมื่อละโลกนี้ไปแล้วก็ย่อมจะอภิรมย์ยิ่งขึ้นไป สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ได้รับประทานยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทว่า อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ เป็นต้น ความว่า บุคคลผู้มีบุญได้ทำแล้ว ย่อมชื่นบานในโลกนี้ ย่อมชื่นบานในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ย่อมชื่นบานในโลกนี้ว่า เราได้ทำบุญไว้แล้ว ไปสู่สุคติแล้ว ย่อมชื่นบานยิ่งขึ้นไป ดังนี้ ฯ

ข้อที่ว่าย่อมชื่นบานในโลกหน้านั้น มีอธิบายว่า อันบุญที่บุคคลกระทำไว้แล้ว ย่อมติดตามตนไปได้ในที่ทุกสถาน ผิดกับสวิญญาณกทรัพย์และอวิญญาณกทรัพย์ อันติดตามตนไปไม่ได้ ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า

อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ

เป็นต้น แปลความว่า บุคคลทำกรรมอันใดไว้ในโลกนี้ เป็นบุญและบาปทั้ง ๒ ประการ กรรมนั้นแลย่อมเป็นของเขา เขาจะพาเอากรรมนั้นไป กรรมนั้นจะติดตามเขาไป ประดุจเงาตามตนฉะนั้น ฯ อีกฝ่ายหนึ่งมีอธิบายว่า บุญนั้นประดุจคอยต้อนรับอยู่ในปรโลก ที่บุคคลนั้นจะพึงได้รับผลอันเป็นส่วนอิฏฐารมณ์ในภพที่เกิดนั้นทันที ฯ อธิบายนี้ได้ในพระพุทธภาษิตว่า

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ

เป็นต้น แปลความว่า บุคคลผู้จากไปนาน เมื่อกลับมาถึงโดยสวัสดี ญาติมิตรและผู้มีจิตอาริ ย่อมยินดีว่ามาถึงแล้วฉันใด บุญก็เหมือนกัน ย่อมต้อนรับบุคคลผู้มีบุญได้ทำแล้ว ผู้ไปจากโลกนี้สู่โลกหน้า ประดุจญาติเป็นที่รักต้อนรับญาติผู้เป็นที่รัก ฉะนั้น ฯ บุญที่ติดตามตนไปนั้น พึงเห็นในบุคคลผู้เกิดมาไม่เหมือนกัน ไม่ต้องกล่าวถึงผู้เกิดมาต่างถิ่นฐาน ต่างชาติต่างสกุลจะพึงเป็นต่าง ๆ กัน แม้แต่บุตรที่เกิดแต่มารดาบิดาผู้เดียวกันยังต่างกันโดยอุปนิสัยสติปัญญา และความสามารถ ส่วนบุญที่คอยต้อนรับนั้น ก็คือความเกิดมาในประเทศถิ่นฐานและสกุลอันดีที่พรั่งพร้อมด้วยสุขสมบัติ ให้ผู้เกิดมาได้บริบูรณ์พูนสุขตั้งแต่ลืมตาเห็นโลกฯ บุญที่กล่าวถึง ๒ ประเภทนี้ เป็นเพียงบุญเก่าหรือบุญอดีตที่มีมาแต่กำเนิด อันบุคคลผู้เกิดมาจะเพียงพอด้วยบุญเพียงเท่านั้นหาได้ไม่ ยังต้องอาศัยความอบรมบุญในปัจจุบัน มีอัตตสัมมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบ สัมมัปปธาน ทำความเพียรในทางที่ชอบ ทำอัธยาศัยให้ประกอบด้วยเมตตากรุณาเหล่านี้เป็นต้น จึงจะได้รับผลแห่งบุญนั้นพร้อมมูล ฯ

บัดนี้จักได้อธิบายความของศัพท์ว่าบุญโดยประสงค์ คุณชาตอันเกิดขึ้นแล้วชำระใจให้บริสุทธิ์ ชื่อว่าบุญโดยต้นเค้า ฯ บุญนั้นจำแนกออกเป็นเหตุเป็นผล ฯ อโลภะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โลภะ คือความอาจเผื่อแผ่ อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โทสะ คือเมตตากรุณา อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือปัญญา ชื่อว่าบุญเป็นเหตุ ฯ บุญอย่างอื่นอันเกิดเพราะอโลภะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ชื่อว่าบุญเป็นผล ฯ บุคคลผู้ไม่โลภมีอาจเผื่อแผ่ไม่เป็นแต่เว้นจากมิจฉาชีพเท่านั้น ซ้ำสงเคราะห์คนอื่นด้วยโภคทรัพย์ของตนอีก ฯ บุคคลผู้ไม่คุร้ายมีเมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า ไม่เป็นแต่เว้นจากฆ่าสัตว์และเบียดเบียนสัตว์เท่านั้น ซ้ำขวนขวายเพื่อจะป้องกันอันตราย และเพื่อจะบำรุงชีวิตและความสุขสบายของคนอื่นสัตว์อื่นอีกด้วย ฯ บุคคลผู้ไม่หลง มีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่เป็นเพียงแต่รักตนแล้วและเว้นจากทุจริต

ซ้ำคิดเห็นกว้างขวางในทางรักษาสุจริตธรรมและบำรุงผู้อื่นอีก มีชีวิตอยู่เพื่อทำประโยชน์แก่ชนทั้งหลาย บุญที่เป็นฝ่ายเหตุและฝ่ายผล มีอุทาหรณ์ดังรับประทานวิสัชนามา ฯ กัลยาณธรรมเป็นเหตุให้บุคคลผู้บำเพ็ญได้ความชื่นบานในโลกทั้ง ๒ ดังแสดงไว้ในพระคาถานั้น ฯ ผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้ว ย่อมชื่นบานในโลกนี้ทีได้แลเห็นผลแห่งปฏิปทาของตน ครั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมชื่นบานยิ่งขึ้นไป ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระกุศลราศีทักษิณานุปทาน อันพระวรวงศเธอพระองค์เจ้าพิตรพร้อมด้วยหม่อมและโอรสธิดา ทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศกัลปนาผล แก่ท่านผู้หญิงยมราช ด้วยอำนาจพระอัชฌาสยธรรมและกตัญญูกตเวทิตาธรรมตามสัตบุรุษวิสัย ของสำเร็จเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ท่านผู้หญิงยมราชนั้นโดยฐานนิยมและคติวิสัย มีนัยดังรับประทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

เอวं ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อปริหานิยธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ ถิตติโสภณเถระ

ในการพระราชทานเพลิงศพพระครูเมธังกรญาณ

เจ้าคณะจังหวัดเชียงราย

วันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๖

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส.

ยาวกีวญฺจ ภิกฺขเว อิเม สตฺต อปริหานิยา ธมฺมา ภิกฺขูสุ ฐสฺสนฺติ อิเมสุ จ สตฺตสุ อปริหานิเยสุ ธมฺเมสุ ภิกฺขู สนฺทิสฺสิสฺสนฺติ วุฑฺฒิเยว ภิกฺขเว ภิกฺขูนำ ปาฏิกงฺขา โน ปริหานีติ ฯ

บัดนี้จักวิสัชนาในอปริหานิยธรรมกถา พอเป็นเครื่องประดับสติปัญญาแห่งสาธุชนผู้ใคร่ในธรรมปฏิบัติ ฯ อันธรรมดาบุคคลผู้อุบัติมาในโลก ย่อมมีความเกี่ยวเนื่องกับบุคคลอื่นอยู่รอบด้าน ตั้งต้นแต่ในสกุลของตน มีมารดาบิดาและญาติสาโลหิตที่ใกล้ชิดเป็นอาทิ ตลอดถึงบุคคลที่ห่างไกลแม้มิใช่ญาติมิใช่มิตรแต่มีกิจอันจะพึงทำเนื่องกัน บางคนมีอัธยาศัยชอบสงบมีความเกี่ยวข้องกับหมู่น้อยจัดว่าอยู่โดยลำพัง ฯ ชนเหล่านั้นแม้เนื่องอยู่ในหมู่หรืออยู่โดยลำพังก็ตาม ย่อมหวังที่จะประสบโชคอันดีงาม เป็นความเจริญแก่ตนทุกถ้วนหน้า ความเสื่อมทรามน้อยทรัพย์อับปัญญาไม่มีใครเลยที่จะปรารถนาถึง แต่ไฉนบางคนหรือบางพวกจึงบรรลุความเจริญสมหวัง บ้างก็เสื่อมทรามไม่เป็นตามปรารถนาแห่งตน ก็เพราะบางคนดำเนินถูกทางวางตนชอบ บางคนประกอบในทางผิดก็คลาดจากผลอันดีงาม เพราะความเจริญหรือความเสื่อมทรามอยู่ที่ความปฏิบัติ ฯ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงทรายชัดซึ่งทางที่ชอบ ทั้งทรงหวังจะประกอบบุคคลใน

ทางนั้น จึงได้ประทานพระธรรมพุทโธวาท โดยสมควรแก่ภูมิแห่งบุคคลและกาลเทศะ ด้วยธรรมธรรยายหลายประเภท อปริหานิยธรรมเป็นพระพุทธภาษิตพิเศษอันหนึ่งซึ่งให้สำเร็จผลในทางนั้น ๆ อปริหานิยธรรมนี้ โดยมากเป็นธรรมสำหรับบุคคลผู้เป็นใหญ่ในหมู่ แต่บางข้อก็เป็นธรรมสำหรับบุคคลโดยเฉพาะได้ ๆ อปริหานิยธรรมนี้มีมา ๒ แห่ง ๆ ๑ องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแสดงแก่พวกเจ้าลิจฉวีผู้ครองแคว้นวัชชี เมื่อคราวที่เสด็จประทับ ณ สารันทเจดีย์กรุงไพศาลีอีกแห่ง ๑ ตรัสแสดงแก่ภิกษุบริษัท ในคราวที่เสด็จประทับ ณ ภูเขาคิชฌกูฏกรุงราชคฤห์ ทั้ง ๒ แห่งนั้นทรงแสดงอปริหานิยธรรม ๗ ทุกเที่ยวกัน แต่บางข้อทรงผ่อนผันยักย้ายโดยสมควรแก่บุคคลผู้สดับ ๆ ในที่นี้จักยกพระพุทธภาษิตที่ตรัสเป็นนิคมไว้ในภิกขุอปริหานิยธรรมสูตรมาตั้งเป็นนิกเขปบทว่า ยาวกีวญจ ภิกฺขเว อิเม สตฺตา อปริหานิยา ธมฺมา ภิกฺขูสุ ชสฺสนฺติ เป็นต้น ความว่า ตราบกรภิกษุทั้งหลาย อปริหานิยธรรม ๗ ประการเหล่านี้ จักตั้งอยู่ในภิกษุทั้งหลาย และภิกษุทั้งหลายจะดำรงอยู่ในอปริหานิยธรรม ๗ ประการเหล่านี้เพียงไร วุฑฺฒิเยว ภิกฺขเว ภิกฺขูนำ ปาฏิกงฺขา โน ปริหานิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเจริญอย่างเดียวเป็นที่หวังแน่แก่ภิกษุทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อมเลย ดังนี้ ๆ

จักพรรณนาเนื้อความในอปริหานิยธรรมสูตรทั้ง ๒ นั้นร่วมกันไป ๆ ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม มีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว เรียกอปริหานิยธรรม มี ๗ ประการ ๆ

ข้อ ๑ ว่า หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ ๆ ข้อนี้พระพุทธภาษิตทั้ง ๒ พระสูตรร่วมเป็นอันเดียวกัน ๆ อันบุคคลผู้รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นคณะ ตั้งต้นแต่ในสกุลหนึ่ง ก็จำต้องมีธรรมคือระเบียบขนบธรรมเนียมของสกุล จึงจะนำให้เกิดความเจริญได้ ถ้ายิ่งแผ่กว้างออกไป เช่น หมู่บ้าน ๑ ตำบล ๑ อำเภอ ๑ จังหวัด ๑ ตลอดถึงมณฑล ๑ ประเทศ ๑ ระเบียบขนบธรรมเนียม ก็เป็นของจำเป็นที่ชนผู้เป็นใหญ่อยู่ในหมู่จะพึงสนใจรู้ยิ่งขึ้น ๆ อันบุคคลที่จะปฏิบัติชอบให้ถูกระเบียบอันดีได้

ก็ด้วยอาศัยรู้ว่าระเบียบมีอยู่อย่างไรแล้วและตั้งใจประพฤติให้ทั่วถึง เมื่อไม่รู้ถึงตั้งใจทำก็ยากที่จะทำให้ถูก อันจะรู้กันได้ก็ด้วยอาศัยมีการประชุมหารือยอกเล่ากันให้รู้ทั่ว เมื่อมีข้อที่สงสัยก็จะได้ไต่ถามให้เข้าใจกันดี เมื่อฝ่ายหนึ่งมีความประสงค์เป็นอย่างไร และชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจกัน ก็มีทางที่จะผ่อนผันให้เหมาะแก่ความประสงค์ของกันและกันได้ กิจการที่เป็นไปไม่สะดวก เช่นผู้เป็นใหญ่แห่งสกุลปกครองคนในสกุลไม่เรียบร้อย ผู้ใหญ่บ้านไม่เป็นที่นับถือแห่งลูกบ้าน กำนันปกครองไม่ดี เกณฑ์ผู้ใหญ่บ้านและลูกบ้านไม่เต็มใจทำ ก็เพราะไม่เข้าใจความประสงค์ของกันและกันเสียโดยมาก ถ้าหากเข้าใจความประสงค์กันดี ความขัดข้องเหล่านี้คงจะน้อยลง ยิ่งกว่านั้นการประชุมย่อมนำให้เกิดความเจริญแก่ผู้เข้าประชุม เช่นประชุมปรึกษาหารือข้อความในทางโลกหรือทางธรรม มีทางที่ผู้รู้น้อยจะได้ไต่ถามข้อความที่ตนยังไม่รู้ ท่านผู้รู้จะได้อธิบายชี้แจงแนะนำในทางโลกหรือทางธรรมที่ลุ่มลึกไปโดยลำดับ แม้ท่านผู้รู้ก็จะได้ความรู้ในทางอื่นเพิ่มขึ้นอีก เป็นการถ่ายความรู้ของกันและกัน เมื่อการประชุมยังเป็นไปได้เพียงใด ความฉลาดและความเข้าใจก็จะเจริญขึ้นเพียงนั้นเป็นทางที่จะให้ได้รู้สิ่งที่ยังไม่รู้ สิ่งที่รู้แล้วก็รักแน่นยำชำนาญ ดีกว่าการที่ไม่ได้ประชุมกัน ทั้งเป็นอุบายอันสำคัญที่จะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจไมตรีในระวางคนที่เป็นหมู่เป็นคณะ ถ้าชนเหล่านั้นยังหมั่นประชุมอยู่เพียงใด ก็ส่อให้เห็นความสามัคคีเป็นไปอยู่เพียงนั้น ฯ การประชุมนี้ ยิ่งในฝ่ายบรรพชิต ย่อมเป็นกิจอันจำปรารถนา เพราะหมู่ภิกษุมีสิกขาสาชีพ (ความศึกษาและธรรมเนียมเลี้ยงชีพ) ร่วมเป็นอันเดียวกัน จึงจำต้องมี สีลสามัญญตา (ความสม่ำเสมอกันโดยศีล) ไม่ประพฤติตนให้เป็นที่รังเกียจของผู้อื่น และ ทิฏฐิสามัญญตา (ความสม่ำเสมอกันโดยความเห็น) ไม่วิวาทโต้เถียงกัน เพราะเหตุมีความเห็นผิดแผกกัน ข้อเหล่านี้อันผู้เข้าประชุมจะพึงเห็นและสำเหนียกของกันและกันได้ เหตุนี้สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงมอบกิจพระศาสนาที่สำคัญให้เป็นการสงฆ์ คือให้สำเร็จพร้อมเพรียงกันด้วยอำนาจสงฆ์ คือผู้เข้าประชุม เช่นการอุปสมบทและสังฆกรรมอื่น ๆ เป็นตัวอย่าง ตลอดถึงการ

ประชุมพึงพระปาฏิโมกข์ทุกกึ่งเดือน แม้กิจอื่นที่เนื่องด้วยการบริหารหมู่คณะ ก็ทรงพระอนุญาตให้ประชุมสงฆ์ทำเป็นคราว ๆ เช่นการสมมติภิกษุผู้เป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์นั้น ๆ ฯ ในปรัตยุบันนี้ การปกครองคณะสงฆ์ มีระเบียบที่จัดเป็นชั้นเป็นลำดับ ท่านผู้เป็นใหญ่ในการปกครองสงฆ์จึงมักมีการประชุมปรึกษาหารือในระเบียบการหรือวินิจฉัยอธิกรณ์เป็นคราว ๆ มาเช่นมหาเถรสมาคม ตลอดจนถึงเจ้าคณะจังหวัดนัดประชุมเจ้าคณะเจ้าอาวาสในปกครองของตนฉะนั้น ฯ อันบุคคลผู้เนื่องอยู่ในหมู่ จะอยู่แต่ลำพังโดยไม่ทำอะไรนั้นไม่ได้ เพียงแต่อยู่เฉย ๆ ก็เป็นคนล้าหลังไม่ทันเพื่อน เหตุนั้นการประชุมจึงเป็นที่ตั้งแห่งความเจริญ ไม่เป็นความเสื่อมเสียหาย ฯ

ข้อที่ ๒ มีเนื้อความร่วมกันว่า เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงช่วยกันทำกิจที่จะต้องทำ ฯ อธิบายว่าความพร้อมเพรียงกันประชุมนั้น เป็นทางแห่งความเจริญทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ เพราะความพร้อมเพรียงกันในเวลาประชุมนั้น ย่อมส่อแสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้ปรากฏแก่ผู้ที่ได้รู้ได้เห็น อาจให้คนบางพวกมีความเกรงขาม เป็นเครื่องปกครองหมู่คณะไว้ได้ เหมือนแมลงผึ้งและต่อแตน แม้ตัวเล็กรวมกันเข้าเป็นฝูงยังอาจข้องกันอันตรายซึ่งจะพึงเกิดขึ้นแก่มันได้ แม้คนก็ยังเกรงขามไม่อาจรังควานของมันได้ง่าย ๆ อนึ่ง กิจการอันใดเกิดขึ้นในระวางผู้มีความสามัคคี แม้เป็นกิจที่คน ๆ เดียวไม่อาจทำให้สำเร็จได้ แต่ถ้าอาศัยความพร้อมเพรียงช่วยกันทำ กิจนั้นก็ลุล่วงไปได้โดยสะดวก เช่นตัวปลวกรวมกันเข้ามากหลาย อาจก่อรังอยู่ได้ใหญ่โตฉะนั้น ฯ อันคนทั้งหลายที่รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่เหล่าทั้งพร้อมเพรียงกันย่อมอาจกันความเปลี่ยวเปล่าหวาดหวั่นต่อภยันตราย และได้ประโยชน์ทั้งหลายแปลกจากบุคคลผู้ขาดความสามัคคี เพราะพร้อมเพรียงกันแล้ว ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ทั่วกัน ถ้าแก่งแย่งกันเสีย เสียประโยชน์ด้วยกันทั้งนั้น ฯ อนึ่งความสามัคคีอาจค้ำรงขนบธรรมเนียมที่มีมาแต่กาลก่อนให้ถาวรไป

ชั่วกาลนานและชี้ความชั่วช้าสามานย์ต่าง ๆ จึงเป็นทางแห่งความเจริญ ฯ ยิ่งในฝ่ายบรรพชิต เมื่อความสามัคคีดำรงอยู่ ย่อมเชิดชูให้เป็นหมู่ที่งามตามธรรมวินัย ย่อมเป็นที่น่าเคารพเลื่อมใสแห่งประชุมชน ถ้าขาดความสามัคคีก็ทำให้เสื่อมถอยศรัทธาแห่งผู้นับถือ เช่นภิกษุชาวกรุงโกสัมพีเมื่อคราวแตกกัน ไม่มีใครที่จะอุปการะนับถือ ต่อหันเข้าหาความสามัคคีจึงมีความสุขต่อไป เหตุนั้นความสามัคคีจึงจัดว่าเป็นหลักแห่งความเจริญชี้ทางแห่งความเสื่อมเสีย ฯ

ข้อที่ ๓ อนุโลมเนื้อความในพระสูตรทั้ง ๒ นั้นให้เข้ากันว่า ไม่บัญญัติสิ่งที่โบราณบัณฑิตไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอนสิ่งที่ท่านบัญญัติไว้แล้ว สมาทานศึกษาอยู่ในโบราณธรรมตามที่ท่านบัญญัติไว้ ฯ อธิบายว่า ธรรมดายุคคลที่เกิดมา ต้องอาศัยมารดาบิดารักษาประคับประคองเลี้ยงดูว่ากล่าวสั่งสอนตักเตือนอยู่ จึงได้มีความรู้และความเจริญขึ้นโดยลำดับมา ได้อาศัยเชื่อฟังและปฏิบัติตามโอวาทของมารดาบิดา ที่ตักเตือนแนะนำพร่ำสอนให้ประพฤติแต่สิ่งที่ดีที่ชอบ ประกอบไปด้วยประโยชน์ ไม่ให้ผ่าฝืนประพฤติสิ่งที่ชั่วนอกทาง จึงสามารถทรงตัวไว้ได้ สกุลใด ๆ ที่จะไม่เสื่อมทรามทรุดโทรมลง ก็เพราะอนุชน (คือคนที่สืบสายเกิดในภายหลัง) ปฏิบัติตามความดีและธรรมเนียมสำหรับสกุลวงศ์ ที่บุรพบุรุษได้ทำไว้ให้มีชื่อเสียงสืบดำรงมาตลอดกาลนาน ไม่คัดค้านเลิกถอนและบัญญัติขึ้นใหม่ที่ไม่ดี หรือในเมื่อยังไม่ถึงคราว เช่นบางคนที่นิยมใหม่จนลืมเก่า เห็นเกินสมัยไปเสียทั้งนั้น อันโบราณธรรมที่ท่านโบราณบัณฑิตได้บัญญัติไว้ ท่านคงจะได้ใช้ความใคร่ครวญและเทียบเคียงแล้วสักเพียงไร เหตุนั้นความปฏิบัติตาม จึงเป็นไปเพื่อความเจริญไม่มีความเสื่อมเสียหาย ฯ ในฝ่ายบรรพชิตสมาทานศึกษาอยู่ตามสิกขาบทพระพุทธบัญญัติไม่ล่วงละเมิด ย่อมเป็นข่อเกิดแห่งความเจริญรุ่งเรืองไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา ฯ อนึ่ง เพราะความที่เหล่าสพรหมจารีสงฆ์สมาทานศึกษาอยู่ตามสิกขาบทพระพุทธบัญญัตินี้ จึงเป็นยังให้สืบอายุพระพุทธศาสนานานเนื่องมาสำเร็จประโยชน์แก่ปัจฉิมชนตา (ประชุมชนผู้เกิดในภาย

หลัง) เหตุนั้นความเคารพนับถือโยราณธรรมจึงชักว่านำให้เกิดความเจริญไม่มีเสื่อม ฯ

ข้อที่ ๔ อนุโลมเนื้อความให้เข้ากันว่า ท่านผู้ใดเป็นใหญ่เป็นประธานในหมู่ เคารพนับถือเชื่อฟังถ้อยคำของท่าน ฯ อธิบายว่า หมู่ใดคณะใดหรือสกุลวงศ์จะดำรงความสามัคคีอยู่ได้ ก็ต้องอาศัยท่านผู้ใหญ่เป็นประธาน เช่นบ้านเมืองประเทศจะเจริญรุ่งเรืองไพศาล ก็เพราะอาศัยพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลัก เมื่อพระองค์ทรงดำริการสิ่งใดตั้งขึ้นไว้เป็นพระราชบัญญัติ เพื่อความเจริญในพระราชอาณาเขตรัชสีมามณฑล ประชาชนราษฎรไม่ควรล่วงละเมิด พึงประพฤติตามโดยความเคารพนับถือ จงรักภักดีในพระองค์และพระราชบัญญัติฉันใด หมู่คณะนั้น ๆ หรือสกุลวงศ์ ก็ควรมีความรักเคารพนับถือต่อท่านผู้เป็นใหญ่เป็นประธานของตน ๆ และเชื่อถ้อยฟังคำของท่านฉันนั้น ข้อนี้ก็เป็นไปเพื่อความเจริญสุขสวัสดิ์ ไม่มีความเสื่อมทราม ฯ ในฝ่ายบรรพชิต ภิกษุเหล่าใดเป็นหลักในคุณธรรม เป็นรัตตัญญูรัตตัญญูรัตตัญญู เป็นปริณายกผู้นำหมู่คณะ เป็นประตูชีวิตของสงฆ์ เคารพนับถือเชื่อฟังโอวาทไม่ล่วงละเมิดคำสั่งของท่าน ยิ่งกว่านั้นควรทำตนให้เป็นกำลังของท่านในกิจพระศาสนา ก็จะเป็นผู้ช่วยพาหมู่คณะให้ก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญไม่มีความทรุดเสื่อมถอย ฯ

ข้อที่ ๕ เนื้อความแตกต่างกันโดยสมควรแก่ผู้สดับ ในสิขวิอปริหานิยธรรมว่า ไม่ผันใจกุลสตรีให้อยู่ในเรือนตน ฯ อธิบายว่า กุลสตรีที่มารดาบิดาได้ถนอมอำรุงมา ก็หวังว่าที่จะปลูกฝังให้มีคู่ครองเป็นหลักฐานโดยสมควรกันเป็นการดำรงพงศ์พันธุ์สืบเนื่องไป ทั้งหวังจะได้ไว้เป็นที่พำนักเมื่อคราวชรา เมื่อชิสรชนผันใจนำไปเป็นยาทบริจาริกา ชาวประชาก็จะโทมนัสเดือดร้อนลำเค็ญแม้หากจะเป็นที่พำนักได้ ก็ไม่ตรงต่อความประสงค์ (นี้อธิบายตามมติพระอรรถกถาจารย์ที่อาจเป็นได้ในสมัยก่อน) ฯ อีกบรรยายหนึ่ง อธิบายว่า ผู้เป็นบุรุษไม่

พึงฝืนใจกุลสตรี ในทางที่จะนำมาเป็นคู่ครอง เพราะคู่ครองที่ไม่เป็นไปตามใจสมัคร โดยขัดแก่ความประสงค์ของตนบ้าง ของมารดาบิดาบ้าง ย่อมไม่เป็นทางแห่งความสุข ต่อสมัครพร้อมเพรียงกัน จึงจะเป็นทางวัฒนะแห่งสกุลวงศ์ อนึ่ง แม้อยู่ร่วมด้วยใจสมัคร แต่ภายหลังบุรุษไม่นำพาประพฤติตนอกใจคบหาสตรีอื่น ก็ทำให้ความปรองดองในระวางเกิดแตกร้าว เป็นทางเสื่อมแห่งสกุลวงศ์ เพราะเหตุนั้นบุคคลผู้จำนงต่อความเจริญจึงไม่ฝืนใจสตรีก่อนที่จะได้ เมื่อได้แล้วก็เลี้ยงดูยกย่องว่าเป็นภรรยา บำรุงด้วยสถาน ๕ ตามที่มาในสิงคาลสูตร คือด้วยความนับถือ ด้วยความไม่ดูหมิ่น ด้วยความไม่ประพฤติตนอกใจ ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ ด้วยให้เครื่องอลังการ นี้เป็นฐานแห่งความเจริญไม่มีเสื่อม ฯ

ส่วนข้อที่ ๕ ในภิกขุอปริหานิยธรรมว่า ไม่ลุอำนาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น ฯ อธิบายว่า อันบรรพชิตเป็นผู้ละเหย้าเรือนคฤหฐานมีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น จำต้องมีสติกำหนดรู้ภาวะของตนอันเป็นอยู่อย่างไร แล้วไม่ตกไปในอำนาจแห่งตัณหา (คือความทะยานอยาก) เป็นผู้สันโดษ (คือรู้จักพอ) ในบัจจัยตามมีตามได้ ทำตนให้เป็นผู้เลี้ยงง่ายสมแก่ภาวะแห่งตน เช่นนี้ย่อมเป็นความเจริญในพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นผู้ไม่รู้จักพอ ทะยานอยากได้ความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็ตั้งอยู่ในฝักฝ่ายแห่งความเสื่อม ฯ ข้อนี้แม้คฤหัสถ์จะปฏิบัติก็ไม่ขัดขวาง กลับเป็นทางแห่งวัฒนะความเจริญ เพราะความอยากดิ้นรนทะเยอทะยานจนเกินฐานหน้าที่ของตน เป็นเหตุให้เกิดผลคือความทุกข์ เพราะปรารถนาทะเยอทะยานแล้วปล่อยใจไปตาม ความอยากนั้นก็ไม่รู้ขยรู้สิ้น ย่อมชักจูงให้ประกอบทุจริตอกุศลยาปกรรมอันจะนำตัวให้ชั่วลงไป มิหนำซ้ำอาจชักนำให้ผู้อื่นดำเนินตาม ถึงที่สุดย่อมทำให้หมดหิริโอตตัปปะ ไม่รู้จักอายไม่รู้จักเกรง เป็นการหยาบคายร้ายกาจมาก ย่อมให้เกิดโทษอย่างนี้ แม้ไม่ถึงอย่างนั้น เมื่อยากได้สิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น สมประสงค์ก็เป็นทุกข์ อยากมากก็ทุกข์มาก ความอยากย่อมให้เกิดทุกข์อย่างนี้

ทำอะไรก็ไม่มีสุข เพราะโทษและทุกข์เข้าครอบงำ เพราะเหตุนั้น จึงทำเป็นที่คฤหัสถ์จะขจัดความอยากที่เกินฐานให้น้อยเบาบางลงจากจิตสันดาน เป็นการเจริญรุ่งเรืองประเทืองสุข ปราศจากทุกข์และความเสื่อมเสียหาย ฯ

ข้อที่ ๖ ในสิงคิวอปริหานิยธรรมว่า เมื่อพวกเจ้าลิจฉวีจักสักการะเคารพนับถือบูชาโบราณเจดียสถาน ไม่งดเลิกพลีที่เคยบริจาคเคยกระทำ ข้อนี้จักนำให้เกิดความเจริญไม่มีเสื่อม ฯ ข้อนี้ตรัสสอนเพื่อให้พวกเจ้าลิจฉวีรักษาประเพณีเดิมที่เคยเคารพนับถือเจดียสถานนั้น ๆ และไม่ให้งดเลิกพลีที่เคยทำแก่อารักขเทพดาและวัตถุเทพดาเป็นต้น ด้วยทรงแสดงว่าเทพดาเหล่านั้นอันกุลบุตรได้สักการบูชาด้วยเทพพลีแล้ว ก็ย่อมจะอนุเคราะห์ตอบต่อกุลบุตรนั้นด้วยจิตเป็นกุศล ไกลจากพยาบาทวิหิงสา เทพดาเหล่านั้นแม้ไม่อาจจะเพิ่มพูนความสุข ก็ยังช่วยบำบัดทุกข์ได้บ้าง ด้วยนิยมตามนี้ ท่านผู้เป็นอิสรชนจึงบำเพ็ญเทพพลีสืบเนื่องมา จัดว่าเป็นอปริหานิยปฏิบัติ ฯ

ข้อที่ ๗ ว่า ให้พวกเจ้าลิจฉวีจัดการรักษาคุ้มครองป้องกันอันเป็นธรรมในเหล่าพระอรหันต์เป็นอันดี ตั้งใจอยู่ว่าพระอรหันต์ที่ยังไม่มาขอให้มาสู่แคว้น ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นผาสุก ฯ ข้อนี้เมื่อจะผ่อนผันให้เหมาะแก่กาลยังคน ก็คือท่านผู้เป็นอิสรชนทำความรักษาคุ้มครองป้องกันอันเป็นธรรม ในเหล่าพระสมณะผู้ประพฤติชอบให้ได้ความสะดวกในที่จะประพฤติพรหมจรรย์ และประกอบกิจพระศาสนาเป็นผาสุก และเกื้อกูลด้วยจตุปัจจัยโดยควร คฤหัสถชนที่ต่ำลงมาอุดหนุนให้กำลังแก่พระสมณะโดยสมควรแก่ฐานะของตน ฯ อันบุคคลผู้ได้นามว่าสมณะ ย่อมเป็นผู้สงบไม่ทำคนให้เป็นข้าศึกแก่ใคร ๆ เมื่อมาณที่ใดก็มีแต่คำไม่มีร้าย ไม่นำให้เกิดความเดือดร้อน มีแต่ชักนำในทางสงบ จึงเป็นผู้ควรแก่การเคารพการบูชาและการคบหาเป็นกัลยาณมิตร เพราะนำผู้คบให้เจริญด้วยคุณธรรม ฉะนั้นความรักษาคุ้มครองป้องกันในท่านจึงจัดว่าเป็นธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม มีแต่ความเจริญส่วนเดียว ฯ

ส่วนข้อที่ ๖ ในภิกขุอปริหานิยธรรมว่า ยินดีในเสนาสนะป่า ฯ ข้อนี้แสดงว่า ปฏิปทาแห่งพระสมณะ ย่อมยินดีในที่เงียบสงัด เพราะป่าเป็นสถานที่วิเวกนำให้เกิดสุขแก่ผู้ต้องการเช่นนั้น แต่เมื่อจะผ่อนผันปฏิบัติให้เหมาะแก่กาลบัดนี้ ก็คือเมื่อจะใช้ปัญญาตรึกตรองพิจารณาจับเหตุผลต้นปลายแห่งกิจการใด ๆ ก็ต้องอาศัยหลีกออกจากหมู่อยู่ที่เงียบสงัด จึงจะตัดสินวินิจฉัยกิจการนั้น ๆ ได้ถูกต้อง ตรงกับความจริงจนเต็มที่ เมื่อกล่าวโดยนัยอันสูง บุคคลผู้ล่วงกาลผ่านวัยเข้าถึงความชรา หาอุบายละกังวลเพื่อมีโอกาสที่จะทำจิตให้สงบระงับ ถ้าเป็นคฤหัสถ์เข้าวัดฟังพระธรรมเทศนาจำศีลภาวนารักษาสติอารมณ์ ตามแต่ที่จะทำได้ก็จะได้รับความสุขอันเกิดแต่วิเวก ถ้าผู้ใดยินดีในหมู่คณะอันประกอบด้วยธุระกังวลห่วงใยไม่มีที่สุด ผู้นั้นก็จะเสื่อมทรุดจากผลคือสุขอันสุขุมที่เกิดแต่วิเวก ไม่ค่อยมีโอกาสที่จะทำจิตให้สงบระงับได้ เหตุนั้นความยินดีในที่สงัด จึงเป็นเหตุเครื่องเกื้อกูลไม่มีเสื่อม ฯ

ข้อที่ ๗ ว่า ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อนภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีลที่ยังไม่มาสู่อาวาสของให้มา ที่มาแล้ว ของให้อยู่เป็นสุข ๆ ฯ อธิบายว่า อันหมู่ภิกษุย่อมปรารถนาสีลสามัญญตา (ความสม่ำเสมอกันโดยศีล) ความตั้งใจเช่นนั้นก็ชื่อว่า ไม่ปรารถนาให้ภิกษุสามเณรผู้มีศีลไม่เป็นที่รักมาสำนักอยู่ในหมู่ตน และจักเป็นทางที่ให้ภิกษุสามเณรผู้มีศีลเป็นที่รักได้พำนักอาศัยโดยสะดวก ข้อนี้เมื่อนิยมตามข้อปฏิบัติของคฤหัสถ์ ก็คือความตั้งใจให้คนดีมาอยู่ในสถานที่หรือสกุลวงศ์แห่งตนเป็นอันเกี่ยวกันระยายพาลชนออกให้ห่างไกล เช่นนี้ต่อไปสกุลวงศ์หรือสถานที่ก็จะมีแต่คนดีเรียบร้อยตามลำดับ แม้จะนับอย่างต่ำเพียงคนดีไปมาหาสู่ชั่วคราวสมัย ก็ยังได้สนทนาปราศรัยกับท่านในทางที่ชอบ จัดเป็นมงคลอันอุดมเพราะคบบัณฑิต และจัดว่าเป็นกิจแห่งเมตตาพรหมวิหารอีกอย่างหนึ่งด้วย เพราะว่าบุคคลตั้งใจไว้อย่างนี้ ก็ชื่อว่ามีใจหวังดีให้สุขแก่ผู้อื่น เมื่อตั้งจิตอยู่อย่างนี้เพียงใด ความแผ่ไปด้วยเมตตาพรหมวิหารก็มีอยู่เพียงนั้น และจัดว่าเป็นที่พึ่งพักอาศัย

ของผู้ประพฤติตนเรียบร้อยที่สัญจรมาถึงไม่ลำบาก จึงจัดเป็นอปริหานิยธรรม ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม มีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว ฯ

อปริหานิยธรรมเหล่านี้ จักตั้งอยู่ในหมู่คณะหรือสกุลวงศ์ใด ๆ และหมู่คณะสกุลวงศ์ใด ๆ จักประพฤติปฏิบัติดำรงอยู่ในอปริหานิยธรรมเหล่านี้ตราบใด หมู่คณะสกุลวงศ์นั้น ๆ จักมีความเจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป ไม่มีความเสื่อมทรามเสียหายตราบนั้น ฯ

อปริหานิยธรรมอันมีมาใน ๒ พระสูตรนี้ สูตรละ ๗ ๆ ประการ เมื่อรวมกันเข้าไม่นับข้อที่ซ้ำกันคงได้ ๑๐ ประการ เมื่อสาธุชนผ่อนผันปฏิบัติโดยสมควรแก่ภูมิฐานแห่งตน ๆ ก็จักเป็นที่ตั้งแห่งสุภสวัสดิวิบูลผลดังบรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

เหมกมาณวกปัญหาที่ ๔

กัณฑ์ที่ ๑

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ กิตติโสภณเถระ

วันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

เยเม ปุพฺเพ วิยากสุ หุรำ โคตมสาสนา
อิจฺจาสิ อิติ ภวิสฺสติ สพฺพนฺตำ อิติหีติหำ
สพฺพนฺตำ ตกฺกวฑฺฒนำ นาหำ ตตฺถ อภิรมิ
ตวญฺจ เม ธมฺมมกฺขาหิ ตณฺหานิคฺฆาตนำ มุนิ
ยำ วิทิตฺวา สโต จรำ ตเร โลเก วิสตฺติกนฺติ ฯ

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในเหมกมาณวกปัญหาพยากรณ์ เป็นลำดับที่ ๔ ในโสฬสปัญหา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี โดยอนุรูปแก่พระกุศลราศีธรรมสวนกิจในวัสสานสมัยที่พระบรมวงศบพิตรผู้เป็นเจ้าของคฤหาสน์ ทรงมีพระกุศลฉันท์ทรงอุทิศพระตำหนักเป็นธรรมสภาชั่วคราว พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ มิสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระพันวัสสาพระอัยยิกาเจ้าเป็นประมุข ทรงมีพระสมานฉันท์ทรงบำเพ็ญเป็นลำดับมา ในเหมกมาณวกปัญหาเป็นลำดับที่ ๔ นี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ทรงรับเป็นเจ้าภาพ ทรงบำเพ็ญเป็นส่วนธรรมทานมัยบุญกิริยา รับพระราชทานถวายวิสัชนาสืบอนุสนธิพระธรรมเทศนาว่า เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรัสพยากรณ์แก้ปัญหาแห่งนันทมาณพจบลงแล้ว ลำดับนั้น เหมกมาณพ จึงปรารภปัญหาของตนทูลถามสมเด็จพระบรมศาสดาว่า เยเม ปุพฺเพ วิยากสุ หุรำ โคตมสาสนา เป็นต้น แปลความว่า อาจารย์

ในปางก่อนนอกจากศาสนาพระโคดม ได้พยากรณ์ยอกแย้งแสดงความเห็นลัทธิของตนอ้างกาลส่วนอดีตที่ล่วงมาแล้วว่า ได้สดับว่าเป็นมาแล้วดังนี้บ้าง อ้างกาลส่วนอนาคตซึ่งยังจะมาข้างหน้าว่า จักต้องเป็นดังนี้บ้าง ข้อคำที่พยากรณ์ยอกแย้งแสดงแล้วทั้งหมดนั้น เป็นสักแต่ว่าความคาดคะเนว่าเป็นดังนี้ ๆ อ้างว่าเคยสดับมา เป็นคำปรัมปราเล่ากันสืบ ๆ มา อ้างตำรับตำราโบราณ ด้วยตรึกตามอาการเทียบโดยนัย ไม่ทนแก่ความพินิจด้วยเหตุผล ไม่ประจักษ์แจ้งแก่ตนอย่างแท้จริง ข้อคำทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเครื่องให้เกิดความตรึกนึกคิดไปต่าง ๆ คือเมื่อผู้ฟังได้ฟังแล้ว มาปรารภส่วนอดีตแล้วตรึกตรองต่อไป ว่าข้อนั้นไฉนจึงเป็นไปอย่างนั้นได้ เป็นได้เพราะอะไร ข้อนั้นควรจะเป็นอย่างนี้ ไฉนจึงไม่เป็นอย่างนี้เล่า เมื่อมาตรึกตรองถึงส่วนอนาคตก็ชักพาให้เกิดฉงนสนเท่ห์ว่า ข้อนั้นไฉนจักเป็นไปอย่างนั้นได้ จักเป็นได้เพราะอะไร ควรจะเป็นอย่างนี้สิ ไฉนจึงว่าเป็นอย่างนั้นเล่า เป็นเหตุให้ตรึกนึกคิดไปต่าง ๆ ข้าพระองค์จึงมิได้ยินดีในข้อพยากรณ์นั้นเลย ฯ

ในนิเทศ บรรยายความแห่งคำว่าเป็นเครื่องให้เกิดความตรึกนึกคิดไปต่าง ๆ นั้นว่า ธรรมดาของจิตย่อมตรึกนึกคิดไปต่าง ๆ ในทางดีบ้าง ชั่วบ้าง แล้วแต่ฐานะของเหตุการณ์ แล้วแสดงลักษณะของวิตก ๙ ประการที่เป็นไปต่าง ๆ กันดังนี้ กามวิตก ความตรึกนึกคิดด้วยอำนาจราคะ คือ ตรึกนึกไปในอารมณ์ที่น่ารักใคร่พึงใจมีประการต่าง ๆ เป็นเหตุให้ปรารถนาทะเยอทะยานอยากได้ส่วนที่ยังไม่ได้ เป็นเหตุให้คิดอยู่ในส่วนที่ได้แล้ว ซ้ำเป็นเหตุให้ทะเยอทะยานอยากได้ส่วนที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่า ซึ่งนับว่าสมหวังในส่วนหนึ่งแล้ว แต่ก็ไปคิดอยู่ในส่วนอื่นอีกในส่วนที่สมหวังแล้วนั้นเล่า เมื่อแปรไป เปลี่ยนไป ปราศจากไป ก็ล้วนเป็นเหตุแห่งทุกข์ อนึ่งกามารมณ์เหล่านั้นบางส่วนก็ไม่เป็นที่น่าปรารถนา เป็นเหตุให้เกิดความระอาเบื่อหน่ายเกลียดชังก็มี ส่วนนี้เป็นเหตุให้เกิดความดิ้นรนอยากพ้นทุรนทุราย แต่นั้น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ตามมาเพราะเหตุ ๒ ประการ คือ ประจวบกับสัตว์และสังขารไม่เป็นที่รัก หรือพลัดพรากจาก

สัตว์และสังขารเป็นที่รัก เมื่อบ่นเข้ากล่าวก็รวมลงในเหตุประการเดียว คือไม่สมหวัง ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของตน นี้ประการ ๑ พยาบาทวิตก ความตรึกนึกคิดด้วยอำนาจโทสะ คือตรึกนึกคิดไปด้วยความโกรธเคืองแค้นที่มีผู้กระทบกระทั่งทำให้เกิดความไม่พอใจตน และอุปนาหะ ความผูกใจเจ็บคุมแค้นจำไม่หาย ทั้ง ๒ นี้เป็นชนวน เนื่องไปถึงความพยาบาทคิดแก้แค้นทดแทนเขา นี้เป็นประการที่ ๒ วิหิงสาวิตก ความตรึกนึกคิดด้วยอำนาจโมหะ คือคิดแต่ความสุขหรือความสนุกส่วนตน ไม่คำนึงถึงความเดือดร้อน ความทุกข์ยาก ความลำบากของคนอื่น สัตว์อื่น เช่นยิงนก ตกเบ็ด เพื่อหาความเพลิดเพลินหรือทรมานสัตว์ทรมานคน เพื่อหาความสนุกเป็นต้น นี้เป็นประการที่ ๓ ญาติวิตก วิตกถึงญาติ เมื่อปรารภถึงญาติที่มีฐานะอันสูง เป็นเหตุให้เกิดมานะอหังการ เมื่อปรารภถึงญาติที่มีฐานะอันต่ำ เป็นเหตุให้เกิดอวมานะ ความน้อยเนื้อต่ำใจ อีกฝ่าย ๑ เมื่อปรารภถึงความเจริญของญาติย่อมเกิดปีติ โสมนัส เมื่อปรารภถึงความเสื่อมพินัยของญาติ ย่อมเกิดโทมนัส วิปฏิสาร นี้เป็นประการที่ ๔ ชนปทวิตก วิตกถึงชนบทที่ตนอยู่อาศัย เมื่อตนอยู่ในถิ่นฐานที่เจริญ ย่อมติดถิ่นที่คือเป็นเจ้าของ หวงกันผู้อื่นเกรงจะแย่งประโยชน์และความสุขของตน เมื่อตนอยู่ในถิ่นฐานที่ผีเคืองแร้นแค้น ไม่มีวิริยะอุตสาหะแล้วและเดือดร้อนเพราะความอัตคัดของตน อีกฝ่าย ๑ เมื่อชนบทของตนถึงความเจริญหรือถึงความทรุดเสื่อมลง ก็ทำใจให้ถึงสุขถึงทุกข์ไปตามถิ่นฐาน นี้เป็นประการที่ ๕ อมรวิตก วิตกเพื่อความไม่ตายหรือวิตกกลัวตาย คือเมื่อปรารภถึงวัยอายุของตนอันผ่านพ้นมาแล้วเพียงไร เห็นใกล้ต่อมรณะนึกใจหาย คนประหนึ่งจะคำนึงคิดว่า ทำไฉนวันจะล่วงช้าเวลาถอยหลังจะได้ยังชีวิตให้ยืนนาน ตลอดจนถึงหวนคำนึงถึงทุกข์ภัยในสัมปรายภพ เช่นปรารภว่าตนไม่ได้ทำกุศลไว้ ตนทำอกุศลไว้ แล้วหวั่นหวาดถึงความตายซึ่งอยู่เฉพาะหน้า อีกอย่างหนึ่ง อมรวิตก ท่านอธิบายว่า วิตกเพื่อความเป็นเทวดา คือ มีความมุ่งหวังทะเยอทะยานว่า เมื่อสิ้นชีพแล้วขอให้ได้อุบัติในทิพยพิมาน เสวยทิพยสมบัติอย่างนั้น ๆ นี้เป็นประการที่ ๖ ปรานุททย-

ตาวิตก วิตกไปด้วยความกรุณาผู้อื่น คือห่วงคนโน้นคนนี้ เขาจะมีสุขมีทุกข์เป็นอย่างไร ดูเหมือนจะเอาใจไปจดจ่ออยู่กับเขาเสียยิ่งกว่าตน ต้องด้วยคำว่า สหโสกี สหนนฺที เห็นเขาทุกข์พลอยทุกข์ด้วย เห็นเขาสุขพลอยสุขด้วย ดูเหมือนว่าตนจะทุกข์จะสุขไปยิ่งกว่าเขาเป็นหลายเท่าหลายส่วน นี้จัดเป็นประการที่ ๗ ลาภสักการสิโลกวิตก วิตกถึงลาภสักการะและความสรรเสริญ คือตรึกนึกไปว่าทำไฉนจึงจะได้ลาภสักการะและความสรรเสริญ แต่หาได้ตรึกนึกถึงธรรมอันเป็นเหตุแห่งคุณอย่างนั้นไม่ เมื่อได้ลาภสักการะหรือได้รับความสรรเสริญอย่างใด ๆ ก็ฟูใจพึงเพ้อเห่อเหิมเกิดความเมาเพราะเหตุนั้น นี้จัดเป็นประการที่ ๘ อนวัญญัตติวิตก วิตกเพื่อไม่ให้ถูกดูหมิ่น คือกลัวเขาจะดูหมิ่นตน แต่ไม่พิจารณาสาวหาเหตุว่า ตนมีความเสียหายอย่างไร จึงเป็นเหตุให้ถูกดูหมิ่น เพื่อคิดแก้ไขให้เป็นดี เมื่อผู้ใดดูหมิ่นตนก็น้อยใจคิดโกรธเคืองเขา นี้จัดเป็นประการที่ ๙ วิตกทั้ง ๙ ประการนี้ ๓ ประการข้างต้นเป็นอกุศลวิตกโดยแท้ ท่านจัดเป็นกิเลสอย่างกลางนัยเข้าในปริยุฏฐานกิเลส คือกิเลสเครื่องกลุ้มรุมจิตให้วิปริตแปรไปในฝ่ายอกุศลที่การกุยกุคคลจะพึงปรายด้วยสมาธิ คือความตั้งจิตไว้ชอบ ด้วยอำนาจสมถะ คือทำใจให้สงบระงับ หรือคำนึงนึกในฝ่ายกุศลวิตกที่ตรงกันข้าม คือเนกขัมมวิตก ความตรึกนึกคิดในทางที่ให้คลายจากห่วงสิเนหะอาลัย สามารถเอาใจออกหากจากกามารมณ์ และอัพยาบาทวิตก ความตรึกนึกคิดในทางไม่พยาบาท เมื่อมีผู้มากระทบกระทั่งทำให้ขุ่นด้วยโทสะ ก็ใช้ขันติโสรัจจะความอดทนและความสงบเสงี่ยม ด้วยอัชชวมัทวะอันงาม และอวิหิงสาวิตก ความตรึกนึกคิดในทางไม่เบียดเบียน ด้วยน้ำจิตประกอบด้วยเมตตากรุณาเห็นสุขทุกข์ของคนอื่นสัตว์อื่นเสมอกับตน เป็นวิตกฝ่ายกุศลที่หักห้ามปรามอกุศลวิตกให้เสื่อมคลาย อีก ๖ ประการเบื้องปลาย ท่านจัดเป็นกิเลสอย่างละเอียดนัยเข้าในพวกอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในจิตสันดาน อันผู้มีปัญญาจะพึงใช้โยนิโสมนสิการ ทำในใจโดยชอบน้อมให้เป็นไปในส่วนดี เช่น ญาติวิตก วิตกถึงญาติ เมื่อปรารภถึงญาติที่มีฐานะอันสูง ก็มีสติดำรงตนไว้ในคุณงามความดีให้สมควรแก่วงศ์

สกุล เมื่อปรารภถึงญาติที่มีฐานะอันต่ำ ก็เกิดวิริยะอุตสาหะพยายามยกตนให้มีฐานะอันดีจนสามารถตั้งตนได้ เป็นที่พึ่งพำนักของวงศ์สกุล อีกฝ่าย ๑ เมื่อญาติถึงความเจริญ ก็มีสติสัมปชัญญะไม่ลิงโลดทะเยอทะยาน เมื่อญาติถึงความพินาศเสื่อมทราม ก็ปรารภเห็นอนิจจตาทิธรรม หรือคำนึงด้วยกัมมัสสกตาญาณ ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน นั่นคงจะเป็นผลแห่งบุรพกรรมในปางก่อน นี้เป็นประการที่ต้น ชนปทวิตก วิตกถึงถิ่นที่ชาติภูมิของตน หรือถิ่นที่ตนอยู่อาศัย เมื่อตนอยู่ในถิ่นฐานที่เจริญ ก็พยายามถือประโยชน์แต่ถิ่นฐานนั้น เช่นอยู่ในที่สะดวกแก่การศึกษา ก็พยายามศึกษา ถิ่นที่ควรแก่อาชีพอย่างใด ๆ ก็พยายามประกอบอาชีพอย่างนั้น ๆ ให้สมควรแก่เทศะ ทั้งไม่หวงถิ่นที่ปรารถนาให้คนคิดมาอยู่เป็นพวกเดียวกับตน เกียจกันแต่พาลชนให้ห่างไกล เมื่อตนอยู่ในถิ่นฐานที่ไม่สะดวกแก่การศึกษาหรืออาชีพอย่างใด ๆ ถ้าสามารถอยู่ที่จะประกอบวิริยะอุตสาหะ ยกฐานะของตนให้เป็นดีที่สุดได้ในถิ่นนั้น หรือพยายามยากขั้นประกอบอาชีพไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากตามพื้นเพของตนได้ก็เป็นการดี ถ้าไม่สามารถหรือมีทางที่จะไปอยู่ในถิ่นอื่นที่มีความเจริญกว่าก็ควรไป อีกฝ่าย ๑ เมื่อชนบทของตน ถึงความเจริญหรือถึงความทรุดเสื่อมลงอย่างไร ก็พยายามหาเหตุผลให้รู้เท่าถึงการณ์ จะได้สามารถนำตนให้พ้นความเสื่อม เข้าถึงความเจริญ นี้เป็นประการที่ ๒ อมรวิตก วิตกเพื่อความไม่ตาย ข้อนี้ควรใช้ปัญญาพิจารณาเห็นคติของสังขตธรรมที่ดำเนินไปโดยลำดับ จับตั้งแต่ปรารภถึงตน เยื่องต้นตั้งแต่จำความได้จนบัดนี้ รูปกายความปรารถนา และสติปัญญาความคิดอ่านเปลี่ยนแปลงมาเพียงไร ปรารภถึงคนอื่น ๆ มารดาบิดาญาติมิตรสหายตลอดจนคนที่ตนรู้จักต่างหายหน้าไปตาม ๆ กันนับไม่ถ้วน ล้วนแต่เป็นคติของธรรมดาทั้งนั้น เหตุนั้นมรณะจึงไม่ใช่เหตุอันควรจะวิตก เพราะวิตกหรือไม่วิตกก็เป็นมาถึงอย่างแน่ ๆ ในส่วนที่จะคำนึงถึงสัมปรายภพ ปรารภถึงกุศลอกุศลอันจะติดตามตนไป รู้ว่าตนยังไม่ได้ทำความดีไว้ ก็จะได้ลงมือทำในเวลาที่ตนยังสามารถและรู้ทัน ถ้ารู้ว่า

ตนทำความดีไว้แล้ว ก็จะได้ชื่อโสมนัสไม่หวั่นหวาดต่อทุกข์ภัย อีกอย่างหนึ่งท่านอธิบายว่า วิตกเพื่อความเป็นเทวดา ก็คือหวังความสุขในภายหน้า เมื่อมีความดีอยู่แล้ว สุคติย่อมหวังได้ ถ้าถึงทะเยอทะยานไปในทิพยสมบัติก็จัดเข้าในฝ่ายภวตัณหา ไม่ใช่ปฏิปทาแห่งบัณฑิต ผู้มีปัญญาหยั่งวิจารณ์ นี้เป็นประการที่ ๓ ปรานุททยตาวิตก วิตกด้วยความกรุณาผู้อื่น คือห่วงผู้นั้นผู้นี้ ตามธรรมดาของโลกสันนิวาสย่อมมีธรรมชาติที่ต้องอาศัยกันและกันเป็นไป บุตรธิดาต้องพึ่งพามารดาบิดาและญาติผู้ใหญ่ ญาติมิตรต่างต้องอาศัยกันและกัน มารดาบิดากลับต้องอาศัยบุตรธิดาในคราวที่ตนแก่เฒ่าหมดสามารถ ญาติผู้ใหญ่กลับต้องพึ่งพาอาศัยอนุชนในสกุล ยิ่งกว่านั้น ความพึงพาอาศัยกันยังยิ่งออกไปจนเกือบไม่มีขอบเขตจำกัด เพราะเหตุนั้น ในส่วนที่มีความสัมพันธ์กันใกล้ชิดก็จำต้องมีน้ำใจห่วงอาลัยกันและกันเป็นธรรมดา แต่ว่าเมื่อมีใจคอเกินสมควรย่อมเป็นเหตุให้เกิดสุขถึงทะยานใจ และย่อมเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ถึงตรมตรอมฉะนั้น เมื่อมีสติสัมปชัญญะที่จะกำหนดรู้และให้เป็นไปแต่พอประมาณ จึงจัดเป็นฐานะที่ควร นี้เป็นประการที่ ๔ ลาภสักการสิโลกวิตก วิตกถึงลาภสักการะและความสรรเสริญ ควรใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้ทันว่า นั่นเป็นโลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์ เมื่อยังไม่ได้ไม่ถึงก็ไม่ทำใจให้ทะเยอทะยาน เมื่อได้แล้วก็ไม่เมารู้เท่าว่า สิ่งนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็แต่ว่าไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรรู้ตามที่เป็นจริง อย่าให้ครอบงำจิต เพ่งพิจารณาจับเหตุผลว่าเกิดขึ้นเพราะเหตุไร แล้วรักษาเหตุให้เป็นไปด้วยดี ผลก็จะเกิดมีขึ้นเองโดยไม่ต้องทะเยอทะยาน นี้เป็นประการที่ ๕ อนวัญญัติวิตก วิตกเพื่อไม่ให้ถูกดูหมิ่น คือกลัวเขาจะติเตียน นี้ก็เป็นโลกธรรมอีกฝ่าย ๑ ส่วนอนิฏฐารมณ์ เป็นของที่ทุกคนไม่ปรารถนา แต่ก็ทุกคนไม่พ้นไปได้ อย่าว่าแต่สิ่งที่มีวิญญาณครอง แม้แต่พระอาทิตย์พระจันทร์ และดินฟ้าอากาศ ยังไม่เป็นที่พอใจของคนได้ทั่วไป ไฉนมนุษย์จึงจะพ้นไปได้ เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนี้ ก็เป็นเหตุบรรเทาความวิปฏิสาร แม้อย่างนั้

ถ้าจะไม่นำพาเสียเลยก็ไม่มีทางปฏิบัติเพื่อพ้นได้บ้างในทางที่สมควร เพราะเหตุนั้น จึงควรตรึกว่า คำติเตียนนั้นมาจากผู้ใด เขามีอัธยาศัยเป็นอย่างไร ถ้ามาจากคนพาลหรือจากคนที่ไม่ชอบพอกับตนก็ไม่ควรคำนึงนัก พึงนึกเสียว่า เขามีอัธยาศัยเป็นอย่างนั้นห้ามเขาไม่ได้หรือเพราะเขาคอยจะให้ร้ายแล่โทษให้ต่างหาก ไม่ใช่ความเสียหายของเรา ถ้ามาจากท่านผู้รู้มีอัธยาศัยดี ก็ควรที่จะสำนึกถึงตน แล้วพิจารณาหาเหตุเพื่อแก้ไขความประพฤติให้พ้นจากถูกติเตียน นี้เป็นประการที่ ๖ วิตกทั้ง ๖ ประการนี้ เมื่อบุคคลมีสติสัมปชัญญะและประกอบด้วยปัญญาก็จะพึงนึกน้อมให้เป็นไปในส่วนดี ๆ เหมกมาณพทูลปรารภถึงมติของเกจิอาจารย์ในปางก่อน ว่าเป็นทางให้เกิดความตรึกนึกคิดไปต่าง ๆ ชั่วบ้าง ดีบ้าง ดั่งแสดงมา เหมกมาณพไม่เกิดสัทธาตามมติของอาจารย์เหล่านั้น จึงกราบทูลว่า นาหำ ตตฺถ อภิรมึ ข้าพระองค์ไม่ยินดีในข้อคำพยากรณ์นั้น ๆ เลย แล้วจึงกราบทูลอาราธนา ขอให้แสดงธรรมต่อไปว่า

ตฺวญฺจ เม ธมฺมมกฺขาหิ ตณฺหานิคฺฆาตนำ มุนิ
ยำ วิทิตฺวา สโต จรำ ตเร โลเก วิสตฺติกำ

แปลความว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มุนี ขอพระองค์จงมีพระกรุณาตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องฆ่าตัณหาแก่ข้าพระองค์ บุคคลรู้แล้วซึ่งธรรมอันใดเล่า มีสติประพฤติอยู่จะพึงข้ามพ้นตัณหาที่เกี่ยวคล้องบุคคลให้ข้องอยู่ในโลกได้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพยากรณ์แก้ปัญหาแห่งเหมกมาณพว่า

อิธ ทิฏฺฐสุตมุตำ ปิยรูเปสุ เหมก
ฉนฺทราควิโนทนำ นิพฺพานปทมจฺจุตำ

ดูกรเหมกะ ทางคือพระนิพพาน เป็นเครื่องบรรเทาความพอใจและความกำหนัดในรูปที่น่ารักน่าสำราญ ที่ได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้รู้แล้ว ด้วยประสาทอื่น ๆ และรู้แจ้งแล้วด้วยใจในโลกนี้ เป็นทางที่แน่นอน ไม่ยักย้ายแปรผันเป็นอย่างอื่น

เอตทญฺญาย เย สตา ทิฏฺฐธมฺมาภินิพฺพุตา
อุปสนฺตา จ เต สทา ติณฺณา โลเก วิสตฺติกํ

ชนเหล่าใด รู้จักพระนิพพานนี้แล้ว มีสติ เห็นธรรมแล้ว เป็นผู้ดับสนิทแล้ว ชนเหล่านั้น เป็นผู้ระงับแล้วทุกเมื่อ เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วซึ่งตัณหาที่เกี่ยวคล้องบุคคลให้ข้องอยู่ในโลกได้ ดังนี้ ฯ

อรรถาธิบายความแห่งเหมกมาณพปัญหาพยากรณ์นี้ จักขอรับพระราชทานถวายวิสัชนาในวันต่อไป ฯ

เหมกมาณวกปัญหาที่ ๙

กัณฑ์ที่ ๒

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ กิตติโสภณเถระ

ถวาย

วันอาทิตย์ที่ ๓๐ สิงหาคม ๒๔๗๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อิธ ทิฏฺฐสุตมุตำ บียรูเปสุ เหมก
ฉนฺทราควิโนทนำ นิพฺพานปทมจฺจุตำ
เอตทญฺญาย เย สตา ทิฏฺฐธมฺมาภินิพฺพุตา
อุปสนฺตา จ เต สทา ติณฺณา โลเก วิสตฺติกนฺติ ฯ

อนุสนธิพระธรรมเทศนา จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาอรรถาธิบายความแห่งเหมกมาณวกปัญหาพยากรณ์สืบต่อไป ในส่วนปัญหาเหมกมาณพทูลอาราธนาให้แสดงธรรมเครื่องฆ่าตัณหาที่บุคคลได้รู้จักแล้วมีสติประพฤติอยู่ จะข้ามพ้นตัณหาที่เกี่ยวคล้องไว้ในโลกได้ คือใครจะทราบว่า อะไรเป็นธรรมเครื่องฆ่าตัณหา ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระนิพพานเป็นธรรมเครื่องฆ่าตัณหา แล้วทรงแสดงปฏิปทาเป็นเครื่องถึงพระนิพพาน แต่ทรงแสดงโดยผลว่าพระนิพพานเป็นเครื่องบรรเทาความพอใจและความกำหนัดในบียรูป สาตรูปในโลกเสีย คือว่าปฏิปทาที่จะพึงถึงพระนิพพานนั้น ต้องดำเนินทางคือบรรเทาความพอใจรักใคร่ในบียรูปสาตรูปเหล่านั้น ฯ อะไรเล่า ชื่อว่าบียรูปสาตรูปในโลก ฯ อายตนะภายใน ๖ คือ จักษุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย ใจ นี้หมวดหนึ่ง อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ นี้หมวดหนึ่ง วิญญาณ คือความรู้สึกอาศัยอายตนะภายใน เกิดเพราะอายตนะ ๒ ประเภทนั้นพร้อมกันเข้า มี ๖ มีจักษุวิญญาณเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง สัมผัส คือ ความประจวบอาศัยอายตนะ

ภายใน เกิดเพราะความประจวบกันเข้าแห่งอายตนะ ๒ ประเภทนั้น กับวิญญาณ มี ๖ มีจักษุสัมผัสเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์คือรู้สึกเฉย ๆ เกิดเพราะสัมผัส มี ๖ มีจักษุสัมผัส-ชาเวทนาเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง สัญญา คือ ความหมายรู้อิงอายตนะภายนอกเกิดในลำดับแห่งเวทนา มี ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง สัญเจตนา คือความคิดอ่านอิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งสัญญา มี ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง ตัณหา คือ ความทะยานอยากอิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งสัญเจตนา มี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง วิตก คือ ความตรึกอิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งตัณหา มี ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง วิจาร คือ ความตรองอิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งวิตก มี ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น นี้หมวดหนึ่ง รวมเป็น ๑๐ หมวด ๖๐ ประการเหล่านี้ ชื่อว่ารูปสาตรูป โดยอรรถว่า เป็นที่น่ารัก เป็นที่น่ายินดี ๆ ยังรูปสาตรูปเหล่านี้ มีลักษณะเกิดติดต่อกันอย่างไร จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพอสมควร ส่วนภายในมีจักษุเป็นต้นได้ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ต่อกับอารมณ์ภายนอกมีรูปเป็นต้น ส่วนภายนอกมีรูปเป็นต้น ได้ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ต่อกับประสาทภายในมีตาเป็นต้น วิญญาณ คือความรู้สึกมีหน้าที่รับรู้อารมณ์ เป็นธาตุภายในอย่างหนึ่ง ที่ทำให้เกิดความรู้สึก เรียกว่าวิญญาณธาตุ แต่ต้องอาศัยอายตนะภายในเป็นเครื่องต่อ ลำพังตาจะเห็นรูปไม่ได้ ลำพังวิญญาณจะเห็นรูปไม่ได้ ต่อวิญญาณอาศัยจักษุจึงเห็นรูป วิญญาณนั้นคล้ายกับว่าจะประกอบด้วยสติอยู่บ้างเล็กน้อย เช่น คนเผลอสติอาจไม่เห็นรูป อาจไม่ได้ยินเสียงที่ผ่านทางประสาทนั้น ๆ ต่อไม่เผลอจึงเห็นจึงได้ยิน แต่อารมณ์ที่มากระทบอย่างรุนแรงแม้เผลอก็ยังรู้สึกได้ก็มี ฉะนั้นวิญญาณจึงไม่ใช่หน้าที่ของสติ สัมผัสนั้นท่านว่า เกิดเพราะประจวบกันเข้าแห่งอายตนะภายในภายนอกกับวิญญาณ คือ ทั้ง ๓ ประการนั้นมาประจวบกันเข้า วิญญาณทำหน้าที่รู้สึกได้เต็มที่จัดเป็นสัมผัส สัมผัสนั้นและเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา คือ ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉย ๆ ที่จัดว่าไม่สุขไม่ทุกข์ เพราะอารมณ์ที่มากระทบประสาทนั้น

เป็นที่น่าปรารถนาหรือไม่เป็นที่น่าปรารถนาหรือว่าเป็นกลาง ๆ เมื่อเวทนาเกิดขึ้นแล้ว สัญญาย่อมเกิดขึ้นในลำดับ สัญญานั้น คือความหมายรู้หรือความจำอิงอายตนะภายนอก ดังจะกล่าวว่า หมายรู้หรือจำหน้าตา รูป เสียง กลิ่น รส อย่างนั้น ๆ นำให้เกิดเวทนาเป็นสุขทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ อย่างนั้น ๆ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสัญเจตนาต่อไป สัญเจตนาคือความคิดอ่าน คิดถึงรูป คิดถึงเสียงเป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือ ความดิ้นรนทะยานต่อไป ตัณหานั้นมี ๓ ประการ คือ กามตัณหา ดิ้นรนทะยานอยากในอารมณ์น่ารักใคร่พึงใจมีประการต่าง ๆ คือ ปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่ได้ คิดอยู่ในอารมณ์ที่ได้แล้ว ทะยานอยากได้อารมณ์ที่ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไปกว่า โดยลำดับ ภวตัณหา ความปรารถนาในความมีความเจริญที่เป็นเหตุเชิดชูฐานะของตนให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป หรือปรารถนาให้อารมณ์นั้น ๆ หรือฐานะนั้น ๆ คงอยู่ไม่รู้พินัดเสื่อมสูญ คือ ปรารถนาธรรมชาติที่ไม่เที่ยงให้เที่ยง เนื่องด้วยสัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง ตลอดจนถึงปรารถนาให้มีชีวิตยั่งยืนนาน ด้วยไม่อยากจะตายเสีย วิภวตัณหา ปรารถนาในความไม่มีไม่เป็น เช่น ประสบอารมณ์อันไม่เป็นที่พอใจ ก็ดิ้นรนทะยานอยากเพื่อจะพ้นไปเสีย หรือแม้อารมณ์ที่ดี ฐานะที่เจริญ แต่บางคนไม่พอใจในอารมณ์อย่างนั้น ในฐานะอย่างนั้นก็มี จึงเป็นเหตุให้ปรารถนาเพื่อจะพ้น หรืออารมณ์เป็นที่ปรารถนา ตนปรารถนาอย่างแรงกล้าแล้วไม่ได้สมหวัง เป็นเหตุให้เกิดทุกข โทมนัสอย่างสาหัส ถึงเห็นโลกเต็มไปด้วยทุกข์ก็มี นิยัยรูปสาตรูป รูปที่น่ารักน่าชื่นใจ แต่เป็นเหตุให้เกิดวิภวตัณหา ที่เป็นไปอย่างแรงกล้าจนถึงฆ่าตัวตายก็มี ตัณหาทั้ง ๓ ประการนี้อิงอาศัยอายตนะภายนอก จึงมี ๖ ประการมีรูปตัณหาเป็นต้น ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากแต่ละประการ ๆ เพราะปรารภอารมณ์อย่างใด ๆ ก็ดี เป็นเหตุให้จิตวิตกตรึกนึกคิดไปต่าง ๆ ท่านจึงกล่าวว่า วิตกเกิดในลำดับแห่งตัณหา เมื่อวิตกเกิดขึ้นย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิจาร ทั้ง ๒ ประการนี้อาศัยกันและกันเกิดในลำดับติดต่อกันและแนบเนื่องกันไป จักอุปมาพอเล็งเห็น เช่นบุคคลผู้ทำรูปวงกลมจดปลายข้างเวียนข้างหนึ่งลงเป็นหลักศูนย์กลาง ปลายข้างเวียนอีกข้างหนึ่งหมุนเวียน

ในภายนอกให้เกิดเป็นรูปวงกลม วิตกได้แก่ปลายขาวงเวียนที่จดในท่ามกลาง วิจารได้แก่ปลายขาวงเวียนที่หมุนไปโดยรอบ อีกอุปมาหนึ่ง เช่นบุคคลเคาะระฆัง วิตกเช่นเสียงเคาะที่กระทบลงครั้งแรก วิจารเช่นเสียงครวญ อีกอุปมาหนึ่ง เช่นบุคคลขัดสีภาชนะ วิตกเช่นกับมือที่จับภาชนะไว้แน่น วิจารเช่นกับมือที่ขัดสี ฉะนั้นเมื่อรูปวิตก ทำหน้าที่ตรึกถึงรูปส่วนที่น่ายินดี รูปวิจารก็ทำหน้าที่ตรองต่อไปว่าทำไฉนจึงจะได้รูปนั้น ทำไฉนรูปนั้นจะคงอยู่ ทำไฉนจะให้รูปนั้นประณีตยิ่งขึ้น ทำไฉนจะทำสัมพันธ์อันหน่วงไว้ไม่ให้จืดจาง ซึ่งเป็นทางให้เกิดกามฉันทะ ความพอใจในกามารมณ์ และกามราคะความกำหนัดในกามารมณ์ ซึ่งล้วนแต่มีขันธรูปสาตรูปเป็นแดนเกิดทั้งนั้น ฯ การบรรเทาความพอใจรักใคร่ในขันธรูปสาตรูป ที่ได้เห็น ที่ได้ยิน ที่ได้รู้ และที่ได้ทรายทุกทาง ให้น้อย ให้ห่าง ให้จาง ให้จืดจากจิตสันดาน จัดว่าเป็นปฏิปทาทางพระนฤพาน ซึ่งเป็นทางที่แน่นอนมั่นคงไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นเลย ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ฉนฺทราค-วิโนทนำ นิพฺพานปทมจฺจุตำ ทางคือพระนิพพานเป็นเครื่องบรรเทาความพอใจและความรักใคร่ในขันธรูปสาตรูป ที่ได้เห็น ที่ได้ยิน ที่ได้รู้ และที่ได้ทรายทุกทางในโลกนี้ เป็นทางที่แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงว่า ทางพระนิพพานเป็นทางที่ปลอดภัย เป็นทางที่แอบแฝง เป็นทางของโลกหน้าที่ปลอดจากภัยอันตรายและแน่นอนไว้ใจได้อย่างนี้แล้ว หวังจะตรัสแสดงผลว่า บุคคลมีสติรู้จักพระนิพพานแล้วจักได้บรรลุผลเป็นอย่างไร จึงตรัสแสดงผลให้สมกับปัญหาที่เหมกมาณพทูลถามนั้นต่อไปว่า

เอตทญฺญาย เย สตา ทิฏฺฐธมฺมาภินิพฺพุตา
อุปสนฺตา จ เต สทา ติณฺณา โลเก วิสตฺติกำ

ชนเหล่าใดรู้จักพระนิพพานนี้แล้ว มีสติระลึกอยู่ เห็นธรรมแล้ว กิเลสสงบระงับหมดสิ้นแล้ว ชนเหล่านั้นเป็นผู้สงบระงับแล้วทุกเมื่อ เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วซึ่งตัณหาเป็นเครื่องเกี่ยวคล้องไว้ในโลก ดังนี้ ฯ

มิอรรถาธิบายว่า พระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาตสงบระงับสังขารทุกประเภท เพราะตัดต้นเหตุแห่งสังขารเสียได้ด้วยประการทั้งปวง ฯ ต้นเหตุแห่งสังขารท่านกล่าวว่าเกิดเพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ และความไม่รู้จักเหตุผลทั้งที่ล่วงแล้วทั้งที่ยังจะมาข้างหน้า และไม่รู้จักโยงเหตุผลทั้ง ๒ ประการนั้นให้เนื่องถึงกัน และไม่รู้จักความเกี่ยวคล้องกันแห่งเหตุและผล ซึ่งเป็นทางให้งุนงงหลงติดอยู่ในสังสารวัฏ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา สังขารย่อมเกิดมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ฯ พระนิพพานเป็นธรรมชาตที่ท่านผู้บรรลุวิชชาจะพึงรู้แจ้ง เพราะฉะนั้นพระนิพพานจึงชื่อว่า เป็นธรรมที่ระงับสังขารทั้งปวง ฯ อนึ่ง พระนิพพานนั้นเป็นธรรมที่สละอุปธิทั้งปวงด้วย อุปธินั้นคือความเข้าไปหอบไว้ซึ่งภาระทั้งปวง ได้ด้วยอำนาจตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากบ้าง ด้วยอำนาจทิฏฐิคือความสำคัญผิดคิดเห็นไปต่าง ๆ บ้าง ด้วยอำนาจกรรมคือความทำที่เป็นกุศลอกุศลและเป็นกลาง ๆ และความเข้าไปหอบไว้ประการอื่น ๆ อีกซึ่งล้วนแต่เป็นของหนัก พระนิพพานนั้นเป็นเครื่องสละเสียซึ่งอุปธิทั้งปวง ได้ในพระพุทธภาษิตว่า ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ขันธ์ทั้ง ๕ เป็นภาระอันหนักแท้ ภารหาโร จ ปุคฺคโล บุคคลเป็นผู้นำไปซึ่งภาระอันหนัก ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก ความถือไว้ซึ่งภาระเป็นทุกข์ในโลก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ ความวางเสียซึ่งภาระเป็นสุข

นิกฺขิปิตฺวา ครุ ภารํ อญฺญํ ภารํ อนาทิย
สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต[๑]

วางภาระอันหนักเสียแล้ว ไม่ถือซึ่งภาระอันอื่น ถอนตัณหาพร้อมทั้งมูลรากแล้ว เป็นผู้ไม่ปรารถนาแล้ว ดับรอบแล้ว ดังนี้ ฯ พระนิพพานนั้นเป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ปราศจากราคะ เป็นที่ดับสนิทด้วยประการดังนี้ ฯ บุคคลเหล่าใดรู้จักพระนิพพานนั้น คือรู้แจ้งด้วยปัญญาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์

---

๑ สำ. ขนฺธ. ๓๓.

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตน หรือว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้ ๆ บุคคลผู้รู้แล้วดังนี้ มีสติระลึกอยู่ เห็นธรรมแล้ว จึงระงับดับสนิทได้ ๆ

ข้อที่ว่ามีสติระลึกอยู่นั้น ในนิเทศแสดงว่า ระลึกด้วยเหตุ ๔ ประการ คืออบรมสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้เจริญบริบูรณ์ คือประการที่ ๑ ให้มีสติกำหนดระลึกรู้อยู่ที่กายว่า กายนี้เป็นสักว่ากาย เป็นอยู่ด้วยอำนาจการหายใจเข้าออก เป็นอยู่ด้วยอำนาจการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ รอดจากอันตรายด้วยอำนาจสัมปชัญญะ เป็นของปฏิกูลด้วยอาการ ๓๒ เป็นอยู่ด้วยสักว่าความประชุมพร้อมแห่งธาตุ ๔ เมื่อธาตุทั้ง ๔ ไม่ควบคุมกันเป็นไปด้วยดีก็ถึงความแตกทำลายกระจัดพลัดพรายไปในที่ต่าง ๆ มีนิทัศนะเช่นซากศพที่เป็นไปโดยอาการต่าง ๆ นั้น ให้เกิดความรู้เท่าทันแล้วและไม่หลงติดอยู่ในกาย ให้พิจารณาเห็นลงว่า กายนี้สักว่ากาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขาสิ้นอำนาจแห่งเหตุแล้วก็ดับกัน ไม่ถือมั่นด้วยอำนาจมานะทิฏฐิ ดังนี้ ชื่อว่ากายานุปัสสนา สติกำหนดพิจารณากายเป็นอารมณ์ ประการที่ ๒ ให้มีสติกำหนดระลึกรู้อยู่ที่เวทนา คือเมื่อเสวยสุขเวทนา ก็กำหนดรู้ว่า เสวยสุข เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็กำหนดรู้ว่าเสวยทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่พอที่จะจัดว่าสุขว่าทุกข์ ก็กำหนดรู้ว่าเวทนาอย่างนั้น ๆ และสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์นั้นอาศัยเหตุภายในเกิด หรืออาศัยเหตุภายนอกเกิด และเหตุนั้นอิงอามิส คืออาศัยเหยื่อเป็นเครื่องล่อในทางโลกีย์ หรือไม่อิงอามิส คืออาศัยปฏิปทาทางธรรม ก็กำหนดรู้ด้วยประการนั้น ๆ แล้วกำหนดพิจารณาเห็นลงว่า เวทนานี้ก็สักว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา สิ้นอำนาจแห่งเหตุแล้วก็ดับกัน ไม่ถือมั่นติดอยู่ในเวทนา ดังนี้ ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา สติกำหนดพิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์ ประการที่ ๓ ให้มีสติกำหนดระลึกรู้อยู่ที่จิต คือในขณะที่จิตมีราคะหรือปราศจากราคะ มีโทสะหรือปราศจากโทสะ มีโมหะหรือปราศจากโมหะ สงบหรือฟุ้งซ่าน กว้างขวางหรือคับแคบ สูงหรือต่ำ ตั้งมั่นหรือไม่ตั้งมั่น ไม่เกี่ยว

เกาะกับอะไรหรือเกี่ยวเกาะ ก็กำหนดรู้ด้วยประการนั้น ๆ แล้วกำหนดพิจารณาเห็นลงว่า จิตนี้ก็สักว่าจิต คืออธรรมชาติเครื่องนึกคิดแล่หาอารมณ์นั้น ๆ คือบ้างชั่วบ้างไปตามการณ์ ซึ่งเป็นทางให้หยั่งวิจารณ์ถึงเจตสิกธรรมคืออารมณ์ที่มาปรุงจิต ซึ่งได้ชื่อว่าธรรม ในลำดับไป ประการที่ ๔ ให้มีสติกำหนดระลึกรู้อยู่ที่ธรรม คือเจตสิกธรรมที่เป็นเครื่องปรุงจิตให้นึกคิดไปต่าง ๆ ส่วนชั่วเรียกว่าอกุศล ส่วนดีเรียกว่ากุศล ส่วนกลาง ๆ จัดเป็นอัพยากฤต คือยังไม่ปรากฏว่าชั่วดี ส่วนอกุศลทรงชี้เอานิวรณ์ ๕ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องกันจิตไม่ให้บรรลุความดี ส่วนกุศลทรงชี้เอาโพชฌงค์ ๗ ซึ่งเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ส่วนกลาง ๆ ตรัสสอนให้พิจารณาแยกกายใจออกเป็นส่วน ๆ โดยความเป็นขันธ์ เป็นอายตนะ ในที่สุดตรัสสอนให้กำหนดพิจารณาในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ต่างเป็นเหตุผลแห่งกันและกันทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ แล้วกำหนดจับธรรมที่เป็นกุศลให้อบรมอยู่ในจิต ธรรมที่เป็นอกุศลให้ปลาดปราศไป พิจารณาแยกกายใจออกเป็นส่วน ๆ ให้รู้ว่า นั่นรูป นั่นนาม โดยความเป็นธรรมคือทรงอยู่ตามธรรมดา ดำเนินปฏิปทาตามมรรคทั้ง ๘ ประการ ดังนี้ชื่อว่า ธัมมานุปัสสนาสติกำหนดพิจารณาธรรมเป็นอารมณ์ ดังนี้จัดว่า เป็นผู้มีสติ รู้จักทางพระนฤพานแต่นั้นย่อมเป็นผู้รู้เห็นธรรมแจ่มแจ้งสิ้นสงสัย เป็นผู้มีกิเลสเครื่องเศร้าหมองใจอันดับสนิทแล้ว ชนเหล่านั้น เป็นผู้สงบระงับแล้วทุกเมื่อ ตลอดกาลทั้งปวงเป็นนิจเป็นผู้ข้ามพ้นแล้วซึ่งตัณหาเป็นเครื่องเกี่ยวคล้องจิตไว้ในโลกได้ มิอรรถาธิบายดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

เมื่อจบพระธรรมเทศนาเหมกมาณวกปัญหาพยากรณ์แล้ว ธรรมาภิสมัยการบรรลุธรรมพิเศษ ก็ได้บังเกิดมีแก่เหมกมาณพพร้อมทั้งศิษย์บริวาร ผู้ฉันทะประโยคความประสงค์ และวาสนาที่อบรมมาร่วมกัน ธรรมจักษุดวงตาเห็นธรรมปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน บังเกิดขึ้นแล้วแก่หมู่ศิษย์บริวารเหล่านั้น ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ส่วนเหมกมาณพมีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน และพร้อมกับการที่

บรรลุพระอรหัตตผล ได้เป็นผู้ทรงเพศภิกษุในพระพุทธศาสนา พร้อมด้วยปฏิปทาอันอุดกฤษฎ์ นั่งประนมกรนมัสการสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลประกาศว่า สตฺถา เม ภนฺเต ภควา สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นพระศาสดาของข้าพระองค์พระเจ้าข้า สาวโกหมสฺมิ ข้าพระองค์เป็นสาวก ดังนี้ ฯ

พระกุศลราศีธรรมสวนกิจในวัสสานสมัยสามารถเป็นปัจจัยให้ทรงประสบพระสันติสุข สุขเกิดแต่ความสงบ อันเป็นสุขอย่างยวดยิ่ง ดังพระพุทธภาษิตว่า นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ[1] ความสุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี ดังนี้ ฯ

ด้วยอานุภาพพระรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งพระกุศลราศีทั้งมวลนี้ ขอพระยรมวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระบรมยพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระพันวัสสาพระอัยยิกาเจ้า ทรงเป็นประมุข จงทรงประสบพระสันติสุขในธรรมปฏิบัติ และทรงพระเจริญด้วยธรรมทั้ง ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ สืบกาลนาน พร้อมทั้งหมู่ราชบริพารทุกทั่วหน้า ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

---

๑ ขุ. ธ. ๔๒.

นิธิกัณฑวรรณนากถา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังเป็น

พระธรรมโกศาจารย์

ถวาย

ในการบำเพ็ญพระกุศลพระชนมายุสมมงคล

ของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรควรพินิต

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๑

ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมน ทเมน จ
นิธิ สุนิหิโต โหติ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโย
ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉตีติ ฯ

บัดนี้ สมเด็จพระยุพราชิยดิ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรควรพินิต ทรงพระปรารภถึงพระชนมายุที่ทรงพระเจริญมาโดยลำดับ นับโดยวันย่อมครบเสมอเท่าพระชนมวารในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ ในวันที่ ๓๑ กรกฎาคม นี้ อันพระกตัญญูกตเวทีเตือนพระหฤทัย เป็นเหตุให้ทรงบำเพ็ญพระกุศล พระชนมายุสมมงคลเบื้องต้นมีสดับปกรณ์ถวาย สมเด็จพระบุรพการินีและพระประยูรญาติ ณ ที่บรรจุพระอังคารธาตุ ณ วัดราชบพิธ และบังสุกุลอัฐิพระประยูรญาติ ณ วัดพิชัยญาติ และโปรดให้จัดสำรับอาหารบิณฑบาตไปถวายสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นพระประยูรญาติ เป็นพระมหาเถระผู้ทรงสมณคุณควรแก่คารวะสถาน และถวายแก่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งเป็นพระมหาเถระที่ทรงเคารพนับถือ และเป็นเจ้าอาวาสแห่งพระ

อารามที่พระยาทสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงสถาปนา และถวายแก่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ณ วัดพระเชตุพน ซึ่งเป็นพระมหาเถระทรงวัตตัญญุภาพและชาตะร่วมปีพระราชสมภพในพระยาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ควรแก่คารวะสถาน และพระราชทานแก่เจ้าอาวาสวัดราชยพิธและวัดเบญจมบพิตร โดยเป็นเจ้าอาวาสแห่งพระอารามที่พระยาทสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงสถาปนา เป็นอันได้ทรงอังคาสพระสงฆ์ด้วยอาหารบิณฑบาตเสร็จแล้ว ในเวลาเย็นนี้ ทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทานถวายสนองพระเดชพระคุณ ณ ที่บรรจุพระอังคารธาตุพระยาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรนี้ โดยมีจำนวนพระสงฆ์พระมหาเถระในต่างอาวาส ๔ องค์ และพระสงฆ์สามเณรในวัดเบญจมบพิตร ๕๔ รูป รวม ๕๘ เสมอด้วยปีพระชนมพรรษา ในการนี้ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์บำรุงพระอารามวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามนี้ เป็นจำนวนเงิน ๕,๘๐๐ บาท พระสงฆ์สามเณรถวายอนุโมทนาพระกุศลส่วนทักษิณานุประทานแล้ว มีพระธรรมเทศนาแล้วจะได้ถวายอนุโมทนาและสวดพระปริตตกรณปาฐะ ทำน้ำพระพุทธมนต์ถวายเพื่อทรงพระเจริญพระสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมสุขสถาพร ฯ

พระกุศลทั้งปวงนี้ มีพระกตัญญูกตเวทิตา เป็นพลวเหตุ ซึ่งเป็นคุณสมบัติอันเป็นพิเศษแห่งสัปปุรุษ ต้องด้วยพระพุทธภาษิตในทุกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า เกวลา เอสา ภิกฺขเว สปฺปุริสภูมิ ยทิทำ กตญฺญูกตเวทิตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความกตัญญูกตเวทีนี้ ล้วนเป็นภูมิพื้นแห่งสัปปุรุษ ดังนี้ ฯ ก็แลในการพระกุศลนี้ ได้ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์เป็นจำนวนมากเป็นทุนไว้สำหรับบำรุงพระอารามนี้ เท่ากับว่าได้ทรงฝังขุมทรัพย์ไว้สำหรับวัด ซึ่งจะได้เป็นเครื่องอุปการะพระอารามและพระภิกษุสามเณรไปชั่วกาลนาน ฯ ทุนทรัพย์ที่ทรงบริจาคนี้ยังตั้งอยู่เพียงใด ย่อมเป็นอุปการะแก่ปฏิคคาหกอยู่เพียงนั้น แต่ย่อมอำนวยผลแก่พระองค์ท่านผู้บริจาคไม่มีที่สิ้นสุด ติดตามพระองค์ไปในที่ทุกสถาน ฯ นอกจากได้ทรงบำเพ็ญทานบริจาคในครั้งนี้และเมื่อก่อน ๆ มาเป็นอเนกประการ โดย

ปกติก็ได้ทรงรักษาพระกายพระวาจาเป็นสุจริตปราศจากโทษที่จะพึงครหา และทรงรักษาพระมนัสด้วยสัญญมะ ทรงสำรวมระวังพระสติสัมปชัญญะไม่ให้พลั้งพลาดไปในฝ่ายอกุศล และทมะทรงปราบจิตด้วยพระปัญญาให้ทรงอดทนต่อโลกธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ทรงดำรงพระมนัสไว้โดยชอบโดยควร ประมวลพระคุณสัมปทานั้น ๆ แล้ว ล้วนเป็นอุปการะแก่กันและกัน ส่งเสริมให้เป็นบุญนิธิที่ไม่มีผู้ใดจะชนะได้ และติดตามพระองค์ไปในที่ทุกสถาน ต้องด้วยพระพุทธภาษิตบรรหารในนิธิกัณฑสูตร ว่า

ยสฺส ฑาเนน สีเล สญฺญเมน ทเมน จ
นิธิ สุนิหิโต โหติ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโย
ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉติ ฯ

แปลว่า ชนผู้ใด เป็นสตรีหรือบุรุษ ฝังขุมทรัพย์ไว้ ด้วยทาน ด้วยศีล ด้วยสัญญมะและทมะ ขุมทรัพย์นั้นได้ชื่อว่าเป็นอันชนผู้นั้นฝังไว้ด้วยดีแล้ว อันใครๆไม่พึงชนะได้ เป็นบุญนิธิอันจะติดตามตนไป เขาจักถือเอาบุญนิธินั้นไปในเมื่อถึงคราวจะต้องละสิ่งทั้งปวงไป ดังนี้ ฯ

ตามพระพุทธภาษิตนี้ ตรัสสอนให้ฝังขุมทรัพย์ด้วยคุณธรรม ๔ ประการ คือ ด้วยการบริจาคเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในถาววรวัตถุสาธารณกุศลสถาน หรือในบุคคลผู้ทรงคุณ และบุคคลที่ควรอุปการะเผื่อแผ่แจกจ่าย ๑ ด้วยสำรวมกายวาจาอันเป็นส่วนศีล ๑ และความอบรมจิตอันเป็นไปด้วยวิธี ๒ ประการ คือ สัญญมวิธี ความสำรวม ๑ ทมวิธี ความปราบปราม ๑ ดังนี้ ชื่อว่าฝังขุมทรัพย์ไว้ดีแล้ว ฯ

อันท่านผู้มีอัธยาศัยอันสุขุม ประกอบด้วยปรีชา ย่อมใช้ทรัพย์ที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์แก่ตนและบุคคลอื่นทั่วไป ด้วยพิจารณาเห็นว่า อันความบำรุงสุขเฉพาะตน หรือแม้แก่บุคคลผู้เกี่ยวเนื่องกันโดยฉันที่ธรรมดาแต่งมา ย่อมเป็นปฏิปทาที่สมควร แต่เป็นฐานะที่มีเขตจำกัด ส่วนการบริจาคทั่วไปไม่เจาะจงบุคคล

เช่น สละทรัพย์สร้างถาววัตถุ อุโบสถ วิหาร กุฏิสังฆิกเสนาสน์ โรงเรียน โรงพยาบาล อันเป็นประโยชน์ทั่วไปแก่ภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ ได้สำนักอาศัยเจริญสมณธรรม บำเพ็ญกุศลปฏิบัติศึกษาเล่าเรียนรักษาศีลสดับธรรม หรือผู้มีโรคาพาธได้มาอยู่อาศัยรักษาตัวหายโรคภัยไข้เจ็บได้ความสุขสบายเป็นต้น ชื่อว่าเป็นประโยชน์อันแพร่หลายมีขอบเขตไพศาล ฯ บัณฑิตในปางก่อนแสดงตัวอย่างสาธารณกุศล เช่น การปลูกอารามและวนะให้เป็นที่พักร่มเย็นแก่คนผู้เดินทาง และหมู่สัตว์จตุบททวิบาทย่อมได้อาศัย หรือสร้างถนนสะพานให้สะดวกแก่การเดินทาง หรือให้อุทกทาน เช่น ประปาและที่ขังน้ำเป็นต้น แสดงว่าบุญของบุคคลผู้บริจาคกระทำนั้นเจริญทั้งกลางวันกลางคืน ตามพระพุทธภาษิตในวนโรปสูตรแห่ง สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

อารามโรปา วนโรปา เย ชนา เสตุการกา
ปปญฺจ อุทปานญฺจ เย ททนฺติ อุปสฺสยํ
เตสํ ทิวา จ รตฺโต จ สทา ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ
ธมฺมฏฺฐา สีลสมฺปนฺนา เต ชนา สคฺคคามิโน

ชนเหล่าใด ปลูกอารามและวนะ ทำสะพาน ให้ประปา ที่ขังน้ำ และที่พักอาศัย บุญของชนเหล่านั้น ย่อมเจริญทุกเมื่อ ทั้งกลางวันและราตรี ชนเหล่านั้นเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมไปสู่สวรรค์ ดังนี้ ฯ แม้ในปัจจุบันนี้ก็ยังนิยมสาธารณกุศล เช่นนั้นเสมอมา ผู้บำเพ็ญได้ชื่อว่า ฝังขุมทรัพย์ไว้ด้วยการบริจาคทาน นี้เป็นประการที่ต้น ฯ

การบริจาคทานแม้เป็นเพียงภายนอก คือ ทรัพย์มิใช่องคาวยวะ แต่เมื่อเป็นไปโดยฐานะแห่งสัปปุริสทาน ย่อมเป็นปทัฏฐานให้ประกอบสัมมาปฏิบัติอันเป็นส่วนภายใน อบรมกายวาจาให้เป็นไปในสุจริตธรรม มีอัธยาศัยอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ใหญ่ มีอัธยาศัยไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีเมตตากรุณาตั้งอยู่ในกาย

สุจริต ๓ มิวาจาอันปราศจากโทษ ตั้งอยู่ในวจีสุจริต ๔ มิสัมมาอาชีวะเลี้ยงชีพโดยชอบธรรมเป็นประการที่ ๘ เป็นคฤหัสถศีลอันไพบูลย์ ศีลย่อมเป็นเครื่องเพิ่มพูนคุณสมบัติ เป็นอลังการอันงามทุกวัยอายุ เป็นยานใดที่ให้ลุถึงคุณในเบื้องบนโดยลำดับ นับเป็นประการที่ ๒ ฯ

แต่ลำพังศีลเป็นเพียงกายวาจา แม้เข้าถึงจิตก็เป็นเพียงวิรติเจตนาคิดงดเว้นที่เป็นส่วนแห่งศีลนั้น จึงเป็นชั้นที่ปรายกิเลสอย่างหยาบ คือ ความล่วงละเมิดทางกายวาจา แต่เมื่ออบรมจนเป็นธรรมจริยสมจริยา ย่อมเป็นปฏิปทาให้ดำเนินถึงความอบรมจิตด้วยภาวนาอันเป็นไปด้วยวิธีทั้ง ๒ ประการ คือ สัญญมะและทมะ ฯ

อันธรรมดาของจิตย่อมเป็นของคุ้นรนกวัดแกว่งรักษายากห้ามยาก เพราะมากไปด้วยอารมณ์ เมื่อบุคคลไม่สำรวมระวังมักตกไปในอารมณ์ต่าง ๆ สุดแต่ใคร่ จิตที่ถูกความใคร่ครูไป ย่อมตกอยู่ในวิสัยแห่งมารไม่ล่วงพ้นไปได้ ต่ออาศัยความสำรวมระวังจึงจะรอดพ้น ต้องด้วยพระพุทธนิพนธ์ภาษิตในธรรมบทขุททกนิกาย ว่า

เย จิตฺตํ สญฺญเมสฺสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา

ชนเหล่าใด รักสำรวมจิตได้ ชนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร ดังนี้ ฯ อันความระวังนี้ ไม่ว่าในกิจการใดทั้งฝ่ายคติโลกและคติธรรม เมื่อมีกำกับอยู่ด้วย ย่อมอำนวยผลให้สำเร็จเรียบร้อยเสมอไป มีพระพุทธภาษิตรับรองความข้อนี้ว่า สาธุ สพฺพตฺถ สำวโร ความระวังในสิ่งทั้งปวงเป็นดี ฯ สัญญมะนอกจากจะเป็นเครื่องประคองจิตให้เป็นไปโดยชอบ ยังเป็นเครื่องพยุงใจให้เกิดอุตสาหะเพราะมีลักษณะให้ตั้งใจ ปลอบใจอันย่อท้อให้ขันแข็ง คุมใจอันฟุ้งซ่านให้สงบ จัดว่าเป็นฝักฝ่ายแห่งสมถะที่เป็นชั้นสมาธิ ทำใจให้มั่นคงควรแก่การงาน ประหารกิเลสอย่างกลางที่เป็นเครื่องกลุ้มรุมจิต ฯ

อันธรรมดาของจิต ยางคราวกิเลสครอบงำกล้ำกลืนพาให้กำเริบรุนแรง เพียงสัญญมวิธีไม่พอที่จะทำให้สงบ ครานั้นต้องปรารภถึงทมวิธี คือ ความปราบปรามข่มไว้ในอำนาจ ฯ ความปรารถจิตย่อมเย็นของทำได้ยาก แต่ก็ไม่พ้นวิสัยแห่งบัณฑิตเห็นผลแล้วจะพึงอุตสาหะอดทนกระทำ ทั้งเย็นของที่ทำได้ มีพระพุทธภาษิตทรงอนุมัติความปรารภถึงจิตแห่งบัณฑิตสามเณรชื่อสวอรหันต์ ว่า

อุทกญฺหิ นยนฺติ เนตฺติกา
อุสุกาโร นมยนฺติ เตชนํ
ทารุ นมยนฺติ ตจฺฉกา
อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา

พวกทดน้ำย่อมทดน้ำไปตามปรารถนาได้ ช่างลูกศรย่อมดัดลูกศรให้ตรงได้ ช่างไม้ย่อมแต่งไม้ได้ตามประสงค์ บัณฑิตย่อมฝึกตนได้เช่นเดียวกัน ฯ

ทมนี้ นอกจากจะเย็นเครื่องปราบจิตในครางที่กำเริบ ยังเย็นเครื่องให้สิ้นสว่างอันเย็นทางแห่งปัญญา เพราะมีลักษณะให้ค้นหาสอดส่องเลือกเฟ้นจัดเย็นฝักฝ่ายแห่งวิปัสนา เย็นชั้นปัญญาที่สามารถปราบกิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในอัธยาศัย ฯ

บุคคลผู้อบรมปฏิปทากายวาจาใจด้วยกุศลจริยา ตั้งต้นแต่การบริจาคทานเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แจกจ่ายโดยฐานะอันสมควร และรักษากายวาจาให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษที่ได้ชื่อว่าศีล ทั้งอบรมจิตด้วยสัญญมะความสำรวมระวังหรือพยุงใจที่ย่อท้อให้อุตสาหะ และทมะความปลายปรามในครางที่กำเริบหรือสอดส่องเลือกเฟ้น ดังนี้ได้ชื่อว่าฝังขุมทรัพย์ไว้ อันจะเย็นเครื่องอุ่นใจที่จะเดินทางในสังสารวัฏฏ์ ทั้งจะเย็นสมบัติติดตามตนไปในที่ทุกสถาน มีพระพุทธภาษิตตรัสแสดงผลแห่งบุญนิธิไว้เย็นหมวด ๆ ย่นแสดงโดยใจความว่า มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ ล้วนเย็นผลที่บุคคลย่อมได้ด้วยอำนาจบุญนิธิดังปรากฏในนิธิกัณฑสูตรนั้น ฯ

พระกุศลขันธ์อันสมเด็จพระบิตุลาธิบดีทรงบำเพ็ญทั้งปวงนี้ มีพระกตัญญูกตเวทีเป็นสมุฏฐาน ทรงอุทิศเป็นพระปัตติทานถวายสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระชนนี ขอสมเด็จพระบรมยุรพการีทั้ง ๒ พระองค์ จงได้ทรงทรายพระปัตติทานนี้แล้วจงทรงอนุโมทนา และทรงพระมหากรุณาประสาทพระพรเพื่อทรงพระเจริญ พระสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมสุขสถาพร ฯ

อนึ่ง พระมหาเถระและพระภิกษุสามเณรซึ่งมาสโมสรสันนิบาตในการทรงบำเพ็ญพระกุศลพระชนมายุสมมงคล ณ ที่นี้ ล้วนมีเอกฉันทถวายพระพรด้วยรัตนตยานุภาพ

อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมำ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆำ ปโพเธสิ อิจฺเจตำ รตนตฺตยำ

อันพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดแล้ว และยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้เบิกบาน ตื่นจากกิเลสนิทรา ทั้งนี้ คือพระรัตนตรัย

เอตสฺส อานุภาเวน กตปุญฺญสฺส เตชสา
ปริวตฺตสุขุมพนฺธุ ทีฆายุ วณฺณวา สทา
สุขิโต พลวา โหตุ สห สพฺเพหิ ญาติภิ
อิจฺฉิตำ ปฏิจิตำ ยำ ยำ ตำเทว สมิชฺฌตุ

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนี้ และเดชแห่งพระกุศลขันธ์ที่ทรงบำเพ็ญขอสมเด็จพระบิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ายุคลสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรควรพินิตทรงพระเจริญพระชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ พร้อมพระประยูรญาติเป็นนิจกาล อนึ่ง ผลใด ๆ ที่ทรงพระประสงค์ ทรงปรารถนา ขอผลนั้น ๆ จงสำเร็จโดยสวัสดิ์

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทำ ผลำ
เอตสฺมิ รตนตฺตยสฺมิ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ แด่สมเด็จพระยุพราชิยดิ เจ้าฟ้ายุพราชสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรควรพินิต ผู้มีพระหฤทัย ทรงเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้ จงทุกประการเทอญ ฯ

กตัญญูกตเวทิตากถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ กิตติโสภณเถระ

ทางวิทยุกระจายเสียง

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ราชา มุขํ มนุสฺสานํ นทีนํ สาคโร มุขํ
นิมิตฺตานํ สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตาติ ฯ

วันนี้เป็นดิถีที่ ๘ กาฬปักษ์ แห่งกัตติกมาส คือวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ เป็นวันธรรมสวนะ โดยปกตินิยมตามพระธรรมพุทธานุญาต แต่วันนี้เกิดเป็นวันสำคัญแห่งสยามรัฐสีมาณาจักร ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก เสด็จนิวัตเยี่ยมพระมหานคร เสด็จถึงในวันนี้ จึงเป็นที่ยินดีปีติปราโมทย์ของประชุมชนทุกถ้วนหน้า ตลอดสมณพราหมณาจารย์ เพราะกรุงสยามได้อยู่ห่างจากองค์พระประมุขมานาน พึ่งปรากฏพระองค์ให้ประชาชนได้ชมเชยพระบารมีในวันนี้ คุณพระเวสสันดรราชบรมโพธิสัตว์ผู้จากพระนครไปนาน เมื่อเสด็จกลับมาถึงย่อมยังความชื่นบานให้เกิดแก่ประชาราษฎรทั่วหน้า ในโอกาสเช่นนี้ ประชาชนพึงสำรวมใจ อธิษฐานขออานุภาพพระรัตนตรัยของอภิบาลสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ให้ทรงพระเกษมสำราญ เพื่อเป็นสิริมิ่งขวัญของประเทศชาติสืบไปชั่วกาลนาน

สยามรัฐสีมาณาจักรเป็นประเทศที่มีพระพุทธศาสนาเป็นธงชัย เป็นธงแห่งสันติ ความสงบระงับ ไม่เบียดเบียนผู้อื่นโดยอธรรม ใคร่ความสุขในทางสงบเป็นเบื้องหน้า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เป็นผู้นำในทางสันตินี้ พึงเห็นการที่พระองค์ทรงสละสมบัติมหาวาสเสด็จออกทรงบรรพชา

ที่ทรงเห็นว่าเป็นทางแห่งสันติประการหนึ่ง เพราะพระองค์เป็นผู้ต้องคำทำนายว่า มีคติเป็น ๒ ถ้าอยู่ครองฆราวาสมงคล จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวช จักได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์คงจะทรงเห็นว่าลัทธิจักรพรรดินิยมเป็นการเผยแผ่พระเดชานุภาพ นำประโยชน์สุขมาให้แก่ประชุมชนผู้อยู่ใต้อาณาก็จริงอยู่ แต่เป็นการเบียดเบียนทำทุกข์ให้เกิดแก่ประชุมชนต่างอาณาจักร ส่วนการเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นการเผยแผ่สันติความสงบสุขแก่ประชุมชนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะชาติ ด้วยอาศัยพระมหากรุณาอันยวดยิ่ง พระองค์จึงทรงเปลี่ยนภาวะของพระองค์จากความเป็นพระราชาครองแผ่นดิน มาดำรงอยู่ในภาวะเป็นศาสดาผู้สั่งสอน ครั้นพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และประดิษฐานพระศาสนาแล้ว พื้นเดิมของพระองค์เป็นกษัตริย์ ก็น่าจะพอพระหฤทัยทรงปกครองบริษัทด้วยพระองค์ทรงอำนาจสิทธิขาด แต่เพราะทรงพระปัญญาสามารถหยั่งเห็นในอนาคตกาล จึงประทานพระพุทธานุญาตให้สงฆ์ คือประชุมภิกษุเป็นใหญ่ในกิจพระศาสนา อนึ่งในครั้งพุทธกาล ความขาดทาส เช่นไปสงครามจับเชลยมาได้แล้ว ขายเอาสินและขายต่อไปอีกดุจสัตว์พาหนะ ยังไม่เห็นกันว่าโหดร้าย และยังไม่มีกฎหมายห้าม สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงห้ามไว้ โดยเป็นกิจอันอุฬารยิ่ง คือ คฤหัสถ์ผู้เคร่งในทางพระศาสนาไม่ควรทำ โดยที่สุดจนทาสสินไถ่ก็มิได้ทรงอำนวยตาม ทรงห้ามไม่ให้ภิกษุมีทาสเช่นนั้น เพราะพระคุณสมบัติอันหยั่งเห็นกาลไกลเช่นนี้ ชี้เป็นอุทาหรณ์ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงควรแก่พระนามว่า พุทโธ แปลว่า ผู้ตื่น และว่า โพเธตา แปลว่า ผู้ปลุก เพราะพระคุณสมบัติอันสูงสุด พระองค์จึงเป็นทั้งพระประมุขแห่งพุทธบริษัท และเป็นทั้งพระนายกผู้นำสัตว์โลกให้ข้ามพ้นจากห้วงแห่งอันตราย กล่าวคือสังกิเลสธรรมอันครอบงำจิตสัตว์ให้หลงวนอยู่ในประโยชน์ตน ประดุจมีผ้าในจักษุยังปัญญาไม่ให้แลเห็นประโยชน์อันไพศาล พระองค์จึงเป็นพระรัตนะดวงแก้วอันยิ่งใหญ่ส่องแสงสว่างไสว อำนวยประโยชน์ทั้งในทางโลกและทางธรรมในที่ทุกสถาน

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประมุขและนายกในฝ่ายศาสนาฉันใด ในฝ่ายอาณาจักรก็จำต้องมีประมุขและนายกฉันนั้น พระมหากษัตริย์เสด็จอุบัติในขัตติยชาติด้วยอำนาจพระบุญญาธิการยารมี ควรแก่ความเป็นเจ้าปฐพีมณฑลโดยพระราชสันตติวงศ์ ทั้งดำรงอยู่ในพระคุณสมบัติ ย่อมควรแก่พระปรมาภิไธยว่า ราชาด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความทรงรักภักดี สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นี้ เสด็จอุบัติในขัตติยชาติ ได้ทรงราชย์สืบสันตติวงศ์ เป็นพระบุญญาธิการยารมีเป็นส่วนเบื้องต้นส่วนหนึ่งแล้ว ทรงประกอบพระคุณสมบัติโดยสมควรแก่พระวัย ได้เริ่มการทรงศึกษามาแต่ทรงพระเยาว์ ปรากฏว่าทรงเป็นสิกขากามะคือผู้ใคร่ในการศึกษา ทรงเจริญพระปริยัติสามารถโดยลำดับ และทรงดำรงอยู่ในสัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยพระราชสัทธา ทรงเลื่อมใสในพระรัตนตรัย พึงเห็นในวันเสด็จพระราชดำเนินถึงในวันนี้ ได้ทรงกระทำสักการบูชาพระรัตนตรัย ทรงรับพรพระภิกษุสงฆ์แล้ว พระราชทานพัดยศและตราตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชแก่เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต ผู้เป็นประธานสงฆ์ เป็นหลักแห่งสงฆมณฑลประการหนึ่ง และยังจะได้ทรงประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะ คือทรงรับเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่ทรงเคารพนับถือในสังฆสมาคมในโอกาสต่อไป แม้ในกาลก่อนแต่นี้ ก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่เป็นทุนสร้างพระอุโบสถ โรงพยาบาล โรงเรียน สุขศาลา และสาธารณกุศลสถานอื่น ๆ อีกหลายแห่ง แม้กิจเหล่านี้จักเป็นไปด้วยความมีผู้เป็นปัจจัยสนับสนุน แต่ก็ได้ชื่อว่าทรงตั้งต้นชอบ ซึ่งจักเป็นพลวเหตุแห่งความสมบูรณ์พูนสุขแห่งราชอาณาจักรโดยลำดับกาล สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงเป็นพระประมุขของชาติในสมัยที่ราชอาณาจักรมีการปกครองโดยรัฐธรรมนูญ ตามระบอบประชาธิปไตย ประกอบพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระพุทธานุญาตให้ประชุมสงฆ์เป็นใหญ่ในกิจพระศาสนา กิจพระศาสนาแม้มีประชุมสงฆ์เป็นใหญ่เป็นอำนาจ ก็จำต้องมีประมุขเป็นผู้ฉลาดในวิธีการดำเนินกิจให้เป็นไปโดยธรรมและปราศจากอคติ ในฝ่ายอาณาจักรก็เป็นประดุจเดียวกัน จึงจำต้องปรารถนาท่านผู้ควรแก่ตำแหน่งโดย

พระบุญญาธิการและโดยพระคุณสมบัติ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสพระพุทธภาษิตว่า ราชา มุขํ มนุสฺสานํ พระราชาเป็นประมุขของหมู่มนุษย์ก็โดยพระพุทธประสงค์อรรถอันนี้ และมีข้ออุปมาโดยพระพุทธภาษิตต่อไปว่า นทีนํ สาคโร มุขํ มหาสมุทรสาครเป็นประมุขแห่งแม่น้ำทั้งหลาย ด้วยอรรถว่าใหญ่เป็นที่ไหลมารวมแห่งน่านน้ำทั้งหลาย ฉะนั้น

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จักเป็นบุพการีของเวไนยสัตว์ ก็เพราะทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์ไม่เลือกหน้า สุดแต่ว่าอยู่ในข่ายแห่งพระญาณ พระมหากษัตริย์ได้รับยกย่องว่าเป็นบุพการี ก็เพราะทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาราษฎรไม่เลือกหน้า สุดแต่ว่าอยู่ในข่ายแห่งพระบารมี จึงเป็นที่นับถือลบล้นของพสกนิกร บุพพการธรรม ความทำอุปการะก่อน เป็นหน้าที่แห่งท่านผู้ใหญ่ เมื่อได้ทำไปโดยสมควร จักว่าเป็นบุพการีเจ้าพระเศรษฐนายพระคุณที่กัลยาณชนผู้ได้รับอุปการะแล้วจะพึงลืมเสียไม่ได้ แต่ที่เป็นไปโดยเจาะจง เช่นมารดาบิดามีเมตตากรุณาแก่บุตร อาจารย์ทำอุปการะแก่ศิษย์ ย่อมมีขอบเขตจำกัด ส่วนที่มิได้เจาะจง เช่นพระมหากษัตริย์แผ่พระเมตตาแก่ประชาราษฎร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแผ่พระกรุณาแก่เหล่าเวไนย ย่อมเป็นไปด้วยพระอัธยาศัยแห่งพระมหาบุรุษมีขอบเขตอันไพศาล จึงมีคำสรรเสริญพระมหากษัตริย์ว่า ประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณ มีคำสรรเสริญพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า มหาการุณิโก นาโถ พระผู้เป็นที่พึ่งได้ประกอบด้วยพระมหากรุณา ผู้ได้รับอุปการะแม้มิได้มีสัมพันธ์อันสนิท ก็ยังเป็นเครื่องตรึงจิตนำให้เกิดความจงรักภักดี และศรัทธาปสาทะแน่นแฟ้นไม่เสื่อมคลาย เป็นเหตุให้บำเพ็ญปฏิการธรรมไม่ท้อถอย ปฏิการะ ความทำตอบแทนอุปการะท่านเป็นหน้าที่แห่งผู้น้อยผู้ระลึกรู้อุปการะแล้วจะพึงทำ เมื่อได้ทำแล้ว จักว่าเป็นกตัญญูกตเวทิตานิมิตแห่งคนดีงาม ดังตามพระมหาสมณภาษิตว่า นิมิตฺตํ สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวที เป็นเครื่องหมายแห่งคนดี ดังนี้

กิจที่จะพึงกระทำตามหน้าที่แห่งกตัญญูกตเวทิบุคคล ในฝ่ายอาณาจักร โดยฐานเป็นผู้มีหน้าที่ราชการ มีความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริต ปฏิบัติการเต็มวิริยะอุตสาหะสติปัญญาความสามารถ ไม่เห็นแก่ประโยชน์ตนเป็นใหญ่ มีอัธยาศัยยอมเสียสละได้แม้ทรัพย์ แม้อวัยวะ หรือแม้ชีวิตในเมื่อถึงคราว เป็นผู้น้อยไม่ก้าวเกินหน้าที่ เป็นผู้ใหญ่มีเมตตาอารีไม่เอนเอียงด้วยอำนาจอคติ วางตนเป็นหลักควรแก่ความเคารพนับถือ โดยฐานเป็นพลเมือง ตั้งอยู่ในความสงบ เคารพต่อพระราชกำหนดกฎหมาย ขวนขวายประกอบอาชีพโดยสุจริต ไม่คิดก่อความไม่สงบในประเทศ ทั้งสองฝ่ายสามัคคีพร้อมเพรียงกัน รวมโลงประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ในฝ่ายพระศาสนาโดยฐานเป็นสมณะมีสมณสัญญาเคารพต่อพระธรรมวินัย ไม่กล้าล่วงละเมิดข้อเล็กน้อย ไม่เห็นแก่ความสนุกเที่ยวพลุกพล่านในชุมนุมชน ดำรงตนควรแก่ความเป็นอุปริมทิศ ทิศเบื้องสูงควรสักการบูชา ตั้งหน้าทำกิจพระศาสนายำเพ็ญปรัตถประโยชน์ (ประโยชน์เพื่อผู้อื่น) ตามหน้าที่ โดยฐานเป็นคฤหัสถ์พุทธศาสนิกชน ดำรงตนอยู่ในศีลธรรมคำสอนแห่งพระศาสนา อุดหนุนพระสมณะผู้ปฏิบัติชอบ เพื่อมีกำลังประกอบศาสนกิจ เมื่อต่างปฏิบัติตามฐานะแห่งตน ๆ เช่นนี้ ก็ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทิ และนับในปฏิบัติบูชาโดยพระพุทธประสงค์ ตรงตามพระพุทธภาษิตว่า "บุคคลใดแล ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตามธรรม บุคคลนั้นชื่อว่า สักการะ เคารพ นับถือ บูชาตถาคตด้วยบูชาอย่างยิ่ง คือ ปฏิบัติบูชา" กตัญญูกตเวทิเป็นเครื่องหมายแห่งคนดี เป็นฐานที่ตั้งแห่งคุณงามความดี ดังวิสัชนามาฉะนี้ ผู้มีกตัญญูกตเวทิ จึงชื่อว่ามีสิริมิ่งขวัญอยู่กับตน เป็นบุคคลที่ควรปรารถนาในที่ทุกสถาน

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ ขอสาธุชนผู้มั่นในกตัญญูกตเวทิตาธรรม จงสำรวมใจอธิษฐานขออานุภาพพระรัตนตรัย จงอภิบาลสมเด็จพระบรมบพิตรพระราช-

สมภารเจ้า พร้อมพระยรมราชวงศ์ และคณะผู้สำเร็จราชการ ให้ทรงพระเกษม สำราญ และเกษมสุข นิราศอุปัทวันตราย มีพระประสงค์จำนงหมายโดยธรรม ฯลฯ สัมฤทธิ์ดังพระราชประสงค์ ขอรัฐบาลสยามจงถึงความสัมฤทธิ์ในกิจทั้งหลาย เพิ่มพูนพระราชอำนาจ และขอประชาราษฎรจงสามัคคีพร้อมเพรียงบำเพ็ญกรณียกิจตามหน้าที่ จรรโลงสยามรัฐเมทนีให้ดำรงมั่นเป็นอนัญญสาธารณ์โดยเทศนาธิบาย ดังรับประทานวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้.

สาราณียธรรมกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมโกศาจารย์ กิตติโสภณเถระ

ทางวิทยุกระจายเสียง

วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ฉยิเม ภิกฺขเว ธมฺมา สาราณียา ปียกรณา ครุกรณา สงฺคหาย อวิวาทาย สามคฺคิยา เอกีภาวาย สวตฺตนฺตีติ ฯ

วันนี้เป็นวันธรรมสวนะ วันฟังธรรมโดยปกตินิยมตามพระธรรมพุทธานุญาต แต่วันนี้ประจวบตรงวันที่ ๒๔ มิถุนายน เป็นวันสำคัญที่คณะรัฐบาลและประชาชนชาวไทยกำหนดว่าเป็น "วันชาติ" เป็นวันที่ระลึกแห่งการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยในบัดนี้ ในเวลาเช้าวันนี้ทางราชการได้ทำพิธีก่อฤกษ์อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในท่ามกลางถนนราชดำเนิน อันสยกยักถนนดินสอ ก่อไว้เป็นพยานแห่งชาติ เวลาบ่ายมีพระราชพิธีฉลองสนธิสัญญาใหม่ ณ โรงพระราชพิธีพระลานพระราชวังดุสิต ประชาราษฎร์ต่างแสดงมุทิตาจิตทั่วหน้า ทุกฝ่ายประดับประดาธงทิวและประทีปเป็นเครื่องหมายแห่งน้ำใจ แม้ในพระอารามทั้งหลายก็พลอยมีส่วนในมุทิตาจิตนี้ด้วย ต่างประกอบพิธีกรรมในทางพระศาสนาเพื่อสวัสดิ์ เป็นเครื่องหมายแห่งสามัคคีพร้อมเพรียงกันในโอกาสแห่งวันสำคัญอันมาถึงนี้

วันชาติที่เกิดขึ้นได้ในสมัยบัดนี้ ก็ด้วยความที่ประเทศไทยได้ดำรงอิสรภาพยั่งยืนมา แม้ในยางคราวจะมีความวิบัติถึงเสียอิสรภาพไปบ้าง ก็กลับตั้ง

ขึ้นได้ในไม่ช้าด้วยความพยายามแห่งวีรบุรุษในยุคนั้น ๆ เป็นผู้นำ พร้อมเพรียงด้วยประชาชนผู้รักชาติ เกลียดต่อความเป็นทาส รวมกำลังกันกำจัดหมู่ปัจจามิตรให้ถึงความปราชัย ดำรงคงอิสรภาพอยู่ได้ตลอดมาจนเป็นมรดกตกมาถึงเราทั้งหลายด้วย อาศัยความที่ท่านวีรชนเหล่านั้นมีอัธยาศัยเด็ดเดี่ยว ยอมเสียสละแม้ถึงชีวิตในเมื่อถึงคราว ละม้ายด้วยพระพุทธภาษิตที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารภถึงความที่พระองค์ทะเอาชัยชนะต่อหมู่กิเลสมารอันเกิดขึ้นรบพระหฤทัย ด้วยพระอัธยาศัยแห่งวีรบุรุษ ตรัสด้วยพระวาจาเป็นสุรนาทโวหารว่า "สงฺคาเม เม มตํ เสยฺโย ยญฺจ ชีเว ปราชิโต เราตายเสียในสงครามดีกว่า แพ้แล้วเป็นอยู่จะประเสริฐอะไร" พระพุทธภาษิตนี้ เมื่อถือเอาความโดยนัยยุคคลาธิษฐาน ย่อมได้อรรถรสพอเป็นนิทัศนะในประวัติกาลดังกล่าวมา แม้ในยามสงบท่านวีรชนในยุคนั้น ๆ ก็ได้พร้อมเพรียงกันบริหารรักษาทะนุบำรุงกำลังของประเทศให้เหมาะแก่กาลสมัย ด้วยวิริยะอุตสาหะประกอบการงานอันเป็นหน้าที่แห่งตน ๆ ศึกษาให้เกิดวิชาความรู้แจ้งในหน้าที่นั้น ๆ และดำรงตนไว้ในธรรม คือเที่ยงธรรมตามหน้าที่มียุติธรรมไม่ลำเอียง และมีศีลเป็นข้อปฏิบัติเป็นวงจำกัดอยู่ในขอบเขตที่เป็นเหตุแห่งความเจริญ จึงดำรงความเป็นอิสรภาพแห่งประเทศไว้ได้ยั่งยืนมาสมเด็จพระบรมศาสดาตรัสสรรเสริญ ชีวิตของบุคคลผู้ทรงคุณธรรมเช่นนั้นว่าเป็นชีวิตอันสูงสุด ดังพุทธภาษิตว่า

"กมฺมํ วิชฺชา จ ธมฺโม จ สีลํ ชีวิตมุตฺตมํ
เอเตน มจฺจา สุชฺฌนฺติ น โคตฺเตน ธเนน วา

การงาน ๑ วิชา ๑ ธรรม ๑ ศีล ๑ (รวมกัน) เป็นชีวิตอันสูงสุด คนทั้งหลายย่อมดีด้วยเหตุนี้ ไม่ใช่เพราะวงศ์สกุล หรือเพราะทรัพย์"

อันธรรมดาของคนจะตกอยู่ในฐานะอย่างใดก็ตาม ย่อมต้องมีการงานอันเป็นหน้าที่ของตน ๆ เป็นสมณะต้องกระทำกิจวัตรและปฏิบัติศาสนกิจอยู่ในกรอบแห่งพระวินัย และยังมีกรณียกิจที่จะพึงขัดพึงทำ เพื่อความวัฒนาถาวรแห่งพระศาสนา เป็นคฤหัสถ์มีกิจการที่จะพึงกระทำตามฐานะแห่งตน จำพวกข้าราชการ

ก็ทำหน้าที่ด้วยพลชีวิตอุทิศเวลาต่อราชการ ฯพวกพลเมืองก็ประกอบอาชีพตามถิ่นฐานภูมิลำเนาที่เหมาะแก่อาชีพนั้น ๆ ด้วยวิริยะอุตสาหะ แต่ทุกฝ่ายต้องมีวิชาความรู้แจ้งในหน้าที่นั้น ๆ จึงจะลุถึงความเจริญ เหตุนั้นการศึกษาเพื่อให้เกิดวิชาความรู้แจ้ง จึงเป็นกิจอันจำปรารถนาทั้งในคดีโลกและคดีธรรม วิชาจึงเป็นองคคุณข้อที่ ๒ แห่งชีวิต ผู้เยาว์วัยย่อมมีกิจคือการศึกษาเพื่อให้เป็นรากฐาน ผู้ใหญ่มีหน้าที่ประกอบการงานก็ต้องอบรมวิชาในหน้าที่นั้น ๆ ให้ทวียิ่งขึ้นไป เพียงมีการงานและวิชา ถ้าขาดธรรมประจำใจหรือไร้ศีลปฏิบัติ การงานวิชาความสามารถก็จะไม่เป็นเครื่องประดับอันงดงาม เพราะฉะนั้นองคคุณประการที่ ๓ และประการที่ ๔ แห่งชีวิต จึงต้องมีธรรมและศีลเป็นเครื่องประดับรับรองกัน ธรรมของผู้ใหญ่คือความเที่ยงธรรมตามหน้าที่ มียุติธรรมไม่ลำเอียงและประกอบด้วยเมตตากรุณา ธรรมของผู้น้อยคือความเคารพนับถือเชื่อฟังปฏิบัติตามและมีความจงรักภักดี ธรรมของทั้ง ๒ ฝ่ายร่วมกันก็คือความทำที่ถูกที่ชอบไม่ฝ่าฝืนล่วงละเมิดทั้งที่รู้ว่าเป็นผิด ธรรมเป็นเพียงเครื่องอบรมจิต ต้องมีศีลเป็นเครื่องปฏิบัติอบรมกายวาจาให้มีขอบเขตเป็นวงจำกัด ตลอดถึงปฏิบัติขนบธรรมเนียมระเบียบแบบแผนอันเป็นวินัยของหมู่คณะโดยเคารพไม่ล่วงละเมิด ผู้ใดประกอบด้วยองคคุณ ๔ ประการดังกล่าวมา ผู้นั้นชื่อว่ามีชีวิตอันสูงสุด เป็นคนดีเป็นที่ปรารถนาแห่งคนทั้งหลาย ลำพังความอุบัติในวงศ์สกุลที่มีฐานะดีหรือมีทรัพย์สมบัติมั่งคั่ง ถ้าปราศจากคุณธรรม ทั้ง ๔ ประการนี้แล้วก็ไม่สามารถเชิดชูให้เป็นผู้ดีได้ เมื่อประชาชนของชาติมาอบรมตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมเหล่านี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่าเป็นกำลังของชาติส่วนหนึ่ง ๆ เฉพาะตน และเมื่อรวมเข้ากันด้วยสามัคคีธรรมพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ก็จะเป็นกำลังของชาติอันยิ่งใหญ่ไพศาล สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสไว้ว่า "สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี ความพร้อมเพรียงแห่งหมู่เป็นคุณให้เกิดสุข" เพราะสามัคคีนั้นอาจให้สำเร็จกิจทุกประการ แต่สามัคคีนั้นเป็นผลที่สำเร็จมาแต่เหตุอีกชั้นหนึ่ง คือต้องอาศัยมีผู้พิจารณาเห็นชอบแล้ว เพิ่มกำลังให้ไม่ตกร่อน

อันคนทั้งหลายที่จะพร้อมเพรียงกันได้ ก็เพราะต่างฝ่ายแลเห็นประโยชน์ส่วนตน รวมอยู่ด้วยหรือแลเห็นประโยชน์อยู่เฉพาะหน้า ถ้าประโยชน์นั้นลี้ลับหรือเห็นเสียประโยชน์ตน ก็ยากอยู่ที่ผู้เสียเปรียบจะพึงยอม หรือแม้ผู้ได้เปรียบอยู่แล้ว ถึงรู้ว่าประโยชน์นั้นไม่เป็นยุติธรรม ก็ยังยากที่จะยอมวางประโยชน์นั้นได้ เว้นไว้แต่ผู้มีปรีชาหยั่งเห็นเหตุการณ์ลึกซึ้ง จึงยอมเสียสละประโยชน์ส่วนตน เพื่อผลส่วนรวมอันเป็นประโยชน์ใหญ่ไพศาล ฉะนั้นความพร้อมเพรียงจึงต้องได้อาศัยธรรมเป็นเหตุอนุเคราะห์ เมื่อมีธรรมเป็นเหตุอนุเคราะห์แล้วความพร้อมเพรียงย่อมมั่นคง เหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงธรรมอันเป็นองค์แห่งสามัคคีไว้เป็น ๖ ประการ มีชื่อว่า สาราณียธรรม จำแนกโดยใจความดังนี้คือ ๑. เมตตากายกรรม เข้าไปตั้งกายกรรม ประกอบด้วยเมตตาทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือช่วยขวนขวายกิจธุระของกันและกันด้วยกายในฝ่ายที่ชอบ อันไม่ประกอบด้วยโทษด้วยจิตเมตตา ๒. เมตตาวจีกรรม เข้าไปตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือช่วยขวนขวายในกิจธุระของกันและกันด้วยวาจา เช่นแนะนำสั่งสอนตักเตือนในทางที่ชอบเป็นต้น ด้วยจิตเมตตา ๓. เมตตามโนกรรม เข้าไปตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือแม้มิได้ช่วยขวนขวายทางกายและวาจา ก็ให้มีน้ำใจหวังดีปรารถนาสุขแก่กันและกัน ย้องกันจิตมิให้มีริษยา ๔. สาธารณโภคิตา แบ่งปันลาภที่ตนได้มาแล้วโดยชอบธรรมที่สมควรแบ่งปัน ไม่หวงไว้บริโภคจำเพาะผู้เดียว ๕. สีลสามัญญตา มีความประพฤติชอบด้วยศีลธรรมเสมอกัน ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจ เพราะความประพฤติอันต่ำทราม ๖. ทิฏฐิสามัญญตา มีความเห็นชอบร่วมกัน ไม่ถือรั้นเพราะความเห็นแตกต่างจนเป็นเหตุวิวาทกับผู้อื่น คุณธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ เมื่อผู้ใดได้ปฏิบัติโดยชอบ ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่น่าปรารถนาถึง ๗ ประการ ดังพระพุทธภาษิตยรรหารเบื้องต้นว่า ฉยิเม ภิกฺขเว ธมฺมา สาราณิยา ปิยกรณา ครุกรณา สงฺคหาย อวิวาทาย สามคฺคิยา เอกีภาวาย สวตฺตนฺติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๖

ประการเหล่านี้ เป็นที่ให้ระลึกถึงกัน ทำให้รักใคร่สนิทสนมกัน ทำให้เคารพนับถือกันเป็นไปเพื่อสงเคราะห์ยิ่งเหนี่ยวน้ำใจกัน เพื่อไม่วิวาทแก่งแย่งกัน เพื่อความพร้อมเพรียงกัน เพื่อความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน" ดังนี้

ในคุณธรรมทั้ง ๖ ประการนั้น ประการที่ ๖ เป็นสำคัญกว่าประการทั้งหลาย เพราะถ้าต่างฝ่ายมีทิฐิความเห็นไปคนละทางไม่ร่วมกัน ข้อนั้นย่อมเป็นเหตุทำลายกำลังของหมู่คณะหรือแม้ตลอดถึงชาติให้ย่อหย่อนลง เพราะฉะนั้นบุคคลผู้ใคร่ดำรงอยู่ในสามัคคี จึงควรพยายามปรับปรุงความเห็นให้ลงรอยกันในทางที่ชอบด้วยอาศัย เทียบเคียงเหตุผลชี้แจงให้แลเห็นโดยถ่องแท้ แต่นั้นความพร้อมเพรียงยิ่งเพิ่มพูนทวี เป็นอันได้ชื่อว่าปฏิบัติตามโอวาทานุสาสนีของสมเด็จพระบรมศาสดาตามสาราณียธรรมทั้ง ๖ ประการ ดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนานี้ ขออานุภาพพระรัตนตรัยจงอภิบาลประชาชนชาวไทยให้ร่วมสามัคคี พร้อมเพรียงกันบำเพ็ญกรณียกิจตามหน้าที่ ธรรโลงประเทศไทยให้รุ่งเรืองดำรงอิสรภาพอยู่ตราบเท่ากัลปาวสาน โดยเทศนาวิหารคังรับประทานวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้.

จตุราเสวนียกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระพรหมมุนี กิตติโสภณเถระ

๖ มิถุนายน ๒๔๙๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

หีนํ ธมฺมํ น เสเวยฺย ปมาเทน น สํวเส
มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสเวยฺย น สิยา โลกวฑฺฒโนติ ฯ

ยัตน์จักรับประทานวิสัชนาพระธรรมเทศนาแสดงแนวแห่งจริยาอันบุคคลผู้มุ่งหวังความเจริญไม่พึงเสพสมาคม เพราะเป็นทางที่จะพาไปสู่ฐานะฝ่ายต่ำ อันบุคคลไม่พึงปรารถนา ฯ อันบุคคลผู้อุบัติมาในโลกทุกถ้วนหน้า ล้วนปรารถนาความสุขและมุ่งหวังความเจริญอยู่ด้วยกันทั้งนั้น แต่บางคนก็สามารถดำเนินขึ้นไปจนถึงที่สุดวาสนาแห่งตน แม้เกิดในสกุลสามัญชน ก็เป็นอภิชาตแห่งสกุล มีความจำเริญยิ่งกว่าพ้นเพเดิม บางคนก็เป็นผู้พอประมาณ รักษาตนโดยสมควรแก่ฐานะไม่ย่ิงหย่อน เป็นอนุชาตผู้ดำรงวงศ์สกุลได้ บางคนก็ประพฤติเลินหายไม่รักษาคุณงามความดี ที่เกิดมาในสกุลสามัญชนก็พอทำเนา แม้เกิดในสกุลสูงเป็นอวชาตทำวงศ์สกุลให้ย่อยยับอับภาคย์ไปก็มี ทั้งนี้นอกจากจะอาศัยปุพเพกตปุญญตาหรือกุสลากุศลอันอบรมไว้ในชาติปางก่อนแล้ว ยังต้องอาศัยความอบรมในชั้นปัจจุบันที่เรียกว่าตั้งตนไว้ชอบหรือไม่ชอบเป็นเหตุมีกำลังกล้า อันบุคคลที่จะจัดว่ามี อตฺตสมฺมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบ ก็คือผู้ประคองจริยาให้เป็นไปในทางที่ชอบ รู้ว่าอะไรเป็นทางเจริญเป็นทางเสื่อมเสียหายก็ละเว้น ดำเนินปฏิปทาหันเข้าหาแต่ทางชอบ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะตรวจตราอบคอยยั้งคิดไม่พลั้งเผลอ ทำความเห็นให้เที่ยงตรงต่อธรรมที่ชอบ รู้จักผันผ่อนไม่ขัดต่อกาลเทศะ ทำความ

ประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น มิให้มีผู้ใดล่วงครหาว่าเป็นผู้ยกพ่องประพฤติให้ต้องตามพระพุทธานุสาสนี ว่า

หีนๆ ธมฺมๆ น สเวยฺย ปมาเทน น สวฺเส
มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสเวยฺย น สิยา โลกวฑฺฒโน

มีเนื้อความว่า บุคคลไม่พึงสมาคมธรรมที่เลว ไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท ไม่พึงถือความเห็นที่ผิด ไม่พึงเป็นผู้รกโลก ดังนี้ ฯ

ตามพระพุทธภาษิตนี้ ทรงแสดงทางที่ไม่ควรประพฤติเป็น ๔ ประการ ที่บุคคลจะพึงหลีกละให้ห่างไกล ฯ ข้อต้นว่า บุคคลไม่พึงสมาคมธรรมที่เลว ก็อะไรเล่าชื่อว่าเป็นธรรมที่เลว ฯ ทุจริตความประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ ย่อมให้ผลแก่ผู้กระทำล้วนแต่ไม่เป็นที่พอใจ จำแนกเป็นทางกาย ๓ ประการ ๑. เบียดเบียนชีวิตอิสรภาพและความสุขแห่งผู้อื่น ๒. เบียดเบียนทรัพย์สมบัติ ๓. เบียดเบียนประเวณีเชื้อสายสกุลวงศ์ เป็นทางวาจา ๔ ประการ ๑. กล่าวเท็จหักประโยชน์ของผู้อื่น ๒. ทำลายความสามัคคีของเขา ๓. กล่าวคำกระทบกระทั่งให้เจ็บช้ำใจ ๔. กล่าวคำเหลวไหลเสียเวลาเปล่า เป็นทางใจ ๓ ประการ ๑. คิดละโมบอยากได้ของของผู้อื่นมาเป็นของตน ๒. ผูกใจเจ็บถึงของล้างของผลาญเขา ๓. เห็นทางที่ผิดว่าชอบ ทุจริตเหล่านี้จัดว่าเป็นธรรมที่เลวได้โดยบรรยายหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ธรรมของอสัตบุรุษก็จัดว่าเป็นธรรมที่เลว เพราะเป็นธรรมของคนโง่เขลาปราศจากปัญญาหยั่งวิจารณ์ แสดงโดยปฏิปักขนัยต่อสัปปุริสธรรมว่า อธมฺมญฺญุตา ความไม่รู้จักเหตุ ว่าเหตุชนิดนี้เป็นทางนำไปสู่สุข เหตุเช่นนี้เป็นทางจูงไปหาทุกข์ อนตฺถญฺญุตา ความไม่รู้จักผล ว่าผลเช่นนี้มีมาเพราะเหตุดี หรือผลเช่นนี้มีมาเพราะเหตุชั่ว อนตฺตญฺญุตา ความไม่รู้จักตน เห็นตนว่ามีค่าเกินกว่าฐานะที่เป็นอยู่ ชักให้อหังการ อมตฺตญฺญุตา ความไม่รู้จักประมาณในการแสวงหา หรือบริโภคใช้สอยทรัพย์สมบัติ ซึ่งจะชักพาให้ยับย่อยยากจน

อกาลญญุตา ความไม่รู้จักกาลเวลาที่จะประกอบกิจให้เหมาะทันกาลสมัย อปริสญญุตา ความไม่รู้จักประชุมชนที่ตนจะต้องเกี่ยวข้อง และประพฤติกิริยาอาการเช่นไร อปุคคลญญุตา ความไม่รู้จักเลือกบุคคลที่ควรคบ มักจะนิยมแต่มิตรชั่ว อสัปปุริสธรรมเหล่านี้ก็จัดได้ว่าเป็นธรรมอันเลว เพราะจูงบุคคลให้เลวลง เป็นกิจที่บุคคลผู้รู้สึกจะพึงละหลีกหนี เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระรู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า หีนํ ธมฺมํ น เสเวยฺย ไม่พึงสมาคมธรรมที่เลว ฯ ก็อันธรรมที่เลวนั้น บุคคลรู้อยู่ว่าเลวก็คงจะไม่สมาคมอยู่เอง เพราะความเลวเป็นของที่ไม่มีใครปรารถนา แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังมีผู้เดินเข้าหาทางเลวอยู่เป็นอันมาก ที่ดำเนินทางเลวโดยไม่รู้ก็ทำเนา ที่ดำเนินทั้งรู้อยู่น่าติเตียนแท้ ฯ ก็อะไรเล่าจูงให้บุคคลดำเนินไปสู่ทางเลว ความขาดสติสัมปชัญญะประมาทเลินเล่อนั่นแลเป็นเหตุจูงไป ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจะตรัสสอนถึงเหตุ จึงตรัสยาทพระคาถาที่ ๒ ว่า ปมาเทน น สวเส ไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท ฯ ความปราศจากสติหรือความปล่อยสติเสีย ชื่อว่าความประมาท บุคคลผู้ประมาทแล้วย่อมไม่นำพาในทางที่จะถึงว่าชั่วหรือดี แล้วแต่ความสะดวกจะจูงไป ประดุจรถที่ม้าพาวิ่งไปตามลำพังหาสารถีกำกับมิได้ โคนนั่นโคนนี่ไปตามทางไม่มีดี มีพระพุทธภาษิตตรัสว่า ปมาโท มจฺจุโน ปทํ ความประมาทเป็นทางแห่งมฤตยู เพราะทำคนให้ตายจากชีวิตก็มีจากคุณสมบัติก็มี คนตายยังจะดีเสียกว่าที่ไม่ทำทั้งความดีความชั่ว แต่คนประมาทไม่ทำความดี ซ้ำทำความชั่วเพิ่มเข้าด้วย เหตุนั้นชีวิตของผู้อยู่ด้วยความประมาทจึงปราศจากประโยชน์โดยส่วนเดียว ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงหวังจะให้ชีวิตของบุคคลไม่เปล่าจากประโยชน์ จึงตรัสว่า ปมาเทน น สวเส บุคคลไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท ฯ ความประมาทมีมูลมาแต่อะไร องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจะทรงตัดมูลแห่งความประมาทเสีย จึงตรัสยาทพระคาถาที่ ๓ ว่า มิจฉาทิฏฺฐิ น เสเวยฺย ไม่พึงถือความเห็นที่ผิด ฯ อันความเห็นผิด กล่าวโดยสรรพสาธารณ์ ก็คือความเห็นที่นอกไปจากทำนองคลองธรรม สิ่งที่อาจอำนวยผล

เห็นผิดว่าไม่อาจอำนวยผลบ้าง สิ่งที่เกิดขึ้นแต่เหตุ เห็นผิดว่าไม่ต้องอาศัยเหตุบ้าง บุญบาปที่เป็นของเกิดมีเพราะกรรมคือความทำเห็นผิดว่าไม่มีบ้าง เหล่านี้ล้วนเป็นความเห็นที่ผิดเพราะผิดจากหลักแห่งธรรมนิยม เหตุว่าความเป็นไปของสังขารที่มีชีวิต ต่างโดยเป็นมนุษย์และสัตว์ก็ดี ของสังขารที่ไม่มีชีวิตต่างโดยเป็นธาตุ เป็นวัตถุและอื่น ๆ อีกก็ดี ล้วนมีเหตุและปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหตุอำนวยผลและเป็นผลเกิดแต่เหตุเกี่ยวประพันธ์กันอยู่ทั้งนั้น บุคคลผู้เห็นผิดคติธรรมดาเหล่านี้เสีย ย่อมเป็นผู้ประมาท เพราะไม่เห็นเป็นสำคัญในเหตุการณ์นั้น ๆ ฯ ต่ำกว่าชั้นนี้ลงมา บุคคลแม้มีความเห็นไม่ถึงกับผิดจากทำนองคลองธรรม รู้ผิดชอบชั่วดีอยู่แต่เห็นตนเป็นสำคัญ เห็นทางจะได้ประโยชน์หรือพยความคิดขัดเข้าละทางชอบธรรมเสีย นี้ก็นับอยู่ในฝ่ายผู้เห็นผิด บางคนแม้มิได้เห็นแก่ตนเป็นประมาณแต่เห็นแก่คนหมู่มาก เมื่อรวมอยู่ในหมู่ใด ย่อมเป็นไปตามหมู่นั้น เขาผิดก็พลอยผิดตามด้วย ไม่มีหลักหรือเกรงต่อความนินทาของพาลชน ไม่เป็นคนยอมเสียสละโดยมุ่งธรรมเป็นใหญ่ นี้ก็นับเข้าในฝ่ายผู้เห็นผิด ที่จัดว่าเป็นผู้ประมาท บุคคลผู้จะตั้งตนไว้ในความไม่ประมาท ควรละความเห็นผิดที่เป็นมูลเสีย เหตุนั้นสมเด็จพระบรมโลกนาถจึงตรัสว่า มิจฉาทิฏฺฐิ น เสเวยฺย ไม่พึงถือความเห็นที่ผิด ฯ บุคคลผู้สมาคมธรรมที่เลวก็ดี บุคคลผู้อยู่ด้วยความประมาทก็ดี บุคคลผู้ถือความเห็นผิดก็ดี จัดได้ว่าเป็นคนที่รกโลก เพราะไม่ทำประโยชน์ให้เกิดแก่ตนและผู้อื่นทั้ง ๒ สถาน ที่ซ้ำร้ายกลับเบียดเบียนโลกให้เดือดร้อนเป็นความเสียหายทั้งแก่ตนและผู้อื่น เป็นที่น่ารังเกียจชิงชังของคนทั้งหลาย ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระประสงค์จะให้บุคคลไม่เป็นเช่นนั้น จึงตรัสถ้วยด้วยบาทพระคาถาที่ ๔ ว่า น สิยา โลกวฑฺฒโน บุคคลไม่พึงเป็นผู้รกโลก ฯ

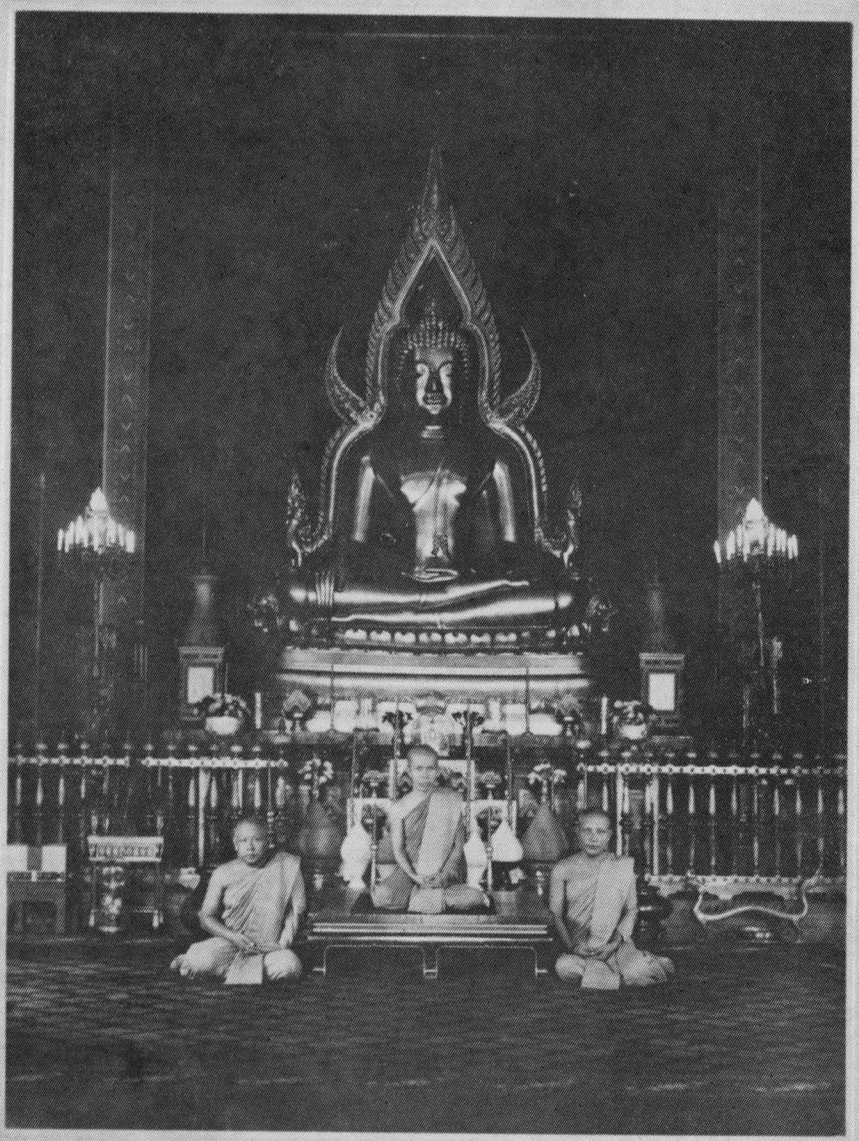
พระพุทธานุสาสนีที่บรรยายมานี้ เป็นฝ่ายปหานะ การละ คือทรงโอวาทเพื่อให้ละจากประการนั้น ๆ ยังนี้จักได้อรรถาธิบายเป็นฝ่ายภาวนา การทำอีกบรรยายหนึ่ง ฯ โดยวิธีบรรยายแห่งพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันทรงโอวาทให้บุคคลสมาคม

แก่ธรรมที่ดี อยู่ด้วยความไม่ประมาท ถือแต่ความเห็นที่ชอบ ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่โลก คือเป็นผู้เจริญอยู่ในโลกและยังโลกให้เจริญทั้ง ๒ สถาน ฯ

จะได้บรรยายความโดยลำดับไป ข้อต้นว่าบุคคลควรสมาคมธรรมที่ดี ธรรมที่ดีนั้น คือธรรมอันไม่เป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์และความทุกข์ เป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุข ฯ สุจริต ความประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ ย่อมให้ผลแก่ผู้กระทำสมแต่เป็นที่น่าปรารถนา จำแนกออกเป็นทางกาย ๓ ประการ ๑. เว้นจากเบียดเบียนชีวิตและความสุขแห่งผู้อื่น มีจิตเมตตากรุณาเห็นความรักชีวิตและความปรารถนาสุขแห่งคนอื่นและสัตว์อื่นเสมอกับตน ขวนขวายเพื่อบำรุงสุขและบำบัดทุกข์แห่งผู้อื่น ๒. เว้นจากเบียดเบียนทรัพย์สมบัติ นับถือสิทธิในทรัพย์สมบัติของผู้อื่น ยินดีแต่ทรัพย์ที่ได้มาโดยสัมมาอาชีพ ๓. ไม่ล่วงละเมิดในอคมนียฐาน ยินดีแต่เฉพาะคู่ครองของตน เป็นทางวาจา ๔ ประการ ๑. กล่าวแต่คำสัตย์เป็นที่เชื่อฟังได้แห่งคนทั้งหลาย ๒. กล่าวคำชักจูงบุคคลในทางสามัคคี แม้เขาแตกร้าวกันแล้ว ก็กล่าวสมานเพื่อสามัคคีแก่เขา ๓. กล่าวแต่วาจาอ่อนหวานเป็นที่น่าภูดคิดไว้ในใจ ๔. กล่าวแต่คำที่เป็นหลักฐานอาศัยประโยชน์อาศัยธรรม เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้สดับ เป็นทางใจ ๓ ประการ ๑. มีความสันโดษรู้จักพอ ยินดีแต่ของของตนตามมีตามได้ แม้หากจะปรารถนาก็แต่เฉพาะในทางที่เป็นสุจริต ๒. ไม่คิดอาฆาตของเวรผู้อื่น มีจิตประกอบด้วยเมตตากรุณา มีขันติ รู้จักอดและโสรัจจะ ความสงบเสงี่ยมเป็นอาการอันชอบ ๓. ใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลใคร่ครวญโดยตระหนักแล้วเห็นชอบโดยทำนองคลองธรรม สุจริตอันมีกัลยาณธรรมเป็นอุปการะเหล่านี้ จัดว่าเป็นธรรมที่ดีโดยบรรยายหนึ่ง อีกบรรยายหนึ่ง ธรรมของสัตบุรุษก็จัดว่าเป็นธรรมที่ดี เพราะเป็นธรรมของคนฉลาดมีปัญญาหยั่งวิจารณ์ มีลักษณะเป็น ๗ ประการ คือ ธัมมัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ ว่าเหตุชนิดนี้เป็นทางให้ได้ความสุข เหตุชนิดนี้เป็นเครื่องยังให้ได้ความทุกข์ ๑ อัตถัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล ว่าผลเช่นนี้มีมาเพราะเหตุอันดี จึงเป็นผลอัน

น่าปรารถนา ผลชนิดนี้เกิดมาจากเหตุชั่วร้าย จึงให้ได้ความเดือดร้อน เป็นทุกข์ โทมนัส ๑ **อตฺตญฺญุตา** ความเป็นผู้รู้จักตน ว่าตัวเรานี้โดยชาติสกุล ยศศักดิ์ ทรัพย์สมบัติ ความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมเพียงเท่านี้ ๆ แล้วทำตนให้สมควรแก่ฐานะนั้น ๆ **มตฺตญฺญุตา** ความเป็นผู้รู้จักประมาณพอดีในการแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพ ในการบริโภคใช้สอยอาศัยให้เป็นไปพอควรพอดี ไม่ฟุ่มฟายนัก ไม่ฝืดเคืองนัก ๑ **กาลญฺญุตา** ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาในอันประกอบกิจนั้น ๆ อันเป็นหน้าที่ทั้งทางโลกและทางธรรม รู้จักค่าของเวลาแล้วริบฉวยเอาสาระประโยชน์ให้ทันกาลสมัย ๑ **ปริสญฺญุตา** ความเป็นผู้รู้จักประชุมชนอันต้องเกี่ยวข้อง อาจถือเอาประโยชน์จากการสมาคมกับบุคคลได้ ๑ **ปุคฺคลญฺญุตา** ความเป็นผู้รู้เลือกบุคคลอันควรคบหาพยายามคบแต่คนดี รู้จักหลีกเลี่ยงจากพาลชน ๑ สัปปุริสธรรมทั้ง ๗ ประการนี้ ทำผู้ประพฤติผู้ปฏิบัติได้ให้เป็นผู้สงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อย ได้ความเย็นใจ เป็นที่นิยมของหมู่บัณฑิตทั้งอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฉะนั้นจึงชื่อว่าเป็นธรรมที่ดี ที่บุคคลควรสมาคมเป็นนิตย์ ๆ อันบุคคลจะสมาคมเฉพาะธรรมที่ดีเสมอไปได้ ต้องอาศัยเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ไม่ประมาทไม่เลินเล่อ ฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยวิปริยายแห่งพระพุทธภาษิตข้อที่ ๒ จึงได้เนื้อความว่า บุคคลควรอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๆ ความไม่ประมาทนั้น คือ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความประมาท โดยพยัญชนะได้แก่ความไม่มัวเมา เช่นในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และในวัย ในความไม่มีโรค ในชีวิต โดยอรรถได้แก่ความไม่อยู่ปราศจากสติ ความไม่เลินเล่อ ๆ ความไม่ประมาทนั้นเป็นอุปการะใหญ่ในกิจการทั้งฝ่ายโลกฝ่ายธรรม คนไม่มีความประมาทเอาใจใส่ระวังรักษาร่างกายย่อมมีความสบาย ห่างจากโรค อาจรักษาชีวิตให้เป็นสุขอยู่ยืนนาน ไม่ประมาทในทรัพย์สมบัติ รู้จักจับจ่ายเทียบรายได้รายเสีย ผ่อนปรนใช้สอยถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์แต่ไม่ยากจน ๆ ในฝ่ายฝ่ายธรรม ความไม่ประมาทเป็นเหตุเกิดและเจริญกุศลขันธ์ ทั้งที่เป็นโลกิย์และโลกุตร บุคคลจะบำเพ็ญกุศลให้ถาวร ตั้งต้นแต่

บริจาคทานรักษาศีลเจริญภาวนา ตลอดถึงจะสำเร็จมรรคผล ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาทเป็นที่ตั้ง เหมือนคนยังบุคคลจะก่อตึก จำต้องทำรากให้แข็งมีแรงพอจะรับน้ำหนักตึกนั้นจึงจะมั่นคง คนที่ยังประมาทละเลิงหลง ถึงจะบำเพ็ญกุศลบ้าง ก็มักจะปรารภตนเป็นใหญ่ จะให้เขาสรรเสริญบ้าง มักปรารภโลกเป็นใหญ่เกรงเขาจะนินทาบ้าง ต่อไม่ประมาทจึงจะปรารภธรรมเป็นใหญ่ บำเพ็ญด้วยความนิยมในธรรมว่าเป็นความดี ความไม่ประมาทเป็นอุปการะในคดีธรรมด้วยประการฉะนี้ ๆ ไม่วางใจในมรณะว่าจะมาถึงเมื่อไร จึงรีบจัดธุระที่ควรทำ ในฝ่ายคดีโลกให้เสร็จไปก็ดี จึงบำเพ็ญกุศลด้วยกายวาจาใจ ในฝ่ายคดีธรรมก็ดี เช่นนี้เป็นอาการแห่งความไม่ประมาทอย่างหนึ่ง ปรารภถึงมรณะแล้วใจอ่อนเพลียไม่อาจทำจะไร เพื่อยังชีวิตไม่ให้เป็นอยู่เสียเปล่า ได้แต่รอคอยท่าตาย เช่นนี้ไม่จัดเป็นอาการแห่งความไม่ประมาท ชีวิตของผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นชีวิตที่ประกอบด้วยประโยชน์โดยแท้ ฉะนั้นบุคคลจึงควรอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๆ อันความไม่ประมาทคือความมีสติไพบูลย์ ย่อมมีมูลมาแต่ปัญญาพิจารณาเห็นโดยอุบายที่ชอบ ซึ่งกล่าวประมวลลงว่าความเห็นชอบ อันความเห็นชอบนั้นคือความเห็นที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมไม่ฝืนอำนาจแห่งเหตุ เช่นเห็นว่าความทำดีเป็นเหตุให้ได้ผลดี ความทำชั่วเป็นเหตุให้ได้ผลชั่ว หรือเห็นว่าผลดีมาจากเหตุอันดี ผลชั่วมาจากเหตุอันชั่ว และสัตว์ผู้ทำเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น อีกนัยหนึ่ง เห็นตรงตามสังขตลักษณะว่า สรรพสังขารไม่ล่วงพ้นความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ และไม่เป็นไปตามปรารถนาแห่งผู้ที่ยึดถือว่าเป็นเจ้าของ บุคคลผู้มีความเห็นชอบเช่นนี้ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท เพราะความเห็นชอบนั้นเตือนจิตอยู่ไม่ปรารภตนหรือโลกเป็นใหญ่ ถือแต่ธรรมเป็นประมาณ ไม่มัวเมาในอารมณ์ที่น่าปรารถนามุ่งแต่จะทำชีวิตให้เป็นประโยชน์ ซึ่งเข้าในลักษณะว่าเป็นผู้ไม่รกโลก คือไม่เป็นอยู่เสียเปล่า ๆ ต้นหญ้าก็ดี พันธุ์ไม้ต่าง ๆ ก็ดี ซึ่งไม่มีประโยชน์น่าปรารถนา เจริญงอกงามอยู่ในที่ใด เขากล่าวว่ารกในที่นั้น คนผู้เกิดมาไม่มี

ถวายท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี พระอาจารย์ที่เคารพสักการะไว้เป็นที่ระลึก

พระภิกษุ [illegible]

วัดเบญจมบพิตร

๒๑ ต.ค. ๒๔

ประโยชน์ก็เช่นเดียวกัน ต้นหญ้าหรือพันธุ์ไม้ที่ใช้ประโยชน์ได้ ทั้งงอกงามอยู่ในที่อันสมควร เขาไม่เรียกว่ารก กลับได้รับความทะนุบำรุงฉันใด คนผู้ทำตนให้เป็นประโยชน์ก็ฉันนั้น ฯ อันความที่จะทำตนให้เป็นประโยชน์นั้น ก็เนื่องด้วยจริยาของตนนั้นเอง จริยานั้นต่างโดยความสำเร็จแห่งผลเป็น ๓ คือ อตฺตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่ตนอย่าง ๑ ญาตตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่ญาติอย่าง ๑ โลกตฺถจริยา ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลกอย่าง ๑ ฯ การปลูกฝังตนให้สมบูรณ์ด้วยความรู้และความสามารถดีเป็น อตฺตตฺถจริยา คุณข้อนี้จำต้องปรารถนาในชั้นต้น ฝึกฝนตัวดีแล้วจึงอาจทำกิจให้สำเร็จด้วยความสามารถ สาธุชนเมื่อได้บรรลุประโยชน์ส่วนตนเป็นอัตตสมบัติเช่นนั้นแล้ว ย่อมแจกจ่ายประโยชน์นั้นเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นตามวิสัย ที่เป็นญาติก็สงเคราะห์ตามฉันญาติ ที่เป็นมิตรก็สงเคราะห์ตามฉันมิตร แม้มิใช่ญาติมิใช่มิตรก็สงเคราะห์ด้วยน้ำใจที่รู้สึกว่าเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เท่าที่สามารถจะช่วยทุกข์ให้สุขแก่เขาได้เพียงไร ถือว่าเป็นคุณสมบัติมีผลอันยิ่งใหญ่ เพราะสำเร็จด้วยอัธยาศัยที่มีเมตตากรุณาเป็นปุเรจาริก ชื่อว่าเป็นความประพฤติที่เป็นประโยชน์แก่โลก คือคนทั่วไป ผู้ที่ตั้งอยู่ในจริยาทั้ง ๓ นี้ ได้ชื่อว่าเป็นผู้เกิดมาไม่รกโลก เป็นผู้เจริญอยู่ในโลก เป็นที่น่าปรารถนาของคนทั้งหลาย หรือจัดได้ว่าเป็นผู้ยังโลกให้เจริญ เพราะเป็นที่พึ่งพำนักของประชุมชนเป็นอันมาก ฯ ปฏิปทาทั้ง ๔ ประการ คือ สมาคมแต่ธรรมที่ดี อยู่ด้วยความไม่ประมาท ถือแต่ความเห็นที่ชอบ ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่โลก เหล่านี้สาธุชนผู้พิจารณาเห็นอำนาจแห่งประโยชน์แล้ว พึงดำเนินเพื่อนำชีวิตให้บรรลุถึงที่สุดแห่งวาสนา มีนัยดังรับประทานวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

จตุรพลธรรมบรรยาย

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระพรหมมุนี กิตติโสภณเถระ

๑๙ ตุลาคม ๒๔๙๙

นโม พุทฺธสฺส ฯ

จตฺตารีมานิ ภิกฺขเว พลานิ กตมานิ จตฺตาริ ปญฺญาพลํ วิริยพลํ อนวชฺชพลํ สงฺคหพลนฺติ ฯ

ทุกคนผู้เกิดมาในโลก ย่อมต่างกันโดยจริต อัธยาศัย ชาติสกุล ภูมิประเทศและอื่น ๆ ถึงอย่างนั้นย่อมมีจุดหมายเป็นอันเดียวกัน คือ ปรารถนาความสุขไม่อยากได้ประสบทุกข์ เหตุนั้น ภัยอันตรายต่าง ๆ จึงเป็นที่น่าหวั่นหวาดไม่มีใครอยากพบเห็น แต่ถึงกระนั้น คนเป็นอันมากก็ยังมีดีเลว ประณีต ต่ำช้า ได้สุขได้ทุกข์ต่าง ๆ กัน เมื่อพูดโดยเจาะจงแล้ว ดูเหมือนจะเป็นผู้ได้ทุกข์มากยิ่งกว่าได้สุข ฯ คนยากจนย่อมเห็นคนเป็นผู้ได้ทุกข์ แสนจะอัตคัดแสนจะอดอยาก แสนจะลำยาก เห็นคนมั่งมีเป็นผู้ได้สุขมีเงินเป็นแก้วสารพัดนึก ปรารถนาสิ่งใดก็ได้สมหวัง ฯ ฝ่ายคนมั่งมีก็ย่อมเห็นคนเป็นผู้ได้ทุกข์เหมือนกัน เป็นคนใช้เงินมากจำต้องหาได้มาก ๆ ทางหาคิดขัดอย่างนั้นอย่างนี้ ต้องประชันขันแข่งกับคนนั้นพวกนั้น หาได้ยังไม่เทียมคนนั้นพวกนั้น ทั้งถูกคนอื่นขอรบกวนอยู่ ฯ ราษฎรย่อมเห็นคนเป็นผู้ได้ทุกข์ มีการงานอันจะต้องทำหนักหน้า ต้องหาเงินไว้เสียภาษีอากรและค่าราชการให้พอ ต้องอยู่ในบังคับของข้าราชการที่ท่านแต่งตั้งมา แม้เป็นคราวลูกคราวหลาน ยิ่งไม่เป็นผู้สุภาพด้วยแล้วยิ่งใหญ่ สู้เป็นข้าราชการไม่ได้ ฯ

ฝ่ายข้าราชการก็ย่อมเห็นตนเป็นคนได้ทุกข์ มีราชการติดขัดอย่างนั้น ๆ ต้องใช้เงินมาก ได้เงินเดือนไม่ค่อยพอใช้ ต้องจำใจไปอยู่รับราชการในถิ่นฐานที่ไม่สมัคร ต้องคอยระวังตัวกลัวคนอื่นเขาแย่งตำแหน่งหรือแย่งชิงหน้า ฯ โดยสูงสุดพระราชามหากษัตริย์หรือท่านผู้นำแห่งรัฐ ก็ย่อมจะพิจารณาเห็นว่า คนเป็นผู้ได้ทุกข์เหมือนกัน ด้วยคำนึงอยู่ว่า ทำไฉนราษฎรจะอยู่เย็นเป็นสุข ทำไฉนการหากินของประชาชนจะเป็นไปสะดวก ทำไฉนมหาชนจะบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเป็นกำลังแห่งประเทศ ทำไฉนโจรผู้ร้ายจะสงบ ทำไฉนโรคภัยอันเกิดแก่มนุษย์แลปศุสัตว์จะสงบ ทำไฉนข้าราชการจะรู้สึกต่อหน้าที่ และทำราชการโดยสัตย์สุจริตมุ่งความก้าวหน้าแห่งชาติ และเมตตากรุณาในราษฎร ทำไฉนความสามัคคีปรองดองในพวกข้าราชการด้วยกันก็ดี ในระวางผู้ปกครองกับราษฎรก็ดี จักเป็นไปกลมเกลียวกัน ทำไฉนจักรักษาความเป็นเอกราชแห่งประเทศให้มั่นคงถาวร ทำไฉนจักมีกำลังและอำนาจพอจะระงับราคาญภายใน และศัตรูภายนอก ทำไฉนจะทำความรุ่งเรืองแห่งแผ่นดินให้เทียมทันประเทศอื่น ทำไฉนจะรักษาไมตรีกับประเทศอื่นให้สนิทสนมไม่รู้จักแตกร้าว ฯ ทุกข์เหล่านี้เมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า ล้วนมีอาชีวะเป็นต้นเหตุ แต่เป็นของเล็กน้อยหรือใหญ่โตแผ่ออกไปจนเกือบไม่มีขอบเขต ตามพื้นเพภูมิฐานชาติสกุลและหน้าที่ของบุคคล เป็นคนชั้นต่ำก็มีทุกข์เป็นอย่างต่ำ และมักตกไปเป็นทุกข์ทางกาย ฝ่ายคนชั้นสูงทุกข์ทางกายย่อมเบาบาง แต่ทุกข์ใจมีมากซึ่งรู้สึกว่าเป็นทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์ทางกาย ทุกข์ตามประเภทนั้น ๆ จักได้ว่าเป็นภัยอย่างหนึ่ง ๆ ของบุคคล เพราะเป็นของน่ากลัวน่าครั่นคร้าม ไม่มีใครอยากประสบ แต่ก็จำต้องพบเห็น เหตุนั้นบุคคลผู้เกิดมาจึงจำต้องอบรมกำลังไว้เพื่อเป็นเครื่องต่อสู้ทุกข์ภัยนั้น ๆ ซึ่งจะหันหน้าหนีหาได้ไม่ ๆ ในฝ่ายกำลังก็แบ่งเป็น ๒ สถาน คือกำลังกาย กำลังใจ แต่กำลังกายนั้นพอจะต่อสู้ก็แต่ทุกข์ทางกายซึ่งไม่สู้จะสำคัญนัก แต่กำลังใจเป็นของสำคัญกว่า เพราะสามารถต่อสู้ทุกข์ทางใจซึ่งเป็นของหนักที่บุคคลอื่นแลไม่เห็นนอกจากตน ฯ

สมเด็จพระทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสแสดงธรรมอันเป็นกำลังใจไว้ ๔ สถาน ดังพระพุทธภาษิตธรรมหารที่ยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทว่า จตฺตารีมานิ ภิกฺขเว พลานิ เป็นอาทิ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย กำลังเหล่านี้ ๔ ประการ กำลัง ๔ ประการเป็นไฉน ? กำลัง ๔ ประการ คือ กำลังปัญญา กำลังความเพียร กำลังการงานอันไม่มีโทษ กำลังความสงเคราะห์ ฯ

อันธรรมดาบุคคลย่อมมีกำลังใจเป็นสำคัญยิ่งกว่ากำลังกาย ที่ให้สามารถในอันประกอบกิจนั้น ๆ แต่ถ้ากำลังนั้นเป็นไปในทางที่ผิดก็หาให้สำเร็จกิจอันเป็นคุณไม่ ซ้ำกลับเป็นโทษ ต่อให้เป็นไปในทางที่ชอบ จึงให้สำเร็จกิจที่เป็นประโยชน์ ฯ อันการที่จะมีกำลังใจเป็นไปในทางที่ชอบนั้น ต้องประกอบไปด้วยธรรมเป็นเครื่องยึดถือ และที่จะรู้จักหยิบธรรมมาเป็นเครื่องยึดถือเฉพาะในส่วนที่เหมาะ ก็เพราะปรีชาฉลาดของตน ฯ อนึ่งคำว่าธรรมในพระสูตรนี้แสดงทั้งส่วนชั่วและดี บุคคลต้องสามารถรู้จักหยิบใช้ในส่วนที่ดี ละสิ่งที่ชั่วเสีย ถึงในสิ่งที่ดีเล่า ก็มิใช่ว่าจะให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง ต้องรู้จักใช้ให้เหมาะแก่กิจหรือจริต และอัธยาศัย จึงจะได้ประโยชน์อันไพบูลย์ ดุจยาอันเป็นของบำบัดโรค ย่อมมีคุณแก่ในขนานหนึ่งก็หามีคุณทั่วไปแก่โรคทุกชนิดไม่ ต้องเลือกใช้ เหมาะแก่โรคจึงสามารถจะบำบัดให้หาย ถ้าใช้ผิดก็กลับซ้ำร้ายทำให้โรคกำเริบ นี้ฉันใด การปฏิบัติธรรมก็เป็นฉันนั้น ปรีชาฉลาดอันจะรู้จักเลือกธรรมที่ดีและเหมาะนั้น เป็นกิจของปัญญา ฯ กำลังปัญญาที่แสดงไว้ในพระสูตรโดยพระพุทธภาษิตมีนัยว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล เป็นอกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นฝ่ายดำ เป็นฝ่ายขาว เป็นของควรเสพ เป็นของไม่ควรเสพ เป็นของพระอริยะ มิใช่ของพระอริยะ ปัญญาอันเห็นแจ้งธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่ากำลังปัญญา ฯ ปัญญาย่อมให้สำเร็จกิจเป็นอเนกก็จริงอยู่ แต่ถ้าปราศจากธรรมซึ่งเป็นอุปการะแก่กัน ก็ไม่เจริญหรือคงที่อยู่ได้ กลับจะเสื่อมไป บุคคลแม้จะมีแววเป็นผู้ฉลาดมาแต่กำเนิด แต่ถ้าปราศจากความอบรม ก็หาเป็นผู้ฉลาดได้ไม่ แม้ถึงอบรมแล้วในเบื้องต้นจนมี

ความรู้ความสามารถ แต่ภายหลังปราศจากความขยันหรือท้อถอยในกิจอันพยเข้า ก็ไม่เป็นเหตุเจริญแห่งปัญญา ปัญญานั้นต้องอาศัยหมั่นอบรม หมั่นใช้จึงจะเจริญยิ่งๆขึ้น ประดุจเครื่องยนต์ที่ไม่หมั่นใช้ย่อมผิด ต่อใช้อยู่เสมอจึงจักคล่องฉันใด ปัญญาก็เป็นฉันนั้น เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรัสธรรมอันเป็นอุปการะแก่กันต่อไปในข้อที่ ๒ คือ กำลังความเพียร ฯ ความเพียรนั้นเป็นคุณอันพยุงใจบุคคลไม่ให้ท้อถอยในอันประกอบกิจ เป็นเหตุขยันขัน เป็นเหตุก้าวไปข้างหน้า เป็นเหตุไม่ถอยกลับเป็นอาทิ ความเพียรมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้น ย่อมต้องใช้แต่เฉพาะในทางชอบ จึงให้สำเร็จประโยชน์ที่น่าปรารถนา ถ้าใช้ผิดย่อมให้เกิดโทษร้ายไปกว่าที่ไม่มีความเพียรประกอบ ประดุจเครื่องมือสำหรับทำไม้ถ้าเอาของใช้ในทางผิด เช่นนำไปประหารฟันแทงผู้อื่น ก็ย่อมให้โทษร้ายยิ่งกว่ามีดเปล่า ต่อใช้ถูกจึงให้สำเร็จกิจที่คนประสงค์ เพราะเหตุนั้นแล สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ทรัสไว้ในข้ออันเป็นลำดับจากปัญญา ฯ ปัญญามีหน้าที่รู้จักผิดชอบ ความเพียรก็มีหน้าที่ละส่วนชั่วบำเพ็ญส่วนดี กำลังความเพียรที่แสดงไว้ในพระสูตรโดยนัยพระพุทธภาษิตว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก เกิดฉันทะ พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อละธรรมที่เป็นอกุศลที่มีโทษเป็นฝ่ายดำ เป็นของไม่ควรเสพ มิใช่ของพระอริยะเสีย เพื่อให้ได้ธรรมที่เป็นกุศลไม่มีโทษ เป็นฝ่ายขาว เป็นของควรเสพ เป็นของพระอริยะ นี้เรียกว่ากำลังความเพียร ฯ เมื่อบุคคลมาประกอบด้วยกำลังปัญญาและกำลังความเพียร ๒ ประการนี้แล้ว จักประกอบการงานใด ก็ย่อมไม่มีโทษ ไม่เป็นเหตุเบียดเบียนตนและผู้อื่น เป็นส่วนสุจริตธรรม นี้สำเร็จเป็นกำลังอีกประการหนึ่ง ในข้อที่ ๓ คือ กำลังการงานอันไม่มีโทษ ดังพระพุทธภาษิตในพระสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก ในพระศาสนานี้ประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันไม่มีโทษ นี้เรียกว่ากำลังการงานอันไม่มีโทษ ฯ เมื่อบุคคลมาประกอบด้วยกำลังทั้ง ๓ ประการดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเจริญด้วยโภคสมบัติและคุณสมบัติอันเป็นส่วนที่

ตนปรารถนา แต่นั้นก็จะพึงมีอัธยาศัยเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นที่เกี่ยวเนื่องกันโดยธรรมดาแต่งมา ตั้งต้นแต่ในสกุลของตน และแผ่ออกไปตลอดถึงบุคคลผู้มิได้เกี่ยวเนื่องกันด้วยอัธยาศัยอันงาม ความเผื่อแผ่นี้เป็นคุณสมบัติอันสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งจะสำเร็จเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นแห่งบุคคล เหตุนั้นในข้อสุดท้าย องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกำลังความสงเคราะห์ ดังนัยแห่งพระพุทธภาษิตในพระสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุเหล่านี้ ๔ ประการ คือการเผื่อแผ่แจกปันแก่คนที่ควรแจกปัน การกล่าววาจาอันดูดดื่มนำให้เกิดความรัก การประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่กันในคราวที่ต้องการ ความเป็นผู้มีตนเสมอไม่ถือตัว ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเผื่อแผ่ทั้งหลาย ความเผื่อแผ่คุณสมบัติเป็นอย่างยอด บรรดาการกล่าววาจาไพเราะทั้งหลาย การแสดงธรรมย่อย ๆ แก่บุคคลผู้มีความต้องการเงื่อโสตลงสดับ เป็นอย่างเยี่ยม บรรดาการประพฤติให้เป็นประโยชน์ทั้งหลาย ความชักนำบุคคลผู้ไม่มีศรัทธาให้มีศรัทธา ผู้ไม่มีศีลให้มีศีล ผู้มีความตระหนี่ให้มีวิจาค ผู้ทรามปัญญาให้มีปัญญา เป็นอย่างเลิศ บรรดาความมีตนเสมอทั้งหลาย ความที่พระอริยบุคคลวางตนเสมอตามชั้นกัน เป็นอย่างเอก นี้เรียกว่ากำลังความสงเคราะห์ ฯ เมื่อบุคคลมามีกำลังพร้อมมูลทั้ง ๔ ประการนี้ ก็ไม่ต้องหวั่นต่อภัยอันตนจะพึงประสบ อุปสรรคความขัดข้องในกาละแห่งชีวิตของตน ก็จะไม่มีมาเป็นเครื่องกีดกั้นได้ เมื่อถึงคราวที่จะสิ้นชีพ ก็จะไม่หวั่นหวาดย่อท้อต่อมรณภัย แม้สิ้นชีพแล้ว ก็ยังมีสุคติเป็นที่หวังตามนัยแห่งพระสูตรแสดงอานิสงส์ไว้ว่า พระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ ย่อมล่วงภัย ๕ ประการเสียได้ คือภัยต่ออาชีพประการ ๑ ภัยต่อความครหาประการ ๑ ภัยต่อความครั่นคร้ามต่อบริษัทประการ ๑ ภัยต่อมรณะประการ ๑ ภัยต่อทุคติประการ ๑ ฯ บุคคลผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ จะไม่ต้องหวั่นต่อทางดำเนินอาชีวะของตนเลย เพราะมีปัญญาสามารถรู้จักผิดชอบ และใช้ความเพียรก็ถูกทาง การงานก็ไม่มีโทษ ทั้งได้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้ควรได้รับด้วยสังคหวัตถุนั้น ๆ ตามควรเช่นนี้แล้ว อาชีวะของตนจะขาดแคลนอย่างไรได้ ถึงหากจะมีความคับแค้น

ผักเคืองบ้างในบางคราว ก็คงได้รับความสงเคราะห์ทอย ไม่มีผู้ดูถาย เมื่อเย็นเช่นนี้แลว้ใครเล่าจะกล้าครหา เว้นแต่คนพาเหียรซึ่งไม่ควรนำพา จะเข้าสู่ที่ประชุมใด ๆ ก็องอาจไม่ขามขยาดเกรงเขิน เมื่อถึงคราวมรณะ ก็รู้เท่าทันธรรมดาของสังขารไม่หวั่นหวาด และทั้งจะไม่ต้องวิตกถึงปรโลกของตนเลย เพราะคติในสัมปรายภพ เนื่องด้วยกัมมัสสกตา เมื่อทำความดีไว้ในโลกนี้ ความดีนั้นแหละจักตามสนองนำชนกกรรมให้เย็นส่วนที่ดี เมื่อเย็นเช่นนี้ ผู้นั้นก็จะสิ้นชีพไปพร้อมด้วยความรู้เท่าธรรมดาของสังขาร และไม่มีความหวั่นหวาดต่อทุคติฯ

สาธุชนผู้ได้อ่านได้สดับธรรมบรรยายนี้วิจารณ์เห็นดังกล่าวมา พึงอบรมกำลังปัญญา กำลังความเพียร ให้เย็นไปโดยชอบ แล้วประกอบสุจริตและสังคหอุบายเย็นลำดับไป เพื่อได้ล่วงภัยนั้น ๆ ซึ่งจะเข้ามาประจันหน้า เย็นปฏิปทานำมาซึ่งความสุข พอเย็นเครื่องบรรเทาทุกข์ให้ห่างหาย อันเย็นชื่อมุ่งหมายแห่งความปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ทศธรรมสูตร

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระพรหมมุนี กิตติโสภณเถระ

แสดง

ในงานบำเพ็ญกุศลครบ ๑๐๐ วัน

สมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ

ณ พระตำหนัก วัดมหาธาตุ

๑๗ สิงหาคม ๒๔๙๖

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

ทสยิเม ภิกฺขเว ธมฺมา ปพฺพชิเตน อภิณฺหำ ปจฺจเวกฺขิตพฺพาติ ฯ

บัดนี้จะวิสัชนาในทศธรรมสูตร เพื่อฉลองศรัทธาของพระเถรานุเถระ ผู้เป็นญาติและศิษยานุศิษย์ของสมเด็จพระวันรัตผู้มรณภาพแล้วนั้น มาพรักพร้อมกันบำเพ็ญกุศลเพื่ออุทิศกัลปนาผลถวายท่าน ในกิริยานับแต่ท่านมรณภาพแล้วล่วงมา ๑๐๐ วัน เป็นอภิลักขิตสมัยที่ผู้ปรีชาประกอบด้วยกตัญญูกตเวทิตะพึงถือว่าเป็นการควรบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทาน เพราะสมเด็จพระวันรัตนั้นเป็นผู้น่าเคารพนับถือบูชาของพระเถรานุเถระผู้เป็นญาติและศิษยานุศิษย์ ตลอดจนผู้อื่น ๆ แทบทั่วไป ฯ สมเด็จพระวันรัตนั้นมีศิษยานุศิษย์มากหลาย เป็นเปรียญก็ไม่น้อย ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ มีเป็นพระราชาคณะ เป็นต้นก็มาก ทั้งได้ดำรงในตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะก็มี ทั้งมีเงาแห่งความเป็นสมเด็จพระราชาคณะในอนาคตก็ยังจะมี ท่านผู้มีสมณศักดิ์เหล่านั้นล้วนได้ทำกิจในพระศาสนา อันจะยังอายุพระศาสนาให้ยืนไปสิ้นกาลนาน เป็นที่น่าสรรเสริญว่าท่านเพาะศิษยานุศิษย์

ให้เป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระศาสนา ฯ ส่วนการประพฤติของท่านก็สมควรแก่เพศสมณะที่ดีเป็นหลักฐาน มีอาชีพสุขบริหารเป็นไปโดยชอบ ย่อหย่อนลาภอย่างใดเกิดขึ้นก็บริโภคอย่างนั้น ไม่พยายามทำสิ่งที่ไม่จำเป็น ย่อมเป็นที่สะดวกใจเลื่อมใสของผู้อุปัฏฐากและผู้อื่น ๆ ที่ทราบอัธยาศัยอันงามนี้ ท่านบำเพ็ญสมณวัตรธรรยามิได้หยุดยั้งเพียงภูมิที่ประพฤติได้เป็นปรกติแล้ว มีศีลาจารวัตรอันโสภณเพราะสังวรอยู่เป็นนิตย์ สพรหมจารีบัณฑิตไม่เคยได้ยินครหายกโทษ อนัตถธรรมมาถึงเฉพาะหน้าในบางครั้งบางคราว ก็หาทำจิตสันดานให้ท่านถึงสัมโมหวิการไม่ โดยปล่งเห็นจนชำนาญว่าข้อนั้นย่อมมีเป็นธรรมดา ไม่ทำให้สมณกิจเสื่อมเสีย เห็นชัดว่าทำอกุศลให้ผลเป็นทุกข์ ทำกุศลให้ผลเป็นสุขอยู่เป็นปรกติ ก็ยากขัดละชั่วทำแต่ดีก็ประสบสุขนิราศทุกข์เสมอมา ทุกวันทุกเวลาหมั่นดูปริยัติธรรม แล้วและปฏิบัติตามสัตติกำลัง ส่อให้เห็นว่าท่านมีธรรมเครื่องเตือนจิตให้คิดสงวนวันเวลามิให้ล่วงเลยไปเสียเปล่าจากทำกิจอันเป็นประโยชน์ยิ่ง ตามคุณสโมธานทุกสิ่งดังได้พรรณนามา ส่อให้เห็นว่าท่านชอบอยู่ในที่เงียบสงัด เพราะสถานเห็นป่านนั้นเป็นที่สบายของบุคคลเช่นท่าน จำเดิมแต่เริ่มอาพาธอันเป็นอวสานกาล ท่านก็มิสติมิได้แสดงให้เห็นว่าหวาดหวั่นต่อมรณภัย ปรากฏแก่ผู้ไปเยี่ยมเยือน ต่างได้เห็นท่านมีใจอันเยือกเย็น ไม่เดือดร้อนด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง จนถึงมรณภาพก็มีอาการแสดงให้เห็นว่าท่านมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เป็นอันว่าท่านปฏิบัติตามสุคโตวาทมิพักต้องขวยเขินต่อใคร ๆ ว่ายกพร่องหรือว่ามีความรู้ธรรมปฏิบัติเสียเปล่า เป็นแต่รู้ไม่ปฏิบัติ ดังนี้ สมเด็จพระวันรัตมีคุณราศีดังได้แสดงมา สมด้วยพระพุทธโอวาทานุศาสน์ในทศธรรมสูตร อันยกขึ้นเป็นนิกเขปเทศนา ณ เบื้องต้นนั้น ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาค ผู้มีพระกรุณาใหญ่ในสรรพสัตว์ ได้ตรัสพระธรรมเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายว่าด้วยธรรมปฏิบัติ ๑๐ ประการ ในพระสูตรนั้นว่า ทสยิเม ภิกฺขเว ธมฺมา เป็นต้น ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ บรรพชิตควรพิจารณาเนือง ๆ ว่า เววณฺณิยมฺหิ อชฺฌุปคโต ตัวเรา

เป็นผู้มีเพศต่างจากคฤหัสถ์ จะต้องประพฤติให้สมควรกับเพศ ฯ ปรปฏิพทฺธา เม ชีวิกา การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ควรประพฤติตัวให้เป็นคนที่เขาเลี้ยงง่าย ฯ อญฺโญ เม อากปฺโป กรณีโย อากัปปอาการกายวาจาอันเราควรทำมิใช่จะมีเท่านี้ อย่างอื่นที่ควรกระทำยิ่งกว่านี้ยังมีอยู่อีก ฯ กจฺจิ นุ โข เม อตฺตา สีลโต น อุปวทติ ตัวเราติเตียนเราโดยศีลบ้างหรือไม่ ฯ กจฺจิ นุ โข มํ อนุวิจฺจ วิญฺญู สพฺรหฺมจารี สีลโต น อุปวทนฺติ สพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายใคร่ครวญแล้ว ติเตียนเราโดยศีลบ้างหรือไม่ ฯ สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว เราจะต้องเป็นต่าง ๆ พลัดพรากจากของรักของเจริญใจทั้งปวง ฯ กมฺมสฺสโกมฺหิ กมฺมทายาโท กมฺมโยนิ กมฺมพนฺธุ กมฺมปฏิสฺสรโณ ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นมรดก มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่ระลึกอาศัย เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมที่เราทำไว้ดีหรือชั่ว ฯ กถมฺภูตสฺส เม รตฺตินฺทิวา วีติปตนฺติ คืนและวันล่วงไป ๆ เราเป็นอยู่อย่างไร เราทำอะไรอยู่ ฯ กจฺจิ นุ โขหํ สุญฺญาคาเร อภิรามามิ เราอภิรมย์ยินดีในสุญญาคารที่ว่างบ้างหรือ ฯ อตฺถิ นุ โข เม อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อลมริยญาณทสฺสนวิเสโส อธิคโต โสหํ ปจฺฉิเม กาเล สพฺรหฺมจารีหิ ปุฏฺโฐ น มงฺกุ ภวิสฺสามิ อุตริมนุษยธรรมของเรามีหรือ เราบรรลุวิเสส คือความรู้ความเห็นเป็นอริยะอันพอแล้วหรือ ภายหลังเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายถามเรา เราจักไม่เป็นคนเก้อและหรือ ฯ ภิกษุทั้งหลาย บรรพชิต ๑๐ ประการ บรรพชิตควรพิจารณาเนือง ๆ เหล่านี้แล ฯ

บัดนี้จะอธิบายความแห่งธรรม ๑๐ ประการนั้น ฯ คำว่าบรรพชิต หมายเอาผู้บวชในพระพุทธศาสนา ได้แก่ภิกษุสามเณร เพราะฉะนั้นธรรม ๑๐ บรรพชิตคือภิกษุสามเณรควรพิจารณาเนือง ๆ อย่าให้ขาดได้ ฯ ก็ธรรมข้อต้น ซึ่งให้พิจารณาว่า เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์นั้น ประสงค์เครื่องประดับเครื่องอุปโภค

และการประพฤติสำหรับเพศ เครื่องหมายของเพศฝ่ายคฤหัสถ์และบรรพชิตผิดกัน คฤหัสถ์ใช้เครื่องนุ่งห่มสีต่าง ๆ และตามแต่จะตัดเย็บรูปที่ต้องประสงค์ ไว้ผมไว้หนวดเครา มีหมวกมีรองเท้าปกสัน และมีเครื่องประดับ มีแหวนและสายสร้อยเป็นต้น มีเครื่องกันตัวและใช้ขับสัตว์ เช่นศัสตราอาวุธแหอวนเป็นต้น มีไร่นาเรือกสวนช้างม้าโคกระบือเป็นต้น ฝ่ายบรรพชิตใช้นุ่งห่มผ้าสีเดียว คือสีย้อมน้ำฝาดเป็นสีเหลือง ต้องปลงผมปลงหนวด ไม่มีเครื่องประดับกายเช่นแหวน ไม่มีเครื่องศัสตราอาวุธ ไม่มีไร่นาเรือกสวนและสัตว์พาหนะ คฤหัสถ์ฟ้อนรำขับร้องประโคมดนตรี และเป็นพวกมหรศพโลดเต้นทำท่าทางต่าง ๆ และดูการเล่นต่าง ๆ ก็ได้ ฝ่ายบรรพชิตจะประพฤติเช่นนั้นไม่ได้ด้วยประการทั้งปวง เมื่อบรรพชิตคือภิกษุสามเณรมาหมั่นพิจารณาเสมอว่า เพศของเราผิดกันกับเพศคฤหัสถ์ดังอธิบายมา ก็จะเป็นผู้สังวรระวังกายวาจา มีศีลาจารวัตรสมควรแก่เพศ จะไม่กล้าประพฤติเหมือนคฤหัสถ์ เพราะมาเห็นโทษในการที่เป็นคนไม่มีศีลาจารวัตร บริโภคปัจจัย ๔ ของทายกให้ด้วยศรัทธา ว่าไม่ควรไม่ชอบควรเกรงหนักหนา ดังนิพนธคาถาว่า

เสยฺโย อโยคุโฬ ภุตฺโต ตตฺโต อคฺคิสิขูปโม
ยญฺเจ ภุญฺเชยฺย ทุสฺสีโล รฏฺฐปิณฺฑํ อสญฺญโต

บุคคลกลืนกินก้อนเหล็กอันร้อนประหนึ่งเปลวไฟยังดีกว่า บุคคลผู้ทุศีลไม่สำรวมกายวาจากลืนกินก้อนข้าวของชาวแว่นแคว้นจะดีอะไร ดังนี้ ๆ ก็ธรรมปฏิบัติที่บรรพชิตจะพึงประพฤติสำหรับเพศมีอเนก ผู้มีปัญญาควรรู้ตามข้อธรรมที่จะพึงอธิบายต่อไปตั้งแต่ข้อ ๒ จนถึงข้อ ๑๐ นั้นเถิดว่า เป็นธรรมปฏิบัติสำหรับผู้เป็นบรรพชิตจะประพฤติ ฯ

ก็ธรรมข้อ ๒ ซึ่งให้พิจารณาว่า การเลี้ยงชีพของเราเป็นด้วยผู้อื่นนั้น คือบรรพชิตปฏิบัติเลี้ยงชีพพอเป็นไปวันหนึ่ง ๆ ตามสมควรแก่เพศโดยสัมมาอาชีวะ ไม่ประพฤติได้ทุกคฤหัสถ์ เพราะฉะนั้นอาหารการบริโภคของฉัน บรรพชิต

ต้องอาศัยคฤหัสถ์ผู้ศรัทธาอุปัฏฐากส่งเสียเลี้ยงดู เมื่อเช่นนี้ผู้เป็นบรรพชิตได้อย่างไร ก็บริโภคอย่างนั้น ไม่ควรเลือกว่าของดีประณีตหรือของเลวทราม เว้นไว้แต่ของเสีย ควรทำตนให้เป็นคนที่ผู้อื่นเลี้ยงง่าย หรือการดำรงชีพโดยผาสุกเพราะได้อาศัยเรียนรู้ธรรมปฏิบัติต่อท่านผู้ใด จึงได้รักษาตัวอยู่โดยสำราญ ก็พึงตั้งอยู่ในโอวาทคำสอนของท่านผู้นั้น คือควรเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย ฯ ความที่บรรพชิตประพฤติตนให้เป็นคนที่ผู้อื่นเลี้ยงง่าย จัดว่าได้ประพฤติตามธรรมตามวินัยตามสัตถุศาสนา ดังสมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระมหาปชาบดีโคตมีในข้อที่สุดคือข้อ ๘ ว่า สุภรตาย สำวัตตนติ โน ทุพภรตาย ท่านพึงจำทรงเหล่าธรรมที่ท่านรู้ว่าย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเป็นผู้ที่เลี้ยงง่าย ไม่เป็นไปพร้อมเพื่อความเป็นผู้เลี้ยงยากนั้น ว่าเป็นธรรมเป็นวินัยเป็นสัตถุศาสนา ดังนี้ และการที่ประพฤติเป็นคนว่าง่ายสอนง่ายนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคก็ตรัสว่าเป็นนาถกรณธรรมประการ ๑ ในข้อที่ ๔ และเป็นมงคลอันอุดมประการ ๑ ฯ เมื่อจะประพฤติตนเป็นดังผู้อื่นอาศัยผู้อื่น ผู้อื่นจะไม่พึงเดือดร้อนและตนจะไม่พึงเดือดร้อน ด้วยจะต้องดำรงตนอยู่ในคุณธรรมข้อใด ก็ควรให้คุณธรรมข้อนั้นเป็นไปโดยเคารพ ฯ

ธรรมข้อที่ ๓ ซึ่งว่าให้พิจารณาเสมอ ๆ ว่า อาการกายวาจาที่เราจะต้องกระทำมิใช่จะมีเท่านี้ อย่างอื่นยังมีอีกนั้น คือปฏิบัติข้อที่จะพึงปฏิบัติยังไม่ถึงที่สุดเพียงใด อย่าหยุดอยู่เพียงที่ปฏิบัติอยู่ อย่าหยุดเสียกลางคัน เช่น ทาน ศีล ภาวนา อย่ายินดีแต่เพียงบริจาคทาน พึงรักษาศีลด้วย และอย่ายินดีเพียงรักษาศีลพึงเจริญภาวนาด้วย หรือในภูมิทานก็ดี ศีลก็ดี ภาวนาก็ดี เมื่อให้ทานยังเป็นทานที่มีผลน้อยยังไม่ควรว่าทานแท้ ก็ต้องขวนขวายให้ถึงที่สุดที่ควรว่ามีผลไม่น้อยเป็นทานแท้ ศีลที่รักษายังด่างพร้อยเป็นต้น ก็ต้องรักษาสำรวมระวังให้บริสุทธิ์ แม้ในภาวนาก็นัยนั้น เจริญไปจนกว่าจะถึงซึ่งอันเป็นยอดแห่งสมถภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนา ฯ ธรรมข้อนี้ก็ทรงสอนมิให้หยุดความเพียร ให้เพียรไปจนกว่าจะสุดกิจ เพราะมีฉะนั้นก็ไม่พ้นทุกข์ได้ การจะพ้นทุกข์ก็ด้วยความเพียร ดังพุทธภาษิตว่า วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ บุคคลย่อมพ้นทุกข์ได้ด้วยความเพียร ดังนี้ ฯ

ธรรมข้อที่ ๔ ว่าให้พิจารณาเนือง ๆ ว่าตัวเราจะติเตียนเราโดยศีลหรือไม่นั้น คือบรรพชิตเป็นผู้มีศีลเป็นปรกติ ถ้าเป็นพระภิกษุก็ต้องตั้งอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ คือปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล ถ้าเป็นสามเณรตั้งอยู่ในสิกขาบท ๑๐ หรือกล่าวตามพระพุทธบัญญัติ สำหรับสามเณรก็คือนาสนังคะ ๑๐ ทัณฑกรรมวัตถุ ๑๐ และอนุโลมบัญญัติเช่นเสขิยวัตร เมื่อบรรพชิตคือพระภิกษุและสามเณรไม่พิจารณาตรวจตราศีลของตน ก็จะไม่ทราบว่าบริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง เมื่อหมั่นพิจารณาเนือง ๆ ก็จะทราบได้ ถ้าเห็นว่าบริสุทธิ์อยู่แล้ว ตนก็จะไม่ติเตียนตน กลับจะได้ยินดีในธรรมคือความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ ถ้าเห็นว่าเศร้าหมองเพราะล่วงละเมิดข้อห้ามอาศัยความประมาท ตนก็จะติเตียนตนได้ ก็กลับจะเป็นอุบายให้รู้สึกสังวรต่อไป ก็จะเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ ศีลนั้นและเป็นอาภรณ์เครื่องประดับสำหรับบรรพชิต ย่อมให้สำเร็จประโยชน์มิไม่ต้องวิปฏิสารเป็นสันทิฏฐิกผล และไม่ว่าเด็กหนุ่มหรือผู้เฒ่าผู้แก่ ย่อมเป็นผู้มีศีลเป็นอาภรณ์ได้ทั้งนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สีลํ ยาว ชรา สาธุ ศีลเป็นเครื่องประดับให้สำเร็จประโยชน์ตราบเท่าชราภาพ ดังนี้ ฯ

ธรรมข้อที่ครบ ๕ ว่าให้พิจารณาว่า เพื่อนสพรหมจารีผู้วิญญูใคร่ครวญแล้วติเตียนตัวเราโดยศีลหรือไม่ ข้อนี้ก็มีอรรถาธิบายคุเจือข้อที่ ๔ ต่างแต่ข้อนี้ให้ฟังเสียงท่านผู้รู้ผู้มีศีลเป็นที่รัก จะติเตียนตนเรื่องศีลอย่างหนึ่งอย่างใดหรือไม่ เพราะข้อที่ ๔ เป็นการพิจารณาด้วยตนเอง บางทีศีลยังไม่บริสุทธิ์เพราะเข้าใจผิดว่าบริสุทธิ์แล้วก็จะเป็นได้ ข้อที่ครบ ๕ จึงทรงสอนเพื่อแก้ความเข้าใจผิดเป็นต้นด้วย เพื่อให้ฟังเสียงผู้รู้ด้วย ก็เมื่อผู้รู้ไม่ติเตียนแล้ว ก็เป็นการดี ถ้าผู้รู้ติเตียนอย่างไรข้อไหนแล้วก็ควรงดเว้นทันที ฯ อนึ่งบรรพชิตบางรูปล่วงละเมิดพระพุทธบัญญัติในที่ลับ เมื่อเช่นนี้เพื่อนสพรหมจารีผู้ปรีชาก็ไม่สามารถจะทราบ ก็จะไม่ติเตียนบรรพชิตนั้น อาศัยเหตุนี้ด้วย จึงทรงสอนให้พิจารณาดูศีลของตนเองไว้ในข้อ ๔ เมื่อพิจารณาดูเนือง ๆ แล้ว ก็ย่อมจะเห็นโทษในการล่วงสิกขาบทนั้น ๆ ใน

ที่ลับอันเป็นเครื่องสะกิดใจให้เกิดวิปปฏิสาร เพราะประพฤติไม่เหมือนกับเพื่อนพรหมจารีผู้มีศีลเป็นที่รัก เมื่อไม่ละเว้นการพิจารณาตรวจศีลของตนแล้ว ก็คงสามารถให้เป็นผู้ประพฤติตนเป็นคนมีศีลบริสุทธิ์ได้ เพราะมาเห็นโทษตามพุทธภาษิตนิพนธ์คาถาว่า

อญฺญถา สนฺตมตฺตานํ อญฺญถา โย ปเวทเย
นิกจฺจทีตวสฺเสว ภุตฺตํ เถยฺเยน ตสฺส ตํ

ผู้ใดประพฤติอย่างอื่น แสดงให้ใคร ๆ เห็นอย่างอื่น ไม่ตรงกัน การบริโภคของผู้นั้น ชื่อว่าบริโภคด้วยความเป็นขโมย ประหนึ่งพรานลวงดักนกกินฉะนั้น ฯ

ธรรมข้อที่ครบ ๖ ซึ่งให้พิจารณาว่า เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของเจริญใจทั้งปวงนั้น คือวิญญาณกทรัพย์ อวิญญาณกทรัพย์อันเป็นที่รักเจริญใจบางทีถึงอนัตถพินาศพินัสไปก่อนเรา บางทีเราก็ต้องเป็นไปต่าง ๆ นานา อย่างหนึ่งอย่างใดไปจากวิญญาณกทรัพย์ อวิญญาณกทรัพย์อันเป็นที่รักเจริญใจ อันจะคงทนยั่งยืนอยู่สักอย่างหนึ่งไม่มีเลย จึงควรพิจารณารู้สึกไว้เนืองนิตย์ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของเจริญใจทั้งปวง เพื่อเกียดกันเศร้าโศกโสกาดูร เมื่อถึงคราววิบัติมาถึงสิ่งนั้น ๆ และตัวเราเอง ตามที่เป็นอยู่เช่นนี้ก็เพราะมีแต่สรรพสิ่งไม่ใช่ตัวตนไม่ใช่ของเรา เพราะเป็นตัวตนเป็นของเราแล้ว ก็คงไม่มีสิ่งไรถึงความพินาศอันตรธาน สมเด็จพระศาสดาจารย์จึงตรัสว่า อสฺสโก โลโก สพฺพํ ปหาย คมนีโย สัตวโลกไม่มีสิ่งไรเป็นของของตน ต้องละสิ่งทั้งปวงไป ดังนี้ ฯ

ธรรมข้อที่ ๗ ซึ่งให้พิจารณาว่า เรามีกรรมเป็นของของตน ทำกรรมดีงามจะได้รับผลที่เป็นสุขสำราญ ทำกรรมชั่วช้าจะได้รับผลที่เป็นทุกข์ลำบากนั้น ข้อ ๖ ทรงสอนให้รู้สึกว่าไม่มีสิ่งไรเป็นของตน เมื่อสิ่งนั้นพินัสอันตรธานก็ไม่ควรเศร้าโศกเสียใจ ข้อ ๗ นี้ทรงสอนให้รู้สึกว่ากรรมที่ตนทำไว้นั้นและเป็นของตน ทำดีก็จะ

ได้สุข ทำชั่วก็จะได้ทุกข์หนีไม่พ้น เมื่อมาพิจารณาเนือง ๆ ฉะนี้ ก็จะได้ทำแต่ความดีความชอบ ไม่ทำความชั่วความผิด ฯ จริงอยู่กรรมที่สัตว์ทำลงแล้วไม่ว่าส่วนดีหรือชั่วเป็นต้องได้รับผลของกรรมนั้น หนีไม่พ้น คงได้รับผลคราวหนึ่งไม่ต้องสงสัย ดังกรรมวิภาคที่มาในพระบาลี ๓ ประการ เป็นนิทัศนอุทาหรณ์ให้เห็นว่าหนีกรรมที่ทำไว้ไม่พ้น ก็กรรม ๓ ประการนั้น คือ กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่บุคคลทำไว้แล้วก็ให้ผลเห็นทันตา เรียกทิฏฐธรรมเวทนียกรรม เมื่อกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่บุคคลทำไว้นั้นไม่ให้ผลในปัจจุบัน ก็ชื่อว่าอโหสิกรรมเลิกแล้วกันไป แต่ถ้าได้ช่องก็ให้ผลในชาติที่ ๒ เรียกอุปปัชชเวทนียกรรม เมื่อกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่บุคคลทำไว้นั้น ยังไม่ให้ผลในชาติที่ ๒ ก็ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม แต่ถ้าได้ช่องก็คงให้ผลในชาติเป็นลำดับไปชาติใดชาติหนึ่งจนได้ เรียกว่าอปราปรเวทนียกรรม ฯ เหตุนั้นเป็นเหลือวิสัยที่ใคร ๆ จะหนีกรรมดีหรือชั่วที่ได้ทำไว้ไม่พ้นเลย ฯ อนึ่งที่เราได้เสวยสุขเห็นปานใดก็ดี ได้เสวยทุกข์เห็นปานใดก็ดี ควรเห็นชัดว่าเพราะเราเองทำให้แก่เราเอง ไม่ใช่เพราะใครไม่ใช่เพราะสิ่งไรแกล้งทำให้ เมื่อเห็นชัดอย่างนี้แล้วก็จะได้ไม่หลงไปโทษคนโน้นคนนี้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ก็จะโทษตัวเอง ก็จะเป็นอุบายให้ประพฤติสิ่งที่ดี งดเว้นประพฤติสิ่งที่ชั่ว โดยมาเห็นโทษและคุณว่า เพราะเราอันความมืดหนาครอบงำปล่อยให้ความมืดหนายังคับขัญชาจึงได้ทำกรรมชั่วช้าลามก ไม่ค่อยได้คิดทำกรรมที่ดีงาม เมื่อเราไม่ลุอำนาจแห่งความมืดหน้า พ้นจากความมืดหน้า ได้เป็นไท ไม่เป็นทาสแห่งความมืดหน้า ด้วยอำนาจความไม่ประมาทแล้ว เราก็จะทำแต่กัลยาณกรรม โดยมารู้สึกตามพุทธภาษิตว่า อูโน โลโก อติตฺโต ตณฺหาทาโส สัตวโลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ไม่อิ่มเลย เป็นทาสแห่งตัณหา ดังนี้ ฯ

ธรรมข้อที่ ๘ ซึ่งว่าวันคืนล่วงไป ๆ เราทำอะไรอยู่นั้น คือวันคืนล่วงไป ๆ ไม่ใช่จะล่วงไป ๆ แต่วันคืนเท่านั้น ชีวิตของเราก็ล่วงไป ๆ ข้างหน้ามากขึ้น ข้างหลังที่จะเหลืออยู่มีแต่น้อยลง ๆ จึงควรคิดถึงตัวว่าได้ทำอะไรอยู่ เมื่อพิจารณา

ตรวจดูเห็นว่าได้ทำความดีความชอบอยู่แล้ว ก็จะได้รักษาคุณความดีนั้นไว้ และบำเพ็ญให้ความดีเจริญยิ่งขึ้นไป เมื่อยังไม่เวกขณ์อยู่เห็นว่าได้ทำความชั่วอย่างหนึ่งอย่างใดก็จะได้ละเว้นเสีย เมื่อเห็นว่าอยู่เฉย ๆ ไม่ได้ทำอะไร ก็จะได้มีสติรีบเร่งทำและทำแต่ความดี สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้เป็นข้อเตือนใจอันสำคัญว่า อตฺตโนว อเวกฺเขยฺย กตานิ อกตานิ จ ความว่า บุคคลควรพิจารณาดูแต่กิจทั้งหลายที่ตนทำแล้วและยังไม่ได้ทำแล้วของตนเท่านั้น ดังนี้ โดยอธิบายว่าเมื่อพิจารณาเห็นกิจที่ทำแล้ว ก็จะได้รู้ว่าทำแล้ว ที่ยังไม่ได้ทำจะได้รู้ว่ายังไม่ได้ทำ และกิจที่ทำแล้วนั้นถ้าเป็นกิจดีนำความสุขมาก็จะได้รักษาไว้และให้เจริญยิ่งขึ้น ถ้าเป็นกิจชั่วนำความทุกข์มาก็จะได้ละเสีย กิจที่ยังไม่ได้ทำถ้าทำจะเป็นกิจให้โทษแก่ตนและผู้อื่นก็ไม่ควรริเริ่มทำ ถ้าทำได้จะเป็นกิจให้คุณแก่ตนและผู้อื่นก็จะได้ไม่นอนใจเร่งรีบกระทำ ฯ

ธรรมข้อที่ ๙ ซึ่งว่าเรายินดีในที่ว่างเปล่าข้างและหรือ นั้น มีในพระบาลีหลายแห่ง ว่า อรัญญะ บ้า รุกขมูล โคนต้นไม้ และสุญญาคาร เรือนว่างเปล่า เป็นสถานรมณียะแห่งความสะงัดกายและจิตฝ่ายท่านผู้ประสงค์นิสสรณ-ธรรม ฯ ก็ตามธรรมดาบางคนชอบอยู่ในที่เอิกเกริกเฮฮา บางคนเมื่อถึงความทุกข์เช่นเจ็บไข้ก็ชอบสถานที่สงัด บางคนได้สดับโอวาทในพระพุทธศาสนาก็ปรารภจะยินดีในที่สงัด แต่ก็ยังไม่จัดว่ายินดีรื่นรมย์ในที่ว่างเปล่า บางคนก็ยินดีในที่ว่างเปล่าแต่คงมีน้อยคน ยกเสียแต่ท่านผู้เป็นพระอริยเจ้า สมเด็จพระบรมโลกนาถจึงทรงสอนธรรมข้อที่ ๙ นี้ ว่าให้บรรพชิตพิจารณาเนือง ๆ ว่าเรายินดีในสุญญาคารหรือไม่ ดังนี้ เมื่อยังไม่ยินดีจะได้เตือนใจให้ยินดี หรือเมื่อยินดีและอยู่ในสุญญาคารแล้ว จะได้ทำกิจของกายและใจให้ดำเนินทางสันติวรยท โดยควรแก่อุปนิสัย ข้อนี้ก็ทรงสอนไม่ให้มัวเมาเพลิดเพลินอยู่แต่ในกามสุข เพราะฉะนั้นในวัยทั้ง ๓ คือปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย ชีวิตรอดมาถึงวัยใดอย่าให้วัยนั้นล่วงไปได้อีกโดยไม่ได้บำเพ็ญธรรมข้อนี้ วัยใดที่ได้ประมาทมาแล้ว เป็นอันแล้ว

ไปอย่าได้รำพึงถึง วัยที่ยังไม่มาถึงก็อย่าควรคิดเพราะจะมีชีวิตไปถึงหรือไม่ก็รู้ไม่ได้ ยิ่งตั้งอยู่ในปัจฉิมวัยแล้วควรไม่ประมาทที่เดียว วัยต่อไปไม่มีแล้ว ตามที่พรรณนามานี้ ผู้มีปัญญาพึงรู้ว่าตรงกับพุทธนิพนธคาถา ว่า

อตีตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา รกฺเขยฺย นํ สุรกฺขิตํ
ติณฺณมญฺญตรํ ยามํ ปฏิชคฺเคยฺย ปณฺฑิโต

ถ้ารู้ว่าตนเป็นที่รักของตน ควรรักษาตนนั้นไว้ให้เป็นการรักษาอย่างดี บัณฑิตย่อมประคับประคองตนในวัยทั้ง ๓ ให้ได้วัยหนึ่ง ดังนี้ ฯ โดยอรรถาธิบายตามประสงค์ ผู้ฝึกใจให้ยินดีในสุญญาคารเป็นปรกติแล้ว ชื่อว่าได้รักษาตนไว้ด้วยดีแล้ว ฯ

ธรรมข้อที่ครบ ๑๐ ซึ่งว่าให้พิจารณาเนือง ๆ ว่า อุตตริมนุสสธรรมของเรามีอยู่หรือ เราได้บรรลุวิเศษคือญาณทัสสนะเป็นอริยะอันพอละหรือ ภายหลังเพื่อนพรหมจารีจะถามเรา เราจักไม่เป็นคนเก้อละหรือ นั้น อุตตริมนุสสธรรมได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ มรรค ผล และญาณทัสสนะนั้นด้วย ญาณะได้แก่ญาณ ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ ฯ ทัสสนะก็คือญาณ ๓ นั้นเอง ฯ อุตตริมนุสสธรรม อลมริยญาณทัสสนวิเสส เราได้เราถึงแล้วหรือยัง ถ้าภายหลังเพื่อนพรหมจารีจะซักถามเรา เราจักเก้อหรือไม่ ฯ ธรรมข้อนี้เป็นธรรมสูงสุด แต่ต้องพิจารณาเนือง ๆ แม้ปฏิบัติยังไม่ถึงอุตตริมนุสสธรรม ก็ต้องปฏิบัติจนสุดความสามารถที่จะปฏิบัติได้ ซึ่งไม่เหลือวิสัยเมื่อปฏิบัติอยู่เช่นนี้ ถึงจะมีผู้ถามก็ไม่ต้องเก้อ ฯ ธรรมข้อนี้ก็ทรงสอนให้รู้จักละอายแก่ใจนั่นเอง ก็นั่นและบุคคลผู้จะบริบูรณ์ด้วยหิริโอตตัปปะหายาก ผู้ที่ยังหิริโอตตัปปะให้บริบูรณ์จึงตรัสว่าไม่มีคน ดังพุทธภาษิตว่า หิรินิเสโธ ปุริโส โกจิ โลกสฺมึ วิชฺชติ บุรุษบุคคลเกลียดกันอกุศลวิตกเสียด้วยความละอายแก่ใจหาได้น้อยคนในโลกดังนี้ ฯ

ธรรมทั้ง ๑๐ ประการซึ่งทรงแสดงแต่เพียงพิจารณาเนื้อง ๆ แต่ก็ต้องปฏิบัติให้ได้ตามที่อธิบายมาแล้วในข้อนั้น ๆ ด้วย ฯ และธรรมทั้ง ๑๐ นี้ มิใช่เฉพาะจะปฏิบัติได้แต่ธรรพชิตจำพวกเดียว คฤหัสถ์ก็ควรปฏิบัติโดยสมควรแก่ธรรมปฏิบัติสำหรับตน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระวันรัตเมื่อยังมีชนมชีพอยู่ ได้ประพฤติพรหมจรรย์คล้อยตามพระพุทธโอวาทในทศธรรมสูตรดังแสดงมา ไม่เสียเวลาที่ท่านมีอายุยืนนาน ฯ ขอท่านทรายบัตตาทิสนพลิธรรมบรรณาการของหมู่ญาติและศิษยานุศิษย์ ด้วยญาณวิถีซึ่งอาตมาได้ด้วยประการไรแล้ว ขออนุโมทนารับส่วนบัตตาทิสนพลินี้สำเร็จอิฐวิบุลยผลสมควรแก่คติที่ท่านได้อุปบัตินั้น และขอท่านจงคุ้มครองรักษาให้เหล่าญาติและศิษยานุศิษย์มีความสุขสำราญ ได้ประพฤติพรหมจรรย์เจริญรอยวัตรปฏิบัติดังท่านได้ดำเนินมา โดยหาอุปสรรคมิได้ เทอญ ฯ

กตปุญญนันทนกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

พระพรหมมุนี กิตติโสภณเถระ

ถวาย

ในวันที่ระลึกในรัชกาลที่ ๕

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๒๓ ตุลาคม ๒๔๘๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโตติ ฯ

วันนี้เป็นวันที่ระลึกในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานถวายสนองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบิยมหาราชเจ้าพระองค์นั้น และในโอกาสนี้ก็ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณในพระยาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถด้วย เนื่องเป็นงานเดียวกัน เป็นพระราชกุศลส่วนพระกตัญญูกตเวทิตา และพระอปายนธรรมโดยสัปปุริสวิสัยและโดยขัตติยราชประเพณี ในโอกาสเช่นนี้เป็นคราวที่ชวนให้หวนระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ สมเด็จพระบิยมหาราชเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระมหากรุณาในประชาชนทั่วไป ได้ทรงลำบากยากพระกายและตรอมพระราชหฤทัยในเวลาที่ทรงพระราชกรณียะอันคับขัน แต่ก็มิได้ทรงปล่อยปละให้พสกของพระองค์ต้องอ้างว้าง เมื่อได้ทรงอย่างไรให้เป็นประโยชนสุขแก่ทวยชนได้แล้วก็เป็นพอ

พระราชหฤทัย แม้ข้อนั้นจะเป็นทางให้เกิดความยากเข็ญแก่พระองค์เองสักเพียงไร ก็ไม่ทรงหวาดไหว อาจทรงเปล่งพระสุรสีหนาทให้สมดังภาษิตแสดงน้ำพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินที่ว่า

ตำ มำ น ตปฺปติ พนฺโธ วโธ เม น ตปฺเปสฺสติ
สุขมาหริตำ เตสำ เยสำ รชฺชมการยิ

ความว่า การต้องตรึงตราก็ไม่สามารถยังเราให้ทุกข์ร้อน การถูกฆ่าก็ไม่ยังเราให้วิปฏิสารเสียดายชีวิต เพราะได้นำสุขประโยชน์มาให้แก่ผู้ที่เราเป็นพระราชาของเขา ดังนี้ ฯ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ก็เป็นขัตติยราชนารีรัตน์ที่คู่ควรกัน ทรงพระปรีชาสามารถรักษาพระราชภาระแทนพระองค์ในบางคราว ยังความอุ่นเกล้า ฯ แก่ประชาราษฎร์ทั่วขอบขัณฑสีมา พระยาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้สิ้นสนองพระองค์ ก็ทรงเป็นพระอนุชาตศรีราชสกุลวงศ์ทั้ง ๓ พระองค์ได้ทรงอภิบาลพระบรมราชวงศ์ และทรงปกครองพระราชอาณาจักรน้องกันรัฐสีมาให้ปราศจากภัยพิบัติ ทรงทำนุบำรุงให้สมบูรณ์พูนสวัสดิ์ดำรงมั่นมิให้ถึงความล่มจมลงในหว่างอันตราย อันเป็นข้อที่ให้รัฐสีมาณาจักร ดำรงความเป็นเอกราชสมบูรณ์อยู่ตลอดมาจนถึงกาลบัดนี้ เหตุนั้นพระคุณราศีจึงดำรงตรึงแน่นอยู่ในน้ำใจของกตัญญูกตเวทิชนคนมีรู้อันตรธาน ความที่พระองค์ทรงพระคุณสมบัติเป็นแก่นสาร ก็เพราะพระญาณพระดำริและพระปรีชา ที่ทรงรู้จักเลือกสิ่งที่เป็นสารประโยชน์และไม่เป็นสาระแล้ว และยึดสิ่งอันเป็นสารประโยชน์ไว้ได้ ด้วยอาศัยความดำริชอบเป็นอารมณ์ ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า

สารญฺจ สารโต ญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารำ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา

มีความว่า บัณฑิตผู้มีความดำริชอบเป็นอารมณ์ ทราบสิ่งที่ดีที่เป็นหลักฐานและสิ่งที่ไม่ดีไม่เป็นหลักฐานโดยความเป็นเช่นนั้น ๆ ถูกต้องแล้ว ก็ย่อมบรรลุถึง

สิ่งที่ดีที่เป็นหลักฐาน ดังนี้ ฯ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของพระราชอาณาจักร มีพระราชปฏิปทาของพระองค์เป็นมูล ย่อมได้เสวยพระยศปราโมทย์เป็นผลานิสงส์ ครั้นเสด็จสู่สวรรค์แล้ว ย่อมทรงอภิรมย์ยิ่งขึ้นไป สมด้วยเทศนานัยพระพุทธภาษิตที่ได้รับประทานยกขึ้นไว้เป็นยกอุเทศเบื้องต้นว่า

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต

ความว่า ชนผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้วย่อมชื่นบานในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้วย่อมชื่นบาน ชื่อว่าย่อมชื่นบานในโลกทั้งสอง ย่อมชื่นบานในโลกนี้ว่าตนได้ทำบุญไว้แล้ว ไปสู่สุคติแล้วย่อมชื่นบานยิ่งขึ้นไป ดังนี้ ฯ

บัดนี้จักพรรณนาความแห่งศัพท์ว่าบุญโดยประสงค์ คุณชาตอันเกิดขึ้นแล้วชำระใจให้บริสุทธิ์ชื่อว่าบุญโดยเค้ามูล บุญนี้จำแนกออกได้เป็นฝ่ายเหตุและฝ่ายผล อโลภะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความโลภ คือความอาลัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่โทสะ คือเมตตากรุณาเห็นสุขทุกข์ของเราของเขา อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือปัญญาความรอบรู้เหตุผลโดยทางที่ชอบ เหล่านี้ชื่อว่าบุญเป็นเหตุ เพราะเกิดขึ้นในใจแล้วย่อมเป็นเหตุให้กายวาจาปฏิบัติแต่ในทางที่ชอบ บุญอย่างอื่นอันเกิดขึ้นทางกายวาจาเพราะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ชื่อว่าบุญเป็นผล ฯ บุคคลผู้ไม่โลภมีความอาลัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่เป็นแต่เว้นจากมิจฉาชีพเลี้ยงชีวิตโดยชอบเท่านั้น ช่วยบริจาคทรัพย์ของตนสงเคราะห์คนอื่นอีกด้วย บุคคลผู้ไม่คุร้าย มีเมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า ไม่เป็นแต่เว้นจากการฆ่าสัตว์และเบียดเบียนสัตว์เท่านั้น ช่วยขวนขวายเพื่อจะป้องกันอันตราย เพื่อจะช่วยบำบัดทุกข์ และเพื่อจะบำรุงชีวิตและความสุขสบายของคนอื่นสัตว์อื่นอีกด้วย บุคคลผู้ไม่หลงมีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่เป็นเพียงแต่รักษาตนแล้วและเว้นจาก

ทุจริตเท่านั้น ซ้ำคิดเห็นกว้างขวางในทางรักษาสุจริตธรรมและชักนำผู้อื่นในทางนั้นอีกด้วย มีชีวิตอยู่เพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแห่งประชุมชน บุญที่เป็นฝ่ายเหตุและฝ่ายผลมีอุทาหรณ์ดังรับประทานวิสัชนามา กัลยาณธรรม ธรรมอันดีงามย่อมเป็นเหตุให้บุคคลผู้บำเพ็ญได้ความชื่นบานในโลกทั้งสอง ดังแสดงไว้ในพระคาถามีอรรถอธิบายดังวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระราชกุศลราศีทักษิณานุประทานทั้งนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมหาราชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาธิราชพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทรายรมราชินีนาถ ขอทุกพระองค์จงได้ทรงทรายด้วยพระทิพยญาณวิถีแล้วทรงรับอนุโมทนาเป็นพระบุตตานุโมทนามัยกุศล สำเร็จสุขประโยชน์โดยฐานนิยมสมพระราชอุทิศนเจตนา และขออำนาจพระราชกุศลส่วนพระกตัญญูกตเวทิตานี้จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรโณยายสกัดกั้นสรรพอุปัทวันตรายให้พินาศย่ำราศไกล ขอสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าจงเสด็จสถิตในพระบรมราชมไหสวริยสมบัติโดยพระเกษมสำราญ ทรงพระเจริญด้วยพระชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ ทุกประการ โดยเทศนายริหาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอถวายพร ฯ

มงคลคาถาเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันมหาปวารณา

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๗ ตุลาคม ๒๔๙๒

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส

เอตาทิสานิ กตฺวาน สพฺพตฺถมปราชิตา

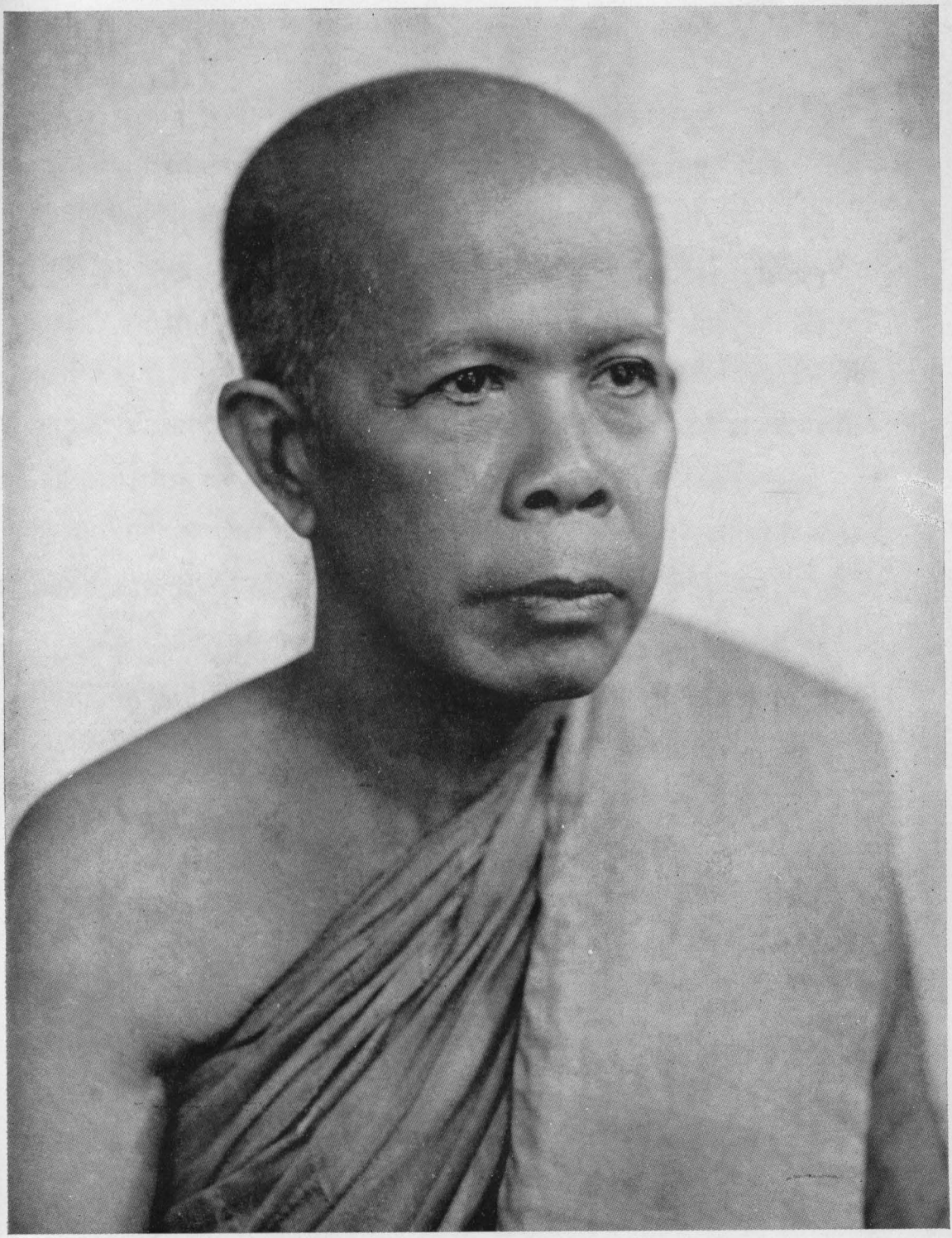
สพฺพตฺถโสตฺถิ คจฺฉนฺติ ตนฺเตสํ มงคลมุตฺตมนฺติ ฯ

วันนี้ เป็นวันปุรณมี คือเพ็ญแห่งอัสสยุชมาสและเป็นวันมหาปวารณา โดยปรกติเป็นวันธรรมสวนะที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้ามีพระพุทธานุญาตไว้ว่า เป็นวันสดับพระธรรมเทศนาของอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายและเป็นวันรักษาอุโบสถศีล แต่วันนี้เป็นวันที่นับเนื่องในพระวินัย ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้ามีพระบรมพุทธานุญาตไว้ให้พระสงฆ์ประชุมกันกระทำปวารณา ฉะนั้นวันนี้จึงชื่อว่า เป็นวันมหาปวารณา

วันปวารณานั้น คือวันที่ครบ ๓ เดือน แต่วันที่ภิกษุได้อธิษฐานการจำพรรษา เพราะฉะนั้นจึงเป็นความเข้าใจกันว่า วันออกพรรษา แต่คำว่า ปวารณานั้นไม่ได้หมายความว่า ออกพรรษา วันปวารณาคือเป็นวันที่ทรงมีพระพุทธานุญาตให้พระภิกษุสงฆ์ทำปวารณาต่อกันและกัน คืออนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนกันและกันในปางก่อน ภิกษุนอกพรรษามักไม่อยู่ประจำที่เที่ยวจาริกไป ณ ที่ต่าง ๆ ต่อในฤดูพรรษาจึงอยู่พรักพร้อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ด้วยการอธิษฐานการจำพรรษาตามพระพุทธานุญาต เมื่ออยู่ด้วยกันเป็นหมวดหมู่เช่นนั้น ย่อมจะได้เห็นความเป็นปรกติของกันและกัน หรือความพลาดพลั้งของกันและกันอันจะพึงมีบ้าง เพราะ

ฉะนั้น เมื่อออกพรรษาแล้วต่างก็จะจาริกไปในที่ต่าง ๆ จึงได้ปวารณาต่อกันและกัน ให้ตักเตือน เมื่อได้เห็นได้ยินได้รังเกียจอะไร ในเวลาที่อยู่ร่วมกันนั้น จะได้มีสติสำรวมระวังในการปฏิบัติตนต่อไป และวันปวารณานี้ ในสมัยพระพุทธกาล มีพระภิกษุสงฆ์บางหมู่ที่มีความอาลัยในการที่จะจาริกไปเสียณที่ต่าง ๆ เมื่ออยู่เป็นหมวดหมู่ด้วยความพรักพร้อมย่อมนำให้เกิดยินดี จึงปรารถนาที่จะเลื่อนวันปวารณาออกไปอีก ก็มีพระบรมพุทธานุญาตไว้ว่าให้เลื่อนวันปวารณาออกไปได้ระยะหนึ่งคือยักษ์หนึ่ง ๑๕ วัน หรือถ้ายังปรารถนาจะเลื่อนต่อไปอีก ก็ทรงอนุญาตให้เลื่อนไปได้จนตลอดฤดูฝน คือเพิ่มเดือน ๑๒ เป็นเพิ่มขึ้นอีกเดือนหนึ่ง จากที่ทำพรรษา ๓ เดือนนั้น แต่ในยุคนี้ ไม่มีภิกษุสงฆ์หมู่ใด ซึ่งปรารถนาจะเลื่อนวันปวารณานั้น ฉะนั้นวันปวารณาจึงมีในวันนี้ทั่วไปทุกหมู่ทุกคณะ ฯ

การปวารณา ดังได้กล่าวแล้วว่า คืออนุญาตให้ว่ากล่าวกันและกัน คำปวารณาที่ขึ้นต้นว่า "สงฺฆมฺภนฺเต ปวาเรมิ" นั้น แปลโดยใจความว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอปวารณา คืออนุญาตด้วยได้เห็นก็ดีด้วยได้ยินก็ดีด้วยได้รังเกียจด้วยใจก็ดี ขอท่านทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวตักเตือนข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้าเห็นอยู่ว่ากระทำผิดเสีย" คือถ้าเห็นว่าเป็นทางต้องอาบัติก็จะได้ทำตนให้พ้นจากอาบัติ หรือมิฉะนั้นก็เพื่อเป็นทางสังวรเพื่อความเรียบร้อยในธรรมปฏิบัติต่อไป การอนุญาตกันเช่นนี้เป็นการดีอยู่ ที่ให้พิจารณาถึงความประพฤติความปฏิบัติของกันและกัน ฯ การปวารณานี้ แม้ทรงอนุญาตเฉพาะภิกษุสงฆ์ แต่ถ้าคฤหัสถชนทั้งหลายมีจิตใจเป็นอย่างนี้ คืออยู่ในหมู่ใด คณะใด ที่ใด ให้อนุญาตแก่ผู้อยู่ในที่ใกล้ที่พอจะได้แลเห็นความประพฤติความปฏิบัติยกพร่องของตนได้ ให้ได้ว่ากล่าวตักเตือน จักได้เป็นทางมีสติสัมปชัญญะประพฤติปฏิบัติตนให้ดีงามต่อไป ถ้ามีอัธยาศัยเช่นเผยอยู่อย่างนี้ก็จักเป็นเหตุให้ประพฤติดีประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ เป็นทิฏฐานุคติอันคฤหัสถชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติเพื่อเป็นผู้เช่นเผยเช่นนี้ได้ จักเป็นการดี ฯ

พระฉายาลักษณ์นี้ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต

วาระนี้ จักได้นำธรรมิกถามาแสดง เพื่อเป็นเครื่องเจริญศรัทธาและความเลื่อมใสแห่งสาธุชนผู้ใคร่ในการปฏิบัติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วโดยลำดับว่า บุคคลย่อมปรารถนาความสุขความเจริญ และความสุขความเจริญนั้นเป็นผลที่มีมาแต่เหตุ ฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงเหตุซึ่งให้ลุถึงความเจริญ อันได้ชื่อว่า มงคล ๓๘ ประการ ดังได้วิสัชนามาโดยลำดับจนตลอดอวสาน วาระนี้จักได้วิสัชนาประมวลแห่งมงคล ๓๘ ประการนั้นโดยสรุป อันบุคคลทั้งหลายที่เกิดมาในโลกล้วนปรารถนาความสุข แต่ความสุขนั้นจำแนกได้เป็น ๓ ประการ คือ ความสุขในชั่วขณะความสุขที่ตนตาเห็นในภพชั่วขณะนี้ เป็นความสุขที่บุคคลทั้งหลายมุ่งหมายเป็นอย่างมาก ประการ ๑ ความสุขในสัมปรายภพคือในภพหน้า ซึ่งเป็นที่มุ่งหวังว่า ในภพที่จะพึงอุบัติต่อไปให้ได้ความสุขความเจริญเป็นที่พึงปรารถนานั้น ประการ ๑ และความสุขอย่างยอดเยี่ยมคือโลกุตตรสุขความสุขพ้นจากโลก เป็นวิสัยแห่งท่านผู้หน่ายจากกิเลส เห็นว่าอันธรรมดาเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารย่อมคลุกคลีอยู่กับทุกข์ แม้จะมีสุขก็มีทุกข์เป็นส่วนเจือปนอยู่เป็นนิจกาล แม้ในความสุขที่น่าปรารถนาเช่นลาภยศสรรเสริญสุข แต่ก็มีความทุกข์เป็นเครื่องประกอบเจือปน ความได้ลาภก็จะต้องรักษาให้เป็นไปโดยชอบ เป็นไปโดยไม่ขาดสาย ถ้าพบความเสื่อมความไม่เกิดลาภก็เชื่อว่าเป็นทุกข์ ความเจริญยศก็เป็นภาระที่จะต้องรักษาที่ต้องประกอบหน้าที่ให้เป็นไปดี ถ้าทำไม่สมแก่สถานะก็เป็นเหตุเสื่อมเป็นทางให้เกิดทุกข์ สุขที่เป็นไปในโลกเป็นของแปรปรวนเช่นนี้ ผู้เห็นความวุ่นวายของโลกจึงปรารถนาโลกุตตรสุข นี้เป็นสุขอย่างยิ่ง อีกประการ ๑ ฯ

บุคคลผู้ปรารถนาสุขเหล่านี้ จำจะต้องปฏิบัติให้เป็นไปดี จึงจะลุถึงสุขนั้น ๆ อันเป็นที่พึงปรารถนา ก็แต่ธรรมดาบุคคลอยู่ในโลกจะอยู่คนเดียวไม่ได้ ถ้าอยู่ลำพังคนเดียวแล้วจะรักษาชีวิตไปก็ไม่ได้ตลอด แต่ได้อาศัยความพึ่งพาบุคคลผู้นั้นบ้างผู้นี้บ้าง จึงสามารถทรงตนไปได้จนตลอดกาลแห่งชีวิต ความที่ต้องเกี่ยว

เนื่องกับบุคคลนั้นย่อมมีทั้งที่ดีก็มี ทั้งที่ชั่วก็มี ย่อมให้เกิดความสุขความเจริญก็มี ย่อมให้เกิดความทุกข์ความเสื่อมเสียหายก็มี ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสแสดงเหตุอันเป็นมงคลที่เนื่องด้วยบุคคลผู้อื่น คือการสมาคมกับบุคคลทั้งหลายที่จะได้ประโยชน์ และหลีกหนีจากโทษเพราะการสมาคมคบหานั้น ฉะนั้นในมงคลคาถาต้น จึงทรงแสดง ๓ ประการ คือไม่ให้คบคนพาล ๑ ให้คบบัณฑิต ๑ บูชาบุคคลที่ควรบูชา ๑ การคบคนพาลย่อมเป็นการเสียหายอย่างใหญ่ ย่อมนำไปสู่ชั่ว มีตัวอย่างที่จะพึงเห็นเป็นอเนก การคบคนดีย่อมเป็นศรีแก่ตน ย่อมนำให้ลุถึงความเจริญ ฉะนั้นการสมาคมกับบุคคลจึงจะต้องเลือกควรไม่ควรเพียงไรเป็นประการที่ต้น ต่อมาบุคคลยังจะต้องไปสู่สถานนั้น ๆ ไปสู่สมาคมนั้น ๆ หรือไปในสถานที่อันเป็นที่บุคคลควรเคารพด้วยประการนั้น ๆ หรือไปติดต่อกับบุคคลผู้มีคุณสมบัติด้วยประการนั้น ๆ โดยที่สุดในที่ใกล้ตนคือมารดาบิดาเป็นที่ใกล้ชิดอย่างยิ่งนั้นเอง ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรคุณควรบูชา ฉะนั้นจึงตรัสสอนให้รู้จักติดต่อกับบุคคลนั้น ๆ โดยสถานะที่สมควรว่าให้บูชาบุคคลหรือวัตถุที่ควรบูชา ถ้าบุคคลไม่รู้จักบูชาบุคคลที่ควรบูชาก็เป็นผู้มีมรรยาทอันเสียเป็นผู้มีกิเลสหยาบ ไม่เป็นที่พึงนับถือของบุคคลทั้งหลาย ไปสู่สถานที่ใดแม้มิใช่ศาสนาอันตนเคารพ แต่ถึงอย่างนั้นตนก็พึงเคารพวัตถุสถานที่นั้นเป็นที่เคารพของบุคคลทั้งหลาย เราเข้าไปจะต้องทำกิริยาอาการอันสมควรจึงจะชื่อว่าเป็นบุคคลที่ดีได้ ฉะนั้นในประการที่ ๓ จึงตรัสว่า "ปูชา จ ปูชนียานำ บูชาบุคคลหรือวัตถุที่ควรบูชา" ประการ ๑ ฯ

อันบุคคลที่จะถึงความเจริญ จะต้องอยู่ในประเทศที่เหมาะสมแก่ภูมิฐาน ปรารถนากิจการงานอย่างใด ปรารถนาศึกษาเล่าเรียนอย่างใดปรารถนาความดีความเจริญอย่างใด ถิ่นฐานที่อยู่นั้นเป็นประการสำคัญอย่างหนึ่ง ถ้าอยู่ในถิ่นที่ไม่เหมาะเจาะ เช่นปรารถนาจะศึกษา แต่อยู่ในที่อันห่างเหิน ปรารถนาจะประกอบอาชีพ แต่อยู่ในสถานที่อันไม่เป็นทำเล ก็ย่อมไม่ได้รับผลสมประสงค์ ฉะนั้นในประการที่ ๔ จึงทรงยกความอยู่ในปฏิรูปเทสประเทศที่สมควรว่าเป็นเหตุแห่งความ

เจริญประการ ๑ อนึ่งบุคคลที่เกิดมาอยู่ยังนี้ ไม่ใช่เกิดครั้งแรกเกิดมาแล้วเป็นอันมาก ได้มีสถานะที่เป็นอยู่อย่างนี้ ก็เพราะปุพเพกตปุญญตา ความอบรมคุณความดีมาแล้วในปางก่อน จึงได้เกิดมีภาวะเป็นเช่นนี้เมื่อเทียบกับคุคคลที่ต่ำกว่าตน ก็จะพึงเห็นว่าบุคคลที่ต่ำอยู่ยังมีอีกเป็นอเนก และถ้าจะว่าเป็นไปโดยสบเหมาะที่เกิดมาก็หาได้ไม่ เพราะบุคคลแม้เกิดมาจากมารดาบิดาผู้เดียวกัน ก็ยังมีฉันทะอัธยาศัยเป็นไปต่าง ๆ กัน นี่ล่อว่าปุพเพกตปุญญตา ความอบรมคุณความดีไว้แล้วในปางก่อนส่งเสริมมา ในสถานะที่เราเป็นอยู่ในบัดนี้ จึงต้องพยายามที่จะส่งเสริมซนกกรรมที่ก่อมาดีแล้วนั้น ให้ดียิ่งขึ้นไปด้วยความเป็นผู้ตั้งตนไว้ชอบในสัมมาปฏิบัติละข้อที่พึงควรละ บำเพ็ญข้อที่ควรบำเพ็ญให้เป็นไปด้วยดีโดยชอบ นี้ในมงคลคาถาที่ ๒ ที่แสดงไว้ ๓ ประการ ว่า การอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ ความอบรมบุญไว้ในปางก่อน ๑ ความตั้งตนไว้ชอบ ๑ เป็นมงคลแต่ละประการ ๆ ฯ

อนึ่งบุคคลจะต้องมีเครื่องประคับตนด้วยวิทยาการและคุณสมบัติ ถ้าหากว่าไม่มีวิทยาการเป็นเครื่องประคับตน ก็จะพึงเป็นคนตกต่ำ ฉะนั้นตั้งแต่เยาว์วัยได้อาศัยผู้มีอุปการคุณส่งเสริมมา ให้ได้ศึกษาให้ได้เล่าเรียนให้มีความรู้ในศิลปะวิทยาการ ส่วนเหล่านั้นย่อมเป็นอลังการประคับตนให้เป็นผู้มีสง่าราศีและตนเองจะต้องฝึกฝนตนให้เป็นผู้มีวินัยอันดีมีระเบียบข้อยังคับเป็นเครื่องศึกษาปฏิบัติรักษาตนให้เป็นไปโดยชอบ และการที่จะกล่าววาจาใดติดต่อกับบุคคลใด ก็จะต้องกล่าววาจาที่สมควร ผู้มีอัธยาศัยดีมีปัญญาเป็นบัณฑิต ย่อมกล่าววาจาที่เป็นไปชอบเป็นสัตย์เป็นจริงเป็นอรรถธรรมได้ประโยชน์ ไม่เบียดเบียนประโยชน์ของบุคคลอื่นด้วยวาจา คุณสมบัติเหล่านี้ย่อมเป็นเครื่องประคับประดาบุคคลให้งาม ฉะนั้นในคาถาที่ ๓ สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสแสดงมงคลไว้ว่า พาหุสัจจะความเป็นผู้ศึกษามาก ๑ ศิลปะ ความเป็นผู้มีศิลปะ ๑ วินโย จ สุสิกฺขิโต ความศึกษาวินัยดีแล้ว ๑ สุภาสิตา จ ยา วาจา กล่าววาจาดีดีชอบ ๑ นี้ล้วนแต่เป็นมงคลอันอุดม ฯ

อันบุคคลผู้ที่เป็นไปอยู่ในโลก เมื่อยังไม่สามารถละเคหะสถานบ้านเรือนออกไปได้ ยังจะต้องอยู่บำรุงเคหะสถาน ได้ความสุขอยู่ในสถานะที่เป็นฆราวาสวิสัย ก็จะต้องประพฤติตัวให้สมควร ตั้งต้นด้วยความเป็นผู้มีกตัญญูกตเวทิเปลื้องหนี้สำคัญอันท่านได้กระทำไว้แล้วแก่ตนคือ ปุพพการีที่ได้แก่มารดาบิดาโดยเฉพาะ และประการที่ ๒ ตนก็จะต้องสงเคราะห์บุตรภรรยาของตนให้เป็นไปโดยชอบ ไม่สักแต่ว่าเป็นมารดาบิดาเขา ไม่สักแต่ว่าเป็นสามีเขา และจะต้องประกอบงานให้เป็นสถานะที่ตั้งมั่นของตน จะได้เป็นกำลังเลี้ยงครอบครัว เลี้ยงมารดาบิดาให้เป็นสุข เลี้ยงบุตรภรรยาให้เป็นสุข ด้วยอาศัยประกอบการงานที่ชอบ ฉะนั้นในมงคลคาถาที่ ๔ จึงทรงแสดงมงคลไว้ ๔ ประการ ว่า การบำรุงมารดาบิดา ๑ การสงเคราะห์บุตร ๑ การสงเคราะห์ภรรยา ๑ การประกอบการงานไม่อากูลเสื่อมเสียให้เป็นไปเพื่อให้ลุผลที่มุ่งหมาย ๑ นี้ล้วนเป็นมงคลอันอุดม ฯ

อนึ่ง ทรัพย์สมบัติที่ตนหามาได้แล้วนั้น ย่อมหมดสิ้นเปลืองไปเพราะความใช้ และในที่สุดตนก็จะต้องละชีวิตไป ไม่สามารถเป็นเจ้าของปกครองทรัพย์สมบัตินั้นไว้ได้ตลอด อนึ่งตนจะเป็นผู้ดำรงตนไว้ด้วยดีโดยชอบ และสามารถจะทรงตนไว้ได้ตลอดกาล ทำชีวิตให้เป็นสาระเป็นแก่นสาร เป็นที่พึ่งพำนักในปรโลก และบุคคลผู้เกี่ยวเนื่องแก่ตน ที่เป็นส่วนในที่ใกล้ชิดเป็นญาติที่สืบสายโลหิตเกี่ยวเนื่องในวงศ์สกุลอันเดียวกัน หรือบุคคลนอกนั้นที่มีความเกี่ยวเนื่องโดยฐานที่เป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน ก็จะต้องพึ่งสงเคราะห์แก่กันและกันให้เป็นไปโดยชอบ ฉะนั้นในสถานะที่จะยกถือสาระแห่งโภคทรัพย์สมบัติของตนให้เป็นไปดี ก็จะต้องบำเพ็ญทานเป็นการเผื่อแผ่ประโยชน์แก่บุคคลอื่นให้สำเร็จผล ไม่เป็นบุคคลที่มีเพียงแต่ทรัพย์ไว้เพื่อตนเท่านั้น การหว่านด้วยเมตตากรุณาให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นนั้น ได้ชื่อว่าทำโภคทรัพย์สมบัติอันไม่มีสาระให้เป็นสาระขึ้นได้ ด้วยอำนวยประโยชน์สุขแก่บุคคลทั้งหลาย และพยายามทำชีวิตของตนอันไม่มีสาระเพราะเที่ยงที่จะมรณะในอวสานมีระยะกาลที่เป็นไปชั่วเพียงไม่เท่าใดนัก ให้เป็นสาระให้ได้ ให้เป็นผู้เป็นอยู่ประกอบด้วยประโยชน์ด้วยการประพฤติธรรมเป็นธรรมสุจริตและพยายามเกื้อกูลสงเคราะห์แก่คนภายใน ที่เกี่ยวเนื่องเป็นญาติเป็น

สายโลหิตและพยายามที่จะสงเคราะห์เผื่อแผ่เป็นสาธารณประโยชน์แก่บุคคลทั่ว ๆ ไปตลอดจนถึงสามารถสร้างวนะและร่มไม้ให้เป็นที่พักอาศัย สร้างถนนหนทางให้เป็นที่สะดวกแก่การเดินทางหรือศาลาพักในระหว่างทางเป็นต้น นี้ชื่อว่าเป็นอนวัชชกรรมที่สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลายทั่วไป เป็นอันได้บำเพ็ญตนให้ลุล่วงถึงเหตุอันเป็นมงคล ด้วยทรัพย์และดำรงตนไว้โดยชอบ ฉะนั้นในมงคลคาถาที่ ๕ จึงทรงแสดงมงคลไว้ ๔ประการ คือ ทานการให้ ๑ ธรรมจริยาการประพฤติธรรม ๑ การสงเคราะห์ญาติ ๑ และอนวัชชกรรมที่ให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลทั่วไป ๑ นี้ล้วนเป็นมงคลอันอุดม ฯ

อนึ่ง จิตใจของบุคคล ถ้าไม่มีอะไรเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งยังคับไว้ ก็มักจะนิยมไปในทางที่ชั่ว ฉะนั้นจึงจะต้องประคองจิตใจของตนด้วยความงดเว้นจากยาป อันเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง แม้กรรมกิเลสเพียง ๔ ประการ คือ ปาณาติยาตเบียดเบียนชีวิตผู้อื่นด้วยไม่มีกรุณา อทินนาทานเบียดเบียนทรัพย์สมบัติของผู้อื่นด้วยแสวงหาไม่ชอบ กาเมสุมิจฉาจารเบียดเบียนคู่ครองของผู้อื่นด้วยเป็นคนมักมากในกามารมณ์ และมุสาวาทความกล่าวเท็จอันเป็นการเบียดเบียนประโยชน์ของผู้อื่นด้วยวาจา นี้เป็นกรรมกิเลสเครื่องเศร้าหมอง อันตนจะพึงงดเว้นเสีย เป็นการตัดความชั่วช้าเสียหายอันจะพึงมีแก่ตน และพยายามที่จะงดเว้นความเบียดเบียนตนเสียด้วยการสำรวมจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย เพราะน้ำเมานั้นเป็นวิสัยเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เมื่อบุคคลเสพเป็นไปมากแล้ว ย่อมเป็นเหตุเบียดเบียนตนให้ตกต่ำ ทำตนให้ขาดสติสัมปชัญญะ ประดุจบุคคลบ้าอันหาความรู้จักผิดชอบชั่วดีมิได้ และพยายามที่จะตั้งตนไว้ในคุณสมบัติด้วยไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย อันกุศลธรรมทั้งหลายนั้น แม้เป็นส่วนน้อยก็ไม่พึงประมาท ก่อสร้างสะสมเพียงทีละน้อยเพียงครั้งละน้อย ก็จะไพบูลไปด้วยคุณความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ฉะนั้นในมงคลคาถาที่ ๖ จึงทรงแสดงมงคล ๓ ประการ คือ ความงดเว้นจากยาป ๑ ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๑ ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑ ทั้ง ๓ นี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ

เมื่อดำรงตนในฆราวาสวิสัย บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ และบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ พอที่จะเลี้ยงครอบครัว พอที่จะตั้งตนไว้โดยชอบ พอที่จะรู้จักผิดชอบด้วยตนแล้ว ปฏิบัติตนให้เป็นไปด้วยดี สามารถที่จะดำรงชีวิตของตนให้เป็นไปได้โดยตลอดอวสาน เมื่อเห็นโลกว่าเป็นที่อาศัยเป็นอยู่เป็นการพอแก่ความสุขที่จะพึงประกอบโดยสถานะอันสมควรแล้ว ถ้ามีศรัทธาปสาทะมากขึ้นยิ่งกว่านั้นก็พึงปฏิบัติตนเหินห่างจากความเกี่ยวข้องอยู่กับฆราวาสวิสัย ด้วยความปฏิบัติตนให้ประณีตยิ่งขึ้นไปตามภูมิฐาน โดยยึดมงคลประการเป็นลำดับสืบ ๆ ไป ตั้งต้นแต่เป็นผู้เคารพมั่นในพระรัตนตรัย คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ตลอดถึงมอบกายถวายชีวิตในพระศาสนานั้น แม้มีโอกาสเป็นส่วนน้อย ก็พึงหาโอกาสที่จะกระทำการบรรพชาอุปสมบทให้ได้ ให้เป็นไปโดยสมควรแก่สถานะแห่งผู้นับถือพระพุทธพุทธศาสนา และต่อจากนั้น ก็พึงมีคารวะมากมั่นในสิกขา คือความศึกษาเป็นไปตามแนวแห่งการศึกษาแห่งพระภิกษุในพระธรรมวินัย คือศึกษาในศีลสิกขา กายวาจาให้เป็นไปโดยชอบ ไม่ล่วงละเมิดจากสิกขาบทพระพุทธบัญญัติ ศึกษาในสมาธิอบรมจิตให้เป็นไปโดยชอบ อันเป็นทางให้เกิดปัญญา และฝึกฝนปัญญาให้แก่กล้ายิ่งขึ้นไป และมีความเคารพมั่นในความไม่ประมาทและเห็นเป็นสำคัญในที่จะติดต่อแก่ผู้มาหาให้เป็นไปโดยชอบ ให้สมแก่สถานะที่ผู้มาหามาเคารพมาติดต่อด้วยประการนั้น ๆ แต่มงคลข้อนี้ แม้ผู้อยู่ในฆราวาสวิสัยก็พึงให้เป็นไปได้โดยชอบ คือคารวะในพระรัตนตรัย และคารวะในความศึกษา ในความไม่ประมาท ในปฏิสันถารนั้น ผ่อนผันตามภูมิวิสัยของตน และเป็นผู้ไม่เย่อหยิ่ง มีความสงบเสงี่ยมเรียบร้อยอยู่ในศีลในธรรมเป็นอันดี นิวาตะความประพฤติสงบเสงี่ยมเรียบร้อยนี้ เป็นเหตุให้ตั้งอยู่ในคุณสมบัติเป็นที่ตั้งแห่งความเคารพของบุคคลทั้งหลาย แม้ผู้อยู่ในสถานะเป็นคฤหัสถ์มีกิริยาสงบเสงี่ยมเรียบร้อย ก็เป็นที่ให้เกิดความเมตตากรุณาของบุคคลทั้งหลาย และนอกจากนั้น พึงเป็นผู้สันโดษยินดีด้วยพัสดุตามมีตามได้ ไม่โลภ ไม่ทะเยอทะยานเกินแก่สถานะที่ตนจะพึงได้ พึงปรารถนา และเป็นผู้มีกตัญญูตามากมั่นในอัธยาศัย แม้ในเบื้องต้นได้กล่าวมา

แล้วว่า การบำรุงมารดาบิดา แต่กตัญญูกตเวทิตาในประการนี้ ขยายทั่วไปในท่านผู้ทรงพระคุณทั้งหลาย อันตนได้รับอุปการะแล้วจะพึงลืมเสียมิได้ รู้สึกว่าเป็นหนี้บุญคุณท่านอยู่ และถ้ามีโอกาสที่จะพึงสดับธรรมได้ขณะใด ก็หาโอกาสในขณะนั้น เช่นในวันธรรมสวนะมีเวลาอันจะพึงไปได้ ไม่เกี่ยวข้องด้วยกิจอันเหลือวิสัยที่จะพึงละไป ก็พึงหาโอกาสที่จะได้สดับธรรมโดยสมควรแก่กาล เพราะความสดับธรรมนั้นย่อมได้อานิสงส์คือทำจิตใจให้ผ่องใสได้ ปราศจากความทุกข์ความมัวมนที่ทับถมอยู่ในจิตอัธยาศัยให้ล่วงไปชั่วขณะหนึ่ง ๆ ทั้งจะได้ความรู้ในธรรมปฏิบัติเป็นเครื่องเรืองปัญญาและเป็นเครื่องประดับความรู้ของตน ฉะนั้นในมงคลคาถาที่ ๗ จึงทรงแสดงมงคล ๕ ประการคือ ความคารวะ ๑ ความเสงี่ยมเจียมตน ๑ ความสันโดษ ๑ ความกตัญญู ๑ การฟังธรรมตามกาล ๑ ทั้ง ๕ นี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ

อนึ่ง บุคคลผู้เป็นอยู่ในโลก จำจะต้องกระทบกระทั่งกับเหตุการณ์นั้น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ก็คือความกระทบกระทั่งกับบุคคลอื่น โดยวิสัยที่ต้องติดต่อกัน เพราะบุคคลมีอัธยาศัยเป็นไปไม่สม่ำเสมอกัน แม้บุคคลผู้อยู่ในเรือนเดียวกันยังมีเวลาผิดพ้องหมองใจได้ ฉะนั้น ขันติความอดกลั้นจึงเป็นคุณอันจำปรารถนาซึ่งจะต้องมีเป็นเครื่องประดับอัธยาศัยของบุคคลให้มีอยู่ อนึ่งบุคคลจำจะต้องพึ่งบุคคลอื่นให้เป็นที่อาศัยพำนักได้ แต่ความที่จะพึ่งบุคคลผู้อื่นได้นั้น ก็ด้วยคุณงามความดีของตนเป็นมูลฐาน ฉะนั้นโสวจัสสตา ความเป็นคนว่าง่าย จึงเป็นอลังการให้บุคคลมีเมตตากรุณาที่จะให้เป็นที่พึ่งพักพิงอาศัย ทำตนให้เป็นผู้มีที่พึ่งไม่เป็นคนอนาถา อนึ่ง สมณะผู้ทรงศีลในธรรมวินัยเป็นผู้ทรงคุณสมบัติอันควรเคารพสักการะ เพราะสมณะเป็นผู้สงบจะไปในที่ใดก็ไม่ไปร้าย ไม่ไปเพื่อเบียดเบียนบุคคลทั้งหลาย จะมาในที่ใดก็มาชอบฉะนั้นความเห็นสมณะจึงเป็นเหตุประกอบให้เกิดศรัทธาปสาทะความเลื่อมใสในคุณสมบัติของท่าน จัดเป็นคุณสมบัติอันพึงปรารถนาอีกประการหนึ่ง อนึ่งความรู้ธรรมแต่กถานย่อมเป็นเหตุให้เกิดความรู้ในทางธรรมปฏิบัติให้สูงประณีตขึ้นไปโดยลำดับ และธรรมะที่ได้ฟัง

แล้วนั้นบางข้อไม่กระจ่างมัวมน ต่อได้อาศัยความศึกษาไต่ถามความสนทนาให้เกิดความรู้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความรู้ยิ่งขึ้นไป ฉะนั้นความสนทนาธรรมตามกาลสมัย จึงเป็นเหตุให้เกิดความเจริญประการหนึ่งซึ่งในมงคลคาถาที่ ๘ ทรงแสดงมงคลไว้ ๔ ประการ คือ ขันติความอดกลั้น ๑ความว่าง่าย ๑ ความพบเห็นพระสมณะ ๑ ความสนทนาธรรมตามกาล ๑ ทั้ง ๔ นี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ

อนึ่ง กิเลสเป็นไฟเครื่องเผาจิตอันอาศัยของบุคคล ให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิจ ความที่พยายามระงับกิเลสเหล่านั้นให้หมดไป ด้วยความเพียรเผากิเลสให้กิเลสเหล่านั้นเร่าร้อนและปราศไปจากตน เมื่อกิเลสที่เร่าร้อนปราศไปจากตนก็จักเป็นคนที่เย็นสงบสุข นี้เป็นตบะอันหนึ่ง ซึ่งบุคคลควรบำเพ็ญให้เป็นไปโดยชอบ และเมื่อมีอาศัยแก่กล้าในธรรมปฏิบัติ พึงเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ให้เป็นไปโดยชอบตลอดอวสานกาล เมื่อปฏิบัติประณีตเป็นไปโดยชอบ มีความศึกษาสูงขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่อธิศีลอธิจิตอธิปัญญา ประกอบด้วยบารมีวาสนาแก่กล้ายิ่งขึ้นเป็นปัจฉิมชาติ ก็จะได้ตรัสรู้ได้เห็นอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ไม่ใช่รู้เท่าทันสดับ ไม่ใช่รู้เพียงเท่าที่เรียน เป็นการเห็นอริยสัจอย่างอารยวิสัย เมื่อเห็นอริยสัจได้อย่างนี้แล้วก็ล่วงถึงความทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เป็นมงคลอันสูงสุด ปรากฏในมงคลคาถาที่ ๘ ที่ทรงแสดงมงคลไว้ ๔ ประการ คือ ตปะ ๑ พรหมจรรย์ ๑ ความเห็นอริยสัจ ๑ การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ๑ ทั้ง ๔ นี้เป็นอุดมมงคล ฯ

เมื่อบุคคลล่วงถึงความสิ้นกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาน จิตใจก็ผ่องใสบริสุทธิ์ โลกธรรมไม่สามารถครอบงำจิตของบุคคลนั้นได้ จิตไม่มีเศร้าโศกผ่องใสอยู่เป็นนิจ อันอะไร ๆ ไม่ทำให้เศร้าโศกได้ เป็นจิตที่ปราศจากธุลี เป็นจิตที่เกษมปลอดโปร่ง เป็นอารยจิต เป็นจิตที่ล่วงโลก เป็นโลกุตตรวิสัย ได้ในมงคลคาถาที่ ๑๐ ว่า จิตที่ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๑ จิตที่ไม่โศก ๑ จิตที่ปราศจากธุลี ๑ จิตที่เกษมปลอดโปร่ง ๑ ทั้ง ๔ นี้ เป็นอุดมมงคล ฯ

มงคลทั้ง ๓๘ ประการสืบเนื่องกันเป็นไป ตั้งแต่ภูมิปุถุชน กัลยาณชน และบุคคลผู้ดำรงฆราวาสวิสัยตลอดจนถึงผู้ดำรงในอนาคาริยวิสัยเป็นบรรพชิต มี

ความประพฤติปฏิบัติสงบระงับประณีต จนกิเลสสงบระงับไปลุถึงโลกุตตรสุขเป็นมงคลอันสูงสุด จิตย่อมถึงความเป็นโลกุตตรจิตอันเป็นโลกุตตรวิสัยเป็นที่สุดภูมิฯ มงคลทั้ง ๓๘ ประการนี้ จึงไม่ใช่วิสัยที่บุคคลคนเดียวจะพึงปฏิบัติได้ครบครันพร้อมทั้ง ๓๘ ประการ บุคคลจะต้องผ่อนผันปฏิบัติโดยสมควรแก่ภูมิฐานที่จะพึงปฏิบัติให้เป็นไป โดยสถานะวิสัยที่ตนตั้งอยู่ในสถานะอย่างไร ในสถานะที่เป็นฆราวาสวิสัยครองเรือน ก็พึงพยายามตั้งแต่เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น และพยายามที่จะปรับปรุงตนให้เป็นไปโดยชอบประกอบด้วยสติสัมปชัญญะขันติญา ไม่ประมาทโดยรอบคอบแล้ว ปฏิบัติให้เป็นไปด้วยดี มงคลบางข้อเป็นของสำหรับเฉพาะคฤหัสถ์ เช่นการสงเคราะห์บุตรและภรรยา มงคลบางข้อเป็นของเฉพาะผู้ดำรงในบรรพชิตวิสัย เช่นพรหมจรรย์ มงคลบางข้อเป็นโลกุตตรวิสัย เช่นการเห็นอริยสัจ การทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน ตลอดจนถึงจิตที่ปลอดโปร่งเกษมศานต์ปราศจากกิเลสด้วยประการทั้งปวง เมื่อบุคคลมาปฏิบัติอยู่ในมงคลเหล่านี้ เฉพาะวิสัยแห่งตน ๆ ก็จักเป็นคนไม่พ่ายแพ้ในที่ทุกสถาน จักเป็นคนที่ลุถึงความสุขสวัสดิ์ โดยสมควรแก่ความปฏิบัติแห่งตน ๆ นั่นแหละเป็นมงคลอันสูงสุดของทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย ดังยรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ก็และในวันนี้ เป็นวันธรรมสวนะวันสุดท้ายแห่งพรรษกาล เป็นวันมหาปวารณา เป็นอภิลักขิตกาลพิเศษในพระพุทธศาสนา ที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระพุทธานุญาตให้ภิกษุสงฆ์กระทำปวารณาในวันวันนี้ ที่เข้าใจกันว่าเป็นวันออกพรรษาคือวันจำพรรษาครบ ๓ เดือน แต่การปวารณานั้นคือการกล่าวคำอนุญาตแก่กันและกัน ในเมื่อจะจากกันไปอนุญาตให้ตักเตือนกันและกัน ด้วยความประพฤติที่เห็นกันอยู่ในชั่วที่อยู่ร่วมกันในพรรษกาลนี้ ด้วยได้เห็นก็ดี ควยได้ยินก็ดี ด้วยได้รังเกียจด้วยใจก็ดี รู้แล้วตักเตือนกันด้วยเมตตาจิต เช่นนี้แล้วจักเป็นไปโดยชอบ จักเป็นทางให้เกิดยิ่งดีปราโมทย์แก่ผู้ที่รู้สึกว่าปฏิบัติดีแล้ว จักเป็นทางให้ได้สติสัมปชัญญะในการที่จะประพฤติปฏิบัติต่อไปในเบื้องหน้า เพื่อจะดำรง

ตนให้เป็นไปโดยชอบ ผู้ที่ได้มาสดับธรรม ผู้ที่ได้เข้ามาบรรพชาอุปสมบทศึกษาปฏิบัติมีความสมควรแล้ว ตั้งตนไว้โดยชอบ โดยสมควรแก่ความรู้นั้น ให้ปัญญาคุ้มครองตนได้แล้ว ก็จักได้ชื่อว่าได้ยึดถือสารประโยชน์แห่งความประพฤติความปฏิบัติที่ตนได้สละเวลามา ให้สำเร็จประโยชน์โดยสมควรแก่สถานะแห่งตน ๆ ทุกประการ โดยเทศนายวิหาร ดังรับประทานแสดงมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

มาฆบูชาเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในอภิลักขิตกาลมาฆบูชา
ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร
ปี ๒๔๕๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ขนฺติ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี
สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโตติ ฯ

วันนี้ เป็นวันมาฆบูชา เป็นวันที่นิยมว่า เป็นวันสำคัญในพระพุทธศาสนาวันหนึ่ง จึงมีประเพณีที่พุทธศาสนิกชนทำการบูชาใหญ่ เป็นวันมหาธรรมสวนะ คือเป็นวันธรรมสวนะอันใหญ่ยิ่งกว่าวันธรรมสวนะโดยปกติ ฯ วันมาฆบุรณมีเพ็ญเดือนมาฆะ เป็นวันสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา คือเป็นวันที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงกระทำวิสุทธิอุโบสถ ทรงแสดงพระโอวาทปาฏิโมกข์ในท่ามกลางแห่งภิกษุสงฆ์องค์พระอรหันต์ ๑๒๕๐ องค์

ตามพระพุทธประวัติกล่าวว่า ตั้งแต่วันที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เป็นองค์พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ในวันเพ็ญวิสาขะคือวันเพ็ญเดือน ๖ ต่อจากนั้น พระองค์ก็ได้เสด็จเที่ยวเทศนาสั่งสอนโปรดเวไนยชนเป็นลำดับมา แต่ยังไม่สู้ได้เป็นจำนวนมาก ในคราวหนึ่งที่รวมพระอรหันต์ได้ ๖๐ ก็ได้ส่งไปประกาศพระพุทธศาสนาในทิศต่าง ๆ ส่วนพระองค์เสด็จทรงไปยังอุรุเวลาเสนานิคม ด้วยมุ่งหมายที่จะเทศนาโปรดชฎิล ๑๐๐๐ รูป ซึ่งเป็นสำนักใหญ่ มีคณาจารย์เป็นเจ้าลัทธิ มีคนนิยมนับถือมาก เป็นคณาจารย์ใหญ่ในกรุงราชคฤห์ จึงเสด็จทรงไปยังสำนักแห่งชฎิลหมู่ใหญ่นั้น ฯ ชฎิลนั้นคือนักบวชนอกพระพุทธศาสนา หรือที่เราเข้าใจกัน

ในบัดนี้ว่า ฤาษี ชฎิลแปลว่าผู้มีชฎา ชฎาไม่ได้หมายความอย่างฤาษีใส่ชฎาที่เข้าใจกันในบัดนี้ ชฎานั้นแปลว่า ผมเซิงผมยุ่ง คือท่านเหล่านั้นไม่ตัดผมไม่ปลงผม มุ่นผมเป็นขมวดไว้ ผมยาวทั่วทั้งศีรษะแล้วมุ่นผมเป็นขมวดเป็นเมาลีอยู่บนศีรษะกลางกระหม่อม นั้นแหละเรียกว่าชฎิล หรือผู้มีชฎา แต่ผู้ไม่เข้าใจเกิดมาใส่ชฎาอย่างฤาษีที่เข้าใจกันอยู่ในบัดนี้ ฯ ชฎิลนั้นเป็นนักบวชพวกหนึ่งภายนอกพระพุทธศาสนา สำนักแห่งชฎิลนั้นเป็นคณาจารย์ใหญ่ มีหัวหน้าเป็นพี่น้องกัน ๓ ท่าน ท่านผู้พี่ใหญ่ชื่ออุรุเวลกัสสป น้องชายกลางชื่อนทีกัสสป น้องชายน้อยชื่อคยากัสสป ตั้งอาศรมอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชราโดยลำดับกัน มีกล่าวถึงบริวารว่าท่านผู้พี่ใหญ่มีบริวาร ๕๐๐ ท่านน้องชายกลางมีบริวาร ๓๐๐ ท่านน้องชายน้อยมีบริวาร ๒๐๐ ทั้ง ๓ สำนักนี้มีลัทธิเป็นอันเดียวกัน รวมเป็นสำนักเดียวกัน เป็นที่นิยมนับถือของประชุมชนเป็นอันมาก สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงมุ่งหมายมาเพื่อจะได้ท่านเหล่านี้เป็นสาวกผู้สดับคำสอนในพระพุทธศาสนา ได้ความเลื่อมใสแล้วจักเป็นกำลังในการประกาศพระศาสนาเป็นอันมาก สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงมุ่งตรงมายังสำนักนั้น เมื่อมาถึงท่านเหล่านั้นยังไม่เลื่อมใส แต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิธีทรมานด้วยประการต่าง ๆ ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์แสดงฤทธิ์บ้าง ด้วยอาเทศนาปาฏิหาริย์แสดงทายใจถูกบ้าง ด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือกล่าวว่าสั่งสอนชี้แจงเหตุผลให้เกิดความเข้าใจได้ศรัทธาความเลื่อมใสบ้าง แต่แม้อย่างนั้นก็ยังต้องทรงพยายามด้วยวิธีเป็นอันมาก เป็นเวลาหลายวันกว่าท่านเหล่านั้นจะเกิดศรัทธาความเลื่อมใสยอมรับนับถือ เมื่อท่านเหล่านั้นเกิดศรัทธาความเลื่อมใสนับถือแล้ว จึงลอยชฎาและเครื่องพรต ลอยชฎาคือตัดผมทิ้งเสียในแม่น้ำ ลอยเครื่องพรตเครื่องบูชายัญเสียสิ้น แล้วถอดเครื่องผ้ากาสาวพัสตร์ถือเพศอย่างภิกษุในพระพุทธศาสนาขอบรรพชาอุปสมบท สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทา โดยอนุญาตให้เข้าเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ส่วนน้องชายทั้งสองได้เห็นเครื่องพรตและเครื่องบริขารลอยมาตามกระแสน้ำ เข้าใจว่าเกิดอันตรายแก่พี่ชายตน จึงพร้อมกันมายังสำนักท่านพี่ชายใหญ่ เมื่อได้ทราบว่าลัทธิเดิมไม่เป็นแก่นสาร ท่านพี่ชายใหญ่ได้รับ

นับถือลัทธิของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ต่างตัดชฎาลอยทิ้งเสียในแม่น้ำทิ้งเครื่องพรตเครื่องบริขารบูชายัญแล้ว ทรงผ้ากาสาวพัสตร์ถือเพศเป็นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา แล้วสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้ายับยั้งอยู่ ณ ที่นั้นพอควรแล้ว จึงพาชฎิลทั้ง ๑๐๐๐ รูปนั้นไปยังคยาสีสะประเทศ ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรให้ชฎิลเหล่านั้นเกิดศรัทธาเลื่อมใสแล้ว ทำจิตให้วิมุตติหลุดพ้นปราศจากกิเลสทั้งปวง สำเร็จพระอรหัตต์เป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา แล้วแวดล้อมสมเด็จพระบรมศาสดาตามไปยังกรุงราชคฤห์มหานคร อันเป็นพระนครใหญ่ เป็นที่ประดิษฐานแห่งครูเจ้าลัทธิเป็นอันมาก มีพระเจ้าแผ่นดินทรงอำนาจสิทธิ์ขาดเป็นพระมหาราชเจ้า ทรงพระนามว่า พระเจ้าพิมพิสาร ฯ

เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้ทราบว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระอรหันตขีณาสพเป็นพุทธบริวารเสด็จมา ณ ที่นั้น จึงพร้อมด้วยราชบริวารออกไปเฝ้า ด้วยในเมื่อก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ เมื่อแรกละสิริราชสมบัติออกบรรพชา ได้เสด็จผ่านพระมหานครนี้ พระเจ้าพิมพิสารได้ขอปฏิญญาว่า ถ้าได้ตรัสรู้แล้ว ขอให้เสด็จมาโปรด ฯ พระพุทธเจ้าเสด็จมา ณ ที่นั้น ก็เท่ากับว่ามาเปลื้องคำปฏิญญาที่ได้ประทานไว้แก่พระเจ้าพิมพิสารมคธรัฐนั้น เมื่อพระเจ้าพิมพิสารเสด็จออกมาเฝ้าพร้อมด้วยราชบริวาร ราชบริวารแสดงอาการไม่เรียบร้อย บางพวกก็แสดงอาการเคารพโดยสนิท แต่บางพวกก็แสดงอาการไม่สนิท และไม่แน่ใจว่าใครเป็นใหญ่ เพราะเคยนับถือท่านชฎิลเหล่านั้น และท่านชฎิลเหล่านั้นก็นั่งพร้อมอยู่ในที่นั้นด้วย จึงไม่แน่ใจว่าใครเป็นใหญ่กว่าใคร สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทอดพระเนตรเห็นอาการของราชบริษัทยังไม่เรียบร้อย จึงตรัสถามท่านหัวหน้าชฎิลผู้ใหญ่คือพระอุรุเวลกัสสป ซึ่งเวลานั้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาแล้ว ถามว่า ดูกรกัสสป เธอเห็นอย่างไร เธอจึงละเครื่องพรตและเครื่องบูชาเพลิงของเธอเสีย และเข้ามานับถือในพระศาสนาของเรา ฯ ท่านอุรุเวลกัสสปจึงลุกขึ้นคุกเข่ากรายลงแทบพระยาทแล้ว ประกาศแสดงให้ทราบว่า ลัทธิเดิมของตนนั้นไม่เป็นแก่นสารสู้พระธรรมพระวินัยในพระศาสนา

ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้ นำบุคคลให้ลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ เป็นนิยยานิก-ธรรมนำสัตว์ออกจากวัฏสงสาร ราชบริวารเห็นว่าท่านอุรุเวลกัสสปแสดงตนเป็นศิษย์กราบลงแทบพระยาทดังนั้นแล้ว จึงเกิดศรัทธาเลื่อมใสในสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมแก่ราชบริษัทนั้น ในราชบริษัทนั้นแบ่งออกเป็น ๑๑ ส่วน ๑๐ ส่วนได้ดวงตาเห็นธรรม อีกส่วนหนึ่งได้แต่เพียงแสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา ฯ พระเจ้าพิมพิสารมคธรัฐปรารภถึงที่ประทับของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า จึงเห็นว่าเวฬุวันสวนไม้ไผ่ที่เป็นที่พระองค์เสด็จออกประพาสพักผ่อนเป็นที่เงียบสงัด เป็นที่ร่มเย็น เป็นที่สงบระงับควรที่สมณะจะอยู่อาศัยได้ จึงทูลถวายพระเวฬุวันสวนไม้ไผ่นั้นเป็นพระพุทธอาธิวาส ทรงจับพระเต้าน้ำหลั่งลงเหนือพระหัตถ์ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าแล้วถวายเวฬุวันสวนไม้ไผ่นั้นเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า เวฬุวันนั้นจึงได้ชื่อว่าพระวิหารเวฬุวนาราม เป็นวัด ๆ แรกที่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา คือวัดเวฬุวันที่สมเด็จพระเจ้าพิมพิสารมคธรัฐทูลถวาย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ณ ที่นั้นเป็นครั้งแรก พร้อมด้วยสาวกคือชฎิลเก่า ๑๐๐๐ รูปนั้น ฯ

ในเวลาที่ประทับอยู่ ณ ที่นั้น ยังมีปริพาชกอีกหมู่หนึ่ง มีจำนวน ๒๕๐ ฯ ปริพาชกนี้ก็เป็นนักบวชอีกอย่างหนึ่งนอกพระพุทธศาสนาเหมือนกัน แต่เป็นลัทธิอีกอย่างหนึ่งไม่เหมือนชฎิล หัวหน้าคือพระสารีบุตร ซึ่งเวลานั้นมีชื่อตามนามเดิมว่าอุปติสสปริพาชก อีกคนหนึ่ง คือพระโมคคัลลานะ ซึ่งมีชื่อตามนามเดิมในเวลานั้นว่า โกลิตปริพาชก ทั้งสองปริพาชกนี้ไม่ใช่คณาจารย์ใหญ่ เป็นแต่หัวหน้าศิษย์แห่งสญชัยปริพาชกเป็นคณาจารย์ใหญ่แห่งสำนักนั้น อุปติสสะและโกลิตะสองสหายนั้นอยู่ในสำนักปริพาชกเรียนลัทธิจบ แต่ไม่เพียงพอในลัทธินั้น เห็นว่ายังไม่ลุถึงที่สุด เห็นว่าไม่ใช่ทางที่จะนำให้ปราศจากกิเลสได้ จึงมีความมุ่งหมายแสวงหาโมกขธรรม คือธรรมที่จะพาให้หลุดพ้นจากทุกข์ จากวัฏสงสารอยู่เป็นนิจ วันหนึ่งเดินไปพบพระอัสสชิเถระ ฯ พระอัสสชินี้คือพระปัญจวัคคีย์องค์

สุดท้าย องค์ที่ ๕ ที่เป็นสาวกรุ่นแรกของพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ที่พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาโปรดและสำเร็จเป็นพระอรหันต์รุ่นแรก ๕ องค์ เรียกว่า พระปัญจวัคคีย์ พระอัสสชิก็เป็นองค์สุดท้าย เป็นองค์ที่ ๕ เวลานั้นท่านไปเที่ยวบิณฑบาตอยู่ อุปติสสปริพาชกได้ไปเห็น เห็นผิวพรรณสะอาดผ่องใส มีอิริยาบถสงบเรียบร้อย จะเดินไปจะเลี้ยวจะถอยกลับเรียบทุกอิริยาบถ เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาเลื่อมใสแปลกจากบรรพชิตในครั้งนั้น อุปติสสปริพาชกเห็นแล้วเกิดความเลื่อมใส ใคร่จะถามว่า ใครเป็นอาจารย์ของท่าน แต่ยังเห็นไม่เป็นโอกาส ท่านยังเที่ยวบิณฑบาตอยู่ จึงตามไปข้างหลัง ครั้นเห็นท่านเสร็จกิจบิณฑบาตแล้ว จึงเข้าไปใกล้ได้ถามให้ทราบความว่า ใครเป็นพระศาสดาของท่าน ฯ พระอัสสชิเถระจึงบอกว่า พระศาสดาของเรา คือองค์สมเด็จพระมหาสมณะพระโคดม พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เวลานี้เสด็จประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันมหาวิหาร อุปติสสปริพาชกจึงถามว่า พระศาสดาของท่านสั่งสอนว่าอย่างไร พระอัสสชิเถระเห็นว่า อุปติสสะเป็นนักบวชพวกหนึ่งนอกพระพุทธศาสนา ก็รู้สึกหวั่นระแวงเกรงว่า การที่ตนจะตอบจะยกพร่อง เพราะตนยังมีความรู้น้อย จึงตอบถ่อมตนว่า เราพึ่งมาใหม่ อยู่ในพระธรรมวินัยนี้ยังไม่นาน ไม่สามารถที่จะแสดงแก่ท่านโดยพิสดารได้ แต่จะแสดงโดยอย่างย่อเพียงพอรู้เค้าความ อุปติสสปริพาชกจึงกล่าวว่า แสดงแต่เพียงย่อเถิด ไม่ต้องแสดงให้มาก พระอัสสชิเถระจึงกล่าวเป็นภาษิตว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวำวาที มหาสมโณ

แปลว่า พระศาสดาของเรากล่าวเหตุของธรรมที่เกิดแต่เหตุ และกล่าวความดับของธรรมที่เกิดแต่เหตุนั้น พระมหาสมณะมีปกติกล่าวอย่างนี้ ฯ นี้เป็นคำย่อที่สุด แต่อุปติสสปริพาชกเข้าใจความ ได้ความรู้ว่า ในพระศาสนานี้แสดงชี้เหตุผลให้ทราบ อะไรต้องมีเหตุ อะไรต้องมีผล ผลต้องมาจากเหตุ เหตุต้องอำนวยผลให้เกิด ไม่ใช่ของปราศจากเหตุผล รวมความก็คือเนื้อความย่อแห่งอริยสัจทั้ง ๔

นั้นเอง แต่แสดงเหตุผลให้รู้ว่า ผลจะมีขึ้นได้ก็เพราะเหตุ ทุกข์จะมีขึ้นได้ ทุกข์ก็เป็นผล เหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์มี ทุกข์จึงเกิดได้ ความดับทุกข์จะมีได้ ความดับทุกข์ก็เป็นผล เหตุที่จะก่อให้ถึงความดับทุกข์ย่อมมีได้ ความรู้เหตุรู้ผลเป็นสำคัญอย่างนี้ อุปติสสปริพาชกได้ใจความย่อ ๆ เพียงเท่านี้ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดต้องมีความดับเป็นธรรมดา เป็นอันได้บรรลุโสดาปัตติผล เป็นอริยบรรคอริยผลคั่นแรกในพระศาสนานี้ จึงขอลากลับไปบอกแก่โกลิตปริพาชกผู้เป็นสหายของตน เมื่อได้บอกแล้ว โกลิตปริพาชกก็ได้ดวงตาเห็นธรรมอย่างเดียวกัน จึงเข้าไปลาสญชัยปริพาชกผู้อาจารย์ ในครั้งแรกชวนให้ไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าด้วยกัน แต่อาจารย์สญชัยไม่ยอมไป อ้างว่าเป็นผู้ใหญ่เป็นคณาจารย์แล้วที่จะกลับไปเป็นศิษย์อีกนั้นเป็นไปไม่ได้ ประดุจจะจับรวงเข้าไปใส่ในคุ่มเป็นของเป็นไปไม่ได้ แล้วอุปติสสปริพาชกจึงกล่าวว่า ถ้าท่านเป็นอยู่อย่างนี้ ภายหลังผู้มีปัญญาทั้งหลาย ก็จะไปสู่สำนักของพระมหาสมณะผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า สญชัยปริพาชกจึงถามว่า คนในโลกนี้ คนฉลาดมาก หรือคนโง่มาก อุปติสสปริพาชกตอบว่า คนโง่มาก สญชัยปริพาชกจึงว่า ถ้าเช่นนั้น คนโง่ ๆ ก็มาสู่สำนักเราเอง คนฉลาด ๆ จงไปสู่สำนักพระสมณโคดมเถิด ฯ อุปติสสปริพาชกและโกลิตปริพาชกจึงลาอาจารย์และได้พาบริวารไปด้วย ๒๕๐ ไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ณ พระวิหารเวฬุวัน ได้ฟังธรรมเกิดศรัทธาเลื่อมใสยิ่งขึ้น จึงขอบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ฯ

ครั้นได้สดับมา ท่านหมู่ศิษย์ผู้เป็นบริวารต่อบรรพชาอุปสมบทแล้วก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ แต่ท่านอุปติสสะและโกลิตะผู้เป็นหัวหน้านั้นยังหาสำเร็จไม่ ต่อล่วงจากบรรพชาอุปสมบทไปได้ ๗ วัน ท่านโกลิตะจึงสำเร็จพระอรหัตต์ แต่ส่วนท่านอุปติสสะยังต่อไปอีก ๘ วัน รวมเป็น ๑๕ วัน จากวันบรรพชาอุปสมบทจึงสำเร็จพระอรหัตต์ ฯ มีคำถามว่า ท่านผู้เป็นอาจารย์มีความรู้มาก แต่ไฉนกลับ

สำเร็จทีหลัง มีคำแก้ว่า ผู้มีปัญญามากย่อมใช้ความสอยสวนพิจารณาทบทวนเป็นอันมาก กว่าจะหยั่งใจให้แน่นอน ส่วนท่านผู้เป็นศิษย์มีปัญญาน้อยพอเข้าใจก็เชื่อทันที ไม่ได้ทบทวนเหตุผลให้ถ่องแท้ แต่เพราะมีความตั้งมั่นที่จะปฏิบัติลงไปในทางนั้น จิตก็วิมุตติหลุดพ้นได้ทันที ส่วนท่านผู้เป็นอาจารย์มีความรู้มีญาณกว้างขวาง มีทางพิจารณาเทียบเคียงกับเหตุผล จึงต้องทบทวนพิจารณาเป็นอันมาก กว่าจะได้หยั่งทรายแน่ชัดให้เห็นว่าคงทนแก่เหตุผล พอแก่การพิสูจน์ด้วยประการทั้งปวงแล้ว จึงตัดสินเชื่อและมีปัญญาที่ก้าวหน้าไปโดยลำดับ และท่านทั้งสองนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้ายกย่องว่าเป็นเลิศในพระพุทธศาสนา อุปติสสปริพาชกเมื่อมาเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาแล้ว มีชื่อว่า สาริบุตร เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา มีปัญญาสามารถอาจจะแสดงธรรมให้เทียมทันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ ส่วนโกลิตปริพาชกเมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาแล้ว มีชื่อว่า พระโมคคัลลานะ เป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้าย กล่าวว่ามีฤทธิ์เดชมากสามารถที่จะทรมานผู้ที่ไม่เลื่อมใสในพระศาสนาให้ได้ความเลื่อมใส มีอุปมาว่า พระโมคคัลลานะประคุณมารดาผู้ให้เกิด พระสาริบุตรประคุณพี่เลี้ยงนางนมที่ประคับประคองต่อไปจนเติบใหญ่ คือว่าผู้ยังไม่เกิดผู้ยังไม่มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พระโมคคัลลานะแสดงเทศนาสั่งสอนด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสนำมาสู่พระศาสนาได้ พระสาริบุตรรับอบรมสั่งสอนต่อไปจนถึงจิตวิมุตติหลุดพ้นตัดกิเลสเป็นพระอรหันต์ในพระศาสนา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสสรรเสริญว่า พระสาวกทั้งสองนี้ประคุณพระกรขวาซ้าย ที่เรียกว่า พระอัครสาวกเบื้องขวาเบื้องซ้าย ฯ

และวันที่พระสาริบุตรสำเร็จพระอรหัตต์เป็นองค์พระอรหันต์นั้นเอง ตรงกับวันมาฆบูรณมี คือวันเพ็ญเดือนมาฆะนี้ วันเพ็ญเดือนมาฆะนี้ ตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ถือว่าเป็นวันสำคัญ เป็นวันลอยบาปแห่งลัทธิศาสนาพราหมณ์เรียกว่าวันศิวาราตรี คือวันแห่งพระอิศวร ถึงวันนั้นลัทธิศาสนาพราหมณ์ ในเวลากลางคืน

ลงอาบน้ำทำเกล้าสะสนานให้ตนบริสุทธิ์สะอาดด้วยประการทั้งปวงแล้ว ถือว่าได้ลอยบาปไปตามกระแสน้ำเป็นหมดบาปไปคราวหนึ่ง ถึงปีก็ทำกันใหม่เป็นการประจำปี ฯ ท่านพระอรหันต์ ๑๒๕๐ คือชฎิลเก่า ๑๐๐๐ รูป ปริพาชกเก่า ๒๕๐ ยังอยู่ในสำนักของพระพุทธเจ้า ยังอยู่ในพระวิหารเวฬุวันนั้นเอง ต่างปรารภร่วมกันว่า ศาสนาพราหมณ์เป็นวันสำคัญอย่างนี้ พระพุทธเจ้าของเราควรจะทำอะไรบ้าง จึงพร้อมกันเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าในที่เฉพาะพระพักตร์ โดยที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้รับสั่งเรียกให้มา ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าถือเอาเหตุนั้นเป็นข้อมหัศจรรย์ จึงทรงกระทำปาริสุทธิอุโบสถ ทรงแสดงพระโอวาทปฏิโมกข์ในท่ามกลางภิกษุสงฆ์องค์พระอรหันต์ ๑๒๕๐ นั้น เรียกวันมหาสันนิบาตการประชุมใหญ่นี้ว่า จาตุรงคสันนิบาต คือการประชุมประกอบด้วยองค์ ๔ ฯ องค์ ๔ นั้น คือ องค์ที่ ๑ พระทั้ง ๑๒๕๐ รูปนั้น ล้วนบวชเฉพาะจากพระองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มิได้บวชต่อจากพระสาวกองค์อื่นเลย เป็นเอหิภิกขุทั้งสิ้น นี้เป็นองค์อันหนึ่ง ฯ องค์ที่ ๒ นั้น คือพระทั้ง ๑๒๕๐ รูปนั้น ล้วนแต่เป็นพระอรหันตขีณาสพทั้งสิ้น ไม่เจือปนด้วยปุถุชนเลย เป็นองค์อันหนึ่ง ฯ องค์ที่ ๓ คือพระอรหันต์ ๑๒๕๐ นั้น พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสเรียก มาเฝ้าเองพร้อมกัน เป็นองค์อันหนึ่ง ฯ และองค์ที่ ๔ ก็คือวันนั้นเป็นวันมาฆบูรณมี ฯ และการประชุมสาวกครั้งนี้เป็นการประชุมใหญ่ มีพระอรหันต์ล้วนถึง ๑๒๕๐ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นเป็นวันสำคัญ นับว่าเป็นวันประดิษฐานพระพุทธศาสนา คือวางหลักแห่งการปฏิบัติ วางหลักแห่งการประกาศพระศาสนา ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ด้วยพระองค์เอง โอวาทปาฏิโมกข์นั้นไม่ใช่ปาฏิโมกข์อย่างที่พระสวดกันทุกวันนี้ นี้เรียกว่าภิกขุปาฏิโมกข์เกิดมีขึ้นในภายหลังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยแก่ภิกษุทั้งหลาย คือ เป็นกฎหมายสำหรับพระ แต่โอวาทปาฏิโมกข์นั้นเป็นโอวาทคำสั่งสอนที่วางหลักแห่งความประพฤติความปฏิบัติเป็นส่วนธรรม ไม่ใช่วินัย ฯ

โอวาทปาฏิโมกข์นั้น มี ๓ คาถากึ่ง มีเริ่มต้นว่า "ขนฺติ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา" แปลว่า ขันติความอดใจ คือความอดทนเป็นตบะคือธรรมเครื่องเผาผลาญกิเลสอย่างยิ่ง ฯ คือคนเรามีกิเลสเร่าร้อนอยู่ ต้องมีขันติเป็นกำลังสำคัญ จึงจะลุล่วงผ่านพ้นไปได้ ไม่ว่ากิจการอะไรทั้งสิ้น การปฏิบัติพระศาสนา การประกาศพระศาสนา การกระทำตนให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ ก็ต้องมีความอดทนเป็นประการสำคัญยิ่ง "นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา" ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่าพระนิพพานเป็นธรรมอันสูงยิ่ง ฯ พระนิพพานนั้นคือความดับกิเลส เป็นที่สุดแห่งทุกข์ เป็นที่สุดแห่งการปฏิบัติ สูงยิ่งก็เพียงนิพพานเท่านั้น "น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต" ผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นบรรพชิตเป็นสมณะนั้น ต้องสงบระงับไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน ถึงจะออกบวช ถึงจะปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะ ถ้ายังเบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อนอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าสมณะ ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต "สพฺพปาปสฺส อกรณํ" การไม่ทำความชั่วด้วยประการทั้งปวง ๑ กุสลสฺสูปสมฺปทา ความอบรมกุศลคือคุณงามความดีด้วยประการทั้งปวง ๑ สจิตฺตปริโยทปนํ ความทำจิตของตนให้ผ่องใส ๑ ทั้ง ๓ นี้เป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา ฯ คำสอนที่เป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา คือให้ละความชั่ว ให้บำเพ็ญความดี ให้ทำใจให้ผ่องใส คือคนที่จะทำชั่วก็เพราะใจขุ่นมัวด้วยกิเลส คนที่จะทำดีก็เพราะใจผ่องใสห่างจากกิเลส ฉะนั้น ละความชั่ว ทำความดี ทำใจให้ผ่องใส นี้แหละเป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา ฯ "อนูปวาโท อนูปฆาโต ปาฏิโมกฺเข จ สำวโร" หลักแห่งการประพฤติปฏิบัติของบรรพชิต คือ อนูปวาโท ไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยวาจา คือไม่กล่าวกระทบกระทั่งบุคคลผู้ใดให้เกิดความโกรธความเกลียดชังเกิดเดือดร้อน อนูปฆาโต ไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยกาย คือไม่ประหาร ไม่ทำอันตรายไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยประการไร ๆ ฯ ปาฏิโมกฺเข จ สำวโร สำรวม ปฏิบัติอยู่ในพระปาฏิโมกข์ คือเว้นจากข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระพุทธเจ้าอนุญาต ฯ มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ รู้จักประมาณในการ

บริโภคอาหาร คือไม่เป็นคนโลภอาหาร รู้จักประมาณในการบริโภค คือบริโภคอาหารเพียงเพื่อระยังอัตภาพให้เป็นไปเพียงเพื่อจะได้อยู่ปฏิบัติกิจให้เป็นไปโดยชอบ คือว่ากินเพื่อจะอยู่ ไม่ใช่อยู่เพื่อจะกิน นี้คือความรู้จักประมาณในอาหาร ฯ ปันตญจ สยนาสนำ ให้ยินดีในเสนาสนะที่อยู่ที่อาศัยที่นอนที่นั่งสงบระงับ คือเพียงเพื่อจะอยู่พอเป็นผาสุขแห่งร่างกายได้ ไม่ใช่อยู่เพื่อความโอ่อ่าสวยงามด้วยประการไรๆ ฯ อธิจิตฺเต จ อาโยโค ประกอบความเพียรในอธิจิต คือพยายามที่จะอบรมจิตของตนให้สงบระงับปราศจากกิเลสไปทุกที ตามกำลังของความปฏิบัติ นี้แหละเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนา และเป็นปฏิปทาแห่งบรรพชิตในพระพุทธศาสนา ฯ นี้เป็นใจความย่อแห่งโอวาทปาฏิโมกข์ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงในวันมาฆบูรณมีนั้น ซึ่งลำดับต่อไปนี้ พระภิกษุรูปอื่น ๆ จะได้แสดงขยายความแห่งโอวาทปาฏิโมกข์นี้ ให้กว้างขวางพิสดารเป็นทางแห่งความรู้ เป็นทางแห่งความปฏิบัติต่อไป ฯ

และวันมาฆบูรณมีที่กล่าวว่าเป็นวันสำคัญนี้ มีอยู่เบื้องต้นแห่งปฐมโพธิกาล คือตั้งแต่แรกตรัสรู้ล่วงไปได้ ๙ เดือน ครั้นภายหลังในตอนปัจฉิมโพธิกาล คือตอนปลายแห่งพระพุทธกาลอีกตอนหนึ่ง คือเมื่อพระพุทธเจ้าได้ดำรงพระชนม์อยู่สั่งสอนเวไนยสัตว์ประกาศพระศาสนาอยู่ตลอดเวลา ๔๕ ปี ปีที่ ๔๕ นั้น เป็นปีที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ทรงปลงพระชนมายุสังขาร ในวันเพ็ญมาฆะนี้ ก่อนหน้าปรินิพพานเพียง ๓ เดือน ฯ ปลงพระชนมายุสังขารนั้น คือทรงทอดพระอาลัยลงไปว่า พระสรีระจักดำรงไปไม่ไหวแล้ว เพราะทรงพระชราทุพพลภาพ พระชนมายุก็ล่วงกาลผ่านวัยถึง ๘๐ พรรษาแล้ว พระองค์ทรงกำหนดแน่ในพระหฤทัยว่า จักปรินิพพานในวันเพ็ญวิสาขะ คือเพ็ญเดือน ๖ ฯ ทรงปลงพระชนมายุสังขารในวันเพ็ญมาฆะนี้ จึงเป็นอภิลักขิตกาลที่กำหนดในตอนปัจฉิมโพธิกาลอีกคราวหนึ่ง แต่ที่นิยมนับถือว่าเป็นวันสำคัญ ก็คือวันเบื้องต้นที่เป็นที่ประชุมพระสาวกหมู่ใหญ่วางหลักประดิษฐานพระพุทธศาสนานี้ ฯ สาธุชนผู้มีศรัทธาทั้งหลาย

เมื่อถึงวันสำคัญนี้มากระทำการสักการบูชา แสดงความเคารพต่อพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ภายนอกมีเครื่องสักการะมาสักการบูชา เป็นต้นว่าธูปเทียน ดอกไม้ และแสดงอาการ กายวาจา เคารพนบนอบ กราบนมัสการด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ภายในด้วยน้ำใจมีศรัทธาเลื่อมใส เชื่อถือพระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้านั้น และระลึกหยั่งลงถึงพระคุณพระรัตนตรัยเป็นที่ตั้ง พร้อมด้วยกายวาจาจิต พร้อมทั้งอามิสและปฏิบัติบูชา วันสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา คือวันมาฆบูรณมีอันเวียนมาถึง ย่อมไม่เปล่าประโยชน์ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลท่านทั้งหลายผู้มีความเลื่อมใส ให้ปราศจากสรรพอันตราย มีความประสงค์จำนงหมายในธรรมที่ชอบ จงบรรลุดังความประสงค์ เทอญ ฯ

บิยนิทานกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๒๒ มีนาคม ๒๔๙๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

บิยา สุ โลกสฺมิ กุโตนิทานา
เย วาปิ โลภา วิจรนฺติ โลเก
อาสา จ นิฏฺฐา จ กุโตนิทานา
เย สมฺปรายาย นรสฺส โหนฺตีติ ฯ

วันนี้ เป็นวันอุโบสถ คือเพ็ญแห่งเดือนมาฆ เป็นวันที่รักษาอุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย และเป็นวันฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกะคัมภีร์พระวินัย เมื่อมีการนิยมอยู่เช่นนี้ บรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งหลายจึงมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นี้ เพื่อสดับพระธรรมเทศนา วาระนี้จักได้นำธรรมกถามาแสดง เพื่อเป็นเครื่องเจริญศรัทธาและความเลื่อมใสของสาธุชนผู้ใคร่ในการปฏิบัติ ฯ

อันการที่สาธุชนทั้งหลายปฏิบัติอยู่ ก็เพื่อความสุข ความสุขอันเกิดแต่ความสงบระงับไม่เดือดร้อนวุ่นวายเกี่ยวข้องด้วยอารมณ์เครื่องเร่าร้อนต่าง ๆ ฯ แต่ว่าธรรมดาของโลก ย่อมมีการเกี่ยวเนื่องกับบุคคลทั้งหลายอยู่ การเกี่ยวเนื่องนั้น ย่อมมีเหตุที่ทำให้เกิดเรื่องยุ่งเรื่องเดือดร้อนนานาประการ ตั้งต้นแต่มีวิวาท

โต้เถียงกันทะเลาะกัน มีความทุกข์โศกร่ำไรรำพันถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้ว มีความหวงและเป็นห่วงในอารมณ์ที่พึงปรารถนา และมีมานะความอหังการถือตัวถือเราถือเขา หรือเป็นเหตุให้เกิดก่อความแตกร้าวยุยงส่งเสริมแก่กันและกัน เมื่อมีเหตุที่เป็นไปดังกล่าวนี้ ก็ไม่สงบวุ่นวายเดือดร้อนกระวนกระวายมีประการต่าง ๆ ฯ คนปรารถนาจะสงบระงับ จะต้องพิจารณาถึงเหตุว่า มาจากเหตุอะไร ฉะนั้นในวาระก่อนได้แสดงมาแล้วว่า เรื่องวุ่นวายเรื่องเร่าร้อนทั้งหลายนี้เกิดมาแต่ความรัก ความรักคือรักสัตว์สังขารอันเป็นที่รักของตน ตั้งต้นแต่รักในที่ใกล้ครอยครัวของตน รักบุตร รักภรรยา เป็นต้น รักพวกพ้องรักพวกเกี่ยวกัน รักปศุสัตว์หรือสัตว์พาหนะที่ใช้สอย รักทรัพย์สิ่งของทั้งที่เป็นสวิญญาณกทรัพย์และอวิญญาณกทรัพย์ รักของที่อยู่กับที่ รักของที่เคลื่อนที่ได้ รวมความว่า สัตว์ก็ดี สังขารก็ดี ทั้งที่มีชีวิตจิตใจครองก็ดี ทั้งที่ไม่มีชีวิตจิตใจครองก็ดี เรารักเข้าแล้ว เมื่อมีใครมาทำให้กระทบกระทั่งไม่พอใจด้วยประการอย่างไร ๆ ก็เกิดเรื่องที่จะพึงให้เกิดความวิวาททะเลาะทุ่มเถียงกัน หรือส่วนเหล่านั้นสูญหายสลายไปก็มีความโศกความอาลัยเสียดายหรือจะไปไหนก็เป็นห่วงไม่อาจจะไปจาก เรื่องเหล่านี้ก็เกิดมาแต่ความรัก ฯ แต่ความรักนั้น ถ้าจะจำแนกออกไปว่า รักพวกเกี่ยวกัน รักของตนด้วยประการนั้น ๆ ก็ดูเหมือนจะหลายสิ่งหลายประการ แต่สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสว่า มีมูลเหตุอันสำคัญ ใหญ่อยู่ที่ความรักตน เพราะพวกเกี่ยวกัน สัตว์สังขารอันเป็นที่รักเหล่านั้น ก็เพราะทำให้ถูกใจตนตนชอบ เขาเกื้อกูลให้ความสุขความสะดวกแก่ตน ถ้าส่วนเหล่านั้นไม่เกื้อกูล ไม่ให้ความสุข ไม่ให้ความสะดวกแก่ตน ตนก็ไม่รักไม่ชอบ นั้นก็เพราะมีตนเป็นประมาณเป็นสำคัญ ฉะนั้นจึงกล่าวว่าความรักตนเป็นประการใหญ่ ฯ ความรักนี้ ถ้ามีมากอยู่เพียงไร เมื่อถึงคราวที่พลัดพราก ถึงคราวที่ไม่สมหวังก็เกิดเรื่องเดือดร้อนมีประการใหญ่ ถ้าบรรเทาเสียได้ ปล่อยปละละวางลงไปได้ ให้น้อย ให้ห่าง ตลอดจนถึงปราศจากได้ ความโศกความอันตรายก็จะไม่พึงมี ดังที่กล่าวแล้วว่า ความโศกหรือภัยก็ย่อมมาแต่ความรัก เมื่อบุคคลพ้นจากความรักแล้ว โศกภัยก็

ไม่มี ตามที่กล่าวมานั้น ยิ่งว่าความรักเป็นประการสำคัญ แต่ความรักนั้นเป็นเหตุให้วุ่นวายมีเรื่องมีราวต้องแสวงหา ต้องทะเยอทะยาน ต้องขัดข้องกับคนนั้นคนนี้อยู่ เพราะอย่างนั้น ๆ ๆ ก็ความรักนั้นมีมูลมาแต่อะไร เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสในลำดับต่อไปว่า

ปิยา สุ โลกสฺมิ กุโตนิทานา
เย วาปี โลภา วิจรนฺติ โลเก
อาสา จ นิฏฺา จ กุโตนิทานา
เย สมฺปรายาย นรสฺส โหนฺติ ฯ

แปลว่า เรื่องรักนี้มีอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นเหตุก่อให้เกิดขึ้น ที่เป็นเหตุให้มนุษย์ทุกเหล่า จะเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร เป็นคฤหัสถ์ เป็นบรรพชิต ถ้าไม่ละเสียได้ ก็ต้องวุ่นวายทะเยอทะยาน มีโลภ มีปรารถนาอยู่ในโลก ข้อสำคัญก็คือ มีความหวังว่าจะได้ หรือความสำเร็จแห่งความหวังให้เป็นเหตุเกิดยิ่งปราโมทย์ นั่นแหละเป็นเบื้องหน้าของคนทั้งหลายที่มุ่งหมายอยู่ว่า โลภปรารถนาอย่างนั้น ๆ แล้ว หวังว่าจะได้และก็ได้สมหวัง ถึงยังไม่ได้สมหวัง ก็ยังมีหวังว่าจะได้ หรือว่าขัดข้องไม่ได้ด้วยประการใด ยังมีทางที่จะมุ่งหมายประการอื่น ๆ ต่อไป ความหวังความสำเร็จของความหวังนั่นแหละ เป็นเบื้องหน้า ที่มีประจำอยู่ในบุคคลทั้งหลาย บุคคลทั้งหลายมีความรักเป็นต้นเหตุ ความรักเป็นต้นเหตุนั่นแหละก่อให้เกิดโลภทะเยอทะยานมุ่งหมาย และมีความหวังที่จะได้ เมื่อสำเร็จความหวังก็มียิ่งปราโมทย์นี้เป็นข้อใหญ่ใจความที่ให้เป็นเหตุทะเยอทะยานมุ่งหมายอยู่ ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคหวังจะตัดเหตุแห่งส่วนเหล่านั้น จึงตรัสถามอนุสนธิว่า ความรักนี้เกิดแต่อะไร แล้วตรัสวิสัชนาด้วยพระองค์ว่า

ฉนฺทานิทานานิ ปิยานิ โลเก
เย วาปี โลภา วิจรนฺติ โลเก

อาสา จ นิฏฺฐา จ อิโตนิทานา
เย สมฺปรายาย นรสฺส โหนฺติ ฯ

แปลว่า ความรักทั้งหลายย่อมเกิดมาจากความพอใจ เมื่อมีความพอใจแล้ว ก็เป็นเหตุให้เกิดความรัก เมื่อมีความพอใจเป็นเหตุให้เกิดรักและรักแล้ว ก็ย่อมมุ่งหมายโลภทะเยอทะยานแสวงหานานาประการ เพื่อให้ได้ส่วนที่ยังไม่ได้ ที่ได้แล้วก็ติดอยู่ในส่วนนั้น ๆ และทะเยอทะยานเพื่อจะก้าวหน้าให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป มีความหวัง มีความสำเร็จตามความหวัง เป็นเบื้องหน้าที่มุ่งหมายอยู่ ฯ

ตามพระพุทธภาษิตนี้ ทรงชี้ว่า ทุกข์ทั้งหลายเกิดแต่เรื่องรักและรักทั้งหลายก็เกิดแต่เรื่องความพอใจ ความพอใจนั้น ในนิเทศแสดงไว้เป็น ๕ ประการ โดยภาษิตในนิเทศว่า "**ปญฺจ ฉนฺทา ปริเยสนจฺฉนฺโท ปฏิลาภจฺฉนฺโท ปฏิโภคจฺฉนฺโท สนฺนิธิจฺฉนฺโท วิสชฺชนจฺฉนฺโท**" แปลว่า ความพอใจมีอยู่ ๕ ประการ คือความพอใจที่จะแสวงหา ความพอใจในที่จะได้ ความพอใจในที่จะบริโภคใช้สอยอาศัย ความพอใจในที่จะสะสมเก็บเข้าไว้ ความพอใจในที่จะบริจาคจ่ายแจกให้สำเร็จประโยชน์แก่ตน ฯ บุคคลอยู่ในโลกย่อมตกอยู่ในคติธรรมดาของความพอใจ ๕ ประการนี้ คนเกิดความพอใจขึ้นแล้ว ย่อมมุ่งหมายแสวงหา หาให้สมความพอใจของตน พอใจขึ้นอยากได้อะไร ก็แสวงหาในเรื่องนั้น ถ้าปราศจากสติสัมปชัญญะเป็นเครื่องระงับยับยั้งแล้ว ก็จะแสวงหาทุกประการ เรียกว่าได้เป็นเอา ไม่เลือกหน้า ไม่เลือกอย่างเป็นแต่ให้สำเร็จความประสงค์ที่แสวงหาเป็นใช้ได้ ถ้าเป็นอยู่อย่างนี้ก็ย่อมเป็นความเสียหาย เป็นความไม่ดีไม่งาม เช่นเป็นพระอยู่ในพระธรรมวินัยมีการแสวงหาที่เป็นธรรมอยู่แล้ว แต่ถามีความทะเยอทะยานมุ่งหมายด้วยความโลภก็อาจจะกระทำวิญญัตหรือแสวงหาที่เกินควรผิดวิสัยนอกทางแห่งพระวินัยบัญญัติเป็นคฤหัสถ์มีความมุ่งหมายแต่จะแสวงหา ก็จะประกอบทุจริตได้นานาประการ เพราะไม่เลือกทางมุ่งแต่แสวงหา ถ้าเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะพิจารณาอยู่ด้วยปัญญา มีความยับยั้งด้วยสติ ก็จะเลือกแสวงหาแต่ในทางที่เป็นสุจริต ความพอใจในการ

แสวงหาก็จะเป็นทางที่ชอบ เพราะอะไร ๆ ก็ต้องแสวงหา คุณงามความดีก็ต้องแสวงหา ความรู้ก็ต้องแสวงหา ทรัพย สมบัติก็ต้องแสวงหา ทางหาที่เป็นสุจริตที่เป็นที่ชอบก็มีอยู่ ไม่ใช่ว่าจะต้องแสวงหาโดยทุจริตจึงจะสมหวัง เพราะฉะนั้น บุคคลผู้มีปัญญาพิจารณา มีสติเป็นเครื่องยับยั้ง จึงแสวงหาในทางที่ชอบให้เป็นสุจริต ให้เป็นสัมมาอาชีพ ให้เป็นสัมมาปฏิบัติ ไม่ล่วงละเมิดให้ผิดธรรม แสวงหาความรู้ก็ให้ได้ความรู้โดยทางที่ชอบ แสวงหาชื่อเสียงคุณงามความดีก็ให้เป็นไปโดยทางที่ชอบ แสวงหาสมบัติพัสดุเครื่องใช้สอย ก็ให้เป็นไปโดยทางที่ชอบ ดังนี้ก็จักเป็นความพอใจในที่ชอบ เป็นกุศลฉันทะ ถ้าพอใจเกินสมควรไป จนเป็นเหตุให้แสวงหาในทางทุจริต ก็จะเป็นส่วนที่มิดีที่ร้าย เป็นอกุศลฉันทะ ความพอใจที่ไม่ดีไม่งาม นี้ประการต้น คือ ปริเยสนาฉันทะ พอใจในการแสวงหา ฯ

ประการที่ ๒ ปฏิลาภฉันทะ พอใจในการได้ การแสวงหาก็มุ่งหมายที่จะได้ แต่บางทีได้มาแล้วไม่ถูกใจ กลับไม่พอใจอย่างนั้นเสียอีก เพราะฉะนั้น ความพอใจที่จะได้ จึงต้องพิจารณาให้เป็นไปโดยสมควร ความได้นั้นให้รู้จักประมาณในการได้ ไม่ใช่ว่าได้แล้วก็เป็นกอบโกยเท่านั้น ให้รู้จักว่าพอไม่พอ ควรไม่ควรเพียงไร ไม่ใช่เป็นได้แล้วเป็นเอาทุกท่า ให้พอใจในการได้ที่พอประมาณโดยสมควรแก่สถานะของตน ฯ บุคคลจะประกอบอาชีพอย่างใด เห็นว่าอาชีพอย่างนั้นเป็นทางได้ แต่ไม่รู้ประมาณของตนว่า ได้มาแล้วตนจะสามารถใช้จ่ายหรือปฏิบัติให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปอย่างไร เพียงแต่จะได้ ได้มาเกินกำลังพันวิธีที่จะรักษา ไม่สามารถที่จะรักษาได้ กลับต้องลำบากในการรักษา กลับต้องกระทำทุจริตในการรักษาก็มี เพราะเหตุนี้ ความรู้จักประมาณในการได้ จึงเป็นประการสำคัญ บุคคลรู้จักประมาณในการได้ ก็ยับยั้งชั่งใจโดยชอบ เลือกได้แต่พอกำลัง พอสถานะของตน ไม่ใช่กอบโกยเอาจนเกินสมควรที่จะพึงได้ นี้ปฏิลาภฉันทะความพอใจในการได้ คือให้รู้จักพอใจในการได้ตามสถานะที่ควร ฯ

ประการที่ ๓ ปริโภคัญญัตตะ พอใจในการใช้สอยอาศัย บุคคลแสวงหาทรัพย์มาได้ แต่ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ก็จะจับจ่ายเกินสมควร ความพอใจในการใช้สอยเกินควรอย่างนั้น ชื่อว่าพอใจไม่ดี มีน้อยใช้มาก ก็ต้องยากจนไม่สามารถที่จะตั้งตนได้ หรือมีแล้วใช้ในทางที่ไม่ชอบ ใช้ประกอบในส่วนทุจริตอะไรที่ไม่จำเป็นแก่ร่างกายและชีวิต เช่นน้ำเมาหรือการพนันเป็นต้น แต่ตนพอใจที่จะใช้จ่ายอยู่ในเรื่องนั้น ก็ไม่สามารถจะตั้งตนได้ แต่ถ้าพอใจใช้สอยอาศัยให้เป็นไปโดยชอบ รู้จักควรไม่ควร รู้จักสถานะประมาณตนว่าเป็นอย่างไรแล้ว ย่อมสามารถตั้งตนได้ ฯ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้พิจารณาบิณฑบาตแล้วบริโภค ไม่ทะเยอทะยานด้วยอำนาจแห่งตัณหา พิจารณาแต่เพียงว่า ได้จีวรมาบริโภคเพื่อจะปกปิดร่างกาย กันหนาวร้อน กันอันตรายด้วยประการต่าง ๆ ได้อาหารมาบริโภคก็เพื่อจะยังอัตตภาพให้เป็นไป กินเพื่อจะยังอัตตภาพให้เป็นอยู่ ไม่ใช่อยู่เพื่อจะกินไม่หลงติดอยู่ในรสอาหาร มีที่อยู่นั่นอนที่นั่งอาศัย รู้จักประมาณในการที่จะใช้สอยอาศัย หรือยาเป็นบัจจัยแก่โรคก็รู้จักเลือกที่ควร ดังนี้ชื่อว่ารู้จักประมาณในการบริโภค มีความพอใจในการที่จะใช้สอยอาศัย แต่ถ้าไม่มีปัญญาพิจารณาให้เป็นไปโดยชอบ ก็จะบริโภคด้วยตัณหาด้วยความทะเยอทะยาน หมดสิ้นเปลืองไปโดยใช่ที่ และเป็นเหตุให้ประกอบกิจไม่สมควรได้นานาประการ อาจประกอบกิจมิจฉาชีพ เพราะทางที่จ่ายแล้วให้สำเร็จประโยชน์ไปในทางที่ผิด ไม่ใช่ประกอบกิจในทางที่ชอบ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงควรจะต้องรู้จักประมาณในการใช้สอยอาศัย นั้นฉันทะความพอใจในการใช้สอยให้เป็นไปดี นี้เป็นประการ ๑ ฯ

ประการที่ ๔ สันนิธิจฉันทะ ความพอใจในการเก็บงำรักษาไว้ ความเก็บงำรักษาไว้นี้ก็ต้องรู้จักประมาณในการเก็บงำรักษา ไม่ใช่เป็นคนตระหนี่เหนียวจนเกินสมควร ดังที่มีทรัพย์แล้วไม่รู้จักบริโภค เป็นประดุจภูตเฝ้าทรัพย์ก็หาสมควรไม่ หรือของอันไม่ควรจะรักษาเก็บ เก็บรักษาไว้จนเกินควร เอาออกมาใช้ไม่ได้เก่าเสียหายไม่พอที่จะต้องทิ้งก็ต้องทิ้ง ไม่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ตน เป็นภิกษุท่าน

ว่าไม่ให้สะสมโภชนาหาร ถ้ามีสันนิธิเกินประมาณ เก็บไว้ด้วยตนเอง ไม่รู้จักสละให้ไวยาวัจกร หรือกัปปิยการกรักษา พยายามทำสันนิธิไว้ด้วยตนเอง ก็เป็นผิดตามพระวินัยนิยมยรมพุทธานุญาต เพราะฉะนั้นความที่พอใจในการเก็บงำรักษา ก็ควรรู้เก็บรู้งำรู้รักษาว่าควรไม่ควรเพียงไร เมื่อมีความพอใจ ที่ถูก ที่ควร ที่ชอบแล้ว ก็จะชื่อว่าพอใจดี เป็นความพอใจที่เป็นส่วนชอบ เป็นประการที่ ๔ ฯ

ประการที่ ๕ วิสัชชนาจันทะ ความพอใจในการแจกจ่ายบริจาค ทรัพย์มีอยู่พัสดุมีอยู่ จำจะต้องใช้สอยอาศัยแจกจ่ายบริจาค ไม่ใช่เฉพาะเพื่อตนผู้เดียว ควรจะเฉลี่ยให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น การให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นนั้น เป็นการให้สำเร็จประโยชน์แก่ตนด้วย เพราะบุคคลอื่นเมื่อได้รับความเอื้อเฟื้อ ย่อมมีความยินดีเห็นใจ ดังที่ดีใจกล่าว หรือกล่าวไว้สำหรับองค์พระมหากษัตริย์ว่า ย่อมทรงแจกจ่ายแก่เหล่าทหารก็ดี แก่เหล่าอัสสาก็ดี แก่เหล่ารถาก็ดี คือบำรุงกองทัพพลนิกายให้มีกำลังเก่งกล้าก็ด้วยอาศัยรู้จักจ่ายงยประมาณนั้น ๆ ให้สำเร็จประโยชน์ บุคคลแม้ต่ำลงมารู้จักจัยจ่ายเพื่อให้มีมิตรสหาย ญาติพวกพ้องเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นของตน ก็ชื่อว่าจัยจ่ายให้เป็นประโยชน์ หรือบุคคลรู้จักสงวนไว้เพื่อใช้ในคราวยากจน และแบ่งส่วนให้สมควร เพื่อจัยจ่ายแก่ผู้อื่นด้วย หรือเพื่อบำเพ็ญกุศลบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรืองเจริญ เพื่อประกอบกิจอันชอบ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ทั้งแก่ตนแก่ท่าน ไม่ทำตนให้เป็นคนรกโลก ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ตนแก่โลกทั้ง ๒ สถาน เมื่อมีพอแจกจ่ายโดยประมาณได้อย่างไร โดยสถานะที่ควรบำเพ็ญทักษิณาเพื่อท่านผู้ล่วงลับไปแล้วก็ทำ โดยสถานะที่ควรปฏิบัติบำรุงรักษาบูชาสักการะพระศาสนาก็ทำ โดยควรที่จะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ญาติแก่มิตรสหายก็ทำ โดยที่จะบำรุงสุขบำบัดทุกข์ของตนก็ทำ รู้จักจัยจ่ายโดยทางที่ชอบ ดังนี้ได้ชื่อว่าวิสัชชนาจันทะ ความพอใจในการจัยจ่าย แต่จัยจ่ายโดยชอบ ด้วยปัญญาพิจารณารู้เหตุผล และด้วยสติสัมปชัญญะยับยั้งใคร่ครวญคิดโดยทางที่ชอบ นี้ประการ ๑ ฯ

บุคคลมีฉันทะความพอใจอันเป็นส่วนที่ชอบแล้ว แม้ฉันทะนั้นจะเป็นบ่อเกิดแห่งสัตว์และสังขารเป็นที่รัก สัตว์และสังขารเป็นที่รักนั้น ๆ ก็ไม่ชวนให้ระทมทุกข์ไปนักหนา เพราะมีปัญญาพิจารณาเหตุผล มีสติยับยั้งโดยชอบพิจารณาพอใจในทางที่ควรที่ชอบแล้ว สัตว์และสังขาร ความรักนั้นก็จะไม่ครอบงำให้อยู่ในอำนาจ ไม่ก่อให้เกิดเรื่องร้อนกระวนกระวายต่าง ๆ เช่นเกิดทะเลาะวิวาท เกิดความโศกร่ำไรรำพัน หรือเกิดความหวงแหนจนเกินควร เพราะมีปัญญาพิจารณาเหตุผลโดยทางที่ชอบอย่างนั้นเมื่อบุคคลมีฉันทะที่ชอบแล้วอย่างนี้ แม้จะเป็นบุคคลชนิดไรจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต เป็นคนมีกิจครองเรือน หรือปราศจาก หรือเป็นกษัตริย์พราหมณ์แพศย์ ศูทร อย่างไรก็ตาม ความโลภก็จะไม่ครอบงำเขาให้อยู่ในอำนาจ เขาจักไม่เป็นคนมีคมนอนอกการเพราะความโลภ เขาจะมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาให้สดใสอยู่ ความโลภไม่ครอบงำจิตได้ แม้จะมีความหวัง ความสำเร็จ ความมุ่งหวังข้างหน้า ก็เป็นความหวังที่ชอบ เป็นความหวังที่เป็นธรรม เป็นความหวังที่ไม่เป็นบ่วงคล้องให้คิดอยู่ ฯ บุคคลประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ และมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณารอบคอบอย่างนี้แล้ว ฉันทะที่เกิดขึ้นจักเป็นฉันทะ ความพอใจในทางที่ชอบ เป็นกุศลฉันทะ เป็นฉันทะที่งามเช่นนี้แล้วก็จะปฏิบัติตนสมควรโดยสถานะที่ควร แล้วจักได้ความสุขโดยสมควรแก่อัตภาพ รู้จักประหยัด รู้จักปฏิบัติ ไม่ให้เรื่องเดือดร้อนกระวนกระวายเหล่านั้นมาครอบงำจิตสันดานได้ ก็จะเป็นผู้บริสุทธิ์สะอาดผ่องใสครองตนอยู่ด้วยความสุขสงบระงับตลอดชนอวสาน โดยเทศนาวิธารดังรับประทานแสดงมา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ทศบารมีธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๒๓ มีนาคม ๒๔๙๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทส ปารมิโย ทานํ สีลํ เนกฺขมฺมํ ปญฺญา วิริยํ ขนฺติ สจฺจํ อธิฏฺฐานํ เมตฺตา อุเปกฺขา อิเม ทส ธมฺมา ปารมิโยติ ฯ

วันนี้ เป็นวันอัฏฐมี ดิถีที่ ๘ สุกกปักษ์ แห่งจิตรมาส เป็นวันที่รักษาอุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย และเป็นวันฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกะคัมภีร์พระวินัย เมื่อมีการนิยมอยู่เช่นนี้ ยรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งหลายจึงมาประชุมพร้อมกันณ ที่นี้ เพื่อสดับพระธรรมเทศนา วาระนี้ จักได้นำธรรมีกถามาแสดง เพื่อเป็นเครื่องเจริญศรัทธาและความเลื่อมใส แห่งสาธุชนผู้ใคร่ในการปฏิบัติ ฯ

อันการที่สาธุชนทั้งหลายได้มาสดับธรรม ก็เพื่อได้ความรู้ในธรรมปฏิบัติ จักได้เป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติ และความปฏิบัตินั้นก็มุ่งหมายผลคือความพ้นทุกข์เป็นที่สุดวิบูลผล แต่ความที่จะเป็นไปเพื่อพ้นทุกข์นั้น ก็ต้องอบรมความปฏิบัติเป็นยารมีสัยเนื่องติดต่อกันไปตลอดกาลนาน แม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า กว่าจะได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็ได้อบรม

พระบารมีมาเป็นอเนกอนันต์นับด้วยชาติหาประมาณมิได้ แม้เราทั้งหลายมิได้มุ่งหมายเป็นถึงเพียงนั้น แต่ก็ต้องอบรมบารมีธรรม จึงจะบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ หรือแม้ในคติโลก คนจะดำเนินอยู่สถานะอันดีงามได้ ก็ต้องอาศัยอบรมคุณงามความดีเป็นพื้นปทัฏฐาน ไม่เช่นนั้นก็ไม่สามารถจะสร้างสถานะของตนให้เจริญไปได้ ความอบรมคุณธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าอบรมบารมี เมื่อบารมีมีสมควรที่จะได้เป็นไปในสถานะอย่างใด สมควรที่จะพ้นทุกข์แหวกออกจากวงล้อมแห่งทุกข์ได้เพียงใด สมควรแก่ที่จะบรรลุถึงสุขได้เพียงใด ก็ด้วยอำนาจบารมีที่ได้อบรมนั้นตามสถานะแห่งตน ๆ ฯ

บารมีนั้น เมื่อกล่าวตามนัยที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าทรงอบรมมา กำหนดไว้ด้วยธรรมเป็น ๑๐ ประการ ดังที่กล่าวว่าในเวลาที่จะตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็ด้วยใช้พระบารมีทั้ง ๑๐ นี้เสี่ยงเพื่อรบมารจนได้ชัยชนะ ฯ มารนั้น เมื่อกล่าวโดยธรรมาธิษฐานคือยกธรรมเป็นที่ตั้งก็คือกิเลสอันสะสมอยู่ในจิตอันยาศัยของบุคคลนั้นเอง ฯ คนเราเกิดมาย่อมมีกิเลสติดมาแต่กำเนิด กิเลสนั้นถ้าบุคคลไม่มีสติสัมปชัญญะรู้ตกลันด้วยวิริยะอุตสาหะแล้วปล่อยให้เป็นไปตามเรื่องของมัน มันก็จะยิ่งกำเริบเป็นตัวมาร สามารถที่จะล้างผลาญคุณงามความดีหรือสถานะแห่งตนให้ตกต่ำลงไป ต่อเป็นผู้มีคุณงามความดีพอจะต่อสู้ด้วยหมู่กิเลสมารนั้น ๆ จึงจะแหวกออกจากวงล้อมดำเนินขึ้นสู่สถานะอันดีงามได้ ฯ

บารมีธรรมนั้น แสดงไว้เป็น ๑๐ ประการ ดังอุทเทสบทที่ได้ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า "ทส ปารมิโย" บารมีธรรมทั้งหลาย ๑๐ ประการ คือ ทาน ๑ เนกขัมมะคือความออกหากจากกามารมณ์ ๑ ปัญญา ๑ วิริยะ คือความเพียร ๑ ขันติ คือความอดกลั้น ๑ สัจจะ คือความจริง ๑ อธิฏฐานะ คือความตั้งใจมั่น ๑ เมตตา คือมีเมตตาปรารถนาความสุขเพื่อผู้อื่น ๑ อุเบกขา คือความวางเฉยได้ในเมื่อกระทบต่อเหตุการณ์นั้น ๆ ๑ นี้เป็นบารมี ๑๐ ประการ ฯ

บารมี ๑๐ ประการนี้ สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงว่าเป็นบารมี ๓๐ คือ เป็นบารมีสามัญ ชั้น ๑ เป็นบารมีชั้นสูงขึ้นไปแต่ยังไม่ถึงชั้นยอดเยี่ยม เรียกว่าอุปบารมี ชั้น ๑ เป็นบารมีสูงอย่างยอดเยี่ยม เรียกปรมัตถบารมี ชั้น ๑ ฯ บารมีที่เป็นปรกติ คือยอมเสียสละด้วยอำนาจวิริยะหรือความตั้งใจ ความมีสติสัมปชัญญะแต่พอเป็นประมาณกลาง ที่กัลยาณชนคนดีจะพึงเสียสละได้ นี้เรียกว่าบารมีสามัญ ฯ บารมีสูงขึ้นไปกว่านั้น คือยอมเสียสละสุขประโยชน์ส่วนตนหรือแม้เลือดเนื้อสามารถให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นได้ หรือถึงคราวมีอันตรายที่ถูกยังคับขู่เข็ญก็ไม่ยอมเสียสละความดี ยอมเสียสละแม้เลือดเนื้อได้ หรือแม้วัตถุที่จะสละได้ด้วยยากเช่นเป็นของที่รักอย่างยิ่งก็สามารถสละได้ นี้จัดเป็นอุปบารมี เป็นบารมีชั้นสูงกว่าสามัญขึ้นมา แต่ยังไม่ถึงชั้นยอดเยี่ยม ฯ ส่วนชั้นยอดเยี่ยมนั้น คือยอมเสียสละแม้ตลอดชีวิต ไม่ยอมล่วงละเมิดคุณงามความดีที่จะนำไปในฝ่ายชั่ว แม้มีอุปสรรคเข้ามาขัดขวางถึงจะเป็นอันตรายแก่ชีวิตก็ยอมสละได้ นี้เป็นปรมัตถบารมี ฯ หรืออีกนัยหนึ่งท่านกล่าวว่า บารมีที่ทรงอบรมในชาติไกล ๆ เป็นบารมีที่ทรงอบรมในชาติใกล้ที่จะได้ตรัสรู้ เป็นอุปบารมี บารมีในพระชาติที่ตรัสรู้ เรียกว่าปรมัตถบารมี ฯ แต่เราทั้งหลายที่เป็นสามัญชน ณ บัดนี้ ก็พึงอบรมบารมีตามสมควรแก่สถานะของตน ให้มีอัธยาศัยยินดีน้อมจิตไปในบารมีนั้น ๆ ฯ

บารมีที่ ๑ คือ ทาน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่สละทรัพย์ของตนเพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลอื่นได้ อันบุคคลที่จะดำรงอยู่ได้ในโลก ก็เพราะมีทานการบริจาคแก่กันและกัน ไม่เช่นนั้นก็จะดำเนินไปไม่ได้ มารดาบิดามีเมตตากรุณาต่อบุตร อุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงดู ได้ชื่อว่าเป็นทานอย่างหนึ่ง บุตรมีกตัญญูกตเวทีทำอุปการะตอบแทนมารดาบิดา ก็ได้ชื่อว่าเป็นทานอย่างหนึ่ง คนมีวิสาสะต่อกันเอื้อเฟื้อต่อกัน เผื่อแผ่ต่อกัน ก็จัดเป็นทานอย่างหนึ่ง หรือบุคคลเห็นอำนาจประโยชน์

แห่งความที่เออเฟื่อเผื่อแผ่ว่าเป็นคุณงามความดี แม้คนไม่เกี่ยวเนื่องกันด้วยประการไร ๆ แต่เห็นว่าเป็นทางให้ความสุข เป็นการอำนวยสุขประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยสาธารณะไม่เจาะจงเพื่อให้สำเร็จผลกว้างขวาง ก็เป็นทานอย่างหนึ่ง ๆ ทานโดยลักษณะ ก็คือ อนุเคราะห์หรือบูชาคุณ นี้เป็นหลักหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง ก็คือ โดยเจาะจงหรือโดยสาธารณะ ๆ ทานนี้ท่านว่าเป็นคุณสมบัติอันสำคัญ ถ้าไม่ใช่กัลยาณชน ไม่ใช่คนที่มีอัธยาศัยอันดีงามแล้ว ยากที่จะทำได้ ทานที่เป็นไปโดยเจาะจงตามฉันที่ธรรมดาแต่งมา เช่นมารดาบิดาบำรุงบุตร บุตรตอบแทนคุณมารดาบิดา ญาติมิตรสหายอุปการะกัน อย่างนี้ไม่ค่อยสำคัญอะไรนัก เพราะว่าเป็นธรรมดาแต่งมา ต่อเมื่อแผ่ไปด้วยอำนาจจิตที่กว้างขวาง เพื่อสำเร็จประโยชน์แก่คนทั้งหลายทั่วไป นี้เป็นของยากที่บุคคลจะพึงกระทำได้ แต่ผลที่บุคคลจะได้รับก็เบาลงตามส่วนแห่งทานที่แผ่กว้างไปนั้น ท่านมีอุปมาว่า ทานที่บำเพ็ญไปโดยเจาะจงนั้น ประดุจเชือกสั้นเหนี่ยวได้มั่นกระชับได้แน่น ทานที่เป็นไปโดยทั่วไปนั้น ประดุจเชือกยาวสาวให้ถึงได้ยาก แต่ว่าให้สำเร็จประโยชน์กว้างขวาง ให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก ๆ ทานนี้ ท่านกล่าวว่าเป็นของยาก เทียบกับบุคคลผู้ต่อสู้ในสงคราม ทหารผู้จะเข้าสู้ศึกสงครามที่จะชนะได้ ก็เพราะทอดอาลัยในชีวิตของตน บุคคลที่จะบำเพ็ญทานได้ ก็เพราะกำจัดมัจฉริยะความตระหนี่ให้ขาดสูญ ไม่เช่นนั้นก็ไม่สามารถจะทำได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นแต่เพียงว่ายริยาคทานเท่านั้น เป็นอันได้ชื่อว่าได้กำจัดกิเลสที่มีในอัธยาศัยส่วนหนึ่ง คือมัจฉริยะ หรือยิ่งกว่านั้นก็คือกำจัดกิเลสคือความโลภความทะเยอทะยานที่จะได้ ทานเป็นยาที่สำคัญประการหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้ ๆ บุคคลผู้มีอัธยาศัยเออเฟื่อเผื่อแผ่ ย่อมบำเพ็ญทานได้สำเร็จเป็นกัลยาณธรรม เป็นคุณธรรมอันดีงาม เป็นเครื่องประดับอัธยาศัยอันดีประการหนึ่ง ๆ

ประการที่ ๒ ศีล คือความประพฤติปฏิบัติอยู่ในกรอบขนบธรรมเนียมความประพฤติอันดีงาม ๆ ศีลนั้นแปลว่าปกติ คืออยู่ปกติของตนไม่ไปเบียดเบียน

บุคคลอื่นให้เดือดร้อน อีกนัยหนึ่ง ศีลนั้นแปลว่าเย็น เพราะว่าบุคคลผู้มีศีลย่อมมีอัธยาศัยเยือกเย็น ไม่เป็นผู้โหดร้ายที่จะเบียดเบียนบุคคลอื่น อนึ่ง บุคคลผู้อยู่ใกล้ผู้มีศีลก็เย็นไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายว่า จะได้รับความเบียดเบียนจากผู้มีศีลนั้น อีกนัยหนึ่ง ศีล แปลว่าศิรษะ หมายความว่าเป็นยอดแห่งคุณธรรมทั้งหลาย หรือว่าเป็นพื้นเป็นที่เกิดแห่งคุณธรรมทั้งหลาย คนที่จะประพฤติดีได้ต้องมีศีลเป็นพื้น คือมีกายเป็นสุจริต มีวาจาเป็นสุจริต ประกอบด้วยใจเป็นสุจริต บุคคลแม้จะทำภายนอกให้เห็นว่าเป็นผู้มีศีล เช่นพยายามรักษากายให้ดี พยายามรักษาวาจาให้ดี แต่ใจไม่สุจริตคิดแสวงหาประโยชน์ ด้วยความโลภบ้าง ความริษยาบ้าง ด้วยความมุ่งจะได้แต่ตนบ้าง กายวาจาที่จะเป็นเครื่องหลอกลวงบุคคลก็หาสำเร็จผลตามความประสงค์ได้ไม่ ย่อมจะปรากฏกิริยากายวาจาเป็นทุจริตให้บุคคลอื่นรู้เห็น ต่อเป็นบุคคลพร้อมด้วยกายวาจาใจ คือมีใจเป็นสมุฏฐานเพื่อจะประกอบสุจริต กายก็จักเป็นสุจริต วาจาก็จักเป็นสุจริตตาม เมื่อกายวาจาใจเป็นสุจริตดังนี้แล้ว ย่อมได้ชื่อว่าผู้เย็น ไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อน มรรยาทของบุคคลนั้นก็จะงดงาม เพราะพยายามที่จะรักษากายไม่ให้ล่วงละเมิด วาจาไม่ให้ล่วงละเมิด อบรมใจให้อยู่ในกรอบแห่งความไม่ล่วงละเมิดอยู่เป็นนิตย์ เมื่อศีลความประพฤติเป็นปกติอยู่อย่างนี้แก่กล้าขึ้นเพียงไร ก็ชื่อว่าเป็นบารมีสำหรับบุคคลนั้น ทำบุคคลนั้นให้งดงามดีประณีตขึ้นไปโดยลำดับตามสถานะที่จะพึงรักษาให้เป็นไปได้ ฯ

ประการที่ ๓ เนกขัมมะ คือความเอาใจออกหากจากกามารมณ์ ฯ คนที่ยังอยู่ในเรือน อยู่ในครอบครัว ย่อมมีความห่วงใยเกี่ยวเนื่องอยู่รอบด้าน เพราะมีบุตรภรรยามิญาติมิตรสหายที่จะพึ่งพิงพาอาศัยกัน แต่การที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันอยู่นั้น มิใช่เป็นไปเพื่อความสุขอย่างเดียว ย่อมเป็นไปเพื่อความทุกข์อยู่ด้วย ในเวลาที่อยู่ด้วยกันนั้น โดยสถานะที่จิตใจไม่เหมือนกัน บางคนก็รักใคร่สนิทสนม

กันตลอดไป ไม่กระทบกระทั่ง บางคนก็อาจกระทบกระทั่งแต่กลับคืนดีกันได้ แต่บางคนก็กระทบกระทั่งเป็นอย่างร้ายถึงแตกหัก ไม่สามารถกลับคืนดีกันได้ก็มี แล้วและเก็บความโทมนัสน้อยใจไว้เป็นเครื่องระลึกให้ร้อนใจ ในภายหลังว่าไม่พอที่จะเป็นอย่างนั้น หรือว่าเขาไม่ควรจะเป็นอย่างนั้น ด้วยมองแต่โทษของบุคคลอื่น หรืออีกประการหนึ่ง ธรรมดาของสังขารย่อมมีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียนอยู่เสมอ มีความเกี่ยวเนื่องมากเป็นครอบครัวใหญ่ มีมิตรและญาติสายโลหิตมาก ก็ย่อมจะต้องกระทบกระทั่งความเดือดร้อนลำบาก ความป่วยไข้เป็นอเนกประการ ซึ่งจะต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย บางคนตาย บางคนอดอด เป็นภาระไม่รู้จักจบ ซึ่งยากแก่การที่จะหาความสุขเป็นปกติได้ และยิ่งแผ่กว้างออกไปถึงประชุมชนทั้งหลาย ที่นับว่าเป็นของเรา เป็นญาติเป็นมิตรของเรา เป็นมารดาบิดาของเรา เป็นบุตรภรรยาของเรา และเป็นผู้คุ้นเคยเป็นสหายของเรา ยิ่งนึกว่า ของเรา ๆ มากออกไปเพียงใด ก็ยิ่งมีวงความทุกข์แผ่กว้างออกไปเพียงนั้น แต่ถ้าจะกล่าวอีกแง่หนึ่ง จะมีความสุขแผ่กว้างออกไปก็ได้ แต่ทั้งสองฝ่ายก็มีความทุกข์และความสุขระคนปนกันอยู่ บุคคลย่อมมีอายุเจริญขึ้นโดยลำดับ ยิ่งมีอายุมากขึ้นเพียงใด ก็ย่อมจะแลเห็นทุกข์มากขึ้นเพียงนั้น ในสมัยที่ยังเป็นเด็กอยู่ดูเหมือนจะมีแต่ความสุขหาทุกข์มิได้เลย ในสมัยเมื่อเป็นหนุ่มเป็นสาวก็ดูมีสุขอยู่ ทุกข์ไม่ค่อยจะมี แต่พอเป็นผู้ใหญ่ปานกลางขึ้นทุกข์มาคู่อยู่กับสุขเสมอ แต่เมื่อถึงแก่เฒ่าชราแล้ว จะเห็นว่าทุกข์มากกว่าสุข เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องไปถามบุคคลอื่น เพราะแลเห็นอยู่รอบด้าน เพราะฉะนั้น เนกขัมมะ ความที่เอาจิตออกหากสละเสียจากกามารมณ์ หรือสละเสียจากการที่จะยึดถือว่าเป็นของเรา ๆ พิจารณาเห็นว่าเป็นสภาวะแห่งสังขารซึ่งจะเป็นไปเพียงนั้น ในเวลาที่สัตว์สังขารอันเป็นที่รักที่พึงใจของตนยังอยู่ ตนย่อมพลัดพรากไปก่อนก็มี หรือตนยังอยู่ สัตว์สังขารอันเป็นที่รักที่พึงใจต้องพลัดพรากไปก่อนก็มี เนกขัมมะความเอาใจออกหากนี้คือปลีกตัวอยู่เพื่อความสุขเป็นสันติสงบระงับ ไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย เนกขัมมะนั้น ท่านมุ่งหมายอย่างสูงคือการสละออกบรรพชา คือละเคหาเหย้าเรือน

ตัดกังวลด้วยประการทั้งปวง ดังที่พระพุทธเจ้าพิจารณาว่า ฆราวาสนี้เป็นที่คับแคบนัก เป็นทางมาแห่งธุลี บรรพชาเป็นช่องว่างทางปลอดโปร่งเพื่อแสวงหาปัญญาอันสูงได้ เพื่อแสวงหาความบริสุทธิ์ได้ เพราะฉะนั้น เนกขัมมะนี้ จึงเป็นบารมีอีกประการหนึ่ง ฯ

ประการที่ ๔ ปัญญา ความรอบรู้เหตุผลด้วยประการนั้น ๆ ฯ บุคคลเกิดมาย่อมมีปัญญาติดมากับตน มากบ้าง น้อยบ้าง ปานกลางบ้าง ด้วยอำนาจกุศลอกุศลที่ได้อบรมมานั้นชื่อว่าสหชาติปัญญา ปัญญาติดมาแต่กำเนิด แต่ก็ต้องอาศัยปัญญาเป็นเครื่องอบรมประกอบ จึงสามารถเจริญยิ่งขึ้นไป บุคคลแม้มีมูลปัญญาดี แต่ขาดการอบรมศึกษา ก็ไม่เป็นไปได้ถึงไหน บุคคลแม้มีปัญญาทรามแต่ได้รับการอบรมศึกษาดี ก็อาจเจริญขึ้นได้ แต่ถ้าดีพร้อมทั้งสองสถาน ทั้งปัญญาเดิมและได้รับอบรมดี ก็ย่อมจะมีความเจริญด้วยปัญญายิ่งขึ้น และปัญญานั้นยังจะต้องมีปัญญาที่ใช้การได้ คือมีความรู้แล้วมีความสามารถที่จะประกอบกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จผล หรือเป็นบุคคลที่รักษาตนรอดด้วยปัญญา คือรู้จักผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษแล้ว ไม่ฝ่าฝืนทำผิดทั้งที่ตนรู้อยู่ว่าเป็นผิด ประกอบกิจที่ชอบ ไม่ยอมละสถานะอันดีงามเสีย เพราะรู้ด้วยปัญญาของตนว่า อย่างนั้นเป็นผิดเป็นชอบแล้วดำรงอยู่ในสถานะที่ชอบเสมอ ปัญญานี้เป็นเครื่องชี้เหตุผลให้เห็นโดยประจักษ์ ดังที่แสดงไว้ว่า ความรู้จักเหตุ เช่นรู้จักว่า นี้เป็นเหตุแห่งสุข นี้เป็นเหตุแห่งทุกข์ ความรู้จักผลว่า สุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ความรู้เหตุผล ดังมีมา สามารถให้ปฏิบัติในทางที่ถูกที่ชอบ และหลีกเลี่ยงจากการปฏิบัติในทางที่ผิด เป็นเครื่องที่จะช่วยทาน ศีล เนกขัมมะ เหล่านั้นให้เป็นไปด้วยดี เพราะบุคคลที่จะบำเพ็ญทานด้วยพิจารณาเห็นผลให้สำเร็จกว้างขวางก็ด้วยปัญญาที่รู้จักเลือกในทางที่จะบริจาค บุคคลที่จะรักษาศีลให้เป็นไปดีเป็นไปชอบ ก็เพราะมีปัญญาคัดเลือกในส่วนที่ดีที่ชอบ เป็นสุจริตทุจริต เห็นผลประจักษ์ได้ด้วยตนเอง บุคคลที่จะเอาใจออกหากจากกามารมณ์ได้ ก็เพราะมีปัญญา

พิจารณาเห็นโทษ และมีปัญญาพอที่จะเสียสละและเอาใจออกหากจากสัตว์และสังขารเหล่านั้น ปัญญาย่อมจัดสรรให้รู้ดีชั่ว ด้วยประการฉะนี้ จึงเป็นบารมีสำคัญยิ่งประการหนึ่ง ฯ

ประการที่ ๕ วิริยะ ความกล้าหาญยากยั่นเพื่อจะให้สำเร็จกิจที่มุ่งหมาย ฯ วิริยะคือความเพียรต้องมีความกล้าเป็นเครื่องประกอบ เพราะกิจการทั้งหลายย่อมมีอุปสรรค ความขัดข้องยากจะสำเร็จผล ย่อมมีอยู่ ถ้าบุคคลไม่มีความกล้าก็ไม่สามารถจะฟันฝ่าอุปสรรคนั้น ๆ ไปได้ เพราะฉะนั้นวิริยะความเพียรจึงต้องมีลักษณะเป็นผู้กล้าหาญพอที่จะฟันฝ่าข้อขัดข้องเหล่านั้นให้สำเร็จลุล่วงไป ความเพียรที่เป็นไปโดยชอบ ท่านแสดงไว้โดยลักษณะเป็น ๔ คือ เพียรระวังไม่ให้อกุศลความชั่วอันยังไม่มีมีขึ้น หรือยังไม่เคยทำก็ไม่กระทำลง ระวังอยู่เป็นนิตย์ นี้เป็นลักษณะ ๑ เพียรเพื่อจะละอกุศลความชั่วอันเคยมีอยู่แล้ว คือเคยทำอยู่แล้วนั้นให้หมดไป คือรู้ว่าชั่วแล้วไม่ทำอีก นี้เป็นลักษณะ ๑ เพียรเพื่อจะอบรมคุณงามความดี อันยังไม่มีให้มีขึ้น กุศลใดยังไม่เคยทำก็สนใจทำ พยายามให้มีขึ้น นี้เป็นลักษณะ ๑ เพียรรักษาคุณงามความดีอันมีอยู่แล้ว ให้ดำรงอยู่ ไม่ให้สูญสลายไปเสีย กิจการจะได้ก้าวหน้าทวีเจริญยิ่งขึ้นไป นี้เป็นลักษณะ ๑ ความเพียรทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นความเพียรชอบ ควรประกอบให้มีในตน จัดเป็นบารมีธรรมอีกประการหนึ่ง ฯ

บารมีธรรมทั้ง ๕ ประการ ดังได้แสดงมานี้ ย่อมมีความเกี่ยวเนื่องกันเป็นไป บุคคลที่จะมีอัธยาศัยเออเฟื้อเผื่อแผ่บริจาคทานได้สะดวก ก็เพราะมีอัธยาศัยไม่คิดประทุษร้ายบุคคลอื่น ไม่สามารถจะประกอบทุจริต เป็นส่วนสนับสนุนให้ทานเป็นไปดี และทานนั้นย่อมจะต้องมีความได้มาเป็นทุนจึงจะมีเสียสละได้ ถ้าศีลไม่บริสุทธิ์อยู่ ก็จะได้มาโดยทางที่ไม่ชอบ บริจาคทานก็ไม่บริสุทธิ์ ต่อมีความประพฤติเป็นสุจริตอยู่ ทรัพย์ได้มาโดยชอบ ทานย่อมบริสุทธิ์เป็นอันดี มีอานิสงส์

อันยิ่งใหญ่ บุคคลที่จะบำเพ็ญทาน บำเพ็ญศีลก็ได้ เพราะมีเนกขัมมะเอาใจออกหากจากสัตว์และสังขารที่รักที่พึงใจนั้น ๆ ได้ ไม่ค่อยจะยึดมั่นว่าเป็นของเรา ๆ เสมอไป มีอัชฌาศัยยอมเสียสละได้ ดำรงอยู่ในสุจริตเสมอไม่เปลี่ยนแปลงคืนคลาย ซึ่งจะรู้จักผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษ รักษาทานศีลเนกขัมมะให้เป็นไปชอบดี ก็เพราะมีปัญญารู้จักผิดชอบชั่วดี บาปบุญคุณโทษเป็นสมุฏฐาน และต้องมีวิริยะความกล้าหาญยากยั่น พอที่จะประคองปัญญาให้เป็นไปโดยชอบ คือรู้ว่าผิดแล้วไม่ยอมฝ่าความผิดไปทั้งที่รู้อยู่ พยายามกล้าพอที่พ้นฝ่าอุปสรรคเป็นไปในทางชอบเสมอเป็นนิจกาล ฯ ในวาระนี้ จักวิสัชนาเพียงบารมี ๕ ประการดังที่ได้วิสัชนามาแล้วนี้ ส่วนบารมีเป็นลำดับไป จักได้วิสัชนาในวาระหลังบารมีทั้ง ๕ ประการ มีอรรถาธิบายดังวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ทศบารมีธรรม

กัณฑ์ที่ ๒

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๓๐ มีนาคม ๒๔๘๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ทส ปารมิโย ทานํ สีลํ เนกฺขมฺมํ ปญฺญา วิริยํ ขนฺติ สจฺจํ อธิฏฺฐานํ เมตฺตา อุเปกฺขา อิเม ทส ธมฺมา ปารมิโยติ ฯ

วันนี้ เป็นวันบุรณมี คือเพ็ญ แห่งจิตรมาส เป็นวันที่รักษาอุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย และเป็นวันฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกะคัมภีร์พระวินัย เมื่อมีการนิยมอยู่เช่นนี้ยรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งหลายจึงมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นี้ เพื่อสดับพระธรรมเทศนา วาระนี้จักได้นำธรรมิกถามาแสดง เพื่อเป็นเครื่องเจริญศรัทธาและความเลื่อมใส แห่งสาธุชนผู้ใคร่ในการปฏิบัติ ฯ

อันการที่สาธุชนทั้งหลายได้มาสดับธรรมเพื่อให้เกิดความรู้แล้วนำไปปฏิบัติ โดยสมควรแก่ความรู้นั้น ได้ชื่อว่าบำเพ็ญคุณงามความดีให้เจริญขึ้นโดยลำดับ การอบรมคุณงามความดีนั่นแล ถ้าเป็นไปอย่างยิ่งยวด ก็ได้ชื่อว่าบารมี ฯ บารมี แปลว่า ธรรมอันยิ่งยวด คือ พยายามที่จะอบรมก่อสร้างให้เป็นไปอย่างจริงจัง แต่อันที่จริงบุคคลทุกคนที่เป็นไปอยู่ในโลกนี้ ซึ่งจักดำรงตนไว้ในความสุขได้ หรือจะยกตนให้มีสถานะยิ่งขึ้นได้ หรือเป็นผู้รอบคอบที่จะประกอบตนอยู่ในความสุข หลีกหนีจากความทุกข์ได้ เหล่านี้ล้วนได้ชื่อว่า บำเพ็ญบารมี ฯ ทุกคนในโลก

ต้องบำเพ็ญบารมี ไม่เช่นนั้นจะเป็นคนดีไม่ได้ บารมีที่กล่าวนี้เป็นไปตามฐานะของบุคคล แต่เป็นไปด้วยวิริยะอุตสาหะ ไม่ใช่ความย่อท้อ ไม่ใช่ความเฉื่อยชา ไม่ใช่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความเกียจคร้าน นี้แหละชื่อว่าอบรมบารมี ฯ

บารมีนี้ ๑๐ ประการ ท่านกล่าวว่าเป็นพระบารมีที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมาแล้ว พระปัจเจกพุทธะ พระสาวก พระอรหันตขีณาสพ ก็ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยยิ่งหย่อนกว่ากัน ฯ แต่เราทั้งหลายแม้จะเป็นผู้ไกลฐานะเช่นนั้นก็ดี ก็จำต้องบำเพ็ญบารมีโดยสมควรแก่ตนๆ เท่ากัยได้ก่อสร้างรากฐานให้ก้าวหน้าขึ้นสู่ความสุข ให้ไกลจากความทุกข์ และในที่สุดก็จะถึงซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้ ฯ บารมีที่จำแนกไว้ ๑๐ ประการนั้น ในวันก่อนได้วิสัชนามาแล้ว ๕ ประการ คือ (๑) ทานการเออเฟื้อเผื่อแผ่สละพัศดุของตนให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น นี้คือความเป็นผู้มีอัธยาศัยเออเฟื้อเผื่อแผ่สามารถสละความสุขแก่ผู้อื่น ไม่มุ่งหมายแต่ความสุขเฉพาะตน เป็นบุคคลที่มีอัธยาศัยกว้างขาง จัดเป็นบารมีอย่างหนึ่ง ฯ (๒) ศีล การรักษากายวาจาให้เป็นสุจริตเรียบร้อยปราศจากโทษที่จะพึงตรหา นี้ให้ดำรงอยู่ในสถานะอย่างไร รักษาศีลสมตามสถานะอย่างนั้น ไม่เป็นคนปราศจากศีล ไม่เป็นคนไม่มีศีล ชนชั้นสามัญรักษานิจศีล ศีล ๕, อุยาสกอุยาสิกาการักษาอุโบสถศีล หรืออย่างสูงขึ้นไปถึงศีล ๑๐, สามเณรรักษาศีล ๑๐ และมีนาสนังคะและองค์แห่งทัณฑกรรมเป็นเครื่องประกอบ, ภิกษุรักษาปาฏิโมกขสังวรศีลตามสถานะของตนให้เป็นไปดี, จัดเป็นบารมีสำหรับตนอย่างหนึ่ง ฯ (๓) เนกขัมมะ คือความออกหากจากกามารมณ์ ไม่ติดแน่นอยู่ในกามารมณ์ ด้วยรู้ชัดว่าความที่ประจวบกับสัตว์และสังขารเป็นที่รักนั้น มีความที่จะต้องสูญสลายไปเป็นธรรมดา มีความที่จะต้องพลัดพรากจากกันเป็นธรรมดา แล้วและมีใจปล่อยวางได้ เอาใจออกหาก และตลอดถึงสละเพศคหฤหัส์ออกบรรพชา นี้เป็นบารมีอย่างหนึ่ง (๔) ปัญญาความรอบรู้อันชอบด้วยเหตุผล อาศัยปัญญาเป็นเยื่องต้นที่ติดมากับตน แล้วอบรมก่อสร้างปัญญาให้เจริญขึ้นโดยลำดับ พยายามจะรู้ พยายามที่จะพิจารณาเหตุผล รู้ว่าอะไรเป็น

เหตุแห่งสุข รู้ว่าอะไรเป็นเหตุแห่งทุกข์ แล้วและปฏิบัติสมความรู้ ให้ความรู้คุ้มครองตนให้ดำเนินไปในฝ่ายแห่งความสุข หลีกจากเหตุแห่งทุกข์ ดำเนินอยู่ในเหตุแห่งความสุขด้วยอำนาจแห่งปัญญา นี้เป็นบารมีอย่างหนึ่ง ๆ (๕) วิริยะ ความกล้าหาญยากยั่นด้วยความแกล้วกล้า เพื่อให้สำเร็จผลที่มุ่งหมาย ประคองปัญญาให้เป็นไปโดยชอบ ไม่ยอมทำความผิดทั้งรู้ สามารถพ้นผ่านอุปสรรคให้ลุล่วงไป นี้เป็นบารมีอย่างหนึ่ง ๆ บารมี ๕ ประการนี้ ในวันธรรมสวนะก่อนได้วิสัชนามาแล้ว แต่วันนี้เพื่อเชื่อมอนุสนธิติดต่อกับบารมีอีก ๕ ซึ่งจะพรรณนาโดยลำดับไป ๆ

ประการที่ ๖ ขันติ ความอดทน ๆ ขันตินี้เป็นประการสำคัญยิ่งในบารมีประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าที่สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้ ก็ด้วยอำนาจขันติความอดกลั้นพ้นผ่านอุปสรรคนั้นๆ ไม่ย่อท้อต่อทนได้ทุกประการทุกประเภท ขันติความอดทนนี้ย่อมให้สำเร็จผลที่มุ่งหมายแม้เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ทรงส่งสาวกไปประกาศพระศาสนาในที่ต่าง ๆ ก็ได้ยกขันติเป็นคุณธรรมเป็นประการสำคัญ ซึ่งจะเป็นเครื่องให้สำเร็จกิจที่ประสงค์ในการที่เผยแผ่การพระศาสนา ในการที่จะปฏิบัติด้วยตนให้สำเร็จลุล่วงไป ๆ ขันตินั้นมีประเภทเป็น ๓ คือ อดทนต่อความลำบากตรากตรำด้วยวิริยะอุตสาหะ ไม่นึกถึงว่า หนาวนัก ร้อนนัก เวลาเย็นนักแล้ว ดังนี้ สามารถที่จะต่อสู้เพื่อให้กิจการนั้น ๆ สำเร็จลุล่วงไปด้วยความดีความชอบ ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความเกียจคร้าน ตรงกันข้ามกับบุคคลที่มีความเกียจคร้านอ้างเสียว่า หนาวนัก ร้อนนัก หรือเวลาเย็นนักแล้ว ย่อมไม่ประกอบกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่มีทางที่จะล่วงพ้นทุกข์ไปได้ นี้เป็นลักษณะแห่งขันติ ประเภท ๑ ๆ ประการที่สองอดทนต่อทุกข์ยากอันเกิดในตน ด้วยโรคภัยไข้เจ็บก็ดี ด้วยประสบอันตรายต่าง ๆ ก็ดี มีความอดทนต่อความเจ็บไข้ทุกขเวทนา หรืออันตรายนั้น ๆ ไม่เป็นคนอ่อนแอจนเกินไป มีขันติอดกลั้นได้ ๆ ขันติทั้ง ๒ ประเภทนี้ ยังเป็นขันติโดยอ้อม ยังไม่ใช่ขันติโดยตรง ๆ ขันติโดยตรงนั้น ประสงค์ความอดทนต่อความเจ็บใจ

คือ มีบุคคลอื่นมากระทบกระทั่งให้เกิดความขุ่นหมองขึ้น อันบุคคลที่เกิดมาในโลกย่อมมีอัธยาศัยไม่เหมือนกัน แม้บุคคลมุ่งกระทำคุณงามความดี ไม่กระทำความกระทบกระทั่งแก่บุคคลอื่นด้วยประการใดเลย ก็ยังมีบุคคลอื่นแลเห็นในทางตรงกันข้าม เห็นว่าเป็นการแข่งขันเพื่อจะดีไปกว่าเขาก็มี เห็นว่าเมื่อบุคคลนั้นเจริญไปอย่างนั้นแล้ว ประโยชน์ของเขาจะเสียไปก็มี แล้วและคิดคดร้อนหรือทำความกระทบกระทั่งขัดข้องด้วยประการใดประการหนึ่ง จนถึงคิดประหัตประหารทำลายเสีย ซึ่งเขาเห็นว่าเป็นเครื่องขัดขวางของเขา แต่อีกฝ่ายหนึ่งไม่ทราบด้วยประการใด ๆ ก็มี เมื่อบุคคลมามีการกระทบกระทั่งด้วยเหตุการณ์นั้น ๆ เพราะอัธยาศัยไม่ถูกกัน หรือเพราะความริษยานานาประการก็ดี มีขันติอดกลั้นได้ ไม่ทำความขัดข้องขุ่นใจ แม้ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคประกาศพระศาสนาเพื่อสำเร็จประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลาย ก็ยังมีผู้เห็นว่าเป็นเครื่องบั่นทอนสุขประโยชน์ของเขา ถึงว้างคนประทุษร้ายกระทำอันตราย หรือกล่าววาจาหยาบร้ายก็มี ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนพระอานนทเถรเจ้าว่า เรานั้นเป็นประดุจคชสารผู้เข้าสู่สงคราม ย่อมจะต้องอดทนต่อสรรพศาตราอาวุธอันมาแต่ทิศ อันธรรมดาในโลก คนชั่วมีมาก เราเป็นคนดีก็ต้องพยายามต่อสู้ด้วยความดีของตน ไม่ต่อสู้ด้วยความชั่ว ไปประหัตประหารตอบแทนเขา แต่ตอบแทนด้วยความอดกลั้นด้วยความไม่น้อยใจ ด้วยความระงับไว้ เขาเหล่านั้นก็จะเสื่อมไปเอง ดังมีเรื่องว่าพราหมณ์ผู้หนึ่งเธอว่าร้ายด่าพระตถาคตเจ้าด้วยประการต่าง ๆ นานา แต่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากลับตรัสด้วยพระวาจาอันอ่อนหวาน และปราศรัยถามกับพราหมณ์ผู้นั้นว่า ท่านว่ามีแขกมาหาท่าน และท่านต้อนรับด้วยเครื่องต้อนรับแขกมีประการต่าง ๆ แต่แขกผู้นั้นไม่รับเครื่องต้อนรับของท่าน วัตถุสิ่งของนั้นจักเป็นของใคร ฯ พราหมณ์นั้นทูลว่า วัตถุของนั้นต้องเป็นของเจ้าของเดิม เพราะเขาไม่รับความต้อนรับของตน ฯ สมเด็จพระทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสว่า นี่ก็เช่นเดียวกัน วาจาหยาบคายร้ายกาจอันท่านกล่าวนั้น เราก็ไม่รับของท่าน ไม่ถือเป็นกิจอันเราจะพึงกระทำตอบแทน ฯ พระองค์มีขันติอดกลั้นด้วยประการ

ฉะนั้น ๆ แต่เราทั้งหลายไม่เป็นดังอย่างนั้น ก็จงพยายามอดกลั้นด้วยพิจารณาแสวงหาในทางที่ดีที่ชอบ อย่าคิดประกอบในทางชั่วร้ายเป็นเครื่องตอบแทน มีขันติความอดกลั้นอยู่ พิจารณาให้รอบคอบว่า คนนั้นริษยาเรา ประทุษร้ายเรา เขามีคุณงามความดีอันใดที่เราจะพึงเคารพนับถือ ถือเป็นคติได้ด้วยประการใดประการหนึ่ง หรือเขามีคุณงามความดีต่อเราในกาลอื่นในขณะอื่นด้วยประการไร ๆ พิจารณาแสวงหาความดีของเขาดังนี้ ก็จักเป็นเครื่องอดกลั้นได้ เมื่อพิจารณาไม่เห็น ก็พึงพิจารณาต่อไปว่า นั่นเป็นเรื่องของเขาเอง ธรรมดาคนย่อมมีจิตใจไม่เหมือนกัน เมื่อเขาเห็นไปอย่างหนึ่ง แต่เราไม่เป็นอย่างนั้น ก็ไม่ควรจะนำพา หรืออีกอย่างหนึ่งไม่มีทางที่จะพิจารณาโดยประการอื่น ก็พึงพิจารณาถึงกัมมัสสกตาญาณ คือ ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน เราคงจะเป็นคนที่เคยทำอนัตถพินาศแก่เขาไม่ครั้งใดก็ครั้งหนึ่ง ในบุรพชาติไม่ชาติใดก็ชาติหนึ่ง จึงเป็นเครื่องสยบสนองให้เขาคิดมุ่งร้ายต่อเรา ไม่มีเมตตากรุณาต่อเรา ความมีขันติอดกลั้นได้ด้วยประการนั้น ๆ ย่อมเป็นยามีธรรมที่จะสร้างเราให้เป็นผู้เจริญด้วยคุณงามความดี เพราะว่าเมื่อเหตุการณ์ไม่พอที่จะเป็นการอันชั่วร้ายหรือถึงอนัตถพินาศ ก็จะสงบระงับอยู่เพียงนั้น ไม่ก่อความยาวสาวความยืดต่อไป ขันติความอดกลั้น ย่อมเป็นเหตุให้สำเร็จผลดังนี้ จึงจัดเป็นยามีประการหนึ่ง ฯ

ประการที่ ๗ สัจจะ คือ ความจริง ฯ สัจจะ ความจริงนี้ มีอธิบายได้หลายนัย บุคคลรักษาวาจาสัตย์ ไม่ล่วงละเมิด กล่าวตรงตามความจริงเสมอ ดังนี้ได้ชื่อว่า เป็นสัจจะประการหนึ่ง ฯ ความตั้งใจจริง คือ ตั้งใจว่าจะทำอะไรแล้วทำจริง แม้จะมีอุปสรรคขัดข้องด้วยประการไร ๆ ก็ไม่ยอมละความตั้งใจจริงนั้น นี้เป็นสัจจะอีกประการหนึ่ง ฯ หรือความจริงในตนมีอยู่อย่างไร ยกเอาความจริงนั้นขึ้นตั้งปฏิญญาให้บุคคลอื่นเห็นว่าตนมีสัจจะอย่างนั้น คงจะไม่กล้ากระทำการชั่วร้ายด้วยประการอื่น ๆ เป็นแน่ เพราะมีสัจจะเป็นหลักฐานเป็นพยานอยู่ สัจจะในที่นี้ก็คือความจริง แต่ความจริงซึ่งจะเป็นยามีได้นั้น ต้องเป็นความจริงที่ดี ไม่ใช่ความจริงที่ไม่ดี ไม่ใช่ความจริงที่ชั่วร้าย เช่นบุคคลผู้หลงผิดไปทำ

ปฏิญญาเพื่อจะทำความประทุษร้ายแก่บุคคลหมู่หนึ่งคณะหนึ่งโดยไม่รู้ ภายหลังรู้เข้าไม่ยอมถอนความคิดนั้น ถือว่าได้ปฏิญญาไปแล้ว ดังนี้ไม่เป็นความจริงที่พึงปรารถนา ปฏิญญาด้วยความเข้าใจผิดที่จะทำความชั่วร้าย ดังนี้ไม่ใช่สัจจที่พึงรักษา เพราะไม่เป็นประโยชน์และเป็นโทษ ไม่เป็นที่พึงปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย แม้วาจาที่จะกล่าวถึงเป็นวาจาจริง แต่ไม่สำเร็จประโยชน์และนำโทษให้เกิดแก่บุคคลอื่น ก็ไม่ควรกล่าว ดังพระพุทธภาษิตที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวาจาเป็นสุภาษิตว่า "พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่กล่าววาจาซึ่งเป็นคำเท็จเลย กล่าวแต่วาจาที่เป็นคำจริงเสมอ แม้วาจาที่เป็นจริงอย่างนั้น แต่เป็นคำที่หาประโยชน์มิได้ และเป็นโทษแก่บุคคลอื่น พระตถาคตก็ไม่กล่าวคำเช่นนั้นเลย อนึ่ง ถึงวาจาจริงและมีประโยชน์ แต่ประโยชน์นั้นไม่เป็นธรรม เป็นประโยชน์ที่เป็นทางทุจริต ดังนี้แล้วก็ไม่ใช่วาจาที่ตถาคตจะพึงกล่าว ต่อวาจานั้นเป็นคำจริงด้วย มีประโยชน์ด้วย และประโยชน์นั้นก็เป็นธรรมด้วย แม้อย่างนั้นก็จะต้องพิจารณากาลอันสมควรที่จะกล่าว ถ้ากล่าวในกาลอันไม่สมควรอาจไร้ผลไปก็ได้ แต่ซึ่งจะถูกใจบุคคลผู้พึงหรือไม่ถูกใจนั้นไม่ถือเป็นประมาณ ควรถือแต่ว่าคำนั้นจริง มีประโยชน์เป็นธรรม และเป็นการสมควรที่จะกล่าว และอาจจะสำเร็จประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลายได้" ฯ อนึ่ง ความจริงที่บุคคลมีความตั้งใจให้เป็นไปโดยชอบ ประกอบด้วยประโยชน์พิจารณาโดยรอบคอบแล้วรักษาความจริงนั้นให้มั่นคงอยู่ ดังนี้ชื่อว่าเป็นความจริงที่พึงปรารถนา เพราะฉะนั้น พระวังคีสเถระจึงกราบทูลในที่เฉพาะพระพักตร์พระยรมศาสดาว่า "สจฺเจ อตฺเถ จ ธมฺเม จ อถ สนฺโต ปติฏฺฐิตา" แปลว่า สัปบุรุษทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในความสัตย์ที่เป็นประโยชน์ด้วย เป็นธรรมสุจริตด้วย ฯ สัจจะนี้จัดเป็นยาดีอย่างหนึ่ง ฯ เพราะเป็นคุณงามความดีก่อให้เกิดประโยชน์ ฉะนั้น บุคคลจะกล่าววาจาใด จงพิจารณาให้รอบคอบ กล่าวแต่วาจาที่จริงมีประโยชน์และเป็นธรรมสุจริต และการอันใดที่ได้ตั้งจิตจะกระทำและได้พิจารณาโดยรอบคอบแล้ว กิจที่ตั้งใจกระทำนั้นเป็นคุณงามความดีไม่มีโทษที่บัณฑิตจะพึงติเตียนได้

ดังนี้แล้วจงกระทำกิจการนั้นให้ลุล่วงตลอดรอดฝั่งไป หรือเมื่อมีอะไรซึ่งเป็นความจริงในตนมั่นคงอยู่ จงถือความจริงนั้นเป็นสัจจบารมี อธิษฐานเพื่อตั้งเป็นความสัตย์ให้เกิดประโยชน์ในการปฏิญญานั้น นี้ชื่อว่าเป็นสัจจบารมี จึงจัดเป็นบารมีประการหนึ่ง ฯ

ประการที่ ๘ อธิฏฐานะ ความตั้งใจมั่น นี้ก็เนื่องมาจากสัจจะนั่นเอง ฯ อธิฏฐานะความตั้งใจมั่น คือ ตั้งใจแน่วแน่ไม่ถอนความตั้งใจ เมื่อได้ตั้งใจเป็นสัจจะแล้ว แม้จะมีอุปสรรคความขัดข้อง แม้จะมีอันตรายนานาประการ ก็มุ่งอยู่ด้วยประการนั้น ๆ หรือความตั้งใจมั่นเพื่อให้สำเร็จผลที่มุ่งหมายไม่ถอนความตั้งใจนั้นเลย ดังมีพระพุทธภาษิตที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงจากทุรงคมหาประธานความเพียรอันประกอบด้วยองค์สี่ว่า "แม้เนื้อเลือดจะแห้งเหือดไป จะเหลือแต่หนังกับกระดูกก็ตามที ถ้าเรายังไม่ลุถึงที่สุดแห่งกิจที่มุ่งหมายนี้ อันจะสำเร็จได้ด้วยความเพียรของชาติชาย ด้วยความยากยั่นของชาติชาย ด้วยความก้าวหน้าของชาติชายแล้ว เรายังไม่ลุถึงที่สุดนั้นแล้ว จักไม่ละความเพียรเสียเลย" หรือถ้าจะกล่าวโดยเป็นสาธารณะทั่วไปว่า สิ่งใดที่มนุษย์ทำได้ และสิ่งนั้นเป็นคุณงามความดี เรายังไม่ลุสิ่งนั้นแล้ว จักไม่ละความเพียรเสียเลย จักพากเพียรกระทำไปด้วยวิริยะอุตสาหะ ความยากยั่นไม่ท้อถอย นี้คืออธิฏฐานะความตั้งใจมั่น คือ ความอธิษฐานใจนั้นเอง อธิษฐานว่าจะทำอย่างไรแล้ว ก็รักษาความจริง รักษาความมั่นคงนั้นให้ดำรงอยู่ อธิฏฐานบารมีนี้เป็นเครื่องช่วยวิริยบารมี เป็นเครื่องช่วยสัจจบารมีให้แน่นหนามั่นคง ไม่คลอนแคลน จัดเป็นบารมี อีกประการหนึ่ง ฯ

ประการที่ ๙ เมตตา คือ ความปรารถนาความสุขเพื่อผู้อื่น ฯ อันธรรมดาบุคคลในโลก หรือแม้สรรพสัตว์ซึ่งมีชีวิตจิตใจครอง ต่างปรารถนาความสุข เกลียดทุกข์ด้วยกันทุกถ้วนหน้า และเราก็เป็นผู้มีฉันทะอัธยาศัยปรารถนาสุขเสมอเหมือนกับบุคคลทั้งหลายไม่ต่างกันเลย เพราะฉะนั้น ถ้าหาก

ว่าเราจะคิดเพียงว่าปรารถนาสุขเพื่อตน แล้วคนอื่นจะเป็นอย่างไรก็ช่าง ดังนี้แล้วก็ไม่เป็นธรรม เพราะจะเป็นเครื่องเบียดเบียนบุคคลอื่น ๆ เมตตาคือเจตนาที่คิดสนิทสนมมีความรักใคร่เห็นสุขเห็นทุกข์ของบุคคลอื่นเสมอกับตน พยายามที่จะเผื่อแผ่เฉลี่ยความสุขแก่บุคคลอื่นอยู่ เมตตานั้นแผ่ไปได้เป็น ๒ นัย นัยหนึ่งแผ่ไปโดยเจาะจง คือ มีเมตตาลงไปตรง ๆ มีความรักใคร่เมตตาเอ็นดูต่อใคร ๆ แล้วปรารถนาความสุขต่อผู้นั้น ประคุณมารดาบิดามีความรักใคร่บุตร บุตรตอบแทนสนองพระคุณรักใคร่บิดามารดา นี้ชื่อว่าเป็นอาทิสผรณาแผ่ไปโดยเจาะจง ความแผ่ไปโดยเจาะจงนี้ไม่เป็นประการสำคัญนัก เพราะเป็นของที่ธรรมดาแต่งมา ไม่เป็นของประหลาดอันใด แต่ส่วนที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจง แผ่ไปต่อสรรพสัตว์ไม่มีประมาณ ดังที่แสดงไว้ในอัปปมัญญาพรหมวิหารว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ ตถา ทุติยํ ตถา ตติยํ ตถา จตุตฺถึ” แปลว่า มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศที่หนึ่ง ทิศที่สอง ทิศที่สาม ทิศที่สี่ ก็เหมือนกัน คือแผ่ทั่ว ๆ ไปทุกทิศ ตลอดทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ตลอดทั่วภพหรือสัตว์วิสัยทั่วโลกทั้งปวง แผ่ไปด้วยเมตตาไม่มีประมาณ ขอให้สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีเวร เป็นผู้ไม่มีภัย เป็นผู้ไม่มีความพยาบาท ยริหารตนให้เป็นสุขเถิด แผ่ไปโดยไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณฉะนี้ นี้เป็นไปด้วยน้ำใจที่มีเมตตาเป็นอัปปมัญญา เป็นข้อมุ่งหมายในพระพุทธศาสนา นี้และเป็นที่แสดงอย่างชัดแจ้งว่าพระศาสนาเป็นสวากขาตธรรม ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว เพราะไม่โอนเอียงเป็นอคติต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เห็นสัตว์โลกเป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตาย มีความปรารถนาสุขเกลียดทุกข์สมอกับตนทุกถ้วนหน้า ความแผ่ไปดังนี้แลเป็นของอัศจรรย์ มีด้วยอัปปมาณ เมตตายิ่งแผ่กว้างออกไปเพียงใด ก็ย่อมสำเร็จประโยชน์แพร่หลายออกไปเพียงนั้น บุคคลที่เป็นไปอยู่ในโลกยังเบียดเบียนกันอยู่ ก็เพราะมีจิตเมตตาไม่เป็นไปทั่วถึง หรือแม้บุคคลที่ใกล้เคียงกัน ยังมีวิยาเบียดเบียนกันอยู่ ก็เพราะขาดเมตตาต่อกันและกันนั้นเอง ถ้าทุกคนหรือโดยมากต่างมีเมตตาต่อกันแล้ว ความสุขก็จะแผ่กว้างออกไปไม่มี

ของเขตเป็นเครื่องกระทบกระทั่ง เมตตาย่อมนำให้เกิดสุขด้วยประการฉะนี้ จึงมีคำที่มหาบัณฑิตกล่าวไว้ว่า "โลโกปตฺถมฺภิกา เมตฺตา" เมตตาย่อมค้ำจุนโลกไว้ ฯ โลกย่อมมีสุขได้ก็ด้วยอำนาจเมตตา แม้จะไม่ทั่วถึงยังมีเมตตาอยู่ด้วยกันโดยมาก จึงเป็นสุขอยู่ ถ้าโลกปราศจากเมตตาต่อกันและกันแล้วจะหาความสุขมิได้เลย เพราะฉะนั้น เมตตาจึงเป็นยารมีอันสำคัญ อีกประการหนึ่ง ฯ

ประการสุดท้าย (ที่ ๑๐) อุเบกขา ความวางเฉย ฯ ความวางเฉยนี้มีลักษณะเป็นหลายประการ นัยหนึ่ง ตนอบรมคุณงามความดีมาเป็นอันมาก ย่อมมีคนนิยมนับถือ มียู้ยกย่องสรรเสริญเกิดเป็นเกียรติ เป็นยศ เป็นบริวารขึ้น ถ้าไม่มีอุเบกขาความวางเฉยอยู่ก็จะเกิดพึงเพ้อเห่อเหิมเมาไปด้วยอำนาจโลกธรรม ก็จักเป็นเหตุให้เสียยารมีอันได้บำเพ็ญมาแล้วกลายเป็นความเมาไป ฯ อีกประการหนึ่ง ความบำเพ็ญคุณงามความดีนั้นย่อมมีความกระทบกระทั่งอยู่รอบด้าน บางคราวก็ถึงกับต้องปริเทวะเพราะเหตุนั้น ๆ เพราะความกระทบกระทั่งที่ไม่สำเร็จผล ถ้าไม่มีอุเบกขาความวางเฉยได้ ก็จะเกิดโทมนัสเข้าครอบงำใจเสียทางแห่งยารมี ๆ ความอุเบกขานี้ คือ ความวางเฉยในเมื่อกระทบโลกธรรมส่วนชอบ ไม่พึงเพ้อเห่อเหิมเกิดความเมา หรือที่กล่าวว่าไม่มีความยินดี มีความพิจารณาเฉยเพ่งเป็นกลางอยู่ หรือเมื่อกระทบกระทั่งต่อเหตุการณ์มีทุกข์อันตรายประการใด ๆ ถ้าไม่มีอุเบกขาอยู่ ก็จะเกิดโทมนัสน้อยใจ เสียทางแห่งความอบรม ต่อเป็นคนมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะอยู่ก็จักเป็นผู้สงบระงับอยู่ได้ ฯ อุเบกขานั้น ท่านว่ามีองค์ ๖ คือ สำเร็จด้วยทวารทั้ง ๖ มี จักขุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย ใจ นี้เอง เพราะจักขุย่อมเห็นรูป โสตย่อมฟังเสียง ฆมูกย่อมได้กลิ่น ลิ้นย่อมได้รส อารมณ์ที่ผ่าน ๆ เข้ามาเหล่านั้นล้วนมีทั้งดีทั้งชั่ว รูปก็ชวนให้เกิดความกำหนัดรักใคร่ หรือชวนให้เกิดโทมนัสขัดแค้นได้ เสียงก็ชวนให้เกิดความรักหรือชวนให้เกิดความเกลียดก็ได้ กลิ่นก็เหมือนกัน กลิ่นบางอย่างก็เป็นที่พอใจ กลิ่นบางอย่างก็เหลือทน ทนไม่ไหว อุเบกขาความวางเฉยไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์

นั้น ๆ แล เรียกว่า อุเบกขามีองค์ ๖ คือ องค์ ๖ นับทวาร ๖ หรืออารมณ์ทั้ง ๖ นั้น ที่มากระทบกระทั่งแล้วไม่คิดไม่เสียใจ พิจารณาเพ่งเข็นกลางอยู่ ให้รู้ว่าอารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็แต่ว่ามันไม่เที่ยงมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา อย่าให้อภิชฌาความโลภเพ่งเล็งเกิดขึ้นได้ ในเมื่อประสบอารมณ์อันเป็นส่วนที่น่าพึงพอใจ อย่าให้โทมนัสความน้อยใจเกิดขึ้นได้ ในเมื่อกระทบอารมณ์อันไม่พึงพอใจ อุเบกขานี้เป็นหลักอันสำคัญยิ่งนักที่จะประคองบารมีนั้น ๆ ให้เป็นไปโดยชอบ เป็นบารมีที่สุด เป็นที่สุดลงด้วยประการฉะนี้ ฯ

บารมีนี้ จัดเป็น ๓๐ ที่กล่าวว่าเป็นพระบารมีของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระบารมีสามัญ เรียกว่าบารมี เป็นพระบารมีชั้นรอง เรียกว่าอุปบารมี เป็นพระบารมีชั้นสูงเรียกว่าปรมัตถบารมี ฯ บารมีที่บุคคลกระทำด้วยวิริยะอุตสาหะแต่เพียงสละพัสดุภายนอก หรือที่ไม่สำคัญนัก แต่เป็นไปด้วยอำนาจความอบรมบารมีอยู่ นี้ชื่อว่าบารมีสามัญ บารมีที่ถึงสละแก่กล้าไปยิ่งกว่านั้น คือ สละของที่สละได้ยากอย่างยิ่ง เช่นพระเวสสันดรบริจาคได้ทั้งบุตรและภรรยา หรือบริจาคอวัยวะในร่างกายของตนให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นได้ นี้จัดเป็นอุปบารมี คือ บารมีสูงขึ้นไปกว่าสามัญ แต่ยังเป็นชั้นรอง ส่วนปรมัตถบารมีนั้น ยอมเสียสละด้วยประการทั้งปวง แม้ชีวิต แม้ร่างกาย แม้ทรัพย์ สละได้ทั้งสิ้นไม่มีอะไรเป็นเครื่องกีดกั้น ดังนี้ชื่อว่าปรมัตถบารมี ฯ แต่พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อีกนัยหนึ่งว่า พระบารมีที่บำเพ็ญในชาติไกล ๆ จัดเป็นบารมี พระบารมีที่บำเพ็ญในชาติใกล้ ๆ จัดเป็นอุปบารมี พระบารมีที่บำเพ็ญในพระชาติที่ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นปรมัตถบารมี แต่ก็พึงพิจารณาโดยรอบคอบเถิด การสละอันใดที่พอสละได้ไม่สู้สำคัญนัก ก็จัดเป็นบารมีสามัญ ที่สละได้ด้วยต้องใช้วิริยะอุตสาหะอย่างแรงกล้า นี้ก็ชื่อว่าเป็นบารมีที่สูงกว่า ที่สละได้จนถึงชีวิตและเลือดเนื้อ ก็ได้ชื่อว่าบารมีอันสูงยิ่ง เพราะสละได้ซึ่งของรักตลอดชีวิตอันเป็นที่รักอย่างยิ่งของบุคคลทั้งหลาย ฯ

อันบุคคลที่เกิดมาในโลกจักต้องบำเพ็ญบารมีทุก ๆ คน ตั้งต้นแต่ประมาณอย่างสามัญ และแก่กล้าขึ้นไปโดยลำดับ การบำเพ็ญบารมีก็คือการสร้างคุณงามความดีนั่นเอง ถ้าผู้ใดไม่พยายามสร้างบารมีก็เป็นคนดีไม่ได้ และก้าวไปถึงคุณสมบัติที่สูงขึ้นไปกว่านั้นไม่ได้ ถ้าไม่ก้าวไปอย่างนั้นแล้ว ทำอย่างไรจึงจะก้าวไปได้ถึงที่จะสละกิเลส คือราคะโทสะโมหะ หรือคือโลภะโทสะโมหะได้ ฉะนั้นจึงพึงพยายามสร้างบารมีไป ตั้งแต่อบรมทานศีล เนกขัมะ เป็นเบื้องต้น ให้เป็นไปโดยลำดับ หรือแม้อย่างไหนที่พอสามารถจะอบรมได้ก็อบรมไปก่อน อย่างไหนที่ยังไม่สามารถจะอบรมได้ในขณะนี้ ก็เอาไว้ภายหลัง หรือพยายามที่จะทำให้เป็นไปได้เสมอ ด้วยวิริยะอุตสาหะด้วยความตั้งใจ ในทางที่จะก้าวหน้าไปสู่คุณงามความดี และถ้าปฏิบัติสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังนี้จึงชื่อว่า อบรมบารมีของตนให้แก่กล้าขึ้นไปโดยลำดับ ถึงซึ่งอันนับเป็นสัปบุรุษในพระพุทธศาสนา เป็นบุคคลสงบระงับ เป็นบุคคลปฏิบัติคุณงามความดี เป็นบุคคลปฏิบัติเพื่อจะดับกิเลส เป็นบุคคลปฏิบัติเพื่อจะลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน มีอรรถาธิบายดังรับประทานวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

จิรัปปวาสกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต ติตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันมหาปวารณา

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๒๓ ตุลาคม ๒๔๘๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ตเถว กตปุญฺญมฺปี อสฺมา โลกา ปรํ คตํ
ปุญฺญานิ ปฏิคฺคณฺหนฺติ ปิยํ ญาติว อาคตนฺติ ฯ

วันนี้ เป็นวันอุรณมี ดิถีเพ็ญแห่งอัสสยุชมาส เมื่อกล่าวตามปกติ ก็เป็นวันธรรมสวนะที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกะคัมภีร์พระวินัย แต่วันนี้เป็นวันอภิลักขิตกาลพิเศษแห่งพระพุทธศาสนาวันหนึ่ง คือเป็นวันมหาปวารณา วันที่ครบ ๓ เดือน นับแต่วันที่ภิกษุได้อธิษฐานการจำพรรษามา วันนี้เป็นวันที่ภิกษุสงฆ์จะได้ประชุมทำสังฆกรรมปวารณากิจตามพระวินัยนิยมแห่งพระพุทธศาสนา อนึ่ง วันนี้เมื่อกล่าวตามสุริยคติกาล วันที่ ๒๓ ตุลาคม เป็นวันทรงวันเสด็จสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยมหาราชเจ้า นับว่าเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษประจวบกันทั้งทางพระวินัยนิยมธรรมพุทธานุญาต ทั้งทางที่เป็นอภิลักขิตกาลวันสวรรคต ซึ่งท่านผู้จงรักภักดี และสัปบุรุษทายกอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายในพระอารามนี้ได้

มิสมานฉันทะร่วมกันบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณทุกขวบปีมา. และเมื่อกล่าวตามอภิลักขิตกาลในพระพุทธศาสนาก็เป็นวันบำเพ็ญกุศลอันสำคัญวันหนึ่งด้วย วันมหาปวารณา คือวันที่ครบ ๓ เดือน แต่วันจำพรรษา เป็นวันที่พ้นกำหนดที่จะอยู่จำพรรษา เพราะฉะนั้นจึงกล่าวกันโดยความเข้าใจเป็นสามัญว่า "วันออกพรรษา" แต่อันที่จริงการทำปวารณานั้นมิใช่ทำการออกพรรษา แต่เป็นการทำกิจตามพระวินัย ในเวลาที่ครบ ๓ เดือนนั้น คือว่าภิกษุได้เข้าพรรษามาครบ ๓ เดือนแล้ว ทำปวารณากรรมแล้วก็ต่างจะได้หลีกจาริกกันไปในที่ต่าง ๆ ตามคตินิยมของพระภิกษุในครั้งพุทธกาล พระภิกษุในครั้งพุทธกาลนั้น ในเวลานอกพรรษา ท่านเที่ยวจาริกไปเพื่อโปรดเวไนยสัตว์ เผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นกำลังของสมเด็จพระบรมศาสดา แต่เมื่อถึงกาลจำพรรษาจึงอยู่เป็นกำหนดนิยมตามพระบรมพุทธานุญาตในระหว่างฤดูฝน ๓ เดือนนั้น เมื่อครบกำหนดแล้วก็ต่างจะจากกันไปในที่ต่าง ๆ เพื่อบำเพ็ญศาสนกิจ เพราะฉะนั้นจึงทำปวารณาต่อกันและกัน ปวารณานั้น คือการอนุญาตให้ว่ากล่าวกันและกันได้ ในเมื่อได้อยู่ร่วมกันตลอดเวลา ๓ เดือน ต่างก็จะเห็นความเรียบร้อยดีงามของกันและกัน หรือความบกพร่องของกันและกันได้ เมื่อต่างจะจากกันไปก็ควรที่จะให้เตือนสติสัมปชัญญะของกันและกันให้สำรวมระวัง เพื่อดำรงอยู่ในความปฏิบัติอันดีงาม คำปวารณาที่ภิกษุกล่าวในการปวารณานั้นว่า "สงฺฆมฺภนฺเต ปวาเรมิ ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงฺกาย วา" เป็นต้น แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอปวารณาต่อสงฆ์ คืออนุญาตตนต่อสงฆ์ด้วยได้เห็นเองก็ดี ด้วยได้ยินคำบอกเล่าก็ดี หรือด้วยรังเกียจด้วยใจก็ดี ถ้าข้าพเจ้ามีความบกพร่องด้วยประการไร ๆ ขอท่านได้อาศัยความกรุณาว่ากล่าวตักเตือนข้าพเจ้า ถ้าได้รู้ได้เห็นอยู่ ก็จะได้ประพฤติสำรวมระวังแก้ตัวให้ดีงามต่อไป ๆ นี้เป็นใจความแห่งคำปวารณา ก็คือว่าเปิดเผยตนอนุญาตให้ว่ากล่าวกันและกันได้ นี้เป็นวิธีธรรมเนียมอันดี ในพระวินัยนิยมบรมพุทธานุญาต คือแสดงว่า ภิกษุบริษัทเป็นผู้เปิดเผยตน ไม่กำบังซ่อนเร้น

ความลับความยกพ่วงด้วยประการไร ๆ เปิดเผยให้ว่ากล่าวตักเตือนกันและกันได้ จะได้มีความสำรวมระวังเพื่อความดีงามต่อไป นี้เป็นคติธรรมที่มีพระพุทธานุญาตไว้ เป็นวินัยนิยมสำหรับภิกษุผู้จำพรรษาครบ ๓ เดือนแล้ว และยังมีพระพุทธานุญาตเป็นพิเศษไว้อีกว่า ภิกษุจำพรรษาครบ ๓ เดือนแล้ว แต่ยังมีฉันทะอาลัยในที่จะอยู่ร่วมกันเพื่อประโยชน์ในการศึกษาเล่าเรียน ในการที่จะก่อความรู้ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ครบ ๓ เดือนดูเป็นเวลาน้อย ปรารถนาจะขยายวันปวารณาออกไปอีกก็ได้ มีพระพุทธานุญาตไว้ให้ขยายวันปวารณาออกไปได้อีก ๒ ระยะตามความประสงค์ของหมู่ภิกษุ คือระยะแรกให้ขยายออกไปอีก ๒ สัปดาห์ คือจะปวารณาในวันสิ้นเดือน ๑๑ ก็ได้ หรือถ้ายังมีความพอใจจะขยายออกไปอีก ก็ทรงอนุญาตให้ขยายออกไปอีกได้ ถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒ นี้เป็นที่สุดแห่งการผ่อนผันการปวารณาเป็นพิเศษ นี้กล่าวเพื่อเป็นเครื่องนำทางให้เกิดความรู้ความเข้าใจในพระวินัยนิยมยรมพุทธานุญาต ฯ แต่ในสมัยนี้ ไม่มีภิกษุสงฆ์หมู่ใดทจะขยายวันปวารณาออกไป วันนี้ ภิกษุสงฆ์ทุกอารามจะได้ประชุมพร้อมกันกระทำสังฆกรรมปวารณากิจตามพระวินัยนิยมยรมพุทธานุญาต ฯ

อนึ่ง ในวันนี้เป็นวันทรงวันเสด็จสวรรคตแห่งสมเด็จพระบิยมหาราชเจ้า พระองค์ผู้เป็นที่รักของชาวไทยที่ได้ทรงทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไว้แก่ประเทศชาติเหลือที่จะนับจะประมาณ แม้พระองค์เสด็จสวรรคตไปแล้วนาน เมื่อนับถึงวันนี้ก็ครบ ๔๓ ปีถ้วน (พ.ศ. ๒๔๘๖) แต่พระคุณสมบัตินั้น ๆ ยังเตือนใจให้ประชาชาชนระลึกถึงอยู่มิรู้วาย ไม่ใช่แต่เพียงบุคคลที่เกิดทันรัชสมัยแห่งพระองค์ แม้บุคคลผู้เกิดในภายหลังไม่ได้พบเห็นพระองค์เลย ก็ยังได้ทรายพระราชประวัติกิตติคามารถสั่งสอนอบรมบุตรหลานให้รู้จักถึงพระคุณูปการแห่งสมเด็จพระบิยมหาราชเจ้านั้น ฉะนั้นทุก ๆ ปีมา จึงที่พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบรมรูปทรงม้า มีผู้นำสักการะมาถวายบูชาคับคั่งล้นหลามแน่นเนืองไปไม่มีเวลาที่จะน้อยจะวางลงเลย เมื่อกล่าวโดยเฉพาะพระอารามนี้ สมเด็จพระบิยมหาราชเจ้าพระองค์นั้นได้ทรง

สถาปนาด้วยศิลปะอันวิจิตรงดงามยิ่ง และทรงอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณรให้ได้มีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนปฏิบัติในสมณธรรมสะดวก ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์เป็นพิเศษ ย่อมปรากฏแก่ใจไม่ใช่เพียงพระภิกษุที่อยู่ในรัชสมัยแห่งพระองค์เท่านั้น แม้ภิกษุสามเณรที่มาอยู่ในยุคนี้ ก็ได้รับข้อธรรมยังมนิสัยให้รู้จักพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระบรมมหาราชเจ้าพระองค์นั้น น้อมระลึกถึงอยู่ด้วยกตัญญูกตเวทิตา ท่านผู้จงรักภักดีทั้งหลายได้บำเพ็ญกุศลกิจอันนี้มา คือมาบำเพ็ญกุศลถวาย ณ พระอารามนี้ ในอภิลักขิตกาลวันสวรรคตนี้สืบเนื่องมาเป็นเวลานาน สัปบุรุษทายกทายิกาผู้เลื่อมใสปฏิบัติอยู่ในพระอารามนี้ ก็ได้มีสมานฉันทะร่วมกิจการกุศลทุกขวบปีมาสำเร็จด้วยสามัคคีพร้อมเพรียงที่มีสมานฉันทะร่วมเป็นอันเดียวกัน และสำเร็จด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรมที่รู้พระอุปการคุณ และตั้งใจที่ระลึกสนองพระคุณมิรู้ลืม ฯ

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้นได้สวรรคตไปแล้วช้านาน แต่พระคุณูปการพระคุณสมบัติแห่งพระองค์ท่านอันเป็นบุญกุศลอย่างสูง เป็นมหากุศลค้อนรับพระองค์อยู่เสมอเป็นนิจกาล แม้พระองค์จะล่วงลับไปแล้วนาน แต่พระคุณสมบัตินั้นยังปรากฏอยู่ประดุจดูเหมือนว่า พึ่งเสด็จล่วงลับไปเมื่อเร็ววันนี้ พระคุณสมบัติคือบุญกุศลพระบุญญาธิการยารมีอันได้ทรงอบรมในการที่พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลูปการกิจ แก่ประเทศชาติและพระศาสนาเป็นอเนกสุดที่จะนับประมาณ เพราะฉะนั้นบุญจึงค้อนรับพระองค์อยู่เป็นนิจกาล ดังจะปรากฏเห็นอยู่ประจักษ์ตา ณ บัดนี้ ต้องตามพระพุทธภาษิตที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังยกขึ้นตั้งไว้เป็นอุเทศบทเบื้องต้นว่า

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ตเถว กตปุญฺญมฺปิ อสฺมา โลกา ปรํ คตํ
ปุญฺญานิ ปฏิคฺคณฺหนฺติ ปิยํ ญาตีว อาคตํ

แปลความว่า ญาติมิตรผู้มีจิตอาศัยย่อมคอยต้อนรับบุคคลผู้เป็นที่รักที่พลัดพรากจากไปนานและกลับมาถึงโดยสวัสดีด้วยความยินดีปราโมทย์ ถึงกับออกโอษฐ์ร้องทักว่า "มาแล้ว ๆ" ฉันใด บุญที่บุคคลบำเพ็ญไว้ในโลกนี้ด้วยกาย วาจา จิต ก็ย่อมต้อนรับบุคคลผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้ว ผู้ไปจากโลกนี้สู่โลกหน้า เหมือนญาติเป็นที่รักต้อนรับญาติเป็นที่รักผู้มาถึง ฉะนั้น ฯ

ตามพระพุทธภาษิตนี้แสดงว่า บุญต้อนรับคนทำบุญ ฯ บุญนั้น คืออะไร ? บุญนั้น คือคุณสมบัติอันดีงามที่ชำระฟอกอัธยาศัยให้บริสุทธิ์สะอาด บุคคลที่ชื่อว่าทำบุญอยู่แลเห็นเขาทำบุญก็ทำไปอย่างนั้น โดยไม่รู้จักว่าบุญคืออะไร อัธยาศัยเคยสกปรกโสมมอยู่อย่างไร ก็เป็นอยู่อย่างนั้น ดังนี้ได้ชื่อว่าบุญไม่มี ต่อเป็นคนที่ได้ทำบุญแล้ว อัธยาศัยก็ประณีตขึ้น บุญฟอกอัธยาศัยให้งามขึ้น ชื่อว่าบุญมีอยู่แก่ตน ฯ อนึ่ง คำว่า "กุศล" เป็นคู่กับบุญ กุศลนั้นแปลว่า ความฉลาดสามารถรู้ผิด ชอบ ชั่ว ดี ยาปบุญ คุณโทษ แสดงโดยลักษณะเป็น ๓ คือ อายโกศล รู้ทางเจริญ รู้ว่าทำอย่างนี้ ปฏิบัติอย่างนี้ จักเจริญ เป็นคุณงามความดี เป็นกุศลสัมมาปฏิบัติ นี้อย่างหนึ่ง ฯ อปายโกศล ฉลาดรู้ทางเสื่อม รู้ว่าทางนี้เป็นทางเสื่อมเสียหาย ไม่ควรที่จะดำเนินไป เมื่อดำเนินไปแล้วมีแต่ความเสื่อมเสียหาย เป็นยาปชั่วช้า เป็นอกุศล นี้อย่างหนึ่ง ฯ อุปายโกศล รู้จักปฏิบัติตน คือไม่เป็นเพียงแต่รู้ดีชั่วเท่านั้น รู้จักปฏิบัติตนให้รอดไปด้วย คือเอาตัวรอด รู้ว่าอะไรดีก็ปฏิบัติในทางที่ดีที่ชอบไม่ปล่อยให้ตนตกไปในทางเสื่อมเสีย นี้คือรู้จักปฏิบัติตน รู้จักเอาตัวรอด นี้อย่างหนึ่ง ฯ เหล่านี้แหละเป็นกุศล เป็นความฉลาดที่สมควรรู้ และรู้เอาตัวรอดเป็นยอดของความรู้ทั้งหลาย บุคคลแม้จะทำบุญกุศลที่เขากระทำกันอยู่ แต่ไม่ฉลาดรู้อย่างไร ทำไปด้วยความเขลางมงาย แม้เป็นความทำดีทำชอบ ก็ได้ผลไม่ไพบูลย์ เพราะไม่รู้ ถ้าทำผิดก็ยิ่งจะร้ายใหญ่ ส่วนที่ทำดีแล้ว รู้ว่าดีเป็นอย่างไร แล้วปฏิบัติตนให้ดีตามความรู้นั้นด้วย ยิ่งเป็นความดียิ่งขึ้น บุญนั้นท่านว่าเป็นผลอันสำเร็จมาแต่เหตุอย่างหนึ่ง คือต้องมีบุญย่อ

เกิด ต้องมีเหตุก่อเกิดบุญ เหตุอันก่อเกิดบุญนั้น คือ อโลภะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่โลภะหรือไม่โลภ อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ประทุษร้าย ไม่คิดประทุษร้ายผู้อื่น อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือปัญญา รู้ผิดชอบ ชั่วดี บาปบุญ คุณโทษ นี้แหละเป็นต้นเหตุแห่งบุญ ฯ อโลภะ ย่อมเป็นเหตุให้ไม่โลภ รู้จักสันโดษ รู้จักพอเท่าที่ควร แม้จะแสวงหาก็ไม่ประกอบในทางทุจริต ประดุจคนโลภ คนโลภย่อมสามารถที่จะกระทำทุจริตได้ เพราะจะให้สมความมุ่งหมายของตน แต่คนมีอโลภะ ธรรมอันเป็นข้าศึกต่อโลภ รู้จักพอ รู้จักควรแสวงหาแต่ในทางที่ชอบ ยินดีจะได้แต่ในทางที่ชอบ และมีใจอาจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ประพฤติตนเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย อโทสะ ธรรมเป็นข้าศึกต่อความประทุษร้ายหรือความริษยา ก็คือมีเมตตากรุณาปรารถนาสุขหวังจะเปลื้องทุกข์ผู้อื่น ด้วยเห็นว่าคนอื่นสัตว์อื่นก็ปรารถนาสุขเกลียดทุกข์เหมือนกับตนนั้นเอง ตนปรารถนาสุขเกลียดทุกข์ฉันใด คนอื่นก็เป็นอย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ก็ต้องประกอบเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้แผ่กว้างออกไป ช่วยบำรุงสุข บำบัดทุกข์ ก็ถ้าหากว่าคนเข้าใจผิดคิดเห็นว่า ประโยชน์ของตนเป็นสำคัญส่วนประโยชน์คนอื่นจะเป็นอย่างไรก็ช่าง แล้วปรารถนาที่จะเบียดเบียนของคนอื่นมาเป็นของตน เช่นนี้แล้วใครเล่าจะเป็นผู้ได้รับความสุข เพราะทุกคนถ้าปรารถนากันอย่างนั้น ต่างก็จะเบียดเบียนกันไม่รู้จักจบ แต่ถ้าปรารถึงเมตตากรุณาเห็นสุขทุกข์ของเราของเขาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่กันแล้ว ตนก็จะอยู่ในวงแห่งความสุขนั้นเอง และชื่อว่าเผื่อแผ่ความสุขให้กว้างออกไปทุกที นี้เป็นเหตุก่อให้เกิดบุญอย่างอื่น ๆ ต่อไปอีก อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกต่อความหลง คือปัญญารู้ผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษ ปัญญานี้มีมาแต่เบื้องต้นติดมากับตนเป็นสชาติปัญญาอยู่ทุกคน แต่เพียงปัญญาเบื้องต้นที่ติดมาแต่กำเนิดหาเพียงพอไม่ ต้องอาศัยความศึกษา ความอบรม ความปฏิบัติ จึงเป็นทางให้เกิดปัญญายิ่งขึ้น แต่ถึงแม้มีปัญญาที่เกิดด้วยการอบรมแล้ว ยังจะต้องใช้ปัญญานั้นให้สำเร็จประโยชน์ ที่เรียกว่าปาริหาริกปัญญาปัญญาใช้การได้ บางคน

มีความรู้ดีแต่ทำอะไรสู้คนผู้มีความรู้น้อยกว่าไม่ได้ก็มี นี้เพราะขาดปาริหาริกปัญญา คือปัญญาที่ใช้การได้ แต่ประการที่สำคัญยิ่งนั้น คือนิปกปัญญาปัญญารู้รักษาตัวรอด แต่ไม่ใช่ว่าเอาตัวรอดไปแล้วเป็นใช้ได้ ต้องหมายความว่า เอาตัวรอดคือตั้งอยู่ในคุณงามความดีเสมอ เอาตัวรอดไปได้ไม่ให้ตกไปในความเสื่อมเสีย แม้จะต้องพ้นผ่าอุปสรรคแม้จะต้องผ่าอันตราย ก็จะต้องมุ่งหมายให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์ รักษาตนให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ ไม่ยอมให้อันตรายคุกคาม ไม่ยอมให้อุปสรรคมาขัดขวางแล้วทำตนให้ตกต่ำไป นี้ชื่อว่ามีนิปกปัญญาปัญญารักษาตัวรอดฯ ธรรม คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ๓ ประการนี้ เป็นบุญกุศลอยู่ในตัวเอง ทั้งเป็นมูลเหตุให้เกิดบุญกุศลประการอื่น ๆ ต่อไปอีกด้วย เพราะคนไม่โลภมีอารีเผื่อแผ่ ก็จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น คนไม่คิดประทุษร้ายมีเมตตากรุณา ก็จะช่วยบำรุงสุขบำบัดทุกข์ของผู้อื่น คนไม่หลงมีปัญญาเห็นประจักษ์ ก็คงไม่เป็นเพียงแต่จะช่วยตัวเองเท่านั้น ยังมีจิตกว้างขวางพอที่จะช่วยบุคคลอื่นให้รอดพ้นจากความเสื่อมเสีย ให้ดำรงอยู่ในคุณงามความดีเต็มความสามารถ ดังนี้จึงชื่อว่า อโลภะ อโทสะ อโมหะ นั้นเป็นบุญอยู่ในตัวเอง ทั้งเป็นช่องเกิดให้เกิดบุญประการอื่น ๆ อีกด้วย ฯ

สมเด็จพระบรมมหาราชเจ้าทรงสร้างสมพระบุญญาธิการบารมีมา มีพระอัธยาศัยอันดีงามยิ่ง พระองค์ได้ทรงเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ประเทศชาติประชุมชนทั้งหลายตลอดถึงพระศาสนา ทรงบริจาคอุปถัมภ์บำรุงนานาประการ ซึ่งปรากฏหยั่งถึงใจแห่งประชุมชนทั้งหลาย และพระองค์ทรงมีพระเมตตากรุณาประดุจว่า มารดามีเมตตากรุณาต่อบุตร ทั่วไปในพสกนิกร ตลอดถึงผู้อยู่ในร่มแห่งพระบารมี เพราะพระองค์มีพระปัญญา ทรงพิจารณาเห็นชอบด้วยเหตุผลด้วยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้นพระองค์จึงได้ชื่อว่าทรงแวดล้อมอยู่ด้วยความดีเป็นพระบุญญาธิการบารมีที่ได้ทรงอบรมมาเป็นอเนกชาติ และในอัตภาพอันเป็นปัจจุบันพระองค์ก็ทรงพระคุณสมบัติจนปรากฏแก่ใจแห่งประชาราษฎร ถึงกับถวาย

พระนามว่า "สมเด็จพระบิยมหาราช" พระมหาราชผู้เป็นที่รักของชาวไทย และเมื่อพระองค์เสด็จสู่สวรรค์ไปแล้ว บุญบารมีนั้นก็ยังห้อมล้อมพระองค์อยู่เสมอ แม้พระองค์จะเสด็จสวรรคตไปแล้วนาน ก็เป็นประดุจกาลใกล้ ถึงอภิลักขิตกาล วันที่ ๒๓ ตุลาคม ก็มีผู้บำเพ็ญกุศลถวาย มีผู้ถวายสักการบูชาเนื่องแน่นเป็นที่ปรากฏแก่ตาของคนทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงสมกับพระพุทธภาษิตที่กล่าวไว้ ณ เบื้องต้นว่า "จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ" เป็นต้น แปลว่า ญาติมิตรผู้มีจิตอาทร ย่อมยินดีถึงบุคคลผู้เป็นที่รักจากไปนานกลับมาถึงโดยสวัสดี ออกโอษฐว่า "มาแล้ว ๆ" ฉันใด บุญที่บุคคลอบรมไว้ในโลกนี้ ก็ย่อมต้อนรับบุคคลผู้ละโลกนี้ไปสู่ปรโลกแล้ว ประดุจญาติต้อนรับญาติเป็นที่รักฉะนั้น ฯ

ในอภิลักขิตกาลนี้ ท่านผู้จงรักภักดีและสัปบุรุษทายกทายิกาทั้งหลาย บำเพ็ญกุศลถวายด้วยความจงรักภักดีและด้วยความกตัญญูกตเวที ขอพระองค์ท่านจงได้ทรงทรายยั่งยืนทานมัยกุศลอันผู้จงรักภักดีอุทิศถวายนี้ ทรงรับเป็นยั่งยืนตานุโมทนามัยกุศลเพิ่มพูนพระบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อสำเร็จบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน และท่านทั้งหลายผู้มีกตัญญูกตเวทีตานั้น ก็ชื่อว่ามีคุณธรรมห้อมล้อมอยู่ในตน เป็นบุคคลผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติสมควร ขอบุญกุศลที่ท่านทั้งหลายได้บำเพ็ญแล้วนั้น และกำลังบำเพ็ญอยู่ ณ บัดนี้ และอานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลบันดาลผลให้ท่านทั้งหลายเจริญอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปราศจากโรคภัยพิบัติอุปัทวันตราย และมีความประสงค์จำนงหมายในทางที่ชอบธรรม จงบรรลุสมความปรารถนา และขอจิตใจของท่านทั้งหลาย จงมั่นอยู่ในบุญกุศลอบรมให้แก่กล้าเพื่อบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน โดยเทศนาบริหาร ดังรับประทานวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระธรรมเทศนาอนุปุพพีกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๑๒ กันยายน ๒๔๘๗

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สตฺถา อนุปุพฺพิกถํ กเถสิ, เสยฺยถีทํ ทานกถํ สีลกถํ สคฺคกถํ กามานํ อาทีนวํ โอการํ สงฺกิเลสํ เนกฺขมฺเม อานิสํสํ ปกาเสสีติ ฯ

วาระนี้ จักได้นำธรรมิกถามาแสดง เพื่อเจริญศรัทธาและความเลื่อมใสแห่งสาธุชนผู้ใคร่ในการปฏิบัติ ฯ อันการที่สาธุชนทั้งหลายได้มาสดับธรรม เพราะมุ่งหมายความสงบระงับเย็นแนวทางแห่งความปฏิบัติตามสมควรแก่วิสัยและความสามารถของตน เพื่อความเป็นบุคคลมีอุปนิสัยควรแก่การจะอบรมบารมีให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป และเพื่อเป็นปัจจัยทำให้สิ้นทุกข์ในอวสาน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมอนุโลมตามอุปนิสัยของบริษัท ก็เพื่อจะได้อบรมความประพฤติปฏิบัติให้บริสุทธิ์สะอาด ควรแก่การหลุดพ้นในที่สุด ประดุจซักฟอกผ้าที่มีมลทินให้สะอาด ที่สมควรจะได้รับน้ำย้อมสีต่าง ๆ ตามความประสงค์ ฯ

อันบุคคลผู้เกิดมา เมื่อมาอยู่ในคำสอนแห่งพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้มีอุปนิสัย คือมีทานูปนิสสัย – นิสัยที่จะบำเพ็ญทาน มีสีลูปนิสสัย – นิสัยที่จะประพฤติปฏิบัติตนให้ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไป. สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนา พระธรรมที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดงนั้น เป็นลำดับกันตั้งแต่เบื้องต้น ก็เพื่อที่จะฟอกอัธยาศัยของบุคคลให้ประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ. พระธรรมนั้นปรากฏดังพระบาลีที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นอุเทศ ยกเบื้องต้นว่า "สตฺถา อนุปุพฺพิกถํ กเถสิ"

เย็นอาทิ ความว่า สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงอนุปุพพิกถา คือธรรมที่มีลำดับแก่บุคคลผู้มีอุปนิสัย ฯ อนุปุพพิกถาคือถ้อยคำที่แสดงไปโดยลำดับนั้น วางไว้เป็นลำดับกัน คือ ทานกถา – ถ้อยคำว่าด้วยการบำเพ็ญทานยารมี, สีลกถา – ถ้อยคำว่าด้วยการอยรมสีลยารมี, แล้วและเพื่อทรงแสดงอานิสงส์ของทานและศีลว่าให้ผลเย็นอย่างไร จึงทรงแสดงสัคคกถา–ถ้อยคำว่าด้วยสวรรค์ อันเป็นอานิสงส์แห่งทานและศีล, แต่สวรรค์นั้นถ้าคนติดอยู่ด้วยความประมาท ก็จะเป็นเหตุให้ตกไปในธรรมคาฝ่ายต่ำได้ ฉะนั้นจึงทรงแสดงโทษแห่งความใคร่หรือกามารมณ์ ว่าไม่ดีไม่งามอีกประการหนึ่ง เพื่อให้ปราศจากความโลภทะเยอทะยาน ปราศจากความริษยาพยาบาท และปราศจากความเขลาไม่รู้เท่าทันการณ์ หรือมุ่งหมายไปในทางที่ผิด อันเป็นเรื่องก่อให้เกิดความเดือดร้อน, ต่อจากนั้นทรงแสดงอานิสงส์แห่งการออกจากกามารมณ์ คือปล่อยวางจากอารมณ์นั้น ๆ ให้รู้ว่าอารมณ์นั้น ๆ เป็นสักแต่ว่าเป็นเครื่องก่อให้เกิดความสุขในชั่วระยะหนึ่ง ๆ. ทั้งนี้เท่าที่จะพึงปฏิบัติให้ประณีตยิ่งขึ้นเพียงไร ธรรมเหล่านี้แหละจะเป็นเครื่องฟอกอัธยาศัยของบุคคลให้บริสุทธิ์สะอาดโดยลำดับ ฯ

วาระนี้ จักได้แสดงอนุปุพพิกถา ๕ ประการนั้นโดยลำดับไป ฯ ข้อต้นทานกถา–ถ้อยคำว่าด้วยทาน. คนเราเกิดมาจะอยู่ได้ด้วยทาน. มารดาบิดาเพราะมีทานเจตนาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จึงสามารถเลี้ยงบุตรธิดาบำรุงบุตรธิดาให้เจริญโดยลำดับ บุตรธิดาก็เพราะมีทานเจตนาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่รู้อุปการะของมารดาบิดา จึงได้ปฏิบัติสนองพระคุณเลี้ยงดูให้เกิดความเจริญเรื่อยมา ถ้าหากมารดาบิดาไร้อุปนิสัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ บุตรธิดาก็จะไร้อุปนิสัยอย่างนั้น แล้วใครเล่าจะเป็นผู้บำเพ็ญทานอุปการะปฏิการะต่อกัน อาจารย์อยรมศิษย์ รักใคร่ศิษย์เช่นไร ศิษย์ก็เคารพนับถือและรักใคร่เช่นนั้น อาจารย์มีอุปนิสัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่บำเพ็ญประโยชน์ ศิษย์ก็มีแก่ใจที่จะทำปฏิการะสนองคุณ และอาจารย์ที่มีแก่ใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่สั่งสอน ก็เพราะความเคารพสักการะของศิษย์ ต่างมีมิตรจิตมิตรใจต่อกัน กว้างยิ่งไปกว่านั้น คนที่อยู่ใกล้เคียงกัน ในกลุ่มเดียวกัน ในบริเวณเดียวกัน ต่างมีใจเอื้อเฟื้อ

เผื่อแผ่แก่กัน. ย่ำเพ็ญประโยชน์ต่อกัน ก็เพราะมีความเออเฟื้อเผื่อแผ่แก่กันและกัน. ความเออเฟื้อเผื่อแผ่เป็นแนวทางให้เกิดสามัคคี ฯ ทานนี้ ตามหน้าที่ของสัปบุรุษคนดีงามแล้ว ย่อมย่ำเพ็ญเป็นลำดับให้เป็นไปโดยชอบ ในฐานะที่จะบูชาคุณประการหนึ่ง ในฐานะที่จะเออเฟื้อเผื่อแผ่แก่บุคคลผู้เสมอกัน หรือต่ำกว่าประการหนึ่ง โดยฐานะเจาะจงคือให้ในท่านผู้เป็นที่เคารพของตน หรือบุคคลผู้เสมอและต่ำกว่า จะได้เป็นปฏิการะและอุปการะแก่กัน หรือโดยฐานย่ำเพ็ญเป็นสาธารณะคือให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนทั่วไป นี้เป็นทานูปนิสสัย–นิสัยที่จะย่ำเพ็ญทาน เป็นบารมีประการต้น ฯ

ถ้าบุคคลไม่มีการให้การเออเฟื้อเผื่อแผ่แก่กันแล้ว ย่อมไม่สามารถที่จะก้าวไปสู่สีลบารมีและประการอื่น ๆ ได้ เพราะฉะนั้น ทานจึงเป็นประการสำคัญ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกทานกถาเป็นประการต้น ก็เพื่อให้คนมีประโยชน์ต่อกัน ได้เออเฟื้อเผื่อแผ่แก่กัน ทานจึงเป็นประการสำคัญ ด้วยประการฉะนี้ ฯ ก็แต่มีเพียงความเออเฟื้อเผื่อแผ่กัน ถ้าไม่มีความประพฤติปฏิบัติดีงาม ความเออเฟื้อเผื่อแผ่ก็ไม่สำเร็จผล เช่นบุคคลมีความเออเฟื้อเผื่อแผ่ในหมู่ของตน ในบุคคลที่ร่วมคิดกับตนแต่เบียดเบียนบุคคลอื่น ทำความเดือดร้อนให้แก่ผู้ที่ไม่นับว่าเป็นพวกเป็นหมู่ของตน ได้ทรัพย์สมบัติมาเออเฟื้อเผื่อแผ่แต่ในพวกของตน การเออเฟื้อเผื่อแผ่ด้วยอาชีพไม่สมควรเช่นนี้ คนดีไม่พึงปรารถนา แม้บุคคลผู้มีอัธยาศัยอย่างเดียวกันก็ไม่เท่าไรนัก ย่อมจะต้องแตกจากกัน เพราะอัธยาศัยที่เอารัดเอาเปรียบกัน หรือเพราะย่อมจะต้องได้รับโทษทุกข์ภัยอันตรายในความไม่ดีงามในหมู่ของตนนั้น ฯ

บุคคลมีกายทุจริต คือประพฤติอะไร ก็เบียดเบียนชีวิตและความสุขของผู้อื่น เบียดเบียนทรัพย์สมบัติของผู้อื่น หรือเบียดเบียนคู่ครองของผู้อื่น ประพฤติเป็นกายทุจริตอยู่ และได้ผลมาเออเฟื้อเผื่อแผ่แต่หมู่ของตน เป็นบุคคลที่ไม่พึงปรารถนา เพราะจะจัดว่าเป็นบุคคลที่ดีงามไม่ได้. บุคคลแม้มีเออเฟื้อเผื่อแผ่ แต่มี

วาจาชั่ว กล่าวเท็จหักประโยชน์ผู้อื่น กล่าววาจาทำลายสามัคคี มีวาจาหยาบคายร้ายกาจ หรือพูดตลกคะนองสวนเสเอยาทำให้เสียเวลาแก่ผู้อื่นด้วย ก็ไม่เป็นที่พึงปรารถนา. บุคคลมีทุจริตทางกายวาจาก็เพราะใจเป็นเช่นนั้น แม้จะมีอุปนิสัยในเรื่องการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ด้วยดี เพราะของที่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มาจากการไม่ดี เช่นนี้ไม่เป็นที่ปรารถนาของคนดี และถ้าใครจะปรารถนาก็จะหาความสุขมิได้ ย่อมจะพลอยให้เดือดร้อนทางกายทางใจไปด้วย ในเมื่อเหตุนั้น ๆ ปรากฏขึ้น เพราะฉะนั้นนอกจากอบรมทานบารมีเป็นเบื้องต้นแล้ว ต้องอบรมศีลบารมีให้ดีเป็นปกติอีกด้วย คือประพฤติกายวาจาให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษที่จะพึงตำหนิครหา มีกายเป็นสุจริต คือมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีเมตตากรุณาไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยกาย มีวาจาเป็นสุจริต คือไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นทางวาจา และใจก็คิดให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย นี่ชื่อว่าศีลอุปนิสัย–นิสัยที่จะบำเพ็ญศีลบารมีเป็นประการที่สอง ฯ

ทานบารมีต้องอาศัยศีลบารมี ทานจึงจะบริสุทธิ์สะอาด ศีลบารมีเป็นเครื่องอบรมทานบารมีให้ผ่องใส เมื่อบุคคลมาบำเพ็ญทานและศีลอยู่ด้วยดีแล้ว ก็ชื่อว่าทำบารมีให้บริสุทธิ์สะอาดเป็นเครื่องประดับสำหรับตนเป็นลำดับไป ฯ แต่บุคคลจะมีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ที่ต้องเสียสละพัสดุสิ่งของของตนบ้าง ที่ต้องเสียกำลังกายช่วยขวนขวายวิ่งเต้นบ้าง ที่ต้องเสียกำลังวาจาคือพูดติดต่อคนนั้นคนนี้ให้สำเร็จประโยชน์อันดีงามบ้าง นี้จะได้ผลอะไร ถ้าบุคคลไม่ได้รับผลอะไร สมความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ หรือบุคคลประพฤติกายให้เป็นสุจริต วาจาให้เป็นสุจริต ใจให้เป็นสุจริต จักได้ผลเป็นอย่างไร ถ้าไม่มีผลแล้วก็จะเห็นว่าการที่ทำนั้น วาจาที่พูดนั้น ใจที่คิดนั้น พร่าประโยชน์ของตนให้เสียไปเปล่า ไม่ได้ผลเป็นที่พึงประสงค์ เพราะฉะนั้นในประการที่สาม สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงสวรรค์ ว่าสวรรค์นั้นแหละเป็นผลของทานและศีล ที่บุคคลจะพึงได้ คนบำเพ็ญทานดี บำเพ็ญศีลดี ย่อมได้สวรรค์ ก็ทานศีลนั้นแลเป็นสวรรค์. สวรรค์มีความสุขกายสบายใจ

คนที่อยู่ในภพนี้ตายไปดี มีอารมณ์ไม่เดือดร้อน มีความสงบระงับ ได้รับความสำราญทางกาย ได้รับความสำราญทางใจ ที่ไม่เดือดร้อนสำราญกายสบายใจนั้นคือสวรรค์แล้ว อย่างที่เขาว่าสวรรค์ในใจ ถ้าใจสงบระงับก็เป็นสวรรค์. และคนเราจะหาสวรรค์ได้ ก็เพราะมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นทานูปนิสสัย อบรมศีลให้เป็นปกติกายวาจาใจ ไม่ทำความเดือนร้อนให้แก่ตนเองและผู้อื่นเป็นสีลูปนิสสัย ผลที่ได้ก็คือสวรรค์ในใจ ที่ปรากฏให้เห็นได้เฉพาะหน้า และเมื่อสวรรค์อยู่ในใจเป็นเบื้องหน้าแล้ว ทานก็ให้ผลในสัมปรายภพภายภาคหน้า ไม่ต้องไปวิตกถึง และเป็นแน่ที่จะต้องประสบสวรรค์ โลกที่มีอารมณ์ดี โลกที่มีความสุข โลกที่ไม่มีความเดือดร้อน สวรรค์จะอยู่ที่ไหนก็ตาม เมื่ออยู่ในสถานที่มีอารมณ์ดีงาม ไม่ทำกายใจให้เดือดร้อนแล้ว ในสถานที่นั้นก็เป็นสวรรค์ หรืออีกศัพท์หนึ่งว่า สุคติ–คติอันดีงามนั้น คนเรามีชีวิตอยู่ในโลกนี้ แวดล้อมไปด้วยทานูปนิสสัย สีลูปนิสสัย หรือทานบารมี สีลบารมี มีใจผ่องใสอยู่ในโลกนี้แล้ว ใจผ่องใสนั้นย่อมแวดล้อมไปด้วยผลแห่งทานและศีล ให้ได้ถือปฏิสนธิในสถานที่อันงาม ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า "จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา" เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุคติเป็นที่หวังได้ โดยไม่ต้องสงสัยเลย ฯ เพราะฉะนั้น บุคคลบำเพ็ญทานบารมี สีลบารมีแล้ว ย่อมไปสู่สวรรค์ เมื่อละจากภพนี้แล้วไป ก็มีสวรรค์เป็นเบื้องหน้า. บุญนั้นท่านว่าติดตามบุคคลไปในที่ทุกสถาน คนเรานี้เกิดมาทำดีหรือทำชั่วไว้ ความดีหรือความชั่วนั้นก็จะติดตามตนไป ก็เมื่อบำเพ็ญทานและศีลไว้แล้ว ทานศีลก็ติดตามตนไป และคอยแวดล้อมในโลกเบื้องหน้า อำนวยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ที่เป็นความสุขอันพึงปรารถนาในโลกที่จะพึงประสบในโลกหน้านั้น สวรรค์เป็นที่พึงปรารถนาและก็ได้ด้วยอานิสงส์แห่งทานและศีลนี้แล เป็นของแน่ชัดอย่างไม่ต้องสงสัย ฯ

แต่สวรรค์นั้นเป็นเครื่องล่อใจให้ติดอยู่ คนได้อารมณ์อันดีงามแล้ว มักเกิดความมัวเมาประมาทพลั้งเผลอเห่อเหิมไปตามโลกธรรม จะพึงเห็นได้ในบุคคลที่เจริญมีสมบัติเป็นอันมาก มักประมาท ไม่ตั้งตนไว้ชอบ ไม่เป็นไปดีงาม บางคน

ก็พึงเพื่อใช้สมบัติในทางที่หาประโยชน์มิได้ และซ้ำร้ายกลับทำความเสื่อมเสียอีก เช่นสร้างอบายมุขก็มี ทำตนและบุคคลอื่นให้เดือดร้อนก็มี เพราะตนหลงสวรรค์ พาให้เกิดมัวเมาประมาท เกิดความทะเยอทะยานปรารถนา ทั้งไม่รู้จักเพียงพอในทรัพยสมบัตินั้น ทั้งไม่รู้จักเพียงพอในความสุขที่ตนได้ที่ตนมีอยู่ ฯ บุคคลทุกคนถ้าคิดว่าเท่าที่เป็นอยู่นี้เป็นสุขอยู่แล้ว และก็เทียบกับบุคคลอื่นที่น้อยกว่าหรือต่ำกว่าตน ก็จะพึงเห็นว่าเราดีแล้วเป็นนักเป็นหนา ไม่ต้องทะเยอทะยานไปเทียบกับบุคคลอื่นที่สูงกว่าที่ดีกว่า จะเป็นเหตุให้เกิดความโลภ ความประมาทความเมาไปตามเขา เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงสวรรค์ ว่าเป็นผลแห่งทานและศีลที่จะพึงได้แล้ว จึงตรัสแสดงโทษแห่งสวรรค์นั้นอีก ว่าเป็นเครื่องล่อให้ติดอยู่ เป็นเครื่องก่อให้เกิดความมัวเมาประมาท เมื่อบุคคลประมาทเสียแล้ว สวรรค์ก็จะกลายเป็นนรก จะนำให้ตกไปสู่อรรมดาฝ่ายต่ำได้. เพราะฉะนั้น ในประการที่ ๔ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงโทษของกามารมณ์ ว่าเป็นของหยาบและเศร้าหมองไม่เป็นที่พึงปรารถนา ฯ

ความใคร่เป็นเหตุให้เกิดความทะเยอทะยานไม่รู้จักเพียงพอ คนที่มีทรัพย์สมบัติมากเท่าไร เมื่อไม่รู้จักเพียงพอแล้ว ก็รู้สึกว่าตนอยู่เป็นนิตย์ เพราะทะเยอทะยานปรารถนาคิดก้าวหน้าไปหาความสุขที่นึกว่าจะมีความสุขยิ่งขึ้นไป ความใคร่ความทะเยอทะยานนั้น เป็นทางแห่งความโลภ ความโลภก็คืออปรารถนาที่จะได้จนเกินควร อันเป็นเหตุให้เกิดทุจริต เมื่อเป็นกิจที่ไม่สมประสงค์ ก็เกิดความริษยาผู้อื่นบ้าง คิดตัดรอนบุคคลอื่นบ้าง หรือเพราะความเขลาเข้ากับตนเป็นประมาณ เห็นว่าตนเป็นผู้ถูก คนอื่นผิด นี่เรื่องโทษในกามารมณ์ เพราะติดในสวรรค์ หลงสวรรค์ แล้วก็เกิดมัวเมา ประมาททะเยอทะยานในสวรรค์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องแห่งความเสียหาย เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงชี้โทษแห่งกามารมณ์ ว่าเป็นที่ไม่พึงปรารถนา ควรปล่อยวาง ควรรู้เท่าด้วยความไม่ประมาท ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ คิดเอาใจออกห่าง อย่าหลงติดอยู่ในอารมณ์อันเป็นเครื่องล่อนั้น ๆ ฯ

สัตว์สังขารอันเป็นที่รักทั้งหลาย เมื่อตนยังอยู่ แต่สัตว์สังขารเหล่านั้นต้องพลัดพรากไปก่อนก็มี หรือแม้สัตว์สังขารที่รักของตนนั้นยังอยู่ แต่ตนเองจะต้องพลัดพรากไปก่อนก็มี เพราะความไม่แน่นอนของสังขาร เพราะความไม่แน่นอนของสังขตธรรม บุคคลผู้มีปกติประมาทอยู่ ย่อมเดือดร้อนระทม ในเมื่ออารมณ์ที่ปรารถนาจะพึงได้ ไม่ได้มา หรือได้มาแล้วไม่พอ หรือได้แล้วสูญหายสลายไป หรือตนเองจะต้องพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักนั้นไป นี้เป็นเรื่องให้เดือดร้อนระทมใจเป็นนักเป็นหนา เพราะฉะนั้นในประการที่ ๕ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงแสดงถึงอานิสงส์ในเนกขัมม์ คือทางออกหากจากกามารมณ์ ปล่อยวางจากอารมณ์นั้น ๆ ให้รู้ว่าอารมณ์นั้น ๆ เป็นสักว่าเป็นเครื่องก่อให้เกิดความสุขในชั่วระยะหนึ่ง ๆ เมื่ออยู่กับตนก็เป็นของตน แต่เมื่อไม่อยู่กับตน พ้นไปจากตนแล้ว สัตว์สังขารที่รักหรือสมบัติพัสดุทั้งหลาย ที่เป็นเครื่องให้ความสุขแก่ตนเหล่านั้น ก็เป็นของที่ปราศจากไป เป็นของหาสาระมิได้ ๆ ความตรึกนึกคิดอย่างนี้ เป็นกุศลวิตก ท่านเรียกว่าเนกขัมมวิตก เป็นสัมมาสังกัปปะ ท่านเรียกว่าเนกขัมมสังกัปปะ คือความดำริเอาใจออกห่าง. การเอาใจออกห่างนั้น ถ้าเป็นไปโดยพิจารณาเห็นโทษทุกข์ภัยในวัฏสงสาร ก็เป็นการสละออกหากปรารถนาจากได้ ถ้าไม่ถึงอย่างนั้น เพียงแต่ทำใจให้คิดตามชอบธรรม ไม่มัวเมาประมาท ไม่ยึดมั่นถือมั่น รู้ว่า นั่นสัตว์และสังขารเป็นที่รัก หรือวัตถุนั้น ๆ จะเป็นเครื่องได้อาศัยเป็นเพียงชั่วคราวหนึ่ง ๆ ที่อยู่กับตน อาศัยตนอยู่ เมื่อรู้อย่างนี้เอาใจออกห่างได้นั้นแหละเป็นส่วนแห่งเนกขัมมะปรากฏแก่ตน เป็นเนกขัมมสังกัปปะความดำริออกห่างจากกาม เป็นเนกขัมมวิตกนึกคิดที่จะเอาใจออกห่างจากอารมณ์เครื่องล่อใจให้คิดอยู่ด้วยประการนั้น ๆ นี้เป็นอีกประการหนึ่ง ซึ่งจะฟอกอัธยาศัยของบุคคลให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากเครื่องมัวหมอง ฯ

เพราะฉะนั้น บุคคลผู้ได้สดับพระอนุสาสน์นี้ พึงประพฤติปฏิบัติบำเพ็ญตนให้เป็นคนมีอุปนิสัย ในเรื่องการบริจาค ให้คิดเห็นว่าตนเกิดมาได้พึ่งอุปการะของบุคคลก่อน ๆ เป็นลำดับมา เป็นข้าวน้ำก็มี เป็นผลไม้อะไรก็มี และเครื่องอุปกรณ์

อื่น ๆ อีกเป็นอเนก เพราะคนก่อน ๆ สร้างไว้ทำไว้ คนภายหลังจึงได้ใช้สอยเป็นลำดับ ๆ ไป ในสถานะที่เราเป็นอยู่นี้ เราจะต้องทำสารประโยชน์ ให้เกิดเป็นประโยชน์แก่คนในภายหลัง เพราะคนเราต้องอาศัยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่อุปการะแก่กันและกัน มีหน้าที่ต่อกันอยู่ ๒ ประการ คือ การทำอุปการะก่อนเป็นหน้าที่ฝ่ายของผู้ใหญ่ การทำปฏิการะตอบแทนเป็นหน้าที่ฝ่ายของผู้น้อย และการที่จะเอื้อเฟื้ออุปการะปฏิการะแก่กันนั้น ต้องประพฤติปฏิบัติดีงาม ไม่ให้เป็นที่รังเกียจแก่บุคคลทั้งหลาย ความเอื้อเฟื้ออุปการะปฏิการะต่อกันและกัน ย่อมได้ผลเป็นอันดี ฯ ทานศีลนี้แหละจะให้ความสุขคือสวรรค์ แต่อย่าทิดช้องอยู่ด้วยความประมาท ถ้าทิดมั่นอยู่ด้วยความประมาทแล้ว ก็จะเกิดความทะเยอทะยานไม่รู้จักพอ หาความสุขในสวรรค์มิได้ เช่นนี้แล้วจะเดือดร้อนระทมใจนานาประการ สวรรค์นั้นถ้าหลงทิดอยู่ก็เป็นโทษเป็นทุกข์แก่ใจ เพราะฉะนั้นต้องมีสติสัมปชัญญะไม่ประมาท เอาใจออกห่างในเรื่องสัตว์สังขารอันเป็นที่รักที่ยินดี อุปการวัตถุที่เป็นเครื่องอุปการะให้เกิดความยินดี เป็นเพียงชั่วครั้งคราวในระหว่างนั้น ๆ ที่เรารู้จัก ปล่อยวางใจประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสม อาศัยประโยชน์ที่จะพึงได้ ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ ด้วยความที่ไม่ประมาท ด้วยความมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็น เมื่ออบรมอยู่อย่างนี้ อุปนิสัยก็จะบริสุทธิ์สะอาดยิ่ง ๆ ขึ้นไป สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอนุปุพพิกถา ตามอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ ฉะนั้นท่านทั้งหลายจงมีอุปนิสัย จงพยายามบำเพ็ญอุปนิสัยให้เป็นบารมีของตน ให้เจริญด้วยทาน ศีล และภาวนา ให้มีความรู้ความเห็นไปโดยบริสุทธิ์สะอาด ให้จิตของตนได้ถึงความสุข ให้เป็นสวรรค์ที่แน่นอนไม่คลาดคลาย นี้แหละเป็นข้อมุ่งหมายแห่งความประพฤติปฏิบัติในพระพุทธศาสนา มีอรรถาธิบายดังวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

สาราทานกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตฺติโสภณมหาเถระ

แสดงในการทำบุญฉลองอายุครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์ มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

๓๐ ธันวาคม ๒๔๘๗

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส.

สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ
โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโนติ ฯ

ยัดนี้ จักรับประทานแสดงพระธรรมเทศนา อนุโมทนาในกุศลพิธีมหามงคลกาล ด้วยท่านมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภมาปรารภถึงชนมายุอันล่วงมาโดยลำดับด้วยความสวัสดี บรรจบครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์ อันเป็นมูลให้เกิดปีติปราโมทย์ในความเป็นอยู่ของตน แม้จะมีโรคเบียดเบียนให้ทุรพลในอวัยวะบางประการ แต่สรีระสังขารก็บริบูรณ์ด้วยอนามัยไร้โรคาพาธ จัดเป็นชีวิตลาภอันเป็นที่พึงปรารถนา จัดว่าเป็นของหายากที่บุคคลจะพึงได้เช่นนั้น เมื่อมาถึงกาลใกล้วันเกิด ในปีที่ครบ ๘๐ นั้น ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอันมั่นคงในพระพุทธศาสนา จึงดำริคิดการบำเพ็ญกุศลฉลองชนมายุ ด้วยกุศลเจตนาอันแรงกล้า ครั้นถึงวันกำหนด วันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ นั้น เป็นเวลาย่ำรุ่งไปตักบาตรแก่พระสงฆ์ที่ออกบิณฑบาต ๘๑ รูป แล้วไปบำเพ็ญกุศลยังสุกุลอัฐิบรรพบุรุษที่วัดบวรนิเวศวิหาร คณะรังษี เวลาเย็น เริ่มการบำเพ็ญกุศลด้วยถวายสตยักรณ์แด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราช สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระองค์เจ้าสุทิตราภรณี เป็นกุศลพิเศษส่วน

กตัญญูกตเวทิตา และอย่างยนธรรมโดยสัปปุรุษวิสัย เสร็จแล้วจุดธูปเทียน เครื่องสักการบูชา กระทำการบูชาพระรัตนตรัยเป็นส่วนกุศลพิธีมหามงคลกาล สมาทานศีลแล้ว พระสงฆ์ ๙ รูป เจริญพระพุทธมนต์ วันรุ่งขึ้น คือวันนี้ เวลาเพลถวายสังฆทานพระสงฆ์ด้วยขัชชโภชนาหาร เสร็จแล้วสดับพระธรรมเทศนา แล้วถวายเครื่องไทยธรรม พระสงฆ์อนุโมทนาแล้วเป็นเสร็จพิธี นอกจากนี้ยังบำเพ็ญบุญนุธิสำหรับการกุศลสาธารณะ คือ บำรุงโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย หนึ่งหมื่นบาท บำรุงโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ห้าพันบาท บำรุงมหามกุฎราชวิทยาลัย หกพันบาท บำรุงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สามพันบาท และบำรุงโรงเรียนคนตาบอด สามพันบาท รวมทั้งหมด ๕ สถาน เป็นจำนวนเงินสองหมื่นเจ็ดพันบาท รวมทุกประเภทเป็นมหากุศลในอภิลักขิตกาลอันสำคัญนี้ อุทิศส่วนกุศลเป็นเทวตาทิสนพลีธรรมยรรณาการ และแผ่ส่วนกุศลแก่สรรพสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอัปปมัญญาพรหมวิหาร ตามมติแห่งพระพุทธศาสนา.

ท่านมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษกล่าวโดยเฉพาะเป็นที่ตั้งแห่งพระมหากรุณาใน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบรมนาถบพิตร พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชชนก สามารถสนองพระราชกรณียกิจเป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยเป็นอย่างยิ่ง ได้รับใช้ใกล้ชิดพระยุคลบาทมาจนตลอดรัชสมัย เป็นที่ปรากฏแก่ใจด้วยตนเองและปรากฏแก่ผู้อื่นอยู่ทั่วไป ทั้งนี้ก็เพราะคุณสมบัติที่ซื่อตรงจงรักภักดีและมากพร้อมด้วยกตัญญูกตเวทิตาเป็นนิจกาล และเป็นเหตุให้เป็นที่ตั้งแห่งพระมหากรุณา ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้านายพระองค์อื่น ๆ โดยมาก ตลอดจนในระหว่างเพื่อนข้าราชการก็มีวิสาสะสนิทสนมด้วยเมตตาอารีอยู่ทั่วไป ทั้งนี้ก็เพราะมีอัธยาศัยประกอบด้วยคุณธรรม อันเป็นเหตุให้ยึดไว้ได้ซึ่งสาระแห่งตน คือเป็นบุคคลที่มีความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล จักกระทำการใด ก็พิจารณาเล็งเห็นผลในภายหน้าว่าจักอำนวยผลอันดีงาม เช่นพยายามสำเหนียกศึกษาในพระราชอัธยาศัยได้ถูกต้อง จึงสามารถ

ปฏิบัติพระราชกรณียกิจให้เป็นที่สบพระราชอัธยาศัย เมื่อได้รับพระมหากรุณาใด ๆ ก็มิได้มัวเมาสำนึกแต่ว่า เพียงเป็นผลแห่งความกระทำชอบของตน และใช้เหตุผลเป็นเครื่องวิจารณ์ให้ปฏิบัติงานเป็นผลดีเสมอไป และมีความประพฤติอันดีงาม มีกายวาจาใจที่เรียบร้อย เป็นที่ตั้งแห่งกรุณาและวิสาสะคอยระวังมิให้เป็นที่ตำหนิติเตียนของบุคคลทั้งหลาย มีปัญญาพอที่จะพิจารณาผิดชอบ ชั่วดี บาปบุญ คุณโทษแล้วและดำรงตนไว้โดยชอบ มีอัธยาศัยอารีอารอบเฟื้อเผื่อแผ่พอที่จะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วยมุทิตาจิต มีความศึกษารอบรู้ในกรณียกิจสมควรแก่หน้าที่มิให้ยกพร่อง และมิใช่เป็นไปเพียงทำนองในคติโลก แต่เข้าถึงธรรมปฏิบัติตามวิสัยแห่งสัปบุรุษ-พุทธศาสนิกชน ดังพระพุทธนิพนธ์สรรเสริญ ว่า

สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ
โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน ฯ

มีใจความว่า บุคคลใดย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล ปัญญา จาคะ และสุตะ ทั้งที่เป็นไปในคติโลกและคติธรรมทั้งสองประการ บุคคลเช่นนั้น ชื่อว่าสัปบุรุษ ผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง ย่อมยึดไว้ได้ซึ่งสาระของตนในโลกนี้เทียว ดังนี้. ตามพระพุทธภาษิตนี้แสดงว่าบุคคลผู้สั่งสมคุณสมบัติห้าประการนี้ให้มีในตน ชื่อว่าเป็นคนฉลาด สามารถทำตนให้เป็นคนมีสาระ.

คุณสมบัติ ๕ ประการนั้น ข้อต้น ศรัทธา ความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล จำแนกตามวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อเป็น ๔ ประการ คือ กมฺมสทฺธา เชื่อกรรม ๑ วิปากสทฺธา เชื่อผลแห่งกรรม ๑ กมฺมสฺสกตาสทฺธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน ๑ ตถาคตโพธิสทฺธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า ๑ ความทำด้วยกายวาจาพร้อมด้วยเจตนาคือใจ ชื่อว่ากรรม จำแนกโดยประเภท ส่วนที่มีมูลมาแต่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นกุศลกรรม ส่วนชั่ว

มีมูลมาแต่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นอกุศลกรรม กรรมสองประเภทนี้เมื่อมีความประชุมพร้อมแห่งปัจจัยและได้โอกาสก็ย่อมอำนวยผล กุศลกรรมย่อมให้ผลอันเป็นที่ปรารถนา อกุศลกรรมย่อมให้ผลอันไม่พึงพอใจเป็นไปตามมูลเหตุ ความหยั่งรู้กรรมคาดหน้าว่า จักอำนวยผลเป็นอย่างนั้น ๆ แล้วและเชื่อลง เหมือนแพทย์ผู้ตรวจอาการโรคแล้วสันนิษฐานก้าวหน้าว่า โรคนี้จักผ่อนคลายหรือกำเริบมีอาการเป็นอย่างไรต่อไป แล้วประกอบยาบำบัดหรือตัดมูลเหตุเสีย นี้ชื่อว่า กมฺมสทฺธา เชื่อกรรม. ผลที่เกิดแต่ความทำ ชื่อว่าวิบาก ส่วนที่ปรารถนาพึงใจเป็นผลของกุศลกรรม ส่วนไม่เป็นที่ปรารถนาเป็นผลของอกุศลกรรม ผลสองประเภทนี้ย่อมส่อมูลเหตุของตน ความหยั่งรู้ผลสาวเข้าไปหาต้นเหตุว่า มีมูลมาแต่กรรมนั้น ๆ เหมือนแพทย์ผู้เห็นโรคแล้วค้นหาสมุฏฐานของโรคได้ นี้ชื่อว่า วิปากสทฺธา เชื่อผลแห่งกรรม. ความเชื่อที่โยงเหตุผลให้เนื่องถึงกันว่า เหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสานุสัยทำกรรมอันใดลงด้วยกายวาจาใจ ก็ย่อมได้รับผลของกรรมนั้น ทำชอบย่อมได้รับผลอันดีงาม ทำชั่วย่อมได้รับผลอันเสื่อมทราม กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เป็นผู้ประณีตและเลวทรามต่าง ๆ กัน ความหยั่งรู้ดังนี้และเชื่อลง ชื่อว่า กมฺมสฺสกตาสทฺธา ความเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน. ศรัทธาทั้งสามประเภทนี้ ย่อมประมวลลงในความเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เป็นอย่างสูงสุด เพราะพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ ส่องให้ได้ปัญญาพิจารณาเหตุผล โดยตระหนัก เป็นเหตุให้หยั่งเห็นพระคุณของพระพุทธเจ้า กับทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ และเชื่อลงโดยนัยว่า "อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา" พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ไกลจากกิเลสยาปธรรม บริสุทธิ์ทุกสถาน เป็นผู้ตรัสรู้ธรรมที่จริงที่ชอบตามลำพังพระองค์ รู้ชัดสามารถให้สำเร็จประโยชน์แก่พระองค์และผู้อื่นได้ เป็นกัลยาณมิตรที่ควรคบหา ทรงนำพาให้ถึงสาระประโยชน์อันแท้จริง "สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม" พระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงสั่งสอนเวไนยสัตว์ได้ชื่อว่าตรัสชอบแล้ว "สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ" พระสงฆ์สาวกของพระผู้มี

พระภาคเจ้าปฏิบัติชอบแล้ว. นี้ชื่อว่า ตถาคตโพธิสทฺธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า. ศรัทธามีลักษณะและประเภทดังพรรณนามาฉะนี้ เป็นกุศลธรรมส่วนเจตสิก เมื่อเกิดขึ้นในจิตของผู้ใดแล้ว ย่อมทำให้ผู้นั้นยากยั่นมั่นคงที่จะพึงทำในกิจที่ชอบ ประพฤติตนอยู่ในกรอบแห่งศีลธรรมจรรยาอันดีงามซึ่งได้นามว่าศีล เข้าในลำดับที่สอง.

อันคำว่าศีลนั้น โดยอรรถว่าปกติ คือความประพฤติที่เป็นปกติอยู่ เป็นสุจริตไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อนด้วยกายหรือวาจา แต่พระคันถรจนาจารย์แสดงอรรถแห่งศัพท์ว่า ศีล ไว้หลายนัย นัยหนึ่งว่า มาจากศัพท์ว่า สิระ แปลว่า ศิริยะ คือเป็นต้นเป็นประธานของความประพฤติดีงามทั้งหลาย บุคคลผู้จะประพฤติคุณงามความดีได้ ก็เพราะมีจรรยามรรยาทสงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อย เป็นศีล เป็นปทัฏฐานที่ตั้งเบื้องต้น เมื่อบุคคลดำรงตนอยู่ในศีลเป็นภูมิพื้นแล้ว ความประพฤติความปฏิบัติย่อมประณีตขึ้นไปโดยลำดับ อีกนัยหนึ่งอรรถะแห่งศีลท่านแสดงว่า ได้แก่ศัพท์ว่า สีตละ แปลว่าเย็น หมายความว่าศีลนั้นเป็นธรรมชาติเย็น คือเย็นทั้งผู้ปฏิบัติ ทั้งผู้อยู่ใกล้ชิดกับผู้ปฏิบัตินั้น ผู้ปฏิบัตินั้นย่อมเย็นใจไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายเพราะไม่มีความเสียหายที่ได้ล่วงละเมิดกับบุคคลนั้น ๆ ย่อมอยู่เย็นสุข บุคคลผู้ใกล้ชิดกับผู้มีศีลก็เย็นใจสงบไม่เดือดร้อน เพราะไม่ได้รับความเบียดเบียนจากท่าน แต่ได้รับความเมตตากรุณาปรานี เป็นการอำนวยประโยชน์สุขอยู่ในตัว แม้ท่านจะไม่ได้เกื้อกูลด้วยประการไร ๆ แต่อัธยาศัยที่เย็นย่อมนำความเย็นให้แผ่ถึงผู้อื่น ไม่ต้องระแวงภัยอันตราย. อีกนัยหนึ่งอรรถแห่งศีลมาจากศัพท์ว่า สิวะ แปลว่า เกษม คือเกษมปลอดจากภัยอันตรายในที่ทุกสถาน ไม่มีภัยไม่มีเวรกับบุคคลอื่น ๆ เพราะฉะนั้น ศีลจึงชื่อว่าเป็นประธานคุณธรรมทั้งหลาย เมื่อกล่าวโดยสรุป ศีลคือความสำรวมกายวาจาให้สงบระงับสุจริต เป็นคุณที่บัณฑิตไม่พึงติเตียน เป็นคุณที่บัณฑิตสรรเสริญ เป็นความเย็น เป็นความสบาย เป็นความเกษมสุข ทั้งแก่ตนผู้ประพฤติ และบุคคลผู้เกี่ยวเนื่อง

กับผู้ประพฤตินั้น นักล่าวโดยอรรถแห่งศีลโดยสาธารณะ แต่ศีลนั้นมีภูมิชั้นที่บุคคลจะพึงปฏิบัติตามสถานะ เช่นคฤหัสถ์ผู้เป็นกัลยาณชนมีนิจศีลเป็นประจำเป็นต้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีศีลมีธรรมอันดีงาม.

อันบุคคลที่จะมีศรัทธาความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล และประพฤติตนอยู่ในศีลเป็นกัลยาณชนคนดีงาม ก็เพราะมีปัญญารู้ผิดชอบชั่วดี บาปบุญคุณโทษ และใช้ปัญญานั้นคุ้มครองตนให้คงอยู่ในคุณงามความดี อันลักษณะแห่งปัญญาก็คือความฉลาด ความรอบรู้ ความพินิจพิคคันเหตุผลนั้น ๆ เพื่อส่องทางปฏิบัติให้เป็นไปด้วยดี ปัญญานี้พระพุทธภาษิตสรรเสริญว่าเป็นรัตนะของนรชน เพราะเป็นแสงสว่างอันประเสริฐไม่มีแสงอื่นจะเสมอเหมือน ผู้มีปัญญามิใช่จะคุ้มได้แต่ตน ย่อมคุ้มได้ถึงคนอื่นที่เนื่องด้วยตนด้วย ฉะนั้นชีวิตของผู้มีปัญญาจึงจัดว่าเป็นชีวิตอันประเสริฐ

บุคคลผู้มีศรัทธา มีศีล และประกอบด้วยปัญญา ย่อมเป็นผู้มีอัธยาศัยอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สามารถอำนวยประโยชน์เพื่อผู้อื่น เป็นผู้ยอมเสียสละ ห้ามกันมัจฉริยะ ความตระหนี่เห็นแก่ตัว และความโลภที่มุ่งแต่จะได้แม้ในทางที่เกินสมควร ผู้มีอัธยาศัยยินดีในความสละชื่อว่าถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์ไว้ได้ โภคทรัพย์ที่จับจ่ายไปชื่อว่าจับจ่ายไปด้วยดี เพราะอาจให้สำเร็จประโยชน์สุขแพร่หลาย แก่บุคคลที่ควรสักการะที่ควรอนุเคราะห์ โดยเจาะจงหรือโดยสาธารณะที่จะพึงปฏิบัติตามกาลและโอกาส

ข้อที่จะอบรมความรู้ความฉลาด และมีศีลมรรยาทอันดีงามดำรงตนให้เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่นตามวิสัย ก็เพราะเป็นผู้สำเหนียกด้วยการศึกษาสังเกตกำหนดในบุคคลในกิจการและในเหตุการณ์ที่ผ่านพบมา อันเป็นทางให้เรืองปัญญารู้ผิดชอบชั่วดียาบาปบุญคุณโทษและวิถีทางอันจะพึงประพฤติปฏิบัติ.

ธรรม ๕ ประการ คือ ศรัทธา ศีล ปัญญา จาคะ และสุตะ ดังพรรณนามานี้ เมื่อเป็นธรรมสามัคคีพรั่งพร้อมกัน ถ้าเป็นเพียงคติโลก ก็นำผู้ปฏิบัติให้ถึง

ถึงประโยชน์ในชั่วขุยัน สามารถตั้งตนได้ในโภคทรัพย์ และมีสถานะอันดี มีแต่จะเจริญยิ่งขึ้นไป ถ้าเป็นไปในคดีธรรม ก็นำผู้ปฏิบัติให้ลุถึงประโยชน์ในภายหน้า และผู้มีศีลธรรมอันดีงามเที่ยงที่จะมีคติอันไม่ต่ำทรามในสัมปรายภพ จึงชื่อว่าผู้เจริญด้วยธรรมทั้ง ๕ นี้ อย่างละประการ ย่อมยึดสาระของตนไว้ได้ในโลกนี้ ธรรดาธิบายดังวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้

ท่านมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ย่อมเป็นผู้เจริญด้วยธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ ตามสมควรแก่สถานะ และพยายามปฏิบัติให้เป็นไปโดยคติทั้งสอง คือทั้งทางโลกและทางธรรม ในเวลาที่ยังเป็นผู้มีกำลังสามารถ ก็ปฏิบัติราชการด้วยความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตต่อพระมหากษัตราธิราช และมีปัญญาฉลาดหยั่งทราบพระราชอัธยาศัยจนเป็นที่ตั้งแห่งพระมหากรุณา สามารถยกย่องสถานะของตนให้รุ่งเรืองตลอดมา ครั้นถึงวัยชราพ้นจากปฏิบัติราชการ ก็ยิ่งเป็นผู้เจริญด้วยศรัทธา เข้าวัดรักษาศีลสดับธรรมบำเพ็ญธรรมปฏิบัติ บำเพ็ญตนเป็นอุบาสกตามสัปบุรุษวิสัย จึงชื่อว่าเป็นผู้ยึดสาระของตนไว้ มิให้บกพร่อง เป็นผู้ประพฤติสมควร เมื่อมาถึงอภิลักขิตกาลที่มีชนมายุครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์ อันคุณธรรมที่อบรมนั้น ๆ ตักเตือนใจ ได้บำเพ็ญกุศลด้วยการบริจาคอันยิ่งใหญ่ในมหามงคลกาลนี้ พรั่งพร้อมด้วยพระบรมวงศ์พิศร ผู้เป็นที่เคารพนับถือโดยฐานพระประยูรญาติ และผู้มีวิสาสะมาอนุโมทนาด้วยมุทิตาจิต ปรากฏอยู่ ณ บัดนี้

ในลำดับนี้ ขอตั้งสัตยาธิษฐานขอพรพระศรีรัตนตรัย ประสาธน์แด่ท่านมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ "อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา" พระผู้มีพระภาคเป็นพระอรหันต์ บริสุทธิ์จากกิเลส ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ "สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม" พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว "สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ" พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคปฏิบัติดีแล้ว สามนี้คือพระรัตนตรัย

เอตสฺส อานุภาเวน กตปุญฺญสฺส เตชสา

ด้วยอานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย และเดชแห่งบุญที่ท่านมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ได้บำเพ็ญแล้ว ขออุปัททวันตรายและอุปสรรคทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพาน จงบำราศไกล ขอความเจริญอายุ วรรณะ สุขะ พละ จงบังเกิดมี และขอความสุข คือความสงบระงับอันเกิดในจิต โดยวิถีแห่งธรรมปฏิบัติ จงดำรงมั่นเป็นปฏิปทาให้ลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทำ ผลำ
เอตสฺมิ รตนตฺตยสฺมิ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ แก่ท่านมหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ผู้มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้ สมกุศลเจตนา เทอญ.

อัฏฐมีเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันอัฏฐมี

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

ปี ๒๔๕๗

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ภารหาโร จ ปุคฺคโล
ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ
นิกฺขิปิตฺวา ครุ ภารํ อญฺญํ ภารํ อนาทิย
สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโตติ ฯ

วันนี้ เป็นวันอัฏฐมีดิถีที่ ๘ กาฬปักษ์ นับแต่วันวิสาขบุรณมีมา เมื่อกล่าวตามปกติก็เป็นวันธรรมสวนะที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ทรงอนุญาตให้เป็นวันที่รักษาอุโบสถศีลและสดับธรรม แห่งอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย แต่เมื่อกล่าวโดยกาลพิเศษ วันนี้เป็นวันตรงกับวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ แห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา ฉะนั้น พุทธศาสนิกชนจึงมากำหนดว่า เป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ ทำการบูชาและมีการฟังธรรมยิ่งกว่าปกติกาล ก็แหละเมื่อปรารภเพียงว่าเป็นวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระเท่านั้น ก็ย่อมเป็นวันสำคัญน้อยกว่าวันวิสาขบุรณมีที่เป็นวันประสูติ วันตรัสรู้และวันปรินิพพาน แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และก็เป็นวันสำคัญน้อยกว่าวันมาฆบุรณมี ที่เป็นวันที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ในท่าม

กลางวิสุทธิสงฆ์องค์พระอรหันต์ ๑๒๕๐ แสดงหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา เท่ากับว่าเป็นวันประดิษฐานพระพุทธศาสนา ณ วันนั้น วันอัฏฐมีเป็นเพียงวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ไม่มีกาลพิเศษอย่างใด แต่เมื่อคำนึงวิจารณ์โดยรอบคอบไปแล้วก็จะเห็นว่า เป็นวันสำคัญไม่น้อยวันหนึ่งเหมือนกัน คือวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น เป็นวันที่มหาสังฆสันนิบาตประชุมกันเป็นการใหญ่ ซึ่งพร้อมกันมาแต่ทิศานุทิศ เพื่อถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ ประชาชนผู้เลื่อมใสทั้งหลายมีจำนวนเป็นอันมาก เมื่อเป็นวันมหาสังฆสันนิบาตเช่นนั้น พระมหากัสสปสังฆเถรเห็นว่าเป็นวันพร้อมควรจะปรารภเหตุการณ์อันเกิดขึ้นในเร็ววันนี้ ท่านจึงเล่าเรื่องที่ท่านได้พาบริวารของท่านเดินทางจะมานมัสการพระพุทธสรีระ เมื่อมาแวะพักอยู่ ณ ระหว่างทางได้ถามอาชีวกผู้หนึ่งซึ่งเดินสวนทางมา ถามข่าวถึงพระบรมศาสดา ว่า ยังทรงพระชนม์อยู่เป็นปกติสุขอยู่หรือประการใด อาชีวกนั้นบอกว่า พระสมณโคดมได้ปรินิพพานเสียแล้ว ล่วงเข้า ๗ วัน ณ วันนี้ ในขณะนั้น ในหมู่บริวารแห่งพระมหากัสสปนั้นมีพระภิกษุผู้บวชภายแก่รูปหนึ่ง ชื่อสุภัททะ เป็นผู้ที่มักปรารถนาจะทำอะไรตามใจของตน เมื่อมาได้ทราบข่าวว่าสมเด็จพระทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์แล้ว จึงกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า "สุมุตตา มยำ เราทั้งหลายพ้นดีแล้ว เวลาที่ท่านยังทรงพระชนม์อยู่ เราจะทำอะไรพลั้งพลาดไปเพียงเล็กน้อย พระองค์ก็ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามอย่างนั้นห้ามอย่างนี้ เป็นการลำบากที่เราต้องทำตามไม่อาจล่วงละเมิดพระพุทธบัญญัติ แต่ต่อไปบัดนี้เราจะทำอะไรก็ได้ ไม่มีผู้ใดจะบังคับบัญชาแล้ว" ฯ พระมหากัสสปได้สดับคำนั้นจึงคิดว่า ถ้าจะขับไล่ออกเสียจากหมู่ก็จะเป็นการรุนแรงเกินไป ทั้งคนทั้งหลายก็จะตำหนิได้ว่า พระพุทธเจ้านิพพานเพียง ๗ วันเท่านั้น สมณบริษัทก็เกิดลงโทษขับไล่กัน ไม่เป็นการเรียบร้อย จึงสงบระงับความข้อนั้นไว้ ครั้นเมื่อมาถึงวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนี้ จึงนำ

ความเรื่องนี้มาเล่าให้ที่ชุมนุมสงฆ์ แล้วปรารภว่า เราทั้งหลายควรจะทำสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัยตั้งไว้เป็นแบบแผน มิฉะนั้นแล้วพวกอลัชชีจะได้ช่องล่วงละเมิดสิกขาบทพระพุทธบัญญัติ เมื่อมาได้วางขนบธรรมเนียมระเบียบแบบแผนเป็นพุทธอาณา ร้อยกรองเป็นหมวดหมู่เป็นอันดี ตลอดจนถึงพระธรรมคำสั่งสอนที่เป็นส่วนปรับปรุงจิต และอัธยาศัย ขนบธรรมเนียมมารยาทให้เป็นไปด้วยความประพฤติความปฏิบัติ เป็นการฝึกหัดขัดเกลาจิตให้ประณีตขึ้นไปโดยลำดับ เป็นแบบฉบับที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาไว้ ควรที่เราทั้งหลายจะสังคายนารวบรวมร้อยกรองเป็นหมวดหมู่ เป็นแบบฉบับเป็นอันดี ฯ พระเถระในที่นั้นต่างเห็นร่วมพร้อมกันในการที่จะกระทำสังคายนา ฯ เพราะฉะนั้นเมื่อพิจารณาถึงเรื่องนี้ วันอัฏฐมี วันแรม ๘ ค่ำ แต่วันวิสาขบุรณมี จึงควรนับว่าเป็นวันสำคัญวันหนึ่งเหมือนกัน ที่เป็นวันที่ได้ปรารภเริ่มกิจสังคายนา และการสังคายนานั้นแหละ เป็นการร้อยกรองพระธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎกคือ พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม พระศาสนธรรมที่เป็นพระพุทธอาณาระเบียบพระพุทธบัญญัติเป็นส่วนวินัย ที่เป็นเครื่องปรับปรุงกายวาจาใจให้ประณีตเป็นส่วนพระสูตร และที่ประณีตขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงฟอกจิตและอัธยาศัยให้ปราศจากกิเลสาสวะได้เป็นที่สุด เป็นส่วนอภิธรรม พระเถระทั้งหลายได้ปรารภเพื่อจะทำสังคายนา ในวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น และต่อจากนั้นมา พระมหากัสสปก็ได้ปรึกษาในที่จะหาสถานที่กระทำสังคายนา ได้แลเห็นวิหารอาวาสทั้งหลายชำรุดปรักหักพังอยู่เป็นอันมาก จึงเห็นว่าการทำสังคายนาจะต้องมีสถานที่อยู่อาศัยสะดวกสบายใกล้แก่ที่ประชุม จึงจำจะต้องปฏิสังขรณ์อาวาสวัตถุเสนาสนะกุฏิวิหารเหล่านั้น ให้เป็นที่พักอาศัยสะดวกแก่ภิกษุผู้อยู่ในเกณฑ์สังคายนานั้น จึงได้พร้อมกันไปถวายพระพรขอพระบรมราชูปถัมภ์ แด่พระเจ้ากรุงมคธรัฐ อชาตศัตรุราช เมื่อได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ได้ปฏิสังขรณ์เสนาสนะอาวาสอันควร พอเป็นที่อาศัยจำพรรษาแล้ว จึงประกาศเป็นอาณาสงฆ์ไม่ให้ภิกษุผู้ไม่อยู่ในเกณฑ์สังคายนาจำพรรษา

ณ กรุงราชคฤห์นั้น ด้วยเกรงว่าจะมีผู้ทำความขัดข้องโต้แย้ง อันเป็นเหตุให้การสังคายนาไม่สำเร็จเรียบร้อยไปโดยราบรื่น เมื่อได้ประกาศอาณาสงฆ์อย่างนั้น ครั้นถึงวันจำพรรษา พระภิกษุผู้อยู่ในเกณฑ์สังคายนา จึงจำพรรษาอยู่พร้อมกันในกรุงราชคฤห์ เป็นจำนวน ๕๐๐ เป็นพระอรหันต์ถ้วนทั่วทุกองค์ เว้นแต่พระอานนทเถรเจ้าพุทธอุปัฏฐากองค์เดียว ซึ่งยังเป็นเสขอริยบุคคลยังไม่ถึงที่สุดยังไม่บรรลุความเป็นอเสขภูมิ ครั้นถึงวันสังคายนา พระอานนทเถรเจ้าเดือดร้อนด้วยตนยังไม่เป็นพระอรหันตขีณาสพ แต่ก็ได้รับคำทำนายแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าว่า จะบรรลุความเป็นพระอรหันตขีณาสพในวันสังคายนานั้น วันรุ่งขึ้นเป็นวันสังคายนา พระอานนทเถรเจ้ากระทำความเพียรเพื่อให้เป็นผู้ปราศจากกิเลส ล่วงราตรีเป็นอันมาก ก็ยังไม่บรรลุอเสขภูมิตามปรารถนา ท่านจึงดำริว่ากายทุพพลภาพเมื่อยล้าควรจะพักผ่อน เมื่อดำริเช่นนั้นแล้ว ก็เอนกายลงเพื่อจะพักผ่อนให้เป็นผาสุกวิหาร แต่ในระหว่างนั้นจิตท่านมนสิการ เพื่อกระทำที่สุดแห่งอาสวะอยู่เป็นนิจมิได้หยุดหย่อน ครั้นเมื่อเอนกายลง กายยังไม่ถึงยัญจดรณ์ศีรษะยังไม่ถึงเขนยก็ได้บรรลุพระอรหัตตผลในขณะนั้น จึงมีกล่าวกันว่า พระอานนทเถรเจ้า บรรลุพระอรหัตตผลในระหว่างอิริยาบถ จะว่าอยู่อิริยาบถนั่งเดินยืนนอนก็ไม่ใช่ทั้งนั้น เมื่อท่านได้บรรลุพระอรหัตตผลอเสขภูมิแล้ว รุ่งขึ้นถึงวันกระทำปฐมสังคายนา ท่านปรารถนาจะแสดงความเป็นอเสขอริยบุคคลให้ปรากฏ จึงรอไว้ไปทีหลัง เมื่อพระอรหันต์ทั้งหลายประชุมกันพร้อมแล้ว อาสนะยังว่างอยู่ที่หนึ่ง จึงมีโจทกันว่า พระอานนทเถระเป็นไฉนจึงมาช้า ทำให้พระเถระทั้งหลายรออยู่ พระอานนทเถระเจ้าปรารถนาจะแสดงความเป็นพระขีณาสพให้ปรากฏจึงแสดงกายปรากฏมาอยู่ ณ อาสน์แห่งตนในขณะนั้น บางท่านกล่าวว่ามาโดยนภากาศ ฯ เมื่อพระอรหันตขีณาสพประชุมพร้อมกันแล้ว จึงเริ่มกระทำกิจสังคายนา การสังคายนานั้น พระมหากัสสปสังฆวุฑฒาจารย์เป็นผู้ปุจฉา คือว่าสังคายนาใน

ส่วนพระวินัยก่อน แล้วปรารภเลือกผู้ที่จะวิสัชนาในฝ่ายพระวินัย และฝ่ายพระธรรม พระอรหันตขีณาสพทั้งหลายมีมติร่วมกันว่า การวิสัชนาพระวินัย ควรเป็นภาระแห่งพระอุบาลีเถระ เพราะท่านได้รับเอตทัคคสถานที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในฝ่ายผู้ทรงวินัย และมีมติร่วมกันว่า ในฝ่ายธรรมควรเป็นหน้าที่แห่งพระอานนทเถรเจ้า เพราะท่านมีธารณญาณปัญญาทรงจำเป็นอย่างยอดยิ่ง และท่านเป็นผู้ได้สดับพระธรรมเทศนาที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้เทศนาในที่ทั้งหลายราวกับว่าทั่วทุกแห่ง เพราะท่านได้ขอพรแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าในที่ใด ท่านมิได้ตามเสด็จไปด้วย ก็ขอให้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ากลับมาแสดงแก่ท่านทุกคราวไป และท่านเป็นผู้ใฝ่ใจมีธารณญาณปัญญาทรงจำเป็นอย่างดี ท่านได้รับเอตทัคคสถานเป็นเลิศในหลายฝ่าย คือ ในคติ คือรู้จักการไปการมา สามารถที่จะนำผู้เข้าไปเฝ้าในขณะนั้นในกาลนั้นให้ถูกพระพุทธอัธยาศัย และท่านเป็นผู้มีฤทธิ์ความทรงจำเป็นยอดเยี่ยม หาผู้เสมอเหมือนมิได้ และท่านเป็นพุทธอุปัฏฐากอย่างเอก ที่ได้รู้พระพุทธอัธยาศัยให้สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าได้สำราญพระหฤทัยสำราญพระอิริยาบถ โดยสมควรแก่ผาสุกวิหาร ฉะนั้นพระเถระทั้งหลายจึงมีมติร่วมกันให้พระอานนทเถรเจ้าเป็นผู้วิสัชนาพระธรรม ฯ การวิสัชนานั้น คือพระมหากัสสปเป็นผู้ถามเรื่องพระวินัยปรารภในเบื้องต้นว่า ปฐมปาราชิกทรงบัญญัติที่ไหน ปรารภเรื่องอะไร ปรารภใครเป็นปฐมบัญญัติ ดังนี้เป็นต้น พระอุบาลีก็วิสัชนาตามคำปุจฉานั้นเป็นลำดับไป ตั้งแต่ปาราชิกทั้ง ๔ และสังฆาทิเสส ๑๓ อนิยตะ ๒ นิสสัคคิยปาจิตติย์ ๓๐ สุทธิกปาจิตติย์ ๙๒ ปาฏิเทสนียะ ๔ เสขิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗ นี้เป็นภิกขุวิภังค์เป็นพระวินัยปิฎก เป็นพุทธอาณาที่สำหรับพระภิกษุจะปฏิบัติ นี้เป็นคัมภีร์หนึ่ง ฯ ต่อจากนั้น สังคายนาคัมภีร์ภิกขุนีวิภังค์ คือเป็นสิกขาบทพระพุทธบัญญัติที่ภิกขุนีจะพึงปฏิบัติ คัมภีร์หนึ่ง ฯ แล้วสังคายนาเรื่องขันธกะต่าง ๆ ที่ยกเป็นหมวด

หมู่ตามข้อพระวินัย เช่น จีวรขันธก์ ว่าด้วยเรื่องจีวร เป็นหมวดหนึ่ง ๆ เสนาสนขันธก์ว่าด้วยเสนาสนะ เป็นหมวดหนึ่ง ๆ กฐินขันธก์ว่าด้วยเรื่องกฐินเป็นหมวดหนึ่ง ๆ เหล่านี้เป็นต้น ขันธกะนี้แบ่งออกเป็น ๒ คัมภีร์ คือ มหาวรรค คัมภีร์หนึ่ง จุลวรรค คัมภีร์หนึ่ง และวินัยข้อเบ็ดเตล็ดเล็กน้อย เป็นเครื่องวินิจฉัย เป็นเครื่องทรงจำ เป็นเครื่องตัดสิน และเป็นปัญหาที่ผู้มีปัญญาจะพึงคิดแก้ไข นี้เป็นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกคัมภีร์ปริวาร รวมเป็นพระวินัย ๕ พระคัมภีร์ ที่พระอุบาลีเถระได้วิสัชนา ๆ เมื่อเสร็จการสังคายนาพระวินัยปิฎกแล้ว จึงได้ถามเรื่องธรรมะแก่พระอานนทเถรเจ้าเป็นลำดับไป ธรรมะนั้นแบ่งเป็น ๒ ปิฎก คือ พระสุตันตปิฎก ๆ หนึ่งแบ่งเป็นนิกาย ๕ พระสูตรที่มีกระแสความอันยาวแบ่งเป็นนิกายหนึ่ง เรียกว่าทีฆนิกาย พระสูตรที่มีกระแสความเป็นมัชฌิมประมาณ แบ่งเป็นนิกายหนึ่งเรียกว่ามัชฌิมนิกาย พระสูตรที่เกี่ยวกับเทวดาบ้าง เทวบุตรบ้าง และเกี่ยวกับบุคคลนั้น ๆ เป็นเครื่องกำหนด นี้แบ่งเป็นนิกายหนึ่ง เรียกสังยุตตนิกาย พระสูตรที่กำหนดด้วยธรรมะเป็นหมวด ๆ ตั้งแต่ธรรมะหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ เป็นลำดับขึ้นไปจนถึงหมวด ๑๐ แบ่งเป็นนิกายหนึ่ง เรียกว่าอังคุตตรนิกาย และพระสูตรที่เป็นปกิณณกะเล็กน้อย ซึ่งจะจัดเข้าพวกเข้าหมวดมิได้ แบ่งเป็นอีกนิกายหนึ่งเรียกว่า ขุททกนิกาย เป็นพระสูตร ๕ นิกาย ๆ ส่วนพระอภิธรรมซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง พระอานนทเถรเจ้าก็เป็นผู้ถวายวิสัชนาและจัดเป็นพระคัมภีร์ได้ ๗ พระคัมภีร์ คือ ธัมมสังคณีคัมภีร์หนึ่ง วิภังคปกรณ์คัมภีร์หนึ่ง ธาตุกถาคัมภีร์หนึ่ง ปุคคลบัญญัติคัมภีร์หนึ่ง กถาวัตถุคัมภีร์หนึ่ง ยมกปกรณ์คัมภีร์หนึ่ง ปัฏฐานคัมภีร์หนึ่ง รวมเป็นธรรมะที่สุขุมละเอียดลึกซึ้ง แต่พระอนุรุทธาจารย์นักอภิธรรมผู้ยอดเยี่ยมจัดประมวลธรรมในพระคัมภีร์ทั้ง ๗ อันเป็นส่วนอภิธรรมนั้นได้ธรรมะ ๔ ประการ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า "ตตฺถ วุตฺตา-ภิธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมีติ สพฺพถา" แปลว่า อรรถแห่งพระอภิธรรมที่กล่าวในอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น เมื่อรวบรวมเข้า

กล่าวโดยปรมัตถ์แล้ว ก็ได้ชื่อธรรมเป็น ๔ ประการคือ จิตอย่างหนึ่ง เจตสิกอย่างหนึ่ง รูปอย่างหนึ่ง นิพพานอย่างหนึ่ง ฯ จิตนั้นคือธรรมชาติที่นึกคิด ที่มีอยู่ในสังขารของบุคคลนี้ ที่ทำบุคคลให้มีชีวิตจิตใจมีความนึกความคิด เจตสิกนั้นคืออารมณ์ที่ปรับปรุงจิตให้นึกคิดด้วยประการต่าง ๆ เป็นส่วนดีเรียกกุศล เป็นส่วนชั่วเรียกอกุศล ไม่ปรากฏว่าดีหรือชั่วเรียกอัพยากฤต ฯ จิตเจตสิกนี้ต้องอาศัยรูปต้องมีรูป จิตเจตสิกจึงปรากฏได้ รูปคือสังขารอันปรุงขึ้นด้วยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ปรากฏเป็นรูป เป็นคน เป็นสัตว์ แต่ในที่นี้จะกล่าวแต่รูปคน ซึ่งมีจิตเจตสิกเป็นผู้อาศัยอยู่ในรูป และรูปเป็นที่อาศัยแห่งจิตเจตสิก รูปนั้นรู้จักแปรปรวนสลายมีเกิดแล้ว มีแปรเปลี่ยนไป คือเป็นความไม่เที่ยง ความแปรเปลี่ยนนั้นเป็นทุกข์ ไม่เป็นที่ปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย ความดับทุกข์เสียได้จึงเป็นความสุข ในระหว่างที่จิตเจตสิกอาศัยรูป รูปอันจิตเจตสิกอาศัยอยู่นี้ย่อมแนบเนื่องกันเป็นไป แต่รวมความว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่ประกอบแห่งทุกข์ ดังภาษิตที่นางวชิราภิกษุนี้กล่าวไว้ว่า

ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ

แปลว่า ทุกข์เท่านั้นเกิด ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นแปรไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด ไม่มีอะไรดับ ฯ ความดับทุกข์เป็นที่ปรารถนาของบุคคล แต่จักปฏิบัติอย่างไร ถ้าจิตไม่ลุถึงนิพพานธรรมก็ไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ ทุกข์ย่อมดับไปในเมื่อจิตบรรลุถึงนิพพานนั้น นิพพานจึงเป็นที่สุดแห่งทุกข์ ฯ ธรรมที่กล่าวทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน นี้มีอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น อันบุคคลผู้ศึกษาจะต้องฝึกฝนสำเหนียกรู้โดยละเอียดสุขุมรอบคอบและเป็นการยากมาก เป็นทางที่จะพึงทำจิตให้สงบระงับปราศจากกิเลสได้ถึงที่สุด โดยสมควรแก่ความปฏิบัติของบุคคล ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า แม้มีพระกายเป็นที่สุดแห่งชาติ มีพระบารมีอันได้อบรมแล้วหาที่สุดมิได้ ดำรงชีพอยู่ด้วยพระสรีระอันตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เสด็จดำรงพระชนม์อยู่ตรัสเทศนาสอนให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนทั้งหลาย แม้อย่างนั้น พระองค์ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน ตามคติธรรมดาของสังขาร นี้เป็นเครื่องเตือนจิตให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้พิจารณาแล้ว เป็นที่เกิดปัญญาและเกิดความสังเวชสลด เพื่อให้ปฏิบัติเป็นไปโดยชอบ ความทุกคนมีทุกข์อยู่ ก็เพราะมีเบญจขันธ์เป็นเครื่องทรงอยู่นั้น เมื่อบุคคลมีเบญจขันธ์อยู่จำต้องแบกภาระอยู่ จึงชื่อว่าเป็นทุกข์ไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อวางภาระคือเบญจขันธ์ได้เมื่อไร ก็ย่อมชื่อว่าเป็นความสุขในโลกเมื่อนั้น ข้อความที่กล่าวนี้อาศัยพระพุทธภาษิตที่มีมาในภารสูตรว่า "ภารา หเว ปญจกฺขนฺธา" แปลว่า เบญจขันธ์เป็นภาระอันหนักแท้ ฯ "ภารหาโร จ ปุคฺคโล" คนเรานี้แหละเป็นผู้นำภาระไป ฯ "ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก" ความถือภาระไว้เป็นทุกข์ในโลก ฯ "ภารนิกฺเขปนํ สุขํ" ความวางภาระเสียได้เป็นสุข ฯ "สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต" บุคคลผู้ถอนตัณหาพร้อมทั้งมูลเสียได้แล้ว หมดความปรารถนาความอยากแล้ว ปรินิพพานแล้ว นั้น เป็นผู้สุดที่สุดแห่งทุกข์ เป็นสุขอย่างยิ่ง ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิลักขิตกาลวันที่กำหนดว่า วันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระอันมาถึงนี้ เราทั้งหลายต่างพร้อมกันมากระทำสักการบูชาระลึกถึงพระคุณ และได้ปัญญาพิจารณาเห็นถึงสภาวธรรมที่ปรารภถึงสังขาร แม้แห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน และถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระเยี่ยงสามัญชนนี้เอง ไม่แปลกเป็นอย่างอื่น เป็นเครื่องให้ได้สติพิจารณาถึงวิปริณามธรรมของสังขาร แล้วและปฏิบัติบูชาคำสอนแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติ เพื่อได้ก้าวหน้า เพื่อได้เดินไป เพื่อลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ ด้วยอำนาจความเพียรศรัทธาอุตสาหะอันมีอยู่ และพยายามปฏิบัติ ด้วยตั้งใจบูชาสมเด็จ

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์นั้น ด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติ เมื่อมาระลึกอย่างนี้อภิลักขิตกาลอันปรารภถึงวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ก็จักได้ประโยชน์เป็นอันได้บุญญาและปฏิบัติบูชา โดยสมควรแก่ศรัทธาปสาทะแห่งตน ๆ ทุกประการฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา ขออานุภาพพระรัตนตรัยจงอภิบาลพุทธศาสนิกชนทั้งหลายให้เจริญอายุ วรรณะ สุขะ พละ และมีจิตมั่นศรัทธาปสาทะในพระรัตนตรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาเลื่อมใสนี้ เป็นนิจนิรันดร์ เทอญ ฯ

อาทิตตปริยายสุตตเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิลติโสภณมหาเถระ

แสดง

ในงานบำเพ็ญกุศลครบ ๑๐๐ วัน

ศพพระยากลาโหมราชเสนา (ปาลกวงศ์)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมพุทฺธสฺส ฯ

สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ อาทิตฺตํ จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ รูปา อาทิตฺตา จกฺขุวิญฺญาณ อาทิตฺตํ จกฺขุสมฺผสฺโส อาทิตฺโต ยมฺปีทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา ตมฺปี อาทิตฺตนฺติ ฯ

ยัดน้ำ จักรับประทานแสดงพระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายกถา ฉลองศรัทธาประดับบุญญาธิการมี อนุรูปแก่กุศลราศีทักษิณานุประทาน อันคุณหญิงกลาโหมราชเสนาพร้อมด้วยกุลสัมพันธ์ มีกุศลจิตเป็นสมานฉันท์บำเพ็ญอุทิศสักการบูชาแด่ พลโท พระยากลาโหมราชเสนา ในโอกาสที่บรรจบครบสัตมวาร ๑๐๐ วันแต่วันอนิจกรรม ด้วยอำนาจสัมมานนาปจายนธรรมและกตัญญูกตเวทิตา ความตามระลึกถึงคุณูปการ อันท่านได้มีแล้วแก่ตน ๆ ซึ่งเป็นอันปฏิบัติต้องตามพระพุทธภาษิตในติโรกุฑฑสูตรว่า "เปตานำ ทกฺขิณำ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรำ" เมื่อระลึกถึงคุณูปการที่ท่านบุรพการีชนได้กระทำไว้แล้วแก่ตนในก่อน พึงบำเพ็ญทักษิณาเพื่อท่านผู้ละไปยังปรโลกแล้ว ดังนี้ ฯ ท่านพลโท พระยากลาโหมราชเสนา เป็นบุคคลผู้ประกอบด้วยคุณงามความดีควรถือเป็นทิฏฐานุคติ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิริยามั่นอยู่ในธรรมปฏิบัติ ดำรงตนไว้โดยชอบ

ประกอบด้วยความกตัญญูกตเวที จงรักภักดีมั่นอยู่ในอัธยาศัย ในฐานะที่ท่านได้รับราชการฝ่ายทหาร ได้ประพฤติปฏิบัติตามสมควรแก่สถานะและหน้าที่ ทั้งนี้เพราะท่านเป็นอัตตัญญูบุคคลและกาลัญญูบุคคล ในเวลาที่ท่านดำรงตนตั้งอยู่ในปฐมวัย ได้สนใจศึกษาหาความรู้และความชำนาญในการปฏิบัติ มีอัธยาศัยอ่อนน้อมเป็นที่รักใคร่พอใจแห่งท่านผู้ใหญ่ มีวิริยะอุตสาหะประพฤติปฏิบัติอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของผู้ปกครอง มีมารดาบิดาเป็นต้น ยำเพ็ญตนเป็นที่ตั้งแห่งความปลาบปลื้มยินดีของท่านผู้เป็นมารดาบิดา เข้าในภาษิตคาถาที่ว่า "นนฺทติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติ งา" ผู้มีบุตรดีย่อมปลื้มใจเพราะบุตร ดังนี้ ฯ ในเวลาที่ท่านดำรงตน.เป็นผู้ครองเรือน ก็ประพฤติปฏิบัติตนสมกับสถานะผู้ครองเรือน มีอัธยาศัยจิตใจมุ่งมั่นที่จะตั้งตนให้เป็นหลักฐาน หมั่นประกอบกิจการงานอันเป็นหน้าที่ให้เป็นไปดีจนมีหลักฐานปรากฏ ยำเพ็ญตนดูแลให้ความร่ม.เย็นเป็นสุขแก่บุคคลผู้อยู่ใต้ความปกครอง โดยเฉพาะคุณหญิงผู้เป็นภรรยา ย่อมได้รับความหรรษาและยินดีในท่าน เพราะท่านเป็นสามีที่ดีมีโอยอ้อมอารีให้ความสุขสมกับสถานะ มิได้ละหน้าที่ของสามีให้บกพร่อง ยกย่องให้ปรากฏอยู่เสมอ เข้าในหลักพระพุทธพจน์ว่า "ภตฺตา ปญฺญาณมิตฺถิยา" ภัสดาเป็นสง่าของหญิง ดังนี้ ฯ ในเวลาที่ท่านดำรงตนเป็นข้าราชการ โดยที่ท่านได้รับราชการฝ่ายทหารซึ่งจะต้องขวนขวายหาความรู้ความชำนาญในหน้าที่อยู่เป็นนิตย์ ท่านมิได้ปล่อยเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าปราศจากประโยชน์ มีความขยันหมั่นเพียรศึกษาหาความรู้และปฏิบัติธุระตามหน้าที่ มีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีกตัญญูกตเวทีต่อท่านผู้ใหญ่โดยลำดับ มีความรู้ความสามารถในกิจการฝ่ายทหารยากที่จะหาผู้เสมอเหมือนได้ ดำรงตำแหน่งหน้าที่ฝ่ายทหารมาโดยลำดับ จนได้รับหน้าที่อันสูงยิ่งในทางทหาร จนมีคุณนิมิตปรากฏเป็นเกียรติประวัติในข้อนี้ คือราชทินนามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เป็น "พระยากลาโหมราชเสนา" นั้น ย่อมจักเป็นเครื่องหมายในคุณงามความดีความสามารถ และความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีของท่านเป็นอย่างดีแล้ว รวมความว่า พลโท พระยากลาโหมราชเสนา เป็นบุคคล

ประกอบด้วยสุปฏิบัติดำรงตนไว้โดยชอบ เพราะท่านเป็นสัปปุรุษมีปัญญาเห็นการณ์ไกล มีความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้ในปัจฉิมวัยของท่าน ได้เข้าวัดสดับธรรมรักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ มีกายวาจาสงบเรียบร้อยเป็นปรกติ ประพฤติปฏิบัติมั่นอยู่ในธรรมเป็นนิตย์ ถึงแม้สถานการณ์จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ท่านก็มิได้เปลี่ยนแปลง เป็นผู้สงบระงับ ใช้ปัญญาพิจารณาโดยเหตุผล มีความกตัญญูกตเวทีมั่นอยู่ในอัธยาศัย ดังจะเห็นได้ในสถานะที่ท่านได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาตั้งแต่ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าหลวงรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันเสด็จสวรรคตในพระองค์ท่านเวียนมาบรรจบรอบปี ท่านมิได้ละโอกาสที่จะไปทำเพ็ญกุศลน้อมเกล้า ฯ อุทิศถวาย ณ วัดเบญจมบพิตร เพื่อถวายความจงรักภักดีกตัญญูกตเวทีเสมอมา ทั้งนี้ได้ชื่อว่า พลโท พระยากลาโหมราชเสนา ได้ทำตนยึดถือสารประโยชน์ไว้ได้เป็นอย่างดี ควรยึดถือเป็นทิฏฐานุคติแห่งปัจฉิมาชนตา เพราะว่าบุคคลผู้มีปัญญาหยั่งวิจารณ์เช่นนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท อาศัยสังขารประพฤติธรรมดีดี ทำประโยชน์ให้เกิดมีแก่ตนและบุคคลอื่นได้ไม่ยกพร่อง ส่วนผู้ไม่ใช้ปัญญาหยั่งวิจารณ์โดยชอบ ย่อมประกอบด้วยความประมาทเป็นเบื้องหน้า ย่อมอาศัยสังขารทำความชั่วอันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและคนอื่น ชื่อว่าทำลายสารประโยชน์ของตน บุคคลแม้จะดำรงตนเพื่อประโยชน์และความสุขอย่างไรก็ตาม แต่สังขารเป็นสภาพที่เป็นไปตามเหตุ มีความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น ในที่สุดมีความสลาย ในระหว่างกลางมีความแปรไปตามอำนาจแห่งเหตุ ทั้งประกอบไปด้วยทุกข์ สังขารนั้นได้ชื่อว่าธรรมชาติ เพราะเป็นสภาพที่ทรงอยู่ตามลักษณะนั้น ใคร ๆ จะเข้าใจถูกหรือผิดก็คงอยู่ตามลักษณะนั้นเองไม่ยักย้าย แต่ผลแห่งความเข้าใจถูกและผิดย่อมต่างกัน ความเข้าใจถูกย่อมทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความเข้าใจผิดย่อมทำประโยชน์ให้เสีย เช่นเกี่ยวกับการเดินทาง ระยะทางที่จะไปนั้น ใกล้ไกลเท่าใดก็คงอยู่เท่านั้นเอง เมื่อเข้าใจถูกก็ไปถูกด้วยไม่ต้องเสียเวลา ถ้าเข้าใจผิดก็ไปไม่ถูกหรือหลง ต้องเดินวกเวียนอ้อม

ค้อมยืดยาวเกินกว่าระยะทางที่ควรเดิน ทำให้เปลืองเวลาเปล่า แม้สัตว์โลกเล่าก็ได้ชื่อว่าเดินทางไกล กล่าวคือท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ คนผู้เข้าใจผิดย่อมหลงวกเวียนไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ ฝ่ายผู้เข้าใจถูกมีปัญญาเห็นเหตุผลถ่องแท้อาจบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมทรงแสดงเหตุผลสั่งสอนสัตว์โลกให้เข้าใจถูกตามความเป็นจริงอย่างไร ด้วยทรัสกระจายกายใจออกเป็นส่วน ๆ เช่นทรงแสดงขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ บ้าง ทรงแสดงอายตนะ ๖ คือ จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ใจ บ้าง เพื่อไม่ให้บุคคลยึดถือเป็นชิ้นเป็นอัน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล ตัวตน เราเขา รู้กำหนดเป็นส่วน ๆ ประดุจนายช่างผู้รู้จักทัพพสัมภาระแห่งรถหรือเรือนฉะนั้น ตรงกับภาษิตว่า "ยถา หิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมติ" เพราะความรุมเข้าแห่งอวัยวะของรถจึงมีเสียงปรากฏว่ารถฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมีอยู่ก็มีสมมติว่า สัตว์ ฉันนั้น ฯ แม้เมื่อกำหนดแยกออกเป็นส่วน ๆ เช่นนั้นแล้วก็ดี ยังควรกำหนดทุก ๆ ส่วนเหล่านั้นว่าประกอบไปด้วยทุกข์ ไม่มีอะไรนอกไปจากทุกข์ ดังภาษิตว่า "ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ" ความจริงทุกข์เท่านั้นเกิด ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่และเสื่อมไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ ฯ ข้อที่จะกำหนดเห็นโดยความเป็นทุกข์นั้น พึงเห็นทุกข์อันเป็นไปตามสภาพส่วนหนึ่งคือ ชาติ ชรา มรณะ และทุกข์อันเป็นปกิณณกะคือทุกข์จรได้แก่โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อีกส่วนหนึ่ง กับมูลเหตุของทุกข์ซึ่งได้แก่กิเลสคือ ราคะ โทสะ โมหะ ในอาทิตตปริยายสูตรตรัสแสดงแยกกายใจออกเป็นอายตนะ ๖ และธรรมที่สัยต่อกันเป็นไป ทรงแสดงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน แต่ไม่ใช่ร้อนโดยธรรมชาติ ที่แท้มีสภาพอื่นเข้าไปทำให้ร้อนต่างหาก พระพุทธภาษิตในพระสูตรนั้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวง จักษุ คือนัยน์ตา รูป วิญญาณอาศัยจักษุ สัมผัสคือความถูกต้องอาศัยจักษุ เวทนาที่เกิดเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย คือ

สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง หมวดหนึ่ง ฯ โสตะ คือหู เสียง วิญญาณอาศัยโสตะ สัมผัสอาศัยโสตะ เวทนาที่เกิดเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ฯ ฆานะ คือจมูก กลิ่น วิญญาณอาศัยฆานะ สัมผัสอาศัยฆานะ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยฆานสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ฯ ชิวหา คือลิ้น รส วิญญาณอาศัยชิวหา สัมผัสอาศัยชิวหา เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ฯ กาย โผฏฐัพพะ คืออารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย วิญญาณอาศัยกาย เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยกายสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ฯ มนะ คือใจ ธรรมคืออารมณ์ที่เกิดกับใจ วิญญาณอาศัยมนะ สัมผัสอาศัยมนะ เวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย หมวดหนึ่ง ฯ ชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร อะไรมาเผาให้ร้อน เรากล่าวว่าร้อนเพราะไฟ คือความกำหนัด ความโกรธ ความหลง ร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศกร่ำไรรำพัน เจ็บไข้ เสียใจ คับใจ ไฟกิเลส ไฟทุกข์เหล่านี้มาเผาให้ร้อน ฯ ตามพระพุทธภาษิตนี้ ทรงแสดงแยกสภาพอันทำให้ร้อนเป็น ๒ แผนก เป็นกิเลสแผนกหนึ่ง เป็นทุกข์แผนกหนึ่ง กิเลสเป็นตัวเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์ ทุกข์เป็นผลของกิเลส กิเลสคือราคะ โทสะ โมหะ ได้ชื่อว่าไฟ เพราะเผาสันดานสัตว์ให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิจ บุคคลผู้หมกมุ่นอยู่ในกามารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ย่อมมีจิตเร่าร้อนที่พาให้ทะยานอยากได้สุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อสมหวังในส่วนหนึ่ง แต่ไปขัดข้องอยู่ในส่วนอื่น หรืออารมณ์ที่น่าปรารถนาน่ารักใคร่เหล่านั้นวิบัติไป ก็ทำให้เดือดร้อนกระวนกระวาย เพราะฉะนั้น จึงมีพระพุทธภาษิตตรัสว่า ราคคฺคิ ทหติ มจฺเจ นเร กาเมสุ มุจฺฉิเต ไฟคือราคะย่อมเผานรชนผู้สยบอยู่ในกามารมณ์ ฯ บุคคลผู้มีจิตขุ่นอยู่ด้วยโทสะ เมื่อมีอารมณ์ที่ไม่พอใจมากระทบมิได้ใช้ขันติความอดทนและโสรัจจะความสงบเสงี่ยมเข้าเป็นเครื่องหักห้าม ดำเนินไปถึงพยาบาทคิดแก้แค้นทดแทนเขา โทสะนั้นย่อมเป็นไฟเผาสันดานบุคคลนั้นให้เดือดร้อนและพลอยลนบุคคลอื่นให้เดือดร้อนด้วย ดังพระพุทธภาษิตว่า โทสคฺคิ

ปนพฺพยาปนฺเน นเร ปาณาติปาติโน ส่วนไฟคือโทสะ ย่อมเผานรชนผู้มีจิตพยาบาทปลงชีวิตสัตว์ ฯ บุคคลผู้มีจิตอันโมหะเข้าครอบงำย่อมหลง ไม่รู้ทางที่ควรดำเนิน ไม่รู้จักผิดชอบชั่วดี บางคนที่รู้จักผิดชอบชั่วดีอยู่ ทั้งปรารถนาความดีก็มีอยู่เป็นอันมาก ถึงอย่างนั้นยังดำเนินผิดทางก็มี ที่ไม่รู้จักผิดชอบจะดำเนินถูกทางนั้นเป็นของที่มีไม่ได้ เพราะฉะนั้น โมหะจึงเป็นไฟอันสำคัญที่เผาบุคคลให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิจ เหตุไม่รู้จักเลือกหาทางที่จะพ้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โมหคฺคิ ปน สมฺมุฬฺเห อริยธมฺเม อโกวิเท ส่วนไฟคือโมหะย่อมเผานรชนผู้หลงงมงาย ไม่ฉลาดในอริยธรรม ฯ ส่วนเพลิงทุกข์แบ่งเป็น ๒ แผนก คือ สภาวทุกข์ ทุกข์ประจำ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ แผนกหนึ่ง ปกิณณกทุกข์ ทุกข์ขร มิโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแผนกหนึ่ง ฯ ทุกข์ทั้ง ๒ แผนกนั้น เมื่อรวบยอดเข้ากล่าวก็รวมลงใน "ยมฺปีจฺฉํ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขํ" ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ ฯ ทุกข์คือความปรารถนาไม่สมหวัง ชาติคือความเกิดเป็นเบื้องต้นของทุกข์ ซึ่งเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์อย่างหนึ่ง ชราก็คือความแปรของสังขาร มรณะก็คือความสลายในที่สุด เป็นของเป็นไปตามสภาพไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ แต่เมื่อมีความไม่อยากแก่ไม่อยากตาย ซึ่งเป็นความปรารถนาฝ่ายธรรมดาเข้าช่วยด้วย ก็เพิ่มทุกข์ขึ้นอีกส่วนหนึ่ง โสกะ ปริเทวะเป็นต้นก็ตามมา แม้ปรารถนาอารมณ์ประการอื่นก็รวมอยู่ในข้อปรารถนาไม่สมหวังทั้งนั้น ที่เป็นเหตุทำจิตให้เดือดร้อนประดุจไฟที่ลนให้เร่าร้อนอยู่ ฯ เหตุนั้น สาวกชนผู้สดับแล้ว ได้ความรู้ตามเป็นจริงย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท ปฏิบัติเพื่อดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์ให้บรรเทาลง ก็จะได้ความเย็นเป็นสุข ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า "นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ" พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ฯ ธรรมชาติที่ดับไฟกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ และดับกองทุกข์มีโศกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอาทิได้สนิท ชื่อว่าพระนิพพาน เป็นสุขเกษมสำราญเป็นอย่างยิ่ง เพราะหมดเหตุเครื่องเร่าร้อนและดับทุกข์โทมนัสทั้งมวล ฯ ส่วนมรรคาอันเป็นที่สุดที่จะพึง

บรรลุถึงโลกุตตรสุข ทรงแสดงว่า บุคคลผู้ปรารถนาพึงดำเนินตามพระอริยมรรค ๘ ประการ มิสัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบเป็นประการต้น มิสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นปริโยสาน ย่นลงในศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเครื่องรักษากายวาจาจิตและทิฏฐิความเห็นให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษทั้งอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียด ดับไฟกิเลสให้หมดสิ้นเชิง ไฟทุกข์จึงดับไป เป็นเอกันตบรมสุข สุขอย่างยิ่งโดยส่วนเดียว ไม่มีทุกข์เจือปน ฯ กุศลทักษิณานุประทานอันคุณหญิงกลาโหมราชเสนา พร้อมด้วยกุลสัมพันธ์มิสมานฉันท์ทำเพื่ออุทิศแด่ท่านพลโท พระยากลาโหมราชเสนา เนื่องในสัตมวารครบ ๑๐๐ วัน แต่วันถึงอนิจกรรมนั้น เป็นกุศลราศีอันตั้งอยู่ดีแล้วในสงฆ์ ของสมฤทธิผลเพื่อประโยชน์และความสุขแด่ท่านพลโท พระยากลาโหมราชเสนา โดยสมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ ทุกประการ ฯ ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระเปรียญธรรม ๔ รูป จะได้รับประทานสวดพระคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญวิธีเพิ่มพูนกุศลราศีส่วนธรรมสวนมัย และเป็นเครื่องเจริญอัปปมาทธรรม ณ กาลบัดนี้ ฯ

ทสพลญาณกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๔๘๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทส ตถาคตสฺส พลญาณานิ ฐานาฐานญาณํ วิปากญาณํ สพฺพตฺถคามินีปฏิปทาญาณํ นานาธาตุญาณํ นานาธิมุตฺติกญาณํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺติญาณํ ฌานาทิสงฺกิเลสาทิญาณํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ จุตูปปาตญาณํ อาสวกฺขยญาณนฺติ ฯ

อันการที่สาธุชนทั้งหลายมาสดับธรรมอยู่ ก็เพื่อได้ความรู้เป็นแนวทางแห่งความปฏิบัติ ผักหัดดัดกายวาจาจิตให้เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อสันติสุข สุขอันเกิดแต่ความสงบระงับนั้นเป็นข้อที่มุ่งหมาย ฯ อันความรู้นั้นย่อมเป็นกำลังสำคัญ เพราะคนไม่รู้แม้ตั้งใจจะปฏิบัติก็จะผิดออกไปนอกทางได้ ถ้ารู้แล้วเข้าใจย่อมดำเนินในวิถีธรรมปฏิบัติเป็นไปดี สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะมีพระปรีชาสามารถเป็นกำลังอันยิ่งใหญ่ พระองค์จึงทรงสามารถประดิษฐานพระพุทธศาสนาเป็นที่เคารพนับถือยั่งยืนมาไม่มีกาลสิ้นสุด พระปรีชาสามารถอันเป็นกำลังยิ่งใหญ่นั้น เรียกว่าพระญาณ พระญาณอันเป็นกำลังนั้น มี ๑๐ ประการ ดังยาลิอุเทศยทยริหาร ที่ได้ยกขึ้นตั้งไว้ ณ เบื้องต้นว่า "ทส ตถาคตสฺส พลญาณานิ" เป็นต้น แปลความว่า พระปรีชาญาณความรู้เป็นกำลังของพระตถาคตมี ๑๐ ประการ คือ ประปรีชารู้เหตุที่เป็นไปได้และเหตุที่จะเป็นไปไม่ได้ ๑ พระปรีชารู้ผลของกรรม ๑ พระปรีชารู้ทางปฏิบัติที่บุคคลจะพึงปฏิบัติแล้ว ไปถึงภูมิคติชาติภพอย่างไร ๑ พระปรีชารู้ว่าสัตว์ที่เกิดขึ้นประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ ๑

พระปริชารู้ว่าอัธยาศัยของสัตว์มีเป็นต่าง ๆ กัน ๑ พระปริชารู้ว่าอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ อ่อนหรือกล้า ๑ พระปริชารู้ความเศร้าหมองหรือความผ่องใสของการที่จะออกจากฌานเป็นต้น ๑ พระปริชารู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ ๑ พระปริชารู้ความเกิดความตายของสัตว์ทั้งหลาย ๑ พระปริชารู้เหตุสิ้นอาสวะ ๑ ดังนี้ จักอรรถาธิบายโดยประสงค์ต่อไป ฯ

๑. ฐานาฐานญาณ์ ทรงรู้เหตุที่เป็นไปได้และเหตุที่จะเป็นไปไม่ได้ แล้วและทรงปฏิบัติตามอำนาจแห่งเหตุ ไม่ฝืนอำนาจแห่งเหตุ จึงสามารถปฏิบัติถูกต้อง และชี้แจงเหตุผลให้บุคคลได้เข้าใจ เพราะความที่พระองค์ไม่สันนิษฐานไปนอกจากเหตุที่เป็นไปได้ ทรงดำเนินอยู่ในอำนาจแห่งเหตุ นี้เป็นพระญาณที่ ๑ ฯ

๒. วิปากญาณ์ ทรงรู้ผลของกรรม คือรู้ว่าสัตว์ที่เกิดมาในโลกนี้ ทำกรรมอันใดไว้ ย่อมจะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว คนเราดีหรือชั่วอยู่ ก็เพราะผลแห่งความทำของตนนั้นเอง ไม่มีผู้อื่นมาทำให้ นี้เป็นพระญาณที่ ๒ ฯ

๓. สพฺพตฺถคามินีปฏิปทาญาณ์ ทรงรู้ทางปฏิบัติที่บุคคลจะพึงปฏิบัติแล้วไปถึงภูมิคติชาติภพอย่างไร อะไรเป็นเหตุให้ไปสู่คตินั้นอย่างนั้น ไปสู่ชาตินั้นอย่างนั้น ไปสู่ภพอย่างนั้น พระองค์ทรงทราบแจ้งชัด นี้เป็นพระญาณที่ ๓ ฯ

๔. นานาธาตุญาณ์ ทรงรู้ว่าสัตว์ที่เกิดขึ้นประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เมื่อกล่าวส่วนใหญ่ ก็คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม แต่เมื่อกระจายให้ละเอียดเล็ก ๆ ลงไป แม้ดินก็เป็นส่วนย่อย ๆ เป็นส่วนเล็ก ๆ ประชุมกันเข้า จึงเป็นส่วนใหญ่เป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอัน น้ำหรือไฟลมก็เป็นประดุจเดียวกัน เป็นส่วนย่อย ๆ คุมกันเข้า แต่ที่เรียกอย่างนั้นก็เพราะมีลักษณะเสมอกัน คือ ที่แข้นแข็งจับต้องได้ เรียกว่าดิน ที่ซึมซายเอิบอาบอยู่ เรียกว่าน้ำ ที่ทำให้อบอุ่น เรียกว่าไฟ ที่ทำให้เคลื่อนไหวไปมาอยู่ เรียกว่าลม ดังนี้ ทรงเห็นว่ามนุษย์นี้หรือสัตว์เหล่านี้ย่อมประกอบด้วยธาตุทั้งหลาย และสามารถแยกกระจายส่วนบุคคลเป็นขันธ์ เป็นธาตุ เป็นอายตนะ นี้เป็นพระญาณที่ ๔ ฯ

๕. **นานาธิมุตติกญาณ** ทรงรู้อัธยาศัยของสัตว์มีเป็นต่าง ๆ กัน แม้จะประกอบด้วยธาตุเช่นเดียวกัน แต่เพราะมีประสาทรูปเป็นเครื่องรับ มีวิญญาณธาตุเป็นเครื่องรู้ มีอุปาทายรูปให้เคลื่อนไหว ความนึกคิดจิตใจของบุคคลทั้งหลายก็เป็นไปต่างกัน ซึ่งตนจะต้องอ่านให้รู้อัธยาศัย จึงจะสามารถเข้ากันได้เป็นไปสะดวก นี้เป็นพระญาณที่ ๕

๖. **อินทริยปโรปริยัตติญาณ** ทรงรู้ว่าอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ อ่อนหรือกล้า อินทรีย์นั้นคือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา บางคนมีศรัทธากล้า บางคนมีศรัทธาอ่อน บางคนมีความเพียรกล้า บางคนมีความเพียรอ่อน บางคนมีสติดี บางคนยกย่อง บางคนมีจิตใจมั่นคงแน่นอน บางคนกลับกลอกไม่แน่นอน บางคนฉลาด บางคนทึบ ดังนี้เป็นต้น นี้เป็นพระญาณที่ ๖ ฯ

๗. **ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ** ทรงรู้ว่าความเศร้าหมองหรือความผ่องใสของการที่จะออกจากฌาน จะเข้าฌาน เจริญฌาน เป็นอย่างไร นี้เป็นพระญาณที่ ๗ ฯ

๘. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ทรงรู้ระลึกชาติหนหลังได้ คือทรงระลึกชาติได้ ตั้งแต่ชาติหนึ่ง ชาติสอง ชาติสาม ชาติสี่ เป็นต้นไป จนถึงอเนกอนันต์ หมื่นชาติแสนชาติ เห็นตลอดปลอดโปร่งว่า เมื่อชาติก่อนเราเป็นคนอย่างนั้น มีชื่ออย่างนั้น อยู่บ้านนั้นเมืองนั้น มีความประพฤติปฏิบัติเป็นอย่างนั้น มีอาชีพเป็นอย่างนั้น มีผิวพรรณรูปร่างเป็นอย่างนั้น มีอายุยั่งยืนเพียงเท่านั้น แล้วจุติตายจากภพนั้นมาเกิดในภพนั้น เป็นลำดับไป ท่านอุปมาว่า มีความรู้กระจ่างประดุจบุคคลที่รู้สึกตนว่า เมื่อตนอยู่บ้านนี้ เมืองนี้ ตำบลนี้ มีชื่อ มีรูปพรรณ มีสัณฐาน เป็นอย่างนี้ มีอาชีพมีการปฏิบัติเป็นอย่างนี้ เป็นหญิงหรือเป็นชาย มีวงวานว่านเครือเป็นอย่างไร แล้วตนได้จากถิ่นฐานนั้นไป ไปอยู่ในที่อื่น ไปมีญาติในที่อื่น มีบ้านมีเรือนในที่อื่น ในตำบลอื่น มีชื่อมีรูปพรรณเป็นอย่างอื่น ประกอบกิจการอย่างนั้น ดีหรือชั่ว เป็นเหตุให้ได้ผลเจริญอย่างไร เป็นเหตุให้ได้ผลเสื่อมอย่างไร แล้วย้ายจากที่อยู่ ณ ที่นั้น ไปอยู่ ณ ที่นั้น

มีความเป็นไปอย่างนั้น ๆ เป็นลำดับไป สำนึกความเป็นของตนได้ ที่เป็นอย่างนั้น ๆ ตลอดจนมาถึงที่เป็นอยู่ในชั่วขณะนี้ เรียกว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณ์ ความระลึกชาติหนหลังได้ นี้เป็นพระญาณที่ ๘ ฯ

๙. จุตูปปาตญาณ์ ทรงรู้ความเกิดความตายของสัตว์ทั้งหลาย คือต่อเนื่องมาจากปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้น คือรู้ตัวเอง รู้ว่าตนเกิดที่ไหน ตายไปแล้วไปเกิดที่ไหนอีก เป็นอย่างไร เป็นลำดับมา ส่วนจุตูปปาตญาณนั้น ทรงเห็นคนอื่นสัตว์อื่น ว่ามีการเกิดการตายเวียนว่ายเป็นไปอย่างนั้น ๆ ไม่ใช่แต่เรา คนอื่นสัตว์อื่นก็เป็นอย่างนั้น ๆ ย่อมเหมือนกันหมด ท่านอุปมาว่า เห็นกระท่างแม่มแจ้งประดุจบุคคลผู้ยืนอยู่ ณ ที่สูง แลมาสู่ถนนในเมือง เห็นบุคคลกำลังเดินออกจากบ้านก็มี เดินไปตามถนนก็มี เดินกลับมาก็มี ขึ้นยวดยานอย่างนั้นไปก็มี มียวดยานไปเฉพาะคนเดียว ๆ ก็มีมียวดยานที่ไปเป็นพวกเป็นหมู่ก็มี ใหญ่ก็มี น้อยก็มี และเที่ยวหาวัตถุอันพึงประสงค์ของตนก็มี ออกจากร้านนี้เข้าสู่ร้านนั้น แสวงหาของอย่างนั้น ๆ ตามอัธยาศัยของตน มองดูคนสัญจรไปมาฉันใด พระพุทธเจ้าทรงหยั่งทราบด้วยจุตูปปาตญาณ ประดุจเห็นบุคคลสัญจรอลหม่านเช่นนั้น เห็นว่าบุคคลทั้งหลายมีความตายความเกิดไม่ใช่ตัวเราเท่านั้น แม้คนอื่นสัตว์อื่นก็เป็นประดุจเดียวกัน ดีบ้าง ชั่วบ้าง ทรามบ้าง ประณีตบ้าง ด้วยอำนาจกรรมของตนที่ได้ทำไว้ ไม่มีคนอื่นทำให้ ตนเองทำของตนเอง และจะต้องเป็นไปตามคติของกรรมที่ตนทำนั้น ๆ รวมความว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้ถึงตนว่าลงไปสัญจรอลหม่านอยู่กับหมู่ประชาชนอย่างนั้น จุตูปปาตญาณนั้น รู้เห็นคนอื่นสัญจรอลหม่านเป็นไป รวมทั้งตัวเราที่อยู่ในหมู่เช่นนั้นด้วย นี้เป็นพระญาณที่ ๙ ฯ

๑๐. อาสวกฺขยญาณ์ ทรงรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ เพราะเมื่อรู้แน่นอนเสียว่า ตนก็เป็นอย่างนั้น มีชาติมีภพมาเป็นอเนกจึงมาเป็นอย่างนี้ คนอื่นสัตว์อื่นก็เป็นอย่างนั้น เป็นไปตามคติของธรรมดานั้นเอง เมื่อเช่นนั้นแล้ว ก็จะมีอะไรที่น่าหลง น่าติดใจ น่าใคร่อยู่ในเรื่องนั้น ๆ จะโลภทะเยอทะยานปรารถนาไปทำ

อะไร จักไม่ชอบกัน จักริษยากัน จักทำความกระทบกระทั่งกัน ด้วยกายด้วยวาจาไปทำอะไร จักหลงเห็นตนว่าเป็นสำคัญไปทำอะไร เพราะคติธรรมดาก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกันหมด เช่นนี้แล้วย่อมจะเป็นเหตุให้ตัดอาสวะได้ เพราะหมดความใคร่ ความทะเยอทะยาน การที่จะปรารถนาความดีความเจริญ หรือปรารถนาความมีอายุยั่งยืนนาน จนถึงกับไม่อยากจะตายเสีย หรือที่บางคนรู้สึกว่าเป็นทุกข์เหลือทน ฆ่าตัวตายเสียก็มี เมื่อรู้แจ้งเช่นนี้แล้ว ก็ย่อมไม่เป็นไปอย่างนั้น จักทะเยอทะยานไปทำอะไร จักหมายมุ่งยั่งยืนไปเพื่องไร ย่อมต้องเป็นไปตามคติของธรรมดานั้นเอง แม้จะเห็นทุกข์เป็นของเหลือทน ฆ่าตัวตายเสียก็จะต้องไปเกิดมีคติชาติภพ สัยสนวนเวียนไปมาอยู่นั่นเอง เช่นนี้แล้วอาสวะก็จะคลายก็จะหายเสื่อมสูญไปจากอัธยาศัย นี้เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงทรายเหตุผลแจ้งชัด คือทรงรู้อริยสัจ ๔ รู้จักอาสวะ รู้เหตุเกิดอาสวะ รู้ความดับอาสวะ รู้ทางให้ถึงความดับอาสวะ นี้เป็นพระญาณที่ ๑๐ ฯ

พระญาณทั้งสาม คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ ท่านว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสรู้ในวันที่จะได้ตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ เราทั้งหลาย ผู้นับถือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พึงพยายามที่จะติดตามรอยพระยาทของพระองค์ ไม่ใช่ว่า นั่นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าแล้วก็เหลือตาม เป็นไปไม่ได้ เราไม่ใช่เป็นผู้ปราศจากกิเลสอย่างนั้น ถ้าเข้าใจอย่างนั้นก็เป็นอันไม่เอื้อมไม่เดินเข้าไปสู่ ไม่มีทางที่จะเข้าไปถึง ส่วนความที่จะเดินตามรอยพระยาทตามแนวที่พระองค์ทรงดำเนินไปนั้น ก็ด้วยเราดำนึงถึง เราพยายามที่จะทำตัวเราให้เป็นไปตามสถานะที่จะพึงเป็นไปได้ เช่นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติหนหลังได้ เราระลึกไปถึงชาติก่อนไม่ได้ ก็ระลึกถึงชาติเราชั่วขณะนี้แหละ ตั้งแต่เล็ก ๆ มา โตขึ้นมาโดยลำดับ เจริญมาโดยลำดับ จนบัดนี้เปลี่ยนแปลงมาอย่างไรบ้าง แต่ก่อนเราเป็นเด็กเล็ก ๆ ไม่รู้เดียงสา มีความสุขอยู่เสมอ และต่อมาเป็นผู้ใหญ่ มีความรู้มีการศึกษา ได้ปฏิบัติอาชีพ ความประพฤติวรรยาของคนเป็นอย่างไรมาบ้าง และบัดนี้เรามาเป็นอยู่อย่างนี้ ดู

ความที่เราเป็นมาอย่างก่อนเป็นอย่างไร จึงสืบอนุสนธิให้เรามาอย่างนี้ เมื่อตรวจตราดูชาติหนหลังของเราอย่างนี้ เราก็จะเห็นว่าเราเปลี่ยนแปลงมาเสมอ ไม่ได้คงที่อยู่ จักว่าเราเดียวนี้เป็นคนคนเดียวกับเมื่อเล็ก ๆ ก็หาได้ไม่ เพราะเราไม่ได้เป็นเด็กเล็ก ๆ อย่างแต่ก่อน จะว่าเราเดียวนี้เป็นคนเมื่อหนุ่มสาวก็ไม่ได้ เพราะเดียวนี้เราก็ล่วงกาลผ่านวัยมาแล้ว แต่จะว่าเราไม่ใช่คนหนุ่มสาวเมื่อก่อนหรือก็เป็นอันเดียวกันนั่นเอง สืบติดต่อกันมา และจะว่าเราไม่ใช่เด็ก ๆ เมื่อเรานึกจำความได้นั่นหรือ ก็เป็นคนเดียวกันเพราะสืบต่อเนื่องกันมา ความสืบสนธิทบทวนกันอย่างนี้ ก็ได้ชื่อว่าเป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณโดยนัย และก็จะเป็นเหตุยังให้เราระลึกว่าเราเป็นมาแล้ว เพราะต้องเสื่อมเสียผิดพลั้งพลาดโดยประการไร ๆ ซึ่งทำให้เรามาเป็นอย่างนี้ หากไม่เป็นอย่างนี้แล้ว เราก็จะรุ่งเรืองไปยิ่งกว่านี้ หรือว่าในเบื้องต้น เราได้คิดมาแล้วเป็นอย่างนั้น ๆ แต่บัดนี้ล่วงกาลผ่านวัยก็เสื่อมโทรมลง หยุดพักไม่มีทางที่จะก้าวหน้าต่อไป ความเป็นไปอย่างนี้ เป็นคติของธรรมดา และเป็นเหตุให้จิตใจของเราสงบระงับ ไม่ทะเยอทะยาน ไม่โลภ เพราะว่าความเป็นไปทั้งหลาย ก็เป็นไปตามคติของธรรมดานั่นเอง โลภไปทำอะไร ตระหนี่ไปทำอะไร แต่เราต้องรักษาสถานะให้เป็นไปอยู่ เพื่อความสุขสมสถานะ ไม่ใช่ยริจาคเสียจนหมดสิ้น ซึ่งจะเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ยากแก่ตน และเวลานี้เราดำรงตนอยู่โดยชอบ เป็นสุขแก่จิตใจสบายกายอย่างไรแล้ว ก็จะได้ถือหลักอันนี้เป็นคติดำเนินไปในภายหน้า ว่าตั้งแต่นี้ไป จนถึงวันตาย ก็เป็นชาติหน้าของเรานั่นเอง เราจะต้องพยายามสร้างสมให้เป็นไปดี ด้วยวิถีธรรมปฏิบัติอันเราได้ปฏิบัติดำเนินมาแล้ว ความระลึกชาติหนหลังหรือระลึกถึงอายุของเราหนหลัง ๆ ที่ล่วงมาแล้ว เป็นเหตุให้ได้สติสัมปชัญญะแก้ไขข้อบกพร่อง เพิ่มพูนข้อที่ยังหย่อนให้เป็นไปดี หรือดีแล้วก็เพิ่มพูนให้ยิ่ง ๆ ขึ้น เป็นคติที่จะให้ดำเนินทางของตนต่อไป ให้เป็นไปดีตลอด ตลอดถึงอวสานกาลแห่งชีวิต เมื่อมีความระลึกอย่างนี้ ก็จักเป็นทางให้ระลึกถึงชาติที่แล้ว ๆ มาว่า เพราะเราได้อบรมคุณงามความดีมาแล้วอย่างนั้น ๆ เราจึงได้เกิดมาเป็นอย่างนี้ได้ ไม่ใช่ว่าเราไม่เคยจะได้อบรมคุณงามความดีมา หรือว่าเพราะว่าเรายกพร่องอยู่ด้วยประการนั้น ๆ ใน

อดีตภพ เราจึงยังไม่บริบูรณ์ถึงที่อันเป็นที่พึ่งปรารถนา และคติที่เป็นไปอยู่นั้นแหละ จักเป็นปัจจัยก้าวหน้าให้เป็นไปดี ในสัมปรายภพ ในสุคติ เป็นเหตุเป็นไปตลอดถึงสยายคลายกิเลสได้ ๆ ในประการที่ ๔ ว่าจุตูปปาตญาณ พระพุทธเจ้าทรงเห็น ไม่ใช่ว่าทรงเห็นแต่พระองค์อย่างเดียว ทรงเห็นคนอื่นสัตว์อื่นสัยสนอลหม่านอยู่อย่างนั้น ตายเกิดเวียนว่ายอยู่อย่างนั้น เพราะความดีความชั่วทั้งนั้น เราเองก็มีทางที่จะพิจารณาได้ ตั้งแต่เราเกิดมา คนที่เราเห็นพยหน้ามาแล้ว ตายไปแล้วเป็นหนักเป็นหนา และคนที่เกิดมาภายหลังเรามีเป็นอเนก และคนที่ตายไปแล้วเขาได้ประกอบคุณงามความดีอย่างไร เขามีความสุขอย่างไร เขาตายไปแล้วชื่อเสียงเกียรติคุณของเขายังปรากฏอย่างไร หรือคนบางคนทำความเสื่อมเสียงอย่างไร ตายไปแล้ว ชื่อเสียงอันชั่วร้ายของเขา ยังปรากฏแก่คนทั้งหลายเป็นอย่างไร คนที่เกิดมาภายหลังเราเด็ก ๆ สร้างตนให้เจริญดีมาเป็นอย่างไร เขาเจริญเป็นอย่างไร เขาดีกว่าเราเป็นอเนกก็ดี ที่เขาดีไม่ถึงเราก็มี ต่ำทรามก็มีดังนี้อยู่ตลอดไป สัยสนอลหม่านไม่แน่นอนเป็นอย่างนี้เหมือนกันหมด นี้ก็เป็นเครื่องเทียบเคียงกับจุตูปปาตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงเห็นความตาย ความเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ดีบ้าง ชั่วบ้าง เลวบ้าง ประณีตบ้าง ก็ด้วยอำนาจแห่งกรรมของตนที่ได้ทำไว้ แม้เท่าที่เราเห็นคนเกิดก่อนเราตายไปก่อนเรา เกิดก่อนเรายังอยู่ และเกิดที่หลังเราเจริญว่าเราดังนี้ เราก็พอจะอ่านได้ว่า อันความดีหรือความเสื่อมเสียของเขาเหล่านั้นเป็นอย่างไร ซึ่งจะเป็นเครื่องให้เทียบเคียงถึงตัวเราด้วย ว่าความที่เปลี่ยนแปลงที่เรานึกถึงตัวเราที่เป็นอย่างนั้น ๆ มา ไม่ใช่เป็นแต่ตัวเราเท่านั้น คนอื่นสัตว์อื่นก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกันหมด ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจคุณความดีหรือความเสื่อมเสียที่ตนได้กระทำไว้ ทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วก็ย่อมได้รับผลชั่ว ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า

อตฺตนา ว กตํ ปาปํ อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ
อตฺตนา อกตํ ปาปํ อตฺตนา ว วิสุชฺฌติ
สุทฺธิ อสุทฺธิ ปจฺจตฺตํ นาญฺโญ อญฺญํ วิโสธเย

คนทำยาบไว้ก็ย่อมเศร้าหมองด้วยตนเอง คนไม่ได้ทำยาบทำแต่ความดีไว้ก็ย่อมดีด้วยตนเอง ความดีหรือความเสียอยู่กับตนนั่นเอง ผู้อื่นจะมาเสกสรรปั้นแต่งให้ไม่ได้ ฯ

เมื่อเรามีความสำนึกในตัวเรา และสำนึกถึงบุคคลอื่น เทียบเคียงกันเช่นนี้แล้ว ก็จักเป็นเหตุให้อาสวะนั้นสร่างคลายลงไปได้ ก็เมื่อรู้เห็นดังนี้ ก็จักเป็นเหตุอะไรเล่าซึ่งจะหมักหมมอาสวกิเลส ที่จะก่อความกำหนดรักใคร่หลงอยู่ในสัตว์สังขารที่รักใคร่ยิ่งขึ้นไป ก็อะไรเล่าที่จะโลภทะเยอทะยานอยากได้อย่างนี้อยากได้อย่างนั้น จนเป็นเหตุให้ติดอยู่ในอารมณ์อันเป็นที่น่าปรารถนา ก็อะไรเล่าจักเป็นเหตุให้ทะเยอทะยานเพื่อใคร่จะดำรงอยู่ด้วยไม่อยากจะตายเสีย ก็อะไรเล่าที่จะเกียมาเป็นทุกข์เหลือทนจนทนไม่ไหว เพราะเรารู้ว่าความเป็นไปของเราของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่โดยลักษณาการดังนี้แล้ว อาสวะก็จะสร่างก็จะจางเบาบางลงไปจากอัธยาศัย ความที่เราระลึกถึงพระญาณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้เป็นอย่างสูง ที่เราไม่สามารถจะให้เป็นไปได้ถึงเพียงนั้น แต่เราก็สามารถที่จะดำเนินตามแนวที่จะพึงปฏิบัติให้เป็นไป เป็นอันชื่อว่าได้เดินทางอยู่ย่อมมีความรู้เป็นกำลังซึ่งจะก้าวหน้าไปให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน ฯ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระทศพลญาณ คือพระญาณความรู้เป็นกำลังอันใหญ่ยิ่ง พระองค์ทรงสามารถละกิเลสได้เด็ดขาด เป็นผู้บริสุทธิ์สะอาดได้สิ้นเชิง และประกอบด้วยพระเมตตากรุณาอำนวยประโยชน์สุขแก่ประชุมชนทั้งหลาย ฯ เราทั้งหลายนับถือพระองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พึงพยายามที่จะดำเนินตามแนวพระองค์ท่าน ด้วยวิริยะอุตสาหะ ขอให้พยายามเดินย่อมมีทางที่จะถึงที่สุดได้ในอวสาน โดยเทศนายริหาร ดังรับประทานวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

จตุรพลศราทธพรตเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

ถวาย

ในวาระถวายพระเพลิงพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

๒๒ เมษายน ๒๔๘๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว พลานิ กตมานิ จตฺตาริ ปญฺญาพลํ วิริยพลํ อนวชฺชพลํ สงฺคหพลนฺติ ฯ

ยัถัน้ จักรัยพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลทักษิณานุประทานศราทธพรตพิธี อันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในวาระถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เพื่อทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลถวายสนองพระเดชพระคุณ ด้วยพระกตัญญูกตเวทิตาและพระอปายนธรรมสัมมาปฏิบัติ ตามทรรยาวิถีของยัณฑิตชาติผู้นับถือพระพุทธศาสนา ดังที่แสดงไว้ในพระคาถาว่า "เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ" เมื่อมาระลึกถึงอุปการะ อันท่านได้ทำไว้แล้ว พึงให้ทักษิณา เพื่อท่านผู้ล่วงไปแล้ว ดังนี้ ฯ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เสด็จมาสู่โลกนี้ทรงอาศัยพระกุศลสมบัติส่วนปุพเพกตปุญญตา คือความเป็นผู้มีพระกุศลได้ทรงมาแล้วในกาลก่อนส่ง ส่วนอัตตสัมมาปณิธิคือความตั้งพระองค์ไว้ชอบเสริม ได้เสด็จเถลิงพระราชอิสริยยศเป็นอย่างสูงสุดของนารีรัตน์ ทรงพระเจริญด้วยพระคุณสมบัติและพระวัยสมบัติเพียบพร้อมทุกสถาน

ควรแก่การเคารพสักการบูชาของประชุมชนทุกทั่วหน้า ฯ พระราชพรรยาส่วนปรัตถประโยชน์แห่งสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้านั้น มีนิทัศนนัย โดยฐานเป็นพระชนนีได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระราชโอรสธิดาทั้งหลาย ให้ทรงได้รับความอบรมเป็นอันดี สมแก่ความเสด็จอุบัติในชาติตระกูลราชสกุล ทรงอุปถัมภ์เพื่อความสมบูรณ์ด้วยพระคุณสมบัติทุกประการ โดยฐานทรงเป็นนาถาของคนทั่วไป ได้ทรงสร้างและอุปถัมภ์โรงพยาบาลสมเด็จ ณ ศรีราชา ได้ทรงเป็นสภานายิกาแห่งสภากาชาดไทย ที่เป็นองค์การอันยิ่งใหญ่เนื่องในสากล มีหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขในการรักษาพยาบาลโรคภัยไข้เจ็บแก่บุคคลผู้ประสบทุกข์ภัยและอันตรายนานาประการ โดยทรงอุปถัมภ์เกื้อกูลเป็นอย่างพิเศษยิ่ง ด้วยพระราชอัธยาศัยอันเปี่ยมด้วยพระมหากรุณา แม้ในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพจะทรงชราทุพพลภาพ ก็ทรงดำรงพระชนม์อยู่เป็นพระบรมนาถาประคุ้มโพธิพฤกษ์ เป็นที่พึ่งแห่งอันโตชนผู้อยู่ใต้ร่มพระบารมี โดยฐานเป็นพุทธศาสนิกาทรงพระราชศรัทธามั่นในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระอารามเป็นหลายแห่ง ได้ทรงสร้างพระที่นั่งทรงธรรม ณ พระอารามวัดเบญจมบพิตร โดยเสด็จในพระราชกุศลแห่งสมเด็จพระบรมหาราชเจ้า ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมกุฎราชมาร พระเชษฐโอรส และทรงปฏิสังขรณ์ ซึ่งถาวรวัตถุแห่งพระอารามหลายแห่ง ทั้งทรงอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณรเป็นประจำบ้าง โดยกาลพิเศษบ้างเสมอมา โดยฐานเป็นอุบาสิกาผู้มีศีลได้ดื่มรสธรรมปฏิบัติ ทรงมีพระมนัสหนักแน่นด้วยพระขันติธรรม แม้จะทรงประสบวิบัติโยคทุกข์อันแสนสาหัส เพราะพลัดพรากจากพระราชโอรสธิดาซึ่งสิ้นพระชนม์ไปก่อนทุกพระองค์ ก็ดำรงพระขันติอดกลั้นพอที่จะบรรเทาพระทุกข์โทมนัสให้เป็นไปพอควร มิฉะนั้น ก็ไม่น่าจะดำรงพระชนมายุยืนยาวถึงปานนี้ พระองค์เป็นเอกอัครนารีรัตน์ ทรงพระคุณสมบัติอันใหญ่หลวงยากที่จะหาผู้เสมอเหมือนได้ บัดนี้พระองค์ได้เสด็จสวรรคตละโลกไปตามธรรมดาของสังขารอันเป็นสังขตธรรม พระชนม์เท่านั้นจักสูญสิ้นไป ส่วนพระคุณสมบัติยังจักฝังอยู่

ในใจของวิญญูชนผู้หยั่งทราบเป็นอย่างดี ทั้งนี้ก็เพราะพระองค์มีธรรมปฏิบัติเป็นกำลังอุดหนุนอยู่ในพระราชหฤทัย ฯ อันกำลังทั้งหลาย แม้เพียงกำลังกายก็ยังสามารถให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ได้ตามที่มุ่งหมาย แต่ถึงอย่างนั้น ยังไม่เท่ากำลังใจอันเป็นกำลังสำคัญยิ่ง อันบุคคลชั้นสามัญย่อมต้องอาศัยกำลังกายกำลังใจประกอบกันจึงสามารถให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ได้ ฝ่ายอิสรชน แม้กำลังกายจะยกพ่อง เมื่อบริบูรณ์ด้วยกำลังใจ ย่อมสามารถให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ได้โดยไม่ติดขัด ถ้ายิ่งพร้อมทั้งสองสถาน ก็ยิ่งสามารถยิ่งขึ้น ฯ ในฝ่ายกำลังกาย ย่อมเจริญขึ้นได้ด้วยอาศัยการบริหาร ส่วนกำลังใจ ย่อมต้องอาศัยมีธรรมปฏิบัติเป็นเครื่องอบรม จึงจะเป็นไปในทางที่ดีที่ชอบประกอบด้วยประโยชน์ เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมอันเป็นกำลังใจไว้ เพื่อให้สาธุชนยึดถือพยุงใจให้อาจหาญรื่นเริงในกุศลสมาทาน ดังพระพุทธภาษิตที่ได้รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นอุเทศว่า "จตฺตารีมานิ ภิกฺขเว พลานิ" เป็นอาทิ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย กำลังเหล่านี้ ๔ ประการ กำลัง ๔ ประการเป็นไฉน กำลัง ๔ ประการคือ กำลังปัญญา, กำลังความเพียร, กำลังการงานอันไม่มีโทษ, กำลังความสงเคราะห์ ฯ แต่นี้จักรับพระราชทานสังวรรณนาความในกำลัง ๔ ประการนั้น ๆ ดังได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่า กำลังใจเป็นสำคัญยิ่ง ให้สามารถในอันประกอบกิจนั้น ๆ แต่ถ้ากำลังนั้นเป็นไปในทางที่ผิด ก็ย่อมให้สำเร็จกิจอันเป็นโทษต่อให้เป็นไปในทางที่ถูกที่ชอบจึงจะให้สำเร็จกิจอันเป็นประโยชน์ได้ อันการที่จะมีกำลังใจเป็นไปในทางที่ดีที่ชอบ ก็ต้องประกอบไปด้วยธรรมเป็นเครื่องยึดถือ และที่จะรู้จักเลือกธรรมมาเป็นเครื่องยึดถือเฉพาะในส่วนที่เหมาะแก่กิจนั้น ๆ ก็ต้องอาศัยปรีชาฉลาดของตน และคำว่า "ธรรม" ในพระสูตรนี้แสดงทั้งส่วนชั่วและดี บุคคลต้องสามารถรู้จักเลือกใช้ในส่วนที่ดี ละส่วนที่ชั่วเสีย ถึงในส่วนที่ดีเล่า ก็มิใช่ว่าจะให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง ต้องรู้จักใช้ให้เหมาะแก่กิจนั้น ๆ จึงจะสำเร็จประโยชน์ ดุจยาอันเป็นของบำบัดโรคย่อมมีคุณ แต่ในขนานหนึ่งก็หามีคุณแก่โรคทุกชนิดไม่ ต้องอาศัยเลือกใช้ให้เหมาะแก่โรค

จึงจะสามารถบำบัดให้หายได้ ถ้าใช้ผิดก็กลับให้โทษได้อย่างร้ายแรง นี้ฉันใด การปฏิบัติธรรมก็เป็นฉันนั้น ปรีชาฉลาดอันจะให้รู้จักเลือกธรรมที่ดีและเหมาะแก่กิจนั้น ๆ ก็คือ ปัญญา ฯ กำลังปัญญาที่แสดงไว้ในพระสูตร โดยพระพุทธภาษิตว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล เป็นอกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นฝ่ายดำ เป็นฝ่ายขาว เป็นของควรเสพ เป็นของไม่เสพ เป็นของพระอริยะมิใช่ของพระอริยะ ปัญญาอันเห็นแจ้งธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่ากำลังปัญญา" ปัญญาย่อมอาจให้สำเร็จกิจเป็นอเนกประการดังกล่าวแล้วก็จริงอยู่ แต่ถ้าปราศจากธรรมซึ่งเป็นอุปการะแก่กัน ก็ไม่เจริญหรือคงที่อยู่ได้ กลับจะเสื่อมไป บุคคลแม้มีปัญญาเป็นอนุสัยติดมาแต่กำเนิด แต่ถ้าปราศจากความอบรม ปัญญานั้นก็หาเจริญขึ้นได้ไม่ แม้ถึงอบรมแล้วในเบื้องต้น จนมีความรู้ความสามารถ แต่ภายหลังปราศจากความขยันหรือย่อท้อในกิจการ ก็ไม่เป็นเหตุเจริญแห่งปัญญาได้ ปัญญานั้นย่อมต้องอาศัยเข้าของหมั่นอบรมหมั่นใช้ จึงจะเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ประดุจเครื่องยนต์ที่ไม่หมั่นใช้ย่อมผึด ต่อใช้อยู่เสมอจึงจะคล่อง ฉันใด ปัญญาก็ฉันนั้น ฯ เหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสธรรมอันเป็นอุปการะแก่กันต่อไป ในข้อที่ ๒ คือ กำลังความเพียร ฯ ความเพียรนั้น เป็นคุณอันพยุงใจบุคคลไม่ให้ท้อถอยในอันประกอบกิจ เป็นเหตุขยัน เป็นเหตุก้าวหน้า เป็นเหตุไม่ถอยหลัง เป็นอาทิ ความเพียรมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้น ย่อมต้องอาศัยใช้ในทางที่ถูกที่ชอบจึงสำเร็จประโยชน์ ถ้าใช้ผิด ย่อมให้เกิดความเสียหายอย่างร้ายแรง ดุจเครื่องมือสำหรับทำไม้ ถ้าเจ้าของใช้ในทางผิด เช่นนำไปประหารผู้อื่น ก็ย่อมให้โทษ ต่อใช้ถูกจึงให้สำเร็จกิจที่เป็นประโยชน์ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสความเพียรไว้ในข้ออันเป็นลำดับจากปัญญา ฯ ปัญญามีหน้าที่รู้จักผิดชอบ และความเพียรก็มีหน้าที่ละส่วนชั่วบำเพ็ญส่วนดี ฯ กำลังความเพียรที่แสดงไว้ในพระสูตร โดยพระพุทธภาษิตว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก เกิดฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อละธรรมที่เป็นอกุศล ที่มีโทษ เป็นฝ่ายดำเป็นของไม่ควรเสพ มิใช่ของพระอริยะเสีย เพื่อจะให้ได้

ธรรมที่เป็นกุศล ไม่มีโทษ เป็นฝ่ายขาว เป็นของควรเสพ เป็นของพระอริยะ นี้เรียกว่า กำลังความเพียร ฯ เมื่อบุคคลมาประกอบด้วยกำลังปัญญา และกำลังความเพียร ๒ ประการนี้แล้ว จักประกอบการงานใด ก็ย่อมไม่มีโทษ ไม่เป็นเหตุเบียดเบียนตนและผู้อื่น เป็นส่วนสุจริตธรรม นี้สำเร็จเป็นกำลังอีกประการหนึ่ง ในข้อที่ ๓ คือ กำลังการงานอันไม่มีโทษ ดังที่แสดงไว้ในพระสูตร โดยพระพุทธภาษิตว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้ ประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันไม่มีโทษ นี้เรียกว่า กำลังการงานอันไม่มีโทษ" ฯ เมื่อบุคคลประกอบด้วยกำลังทั้ง ๓ ประการดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเจริญด้วยคุณสมบัติและโภคสมบัติอันเป็นสิ่งที่ตนปรารถนา แต่นั้นก็จะพึงมีอัธยาศัยเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นที่เกี่ยวเนื่องกันโดยฉันที่ธรรมดาแต่งมา ตั้งต้นแต่ในสกุลของตน และแผ่ออกไปตลอดถึงบุคคลอื่นผู้มิได้เกี่ยวกัน ด้วยอัธยาศัยอันงาม ความเผื่อแผ่นี้เป็นคุณสมบัติอันสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งให้สำเร็จเป็นกำลังเครื่องตั้งมั่นของบุคคลเหตุนั้นในข้อสุดท้าย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสกำลังความสงเคราะห์ดังที่แสดงไว้ในพระสูตรโดยนัยแห่งพระพุทธภาษิตว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุเหล่านี้ ๔ ประการ คือ ความเผื่อแผ่แจกปันแก่คนที่ควรแจกปัน ๑ ความกล่าววาจาอันไพเราะนำให้เกิดรัก ๑ ความประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่กัน ๑ ความเป็นผู้มีตนเสมอไม่ถือตัว ๑ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเผื่อแผ่ทั้งหลาย ความเผื่อแผ่คุณสมบัติเป็นอย่างยอด บรรดาการกล่าววาจาไพเราะทั้งหลาย การแสดงธรรมย่อย ๆ คือตักเตือนแนะนำพร่ำสอนแก่บุคคลผู้มีความต้องการเงื่อโสตลงสดับ เป็นอย่างเลิศ บรรดาการประพฤติให้เป็นประโยชน์ทั้งหลาย การชักนำบุคคลผู้ไม่มีศรัทธาให้มีศรัทธา ผู้ไม่มีศีลให้มีศีล ผู้มีความตระหนี่ให้บริจาค ผู้ทรามปัญญาให้มีปัญญา เป็นอย่างเยี่ยม ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความมีตนเสมอทั้งหลาย ความที่อริยบุคคลวางตนเสมอตามชั้นกัน เป็นอย่างเอก นี่แหละกำลังความสงเคราะห์ ฯ เมื่อบุคคลมีกำลังพร้อมมูลทั้ง ๔ ประการนี้ ก็ไม่ต้องหวั่นต่อภยันตรายอันตนจะพึงประสบ อุปสรรคความขัดข้องในกาละแห่งชีวิตของตนก็จะ

ไม่มีมาเบียนเครื่องกีดกั้นได้ เมื่อถึงคราวที่จะสิ้นชีพ ก็จะไม่หวั่นหวาดย่อท้อต่อมรณภัย แม้สิ้นชีพแล้วก็ยังมีสุคติเป็นที่หวัง ดังในพระสูตรแสดงอานิสงส์ไว้ว่า "อริยสาวกผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ ย่อมล่วงภัย ๕ ประการเสียได้ คือ ภัยต่อทางดำเนินอาชีพประการ ๑ ภัยต่อความครหาของโลกประการ ๑ ภัยต่อความครั่นคร้ามแต่ประชุมชนประการ ๑ ภัยต่อมรณะประการ ๑ ภัยต่อทุคติประการ ๑" ดังนี้ ฯ บุคคลผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ จะไม่ต้องหวั่นต่อทางดำเนินอาชีพของตนเลย เพราะมีปัญญาสามารถรู้จักผิดชอบ และใช้ความเพียรก็ถูกทาง การงานก็ไม่มีโทษ ทั้งได้เผื่อแผ่แก่ผู้ที่ควรอนุเคราะห์ เช่นนี้แล้ว อาชีพของตนจะขาดแคลนอย่างไรได้ ถึงหากจะมีความคับแค้นผิดเคืองข้องในบางคราว ก็คงได้รับความสงเคราะห์ตอบ ไม่มีผู้ดูถูก เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ใครเล่าจะมากล้าครหาได้ เว้นเสียแต่คนพาเหียรซึ่งไม่ควรนำพา จะเข้าสู่ที่ประชุมใด ๆ ก็ย่อมองอาจไม่ขามขยาดเกินเหตุ เมื่อถึงคราวมรณะ ก็รู้เท่าทันธรรมดาของสังขาร ไม่หวั่นหวาด และทั้งจะไม่ต้องวิตกเลยถึงปรโลกของตน เพราะคติในสัมปรายภพเนื่องด้วยกัมมัสสกตา เมื่อทำความดีไว้ในโลกนี้ ความดีนั้นแหละจักตามสนอง นำชนกกรรมให้เป็นส่วนที่ดี เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้นั้นก็จะสิ้นชีพไปพร้อมด้วยความรู้เท่าธรรมดาของสังขาร และไม่มีความหวั่นหวาดต่อทุคติ ฯ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงสมบูรณ์ด้วยพลธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นอาทิ เป็นอันทรงล่วงภัยทั้ง ๕ ประการนั้นได้โดยแท้จริง ในยุคปลายแห่งพระชนมชีพ แม้ทรงพระชราทุพพลภาพ เมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ ก็เป็นประดุจร่มโพธิพฤกษ์ เป็นที่ร่มเย็นแห่งอันโตชนผู้อยู่ใต้พระบารมี แม้จะมีพระชนมายุยืนยาวยิ่งกว่าพระบรมราชวงศ์ทุกพระองค์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ แต่เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตไป ก็เป็นที่เศร้าโศกสลดอาลัยเสียดาย พุทธศาสนิกบัณฑิตย่อมบรรเทาเสียได้ด้วยยึดธรรมเป็นอารมณ์ กิจอันจะพึงกระทำแก่ผู้ล่วงลับไป ก็ด้วยการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทาน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงมั่นในพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ทั้งทรงยริบูรณ์

ด้วยธรรมอันเย็นกำลังภายใน ทรงถือพระคุณสมบัติแห่งสมเด็จพระยรมอัยยิกาเจ้าเย็นอารมณ์แล้ว ทรงบูชาด้วยอามิสคือการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทาน และทรงบูชาด้วยความปฏิบัติ คือทรงถือพระคุณสมบัติแห่งสมเด็จพระยรมอัยยิกาเจ้าเย็นทิฏฐานุคติแล้ว และทรงอนุวัตตาม สำเร็จด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมอันแรงกล้า ฯ พระราชกุศลทักษิณานุประทานทั้งปวงนี้ ตั้งอยู่ดีแล้วในสงฆ์ ของสำเร็จผลโดยฐานะ เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูลแด่สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ตลอดกาลนาน ฯ ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระมหาเถรานุเถระจักได้สวดสังเวคคาถาโดยศราทธพรหมวิธี เพิ่มพูนพระราชกุศลราศีทักษิณานุประทาน ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร ฯ

บุคคล ๔ ประเภท

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

ปี ๒๔๘๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

จตฺตาโรเม มหาราช ปุคฺคลา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมึ ฯ กตเม จตฺตาโร ฯ ตโม ตมปรายโน, ตโม โชติปรายโน, โชติ ตมปรายโน, โชติ โชติปรายโน ฯ อิเม โข มหาราช จตฺตาโร ปุคฺคลา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมินฺติ ฯ

การที่สาธุชนทั้งหลายปฏิบัติธรรมอยู่ก็เพื่อให้ถึงความสุข และมุ่งหมายความสุขที่จะเจริญยืนยาวนาน แม้ตลอดสัมปรายภพภายหน้า แต่บุคคลทั้งหลายแม้มุ่งหวังปรารถนาอยู่อย่างใด ถ้าไม่ปฏิบัติเหตุอันสมควรก็ไม่เป็นไปสมความมุ่งหมาย ความที่เป็นอย่างนั้น ก็เพราะไม่ทราบสภาวะอันจะพึงควรและไม่ควรอย่างไร เพราะบุคคลในโลกนี้มีอยู่เป็นอันมากที่ไม่ทราบสภาวะของบุคคลที่เป็นไปอยู่ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหวังจะให้บุคคลเข้าใจสภาวะของบุคคลที่เป็นไปอยู่ ในคราวหนึ่งเมื่อพระองค์ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร พระเจ้าปเสนทิโกศล ได้เข้าไปเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ พระองค์ทรงตรัสจำแนกแสดงประเภทของบุคคล เพื่อให้เป็นหลักพิจารณาดำเนินต่อไป โดยพระพุทธภาษิตว่า "จตฺตาโรเม มหาราช ปุคฺคลา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมึ" เป็นอาทิ ความว่าดูก่อนมหาบพิตร บุคคลในโลกนี้ มี ๔ ประการ บุคคลประเภทหนึ่ง เป็นผู้มืดมาและ

เป็นผู้ที่จะมีคต่อไปในเบื้องหน้า, บุคคลประเภทหนึ่ง เป็นผู้มีคมาแต่เป็นผู้จะรุ่งเรืองสว่างไปในเบื้องหน้า, บุคคลประเภทหนึ่ง เป็นผู้สว่างมาแต่เป็นผู้ที่จะมีคไปในเบื้องหน้า, บุคคลประเภทหนึ่งเป็นผู้สว่างมา และเป็นผู้ที่จะสว่างไปในเบื้องหน้า, บุคคลในโลกนี้ จำแนกประเภทที่แตกต่างกันมีอยู่ ๔ ประการฉะนี้ ๆ แล้วทรัสอธิบายจำแนกประเภทของบุคคลนั้น ๆ เป็นลำดับไป ๆ

บุคคลประเภทที่หนึ่ง ที่ว่า "เป็นผู้มีคมาและจะเป็นผู้มีคต่อไปในเบื้องหน้า" นั้น คือ บุคคลที่เกิดมาด้วยกรรมอันไม่ดี เป็นส่วนทุจริตที่ได้สะสมไว้แล้ว เกิดมาในโลกนี้ เกิดมาในตระกูลอันต่ำทรามอัตคัดขัดสนยากจนไร้ทรัพย์ ไม่พอที่จะเลี้ยงอัตตภาพให้เป็นไปได้ และเพราะยังเกิดในตระกูลอันต่ำอย่างนั้น เป็นผู้มีรูปพรรณสัณฐานอันไม่งดงาม เพราะความยากพร่องด้วยประการต่าง ๆ มีความเป็นไปต่ำทราม มิได้รับความอบรมเป็นอันดี แต่บุคคลนั้นก็มุ่งหมายแต่ที่จะให้ได้ยังอัตตภาพให้เป็นไปเท่านั้น ไม่รู้ว่าควรและไม่ควรเป็นอย่างไร เพราะโดยสถานะเกิดมาในที่ต่ำทรามด้วย ไม่ได้รับความอบรมเป็นไปดีด้วย อัธยาศัยอันเป็นไปอยู่ในที่ต่ำทรามอย่างนั้น ก็ทำเขาให้ต่ำทรามยิ่งลงไป ประกอบการหาเลี้ยงชีพด้วยกายทุจริต ด้วยวจีทุจริต ด้วยมโนทุจริต กระทำการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีพเป็นอันว่าขวนขวายให้ได้มาพอประโยชน์ จะเป็นอย่างไรก็ช่าง มุ่งหมายแต่ที่จะให้ได้ยังชีวิตให้เป็นอยู่ อย่างที่กล่าวว่าใครจะยอมอดตาย จะต้องขวนขวายเลี้ยงอาตมา ความปฏิบัติของเขาอย่างนี้ ก็ชื่อว่าซ้ำเติมความที่โซมอยู่แล้วนั้น ให้โซมยิ่งหนักลงไป ประดุจบุคคลผู้ออกจากที่มืดแล้วก็เดินเข้าไปหาที่มืดต่อไป ประดุจบุคคลผู้ผุดขึ้นมาจากแผ่นดินได้แล้วก็กลับมุดลงไปสู่แผ่นดินต่อไป บุคคลเช่นนี้มีสัมปรายภพเป็นที่ไปในเบื้องหน้ามีแต่จะต่ำทรามลงไปโดยลำดับ บุคคลเช่นนี้ชื่อว่าเป็นผู้มีคมา และจะเป็นผู้มีคต่อไปในเบื้องหน้า ฯ

บุคคลประเภทที่สอง ที่ว่า "เป็นผู้มีคมา และจะเป็นผู้สว่างต่อไปในเบื้องหน้า" นั้นได้แก่บุคคลที่เกิดมาด้วยกรรมอันไม่ดี เกิดในตระกูลยากจนขัดสน

ไร้ทรัพย์อัประภาคย์ หรือมีพรรณะผิวกายอันไม่งดงามผ่องใสเพราะความที่ยากจนอัประภาคย์นั้น แต่มาได้อาศัยความอบรมอันดี หรือมีความนึกคิดเป็นไปได้ชอบ เขารู้จักปฏิบัติตนให้เป็นไปด้วยดี ไม่ประกอบการเลี้ยงชีพด้วยทุจริต มุ่งหมายแสวงการเลี้ยงชีพให้เป็นไปโดยสุจริต แม้จะเหนื่อยยากก็ประกอบวิริยะอุตสาหะเกลียดกลัวความทุจริต ระลึกถึงว่าตนได้ตกต่ำอัประภาคย์มาอย่างนี้แล้ว ต่อนี้จักพยายามให้เป็นไปโดยดีโดยชอบ ประกอบคุณงามความดีให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เขาก็ย่อมเจริญขึ้นไปโดยลำดับ ตั้งแต่ในชั้นชุนนี้ จะพึงมีตัวอย่างอันบุคคลทั้งหลายเห็นอยู่เป็นอันมาก ที่บุคคลก่อสร้างตนด้วยวิริยะอุตสาหะให้เป็นไปดีในเบื้องหน้า เพราะความเจริญความดีที่ได้สะสมอยู่ในชั้นชุนภพนี้แล้ว เขาแม้ละกายทำลายขันธ์ก็จะมีสุคติโลกสวรรค์เป็นเบื้องหน้า หรือเกิดในภพในชาติอันมีความเจริญรุ่งเรืองผ่องใส เพราะอาศัยความที่ตนประพฤติสุจริตสัมมาปฏิบัติเป็นที่ตั้ง บุคคลเช่นนั้นได้ชื่อว่า เป็นผู้ก้าวขึ้นสู่ที่สูงเป็นประการอยู่กับพื้นดินแล้วได้ก้าวขึ้นสู่พาหนะคือม้า หรือก้าวขึ้นสู่พาหนะคือรถ หรือก้าวขึ้นสู่ปราสาทอันสูงยกย่องเชิดชูตนให้เจริญยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ บุคคลประเภทนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีคมา แต่มีสว่างเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ฯ

บุคคลประเภทที่สาม ที่ว่า "เป็นผู้สว่างมา และจะเป็นผู้มีคต่อไปในเบื้องหน้า" นั้น ได้แก่บุคคลที่เกิดมาด้วยกุศลกรรมอันดี เป็นผู้เกิดในตระกูลอันสูง ที่ท่านแสดงไว้ว่า ตระกูลกษัตริย์ ตระกูลคฤหบดี เศรษฐีมีทรัพย์สมบัติเพียงพอ ที่จะบำรุงบำเรอความสุขของตนแต่เป็นคนประมาทมัวเมาในสถานะอันเป็นอยู่ ไม่รู้ว่าที่เป็นมาแล้วนั้น เพราะกุศลกรรมอันดีประการใดแล้วและเห็นตัวเป็นผู้เลิศลอย มีมานะอหังการข่มขู่บุคคลอื่น และเห็นการที่จะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น เป็นการเสียประโยชน์เปล่า เป็นคนประกอบด้วยความตระหนี่เหนียวในที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น แต่เป็นผู้สุรุ่ยสุร่ายในที่จะประกอบกรรมอันชั่วนานาประการ

ใช้จ่ายในทางที่ไม่สำเร็จประโยชน์อันดีงาม ใช้จ่ายไปทางทุจริตอกุศลกรรมนานาประการ มีความประมาทมัวเมาในสถานะอันเป็นอยู่ บุคคลเช่นนั้นแม้ในภพชาตินี้ก็มีความยับย่อยตกต่ำมาเห็นตัวอย่างมีอยู่ไม่น้อยเลย บุคคลผู้มีความเป็นอยู่ที่ทรุดเสื่อมลงมาโดยลำดับอย่างนั้น ก็เพราะเขาประพฤติไม่ดีงาม เมื่อในโลกนี้ก็ประพฤติไม่ดีงามอยู่แล้ว แม้ในสัมปรายภพภายภาคหน้า อกุศลทุจริต อันเขาประกอบเพราะความมัวเมาประมาทนั้นก็จะทำให้ตกต่ำลงไปโดยลำดับ ประดุจบุคคลขึ้นสู่หลังม้าแล้วก็ลงจากหลังม้ามาเดินดิน ขึ้นสู่ปราสาทที่สูงแล้วก็ลงมาสู่สถานที่ต่ำ อยู่ในสถานะอันไม่ดีงาม หรือเหมือนอยู่บนแผ่นดินที่ปลอดโปร่งเป็นสุขแล้วแต่ก็กลับมุดลงไปในแผ่นดินเสียอีก บุคคลเช่นนี้ชื่อว่าเป็นผู้มีสว่างมา แต่เป็นผู้มืดต่อไปในเบื้องหน้า ฯ

บุคคลประเภทที่ ๕ ที่ว่า "เป็นผู้สว่างมา และเป็นผู้สว่างต่อไปในเบื้องหน้า" นั้น ได้แก่บุคคลที่เกิดมาด้วยกุศลกรรมอันดี และเกิดในตระกูลสูง ตระกูลมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์สมบัติ พอที่จะเลี้ยงตนพอที่จะอุปการะบุคคลอื่น ได้ด้วยความสามารถ บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่ประมาทมีสติสัมปชัญญะ รู้จักสถานะของตนเป็นไปโดยชอบแล้ว ปฏิบัติแต่โดยทางที่ถูกที่ควรที่ชอบ ประกอบแต่สุจริต จะประพฤติทางกายก็เป็นกายสุจริต จะกล่าววาจาก็เป็นวจีสุจริต จะคิดด้วยใจก็เป็นมโนสุจริต จะประกอบอาชีพก็เป็นสัมมาอาชีพ ไม่ทำในทางที่ทุจริตเบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือนร้อน ยังมีอัธยาศัยประกอบด้วยเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ทำประโยชน์สุขเพื่อผู้อื่น เป็นผู้เคารพ เป็นผู้สักการะสมณะผู้ทรงศีลผู้ทรงคุณธรรม ประพฤติปฏิบัติสมควรยำเพ็ญแต่กุศลสัมมาปฏิบัติ บุคคลเช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้สว่างมาแล้ว และเป็นผู้สว่างไป ประดุจบุคคลผู้มีพาหนะขับขี่แล้วก็ใช้พาหนะนั้นให้ประณีตเจริญขึ้นไปโดยลำดับ เป็นผู้มีสถานะอยู่ในที่พอประมาณแล้วก้าวให้สูงขึ้น

ไปโดยลำดับ มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นเบื้องหน้า บุคคลเช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้สว่างมา และเป็นผู้สว่างไปในเบื้องหน้า ฯ บุคคลในโลกย่อมมีอยู่ ๔ ประการ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงบุคคลทั้ง ๔ ประการนี้แล้ว จึงตรัสประมวลความว่า บุคคลผู้ยากจนอัตคัดขัดสน แต่เป็นผู้ไม่รู้สึกตน เป็นผู้ประมาท ประกอบทุจริตมิจฉาปฏิบัติ เพื่อยังชีพให้เป็นไป อย่างนี้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่สามารถที่จะนำตนให้เจริญขึ้นไปโดยลำดับได้ มีแต่จะตกต่ำลงไปทุกที บุคคลผู้มีความตกต่ำอยู่ประการหนึ่งอยู่ แต่มีสติสัมปชัญญะเป็นไปด้วยดี พยายามที่จะก่อร่างสร้างตน ประกอบคุณงามความเจริญให้ยิ่งขึ้น บุคคลนั้นก็จะสูงขึ้นด้วยคุณงามความดี บุคคลมีคุณงามความดีเป็นพื้นเป็นฐานอยู่แล้ว ชื่อว่าเป็นผู้มีความสว่าง เป็นผู้ได้เปรียบบุคคลผู้ตกต่ำอยู่แล้ว แต่มีมานะอหังการประมาทมัวเมา ก็สามารถที่จะทำตนให้ตกต่ำไปได้ ฝ่ายบุคคลผู้เกิดมาด้วยกุศลกรรมอันดีแล้ว อันกุศลกรรมนั้นส่งเสริมให้ยิ่งขึ้นไป เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะไม่ประมาทมัวเมา รักษาตนให้เป็นอยู่ด้วยดีแล้ว เขานั้นก็ยิ่งเจริญขึ้นไปโดยลำดับ เป็นที่พึงปรารถนาของประชุมชนทั้งหลาย เหตุนั้นสาธุชนเมื่อได้พิจารณาดูโดยอุบายที่ชอบแล้ว ก็จะพึงเห็นว่าสถานะอันเป็นอยู่แล้วนั้น ที่เป็นอยู่ในขณะนี้ก็ได้ชื่อว่าดีอยู่แล้ว เพราะมีสถานะอันจะพอมีพอกินพอยังตนให้เป็นไปได้โดยสมควรแก่อัตภาพ มีสถานะที่จะต้องประพฤติตนเป็นประดุจว่าเดินทางไกลเดินทางไปสู่ความสวัสดีในเบื้องหน้า. ความสวัสดีในเบื้องหน้าอันบุคคลที่จะลุถึงนั้น ก็ด้วยความดำเนินในทางที่ดีที่ชอบ ความดำเนินทางนั้น ถ้าเทียบความเดินทางในสังสารวัฏกับความเดินทางในทางสามัญ ทางสามัญบุคคลเดินทางไป–เดินทางไป โดยลำดับ ไม่พักไม่หยุดยั้งเสีย ก็จะมีความลุถึงที่ประสงค์ในเบื้องหน้า ผู้เดินทางในสังสารวัฏ ประกอบคุณงามความดีโดยลำดับไป ก็มีทางที่จะก้าวหน้าไปสู่คุณงามความดีที่สูงยิ่งขึ้นไปทุกที ฝ่าย

บุคคลผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะแวะออกเสียจากทางบ้าง เดินทางที่ผิด ตั้งใจว่าจะไปทางหนึ่ง แต่หันกลับไปเสียทางอื่นบ้าง หรือเดินไปในทางอันเป็นเบื้องกลางตม เป็นขวากเป็นหนามไม่สามารถที่จะเดินทางไปได้ก็บ้าง เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว ก็ไม่มีสถานะที่จะถึงที่สุดแห่งทาง หรือถึงความเกษมสุขอันเป็นที่พึงปรารถนา บุคคลผู้ดำเนินทางโดยชอบให้เป็นไปด้วยวิริยะทางกาย คือความอุตสาหะขวนขวายแต่เฉพาะในทางที่ดีที่ชอบ และประกอบด้วยวิริยะทางจิต มีความขะมักเขม้นในทางที่ชอบให้เป็นไปด้วยดี ระลึกถึงอยู่ว่าจะประกอบความเพียรให้เป็นไปด้วยดีด้วยหลัก ๔ ประการ คือ พิจารณาดูโดยรอบคอบว่า อกุศลกรรมอันใด ซึ่งให้ผลเป็นทุกข์เป็นเหตุเดือดร้อนแก่ตนและบุคคลอื่น อกุศลกรรมอันนั้น เราเคยประพฤติเราเคยปฏิบัติอยู่รู้สึกแล้ว สละเลิกเสียไม่ประพฤติไม่ปฏิบัติในทางนั้นต่อไป อกุศลกรรมอันใด อันเรายังไม่เคยประพฤติไม่เคยปฏิบัติ รู้ว่าจักมีผลไม่ดีไม่งามประการนั้นแล้ว ก็พยายามที่จะไม่เกี่ยวข้องเข้าใกล้อกุศลกรรมประเภทนั้นเลย ในส่วนกุศลกรรม กุศลกรรมอันใดที่เป็นคุณงามความดีมีผลเป็นสุข เป็นเหตุให้เกิดความสุขแก่ตนและบุคคลอื่นแล้วกุศลกรรมอันนั้นตนยังไม่เคยทำก็พยายามสนใจที่จะทำ ที่ทำอยู่แล้วก็รักษาพยายามให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ดังนี้จึงจะชื่อว่า ปฏิบัติตนให้เป็นไปโดยชอบ ฯ

บุคคลพึงพิจารณาตามพระพุทธโอวาทที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสประทานพระราหุลพุทธวโรรส ว่า "ราหุล เธอพิจารณาดูว่า กรรมอันใด เป็นยาปเป็นอกุศลให้ผลเป็นทุกข์ เธอพิจารณารู้กรรมเหล่านั้นแล้ว กรรมนั้นถ้าเธอดำริจะทำ ก็จงอย่าทำ ถ้าเธอกำลังทำก็จงเลิกเสีย เพื่อจะไม่ทำต่อไป ถ้าหากว่าเธอได้ทำไปแล้วก็พึงรู้สึกสำรวมระวังเพื่อจะไม่ทำกรรมอย่างนั้นอีก ส่วนกุศลกรรมอันใด เป็นคุณงามความดีให้ผลเป็นสุขทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น มีคุณไม่มีโทษ กุศลกรรมอันนั้น ถ้าเธอดำริจะทำ ก็จงทำทันที ถ้าเธอกำลังทำอยู่ ก็จงทำต่อไปให้ตลอด ถ้าเธอทำแล้วก็จงมีปีติปราโมทย์ในการที่เธอทำแล้วนั้น"

อย่างนี้จักได้ชื่อว่า เป็นผู้สร้างตนให้ดำเนินในทางที่ดีที่ชอบ และหลีกหนีเสียจากทางอันไม่ชอบ ซึ่งจะเป็นเหตุพาตนให้เป็นผู้มืด เป็นผู้ต่ำ มีความเสื่อมทรามเป็นเบื้องหน้า เมื่อมีสติสัมปชัญญะพิจารณาหลีกจากทางชั่วดำเนินไปสู่ทางที่ดีเป็นนิตย์แล้วก็จักได้ชื่อว่าเป็นผู้สว่าง มีสว่างต่อไปในเบื้องหน้า เป็นอันได้เชิดชูสถานะของตนให้เจริญขึ้นไปโดยลำดับ ผลที่สุดก็คือความสุขอันไม่เจือด้วยทุกข์เป็นที่สุด วิบูลผลด้วยประการฉะนี้ ฯ

เทศนาเรื่อง
"ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง"

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๙ ๑๑ พ.ศ. ๒๔๕๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
อาโรคฺยา ปรมา ลาภา สนฺตุฏฐิ ปรมํ ธนํ
วิสฺสาสา ปรมา ญาตี นิพฺพานํ ปรมํ สุขนฺติ ฯ

ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง
ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง
ความคุ้นเคยเป็นญาติอย่างยิ่ง
พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ฯ

ความไม่มีโรค เมื่อกล่าวโดยทั่วไปแล้ว เป็นลาภอันสำคัญและเป็นลาภยิ่งกว่าลาภทั้งหลาย เพราะคนทั้งหลายที่จะปฏิบัติตนก็ดี ประกอบกิจการงาน ประกอบอาชีพก็ดี หรือทำกิจการให้เกิดลาภผลเจริญอาชีพของตนได้ ก็ด้วยอาศัยความไม่มีโรคเป็นเบื้องต้น แม้ในกิจการอื่น ๆ เช่นการปฏิบัติในทางพระศาสนาก็สะดวกแก่บุคคลผู้ไม่มีโรค ถ้าหากมีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียนอยู่เนือง ๆ แล้วก็ยากที่จะประกอบกิจให้สำเร็จเป็นลาภ เป็นความได้ประการอื่น ๆ ตลอดจนถึง

ตั้งตนไว้ชอบในคติโลกและคติธรรม ต่อเป็นบุคคลผู้ไม่มีโรค จึงจะสามารถให้สำเร็จประโยชน์ในกิจการอื่น ๆ ได้โดยทั่วไป เพราะฉะนั้น ความไม่มีโรคจึงจัดว่าเป็นลาภอันสำคัญยิ่งกว่าลาภทั้งหลาย เป็นที่ปรารถนาของบุคคลทั่วไป ฯ

แต่ความไม่มีโรคนั้น อันบุคคลจะพึงได้ ก็เพราะประกอบเหตุให้เป็นผลอันจะพึงได้ในทางไม่มีโรคนั้น เหตุอันเป็นผลจะพึงได้นั้น มีทั้งเหตุในอดีตและเหตุในปัจจุบัน ฯ เหตุปัจจุบัน คือความรักษาร่างกายให้มีอนามัยดี เว้นจากเหตุอันจะเป็นทางมาแห่งโรค รักษาตนให้เป็นผู้ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บตามสามารถ เหตุปัจจุบันนี้เป็นเหตุภายนอก ส่วนเหตุภายในได้แก่เหตุอดีต เหตุอดีตนั้นคือบุญกุศลที่อบรมมาแล้วในปางก่อน ตลอดจนถึงปัจจุบันที่ดำรงชีพอยู่ด้วยดีก็เพราะอบรมบุญกุศลอันนั้นสั่งสมอบรมมา ฯ การอบรมบุญกุศลนั้นย่อมเป็นไปโดยสถานะ ๒ ประการ คือ ปหานะการละ ๑ ภาวนาการทำให้เจริญ ๑ ฯ การละนั้น คือ การละเบียดเบียนชีวิตและความสุขของผู้อื่น ละการทำบุคคลอื่นสัตว์อื่นให้เดือดร้อน การทำให้เจริญนั้น คือความมีเมตตากรุณาช่วยบำบัดโรคภัยไข้เจ็บของบุคคลทั้งหลายเป็นต้น ตามกำลังความสามารถของตนที่จะพึงกระทำได้ เมื่อมีกำลังกายก็ขวนขวายอุปัฏฐากด้วยกำลังกาย มีความรู้ความสามารถในทางแพทย์ ในทางปฏิบัติรักษาก็พยายามช่วยกันรักษาพยาบาล หรือในทางวาจาช่วยออกปากขอความช่วยเหลือจากผู้มีความสามารถ หรือแม้ช่วยชักชวนบุคคลอื่นให้ประกอบบุญกุศลในการรักษาพยาบาลหรือในการนั้น ๆ ในทางใจให้มีจิตเมตตากรุณาแผ่ไปช่วยให้เขาพ้นจากทุกข์นั้น เมื่อเป็นผู้มีการอบรมทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ อยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความบริจาคตามสามารถที่จะกระทำได้ หรือถ้ามีกำลังทุนทรัพย์พอจะกระทำได้ ก็บริจาคให้เป็นไป เพราะการบริจาคนี้จัดเป็นการอบรมอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งทำให้ปราศจากความตระหนี่หวงแหน เป็นทางให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลอื่นโดยทั่วไป และเป็นปัจจัยให้อบรมจิตในเมตตากรุณา หรือในทางบริจาคยิ่งขึ้น นี้ชื่อว่าภาวนาการทำให้เจริญ ฯ เมื่อ

บุคคลมีบุญกุศลที่ได้อบรมในปางก่อน หรือในชาตินี้เป็นอยู่นั้นตั้งต้นแต่มีความรู้ดีในพระธรรมคำสั่งสอน หรือมีความรู้ดีในความผิดชอบชั่วดีอื่น ๆ แล้วประพฤติปฏิบัติอยู่เสมอ อบรมบุญกุศลเป็นนิจสินองตลอดไป ดังนี้ได้ชื่อว่ายึดความไม่มีโรคอันเป็นยอดแห่งลาภ อันเป็นที่พึงปรารถนาไว้ได้ ฯ

ความไม่มีโรคเป็นที่พึงปรารถนาก็จริงอยู่ แต่เป็นเรื่องของความสุขกาย หรือเป็นเรื่องของการบำบัดโรคกายให้หาย ไม่สำคัญเท่าความสุขจิต คือความบำบัดโรคคือความทุกข์แห่งจิตได้ เพราะการบำบัดโรค คือความทุกข์แห่งจิตให้หายนั้น เป็นประการสำคัญยิ่ง ฯ คนเราแม้จะมีร่างกายสบายดี แต่ใจไม่เป็นสุขมีความกระสับกระส่าย คือมีโรคจิตเบียดเบียนอยู่เสมอ ก็จักหาความสบายมิได้ และโรคจิตนั้นที่เป็นประการสำคัญ ก็คือความโลภทะเยอทะยานอยากอันคอยแต่หาทำให้เกิดความทะเยอทะยานยิ่ง ๆ ขึ้นไปไม่รู้จักจบจักสิ้น หรือทะเยอทะยานด้วยประการอื่น ๆ เช่นมีแล้วแต่ไม่พอ ทะยานอยากจะได้ให้ยิ่งขึ้นไป หรือความริษยาคิดประทุษร้ายบุคคลอื่น หรือความหลงเชลาที่เข้ากับตนเป็นประการสำคัญ เช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นโรคแห่งใจแต่ละประการ ๆ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์สัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสแสดงว่า “สนฺตุฏฺฐิ ปรมำ ธนำ ทรัพย์มีความสันโดษคือยินดีด้วยพัสดุของตนตามมีตามได้เป็นอย่างยิ่ง” ดังนี้ ก็ด้วยทรงหวังจะแสดงให้เป็นทางระงับโรคใจ โดยพยายามรักษาโรคใจด้วยยาคือธรรมปฏิบัติ ฯ

ความสันโดษยินดีที่ว่าเป็นทรัพย์อย่างยิ่งนั้น ก็เพราะความที่จะมั่งมีหรือยากจนด้วยประการไร ๆ ย่อมอยู่ที่ใจนี้เป็นประการสำคัญ ฯ คนมีรายได้มาก แต่ใจไม่รู้จักพอ มีการใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ไม่รู้ว่าควรหรือไม่ควรเพียงไร ทรัพย์ที่แสวงหามาได้เท่าไร ใช้จ่ายไปหมด ไม่รู้จักพอไม่เป็นทางที่ประกอบให้เกิดความสุขได้สมปรารถนา ความทะเยอทะยานย่อมขยายวงกว้างออกไปทุกที ในเมื่อทำมาหาเลี้ยงชีพได้น้อยเพราะมีทุนน้อย หรือความได้เท่านี้ก็เพียงพออยู่ แต่ใจไม่พอซ้ำขยายวงกว้างทะเยอทะยานยิ่งขึ้นไป ทรัพย์ที่แสวงหามาได้ก็ไม่พอ

ความต้องการยิ่งขึ้น ความทะเยอทะยานแผ่กว้างออกไปเพียงใด ความไม่พอก็จะแผ่กว้างออกไปเพียงนั้น ตลอดจนเนื่องถึงบุคคลอื่นโดยทั่วไปด้วย ยิ่งถ้าไม่รู้จักใช้ ไม่รู้จักว่าควรไม่ควรเพียงไรแล้ว ย่อมไม่มีความที่จะพอเลย ไม่มีความพอที่จะกล่าวได้ว่า มีทรัพย์ ย่อมจะรู้สึกว่าตนยากจนอยู่เป็นนิตย์ พร่องอยู่เป็นนิตย์ มีโรคไม่พอเกิดกับจิตเสมอ ฯ

แต่ถ้าบุคคลมีสันโดษยินดีตามมีตามได้ รู้จักพอเท่าที่ควร ปรารถนาเท่าที่ควร ยินดีแต่ที่จะได้โดยชอบ ประกอบกรณียกิจให้สมควรแก่กำลังความสามารถอันไม่เป็นเหตุก่อให้เกิดโลภยิ่ง นี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีทรัพย์ เพราะจิตของตนไม่ดิ้นรนกระสับกระส่าย ไม่ทะเยอทะยาน ไม่แสวงหาในทางที่ไม่ควร และรู้จักใช้จ่าย รู้จักประหยัด เข้าในหลักที่ว่า สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้ดังนี้ ย่อมเป็นผู้มีทรัพย์ เพราะมีความพอนั่นเอง เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "สนฺตุฏฺฐิ ปรมํ ธนํ ทรัพย์มีความสันโดษคือความยินดีหรือรู้จักพอนี้แหละเป็นอย่างยิ่ง" ฯ

ข้อความดังกล่าวมานี้ บุคคลบางคนที่ไม่ใช้วิจารณญาณย่อมจะเข้าใจไปว่า สันโดษคือมีอยู่เท่านี้ก็พอเสียแล้ว ไม่ต้องทำอะไรอีก สันโดษนั้นสอนให้คนเกียจคร้าน สอนให้คนเป็นคนที่ไม่พึงปรารถนา ถ้ามีความเข้าใจเป็นอย่างนี้ ย่อมเป็นความเข้าใจที่ผิด ฯ เพราะพระพุทธภาษิตคือพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น สอนบุคคลให้เกิดวิริยะอุตสาหะ สอนให้แสวงหาในทางที่ชอบ ตลอดจนสอนให้รู้จักทางที่ชอบ ที่จะพึงประพฤติปฏิบัติเป็นอย่างไร เพราะคนที่รู้ชอบปฏิบัติชอบย่อมเป็นผู้เจริญ ดังพระพุทธภาษิตที่สรรเสริญความรู้ชอบรู้ดีว่า "สุวิชาโน ภวํ โหติ ผู้รู้ดีย่อมเป็นผู้เจริญ" ดังนี้ ฯ

ความเป็นผู้รู้ดีนั้น คือรู้อย่างไร การศึกษาก็ดี การประกอบอาชีพก็ดี การที่จะประกอบกิจอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ต้องพยายามให้มีความรู้ในทางนั้น ๆ

รู้ให้ดี รู้ให้เข้าใจชัด รู้ให้ใช้ได้ รู้ให้สามารถ รู้ให้ถูกต้อง ตามหลักเกณฑ์ที่จะพึงศึกษาให้เป็นผู้เจริญด้วยวิชาความรู้นั้น ๆ ดังนี้ชื่อว่า รู้ดีโดยลักษณะหนึ่ง ๆ อนึ่ง ความรู้นั้นใช้ให้สำเร็จประโยชน์ได้ หรือใช้ไปในทางที่ชอบ บุคคลบางคนมีความรู้ แต่ไม่ใช้ความรู้ให้สำเร็จประโยชน์ได้ก็ดี หรือใช้ไปในทางที่ไม่ชอบ คือแสวงหาในทางที่ไม่สมควรก็ดี ได้ชื่อว่าไม่เป็นผู้มีความรู้ดี เพราะความรู้ของบุคคลเช่นนั้น ย่อมทำความไม่สมควรได้มาก ย่อมทำให้แนบเนียนได้มาก ย่อมแสวงหาประโยชน์ได้มาก หรือเพราะความรู้อย่างนั้น ย่อมนำไปสู่ความเสื่อมเสียได้ เพราะฉะนั้นความรู้ดีนั้น จึงจะต้องรู้ให้ดีให้ชอบแล้วประกอบกิจในทางที่สมควรอีกด้วย ความรู้เช่นนี้ได้ชื่อว่า รู้ดีอีกลักษณะหนึ่ง ๆ อีกนัยหนึ่งความรู้ดีนั้น คือรู้จักทำตัวให้เป็นธรรมกามบุคคล คือเป็นคนใคร่ในทางที่ชอบ รู้จักสอนตน หรือตักเตือนตนได้ ไม่ให้พลั้งพลาดไปในความเสื่อมเสียหาย ๆ บุคคลผู้รู้ดีอย่างนี้ ย่อมเป็นคนมีวิริยะอุตสาหะเพียรพยามยามในทางที่ชอบ ประกอบกรณียกิจแต่ในทางที่ควร มีความสันโดษคือยินดีตามสถานะของตน เมื่อบุคคลมีสถานะของตนในทางที่ดีอยู่เช่นนี้ ย่อมเป็นผู้เจริญในกิจที่ทำนั้น ๆ เพราะเป็นผู้มีทางที่จะประกอบกิจโดยชอบ ประกอบวิริยะอุตสาหะในทางนั้น ไม่ให้นอกลู่นอกทางไป ไม่ให้วัตถุทั้งหลาย เป็นเครื่องล่อชักชวนใจแล่ไปในทางที่ผิดได้ "สนฺตุฏฺฐิ ปรมํ ธนํ ความสันโดษรู้จักยินดีเท่าสถานะของตน ความรู้จักยินดีด้วยคุณสมบัติของตน ความรู้จักยินดีด้วยความมีความได้ของตน อันเป็นไปในทางที่ชอบนี้แล เป็นทรัพย์อย่างยิ่ง ไม่มีทรัพย์อื่นเสมอเหมือน เพราะไม่ต้องร้อนใจ ไม่ต้องกระทบกระเทือนใจ ไม่เกิดโรคใจด้วยประการไร ๆ ฯ

อันความไม่มีโรคชื่อว่าเป็นเรื่องของความสุขกาย อันความสันโดษชื่อว่าเป็นเรื่องของความสุขจิต แต่บุคคลจะอยู่ในโลกคนเดียวไม่ได้ ต้องมีความเกี่ยวข้องกับบุคคลทั้งหลายอยู่รอบด้าน เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสต่อไปอีกว่า "วิสฺสาสา ปรมา ญาตี ญาติทั้งหลายมีความคุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง" ฯ

ธรรมดาบุคคลผู้เกิดมาย่อมมีญาติ ถ้าญาตินั้นห่างเหินไม่มีประโยชน์ และให้ความสุขแก่กันและกันได้ ก็ประหนึ่งว่าไม่ใช่ญาติ หรือแม้สัตบุรุษซึ่งไม่ใช่ญาติก็ไม่ได้ ฯ ส่วนบุคคลแม้ไม่ใช่ญาติ แต่มีไมตรีจิตต่อกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน อำนวยประโยชน์ของกันและกัน ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ในฐานเป็นกัลยาณมิตร ชื่อว่าเป็นญาติสนิทยิ่งกว่าญาติเสียอีก เพราะฉะนั้น วิสาสะความคุ้นเคยกันในทางที่ชอบ จึงเป็นคุณธรรมที่พึงปรารถนา ฯ

การที่บุคคลจะได้คนที่เป็นญาติที่ดีก็ดี จะได้คนอื่นที่มีความรักใคร่กันเสมอญาติก็ดี ก็เพราะตนเองมีคุณธรรมภายในชักจูงให้ญาตินั้น ๆ หรือบุคคลทั้งหลาย มีความรักใคร่นับถือคุ้นเคย หรือสนิทสนมประดุจญาติ ฯ คุณธรรมอันสำคัญในการนี้ก็คือสังคหวัตถุธรรม คืออธรรมอันเป็นอุบายเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกัน คนเราที่จะเป็นคนชอบพอกันได้ ก็เพราะได้ประโยชน์ หรืออาศัยประโยชน์ของกันและกัน ถ้าปราศจากการมีประโยชน์แก่กันและกันแล้ว ก็ยากที่จะเชื่อมสัมพันธ์กันได้ สังคหวัตถุธรรมเป็นธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแสดงไว้มี ๔ ประการ คือ

๑. ทาน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ให้สำเร็จประโยชน์แก่กันและกันตามวิสัย ในสถานะที่ควรจะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันและกันได้โดยทางที่ชอบ และตั้งใจประกอบกรณียกิจให้เป็นประโยชน์ หรือให้สำเร็จประโยชน์แก่กันและกันเป็นต้น

๒. ปิยวาจา ความกล่าววาจาแก่ผู้อื่น เป็นวาจาที่ชวนให้รัก เป็นวาจาที่ชวนให้สนิทสนมเป็นญาติ เป็นวาจาที่ชวนให้เคารพนับถือ คือเป็นวาจาอ่อนหวาน ไม่เป็นวาจาที่เท็จหลอกลวง ยุยงบุคคลอื่นให้แตกร้าวกัน หยาบคายเคืองโสต คือค่าว่าเปรียบเปรย ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ฯ

๓. อัตถจริยา ความประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่กันและกันในคราวที่ต้องการ ฯ คนคบกันต้องอาศัยกัน อำนวยประโยชน์แก่กันและกันได้ ความ

ประพฤติเป็นประโยชน์แก่กันและกัน จึงเป็นประการสำคัญ และความที่ประพฤติเป็นประโยชน์แก่กันนั้น นอกจากจะช่วยธุระกันให้สำเร็จไปตามหน้าที่ในขณะที่มีชีวิตอยู่แล้ว แม้ฝ่ายหนึ่งล่วงลับไปแล้ว อีกฝ่ายหนึ่งมีจิตนึกถึงกันอยู่ เห็นว่ากิจอันใดซึ่งคนผู้นั้นกระทำค้างไว้ ตนสามารถจะเสริมต่อหรือเพิ่มเติมให้สำเร็จไปได้ ทำให้สำเร็จไปโดยชอบ โดยเฉพาะกิจกรรมที่มารดาบิดาได้กระทำค้างไว้ บุตรธิดาได้กระทำต่อให้สำเร็จไปด้วยดี จัดเป็นความกตัญญูกตเวทีที่สำคัญยิ่งด้วย ฯ

๔. สมานัตตตา ความเป็นผู้มีตนสม่ำเสมอในสถานะที่สมควร ฯ คนที่เป็นญาติประพฤติต่อกันฐานที่เป็นญาติไม่ดูหมิ่นกัน ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอโดยฐานญาติ คนที่เป็นมิตรประพฤติตนฐานที่เป็นมิตร มีน้ำจิตคงที่ไม่แปรผัน แม้เมื่อฝ่ายหนึ่งจะตกต่ำไป ไม่สามารถที่จะสงเคราะห์อนุเคราะห์กันตามควรได้ ดังนี้ ชื่อว่าประพฤติตนสม่ำเสมอกันโดยฐานเป็นมิตร คนแม้มิใช่ญาติมิใช่มิตร แต่นับว่าเป็นพวกเดียวกัน เช่นคนอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน อยู่ในตำบลเดียวกัน และแผ่กว้างออกไปโดยลำดับจนถึงความเป็นคนมีชีวิตอยู่ในโลกเดียวกัน ประพฤติสม่ำเสมอด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันและกันตามสมควร ดังนี้ ชื่อว่าวางตนเสมอในคนที่เป็นหมู่เดียวกันเป็นต้น ฯ

บุคคลผู้มีสังคหวัตถุธรรมทำความสงเคราะห์กันและกันดังนี้ ย่อมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน เป็นเหตุให้มีวิสสาสะต่อกันและกัน เป็นญาติก็เป็นญาติยิ่งกว่าญาติ เป็นญาติอันสนิทยิ่งขึ้น แม้คนที่ไม่ใช่ญาติก็เป็นประดุจเหมือนญาติหรือยิ่งกว่าญาติ ฯ

ความไม่มีโรคเป็นความสุขกาย ความสันโดษเป็นความสุขจิต ความสนิทผูกญาติผูกมิตรกันเป็นสุขอีกประการหนึ่ง แต่ความสุขทั้งนี้เป็นโลกียสุข เป็นสุขในโลก เป็นสุขที่แปรปรวนได้ ฯ ความไม่มีโรค ถ้ารักษาตนดีอยู่ก็อาจไม่มีโรค

ได้ในบางครั้งบางคราว แต่แล้วก็อาจจะมีโรคได้ เพราะไม่รู้ว่าเหตุแห่งโรคจะมาถึงได้อย่างไร หรือเพราะอกุศลกรรมที่ได้กระทำไว้ในปางก่อนอาจส่งเสริมให้ผู้มีโรคขึ้นก็ได้ ฯ ความสันโดษรู้จักเพียงพอตามสถานะของตน แต่บางคราวสติสัมปชัญญะบกพร่อง อาจทะเยอทะยานไปก็ได้ ฯ คนที่รักกันเป็นญาติเป็นมิตรบางคราวก็รักกันสนิท แต่บางคราวก็เกิดผิดพ้องหมองใจกัน จนขาดญาติขาดมิตรกันไปก็มี ฯ เหล่านี้ล้วนเป็นโลกียสมบัติเป็นโลกียสุข ไม่แน่นอนเป็นของแปรปรวนได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าทรงหวังที่จะชักนำพุทธบริษัทให้ตั้งอยู่ในความสุข อันแน่นอนไม่คืนคลาย จึงตรัสในประการสุดท้ายว่า "นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ ความสุขมีพระนิพพานเป็นอย่างยิ่ง" ฯ

พระนิพพานนั้น เป็นที่สุดปลายทางคือที่สุดแห่งทุกข์ เป็นที่ปรารถนาแห่งพุทธศาสนิกชน พระนิพพานนั้นแปลว่าดับ คือไม่มีเครื่องเร่าร้อนใจจิตเลย ท่านอุปมาว่ากิเลสที่อยู่ในอัธยาศัยของบุคคลนั้นเป็นประดุจไฟ เพราะเมื่อความกำหนัดหรือความโลภเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นไฟเผาลนจิตสันดานให้เร่าร้อนกระวนกระวาย เพราะจะต้องทะเยอทะยานแสวงหาให้ได้มา เมื่อโทสะความคิดประทุษร้ายหรือมิจฉาเข้าครอบงำ ย่อมเป็นไฟเผาลนจิตสันดานให้เร่าร้อน เพราะจะต้องพยายามที่จะกระทำการทดแทนหรือคิดปองร้ายตอบ เมื่อโมหะคือความหลงเขลาไม่รู้ผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษเข้าครอบงำ ย่อมเป็นไฟเผาลนจิตสันดานให้เดือดร้อน เพราะไม่รู้ผิดชอบชั่วดีแล้ว ก็อาจจะกระทำไปโดยไม่มีจุดมุ่งหมาย กระทำไปในทางที่ให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตน ฉะนั้นกิเลสจึงว่าเป็นไฟ พระนิพพานดับไฟคือกิเลสนั้นได้สนิทดับโดยไม่มีเชื้อเหลืออยู่ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่าเป็นสุขอย่างยิ่ง ฯ

อีกนัยหนึ่ง พระนิพพานแปลว่า ปราศจากกิเลสเป็นเครื่องผูกมัด ท่านอุปมาว่า กิเลสนั้นเป็นเครื่องผูกมัดจิตใจอยู่ ไม่ให้อิสระแก่ตน เพราะตกอยู่ในอำนาจของกิเลส ส่วนพระนิพพานนั้นแก้มัดหมดสิ้น ไม่มีอะไรมาเป็นเครื่องมัดมัดใจให้คิดข้องคิดขัดอยู่เป็นนิตย์ เพราะฉะนั้นพระนิพพานจึงชื่อว่าเป็นสุขอย่างยิ่ง ฯ

อีกนัยหนึ่ง กิเลสเป็นประดุจลูกศรที่เสียบแทงอยู่ตัวเป็นนิตย์ พระนิพพานนั้น ปราศจากเครื่องเสียบแทงด้วยประการทั้งปวง ฯ ความสุขนั้น ในขณะหนึ่ง ๆ บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมจะพึงเห็นได้ ในคราวใดที่จิตใจของคนผ่องใส ปราศจากโลภ ปราศจากโกรธ ปราศจากหลง ในคราวนั้น จะรู้สึกว่าจิตใจของคนปลอดโปร่งแจ่มใสสบายดีกว่า ในคราวที่โลภทะเยอทะยาน ในคราวที่มีความโกรธ หรือในคราวที่หลงเขลา พุ่งเพ้อไปในทางที่จะทำจิตใจให้เป็นไปในทางที่ไม่ชอบ ฯ ความปราศจากกิเลสเพียงชั่วขณะหนึ่ง ๆ ก็ยังจะพอแลเห็นความสุขได้ ถ้าทำปราศจากไปได้ด้วยประการทั้งปวงแล้ว จักเป็นไฉน ก็จักเป็นความสุขที่ไม่มีคนคลายเป็นแน่แท้ ฉะนั้นพระนิพพานคือความดับกิเลสจึงเป็นความสุข แต่ความสุขคือพระนิพพานนั้นเป็นของยากที่จะพึงบรรลุได้ เพราะต้องกระทำให้ยวิสุทธิสะอาดเสียก่อน ถ้ายังไม่ทำให้บรรลุความยวิสุทธิสะอาดแล้ว ก็จะเต็มไปด้วยกิเลสอยู่นั้นเอง ฯ

ความยวิสุทธิสะอาดนั้น ท่านเรียกว่า วิสุทธิ ฯ วิสุทธิแปลว่าความยวิสุทธิสะอาด วิสุทธินั้นแสดงไว้มี ๗ ประการ ซึ่งจะต้องปฏิบัติดำเนินไปโดยลำดับประดุจเดินทางด้วยรถ๗ผลัด คือขึ้นรถคันหนึ่งแล้วเมื่อสิ้นกำลังของรถคันนั้นแล้วก็ผลัดไปขึ้นรถคันต่อไปอีก ต่อ ๆ กันไปจนถึงที่สุด ฯ ในโอกาสนี้ จักวิสัชนาวิสุทธิทั้ง ๗ นั้น เป็นตัวอย่างเพียง ๓ ประการ อันเป็นประการเบื้องต้น คือ

๑. สีลวิสุทธิ ความยวิสุทธิแห่งศีล ฯ คนเราต้องมีความประพฤติดีเป็นประการสำคัญ ความยวิสุทธิแห่งศีลนั้น คือกายวาจายวิสุทธิสะอาดปราศจากโทษที่จะพึงครหา กายเป็นสุจริต วาจาเป็นสุจริต หรือตลอดกิริยามารยาทอันสมควรด้วยประการทั้งปวง นี้ชื่อว่าศีล ฯ เมื่อบุคคลมีสถานะอยู่อย่างใด เป็นคฤหัสถ์ สามัญรักษานิจศีลคือศีล ๕ อยู่เสมอ มีศีลอยู่กับตนเป็นนิตย์ ไม่เป็นคนปราศจากศีล ไม่เป็นคนเห็นห่างจากศีล เป็นผู้มีเมตตากรุณาไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นสัตว์อื่นให้เดือดร้อน เป็นคนมีอาชีพเป็นหลักแหล่งด้วยสัมมาอาชีพ พอที่จะไม่ต้องเบียดเบียนทรัพย์ของบุคคลอื่น หรือพอที่จะไม่ต้องกระทำทุจริตอันเป็นการไม่ชอบ แม้

ตนจะเป็นคนยากจนก็มั่นคงแน่นอนในสัมมาอาชีพ ไม่ยอมที่จะละอาชีพที่ชอบแล้วไปประกอบอาชีพที่ผิด เมื่อเป็นผู้ครองเรือนก็มั่นคงซื่อตรงต่อคู่ครองของตน ไม่นอกใจ ไม่ฉลาดแต่เฉพาะผู้เดียว เป็นผู้ซื่อตรงในทางที่ชอบ และเป็นผู้มีวาจาจริงเป็นหลักฐานที่เชื่อฟังได้ ไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยวาจา เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะรอบคอบไม่ทำตนให้มีนเมาจนเสียสติด้วยการดื่มน้ำเมาคือสุรา และเมรัย เป็นต้น ฯ บุคคลมีศีลตามสถานะของตนอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ตามสถานะได้ ในสถานะที่สูงขึ้นไป เป็นอุบาสกอุบาสิกา รักษาอุโบสถศีล เป็นสามเณร รักษาศีลของสามเณร เป็นภิกษุรักษาพระวินัย เว้นจากข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาต ปฏิบัติตนให้เป็นผู้บริสุทธิ์ตามสถานะอย่างนี้ ชื่อว่าสีลวิสุทธิ บริสุทธิ์ด้วยศีล ฯ ศีลเมื่อบริสุทธิ์แล้ว ย่อมทำให้จิตใจสบาย เพราะเมื่อนึกถึงความประพฤติปฏิบัติของตนแล้ว ไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย ไม่ต้องเสียใจเพราะความประพฤติเสียหายของตน เป็นเหตุให้จิตใจแช่มใสบริสุทธิ์เป็นสุขได้ประการหนึ่ง ฯ

๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต ฯ ศีลจะบริสุทธิ์ก็เพราะจิตบริสุทธิ์ ถ้าจิตหมกมุ่นด้วยกิเลส คือกิเลสกลุ้มรุมจิตอยู่เป็นนิตย์ ปล่อยให้โลภะกลุ้มรุมจิตก็ดี ปล่อยให้โทสะกลุ้มรุมจิตก็ดี ปล่อยให้โมหะกลุ้มรุมจิตก็ดี ศีลก็เป็นของไม่บริสุทธิ์ได้ เพราะจิตไม่บริสุทธิ์ สีลวิสุทธิความบริสุทธิ์แห่งศีล จิตวิสุทธิความบริสุทธิ์แห่งจิต ย่อมอาศัยกันและกันเป็นไป บุคคลรักษาศีลดี ย่อมเป็นเหตุให้จิตใจใสบริสุทธิ์ประณีตยิ่งขึ้นไป เพราะไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายด้วยความเสียหายของตน ผู้มีจิตบริสุทธิ์ย่อมรักษาศีลได้มั่นคงสบาย ไม่ต้องกระสับกระส่าย ไม่ต้องเดือดร้อนรำคาญใจ ในเรื่องที่จะต้องได้รับความเดือดร้อนเพราะความประพฤติเสื่อมเสียของตน เมื่อบุคคลมีจิตบริสุทธิ์เพราะศีลแล้ว ทำจิตของตนให้บริสุทธิ์ยิ่งขึ้นไป ให้ปราศจากนิวรณ์อันเป็นเครื่องกั้นจิต หรือปราศจากปริยุฏฐานกิเลส คือกิเลสอันเป็นเครื่องกลุ้มรุมจิต คือเรืองภายนอกอันเป็นเรืองรบกวน

จิตให้เดือดร้อน ที่เราไปเก็บเอามานึกคิด หอบเอามาเป็นภาระ แล้วทำจิตให้เศร้าหมองเดือดร้อน กระวนกระวายไปตามเรื่องนั้น ๆ ดังนี้ชื่อว่ารักษาความบริสุทธิ์แห่งจิตไว้ไม่ได้ แต่เมื่อทำจิตให้บริสุทธิ์ปราศจากนิวรณ์ ปราศจากเครื่องกลุ้มรุมจิต ทำจิตให้สงบระงับดังนี้ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต และเมื่อกระทำให้ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น คือรักษาและเจริญสมถกัมมัฏฐานทำจิตให้สงบระงับปราศจากนิวรณ์ด้วยประการทั้งปวง หรือบรมวิบัสสนาให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง ตามธรรมดาของสังขาร ให้รู้ว่าตกอยู่ในลักษณะ ๓ คือ อนิจจตาความไม่เที่ยง ทุกขตาความเป็นทุกข์ อนัตตาความหาตัวตนมิได้ แล้วทำจิตให้บริสุทธิ์ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต อันเป็นปัจจัยส่งให้ถึงความบริสุทธิ์แห่งความเห็น ฯ

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น ฯ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นนั้น คือวิสุทธิแห่งปัญญา ปัญญาพิจารณาเห็นโดยชอบ ตามเห็นสภาวะของสังขารว่ามีลักษณะไม่เที่ยงคือเปลี่ยนแปลงไปไม่มีที่สิ้นสุด มีลักษณะเป็นทุกข์เพราะทำให้เดือดร้อนแก่ผู้ยึดถือเป็นเจ้าของ มีลักษณะเป็นอนัตตาเพราะเป็นไปตามคติของธรรมดาเอง ไม่มีใครบังคับให้เป็นไปได้ ฯ เมื่อปัญญาพิจารณาเห็นได้อย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ละความเดือดร้อนได้ ไม่ต้องเศร้าโศกถึงสัตว์และสังขารที่พลัดพรากไปแล้ว ไม่ต้องอาลัยถึงสัตว์และสังขารอันจะพลัดพรากไปในภายหลัง ทำความเห็นให้บริสุทธิ์ตรงตามสถานะที่ควรอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นทางให้ก้าวไปสู่กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย และย่อมจักเป็นปัจจัยให้ก้าวหน้าต่อไปในวิสุทธิอื่น ๆ โดยลำดับ ประดุจขึ้นรถ–ลงรถผลัดกันต่อ ๆ ไปฉะนั้น

สีลวิสุทธิความบริสุทธิ์สะอาดแห่งศีลเป็นปัจจัยให้ได้จิตตวิสุทธิ ฯ จิตตวิสุทธิความบริสุทธิ์สะอาดแห่งจิตเป็นปัจจัยให้ได้ทิฏฐิวิสุทธิ ฯ ทิฏฐิวิสุทธิความบริสุทธิ์สะอาดแห่งความเห็นเป็นปัจจัยให้ได้กังขาวิตรณวิสุทธิ คือวิสุทธิผลัดต่อกัน

ไป ๆ แม้เพียงวิสุทธิ ๓ ประการเบื้องต้นนี้ สาธุชนพึงพิจารณาอบรมให้เป็นไปด้วยดี ให้บริสุทธิ์เพราะเป็นบันไดขั้นต้นหรือเป็นต้นทางที่จะดำเนินไปถึง ความบริสุทธิ์ในอวสานซึ่งจะลุถึงพระนิพานอันเป็นที่สุทธิแห่งทุกข์โดยชอบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

เพราะฉะนั้น ท่านสาธุชนทั้งหลาย เมื่อท่านทั้งหลายได้พิจารณาโดยชอบแล้ว พึงประกอบความปฏิบัติให้เป็นไปโดยสมควร เมื่อปฏิบัติได้เพียงใด ก็จะยิ่งความสุขอันแน่นอนเป็นแก่นสารและอันเป็นสุขที่ไม่คืนคลายได้เพียงนั้น เป็นสุขที่ปราศจากทุกข์ด้วยประการทั้งปวง ฯ แต่การที่บุคคลจะเป็นไปถึงเพียงนั้น อีกประการหนึ่งก็ต้องมีการอบรมบารมีมาโดยลำดับ เป็นต้นว่า การบริจาคบำรุงพระศาสนาหรือสาธารณสถานต่าง ๆ มีโรงพยาบาล, โรงเรียน และหอสมุดเป็นต้น จัดเป็นทานบารมี ทำความอบรมศีลของตนให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากความปฏิบัติเสีย ทางกายวาจา จัดเป็นสีลบารมี และทำจิตให้บริสุทธิ์ ตลอดถึงทำจิตให้มีความเห็นชอบตามความเป็นจริง จัดเป็นปัญญาบารมี บารมีเหล่านั้นย่อมเป็นปัจจัยส่งต่อกันไปโดยลำดับตลอดจนถึงอวสาน ฯ เมื่อบุคคลมาพิจารณา และปฏิบัติอยู่ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้เดินทางอยู่ มีความถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน และในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่อย่างนั้น ๆ ย่อมจะได้รับความสุขสมกับสถานะแห่งธรรมที่ได้ปฏิบัติแล้วทุกประการ มีนัยดังบรรยายมาเพื่อสดับสติปัญญาและเป็นคติแนวทางแห่งความประพฤติปฏิบัติโดยสมควร ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ความเป็นถูกเป็นชอบ

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

กุมภาพันธ์ ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทส สมฺมตฺตานิ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ สมฺมาญาณ์ สมฺมาวิมุตฺติ อิมานิ ทส สมฺมตฺตานีติ ฯ

อันการที่ สาธุชนทั้งหลายสดับธรรมและปฏิบัติอยู่ก็เพื่อที่จักให้ลุถึงที่สุดแห่งทุกข์เป็นข้อประสงค์ และเพื่อดำรงอยู่ในสันติสุข สุขเกิดแต่ความสงบระงับอันเป็นที่ปรารถนาแห่งผู้ปฏิบัติพระธรรมวินัยในพระศาสนานี้ เท่ากับว่าศึกษาแล้วจะได้รู้ในข้อที่ถูกที่ชอบ และหลีกเลี่ยงจากข้อที่ผิด อันความผิดย่อมเป็นของที่บุคคลไม่พึงปรารถนา จักทำอะไร ถ้ารู้ตัวว่าผิด และเป็นคนมีหิริโอตตัปปะอยู่ย่อมไม่ฝืนไปทำความผิด คงทำแต่สิ่งที่เป็นส่วนชอบ แม้คนที่ชอว่าไม่ดี ก็ยังปรารถนาส่วนชอบอยู่ ถึงจะทำอะไรที่ผิด ก็ปรารถนาให้คนเข้าใจว่าทำถูกทำชอบ ความถูกความชอบเป็นที่พึงปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย และความผิดหรือชอบถ้าเป็นคติฝ่ายโลกแล้ว ในส่วนที่ผิดก็เป็นที่ชอบของบุคคลบางคนได้ และส่วนที่ว่าชอบว่าถูกก็เป็นความผิดของบุคคลบางคนได้ เช่นอาหารบางอย่าง ซึ่งเป็นที่ปรารถนาของบุคคลทั้งหลายว่ามีรสชาติดี ให้เกิดรสบำรุงร่างกาย เป็นประโยชน์ แต่บางคนก็ไม่ชอบ ไม่สามารถจะรับประทานได้ก็มี และกิริยาที่จะพูด บางคนก็ปรารถนาจะพึงอย่างนั้นพูดอย่างนั้น เป็นที่พอใจของตน แต่

คนบางพวกบางหมู่กลัยไม่พอใจก็มี การทำด้วยกายก็เหมือนกัน ย่อมเป็นที่ชอบของบุคคลบางพวก และย่อมเป็นที่ไม่ชอบของคนบางพวก เพราะฉะนั้น ที่ว่าถูกหรือผิด ถ้าเป็นคติของโลกแล้ว เป็นถูกของคน ๆ หนึ่งหรือของพวกหนึ่งหมู่หนึ่ง แต่ก็อาจเป็นผิดของคนหนึ่งพวกหนึ่ง ไม่ตรงกัน ในฝ่ายความถูกที่ถือธรรมเป็นประมาณแล้ว ย่อมเป็นความชอบเสมอ เพราะความชอบนั้น บุคคลประพฤติปฏิบัติตาม ย่อมยรรลุผลเป็นที่ชอบเป็นที่ปรารถนาของคนดีทั้งหลาย เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงไว้แม้ในสถานะต่ำจะพึงปฏิบัติได้ทั่วไป และในสถานะสูงเป็นลำดับ ในสถานะต่ำเช่น อนุตตรปฏิปทา ๓ ประการ ที่ว่าให้มีสติสัมปชัญญะ สำรวมตา สำรวมหู สำรวมจมูก สำรวมชิวหา สำรวมกาย สำรวมใจ หรือจะพูดอย่างให้ตรงก็คือ สำรวมใจไม่ให้ยินดียินร้ายจนเกินควรในอารมณ์ที่ประสบนั้น ดังนี้ย่อมเป็นการไม่ผิด เพราะมีสติสัมปชัญญะไม่ประมาทอยู่ จักเห็นอะไร จักฟังอะไร ให้มีสติสัมปชัญญะสำรวมระวังอยู่เป็นนิจ รูปก็ไม่ชวนใจให้หลงได้ เสียงก็ไม่จูงใจให้หลงได้ เพราะมีสติสัมปชัญญะสำรวมระวังกำกับอยู่ ๆ ประการที่ ๒ ให้พิจารณาอาหารที่พึงจะบริโภคเสียก่อน และพึงบริโภคแต่พอประมาณ นี่ก็เป็นเรื่องไม่ผิด เพราะอาหารก็พิจารณาแล้วว่าควรหรือไม่ควรอย่างไร และบริโภคก็รู้ประมาณว่าควรหรือไม่ควรเพียงไหน มากน้อยเพียงไร ดังนี้ก็ชื่อว่าไม่ผิด ถ้าไม่มีความพิจารณา อาหารที่เป็นคุณแก่ร่างกายอาจกลายกลัยเป็นโทษได้ ๆ ในประการที่ ๓ ท่านสอนให้มีความเพียร อย่าเห็นแก่นอนมากนัก อย่าเอาความสุขในการนอน ควรประกอบวิริยะอุตสาหะ เพื่อให้สำเร็จในกิจที่มุ่งหมาย หรือเพื่อทำใจให้บริสุทธิ์สะอาด นี่กล่าวโดยย่อเพียง ๓ ประการ ประพฤติอย่างนี้ไม่มีผิด มีแต่ถูกอย่างเดียว คือมีสติสัมปชัญญะสำรวมระวัง ไม่ให้ยินดียินร้ายจนเกินควร ในการบริโภคอาหารก็ให้รู้จักประมาณ จักทำอะไรก็ต้องประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะ ๆ แต่ในส่วนที่ชอบที่เป็นอย่างสูง ทรงแสดงอริยมรรค ๘ ประการ ซึ่งเป็นทางปฏิบัติที่ชอบ และอริยมรรคทั้ง ๘

ประการนั้นให้ลุผลเป็นอย่างไร เมื่อประมวลกันเข้าเป็นสามัคคิธรรมพร้อมกัน แล้วย่อมให้เกิดสัมมาญาณะ ความรู้ชอบ คืออริยผล นำให้ถึงสัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ เป็นส่วนหลุดพ้นไปจากทุกข์ นี้เป็นความชอบอย่างสูง ดังภาษิตที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นอุทเทสบทเบื้องต้นว่า "ทส สมฺมตฺตานิ ความเป็นถูกเป็นชอบ มี ๑๐ ประการ สมฺมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ ๑ สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบ ๑ สมฺมาวาจา กล่าววาจาชอบ ๑ สมฺมากมฺมนฺโต ทำการงานชอบ ๑ สมฺมาอาชีโว เลี้ยงชีพชอบ ๑ สมฺมาวายาโม เพียรชอบ ๑ สมฺมาสติ ระลึกชอบ ๑ สมฺมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ๑ แล้วจะได้บรรลุผล คือ สมฺมาญาณ รู้ชอบ ๑ สมฺมาวิมุตฺติ ความหลุดพ้นชอบ ๑ รวมเป็น ๑๐ ประการ" นี้เป็นความชอบเป็นความไม่ผิด ปฏิบัติแล้วมีแต่คุณงามความดีเสมอ แม้จะไม่ถึงพร้อมเป็นเอกสมังคี จนสามารถลุมรรคผลได้ แม้จะปฏิบัติให้เป็นไปเพียงข้อใดข้อหนึ่ง ก็ย่อมสำเร็จผลเป็นความชอบ เป็นความสุข เป็นความสบาย ในระหว่างแห่งความประพฤติปฏิบัตินั้นเสมอไป ฯ

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบนั้น แสดงให้เห็นอริยสัจของจริงทั้ง ๔ คือ ให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เมื่อพูดถึงทุกข์ ดูเหมือนใคร ๆ ก็รู้ และไม่ปรารถนาทุกคน แต่ทุก ๆ คนทั้งที่เกลียดทุกข์ไม่ปรารถนาทุกข์นั่นแล ก็ยังหอบเอาทุกข์เข้าไว้เป็นนักเป็นหนา มีภาระ มีกิจการ มีหวง มีห่วง ไปด้วยประการต่าง ๆ อันเป็นเรื่องก่อให้เกิดทุกข์ทั้งนั้น อันธรรมดาของสังขารโดยปกติก็มีทุกข์อยู่แล้ว และเลี่ยงไม่พ้นด้วย เกิดแล้วจะต้องเดินไปถึงแก่ และกว่าจะถึงแก่ก็มีความไม่สบายเป็นลำดับ ๆ ไป และในที่สุดก็ถึงมรณะความแตกสลาย และในระหว่างนั้นก็ไม่แน่นอนไม่รู้ว่าจะตายเมื่อไร ไม่รู้ว่าจะเจ็บเมื่อไร และทุกข์ก็คือความบริหารขันธ์นั่นเอง ต้องเป็นห่วงกินนอน แสวงหาอาชีพด้วยประการทั้งปวง แต่ก็เป็นเรื่องของสังขารที่จำจะต้องทำ ถ้าไม่ทำก็เป็นอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านว่ากำหนดรู้ จึงจะรู้ว่าเป็น

ทุกข์ แต่ถ้าเห็นผ่าน ๆ เลยไป ไม่นำพาจะกำหนด ก็หารู้ว่าเป็นทุกข์ไม่ ดังที่แสดงว่า พระพุทธเจ้าเมื่อจะเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ได้พิจารณาเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และบรรพชิตนั้น ถ้าพระองค์เกิดมาจักไม่เห็นเลย ไม่รู้จักเลยนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้แน่ เพราะพระราชชนิดาก็แก่ลงเหมือนกัน พระองค์เองก็รู้ความเจริญ ความเสื่อม และความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างไร จะไม่รู้จักความแก่อย่างไร แต่เห็นแล้วไม่ได้เกียมาคำนึงนึก ที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น ก็คือ เกียมาคำนึงนึกในพระหฤทัยแล้วเกิดสังเวช พยายามที่จะพ้นทุกข์ ทุกข์อยู่กับเรานี่เอง จักพยายามอย่างไร ทุกข์เป็นธรรมดาของสังขารหลีกไม่พ้น ดังมีพระพุทธภาษิตว่า "ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ขันธ์ ๕ นี้แหละเป็นภาระอันหนัก" แม้แต่ขันธ์ ๕ เราก็ต้องบริหารหนักอยู่แล้ว แต่เรายังมีความโลภทะเยอทะยานอยากได้ ยังมีความกระทบกระทั่ง ไม่ถูกใจกับคนนั้นคนนี้ ยังมีความหลงเข้ากับตัว เห็นว่าตัวนั่นและเป็นสำคัญ และเป็นไปไม่สมหวังก็ให้เกิดทุกข์ยิ่งขึ้น ทุกข์ที่จะแก้ได้ก็คือทุกข์ทางใจนี่เอง ทุกข์ธรรมดาของสังขารนั้น ย่อมเป็นเรื่องของทุกข์แก้ไม่ได้ แต่เพราะใจของเราไปพยายามปรารถนาผันผกิธรรมดาของมันเข้าจึงเป็นทุกข์กันใหญ่ เพราะฉะนั้น กำหนดรู้แล้ว จึงกำหนดต่อไปว่า ทุกข์มาจากเรื่องอะไร ก็คือมาจากเรื่องใจนึกใจคิดใจโลภใจประทุษร้ายใจหลง ได้แล้วไม่พอ ปรารถนาจะได้มากขึ้นไป ได้มากแล้วก็เกิดหวงในวัตถุที่ตนพอใจเหล่านั้น เมื่อหวงเข้าแล้ว ไปไหนก็ต้องเป็นห่วงมีภาระเป็นหนักเป็นหนา นี่เป็นเรื่องของใจทั้งนั้น แต่สังขารก็อยู่ตามเรื่องของสังขารนั้นเอง เพราะฉะนั้น คิดให้ชอบให้รู้ว่า เหตุของทุกข์อยู่ที่ใจ ถ้าใจรู้เท่าทันธรรมดาแล้วก็พอวางได้ พอบรรเทาทุกข์ให้ผ่อนคลายน้อยลงได้ และความที่จะดับทุกข์เสียได้ ก็เพราะละความปรารถนาแห่งใจนั้นเอง ความความปรารถนาแห่งใจนั้นย่อมเป็นของละได้ยาก จะนึกว่ามันอยากขึ้นมาก็เลิกอยากเสีย โกรธขึ้นมาก็เลิกโกรธเสีย เป็นไปไม่ได้ง่ายเลย ต้องมีความประพฤติปฏิบัติซึ่งเป็นไปโดยชอบจึงจะแย่งเยาบรรเทาได้ เพราะฉะนั้นจะต้องรู้ทางปฏิบัติที่จะดับทุกข์ได้อย่างไร ทุกข์ธรรมดาของสังขาร มันเป็นเรื่องจะต้องปล่อยตามเรื่อง

ของทุกข์นั้น แต่เราก็ต้องประพฤติปฏิบัติรักษาตนเลี้ยงตนให้เจริญด้วยคุณสมบัติ ความดีงาม และเพราะเจริญด้วยคุณสมบัติความดีงามนั้น จิตใจย่อมรู้จักผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษ แล้วจะต้องประพฤติปฏิบัติ ให้สมกับที่รู้ผิดรู้ชอบรู้ชั่วรู้ดีนั้น ไม่ใช่เพียงแต่ว่ารู้แล้วปฏิบัติไม่ได้ แต่บางคนกลับพูดว่า ไม่ใช่ใจพระจึงจักต้องทำอย่างนั้น จงพยายามปฏิบัติเถิด ย่อมได้ชื่อว่าดำเนินทางอยู่ มีทางที่จะละความดื้อรนของใจได้ แม้ยังละไม่ได้ก็เบาบางลง ผ่อนลง น้อยลง ทุกข์ก็น้อยลงไปตามส่วนด้วย เมื่อมีความเห็นชอบอยู่อย่างนี้ ก็จะเกิดความดำริชอบ เป็นลำดับไป ฯ

ดำริชอบนั้น คือไม่หวง ไม่ห่วง ในอารมณ์ที่รักใคร่พึงใจนั้น ย่อมออกห่าง เป็นเนกขัมมสังกัปปะ พยายามที่จะละความโกรธ ความคิดปองร้าย ไม่พยาบาทผู้อื่น เป็นอพยาบาทสังกัปปะ พยายามที่จะวางตนเป็นกลาง ไม่นึกว่าตัวเป็นสำคัญ เห็นคนทั้งหลายสัตว์ทั้งหลายเสมอกันด้วยความเป็นเพื่อน เกิด แก่ เจ็บตายด้วยกันแล้วไม่คิดเบียดเบียนกัน เป็นอวิหิงสาสังกัปปะ เมื่อดำริอย่างนี้แล ชื่อว่าดำริชอบ เพราะความที่ไม่โลภ ไม่ทะเยอทะยานใจนั้น ใจก็สงบสุข ไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย ความที่ไม่โกรธไม่กระทบกระทั่ง ไม่พยาบาทใครนั้น ใจก็ไม่ร้อน ไม่ผลุนผลัน ความที่ไม่เห็นแก่ตัวเองเป็นประการสำคัญนั้น ใจก็สงบระงับ เห็นคนทั้งหลายเป็นเพื่อน เกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งนั้น ฯ

เมื่อมีเห็นชอบ ดำริชอบ อย่างนี้แล้ว จักพูดวาจาใด ก็จักไม่เบียดเบียนคนอื่นทางวาจา จักพูดแต่ที่ดีที่ชอบ คนคบกันก็จะไว้วางใจกันได้สนิทว่า ไม่มีเท็จหลอกลวงกัน และไว้วางใจกันได้ว่า เขาจะไม่ส่อเสียดยุยงทำให้แตกร้าว และจะไม่กล่าวคำหยาบให้กระทบกระทั่งน้ำใจ จักไม่พูดคำเหลวไหลเสียประโยชน์ เปล่าคนพูดอย่างนี้ ชื่อว่าไม่เบียดเบียนคนอื่นทางวาจา ใครฟังก็ได้รับความสุข จักประกอบการงานใด ก็ไม่เบียดเบียนคนอื่น ไม่เบียดเบียนชีวิตและความสุขของ

คนอื่น ไม่เบียดเบียนทรัพย์สมบัติของคนอื่น ไม่เบียดเบียนคู่ครองที่รักที่พอใจของคนอื่น เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ชื่อว่าไม่เบียดเบียนคนอื่น ให้เดือดร้อนด้วยกาย ฯ และจะประกอบอาชีพใด ก็จักพิจารณาให้รอบคอบ ว่าอาชีพดังนี้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นอาชีพที่ชอบธรรม ที่พระพุทธเจ้าไม่ติเตียนหรือไม่ เป็นอาชีพที่ผิดกฎหมายบ้านเมืองหรือไม่ พิจารณาอย่างนี้แล้วประกอบอาชีพในทางที่ชอบ ทรัพย์ที่ได้มาก็สบาย ไม่ต้องเดือดร้อน ไม่ต้องกลัวถูกจับกุม ไม่ต้องปิดบังซ่อนเร้น ฯ นี้เป็นเรื่องของศีล ฯ

คนมีความเห็นชอบ ดำริชอบ กายวาจาใจก็ชอบ ประกอบสัมมาอาชีพ นี้เป็นเรื่องของความสุข ตนเองในระหว่างที่ปฏิบัติอยู่ก็รู้สึกสบายแก่ใจตนเอง ไม่ต้องเดือดร้อน พูดกับเขาดี ๆ ก็คงจะไม่มีคนที่จะมาพูดกับตนร้าย เว้นเสียแต่บางคนซึ่งเราจะต้องออกห่างหลีกหนีให้ห่างไกล เราทำอะไรไม่เบียดเบียนเขา เขาก็คงจะไม่เบียดเบียนเรา และต่างก็ได้รับความสุขด้วยกันทุก ๆ ฝ่าย เช่นนี้ชื่อว่าเป็นผู้มีวาจาเป็นปกติเป็นศีล เพราะไม่เบียดเบียนบุคคลอื่น คนอื่นจะตายก็เป็นสุข ตัวเองประพฤติปฏิบัติก็เป็นสุข ฯ

ในทางใจ จงพยายามด้วยวิริยะอุตสาหะพยายามที่จะละชั่วประพฤติแต่ดี คิดตรวจตราดูตัวของตัวว่าเวลานี้ในตัวของเรามีอะไรไม่ดีอยู่บ้าง ที่ประพฤติปฏิบัติอยู่เสมอ ๆ รู้แล้วละเลิกเสีย และนึกว่าจะทำอะไรที่เป็นผิดเป็นชอบ ที่เป็นผิดเป็นการไม่ชอบ นึกรู้ว่าผิดแล้วก็พยายามละเสีย เรื่องไม่ดีไม่งามทั้งที่เคยแล้วและยังไม่เคย ไม่ทำทั้งนั้น ในส่วนที่ดีที่งามก็พิจารณาดูว่า ความดีอันใดที่ยังไม่มีในเราก็พยามทำให้มีขึ้น ที่มีแล้วก็พยายามทำให้เจริญยิ่งขึ้น ดังนี้เป็นความพยายามชอบ ฯ

และให้มีสติระลึกชอบ สติเป็นความระลึก แต่บางคนก็ระลึกไปในเรื่องที่ไม่ชอบ เช่นเก็บเอาเรื่องอะไร ๆ ที่ไม่น่าจะนึก เอามานึก นึกโกรธคนนั้น นึกเคืองคนนี้ เขาทำอะไรให้แก่เราครั้งไหน ๆ ก็เก็บมาระลึกขึ้น อย่างนี้เรียกว่าไม่ชอบ หรืออะไรที่มันสูญหายหมดไปแล้ว ก็นึกหวงนึกห่วงเสียดายอะไรต่าง ๆ

เหล่านี้เป็นการระลึกไม่ชอบ เพราะนึกเข้าเดือดร้อน นึกเข้าเสียใจ นึกเข้าขุ่นใจ นึกขึ้นทำให้โกรธดังนี้ไม่ดีเลย จงนึกแต่ในทางที่ชอบ ให้เป็นการกุศลสัมมาปฏิบัติ และท่านก็สอนให้นึกที่ตัวของตัวเองเพื่อพิจารณาดูกายของเรานี้ อย่าไปนึกที่อื่น นึกที่กายของเรานี้เองว่าเราเป็นอย่างไรอยู่ ทุก ๆ คนก็ล้วนเป็นอาตุดินน้ำไฟลม เหมือนกันหมด และเราก็เป็นคน ๆ หนึ่ง มีสภาวะเหมือนกับคนทั้งหลาย ไม่ควรจะนึกมานะอหังการ ถือเราถือเขาให้เป็นที่รังเกียจกันและกัน และอีกฝ่ายหนึ่ง เราก็จะต้องสร้างกายของเราให้เจริญด้วยคุณงามความดีมีสัมมาปฏิบัติ มีสติสัมปชัญญะ จะทำอะไร จะก้าวไป จะเดินไป จะถอยกลับ รักษาตัว รักษาความประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปโดยเรียบร้อย เมื่อไรมีความทุกข์เข้ามากระทบกระทั่ง อย่าพึงยินร้ายในเรื่องทุกข์จนเกินไป ให้พิจารณาเห็นว่า สุขทุกข์เป็นของธรรมดาของสังขารอยู่เหมือนกันในคราวสุขย่อมได้รับสุข แต่ไม่ต้องไปติดอยู่ในสุขเพราะถ้าติดอยู่ในสุขแล้ว ถึงคราวทุกข์จะเดือดร้อนมาก ในคราวทุกข์ก็อย่าทุกข์จนเกินไป นึกว่าเป็นสภาวะคราวหนึ่ง ซึ่งจะต้องประสบทุกข์เช่นนั้น และให้ตรวจดูว่าทุกข์เรื่องนี้มาจากอะไร พยายามอ่านที่ใจของตนว่า เวลานี้ใจโลภ หรือใจโกรธ หรือใจหลงและเมื่อรู้ได้แล้ว ก็ต้องพิจารณาต่อไปว่า เรื่องอะไรก่อให้เกิดโกรธ เรื่องอะไรก่อให้เกิดหลง ตรวจดูให้ดีแล้วจงพยายามที่จะอบรมจิตของตนด้วยกุศลธรรม ให้ห่างจากโลภ จากโกรธ จากหลง ให้เป็นไปในทางที่ตรงกันข้ามกับโลภกับโกรธกับหลง คือให้มีอารีเออเฟื้อเผื่อแผ่ มีเมตตากรุณา มีความไม่หลงเข้ากับตนเป็นประมาณพยายามที่จะให้เป็นไปโดยชอบ ดังนี้ชื่อว่าตั้งสติไว้ชอบ ๆ

ความตั้งใจชอบ ก็คือตั้งใจให้ปราศจากเครื่องกลุ้มรุมจิตด้วยประการทั้งปวง เราอยู่เฉพาะตัวเราถ้าไม่ไปเอาจิตหอยเข้ามา เอาจิตไปแส่หาแล้ว เรื่องทุกข์ก็ไม่สู้มากนัก แต่ถ้าเราเอาจิตไปหาเข้ามาไปหอยเข้ามาแล้ว เพิ่มทุกข์เป็นอเนกประการ สัมมาสมาธิความตั้งใจชอบนั้น คือระงับปรปักษ์ฐานกิเลสที่มากลุ้มรุมจิต อย่าให้เรื่องร้อนเรื่องไม่สบายเรื่องที่เกิดโลภเกิดโกรธเกิดหลงเข้ามากลุ้ม

รุมจิตได้ พยายามทำจิตให้ปลอดจากนิวรณ์ อย่าให้ยุ่งกับกามฉันทะ อย่าให้ยุ่งกับพยาบาท และอย่าทำจิตให้ย่อท้อในเรื่องที่จะปฏิบัติในทางดี และอย่าให้คิดฟุ้งซ่านคิดสมบัติบ้าด้วยประการต่าง ๆ และพยายามให้แน่นอนในที่จะปฏิบัติในทางดีทางชอบเสมอดังนี้ เป็นสัมมาสมาธิ ฯ

ที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นหนทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ๘ ประการ คนทุกคนพอที่จะปฏิบัติได้ แต่มักไม่พร้อมกัน ได้อย่างนั้น ขาดอย่างนี้ แต่ก็ต้องพยายาม สำหรับผู้พร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ทั้ง ๘ ประการ กระทบกระเทือนถึงกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ท่านว่าเป็นมรรคญาณ ความรู้ที่สัมปยุตด้วยมรรค เป็นองค์มรรคเกิดขึ้นในตนแล้ว เป็นอันจะตัดกิเลส เมื่อพร้อมประณีตขึ้นไปโดยลำดับก็ย่อมตัดกิเลสได้เป็นอริยผล ได้แก่สัมมาญาณ คือความรู้ชอบ รู้ว่ากิเลสเป็นของไม่ดี และไม่เพียงแต่รู้ รู้แล้วละได้ด้วย จึงจะเป็นสัมมาญาณ กิเลสนั้นเป็นของชั่วร้ายที่มีอยู่ในอัธยาศัยของทุก ๆ คน แต่ทุกคนผู้ศึกษาผู้รู้ต้องพยายามที่จะปฏิบัติให้ห่างไกล มีอุปมาว่า กิเลสเหมือนอย่างโจร มรรคคือความประพฤติปฏิบัติตามอริยมรรคทั้ง ๘ ประการนั้น ได้แก่ความปรายโจรให้สงบระงับไป ผลสัมมาญาณนั้นคือความปราศจากผู้ร้ายที่เบียดเบียน เพราะความปรายโจรได้หมดแล้ว กิเลสก็เหมือนกัน กิเลสที่เกิดขึ้นในใจของตนย่อมทำจิตให้เศร้าหมอง ผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคทั้ง ๘ ชื่อว่าพยายามปรายปรามกิเลสอยู่ เมื่อปฏิบัติได้พร้อมเป็นมรรคสมังคี จิตใจหายเศร้าหมอง ก็สามารถระงับกิเลสภายในได้ ระงับได้นั้นแลเป็นสัมมาญาณ รู้ชอบ รู้ไม่ผิด รู้แล้วปฏิบัติได้ด้วย เมื่อเป็นสัมมาญาณรู้ชอบและปฏิบัติได้ด้วย ย่อมได้สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นอันชอบ ฯ

ความหลุดพ้นอันชอบนั้น เป็นสมุจเฉทวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ คือหลุดพ้นด้วยตัดกิเลสเด็ดขาด เมื่อตัดกิเลสได้เด็ดขาดแล้วก็เป็นปัสสัทธิวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับไปจากกิเลสที่ตัดขาดแล้วนั้น เกิดความรู้สึกสงบ

ระงับในอัยยาคัยของตนส่วนนิสสรณวิมุตติอีกประการหนึ่งนั้น ได้แก่ความออกไปจากกิเลส ความออกไปจากโลก ไม่กลับคืนมาสู่กิเลส ไม่กลับคืนมาสู่โลกอีก ฯ

ความประพฤติปฏิบัติของสาธุชนนั้น ต่อเมื่ออริยมรรคทั้ง ๔ นั้น เป็นมรรคสมังคีพรั่งพร้อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะสามารถตัดกิเลสเด็ดขาด ลุถึงอริยผลเป็นสัมมาญาณ ความรู้ชอบเกิดสัมมาวิมุตติความหลุดพ้นชอบเป็นลำดับไป เป็นอริยวิสัยที่จะลุถึงได้โดยยาก พ้นภูมิแห่งปุถุชน แต่ถึงอย่างไร ก็จงพยายามปฏิบัติให้กิเลสระงับห่างบางเบาไป ให้ผ่อนคลายไปจากอัยยาคัย เพราะแม้จะทำได้เพียงไรแต่ยังไม่ปฏิบัติไม่ตลอดไปได้ก็ควรจะพึงอยู่ ศึกษาอยู่ยังปฏิบัติอยู่เพียงนั้น พยายามที่จะปฏิบัติ อย่าทอดธุระ มิฉะนั้นก็จักเป็นประดุจภาชนะที่ไม่ได้รับน้ำ เป็นภาชนะคว่ำไม่สมควรแก่ผู้ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติต้องทำตนเป็นประดุจภาชนะหงาย อันสามารถรับน้ำที่ตกให้ขังอยู่ได้ ให้ความประพฤติปฏิบัตินั้นสั่งสมอยู่ให้เจริญประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ ก็ย่อมจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน ฯ

สาธุชนผู้มีปัญญาได้พิจารณาแล้ว ประพฤติปฏิบัติธรรมโดยทำนองที่ได้แสดงมา ชื่อว่าประพฤติปฏิบัติโดยความเป็นถูกเป็นชอบ เป็นที่ประสงค์ยิ่งนักในพระพุทธศาสนา เพราะสามารถทำตนให้เจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ และย่อมจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน โดยเทศนายุรหาร ดังแสดงมาพอสมควรแก่กาลเวลาด้วยประการฉะนี้ ฯ

กรณียเมตตสุตตเทศนา

(เทศนาชุด ๕ กัณฑ์)

กัณฑ์ที่ ๑

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดง

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

กรณียมตฺถกุสเลน ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ
สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ สุวโจ จสฺส มุทุ อนติมานีติ ฯ

การที่สาธุชนทั้งหลายปฏิบัติอยู่ มีลักษณะวิธีหนึ่งก็คือความทำจิตให้สงบระงับ ฯ ความทำจิตให้ระงับนั้นก็ด้วยมนสิการ คือความทำจิตให้สงบระงับด้วยระลึกถึงพระพุทธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์บ้าง และบางคราวก็ด้วยฟังเสียงสาธยายพระพุทธมนต์หรือพระพุทธปริต เพื่อให้มีจิตเลื่อมใสในเสียงสาธยายอันพรักพร้อมกันเป็นปัจจัยก่อให้เกิดปีติศรัทธาอีกประการหนึ่ง ฯ อนึ่ง การสวดสาธยายพระพุทธมนต์นั้นก็มีพระปริตบางบทบางพระสูตร ซึ่งนิยมว่ามีคุณานุภาพให้สำเร็จประโยชน์โดยประการต่าง ๆ กันมีกรณียเมตตสูตรเป็นต้น ซึ่งบางท่านก็อาจสวดสาธยายขึ้นปากเปนใจอยู่ โดยขึ้นต้นบทว่า "กรณียมตฺถกุสเลน ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ" เป็นอาทิ พระปริตบทนี้ถือว่าเป็นเมตตปริต คือปริตที่แผ่เมตตาเพื่อป้องกันภยันตรายมีประการต่าง ๆ หรืออีกนัยหนึ่งกล่าวว่าเป็นธรรมาวุธ คือเป็นอาวุธธรรมะ เพื่อจะป้องกันความประทุษร้ายแห่งอมนุษย์มีผีสางเป็นต้น ที่มีจิตไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ฯ

พระสูตรหรือพระปริตร มีเรื่องราวเป็นมูลเหตุมาว่า ในสมัยหนึ่ง มีภิกษุหมู่หนึ่งเรียนพระกัมมัฏฐานในสำนักพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ครั้นเรียนพอสามารถที่จะปลีกตนไปปฏิบัติบำเพ็ญตามลำพังได้แล้ว จึงกราบทูลลาออกจากสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วพากันไปเป็นหมวดหมู่ด้วยมุ่งหมายที่จะปฏิบัติบำเพ็ญพระกัมมัฏฐานนั้นตามสมณธรรมในราวไพรชัฏป่าแห่งหนึ่ง ฯ ก็ในราวไพรชัฏป่าแห่งนั้น มีรุกขเทวดาอาศัยอยู่ ในวันที่ภิกษุหมู่นั้นเข้าไปสู่ราวไพรแล้วกำหนดถือเอาเป็นที่อยู่อาศัยนั้น รุกขเทวดาหมู่นั้นก็ไม่สามารถดำรงตนอยู่ในที่สูงกว่าหมู่ภิกษุได้ด้วยคิดเห็นว่า "ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รักมาอยู่อาศัยกับโคนต้นไม้ที่พวกเราอาศัยอยู่ เราอยู่สูงกว่าท่านผู้มีศีลจักไม่เป็นความผาสุกแห่งพวกเรา จักเป็นบาปเป็นอกุศลแก่พวกเรา" ดังนี้แล้ว จึงได้พากันลงจากต้นไม้ และอาศัยอยู่บนพื้นแผ่นดิน แต่ก็ยังมีความหวังว่า พวกภิกษุคงจักไม่พักอาศัยอยู่นานวัน เพียงวันสองวันก็คงจะพากันไป ครั้นภิกษุหมู่นั้นตั้งใจพักอาศัยอยู่ในสถานที่นั้นบำเพ็ญกัมมัฏฐานต่อไปจนตลอดถึงที่สุด รุกขเทวดาหมู่นั้นก็ได้รับความเดือดร้อนด้วยไม่สามารถดำรงตนอยู่บนพื้นดินได้นาน ครั้นจะไปอาศัยอยู่ในที่อื่นก็ไม่สามารถจะไปได้ จึงคิดเห็นว่า "ทำไฉนจึงจะให้ภิกษุเหล่านี้หนีไปเสียจากสถานที่นี้ ไม่ให้อยู่ในสถานที่นี้ได้" เมื่อคิดอุบายได้แล้ว จึงแสดงอาการหลอกหลอนภิกษุเหล่านั้นโดยประการต่าง ๆ เป็นบิศาจมีรูปร่างพิกลเช่นหัวขาดเป็นต้น หรือส่งเสียงอันน่าหวาดเสียวมีประการต่าง ๆ ทำให้เกิดอารมณ์อันน่าสยดสยองพึงกลัวแก่ภิกษุเหล่านั้นทั้งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน จนภิกษุเหล่านั้นไม่สามารถดำรงตนมีจิตสงบระงับบำเพ็ญสมณธรรมตลอดไปได้ จึงพากันกลับไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกราบทูลให้พระองค์ทรงทราบ ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้วสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถาม ครั้นทรงทราบความตลอดแล้ว จึงตรัสต่อไปว่า "พวกเธอไม่มีอาวุธไป ยังนี้เราจะให้อาวุธไปเพื่อป้องกันภยันตราย พวกเธอจงอยู่ด้วยมีจิตสงบระงับ ประกอบด้วยเมตตาเป็นพรหมวิหารธรรมอยู่" ดังนี้แล้ว

ได้ตรัสสอนกรณียเมตตสูตรนี้ให้ภิกษุเหล่านั้นเรียนและท่องจำให้ขึ้นใจ ฯ ภิกษุเหล่านั้นครั้นเรียนและเข้าใจความแห่งกรณียเมตตสูตรนี้แล้ว จึงพากันกลับไปยังราวไพรชัฏข้าสถานที่เดิมนั้น เพื่ออยู่อาศัยต่อไป โดยนัยวิธีที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนนั้น ในการที่ภิกษุเหล่านั้นกลับมาและพักอยู่อาศัยคราวนี้ด้วยอำนาจที่ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เต็มเปี่ยมด้วยเมตตาจิต รุกขเทวดาเหล่านั้นก็กลับได้เมตตาจิตคิดปรานีปรารถนาความสุขสำราญแก่ภิกษุเหล่านั้น และหาทางช่วยป้องกันภยันตรายแก่ภิกษุเหล่านั้นด้วย ไม่แสดงอาการพิกลมีประการต่าง ๆ ให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสะดุ้งกลัวตุหนหลัง แต่ได้ช่วยให้ภิกษุเหล่านั้นมีจิตสงบระงับบำเพ็ญสมณธรรมเป็นไปด้วยดี จนถึงที่สุดแห่งทุกข์ดังประสงค์ทุกองค์ ฯ ความที่กล่าวมานี้แหละเป็นมูลเหตุให้เกิดมีกรณียเมตตสูตรนี้ ฯ

บัดนี้ จักแสดงเนื้อความแห่งกรณียเมตตาสูตรนี้ เพื่อเป็นเครื่องเรืองปัญญาและเป็นคติแนวทางแห่งความประพฤติปฏิบัติต่อไป โดยนัยแห่งความคาถาประพันธ์พระพุทธภาษิตที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นอุเทศว่า

กรณียมตฺถกุสเลน ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ
สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ สุวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี ฯ

แปลความว่า ภิกษุผู้ฉลาดในประโยชน์ ผู้ปรารถนาจะบรรลุทางอันสงบระงับคือพระนิพพานอันเป็นที่สงบระงับกิเลสและกองทุกข์ มีกิจอันใดที่จะพึงกระทำตามหน้าที่ พึงกระทำกรณียกิจนั้นให้ครบครันด้วยองคคุณคือ เป็นผู้องอาจ เป็นผู้ตรง เป็นคนซื่อ เป็นคนว่าง่าย เป็นคนอ่อนโยน และเป็นคนไม่เย่อหยิ่งถือตัว ดังนี้เป็นต้น ฯ

โดยนัยนี้ ทรงแสดงลักษณะแห่งภิกษุผู้ฉลาดในประโยชน์ปรารถนาจะบำเพ็ญความปฏิบัติให้ลุถึงทางอันสงบระงับ หรือลุถึงพระนิพพานอันเป็นที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน จะพึงปฏิบัติดำรงตนอยู่ด้วยอาการอย่างไร เป็นบท ๆ ไป คือ

๑. สกฺโก ให้เป็นผู้องอาจ คือสามารถในหน้าที่

๒. อุชู ให้เป็นผู้ตรง คือตรงต่อหน้าที่ก็ดี ตรงต่อบุคคลก็ดี ตรงต่อกิจการก็ดี ตรงต่อความปฏิบัติของตนก็ดี

๓. สุหุชู ให้ประพฤติตนเป็นคนซื่อ คือได้ภักดีเคราพนับถือผู้ใดแล้ว เมื่อเห็นคุณสมบัติผู้นั้นจนแจ้งปรากฏอยู่ แม้ท่านผู้นั้นจะไม่ได้อำนวยประโยชน์เสมอ ๆ แต่เลื่อมใสศรัทธาเห็นคุณสมบัติความประพฤติของท่านเป็นอันดีแล้ว ก็จงรักภักดีซื่อต่อผู้นั้นไม่คลาดคลาย

๔. สุวโจ ต้องเป็นคนว่าง่ายสอนง่าย อยู่ในโอวาท

๕. มุทุ ต้องเป็นคนอ่อนโยน มีนิสัยสุภาพเรียบร้อยสงบเสงี่ยม

๖. อนติมานี ต้องเป็นคนไม่มีความเย่อหยิ่งถือตัวอันเป็นเครื่องอุปการะแก่ความอ่อนโยนนั้น

และยังมีประการอื่น ๆ เป็นลำดับไป ในที่นี้ยกมาเพียงเท่านี้ก่อน พอแก่ที่จะวิสัชนาต่อไป

ตามลักษณะแห่งภิกษุผู้ฉลาดในประโยชน์ ในพระพุทธภาษิตนี้ พอจักสันนิฐานได้ว่า ผู้มุ่งหมายจะปฏิบัติเพื่อลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ หรือลุถึงความสงบระงับนั้น จะต้องพยายามพากเพียรทำตนให้เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ อธิบายว่า การที่ภิกษุสงฆ์ไม่สามารถให้สำเร็จประโยชน์ในบางก่อนนั้น ก็เพราะเป็นผู้หวาดกลัว มิอาจยาคัยไม่กล้า แม้มีอารมณ์อันเป็นเครื่องหลอกหลอน หรือแม้ไม่มีอารมณ์อันเป็นเครื่องหลอกหลอนก็ตาม แต่ตนเห็นไปเอง หวั่นหวาดไปเอง เพราะการอยู่ในป่าย่อมเยือกเย็นหวาดเสียวเปลี่ยวเปล่า ทำให้เกิดความสะดุ้งหวาดกลัวแก่บุคคลผู้มีจิตที่หวั่นหวาดอยู่ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้เป็นผู้องอาจให้เป็นผู้ตรงต่อหน้าที่ที่มุ่งหมายออกไปเป็นต้นว่า จะกระทำปฏิบัติสมณธรรมอย่างไรแล้ว ให้ตรงต่อหน้าที่อย่างนั้น และให้เป็นผู้ตรงต่อพระองค์ คือเมื่อรับโอวาท

ปฏิบัติไปแล้ว ก็จะต้องปฏิบัติเป็นไปตามโอวาทที่ได้ศึกษาเล่าเรียนนั้น และเป็นคนว่าง่ายที่จะต้องอยู่ในโอวาทไม่ล่วงละเมิด ดังนี้เป็นต้น ฯ

อันบุคคลผู้มุ่งหมายจะให้ลุถึงสันตบท คือ ทางสงบระงับได้แก่พระนิพพานนั้น เบื้องต้นต้องเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ หมายความว่าไม่เป็นผู้งมงาย ต้องเป็นผู้ใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล ว่าปฏิบัติอย่างไรจึงจะสำเร็จประโยชน์โดยถูกต้องตามทำนองคลองธรรมสัมมาปฏิบัติไม่ใช่เพียงแต่เขาว่าแล้วจะเชื่อตาม หรือเชื่อตามที่เขาบอก ถ้าเชื่อเช่นนั้นเป็นอธิโมกข์ คือเชื่อตาม ไม่ใช่เชื่อคือศรัทธา เป็นความเชื่อตาม ๆ กันไป อย่างที่แตกตื่นกันอยู่ทุกวันนี้ว่า ท่านอาจารย์รูปนั้นเป็นผู้ขลังสามารถอย่างนั้น ๆ แล้ว ก็แตกตื่นพากันไป ไปอ้อนวอนขอให้หลวงพ่อช่วย ขอให้ท่านช่วยอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ตนเองไม่ปฏิบัติตนให้ดีขึ้น หรือไม่คิดจะพึ่งตนเอง คิดแต่จะพึ่งผู้อื่น คิดแต่จะให้ท่านปลุกเสกให้เป็นผู้ขลัง ผู้วิเศษศักดิ์สิทธิ์ขึ้นเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่ตนเองไม่ได้สยายคลายกิเลสหรือทำตนให้ดีขึ้นอย่างไร อย่างนี้ไม่ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ ฯ ส่วนบุคคลผู้ฉลาดมุ่งหมายจะบรรลุประโยชน์อันสูงสุดคือทางสงบระงับ อันเป็นทางให้ลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสานนั้น ต้องไม่เป็นผู้งมงายอย่างนั้น ต้องเป็นผู้คิดพึ่งตนเอง และปฏิบัติกระทำตนเองให้ดีขึ้นโดยลำดับ ฯ อันความฉลาดนั้น คือฉลาดในทางเสื่อม เช่นรู้ว่าประพฤติทางนี้หรือปฏิบัติอย่างนี้ ไม่เป็นการบรรลุถึงผลที่มุ่งหมายแน่ มีแต่จะถอยหลัง มีแต่จะเสื่อม มีแต่จะห่างจากข้อที่มุ่งหมายออกไปทุกที ฉลาดในทางเจริญ คือฉลาดรู้ว่าทำอย่างนี้ ประพฤติปฏิบัติอย่างนี้เป็นทางเจริญ และจะเข้าถึงธรรมปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ ทำกิเลสให้สงบระงับได้ บุคคลผู้ฉลาดรู้จักทางทั้งที่ไม่เป็นประโยชน์ ทั้งที่เป็นประโยชน์อย่างนี้แล้วพยายามตั้งตนไว้ในทางที่เป็นประโยชน์ หลีกหนีจากทางที่ไม่เป็นประโยชน์ อย่างนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ ฯ บุคคลผู้ฉลาดในประโยชน์ มุ่งหมายเพื่อจักบรรลุสันตบท บทอันสงบระงับคือพระนิพพานนั้น เมื่อจะปฏิบัติกรณียกิจอันเป็นหน้าที่ของตน ต้องประกอบด้วยคุณลักษณะเป็นส่วนๆ ไป ดังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงไว้เป็นลำดับ คือ

๑. สกฺโก แปลว่าเป็นผู้องอาจ คืออาจสามารถไม่ย่นย่อท้อถอยต่อกรณียะอันจะพึงปฏิบัตินั้น ๆ อันความองอาจสามารถนี้ ย่อมสำเร็จด้วยคุณลักษณะเป็นเครื่องประกอบหลายประการ คือ

(๑) ต้องเป็นผู้มีวิริยะ มีอุตสาหะความกล้า ฯ ความที่จะลุถึงผลสำเร็จที่ตนมุ่งหมายนั้น ไม่ใช่ว่าเมื่อไปพบข้อขัดข้องมีอุปสรรคอันใดอันหนึ่งแล้ว หวาดกลัวท้อถอย ไม่กล้าที่จะปฏิบัติ ไม่กล้าที่จะก้าวเดินไป เช่นนี้ก็เป็นไปไม่ตลอด เพราะฉะนั้น บุคคลผู้จะให้ลุถึงผลสำเร็จที่มุ่งหมาย จะต้องมีวิริยะอุตสาหะยากยั่นมั่นอยู่เสมอ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า “กยิรา เจ กยิราเถนํ ทฬฺหเมนํ ปรกฺกเม” ถ้าจะทำก็ต้องทำจริง ๆ พึงยากยั่นกิจนั้นให้มั่น “วายเมเถว ปุริโส ยาว อตฺถสฺส นิปฺปทา” เป็นคนพึงพากเพียรไปกว่าจะสำเร็จผลที่มุ่งหมาย ฯ ความองอาจด้วยลักษณะนี้ ชื่อว่าองอาจด้วยอาศัยวิริยะความเพียรเป็นเครื่องประกอบลักษณะหนึ่ง ฯ

(๒) ต้องเป็นผู้มีขันติความอดทน ฯ ความที่จะบรรลุถึงผลสำเร็จไปได้นั้น บางอย่างก็ง่าย บางอย่างก็ยาก ความง่ายย่อมไม่เป็นประการที่สำคัญ ส่วนความยาก ย่อมจะต้องอาศัยความอดทดยิ่งยืนจึงจะให้ลุล่วงไปได้ ในทางคดีโลก บุคคลเมื่อจักทำอะไรต้องมีความเข้มแข็งอดทนต่อความยากลำยาก พยายามตรากตรำกระทำไปจนกว่างานในหน้าที่จะให้ผลสำเร็จไป นี้ชื่อว่าขันติความทนตรากตรำ ฯ อนึ่ง สังขารร่างกายนี้ย่อมมีโรคภัยไข้เจ็บเป็นธรรมดา และมีคราวครั้งที่จะต้องประสพอันตรายบ้าง ซึ่งบางคราวก็อาจจะเป็นไปได้ เมื่อถึงคราวเช่นนั้นเข้า ก็จะต้องมีขันติอดทนต่อโรคภัยไข้เจ็บหรืออันตรายนั้น ๆ ตามกำลังความสามารถที่จะพึงเป็นไปได้ ไม่เป็นคนอ่อนแอ นี้ชื่อว่าขันติความทนลำยาก ฯ อนึ่ง ความประฤติปฏิบัติหรือการกระทำกิจการใด ๆ ย่อมมีคนรู้คนเห็น บางครั้งก็มีประโยชน์ บางครั้งผิดพลาดก็เสียไม่มีประโยชน์ หรือตนเองมีคนชอบพอสนิทสนมหรือเกี่ยวข้องกันอยู่ ย่อมจะมีจิตใจไม่ตรงกัน เพราะมีความคิดความเห็นเป็นไปต่าง ๆ กัน เกิด

ความกระทบกระทั่งไม่ชอบกันได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ต้องมีขันติความอดทน คืออดทนพอที่จะอดกลั้นโทสะไว้ ไม่คิดประทุษร้าย ไม่คิดโกรธเคือง พยายามอดกลั้นสงบระงับอยู่ นี้ชื่อว่าขันติความทนเจ็บใจ หรืออธิวาสนขันติ ฯ ขันตินี้ประการนี้เป็นประการที่สำคัญ เพราะความกระทบกระทั่งกันย่อมมีอยู่เสมอ ถ้าบุคคลไม่มีความอดทนประการนี้แล้ว ย่อมแตกจากญาติจากมิตร ย่อมไม่สามารถเพื่อจะกระทำกิจด้วยความพร้อมเพรียงของบุคคลที่จะกระทำร่วมกันได้ ต่ออาศัยมีขันติอดทนต่อกัน หนักนิดเบาหน่อยหรือมีความกระทบกระทั่งอันใดพอจะอดทนได้ ก็อดก็ทนไป หรือถึงเหลืออดเหลือทนจริง ๆ ก็หลีกเลี่ยงไป ไม่กระทำประทุษร้ายหรือโต้ตอบให้มีเรื่องมีราวต่อไป ดังนี้ชื่อว่าเป็นคนองอาจ ย่อมกระทำกรณียกิจที่มุ่งหมายให้สำเร็จไปได้ ฯ ในทางคดีธรรม บุคคลผู้ที่จะกระทำความโลภให้น้อยลงไปได้ ก็เพราะมีขันติความอดทนต่อโลภ ไม่ให้ความโลภครอบงำจิตได้ ผู้ที่จะบรรเทาความโกรธความประทุษร้ายให้ลดน้อยลงไปได้ ก็ต้องมีขันติอดกลั้นต่อความกระทบกระทั่งนั้น ๆ ผู้ที่จะสำเร็จประโยชน์อื่น ๆ ไปได้ ก็ต้องมีขันติอดกลั้นต่อความยากลำบากทางกาย แม้มีโรคภัยไข้เจ็บก็พยายามอดกลั้นตามกำลังที่จะพึงเป็นไป ดังนี้ กรณียกิจนั้น ๆ ย่อมจะบรรลุถึงผลสำเร็จที่มุ่งหมายได้ ฯ ความองอาจด้วยลักษณะนี้ ชื่อว่าองอาจด้วยอาศัยขันติความอดทนเป็นเครื่องประกอบลักษณะหนึ่ง ฯ

(๓) ต้องเป็นผู้มีสติความรอบคอบ ฯ กิจการทั้งหลายย่อมจะต้องมีความรอบคอบเป็นสำคัญ ถ้าบุคคลขาดความรอบคอบ ถึงแม้จะองอาจด้วยวิริยะ แม้จะองอาจด้วยขันติ ก็อาจจะพลาดพลั้งด้วยความไม่รอบคอบมัวเมาประมาทได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องมีสติเป็นเครื่องระลึก เป็นเครื่องยับยั้ง เพื่อไม่ให้พลาดพลั้งไปในทางที่ผิด ในทางที่เสื่อมเสียได้ ฯ บุคคลเมื่อจะประกอบกิจการใด ในเบื้องต้นย่อมจะต้องระลึกเป็นจุดเริ่มต้นขึ้นก่อนแล้ว จึงจะได้พินิจพิจารณาตามอารมณ์ที่ได้คิดไว้นั้นเป็นลำดับไป คือก่อนที่จะคิดเรื่องอะไรก็ดี ก่อนที่จะพูดถ้อยคำอะไรก็ดี ก่อน

ที่จะทำกิจการอะไรก็ดี จะต้องระลึกเป็นจุดเริ่มต้นก่อน แล้วจะพินิจพิจารณาให้รอบคอบจึงจะประกอบกิจดำเนินไป อีกนัยหนึ่ง ในเวลาที่คิด ในเวลาที่พูด ในเวลาที่ทำอยู่ ยังคิดให้รอบคอบไม่ผลุนผลันด่วนได้ ไม่เป็นคนมุ่งหมายจะให้สำเร็จผลแต่ส่วนเดียว แต่มุ่งหมายให้สำเร็จผลด้วยความรอบคอบชอบแก่เหตุผล ด้วยความไม่พลั้งพลาด และเมื่อล่วงกาลล่วงสมัยไปแล้ว ระลึกถึงสิ่งที่คิด กิจที่ทำ คำที่พูดนั้นได้ เพื่อจะได้เทียบเคียงเหตุที่เป็นมาแล้วกับเหตุที่มุ่งหมายในภายหน้าว่าเป็นอย่างไร สติมีอยู่ย่อมมีความรอบคอบพอที่จะประกอบกิจการไม่ให้พลั้งพลาด บุคคลผู้มีสติรอบคอบย่อมองอาจ เพราะเชื่อความรอบคอบของตน เชื่อความมั่นคงของตน ไม่ใช่เป็นคนด่วนจนเกินเหตุผล ดังนี้ ย่อมสำเร็จเป็นความองอาจได้ ฯ ความองอาจด้วยลักษณะนี้ ชื่อว่าองอาจด้วยอาศัยสติความรอบคอบเป็นเครื่องประกอบลักษณะหนึ่ง ฯ

(๔) ต้องเป็นผู้มีปัญญาความรอบรู้ ฯ กิจการทั้งหลาย หรือความปฏิบัติทั้งหลาย ย่อมต้องอาศัยปัญญาพินิจพิจารณาเป็นประการสำคัญ ความที่จะมีวิริยะยากยั่นให้ลุล่วงสำเร็จผลไปได้นั้น ถ้าไม่มีปัญญาเป็นเครื่องประกอบ ความเพียรก็อาจจะเป็นไปในทางผิดหรือในทางที่เสื่อมเสียได้ เพราะความเพียรนั้น ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ทั้งที่ดีทั้งที่เสีย คนมีปัญญารู้ผิดชอบชั่วดี อาจประกอบความเพียรในทางที่ชอบ คนไม่มีปัญญาเห็นผิดเป็นชอบไป อาจประกอบความเพียรในทางที่ผิดได้ ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นเครื่องสอดส่องช่วยความเพียรให้เป็นไปดี ฯ อนึ่ง ขันติความอดทนนั้น ก็ต้องมีปัญญาเป็นเครื่องพินิจว่า ในสถานะใด ควรอดทนด้วยประการไร ถ้าอดทนเสมอไป บางอย่างอาจเสียผลได้ เช่นบุคคลผู้ปกครองหมู่คณะ เมื่อบริษัทบริวารของตนประพฤติผิดล่วงละเมิด ถ้าจะใช้ขันติอดเสียนิ่งเสีย บริษัทบริวารอาจกำเริบทำความเสื่อมเสียมากไปก็ได้ ในสถานะเช่นนี้ ถึงคราวปรายต้องปราย ถึงคราวกำรายต้องกำราย ถึงคราวที่จะลงโทษต้องลงโทษ จะใช้ขันติอดนิ่งอยู่เสมอไปมิได้ ฉะนั้นปัญญาจึงเป็นเครื่องสอดส่องช่วย

ให้รู้ว่า ควรอดหรือควรทำตามหน้าที่ที่จะพึงให้สำเร็จผลเป็นอย่างไร ฯ อนึ่ง บุคคลที่ชื่อว่ามีสติรอบคอบยับยั้งให้หยุดระลึก ไม่ให้เร็วไม่ให้ด่วนจนเกินควรไป โดยใช้วินิจฉัยรอบคอบชอบแก่เหตุผลว่าควรไม่ควรแน่นอนเพียงไรนั้น ย่อมต้องอาศัยปัญญาเป็นสำคัญ ปัญญาต้องมีเครื่องควบคุมสติด้วย สัมปชัญญะความรู้สึกที่มีเครื่องควบคุมสติให้เป็นไปอยู่ ก็คือตัวปัญญานั่นเอง ฯ ปัญญาย่อมเป็นเครื่องอุปการะในสถานะทั้งปวง คือ ทั้งในสถานะที่จะประกอบวิริยะให้เป็นไปดีทั้งในสถานะที่จะมีขันติอดกลั้นผ่านอันตรายให้สามารถประกอบกิจจนสำเร็จผล ทั้งในสถานะที่จะใช้สติพิจารณาให้รอบคอบชอบแก่เหตุผล เพราะฉะนั้นท่านจึงสรรเสริญปัญญาว่า "ปญฺญา นรานํ รตนํ" ปัญญาเป็นรัตนของนรชน "ปญฺญา สุตวินิจฺฉยี" ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินข้อที่ได้สดับ อธิบายว่า เรื่องที่ได้ฟังแล้ว กิจการที่ได้คิดแล้ว ความดำริที่ได้ดำริแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินให้รู้จักที่ถูกที่ชอบและที่ผิด ด้วยประการทั้งปวง ฯ เมื่อมีปัญญาเป็นเครื่องประกอบเป็นหลักเป็นประการสำคัญแล้ว ความมองอาจย่อมเป็นความมองอาจที่ถูกต้องด้วยประการทั้งปวง และเป็นเครื่องพยุงความมองอาจด้วยคุณสมบัติประการอื่น ๆ ให้ดียิ่งขึ้นไป ฯ ความมองอาจด้วยลักษณะนี้ ชื่อว่าองอาจด้วยอาศัยปัญญาความรอบรู้เป็นเครื่องประกอบที่สำคัญลักษณะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้ฉลาดในประโยชน์ ปรารถนาที่จะปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบ ปรารถนาจะปฏิบัติทำตนให้เป็นผู้เบาบางจากกิเลส ปรารถนาจะกำจัดกิเลสที่มีอยู่ในอัธยาศัยให้หมดให้น้อยให้เบาบางไป จงเป็นผู้องอาจพอที่จะข่มความโลภอันเกิดขึ้นในตนให้สงบระงับ ไม่ให้ปรารถนาจนเกินควร คือไม่ให้แสหาในทางที่ผิด ยินดีแต่จะได้โดยทางที่ชอบ และจงเป็นผู้องอาจพอที่จะปรายกิเลสอันเป็นส่วนแห่งโทสะที่โกรธบุคคลอื่นเพราะกระทบกระทั่งกัน หรือเพราะตนไม่รู้ว่าเป็นความกระทบกระทั่งผู้อื่นแต่เขาเกิดโกรธ เมื่อตนรู้ก็ไม่ควรโกรธตอบ อาศัยความเป็นคนรู้ปฏิบัติโดยทางที่ชอบแล้วอดกลั้นเสีย เป็นผู้อดกลั้นโดยสถานะที่สมควร

เป็นผู้สามารถสมานไมตรีไม่ทำให้เกิดความแตกร้าว พยายามอดกลั้นความโกรธไว้ได้ และบางคราวบุคคลอาจเห็นตนเป็นใหญ่เป็นประมาณ มิจิตใจถูกความหลงเขลาเข้าครอบงำ เห็นตนเป็นสำคัญอยู่ จงเป็นผู้องอาจใช้ปัญญาพิจารณาให้รอบคอบชอบแก่เหตุผล ไม่เห็นตนเป็นประมาณสำคัญ เห็นบุคคลทั้งหลายอื่นซึ่งเป็นผู้มากกว่า เป็นประมาณเป็นสำคัญ คือตนเป็นเฉพาะบุคคลคนเดียวเท่านั้น แต่บุคคลอื่นเป็นส่วนมากกว่า การที่จะปรับปรุงบุคคลอื่นให้เหมือนตนหรือให้พอใจตนนั้นเป็นการยาก แต่ตนเป็นบุคคลคนเดียว บางครั้งบางคราวยังปรับปรุงตนหรือทำตนให้พอใจตนไม่ได้ฉะนั้น จึงควรที่จะพยายามปรับปรุงที่ตน โดยพยายามทำตนให้เป็นคนอ่อนน้อมและให้เป็นคนสงบระงับ ให้เป็นคนเข้ากับบุคคลอื่นได้ อย่างนี้เป็นประการที่จะง่ายกว่าเพราะตนเป็นบุคคลเพียงคนเดียวเท่านั้น ไม่ยากเหมือนการที่จะทำบุคคลอื่นให้เป็นไปตามความประสงค์ของตน ฯ

บุคคลเมื่อมีความองอาจสามารถพอที่จะปรับปรุงตนให้เป็นไปดี ด้วยวิริยะอุตสาหะก็ดี ด้วยขันติความอดกลั้นทนทานก็ดี ด้วยสติความระลึกนึกคิดให้รอบคอบก็ดี ด้วยปัญญารู้ชอบโดยเหตุผล พิจารณาความผิดชอบชั่วดียาปบุญคุณโทษให้เห็นผิดเห็นชอบด้วยประการทั้งปวงแล้ว รักษาสถานะของตนไว้ในทางที่ชอบ ไม่ปล่อยไปในทางที่ผิดก็ดี เป็นผู้องอาจสามารถด้วยปัญญาด้วยประการนั้น ๆ บุคคลผู้ฉลาดในประโยชน์ ปรารถนาจะดำเนินความปฏิบัติของตนให้สูงยิ่งขึ้นไปจนสุดถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน จงเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติกระทำกรณียกิจของตนให้เป็นไปโดยชอบ ด้วยความเป็นผู้องอาจสามารถด้วยองคคุณ คือ ความเพียรความอุตสาหะ ๑ ความอดกลั้นทนทาน ๑ ความรอบคอบด้วยสติไม่ยอมให้พลั้งพลาดไปในทางที่ผิด ๑ ความรู้ผิดชอบชั่วดียาปบุญคุณโทษแล้ว ประพฤติปฏิบัติสถานะของตนให้เป็นไปโดยชอบเสมอ ๑ ชื่อว่าเป็นผู้องอาจสามารถที่จะดำเนินความประพฤติปฏิบัติของตนให้สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อมีอารมณ์อะไรซึ่งจะมาหลอกหลอนทำให้ตนเสียความมั่งคงไป ก็จะได้ระลึกถึงความที่ตนเป็นผู้องอาจสามารถที่จะประพฤติปฏิบัติ

ดำเนินตนให้เป็นผู้สบายคลายกิเลส ทำให้น้อยให้เบาให้ห่างยางไปจากอัธยาศัย พยายามอบรมตนให้เป็นผู้องอาจสามารถดังกล่าวมาแล้ว ชื่อว่าเป็นบุคคลมีลักษณะแห่งผู้ฉลาดในประโยชน์ พยายามดำเนินทางอยู่ และกำลังเดินทางไปสู่ที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน สามารถชักบรรลุสันตบทคือบทอันสงบระงับได้เป็นอย่างดี นี้เป็นลักษณะแห่งบุคคลผู้ฉลาดในประโยชน์ประการหนึ่งเป็นประการที่ต้น ฯ

ลักษณะแห่งบุคคลผู้ฉลาดในประโยชน์ อันเป็นส่วนต่อไปยังมีอีก แต่ขอยกไว้วิสัชนาในโอกาสต่อไปโดยเทศนายุหารดังรับประทานแสดงมา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระพุทธานุสสติกถา

(เทศนาชุด ๙ กัณฑ์)

กัณฑ์ที่ ๒

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดง

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๐

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส.

สมฺมา สามญฺจ สจฺจานิ สมฺพุชฺฌิตา ตถาคโต
เตเนส สมฺมาสมฺพุทฺโธ ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมาติ ฯ

วันนี้ เป็นวันอัฏฐมี ดิถีที่ ๘ กาฬปักษ์ แห่งอุตตราสาฬหมาส เป็นวันที่รักษาอุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย และเป็นวันฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกะคัมภีร์พระวินัย เมื่อมีการนิยมอยู่เช่นนี้ บรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งหลายจึงมาประชุมพร้อมกันณที่นี้ เพื่อสดับพระธรรมเทศนา วาระนี้ขอได้นำธรรมิกถามาแสดง เพื่อเป็นเครื่องเจริญศรัทธาและความเลื่อมใสแห่งสาธุชนผู้ใคร่ในการปฏิบัติ ฯ

อันสาธุชนทั้งหลาย ซึ่งมาสดับธรรมอยู่ ณ บัดนี้ ล้วนมีความเลื่อมใสในพระคุณแห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา และพระคุณเนมิตกนามซึ่งเป็นอนุสสติปาฐะ พระบาลีที่ตั้งไว้สำหรับระลึกชนปากเปนใจ ที่เรียกว่านวหรคุณ คุณของพระอรหันต์ ๙ ประการนั้น ซึ่งรวมลงได้ในพระคุณทั้ง ๓ คือ พระบริสุทธิคุณ พระปัญญาคุณ พระกรุณาคุณ ฯ ในวาระก่อนได้แสดงมาแล้วในพระนามว่า "อรหำ" อันเป็นส่วนแห่งพระบริสุทธิคุณ ลำดับนี้ถึงวาระที่จะแสดงอรรถะแห่งพระนามว่า "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" ซึ่งเป็นพระคุณส่วน

พระปัญญาคุณ ที่แปลพระนามนี้ว่า "พระผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองด้วยชอบ" พระคันถรจนาจารย์ประพันธ์เป็นฉันทคาถาสรรเสริญพระคุณนามบทนี้ว่า

สมฺมา สามญฺจ สจฺจานิ สมฺพุชฺฌิตา ตถาคโต
เตเนส สมฺมาสมฺพุทฺโธ ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมา ฯ

แปลว่า พระตถาคตเจ้าตรัสรู้ของจริงทั้งหลายโดยชอบด้วยพระองค์เองด้วย เพราะเหตุนั้นแหละ พระองค์ผู้มีพระปัญญาจักษุล่วงสามัญมนุษย์ทั้งหลาย จึงได้พระคุณเนมิตกนามว่า สัมมาสัมพุทธะ ผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ฯ

พระนามนี้ว่า ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ที่ว่าตรัสรู้โดยชอบนั้น คือ ตรัสรู้ดี ตรัสรู้ไม่ผิด ตรัสรู้ถูก ดังนี้ได้ชื่อว่า ตรัสรู้ชอบ ฯ อนึ่ง ตรัสรู้ไม่นอกไปจากทางที่ถูกที่ชอบ ตรัสรู้ตรงตามทางที่จะพึงปฏิบัติ ตรัสรู้ไม่พลั้งพลาด ดังนี้ก็ได้ชื่อว่าตรัสรู้ชอบ ฯ หรืออีกนัยหนึ่ง ความตรัสรู้ของพระองค์นั้น ตรัสรู้จริง ๆ ไม่ใช่สักแต่ว่ารู้ เป็นตรัสรู้โดยแน่แท้แจ้งเห็นประจักษ์ ตรัสรู้จริง ซึ่งบุคคลจะคัดค้านโดยประการใดประการหนึ่งมิได้ ดังนี้ก็ชื่อว่า ตรัสรู้ชอบ ฯ

ส่วนข้อที่ว่า ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองนั้น หมายความว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองที่ไม่มีครูอาจารย์สอนถึงชั้นแห่งความตรัสรู้นี้ ฯ ตามอรรถนี้ พระคันถรจนาจารย์ในปางก่อนเชื่อพระสัพพัญญุตญาณเกินไป จนถึงว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้านั้น ตั้งแต่เสด็จอุบัติมามิได้ทรงศึกษาอะไรเลย แต่ทรงรู้ทั่วถ้วนด้วยประการทั้งปวง ซึ่งความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระองค์ได้ทรงศึกษาตามสถานะแห่งพระราชกุมารที่จะพึงศึกษา ทั้งในราชธรรม ทั้งในนิติประเพณี ทั้งวิชาการที่จะพึงศึกษาสมหน้าที่แห่งขัตติยะด้วยประการทั้งปวง ไม่มีความยกพร่องด้วยประการใดเลย จะพึงเห็นได้ในพระธรรมเทศนาที่ตรัสแสดงในที่นั้น ๆ พระองค์ได้เทียบเคียงความเป็นไปของโลกด้วยประการนั้น ๆ แล้ว ตรัสพระธรรมเทศนาอุปมาอุปไมยให้สมกัน นี้เป็นเครื่องชี้ว่า พระองค์ได้ทรงศึกษามาดีในวิชาการทุก

ประเภท โดยชัดทิยธรรมและราชประเพณี และวิชาการอื่น ๆ ด้วยประการทั้งปวงนั้น ๆ

ข้อว่า ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองนั้น คือพระองค์ได้ใช้ความรู้ที่พระองค์ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนมานั้นแล้วพิจารณาสอบสวนไตร่ตรอง ด้วยพระองค์เองให้รู้ยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ ข้อศึกษาของพระองค์นั้น แม้ในเวลาที่เสด็จออกบรรพชาแล้วพระองค์ก็ยังได้ทรงศึกษาสมาธิในสำนักแห่งอาฬารดาบสและอุทกดาบส ๒ คณาจารย์เจ้าลัทธิ ๆ ในคณาจารย์สำนักแรกได้ทรงศึกษาตลอดสมาธิ ๗ ในคณาจารย์สำนักที่ ๒ ทรงศึกษาตลอดสมาธิ ๘ เป็นอันสิ้นความรู้อาจารย์ในสมัยนั้นแล้ว พระองค์จึงใช้ความรู้ที่ได้ทรงศึกษาทั้งดีโลกทั้งดีธรรม ทั้งความเป็นไปในโลกด้วยประการทั้งปวง ใช้ปัญญาเทียบเคียงสอดส่อง จึงตรัสรู้ยิ่งขึ้นไปกว่าที่ได้ทรงศึกษามาจากสำนักอาจารย์นั้น มิดีโลกที่จะพึงเทียบเห็นได้เช่นวิชาการอันเป็นอยู่ในสมัยนี้ เช่นวิทยุโทรเลขโทรศัพท์นี้ในบางก่อนก็ไม่มี แต่อาศัยบุคคลผู้มีปัญญานั้นพิจารณาเทียบเคียงทดลองในวิชาการนั้น ๆ ให้เจริญยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ คนผู้เป็นต้นแห่งความคิดนั้น มิใช่ว่าเขาไม่ได้ศึกษามาเลยก็หามิได้ เขาต้องศึกษามาดีในดีแห่งไฟฟ้าว่ามีกระแสเป็นอย่างไร เขาอาศัยความคิดความทดลองเทียบเคียงนั้น จึงได้ความรู้พิเศษยิ่งขึ้นไป สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็เป็นเช่นนั้น แต่พระองค์ใช้วิชาของพระองค์นั้นเทียบเคียงพิจารณาค้นหาความบริสุทธิ์เพื่อสำเร็จในทางดีธรรม มิได้ติดอยู่เฉพาะความศึกษาที่ได้เล่าเรียนในสำนักแห่งอาจารย์เท่านั้น จึงได้ความรู้พิเศษยิ่งขึ้นไปกว่า จนถึงความบริสุทธิ์ด้วยพระองค์เอง ด้วยพระปัญญาของพระองค์ นี่แลคือที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ๆ

และข้อที่ว่า พระองค์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบนั้น พระองค์ตรัสรู้อะไร ? ในที่นี้พิจารณาตามนัยพระปฐมเทศนา ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ได้เนื้อความว่า พระองค์ตรัสรู้อริยสัจธรรมทั้งสี่ คือ

ของจริงอย่างประเสริฐ ของจริงที่ไม่มีผู้คัดค้านได้ ของจริงที่ปราศจากข้าศึก ไม่มีกิเลสเป็นข้าศึกที่จะครอบงำย่ำยีความตรัสรู้ของพระองค์นั้นให้เปลี่ยนแปลงเป็นประการอื่นได้ ฯ อริยสัจจธรรมทั้งสี่นี้ที่รู้ที่ได้แสดงกันมามากแล้ว คือธรรมะ ๔ ประการ คือ ๑. ทุกข์ ๒. ทุกขสมุทัย เหตุความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๓. ทุกขนิโรธ ความดับไปแห่งทุกข์ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้เป็นอริยสัจ ๔ ประการ ฯ

ข้อต้นว่า ทุกข์นั้น อันความทุกข์ ซึ่งจะไม่มีผู้รู้นั้นหามิได้ มีผู้รู้อยู่ แต่ผู้รู้ที่เป็นไปในกระแสแห่งโลกที่ว่ารู้ทุกข์นั้น คือรู้ว่าทุกข์อย่างนี้แล้วก็หลงไปในทางอื่นแก้ทุกข์ทางนี้ให้รอดพ้นไปคราวหนึ่ง ๆ ดังนี้หาชื่อว่ารู้ทุกข์ไม่ และทุกข์นั้นเป็นผลที่เกิดมาจากเหตุ ถ้าเพียงแต่จะรู้ว่า ทุกข์แล้วหลยทุกข์อยู่ที่เป็นผลเท่านั้น ก็หาพ้นจากทุกข์ได้ไม่ สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงหยั่งรู้ทุกข์ด้วยประการทั้งปวง ที่ในนิเทศแสดงไว้แบ่งทุกข์เป็น ๒ ประการ คือ สภาวทุกข์ ทุกข์ตามสภาวะของสังขาร ๑ ปกิณณกทุกข์ ทุกข์ขร คือมีมาเพราะเหตุนั้น ๆ ๑ ฯ

สภาวทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย นี้เป็นทุกข์ประจำสังขาร ฯ แม้อย่างนั้น บุคคลเพียงแต่รู้ว่าทุกข์ แต่ก็หารู้จริง ๆ ไม่ ชาติทุกข์คือความเกิดที่ว่าเป็นทุกข์นั้น คนเกิดมากว่าจะรู้จักทุกข์ก็เกินเกิดมาเสียแล้ว แต่อาจกำหนดเห็นได้ในเด็กที่เกิดมาภายหลัง ว่าทุกข์ลำยากเป็นอย่างไร พอมาเทียบเคียงได้ ฯ ความชราเป็นทุกข์ที่ไม่พึงปรารถนา แต่บุคคลก็ปรารถนาชราอยู่เป็นลำดับ ๆ มา แต่หารู้ตัวว่าปรารถนาไม่ เช่นเด็กเกิดมาปรารถนาจะโตขึ้น ด้วยรู้สึกว่าเป็นที่พอใจของตนที่จะมีความเป็นรุ่นเป็นหนุ่มเป็นสาว แต่ก็เป็นเบื้องต้นแห่งความแก่นั้นเอง แต่ปรารถนาหารู้ว่าปรารถนาไม่ และแม้คำพูดก็พูดกันอยู่ว่า เด็กคนนั้นแก่กว่าเด็กคนนี้ ดังนี้เป็นต้น นี้ก็เป็นความแก่ที่เกิดกำกับมาแล้ว แต่เมื่อยังอยู่ในสถานะที่เป็นฝ่ายเจริญ คือ ชราลับ ซึ่งยังไม่เห็นว่าเป็นชรา ก็ยังเป็นที่ปรารถนาของบุคคลอยู่ ต่อชราชำรุดทรุดโทรม

จนเป็นชราเข็ดเขี้ยว จึงเป็นที่ไม่ปรารถนาของประชุมชน แต่แม้อย่างนั้นก็ยังปรารถนาอายุยืนอยู่ ความมีอายุยืนก็คือความแก่ จะแยกจากกันไม่ได้ แต่คนก็ยังปรารถนา ไม่อยากแก่ ไม่อยากตาย อยากจะอายุยืน ดังนี้เป็นต้น ฯ มรณะเป็นของที่ไม่มีใครปรารถนา เพราะไม่รู้ว่าต่อไปภายหน้าจะเป็นอย่างไร แต่มรณะก็เป็นของที่จำจะต้องถึง หนีไม่พ้น ความที่รู้จักว่าสภาวะมีอยู่เป็นอยู่อย่างนี้ แล้วให้พิจารณาเห็นว่า เป็นของธรรมดา ก็พอจะแบ่งเบาบรรเทาทุกข์ทางใจได้ แต่ถ้าไม่เข้าใจปรารถนาฝืนแก่ไม่อยากแก่ ตายไม่อยากตาย ก็จะเป็นทุกข์ทางใจเพิ่มเข้าอีก ซึ่งเกิดความคับใจเสียใจ ปรารถนาไม่สมหวังนานาประการ อันจะเป็นทางให้เกิดปกิณณกทุกข์คือทุกข์ธรรไดอีก ฯ

ปกิณณกทุกข์ ทุกข์ธร คือทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุนั้น ๆ ที่มากระทบกระทั่งสังขาร และสังขารที่เป็นไปอยู่นี้ก็มีพยาธิประจำ ซึ่งพยาธินี้จัดว่าเป็นทุกข์ธร เพราะไม่แน่แก่บุคคลทั่วไป แต่แม้อย่างนั้นก็มีประจำสังขาร คือไม่เป็นอย่างนั้นก็เป็นอย่างนี้ เป็นเครื่องเบียดเบียนยั่นทอนความสุขให้น้อยลง หรือแม้ยั่นทอนชีวิตให้สั้นด้วยความกระทบแห่งใจคือความปรารถนาอันไม่สมหวัง เกิดแต่ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักบ้าง เกิดแต่ความที่ประจวบกันเข้ากับสิ่งที่ไม่พอใจบ้าง เกิดจากความปรารถนาไม่สมหวังบ้างให้เกิดผลสะท้อนคือความโศกเสียใจ ความรำพันไปต่าง ๆ นานาประการ นี้เป็นเรื่องของทุกข์ใจ คนรู้เท่าพอจะแก้ให้น้อยได้ ถ้าคนไม่รู้เท่าก็เป็นไปหนักหนา เพราะปรารถนาฝืนเรื่องทุกข์นั้น ๆ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่าทุกข์เป็นเรื่องผล เป็นผลที่เกิดมาแต่เหตุ ทุกข์ที่เป็นธรรมดาของสังขารไม่เป็นของที่จะพึงแก้ได้ในสังขารนี้ แต่แก้ทางใจให้รู้ว่าสภาวะเป็นอย่างนั้น ไม่ปรารถนาฝืน ไม่ทะเยอทะยาน ไม่ปรารถนาให้เป็นไปตามความหวังด้วยประการต่าง ๆ แล้วทุกข์ก็จะเป็นเพียงปกติ ไม่เป็นของเพิ่มทุกข์ทางใจให้เกิดความดิ้นรนเดือดร้อนกระวนกระวายมีประการต่าง ๆ ฯ

เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงพิจารณาเห็นว่า อันจะแก้ทุกข์ต้องแก้ที่เหตุ ไม่ใช่แก้ที่ผล เหตุให้เกิดทุกข์นั้น คืออะไร คือตัณหา ความดิ้นรนของใจ ๓ ประการ คือ กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานปรารถนาในอารมณ์ที่น่ารักใคร่พึงใจมีประการต่าง ๆ ได้อย่างนั้นแล้วก็ไม่พอ ปรารถนายิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้อย่างนั้นแล้วก็ไปติดอยู่ในอย่างอื่น ซึ่งจะปรารถนาต่อ ๆ ขึ้นไปอีกเล่า และที่ได้แล้วนั้นพลัดพรากจากไป ไม่คงอยู่ตามความปรารถนาของตนก็เกิดความทุกข์ความระทมใจเพราะไม่สมความปรารถนานั้น นี่ประการ ๑ ๆ ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานของใจในความมีความเจริญในสถานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป ตลอดจนปรารถนาความเป็นอยู่ ความที่จะดำรงคงชีวิตอยู่ ไม่อยากจะตายไปเสีย ให้มีอายุยั่งยืนนานตั้งกัปกัลป์ ดังนี้เป็นต้น เป็นความปรารถนาของใจ นี่ประการ ๑ ๆ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานของใจ ในความปรารถนาที่จะไม่เป็นอย่างนั้น ๆ เช่นเราได้ยกย่องในสถานะที่ไม่พึงปรารถนา หรือเราตกทุกข์ได้ยากที่ไม่พึงปรารถนา หรือไปประจวบกับอารมณ์ที่ไม่พึงปรารถนาด้วยประการใด ๆ แล้ว ก็ปรารถนาที่จะไม่เป็นในส่วนนั้น ๆ ตลอดจนเห็นทุกข์เป็นของเหลือทน แล้วก็ปรารถนาจะตายเสียให้พ้นไป นี่ประการ ๑ ๆ ความดิ้นรนทะยานอยากแต่ละประการ ๆ นี้จักเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ซึ่งเป็นของบุคคลผู้รู้เท่าจะพึงปฏิบัติเพื่อละหลีกเสีย เมื่อบุคคลละตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากแห่งใจเสียได้แล้ว ก็จักเป็นเหตุละทุกข์ที่เป็นผลได้ ฯ

ความที่ละเหตุ คือความดิ้นรนทะยานอยากแห่งใจนี้ ถ้าบัยได้สนิทจนทำให้จิตปราศจากความดิ้นรน ปล่อยปละละวางไม่มีอาลัยในเรื่องนั้น ๆ เสียด้วยประการทั้งปวงแล้ว เห็นเป็นแต่สักว่าสภาวธรรม พิจารณาปล่อยวางด้วยประการทั้งปวง ไม่อาลัยในสิ่งนั้นด้วยประการทั้งปวงแล้ว ก็จักเป็นความดับตัณหาได้ เมื่อดับตัณหาได้ ก็จักเป็นความดับทุกข์ได้ นี่เป็นข้อที่บุคคลจะพึงกระทำให้แจ้งเป็นอริยสัจที่สาม ฯ แต่ความดับทุกข์ คือดับตัณหาที่เป็นอริยสัจที่สามนี้ บุคคล

จะพึงดับทุกข์นั้นได้ ก็ด้วยอาศัยปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบ เพียงแต่ว่านึกจะดับทุกข์แล้วไม่มีทางที่จะปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบนั้น ก็หาให้สำเร็จผลที่มุ่งหมายไม่ ฯ

ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาปฏิปทาที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งแสดงด้วยองค์มรรค ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ สัมมาวาจา กล่าววาจาให้ชอบล้วนแต่เป็นวจีสุจริต สัมมากัมมันตะ ทำการงานให้ชอบล้วนแต่เป็นกายสุจริต สัมมาอาชีวะ ประกอบการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ไม่เลี้ยงชีพโดยทางมิจฉาชีพ สัมมาวายามะ เพียรพยายามแต่ในทางที่ชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ฯ เมื่อดำเนินตามองค์มรรค ๘ ประการนี้ได้ เป็นมัคคสมังคีคือความพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว ก็สามารถที่จะละตัณหาให้เด็ดขาดได้ด้วยประการทั้งปวง เป็นความดับทุกข์ ด้วยสามารถแห่งความปฏิบัตินั้น

องค์มรรคทั้ง ๘ ประการนั้น ๆ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบเป็นประการที่ต้น เช่นเห็นว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ดังนี้เป็นต้น หรือเห็นว่า ทุกข์เป็นผลมาจากเหตุ ความกันรนของจิตเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ความดับความกันรนของจิตเป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ ความดำเนินปฏิปทาให้เป็นไปโดยชอบ เป็นทางที่จะให้ถึงความดับทุกข์ ดังนี้ได้ชื่อว่าความเห็นชอบ หรือจะกล่าวตามคติโลกที่เป็นโวหารพรรณนาอย่างต่ำ ๆ ที่บุคคลจะพึงเห็นได้ง่าย ก็คือว่าให้พิจารณาเห็นว่าเป็นชอบ คือเห็นว่าเพียงเท่านี้ก็เป็นดีอยู่แล้ว เราตั้งอยู่ในสถานะอย่างนี้ก็เป็นดีอยู่แล้ว หรือเห็นว่าอะไรที่เป็นไปในโลก ที่เราประสบพบเห็นอยู่อย่างนี้ก็เป็นดีอยู่แล้ว คือไม่ร้ายไปยิ่งกว่านี้ เช่นความเกิดท่านกล่าวว่าเป็นทุกข์ เราก็พึงเห็นว่านิดหน่อยก็เป็นดีอยู่แล้ว เพราะเราได้อาศัยความเกิดจึงได้มาก่อร่างสร้างคุณงามความดีได้ศึกษาเล่าเรียน ได้รู้ ได้มีปัญญาสามารถ ได้ประกอบกิจการงานให้

เป็นไปดี นี้ก็เพราะมีความเกิดเป็นเบื้องต้น เรารู้อย่างนี้แล้ว ก็อย่าอาศัยความเกิดนั้นให้เป็นไปในทางที่ผิด ไม่ทำให้ชีวิตแปรปรวนไปในธรรมดาฝ่ายต่ำ พยายามที่จะตั้งตนดำรงชีวิตไว้ให้เป็นไปโดยชอบ แม้ชรามีอยู่ก็พึงเห็นว่า ความแก่ความชรานี้ก็เป็นคู่อยู่ส่วนหนึ่งเหมือนกัน เพราะเป็นเหตุที่จะให้บุคคลมีความไม่ประมาทรู้เท่าคติของธรรมดาที่เป็นอย่างนั้น ๆ และเรามีสถานะเป็นผู้ใหญ่เจริญกาลผ่านวัยมาอย่างนั้นแล้ว ก็พึงมีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้ว่า เราเวลานี้มีสถานะเป็นอย่างไรอยู่ ประพฤติตนให้สมควรที่เรามีสถานะเป็นอยู่อย่างนี้ก็เป็นคู่อยู่แล้ว แม้มรณะความตายอันมีประจำธรรมดาของสังขาร หรืออันมีประจำธรรมดาของโลกนี้ ก็เป็นของคู่อยู่ ๆ ที่จะพึงเห็นได้ง่าย ๆ ก็เพราะโลกมนุษย์เรามีคนตายอยู่โลกจึงยังไม่แน่น ไม่เบียดเสียด ไม่เป็นไปจนเกินสมควร ถ้าโลกยิ่งแน่นยิ่งเจริญยิ่งเบียดเสียดและคนก็ไม่รู้จักตายแล้ว บ้านนี้เราจักเดือดร้อนเป็นหนักหนา จะไม่มีที่ทำมาหากิน ไม่มีทางประกอบอาชีพ เพราะจะต้องเบียดเสียดแย่งแข่งขันกันนานาประการ แม้เพียงเท่านี้ก็เป็นคู่อยู่แล้ว แม้บางคนนึกถึงมารดาบิดาผู้มีพระคุณที่ล่วงลับไปด้วยความมีกตัญญูกตเวที ก็โศกปริเทวนาการมีประการต่าง ๆ ว่าท่านได้มีสมบัติพัสถานอยู่อย่างนั้น ๆ ตายแล้วก็เอาอะไรไปไม่ได้ น่าเวทนาน่าสงสารเป็นหนักหนา แต่คติธรรมดาของโลกจัดไว้ให้เป็นคู่แล้ว เพราะถ้าคนตายไป เอาทรัพย์สมบัติไปเมืองผีไม่ได้ ลูกหลานอยู่ภายหลังจะเดือดร้อนหนักหนายิ่งกว่านี้ นี้ก็เพราะคติธรรมดาให้เป็นไปอย่างนั้น ทรัพย์สมบัติจะต้องดำรงอยู่เป็นของบุคคลภายหลังที่อาศัยสืบสนองใช้กันต่อ ๆ ไป สถานะของโลกจัดมาเป็นคู่อยู่แล้ว และเพราะธรรมดาของโลกมีความไม่เที่ยง มีความเป็นทุกข์ มีความแปรปรวน เรารู้สถานการณ์อันเป็นไปอยู่ เราจึงต้องรักษาให้เป็นไปในทางที่ชอบ ถ้าโลกเป็นของเที่ยงแน่นอนด้วยประการทั้งปวงแล้ว เราก็จะไม่ต้องทำอะไรกัน ไม่ต้องแสวงหาอะไรกัน แต่เพราะโลกเป็นของไม่เที่ยง เป็นของไม่แน่นอน จึงมีธรรมะเป็นเครื่องปฏิบัติ เป็นเครื่องระลึก เป็นเครื่องดำเนินให้รู้ผิดชอบชั่วดี

ยาย่บุญคุณโทษแล้ว และปฏิบัติให้สมควร ความรู้อย่างนี้ก็จัดว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นส่วนแห่งปัญญาได้ ฯ

เมื่อมีปัญญาเห็นชอบเป็นประการเบื้องต้น ย่งคิดรอบคอบไปด้วยประการไร ๆ ก็ย่อมให้ได้เกิดปัญญาให้เห็นเหตุผลยิ่งขึ้นเพียงนั้น เมื่อปัญญาเห็นชอบมีอยู่ แต่นั้นก็จะเกิดสัมมาสังกัปปะความดำริชอบ, ดำริที่จะเอาใจออกห่างจากความติดแน่นพัวพันด้วยสัตว์และสังขารที่รักใคร่พึงใจนั้น ๆ, ดำริในความที่จะไม่คิดพยาบาทปองร้ายกันและกัน ดำริในความที่ไม่คิดเบียดเบียนกันและกัน, เพราะเห็นว่าคนเรามีสุขมีทุกข์ มีความปรารถนาสุข มีเกลียดทุกข์เสมอกันอยู่ ฯ

เมื่อมีความเห็นชอบ ดำริชอบแล้ว จักกล่าววาจาใดก็เป็นวจีสุจริต จักทำงานใดก็เป็นกายสุจริต จักประกอบอาชีพใดก็เป็นอาชีพสุจริต เมื่อเป็นสุจริตด้วยประการทั้งปวงฉะนี้ ก็จะได้ชื่อว่ามีศีลอยู่กับตน เป็นบุคคลมีศีลมีธรรม เป็นที่พึงปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย เมื่อมีศีลมีความประพฤติเป็นไปดี ใจก็ปลอดโปร่งประพฤติปฏิบัติไปในทางที่ชอบ แต่นั้นก็จะมีความพยายามที่เป็นไปโดยทางที่ชอบ เพียรเพื่อจะระวังอกุศลยาบธรรมอันใดที่ยังไม่มีไม่ให้มีขึ้น อกุศลยาบธรรมอันใดอันมีอยู่แล้ว ละให้น้อยถอยให้หมดไป กุศลธรรมอันใดที่ยังไม่เคยมีขวนขวายให้มีขึ้น กุศลธรรมอันใดมีอยู่แล้วมีแต่พยายามรักษาให้มั่นคงและเจริญมากยิ่งขึ้นไป กุศลธรรมคือคุณงามความดีด้วยประการทั้งปวงนั้นแล เป็นของที่บุคคลพึงก่อสร้างสะสมให้เจริญยิ่งขึ้น นี้เป็นสัมมาวายามะความเพียรชอบ ฯ แต่นั้น ก็พึงมีสติความระลึกให้เป็นไปโดยชอบ คือระลึกให้รอบคอบชอบแก่เหตุผล ก่อนที่จะทำอะไร ระลึกก่อน จึงทำ จึงพูด จึงคิด เวลากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิด ยั้งคิดให้รอบคอบตรวจตราไม่ให้พลั้งเผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่ใจเร็วด่วนได้ ให้เป็นคนรอบคอบชอบแก่เหตุผล เมื่อล่วงไปแล้วจดจำกิจที่ทำคำที่พูดนั้นได้ เพื่อเทียบเคียงกับเหตุการณ์ที่จะพึงปฏิบัติต่อไป เมื่อสูงขึ้นไปกว่านี้ก็ตั้งสติเป็น

ประธานพิจารณากาย พิจารณาเวทนา คืออารมณ์ที่มาประสบแก่ตนเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ พิจารณาจิต คือจิตที่เศร้าหมองหรือผ่องใส ในเวลาที่จิตเราเศร้าหมอง ก็พึงคิดค้นลงไปว่าเศร้าหมองเพราะเหตุการณ์อะไร มีอะไรเป็นเครื่องทำใจให้ขุ่นเป็นส่วนอกุศล ในเวลาจิตผ่องใสก็พึงคิดค้นลงไปว่า อะไรทำจิตให้เยือกยานแช่มใสเป็นส่วนกุศล แล้วพึงรักษาอารมณ์นั้น ๆ ในส่วนที่ทำจิตให้ผ่องใส พึงหลีกหนีจากอารมณ์ที่ทำจิตให้ขุ่นมัวไม่ผ่องใสนั้น ดังนี้ชื่อว่ามีสัมมาสติความระลึกชอบ ฯ เมื่อมีสัมมาสติความระลึกชอบ ก็เป็นเหตุที่จะให้เกิดสัมมาสมาธิความตั้งใจชอบ คือตั้งจิตให้เป็นหนึ่งแน่ ไม่ให้นิวรณ์มากลุ้มรุมทำให้จิตแปรปรวน เช่นกามฉันทะความหมกมุ่นในอารมณ์ที่น่ารักใคร่พึงใจ หรือพยาบาทปองร้ายผู้อื่น ถีนมิทธะความย่อท้อเกียจคร้านที่จะทำความดี อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญ วิจิกิจฉาความลังเลสงสัยจนไม่สามารถทำความดีได้ ทั้ง ๕ นี้เป็นนิวรณ์ที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี พึงทำจิตให้แน่วแน่ให้ปราศจากนิวรณ์เหล่านี้ ให้มุ่งตั้งมั่นอยู่ในความดีเป็นนิจกาล ฯ

มรรคทั้ง ๘ ประการ ตั้งแต่เห็นชอบ ดำริชอบ อันเป็นส่วนปัญญา วาจาชอบ กายชอบ อาชีพชอบ เป็นส่วนศีล พยายามชอบ ตั้งสติชอบ ตั้งใจชอบ เป็นส่วนสมาธิ เมื่อทั้งสามนี้พร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็ย่อมจะตัดความดิ้นรนแห่งใจเสียได้ เมื่อตัดความดิ้นรนแห่งใจเสียได้ ก็ไม่มีย่อเกิดแห่งทุกข์ เมื่อไม่มีย่อเกิดแห่งทุกข์ก็เป็นความดับทุกข์ ความดับทุกข์นี้เป็นที่สุดแห่งความปรารถนา และเป็นที่สุดแห่งความปฏิบัติในพระศาสนาด้วย ความดับตัณหาได้ด้วยประการทั้งปวง คือดับตัณหาได้เด็ดขาดไม่กลับคืนมาสู่ตัณหานั้นอีกแล้ว ทุกข์ก็จะดับไปได้โดยประการทั้งปวงไม่มีติดเหลืออยู่ ฯ สมเด็จพระผู้มีภาคเจ้าตรัสรู้อริยสัจธรรมทั้ง ๔ นี้โดยชอบด้วยพระองค์เอง ฉะนั้นจึงชื่อว่า "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" ผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ฯ

เราทั้งหลาย เคารพนับถือในพระคุณของพระองค์ เมื่อได้รู้อรรถแห่งพระนามว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ ฉะนี้แล้ว พึงพิจารณาปฏิบัติให้เป็นไปตามแนวพระพุทธภาษิตนั้นที่แสดงว่า มรรคาทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ เราก็พึงดำเนินตามมรรคานั้นด้วยวิริยะอุตสาหะ ด้วยตั้งใจที่จะปฏิบัติ ก็ย่อมจะสำเร็จผลที่มุ่งหมาย โดยสมควรแก่วิริยะอุตสาหะและสามารถที่จะพึงปฏิบัติเป็นไปตามกำลังของตนทุกประการ โดยเทศนายวิธาร ดังรับประทานแสดงมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระพุทธคุณกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต สังฆนายก

แสดง

ณ ท้องสนามหลวง

ในงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท สุขา สทฺธมฺมเทสนา

สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานํ ตโป สุโขติ ฯ

บัดนี้จักรับประทานแสดงพระธรรมเทศนา เพื่อประดับบุญญาธิการ

วันนี้เป็นอภิลักขิตกาลพิเศษวันหนึ่ง ของพุทธศาสนิกชนชาวไทยและชาวโลกทั้งหลาย คือเป็นวันฉลองครบรอบ ๒๕๐๐ ปีแห่งพระพุทธศาสนานับแต่พุทธปรินิพพานกาลมา บรรดาพุทธศาสนิกชนชาวไทย ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ อันมีคณะสงฆ์และรัฐบาลไทย รวมทั้งผู้แทนนานาประเทศที่ได้รับเชิญจากรัฐบาลไทยให้มาร่วมในงานฉลองอันมโหฬารนี้ พร้อมทั้งประชาชนผู้มีศรัทธาเลื่อมใสทั้งหลาย ได้มาประชุมพร้อมกัน ณ พิธีมณฑลนี้ ด้วยศรัทธามั่นในพระพุทธศาสนา และด้วยระลึกถึงพระคุณอันเป็นอมตะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เมื่อ ๒๕๘๐ ปีมาแล้ว ประชาชาติแห่งนครกบิลพัสดุ์ ในมัชฌิมประเทศแห่งชมพูทวีป คือในประเทศอันได้นามว่าเนปาลในปัจจุบันนี้ ได้พระกุมาร

องค์หนึ่งซึ่งประสูติจากพระครรภ์พระนางศิริมหามายา พระราชินีแห่งพระเจ้าสุทโธทนราชาผู้ครองนครกบิลพัสดุ์นั้น มีพระนามปรากฏว่า สิทธัตถราชกุมาร และต่อจากนั้นมาอีก ๓๕ ปี หรือในปี ๒๕๔๕ ที่ล่วงแล้วมา ประชาชาติชาวโลกได้มีโอกาสรับแสงสว่าง โดยที่พระราชกุมารสิทธัตถะ ได้ทรงค้นพบสัจจธรรม สำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ผู้ตรัสรู้ธรรมด้วยพระองค์เองโดยชอบ และต่อจากนั้นมาอีก ๔๕ ปี หรือในปี ๒๕๐๐ ล่วงแล้วประชาชาติชาวโลก ก็ต้องสูญเสียแสงประทีปดวงนั้น เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน แต่ได้มอบประทีปคือพระธรรมคำสั่งสอนไว้แทนพระองค์ ซึ่งประชากรเกือบทั่วโลกได้รับนับถือมาจนบัดนี้

กาลประสูติก็ดี กาลตรัสรู้สำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดี และกาลเสด็จดับขันธปรินิพพานแห่งพระองค์ก็ดี ได้ประจวบร่วมกันในวันเพ็ญแห่งเดือนวิสาขะทุกคราว และนับแต่พุทธปรินิพพานกาลมาจนถึงบัดนี้ ก็ล่วงแล้วมาถึง ๒๕๐๐ ปี เป็นระยะกาลยาวนานไกล แต่ถึงจะล่วงไปแล้วสักเท่าไรก็ตาม ในเมื่อพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ยังมีผู้ปฏิบัติอยู่ไม่ขาดสาย พระพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงประดิษฐานตั้งไว้ ก็ย่อมจักเจริญตลอดไปไม่มีที่สิ้นสุด

เราพุทธศาสนิกชนยังไม่ลืมพระคุณ พระคุณยังฝังแน่นอยู่ในดวงใจของเราทั้งหลาย ก็เพราะพระองค์เกิดขึ้นนำสันติสุขมาสู่โลก ธรรมของพระพุทธศาสนาเท่านั้น ที่ปรากฏแก่ใจผู้รู้ปฏิบัติ ให้ประพฤติสงบระงับอย่างแท้จริง สงบกายวาจาใจ ไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน ทรงสอนให้ตรวจตราชำระกายวาจาใจให้บริสุทธิ์ ดังพระพุทธภาษิตที่ทรัสสอนพระราหุลพุทธอโรรสว่า ขอให้พิจารณากายวาจาใจ ถ้าเห็นว่าเป็นเรื่องเบียดเบียนทำทุกข์เดือดร้อนแก่ตนหรือบุคคลอื่นแล้ว ถ้าคำรีจะทำ ก็ควรอย่าทำ ถ้ากำลังทำ ก็ควรเลิก ถ้าทำแล้ว ก็ควรระวังอย่าทำอีก ในส่วนที่เป็นกุศลเป็นความดี ถ้าคำรีจะทำ ก็ควรทำ ถ้ากำลังทำ ก็ควรทำต่อไป ถ้าทำแล้ว ก็ควรจะดีใจว่า ได้ทำดีแล้ว.

พระพุทธศาสนาให้แสงสว่างแก่โลก คือปรัชญาธรรม ให้ประโยชน์สุขแก่ชาวโลกเพียงไร ย่อมทรายซึ้งอยู่ในใจแห่งพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเป็นอย่างดีแล้ว ทั้งนี้ก็เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกแล้ว ทรงมีพระเมตตากรุณาหวังที่จะให้ประชาชนชาวโลกเย็นสุข ได้ทรงวางหลักเป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา อันเป็นที่ประมวลแห่งพระโอวาททั้งหลายไว้ ๓ ประการ คือ ๑. ไม่ทำความชั่วด้วยกายวาจาใจ ๒. ให้ทำความดีด้วยกายวาจาใจ ๓. ทำใจให้ปราศจากเครื่องหมองใจ มี โลภ โกรธ หลง เป็นต้น อันศาสนาทั้งหลายย่อมสอนให้คนละชั่วและทำความดีทั้งนั้น แต่พระพุทธศาสนามีหลักสำคัญที่สอนให้ทำใจให้บริสุทธิ์ ก็เมื่อคนไม่โลภ ยินดีแต่ที่จะได้โดยชอบ ไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย ไม่ริษยา แต่มีเมตตากรุณาต่อกันและกัน ไม่หลงงมงาย แต่มีปัญญารู้แจ้งเห็นจริง เมื่อทำใจให้เข้าถึงหลักทั้ง ๓ นี้แล้ว คนเหมือนจะไม่ต้องห้ามทำชั่ว ไม่ต้องสอนให้ทำดี ถ้าใจเขาบริสุทธิ์แล้ว ก็ไม่ทำชั่วอยู่เอง เขาย่อมทำแต่ความดีเท่านั้น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกเบื้องมนุษย์ธรรมดา มิได้เป็นตัวแทนของพระเจ้า พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่อย่างมหาบุรุษมนุษย์พิเศษ และปรินิพพานเบื้องพระพุทธเจ้า แต่ด้วยทรงพระปัญญาสุขุมคัมภีรภาพเป็นยอดเยี่ยม พระองค์ตรัสสอนให้ชาวโลกเชื่อเหตุผล มิให้เชื่องมงาย ดังที่พระองค์ตรัสไว้ในกาลามสูตร ยกมากล่าวเพียงบางข้อว่า อย่าเชื่อถือ เพราะได้ฟังกันมา อย่าเชื่อถือตามประเพณี เพราะรับปฏิบัติสืบ ๆ กันมาหลายชั่วคน อย่าเชื่อถือ เพราะเขาพูดกันและต้นข่าวเล่าลือ อย่าเชื่อถือโดยอ้างว่ามีในตำรา อย่าเชื่อถือโดยสำคัญว่าเป็นครูของเราและเป็นคนควรเชื่อได้ แต่หลังจากพิจารณาไตร่ตรองโดยรอบคอบแล้ว เมื่อท่านเห็นว่าเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยเหตุผลที่นำไปสู่ความดีและมีประโยชน์แก่ตนและบุคคลอื่นแล้ว จงรับนับถือและปฏิบัติตามนั้นเถิด

ความชอบหรือความไม่ชอบของเราแต่ละคน จะถือเป็นหลักวินิจฉัยความดีหรือความชั่วหาได้ไม่ เราต้องพิจารณาดูสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริงอย่างไร แล้วจึงวินิจฉัยโดยเหตุผล ใคร ๆ ก็ตามเมื่อฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตาม เขาจะได้รับความสุขเย็นแน่แท้ พระพุทธองค์ตรัสสอนหลักความจริงว่า

ยาทิสๆ วปเต พีชๆ ตาทิสๆ ลภเต ผลๆ
กลฺยาณการี กลฺยาณๆ ปาปการี จ ปาปกๆ.

บุคคลหว่านพืชชนิดใดไว้ ย่อมได้รับผลชนิดนั้น ทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว

พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์สามัคคีกัน โดยปราศจากการแบ่งแยก ชาติ ชั้น วรรณะ ผิวพรรณ และลัทธินิกาย ทรงสรรเสริญความสามัคคีว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความสุข ความสามัคคีมีอยู่ในที่ใด ความสุขก็มีอยู่ในที่นั้นเหมือนเงาตามตัว แต่ความสามัคคีจะมีได้ก็เมื่อมีธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจ กล่าวกล่าวได้ว่าการที่เราท่านทั้งหลายจากทิศานุทิศ ได้มาประชุมพร้อมเพรียงกันในวันนี้ ก็เพราะพระพุทธศาสนาเป็นมูลฐานที่สำคัญที่สุด ที่ทำให้เราใกล้ชิดกัน ถึงแม้ว่าเรามีความสัมพันธ์ทางการทูตหรืออื่นใดก็จริงอยู่ แต่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นยอดแห่งความสัมพันธ์ทั้งปวง ความสัมพันธ์อย่างอื่นอาจตัดขาดกันได้ แต่ความสัมพันธ์ทางศาสนานั้นตัดไม่ขาดแน่ ตลอดเวลาที่เรามีพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าชี้ทางให้เราอยู่ร่วมกันโดยสันติวิธี

พระพุทธเจ้าสอนให้บุคคลมีความเพียรในอันที่จะประกอบการงานตามหน้าที่ของตน ๆ เพราะฉะนั้นความเพียรจึงแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ ๑. ความเพียรในการหาเลี้ยงชีพของคนเรา นี้เป็นความเพียรทางโลก ๒. ความเพียรทาง

คติธรรม แต่ในที่นี้จะอธิบายความแห่งความเพียรในทางคติธรรม ความเพียรในทางคติธรรมแบ่งออกเป็น ๒ คือ ๑. เพียรละอกุศล ๒. เพียรเจริญกุศลให้เกิดขึ้นในสันดาน ก็กิจ ๒ ประการนี้ แม้เป็นการยากของพาลชน แต่ก็เป็นการง่ายสำหรับบัณฑิต สมจริงตามพระพุทธภาษิตว่า

สุกรำ สาธุนา สาธุ สาธุ ปาเปน ทุกฺกรำ
ปาปำ ปาเปน สุกรำ ปาปมริเยหิ ทุกฺกรำ

ความดีอันคนดีทำได้ง่าย ความดีอันคนชั่วทำได้ยาก ความชั่วอันคนชั่วทำได้ง่าย ความชั่วอันพระอริยะทั้งหลายทำได้ยาก ดังนี้

การทำกุศลก็เพื่อจะเหนี่ยวรั้งใจให้มาอยู่ในทางดี เป็นวิธีละชั่วโดยแท้จริง เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า บุคคลละล่วงกองทุกข์ได้ ก็เพราะความเพียรอันละกิเลสได้ ความเพียรย่อมเป็นคุณชาติอันใหญ่หลวงที่จะยังนรชนให้ถึงความเป็นผู้เจริญสุขด้วยฐานะอันยอดเยี่ยม เป็นตบะ เดชะ เผาผลาญกองกิเลสให้พินาศ จึงได้ชื่อว่า "ตโป" เพราะอรรถว่า เผากิเลสให้หมดสิ้น ดุจแสงทิพากรอันร้อนแรง ฉายแสงลงบนผิวน้ำ ขับละอองน้ำให้เหือดแห้งไปฉะนั้น

บุคคลผู้ไม่ประมาทในความเป็นอยู่ของตน ปรารภความเพียรมั่นคง กำจัดความประมาทและความเกียจคร้านที่มีอยู่ให้เสื่อมสูญ เร่งรีบทำประโยชน์ตนและบุคคลอื่นให้ไพบูลย์ บุคคลเช่นนี้ถึงแม้ว่ามีชีวิตน้อย ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าบุคคลผู้ไม่มีความเพียร แม้มีชีวิตอยู่ตั้งร้อยปี หากเป็นผู้มีอายุยืนนาน ก็ยิ่งเพิ่มประโยชน์ของตนและคนอื่นอย่างไพศาล ซึ่งสมควรจะเป็นแบบอย่างของอนุชนรุ่นหลัง

เพราะฉะนั้น พระคุณของพระพุทธเจ้าจึงมีมากมายหลายประการ ยากที่จะพรรณนาให้สิ้นสุดได้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นในโลก แล้วแสดง

ธรรมโปรดสรรพสัตว์ พระองค์ทรงมีพระเมตตากรุณาแก่สรรพสัตว์ มิได้จำกัดขอบเขต ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์และความสุขของประชุมชนเป็นอันมาก ทรงตั้งกลองคืออมตธรรม เพื่อปลุกบุคคลผู้หลับให้ตื่น แล้วทรงประทานน้ำคือธรรมให้ล้างหน้า แล้วลืมตาดูโลกตามความเป็นจริง ทรงชี้ทางแห่งความสุขให้ตามที่ได้อธิบายมาโดยย่นย่อนั้น สมด้วยคาถาพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า

สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท สุขา สทฺธมฺมเทสนา
สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานำ ตโป สุโข

การเสด็จอุบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นเหตุนำสุขมาให้
การแสดงธรรม เป็นเหตุนำสุขมาให้
ความสามัคคีของหมู่ เป็นเหตุนำสุขมาให้
ความเพียรของสามัคคีชน เป็นเหตุนำสุขมาให้ ดังนี้

มีอรรถาธิบายว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นยอดแห่งพุทธบุคคลทั้งหลาย เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ประชุมชนเป็นอันมาก แม้พระองค์ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่มีกิจอันจะพึงทรงบำเพ็ญเพื่อพระคุณสมบัติเบื้องบนอีก แต่เพราะเต็มไปด้วยพระมหากรุณา จึงมิได้ทรงเพิกเฉย เพื่อจะเสวยวิมุตติสุขเฉพาะพระองค์ ทรงพิจารณาสอดส่องเหล่าเวไนย์เมื่อได้ช้องอยู่ในข่ายแห่งพระญาณแล้ว มิได้ทรงเอือเฟื่อต่อความลำบากในทางกันดารหรือความคุร้ายของเขา หรือในการทรงแสดงธรรม มิอิดหนาระอาทรงดูดายไม่ได้ สมด้วยพุทธศาสนสุภาษิตว่า "มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณำ กรุณาสโห" อิดหนาระอาที่ทนไม่ได้ เพราะกรุณา เป็นลักษณะแห่งพระมหาบุรุษ ฯ พระองค์ได้

ทรงทำกิจอันเป็นประโยชน์แก่เหล่าสาวกครบทุกประการ ถึงเปล่งพระสุรสีหนาท ได้ว่า

ยํ สตฺถารา กรณียํ สาวกานํ หิเตสินา
อนุกมฺปเกน สพฺพนฺตํ โว กตํ.

กิจใดอันศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์ เอ็นดูแก่เหล่าสาวก พึงกระทำกิจนั้นเราได้ทำแล้วแก่เธอทั้งหลายทุกประการ

แม้เหล่าสาวกก็ได้ร่วมฉันทะกับพระศาสดา ช่วยนำสุคตศาสนาให้เจริญแพร่หลาย สำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก เหตุนั้นความยังเกิดขึ้นแห่งพุทธบุคคลทั้งหลาย จึงเป็นเหตุให้เกิดสุข

อนึ่งพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ ล้วนเป็นนิยานิกนำให้พ้นทุกข์ เป็นที่พำนักแห่งผู้ทรงธรรม เมื่อประพฤติดีแล้วนำให้เกิดความชื่นบาน ทำความสงบกำจัดความหลง ระงับร้อน เพราะเหตุนั้นแลพระธรรมเทศนา จึงเป็นเหตุแห่งความสุข

อนึ่งเมื่อบุคคลมาประพฤติตนเป็นธรรมจารี ก็จะมีอัธยาศัยเผื่อแผ่เหลียวแลถึงประโยชน์ของผู้อื่น มิได้เห็นแต่ประโยชน์เฉพาะตัว แล้วแลชักนำบุคคลอื่นให้เป็นเช่นนั้น ก็จักเป็นเหตุให้ประชุมชนพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ต่างฝ่ายก็จะประกอบประโยชน์ให้แก่กันตามหน้าที่ ทั้งนี้ย่อมเป็นเหตุให้เกิดสุข เหตุนั้นความพร้อมเพรียงแห่งหมู่ จึงเป็นให้เกิดสุข

ก็เมื่อบุคคลมามีความพร้อมเพรียงกันเช่นนั้นแล้ว กิจอันใดที่คน ๆ เดียวไม่สามารถ กิจอันนั้นจักสำเร็จได้เพราะความสามัคคี แม้ในสิ่งซึ่งไม่มีวิญญาณยังแลเห็นได้ ด้วยเส้นเดียวดึงขาดได้ง่าย เมื่อรวมกันหลายเส้นเข้า ก็ดึงไม่ค่อยขาด ต้องใช้มีดตัด ฉันใดประชุมชนก็เป็นฉันนั้น สามัคคียิ่งแผ่กว้างออกไปเพียง

ใด กิจที่บุคคลต้องประสงค์ ก็ยิ่งสำเร็จมากขึ้นเพียงนั้น ความสำเร็จแห่งกิจที่ต้องประสงค์ ย่อมเป็นเหตุแห่งความสุขแก่ประชุมชนทุกหมู่เหล่า เหตุนั้น ความเพียรของหมู่ชนที่พร้อมเพรียงกัน จึงเป็นเหตุแห่งความสุข

มิอรรถาธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนานี้ ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัยจงอภิบาลประชาชาวโลกทั้งหลาย โดยไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ ให้สำเร็จในกิจที่ชอบประกอบกรณียกิจอำนวยสุขประโยชน์แก่กันและกัน ปราศจากเวร ปราศจากภัย มีน้ำใจเมตตากรุณาต่อกัน และจงบริหารตนให้เป็นสุขทุกถ้วนหน้า

ขอความสุขสวัสดีจงมีแด่พรรพสัตว์ทั้งหลาย

ขอเจริญพร

พุทธานสาสนกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สพฺพปาปสฺส อกรณำ กุสลสฺสูปสมฺปทา

สจิตฺตปริโยทปนำ เอตำ พุทฺธาน สาสนนฺติ ฯ

อันการที่สาธุชนทั้งหลายเป็นผู้ใคร่ธรรมและสดับธรรมอยู่ ก็เพื่อศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ ในคติแนวทางแห่งความประพฤติปฏิบัติชอบตามทำนองคลองธรรม เพราะความประพฤติปฏิบัติเช่นนั้น ย่อมเป็นการบรรเทา หรือเป็นทางให้ห่างจากทุกข์ อันเป็นผลที่ตนปรารถนา ตามสามารถตามกำลังของตน ๆ ที่จะพึงปฏิบัติให้เป็นไปได้ เมื่อผู้ปฏิบัติ มีวิริยะ อุตสาหะ ยากยั่นพยายามมากขึ้น ความห่างจากทุกข์ก็จะทวีมากขึ้นตามไป และความใกล้ต่อความสุขก็จะมีมากเข้า เหตุนั้น ความประพฤติปฏิบัติชอบ จึงเป็นกิจที่บุคคลผู้หวังความสุขจะพึงบำเพ็ญให้เป็นไป เพราะความสุขอันเป็นผลที่ได้จากความประพฤติปฏิบัติตามธรรมในพระศาสนานั้น เป็นความสุขที่เย็นสนิท เป็นความสุขที่ไม่มีอามิสเป็นเครื่องล่อให้ติดอยู่ ผิดจากโลกิยสุขอันเป็นสุขอิงอยู่ในโลก ซึ่งมีอามิสเป็นเครื่องล่อ ชวนให้ติด ชวนให้ทะเยอทะยาน ชวนให้ริษยาเบียดเบียนบุคคลอื่น และชวนให้หลงตน เห็นตนเป็นสำคัญยิ่งกว่าผู้อื่น เมื่อบุคคลตกอยู่ในคติความเห็นเป็นอย่างโลกิยสุขนั้นแล้ว แม้ปรารถนาความสุขอยู่ ก็ยากที่จะเข้าถึงความสุขอันแท้จริงได้ เพราะโลกิยสุขนั้นเป็นสุขชั่วขณะหนึ่ง และเป็นสุขที่เจือปนไปด้วยทุกข์ เป็นสุขที่แวดล้อมอยู่ด้วย

ความทุกข์ เมื่อสุขคือความยินดี หรือความรู้สึกพอใจชอบใจในวัตถุนั้น ๆ หรือในบุคคลนั้น ๆ เสื่อมคลายหรือลดน้อยเบาบางไป ความทุกข์ก็จะปรากฏมากขึ้นและเด่นชัดขึ้นตามลำดับ และกลายเป็นทุกข์ไปในที่สุด จึงหาใช่ความสุขไม่ สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสสอนเวไนยนิกร ให้เข้าถึงสุขด้วยความประพฤติปฏิบัติชอบตามธรรม เพื่อจะให้ถึงความสุขที่เป็นสุขอย่างแท้จริง เป็นสุขอันเย็นสนิท และเป็นสุขอันไม่เจือปนด้วยอามิส คือไม่มีเหยื่อเป็นเครื่องล่อให้ติดอยู่ นี้เป็นผลมุ่งหมายแห่งความปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา ฯ

แนวทางคำสอนแห่งศาสนาทั้งหลายทั่ว ๆ ไป จุดมุ่งหมายที่สำคัญก็เป็นอย่างเดียวกัน คือมุ่งสอนบุคคลให้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ โดยสอนให้ละความชั่วแล้วประพฤติความดีคือกุศล เพื่อผลคือให้เข้าถึงความสุขหลุดพ้นจากความทุกข์ ดุจเดียวกันทุกศาสนา แต่หากความเข้าใจ ความนึกคิด และความเห็นด้วยปัญญาของศาสดาเจ้าลัทธินั้น ๆ เป็นไปแตกต่างกัน ศาสดาเจ้าลัทธิบางคน แม้ตนเองผู้สอนก็ยังไม่เข้าถึงความสุข เพราะมีเครื่องกำบังไม่ให้พิจารณาเห็นในส่วนนั้น ๆ ตามความเป็นจริง แต่เห็นไปตามความนึกคิดของตนเองว่าเป็นผลดีที่จะพึงได้เท่านั้น จึงไม่ถึงผลแห่งความสุขอันแท้จริงได้สมประสงค์ ความที่สอนบุคคลให้ละความชั่วและให้บำเพ็ญความดี เพื่อให้ถึงความสุข แห่งลัทธิศาสนาทั้งหลาย จึงเป็นความสุขชั่วครั้งชั่วคราว และเป็นความสุขที่มุ่งหวังใน สวรรค์ วิมาน เสียเป็นส่วนมาก แต่คติคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงสั่งสอนให้หยั่งถึงจิต ซึ่งเป็นมูลเหตุแห่งการทำความชั่ว และเป็นมูลเหตุแห่งการสร้างความดี เมื่อจิตยังเศร้าหมองขุ่นมัวด้วยประการต่าง ๆ แล้ว แม้จะตั้งใจละความชั่ว และตั้งใจจะบำเพ็ญความดี แต่ถ้าไม่สามารถทำจิตใจให้พ้นจากข่วงหรือวงล้อมแห่งความเศร้าหมองคือกิเลสอันครอบงำอยู่แล้ว ความชั่วที่จะละ และความดีที่จะบำเพ็ญ ย่อมไม่เป็นผลที่จะพึงกระทำได้ เพราะไม่ได้สร้างเหตุ ไม่ได้ปรับปรุงเหตุ คือจิตใจให้เป็นไปในแนวทางที่ดี ฉะนั้นพระพุทธานุสาสนีที่สมเด็จ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนไว้ จึงไม่เป็นเพียงแต่สอนให้ละความชั่วและบำเพ็ญความดีเท่านั้น พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้เข้าถึงจิตใจ คือให้ทำจิตใจให้ผ่องใสจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น อันเป็นเรื่องที่จะละความชั่วได้แท้จริง เป็นเรื่องที่จะบำเพ็ญความดีได้แท้จริง และเป็นเหตุให้ได้ผลคือความสุขอันแท้จริง ฯ คำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสนี้ เป็นคำสอนที่ไม่มีในลัทธิศาสนาอื่น ๆ มีแต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น อันเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ดีวิเศษกว่าลัทธิศาสนาทั้งหลาย ฉะนั้น คำสอนที่ให้ละบาป ไม่กระทำบาปคือความชั่ว ให้บำเพ็ญกุศลคือความดี และให้ทำจิตใจให้ผ่องใส จึงเป็นคติเป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงโอวาทสั่งสอนธรรมมีประการเป็นอเนก แต่เมื่อจัดย่นย่อเข้ากล่าวเฉพาะประการที่สำคัญแล้ว ก็ประมวลลงในพระพุทธโอวาท ๓ ประการ อันเป็นหลักเป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ประทานพระพุทธานุสาสน์ไว้ ดังพระพุทธภาษิตที่ได้ยกมาเป็นอุทเทศว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺสูปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

ความไม่ทำบาปคือความชั่วด้วยประการทั้งปวง ๑ ความยังกุศลคือความดีให้ถึงพร้อม ๑ ความทำจิตของตนให้ผ่องใสหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ๑ นี้เป็นคำสอนแห่งพุทธบุคคลทั้งหลาย ดังนี้ ฯ

ความแห่งพระพุทธภาษิตนี้ ในข้อต้น ทรงแสดงว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ ความไม่ทำบาปคือความชั่วด้วยประการทั้งปวง ฯ บุคคลเราเกิดมาย่อมมีความชั่วแวดล้อมอยู่ และความชั่วนั้นเป็นเครื่องทำให้เกิดความทะเยอทะยานปรารถนาในสิ่งนั้น ๆ ธรรมดาจิตสันดานของบุคคลนับแต่อ้อนแต่ออกยังไม่รู้เดียงสา ย่อมมีปรารถนาทะเยอทะยานที่จะได้ และมีปรารถนาที่จะตัดรอนและกีดกันบุคคลอื่น

ไม่ให้โอกาสแก่บุคคลอื่นได้ทัดเทียมตน ดังจะเห็นได้ในเด็กที่ยังไม่รู้เดียงสา มารดาบิดาให้อะไร ๆ ย่อมปรารถนาที่จะได้ให้มากกว่าคนอื่น และอิสสาริษยาแม้แต่ญาติพี่น้องของตนเอง ไม่ปรารถนาที่จะให้พี่น้องได้ทัดเทียมตน ในส่วนตนนั้นปรารถนาจะได้ให้มากและให้ได้ดีกว่าพี่น้องนั้น ๆ ทั้งนี้เพราะจิตสันดานของบุคคลย่อมเป็นไปเช่นนั้น ซึ่งเล็งเห็นว่าตนนั่นแหละเป็นประการสำคัญกว่าบุคคลทั้งหลาย ยิ่งเจริญวัยใหญ่กล้าขึ้น ถ้าไม่มีสติสัมปชัญญะความระลึกรู้ในเรื่องความผิดชอบชั่วดีด้วยแล้ว ก็จะไปกันใหญ่ เพราะเป็นเรื่องที่อยู่ในวงล้อมของความชั่ว และเป็นเหตุให้กระทำความชั่วด้วยประการทั้งปวง ฯ

ความชั่วนั้น คือ ความเบียดเบียนผู้อื่นด้วยกาย ทำความเดือดร้อนให้แก่บุคคลอื่น เช่นใช้กายประหัตประหารบุคคลอื่น นำวัตถุของบุคคลอื่นไปเป็นของตน หรือแย่งชิงความรักของบุคคลอื่น ด้วยการเบียดเบียนในทางประเวณีเชื้อสายให้เสื่อมเสียในวงศ์สกุลของเขา อันเป็นเรื่องที่ทำให้เกิดความเดือดร้อนทุกข์โทมนัสแก่บุคคลทั้งหลาย ฯ ในทางวาจา ทำความเบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยคำพูด เช่น พูดเท็จตัดประโยชน์ของบุคคลอื่น ความเท็จบุคคลทั้งหลายโดยมากแม้แต่บุคคลผู้พูดเอง ก็ไม่ปรารถนาที่จะได้ฟังหรือรับรู้ ปรารถนาที่จะได้ฟังแต่ความจริง หรือพูดความจริงต่อกันและกัน การกล่าวเท็จย่อมไม่ตรงต่อความจริงใจของตนที่ตนปรารถนาอยู่ แต่ที่กล่าวเท็จก็เพราะปรารถนาจะทำบุคคลอื่นให้เสียผล อย่างน้อยก็ไม่ให้ได้เรื่องได้ราวตามความเป็นจริง หรือพูดถ้อยคำยิดเยื้อนให้ผิดไปจากความเป็นจริง เช่นพูดยุยงส่งเสริมบุคคลให้แตกร้าวแตกสามัคคีกัน เพื่อตนจะได้ดีกว่าเขา หรือเพื่อตัดกำลังของเขา ซึ่งตนจะได้เข้าไปสนิทสนมกับบุคคลอีกฝ่ายหนึ่ง เพื่อได้อาศัยเขาให้สำเร็จประโยชน์ของตน หรือกล่าวคำหยาบกดบุคคลอื่นให้เป็นคนเลว เช่นกล่าวคำหยายหรือคำด่าประทุษร้ายต่อบุคคลอื่นด้วยประการต่าง ๆ เพื่อให้สาสมกับความนึกคิดของตน ซึ่งตนเห็นว่ากล่าวคำอย่างนั้น ย่อมยังบุคคลอื่นให้เดือดร้อน หรือกล่าวคำที่ไร้สาระประโยชน์ เช่นกล่าวอะไร ๆ ที่

ไม่ได้ประโยชน์แก่ผู้ฟัง และทำให้ผู้ฟังเสียเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ หรือกล่าวไปโดยไม่รู้ว่าทำให้เสียประโยชน์ของบุคคลอื่นด้วยประการนั้น ๆ เข้าหลักที่ว่ามีปากก็พูดไป การกล่าววาจาด้วยลักษณาการดังแสดงมานี้ ย่อมทำให้เกิดความทุกข์ร้อนโทมนัสแก่บุคคลทั้งหลาย ฯ ฉะนั้นความเยียดเยียนบุคคลอื่น ด้วยกาย ด้วยวาจานี้จึงเป็นความชั่ว เพราะเป็นเรื่องเยียดเยียดบุคคลทั้งหลาย ทำให้เสียประโยชน์อันจะพึงได้พึงถึงด้วยประการต่าง ๆ ฯ

เรื่องเหล่านี้ คือ การใช้กายประหัตประหารบุคคลอื่นเป็นต้นก็ดี การใช้วาจากล่าวคำเท็จเป็นต้นก็ดี มาจากใจอันเป็นเรื่องของมโนทุจริต เพราะมโนทุจริตนั้น เป็นมูลฐานเป็นมูลเหตุก่อให้เกิดกายทุจริตและวจีทุจริต คือเมื่อมีใจโลภ ใจโกรธ และใจหลงแล้วย่อมทำทุจริตได้นานาประการ ฯ มโนทุจริตความประพฤติผิดทางใจนั้น จักพิจารณาเห็นได้หรือบรรเทาให้เบาบางได้ ต้องอาศัยการทำจิตใจให้ผ่องใส คือ ให้ปราศจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ความห้ามไม่ให้ทำบาปด้วยประการทั้งปวง คือเพื่อให้ห่างจากความชั่ว ให้ไกลจากความชั่ว แต่ที่จะไม่ให้ทำความชั่วได้ต่อไปนั้น ต้องอาศัยมูลเหตุอันเป็นเครื่องก่อให้เกิดขึ้นที่ใจ ถ้าใจรู้สำนึกผิดชอบ ชั่วดี บาป บุญ คุณโทษ สำรวมระวังไม่ให้กายและวาจาล่วงละเมิดไปในทางที่ผิดได้เสมอแล้ว ความผิดหรือความชั่วย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้นจึงต้องอาศัยการทำจิตใจของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้าหมองใจเป็นประการสำคัญ เรื่องมโนทุจริตหรือเรื่องปรายความชั่ว อันเป็นมูลฐานให้เกิดกายทุจริตและวจีทุจริตนั้น เป็นเรื่องของพระพุทธโอวาท ในข้อที่ ๓ คือความทำจิตใจให้ผ่องใสหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น อันจะปรายกิเลสเหล่านั้น หรือจะตัดมูลฐานอันก่อให้เกิดทุจริตนานาประการนั้นได้ในที่สุด ฯ

ในข้อที่ ๒ ทรงแสดงว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา ความยังกุศลให้ถึงพร้อม ฯ ความยังกุศลให้ถึงพร้อมนั้น คือความยำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ด้วยจิตใจที่หวังดีของตน ไม่ใช่แต่เพียงจะประกอบกุศลโดยส่วนเดียว ต้องตัดความชั่วที่เป็นฝ่ายอกุศลอัน

เป็นมูลฐานก่อให้เกิดอกุศลนั้นด้วย จึงจะเป็นกุศลได้โดยแท้จริง ถ้าเพียงแต่จะมุ่งกุศลอย่างเผิน ๆ โดยไม่นึกให้รอบคอบแล้ว บางทีกุศลที่ตนทำนั้นเอง เป็นมูลเหตุแห่งความชั่วอันทำลายกุศลให้เสียไป จะพึงเห็นได้ในบุคคลบางคน หรือบุคคลบางหมู่ที่มุ่งจะบำเพ็ญกุศล แต่หานึกถึงอกุศลประการอื่นไม่ เช่น งานบวชนาคหรือทำขวัญนาคให้แก่บุตรของตน หรือแก่บุคคลที่ตนอุปการะให้บวช และในงานถวายผ้ากฐินอันมีกุศลอันยิ่งใหญ่ แต่ประกอบอกุศลไปด้วยในตัว คือ ฆ่าสัตว์เพื่อจะทำบุญ เพื่อจะเลี้ยงพระ เพื่อจะเลี้ยงดูและยิ่งไปกว่านั้น ประกอบการเลี้ยงน้ำเมา มีสุราเมรัย เป็นต้น อันเป็นมูลฐานให้เสียสติสัมปชัญญะ เป็นต้น ก็ดูเหมือนจะให้เป็นการเกิดความรื่นเริงบรรเทิงจิต แต่แล้วก็วิปริตแปรผันกลับกลายเป็นชะนวนชวนให้เกิดทะเลาะวิวาท หรือทำให้เกิดความขาดหมางใจกันขึ้น ความมุ่งหมายที่จะประกอบการกุศลเพื่อบุญ คือความเบาใจและความสุขใจ แต่กลับกลายเป็นอย่างอื่น บางทีไปสิ้นสุดกันที่โรงพัก หรือที่คุกตะรางก็มีตัวอย่างเช่นนี้จะได้ยินและได้ฟังอยู่เสมอ การกระทำหรือประกอบการกุศลอย่างนี้เป็นเรื่องที่เอากุศลมายังหน้าว่ากระทำกุศล ชื่อว่าเป็นกุศลอย่างต้นอย่างเขิน หรือไม่ใช่กุศลเลยก็ว่าได้ และแม้ที่ลึกซึ้งไปกว่านี้ เช่น บำเพ็ญกุศลด้วยอัตตาธิปไตย คือปรารภตนเป็นใหญ่ ด้วยมุ่งหมายผลที่จะได้รับความสรรเสริญว่า เป็นผู้ใจบุญใจกุศล ทำกุศลให้ปรากฏแก่บุคคลทั้งหลายไว้ ถึงแม้ตนเองจะไม่สามารถทำด้วยตนให้ตลอดไปได้ ก็ขวนขวายเที่ยวเรี่ยไรบุคคลอื่นให้เขาช่วย ถ้าเขาไม่ช่วยทำหรือบริจาคร่วมด้วย ก็ว่าหรือกล่าวตำหนิติเตียนด้วยประการต่าง ๆ จนเป็นเหตุก่อความรำคาญแก่บุคคลทั้งหลายทั่วไป อนึ่ง บำเพ็ญกุศลด้วยโลกาธิปไตย คือปรารภโลกเป็นใหญ่ด้วยมุ่งหมายผล เพื่อได้รับความสรรเสริญจากชาวโลก กลัวชาวโลกเขาจะนินทาว่าเป็นคนบาป ไม่ทำบุญกุศลอันใด หรือโลกเขาทำอย่างไรก็ทำไป ทั้ง ๆ ที่ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร เห็นเขาทำก็ทำไป หรือเกรงจะขัดต่อกระแสคือความนิยมของโลก ซึ่งหาได้เข้าถึงบุญกุศลอย่างแท้จริงไม่ เป็นกุศลเพียงแต่เปลือกแต่กระพี้ เพียงแต่ปรารภตนกลัวคนอื่นเขาจะว่า หรือปรารภโลก

เห็นเขาทำก็ทำไป หาได้ขำเพ็ญกุศลด้วยปรารภธรรมเป็นใหญ่ไม่ คือไม่ขำเพ็ญกุศลด้วยธรรมาธิปไตย มิธรรมะเป็นใหญ่เป็นประมาณ ธรรมาธิปไตยขำเพ็ญกุศลด้วยปรารภธรรมเป็นใหญ่นั้น มุ่งหมายผลคือความชอบธรรมเป็นใหญ่ เป็นประการสำคัญ และให้เห็นผลว่ากุศลนั้นมีมูลเหตุมาจากการทำจิตไม่ให้เศร้าหมอง คือ ทำจิตให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโลภ ปราศจากโกรธ ปราศจากหลง เป็นประการสำคัญ โดยไม่ปรารภถึงตนเป็นใหญ่ ไม่ปรารภถึงโลกเป็นใหญ่ แต่ปรารภธรรมคือความเป็นจริงเป็นใหญ่ เช่นนี้ชื่อว่าเป็นการขำเพ็ญกุศลอันถูกต้องและเป็นกุศลอย่างแท้จริง ฯ

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า กุศล แปลว่า ฉลาด คือต้องฉลาดรู้เหตุแห่งความเสื่อม รู้เหตุแห่งความเจริญ และฉลาดรู้ที่จะปฏิบัติตนให้หลีกพ้นจากเหตุแห่งความเสื่อม เข้าหาเหตุแห่งความเจริญโดยส่วนเดียว ฯ อนึ่ง อาจารย์ในปางก่อนท่านวิจารณ์ศัพท์ว่า กุศล แปลว่า ตัดหญ้าคา คืออุปมาว่า อกุศลทั้งหลายนั้นระคายประดุจหญ้าคา ที่บุคคลจับไม่ดีย่อมบาดมือ บุคคลผู้จะทำกุศลนั้นจึงต้องตัดหญ้าคาคือความระคายเคือง อันเป็นมูลเหตุก่อให้เกิดความชั่วร้ายทั้งปวงเสีย จึงจะเป็นกุศลอันแท้จริงได้ เพราะฉะนั้น กุสลสฺสูปสมฺปทา ที่ว่ายังกุศลให้ถึงพร้อมนั้น จึงประกอบพร้อมด้วยกายวาจาและจิตเป็นประการสำคัญ ฯ

กายนั้น คือ ความที่เว้นจากการเบียดเบียนชีวิตและความสุขของผู้อื่น เว้นจากการเบียดเบียนทรัพย์สมบัติของผู้อื่น เว้นจากการเบียดเบียนความรักของผู้อื่น แต่ความที่จะนึกแต่เพียงว่า เว้นไม่ทำ ๆ เท่านั้น ดูเหมือนว่าจะไม่ต้องมีธรรมอะไรมาเป็นเครื่องคุ้มครองจิต แต่เมื่อพินิจด้วยปัญญาจะพึงเห็นว่า ต้องมีกัลยาณธรรม – ธรรมอันดีงาม เป็นเครื่องคุ้มครองประกอบกัน บุคคลผู้จะเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่นนั้น ต้องให้เข้าถึงใจคือให้มีเมตตากรุณา เห็นสุขทุกข์ของบุคคลอื่นเสมอกับตน ไม่ใช่เพียงแต่จะนึกว่าเป็นยาป ไม่ใช่เพียงแต่จะคิดว่าศีลขาด แต่ต้องนึกต้องคิดว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน มีเจตนามีความประสงค์ ที่ปรารถนาสุข และไม่ปรารถนาทุกข์ด้วยกันทุกถ้วนหน้า การ

เบียดเบียนกันด้วยประการใด ๆ ทางกายก็ดี ทางวาจาก็ดี เป็นการขาดเมตตากรุณาต่อกันและกัน เพราะฉะนั้น การเว้นจากการเบียดเบียนชีวิตและความสุขจึงต้องทำให้เข้าถึงใจ คือให้ใจประกอบด้วยเมตตากรุณาเป็นประมาณ. การเว้นจากเบียดเบียนทรัพย์สมบัติของผู้อื่น ก็ให้เข้าถึงใจ คือให้รู้สึกว่าคนทั้งหลายย่อมรักทรัพย์สมบัติของตนเหมือนกับตนเอง และทรัพย์สมบัติเป็นของที่บุคคลทุกคนจะต้องมีไว้ จำเป็นจะต้องปรารถนาหรือแสวงหาเพื่อมีไว้ แต่การแสวงหานั้น ไม่ใช่ว่าเมื่อปรารถนาแล้ว ก็แสวงหาในทุกทางเท่าที่จะได้ จะเป็นการเบียดเบียนบุคคลอื่นหรือไม่ – ไม่เข้าใจ แสวงหาให้ได้แล้วเป็นเอาทุกทาง อย่างนี้ไม่ชอบไม่ควร แก่บุคคลผู้เว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่นจะแสวงหา เพราะทางแสวงหาที่ชอบในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสสอนไว้มีอยู่ คือ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือ เลี้ยงชีวิตเว้นจากการเบียดเบียนบุคคลอื่น ในทางการค้าขาย ให้พ้นจากมิจฉาวณิชชา คือ ไม่ให้เป็นการค้าขายที่เบียดเบียนชีวิตและความสุขของผู้อื่น เช่น การค้าขายสัตว์เป็นหรือค้าขายสัตราวุธเป็นตัวอย่าง และไม่เป็นการค้าขายที่ผิดศีลผิดธรรม ไม่ให้เป็นการค้าขายที่ผิดกฎหมายบ้านเมือง ให้เป็นการค้าขายที่ประกอบด้วยศีลธรรม มีสุจริตธรรมเป็นที่ตั้ง และประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะ เพื่อเพิ่มพูนความเป็นอยู่ของตนให้เจริญยิ่งขึ้นภายในกรอบหรือวงล้อมของกฎหมายและศีลธรรมเป็นต้น. การเว้นจากการเบียดเบียนความรักของบุคคลอื่นก็พึงให้เข้าถึงใจเช่นเดียวกัน คือ ให้นึกว่าบุตรธิดาของเรา สามีหรือภรรยาของเรา วงศ์สกุลของเรา เรารักเราหวงแหนอย่างไร บุตรธิดา สามีหรือภรรยาและวงศ์สกุลของบุคคลอื่น เขาก็รักและหวงแหนอย่างนั้น ไม่ประสงค์ให้ผู้อื่นมาทำลายหรือเบียดเบียนให้เกิดความระส่ำระสาย เสื่อมเสีย อับอายขายหน้าวงศ์สกุล เมื่อบุคคลทั้งหลายมีการกระทำและทำให้เข้าถึงใจดังกล่าวมานี้ ทั้งเขา ทั้งเรา และทั้งบุคคลอื่นทั้งหลายทั่วไป ก็จะเห็นและมีความเป็นไปสม่ำเสมอกัน เมื่อเห็นและเป็นไปสม่ำเสมอกันแล้ว การเบียดเบียนกันและกันให้เกิดเป็นความทุกข์ ย่อมไม่สามารถจะยังเกิดหรือมีขึ้นได้ ย่อมพากันอยู่เป็นเป็นสุข เพราะทุกคนย่อมอยู่

ในวงแห่งความสุขนั้นด้วย เพราะฉะนั้นการบำเพ็ญกุศลจึงต้องบำเพ็ญให้เข้าถึงใจ คือ ให้ใจประกอบมั่นด้วยกัลยาณธรรม มีสุจริตธรรมเป็นที่ตั้ง ฯ

วาจานั้น คือความที่เว้นจากการเบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยวาจา และการเว้นจากการเบียดเบียนนั้น ต้องให้เข้าถึงใจ คือให้ใจประกอบมั่นด้วยกัลยาณธรรมเช่นเดียวกัน ความเว้นจากการพูดเท็จ พึงพิจารณาถึงโทษของการพูดเท็จว่าเป็นอย่างไร บุคคลทั้งหลายย่อมปรารถนาความสัตย์ความจริงอันเป็นที่ไว้วางใจเชื่อถือ และแม้แต่บุคคลผู้พูดเท็จเองก็มีความปรารถนาเช่นเดียวกับบุคคลทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนั้นการพูดเท็จจึงเป็นความชั่วความไม่ดี เมื่อพูดไปแล้วเป็นทางให้เกิดความเสียหายทั้งแก่ตนและแก่บุคคลอื่น พึงให้เข้าถึงใจด้วยความนึกและความคิดที่พิจารณาเห็นโทษดังนี้เป็นต้น ความเว้นจากการพูดส่อเสียดบุคคลอื่น พึงพิจารณาเห็นโทษแห่งความแตกร้าว และเห็นคุณแห่งความพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แม้แต่ในครอบครัวของตนเอง หากเกิดความแตกร้าวกันขึ้นย่อมจะหาความสุขมิได้ ต่อพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ย่อมจะแวดล้อมอยู่ด้วยความสุข ฉันใด แม้ในครอบครัวของบุคคลอื่น หรือในชุมนุมของบุคคลอื่น ก็เป็นฉันนั้น พึงให้เข้าถึงใจด้วยความนึกคิดและพิจารณาเห็นโทษดังนี้เป็นต้น ความเว้นจากการพูดวาจาเสียดแทงให้เกิดความเคียดแค้นแก่บุคคลอื่นด้วยคำหยาย ก็พึงนึกถึงตนเองเป็นประมาณ คือถ้าตนได้รับความกระทบกระทั่งเสียดแทงอย่างนั้น จะเกิดความรู้สึกเป็นอย่างไร ทั้ง ๆ ที่เป็นคนใจเย็นหรืออดทนได้ แต่ถ้าได้ถูกย่อย ๆ เข้าจะเป็นอย่างไร ให้รู้สึกเดือดร้อนกระวนกระวายมิใช่หรือ ฉันใด แม้บุคคลทั้งหลายอื่นก็เป็นฉันนั้น และความเว้นจากการพูดวาจาที่ไร้สาระก็เช่นเดียวกัน คือกาลเวลาย่อมต้องเสียไป เพราะวาจาที่ไร้สาระหาประโยชน์มิได้นั้น ย่อมทำลายเวลาของเราให้เสียไปโดยเปล่าประโยชน์ และทำให้เกิดความรำคาญเพราะฟังวาจาที่ไร้สาระนั้น ฉันใดแม้บุคคลอื่นก็เป็นฉันนั้น คือทำเวลาของเขาให้เสียไปโดยเปล่าปราศจากประโยชน์ที่จะพึงได้พึงถึง แต่ถ้าวาจานั้นเป็นไปเพื่อสาระ

เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ แม้จะทำเวลาให้ล่วงไป ตนเองก็ไม่เดือดร้อนใจ เพราะอำนวยประโยชน์ ก่อให้เกิดประโยชน์ ฉันใด บุคคลอื่นก็ไม่เดือดร้อนใจฉันนั้น ด้วยความนึกคิดและกระทำให้เกิดเป็นคุณสมบัติเช่นนี้ วจีสุจริตต้องประกอบด้วยกัลยาณธรรมเป็นเครื่องคุ้มครอง คือสัจจวาจาสำหรับมุสาวาท สามัคคีกถาสำหรับปิสุณาวาจา สัณหวาจาวาจาละเอียดอ่อนสำหรับผรุสวาจา และอัตถสัญหิตาวาจาวาจาประกอบด้วยประโยชน์สำหรับสัมผัปปลาปะ เป็นกัลยาณธรรมเป็นคู่ปรับกันและกันด้วยประการฉะนี้ ฯ

ในข้อที่ ๓ ทรงแสดงว่า **สจิตฺตปริโยทปนํ** ความทำจิตของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ฯ กัลยาณธรรม อันประกอบทางกายก็ดี ทางวาจาก็ดี ย่อมจะต้องเข้าถึงจิต และจิตย่อมผ่องใสปราศจากเครื่องเศร้าหมองใจมีโลภ โกรธ หลงเป็นต้น ด้วยการประพฤติทางกาย ทางวาจาไม่ให้มัวหมอง ฉะนั้นมโนสุจริต–ความประพฤติดีทางใจจึงรวมเข้าในพระพุทธโอวาทข้อที่ ๓ นี้ กัลยาณธรรมสำหรับมโนสุจริตนั้น คือความไม่โลภ ได้แก่ความสันโดษ รู้จักพอตามสถานะของตนตามมีตามได้ หรือตามสมควรแก่กำลังที่จะพึงแสวงหาได้ ไม่โลภไม่ทะเยอทะยานจนเกินสมควรไป เป็นเครื่องหักห้ามอภิชฌาความโลภอยากได้ของเขา **เมตตา** ความรักปรารถนาจะให้เป็นสุข **กรุณา** ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์ **มุทิตา** ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี เมื่อไม่สามารถจะใช้พรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ก็พึงใช้ **อุเบกขา** ความวางเฉย เป็นเครื่องหักห้ามพยาบาทปองร้ายบุคคลอื่น. **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบตามทำนองคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นคู่ปรับกับมิจฉาทิฏฐิ–ความเห็นผิด กัลยาณธรรมเหล่านี้ย่อมรวมลงในพระพุทธโอวาทข้อที่ ๓ นั่นเอง เพราะฉะนั้น พระพุทธโอวาทข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ คือไม่ทำบาปคือความชั่วด้วยประการทั้งปวง และให้บำเพ็ญกุศลคือความดีให้ถึงพร้อม ต้องอาศัยพระพุทธโอวาทข้อที่ ๓ เป็นมูลฐานที่สำคัญ คือต้องทำจิตใจให้ผ่องใสจากเครื่องเศร้าหมองใจมีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ฯ

ศาสนาทั้งหลายสั่งสอนเพียงแต่ให้ละชั่ว และยำเพ็ญความดี แต่ไม่สอนให้เข้าถึงใจ ย่อมเป็นทางให้ถึงความสุขอันแท้จริงไม่ได้ ย่อมไม่ลุถึงประโยชน์ที่มุ่งหมายคือความสงบแห่งจิต เพราะจิตใจย่อมมากไปด้วยอารมณ์ ถ้าเป็นอารมณ์อันดีงามซึ่งเป็นที่ปรารถนาย่อมชวนให้โลภให้ทะเยอทะยานอยากได้ ให้ปรารถนายิ่ง ๆ ขึ้นไป ถ้าเป็นอารมณ์อันร้ายไม่ดีงาม ซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนา ย่อมโกรธแค้น ย่อมพยาบาท และย่อมผูกอาฆาตมาดร้าย เห็นบุคคลอื่นได้ดีริษยาคิดตัดรอน เห็นบุคคลอื่นเดือดร้อนคิดกระหน่ำซ้ำเติม อนึ่งธรรมดาบุคคลย่อมเห็นตนเป็นสำคัญ ไม่ปรารถนาให้บุคคลอื่นได้ดีกว่าตน และไม่ปรารถนาเห็นบุคคลซึ่งตนเห็นว่าต่ำกว่ามาเสมอตน หลงตนเห็นตนเป็นสำคัญกว่าบุคคลทั้งหลาย ทำผิดทำพลาดเพราะถือตนเป็นประมาณ เมื่อจิตใจยังแวดล้อมด้วยอารมณ์ คือความโลภ ความโกรธ ความหลง เช่นนี้ ย่อมไม่ผ่องใส ย่อมเป็นจิตใจที่เศร้าหมอง เป็นทางให้ทำทุจริตได้นานาประการ ฯ ถ้าชำระจิตให้บริสุทธิ์สะอาด พยายามชำระล้างให้หมดมลทิน ด้วยให้ห่างจากโลภ คือโดยพิจารณาให้เห็นว่า โลภเกิดขึ้นย่อมทำให้ทะเยอทะยานอยากได้ไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งไม่ใช่เรื่องของความสุข เพราะมีทุกข์ในเรื่องต้องทะเยอทะยานแล้วไม่สมหวังเป็นประการสำคัญ ฯ ให้ห่างจากความโกรธ โดยพิจารณาให้เห็นว่า บุคคลทั้งหลายรวมทั้งตนเองด้วย ย่อมปรารถนาความสุข และเกลียดชังความทุกข์ด้วยกันทุกถ้วนหน้า ควรจะมีเมตตาต่อกันเป็นสำคัญ และในเรื่องที่กลัวคนนั้นจะคิดกลัวคนโน้นจะเสมอ อันเป็นเรื่องแห่งริษยานั้น ย่อมทำความทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้มีความริษยา เพราะไม่สามารถจะบรรดาลให้เป็นไปตามความนึกคิดของตนได้ และเพราะเมื่อจิตใจเศร้าหมองแล้วย่อมเป็นทางให้กระทำผิดและพูดผิด อันเป็นเหตุให้เบียดเบียนตนและบุคคลอื่นให้เดือดร้อน ฯ ให้ห่างจากหลงโดยพิจารณาให้เห็นว่า การเข้ากับตนเป็นประมาณ นึกว่าตนนั้นแหละเป็นสำคัญ อะไร ๆ ก็ตนแล้ว ย่อมหาคนคอยหาเป็นเพื่อนที่ดียากและเป็นเหตุให้ทำทุจริตได้ เพราะความเห็นผิดหรือถือความคิดเห็น

ของตนเป็นใหญ่ ความจริง สภาวะธรรมทั้งหลาย ย่อมมีความเป็นไปสม่ำเสมอกัน และทุกคนล้วนมีความปรารถนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือปรารถนา และเกลียดชังความทุกข์ด้วยกันทุกถ้วนหน้า เรื่องการที่จะเห็นตนหรือถือตนเป็นสำคัญนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฯ เมื่อชำระจิตใจด้วยการพิจารณาเห็นโดยสรรพสาธารณ์ดังนี้แล้ว ย่อมจะทำใจให้ผ่องใสปราศจากเครื่องเศร้าหมองใจมีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ฯ

อนึ่ง การบำเพ็ญกุศล ที่เรียกว่า บุญญกิริยาวัตถุ ๓ ประการ คือทาน ศีล ภาวนา นั้น ท่านสอนให้พิจารณาให้รอบคอบ คือไม่ใช่ว่าเพียงแต่ว่าบำเพ็ญทานด้วยการบริจาควัตถุให้หมดสิ้นไปเท่านั้น ต้องบำเพ็ญให้เป็นศีล คือให้เป็นปกติแห่งจิตใจของตน และต้องบำเพ็ญให้เป็นภาวนา คือทำให้เข้าถึงใจ พยายามที่จะละโลภ ที่จะละตระหนี่ และสามารถที่จะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลอื่นได้ การรักษาศีล ก็ให้รู้จักว่า ปกตินั้นอย่างไร ความปรกติคือไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อน ทำกายทำวาจาและทำใจของตนให้เป็นปกติอยู่ โดยไม่ให้ไปเบียดเบียนบุคคลทั้งหลาย และรักษาให้เป็นภาวนาด้วย คือให้มีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ด้วยการให้อภัยแก่บุคคลอื่น เป็นคนมีจิตใจเย็น ไม่คิดร้ายหรือไม่ประทุษร้ายบุคคลอื่น ที่เรียกว่าอภัยทาน และอภัยทานนี้ ชื่อว่าศีลเป็นทานด้วย และศีลนั้นชื่อว่าเป็นภาวนา เพราะอบรมจิตใจ โดยไม่เพียงแต่ว่า เว้นไม่เบียดเบียนชีวิต ไม่เบียดเบียนทรัพย์สมบัติ และไม่เบียดเบียนความรักของบุคคลอื่นเท่านั้น แต่ไม่มีเมตตากรุณาอบรมจิตใจให้เป็นทางศีลและภาวนานั้นเองที่เป็นแก่นของบุญญกิริยาวัตถุทั้งหลาย คืออบรมจิตใจให้สัมเนื่องถึงกันทั้งทาน ศีล ภาวนา ได้อบรมให้มีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นทาน อบรมให้มีอัธยาศัยไม่เบียดเบียนบุคคลอื่น ให้มีเมตตากรุณา และรักษาปรกติของตนให้คงอยู่ และไม่ทำลายปรกติของคนอื่น เป็นศีล และทานศีลนั้นเองเมื่ออบรมให้เข้าจิตใจอย่างอย่างแท้จริง เป็นภาวนาอยู่ในตัว การอบรมจิตให้บริสุทธิ์ด้วยทาน ศีลและภาวนา

นั่นแหละ เป็น **สจิตฺตปริโยทปนํ** ความทำจิตของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ฯ

พระพุทธโอวาททั้งสิ้น แม้เป็นเอนกประการ เมื่อประมวลความกล่าวแล้ว โดยจะมีวิจารณด้วยประการไร ๆ ก็ดี ย่อมประมวลลงในพระพุทธโอวาททั้ง ๓ ประการนี้ คือ **สพฺพปาปสฺส อกรณํ** ไม่กระทำยาปคือความชั่วด้วยประการทั้งปวง ๑ **กุสลสฺสูปสมฺปทา** การยังกุศลคือคุณความดีให้ถึงพร้อมคือให้มีอยู่ในตนเสมอ ๑ **สจิตฺตปริโยทปนํ** ความทำจิตใจของตนให้ผ่องใสหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองใจมีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ๑ ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สาธุชนพุทธบริษัท ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต เมื่อได้สดับธรรมภาษิตและประพฤติปฏิบัติอยู่ พึงมนสิการนึกน้อมให้ธรรมเข้าถึงจิตใจของตน ให้พระพุทธโอวาทเข้าถึงจิตใจของตน ปฏิบัติให้ถึงน้ำใจ อย่าให้เป็นไปเพียงแต่ผิวเผิน เช่นรักษาศีลไม่กลัวศีลขาดหรือกลัวยาปเท่านั้น แต่ให้รักษาศีลด้วยรู้สึกว่า ปกติของบุคคลนั้นย่อมจะต้องรักษาปกติของตนไว้ จึงจะเป็นความสุข ถ้าเสียปกติไปโดยเบียดเบียนชีวิตและความสุขเป็นต้นของบุคคลอื่นให้เป็นความเดือดร้อน ย่อมเป็นความทุกข์ เป็นความเดือนร้อน เป็นความไม่สมควรแก่บุคคลผู้หวังความสุขจะพึงประพฤติปฏิบัติ พึงพิจารณา แล้วประพฤติให้เป็นไปโดยรอบคอบชอบแก่เหตุผล ประกอบในคุณงามความดีด้วยวิริยะอุตสาหะ พยายามให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ให้เป็นธรรมาธิปไตย คือมีธรรมเป็นใหญ่ เช่นนี้ ชื่อว่าบูชาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมประพฤติชอบยิ่ง และปฏิบัติเป็นธรรม พร้อมกับนำพระธรรมคำสอนนั้น ๆ เข้ามาสู่จิตใจของตน และเข้าสู่ความประพฤติปฏิบัติของตน และสามารถที่จะทำให้เกิดความสุขขึ้น ในระหว่างแห่งความประพฤติปฏิบัตินั้น ๆ เสมอไปในที่สุดย่อมจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน คือ อมตมหานฤพาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระธรรมจักกัปปวัตตนสุตตเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันอาสาฬหบูชา

ปี ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา โยจายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค หีโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสญฺหิโต โยจายํ อตฺตกิลมถานุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสญฺหิโต ฯ เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สำวตฺตติ ฯ

วันนี้ เป็นวันอาสาฬหบูรณมี คือเพ็ญพระจันทร์เต็มดวง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เมื่อกล่าวตามปกติก็เป็นวันธรรมสวนะธรรมดา คือวันฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกัมภีร์พระวินัย แต่วันอาสาฬหบูรณมีนี้ เมื่อกล่าวโดยอภิลักขิตกาลพิเศษก็เป็นวันสำคัญอีกวันหนึ่งในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นวันตรงกับวันแรกที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระพุทธศาสนา เป็นวันแรกที่พระธรรมศาสดาทรงแสดงพระธรรมจักรประกาศสัจจธรรม อันเป็นองค์แห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นวันที่พระอริยสงฆ์สาวกองค์แรกยังเกิดขึ้นในโลก คือพระอัญญาโกณฑัญญะได้รับประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาในวันนั้น และเป็นวันแรกที่ยังเกิดพระสังฆรัตนะสมบูรณ์เป็นพระรัตนตรัย คือ พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ และพระสังฆรัตนะ ฯ

อนึ่ง วันอาสาฬหบุรณมีนั้น เมื่อกล่าวถึงความเกี่ยวเนื่องด้วยสังเวชนียสถานแล้ว ก็เป็นอีกแห่งหนึ่ง คือ สถานที่แสดงพระปฐมเทศนา ด้วยว่าในสมัยใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น พระอานนทเถระเจ้า ได้กราบทูลถามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ถึงสถานที่อันเป็นอนุสสรณวัตถุแทนพระองค์ว่าควรจะได้สิ่งไร สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถศาสดาเจ้าได้ตรัสให้เคารพสักการบูชาสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล คือ สถานที่พระพุทธองค์ประสูติ ๑ สถานที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ ๑ สถานที่พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรปฐมเทศนา ๑ สถานที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน ๑ ว่าควรเป็นที่ทั้งแห่งสังเวชและเคารพสักการบูชา และสถานที่ทั้ง ๔ แห่งนี้ ๓ แห่ง เป็นสถานที่เกี่ยวเนื่องในวันวิสาขบูชา อันพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ได้กระทำสักการบูชาเป็นการใหญ่จนเป็นประเพณีนิยมแล้ว ส่วนสถานที่ตรัสแสดงพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรปฐมเทศนานั้น เกี่ยวเนื่องในวันอาสาฬหบุรณมี ยังมิได้กำหนดนิยมเป็นประเพณี เพราะฉะนั้นคณะสงฆ์จึงได้กำหนดวันอาสาฬหบุรณมี วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันสำคัญอีกวันหนึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า "วันอาสาฬบูชา" เป็นวันที่พุทธศาสนิกประชาควรกระทำสักการบูชาเป็นพิเศษ เช่นเดียวกับวันวิสาขบูชา อันเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ และเสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น ฯ

วันอาสาฬหบูชามีความสำคัญประการใด ได้มีปรากฏในพระพุทธประวัติในตอนนี้ว่า ในสัปดาห์ที่ ๗ นับแต่วันตรัสรู้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จกลับเข้าประทับ ณ ร่มไม้อชปาลนิโครธอีก ทรงพิจารณาถึงธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว ว่าเป็นคุณอันลึก ยากที่บุคคลผู้ยินดีในกามคุณจะตรัสรู้ตามได้ ท้อพระหฤทัยเพื่อจะตรัสสั่งสอน แต่อาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ จึงทรงพิจารณาทบทวนอีก ว่าจะมีผู้รู้ทั่วถึงธรรมนั้นบ้างหรือไม่ ก็ทรงทราบด้วยพระปัญญาว่า บุคคลผู้มีกิเลสน้อยเบาบางก็มี ผู้มีกิเลสหนาก็มี ผู้มีอินทรีย์ คือศรัทธา วิริยะ

สติ สมาธิ ปัญญา กล้าก็มี ผู้มีอินทรีย์อ่อนก็มี ผู้มีอาการอันดีก็มี ผู้มีอาการอันชั่วก็มี เป็นผู้จะพึงสอนให้รู้ได้โดยง่ายก็มี เป็นจะผู้พึงสอนให้รู้ได้โดยยากก็มี เป็นผู้สามารถจะรู้ได้ก็มี เป็นผู้ไม่สามารถจะรู้ได้ก็มี ผู้มีกิเลสน้อยเบาบาง มีอินทรีย์กล้า มีอาการอันดี เป็นผู้ที่จะพึงสอนให้รู้ได้โดยง่าย ก็อาจจะรู้ธรรมพิเศษนั้นได้ฉับพลัน ผู้มีคุณสมบัติเช่นนั้น เป็นประมาณกลางได้รับอบรมในปฏิปทาอันเป็นอุภยภาค จนมีอุปนิสสัยแก่กล้า ก็สามารถจะบรรลุธรรมพิเศษนั้นคุณเดียวกัน ผู้มีคุณสมบัติเช่นนั้นยังอ่อน หรือหาอุปนิสสัยไม่ได้เลย ก็ยังควรได้รับแนะนำในธรรมเบื้องต่ำไปก่อน เพื่อบำรุงอุปนิสสัยเมื่อเป็นเช่นนั้น พระธรรมเทศนาคงไม่ไร้ผล จักยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่คนทุกเหล่า เว้นแต่จำพวกที่ไม่ใช่เวไนย คือไม่รับแนะนำ ที่เปรียบด้วยดอกบัวอันเป็นภักษาแห่งปลาและเต่านิยหายเสีย ครั้นทรงพิจารณาด้วยพระญาณหยั่งทราบเวไนยสัตว์ ผู้จะได้รับประโยชน์จากพระธรรมเทศนาดังนั้นแล้ว ได้ทรงอธิษฐานพระหฤทัยในที่จะแสดงธรรมสั่งสอนมหาชน และตั้งพระพุทธประณิธานจะใคร่ดำรงพระชนม์อยู่ กว่าจะได้ประกาศพระศาสนาแพร่หลายประดิษฐานให้ถาวร สำเร็จประโยชน์แก่ชนนิกรทุกเหล่า ครั้นพระองค์ทรงอธิษฐานพระหฤทัย เพื่อจะแสดงพระธรรมเทศนาอย่างนั้นแล้ว ทรงพระดำริหาคนผู้สมควรรับเทศนา ครั้งแรกทรงปรารภถึงอาฬารดาบส และอุทกดาบส ที่พระองค์ได้เคยอยู่อาศัยศึกษาลัทธิของเธอในกาลก่อนว่า เธอทั้งสองเป็นผู้ฉลาดทั้งมีกิเลสเบาบาง สามารถจะรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน แต่เธอทั้งสองสิ้นชีพเสียแล้ว มีความเสียดายจากคุณอันใหญ่ ถ้าได้ฟังธรรมนี้แล้วคงรู้ได้โดยพลันที่เดียว ภายหลังทรงระลึกถึงปัญจวัคคีย์ว่ามีอุปการะแก่พระองค์มาก ได้เป็นผู้อุปัฏฐากพระองค์เมื่อครั้งทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรงกำหนดลงว่า จะแสดงธรรมแก่ปัญจวัคคีย์ก่อน เบื้องหน้าแต่นี้ เสด็จออกจากต้นอชปาลนิโครธในเช้าวันขึ้น ๑๔ ค่ำ แห่งเดือนอาสาฬหะ คือเดือน ๘ ทรงพระดำเนินไปโดยทางที่

จะไปยังเมืองพาราณสี อันเป็นนครหลวงแห่งกาสีชนบท ถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี อันเป็นที่อยู่แห่งยัญญวัคคีย์ ในเย็นวันนั้น.–

ฝ่ายยัญญวัคคีย์ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแต่ไกล จึงนัดหมายกันว่า พระสมณโคดมนี้ มีความมักมาก คลายเพียร เวียนมาเพื่อความมักมากเสียแล้ว มาอยู่ ณ บัดนี้ ในพวกเราผู้ใดผู้หนึ่งไม่พึงไหว้ ไม่พึงลุกขึ้นต้อนรับเธอ ไม่พึงรับบาตรจีวรของเธอเลย ก็แต่ว่า พึงตั้งอาสนะที่นั่งไว้เถิด ถ้าเธอปรารถนาก็จักนั่ง ครั้นพระองค์เสด็จเข้าไปถึงแล้ว เธอพูดกับพระองค์ด้วยโวหารไม่เคารพ คือพูดออกพระนามและใช้คำว่า "อาวุโส" พระองค์ทรงห้ามเสียแล้วตรัสบอกว่า เราได้ตรัสรู้อมฤตธรรมโดยชอบเองแล้ว ท่านทั้งหลายคอยฟังเถิด เราจักสั่งสอน ท่านทั้งหลายปฏิบัติตามเราสั่งสอนอยู่ไม่ช้าสักเท่าไร ก็จะได้บรรลุอมฤตธรรมนั้น ยัญญวัคคีย์กล่าวค้านลำเลิกเหตุในอย่างหลัง ว่า "อาวุโสโคดม แม้แต่ด้วยความประพฤติอย่างนั้น ท่านยังไม่บรรลุธรรมพิเศษได้ บัดนี้ ท่านมาปฏิบัติเพื่อความเป็นคนมักมากเสียแล้ว เหตุไฉนท่านจะบรรลุธรรมพิเศษได้เล่า" พระองค์ทรงตักเตือน เธอพูดคัดค้าน โต้ตอบกันอย่างนั้นถึง ๒–๓ ครั้ง พระองค์จึงตรัสเตือนเธอให้ตามระลึกถึงความหลังว่า "ท่านทั้งหลายจำได้อยู่หรือ วาจาเช่นนี้ เราได้พูดแล้วแต่ปางก่อน แต่กาลนี้" ยัญญวัคคีย์นึกขึ้นได้ว่า พระวาจาเช่นนี้ไม่เคยมีเลย จึงมีความสำคัญในอันจะฟังพระองค์ทรงแสดงธรรม.

ครั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสเตือนยัญญวัคคีย์ให้ตั้งใจฟังได้แล้ว ตามธรรถกถาว่า รุ่งขึ้นวันอาสาฬหปุรณมี พระองค์ตรัสปฐมเทศนา ประกาศความตรัสรู้ของพระองค์ คือพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตรที่ได้ยกมาเป็นอุทเทสบทเบื้องต้นนั้นว่า "เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา" เป็นอาทิ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่าง อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือประกอบคนให้พัวพันด้วยสุขในกาม เป็นธรรมอันเลว เป็นเหตุทั้งบ้านทั้งเรือน เป็นของคนมิกิเลสหนาไม่ใช่ของคนอริยะคือผู้บริสุทธิ์ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

กามสุขัลลิกานุโยคนั้นอย่าง ๑ ประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่คนเปล่า ให้เกิดทุกข์แก่ผู้ประกอบ ไม่ทำผู้ประกอบให้เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อัตตกิลมถานุโยคนั้นอย่าง ๑ อันบรรพชิตไม่ควรเสพ ข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ นั้น เราได้ตรัสรู้แล้วทำดวงตาคือปรีชาญาณ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่งเพื่อความรู้ดีเพื่อนิพพาน คือสันตัณหา เครื่องร้อยรัด มัชฌิมาปฏิปทานั้น เป็นอย่างไร มัชฌิมาปฏิปทานั้น คือทางมีองค์ ๘ ทำผู้ดำเนินให้เป็นอริยะอันนั้นเอง องค์ ๘ นั้นคือปัญญาอันเห็นชอบ๑ ความดำริชอบ ๑ วาจาชอบ ๑ การงานชอบ๑ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ ความเพียรชอบ ๑ ระลึกชอบ ๑ ตั้งใจชอบ ๑ มัชฌิมาปฏิปทานั้นแลเราได้ตรัสรู้แล้ว ทำดวงตาคือปรีชาญาณ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นของจริงของอริยบุคคล คือทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความแห้งใจ ความรำพัน ความเจ็บไข้ ความเสียใจ ความคับใจ เป็นทุกข์ละอย่าง ๆ ความประจวบด้วยสิ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นทุกข์ ข้อนี้ ก็เป็นของจริงของอริยบุคคล คือเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ตัณหาคือความทะยานอยากอันใด ทำความเกิดอีก เป็นไปกับความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน เพลินนักในอารมณ์นั้น ๆ ตัณหานี้เป็นอย่างไร กามตัณหา คือความทะยานอยากในอารมณ์ที่ใคร่ ๑ ภวตัณหา คือความทะยานอยากในความมีความเป็น ๑ วิภวตัณหา คือความทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น ๑ ตัณหา ๓ ประการนี้แล เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ข้อนี้ ก็เป็นของจริงของอริยบุคคล คือความดับทุกข์ ความดับด้วยไม่ติดย้อมอยู่ได้โดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นแล ความสละ ความวาง ความปล่อย ซึ่งตัณหานั้นแล ความที่ตัณหานั้นแล ไม่พัวพันติดอยู่ เป็นความดับทุกข์ ข้อนี้ ก็เป็นของจริงของอริยบุคคล คือทางถึงความดับทุกข์ ทางมีองค์ ๘ เป็นอริยะนี้แล คือปัญญาเห็นชอบ ๑ ความดำริชอบ ๑ วาจาชอบ ๑ การงานชอบ ๑ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ ความเพียรชอบ ๑ ระลึกชอบ ๑ ตั้งใจชอบ ๑ เป็นทางถึงความดับทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ดวงตา ญาณ ปัญญา วิทยา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ข้อนี้ ทุกข์ และทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา และเราได้กำหนดรู้แล้ว ข้อนี้ เหตุให้ทุกข์เกิด ๆ นี้ควรละเสีย และเราก็ได้ละเสียแล้ว ข้อนี้ ความดับทุกข์ ๆ นี้ควรทำให้แจ้งชัด และเราก็ได้ทำให้แจ้งชัดแล้ว ข้อนี้ ทางถึงความดับทุกข์ ๆ นี้ควรทำให้เกิด และเราก็ได้ทำให้เกิดแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ปัญญาอันรู้อันเห็นตามเป็นแล้วอย่างไร ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา อันมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดเพียงใดแล้ว เรายังไม่อาจยืนยันตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ไม่มีใครสู้ในโลกเพียงนั้น เมื่อใดปัญญาอันรู้อันเห็นตามเป็นแล้วอย่างไร ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเราหมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราอาจยืนยันตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ไม่มีใครสู้ในโลก ก็แลปัญญาอันรู้อันเห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่าความหลุดพ้นของเราไม่กลับกำเริบ ความเกิดครั้งนี้เป็นหนที่สุดแล้ว บัดนี้ ไม่มีความเกิดอีก

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระธรรมเทศนาอยู่ ธรรมจักษุ คือดวงตาอันเห็นธรรม ปราศจากธุลีมลทิน ได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่านโกณฑัญญะว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา" พระองค์ทรงทราบว่า ท่านโกณฑัญญะได้เห็นธรรมแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานว่า "โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ๆ" เพราะอุทานว่า "อญฺญาสิ ๆ" ที่เป็นภาษามคธแปลว่า "ได้รู้แล้ว ๆ" คำว่า "อัญญาโกณฑัญญะ" จึงได้เป็นชื่อของท่านตั้งแต่กาลนั้นมา เมื่อจบเทศนา เทวดาพากันสรรเสริญพระธรรมเทศนาเอิกเกริกป่าวประกาศให้ได้ยินต่อ ๆ กันขึ้นไป จนตลอดสวรรค์ชั้นเทวโลก ทั้งชั้นพรหมโลก และพรรณนาอัศจรรย์อันเป็นไปในสมัยนั้น คือแผ่นดินไหว และเกิดแสงสว่างอย่างใหญ่ ล่วงอานุภาพแห่งเทวดา ปฐมเทศนานี้ เรียกว่า "พระธรรมจักร" ก็เปรียบด้วยจักรรัตนะกล่าวคือ ตัวอำนาจแห่งพระเจ้าจักรพรรดิราชนั้นเอง

ในพระธรรมเทศนาที่แรกนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกที่สุด ๒ อย่าง

ขึ้นแสดงว่า อันบรรพชิตไม่ควรเสพก่อนเรื่องอื่น เพราะเป็นโทษสำคัญกว่าโทษอย่างอื่น ทำบรรพชิตไม่ให้บรรลุธรรมพิเศษได้ และบรรพชิตในครั้งนั้น หมกมุ่นอยู่ในที่สุดทั้ง ๒ อย่างนั้น ก็คงมีเป็นพื้น พระองค์ทรงแสดงที่สุด ๒ อย่างว่าอันบรรพชิตไม่ควรเสพอย่างนี้แล้ว ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติเป็นกลางมีองค์ ๘ มีปัญญาอันเห็นชอบเป็นต้น อันไม่หย่อนนักยิ่งนัก ที่บรรพชิตควรเสพ ว่าเป็นทางที่จะให้บรรลุธรรมพิเศษได้สืบไป มีคำเปรียบว่าเหมือนสายพิณ ที่หย่อนนักก็ดีดไม่ดัง ที่ตึงนักดีดเข้ามักขาด พอดีจึงจะดีดดังและไม่ขาด ฉันใด ข้อปฏิบัติของบรรพชิตก็ฉันนั้น ถ้าบรรพชิตปฏิบัติท้อถอย หรือแก่กล้าเกินนัก ก็ไม่สามารถจะบรรลุธรรมพิเศษได้ ต่อปฏิบัติเป็นกลาง ๆ ไม่ยิ่งนัก ไม่หย่อนนัก จึงสามารถจะบรรลุธรรมพิเศษนั้นได้ นี่แลควรเห็นว่าพระพุทธศาสนาคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นแต่กลาง ๆ เท่านั้น.

บรรพชิตมาปฏิบัติเป็นกลาง ๆ อย่างนั้นแล้ว ควรบรรลุธรรมพิเศษอย่างไร จึงทรงแสดงของจริง ๔ อย่าง แล้วตรัสว่า พระองค์ได้รู้เห็นของจริง ๔ อย่างนั้นแล้ว เพื่อจะให้เป็นตัวอย่างที่ผู้อื่นจะดำเนินตาม ก็การรู้ของจริงนั้นจะมีผลอย่างไร จึงทรงแสดงผลคือวิมุตติ ความพ้นจากกิเลสอันเป็นเหตุก่อทุกข์ และสิ้นชาติไม่ต้องเกิดอีกในที่สุด.

ฝ่ายท่านโกณฑัญญะได้เห็นธรรมแล้ว สิ้นความสงสัย ถึงความเป็นคนแกล้วกล้า ปราศจากครั่นคร้ามในอันประพฤติตามคำสั่งสอนของพระศาสดา เป็นคนมีความเชื่อในพระพุทธศาสนาด้วยตนเอง ไม่ต้องเชื่อแต่ผู้อื่น จึงทูลขออุปสมบทในพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงอนุญาตให้ท่านโกณฑัญญะเป็นภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ด้วยพระวาจาว่า "ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด" พระวาจานั้นก็ให้สำเร็จอุปสมบทของท่าน ด้วยประการฉะนี้ ๆ

อนึ่ง วันอาสาฬหบุรณมี เป็นอภิลักขิตกาลเบื้องต้นแห่งวัสสูปนายิกา คือวันเข้าพรรษา ซึ่งในวันปาฏิบท คือวันแรมค่ำ ๑ พรุ่งนี้ ภิกษุสงฆ์จะได้ทำอธิษฐานพรรษา คือการอยู่จำพรรษาตามพระวินัยนิยมยรมพุทธานุญาต การจำพรรษานั้น คือภิกษุสงฆ์อยู่ประจำที่ ไม่จาริกสัญจรไป ณ ที่ไหน ๆ ตลอดเวลา ๓ เดือน ตามที่ได้อธิษฐานการจำพรรษานั้น ๆ พระภิกษุในปางก่อน เมื่อนอกพรรษกาล ท่านเที่ยวจาริกไปในนานาสถานเพื่อประกาศพระศาสนา แต่เมื่อถึงเวลาพรรษกาล การเดินทางไม่สะดวก เพราะมีฝนตกอยู่ ณ ที่นั้น ๆ เป็นความลำบาก จึงมีพระยรมพุทธานุญาตให้ภิกษุจำพรรษาคืออยู่ประจำที่ ไม่จาริกไปค้างคืน ณ ที่ไหน ๆ ตลอดเวลา ๓ เดือน เพราะเหตุที่ภิกษุอยู่ประจำที่นั้น จึงเป็นโอกาสให้กิจวัตรของพระศาสนายริบูรณ์แข็งแรงยิ่งขึ้นกว่าปกติกาล พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย เมื่อถึงอภิลักขิตกาลนั้น เมื่อกาลจวนใกล้ก็ให้บุตรแห่งสกุลผู้มีศรัทธาเลื่อมใส ออกยรรพชาอุปสมบท เพื่อประพฤติพรตพรหมจรรย์ชั่วคราวหนึ่ง ด้วยอำนาจศรัทธาเลื่อมใสของบุคคลผู้จะยรรพชาอุปสมบทนั้นหรือด้วยความประสงค์แห่งบุรพการีมีมารดาบิดาเป็นต้น ซึ่งมุ่งหมายที่จะให้บุตรหลานของตนได้ศึกษาอยรมตามพระวินัยนิยมยรมพุทธานุญาตนั้น จึงเป็นประเพณีที่มีการยรรพชาอุปสมบท และมีภิกษุจำพรรษาในวัดหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนมาก และเพราะวันอาสาฬหบุรณมีนั้น เป็นวันพระเริ่มต้น ก่อนหน้าแห่งวันเข้าพรรษา คฤหัสถชนผู้มีศรัทธาจึงพรักพร้อมกันมาบำเพ็ญกุศลและฟังธรรม เพื่ออยรมบ่มนิสัยให้งดเว้นจากกิจการที่ตนได้เคยประพฤติปฏิบัติพลั้งพลาดมาในกาลก่อน บางท่านมีศรัทธาสมาทานวิรัติ งดเว้นเป็นการชั่วคราว เช่นบุคคลมีการดื่มสุราเป็นประจำหรือมีการเที่ยว ณ สถานที่นั้น ๆ เป็นประจำ หรือมีความสนุกสนานรื่นเริงบันเทิงใจด้วยประการอื่น ๆ เมื่อมาถึงอภิลักขิตกาลภิกษุสงฆ์จำพรรษา ก็สมาทานงดเว้นเป็นการชั่วคราวก็มี ที่เป็นเหตุให้เคยชินจนถึงเลิกเลยได้ก็มี แม้แต่ที่งดเว้นเป็นการชั่วคราวได้ ก็ยังดีกว่าที่ไม่ได้บำเพ็ญเสียเลย แต่ถ้าได้เลิกเลย ละ

เด็ดขาดจากความชั่วอันเคยกระทำมาแล้ว และสมาทานวิรัติงดเว้นตั้งตนคิดลอดไปได้ ก็ยิ่งเย็นการคิดนักหนา ภิกษุใหม่ผู้ได้มาบรรพชาอุปสมบท อบรมฝึกหัดปฏิบัติในพระธรรมวินัย ศึกษาเล่าเรียนในพระวินัยพุทธบัญญัติ ในธรรมปฏิบัติในพระประวัติขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และรู้หลักธรรมคำบรรยายในคำสอนที่เย็นสุภาษิตในพระพุทธศาสนานั้น ๆ กว้างขวางเพิ่มพูนความรู้ยิ่งขึ้นไป เป็นบำรุงให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณงามความดียิ่งขึ้น ฯ

วันอาสาฬหบูรณมีอันมาถึงก็จักไม่ว่างจากคุณงามความดี ท่านพุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ปฏิบัติบูชาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยอามิสบูชาก็ดี ด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติบูชาก็ดี เนื่องในวันอาสาฬหบูชานี้ ชื่อว่าได้ตั้งตนไว้ดีแล้วในพุทธศาสนา ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย อันเย็นบุญเขตวิเศษยิ่ง จงอภิบาลท่านผู้มีศรัทธาทั้งหลาย ให้เจริญด้วยจตุรพิธพร คือ อายุ ปราศจากโรคภัยพิบัติอุปัทวันตราย วรรณะ มีผิวพรรณผ่องใส สุขะ แสดงความเย็นผู้มีอนามัยไร้โรค และมีความสุขกายสุขใจที่เนื่องอยู่ในธรรมปฏิบัติ มีพละกำลังกาย กำลังปัญญา พิจารณารู้จักผิดชอบชั่วดี บาปบุญคุณโทษ โดยชอบแก่เหตุผล ขออายุ วรรณะ สุขะ พละ ดังกล่าวนี้ จงประสิทธิ์สำเร็จแก่ท่านทั้งหลายผู้มีใจเลื่อมใสแล้วในพระรัตนตรัย ทุกเมื่อเทอญ ฯ

ทฬิททิยทุกขธรรมเทศนา

(ทุกข์คือความจน)

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๒๓ สิงหาคม ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทฬิททิยํ ภิกฺขเว ทุกฺขํ โลกสฺมึ กามโภคิโน, อิณาทานมฺปี วฑฺฒิปี โจทนาปี อนุจริยาปี พนฺธนมฺปี ทุกฺขํ โลกสฺมึ กามโภคิโน. เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺส กสฺสจิ สทฺธา นตฺถิ กุสเลสุ ธมฺเมสุ, หิรี นตฺถิ โอตฺตปฺปี นตฺถิ วิริยํ นตฺถิ ปญฺญา นตฺถิ กุสเลสุ ธมฺเมสุ, สโข โส ภิกฺขเว ทฬิทฺโทติ วุจฺจตีติ ฯ

การที่บุคคลทั้งหลายดำรงตนอยู่ในโลกนี้ ย่อมมีภารกิจเป็นอันมาก ที่จะประกอบกิจการงานให้มีทรัพย์ ให้มีกำลังเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งตนและดำรงตนให้เป็นอยู่โดยสุขสบาย ถ้าขาดทรัพย์ขาดกำลังขาดสถานะแล้ว ชื่อว่าเป็นความทุกข์ของผู้อยู่ครองเรือนที่เป็นอยู่ในโลกนี้ บุคคลเมื่อมีทุกข์เบื้องต้น คือ ปราศจากสถานะอย่างนั้น ๆ แล้ว ทุกข์อื่น ๆ ก็ตามมาเป็นบริวารโดยลำดับ ซึ่งทำให้เดือดร้อนวิครอนความสุขของตนยิ่งขึ้นไป แม้การปฏิบัติธรรมในพระศาสนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อบุคคลไม่มีทรัพย์อันเป็นภายใน คือ ไม่มีคุณสมบัติที่ประกอบด้วยศรัทธาความเชื่อ หิริความละอายแก่ใจ โอตตัปปะความเกรงกลัวต่อบาป วิริยะความกล้าหาญยากยิ่ง และปัญญาความพิจารณาเหตุผลโดยชอบ ชื่อว่าเป็นคนจนอยู่ในพระธรรมวินัยนี้ และเป็นความทุกข์ที่ร้ายแรงและสำคัญยิ่งไปกว่าความจนอันเป็นไปตามคติธรรมดาของโลก เพราะความจนที่เป็นไปตามคติธรรมดาของ

โลกนั้น เป็นความจนอยู่ในอดีตภาพเดียว แต่ความจนคุณสมบัติเป็นความจนที่จะสนองให้เป็นทุกข์ให้เดือดร้อน ตลอดถึงสัมปรายภพภายภาคหน้า ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงถึงความทุกข์ของบุคคลในโลกเป็นข้ออุปมาก่อน ดังพระพุทธภาษิตที่มีมาในฉักกนิบาต อังคุตตรนิกาย ที่ได้ยกมาเป็นอุเทศยกเบื้องต้นว่า "ทฬิทฺทิยํ ภิกฺขเว ทุกฺขํ โลกสฺมิ กามโภคิโน" เป็นอาทิ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย ความยากจนก็ดี ความกู้หนี้ยืมสินก็ดี ความที่ต้องส่งดอกเบี้ยก็ดี ความที่ถูกทวงถามก็ดี ความที่ถูกเจ้าหนี้ติดตามก็ดี ความที่ถูกจองจำก็ดี เป็นความทุกข์ของชนชาวบ้านผู้ดำรงตนอยู่ในโลก ดังนี้ ฯ

อธิบายความตามพระพุทธภาษิตนี้ ความว่า ชนชาวบ้านผู้ดำรงตนอยู่ในโลกนี้ ทุกข์สำคัญก็คือความยากจน เมื่อมีความยากจนเป็นพื้นฐานแล้ว สถานะที่จะพึงดำเนินตนไปข้างหน้าให้เป็นผู้มีความสุขนั้น เป็นการยากอยู่ บุคคลจะต้องประกอบวิริยะอุตสาหะให้เป็นไปโดยเข้มแข็ง ถึงจะพอเป็นเครื่องดำเนินตนไปได้ ฉะนั้น บุคคลเมื่อมีความยากจนอยู่แล้ว จึงควรประกอบวิริยะอุตสาหะด้วยกำลังกายและกำลังใจ ย่อมจะผ่อนผันสถานะของตนให้ผ่านพ้นไปจากความยากจนได้ อย่าเห็นแก่ความสนุกสนาน และความสุขชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้น เพราะบุคคลเมื่อเป็นคนไร้วิริยะอุตสาหะ หรือขาดคุณสมบัติอันเป็นภายในถึงเป็นเหตุให้ประกอบกรรมทำชั่วเข้าอีกแล้ว ที่ยากจนอยู่แล้ว ชื่อว่ายิ่งเพิ่มความยากจนหนักเข้า บุคคลเมื่อรู้ตัวว่ายากจนจงมีวิริยะอุตสาหะให้เป็นไปโดยชอบประกอบกิจการงานเพื่อผ่อนคลายความยากจนให้เป็นไปด้วยวิริยะอุตสาหะ เพราะถ้ายังยากจนอยู่เพียงใด ชื่อว่าเป็นความทุกข์อันสำคัญอยู่เพียงนั้น ฯ

บุคคลบางคนในโลก ไม่สามารถที่จะผ่อนคลายความยากจนของตนได้ โดยบางทีมีกิจการที่จำเป็นจะต้องใช้จ่ายทรัพย์เป็นพิเศษเกิดขึ้น เมื่อไม่มีทรัพย์มาจ่ายใช้ไป ย่อมไม่สามารถที่จะดำรงตนอยู่ได้ จึงต้องกู้หนี้ยืมสินจากผู้อื่นมาเพื่อผ่อนคลายความจำเป็นอันบังเกิดขึ้น เฉพาะหน้านั้น ให้ผ่านพ้นไปได้ คราวหนึ่ง

แต่การกู้หนี้ยืมสินมาใช้นั้น ย่อมเป็นคนมีหนี้ติดตัว จำจะต้องหาไปใช้คืนให้แก่เจ้าของเดิม ถึงแม้ว่าจักเป็นการได้ทรัพย์มาเพื่อผ่อนคลายความจนไปได้ก็ตาม แต่ต้องเป็นหนี้และจะต้องส่งดอกเบี้ยอีกด้วย และยังที่เจ้าของทรัพย์ผู้ให้ยืมได้ตัดดอกเบี้ยเสียก่อนแต่เบื้องต้น เป็นดอกเบี้ยล่วงหน้า ถึงยืมได้มาก็ไม่ครบตามจำนวนความปรารถนาของตนที่ขอยืมไป จึงเป็นความทุกข์ที่อัดคัดขัดสน เป็นการเพิ่มทุกข์อีกชั้นหนึ่ง คือ ความต้องเป็นหนี้ ฯ

เมื่อถึงชั้นนี้ ถ้าเป็นคนมีวิริยะอุตสาหะสามารถประกอบกิจการงานหาทรัพย์มาปลดเปลื้องหนี้ได้ ชื่อว่าผ่อนคลายความทุกข์ไปได้คราวหนึ่ง แต่ถ้าขัดสนหรือตนไม่มีวิริยะอุตสาหะ ไม่สามารถที่จะหาทรัพย์มาเปลื้องหนี้ให้หมดไปได้ เป็นหนี้อยู่นานเท่าใด ต้องส่งดอกเบี้ยให้เจ้าหนี้ไปเพียงนั้น ถ้ายิ่งไม่สามารถจะหาดอกเบี้ยมาส่งได้ หนี้ก็องอยู่เท่าไรยิ่งต้องเพิ่มดอกเบี้ยเพิ่มขึ้นเท่านั้น เมื่อคิดถึงวันเดือนที่ช่างล่วงไปรวดเร็ว ประเดี๋ยวก็เดือน ๆ คิดขึ้นมาแล้วใจหาย เพราะใกล้ปีเข้าไปอีกแล้ว และยิ่งเมื่อนึกถึงดอกเบี้ยที่เพิ่มขึ้นและจะต้องส่งใช้ให้เจ้าหนี้อีกแล้ว ย่อมเป็นทุกข์อีกชั้นหนึ่ง เพราะตรายใดที่ยังไม่สามารถจะผ่อนใช้ต้นหนี้ได้ ดอกเบี้ยที่จะต้องส่งก็ไม่รู้จักจบ จึงเป็นทุกข์ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง คือ ความที่จะต้องส่งดอกเบี้ย ฯ

เมื่อไม่สามารถจะใช้หนี้หรือผ่อนใช้หนี้ได้ ไม่สามารถจะส่งดอกเบี้ยหรือผ่อนส่งดอกเบี้ยได้ ย่อมเป็นทุกข์หนักเข้าไปอีก เพราะผู้เป็นเจ้าของทรัพย์เมื่อปรารถนาที่จะได้ทรัพย์ของตนคืน ย่อมจักมีการทวงถาม เมื่อมีการถูกเตือนถูกทวงถามเสมอแล้ว ย่อมเป็นการเตือนใจให้ระลึกถึงในเรื่องความทุกข์อันตนสะสมมาเป็นลำดับนั้น จึงเพิ่มความทุกข์ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง คือ ความที่จะต้องถูกทวงถาม ฯ

แต่เมื่อถูกทวงถามถูกเตือนแล้ว ตนสามารถที่จะแสวงหามาใช้คืนเขาได้ สามารถที่จะปลดเปลื้องหนี้ไปได้ ชื่อว่าพอจะผ่อนคลายความทุกข์ไปได้ชั้นหนึ่ง

แต่ถ้าไม่สามารถที่จะปลดเปลื้องหนี้ไปได้ ก็จำเป็นที่จะต้องหลบหน้าไม่ต้องการให้เจ้าหนี้พบเห็น จะไปในที่ไหน ๆ ก็ไม่สะดวกเพราะต้องคอยหลบเจ้าหนี้ จึงหาความสุขมิได้ และเมื่อหลบหน้าไม่ให้เจ้าหนี้เห็น เจ้าหนี้ก็ต้องติดตามแสวงหาเพื่อให้พบ ความถูกติดตามแสวงหาของเจ้าหนี้นั้นเอง ชื่อว่าเป็นการเพิ่มความทุกข์ขึ้นอีก เพราะไม่สะดวกในการที่จะไปไหน ๆ ต้องหลบหน้าเจ้าหนี้อยู่ร่ำไป บางครั้งกำลังรับประทานอาหารอยู่ เมื่อเจ้าหนี้มาก็จำต้องละไป เป็นความไม่สะดวกเป็นความทุกข์เป็นนักเป็นหนา เป็นความทุกข์เพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง คือ ความที่จะต้องถูกติดตาม ฯ

แต่เมื่อถูกติดตามแล้ว ตนสามารถจะหาทรัพย์มาใช้เขาได้ สามารถพอที่จะปลดเปลื้องหนี้ได้ การติดตามย่อมไม่มี ชื่อว่าพอที่จะผ่อนคลายความทุกข์ไปได้ แต่ถ้าไม่สามารถจะหามาใช้เขาได้ จำเป็นที่จะต้องหลบลี้หนียิ่งขึ้นไป เจ้าหนี้ติดตามแสวงหาไม่พบหนักเข้าแล้ว เขาก็ต้องขอความช่วยเหลือจากทางบ้านเมือง จนถึงกับมีการฟ้องร้องกันขึ้น หรือถึงกับมีการที่จะต้องจับกุมเกิดขึ้น และเมื่อถูกฟ้องร้องแล้วแพ้ความเข้า ก็จะต้องถูกยังคับให้ชดใช้ ถ้าไม่สามารถที่จะปฏิบัติตาม คือ ชดใช้ให้ไม่ได้ และเกิดเป็นความอาญาเพิ่มขึ้น ย่อมจำเป็นที่จะต้องถูกของจำเป็นการชดใช้หนี้นั้น หรือถูกพันธนาการคุมขังตามสมควรแก่ความผิดอาญานั้น ย่อมเป็นความทุกข์อันรุมเร้าเข้ามาเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เป็นความทุกข์อันยิ่งหนักขึ้นไป คือ ความถูกของจำ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ทรงแสดง ความทุกข์ ของ คฤหัสถชน ชาวบ้านที่ดำรงตนอยู่ในโลกนี้ ด้วยทรงแสดงความยากจนว่าเป็นทุกข์อันสำคัญ เพราะเป็นเบื้องต้นแห่งทุกข์ทั้งหลาย ดังบรรยายมาแล้วนี้ ถ้าไม่แก้ให้เสื่อมหายคลายไปได้แล้ว ย่อมเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ประการอื่น คือ ความเป็นหนี้ ความที่จะต้องส่งดอกเบี้ย ความที่จะต้องถูกทวงถาม ความที่จะต้องถูกติดตาม และความของจำในที่สุด อันเป็นความทุกข์แต่ละประการ ๆ และเป็นความทุกข์เป็น

ความเดือดร้อนเป็นนักเป็นหนา แต่เป็นคติธรรมดาของโลกที่บุคคลทั้งหลายจะต้องประสบพบเห็นและได้รับ แต่ก็เป็นเพียงในอัตตภาพเดียวเท่านั้น ถ้าบุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะ สามารถสร้างสถานะของตนสร้างตนให้เป็นคนมีทรัพย์สินพอจะจับจ่ายใช้สอยได้โดยชอบแล้ว ความทุกข์เช่นที่กล่าวมาแล้วย่อมไม่มี ฉะนั้น บุคคลจึงควรสร้างตนสร้างสถานะของตน ให้เป็นไปด้วยความมีวิริยะอุตสาหะอันเป็นหลักทรัพย์ภายในประการหนึ่ง ซึ่งแม้จะยากจนทรัพย์ภายนอก แต่เมื่อมีวิริยะอุตสาหะพากเพียรพยายามแล้ว ย่อมสามารถที่จะแก้ความยากจนทรัพย์ภายนอกนั้นไปได้ เป็นแต่พึงนึกอยู่เสมอว่าอย่าไปเห็นแก่ความสุขความสบาย ความสนุกสนานที่เป็นไปเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วเป็นเหตุให้เกียจคร้านทำตนให้เป็นคนยากจนทรัพย์ภายใน คือ ขาดความมีวิริยะอุตสาหะในอันที่จะประกอบกิจธุระการงาน อันเป็นหน้าที่ของตนและในอันที่จะประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนโดยชอบ บุคคลเมื่อเป็นคนประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะจนสามารถสร้างตนสร้างสถานะของตนให้เป็นไปแต่ในทางที่ชอบแล้ว ย่อมเจริญด้วยสถานะอันเป็นความสุข และสามารถดำรงตนอยู่ในโลกได้ด้วยความสุขสวัสดิ์ นี้เป็นคติธรรมดาของโลกที่จะพึงปฏิบัติดำเนินตนให้เป็นไป ฯ

ในฝ่ายคติธรรม บุคคลปฏิบัติตนตามพระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา มีวิริยะอุตสาหะเพียรพยายามปรับปรุงความประพฤติปฏิบัติของตน และจิตใจของตนให้เป็นไปด้วยดีและมีความสุข โดยปราศจากความทุกข์ความเดือดร้อน ความทะเยอทะยานแห่งจิต อันเป็นส่วนแห่งกิเลส พยายามดำรงตนและทำจิตของตนให้เป็นสุขอยู่โดยชอบ อย่าให้เป็นคนจนในพระพุทธศาสนา เพราะคนจนในพระพุทธศาสนานั้น เป็นความทุกข์มิใช่ในอัตตภาพเดียวนี้เท่านั้น ย่อมเป็นความทุกข์และความเดือดร้อนตลอดถึงสัมปรายภพอีกด้วย ความเป็นคนจนในพระพุทธศาสนานั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในฉักกนิบาต องฺคุตฺตรนิกาย นั้นเช่นเดียวกันต่อไปว่า "เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺส กสฺสจิ สทฺธา นตฺถิ กุสเลสุ ธมฺเมสุ" เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนก็เป็น

เช่นนั้นแล เป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตัปปะ ไม่มีวิริยะ ไม่มีปัญญา ไม่มีกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่สามารถสร้างกุศลคุณงามความดีให้เกิดขึ้นในตนได้ ไม่สามารถที่จะสร้างบุญ คือ คุณเครื่องชำระอัธยาศัยให้บริสุทธิ์สะอาดเกิดขึ้นได้ จึงชื่อว่าจนอยู่และจนอยู่เป็นนักเป็นหนา เป็นความจนที่ไม่สามารถจะสร้างความสุขให้เกิดแก่ตนได้ เป็นความทุกข์ไม่น้อยไปกว่าความทุกข์ที่เป็นไปอยู่ในโลก หรือจะยิ่งไปกว่าเสียอีก ดังนี้ ฯ

บุคคลผู้ไม่มีศรัทธานั้น คือ เป็นคนไม่เชื่อโดยชอบด้วยเหตุผล เป็นคนไม่มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาว่าอย่างไรควรเชื่อ อย่างไรไม่ควรเชื่อ เป็นคนเชื่อง่าย คือ น้อมใจเชื่อ เขาว่าอย่างไร เขาแสดงอย่างไร ก็เชื่อไปตามที่เขาว่าเขาแสดงนั้น เป็นเหตุให้คนอื่นจูงไปได้ตามปรารถนาและในทางที่ผิดได้ และเป็นเหตุให้เป็นคนงมงายแสวงหาทรัพย์เป็นต้นในทางอันไม่ชอบ หรือแสวงหาความสุขในสถานะอันเป็นเหตุไม่ใช่ทางแห่งความสุข เช่นแสวงหาความสุขในทางอ้อนวอนบวงสรวงบ้าง แสวงหาความสุขในทางให้หมอดูทำนายทายทักแล้วได้ปฏิบัติตนไปตามคำของหมอดูนั้น ๆ บ้าง แสวงหาอาจารย์ขลัง อาจารย์ศักดิ์สิทธิ์ ช่วยเสกเป่าให้ได้ความสวัสดีมงคลอย่างนั้นบ้าง เช่นนี้ ชื่อว่ามีศรัทธาความเชื่ออันไม่ชอบด้วยเหตุผล เป็นศรัทธางมงาย เป็นศรัทธาอันไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นศรัทธาญาณวิปปยุต บุคคลผู้มีศรัทธาความเชื่อเห็นปานนี้ ชื่อว่าเป็นคนจนอยู่สถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้ไม่มีหิรินั้น คือ เป็นคนไม่มีความละอายแก่ใจ นึกถึงแต่อารมณ์เป็นใหญ่ นึกถึงแต่ประโยชน์ตนประสงค์เป็นสำคัญ ไม่รู้จักอายในการที่จะประกอบกรรมทำชั่ว ด้วยนึกเห็นว่า ไม่มีคนรู้ ไม่มีคนเห็น ไม่มีคนจับกุม ไม่มีคนลงโทษ ทั้งตนก็จักได้ประโยชน์ด้วย หานึกถึงตนไม่ว่า ตนนั่นแหละเป็นผู้รู้ เป็นผู้เห็นว่าชั่ว ว่าไม่ดี แล้วยังขืนทำ ไม่นับถือตน ไม่เคารพตน ไม่รักตน ยอมตนให้ชั่วไปได้ทั้งที่ตนก็รู้อยู่ว่าชั่ว เป็นคนไม่มียางอาย นึกแต่ว่า ไม่มีคนรู้

คนเห็นแล้วกระทำความล่วงละเมิดในทางที่ผิดเป็นยาปเป็นอกุศลได้ ชื่อว่าเป็นคนจนอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้ไม่มีโอตตัปปะนั้น คือ เป็นคนไม่เกรงกลัวต่อความชั่วทุจริต นึกว่าไม่มีคนพบเห็นแล้วก็ทำลงไป แต่ครั้นทำเข้าไปแล้ว เกิดความสะดุ้งหวาดกลัวเที่ยวหลบเที่ยวซ่อนเร้นเที่ยวหนีไป กลัวเขาจะขับกุมลงโทษ กลัวเขาจะประทุษร้ายตอบ หรือกลัวด้วยอะไร ๆ อีกร้อยแปดพันประการ ความกลัวอย่างนี้ไม่เป็นโอตตัปปะ เป็นความกลัวนอกเรื่องนอกราว ความกลัวที่เป็นโอตตัปปะที่สมควรนั้น ต้องเป็นความกลัวต่อความชั่ว ไม่กล้าทำความชั่วความเสียหายเลย ซึ่งผลของความชั่วก็จักไม่ติดตามให้เกิดความกลัวต่อไป ส่วนเมื่อทำชั่วแล้ว แต่กลัวผลของความชั่วและหลบซ่อนหนีเร้นไปหาพ้นไปจากความชั่วไม่ เพราะตนเองที่กระทำไปแล้ว ย่อมเป็นคนชั่วไปแล้ว จึงหาหลบหลีกหรือหนีหน้าจากความชั่วไปได้ไม่ บุคคลผู้ไม่มีโอตตัปปะ ชื่อว่าเป็นคนจนอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลไม่มีวิริยะนั้น คือ เป็นคนไม่มีวิริยะอุตสาหะ ไม่มีความกล้าหาญยากขัน ไม่มีความทนทุกข์ทนยากทนลำยาก ปรารถนาจักมีทรัพย์ก็แสวงหาแต่ในทางที่ง่ายที่สะดวก และเมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วก็ย่อมจะแสวงหาในทางที่ชั่วที่ทุจริต บุคคลผู้เป็นคนเห็นปานนี้ ด้วยผลแห่งความเป็นคนเกียจคร้าน ด้วยผลแห่งความเป็นคนเห็นความสุขเฉพาะหน้าว่า ไม่เหนื่อย ไม่ต้องทำอะไร แล้วก็เป็นความสุข บุคคลผู้ขาดวิริยะอุตสาหะเช่นนี้ ชื่อว่าเป็นคนจนอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้ไม่มีปัญญานั้น คือ เป็นคนปราศจากปัญญา ไม่มีทางพิจารณา เพราะไม่มีความรู้ ไม่ศึกษาเล่าเรียนมาดี หรือแม้ศึกษามาดีแล้วแต่ฉลาดนอกคอกนอกทางไป ไม่รู้จักสุจริตหรือทุจริตอันควรประพฤติหรือไม่ควรประพฤติ อาศัยความรู้ความฉลาดที่ตนมีอยู่นั้นทำความชั่วช้าทุจริตยิ่ง ๆ ขึ้นไป บุคคลผู้เห็นปานนี้ชื่อว่าเป็นคนไม่มีปัญญา เพราะถึงมีความรู้ความฉลาดก็คุ้มครองตนให้เป็นคนบริสุทธิ์ไม่ได้ ปล่อยตัวให้ชั่วช้าลามกไป บุคคลผู้ไม่มีปัญญาหรือมีปัญญาไปใช้ในทางที่ผิด ชื่อว่าเป็นคนจนอยู่อีกสถานะหนึ่ง ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า บุคคลผู้ไม่มีคุณธรรมในตน คือ ไม่มีศรัทธาความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล ไม่มีหิริความละอายแก่ใจ ไม่มีโอตตัปปะความเกรงกลัวต่อบาป ไม่มีวิริยะอุตสาหะความกล้าหาญยากยั่นในอันประกอบกิจที่ชอบ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องรู้รักษาตนให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์ ว่าเป็นคนจนเข็ญคนยากไร้อนาถาหาที่พึ่งมิได้ที่เดียว ฉะนั้น บุคคลเมื่อรู้แล้ว และรู้อยู่ว่า ควรปฏิบัติสร้างตน สร้างคุณสมบัติให้เกิดแก่ตนให้เจริญขึ้นโดยลำดับอย่างไร ฯ

ตั้งต้นแต่ศรัทธาความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล คือ เห็นว่าความทำเหตุดีย่อมให้เกิดผลดี ความทำเหตุชั่วย่อมให้เกิดผลชั่ว และอะไร ๆ ต้องมีเหตุผล บุคคลจะปรารถนาด้วยความอ้อนวอนด้วยความยวงสรวงหาได้ไม่ ถ้าบุคคลจะสำเร็จความปรารถนาด้วยความอ้อนวอนด้วยความยวงสรวงแล้วไซร้ ผู้ใดเล่าจักเสื่อมจากความปรารถนา เพราะความอ้อนวอนและความยวงสรวงใคร ๆ ก็รู้จักกระทำกันได้ทั้งนั้น แต่ที่ไม่เป็นอย่างนั้น เพราะเขาไม่สร้างตน ถ้าเขาสร้างตน เขามีวิริยะอุตสาหะประกอบในทางที่ชอบแล้ว เขาย่อมจักสำเร็จด้วยผลดีเสมอ บุคคลผู้ทำชั่วถึงแม้จะอ้อนวอนยวงสรวงอย่างไร ๆ ก็ตาม เขาย่อมได้รับผลชั่วเสมอ แต่จะเร็วหรือช้านั้นสุดแต่เจตนาที่ทำกรรมชั่วนั้น ส่วนบุคคลผู้ทำดีถึงแม้จักไม่อ้อนวอนยวงสรวงอะไรเลย เขาย่อมได้รับผลดีเสมอ อย่างน้อยก็คือความอยู่เป็นผาสุกไม่เดือดร้อนในชั่วชีวิตนี้ ศรัทธาความเชื่ออันชอบด้วยเหตุผลดังนี้ตลอดถึงความเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ที่ทรงแสดงไว้ด้วยเหตุผล เช่น ทรงแสดงว่า โลภ โกรธ หลง เป็นความเสื่อมเสียอยู่ในตน เมื่อทำอะไรลงไปเพราะโลภ เพราะโกรธ เพราะหลง ย่อมเป็นบาปเป็นอกุศลทั้งนั้น พิจารณาด้วยปัญญาก็จักเห็นได้ โลภ คือ ความทะเยอทะยานปรารถนาแต่จะได้ ไม่รู้จักควรไม่ควรเพียงไร เช่นนี้ย่อมเป็นไปในทางที่จะแสวงหาโดยทางทุจริตได้ บุคคลผู้โกรธผู้ประทุษร้ายผู้ริษยาบุคคลอื่น เมื่อคิดอย่างนี้จิตใจของตนก็ร้อน

ไม่สงบสุข และยิ่งประทุษร้ายบุคคลอื่นก็ยิ่งจะร้อนมากขึ้นไป ไม่ใช่แต่บุคคลอื่นจะเดือดร้อนเท่านั้น แต่ตนเองนั้นแหละจะเดือดร้อนยิ่ง ๆ ขึ้นไป. บุคคลเป็นคนหลงนึกอะไรจะทำอะไร ทำตามอารมณ์ของตน ไม่พิจารณาให้รอบคอบ ไม่รู้จักได้ ไม่รู้จักเสีย ไม่รู้จักชั่วรู้จักดี นึกแต่อารมณ์ของตนเป็นใหญ่ หรือนึกถึงแต่ประโยชน์ของตนเป็นสำคัญ เช่นนี้ย่อมจะทำอะไรที่เป็นฝ่ายชั่วได้เสมอ เมื่อพิจารณาดูด้วยปัญญาดังนี้ ก็จะเห็นได้ว่า ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า โลภ โกรธ หลง เป็นของไม่ดี เป็นยาปอยู่ในตน ทั้งเป็นเหตุก่อให้เกิดยาปอกุศลประการอื่น ๆ ต่อไป ฝ่ายในทางที่ตรงกันข้าม คุณสมบัติที่ตรงกันข้ามกับโลภ คือ ความอารีอารอเฟื่อเผื่อแผ่ คุณสมบัติที่ตรงกันข้ามกับโกรธ กับริษยา กับประทุษร้าย คือ ความเมตตากรุณาเห็นสุขทุกข์ของตนของคนอื่น สัตว์อื่นเป็นเช่นเดียวกัน คุณสมบัติที่ตรงกันข้ามกับหลง คือ ปัญญาที่พิจารณาโดยชอบด้วยเหตุผล คุณสมบัติเหล่านี้ เมื่อเกิดขึ้นในจิตใจตนแล้ว จิตใจย่อมสบายไม่เดือดร้อน เมื่อทำอะไรหรือคิดอะไรด้วยจิตใจอันสบายอย่างนั้นแล้วย่อมเป็นสุจริต และเป็นความดีอยู่ในตน เมื่อพิจารณาตามคำสอนดังนี้ ย่อมจะเห็นชอบด้วยปัญญาของตน ความเชื่อก็ย่อมจักเป็นความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล เป็นศรัทธาอย่างแท้จริง และเป็นคนไม่จนในพระศาสนา โดยสถานะหนึ่ง ฯ

ต่อจากนั้น ย่อมจักเป็นคนมีหิริรู้จักละอายต่อตน ไม่ต้องไปอายบุคคลอื่น อันการอายคนอื่นนั้นไม่เป็นของแปลกอะไร เพราะคนธรรมดาย่อมรู้จักอายทั้งนั้น ในเมื่อตนทำไม่ดี แต่ความไม่รู้จักอายตนนี้แหละเป็นประการสำคัญ เพราะนึกว่าไม่มีคนเห็น แต่ตนเองไม่รักตนไม่เคารพตน ยอมตนให้เป็นคนชั่ว ยอมตนให้เป็นคนเสียหาย เป็นข้อที่น่าละอายโดยแท้ บุคคลผู้มีหิริหาเป็นเช่นนั้นไม่ ฉะนั้นจึงเป็นคนไม่จนอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้มีโอตตัปปะ คือ มีความเกรงกลัวต่อยาปทุจริต ไม่เกรงกลัวแต่เพียงผลแห่งความชั่วเท่านั้น แต่เกรงกลัวต่อความชั่วนั้นทีเดียว จึงไม่

ประกอบกรรมที่ชั่วช้าเสียหาย แม้ไม่มีคนรู้คนเห็น แต่ตนเองเกรงกลัวต่อความชั่ว เพราะบุคคลผู้ทำความชั่วตนก็ต้องเป็นคนชั่วไปตาม เมื่อตนเองมีความรู้สึกตัวว่า เมื่อทำความชั่วตนเองย่อมเป็นคนชั่วไม่ดีเลย ดังนี้ แลวมีโอตตัปปะความเกรงกลัวไม่สามารถทำความชั่วได้ จึงชื่อว่าไม่เป็นคนจนอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลเป็นผู้มีวิริยะนั้น เมื่อประกอบกิจการใด ย่อมประกอบไปด้วยความมีวิริยะอุตสาหะ การงานที่ง่ายถึงแม้ใช้วิริยะแต่เพียงน้อยก็ย่อมสำเร็จไปได้ ถ้าเป็นการงานที่ยาก เมื่อใช้วิริยะอุตสาหะอย่างเต็มที่แล้วย่อมสำเร็จลุล่วงไปได้ดังประสงค์ บุคคลผู้ขาดวิริยะอุตสาหะย่อมไม่สามารถที่จะล่วงทุกข์ได้ ฝ่ายผู้มีวิริยะอุตสาหะเพียรพยายามย่อมล่วงทุกข์ได้สำเร็จดังประสงค์ ฉะนั้น บุคคลมีวิริยะจึงชื่อว่าไม่จนอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้มีปัญญานั้น คือ มีปัญญาพิจารณาเหตุผลให้รู้โดยชอบแล้ว สามารถใช้ปัญญานั้นคุ้มครองตนให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์เสมอ ดังภาษิตโลกกล่าวว่า "*รู้อะไรไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี*" นั้น สอนให้รู้ว่า จงรักษาตัวให้รอด คือเมื่อรู้อะไรว่าดีไม่ดีแล้ว จงรู้รักษาตนให้รอดจากความไม่ดี แต่คนในโลกมักเห็นแต่เพียงว่า รู้รักษาตัวรอดนั้น คือ เอาตัวไปให้รอดก็แล้วกัน จะชั่วจะดีอย่างไรก็ตาม แต่ในฝ่ายธรรมแล้วไม่ประสงค์เช่นนั้นเลย ความที่ว่า รู้รักษาตัวรอดนั้น ต้องรักษาตัวให้คงอยู่ในความดีเสมอ ให้รอดตัวไปได้ในความดี แม้จะต้องสละทรัพย์ สละอวัยวะร่างกาย หรือแม้สละชีวิต ย่อมต้องรักษาความดีไว้เสมอ รักษาความดีไว้ให้คงอยู่ บุคคลผู้มีปัญญารักษาตัวรอดไม่ให้ตนต้องตกไปสู่สถานที่ชั่วอย่างนี้ จึงชื่อว่าเป็นคนไม่จนในพระศาสนา โดยอีกสถานะหนึ่ง ฯ

บุคคลผู้มีทรัพย์ คือ คุณสมบัติทั้ง ๕ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นคนไม่จนไม่ยากไร้ในพระศาสนานี้ ส่วนบุคคลผู้ไม่มี คือ ปราศจากคุณธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นคนจน และเมื่อเขาเป็นคนจนอย่างนี้แล้ว เขาย่อมจะต้องแสวงหาทรัพย์หรือสร้าง

สถานะของตน ด้วยการกระทำทุจริตนานาประการ คือ ทำทุจริตด้วยกายบ้าง กล่าววาจาทุจริตเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนบ้าง และในใจก็คำนึงคิดที่จะแสวงหาประโยชน์ให้ได้ จะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นทางได้ประโยชน์แล้วเป็นใช้ได้ทั้งนั้น เมื่อสามารถที่จะกระทำได้แล้วเป็นกระทำลงไป และเมื่อไม่ได้สมปรารถนา ก็ริษยาคิดคดร้อน คิดประทุษร้ายเพิ่มเข้าไป ชื่อว่าเพิ่มหนี้ขึ้นอีกประการหนึ่ง เพราะเมื่อขนอริยทรัพย์แล้ว ประกอบกรรมทำชั่วเข้าย่อมมีความชั่วเพิ่มขึ้นในตน ผลก็คือเพิ่มหนี้เข้าอีกประการหนึ่ง และเมื่อเพิ่มหนี้เข้าแล้ว ย่อมจะต้องปิดบังซ่อนเร้นบุคคลอื่น เพราะกลัวบุคคลอื่นจักรู้จักเห็น ว่าตนกระทำความชั่วช้าด้วยประการต่าง ๆ จึงเป็นการเพิ่มหนี้สะสมใจให้เดือดร้อนกังวลรำคาญยิ่งขึ้นไป ด้วยการที่จะต้องปิดบังซ่อนเร้นความชั่วของตนอันได้กระทำแล้วนั้น เป็นการสร้างดอกเบี้ยให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพราะถ้าทำชั่วแล้ว ไม่ใช่เป็นเพียงความชั่วเท่านั้น จิตใจย่อมเดือดร้อนกระวนกระวาย ยิ่งคิดไปนานเท่าไร ก็ย่อมเพิ่มดอกเบี้ยความเดือดร้อนยิ่งขึ้นไปเท่านั้น ด้วยความเดือดร้อนกระวนกระวายนั้น ๆ เอง มีการกลัวบุคคลอื่นจะรู้เห็นเป็นต้น แม้อย่างนั้นก็ตาม การที่จะไม่ให้บุคคลอื่นได้รู้เห็นนั้น บางทีก็พ้นวิสัย เพราะถึงแม้จะปิดบังอย่างไร นานเข้าก็ย่อมรั่วรู้ไปด้วยประการต่าง ๆ บุคคลนั้นรู้บ้าง บุคคลนี้รู้บ้าง แล้วก็พูดกันต่อ ๆ ไปว่า บุคคลนั้นมีอัธยาศัยไม่ดี ได้ประกอบกรรมทำชั่วไว้อย่างนั้น ๆ เมื่อความที่บุคคลอื่นได้รู้นี้มารู้ถึงตนเข้า ก็ชื่อว่า มีคนโจทก์ คือ มีคนรู้เข้าแล้ว มีคนโจทก์คนฟ้องเข้าแล้ว ว่าตนเป็นคนชั่ว และต่อจากนั้น เมื่อจักกระทำอะไร ก็มีความคำนึงไปในทางที่ชั่ว เพื่อปิดการประกอบกรรมในทางที่ชั่วเพื่อปิดบังซ่อนเร้นความชั่วให้รัดกุมยิ่งขึ้น ไม่ให้บุคคลอื่นรู้เห็น เป็นการปิดทางที่จะไม่ให้บุคคลอื่นมาขับตัวหรือหาความชั่วกับตัว ซึ่งตัวก็ยิ่งเดือดร้อน ยิ่งจะต้องหลบลี้หนีไปไกล เพื่อไม่ให้บุคคลอื่นรู้เห็นมากไปเพียงไร หรือจะต้องเก็บตัวซ่อนเร้นอยู่อย่างไร ชื่อว่าถูกตามขับกุมอยู่เพียงนั้นโดยปริยาย และชื่อว่าถูกจองจำ คือ จำกัดความอิสระ

อยู่เพียงนั้นอีกประการหนึ่ง ซึ่งเมื่อเป็นอย่างนั้น จิตใจย่อมจะหาความสุขมิได้เลย ตลอดถึงอวสานแห่งชีวิต นึกถึงความชั่วของตนอันมีอยู่เพียงไร ย่อมจะเดือดร้อนใจอยู่เป็นนิจเพียงนั้น เป็นความทุกข์หาความสุขมิได้เลย เมื่อความร้อนรนแห่งจิตมีอยู่จนถึงอวสานแห่งชีวิตอย่างนี้ จิตย่อมเศร้าหมองไม่ผ่องใสเมื่อสิ้นชีวิต ทำลายขันธ์ไป ย่อมมีทุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เช่นนี้ชื่อว่ามีเครื่องของจำติดตัวไป ไม่ใช่แต่เพียงที่เป็นไปในภพนี้ คือ ที่เป็นความทุกข์ความเดือดร้อนอยู่เท่านั้น ย่อมจะมีทุกข์ติดตามตนไปถึงสัมปรายภพภายภาคหน้าด้วย ซึ่งเป็นทุกข์อันเหลือที่จะยิ่งขึ้นเป็นนักหนา ยิ่งกว่าจะรู้เห็นและได้รับในชั่วขณะนี้ ฯ

เพราะฉะนั้น บุคคลเมื่อปรารถนาจะให้ความเป็นอยู่ของตนดำเนินไปดี ทั้งในชั่วขณะนี้และสัมปรายภพภายภาคหน้า พึงปรารถนาความเป็นผู้เจริญด้วยคุณสมบัติ คือ พึงสร้างตนสร้างสถานะของตนให้เป็นคนมั่งมีอริยทรัพย์ มั่งมีคุณธรรมอันจะก่อเกิดความดีให้มีในตน ตั้งต้นแต่ให้มีศรัทธาความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล มีหิริความละอายแก่ใจ มีโอตตัปปะความเกรงกลัวต่อความชั่วในเมื่อจะกระทำความผิดความชั่ว ให้มีจิตระลึกนึกขึ้นก่อนว่า การทำความผิดความชั่วด้วยประการต่าง ๆ นั้น ไม่เป็นการกระทำที่ดี ให้มีความรู้จักละอายรู้จักกลัวไว้เป็นนิจ ให้มีความนึกถึงตนแล้วเคารพนับถือตนเป็นประการสำคัญ เพราะเมื่อเป็นบุคคลที่เคารพตนนับถือตนอยู่ ย่อมจะมีความละอายแก่ใจตนเอง และเกรงกลัวไม่กล้าที่จะกระทำความชั่วได้ เมื่อละอายและเกรงกลัวไม่ทำความชั่วแล้ว ย่อมจะต้องเป็นคนมีวิริยะอุตสาหะในอันจะประกอบคุณงามความดีเสมอ คือในทางคดีโลก ย่อมจะสร้างสมทรัพย์สมบัติและสร้างสถานะ ของตนให้เจริญขึ้นด้วยวิริยะอุตสาหะที่ชอบ ในทางคดีธรรมย่อมจะตรวจตราดูตนว่า อะไรยังเป็นความเสื่อมความเสียอยู่ในตนแล้วพึงละให้หมดไป ตรวจตราดูในตนว่า ตนยังไม่มีคุณงามความดีอย่างไร แล้วพยายามที่จะสั่งสมอบรมคุณงามความดีนั้น ๆ ให้มีขึ้นและรักษาให้เจริญยิ่งขึ้น พยายามละความชั่วอันมีอยู่แล้วให้หมดไป ไม่ให้มาเกี่ยวเกาะอยู่ในอัธยาศัย พยายามก่อสร้างคุณงามความดี และรักษาความดีนั้นให้มั่นคงและ

เจริญยิ่งขึ้นไป เช่นนี้ชื่อว่าเป็นคนมีวิริยะและมีปัญญาฉลาดรอบรู้และอบรมปัญญาให้เกิดมี และใช้ปัญญาให้ใช้การได้ คือ ใช้ปัญญาความรู้ในการรักษาตนให้คงอยู่ในคุณงามความดีเสมอ ไม่ปล่อยตนให้พลั้งพลาดไปในทางที่ผิดที่ชั่วได้ ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า "ปญฺญา เจนํ ปสาสติ ปัญญาย่อมปกครองบุคคล" หรือว่า "ปญฺญา สิโลกวฑฺฒนี ปัญญาเป็นเหตุเจริญความสรรเสริญ" "ปญฺญา สุตวินิจฺฉนี ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินความที่มาถึงตนให้เป็นไปโดยชอบ และจะได้ประกอบโดยสมควร" ดังนี้ ฯ ชื่อว่าเป็นผู้มีปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครองตน เมื่อเป็นคนไม่จนก็ย่อมเป็นคนไม่มีหนี้ เมื่อไม่มีหนี้ก็ไม่เกิดอกเขยและไม่ต้องหลบเจ้าหนี้ เมื่อไม่ต้องหลบเจ้าหนี้ก็ไม่มีอะไรมาเป็นเครื่องร้อนแก่ตน และตนย่อมอยู่เป็นสุข ในส่วนคดีโลกเป็นฉันใด ในส่วนคดีธรรมก็เป็นไปโดยนัยเช่นเดียวกัน ฯ

สาธุชนผู้มีปัญญาเมื่อพิจารณาเห็นแล้ว พึงสร้างตนให้เป็นคนเจริญคนมั่งมีด้วยคุณสมบัติ ที่เป็นประการอันสำคัญยิ่งในโลก เพราะทรัพย์สมบัติอันเป็นส่วนคดีโลกนั้นรู้จักใช้หมดได้ ถ้ายิ่งไม่รู้จักเก็บหอมรอมริบ ไม่รู้จักประมาณ ไม่รู้จักแสวงหาเพิ่มเติมโดยชอบด้วยแล้ว ย่อมจักหมดไปโดยเร็ว. ส่วนอริยทรัพย์คือธรรมนี้ เป็นของใช้ไม่รู้จักหมด ยิ่งสนใจที่จะมี ยิ่งจะเจริญขึ้นโดยลำดับ และถ้านำไปเผื่อแผ่ชักนำบุคคลอื่นให้เป็นเช่นนั้นด้วยแล้ว ตนเองก็ยิ่งจะเจริญด้วยคุณสมบัติยิ่งขึ้นไป เป็นคุณงามความดีทั้งแก่ตนเองและแก่บุคคลอื่นทั่ว ๆ ไปด้วยประการฉะนี้ ฯ

บุญญนิธิธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงอนุโมทนากุศลพิธีมหามงคลกาล

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๑ ตุลาคม ๒๕๐๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมน ทเมน จ
นิธิ สุนิหิโต โหติ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโย
ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉตีติ ฯ

บัดนี้ จักรับประทานแสดงพระธรรมเทศนา อนุโมทนากุศลพิธีมหามงคลกาล ด้วยท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) มาปรารภถึงชนมายุอันเจริญมาโดยลำดับ นับโดยวันบรรจบครบเสมอเท่าชนมายุท่านเจ้าคุณปู่ พระยาราชภักดี ศรีรัตนราชสมบัติยดี อภัยพิริยพาหุ (ม.ร.ว. ช้าง เทพหัสดิน) ซึ่งเป็นต้นสกุล เทพหัสดิน ณ อยุธยา ในวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ นี้ อันกตัญญูกตเวทิตาธรรมเตือนใจ เป็นเหตุให้บำเพ็ญกุศลชนมายุสมมงคล โดยได้ปรารภงานมงคลนี้มาแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๑ ซึ่งในวันนั้นวันที่ ๑ ตุลาคม ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ ได้บริจาคทรัพย์จำนวน ๑๐,๐๐๐ บาท มอบให้เป็นทุนบำรุงพระอารามวัดเบญจมบพิตร ซึ่งคณะสงฆ์ได้รับทราบและได้อนุโมทนาสาธุการไปแล้วส่วนหนึ่ง โดยมีวัตถุประสงค์

เพื่อเป็นที่รวมการบริจาคบำเพ็ญกุศลแห่งท่านผู้อยู่ในสกุล เทพหัสดิน ณ อยุธยา และท่านผู้มีกุลสัมพันธ์กับสกุลเทพหัสดิน จะเป็นไปในฝ่ายเขษหรือสะใภ้ก็ตาม เพื่อมิให้เป็นความมุ่งโดยเฉพาะในชื่อสกุลว่าเทพหัสดิน จึงให้ชื่อทุนว่า "ทุนราชภักดิ์" ทั้งนี้ นอกจากเป็นการแสดงกตัญญูกตเวทิต่อท่านผู้เป็นต้นสกุล และท่านผู้อื่นในสกุลเทพหัสดิน และสกุลที่มีกุลสัมพันธ์กันโดยเฉพาะแล้ว ยังมีวัตถุประสงค์เพื่อโดยเสด็จพระราชกุศลในพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณ และพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ อีกส่วนหนึ่งด้วย จึงได้ตั้งทุนนี้ไว้ที่วัดเบญจมบพิตร เพื่อหาดอกผลบำรุงพระอารามโดยทั่วไป คือทั้งในด้านปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมถาวรวัตถุในพระอาราม ทั้งในด้านการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรในพระอาราม ตามพระราชประสงค์ในสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น แต่เดิมมา นับเป็นการเริ่มต้นแห่งกุศลพิธีชนมายุสมมงคลส่วนกตัญญูกตเวทิตาธรรมส่วนหนึ่ง ซึ่งมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๒ นี้ วันที่ ๑ ตุลาคม ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ มีชนมายุบรรจบครบเท่าชนมายุท่านเจ้าคุณปู่ พระยาราชภักดิ์ โดยสมบูรณ์ จึงได้บำเพ็ญกุศลพิธีมหามงคลกาลเป็นพิเศษ เบื้องต้น ได้ถวายภัตตาหารบิณฑบาตแด่พระสงฆ์จำนวน ๘๐ รูปแล้ว และได้ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์อีก ๙ รูป แล้วยังสักการะบูชาท่านเจ้าคุณพระยาราชภักดิ์ ท่านเจ้าคุณพระยาชัยสุรินทร์ และญาติเทพหัสดิน เป็นกุศลส่วนทักษิณานุประทาน และมีพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ เป็นการเพิ่มกุศลพิธีมหามงคลกาล ให้ยิ่งขึ้นไป และในโอกาสแห่งการบำเพ็ญกุศลชนมายุสมมงคลนี้ ได้บริจาคทรัพย์เพิ่มเติมทุน "ราชภักดิ์" ที่ได้บริจาคไว้แล้ว และที่มีผู้บริจาคสมทบไว้อีก ๑,๐๐๐ บาท ซึ่งเป็นทุนเริ่มต้นรวมทั้งสิ้น ๑๑,๐๐๐ บาท อีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งท่านได้แจ้งไว้ว่าจะบริจาคในโอกาสนี้เป็นการเพิ่มพูนกุศลส่วนกตัญญูกตเวทิตาธรรมยิ่งขึ้นไป ตามนัยคดี

แห่งพระพุทธศาสนา ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ เป็นผู้มี
คุณสมบัติพิเศษ กล่าวโดยเฉพาะในการตั้งตนของตนไว้ชอบ ประกอบความ
พากเพียรพยายามอย่างยวดยิ่งที่จะทำตนของท่านให้ดำรงอยู่ด้วยดี เป็นศรีแก่
สกุลวงศ์และแก่ตนของท่านเอง ดังปรากฏในขันทึกส่วนตัวของท่านที่ได้พิมพ์ใน
งานทำบุญอายุครบ ๗๗ ปี แล้วนั้น เป็นกุศลกรรมความดีที่ควรอนุโมทนาสาธุ
ด้วยเป็นอย่างยิ่ง และควรเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐานุคติของท่านผู้มีความสัมพันธ์
เกี่ยวเนื่องกับท่านเป็นอย่างดีที่จะดำรงตนและดำรงสกุลวงศ์ให้มั่นและเจริญไพบูลย์
ตลอดไป ทั้งนี้ เพราะท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ เป็นผู้มี
อัธยาศัยประกอบด้วยคุณธรรม พิจารณาเห็นเหตุการณ์ไกล อันเป็นเหตุให้ท่าน
ยึดไว้ได้ซึ่งสาระแห่งตน คือเป็นบุคคลที่มีความเชื่อที่ชอบด้วยเหตุผล วางตนไว้
สมกับฐานะ รักกระทำการใดก็ได้พิจารณาเสียก่อนว่า รักอำนวยผลอันดีงาม
เช่นพยายามศึกษาเล่าเรียนจนมีความรู้ความสามารถที่จะประกอบกรณียกิจต่าง ๆ
ให้สำเร็จไปด้วยดี และมีความประพฤติอันดีงาม มีกาย วาจา ใจที่เรียบร้อย เป็น
ที่ตั้งแห่งกรุณาและวิสาสะแห่งบุคคลผู้พบเห็นและคบหาสมาคม คอยระวังตน
มิให้เป็นผู้ที่ตำหนิติเตียนของบุคคลทั้งหลาย เข้าไหนเข้าได้ไม่ต้องเกรงว่าจะเป็น
ผู้เก้อเขินในสมาคมนั้น ๆ มีปัญญาสามารถพิจารณารู้จักผิดชอบ ชั่วดี บาปบุญ
คุณโทษ แล้วดำรงตนไว้โดยชอบ มีอัธยาศัยประกอบด้วยอาลัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่พอที่
จะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วยมุทิตาจิต มีการศึกษารอบรู้ในกรณียกิจและวัตรปฏิบัติ
โดยสมควรแก่หน้าที่มิได้บกพร่อง และมิใช่เป็นไปเพียงทำนองในคติโลกเท่านั้น
แต่เข้าถึงธรรมปฏิบัติตามวิสัยแห่งสัปปุรุษพุทธศาสนิกชน ดังพระพุทธนิพนธ์
สรรเสริญว่า สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ ปญฺญาย จาเคน สุเตน
จูภยํ โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน ฯ มี
เนื้อความว่า บุคคลใด ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล ปัญญา จาคะ และสุตะ
ทั้งที่เป็นไปในคติโลกและคติธรรมทั้งสองประการ บุคคลเช่นนั้น ชื่อว่าสัปปุรุษผู้มี

ยิ่งญาเห็นแจ้ง ย่อมยึดไว้ซึ่งสาระของตนในโลกนี้ที่เดียว ดังนี้ ฯ ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปริชามาตย์ นอกจากจะมีคุณสมบัติดังกล่าวมาโดยย่อนั้นแล้ว เพราะอัธยาศัยที่ยึดมั่นอยู่ในกตัญญูกตเวทิตาธรรมต่อท่านผู้มีพระคุณแห่งตน ในการบำเพ็ญกุศลชนมายุสมมงคลกาลนี้ จึงได้มีกุศลศรัทธายบริจาคทุ่ยจัยเป็นจำนวนมาก ไว้เป็นทุนสำหรับบำรุงพระอารามวัดเขญจมยพิตร เท่านี้กยังได้ฝังขุมทรัพย์ไว้สำหรับวัด ซึ่งจะได้เป็นเครื่องอุปการะแก่พระอารามและพระภิกษุสามเณรไปชั่วกาลนาน ฯ ทุนทรัพย์ที่บริจาคนั้นยังตั้งอยู่เพียงใด ยังเป็นอุปการะแก่พระอารามและพระภิกษุสามเณรเพียงใด อานิสงส์ผลจากการบริจาคนั้น ๆ ย่อมอำนวยประโยชน์สุขแก่ท่านผู้บริจาคเพียงนั้น และย่อมติดตามท่านผู้บริจาคไปในที่ทุกสถาน ขุมทรัพย์ คือการบริจาคเป็นมูลนิธิฝังไว้ในพระพุทธศาสนาเป็นขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่ ใช้ไม่รู้จักหมด โจรแย่งชิงนำไปไม่ได้ และอำนวยมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และพระนิพพานสมบัติในที่สุด ด้วยอำนาจบุญสัมปทาคือมูลนิธิ ดังพระพุทธภาษิตคาถาในท้ายนิธิกัณฑสูตร ที่ได้ยกมาเป็นอุเทศยกเบื้องต้นว่า ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมน ทเมน จ นิธิ สุนิหิโต โหติ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโย ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉติ ฯ แปลความว่า บุคคลในโลกนี้ เป็นบุรุษหรือสตรีผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม ได้ฝังขุมทรัพย์คือบุญไว้ในโลกนี้ ด้วยการบริจาคทาน เฉลี่ยเผื่อแผ่พัศดุของตนให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลอื่น ด้วยเจตนาอันดีงาม ด้วยรักษาศีลปกติกายวาจาและใจให้บริสุทธิ์สะอาดเรียบร้อย ไม่เป็นที่ตำหนิของบุคคลทั้งหลาย และเป็นที่อำนวยสุขประโยชน์แก่บุคคลอื่นด้วย เป็นบ่อเกิดแห่งศีลธรรมและวัฒนธรรมที่เป็นทิฏฐานุคติของบุคคลทั้งหลาย ณ ภายหลัง ๑ ด้วยความสำรวมระวังอันพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ ความระลึกรอบคอบในที่จะประกอบกิจกรณีย์นั้น ๆ ไม่ให้พลั้งพลาดด้วยความประมาท ๑ ด้วยทมะความปรายปรามใจตนให้ละความชั่วซึ่งอาจจะมีอยู่ในอัธยาศัยให้หมดสิ้นสูญไป ๑ เมื่อบุคคลได้ฝัง

ขุมทรัพย์ไว้ ด้วยลักษณะ ๔ ประการดังนี้ ขุมทรัพย์นั้นย่อมเป็นอันฝังไว้แล้วด้วยดี ไม่มีผู้ใดชนะได้ สามารถติดตามไปในที่ทุกสถาน และอาจอำนวยสมบัติให้สำเร็จประโยชน์ ทั้งมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ ตลอดถึงนิพพานสมบัติในอวสาน ฯ คุณสมบัติ ๔ ประการนี้ ข้อต้น คือทาน การบริจาคให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น ด้วยเจตนามุ่งหมายอำนวยประโยชน์ มิได้มุ่งหมายผลที่จะพึงได้ตอบแทนดังบุคคลบางคนบริจาคบำเพ็ญบุญ ด้วยหวังผลว่า ในชาติหน้าจะประสบผลเย็นอย่างนั้น ๆ แล้วและบริจาคไปด้วยมุ่งหมายผล ดังนี้ ไม่จัดเป็นทานของสัปปุรุษ ทานนั้นให้สำเร็จประโยชน์ก็จริงอยู่ แต่บุคคลนั้นมีอัธยาศัยยังไม่สละจริง ยังมุ่งหมายประโยชน์มาเป็นเครื่องตอบแทน ต่อเมื่อบุคคลมาพิจารณาเห็นความปฏิบัติเป็นธรรมว่า บุคคลทั้งหลายในโลกนี้ล้วนปรารถนาสุข ล้วนปรารถนาที่จะพ้นทุกข์ และบุคคลที่จะได้ความสุขในโลกนี้ ก็เพราะต่างฝ่ายต่างอำนวยสุขประโยชน์แก่กันและกัน เราเกิดมาในบัดนี้ได้อาศัยสุขประโยชน์อันท่านในปางก่อน ได้ก่อสร้างสะสมไว้ให้เป็นมรดกสืบชั่วชนบุคคลมา ถ้าเราเกิดมาจะต้องสร้างสิ่งทั้งหลายในสมัยของเราด้วยตนเอง แล้วก็จะหาความสุขมิได้ แต่นี้อาศัยบรรพบุรุษท่านได้สร้างสมอบรมไว้เป็นมรดกสืบ ๆ มา เราจึงได้อาศัยให้ความสุขได้ในบัดนี้ และเมื่อระลึกถึงอยู่อย่างนี้แล้ว ย่อมปฏิบัติตนเพื่ออำนวยสุขประโยชน์แก่บุคคลอื่น หรือบำเพ็ญก่อสร้างถาวรวัตถุสถาน หรือซ่อมแซมศิลปวัตถุอันดีงาม หรือบริจาคทานให้สำเร็จประโยชน์ ด้วยเกื้อกูลการศึกษา ด้วยเกื้อกูลการพยาบาลอนามัยให้บุคคลปลอดจากโรคภัยไข้เจ็บ ได้ความสุขสำราญ สุขประโยชน์อันแผ่ไปด้วยสาธารณกิจอย่างนี้ ย่อมสำเร็จประโยชน์อันไพศาล เป็นบุญนฤมิตอย่างหนึ่ง ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ผู้อื่น แต่ในส่วนตัวเองก็ยังต้องมีคุณสมบัติเป็นเครื่องสนับสนุนให้ดีงาม คือ ศีล รักษากายวาจาให้เป็นปกติด้วยสุจริต มิกิริยามารยาทอันสุภาพเรียบร้อยไม่เป็นที่รังเกียจของสังคม

วางตนให้สมควรแก่ที่บุคคลจะพึงนับถือ จะพึงเคารพ จะพึงระลึกถึงอุปการคุณ ณ ภายหลัง เป็นผู้น้อยเคารพนับถือบูชาท่านผู้ใหญ่ เชื่อถ้อยฟังคำ ประพฤติตนให้เป็นกำลังของท่าน เป็นผู้ใหญ่อำนวยสุขประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลาย ตั้งตนแต่ในที่ใกล้ในข่ายที่ตนจะพึงสงเคราะห์ และแผ่กว้างออกไปจนไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีประมาณ ย่อมสำเร็จเป็นคุณสมบัติอันไพศาล ให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลาย และบุคคลจะเป็นเช่นนั้นได้ ก็ต้องมีสติสัมปชัญญะ สำรวมระวังไม่ให้พลั้งพลาด เพราะจิตใจของบุคคลในบางคราวย่อมมีประมาทมัวเมาหลงเลือนทำให้เสียหาย ไม่ดำเนินในทางที่จะให้สำเร็จประโยชนสุขก็มี เพราะฉะนั้น ความมีสติสัมปชัญญะระลึกให้รอบคอบชอบแก่เหตุผล จึงเป็นอุปการะอันสำคัญให้สำเร็จประโยชน์อันดีงามในที่ทุกสถาน สตินั้น คือก่อนที่จะคิด จะพูด จะทำอะไร ระลึกเป็นจุดเบื้องต้น ในเวลากำลังคิด กำลังพูด กำลังทำ ยั้งคิดให้รอบคอบ ไม่ผลุนผลันด่วนได้ ครั้นล่วงไปแล้ว ระลึกถึงกรณียกิจหรือวาจาที่ตนพูดแล้วนั้น จดจำได้เพื่อเทียบเคียงกับเหตุการณ์ต่อไป หรือเป็นคติที่จะพึงดำเนิน หรือเป็นแนวทางที่จะพึงละความพลั้งพลาด สติสัมปชัญญะดำรงอยู่ ย่อมมีความไม่ประมาท ไม่เมามัว วางตนเหมาะสมในที่ทุกสถาน แต่สติสัมปชัญญะเป็นเพียงระงับไว้ ยังไม่พอที่จะปรายความชั่วอันมีอยู่ในตนให้หมดสิ้นไปได้ เพราะฉะนั้นจึงมีคุณสมบัติอีกประการหนึ่ง คือทมะ ความปรายปรามจิตของตน จิตของบุคคลนี้เป็นธรรมชาตินึกคิดและมากไปด้วยอารมณ์ อารมณ์ภายนอกนั้นย่อมมายั่วและชวนจิตให้หลงให้เลื่อนประมาทหรือพลั้งพลาดไปได้ ต้องอาศัยปัญญาพิจารณาเหตุผลให้รอบคอบ ตัดสินข้อควรคิดควรพูดควรทำนั้น ๆ ให้เด็ดขาด ถ้ารู้ว่าทำอย่างนี้ พูดอย่างนี้ คิดอย่างนี้ จักเป็นความพลั้งพลาดเป็นอกุศล เป็นบาปแล้ว ไม่ยอมที่จะกระทำ จะพูด จะคิด เป็นอันขาด เมื่อรู้ว่าอันนี้เป็นกุศล เป็นกรณียกิจที่ชอบแล้ว ก็มีวิริยะอุตสาหะอดทนกระทำ แม้

จะมีอุปสรรคความขัดข้องก็ดี แม้จะมีอันตรายมาคุกคามก็ดี ก็ไม่ยอมละความชอบธรรม เคารพระลึกถึงตนว่า เรามีสถานะที่รู้อยู่ว่าการกระทำนั้นเป็นการไม่ชอบแล้ว เราจะปล่อยตนให้ผิดไปเพราะเหตุการณ์นั้น ๆ เทียวหรือ ถ้าเช่นนั้นก็เป็นการไม่นับถือตน หรือมีตนไม่เป็นที่พึ่งได้ เพราะปล่อยให้ตนตกต่ำไปในสถานะที่ต่ำทราม บุคคลมีความมั่นคงอยู่อย่างนี้ และประพฤติตนในกรณียกิจที่ชอบ ประกอบตนไว้ในคุณสมบัติอันดีงาม นี้ชื่อว่ารักษาตนรอด คือรักษาตนให้รอดจากความชั่วช้าเสียหาย ให้คงอยู่ในความดีบริสุทธิ์เสมอไป ไม่ให้เหตุการณ์นั้น ๆ มายั่วยวนหรือคุกคามทำให้เสียไป ยิ่งในสมัยปัจจุบันนี้แล้ว การรักษาตนให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์นั้น เป็นสภาพการณ์ที่ยากอยู่บ้าง เพราะเหตุการณ์ใหม่ ๆ แปลก ๆ มีมายั่วยวนชวนให้เสียคนอยู่ร่ำไป หากบุคคลไม่มีสติสัมปชัญญะหรือไม่มีทมะคอยปรายปรามใจตนเสีย ย่อมจะเสียคนได้ง่าย ฉะนั้น สติสัมปชัญญะและทมะ จึงเป็นประการสำคัญที่บุคคลจะพึงอบรมให้มีมั่นอยู่ในอัธยาศัย เพื่อเป็นปัจจัยคุ้มครองตนให้มั่นคงอยู่ในความดีความบริสุทธิ์ตลอดไป บุคคลผู้ชุมทรัพย์ไว้ด้วยลักษณาการ ๔ ประการ ดังวิสัชนามานี้ คือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่บริจาคด้วยน้ำใจที่จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น ๑ รักษากายวาจาของตนให้เป็นสุจริตไม่ผิดธรรม ๑ มีสติสัมปชัญญะสำรวมระวังรอบคอบไม่ประมาทพลั้งพลาดให้เสื่อมทรามไป ๑ พยายามที่จะปรายปรามจิตของตนไม่ให้ตกไปในฝ่ายที่มัวเมา ให้ดำรงคงอยู่ในคุณธรรมที่ชอบเสมอ ไม่ยอมพ่ายแพ้แก่ฝ่ายต่ำ นำตนให้อยู่ในสถานะอันดีงามเสมอไป ๑ บุคคลผู้ดำรงอยู่ในลักษณาการทั้ง ๔ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ตั้งตนไว้ชอบ ชื่อว่าเป็นผู้ได้ชุมทรัพย์อันประเสริฐไว้ โจรแย่งชิงนำไปไม่ได้ และชุมทรัพย์นั้นย่อมจะติดตามตนไปในที่ทุกสถาน อำนวยประโยชนสุขในมนุษย์ ในสวรรค์ ตลอดเป็นปัจจัยให้สำเร็จถึงพระนิพพานในอวสาน ด้วยประการฉะนี้

กุศลขันธ์สัมมาปฏิบัติ อันท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ ได้บำเพ็ญแล้วทั้งปวง ด้วยการบริจาคทั้งทุน "ทุนราชภักดิ์" ไว้ในพระอาราม วัดเขญจมบพิตร เพื่อบำรุงพระอารามและพระภิกษุสามเณรทั้งหลายก็ดี ด้วยการบำเพ็ญกุศลถวายอาหารบิณฑบาตก็ดี ด้วยการบำเพ็ญกุศลทักษิณาอุทิศแด่ท่านผู้มีพระคุณก็ดี ซึ่งมีความกตัญญูกตเวทิเป็นสมุฏฐาน จงบำเพ็ญทานการบริจาคนั้นๆ เพื่ออุทิศบุญกุศลสนองพระเดชพระคุณท่านผู้มีอุปการะแก่ตนทั้งต้นแต่ท่านเจ้าคุณพระยาราชภักดี เจ้าคุณปู่ ท่านเจ้าคุณพระยาชัยสุรินทร์ เจ้าคุณบิดา ถึงตลอดถึงท่านประยูรญาติผู้ใหญ่ผู้น้อยในสกุล เทพหัสดิน ณ อยุธยา ทั้งปวง ขอท่านทั้งหลายเหล่านั้นจงได้ทรายบุญกุศลทานนี้แล้วอนุโมทนา สำเร็จเป็นบุญกุศลและโดยประการสำคัญยิ่งก็ด้วยเจตนารมณ์ใคร่จะสนองพระเดชพระคุณและพระมหากรุณาธิคุณ ในสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จพระบรมมหาราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐยิ่ง แก่ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญกุศลทั้งนี้ ขอสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น จงทรงทรายด้วยพระญาณทิพยวิถี แล้วทรงอนุโมทนา และทรงพระมหากรุณาประสาทพร เพื่อความสุขความเจริญแก่ท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ และแก่บุคคลในสกุลเทพหัสดิน ณ อยุธยา และสกุลที่มีกุลสัมพันธ์โดยทั่วหน้า ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ ขออ้างคุณพระศรีรัตนตรัยประสาทพร อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมำ ธมฺมมชฺฌคา มหาสงฺฆำ ปโพเธสิ อิจฺเจตำ รตนตฺตยำ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดแล้ว และยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้เบิกบานพ้นจากกิเลสนิทรา ทั้ง ๓ นี้เป็นวัตถุอันประเสริฐให้เกิดวุฒิสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลแก่บุคคลผู้เลื่อมใส คือพระรัตนตรัยอันอุดม เอตสฺส อานุภาเวน กตปุญฺญสฺส เตชสา วิชฺชาปริญฺญามจฺโจ ทีฆายุ วณฺณวา สทา

สุขิโต พลวา โหตุ สห สพฺเพหิ ญาติภิ อิจฺฉิตํ ปตฺถิตํ ยํ ยํ ตนฺตเทว สมิชฺฌตุ ฯ ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนี้ และอำนาจบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้ว ขอท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิทยาปรีชามาตย์ จงเจริญด้วยชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ พร้อมด้วยประยูรญาติและสกุลวงศ์เป็นนิจกาล อนึ่ง ผลใด ๆ ที่มีประสงค์ มิเคยนำมาซึ่งปรารถนา ขอผลนั้น ๆ จงสำเร็จโดยธรรมสวัสดิ์ จงทุกประการ เทอญ ฯ

ทางแห่งความบริสุทธิ์

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

นิทฺทา ตนฺที วิชมฺหิตา อรตี ภตฺตสมฺมโท

เอเตน นปฺปกาสติ อริยมคฺโคช ปาณินำ

นิทฺทำ ตนฺที วิชมฺหิตำ อรตี ภตฺตสมฺมทำ

วิริเยน ปณาเมตฺวา อริยมคฺโค วิสุชฺฌตีติ ฯ

อันการที่สาธุชนทั้งหลายได้สดับธรรมแล้วปฏิบัติอยู่ ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินทางดำเนินเพื่อความบริสุทธิ์ ดำเนินเพื่อสุดสิ้นที่สุดแห่งทุกข์ และสังขารอันเป็นไปอยู่นั้นเป็นเพียงเครื่องทรงอยู่ ถ้ามิสติสัมปชัญญะเป็นเครื่องคุ้มครองอบรมให้เป็นไปดี สังขารนั้นย่อมเป็นพาหนะที่เป็นเครื่องให้ประกอบคุณสมบัติ ดำเนินไปสู่คุณธรรมอันดีงาม ถ้าปราศจากสติสัมปชัญญะมัวเมาประมาทอยู่ สังขารนั้นย่อมจะเป็นเครื่องพาให้ล้าให้เนิ่นช้าจากทางที่จะดำเนินไปถึงความบริสุทธิ์ คือที่สุดแห่งทุกข์ได้ ฯ

บุคคลเมื่อปฏิบัติอยู่ ชีวิตเป็นไปอยู่ กาลเวลาย่อมล่วงไป เมื่อกล่าวถึงกาลเวลาอันล่วงไป ๆ โดยลำดับ ประเดี๋ยววัน ประเดี๋ยวคืน ประเดี๋ยวเดือน ประเดี๋ยวปี ปีหนึ่งนั้นเรานิยมนับพระพุทธศักราชที่ล่วงไปแล้ว และขึ้นปีใหม่ตามความนิยมของสากลโลกที่นิยมกันทั่วไปว่า วันที่ ๑ มกราคม เป็นวันขึ้นปีใหม่ วันขึ้นปีใหม่คือวันเปลี่ยนปีหนึ่ง ๆ ซึ่งชีวิตย่อมล่วงไป สังขารย่อมแก่ไป ปีหนึ่ง ๆ ทุกที นับกำหนดว่า อายุล่วงไปแล้วเท่านั้นเท่านี้ ตามที่กำหนดโดยรอบปีนั้น แต่การกำหนดรอบปีหนึ่ง ๆ นั้น เป็นความนิยมของโลก ซึ่งจะพึงกำหนดเอาว่า

อะไรเป็นต้นปี กำหนดที่เดือนไหน กำหนดที่ฤดูไหน ไม่สำคัญ เพราะความนิยมของโลกย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาละที่นิยมกัน เช่นในพุทธกาลเปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่ ในวันขึ้นเดือนอ้าย แต่ไม่ใช่เดือนอ้ายที่นิยมกันอยู่ในบัดนี้ เป็นแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๑๒ เพราะในพุทธกาลนั้น นับข้างแรมเป็นต้นเดือน เมื่อถึงวันเพ็ญแปลว่าเต็มไปเดือนหนึ่ง นับข้างแรมเป็นต้น นับข้างขึ้นเป็นปลาย เมื่อถึงวันเพ็ญจึงเต็มไปเดือนหนึ่ง ฉะนั้นวันขึ้นต้นเดือนอ้าย จึงตรงแรมค่ำหนึ่งแห่งเดือน ๑๒ ในบัดนี้ และต่อมาความคิดนิยมก็ยักย้ายผิดกันไปอีก นับข้างขึ้นเป็นต้นเดือน นับข้างแรมเป็นปลายเดือน เดือนในปัจจุบันนี้ จึงช้ากว่าเดือนที่กำหนดนับแต่ครั้งคำยรรพ์ครั้งพุทธกาลมาครึ่งเดือน โดยกำหนดว่าเมื่อวันเดือนดับสิ้นหายดวงแล้วแปลว่าหมดไปเดือนหนึ่ง ความกำหนดนิยมผิดกัน แต่ก่อนท่านนิยมจันทร์เพ็ญเต็มไปเดือนหนึ่ง ส่วนกาละต่อมากำหนดว่า จันทร์ดับหมดไปเดือนหนึ่ง แต่ความนิยมก็ถือว่ามีคสิรมาส–เดือนอ้ายเป็นเดือน ๑ อยู่ ดังปรากฏที่เรากำหนดนับว่าเดือนอ้ายเป็นเดือน ๑ อยู่ ในปัจจุบันนี้ และต่อมาเมื่อมีการนิยมคัมภีร์โหราศาสตร์มากขึ้น นิยมถือว่า พระอาทิตย์ขึ้นสู่ราศีเมษเป็นสำคัญ ราศีเมษนั้นตกในเดือน ๕ จึงกำหนดขึ้นปีใหม่ตามโหราศาสตร์ว่าเดือน ๕ แต่การขึ้นปีใหม่ที่เดือน ๕ นับ ๕ เป็น ๑ นับ ๖ เป็น ๒ ผิดธรรมดานิยม ๕ จะเป็น ๑ ไม่ได้ หรือ ๑ จะเป็น ๒ ไม่ได้ แต่ก็คงนับกันอยู่อย่างนั้น การนับวัน เดือน ปี ถึงนับกันอย่างไรก็ตาม ก็อวงกลม ๑๒ เดือน ตั้งต้นที่ไหนย่อมเวียนมายรรยทนั้น เป็น ๑๒ เดือน เป็นปีหนึ่งเสมอ และในครั้งพุทธกาลนิยมว่า ฤดูหนาวเป็นต้น ฤดูร้อนเป็นกลาง ฤดูฝนเป็นปลาย ซึ่งตรงกับความนิยมในบัดนี้ แต่จะกำหนดนับอย่างไร ก็คือปีหนึ่งเหมือนกันนั่นเอง ชีวิตของบุคคลที่กำหนดว่าเกิดเมื่อนั้น จะครบปีบริบูรณ์ก็ต้องถึงวันเกิดถึงรอบที่วันเกิดนั้น จึงจะครบปีบริบูรณ์ปีหนึ่ง ๆ ซึ่งนับว่าชีวิตล่วงไปปีหนึ่ง ๆ วันเวลาล่วงไปไม่ได้ล่วงไปแต่วันเวลาเท่านั้น ย่อมพาเอาชีวิตของบุคคลล่วงไปด้วย นั่นแหละคือกาลย่อมกินสรรพสัตว์ กาลล่วงไปเพียงไร ย่อมกินสรรพสัตว์กินชีวิตของสรรพสัตว์ให้ล่วงไปตาม ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า

กาโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา

กาลคือเวลาย่อมกินสรรพสัตว์กับทั้งตัวเอง ฯ อธิบายว่ากาลเวลาล่วงไป ทำชีวิตสรรพสัตว์ให้ล่วงไปด้วย และกาลเวลานั้นก็นับล่วงไปตาม กาลเวลาจึงกินตัวเองไปด้วย แต่คนผู้ไม่ได้ใช้ปัญญาหยั่งวิจารณ์ ได้สร้างกันขึ้นว่า พระกาลเป็นยักษ์เป็นมารเป็นตัวดำ ๆ คอยประหารชีวิตมนุษย์อยู่ กลายเป็นพระกาฬเป็นผีไปได้ แต่พระกาฬนั้นก็คือกาลเวลาอันล่วงไปนั่นเอง หาใช่ผีใช่ยักษ์ใช่มารอะไรไม่ กาลล่วงไปเพียงไร ชีวิตสรรพสัตว์ย่อมล่วงไปเพียงนั้น เพราะฉะนั้น เราทั้งหลายเมื่อล่วงไปแล้วปีหนึ่ง ๆ ซึ่งชีวิตก็ได้ล่วงไปแล้ว พึงระลึกทบทวนหนหลังว่า ปีที่เราล่วงมาแล้วนั้น เราล่วงมาด้วยดีหรือด้วยไม่ดี ด้วยดีหรือด้วยชั่ว ล่วงมาด้วยประกอบกรรมเป็นทุจริต คือประกอบกายทุจริต ประกอบวจีทุจริต ประกอบมโนทุจริต กระทำกิจไม่ชอบธรรม ดังนี้ชื่อว่าล่วงมาไม่ดี ถ้าล่วงมาด้วยประกอบกรรมเป็นสุจริต คือประพฤติชอบด้วยวาจาใจ ดังนี้ชื่อว่าล่วงมาดี ฯ

แต่จะล่วงมาดีหรือไม่ดีอย่างไรก็ตาม เมื่อล่วงไปแล้ว พึงนึกเอาเรื่องที่ล่วงมาแล้ว ๆ นั้นมาเป็นครูสอนตนด้วย ถ้าระลึกขึ้นได้ว่าล่วงมาไม่ดี จงระลึกว่าที่นี้เรารู้แล้วละว่าที่แล้วมาไม่ดี ต่อไปนี้เราจักปฏิบัติดีประพฤติชอบ ประกอบสุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจ อะไรเป็นศีลเป็นธรรม จักประพฤติปฏิบัติทางนั้น อะไรเป็นเหตุเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียนกัน เป็นเหตุให้ประกอบเมตตากรุณาต่อกัน จักประพฤติปฏิบัติทางนั้น เราได้ผิดพลาดมาแล้วไม่ดี เลิกกันที ไม่กลับไปทำอย่างนั้นอีก ถ้าระลึกทวนหลังเข้าไปว่า เราได้ประพฤติชอบประกอบสุจริตกายวาจาใจ ไม่มีความเสียหายด้วยประการใด พึงได้ยินดีปราโมทย์ในความประพฤติปฏิบัติของตนที่ดีมาแล้วนั้น และพยายามที่จะรักษาคุณงามความดีนั้น ๆ ให้เจริญสืบเนื่องเป็นลำดับไป ฯ แต่ทุก ๆ คนที่ปฏิบัติมาดำเนินทางมาย่อมมีดีมีชั่วปะปนกันอยู่ ทุกคนจงพยายามที่จะใช้สติสัมปชัญญะสะสางเลือกเฟ้นละทิ้งสิ่งที่ชั่วเสีย พยายามที่จะรักษาคุณงามความดีไว้ ถางทางให้ดำเนินไปให้ราบรื่น เพื่อความบริสุทธิ์ เพื่อความพ้นทุกข์ เป็นที่สุดแห่งวิบุลผล ฯ

สำหรับการที่จะดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ให้รายรื่นได้นั้น ต้องดำเนินตามอริยมรรคทาง ๘ ประการ ที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสั่งไว้ว่า เป็นทางสายกลางเป็นหนทางที่ชอบ แต่การที่จะประกอบดำเนินไปให้ตลอดนั้น ย่อมมีเรื่องซึ่งเป็นเหตุให้เราไม่สามารถจะเดินทางเหล่านั้นไปได้ เพราะขี้เกียจบ้าง เหนื่อยบ้าง ลำบากบ้าง ในทางที่จะประพฤติ ผันใจตัวและอะไรต่าง ๆ อีกมาก อันธรรมดาการที่จะประพฤติดีประพฤติชอบนั้น ย่อมเป็นประดุจพายเรือทวนกระแสน้ำ เป็นประดุจเดินขึ้นสู่ที่สูง เป็นประดุจยกของขึ้นสู่ที่สูง เพราะอะไร ๆ ทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ในโลก ตามธรรมดาของโลก ถ้าปล่อยตามเรื่องมันแล้ว มันย่อมตกไปสู่ที่ต่ำเสมอ น้ำก็ต้องไหลไปสู่ที่ต่ำ อะไร ๆ ที่ทิ้งลงไป ก็ต้องลงที่ต่ำ แต่ที่จะขึ้นสู่ที่สูงได้ ต้องมีอะไรอื่นมาช่วยให้เป็นไป น้ำที่จะไหลขึ้นสู่ที่สูงได้ ก็เพราะมีกำลังดันให้ไหลขึ้นไป ของอะไรที่จะยกขึ้นสูง ก็ต้องมีคนยกคนส่งขึ้นไป ของที่จะไปได้ในวิถีอากาศก็ต้องมีกำลังส่งขึ้นไป ไม่เช่นนั้นก็ไปไม่ได้ ถ้าปล่อยนิ่งไว้เฉย ๆ แล้วย่อมตกต่ำเสมอ จะขึ้นสู่ที่สูงเองไม่ได้เลย แม้แต่ธรรมดาของโลกยังเป็นอย่างนี้ ความประพฤติปฏิบัติของบุคคลก็เหมือนกัน ถ้าปรารถนาจะประพฤติดีปฏิบัติชอบแล้ว ต้องประกอบวิริยะอุตสาหะขวนขวายฝืนใจ พยายามที่จะให้เป็นไปด้วยดีโดยชอบ อย่าเกียจคร้าน อย่าง่วงเหงาหาวนอน อย่าเป็นคนเบื่อ แม้ตลอดการกินอาหาร ถ้ามัวเมาในภัตรบริโภคมากเกินไป ย่อมทำอะไรไม่สะดวก ส่วนเหล่านี้เป็นเครื่องทำให้อริยมรรคไม่ปรากฏ มัวมลไม่ผ่องใส สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงมลทินอันเป็นเหตุให้อริยมรรคไม่ปรากฏผ่องใสแก่บุคคลผู้ปฏิบัติ ด้วยพระพุทธภาษิตที่มีมาในสคาถวรรค เทวตาสังยุตว่า

นิทฺทา ตนฺที วิชมฺภิตา อรตี ภตฺตสมฺมโท
เอเตน นปฺปกาสติ อริยมคฺโคช ปาณินํ ฯ

แปลความว่า อริยมรรคย่อมไม่ปรากฏแก่สัตว์ในโลกนี้ ด้วยเหตุคือความง่วงเหงาหาวนอนมักหลับ ๑ ความเกียจคร้าน ๑ ความคร้านกายเป็นคนที่ไม่

สามารถจะยกกายได้สะดวก ๑ ความที่เบื่อไม่ยินดีในการที่จะปฏิบัตินั้น ๑ ความเมาภัตร ๑ ด้วยเหตุเหล่านี้แหละ อริยมรรคย่อมไม่ปรากฏได้ ฯ

ความง่วงเหงาหาวนอน ถ้าเป็นเพราะมีงานมีการอดนอน หรือมีกิจอะไรเหน็ดเหนื่อยมาก ก็สมควรอยู่ เพราะสังขารร่างกายต้องการความพักผ่อน แต่ที่กล่าวนี้สำหรับคนขี้เกียจชอบนอนเป็นสรณะ เห็นว่าได้นอนแล้วสบาย มีอะไรก็ท้อถอยไม่ปรารถนาจะทำ เพราะเกียจคร้านทำให้ชอบนอน นอนแล้วไม่อยากจะลุกขึ้น เห็นสบายในความนอน และเป็นคนชอบขดกายจะลุกขึ้นสักทีก็ยาก ขดไปขดมากว่าจะลุกขึ้นได้ และเป็นคนเบื่อไม่ยินดีในที่จะประกอบกิจการงานที่จะต้องทำนั้น ๆ ตลอดจนเป็นผู้เมาภัตตาหาร กินมากแล้วก็มัวเมาอยู่ เพราะอืดอัดไม่สะดวกที่จะยกกายให้เป็นไปโดยคล่องแคล่วได้ แม้จะเป็นเรื่องของกาย แต่ย่อมเป็นเรื่องของใจด้วย คือใจของคนเกียจคร้านนั้นเอง คนเกียจคร้านอยู่ในลักษณาการอย่างนี้แล้ว ไม่สามารถที่จะทำอริยมรรคทางที่จะดำเนินไปสู่ความเป็นอริยะให้บริสุทธิ์ได้ ฯ แต่สรรพสัตว์ในโลกผู้เห็นสั้น ผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ ผู้ปราศจากปัญญาย่อมเป็นอยู่อย่างนี้ ถ้าชีวิตของบุคคลตกอยู่ในอาการอย่างนี้แล้ว กาลเวลาก็ล่วงไปเปล่า พระกาลก็ย่อมผลาญชีวิตอยู่เรื่อยไป หาได้สำเร็จประโยชน์อย่างใดไม่ มีพระพุทธภาษิตตรัสติเตียนความเป็นอย่างนี้ในที่หลายสถาน เช่นในพระธรรมบท สหัสสวรรค ตรัสไว้ว่า

โย จ วสฺสสตํ ชีเว กุสีโต หีนวีริโย
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย วีริยํ อารภโต ทฬฺหํ ฯ

ชีวิตของคนเกียจคร้าน มีความเพียรย่อหย่อน เป็นอยู่ ๑๐๐ ปี ไม่ประเสริฐเลย ชีวิตของคนผู้ปรารภความเพียรมั่นอยู่เสมอ แม้จะเป็นอยู่ได้สักวันเดียวยังดีกว่า ฯ ความเกียจคร้านย่อมเป็นเหตุทอนกำลังปัญญาด้วย คนเกียจคร้านย่อมปราศจากปัญญา หรือไม่ปรารถนาจะสร้างสมปัญญาให้เกิดมี สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยประการอื่นอีกว่า

โย จ วสฺสสตํ ชีเว ทุปฺปญฺโญ อสมาหิโต
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย ปญฺญวนฺตสฺส ฌายิโน

ชีวิตของคนผู้มีปัญญาทราม ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น จะเป็นอยู่สัก ๑๐๐ ปี หาประเสริฐไม่ ชีวิตของบุคคลผู้มีปัญญาผู้พินิจอยู่ แม้จะเป็นอยู่ได้สักวันเดียว ยังประเสริฐกว่า ดังนี้ ฯ

ฉะนั้น บุคคลผู้ปรารถนาที่จะดำเนินทางให้เย็นไปดีโดยทางชอบ ทางสายกลาง ทางตรงไปสู่ความเย็นพระอริยะ ทางตรงไปสู่ความบริสุทธิ์ พึงชำระและละพวกเหล่านี้เสียด้วยความเพียร แล้วอริยมรรคจึงจะบริสุทธิ์ได้ ดังนัยแห่งพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้เป็นลำดับต่อไปว่า

นิทฺทา ตนฺที วิชมฺภิตา อรตี ภตฺตสมฺมทา
วีริเยน ปณาเมตฺวา อริยมคฺโค วิสุชฺฌติ ฯ

แปลความว่า เพราะบุคคลประกามขับไล่ ความง่วงเหงาหาวนอนมักหลับ ความเกียจคร้าน ความยืดกาย ความเบื่อไม่อยากจะทำ ความมัวเมาในภัตร ประกามโทษเหล่านี้เสียให้หมดไปแล้ว ด้วยความเพียร อริยมรรคสามารถจะบริสุทธิ์ได้ ฯ

อริยมรรค คือมรรคาทางปฏิบัติสู่ภูมิเป็นอริยะ สู่ภูมิแห่งความบริสุทธิ์ มี ๘ ประการ สัมมาทิฏฐิ–ปัญญาอันเห็นชอบ บุคคลที่จะมีปัญญาเห็นชอบได้ ต้องไม่ใช่คนเกียจคร้าน คนง่วงเหงาหาวนอนเช่นนั้น เพราะเพียงแต่หาวนอนตามกติของสังขารที่อดหลับอดนอนมา ยังทำให้ปัญญามัวมลไม่กระจ่างผ่องใส ถ้าเป็นคนต้องการหลับอยู่ร่ำไป ปัญญาย่อมไม่เกิดมี ฉะนั้นสัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบจะเกิดมีแก่บุคคลได้ ก็แต่บุคคลผู้ปรารภความเพียร ผู้ไม่เกียจคร้าน ผู้ไม่เห็นแก่ความนอนมากนัก สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบนั้น เป็นเรื่องที่บุคคลจะพึงพอกพูนให้เกิดมีให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฯ อันที่จริงปัญญานั้น มีมาแล้วทุกคนตั้งแต่แรกเกิด ด้วยอาศัยปุพเพกตปุญญตาอันกระทำไว้ แต่ผิดแผกกันด้วยทรามบ้าง ปานกลางบ้าง ดีบ้าง ตามกุศลากุศลที่ตนได้กระทำไว้แล้ว จึง

ต้องมาอาศัยความอยรมในบัจจุบัน ด้วยการศึกษา ด้วยการตั้งตนไว้ชอบ ด้วยการประกอบความเพียร ปัญญาย่อมจะเจริญยิ่งขึ้น และปัญญานั้นเองเป็นปัจจัยผลให้ปัญญาอื่น ๆ เจริญขึ้นอีกโดยลำดับ เช่นจินตามยปัญญา–ปัญญาสำเร็จด้วยความคิด ความคิดเป็นเหตุให้เกิดปัญญา และปัญญาเป็นเหตุให้เกิดความคิด ทั้งสองต่างเป็นเหตุก่อให้เกิดกันและกันยิ่งขึ้นไป ความคิดเป็นเหตุให้เกิดความรู้ เมื่อรู้แล้วเป็นช่องทางให้เกิดคิดยิ่งขึ้น สัมมาทิฏฐิ–ปัญญาอันเห็นชอบ ก็จะเกิดยิ่ง ๆ ขึ้นไป นี้เป็นประการที่ ๑ ฯ

สัมมาทิฏฐิ–ปัญญาอันเห็นชอบ ย่อมเป็นเหตุให้รู้เห็นทั้งในเหตุในผล กระจ่างแจ่มแจ้ง ซึ่งเป็นทางแห่งความปฏิบัติ ส่วนทางแห่งความปฏิบัติให้ดำเนินตรงไปสู่ภูมิอริยะ เมื่อมีปัญญาเห็นชอบเป็นเบื้องต้นแล้ว ย่อมมีความดำริชอบสืบต่อไป ฯ ความดำริในอันไม่โลภ คือเอาใจออกห่างจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักใคร่พึงใจด้วยประการนั้น ๆ ตลอดจนถึงสละสมบัติพัสถานได้ ความเอาใจออกห่างอยู่อย่างนี้ เป็นความดำริชอบอย่างหนึ่ง ความดำริในความไม่พยาบาท มีเมตตากรุณาต่อกันอย่างหนึ่ง ความดำริในความไม่เบียดเบียน คือเห็นสุขเห็นทุกข์ของบุคคลอื่นเสมอกับตน เป็นส่วนกำจัดโมหะ ความหลงเขลาเข้ากับตนประการหนึ่ง สัมมาสังกัปปะ–ความดำริชอบนี้ คือดำริเพื่อละความโลภ ดำริเพื่อละความโกรธความพยาบาท ดำริเพื่อละความหลงความเห็นแก่ตัว เป็นเหตุเรืองปัญญา ฯ เมื่อมีความเห็นชอบ มีความดำริชอบแล้ว ต่อนั้นกายวาจาก็จะเป็นไปโดยชอบ คือวาจาก็จะเป็นวจีสุจริต เว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ กายก็จะเป็นสุจริต เว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ จะประกอบอาชีพก็จะเป็นสัมมาอาชีพ ไม่ยินดีในอาชีพที่เป็นทุจริต เมื่อปฏิบัติกิจอยู่อย่างนี้ ย่อมสำเร็จเป็นศีล เรียกว่า อาชีวฏฐมกศีล–ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘ คือ วจีสุจริต ๔ กายสุจริต ๓ สัมมาอาชีวะ ๑ รวมเป็น ๘ ประการฉะนี้ เรียกว่าศีลอริยมรรค เป็นศีลที่ควบคุมกายวาจาและอาชีพให้เป็นไปดี เพื่อยังตนให้เป็นอยู่ดีในโลก ให้เป็นคนบริสุทธิ์ นี้เป็นศีล บุคคลมีศีลอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าเดินทางตรง เพราะไม่แวะเวียนไปใน

ทางแห่งความชั่ว อาชีพเป็นของที่บุคคลจะต้องประกอบ แต่มีทางที่จะประกอบให้เป็นไปโดยชอบ ไม่จำจะต้องประกอบในทางทุจริต ฯ

เมื่อมีกายวาจาและอาชีพบริสุทธิ์ดี ย่อมเป็นผู้มีศีลอยู่เป็นนิจ และเมื่อมีศีลดีอยู่อย่างนี้ จิตย่อมจะตั้งอยู่โดยชอบ เป็นจิตที่ดีที่ชอบ ฯ จิตที่ดีที่ชอบนั้น คือตั้งแต่ทำจิตให้เป็นผู้มีวิริยะอุตสาหะในที่จะละความชั่ว ในที่จะประกอบความดี ซึ่งเรียกว่า สัมมัปปธาน-ความเพียรที่ชอบ หรือเรียกในอริยมรรคว่า สัมมาวายามะ-ความพยายามชอบ ความพยายามชอบนั้น คือปรารภความเพียรประคองจิตให้ตั้งมั่นไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้น เพื่อจะละอกุศลที่ตนได้ประพฤติมาแล้วให้หมดไป เพื่อจะพยายามก่อสร้างกุศลที่ยังไม่เกิดมีให้มีขึ้น เพื่อจะรักษากุศลที่มีอยู่แล้วให้ดำรงคงอยู่ให้เจริญภิยโยภาพยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังนี้เป็นสัมมาวายามะ-ความเพียรชอบ ฯ เมื่อมีความเพียรชอบ สติย่อมจะเป็นไปชอบ คือระลึกแต่ในทางที่ถูกที่ชอบ ไม่ระลึกไปในทางที่ผิดจะนึกด้วยประการไร ๆ ย่อมจะนึกไปในทางที่ชอบเสมอ ตลอดจนถึงมีสติอันเนื่องด้วยปัญญาพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ให้รู้ว่าเป็นสักแต่ว่า กาย เวทนา จิต ธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ไม่พึงยึดถือ แต่ว่าพยายามที่จะให้เป็นไปในทางที่ชอบ ที่บริสุทธิ์ดีงามเสมอ ไม่ให้ตกไปในฝ่ายที่เป็นอกุศลวิตก ไม่ให้ตรึกนึกคิดไปในทางที่ผิด แต่ให้เป็นไปในทางที่ชอบ ด้วยพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๔ นั้น ฯ และต่อจากนั้นย่อมทำจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิได้ ปรายนิวรณ์ไม่ให้เข้ามาครอบงำจิต พยายามที่จะบำรายกิเลสภายนอกที่จะมากลุ้มรุมจิตให้แปรปรวน เมื่อมีจิตเป็นสมาธิดี ย่อมจะเป็นเหตุก่อให้ปัญญาแก่กล้ายิ่งขึ้นไป ฯ

สัมมาทิฏฐิเป็นประการต้น ซึ่งส่องทางให้ดำเนินตามอริยมรรคนั้น ๆ เป็นลำดับมา เมื่อดำเนินตามอริยมรรคเป็นลำดับมาแล้ว ย่อมจะเป็นปัจจัยให้สัมมาทิฏฐิ-ปัญญาอันเห็นชอบนั้นแก่กล้ายิ่งขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงความเป็นอริยะ มีอริยมรรคอันบริสุทธิ์ได้ ทั้งนี้เป็นเพราะประกอบปัญญาอยู่ในอัธยาศัย ไม่เป็นคนเห็นแก่นอน ไม่เป็นคนเกียจคร้าน ไม่เป็นคนขี้คร้าน ไม่เป็นคนเบื่องาน

ไม่เป็นคนเมาในภัตตาหาร แต่เป็นบุคคลที่ประกอบความเพียรอยู่เป็นนิจ อะไรที่เป็นกิจเป็นหน้าที่ของตนไม่ละเลยเสีย มีสติระลึกกำหนดรู้และจดจำไม่ให้ล่วงเลยหน้าที่อันจะพึงกระทำนั้น ๆ เมื่อมีสติสัมปชัญญะกำหนดอยู่ด้วยประการดังนี้ อริยมรรคย่อมจะบริสุทธิ์ได้ ฯ อริยมรรคนี้เป็นมรรคาวิถีอันประเสริฐ เป็นทางที่ลุถึงภูมิเป็นอริยะ เป็นทางที่ลุถึงความบริสุทธิ์ เป็นทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญ บุคคลผู้ดำเนินตามทางนี้ ย่อมจะลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ มีอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

รตนสุตตเทศนา

(เทศนาชุด ๑๒ กัณฑ์)

กัณฑ์ที่ ๑

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

แสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๒

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

ยงฺกิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา
สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณีตํ
น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

การที่สาธุชนทั้งหลายได้สดับธรรมและปฏิบัติอยู่ก็ด้วยความระลึกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ว่ารัตนะทั้ง ๓ ประการนี้ มีอานุภาพนอกจากจะเป็นเครื่องนำทางในการประพฤติปฏิบัติให้ดีงามแล้ว ยังเป็นเครื่องป้องกันภัยพิบัติอุปัทวันตรายได้เป็นอย่างดี ดังปรากฏในรตนสูตรซึ่งเป็นภาษิตที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงไว้ พรรณนาถึงพระคุณพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า และพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระเป็นหมวด ๆ ไป และคุณของพระสงฆ์แบ่งเป็นชั้น ๆ ตามภูมิปฏิบัติของพระอริยบุคคลนั้น ๆ เป็นลำดับไป ฯ

พระรตนสูตรนี้ มีเรื่องราวเป็นมูลเหตุให้เกิดขึ้น ดังปรากฏเรื่องเล่าไว้ในอรรถกถาพระธรรมบทว่า ในสมัยหนึ่ง กรุงไพศาลีเกิดทุพภิกขภัย คือ อาหารหา

ได้ยาก เป็นเหตุให้ประชาชนผิดเคืองขาดแคลนด้วยเรื่องอาหาร จนมีการอดอาหาร เพราะไม่สามารถจะหาอาหารมาบริโภคได้ และได้ถึงมรณกรรมไปโดยลำดับ ตั้งแต่ทาสกรรมกรจนถึงเศรษฐีคหบดีเป็นลำดับไป และเป็นเหตุให้ภัยนั้นลุกลามยิ่งขึ้นไป ไม่เป็นเพียงทุพภิกขภัยเพราะขัดสนด้วยอาหารเท่านั้น เมื่อบุคคลอดอาหารมากเข้าก็ถึงมรณภัยพินาศลงโดยลำดับ และเมื่อบุคคลถึงมรณพินาศกันเข้ามากๆ ก็ยากที่จะจัดการกับสรีระซากศพนั้นๆ ได้ จึงทิ้งให้กลาดเกลื่อนจนเป็นเหตุให้เกิดปฏิกูลเป็นทางให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บยิ่งขึ้น จนเกิดอหิวาตกโรค คือโรคมีพิษเพียงดังพิษแห่งงู เบียดเบียนประชุมชน เป็นภัยซ้อนภัยเกิดขึ้นอีกยิ่งไปกว่านั้น เมื่ออหิวาตกโรคเกิดขึ้นแล้ว ประชาชนก็หวาดหวั่นกลัวภัยว่า มิอมนุษย์มาคุกคาม ทำให้เกิดภัยมากขึ้น รวมเป็นภัย ๓ ประการ คือ ภัยแต่ทุพภิกขะ การหาอาหารได้ยากประการ ๑ ภัยอันเกิดแต่โรคประการ ๑ และภัยคือความกลัวต่ออมนุษย์อีกประการ ๑ ตามนิทานกล่าวว่า ในสมัยนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ โดยมีพระเจ้าพิมพิสารมหาราชเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์บำรุงด้วยปัจจัย มีประการต่างๆ ส่วนในกรุงไพศาลีนั้น เมื่อภัยอันทรายเช่นนั้นเกิดขึ้นแล้วจึงได้ปรึกษาหารือกันในอันที่จะกำจัดภัยพิบัตินั้น ให้เสื่อมสิ้นคลายไปได้ ในที่ประชุมนั้นต่างก็มีความเห็นเป็นไปต่างๆ กัน แต่ในที่สุดก็ลงความเห็นกันว่าหากจะได้อัญเชิญเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าให้เสด็จมา ณ กรุงไพศาลี ความพินาศภัยพิบัตินั้นๆ ก็จะเสื่อมสิ้นคลายไปได้ ด้วยพระพุทธานุภาพ เมื่อมีความเห็นร่วมเป็นเดียวกันแล้ว จึงได้แต่งทูตไปทูลขอพระบรมราชานุญาตต่อพระเจ้าพิมพิสารมหาราช เพื่อขอโอกาสทูลอาราธนาเสด็จสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้เสด็จไปยังกรุงไพศาลี พระเจ้าพิมพิสารมหาราช เมื่อถูกทูลขอโอกาสเช่นนั้น จึงให้ไปกราบทูลอัญเชิญเสด็จสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยตนเอง เมื่อทูตนั้นได้ไปกราบทูลอัญเชิญเสด็จสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อเสด็จไประงับภัยพิบัติเช่นนั้น พระพุทธองค์ทรงอาศัยพระมหากรุณาธิคุณ อันมีบริบูรณ์ในพระพุทธอัธยาศัย จึงได้ทรงพิจารณาเห็นว่า หากพระองค์ได้เสด็จไปแล้ว

ภัยพิบัติเหล่านั้นจักสงบระงับไปได้ด้วยดี จึงทรงรับอาราธนานั้นด้วยพระอาการดุษณีภาพ คือ ทรงนิ่งอยู่เป็นสำคัญ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารมหาราชได้ทรงทราบความที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับอาราธนาแล้วดังนั้น จึงได้ทูลขอให้พักรออยู่ก่อนเพียงระยะ ๒–๓ วัน เพื่อจัดตกแต่งทางที่จะเสด็จไป ตั้งแต่กรุงราชคฤห์จนลุถึงฝั่งแม่น้ำคงคาโดยลำดับ เป็นระยะทาง ๕ โยชน์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้โปรดให้จัดตกแต่งทางรายเรียบและสะดวกเป็นอันดีแล้ว และให้ปลูกที่ประทับแรมในระหว่างระยะโยชน์หนึ่ง ๆ เสร็จเรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ ก็ได้เสด็จไปโดยลำดับเป็นเวลา ๕ วันบรรลุถึงฝั่งแม่น้ำคงคา และพระเจ้าพิมพิสารมหาราชได้ทรงจัดเรือถวาย เพื่อให้เสด็จไปโดยทางชลมารคเป็นระยะทางอีกราว ๓ โยชน์ จากท่าแม่น้ำคงคาตรงนั้น จนบรรลุถึงท่าแม่น้ำคงคาที่เมืองไพศาลินคร และเสด็จโดยทางสถลมารคจากท่าแม่น้ำคงคาตรงนั้น ซึ่งกษัตริย์กรุงไพศาลีได้จัดตกแต่งไว้เรียบร้อยแล้วไปอีก ๓ โยชน์ จึงลุถึงพระนครไพศาลี อันเป็นที่เกิดมหาภัยใหญ่อันนั้น เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงพระนครไพศาลีนั้น มหัศจรรย์ฝนตกใหญ่ก็เกิดขึ้น ทำให้น้ำพัดพาซากศพและสิ่งปฏิกูลทั้งหลาย ให้ไหลลงไปสู่แม่น้ำคงคาเป็นอันมาก นัยว่าได้ชำระภูมิภาคให้สะอาดขึ้น ควรเป็นมหัศจรรย์ ครั้นแล้ว สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกพระอานนทเถรเจ้า พุทธอุปัฏฐากให้มาเฝ้าและให้เรียนรตนสูตรจากพระองค์ โดยพรรณนาพระคุณแห่งพระรัตนตรัยโดยลำดับ เมื่อพระอานนทเถรเจ้า ได้เรียนรตนสูตรเฉพาะพระพักตร์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้แล้ว พระเถรเจ้าจึงรับเอาบาตรแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า และใส่น้ำเต็มแล้วพร้อมด้วยพระกุมารเจ้าลิจฉวีทั้งหลายแวดล้อมเป็นบริวาร เสด็จไปถึงประตูแห่งพระนครแล้ว พระอานนทเถรเจ้า จึงทรงมนสิการถึงพระคุณพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เพื่อให้เกิดความสวัสดีในการที่จะกระทำพุทธปริตรรตนสูตร โดยพระบรมพุทธานุญาตนั้น ความระลึกถึงพระคุณพระพุทธเจ้า แห่งพระอานนทเถระเจ้านั้น ตามนิทานนั้นกล่าวว่า พระเถรเจ้าระลึกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า

ตั้งแต่พระองค์ได้ทรงตั้งปณิธาน ความปรารถนามาด้วยพระมหากรุณาธิคุณ แล้ว และทรงบำเพ็ญพระบารมี ๑๐ คือ ทาน–การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น, ศีล–ความรักษากายวาจาให้เรียบร้อย, เนกขัมมะ–การเสด็จออกบรรพชา, ปัญญา—ความรอบรู้, วิริยะ–ความกล้าหาญยากยั่น, ขันติ–ความอดกลั้นทนทาน, สัจจะ–ความจริงใจในทางที่จะประพฤติไม่ท้อถอย, อธิฏฐานะ ความตั้งพระหฤทัยมั่นคง, เมตตา–ความที่ทรงพระกรุณาเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่สรรพสัตว์, อุเบกขา–ความวางเฉยมั่นคงปลงพระมนัสในที่จะทรงทำแล้วไม่เปลี่ยนแปลง ไม่คลอนคลาย ไม่ถอยหลัง ฯ เมื่อพระเถรเจ้าได้ระลึกถึงพระคุณของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยลำดับจนถึงชาติมภพ คือภพชาติอันที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จออกบรรพชาละฆราวาสวิสัยแล้ว ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา ตลอดถึงทรงบำเพ็ญปธานความเพียรทางจิตจนสำเร็จพระสัมมาสัมโพธิญาณ ได้บรรลุถึงความบริสุทธิ์ด้วยประการทั้งปวงแล้ว ประมวลพระคุณแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งปวงนั้น น้อมนำเข้ามาอยู่ในอัชฌาศัยแห่งพระเถรเจ้า แล้วพระเถรเจ้าจึงกล่าวประกาศในที่นั้นว่า

ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ
ภุมฺมานิ วา ยานิว อนฺตลิกฺเข เป็นต้น

แปลความว่า สรรพสัตว์ทั้งหลาย ผู้เกิดแล้วและตายไปแล้ว พ้นที่จะนับจะประมาณ ทั้งที่ปรากฏในภุมมนิวาสสถานพื้นภูมิภาคก็ดี ทั้งเป็นอทิสมานกายไม่ปรากฏอยู่ในอากาศก็ดี ที่มาประชุมพร้อมกันอยู่ ณ ที่นี้ ขอเป็นผู้มีใจดี มีจิตผ่องใส ตั้งใจรับฟังภาษิตของเราซึ่งจะกล่าว ณ บัดนี้

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ
เมตฺตํ กโรถ มานุสิยา ปชาย ฯ

เพราะเหตุนั้น ภูตนิกรทั้งหลาย คือ สัตว์ที่เกิดแล้วและตายไปแล้วทั้งหมด ขอมนสิการสำรวมจิตส่งระงับตั้งจิตฟังภาษิตที่เราจะกล่าวและท่านทั้งหลาย ขอทำความเมตตา ในประชาสัตว์ หมู่มนุษย์ทั่วไป อย่ามีจิตคิดประทุษร้ายเบียดเบียนให้เขาได้รับภัยพิบัติเดือดร้อน และอันตราย

ทิวา จ รตฺโต จ หรนฺติ เย พลึ
ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา ฯ

และชนเหล่าใด ที่ได้พลีกรรมบวงสรวงสักการะแก่ท่าน ด้วยความเคารพนับถือบูชาทั้งกลางวันและกลางคืน ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีจิตรักษาชนเหล่านั้นให้รอดพ้นจากอันตราย ดังนี้ ฯ เมื่อพระเถรเจ้าทำมนสิการเป็นการประกาศแก่ภูตนิกรทั้งหลาย ซึ่งไม่ปรากฏกาย ณ ที่นั้นดังนี้แล้ว พระเถรเจ้าจึงได้กล่าวรตนสูตรที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้เป็นลำดับ พร้อมกับประพรมน้ำพระปริตร ณ ที่นั้น ๆ โดยทั่วไป จนเป็นเหตุปลดเปลื้องภยันตรายด้วยประการทั้งปวงแล้ว ตั้งแต่นั้นมา พระนครไพศาลีก็ถึงความสงบจากมหาภัยทั้งปวง ทุพภิกขภัยก็ปราศนาการไป พืชพันธุ์ธัญญาหารก็บริบูรณ์ไม่ขัดสนด้วยอาหาร โรคภัยก็ปราศนาการ ประชุมชนได้ความสุขปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ และอมนุษย์ทั้งหลายก็มิได้เบียดเบียนให้เกิดความเดือดร้อนระทม พระนครไพศาลีได้ถึงความสงบจากมหาภัย เป็นไปโดยเรียบร้อยด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย มีพระพุทธานุภาพเป็นต้น เป็นมหัศจรรย์ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

บัดนี้จักแสดงเนื้อความแห่งรตนสูตร ที่พระอานนทเถรเจ้าได้เรียนปฏิบัติเฉพาะพระพักตร์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อเป็นเครื่องเรืองปัญญาและเป็นคติแนวทางแห่งความประพฤติปฏิบัติต่อไป โดยนัยแห่งคาถาประพันธ์พระพุทธภาษิตที่ต้น ดังได้ยกขึ้นไว้เป็นอุเทสวาร์ว่า

ยงฺกิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา
สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณีตํ
น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

แปลความว่า รัตนะเครื่องปลื้มใจอันใดอันหนึ่งที่มีอยู่ในโลกนี้ก็ดี หรือมีอยู่ในโลกอื่นคือโลกหน้าก็ดี หรือรัตนะอย่างประณีตอันใดในโลกสวรรค์ก็ดี รัตนะนั้นที่ระ

เสมอที่จะเทียบเท่ารัตนะ คือ องค์สมเด็จพระตถาคตเจ้านี้ไม่มี สมเด็จพระพุทธองค์นี้เป็นรัตนะอันประเสริฐเป็นอติสัยสูงสุดไม่มีรัตนะอื่นจะเทียบเสมอเหมือน และนี้เป็นพระคุณอันประเสริฐยิ่งนักในพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่านทั้งหลาย ดังนี้ ฯ

ตามเนื้อความแห่งคาถาต้นนี้ พระอานนทเถรเจ้ามิได้แสดงพระพุทธคุณโดยเอกเทศ หรือเฉพาะเจาะจงประการใด แต่ได้แสดงยกย่องว่า องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้านั้นเป็นรัตนะอันสูงสุด เป็นรัตนะอันยอดเยี่ยมไม่มีรัตนะอื่นจะเสมอเหมือน ฯ คำว่า "รัตนะ" แปลตามศัพท์ว่า วัตถุอันพิเศษให้เกิดความยินดี คือผู้ใดมีอยู่ย่อมรู้สึกเกิดความยินดีแก่ตน ว่ามีรัตนะอยู่ในตนหรือมีคุณงามความดีอยู่แก่ตน หรือว่ามีทรัพย์สำนักอันดียิ่งอยู่ในตน ย่อมเป็นเหตุให้ตนเกิดความยินดีอย่างยิ่งพ้นประมาณ เพราะไม่มีรัตนะอื่นจักเทียบเสมอเหมือน อีกนัยหนึ่ง เพราะศัพท์ว่า รัตนะแปลว่าแก้ว คือวัตถุอันประเสริฐให้เกิดความยินดีแก่เจ้าของผู้มีอยู่ เป็นของยากที่จะหาวัตถุอื่นเสมอเหมือนได้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าทรงพระคุณอันยอดเยี่ยมยากที่จะหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้ พระพุทธองค์จึงทรงพระคุณเป็นที่ปลงใจได้ว่า วัตถุนี้เป็นแก้วของประเสริฐยากที่จะหาวัตถุอื่นมาเทียบได้ เหตุนั้น พระอานนทเถรเจ้าจึงมิได้แสดงพระพุทธคุณโดยเฉพาะเจาะจง แต่แสดงว่า พระองค์นั้นเป็นรัตนะอันสูงสุดด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้านั้น ทรงพระคุณเป็นอันมาก ยากที่จะพรรณนาให้สิ้นสุดได้ แต่เมื่อยกพระคุณที่สำคัญยอดเยี่ยมขึ้นมากล่าวแล้วก็ได้พระคุณเป็น ๓ ประการ ดังที่เคยแสดงมาแล้วเป็นอันมาก คือ พระองค์ทรงพระปัญญายอดเยี่ยม ไม่มีมนุษย์อื่นจะเทียมถึง เพราะพระองค์ทรงพระปัญญาเป็นมหัศจรรย์ดังนี้ พระองค์จึงทรงแสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณและลุถึงความบริสุทธิ์ได้ด้วยพระองค์เอง ซึ่งมิได้มีผู้ใดผู้หนึ่งจะสั่งสอนเพื่อให้ลุถึงความ

บริสุทธิ์ อย่างที่พระองค์ทรงคิดค้นให้สำเร็จด้วยพระปรีชาญาณเป็นพระปัญญาคุณประการที่ ๑ พระองค์ทรงคิดค้นจนลุถึงความบริสุทธิ์อย่างนั้นแล้ว พระองค์มิได้ทรงแต่เพียงพระปัญญาหยั่งรู้เท่านั้น แต่พระองค์ยังทรงสามารถปฏิบัติทำให้พระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์ดังความรู้แห่งพระองค์นั้นเป็นอย่างดี พระองค์จึงทรงเป็นผู้ปราศจากกิเลสตัณหามานะทิฏฐิด้วยประการทั้งปวง บริสุทธิ์สะอาดหามลทินอันจะพึงตำหนิติเตียนมิได้ นี้เป็นพระบริสุทธิคุณประการที่ ๒ พระองค์ทรงมีพระปัญญาเข้าถึงความบริสุทธิ์ และปฏิบัติพระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์ดังนั้นแล้ว ไม่สงวนความบริสุทธิ์นั้นไว้เฉพาะพระองค์ ทรงพระมหากรุณาเผยแผ่ความบริสุทธิ์นั้นแก่ประชุมชนด้วยประกาศฐานพระศาสนาและสั่งสอนให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมาก นี้เป็นพระมหากรุณาธิคุณประการที่ ๓ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าทรงพระคุณ เฉพาะประการที่สำคัญดังพรรณนามาโดยย่นย่อนี้ พระองค์ทรงสั่งสอนประชุมชนเพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่เขาเหล่านั้น แต่พระพุทธโอวาทและผลที่จะให้สำเร็จประโยชน์ดังที่พระพุทธองค์ทรงพระประสงค์นั้น อยู่ที่บุคคลผู้รับโอวาทจะพึงทำให้สำเร็จด้วยตนเอง คือถ้าบุคคลฟังแล้วและพิจารณา เชื่อ เห็น และปฏิบัติตามด้วยตน ไม่เป็นเพียงแต่ฟังแล้วให้ผ่านไป หรือไม่เป็นแต่เพียงว่ารู้แล้วแต่มิได้ปฏิบัติ ต้องเป็นผู้ฟังและพิจารณาให้รู้แล้วปฏิบัติตาม จึงจะสำเร็จตามความประสงค์ได้ ถ้าหากบุคคลจักไม่ปฏิบัติแล้ว พระพุทธวจนะที่ตรัสเทศนาหรือพระธรรมที่แสดงนั้นก็จักผ่านโสตของบุคคลไปเปล่า และก็หาสำเร็จประโยชน์อันใดไม่ เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ด้วยพระองค์เองว่า “อกฺขาตาโร ตถาคตา ปฏิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ ฌายิโน มารพนฺธนา” แปลว่าพระตถาคตทั้งหลายเป็นแต่ผู้บอก เป็นแต่ผู้ชี้ทางเท่านั้น บุคคลทั้งหลายพินิจอยู่ด้วยปัญญารู้โดยชอบแล้วและปฏิบัติจึงจักพ้นจากบ่วงแห่งมาร ดังนี้ ฯ ตามพระพุทธภาษิตนี้แสดงว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์เป็นผู้ชี้ทางดำเนินแก่บุคคลผู้ปฏิบัติ พระองค์มิได้เป็นผู้ทำบุคคลให้สำเร็จผลตามความประสงค์ได้ ผลสำเร็จที่บุคคลจะพึงได้ตามความประสงค์เช่น

ความพ้นจากบ่วงแห่งมารนั้น บุคคลผู้ฟังแล้วเพ่งพินิจด้วยปัญญารู้แล้วปฏิบัติตามด้วยตนเองจึงจะสำเร็จสมความประสงค์ได้ ฯ

ฉะนั้น เมื่อเราทั้งหลายได้หยั่งทราบพระคุณสมบัติอย่างนี้แล้ว หวังจะให้เป็นความสวัสดีแก่ตน ดังที่พระอานนทเถรเจ้าได้รับเรียนปฏิบัติจากสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ทำความสวัสดีให้เกิดแก่ประชุมชนชาวพระนครไพศาลีนั้น ต้องเป็นบุคคลผู้เจริญตามแนวของสมเด็จพระบรมศาสดา ตามคำสั่งสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ดังที่ได้ทรายแล้วว่า สมเด็จพระบรมศาสดา ทรงพระปัญญาอย่างยอดเยี่ยม ทรงเห็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ ทรงหยั่งทรายเหตุผลโดยประจักษ์ เราทั้งหลายปรารถนาจะปฏิบัติตามพระองค์ เมื่อได้สดับธรรมและศึกษาเกิดความรู้ด้วยประการใดประการหนึ่งแล้ว ใช้ปัญญาพินิจพิจารณาให้เห็นเหตุผลโดยชอบประจักษ์ด้วยตนแล้ว ปฏิบัติตามทางที่ตรองเห็นว่าดี ดังที่เคยแสดงมาแล้วว่า คุณความดีทั้งหลายย่อมมีมูลเกิดมาจากความดีอันมีอยู่ ณ ภายในและความชั่วทั้งหลายก็ย่อมมีมูลเกิดมาจากความชั่วอันมีอยู่ ณ ภายในเช่นกัน เช่นความที่มีจิตเศร้าหมองแล้ว ประพฤติปฏิบัติไปในทางชั่วร้ายต่าง ๆ เป็นต้น รวมความว่า กุศลมูล คือมูลแห่งความดี ย่อมเป็นมูลเหตุให้เกิดกุศล และอกุศลมูล คือมูลแห่งความชั่ว ย่อมเป็นมูลเหตุให้เกิดอกุศล ฯ

กุศลนั้น คือความฉลาดที่รู้ผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษแล้วและรู้จักปฏิบัติโดยสมควรอีกด้วย ฯ อโลภะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ความโลภ คือความที่ไม่ทะเยอทะยานอยากได้หรือปรารถนาในที่จะได้ในทางไม่สมควร ยินดีจะได้แต่ในทางที่ชอบที่ควรแล้ว และประกอบวิริยะอุตสาหะให้เป็นไปโดยชอบ บุคคลมีอัธยาศัยอยู่ภายในเช่นนี้ชื่อว่ามีมูลแห่งกุศลอยู่ในตน เป็นบ่อเกิดแห่งกุศล คือคุณงามความดีอื่น ๆ และอโลภะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ความโลภนี้ ย่อมเป็นกุศลอยู่ในตัวเอง เพราะเกิดขึ้นในจิตใจของผู้ใดแล้ว ย่อมทำจิตใจของผู้นั้นให้สงบ ไม่ทะเยอทะยาน ไม่กระวนกระวาย ไม่เดือดร้อน แม้ประกอบกิจการงานก็ประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะ และเป็นไปโดยธรรมสุจริต เป็นบุคคลที่มีจิตใจเย็นเป็นความสุข

เกิดขึ้น ณ ภายใน ผลอันใดที่เกิดขึ้นเพราะวิริยะอุตสาหะที่เป็นไปโดยชอบและผลอันใดที่ยินดีแต่ที่จะได้โดยสัมมาอาชีพประพฤติโดยธรรมสุจริตนั้น เมื่อได้แล้วย่อมเป็นความสุข ไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง ดังนั้นผลนั้นจึงชื่อว่า เป็นผลเกิดมาจากกุศลมูล คือความที่จิตใจเป็นกุศลมาแต่เดิมนั้น ฯ อโทสะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่โทสะ คือความที่บุคคลมีจิตปราศจากโทสะ ไม่ประทุษร้าย ไม่คิดริษยาบุคคลอื่น ไม่ทำให้บุคคลอื่นเดือดร้อน แล้วจิตใจก็เย็นสงบ ไม่ขุ่น ไม่เดือดร้อนไม่กระวนกระวาย และกิริยาการที่ประกอบไปในภายนอกด้วยอำนาจเมตตาด้วยอำนาจกรุณาเช่นนั้น ย่อมจะอำนวยสุขช่วยบำบัดทุกข์ของบุคคลอื่น และบุคคลอื่นผู้ได้รับผลแห่งความประพฤติปฏิบัติชอบของบุคคลนั้น ย่อมจะยินดีเห็นใจ และมีมิตรจิตที่จะทำอุปการะตอบบุคคลนั้นเป็นเหตุแห่งเมตตากรุณาต่อ ๆ กันไป เพราะบุคคลที่มีกุศลอันเป็นเหตุอยู่ในภายในแล้วย่อมก่อให้เกิดกุศลประการอื่น ๆ แพร่หลายยิ่งออกไป ฯ อโมหะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่โมหะ คือความหลง บุคคลมีปัญญารู้ผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษแล้วปฏิบัติตนสมควรแก่ความรู้ ไม่ฝืนความรู้ของตนไปปฏิบัติในทางที่ผิด อันเป็นเหตุให้เดือดร้อนและไม่เป็นเพียงแต่จะรักตนและประพฤติดีประพฤติชอบเฉพาะตนเท่านั้น ยังมีจิตเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แนะนำตักเตือนบุคคลอื่นตามสถานะที่จะเป็นไปได้อีกด้วย โดยตนสามารถด้วยประการไรแล้วอำนวยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลายด้วยประการนั้น อโมหะธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง อันเป็นกุศลมูลมีอยู่ ณ ภายในแล้ว ย่อมทำใจให้ผ่องใสเบิกบาน ไม่หลงใหลใฝ่ฝันไปในทางที่ผิดประพฤติสุจริตด้วยกายวาจาใจแล้ว ย่อมแนะนำบุคคลอื่นให้เป็นไปเช่นนั้น ชื่อว่าทิฏฐานุคติของบุคคลทั้งหลายด้วยประการฉะนี้ ฯ

บุคคลผู้มีปัญญาพิจารณา รู้ผิดชอบชั่วดี บาปบุญคุณโทษประโยชน์ และสร้างสมปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้นไปและประพฤติปฏิบัติอยู่ด้วยดีโดยชอบในธรรมสุจริต ชื่อว่าดำเนินตามรอยของพระพุทธเจ้าได้ประการหนึ่ง ในพระคุณบทว่า พระปัญญาคุณ บุคคลเมื่อรู้แล้ว ประพฤติปฏิบัติให้เป็นผู้บริสุทธิ์ผ่องใสตามความรู้

นั้น และรักษาตนให้คงอยู่ในความบริสุทธิ์ คือเมื่อมีกุศลจิตอันเป็นมูลอยู่ ณ ภายในแล้ว ทำตนให้เป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากอกุศลมูลมี โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น คำรงตนและรักษาตนให้คงอยู่ในอโลภะ–ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่โลภะ อโทสะธรรมอันเป็นข้าศึกแก่โทสะ อโมหะธรรมอันเป็นข้าศึกแก่โมหะ เช่นนี้ชื่อว่าดำเนินตามรอยของพระพุทธเจ้าได้อีกประการหนึ่ง ในพระคุณบทว่าพระบริสุทธิคุณ บุคคลเมื่อรู้แล้วและประพฤติปฏิบัติได้ผลดีตามประสงค์ แล้วมีจิตเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บุคคลทั้งหลาย โดยแนะนำตักเตือนช่วยเหลือให้บุคคลทั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติตาม และให้ได้รับผลดีตามตนด้วย เช่นนี้ชื่อว่าดำเนินตามรอยของพระพุทธเจ้าอีกประการหนึ่งในพระคุณบทว่า พระกรุณาคุณ ฯ

บุคคลเมื่อนึกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าโดยย่อ ๓ ประการ และน้อมนำเข้ามาสู่ตนโดยความประพฤติปฏิบัติดำเนินตามรอยพระพุทธบุคลบาท ดังพรรณนามานี้แล้ว นั้นแหละจักเป็นสวัสดิมงคล อำนวยประโยชน์ให้สำเร็จแก่ตน ทำตนให้ปราศจากโรคภัยพิบัติอุปัทวันตรายด้วยประการทั้งปวง ฯ

รตนสูตรที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ตรัสบรรยายและประทานให้พระอานนทเถระเจ้าเรียนเฉพาะพระพักตร์แล้ว นำไปสาธยายเพื่อให้เกิดสวัสดิมงคลแก่ประชุมชนชาวพระนครไพศาลีผู้ได้รับมหาภัยมีทุพภิกขภัย โรคภัย และอมนุษยภัย เป็นต้นนั้น เฉพาะพระคาถาที่ต้นซึ่งแสดงถึงพระพุทธเจ้าเป็นรัตนะอันสูงสุดยอดเยี่ยม เป็นสวัสดิมงคลอันล้ำเลิศ ให้เกิดสวัสดิในที่ทุกสถานมีอรรถาธิบายดังพรรณนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระธรรมเทศนามงคลกถา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ถวาย

ในงานพระราชพิธีฉลองพระชนมายุ ๕ รอบ

แห่ง

สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์

๒๑–๒๒ ตุลาคม ๒๕๐๓

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส.

ปุพฺเพ จ เกตปุญฺญตา

อตีตสมฺมาปณิธิ จ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ
อิจฺเจตํ พุทฺธเสฏฺเฐน มงฺคเลน สุเทสิตํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน มหาราชสฺส ชนนี
ทีฆายุ วณฺณินี โหตุ สุขินี พลินี สทา
มา สาวชฺชานิ ปสฺสตุ โหตุ สุวตฺถิ มงฺคลนฺติ ฯ

บัดนี้ ทรัพย์พระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบุญญาบารมี เย็นประสาทนิยกถามังคลานุโมทนา ในมหามงคลสมัย อภิลักขิตกาล ด้วยวาระนี้สมเด็จพระราชชนนีบพิตรทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษายริบูรณ์ อันเป็นมูลให้เกิดพระปีติปราโมทย์ในส่วนพระองค์และในสมเด็จบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า พระยรมวงศานุวงศ์ และท่านผู้มีวิสาสะจงรักภักดีทั้งหลาย สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า อันพระคุณปการตักเตือนพระราชหฤทัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระคุณด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม โดยสัปปุรุษวิสัย ฯ

สมเด็จพระราชชนนีพิศร ทรงพระเจริญพระชนมายุมาโดยสิริสุขสวัสดิ์ดังนี้ ชื่อว่าได้ทรงประสพพระลาภอันยิ่งใหญ่ คือชีวิตลาภอันเป็นที่พึงปรารถนา อายุกาลที่เจริญมาถึง ๖๐ บริบูรณ์นี้ ได้ผ่านพ้นปฐมวัยและมัชฌิมวัยแล้วย่างเข้าปัจฉิมวัย ชื่อว่าเป็นผู้มีอายุยืน เป็นผู้เจริญโดยอายุกาลเป็นวัยวุฒิ เป็นที่เคารพสักการะของอนุชนทั้งหลาย ซ้ำยิ่งเจริญด้วยพระคุณสมบัติจัดเป็นคุณวุฒิควรแก่การเคารพนับถือยิ่งขึ้น ชีวิตลาภอันเป็นยอดแห่งลาภทั้งหลายที่บุคคลพึงได้ ก็เพราะความไม่มีโรคปลอดจากอันตราย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "อาโรคฺยา ปรมา ลาภา" ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง ก็โดยทรงหมายชีวิตลาภนี้ เพราะบุคคลแม้จะมีโรคภัยเบียดเบียนพออยู่บ้าง แต่ไม่ถึงตักรอน ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีโรค อันบุคคลผู้จะได้ลาภอย่างยิ่งคือความไม่มีโรค ก็ด้วยเหตุทั้งในอดีตและในปัจจุบัน เหตุในอดีตนั้นก็คือการเว้นจากการเบียดเบียนชีวิตและความสุขของคนอื่นสัตว์อื่น อันเป็นส่วนปหานะการละ และช่วยบำรุงสุขบำบัดทุกข์ของผู้อื่น เช่น การเยี่ยวยาโรคภัยไข้เจ็บให้หาย ได้ความสุขด้วยเมตตากรุณา อันเป็นส่วนภาวนาการเจริญ เหตุในปัจจุบันก็ด้วยปฏิบัติอยู่ในกุศลกรรมอย่างนั้นและรักษาอนามัย หลีกเหตุอันเป็นทางมาแห่งโรค จึงจะรักษาชีวิตให้ยืนนาน ในเหตุทั้งสองนั้น เหตุในอดีตจัดเป็นปุพเพกตปุญญตา คือบุญกุศลที่ได้อบรมไว้แล้วในปางก่อน ที่สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่า เป็นอุดมมงคลเหตุให้ถึงความเจริญอย่างสูง ประการหนึ่ง อันบุคคลที่จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ได้อบรมบุญมาแล้วในปางก่อน ย่อมจะต้องประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติเป็นอันมาก เป็นต้นว่า ตั้งตนไว้ชอบในคุณอันสมควร ซึ่งเป็นคุณอันเป็นอุปการะแก่กันและกัน อันเป็นเหตุให้ลุถึงความเจริญอย่างสูงสุด สมเด็จพระราชชนนีพิศร อันพระคุณสมบัติที่จัดเป็นมงคลทั้งสองประการนี้ประดับแล้ว พร้อมด้วยพระคุณสมบัติอันเป็นมงคลประการอื่น ๆ จึงทรงลุถึงสถานะอันสูงสุด พร้อมทั้งพระชนมายุเจริญมาโดยสวัสดิ์ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสมงคลภายในไว้ถึง ๓๘ ประการ ซึ่งล้วนเป็นคุณสมบัติอันจะนำบุคคลให้ถึงสิริสุขสวัสดิ์ ในที่นี้จักรับพระราชทานยกขึ้นถวายวิสัชนาเพียง ๒ ประการ คือ ปุพเพกตปุญญตา และอัตตสัมมาปณิธิ ดังพระบาลีที่รับพระราชทานยกขึ้นไว้เป็นอุทเทสยทว่า

ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา

อตฺตสมฺมาปณิธิ จ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ

อิจฺเจตํ พุทฺธเสฏฺเฐน มงฺคเลน สุเทสิตํ

ความเป็นผู้มีบุญอันได้กระทำไว้ในปางก่อน และความตั้งตนไว้ชอบ ทั้ง ๒ นี้เป็นมงคลอันอุดม อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้เป็นมงคล ทรงแสดงไว้ดีแล้วดังนี้ ฯ

รับพระราชทานสังวรรณนาความโดยประสงค์ ปุพเพกตปุญญตานั้น คือความที่บุคคลเป็นผู้มีบุญได้บำเพ็ญแล้วในปางก่อน คุณข้อนี้ย่อมชี้นบุคคลให้เป็นผู้พิเศษกว่ากันโดยคุณานุภาพ บุญนั้นคือคุณชาตอันเกิดขึ้นแล้วชำระใจให้บริสุทธิ์สะอาด บุญนั้นย่อมต้องมี อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นสมุฏฐาน ข้อนี้เป็นการทวนกระแสโลกประวัติยากที่สัตว์โลกจะพึงบำเพ็ญ เพราะกระแสของโลกย่อมเป็นไปแรงกล้า บุคคลผู้อันความโลภเข้าครอบงำ ก็จะทำทุจริตได้นานาประการเพื่อให้ได้ผลที่ตนประสงค์ บุคคลผู้อันโทสะเข้าครอบงำ มีจิตคิดประทุษร้ายผู้อื่นย่อมจะก่อกรรมทำเข็ญมีประการต่าง ๆ บุคคลผู้อันโมหะเข้าครอบงำย่อมเห็นแก่ตนเป็นประมาณ ไม่วิจารณ์โดยรอบคอบ เพื่อเล็งเห็นประโยชน์ส่วนใหญ่อันไพศาล หรือเห็นผิดคิดเป็นชอบแล้วไม่อาจถอนตนจากความคิดนั้น บุคคลเช่นนั้นชื่อว่าถูกกระแสของโลกพัดพาให้ลอยไป ไม่สามารถจะตั้งตนไว้ในบุญได้ ต่อเป็นผู้มีจิตตั้งอยู่ในธรรมอันเป็นสมุฏฐานของบุญ คือ อโลภะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ความโลภ คือสันโดษยินดีในพัสดุและสถานะของตนที่เป็นไปโดยธรรมสุจริต ไม่คิด

ทะเยอทะยานจนเกินสถานะและหน้าที่ และขาดความมีจิตอาสาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เฉลี่ยสุขประโยชน์เพื่อผู้อื่น อโทสะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่โทสะ คือเมตตาปรารถนาความสุขเพื่อผู้อื่น กรุณาคิดสงสารเพื่อจะเปลื้องทุกข์ของผู้อื่น และมุทิตาพลอยชื่นบานในความเจริญของผู้อื่นไม่คิดริษยา อโมหะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ความหลง คือใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลโดยอุบายที่ชอบ ไม่ถือตนหรือโลกเป็นใหญ่ แต่ถือธรรมเป็นประมาณ จึงสามารถตั้งตนไว้ในบุญได้ ข้อนี้แม้เป็นการทวนกระแสโลกประวัติยากที่สัตว์โลกจะพึงบำเพ็ญ ถึงเช่นนั้นก็ยังไม่เป็นอันพ้นวิสัยของผู้ประกอบด้วยปริชา เล็งเห็นผลแล้วยอมเสียสละอดทนกระทำฯ สมเด็จพระบรมศาสดาประทานพระบรมพุทโธวาท เพื่อให้อุตสาหะบำเพ็ญบุญโดยอเนกบรรยาย จักถวายวิสัชนาพอเป็นนิทัศนัย ข้อหนึ่งว่า

กยิราถ ธีโร ปุญฺญานิ โย นิธิ อนุคามิโก

เอส เทวมนุสฺสานำ สพฺพกามทโท นิธิฯ

ผู้มีปัญญาควรบำเพ็ญบุญ อันจะเป็นนิธิติดตามตนไปเถิด บุญนิธิอำนวยผลที่ต้องประสงค์ทั้งปวงให้สำเร็จแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายฯ อีกข้อหนึ่งว่า "กุสลำ ภิกฺขเว ภาเวถ" ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขอท่านทั้งหลายบำเพ็ญกุศลเถิด กุศลนี้สามารถจะบำเพ็ญได้ หาไม่เราก็จะไม่ชักชวนท่านทั้งหลาย เพราะกุศลเป็นกรรมที่สามารถจะบำเพ็ญได้แท้ เราจึงได้กล่าวชักชวนท่าน อีกประการหนึ่ง ถ้ากุศลที่บำเพ็ญแล้ว จะเป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์ และเป็นไปเพื่อทุกข์แล้ว เราก็จะไม่กล่าวชวนท่านเหมือนกัน นี่เพราะเหตุกุศลที่บำเพ็ญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อความสุข เราจึงได้กล่าวชวนท่าน ดังนี้ฯ บุญที่บุคคลอบรมแล้วในปุเรชาติ ย่อมสามารถเพิ่มพูนผลที่ประสงค์ในภพปัจจุบันให้ไพบูลย์ ความตั้งตนไว้ชอบในภพปัจจุบันย่อมส่งเสริมฐานะของบุคคลให้ไพบูลย์ยิ่งขึ้น อันเป็นปัจจัย

ให้ปุพเพกตปุญญตาเจริญผลอย่างไพศาล สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสอัตตสัมมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบว่าเป็นมงคล อีกประการหนึ่งในลำดับ ฯ

อันคนผู้เกิดมาในโลก ชื่อว่าท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร จำจะต้องประพฤติตนให้เหมาะแก่ภูมิของตน เพื่อจะหลีกพ้นข้อขัดข้องและนำชีวิตไปโดยสดวก ไม่เช่นนั้นชีวิตก็จักไม่มีสุขเป็นผล เหมือนคนไปในเรือน้อย จำต้องค่อยพายวาดคัดเพื่อเรือไต้เดินสดวกฉะนั้น และทางที่จะตั้งตนไว้ชอบนั้น พึงสันนิษฐานเห็นในกิจ ๔ ประการ คือ คอยระวังไม่ทำความเสียหายอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งยังไม่เคยทำ ละความยกพร่องเสียหายที่เคยทำแล้วนั้นเสีย ความดีอย่างไรยังไม่เคยทำก็สนใจทำ ความดีที่ทำไว้แล้วรักษาให้มั่นคงไม่ให้เสื่อม มิแต่จะให้ทวีขึ้นทุจริตความประพฤติชั่วด้วยกายก็ดี ด้วยวาจาก็ดี ด้วยใจก็ดี เป็นความเสียหายแก่ผู้ประพฤติ ยังไม่เคยทำพึงระวังไม่ทำ กำลังทำอยู่พึงงดเสีย ทำเสร็จไปแล้วพึงตั้งใจไม่ทำอีก สุจริตความประพฤติชอบตรงกันข้ามต่อทุจริต เป็นความดีความงามแก่ผู้ประพฤติ ยังไม่เคยทำควรสนใจทำ กำลังทำอยู่พึงทำต่อไป ทำเสร็จแล้วพึงได้ปีติปราโมทย์ในการกระทำนั้น ประพฤติเช่นนี้ชื่อว่า ตั้งตนไว้ชอบอีกประการหนึ่ง หลีกเสียจากคติ ๔ ประการ ไม่ประพฤติลำเอียงให้ผิดธรรมด้วยอำนาจความรักใคร่เห็นแก่กันก็ดี ด้วยอำนาจเกลียดชังกันก็ดี ด้วยอำนาจเขลาไม่รู้เท่าถึงการณ์ก็ดี ด้วยอำนาจกลัวหรือเกรงใจก็ดี เช่นนี้ก็ชื่อว่า ตั้งตนไว้ชอบ อีกประการหนึ่ง วางตนให้เหมาะแก่สถานะของตน เป็นผู้ใหญ่ก็ประพฤติให้เป็นหลักฐาน มีเมตตาอารีแก่ผู้น้อย เป็นคนเสมอกันก็ประพฤติตามฉันมิตรชื่อตรงและเผื่อแผ่แก่เขา เป็นผู้น้อยก็ประพฤติอ่อนน้อมเคารพนับถือต่อผู้ใหญ่ เช่นนี้ก็ชื่อว่า ตั้งตนไว้ชอบ ความตั้งตนไว้ในคุณที่ชอบนั้น เป็นเหตุยังตนและผู้อนุวัตรตามให้บรรลุถึงความเจริญในผลที่พึงปรารถนา สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า เป็นสมชีวิธัมม์ และมงคลอันสูงสุด คุ้มปุพเพกตปุญญตา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระราชชนนีบพิตร ทรงอบรมบุพเพกตปุญญตามาแล้วเป็นอันดี และทรงอาศัยอัตตสัมมาปณิธิความตั้งพระองค์ไว้ชอบในภพชาติปางก่อน เป็นเหตุสนับสนุน ตั้งต้นแต่ทรงมีพระวิริยอุตสาหะในการศึกษา ทรงเจริญด้วยวิทยาสามารถ และทรงประกอบด้วยพระมารยาทอันงาม จึงได้ทรงประสพโอกาสเป็นพระปชาบดี แห่งราชสกุลมหิดล ซ้ำมาได้ควงรัตนอันประเสริฐยิ่ง คือสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าองค์พระประมุขแห่งชาติและองค์เอกอัครศาสนูปถัมภ์ จึงเป็นเหตุลุถึงสถานะอันสูงสุด ด้วยประการฉะนี้ ๆ ยังนั้น สมเด็จพระราชชนนีบพิตร ทรงพระเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษาบริบูรณ์ พร้อมด้วยพระคุณสมบัติ พระอิศริยสมบัติ จักเป็นวุฒิทุกสถาน เมื่อทรงพิจารณาด้วยพระปัญญาอันชอบ ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งธรรมปีติ เป็นเหตุให้ทรงยินดีในที่ๆทรงบำเพ็ญ พระองค์ในธรรมปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไป ดังพระพุทธภาษิตที่ทรงแสดงไว้ว่า

ธมฺมปีติ สุขํ เสติ วิปฺปสนฺเนน เจตสา
อริยปฺปเวทิเต ธมฺเม สทา รมติ ปณฺฑิโต ฯ

ผู้มีปัญญา มีปีติในธรรม ย่อมอยู่สบาย มีใจผ่องใส ยินดี ในธรรมอันพระอริยะเจ้าประกาศแล้ว ทุกเมื่อ ไม่เบื่อหน่ายด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุสนองพระคุณ ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาตามสัปบุรุษวิสัย ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งอนุโมทนาสาธุการของกัลยาณชนทั่วไป ฯ

ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา
อตฺตสมฺมาปณิธิ จ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ
อิจฺเจตํ พุทฺธเสฏฺเฐน มงฺคเลน สุเทสิตํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน มหาราชสฺส ชนนี

ทีฆายุ วณฺณนิ โหตุ สุขินี พลินี สทา
มา สาวชฺชานิ ปสฺสตุ โหตุ สุวตฺถิ มงฺคลํ ฯ

ความเย็นผู้มีอายุยืนอันได้กระทำไว้ในปางก่อน และความตั้งตนไว้ชอบ ทั้งสองนี้เป็นมงคลอันอุดม อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐผู้เย็นมงคลทรงแสดงไว้ดีแล้วดังนี้ ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอสมเด็จพระราชชนนีบพิตร ทรงพระเจริญพระชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ จงอย่าได้ทอดพระเนตรเห็น สิ่งอันเป็นโทษ จงมีแต่สวัสดิมงคล ฯ

ในลำดับนั้น พระสงฆ์เถรานุเถระผู้ได้มาสันนิบาตในมหามงคลกาลนี้ จะได้มีสมานฉันทะตั้งกัลยาณจิตประสิทธิพระพร ถวายแด่สมเด็จพระราชชนนีบพิตร

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้พระธรรมอันสูงสุดแล้ว ยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้เบิกบานตื่นจากกิเลสนิทรา นี้ชื่อว่าพระรัตนตรัย คือวัตถุอันประเสริฐให้เกิดความยินดี ๓ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่งใหญ่ ไพศาลแก่ผู้เลื่อมใส ขออุปัทวันตราย และอุปสรรคทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพาน ขอความเย็นผู้ไม่มีโรค ความสุขสำราญ ความเย็นผู้มีอายุยืนนาน และความบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิบูลผล ทั้งสุขโสมนัสสวัสดิมงคลในที่ทุกสถาน จงเกิดมีจงเย็นไปเย็นนิตย์ แด่สมเด็จพระราชชนนีบพิตร พร้อมทั้งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระราชโอรสธิดา เสด็จสถิตสถาพรเป็นมิ่งขวัญแห่งประเทศชาติ และทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาให้จิรัฏฐิติกาล

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
เอตสฺมิ รตนตฺตยสฺมิ สมฺปสาทนเจตโส ฯ

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเป็นผลสมฤทธิ์ จงเป็นผลสมฤทธิ์ จงเป็นผลสมฤทธิ์ แก่สมเด็จพระราชชนนีพิตร ผู้มีพระมนัสเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้ สมพระประสงค์ทุกประการ ฯ

รัชพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา เป็นประสาทนิยกถามังคลานุโมทนาด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร ฯ

อาฆาตปฏิวินยธรรมเทศนา

พระนิพนธ์
เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช
ทรงแสดงในวันธรรมสวนะ
ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร
พ.ศ. ๒๕๐๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาฆาตปฏิวินยา ธมฺมา ยสฺมึ ภิกฺขเว อาฆาโต อุปฺปนฺโน สพฺพโส ปฏิวิเนตพฺโพ กตเม ปญฺจ เมตฺตา ภาเวตพฺพา กรุณา ภาเวตพฺพา อุเปกฺขา ภาเวตพฺพา อสติมนสิกาโร อาปชฺชิตพฺโพ กมฺมสฺสกตาสทฺธา อธิฏฺฐาตพฺพา อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจ อาฆาตปฏิวินยา ธมฺมา ยสฺมึ ภิกฺขเว อาฆาโต อุปฺปนฺโน สพฺพโส ปฏิวิเนตพฺโพติ ฯ

การที่สาธุชนทั้งหลายสดับธรรมและปฏิบัติอยู่นั้น มีหลักที่จะพึงปฏิบัติอยู่ ๒ ประการ คือ เพื่อเจริญกุศลธรรมสร้างคุณงามความดีให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นในตน จะได้ปฏิบัติธรรมให้ละเอียดสุขุมยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ อีกประการหนึ่งเพื่อบรรเทา หรือล้างมลทินโทษ ที่เป็นกิเลสเครื่องเศร้าหมองที่มีอยู่ในตนให้หมดไป รวมความว่า สร้างความดีเพื่อกำจัดความชั่วให้หมดไปจากอัธยาศัยของตน ฯ

ความชั่วนั้น ท่านเรียกว่ากิเลสคือธรรมชาติอันเป็นเครื่องเศร้าหมองของจิต หรือเป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตเศร้าหมองไม่ผ่องใสขุ่นมัวอยู่เป็นนิตย์ ท่านจัดเป็นส่วนใหญ่ไว้ ๓ ประการ คือ โลภะความทะเยอทะยานอยากได้มากเกินควร หรือราคะความกำหนัดปรารถนารักใคร่พอใจต่าง ๆ อันเป็นกิเลสส่วนแห่งความโลภ ๑ โทสะความโกรธความคิดประทุษร้ายอิสสาริษยาอาฆาตต่าง ๆ อันเป็นกิเลสส่วนแห่งความโกรธ ๑ โมหะความหลงเขลาไม่รับรู้ผิดชอบชั่วดี ยาปยุญคุณโทษ หรือเข้ากับตนเป็นประมาณ เห็นตนเป็นสำคัญอันเป็นกิเลสส่วนแห่งความหลง ๑ รวมเป็นกิเลสส่วนใหญ่ ๆ ๓ ประการ ฯ ในกิเลสส่วนใหญ่ ๓ ประการเหล่านี้ โลภะหรือราคะเมื่อจะกล่าวว่าเป็นไฟ บางทีก็เป็น

ไฟเย็นเพราะเย็นที่ยินดีของบุคคลผู้ได้สมกับความปรารถนา แต่ถ้าไม่สมหวังหรือสลายกลายเย็นอันไปย่อมจะกลายเย็นไฟร้อนขึ้นทันที โมหะความหลงเขลาไม่รู้จักผิดชอบชั่วดียาปบุญคุณโทษ บางทีเย็นไฟเย็นเพราะหลงยินดีไปกับสิ่งนั้น ๆ แต่ถ้าสิ่งนั้น ๆ ก่อให้เกิดทุกข์ความเดือดร้อนขึ้นก็จะกลายเย็นไฟร้อน, ส่วนโทสะเรื่องความโกรธเย็นไฟร้อนเสมอ เพราะเมื่อเกิดขึ้นคราวไร ไม่เย็นไฟเย็นเลย มีแต่จะเผาลนอัธยาศัยของบุคคลให้เร่าร้อนเดือดร้อนอยู่เย็นนิตย์ ๆ บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมพึงรู้จักความเย็นไปแห่งกิเลสส่วนใหญ่ ๓ ประการอย่างนี้ จึงจะปฏิบัติธรรมไปถึงจุดประสงค์ได้ ฯ

ในวันนี้จักแสดงในเรื่องไฟร้อนคือโทสะ เพื่อเย็นทางระงับในเมื่อกิเลสส่วนนี้เกิดขึ้น ไฟร้อนกองนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมเดือดร้อนนัก ย่อมจะเผาผลาญอะไร ๆ ให้หมดไปในชั่วระยะเวลาเดี๋ยวเดียว คุณความดีต่าง ๆ ที่บุคคลสร้างมาเย็นเวลาหลายปี แต่เมื่อกิเลสกองนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมจะหมดไปในระยะไม่กี่นาทีดังมีตัวอย่างปรากฏอยู่โดยทั่วไป ฉะนั้นบุคคลจึงจำเย็นต้องศึกษาให้รู้ไว้ การที่จะศึกษาให้รู้ได้นั้น จะต้องรับเหตุว่ามันเกิดขึ้นที่ตรงไหน เพราะอะไรเย็นเหตุมันจึงเกิดขึ้น ฯ

มีเรื่องปรากฏในสมัยพุทธกาลเรื่องหนึ่งว่าพราหมณ์คนหนึ่ง ภรรยาของเขาได้นอกใจไปคบชู้ พราหมณ์คนนั้นโกรธมาก แต่ตัดสินใจไม่ลงว่าจะโกรธใครดี จะฆ่าใครดี เพราะชายชู้ไปล่วงเกินภรรยาของเขาจึงน่าโกรธมาก แต่อีกทางหนึ่งคิดว่า ถ้าภรรยาของเขาไม่ให้ช่องไม่ให้โอกาสไม่เออออด้วย ก็ย่อมไม่สำเร็จหรือไม่เย็นไปด้วย จึงไม่รู้ว่าจะโกรธใครดีหรือจะฆ่าใครดี ฯ เมื่อตัดสินไม่ได้ จึงได้ไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า เพื่อกราบทูลถามให้ทรงวินิจฉัยว่า ใครเย็นคนผิดใครเย็นคนทำให้เขาเดือดร้อน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้พราหมณ์นั้นพิจารณาดูว่า เขาเดือดร้อนเพราะอะไร ภรรยาของเขาทำอย่างนั้นเย็นเรื่องความผิดของภรรยา เพราะภรรยาของเขาไม่ดีจึงทำผิดไป และชายชู้ที่มาทำอย่างนั้น ก็เย็นเรื่องความผิดของชายชู้นั้น ชายชู้นั้นเขาไม่ดีเขาจึงทำผิดไป แต่เรื่องที่ทำให้พราหมณ์เดือดร้อนนั้น เย็นเพราะความโกรธของพราหมณ์เอง มันเกิดขึ้น

ในจิตใจของพราหมณ์เอง ภรรยาและชายชู้ที่ละเมิดนั้น ไม่ได้ทำให้พราหมณ์เดือดร้อน เพราะความเดือดร้อนนั้นน่าจะต้องอยู่ที่ตัวของพวกเขา เพราะพวกเขาจะต้องแอบจะต้องยักย้ายซ่อนเร้นกระทำ ไม่อยากจะให้พราหมณ์รู้จะให้พราหมณ์เห็น อนึ่งพวกเขาไม่ได้รุกรานเบียดเบียนมาถึงตัวพราหมณ์ พวกเขารุกรานเบียดเบียนตัวของเขาเอง แต่ที่พราหมณ์เดือดร้อนกระวนกระวายอยู่นั้น เป็นเพราะความโกรธในใจของพราหมณ์เองต่างหาก เป็นเรื่องทำให้เกิดความเดือดร้อน เพราะฉะนั้นเมื่อจะให้ถูกแล้ว ถ้าจะว่าใครผิดก็เป็นผิดอยู่ที่ความโกรธ ถ้าจะฆ่าใครแล้วก็ต้องฆ่าความโกรธคือเลิกโกรธเสีย แล้วความโกรธความเดือดร้อนก็จะหมดไปและมันก็จะหมดเรื่องไม่มีเรื่องให้ต้องคิดว่าใครผิดหรือควรฆ่าใครอีก ฯ

ครั้นแล้ว สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า ความโกรธมันอยู่ในตัวของบุคคลนั้นเองมันอยู่ที่จิตใจของบุคคลนั้นเอง ที่ไปก่อเรื่องความโกรธให้เกิดขึ้น และความโกรธนั้นจะเกิดขึ้นก็เพราะอาฆาตวัตถุ คือความรู้สึกของบุคคล ความนึกคิดรู้ ความเข้าใจรู้ของบุคคลที่เป็นเรื่องให้เกิดโกรธเกิดอาฆาตขึ้น ถ้าความรู้สึกความนึกคิดและความเข้าใจรู้นั้นเป็นไปในทางที่ถูกต้องตามความเป็นจริงไม่เป็นฝักฝ่ายที่เข้ากับตนเองเป็นประมาณแล้ว ย่อมไม่เป็นเรื่องก่อให้เกิดโกรธเกิดอาฆาต แต่ถ้าเป็นไปในทางมานะทิฏฐิเข้ากับตนเป็นประมาณแล้ว ย่อมจักเป็นเรื่องเป็นราวก่อให้เกิดโกรธเกิดอาฆาตกันขึ้นได้ อาฆาตวัตถุนั้น ท่านแสดงไว้มี ๙ประการ จัดเป็นหมวดหมู่มี ๓ คือ

เราคิดว่า คนนั้นเขาจักทำความอนัตถพินาสให้แก่เรา เขาเตรียมจะกระทำความเดือดร้อนให้แก่เรา ๑ หรือรู้ว่า คนนั้นเขากำลังทำความเดือดร้อนให้แก่เรา เวลานี้เขากำลังทำความเดือดร้อนให้แก่เรา ๑ หรือรู้ว่า คนนั้นเขาได้ทำความเดือดร้อนแก่เรามาแล้ว เรายังจำได้ ๑ นี้หมวดหนึ่ง ฯ

เราคิดว่า คนนั้นเขาจักทำความอนัตถพินาสความเดือดร้อนให้แก่คนที่เรารักเราชอบใจ ๑ หรือรู้ว่า คนนั้นเขากำลังทำความพินาสเดือดร้อนให้แก่

คนที่เราชอบใจ ๑ หรือคนนั้นเขาได้ทำความเดือดร้อนทำความอนัตถพินาสให้แล้ว แก่คนที่เรารักเราชอบใจ เรารู้เรายังจำได้ ๑ นี้หมวดหนึ่ง ฯ

เราคิดว่า คนนั้นเขาจักทำความสุขความเจริญให้แก่คนที่เราไม่ชอบใจคนที่เราโกรธแค้น ๑ หรือรู้ว่า คนนั้นเขากำลังทำความสุขความเจริญให้แก่คนที่เราไม่ชอบใจคนที่เราโกรธแค้น ๑ หรือคนนั้นเขาได้ทำแล้วซึ่งความสุขความเจริญให้แก่คนที่เราไม่ชอบใจคนที่เราโกรธแค้น ๑ นี้หมวดหนึ่ง ฯ

ท่านว่า เหตุที่จะก่อให้เกิดโกรธเกิดอาฆาตมาดร้าย ย่อมมาจากเหตุ ๙ ประการเหล่านี้ ท่านจึงเรียกว่าอาฆาตวัตถุ คือเรื่องที่จะก่อให้เกิดความอาฆาตเจ็บแค้นมีพยาบาทคิดประทุษร้ายแก่กันและกันขึ้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอาฆาตปฏิวินยธรรม คือธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตให้หมดสิ้นไปได้ในพระบาลีที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นอุทเทศยกว่า "ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาฆาตปฏิวินยา ธมฺมา" เป็นต้น แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นเครื่องบำบัดความอาฆาตมี ๕ ประการ เมื่อความอาฆาตเกิดขึ้นแล้วในบุคคลใด เขาพึงพยายามกำจัดให้หายให้จางไปโดยประการทั้งปวง ธรรม ๕ ประการอันเป็นเครื่องบำบัดความอาฆาตพยาบาทนั้น เป็นไฉน ?

ภิกษุทั้งหลาย พึงเจริญเมตตาในบุคคลที่ตนไม่ชอบไม่รักใคร่พอใจนั้น พึงนึกว่า คนทั้งหลายย่อมปรารถนาความสุขด้วยกันทั้งนั้น แม้เราเองก็ย่อมปรารถนาความสุขเหมือนกัน ถ้าเราไปทำความทุกข์ให้เกิดแก่เขาย่อมจะเป็นความเดือดร้อนและเราเองก็จะต้องเดือดร้อนด้วย ฉะนั้นพึงเจริญเมตตาแผ่ไปในบุคคลเหล่านั้นเพื่อให้เขาเป็นสุข นี้อย่างหนึ่ง ฯ

พึงเจริญกรุณาไปในบุคคลนั้น คือพึงพิจารณาดูว่า คนเราย่อมปรารถนาเพื่อจะพ้นทุกข์ ถ้าเราทำความช่วยเหลือเขา ทำให้เขาพ้นทุกข์ เขาย่อมจะยินดีพอใจในเรา หายโกรธแค้นหายเป็นเวรเป็นภัยต่อกันและกัน ฉะนั้นพึงเจริญกรุณาแผ่ไปในบุคคลทั้งหลาย ด้วยคิดสงสารเพื่อจะให้เขาพ้นทุกข์ นี้อย่างหนึ่ง ฯ

พึงเจริญอุเบกขาไปในบุคคลนั้น คือถ้าไม่สามารถจะเจริญเมตตาหรือกรุณาได้ เพราะเป็นคู่วิวาทที่เราเหลือจะอดกลั้นได้ จึงไม่สามารถจะแผ่เมตตาหรือกรุณาได้แล้ว พึงเจริญอุเบกขาแผ่ไปในเขา คือมีความวางเฉยไม่คิดซ้ำเติมเขาในเมื่อเขาถึงความพินาศ และในเมื่อเขาถึงความเจริญ ก็ไม่คิดริษยาเบียดเบียนเขา พึงนึกว่าเขาก็ปรารถนาสุข ต่างคนต่างอยู่มีอุเบกขาความวางเฉยในกันและกัน ไม่คิดซ้ำเติม ไม่ยินดีในเมื่อเขาถึงอนัตถพินาส และไม่คิดอิจฉาริษยาเขาในเมื่อเขาถึงความเจริญ นี้อย่างหนึ่ง ฯ

พึงใช้อสติมนสิการ คือเมื่อจะเจริญเมตตากรุณาและอุเบกขาไม่ไหว พึงใช้อสติมนสิการ คืออย่านึกถึงเขาเสียเลย เลิกนึกถึงเขา ลืมนึกถึงเขาเสีย อย่านึกว่ามีเขาอยู่ในที่นี้ คือในน้ำใจของเรา เลิกนึก–ไม่นึกถึงเขาเลย นี้อย่างหนึ่ง ฯ

พึงอธิษฐานกัมมัสสกตาสัทธา คือเมื่อจะไม่นึกถึงเขาเลย ไม่อาจจะเลิกความนึกนั้นไปได้ ก็พึงอธิษฐานกัมมัสสกตาสัทธา คือความเชื่อว่า สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นเรื่องที่น่าสงสารเขาจริง ๆ ที่เขามีความคิดมีความปฏิบัติเป็นไปอย่างนั้น ๆ เป็นเรื่องที่เป็นกรรมของเขาอย่างนั้นแก้ไม่ได้ ผู้ใดทำดีก็จักเป็นความดีของเขา ผู้ใดทำชั่วก็จักเป็นความชั่วของเขา ไม่เกี่ยวอะไรกับเรา เขาจักมาทำให้เราชั่วไม่ได้ ความชั่วที่จักเป็นเรื่องของเรา ก็เพราะเราทำของเราเอง กัมมัสสกตา คือความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนนี้เป็นแน่นอน ดังนี้ นี้อย่างหนึ่ง ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแสดงหลักที่จะพึงกำจัดบรรเทาความอาฆาตความโกรธไว้ ๕ ประการดังกล่าวแล้ว คือ (๑) ให้เจริญเมตตาช่วยให้เขาได้ความสุข (๒) ให้เจริญกรุณาสงสารเขา ช่วยเขาให้พ้นจากทุกข์ (๓) เมื่อเจริญเมตตาและกรุณาไม่ไหว ให้เจริญอุเบกขาให้วางเฉยในเขา

(๔) เมื่อยังไม่ไหวอยู่อีก พึงลืมนึกถึงเขาคืออย่านึกถึงเขาเสียเลย (๕) ถ้ายังนึกถึงเขาอยู่ ก็พึงอธิษฐานกัมมัสสกตาสัทธาคือความเชื่อที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน ความชั่วย่อมเป็นของเขาเอง ความดีย่อมเป็นของเขาเอง ผู้อื่นจะทำผู้อื่นให้เศร้าหมองหรือบริสุทธิ์หาได้ไม่ เป็นความทำของบุคคลนั้น ๆ เอง ดังนี้ ฯ

อีกนัยหนึ่ง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้พิจารณาว่า ธรรมชาติของบุคคลย่อมมีอัธยาศัยไม่เหมือนกัน จึงมีเหตุให้กระทบกระทั่งกัน มีเหตุให้ผิดพ้องหมองใจไม่พอใจในกันและกัน แต่ในบุคคลนั้น ๆ เขาอาจมีดีบ้างในบางประการ เช่นบุคคลบางคนมีกายสมาจารไม่ดี คือมีกิเลสหยาบอันไม่เป็นที่น่านิยมนับถือของบุคคลทั้งหลาย มีกายสมาจารมารยาทในทางกายหยาบคายร้ายกาจมาก น่ารังเกียจเดียดฉันท์เบียดเบียนบุคคลอื่นอยู่ แต่ในทางวจีสมาจารในบางคราวเขาพูดดีมีวาจาอ่อนหวานเป็นที่ไว้วางใจเชื่อถือได้ เขาเป็นคนมีอัธยาศัยตรง ในส่วนวาจาของเขาพอพึ่งได้ ไม่เป็นที่เสียหาย ในกรณีเช่นนี้พึงพิจารณาว่า เขาไม่ดีแต่ทางกาย แต่เขามีดีทางวาจา พึงพิจารณาถึงเรื่องดีของเขาทางวาจานั้น พระองค์ทรงแสดงอุปมาว่า เหมือนภิกษุผู้ปรารถนาผ้าบังสุกุล แสวงหาผ้าบังสุกุลคือผ้าอันหาเจ้าของมิได้ เมื่อเดินไปตามถนน เห็นผ้าตกอยู่ซึ่งเป็นผ้าปราศจากเจ้าของ ก็ควรหยิบยกขึ้นคลี่ดูว่า ผ้านั้นยังพอจะใช้ได้ ยังพอจะนำไปตัดแบ่งปะติดปะต่อเป็นจีวรได้เป็นอุตตราสงค์ เป็นอันตรสาวกท่อนใดท่อนหนึ่งได้หรือไม่ เมื่อเห็นว่าผ้านั้นยังพอใช้ได้ ยังพอจะนำไปตัดใช้ได้บ้าง ก็พึงนำผ้านั้นไป เพื่อในบางตอนจะใช้ได้บ้าง นี่คือถึงแม้ว่าผ้านั้นจะเป็นของเสีย แต่ก็ยังมีส่วนที่พอใช้ได้บ้าง บุคคลเราก็เหมือนกัน แม้บางคนจะมีกายอันไม่สะอาดมีกิริยากักขพะ หยาบคายร้ายกาจ เป็นที่รังเกียจนัยน์ตาของบุคคลทั้งหลาย แต่เขาเป็นคนมีวาจาดีมีวาจาอันน่าฟังชวนฟังอยู่ ก็พึงเลือกพิจารณาแต่ความดีของเขา อย่าไปพินิจพิจารณาในเรื่องความไม่ดีของเขา นี่ลักษณะหนึ่ง ฯ

อีกนัยหนึ่ง บุคคลบางคนมีกายสมาจารดี มีกิริยาอาการเรียบร้อย แต่วาจานั้นไม่ดีกักขพะสามหาว หยาบคายร้ายกาจกล่าวกระทบกระทั่งโสต ไม่เป็นที่พอใจฟังของบุคคลทั้งหลาย บุคคลแม้นี้ก็พึงพิจารณาว่า ถึงทางวาจาเขาไม่ดี แต่ทางกายเขายังมีดี ยังมีทางพอที่จะเลือกในส่วนที่ดีได้อยู่บ้าง มีอุปมาเหมือนอย่างบุคคลผู้ปรารถนาน้ำ ปรารถนาจะดื่มน้ำ ไปสู่ย่อน้ำอันเต็มไปด้วยจอกแหน ไม่มีช่องเลย เมื่อเป็นเช่นนี้จะควรละหรือ ที่มีความประสงค์ด้วยน้ำแล้วจะทิ้งย่อน้ำอันนั้นไปเสีย เพราะเมื่อเอามือแหวกให้จอกแหนว่างออกไปแล้ว ย่อมจะได้น้ำขึ้นมาดื่มได้ตามประสงค์ ฉันใด ในเรื่องนี้ก็เป็นฉันนั้น เมื่อมีเรื่องอันเป็นส่วนดีของเขาที่พอจะเลือกได้ ก็พึงเลือกในส่วนที่ดีของเขานั้น นี้ลักษณะหนึ่ง ฯ

อีกนัยหนึ่ง ท่านว่าบุคคลบางคนไม่มีดีทั้งทางกาย ไม่มีดีทั้งทางวาจาพอที่จะนำมาพิจารณาได้ แต่เขามีดีในโอกาสบางครั้งบางคราว คือมีช่องมีโอกาสที่จะทำจิตของบุคคลอื่นให้ยินดีให้เลื่อมใสได้บ้างในบางครั้งบางคราว ไม่เสียไปทั้งหมดทุกขณะทุกคราวเลย เขายังมีดีอยู่บ้าง เช่นนี้พึงพิจารณาว่า เขาก็ยังมีดีอยู่บ้างในบางครั้งบางคราว เขาไม่เป็นคนเสื่อมเสียไปจนหมดจนสิ้น มีอุปมาว่า เหมือนอย่างคนอยากน้ำ ไปพบน้ำในรอยเท้าโคเล็กนิดเดียว ถ้าจะใช้ภาชนะตัก น้ำก็จะขุ่นใช้ไม่ได้ ถ้าจะใช้มือกอบ น้ำก็จะขุ่นใช้ไม่ได้ เมื่อมีความจำเป็นที่ต้องการน้ำจริง ๆ ก็น่าจะคุกเข่าลง และใช้มือยันพื้นแล้วก้มลงดูดน้ำนั้น ย่อมจะได้ดื่มน้ำสมประสงค์ ฉันใด บุคคลที่ไม่มีดีทั้งทางกายและทางวาจาแต่มีดีในโอกาสบางครั้งบางคราวก็พึงพิจารณาฉันนั้น คือเขาก็ยังมีดีมีช่องที่จะพิจารณาความดีของเขาได้บ้าง นี้ลักษณะหนึ่ง ฯ

อีกนัยหนึ่ง บุคคลบางคนไม่มีดีเลย กายสมาจารก็ไม่ดี วจีสมาจารก็ไม่ดี ช่องทางที่จะให้เป็นที่เลื่อมใสยินดีแห่งจิตใจในโอกาสบางครั้งบางคราวก็ไม่มี บุคคลเช่นนี้จะพึงพิจารณาอย่างไร ท่านสอนให้พิจารณาว่า พึงมีความเมตตา

กรุณาสงสารเขา ว่าเขาช่างไม่มีความคิดอะไรในตนเสียเลยหนอ มีอุปมาว่าเหมือนอย่างคนเจ็บไข้จวนจะตาย ไม่มีทางที่จะรักษาให้หาย แต่เราจะปล่อยให้เขาตายเสียหรือ ย่อมไม่เป็นการสมควรเลย แต่ควรจะมีเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เขา มีทางที่จะสงเคราะห์เขาด้วยน้ำใจอันงามของเราอย่างไร พึงพิจารณาทำไปด้วยประการอย่างนั้น เพราะความทำดีได้เป็นเรื่องของเรา เป็นความดีของเรา ไม่ควรที่จะปล่อยให้คนตายไปโดยไม่ได้ช่วยเหลืออะไรเขาเลย ต้องพยายามที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลช่วยชีวิตเขาไว้สักคราวหนึ่ง ฉันใด คนที่ไม่มีดีอะไรเลยก็ควรจะได้พิจารณาช่วยเหลือเขาฉันนั้น เป็นคนที่ควรจะเมตตากรุณาฉันนั้น เพราะเขาเกิดมาทั้งที่เขาไม่มีดีอะไรเลย จึงเป็นที่น่าจะเมตตากรุณาสงสารของคนที่มีอัธยาศัยดีเป็นอย่างยิ่ง นี้ลักษณะหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง ในส่วนที่เป็นความดี บุคคลที่มีส่วนดีทุกประการ มีกายสมาจารก็งดงาม มีวจีสมาจารก็งดงามและมีบางครั้งบางคราวที่เสริมความงดงามให้ยิ่งขึ้นด้วยอัธยาศัยอันดี มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บุคคลทั้งหลาย บุคคลเช่นนี้เปรียบประดุจสระน้ำที่มีน้ำเต็มเปี่ยม และมีน้ำใสบริสุทธิ์สะอาดควรแก่การดื่มและบริโภคใช้สอยเป็นอย่างยิ่ง ฉันใด บุคคลผู้มีความดีเต็มเปี่ยมก็เป็นฉันนั้น คือควรที่บุคคลจะพึงสมาคมคบหาโดยแท้ แม้บางครั้งเขาจะทำให้เกิดความกระทบกระทั่งกับเราโดยประการใด ประการหนึ่งคงจะไม่เป็นไปด้วยความตั้งใจอันมุ่งร้าย แต่จักเป็นไปด้วยความยังเอิญให้เป็นไป หรือเป็นไปด้วยความที่เขาไม่ทันนึกทันคิด หรือเป็นไปด้วยความที่เขาไม่มีเจตนามุ่งร้ายต่อเรา แต่ที่เขาได้ปฏิบัติกระทำไปจนเป็นเหตุให้กระทบกระทั่งเรา ทำให้เราได้รับความยุ่งยากเดือดร้อนไปบ้างนั้น เป็นการที่เขาปฏิบัติกระทำไปตามอำนาจหน้าที่ยังคับให้กระทำไปก็มี เพราะธรรมดาประโยชน์ทั้งหลายนั้น ประโยชน์ส่วนบุคคลย่อมเป็นของเล็กนิดเดียว ถ้านำไปเปรียบเทียบกับประโยชน์ส่วนใหญ่หรือส่วนรวม โดยเฉพาะ ประโยชน์ ส่วนอันเป็นของชาติ

ศาสนา พระมหากษัตริย์ อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งของบุคคลทั้งหลายแล้ว ประโยชน์ส่วนบุคคลย่อมเป็นของนิดเดียว อันบุคคลผู้ถูกทำให้เสียประโยชน์ส่วนตน เพื่อประโยชน์ส่วนสำคัญเช่นนั้น พึงเสียสละประโยชน์ส่วนตนนั้นเสีย บุคคลผู้มีความดีที่ทำเพื่อประโยชน์ส่วนสำคัญ แม้การปฏิบัติกระทำนั้นจะกระทบกระทั่งกับเราไปบ้าง เราก็ไม่ควรจะนำพามาเป็นเหตุให้เกิดกระทบกระทั่งเพราะเหตุนั้นด้วยประการใดประการหนึ่งเลย เพราะบุคคลผู้เช่นนั้น เป็นบุคคลที่ควรคบเป็นกัลยาณมิตรโดยแท้ นี้ลักษณะหนึ่ง ฯ

กิเลส ๓ ประการ คือ โลภะหรือราคะก็ดี โทสะก็ดี โมหะก็ดี ใน ๒ ประการ คือโลภะราคะ หรือโมหะยังมีบางคราวเป็นบางคราวร้อน ความโลภคราวเย็นย่อมเป็นที่ปรารถนาของคนผู้โลภผู้กำหนัดเป็นที่ยินดีปลื้มใจ แต่เมื่อไม่สมหวังหรือพลัดพรากสูญหายสลายไป ย่อมเป็นเรื่องให้เกิดความร้อนเป็นทุกข์และความหลงเขลาด้วยไม่รู้ผิดรู้ชอบชั่วดี ยาปยุญคุณโทษ ในคราวที่หลงไปในทางสุขทางสนุกสนานในประโยชน์อันไม่ชอบธรรม หรือเห็นประโยชน์ของตนเป็นสำคัญแล้วมุ่งหมายที่จะได้ให้เป็นประโยชน์แก่ตน ย่อมชื่นชมยินดีในการกระทำนั้น จึงเป็นไฟเย็น ในบางคราว แต่เมื่อความผิดความไม่ชอบธรรมเหล่านั้นปรากฏผลขึ้น จึงเกิดเป็นไฟร้อนขึ้นในตน เป็นไฟอันลนเผาจิตสันดานของตนให้เร่าร้อนขึ้น ส่วนโทสะคือความโกรธนี้ เป็นกิเลสเป็นธาตุร้อนสม่ำเสมอและร้อนยิ่ง ถ้าบุคคลไม่สามารถจะทำให้สงบระงับได้ ย่อมเป็นธาตุร้อนไม่มีที่สิ้นสุด เพราะฉะนั้นเมื่อบุคคลใดมาทำความกระทบกระทั่งให้แก่เรา ทำความขุ่นข้องหมองใจให้แก่เรา เราพึงคิดว่านั้นเป็นเรื่องที่เขาทำเป็นเรื่องของเขา แต่ความที่เราไปรับเอาความกระทำของเขามาเราโกรธต่างหาก ถ้าเราไม่รับเราไม่โกรธแล้ว ความเดือดร้อนมันย่อมไม่มีมาถึงเรา ย่อมไม่ทำให้เราเดือดร้อนเป็นทุกข์ ถ้าพิจารณาได้อย่างนี้ ย่อมจะบรรเทาความโกรธความอาฆาตเสียได้ ฯ

อนึ่ง พึงคิดว่า ธรรมดาจิตของบุคคลย่อมไม่เหมือนกัน การที่จะไม่ให้กระทบกระทั่งกันเลยนั้นออกจะเป็นการพ้นวิสัยที่จะมีได้ แม้ในสามีภรรยาก็ยังมีเวลากระทบกระทั่งไม่พอใจกัน แม้ในมารดาบิดากับบุตรธิดาก็ยังมีความกระทบกระทั่งไม่พอใจกัน และแม้ในตัวของเราเองบางคราวก็ทำให้ถูกใจเราเสมอไปไม่ได้ ไฉนบุคคลอื่นซึ่งถึงแม้จะโกลัชิดแค่นอกจากตัวเราออกไปจักทำให้เป็นที่พอใจของเราสม่ำเสมอไปได้เล่า เมื่อคิดได้อย่างนี้ย่อมจักเป็นเครื่องบรรเทาความโกรธความอาฆาตให้ระงับดับหายไปได้ ด้วยเจริญเมตตา ด้วยเจริญกรุณา ด้วยเจริญอุเบกขาเป็นหลักสำคัญ อันเป็นเครื่องห้ามความอาฆาตความโกรธ เมตตาเป็นเครื่องห้ามความพยาบาทอาฆาต ถ้าความโกรธเข้าไปถึงความพยาบาทความอาฆาตแล้ว ความพยาบาทย่อมจะเป็นเรื่องทำให้เกิดอนัตถพินาสแก่บุคคลอื่น และบุคคลผู้ผูกพยาบาทอาฆาตนั้นย่อมจักมีจิตใจเร่าร้อนอยู่เป็นนิตย์ เมื่อมีเมตตาอยู่ในน้ำจิตย่อมจักหักห้ามความพยาบาทอาฆาตนั้นให้เสื่อมสูญ กรุณาคือความสงสารเห็นสุขทุกข์ของตนของบุคคลอื่นเป็นอย่างเดียวกัน จึงเป็นเครื่องห้ามความวิหิงสาคือความคิดเบียดเบียนบุคคลอื่น ด้วยเห็นประโยชน์ส่วนตนเพียงแต่ความสุขความสนุกบ้าง ด้วยเห็นประโยชน์ในทรัพย์สินบ้าง ด้วยประโยชน์ในการประกอบอาชีพบ้าง บุคคลผู้มีกรุณาเมื่อเห็นว่าเป็นทางเบียดเบียนบุคคลอื่นสัตว์อื่นให้เดือดร้อนแล้ว ย่อมจะรีบหลีกละเลิยจากกิจที่ตนจะพึงประกอบอย่างนั้น ๆ เพราะมีทางที่จะพึงประกอบโดยทางอื่นได้ เมื่อมีเมตตากรุณาอยู่ในอัธยาศัยสม่ำเสมอแล้ว ย่อมจักเป็นเครื่องกำจัดพยาบาทและวิหิงสาได้เป็นอันระงับความโกรธความอาฆาตเพราะความกระทบกระทั่งนั้น ๆ ให้น้อยให้เบาบางให้ห่างไปจากอัธยาศัยได้ ไฟคือความโกรธก็จะไม่เผาลนอัธยาศัยจิตใจให้เดือดร้อนได้ จิตใจย่อมจะสงบระงับเป็นความสุข และเป็นความสุขอย่างยิ่งคือสันติสุข ฯ

กิเลสทั้ง ๓ กอง คือ โลภะหรือราคะก็ดี โทสะก็ดี โมหะก็ดี ท่านกล่าวว่า โลภะหรือราคะเป็นกิเลสที่กำจัดได้ยาก เป็นกิเลสที่เกิดง่ายแต่กำจัดยาก

ส่วนโทสะเป็นกิเลสที่เกิดง่ายและดับง่าย เพราะเมื่อกำราบให้พ้นไปแล้ว คือให้พ้นไปจากอัธยาศัยด้วยอำนาจแห่งเมตตาเป็นต้นแล้ว ย่อมจะสงบระงับได้โดยพลัน แต่กิเลสที่สำคัญนั้นคือโมหะเป็นกิเลสที่เกิดภายใน เป็นกิเลสที่ดับได้ยากด้วยประการทั้งปวง บุคคลที่โลภที่กำหนัดหรือที่โกรธนั้นก็เพราะโมหะทำให้หลงไป แต่ถึงอย่างนั้นย่อมไม่พ้นวิสัยของบุคคลผู้มีปัญญา และใช้ปัญญาพิจารณาโดยรอบคอบ ชอบแก่เหตุผลแล้วอาจสามารถที่จะทำให้สงบระงับดับไปได้ ฯ อีกนัยหนึ่งท่านกล่าวว่า โลภะหรือราคะมีโทษน้อย แต่ดับได้ยาก โทสะมีโทษมาก แต่ดับได้เร็ว ส่วนโมหะนั้นทั้งมีโทษมากด้วยและดับได้ยากด้วย ฯ กิเลส ๓ ประการนี้ เป็นมูลรากแห่งกิเลสทั้งปวง เป็นส่วนที่บุคคลจะพึงละจะพึงบรรเทาให้เบาบางให้ห่างไปจากอัธยาศัย เพื่อจะได้บรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สาธุชนผู้มีปัญญามาสดับธรรมและปฏิบัติธรรมในพระศาสนา ทางหนึ่งคือปหานะละกิเลสเครื่องเศร้าหมองอันมีอยู่ในอัธยาศัยให้น้อยให้ห่างให้จางให้หายจนกว่าจะหมดสิ้นไป ทางหนึ่งคือภาวนาอบรมกุศลธรรมให้มีในตนให้เจริญยิ่งขึ้นไป ทางหนึ่งคือทำจิตใจให้ผ่องใสสะอาดบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ใจมีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ย่อมเป็นคติแนวทางที่พึงจะดำเนินไปโดยชอบตามพระพุทธานุศาสน์ที่สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอน เมื่อยังไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์ ย่อมเป็นอาภรณ์ประดับตนให้เป็นคนดีในโลก และเมื่อได้พยายามปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นทางให้ละทุกข์และเข้าถึงสุขอันเป็นที่พึงประสงค์และเป็นสุขอันแท้จริง เป็นสุขเพราะถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน โดยเทศนาธรรมนี้ ดังรับประทานแสดงมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

มหาปวารณาเทศนาเรื่อง "ไฟ ๗ กอง"

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ทรงแสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

ปี ๒๕๐๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สตฺตีเม ภิกฺขเว อคฺคี ฯ กตเม สตฺต ราคคฺคิ โทสคฺคิ โมหคฺคิ อาหุเนยฺยคฺคิ คหปตคฺคิ ทกฺขิเณยฺยคฺคิ กฏฺฐคฺคิ ฯ อิเม โข ภิกฺขเว สตฺต อคฺคีติ ฯ

วันนี้ เป็นวันบุรณมี คือเพ็ญแห่งอัสสยุชมาสเป็นวันที่รักษาอุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย และเป็นวันฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระพุทธานุญาตไว้ในอุโบสถขันธกะคัมภีร์พระวินัย และวันนี้ยังเป็นวันอภิลักขิตกาลพิเศษตามพระวินัยนิยมธรรมพุทธานุญาต ที่ทรงอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ทำปวารณาในวันนี้ แทนการทำอุโบสถสังฆกรรม คือภิกษุสงฆ์ได้อยู่จำพรรษามาถึงวันนี้ครบ ๓ เดือนถ้วน ตามที่ได้อธิษฐานไว้นั้น เพราะฉะนั้นวันนี้จึงเป็นวันอภิลักขิตกาลพิเศษอีกวันหนึ่ง ซึ่งเป็นวันที่มีพระพุทธานุญาตให้ทำมหาปวารณาแทนการทำอุโบสถตามปกติ ฯ คนทั้งหลายเข้าใจกันทั่วไปว่า เป็นวันออกพรรษา แต่อันที่จริงที่พระภิกษุสงฆ์กระทำวิธีปวารณานั้น ไม่ใช่กระทำพิธีออกพรรษา แต่เป็นการกระทำวิธีปวารณาคืออนุญาตให้ว่ากล่าวกันและกัน เพราะว่าวิธีออกพรรษานั้น เมื่อได้ปฏิญาณไว้แล้วว่า จะอยู่ครบ ๓ เดือน เมื่ออยู่ครบ ๓ เดือนแล้วก็เป็นอันหมดปฏิญาณไปเอง แต่วิธีการปวารณานั้น คือว่าเมื่อภิกษุสงฆ์ได้อยู่จำพรรษาครบถ้วนไตรมาสแล้ว ต่างก็จะจากกันไปในทิศานุทิศนั้น ๆ ตามปกติที่พระภิกษุในปางก่อนได้ประพฤติปฏิบัติกันมา ฉะนั้น เมื่อท่านอยู่ร่วม

กันในเวลาจำพรรษา และเมื่อได้ปวารณาในวันปวารณาครบ ๓ เดือนแล้ว ท่านก็ได้จาริกไปในที่ต่าง ๆ เพื่อทำกิจพระศาสนา โดยที่ท่านได้อยู่ร่วมกันในเวลาจำพรรษา ๓ เดือนนั้น ย่อมจะได้เห็น ย่อมจะได้ฟัง ย่อมจะได้รังเกียจในความประพฤติปฏิบัติของกันและกันบ้าง เมื่อจะจากกันไป ถ้าไม่ได้ทำความเข้าใจกันไว้ก่อน ก็อาจจะเป็นทางให้แตกกันขึ้นได้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงมีพระพุทธานุญาตให้ทำปวารณา คือทำความอนุญาตให้แก่กันและกัน ช่วยว่ากล่าวตักเตือนกันและกัน เป็นการเปิดเผยแก่กันและกัน เพราะการที่ได้อยู่ร่วมกันมาตลอดเวลา ๓ เดือนนั้น ต่างย่อมจะได้รู้ความเป็นไปของกันและกันว่าเป็นไปของกันและกันว่าเป็นไปอย่างไร มีอัชฌาศัยเป็นอย่างไร มีความประพฤติบกพร่องเป็นไปอย่างไร หรือเรียบร้อยดีอยู่อย่างไร เมื่อต่างจะจากกันไป จึงทำปวารณาคืออนุญาตให้ตักเตือกกันและกัน เพราะตัวเองอาจจะอ่านตัวไม่ได้ แต่คนอื่นอาจจะอ่านเห็นว่ามีข้อบกพร่องอย่างใดบ้าง เมื่อผู้อื่นเห็นด้วยความหวังดีต่อกันและกัน จึงตักเตือนกันและกันในข้อที่บกพร่องนั้น เมื่อรู้แล้วก็จะได้ทำให้เป็นไปดีให้หายความบกพร่องนั้น แม้ส่วนที่ดีอยู่แล้วก็จะได้มีปฏิปราโมทย์และรักษาความดีอันนั้นให้มั่นคงยั่งยืนไป ฉะนั้น ในวันปวารณาที่พระภิกษุกล่าวแก่กันและกันตามพระวินัย ที่ขึ้นต้นว่า "สงฆมฺภนฺเต ปวาเรมิ" นั้นแปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอปวารณาคืออนุญาตกะสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอท่านทั้งหลายอาศัยความกรุณาโปรดว่า ข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าเห็นอยู่จักทำแก้ ฯ คือหมายความว่า อนุญาตกะสงฆ์คือภิกษุที่ชุมนุมอยู่ในพิธีการนั้นว่าได้เห็นก็ดี ได้ยินคือได้ฟังก็ดี หรือรังเกียจในใจที่ได้เห็นอากัปกิริยาอันส่อความเป็นไปอย่างไรที่ทำได้เห็นความบกพร่องอย่างนั้น ๆ ของมีความกรุณาว่ากล่าวตักเตือนข้าพเจ้าได้ เมื่อข้าพเจ้าเห็นอยู่จะได้แก้ไขความประพฤตินั้น ๆ ให้เป็นไปดี การปวารณาคือการเปิดเผยตนแก่กันและกันอย่างนี้ ฉะนั้นภิกษุผู้เป็นกัลยาณปุถุชน เป็นสัชชี คือมีความละอายมีความยินดีในพระศาสนธรรม จึงเป็นภิกษุที่ควรสมาเสมอกัน ด้วยไม่มีข้อปิดบังซ่อนเร้นความผิดอันจะพึงปกปิดเป็น

ความเสื่อมเสียไว้ด้วยประการไร นี้เป็นกถาที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสประทานพระบรมพุทธานุญาตไว้ ฯ

การปวารณานี้ แม้จะเป็นข้ออนุญาตเฉพาะในหมู่บรรพชิต แต่เมื่อคฤหัสถ์ผู้เป็นกัลยาณชน ผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม ถ้าจะได้ใช้ความเปิดเผยตัวปวารณาแก่กันและกัน ในหมู่ที่อยู่ด้วยกัน ในบ้านเดียวกัน ในเรือนเดียวกัน หรือในบ้านใกล้ๆ กันที่เป็นมิตรเป็นสหายกันต่างอนุญาตให้แก่กันและกันว่ากล่าวทักเตือนกันและกันในทางที่ชอบ ด้วยอาศัยความกรุณาในกันและกัน เช่นนี้ถ้าเป็นไปได้ดี ก็จะอยู่ด้วยกันเป็นสุข ไม่มีข้อเคือดร้อน ไม่มีข้อที่จะกระทบกระทั่งกันและกัน เพราะอีกฝ่ายหนึ่งมีความประสงค์เป็นอย่างไร ก็แสดงให้อีกฝ่ายหนึ่งเข้าใจ และอีกฝ่ายหนึ่งก็จะรู้สึกเห็นน้ำใจที่ได้เห็นเขาเป็นคนเปิดเผยเช่นนั้น ต่างประพฤติต่อกันและกันด้วย ความเกรงอกเกรงใจไม่มีเอารัดเอาเปรียบกัน มีความซื่อสัตย์สุจริตต่อกัน รู้ว่าอะไรที่ตนบกพร่องก็แก้ไข ไม่ถือทิฏฐิมานะเข้ากับตนจนไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร รู้ว่าอะไรเป็นที่พอใจแห่งเพื่อนบ้านร้านถิ่นที่ใกล้กันก็ประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปตามที่เห็นสมควรนั้น เช่นนี้ย่อมจะมีความสงบสุขในที่ทั่ว ๆ ไป ถ้าสามารถที่จะปฏิบัติได้ทั่วไป ก็จะมีแต่กำไร แต่เพราะวิสัยแห่งปุถุชนเป็นคนมีกิเลสหนาไม่ค่อยจะยอมใคร ไม่ค่อยจะเชื่อฟังคำทักเตือนของใคร แม้แต่ในบ้านในเรือนเดียวกัน ซึ่งควรจะมีความเพื่อเฟื่อเผื่อแผ่แก่กันและกันเป็นอันดี บางคราวยังมีผิดพ้องหมองใจกัน ถึงโกรธเคืองแตกร้าวกันไป เพราะเหตุแม้เพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็มี ทั้งนี้เพราะไม่อดออมถนอมน้ำใจกัน ไม่เปิดเผยตนแก่กันและกันด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ด้วยความเห็นอกเห็นใจกันและกัน เมื่อผลประโยชน์ขัดกันเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งพอจะทำความเข้าใจและยินยอมกันได้ ไม่ยอมทำความเข้าใจกันไม่ยินยอมกัน ต่างถือทิฏฐิมานะความถือตัวเข้าหากัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ความสุขจะมีมาแต่ไหน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดประทานพระบรมพุทธานุญาตให้ภิกษุสงฆ์กระทำปวารณากันนี้ ก็เพื่อให้ภิกษุบริษัทเป็นไปดีเรียบร้อย แต่เมื่อพระพุทธศาสนาได้สืบต่อเรื่อยมาจำนวนภิกษุมี

มาก ที่ขาดความละอายใจต่อพระธรรมวินัยก็มีบ้าง จึงเป็นเหตุให้มีเรื่องอันไม่น่าจะมีในสังฆมณฑลบ้างเป็นธรรมดา ทั้งนี้เพราะความยกพ่องอันมีอยู่ในวิสัยแห่งปุถุชนสามัญ ฯ

เพราะฉะนั้น กัลยาชนคนดีงาม หรือสัชชีบุคคล บุคคลที่รู้จักละอายมีหิริมีโอตตัปปะ เมื่อประพฤติตนเป็นไปก็เรียบร้อย ย่อมจะได้รับความสุขผิดกับปุถุชนคนมีกิเลสหนา ซึ่งไม่พยายามที่จะบำราบกิเลสให้เบาบางลง ก็ย่อมจะได้รับความทุกข์โทมนัสเดือดร้อน เพราะชิงดีชิงเด่นอิสสาริษยากันเป็นเหตุให้เกิดความเดือดร้อนไม่สงบสุขดังที่ปรากฏอยู่ ฯ อันธรรมดาบุคคลที่เกิดมาย่อมมีไฟอยู่ในตน ซึ่งเป็นไฟเผาลนอัธยาศัยของตนให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิตย์ อันเป็นหน้าที่ของคนดีจะต้องพยายามดับ จะต้องพยายามบรรเทาให้เบาบางไป ไม่ใส่เชื้อหรือเพิ่มเชื้อให้กระพือโหมไหม้เผามากไป ไฟบางอย่างคือไฟที่เกี่ยวเนื่องด้วยการปฏิบัติกับบุคคลทั้งหลาย ดังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงทิศ ๖ ว่า บุตรธิดากับมารดาบิดาจะต้องปฏิบัติต่อกันอย่างนั้น ศิษย์กับครูจะต้องปฏิบัติต่อกันอย่างนั้น ในที่บางแห่งพระองค์ตรัสว่าเป็นไฟเหมือนกัน เพราะถ้าปฏิบัติไม่ถูกเรื่องย่อมจะเร่อดร้อนหาความสุขสบายมิได้ แต่ถ้าปฏิบัติถูกเรื่องย่อมสำเร็จประโยชน์สุขได้เป็นอันดี ประดุจไฟธรรมดาที่เป็นอยู่นี้ ย่อมจะให้สำเร็จประโยชน์ในการหุงต้ม ในการให้แสงสว่าง เป็นการให้ประโยชน์เป็นอันมาก ถ้าไม่มีไฟก็จะอยู่ไม่ได้ แต่ถ้าบุคคลไม่มีสติสัมปชัญญะประมาทเลินเล่อยกพ่องไป ไฟนั้นก็จะสังหารเผาผลาญทรัพย์สมบัติให้พินาศย่อยยับไป หรือบางทีมีคนเจตนาร้ายเอาไฟไปจุดกันเข้า ก็ย่อมจะเดือดร้อนแก่บุคคลทั้งหลาย เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า แม้บุคคลที่ต่างเกี่ยวเนื่องกันอยู่ในครอบครัวเดียวกัน ก็ชื่อว่าเป็นไฟแก่กันและกันเหมือนกัน เพราะต้องปฏิบัติต่อกันและกันให้ดีจึงจะสงบสุข ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเผาลนกันและกันให้เร่าร้อนได้เหมือนกัน ประดุจมีไฟไว้หุงต้มอาหารและให้แสงสว่าง ถ้าปฏิบัติไม่ดีย่อมจะเป็นไฟเผาบ้าน

เผาเรือนให้ได้ความเดือดร้อน ฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสแสดงไฟไว้หมวดหนึ่งว่ามี ๗ ประการ ดังพระพุทธภาษิตบรรหารที่ยกขึ้นไว้เป็นอุทเทสบทเบื้องต้นว่า "สตฺตีเม ภิกฺขเว อคฺคี" แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไฟเหล่านี้มีอยู่ ๗ กอง คือ

๑. ราคคฺคิ – ไฟคือราคะความกำหนัดรักใคร่

๒. โทสคฺคิ – ไฟคือโทสะความประทุษร้ายริษยาอาฆาตกันและกัน

๓. โมหคฺคิ – ไฟคือโมหะ ความหลง เขลาเบา ปัญญา ประมาท เห็นแก่ตนเป็นประมาณหรือทำตามอารมณ์ตน

๓ นี้เป็นไฟแต่ละอย่าง ๆ ที่จะต้องพยายามดับ ที่จะต้องพยายามบรรเทาให้น้อยให้หมดไปจึงจะได้ความสุข ถ้าปล่อยให้กระพือขึ้นโหมแล้ว ย่อมจะร้อนไม่มีที่สิ้นสุดร้อนยิ่งกว่าไฟภายนอกเป็นอันมาก ฯ และถ้ากล่าวไปถึงความปฏิบัติต่อเนื่องกับบุคคลผู้เกี่ยวข้องกันด้วยแล้วบุคคลนั้น ๆ ก็จะเป็นไฟแต่ละกอง ๆ ได้เหมือนกัน คือ

๔. อาหุเนยฺยคฺคิ – ไฟที่ควรบูชา ทรงชี้เอามารดาบิดา ที่เป็นพรหมของบุตรอธิบายว่าเป็นบุตรอธิบายจะพึงระวัง

๕. คหปตคฺคิ – ไฟเจ้าเรือน ทรงชี้เอาบุตรภรรยาและบริวารของตนตลอดจนญาติมิตรสหายบ้านใกล้เรือนเคียง ว่าเป็นไฟของเจ้าเรือน คือถ้าปฏิบัติดีก็ให้สำเร็จประโยชน์ ถ้าปฏิบัติไม่ดีก็เป็นไฟเผาให้เร่าร้อนเหมือนกัน

๖. ทักขิเณยฺยคฺคิ – ไฟคือพระสงฆ์ผู้ทรงศีลในพระพุทธศาสนานี้ เมื่อตนปฏิบัติดีต่อท่านรู้จักเคารพนบนอบ รู้จักบำเพ็ญทาน รู้จักทำการติดต่อกับท่านด้วยผู้ที่เรียกว่าเป็นผู้ไปดีมาดี ให้สำเร็จประโยชน์แก่ตนก็ไม่เคารพนับถือทำทุกข์โทษให้เกิดแก่ท่าน ชื่อว่าทำไฟเผาลนให้เดือดร้อนถึงท่านจะไม่ทำอะไรตอบ ก็ชื่อว่าเป็นไฟยาบเป็นไฟทำให้

เกิดความเดือดร้อน ทำให้เกิดอนัตถพินาสแก่ตนได้ เพราะธรรมดาเมื่อทำใครให้เดือดร้อน แต่เขาไม่เดือดร้อน ย่อมจะเดือดร้อนด้วยตนเอง ฯ

๗. กฏฐคฺคิ – ไฟกินเชื้อไม้ คือไฟธรรมดานี้ถ้าคนใช้รู้จักใช้ให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี ก็ให้สำเร็จประโยชน์อันมาก จะหุงต้มอาหารหรือจะได้แสงสว่างเป็นอย่างดี ถ้าใช้ไม่ดีก็จะเผาบ้านเรือนให้ย่อยยับ ฯ

๔ ประการนี้ ก็ชื่อว่าเป็นไฟแต่ละประการ ๆ ฉะนี้ ฯ

ไฟ ๓ ประการเบื้องต้น คือ ไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ เป็นไฟที่มีอยู่ภายในใจของบุคคลทุกคน ถ้าปล่อยให้กระพือชื้อโหมไปใหญ่แล้ว ย่อมลนให้เดือดร้อนเผาให้ร้อนไหม้เป็นนักเป็นหนา จะพึงเห็นได้ในบุคคลที่มีความกำหนัดกล้าแสวงหามุ่งหมาย ย่อมจะได้พบความเดือดร้อน หรือบุคคลผู้ตกอยู่ในอำนาจของราคะก็เช่นเดียวกัน ฯ แท้ที่จริง เมื่อพูดถึงราคะย่อมจะต้องกล่าวหมายไปถึงโลภะคือความโลภทะเยอทะยานด้วย เพราะโลภะก็จัดว่าเป็นไฟได้เหมือนกัน แต่ที่ไม่กล่าวว่าเป็นไฟ ก็เพราะคนจะไม่เดือดร้อนมากมายประดุจราคะจึงไม่นับเป็นไฟ แต่อนุโลมเข้าในหมวดเดียวกัน เพราะความรักใคร่ปรารถนาก็คือความทะยานอยากได้ ความโลภก็คือความทะเยอทะยานอยากได้ซึ่งเผาลนจิตสันดานให้เร่าร้อน เพราะย่อมแสวงหาด้วยความทะเยอทะยานอยากได้มีประการต่าง ๆ เมื่อไม่เพียงพอย่อมจะประกอบทุจริตได้นานาประการ ราคะหรือโลภะจึงชื่อว่าเป็นไฟภายในกองหนึ่ง ฯ โทสะความคิดประทุษร้ายต่อกัน บุคคลอยู่ด้วยกันย่อมจะมีความกระทบกระทั่งกันเป็นธรรมดา ถ้าไม่รู้จักยับยั้งไม่รู้จักอดกลั้นย่อมจะไปกันใหญ่ หรือบุคคลบางคนมีไฟคือ ริษยาไม่ปรารถนาจะให้คนอื่นได้ดี หรือมีไฟพยาบาทโกรธแล้วไม่รู้จักลืมไม่รู้จักหาย แต่พยาบาทปองร้ายเรื่อยไป เช่นนี้ก็ชื่อว่าเป็นไฟภายในอีกกองหนึ่ง ฯ ไฟคือโมหะความไม่รู้ผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษ เห็น

แก่ตัวเป็นประมาณ หรือทำตามอารมณ์ของตนเป็นใหญ่ เช่นนี้ก็ชื่อว่าเป็นไฟภายในอีกกองหนึ่ง ฯ ไฟภายในทั้ง ๓ กองนี้ย่อมเผาอัธยาศัยของบุคคลให้เร่าร้อนเป็นนิตย์ พระพุทธภาษิตจึงมีกล่าวประมวลไฟทั้ง ๓ กองนี้ไว้ว่า

ราคคฺคิ ฑหติ มจฺเจ นเร กาเมสุ มุจฺฉิเต
โทสคฺคิ ปน พฺยาปนฺเน นเร ปาณาติปาติโน
โมหคฺคิ ปน สมฺมุฬฺเห อริยธมฺเม อโกวิเท ฯ

แปลความว่า ไฟราคะย่อมเผานรชนผู้หมกมุ่นอยู่ในการมณ์ ไฟคือโทสะย่อมเผานรชนผู้มีจิตวิษยาพยาบาทปองร้ายบุคคลอื่น ไฟคือโมหะย่อมเผานรชนผู้หลงไม่ฉลาดในอริยธรรม มีคมัวไปทั่วทิศไม่รู้จักผิดชอบชั่วดีบาปบุญคุณโทษ ฯ เหล่านี้ชื่อว่าเป็นไฟแต่ละอย่าง ๆ ซึ่งร้อนเป็นนักเป็นหนา อันไฟเช่นนี้ต้องพยายามดับ ต้องพยายามชำระล้างให้หมดไปสิ้นเชื่อได้เป็นการดี ต้องพยายามด้วยความสามารถด้วยวิริยอุตสาหะ จึงจะได้บางเบายรรเทาคลาย ฯ

อนึ่งบุคคลผู้อยู่ด้วยกัน ย่อมจะมีกิจอันจะพึงกระทำต่อเนื่องกันเป็นธรรมดาและการกระทำกิจต่อเนื่องกันนั้นจะต้องให้เป็นไปด้วยดี ถ้าไม่กระทำกิจอันต่อเนื่องกันให้เป็นไปด้วยดีแล้ว เช่นมารดาบิดาไม่รู้จักอำรุงบุตรธิดา ปล่อยให้บุตรธิดาเป็นไปตามเรื่อง บุตรธิดาก็จักเสียเด็ก เป็นคนพาลเกเรเสียเด็กไป เลยไม่เป็นบุคคลที่ดีได้ ส่วนบุตรธิดาผู้โตเป็นผู้ใหญ่แล้ว เป็นคนไม่สามารถจะเลี้ยงมารดาบิดาได้ ไม่ประกอบกิจอันควรทำ เช่นนี้ชื่อว่าเป็นบุคคลที่ไม่สมควร เป็นคนทำความผิดแก่ตน คนอื่นรู้คนอื่นเห็นย่อมติเตียนทั่วหน้า และตนเองก็จะรู้สึกไม่สบายใจตนเลย ฉะนั้น ความเกี่ยวเนื่องกันนี้ จึงชื่อว่าเป็นไฟ แต่ย่อมเป็นไฟด้วยเป็นคุณประโยชน์ที่ชำระอัธยาศัยให้เย็นสบายเป็นความสุขด้วย เพราะจะต้องประกอบให้ชอบแก่หน้าที่ว่า ควรทำควรมีเพียงไร ฯ ไฟคือความเกี่ยวเนื่องกันนี้ท่านจัดไว้เป็นหมวดหนึ่ง มี ๓ คือ อาหุเนยยัคคิ – ไฟคือบุคคลที่ควรบูชา ได้แก่

มารดาบิดา คหปตัคคิ – ไฟเจ้าเรือน ได้แก่บุตรภรรยาญาติมิตรสหายและบริวารชน
ทักขิเณยยัคคิ – ไฟคือบุคคลที่ควรแก่ทักษิณา ได้แก่ภิกษุผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม ฯ

มารดาบิดาย่อมเป็นบุรพการีอันสำคัญยิ่ง ที่บุคคลจะพึงเคารพนอบนบบูชา ท่านได้เลี้ยงมา ได้ให้ความสุขความเจริญมาจนเจริญวัยใหญ่กล้า เป็นผู้มีคุณ-ปการะเป็นอันมาก ยากที่จะหาผู้เสมอเหมือนมิได้เลย ผู้มีอุปการคุณอื่น ๆ ยังจะมีเป็นสองเป็นสามต่อไปได้ เช่นครูอาจารย์ผู้ให้การศึกษาหรือผู้มีอุปการคุณอื่น ๆ แต่มารดาบิดานั้นจะมีได้แต่เพียงเฉพาะคนเดียวเท่านั้น คือมีมารดา ๑ บิดา ๑ ฉะนั้น มารดาบิดาจึงเป็นผู้ควรที่ บุตรธิดาจะพึงเคารพสักการะนอบนบบูชา ด้วยนมัสการ กรายไหว้ด้วยเคารพนับถือด้วยความจริงใจ ด้วยการอุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงดู ด้วยการช่วยปฏิบัติกิจของท่าน บุคคลผู้ปฏิบัติมารดาบิดาได้เช่นนี้ ย่อมเป็นที่สรรเสริญของคนดีทั้งหลาย ทั้งเทวดาก็ชม ทั้งพรหมก็สรรเสริญ เพราะฉะนั้น มารดาบิดาจึงชื่อว่าเป็นไฟกองหนึ่งเหมือนกัน ถ้าบุตรธิดาสนองพระคุณของท่านด้วยความดีแล้ว ท่านก็จะเป็นน้ำอันใสเย็นโสรจสรงให้ความสบาย ได้ความชื่นบานว่ามีบุรพการีที่ควรเคารพบูชาเป็นอันดี แต่ถ้าปฏิบัติไม่สมควรแล้ว ท่านก็จะชื่อว่าเป็นไฟ ถึงแม้ท่านจะไม่ทำอะไรให้เกิดขึ้น แต่ย่อมเป็นที่ตำหนิติเตียนของบุคคลทั้งหลาย ตลอดจนถึงก่อให้เกิดยาปอกุศลนานาประการ ในฐานที่ไม่ทดแทนคุณท่านผู้มีอุปการคุณ หรือที่ซ้ำร้ายกลับไปลบหลู่บุญคุณของท่านด้วยประการต่าง ๆ เพราะฉะนั้น ไฟคือมารดาบิดากองนี้ อันบุคคลจะพึงบำรุงบำเรอให้ดี เท่ากับการบูชาไฟบูชาเพลิงให้รุ่งโรจน์เรืองแสง มารดาบิดาเป็นไฟที่บุคคลควรบูชาให้รุ่งโรจน์เรืองแสง ให้ท่านได้รับการสุขกายสบายใจ ด้วยการประพฤติตนที่ชอบ ให้ท่านได้เบาใจว่า มีบุตรธิดาที่เป็นศรีแก่ตระกูลวงศ์ ให้เป็นความสุขความชื่นบานของท่าน เข้าในลักษณะพระพุทธภาษิตว่า "นนฺทนฺติ ปุตฺตเหิ ปุตฺตินฺ" มีบุตรที่ย่อมชื่นบานด้วยบุตร ฯ นี้ชื่อว่าได้บำรุงบำเรอไฟคืออาหุเนยยัคคิ ไฟคือบุคคลผู้ควรบูชาเป็นอันดี ฯ

อีกประการหนึ่ง บุคคลย่อมมีความเกี่ยวสัมพันธ์กันและกันในทางครอบครัว มีสามีภรรยากัน มีบุตรธิดาผู้ที่จะสืบสายตระกูลวงศ์ ตลอดถึงบุคคลอื่น ๆ เช่น ญาติมิตรสหายและบริวารชน บุคคลผู้เป็นพ่อเหย้าแม่เรือนจะต้องปกครองคนของตนให้เป็นไปโดยดี ไม่เพียงสักแต่ว่าเป็นมารดาบิดาหรือเป็นผู้ปกครองเขา ต้องอุปถัมภ์บำรุงต้องอุปการะเขาให้เป็นไปดี มิให้เสียญคือคุณธรรมและความรู้ความสามารถโดยสมควรแก่สถานะ ถ้าปล่อยปละละเลยไม่อบรมให้เป็นไปดีแล้ว นั่นแลจะเป็นไฟเผาตนให้เดือดร้อน จะพึงเห็นตัวอย่างอยู่ดาษดื่น มารดาบิดาที่ไม่ได้อบรมบุตรให้เป็นไปดีแล้ว ย่อมเดือดร้อนเป็นนักเป็นหนา ตลอดถึงภายในครอบครัวของตน ถ้าเป็นบุคคลที่ไม่ชื่อตรงต่อกัน ไม่ประพฤติให้เป็นไปต่อกันดีแล้ว ในระหว่างสามีภรรยาก็จะเป็นไฟเผาบ้านเรือนให้พินาสเดือดร้อน หรือบริวารชนญาติมิตรสหายนอกบ้าน บ้านใกล้เรือนเคียง ถ้าไม่ประฤติดีต่อกันแล้ว ย่อมจะเป็นศัตรูกันและกัน นำความไม่หลับให้เกิดขึ้น หรือไปไหนก็เป็นห่วง เพราะไว้วางใจกันไม่ได้ ล้วนแต่เป็นความเดือดร้อนเป็นนักเป็นหนา ถ้าประพฤติให้ดีต่อกันแล้ว ย่อมเป็นคุณเป็นประโยชน์ เช่นสามีภรรยาซื่อตรงต่อกัน มีบุตรธิดาปกครองให้เป็นไปดี หรือเพื่อนบ้านมิตรสหายบ้านใกล้เรือนเคียงประพฤติดีต่อกันให้เป็นมิตรเป็นสหาย เป็นกัลยาณมิตรที่งามต่อกันและกัน เช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความสุขและอยู่ในวงแห่งความสุขด้วย ฉะนั้น ไฟคือบุคคลผู้เกี่ยวสัมพันธ์กันนั้น บุคคลจะต้องบำรุงให้เรืองแสงให้เป็นไปดี ประดุจพราหมณ์บูชาไฟบำรุงบำเรอให้เรืองแสงอยู่ ๆ

อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้ทรงศีลทรงกัลยาณธรรมความงามในพระพุทธศาสนา ชื่อว่าเป็นรัตนดวงหนึ่ง ซึ่งยังความยินดีให้เกิดแก่ประชาชนผู้เลื่อมใส ท่านเป็นผู้เชื่อฟังคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทรงไว้และปฏิบัติอยู่ และเผยออกให้บุคคลอื่นได้รู้ได้เข้าใจ สืบอายุพระพุทธศาสนา จึงควรจะได้รับการบูชา หรือความบำรุงบำเรอเป็นอันดีแห่งกัลยาณชนผู้มีศรัทธาเลื่อมใสทั้งหลาย

ถ้าหากไม่บำรุงบำเรอให้เย็นไปดีและซ้ำร้าย กลับดูหมิ่นเหยียดหยาม ด้วยความไม่เคารพสักการะตามสมควรแล้ว ย่อมเป็นภัยเป็นความเสื่อมแก่บุคคลนั้น ท่านกล่าวว่าเย็นยาปเย็นอกุศลแก่บุคคลผู้ไม่บูชาบุคคลผู้ควรบูชา เพราะดูหมิ่นบุคคลผู้ไม่ควรดูหมิ่น เพราะฉะนั้น สมณะหรือภิกษุจึงชื่อว่าเย็นไฟได้ประการหนึ่ง ซึ่งเย็นไฟเผาลนบุคคลให้เร่าร้อน แต่เมื่อบุคคลปฏิบัติกับท่านด้วยดีโดยชอบแล้ว ท่านย่อมจะให้คุณให้ประโยชน์แก่บุคคลทั้งหลายโดยทั่วไป ดังที่ได้กล่าวสรรเสริญแสดงคุณแห่งพระสงฆ์ไว้ว่า "อาหุเนยฺโย" เย็นผู้ควรบูชา "ปาหุเนยฺโย" เย็นผู้ควรต้อนรับ "ทกฺขิเณยฺโย" เย็นผู้ควรแก่ทักษิณาทาน "อญฺชลีกรณีโย" เย็นผู้มีคุณสมบัติที่ควรยกมือไหว้ "อนุตฺตรำ ปุญฺญกฺเขตฺตำ โลกสฺส" เย็นเนื้อนาบุญของโลก ไม่มีเนื้อนาบุญอื่นจะเสมอเหมือน ฯ เพราะฉะนั้น ทักขิเณยยัคคิ – ไฟคือท่าน ผู้ควรแก่ทักษิณา อันบุคคลผู้มีปัญญาได้บำรุงบำเรอให้เย็นไปดีแล้ว ให้รุ่งเรืองแล้ว ย่อมจะเย็นความสุขแก่บุคคลนั้น และจะเย็นประทีปส่องแสงสว่างให้รู้จักทางดำเนินโดยชอบ ถ้าปฏิบัติกับท่านไม่ชอบไม่ดี ย่อมจะเย็นไฟอีกดวงหนึ่ง แต่ก็เย็นไฟที่ให้ทั้งโทษและคุณประโยชน์คือ ถ้าปฏิบัติต่อท่านไม่ดี ย่อมยังความเดือดร้อนให้เกิดขึ้น ถ้าปฏิบัติต่อท่านให้เย็นไปดี ก็ให้ได้คุณประโยชน์อันเย็นที่พึงปรารถนา ฯ

อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงไฟแล้ว ย่อมมีไฟอีกประการหนึ่ง ซึ่งเย็นไฟปกติธรรมดาที่บุคคลเราใช้อยู่ ให้ทั้งความอบอุ่นและแสงสว่าง ถ้าบุคคลใช้ไม่ดีย่อมมีโทษ ถ้าบุคคลใช้ให้เย็นไปดีย่อมมีคุณประโยชน์ ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไฟประการสุดท้าย คือ กฏฐคฺคิ – ไฟกินเชื้อไม้คือไฟธรรมดาที่เย็นอยู่ในโลก คือไฟที่บุคคลเราอาศัยใช้กันอยู่นั้น บุคคลเราที่จะดำรงตนดำรงชีวิตอยู่ในโลกได้ก็ต้องมีไฟเย็นเครื่องหล่อเลี้ยงให้เกิดความอบอุ่นและอาศัยใช้ให้สำเร็จประโยชน์-กิจประการอื่น ๆ อีกเย็นอันมาก มีหุงต้มอาหารให้สุกให้สำเร็จประโยชน์ในการบริโภค และมีให้แสงสว่างเย็นประทีปสำหรับที่จะส่องให้แลเห็นอะไรได้โดยสะดวก

อันไฟปกติธรรมดานี้ เมื่อบุคคลรู้จักใช้จึงจะให้สำเร็จประโยชน์ แต่ถ้าไม่รู้จักใช้ให้เหมาะสมให้ควรแล้วย่อมจะเกิดโทษนานาประการ เช่นบุคคลผู้ประมาทเลินเล่อเผลอเรอสติไม่พยายามไม่รักษาให้เป็นไปดีแล้ว ย่อมจะเผาบ้านเผาเรือนให้ไหม้ให้เกิดอนัตถพินาศ ให้โทษเป็นเอนกประการ ฉะนั้น ไฟธรรมดานี้ จึงเป็นไฟอีกประการหนึ่งซึ่งบุคคลจะต้องระวังรักษาดูแลให้เป็นไปด้วยดี ฯ

ไฟทั้ง ๗ ประการเหล่านี้ ย่อมจะให้คุณและโทษได้แต่ละประการ ๆ คือ ถ้าหากบุคคลปฏิบัติให้เป็นไปในทางที่ดีที่ชอบโดยสมควร ย่อมจะให้คุณเป็นความสุขและเป็นประโยชน์ ถ้าหากปฏิบัติให้เป็นไปในทางที่ไม่ดีไม่ถูกต้อง ย่อมจะให้เกิดโทษเป็นเอนกประการ ส่วนที่สำคัญได้แก่ไฟในภายในตนของตนเอง คือ กิเลสมีโลภะโทสะโมหะเป็นต้น เป็นไฟที่ทำให้เกิดความเดือดร้อนเป็นอันมาก ไฟประการอื่น ๆ ย่อมอาศัยไฟคือกิเลสนี้เป็นปัจจัยสนับสนุนให้เป็นไป จึงเป็นไฟที่เกิดกำลังกล้า บุคคลจะต้องพยายามด้วยวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง จึงจะสามารถบรรเทาให้เบาบางไปหรือดับไปได้ในที่สุด ด้วยสติสัมปชัญญะและปัญญารอบรู้โดยรอบคอบชอบแก่เหตุและผล จึงจะสามารถปฏิบัติตนให้บางเบายรรเทาลงไปทุกที ส่วนไฟคือบุคคลที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันที่จะต้องปฏิบัติต่อกันตามหน้าที่นั้น ถึงแม้จะเป็นไฟที่เบากว่า แต่บุคคลก็พึงบำรุงบำเรอปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบ พยายามประกอบให้เป็นคุณเป็นประโยชน์ ให้สำเร็จประโยชน์โดยสมควรแก่ความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ๆ เป็นมารดาบิดาก็พึงดูแลเลี้ยงดูบุตรธิดาให้เป็นไปด้วยดี มีเมตตากรุณามุทิตาและอุเบกขาให้พอเหมาะพอควร เป็นบุตรธิดาก็พึงเป็นผู้มีความกตัญญูกตเวทีรู้อุปการคุณของมารดาบิดา พยายามประพฤติปฏิบัติตอบสนองพระคุณของท่านตามสามารถตามกำลัง และประการสำคัญก็คือพยายามสร้างตนให้เป็นคนดี เป็นศรีแก่วงศ์ตระกูล นั้นแลเป็นประการสำคัญยิ่งอันจะเป็นที่พอใจของมารดาบิดา อันจะเป็นที่พอใจของท่านผู้มีอุปการคุณทั้งหลาย และบุคคลผู้เป็นพ่อเหย้าแม่เรือนก็พึงอุปถัมภ์อุปการะเลี้ยงดูบุคคลผู้อยู่ในเรือนของตนมีบุตรธิดาเป็นต้น ตลอดจน

เพื่อนบ้านใกล้เรือนเคียงและบริวารชน ก็พึงปฏิบัติบำเพ็ญตนให้เป็นตัวอย่างแก่เขา ให้เขาได้พึ่งพิงพำนัก จะได้ชื่อว่ารักษาเหย้าเรือนให้เย็นไปดี ไม่เช่นนั้นไฟเข้าเรือน ก็จะเผาลนอัธยาศัยจิตใจให้เร่าร้อนหาความสงบสุขมิได้ และควรเคารพนับถือบูชาสักการะคุณพระศรีรัตนตรัย คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ โดยเฉพาะพระสงฆ์ซึ่งท่านเป็นผู้ทรงพระพุทธศาสนา เป็นผู้สืบต่ออายุพระพุทธศาสนา เพราะท่านเป็นผู้ทรงศีลทรงกัลยาณธรรมอันดีงามควรแก่การสักการะเคารพนับถือบูชา พึงเคารพนับถือสักการะบูชาให้เป็นไปโดยชอบ จะได้ประโยชน์จากท่าน ซึ่งท่านจะชี้สวรรค์ให้ คือชี้ทางที่จะพึงปฏิบัติโดยชอบ เป็นต้นว่าให้ละชั่ว ประพฤติดี มีจิตใจผ่องใส พ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองใจมีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ตามแนวพระพุทธานุสาสน์ ที่เป็นหลักใหญ่ เป็นหลักสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา ฯ อนึ่งแม้ไฟธรรมดาที่อาศัยใช้กันอยู่ทุกวันนี้ ก็พึงปฏิบัติให้เย็นไปดีโดยชอบ อย่าประมาท อย่าเลินเล่อ ใช้แต่ในทางที่ถูกที่ควร ถึงคราวก่อก็ก่อ ถึงคราวดับก็ดับ ถึงคราวที่ควรระวังก็ระวังให้เป็นไปด้วยดี อย่าให้บกพร่อง มิฉะนั้นก็จะเผาบ้านเรือนให้พินาส จะหาความสุขสบายมิได้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงไฟทั้ง ๗ ประการ เปรียบเทียบโดยข้ออุปมาอุปไมยเช่นนี้ เพื่อให้บุคคลได้ประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปโดยเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บุคคลผู้ครองเรือนมีมารดาบิดาบุตรธิดา และสามีภรรยาเป็นต้น แต่แม้อย่างนั้นภิกษุผู้ทรงศีลในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อทรายอยู่ก็ควรจะปฏิบัติโดยสมควรแก่สถานะของตน เช่นไฟหมวดต้นทั้ง ๓ ประการ อันเป็นไฟภายในตนของตน เป็นไฟสาธารณะมีอยู่ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ส่วนอีก ๓ ประการต่อมา คือบุคคลที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันและกันตามสถานะหน้าที่ ภิกษุสงฆ์ย่อมมีมารดาบิดา และมารดาบิดาท่านเป็นผู้มีอุปการมาก่อน ย่อมจะต้องปฏิการะตอบสนองพระคุณของท่านให้เป็นไปดีสมควรแก่สภาวะ และภิกษุผู้ทรงศีลนั้นเอง ก็จงประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นไปดีให้สมกับความที่เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้บูชา จะ

ได้รับความอุปถัมภ์โดยสมควร ให้รุ่งเรืองด้วยศักดิ์ศรี เป็นทางให้เกิดคุณความดีในพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็จะได้ประพฤติปฏิบัติอำนวยประโยชน์สุขแก่กันและกัน เป็นการประพฤติต่อกันตามหน้าที่ให้เป็นไปดี เมื่อประพฤติปฏิบัติได้เช่นนี้ ชื่อว่าเป็นผู้รู้จักไฟดี รู้จักใช้ในที่ควรใช้ รู้จักดับในที่ควรดับ รู้จักรักษาในที่ควรรักษา ย่อมจักอำนวยประโยชน์และความสุขโดยสมควรแก่ความประฤติปฏิบัตินั้น ๆ ทุกประการ และเป็นการปฏิบัติโดยสมควรแก่พระพุทธานุสาสนีสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงไว้เป็นอันดี ได้ชื่อว่าบูชาสักการะพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ด้วยสักการบูชาอย่างยิ่ง คือปฏิบัติบูชา มิอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

บิ่ยมหาราชานุสสรณียกถา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ทรงแสดง

ในงานบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทานอุทิศถวาย

ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๙ รอบ ๑๐๘ บีบริบูรณ์

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

๒๐ กันยายน ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ

กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ

ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ

ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโตติ ฯ

ยัดนี้ ขอรับประทานแสดงพระธรรมเทศนา อนุโมทนาในกุศลทักษิณานุประทานอันคณะกรรมการแห่งชาติ ว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือเรียกโดยย่อว่า ยูเนสโกในประเทศไทยซึ่งมีท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นประธาน มีกุศลจิต เป็นสมานฉันท์มาสำนึกในพระราชเกียรติคุณพระราชอุปการคุณ ในสมเด็จพระบิยมหาราช พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลาลงกรณ์ พระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ซึ่งพระองค์เป็นอัฉริยมนุษย์บุรุษรัตน์ นับว่าเป็นบุคคลสำคัญแห่งโลกพระองค์หนึ่ง ในวาระนี้อภิลักขิตกาล เวียนมาบรรจบครบวันพระบรมราชสมภพครบ ๙ รอบนักษัตร คือ ๑๐๘ บีบริบูรณ์ อุทิศกุศลทักษิณานุประทานนั้นถวายสนองพระเดชพระคุณเป็นบูชาสักการะ เป็นมงคลอันล้ำเลิศประเสริฐสิริสวัสดิ์แก่คณะกรรมการ ต้องตามพระพุทธภาษิตบรรหารว่า "ปูชา จ ปูชนียานํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ" การบูชาท่านผู้ทรงคุณควรบูชา เป็นมงคลอันสูงสุด ดังนี้ ฯ

สมเด็จพระบิยมหาราช พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหิตลาธิเบศรรามาธิบดีจักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พระองค์อวตารมาสู่โลก ยังประโยชน์สุขให้สำเร็จแก่ประชุมชนทั่วไป กล่าวโดยเฉพาะที่สำนึกพระมหากรุณาธิคุณอันสูงสุดในประเทศไทยนี้ ก็ด้วยความที่พระองค์พระมีปรีชาสามารถ ทรงดำรงเอกราชของชาติไทย ให้ยั่งยืนวัฒนสถาพรมาจนทุกวันนี้ และมีพระเกียรติคุณปรากฏไปในนานาประเทศ ด้วยว่าในเวลาที่พระองค์แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น เป็นเวลาที่มรสุมจัดในโลกซีกเอเชียฝ่ายภาคอาคเนย์นี้ ประเทศเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้เคียงล่มจมเสียความเป็นเอกราชเป็นหลายประเทศ แต่ประเทศไทยยังดำรงอิสรภาพมั่นคง ดำรงอยู่รอดพ้นอุปสรรคอันตรายด้วยประการทั้งปวง ด้วยพระปรีชาสามารถยิ่งที่ทรงผ่อนสั้นผ่อนยาว ได้รับความเคารพนับถือแห่งนานาประเทศ อันนี้เป็นมรดกอันล้ำค่า ซึ่งตกเป็นสมบัติของชาติไทยตลอดมาจนทุกวันนี้ และต่อไปในภายหน้าไม่มีที่สิ้นสุด อนึ่งในเวลาแรกที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น มีระบอบการในบ้างก่อนแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ คือเป็นเวลาที่บุคคลยังใช้ระบอบทาส คือบุคคลที่เป็นคฤหบดีมีบรรดาศักดิ์หรือมีทรัพย์สมบัติย่อมมีทาสไว้ใช้ในเรือน พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า การมีทาสนั้นเป็นการตัดเสรีภาพแห่งบุคคลผู้ตกอยู่ในภาวะอย่างนั้น จึงทรงพระกรุณาผ่อนผันเลิกทาส ด้วยให้เด็กที่เกิดในรัชสมัยแห่งพระองค์ ชื่อมะโรงจ แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พ้นจากความเป็นลูกทาส และบุคคลผู้มีค่าตัวอยู่ก็ให้ลดผ่อนลงในระยะปีหนึ่งเดือนละ ๔ บาท เพื่อผ่อนให้ลดหายพันไปโดยลำดับ ซึ่งเป็นพระปรีชาสามารถอันสุขุมคัมภีรภาพ ไม่กระทบกระเทือนแก่บุคคลผู้เป็นนายเงินให้เกิดความไม่พอใจ แต่พระองค์ทรงกระทำไปให้เกิดความพอใจทุกทั่วหน้า เป็นพระมหากรุณาอันล้ำเลิศ และเป็นพระปรีชาสามารถที่เป็นไปด้วยความสงบเย็นอย่างหาที่จะพึงตำหนิมิได้.

ในส่วนการศึกษา พระองค์ทรงสนพระทัยในการศึกษา ให้ประเทศชาติได้เจริญด้วยการศึกษาเป็นอันมาก ทั้งในด้านการทหารและในด้านพลเรือน ใน

ด้านการทหารได้ทั้งโรงเรียนนายร้อย ซึ่งปรากฏเจริญทลอดมา เป็นโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าในยุคปัจจุบันนี้ ในด้านการศึกษาฝ่ายพลเรือน ได้ทั้งการศึกษาขึ้นในพระบรมมหาราชวังเป็นแรก แล้วทรงส่งเสริมให้แผ่ขยายเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับจนปรากฏเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และต่อมาสืบอนุสนธิจนเจริญอย่างยิ่งใหญ่ เป็นมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ ณ บัดนี้ และมีมหาวิทยาลัยอื่น ๆ อันอุบัติขึ้นมาโดยลำดับ เป็นการสำเร็จมาแต่พระปรีชาสามารถพระมหากรุณาธิคุณเป็นมูลฐาน.

อนึ่งการปกครองประเทศชาติ พระองค์ก็ได้ทรงจัดการปกครองเปลี่ยนระบบให้เจริญขึ้นโดยลำดับ ซึ่งแต่ก่อนมีจตุสดมภ์ คือเวียง วัง คลัง นา ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดให้จัดกระทรวงจัดแบ่งราชการเป็นหน่วยกระทรวงนั้น ๆ มีเสนาบดีเป็นผู้ว่าราชการกระทรวง และมีเสนาบดีสภา ซึ่งพระองค์เสด็จประทับเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดีสภานั้น การปกครองได้เจริญขึ้นเป็นลำดับมา.

ในส่วนการสาธารณูปโภค เช่นการไฟฟ้า การประปา ก็เกิดขึ้นในรัชสมัยแห่งพระองค์ การสื่อสารคือการโทรเลข การโทรศัพท์ และการคมนาคมมีการรถไฟ เป็นอาทิ ย่อมอุบัติขึ้นในรัชสมัยแห่งพระองค์ นับว่าพระองค์เสด็จอวตารมาทรงปรับปรุงประเทศชาติให้เจริญวัฒนาสถาพร ก้าวหน้าเทียมทันอารยประเทศ เป็นมรดกตกอยู่แก่อนุชน ณ ภายหลังบัดนี้ เป็นพระมหากรุณาธิคุณอันล้ำเลิศเหลือที่จะพรรณนาให้สิ้นสุดได้.

อนึ่งในฝ่ายการพระศาสนา พระองค์ก็สืบพระทัยทนุบำรุงอุปถัมภ์ส่งเสริมเพิ่มพูน ให้เจริญไม่น้อยไปกว่าทางการพระราชอาณาจักร เช่นการศึกษาพระปริยัติธรรมในเบื้องต้น ดูเป็นส่วนบุคคลคือในท่านผู้ทรงคุณสมบัติแตกฉานในพระบาลีก็มีการสอนพระปริยัติธรรมเป็นส่วนเพื่อทนุบำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยกำลังความสามารถแห่งตนๆ ผู้ศึกษาเล่าเรียนก็ไปฝากตัวด้วยความสมัครใจเป็นส่วนตนๆ แต่ถึงการสอบไล่จึงเป็นการหลวงเป็นราชการ ที่กระทรวงธรรมการรับพระบรม

ราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้อาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระผู้ทรงคุณแตกฉานในพระไตรปิฎก ประชุมพร้อมกันในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้สำนักเหล่านั้นส่งบัญชีนักเรียนเข้าสอบเป็นปี ๆ บางปีติดกรณียกิจอื่น ๆ มากก็เว้นว่างไปก็มี แต่ภายหลังทรงพระราชดำริว่า การเป็นเช่นนั้นเธอจะได้ช้า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวบรวมพระราชาคณะเปรียญผู้ทรงคุณพระปริยัติธรรมแตกฉาน ซึ่งเยื้องหน่ายสึกหาลาเพศจากสมณะ รวบรวมเป็นกองราชบัณฑิตเป็นอาจารย์สอนปริยัติธรรม เป็นต้นจัดการสอนในหอมณเฑียรธรรม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นภายหลังการเจริญมากขึ้น จึงโปรดให้ย้ายมาจัดการสอน ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ในพระวิหารคต และต่อมาเมื่อสมเด็จพระวันรัต สิลวัฑฒนมหาเถระ วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นประธานสงฆ์ในการสอบไล่ ขอพระพระบรมราชานุญาต ให้ย้ายมาจัดการศึกษาเล่าเรียน ณ วัดสุทัศนเทพวราราม ก็โปรดให้เป็นไปตามความประสงค์ขององค์พระมหาเถระ ผู้เป็นประมุขสงฆ์ในการสอบไล่พระปริยัติธรรมนั้น.

อนึ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในเมื่อรัชสมัยแห่งพระองค์บรรจบครบรอบ ๒๕ ปีบริบูรณ์ ประกอบพระราชพิธีรัชดาภิเษกสมโภช ทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาพระเถรานุเถระชำระคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งแต่ก่อนประเทศไทยคัมภีร์พระไตรปิฎกจารึกลงบนใบลานเป็นตัวอักษรขอม ทรงพระราชดำริว่า อักษรย่อมเป็นสำคัญของประเทศชาติ แม้ประเทศอื่น ๆ ก็ใช้อักษรในประเทศของตนๆ จารึกพระไตรปิฎก ในส่วนประเทศไทยยังใช้อักษรขอมอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ชำระแยบพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย ในการชำระนั้นได้สอบสวนกับฉบับต่างประเทศ มีฉบับพม่า ฉบับลังกา และฉบับยุโรป เพื่อให้ได้การถูกถ้วนรอบคอบสม่ำเสมอกันเป็นอันดี ทรงพิมพ์ขึ้นในพระราชพิธีนั้น และแจกพระราชทานไปในพระอารามหลวงทั่วราชอาณาจักร และแจกไปถึงหอสมุดต่างประเทศ มีสหรัฐอเมริกา และประเทศอังกฤษเป็นอาทิ พระไตรปิฎกฉบับไทย ยังมิปรากฏอยู่ใน

หอสมุดแห่งประเทศนั้น ๆ ในทุกวันนี้ เป็นอันเผยแผ่พระพุทธศาสนธรรมให้เป็นไปแพร่หลายไปทั่วโลกด้วยพระปรีชาสามารถ

ในส่วนการปฏิสังขรณ์ และสถาปนาถาวรวัตถุในพระพุทธศาสนา พระองค์ก็เอาพระทัยใส่เป็นราชธุระไม่น้อย ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงที่สำคัญอันเป็นศิลปวัตถุแห่งชาติ มีวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดอรุณราชวราราม และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ เป็นต้น และทรงสถาปนาวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และวัดเทพศิรินทราวาส เป็นอาทิ ในที่สุดได้ทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ขึ้นเป็นพระบรมราชานุสรณีย์ในพระองค์ ในเวลาที่ทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตรนั้น ประจวบกับเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นปัจจัยหลายอย่าง เป็นต้นว่า เป็นเวลากำลังแก้ไขวิธีการศึกษาพระปริยัติธรรม เป็นเวลาฟื้นฟูศิลปากร เป็นเวลาที่ความนิยมในโบราณคดีเจริญขึ้น และในที่สุดเวลาที่ทุกชาติทุกชาติทุกภาษาประจักษ์แจ้งในพระบรมเดชานุภาพ และพระคุณที่พระองค์ ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศไทยให้เจริญรุ่งเรืองด้วยพระปรีชาสามารถและพระราชอุตสาหะ จึงต่างมีใจใคร่จะฉลองพระเดชพระคุณช่วยการพระราชกุศลด้วยความจงรักภักดีอยู่แพร่หลาย ฉะนั้นการทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตรนี้ จึงได้โปรดให้สร้างเป็นพิเศษ ผิดกับวัดอื่น ๆ หลายสถาน อันจะพึงเห็นได้ในเวลานี้ ว่าถึงการวางแผนผังวัด โปรดให้จัดแผนผังวัดเป็นระเบียบเรียบร้อย เช่นพระอุโบสถ พระวิหาร เสนาสนะกุฏิ ล้วนจัดเป็นระเบียบ ตลอดถึงมีสนามหญ้า มีสระน้ำ ว่าถึงฝีมือการช่างและศิลปะ ก็โปรดให้ช่างที่มีฝีมือเอกและมีชื่อเสียง มีสมเด็จเจ้าพ่อกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เป็นต้น ให้ทรงเป็นต้นคิดออกแบบ โดยโปรดให้เลือกแบบอย่างช่างไทยโบราณมาใช้ ส่วนศิลปก็โปรดให้จัดทำด้วยความประณีตวิจิตรยิ่ง. ในด้านเครื่องตกแต่งประดับประดา ก็ทรงให้เสาะหามาและสร้างขึ้นด้วยวัตถุอันประณีตทั้งสิ้น เช่นพระอุโบสถประกอบด้วยศิลาอ่อนงดงาม และทรงแสดงพระราชประสงค์ไว้ว่าเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

แล้วให้นำพระอังคารธาตุของพระองค์มาบรรจุประดิษฐานไว้ในพระรัตนบัลลังก์พระพุทธชินราช พระประธานในพระอุโบสถนี้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณตามพระบรมราชประสงค์ ฯ

อนึ่งการปกครองคณะสงฆ์ ก็ทรงออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ให้การปกครองเป็นไปเรียบร้อย มีเจ้าคณะยังคับบัญชาเป็นลำดับชั้น ตั้งแต่เจ้าอาวาส เจ้าคณะหมวด เจ้าคณะแขวง และเจ้าคณะจังหวัด ตลอดจนเจ้าคณะมณฑล มีมหาเถรสมาคมเป็นที่สุดซึ่งเป็นที่ปรึกษาแห่งองค์พระบรมราชูปถัมภ์ในพระองค์ท่าน และพระองค์ท่านทรงทำหน้าที่ประคุ้มประมุขสงฆ์ เช่นในพระอารามหลวง เมื่อว่างเจ้าอาวาสลง ก็ทรงปรึกษากับมหาเถรสมาคม ทรงชี้ว่ามีพระราชประสงค์เห็นพระราชาคณะองค์นั้น ๆ สมควรที่จะดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้น ๆ ซึ่งมหาเถรสมาคมก็ได้ถวายสนองพระราชบรรหารทุกคราว เพราะเป็นการเหมาะสมด้วยประการทั้งปวงด้วยความเอาพระทัยใส่สอดส่องของพระองค์ทั่วไป ทั้งฝ่ายราชอาณาจักรและพุทธจักร ด้วยประการฉะนี้.

พระองค์จึงชื่อว่าเสด็จอวตารมาสู่โลกเพื่อประโยชน์และความสุขแห่งประชุมชนเป็นอันมาก เป็นอัจฉริยมนุษย์บุรุษรัตน์ ท่านผู้เป็นเช่นนี้ย่อมไม่เกิดในที่ทั่วไป เมื่อเกิดในสถานใดประเทศใด ก็ชื่อว่าเป็นมหาลาภอันประเสริฐของสถานนั้นประเทศนั้น เพราะเป็นเหตุให้เกิดความสุขตามกระแสพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญบุคคลเช่นนั้นว่า

ทุลฺลโภ ปุริสาชญฺโญ น โส สพฺพตฺถ ชายติ
ยตฺถ โส ชายติ ธีโร ตํ กุลํ สุขเมธติ

แปลว่า *บุรุษอาชาไนย คือท่านผู้เป็นมหาบุรุษ มีปัญญาสามารถเฉลียวฉลาดไหวพริบรอบคอบด้วยประการทั้งปวง บุคคลเช่นนี้ย่อมไม่เกิดในที่ทั่วไป แต่เมื่อเกิดในสกุลใด สกุลนั้นย่อมได้ความสุข ฉะนี้ ฯ*

ฉะนั้น สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น จึงปรากฏเป็นอัจฉริยมนุษย์บุรุษรัตน์หาผู้ที่จะเสมอเหมือนมิได้ เมื่อถึงอภิลักขิตกาลนี้ คณะกรรมการแห่งชาติ ฯ มีสมานฉันท์พร้อมกันบำเพ็ญกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณ จึงเป็นคุณสมบัติอันสมควรยิ่งที่ได้ชื่อว่า บูชาท่านผู้ทรงคุณควรบูชา สมเด็จพระบรมพิตร สมเด็จพระบิยมหาราช พระยาทสมเด็จพระบุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น พระองค์เสด็จดำรงพระชนม์อยู่ในโลกนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นคุณงามความเจริญ อันพระองค์ได้ทรงยากยั่นประกอบด้วยพระวิริยะอุตสาหะ ด้วยไม่เห็นแก่ความยากลำบากพระวรกาย และได้เห็นผลสมความมุ่งหมายเท่าที่ในเวลาเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ก็ทรงเกิดพระปีติปราโมทย์เป็นผลานิสงส์ นับว่าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่ก็ทรงมีพระปีติปราโมทย์ ไม่ทรงเหน็ดเหนื่อยด้วยพระวิริยะอุตสาหะความยากลำบากอันทรงผ่านพ้นอุปสรรคนั้น ๆ มา ได้ชื่อว่าทรงชื่นชมในโลกนี้เมื่อพระทรงดำรงพระชนม์อยู่ในโลกนี้มีความชื่นชมแล้ว บุญกุศลคุณงามความดีที่พระองค์ได้ทรงอบรมนั้น ทั้งในส่วนที่ได้ทรงพระมหากรุณาแก่ประชาชน ทั้งในส่วนที่ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา บุญกุศลนั้นย่อมห้อมล้อมพระองค์ให้ได้ชื่นชมในโลกหน้า ชื่อว่าได้ทรงเพลิดเพลินด้วยพระสิริสุขอันพรั่งพร้อมด้วยพระคุณสมบัติในโลกทั้งสอง ต้องตามพระพุทธภาษิตที่ได้รับประทานยกขึ้นไว้เป็นอุเทสยทว่า

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ
กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญ เม กตนฺติ นนฺทติ
ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต ฯ

แปลความว่า *ผู้มีบุญอันได้กระทำแล้ว ย่อมชื่นชมในโลกนี้ ย่อมชื่นชมในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมชื่นชมในโลกทั้งสอง ย่อมชื่นชมในโลกนี้ว่า ตนได้ทำคุณงามความดีไว้แล้ว มีชีวิตอยู่ไม่เปล่าปราศจากประโยชน์ มีชีวิตมีผลไม่เป็นหมัน ครั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมชื่นชมยิ่งขึ้นไป ดังนี้* ฯ

รับประทานพรรณาศัพท์ว่า "บุญ" โดยประสงค์ คุณความดีอันเกิดขึ้นในอัธยาศัยของบุคคลแล้วชำระอัธยาศัยให้บริสุทธิ์สะอาด ชื่อว่าบุญ โดยต้นเค้าบุญนั้นย่อมจำแนกออกได้เป็นทั้งฝ่ายเหตุและฝ่ายผล อโลภะ อรรมเป็นข้าศึกแก่ความโลภ คือความอาลัยเอิบเอื่อเผื่อแผ่ หรือความสันโดษยินดีในทางที่ชอบ อันประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะที่ชอบ อโทสะ อรรมเป็นข้าศึกแก่ความคิดประทุษร้าย ความริษยาบุคคลอื่น คือคุณธรรมอันดีงาม มีเมตตาความปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข กรุณาความสงสารเพื่อจะช่วยบำบัดทุกข์ หรือยกให้ผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้ดำรงอยู่ในความสุข อโมหะ อรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือปัญญาความรอบรู้ในเหตุผลโดยทางที่ชอบ เหล่านี้ชื่อว่าบุญเป็นเหตุ บุญอื่น ๆ อันเกิดขึ้นเพราะอโลภะ อะโทสะ อโมหะชื่อว่าบุญเป็นผล บุคคลผู้ไม่โลภมีความอาลัยเอิบเอื่อเผื่อแผ่ ไม่เป็นแต่ยินดีขวนขวายในลาภสักการของตนเพื่อประโยชน์และความสุขของคนอื่น สัตว์อื่นเท่านั้นย่อมสามารถแม้สละประโยชน์และความสุขยิ่งกว่านั้นให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลอื่น ๆ ได้ บุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายมีเมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า ไม่เป็นแต่ขวนขวายเพื่อบำรุงสุขและบำบัดทุกข์ของบุคคลอื่นเท่านั้น ยังมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กว้างขวางตลอดไปไม่เฉพาะแต่บุคคลที่อยู่ใกล้ ตลอดถึงคนที่เพื่อนมนุษย์ให้สำเร็จประโยชน์ทั่วหน้าตามวิสัยสามารถที่จะพึงกระทำได้ด้วย บุคคลผู้ไม่หลงมีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่เป็นเพียงแต่รักตนแล้วประพฤติตนอยู่ในคุณงามความดีเท่านั้น ยังชักขวนขวายเพื่อจะชักนำบุคคลอื่นให้เจริญในคุณสมบัตินั้น ๆ ให้ยิ่งขึ้นไปด้วย บุญที่เป็นฝ่ายเหตุและฝ่ายผล มีอุทาหรณ์ดังแสดงมา กัลยาณธรรมเป็นเหตุชักนำให้บุคคลผู้กระทำบุญแล้ว ได้ความชื่นบานในโลกทั้งสองด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระบิยมหาราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติอันเป็นมูลเหตุแห่งกุศลเต็มที่ด้วยประการทั้งปวง พระองค์มิได้มีความปรารถนาเพื่อลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุขแต่ทรงมุ่งหมายว่า พระองค์อยู่ในสถานะเป็นพระราชาของเขา เมื่อได้ทำประโยชน์

ตามหน้าที่แล้ว ก็เป็นที่เพียงพอพระราชหฤทัย อาจเปล่งพระสุรสีหนาทได้ตามราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์ที่ว่า

ตำ มำ นปฺปตี พนฺโธ วโร เม น ตปฺเปสฺสติ
สุขมาหริตำ เตสำ เยสำ รชฺชมการยี ฯ

แปลว่า *ถึงจะต้องจองจำ ก็ไม่เดือดร้อน หรือแม้จะต้องเสียชีวิตก็ตามที แต่เมื่อได้นำความสุขประโยชน์มาให้แก่ผู้ที่เราเป็นพระราชาของเขาแล้ว ก็เป็นที่ทรงยินดีเป็นที่สมพระราชอัธยาศัย*

เพราะฉะนั้น พระองค์จึงได้เสด็จสถิตด้วยพระเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ แม้พระองค์เสด็จสวรรคตล่วงลับไปแล้วช้านาน พระคุณสมบัตินั้น ๆ ยังฝังอยู่ในใจของคนผู้ที่ได้หยั่งทราบตลอดมาไม่มีที่สิ้นสุด แม้อนุชน ณ ภายหลังก็ศึกษาถึงพระคุณสมบัตินั้น ๆ แล้วเลื่อมใสเคารพนับถือหาที่สุดมิได้ เป็นพระเกียรติปรากฏอยู่ ณ บัดนี้

กุศลทักษิณานุประทาน อันคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ มีสมานฉันท์ยินเพื่อกุศลอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณ โดยสถานะที่พระองค์ทรงเป็นพระบรมนาถอันยิ่งใหญ่ของประชาชนชาวไทย และโดยฐานที่พระองค์ทรงพระคุณเป็นอัจฉริยมนุษย์บุรุษรัตน์ของโลก จึงเป็นมงคลอันสูงยิ่งที่ได้บูชาแก่บุคคลผู้สมควรบูชา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ขอกุศลราศรีทักษิณานุประทานนี้ จงได้ทรงทราบแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพระองค์นั้น ด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้วทรงอนุโมทนา เพื่อเพิ่มเติมเสริมพระราชบารมีธรรม ให้เจริญด้วยพระราชสิริสุขสมบัติ โดยสมควรแก่พระคติในสัมปรายภพนั้น ๆ ทุกประการ โดยเทศนายวิหาร ดังรับประทานแสดงมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

อธิปไตยธรรมเทศนา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ทรงแสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ตีณิ อธิปเตยฺยานิ กตมาณิ ตีณิ อตฺตาธิปเตยฺยํ โลกาธิปเตยฺยํ ธมฺมาธิปเตยฺยํ อิมานิ โข ตีณิ อธิปเตยฺยานีติ ฯ

การที่สาธุชนทั้งหลาย หรือบุคคลทั่วไปในโลกนี้ดำรงตนอยู่ได้ด้วยดี เพราะมีกรณียกิจอันจะพึงกระทำตามหน้าที่ของตน ๆ เป็นสำคัญ และกรณียกิจอันจะพึงกระทำนั้น อันเป็นหน้าที่ประจำวันก็ดี อันเป็นความจำเป็นแก่ชีวิตก็ดี หรืออันเป็นไปเพื่อมุ่งหมายความสุขความเจริญตลอดถึงความพ้นจากทุกข์ก็ดี ความปฏิบัติของบุคคลย่อมเป็นหลักประกันที่สำคัญ เพราะความปฏิบัติของบุคคลนั้นย่อมเป็นไปต่าง ๆ กัน ด้วยมีจุดหมายแห่งใจเป็นที่ตั้ง มุ่งหมายไปในทางไหน มุ่งหมายอะไรเป็นหลัก เมื่อยึดในหลักที่มีตนเป็นใหญ่เป็นประธาน ชื่อว่าปฏิบัติตนตามอารมณ์ถือตนเป็นใหญ่ ถือตนเป็นประธาน ถือประโยชน์ของตนเป็นประมาณ ซึ่งมีทางที่จะเป็นไปในทางที่เสื่อมในทางที่ผิดได้เป็นส่วนมาก และถึงแม้จะมีส่วนที่ดีมีทางที่จะเป็นไปในส่วนที่ดีได้ แต่ก็เป็นไปได้ไม่มากหรือเป็นไปได้ไม่นาน ถ้าต่างคนต่างถือตนเป็นใหญ่ ถือตนเป็นประมาณแล้ว ความเสื่อมเสียความผิดและความยุ่งยากย่อมจะเป็นไปได้นานาประการ. เมื่อยึดในหลักที่มีคนหมู่มาก หรือมีประชุมชนหมู่มากเป็นประมาณ ชื่อว่าปฏิบัติตนตามประชาธิปไตย ถือประชุมชนเป็นใหญ่ ถือประโยชน์ของประชุมชนเป็นประมาณ มีแต่ทางที่จะเป็นไปในทาง

เสื่อมหรือทางผิดได้ เช่นที่เห็นแก่คนอื่นว่าเขาจะเป็นอย่างไร ๆ เขาจะเพ่งเล็งตัวในสถานไหนหรือในแง่ไหน จึงปรารภเหตุนั้นเป็นประมาณอยู่ ย่อมจะเป็นคนมีความสุขเป็นส่วนน้อย อนึ่งความเห็นของคนหมู่มากหรือเนื่องด้วยอาศัยประโยชน์ของคนหมู่มากเป็นประมาณ ย่อมเป็นไปในทางให้เกิดความผิดได้ เพราะว่าหมู่มากอาจชักพาให้เป็นไปในทางที่ผิดทำนองคลองธรรมได้ แต่เมื่อยึดในหลักที่มีความชอบธรรมเป็นใหญ่เป็นประมาณ โดยไม่ยึดตนเป็นใหญ่ ไม่ยึดประโยชน์ที่ตนจะได้เป็นประมาณ ไม่นึกถึงคนหมู่มากว่าเขาจะติเตียนหรือสรรเสริญเป็นประการไร มุ่งหมายยึดแต่ความชอบเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่าปฏิบัติตนตามธรรมาธิปไตยถือธรรมเป็นใหญ่ ถือความชอบธรรมเป็นประมาณ ดำรงตนอยู่ในศีลในธรรมในกัลยาณวัตรมีปฏิบัติมั่นอยู่ในหลักของธรรม คือความถูกความชอบความดีเป็นสำคัญ ชื่อว่ามีธรรมเป็นใหญ่ ย่อมเป็นไปแต่ในทางที่เจริญในทางที่ถูกที่ชอบโดยส่วนเดียว. จุดมุ่งหมายหรือหลักยึดหมายแห่งใจของบุคคลย่อมมีด้วยลักษณะเป็นประการที่สำคัญ ๆ อันเป็นส่วนใหญ่เป็นประธาน มีลักษณะเป็นสามประการเหล่านี้ ข้อความที่กล่าวมานี้ อาศัยพระพุทธภาษิตที่ได้ยกขึ้นเป็นอุเทศยกว่า "ตีณิ อธิปเตยฺยานิ" เป็นอาทิ แปลความว่า *อธิปไตยคือความยึดหลักความเป็นใหญ่เป็นประธาน หรือความเป็นใหญ่ที่บุคคลยึดถือไว้นั้น มี ๓ ประการ คือ อัตตาธิปไตย ความมีตนเป็นใหญ่ ๑ โลกาธิปไตย ความมีโลกคือประชุมชนเป็นใหญ่ ๑ ธรรมาธิปไตย ความมีธรรมเป็นใหญ่ ๑* ความยึดถือของบุคคลย่อมมีด้วยความเป็นใหญ่ ๓ ประการนี้ จักอรรถาธิบายโดยประสงค์ ๆ

๑. **อัตตาธิปไตย** – ความมีตนเป็นใหญ่. บุคคลผู้ยึดอัตตาคือตนเป็นใหญ่แล้ว ย่อมถือประโยชน์ตนเป็นสำคัญเป็นประมาณ แม้จะทำการอะไรที่แสดงว่ายอมตนเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวมก็ตาม แต่ก็เป็นไปโดยความเป็นของถึงคราวเข้าหรือประจวบโอกาสเหมาะเข้าเท่านั้น ซึ่งจุดมุ่งหมายสำคัญของเขาคือมุ่งความเป็นใหญ่ของตนหรือมุ่งประโยชน์ของตนเป็นใหญ่เป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้จากการ

ที่มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร หรือจะเลือกตั้งผู้ใหญ่อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการแข่งขันกันเกิดขึ้นแล้ว จะเห็นมีผู้สมัครเข้ารับหน้าที่นั้น ๆ ยอมตนเสียสละด้วยด้วยประการต่าง ๆ แต่ครั้นได้สมความมุ่งหมายแล้วกลับยึดตนเป็นใหญ่หาประโยชน์หาอะไรที่จะพึงได้แก่ตนเป็นใหญ่เป็นสำคัญ ผู้ลงทุนลงรอนแม้จะอดอยากด้วยประการไร หรือคนจะติเตียนอย่างไร ๆ ก็ยอม เพียงแต่ให้หลีกตัวไปได้คราวหนึ่ง ๆ แต่ให้ได้ประโยชน์เข้ามาถึงตนก็แล้วกัน เช่นนี้ชื่อว่าเป็นอัตตาธิปไตยมีตนเป็นใหญ่ในสถานะหนึ่ง ซึ่งย่อมไม่เป็นที่พึงปรารถนาของคนดี ย่อมเป็นที่ตำหนิติเตียนของประชาชนเป็นอันมาก บุคคลผู้มีอัตตาธิปไตยมีตนเป็นใหญ่ย่อมไม่ได้เออเฟื่อต่อประโยชน์ของประชุมชน หรือถึงแม้จะเกรงต่อคำติเตียนอยู่บ้าง แต่ถือเอาตัวรอดเป็นประมาณ และมีประโยชน์ของตนเป็นประการสำคัญ หรือถือตามอารมณ์ที่เป็นที่พึงพอใจของตนแล้ว ย่อมจะมีความเห็นผิดเป็นธรรมดา และมีความที่จะพึงถูกตำหนิติเตียนเป็นเบื้องหน้า อนึ่งบุคคลแม้จะบำเพ็ญกุศลอะไรก็ตาม เช่นบำเพ็ญทานก็นึกว่าเราจะได้ผลร้อยเท่าพันทวี มุ่งหมายแต่จะได้ประโยชน์ตนเป็นสำคัญ หรือเมื่อได้บำเพ็ญทานไปแล้ว แต่ไม่ได้รับอะไรตอบแทน วัตถุสิ่งของก็หมดไปสิ้นไป แต่ประโยชน์ของตนก็ไม่ได้ ท้อถอยเสื่อมศรัทธาเห็นบุญกุศลหรือการบำเพ็ญคุณความดีไม่มีประโยชน์อะไร ทำบุญไปเป็นหนักเป็นหนา ไม่เห็นบุญช่วยได้ ไม่เห็นบุญหาประโยชน์อะไรมาได้ เลยท้อถอยเหนื่อยหน่ายจากบุญกุศล เช่นนี้ก็ชื่อว่าเป็นอัตตาธิปไตย มีตนเป็นใหญ่อีกสถานะหนึ่ง ซึ่งมุ่งหมายประโยชน์ตน มุ่งหมายที่จะให้ได้เป็นประโยชน์แก่ตนเป็นสำคัญเท่าที่ได้เล็งเห็น หรือบุคคลเมื่อจะทำอะไร ได้ยนยานสานกล่าวเพื่อที่จะให้ได้ประโยชน์อย่างนั้นอย่างนี้ แม้จะบูชาพระก็บนบานว่า ขอให้ได้อย่างนั้นเถิด ขอให้ได้อย่างนี้เถิด แล้วจัดถวายบูชาด้วยวัตถุอย่างนั้นอย่างนี้เป็นเครื่องตอบแทน อันเป็นการติดสินบนพระบ้าง ติดสินบนเจ้าบ้าง อย่างนี้ไม่เป็นบุญเป็นกุศลเลย เพราะเป็นอัตตาธิปไตยมีตนเป็นใหญ่ มีประโยชน์ตนเป็นใหญ่เป็นสำคัญ และยิ่งเป็นความผิด

ความไม่ชอบทว่ันที่ไปติดสินบนอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นการกระทำที่ไม่ชอบทั้งในส่วนบุคคลและแม้ในส่วนราชการ และทั้งในส่วนที่บุคคลอื่นจะพึงเห็น แต่แม้อย่างนั้นก็ยังมีบุคคลติดสินบนพระพุทธรูปอยู่เป็นอันมากเหมือนกัน นี่ก็เป็นเรื่องของอัตตาธิปไตยมีตนเป็นใหญ่ในอีกสถานะหนึ่ง ขอบุคคลทั้งหลายจงพิจารณาให้รอบคอบ ไม่ต้องไปติดสินบนพระสินบนเจ้าอะไร แต่จงพยายามที่จะเคารพสักการะและทำความปฏิบัติของตนให้เป็นไปด้วยงาม ย่อมจักอำนวยผลประโยชน์ที่ตนปรารถนาได้โดยชอบ ฯ

การที่บุคคลมีอัตตาธิปไตยคือมีตนเป็นใหญ่ หรือถือประโยชน์ตนเป็นใหญ่เป็นประมาณนั้น ก็เพราะเป็นผู้มีกิเลสอันเป็นภายในหุ้มห่อแก่กล้าอยู่ คือ เป็นบุคคลผู้ตกอยู่ในอำนาจของความโลภปรารถนาที่จะให้ได้อย่างนั้นอย่างนานเกินกว่าปกติธรรมดาสามัญ มุ่งหมายแต่จะให้ได้เป็นสำคัญ ถึงแม้จะยอมเสียสละประโยชน์ตนไปบ้าง แต่ก็มุ่งหมายที่ให้ได้ประโยชน์ที่มากกว่าคิดว่าหรือเอากำไรขึ้นไปกว่าเท่านั้น หรือแม้จะบำเพ็ญกุศลอย่างใด ๆ ย่อมมุ่งหมายประโยชน์ตอบแทนเป็นเบื้องหน้า อย่างนี้ชื่อว่ามีกิเลสคือความโลภเข้าครอบงำอัธยาศัยชักพาให้เป็นไป หรือเป็นบุคคลผู้ตกอยู่ในอำนาจโทสะคิดประทุษร้ายบุคคลอื่นที่ขัดขวางหรือทำลายแย่งประโยชน์ที่ตนควรจะได้ ด้วยความคิดประทุษร้าย ด้วยริษยา ด้วยคิดทัดรอน ด้วยประการไร ๆ เห็นว่าให้ได้เป็นประโยชน์แก่ตนแล้วเป็นยอมทั้งนั้น ถึงแม้จะต้องเสียหายหรือถูกทำลายด้วยประการไร ๆ ก็ตาม อย่างนี้ชื่อว่ามีกิเลสคือโทสะความคิดประทุษร้ายความริษยาเข้าครอบงำ อัธยาศัย ชักพาให้เป็นไป หรือเป็นบุคคลผู้ตกอยู่ในอำนาจโมหะความหลงเขลาเข้ากับตนเป็นประมาณเป็นสำคัญ มุ่งหมายประโยชน์ตนเป็นสำคัญ หลงเข้ากับตนเห็นประโยชน์ตนเป็นประมาณ บุคคลอื่นจะเป็นอะไรก็ช่าง อย่างนี้ชื่อว่ามีกิเลสคือโมหะความหลงเขลาเข้าครอบงำอัธยาศัยชักพาให้เป็นไป ฯ

บุคคลผู้มีอัตตาธิปไตยคือมีตนเป็นใหญ่ แม้จะทำบุญกุศล แม้จะบำเพ็ญคุณงามความดี แต่ไม่ได้มุ่งหมายหรือโน้มเอียงให้เป็นไปในทางที่จะเป็นสาธารณะประโยชน์ คือให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลอื่น มุ่งหมายจะให้ได้แต่ประโยชน์ตนนั่นแลเป็นประมาณ ถึงแม้จะเป็นการถูกบ้างเป็นความดีบ้าง คือที่ได้บริจาคได้กระทำบุญตามสถานที่ซึ่งเขากระทำบุญอยู่ แต่เจตนาไม่บริสุทธิ์จึงไม่เป็นสัปปุริส-ทานคือไม่เป็นทานของสัตบุรุษคนดี เป็นเพียงทานเพราะได้บริจาคไปแล้วเท่านั้น เหตุนั้นการที่บุคคลยึดอัตตาธิปไตยคือมีตนเป็นใหญ่เป็นประธาน หรือยึดประโยชน์ของตนเป็นประมาณ จึงเป็นทางให้เป็นไปเพื่อความเสื่อมเสียความผิดพลาดได้มากกว่าความที่จะได้รับประโยชน์เป็นผลดีผลงามตามที่ตนจะพึงปรารถนา ฯ

๒. **โลกาธิปไตย** – ความมีโลกคือประชุมชนเป็นใหญ่ ถึงแม้จะเป็นประชาธิปไตยคือมีประชาชนเป็นใหญ่ อำนวยประโยชน์สาธารณะได้มากกว่าอัตตาธิปไตย เป็นไปในทางที่ถูกที่ชอบได้มากกว่าอัตตาธิปไตย คือจะทำอะไรก็นึกถึงประชุมชนเป็นใหญ่ เช่นจะทำทานก็นึกถึงไปว่าถ้าเราไม่ทำ เขาจะตำหนิติเตียนว่าเราเป็นคนตระหนี่ถี่เหนียว เขาทำกันทำไมจึงไม่ทำ เกรงบุคคลอื่นเขาจะตำหนิติเตียน จึงต้องพยายามทำไปบ้าง พอเป็นเครื่องยังกันคำตำหนิติเตียนของบุคคลทั้งหลาย อนึ่งทำอะไรมุ่งหมายที่จะให้ใหญ่โต ให้เป็นที่สรรเสริญของบุคคลทั้งหลาย ให้บุคคลอื่นสำคัญตนว่าสามารถทำบุญกุศลได้เป็นอันมาก เช่นบุคคลบางคนแม้จะมีทรัพย์ไม่เพียงพอ แต่ถึงคราวจะทำบุญกุศลต้องไปกู้หนี้ยืมสินของเขามาทำ ถึงแม้จะเป็นความเดือดร้อนแก่ตนอย่างไรก็ตาม เมื่อมุ่งหมายว่าเขาจะได้สรรเสริญ หรือด้วยเกรงไปว่าบุคคลทั้งหลายเขาจะนินทาว่าทำอะไรไม่สมหน้าไม่สมสถานะ ยึดถือความที่นึกถึงบุคคลอื่นเป็นเบื้องหน้า ไม่ได้นึกถึงว่าอัธยาศัยที่ตนได้บริจาคไปแล้วอย่างนั้น จะบริสุทธิ์แล้วหรือ หรือว่ามีกำลังพอที่จะบริจาคเช่นนั้นได้โดยไม่เป็นไปเพื่อความเดือดร้อนแก่ตน แต่หาเป็นเช่นนั้น

ไม่ อย่างนี้ชื่อว่าเป็นโลกาธิปไตยคือมีโลกเป็นใหญ่ เพราะมุ่งหมายความสรรเสริญ และเกรงบุคคลอื่นจะติเตียนเบื้องหน้า ฯ

ความที่บุคคลปรารถนาหรือยึดถุคมุ่งหมายดังกล่าวมานี้เป็นสำคัญ ชื่อว่าตกอยู่ในอำนาจของโลกธรรม หรือโลกธรรมครอบงำให้เป็นไป คือปรารถนาแต่จะได้ แต่ไม่คิดถึงความเสื่อมเสียที่จะมีมา ปรารถนาจะได้รับความยกย่องสรรเสริญเป็นเกียรติยศ เป็นยศวิวารยศ และปรารถนาที่จะไม่ให้ความเสื่อมยศ คือที่คนอื่นจะคลายความนิยมนับถือไปเสีย ปรารถนาที่จะให้ได้ความสรรเสริญที่เขาจะได้ยกได้ยอปอยั้นชักนำให้เป็นไป หรือเกรงไปว่าคนทั้งหลายจะตำหนิติเตียน รู้สึกในใจของตนเองว่าถ้าทำไปไม่สมหน้าสมตาแล้วก็เป็นทุกข์เดือดร้อน ครั้นทำสมหน้าสมตาที่ได้กู้หน้ายิ้มสินเขามาก็เป็นทุกข์อยู่เหมือนกัน แต่ย่อมเป็นสุขได้โดยสถานะหนึ่งเพราะใจสบาย แต่ถ้าไม่ทำอย่างนั้นย่อมไม่เดือดร้อนถึงเพียงนั้น แต่ใจเป็นทุกข์ไม่สบายรู้สึกละอายเขาข้างไม่สมหน้าข้างเป็นต้น นี้เป็นโลกาธิปไตยมีโลกเป็นใหญ่ ได้สถานะหนึ่ง ฯ อนึ่งการยึดความเห็นหรือประโยชน์ของบุคคลทั้งหลายเป็นที่ตั้งนั้น ย่อมเป็นทางให้ผิดพลาดได้ และอาจเป็นความผิดความเสื่อมเสียที่แก้ไม่ได้ ซึ่งจะต้องปล่อยเลยตามเลย เพราะถึงแม้จะเป็นความผิดทำนองคลองธรรม แต่ความที่บุคคลทั้งหลายลงมติย่อมเป็นสำคัญ ฉะนั้นโลกาธิปไตย – ความมีโลกคือประชุมชนเป็นใหญ่ จึงเป็นธรรมที่ควรพิจารณาประพฤติปฏิบัติตามโดยสมควรแก่เหตุการณ์นั้น อย่างนี้ย่อมอาจอำนวยประโยชน์สุขสมกับความมุ่งหมายได้ ฯ

๓. ธรรมาธิปไตย – ความมีธรรมคือความถูกความชอบเป็นใหญ่ บุคคลผู้ทำจะไรด้วยมุ่งหมายธรรมเป็นเบื้องหน้า พิจารณาโดยรอบคอบแล้วถือธรรมคือความถูกความชอบเป็นประมาณไม่ได้นึกถึงว่าจะได้ประโยชน์แก่ตนด้วยการกระทำอย่างนั้น ๆ และไม่ได้นึกถึงว่าเขาจะตำหนิติเตียน ว่าเขาจะสรรเสริญ แต่นึกถึงว่าการกระทำมีการบำเพ็ญทานการรักษาศีลหรือการเจริญอบรมบุญกุศลให้ยิ่งขึ้นไป

เป็นต้นนั้น เป็นความถูกความชอบเป็นหลักปฏิบัติในทางธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน เช่นการบำเพ็ญทานเป็นการทำให้ปราศจากตระหนี่ รู้สึกว่าเกิดมาก็ได้อาศัยประโยชน์ของทานที่ผู้อื่นบำเพ็ญมา ตั้งแต่มารดาบิดาได้อุปการะบำรุงมา และบุรพชนในปางก่อนได้สร้างสมสืบ ๆ มา เราเกิดมาพอที่จะกระทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นได้ ควรพยายามที่จะกระทำให้เป็นไป เป็นการละอัธยาศัยที่เป็นไปเพื่อโลภ เพื่อโกรธคิดประทุษร้ายเบียดเบียนบุคคลอื่นหรือเพื่อหลงเขลาเข้ากับตนเสีย ถือความชอบธรรมเป็นประมาณ บำเพ็ญทานเพื่อละความมัจฉริยความตระหนี่ บำเพ็ญทานเพื่อละความโลภความทะเยอทะยาน เป็นอันพยายามละกิเลสที่มีอยู่ในอัธยาศัยให้สิ้นไปด้วย รักษาศีลเพื่อรักษากิริยากายวาจาของตนให้สงบเรียบร้อยเป็นปกติ ไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อน รักษากายให้เป็นปกติไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยกาย รักษาวาจาให้เป็นสุจริตไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นด้วยวาจา รักษาใจไม่ให้คิดประทุษร้ายเบียดเบียนบุคคลอื่น มิแต่จะคิดเอื้อเฟื้อเกื้อกูลด้วยเมตตากรุณาอบรมใจให้เป็นไปอย่างนั้น ได้ชื่อว่ารักษาศีลให้เป็นดีได้ เป็นอันละกิเลสอย่างหยาบให้สิ้นไปด้วย หรือภาวนาคือจะอบรมคุณธรรมอันใดให้เกิดมีในอัธยาศัย ก็ให้เป็นไปเพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย คือให้เป็นไปเพื่อไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นไปเพื่อความสุขความเย็นแก่ตนด้วย ใจไม่เดือดร้อนกระวนกระวายด้วยอบรมคุณสมบัติให้มีในใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือจะบำเพ็ญทานก็ให้เนื่องถึงศีลถึงภาวนา หรือจะรักษาศีลก็ให้เนื่องถึงทานถึงภาวนา หรือจะเจริญภาวนาก็ให้เป็นทานเป็นศีลไปด้วย

บุคคลผู้บำเพ็ญทาน ได้ชื่อว่าเป็นศีลก็ด้วยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น บำเพ็ญทานให้เป็นปกติ เคยทำอย่างไร ก็ทำไปเป็นนิตย์ รักษาปกติไว้ให้มั่นคงอยู่ อย่างนี้ชื่อว่าทานเป็นศีลด้วย เพราะรักษาปกติให้มั่นคงอยู่ บำเพ็ญทานฟอกอัธยาศัยให้ปราศจากกิเลสไปด้วย ละความโลภให้สิ้นไป ละมัจฉริยะความตระหนี่ถี่เหนียวให้สิ้นไป อย่างนี้ชื่อว่าเป็นภาวนาด้วย ทานที่ได้บำเพ็ญแล้ว

เมื่อเข้าถึงธรรมย่อมเป็นศีลเป็นภาวนาไปด้วย เป็นทานคือที่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นศีลคือที่ตนได้บำเพ็ญเป็นปกตินิสัยของตนที่มีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นอยู่ เป็นภาวนาคือที่ได้อบรมจิตใจของตนให้แช่มใสปราศจากโลภปราศจากตระหนี่

การรักษาศีลคือที่รักษากายวาจาให้เรียบร้อยเป็นสุจริตชื่อว่าเป็นศีล และศีลนี้ถ้าปฏิบัติถึงการให้อภัยแก่ชีวิตของสัตว์อื่น เช่นควรจะกระทำหรือควรจะฆ่าสัตว์อื่นเพื่อให้ได้ประโยชน์แก่ตน แต่เรารู้ว่าเป็นความผิดธรรมเป็นการผิดศีล สามารถสละได้ให้อภัยทานแก่บุคคลอื่นสัตว์อื่น แม้บุคคลที่เป็นคู่แค้นคือมีอัธยาศัยโกรธแค้นกันมา ถึงคราวจะทำอันตรายได้ โดยไม่มีคนรู้เห็น แต่เราให้อภัยแก่เขาได้ด้วยน้ำใจ อันปราศจากภัยปราศจากเวรแก่กันและกัน ตั้งใจให้หมดภัยหมดเวรระหว่างกันและกัน อย่างนี้ศีลเป็นทานด้วยเรียกว่าอภัยทาน คือให้อภัยแก่สัตว์ทั้งหลายถึงคราวที่จะพึงทำก็ไม่ทำให้อภัยแก่เขาทั้งหลายทั่วไป และศีลนั้นไม่เพียงแต่รักษากายวาจาให้เป็นปกติเรียบร้อยเป็นสุจริตเท่านั้น แต่มีจิตใจมั่นอยู่ในเมตตากรุณามุทิตาและอุเบกขา ปรารถนาความสุขปรารถนาที่จะได้บำบัดทุกข์แก่ผู้อื่น และเวลาเขาได้ดีก็พลอยยินดีด้วย แม้คู่แค้นกับตนคือคนที่เคยเคียดแค้นกันมา ละอัธยาศัยนั้น ๆ ได้ เขาได้ดีก็พลอยยินดีด้วย หรือเมื่อไม่สามารถจะทำกิจอย่างอื่นได้ก็วางเฉย คือทำจิตให้เป็นกลางอยู่ หรือเมื่อเขาถึงความตกอับลงก็ไม่คิดซ้ำเติมถืออุเบกขาวางเฉยอยู่ นึกว่าเป็นเรื่องของกรรมของเขาเอง มีจิตมั่นอยู่ในเมตตากรุณา มุทิตา และอุเบกขา รักษาศีลเป็นปกติสุขให้น้ำใจเยือกเย็นเป็นปกติสุขอยู่ อย่างนี้ชื่อว่าศีลเป็นภาวนาด้วย

อบรมภาวนา ก็คืออบรมจิตใจของตนให้เจริญอยู่ในคุณธรรมสัมมาปฏิบัติทำอัธยาศัยให้เป็นปกติเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บุคคลอื่นเป็นทาน ทำอัธยาศัยให้เป็นปกติเว้นจากเบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อน มีเมตตากรุณาเป็นศีล ทำจิตใจให้เจริญยิ่งขึ้นไปในคุณธรรมนั้น ๆ เป็นภาวนา และอบรมภาวนาให้แก่กล้าจนถึงพิจารณา

สังขารให้รู้ว่า สังขารนี้ไม่พ้นไปจากลักษณะ ๓ คือ มีความแปรเปลี่ยนไปเป็นนิตย์ นี้เป็นอนิจจลักษณะ มีความทนได้ยากเพราะความแห้งใจเหี่ยวใจหดหู่ใจคับแค้นใจ ปรารถนาอะไรไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ เดือดร้อน นี้เป็นทุกขลักษณะมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเป็นตนเป็นเราเป็นเขาเป็นของเราของเขาไม่ได้ นี้เป็นอนัตตลักษณะ เมื่อมีความแปรเปลี่ยนไปมีความปรารถนาไม่สมหวัง เพราะเป็นของหาตัวหาตนไม่ได้จึงทำทุกข์ให้เกิดแก่บุคคลผู้ยึดมั่นถือมั่นนั้น พิจารณาเห็นอย่างนี้แล้วพยายามที่จะปล่อยวางเสีย แต่ความที่พยายามจะปล่อยวางนั้นเป็นกิจที่ทำได้ยากอยู่ ฉะนั้นจะต้องพิจารณาแนบเนื่องไปด้วยอนัตตลักษณะคือพิจารณาให้เห็นว่า สังขารเหล่านั้นย่อมเป็นไปตามคติธรรมดาไม่มีอำนาจอะไรจะมาบังคับบัญชาหรือขัดขืนกันให้พ้นไปจากความแก่ความเจ็บความตายได้ สัตว์สังขารที่รักนั้นเป็นส่วนอื่นนอกจากตน ทั้งที่ตนรักตนปรารถนาก็ไม่คงเป็นอยู่คำรงอยู่ตามความปรารถนา ย่อมแปรเปลี่ยนไปตามธรรมดา ถึงตัวเราเองสังขารเราเองเรารักเราปรารถนาจะให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ไม่เป็นไปตามปรารถนา สังขารย่อมแปรเปลี่ยนไปเองตามธรรมดา เพราะตกอยู่ในอนัตตลักษณะอย่างนี้ชื่อว่าอบรมภาวนาให้เป็นภาวนา

การที่บุคคลอบรมทานศีลภาวนาให้แนบเนื่องถึงกันอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นธรรมาธิปไตย คือธรรมเป็นใหญ่คือธรรมเป็นประมาณ ตลอดถึงการที่บุคคลจะประกอบกรณียกิจต่าง ๆ อย่างอื่น ๆ อันเป็นหน้าที่ของตน มีการกระทำกิจการงานอันเป็นหน้าที่ของตนประจำวันก็ดี เมื่อมีการกระทำให้แนบเนื่องเป็นไปโดยอาศัยเป็นทานศีลภาวนาเป็นต้นอย่างนี้ กระทำกิจการงานให้เป็นการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นทาน และกระทำกิจการงานนั้น ๆ ให้เป็นปกติอัธยาศัยโดยไม่มีความเกียจคร้านเป็นเจ้าเรือนอย่างนี้เป็นศีล และพยายามปรับปรุงกิจการงานนั้น ๆ ให้เจริญก้าวหน้า โดยยึดถือหลักความถูกความชอบธรรมเป็นหลักปฏิบัติอย่างนี้เป็นภาวนา เมื่อได้ปฏิบัติกิจการงานให้เป็นไปอย่างนี้ ชื่อว่าเป็น

ธรรมาธิปไตย ย่อมจักอำนวยความสุขความเจริญทั้งแก่ตน ทั้งแก่บุคคลทั่วไป ทั้งแก่ประเทศชาติ พระศาสนา เป็นส่วนรวมเป็นอย่างดี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ฉะนั้น บุคคลผู้หวังความสุขความเจริญเป็นเบื้องหน้า จงพยายามที่จะละอัตตาธิปไตย เพราะถ้าถืออัตตาธิปไตยมีตนเป็นใหญ่เป็นประมาณแล้ว ย่อมตกอยู่ในอำนาจแห่งกิเลสที่ห่อหุ้มอัธยาศัยจิตใจอยู่ จงพยายามที่จะทำตนให้พ้นไปจากโลกาธิปไตย เพราะถ้าตกอยู่ในอำนาจแห่งโลกาธิปไตย โลกธรรมย่อมเข้าครอบงำจิตใจได้ และจิตใจย่อมจะฟูขึ้นเมื่ออิฏฐารมณ์คืออารมณ์ที่น่าปรารถนามากระทบชักพาให้เป็นไป จิตใจย่อมจะทรุดเสื่อมลงในเมื่ออนิฏฐารมณ์คืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนามากระทบครอบงำให้เป็นไป แต่เมื่อมาถืออธรรมาธิปไตยคือถืออธรรมเป็นใหญ่แล้ว จิตใจย่อมเย็นสุขไม่ขึ้นไม่ลงคงอยู่สม่ำเสมอ ดังพระพุทธภาษิตว่า "สุเขน ผุฏฺฐา อถวา ทุกฺเขน น อุจฺจาวจๆ ทสฺสยนฺติ ปณฺฑิตา" ผู้มีปัญญาอันสุขหรือทุกข์ถูกต้องแล้ว ย่อมไม่แสดงอาการขึ้นลงมีความเย็นอยู่สม่ำเสมอด้วยประการทั้งปวง ฉะนี้ ฯ

สาธุชนหรือปกติชนเป็นอันมาก ย่อมมีอธิปไตยนี้อยู่ในตนด้วยกันทุกคน แต่จงพยายามที่จะบำเพ็ญเข้าหาธรรมาธิปไตยอยู่เป็นนิตย์ พยายามที่จะบำเพ็ญตนให้ออกห่างจากอัตตาธิปไตยและโลกาธิปไตย ก็จะชื่อว่าดำเนินในแนวแห่งกุศลสัมมาปฏิบัติโดยแท้ มิทางที่จะทำกิเลสให้บรรเทาคลายไป และเมื่อได้ปฏิบัติไปก็จะถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ฉัจจริตธรรมเทศนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ทรงแสดงในวันธรรมสวนะ

ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร

พ.ศ. ๒๕๐๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ฉ จริตานิ กตมานิ ฉ ราคจริตํ โทสจริตํ โมหจริตํ วิตกฺกจริตํ สทฺธาจริตํ พุทฺธิจริตํ อิมานิ โข ฉ จริตานีติ ฯ

การที่สาธุชนทั้งหลายได้มาวัดและรักษาศีลสดับพระธรรมเทศนานั้น ก็เพื่อได้อบรมตนให้เป็นผู้น้อยหรือเป็นผู้ห่างจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองใจ ซึ่งกิเลสนั้น ๆ เมื่อเกิดขึ้นในจิตแล้ว ย่อมรบกวนชวนจิตให้ลุ่มหลงมีประการต่าง ๆ และทางที่จะก่อให้เกิดกิเลสนั้นโดยปกติ ก็มีเรื่องภายนอกเข้ามารบกวนชวนให้เกิดขึ้นโดยจิตไปแส่หามาเองบ้าง หรือโดยมีเรื่องเข้ามากระทบกระทั่งถึงตนบ้าง เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมทำจิตใจให้เศร้าหมองไม่ผ่องใสในระหว่าง ๆ ไปไม่เย็นปกติสุขได้ และปัจจัยสำคัญที่เย็นไปเช่นนั้น ก็ได้แก่จิตใจอันเย็นส่วนภายในของบุคคลที่จะออกไปรับอารมณ์อันมากระทบกระทั่งถูกต้องตามจริตอัธยาศัย ฉะนั้นบุคคลผู้ปฏิบัติจึงจำเป็นจะต้องอ่านดูตนของตนให้ทราบว่า มีจริตอัธยาศัย มีความประพฤติเย็นอย่างไร อันเย็นเหตุปัจจัยชักชวนทำจิตใจให้เกิดเศร้าหมองไม่ผ่องใส เมื่อได้อ่านดูตนโดยถูกต้องแล้ว จะได้แก้ไขให้เย็นไปในทางที่จะทำให้อารมณ์หรือเหตุปัจจัยอันเย็นเครื่องทำจิตใจให้เศร้าหมองไม่ผ่องใสเหล่านั้น ได้บางเบาบรรเทาหรือคลายไปในที่สุด ฉะนั้น ในหลักแห่งผู้บำเพ็ญปฏิบัติกัมมัฏฐาน ท่านจึงแสดงว่า การที่บุคคลมีอัธยาศัยเย็นไปต่าง ๆ กันนั้น เพราะมีจริตติดเนื่องอยู่ในตน แต่จริตนั้น

ไม่ใช่อนุสัยกิเลส เพราะอนุสัยกิเลสคือกิเลสที่นอนนิ่งอยู่ในอัธยาศัย ประดุจตะกอนอันนอนนิ่งอยู่ที่ก้นภาชนะทำน้ำให้ใสได้ชั่วคราวนั้น เมื่อมีอะไรมากระทบกระทั่งทำให้กระเทือนแล้ว ตะกอนนั้นย่อมฟุ้งขึ้นและทำน้ำให้ขุ่นไปได้ในทันใด กิเลสอย่างนี้ได้แก่ราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ กิเลสคือราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะนี้ท่านว่าเป็นอนุสัย คือนอนเนื่องอยู่ในภายในของแต่ละบุคคลเหมือนกันหมด ส่วนจริตนั้นเป็นส่วนที่ติดอยู่อย่างผิวเผินและเป็นไปได้ต่าง ๆ กัน เมื่ออยู่ในปฐมวัยย่อมมีจริตเป็นไปอย่างหนึ่ง ครั้นล่วงกาลผ่านวัยเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น ย่อมแปรเปลี่ยนไปได้อีกอย่างหนึ่งซึ่งไม่เหมือนเดิม หรือด้วยอาศัยอาเสวนะ คือการคบหาใกล้ชิดกับบุคคลเช่นใด ย่อมชวนตนให้เป็นไปกับบุคคลเช่นนั้นหรือน้อมจริตให้เป็นไปตามเขาได้ เมื่อคบหาใกล้ชิดกับบุคคลผู้มีจริตคลายจากทางเศร้าหมอง เพราะเขาสามารถทำตนให้ห่างจากกิเลสนั้น ๆ ได้ ก็ย่อมจะเป็นไปตามอย่างเขานั้น เพราะฉะนั้นบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมจึงต้องอ่านดูตนให้รู้ว่า เวลานี้ตนเป็นอย่างไร มีจริตอัธยาศัยเป็นไปอย่างไร อายุกาลผ่านวัยไปแล้วอย่างไร ตนได้อบรมบ่มนิสัยเป็นไปอย่างไร ตนมีปกติชอบประพฤติปฏิบัติไปในทางไหน เมื่อตรวจดูแล้วย่อมจะรู้ได้ว่า ตนมีจริตเป็นไปอย่างนั้น ๆ แล้วจะได้ปฏิบัติแก้ไขทำจิตใจให้เป็นสุขไม่เศร้าหมองมัวมลต่อจริตอัธยาศัยเช่นนั้น ๆ ฯ

ฉะนั้นในเรื่องหรือในหลักการที่บุคคลผู้จะบำเพ็ญปฏิบัติกัมมัฏฐาน ท่านจึงจำแนกจริตไว้ ๖ ประการ เพื่อเป็นทางให้บุคคลผู้บำเพ็ญปฏิบัติกัมมัฏฐานได้พิจารณา แต่จริตทั้ง ๖ ประการนั้นก็เนื่องอยู่ในอนุสัยกิเลสและอารมณ์ที่เกี่ยวข้องด้วยประการต่าง ๆ นั่นเอง ดังอุทเทสยที่ได้ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นนั้นว่า "ฉ จริตานิ" เป็นอาทิ แปลความว่า จริตของบุคคลมีอยู่ ๖ ประการ ๖ ประการเป็นไฉน คือ

๑. ราคจริต – มีจริตมักมากไปในความกำหนัดรักใคร่ยินดี รักสวยรักงามเป็นไปในทางราคะความกำหนัดด้วยประการต่าง ๆ

๒. โทสจริต – มีจริตมักฉุนโกรธง่าย เมื่อมีอารมณ์อะไรมากระทบกระทั่งก็ทำให้โกรธได้ง่าย

๓. โมหจริต – มีจริตมักหลงคือไม่ใช้ปัญญา ได้แก่เป็นคนมีปัญญาน้อย มักหลงลอยไปตามอารมณ์นั้น ๆ ตามที่บุคคลอื่นจะชูงไป หรือตามสิ่งที่แวดล้อมทั้งหลายหลงไหลไปตามไม่สามารถถอนตนได้จากอารมณ์ จากบุคคล หรือจากสิ่งที่แวดล้อมนั้น ๆ

๔. วิตักกจริต – มีจริตคิดพล่านพั่งซ่านด้วยประการต่าง ๆ คือวิตกตรึกนึกคิดไปในอารมณ์นั้น ๆ หรือบางทีก็เก็บเอาเรื่องนั้นบ้างเรื่องนั้นบ้างมาเป็นทุกข์หนักอกหนักใจเป็นห่วงด้วยประการนั้น ๆ และเรื่องทุกข์ในใจนั้นเหมือนจะมากกว่าเรื่องที่จะเป็นจริงเสียอีก เก็บเอามาเป็นเรื่องทุกข์ใจร้อนใจวิตกนึกไปอย่างนั้นอย่างนั้น

๕. สัทธาจริต – มีจริตเป็นคนเชื่อง่าย คือเชื่ออย่างไม่ไตร่ตรอง เขาว่าอย่างไร ก็เชื่อไปอย่างนั้น เป็นไปตามเขาเรื่อยไป ไม่เป็นตนของตน ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้รอบชอบด้วยเหตุผล

๖. พุทธิจริต – มีจริตเป็นคนมีปัญญา คือพิจารณาเหตุผลโดยรอบคอบ และพุทธิจริตนี้ในที่บางแห่งท่านเรียกว่า ญาณจริต คือมีจริตเป็นคนใช้ปัญญาพิจารณาให้รอบคอบชอบแก่เหตุผล เป็นคนฉลาดมีความรู้มีความเฉียบแหลมรู้จักคิดรู้จักตรอง พุทธิจริตหรือญาณจริตนี้เป็นจริตอันดีมาก.

บุคคลทุกคนย่อมตกอยู่ในจริตทั้ง ๖ ประการเหล่านี้ ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง และในบุคคลคนเดียวย่อมจะมีจริตได้หลายประการ คือ อย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง เกลือกกลั้วกันไป หรือหนักไปในอย่างนั้น เบาในอย่างนี้ หรือเป็นปานกลางในอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง ในบุคคลคนเดียวจึงไม่ใช่ว่าจะมีจริตเฉพาะอย่างเดียว แต่อาจจะผสมกันเป็นไป คือ อย่างอ่อนบ้าง อย่างกลางบ้าง อย่างหนักบ้าง ตามจริตอัธยาศัยที่เป็นอย่างนั้น ๆ บุคคลผู้ที่จะทำจิตใจให้สงบระงับเป็นสมาธิหรือเป็นองค์กัมมัฏฐาน จึงจำเป็นจะต้องอ่านดูตนของตนว่า ในเวลานี้จริตอัธยาศัยของตนเป็นไปอย่างไร ในจริตทั้ง ๖ ประการเหล่านี้ คือ

๑. ราคจริต – เป็นคนมีปกติรักสวย รักงาม ยินดีมักมากไปในกามารมณ์ ปรารถนานั่นปรารถนานี่ตลอดจนปรารถนาสัตว์ และสังขารที่รักใคร่พึงใจที่พอใจของตนยิ่ง ๆ ขึ้นไปไม่รู้จักจบไม่รู้จักพออันเป็นส่วนแห่งโลภจริตด้วย จริตเหล่านี้ล้วนเป็นราคจริต และราคจริตนี้โดยปกติย่อมมีมากในบุคคลที่ยังอยู่ในปฐมวัย วัยรุ่น วัยหนุ่ม วัยสาว ครั้นอายุย่างเข้าสู่มัชฌิมวัยหรือย่างเข้าปัจฉิมวัยแล้ว ก็อาจจะผ่อนคลายไปโดยลำดับ แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะเป็นเช่นนั้นเสมอไป ถึงจะมีวัยอย่างไร แต่ถ้าอยู่ในความแวดล้อมของหมู่บุคคลที่ยังมีราคจริตมากก็ย่อมจักไม่ผ่อนคลายไปได้ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่า ยังมีบุคคลที่มีอายุล่วงกาลผ่านวัยไปแล้ว แต่ยังมีจริตกิริยาอาการแต่งเนื้อแต่งตัวผิดวิสัยแห่งคนผู้มีวัยอายุสูงก็มี ที่เป็นเช่นนั้นชื่อว่าเป็นบุคคลที่มากไปด้วยราคจริต บุคคลที่มีราคจริตมากเช่นนี้ย่อมเป็นผู้มีจิตเศร้าหมองไม่ผ่องใสไปได้ เพราะจะต้องกระทบกระทั่งกับความปรารถนาที่ไม่สมหวัง คือปรารถนาจะรักอย่างนั้น ปรารถนาจะใคร่ได้อย่างนี้ ปรารถนาทะเยอทะยานจะให้เป็นอย่างนั้น ๆ แต่ไม่ได้สมหวัง อย่างนี้ย่อมเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ความลำยากยากแก่ตนเอง บุคคลผู้อ่านดูตนเองและทรายจริตอัธยาศัยของตนว่าเป็นอย่างไรแล้ว ถ้ายังเป็นผู้มีราคจริตมากรักสวย รักงาม ยินดีพอใจไม่รู้จักจบจักสิ้นแล้ว ท่านสอนให้เจริญกัมมัฏฐานคือกายคตาสติหรืออสุภกัมมัฏฐาน ฯ

กายคตาสติ แปลว่า สติที่ไปแล้วในกาย คือ มีสติระลึกพิจารณาไปในกายของตนว่า กายของเรานี้เป็นอย่างไร เมื่อกล่าวถึงมูลเหตุก็จะเห็นได้ว่าเป็นที่ประชุมแห่งธาตุสี่ มีดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมาประสมพร้อมเพรียงกันเป็นกาย และกายของเรานี้ในเวลานี้เป็นอย่างไร ล่วงกาลผ่านวัยมาแล้วเท่านี้ ๆ มีผิดแผกแตกต่างกันกับเบื้องต้นนี้เป็นอย่างไร ให้พิจารณาตรวจดูที่กายของตนนี้ และให้พิจารณากายนี้ว่าเป็นของไม่สะอาด ที่สะอาดสวยงามอยู่ก็เพราะพยายามปฏิบัติตกแต่งรักษาอยู่เป็นนิตย์ ถ้าปล่อยตามปกติของกายโดยไม่นำพาแล้ว กายนี้ย่อมจะเป็นของสกปรกได้เอง ให้เพ่งพิจารณาดูกายของตนอย่างนี้ คือ ให้ดูกายของตนให้เป็นส่วนกายของบุคคลอื่นนั้นเป็นเครื่องประกอบ ซึ่งการพิจารณาดูกายของบุคคลอื่น

นั้น ท่านเรียกว่า อสุภกัมมัฏฐาน คือ ให้พิจารณาดูกายของบุคคลอื่นว่าเป็นแต่สักว่า กายเป็นของไม่ดีไม่งาม ซึ่งจะพิจารณาให้เห็นได้อย่างนั้น ให้พิจารณาดูบุคคลที่เกิดมาแล้วมีกายเปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับ เบื้องต้นเป็นส่วนที่ตั้งอยู่ในความเจริญเป็นปฏิฉันนชราชราลี้ลับ บุคคลจึงไม่แลเห็นว่าแก่เพราะเป็นส่วนที่ทำให้เจริญขึ้น ความจริงบุคคลที่เกิดมาแล้วนั้น ย่อมย่ายหน้าที่จะแก่ชราไปทุกที ตั้งแต่มีปฏิสนธิมาจนเป็นเด็กเป็นผู้ใหญ่โดยลำดับ ย่อมจะแก่มาโดยลำดับเช่นกัน แต่เราไม่แลเห็นเราถือว่าเจริญขึ้น อันที่จริงก็คือแก่นั่นเอง และความแก่อย่างนี้ท่านเรียกว่าปฏิฉันนชราแก่ลี้ลับ ครั้นถึงกาลมีวัยชราเข็ดเผยคือมีอายุล่วงมัชฌิมวัยไปแล้วชราจึงปรากฏ และชราอย่างนี้ท่านเรียกว่าอัปปฏิฉันนชราแก่ไม่ปกปิดและไม่เป็นที่ปรารถนายิ่งนัก ซึ่งในที่สุดก็ย่อมจะแตกสลายไปเป็นธรรมดาจึงไม่เป็นที่ปรารถนายิ่งขึ้น บุคคลผู้เกิดมาแล้วย่อมเป็นไปอย่างนี้เสมอเหมือนกันหมด คือที่เราเกิดมาเป็นอย่างนี้เป็นอเนกแล้ว.

การพิจารณากายคตาสติหรืออสุภกัมมัฏฐานนี้ เป็นเรื่องที่จะบรรเทาราคจริตความที่รักสวยรักงาม หรือโลภจริตมีเจตนาที่จะทะเยอทะยาน แสวงหาสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักใคร่พึงใจด้วยประการต่าง ๆ และเมื่อบรรเทาได้แล้วย่อมจะนำความสุขให้เกิดแก่จิตใจได้ เพราะละความรักสวยรักงามและไม่ทะเยอทะยานมีความรู้จักพอไม่พอควรไม่ควรที่เป็นอย่างไรได้แล้ว จึงจักทำจิตใจให้เป็นสุขได้ เมื่อจิตใจเป็นสุข กายก็เป็นสุขด้วย ไม่ต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย เมื่อจิตใจและกายไม่เดือดร้อนกระวนกระวาย จิตใจย่อมเป็นสมาธิและเป็นองค์แห่งกัมมัฏฐานได้เป็นอย่างดี ฯ

๒. โทสจริต – เป็นคนหงุดหงิดโกรธง่าย กระทบกระทั่งกันอะไรนิดหน่อยก็โกรธขึ้นได้ง่าย จึงเป็นคนมีปกติเดือดร้อนกระวนกระวายเสมอ ถ้าอยู่ในหมู่ที่ไม่ค่อยมีเรื่องกระทบกระทั่งรบกวนใจอยู่เสมอ หรือมีอารมณ์ที่ขัดข้องด้วยประการต่าง ๆ หรือมีอารมณ์อื่นมายั่วเย้ากวนใจอยู่ไม่รู้จักหยุดจักสิ้นแล้ว โทสจริตนี้ย่อม

จะเจริญแก่กล้าไม่รู้จักจบ แต่ถ้าอยู่ในหมู่บุคคลที่มีอัธยาศัยคับโทสจริตได้หรืออยู่ในวงล้อมของประชุมชนที่ไม่เกี่ยวข้องกันด้วยประการนั้น ๆ แล้ว โทสจริตนี้ย่อมบรรเทาเยาบรรเทาไปได้หรือย่อมจะสงบไปโดยลำดับ บุคคลผู้อ่านดูจริตของตนแล้วเห็นว่าเป็นคนมีโทสจริต ถ้าปรารถนาที่จะหลีกออกจากหมู่ชนที่ชวนใจให้ขุ่นเคืองด้วยประการต่าง ๆ นั้นเสีย ถ้าสามารถที่จะหลีกไปได้ก็ย่อมจะเป็นสุขเป็นความสงบ แต่ถ้าไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงออกไปได้ ก็ต้องทำจิตใจของตนให้มั่นคงด้วยเจริญพรหมวิหาร คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา หัดใจให้ระลึกถึงใจของบุคคลอื่น คิดถึงทุกข์สุขของบุคคลอื่นเป็นไปเสมอกับตน คือ เรารักสุขเกลียดทุกข์อย่างไร คนอื่นสัตว์อื่นเขาก็เป็นอย่างนั้น เราหงุดหงิดโกรธเขา เขาก็คงไม่ชอบเรา เขาย่อมจะโกรธตอบเรา อันจะเป็นเรื่องที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนยิ่งขึ้นไป ให้รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา เอาใจเราเทียบกับใจเขา ว่าตนปรารถนาความสุขเกลียดซังความทุกข์อย่างไร ไม่ประสงค์จะกระทบกระทั่งให้เป็นความเดือดร้อนกระวนกระวายอย่างไร ตลอดจนทางหูทางตาที่พาให้เกิดความกระทบกระทั่งมาถึงใจอย่างไร รู้ได้อย่างนั้น ๆ แล้วเห็นสุขทุกข์ของคนอื่นสัตว์อื่นเป็นไปอย่างเดียวกัน เกิดเมตตาปรารถนาให้คนอื่นเป็นสุข เจริญกรุณาปรารถนาที่จะช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์ เพราะถ้านึกถึงว่าตนเองมีคนอื่นมาช่วยให้เป็นสุขมาช่วยบำบัดทุกข์ เราก็จะมีความสุขกายสบายใจ เรามีความสุขกายสบายใจอย่างไร คนอื่นก็จะเป็นสุขกายสบายใจอย่างนั้น เราทำให้คนอื่นได้ คนอื่นก็จะทำให้แก่เราได้เช่นเดียวกัน เมื่อต่างฝ่ายต่างเป็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมจะแผ่ความสุขแก่กันและกันกว้างออกไปทุกทิ ความระลึกตรึกตรองอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นเหตุให้บรรเทาโทสจริตได้ เมื่อบรรเทาโทสจริตได้แล้ว จิตใจย่อมเป็นสมาธิและเป็นองค์แห่งกัมมัฏฐานได้ ฯ

๓. โมหจริต – เป็นคนมีจริตมักหลง คือ โมหจริตเป็นจริตที่มีความหลงเขลาเข้ากับตนเองเป็นประมาณปราศจากปัญญาญาณเป็นเครื่องพิจารณา บุคคลผู้มีโมหจริตเป็นเจ้าเรือนเช่นนี้ ท่านว่าให้สดับฟังพระธรรมเทศนา หรือเข้าหาผู้รู้

ผู้ได้ศึกษาอบรมมามาก เมื่อสงสัยอย่างไรให้ไต่ถามศึกษาเล่าเรียนให้เกิดความรู้ความเข้าใจยิ่งขึ้น พยายามก่อให้เกิดปัญญาขึ้นให้ได้ อย่าปล่อยใจให้เป็นไปตามจริตอัธยาศัย อย่าถืออารมณ์ของตนเป็นใหญ่ ควรที่จะเข้าหาผู้ใหญ่ผู้ฉลาดผู้รู้แล้วศึกษาอบรมซักไซ้ไต่ถามท่านเท่าที่ควร ทำใจให้ก่อเกิดปัญญาขึ้นได้แล้ว พยายามทำใจให้รู้สึกถึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นประมาณ ไม่ถืออารมณ์ของตนเป็นใหญ่ ไม่ถือความสุขของตนเป็นประมาณ ไม่ถือตามใจตนเป็นประมาณ พยายามให้เห็นด้วยปัญญาให้กว้างขวางออกไป อาศัยธรรมเป็นหลักพิจารณาให้เห็นชอบด้วยเหตุและผล เมื่อปฏิบัติตนให้ได้อย่างนี้ย่อมจักเป็นทางทำให้ความหลงลดน้อยลง และคลายจากจริตอัธยาศัยที่มีโมหจริตเป็นเจ้าเรือน เป็นบุคคลสร้างปัญญาให้เกิดขึ้นแก่ตน เป็นบุคคลทำปัญญาให้ก่อเกิดขึ้นได้ อันเป็นทางบรรเทาโมหจริตให้ลดน้อยลง บุคคลผู้มีโมหจริตน้อยลง หรือบรรเทาโมหจริตได้แล้ว จิตใจย่อมเป็นสมาธิ และเป็นองค์แห่งกัมมัฏฐานได้ประการหนึ่ง ฯ

๔. วิตักกจริต – เป็นบุคคลที่มีจริตวิตกนึกอะไรเป็นไปในเรื่องที่เป็นทุกข์เดือดร้อนร่ำไป มีเรื่องอะไรก็เป็นห่วงไม่รู้จักขบจักแล้ว คิดมาหนักอกหนักใจด้วยประการนั้น ๆ หรือคิดพล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ คิดอย่างนั้นอย่างนี้แล้วก็ไปไม่รอดแล้วก็ไปไม่ตลอด นี่เป็นเรื่องของบุคคลผู้มีวิตักกจริต บุคคลผู้อ่านดูตัวว่ามีจริตเป็นอย่างนี้แล้ว พึงพยายามทำใจให้สงบนิ่ง ทำใจให้อยู่กับตัวอย่ามัวไปวิตกกังวลด้วยเรื่องต่าง ๆ การที่จะเจริญกัมมัฏฐาน ท่านสอนให้เจริญกสิณ เพราะกสิณมีอารมณ์อันจำกัด เช่น อารมณ์ที่นึกถึงกสิณมีสีเป็นต่าง ๆ จักกำหนดสีอันใดที่ตนชอบใจแล้ว จงให้จิตใจจับอยู่กับสีนั้น ๆ ให้จิตนิ่งไม่พุ่งซ่านและพล่านไปในอารมณ์อื่น ๆ หรือมีอารมณ์มั่นอยู่ในพระพุทธานุสสติระลึกถึงพระพุทธคุณก็ดี ธัมมานุสสติระลึกถึงคุณพระธรรมก็ดี สังฆานุสสติระลึกถึงคุณพระสงฆ์ก็ดี ให้จิตนิ่งอยู่กับอารมณ์ที่ระลึกนึกคิดนั้น ๆ ข้องกันจิตไม่ให้พุ่งซ่านคิดพล่านไปในอารมณ์อื่น ๆ อนึ่ง ให้เจริญอานาปานสติ ความทำจิตให้ระลึกรู้อยู่ที่ลมหายใจ

เข้าออก ให้มั่นอยู่ที่ลมหายใจเข้าหายใจออก หายใจยาวก็ให้รู้ว่าหายใจยาว หายใจสั้นก็ให้รู้ว่าหายใจสั้น ระลึกกำหนดอยู่ที่ลมหายใจไม่เอาใจไปอื่น นี้เป็นเครื่องป้องกันจิตไม่ให้ฟุ้งซ่านและทำจิตให้สงบระงับเป็นสมาธิได้ เมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิได้แล้ว ก็จะทำอารมณ์นั้นให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น เจริญพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ หรือก่อให้เกิดปัญญาพิจารณาถึงสังขาร อันตกอยู่ในลักษณะ ๓ ประการ มีความไม่เที่ยง มีความเป็นทุกข์ และมีความเป็นของไม่ใช่ตัวตน เหล่านี้เป็นผลที่ได้ต่อจากที่ทำจิตให้สงบระงับไม่ฟุ้งซ่านนั้น ถ้าจิตยังไม่สงบระงับยังฟุ้งซ่านห่วงโน่นห่วงนี่อยู่ จิตใจย่อมไม่สงบ เพราะฉะนั้นจึงควรทำจิตให้สงบ ด้วยยึดมั่นอยู่ในกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นจิตตภาวนา เมื่อจิตสงบระงับแล้ว จิตใจย่อมเป็นสมาธิและเป็นองค์แห่งกัมมัฏฐานได้ ประการหนึ่ง ฯ

๕. สัทธาจริต – เป็นบุคคลเชื่อง่ายเชื่อตาย เชื่อไปโดยไม่รู้ว่าอย่างใดถูกอย่างใดผิด บุคคลผู้มีจิตอย่างนี้มีเป็นอันมากและมีอยู่ทั่วไป ความระลึกนึกคิดว่าคนนั้นมีเดชานุภาพจักช่วยได้อย่างนั้นอย่างนี้ หรือจักเสกคาถาให้ป้องกันได้ด้วยประการนั้น ๆ แล้วเชื่อกันไป และเมื่อมีข่าวว่ามีผู้ขลังผู้ศักดิ์สิทธิ์เกิดขึ้นที่ไหน เขาว่าเขากล่าวอย่างไรก็พลอยตื่นเชื่อกันไป และพากันไปอ้อนวอนให้ช่วยอย่างนั้นอย่างนี้แล้วสักการะบูชาด้วยประการต่าง ๆ จนเป็นเหตุให้บุคคลมีความคิดผิดคิดร่ำรวยทางลัดจัดให้มีอาจารย์ขลังอาจารย์ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นแล้ว ประกาศโฆษณาชวนเชื่อด้วยประการต่าง ๆ ชักชวนบุคคลที่มีสัทธาจริตอย่างนี้ ไปช่วยเหลือให้พวกเขาร่ำรวยขึ้นก็มีเป็นอันมาก และยากที่บุคคลอื่นจะห้ามปรามให้เชื่อในทางที่ถูกได้ หากจะมีพระภิกษุหรือใคร ๆ ที่มีจิตใจเป็นกุศลตักเตือนแนะนำไม่ให้หลงเชื่อไปอย่างนั้น กลับเห็นไปว่าเป็นผู้อิจฉาริษยาอาจารย์ขลัง อาจารย์ศักดิ์สิทธิ์นั้น ๆ ไปเสีย การเชื่ออย่างนี้เป็นการเชื่อโดยปราศจากเหตุปราศจากผล เป็นสัทธาจริต และสัทธาจริตนี้ไม่ใช่เชื่ออย่างที่เรากล่าวสรรเสริญกันว่า เป็นคนมีศรัทธาแล้วเป็นบุญเป็นกุศล แต่สัทธาจริตนี้เป็นคนเชื่อง่าย เชื่ออย่างงมงายโมกข์คือน้อมใจเชื่อเชื่ออย่างไม่มีเหตุไม่มีผล เขาว่าอย่างไรก็เชื่อไปอย่างนั้น จึงเป็นสัทธาจริต

สัทธาจริตนี้ท่านว่าต้องมีผู้นำให้ถูก เมื่อนำให้ถูกแล้วย่อมเป็นความดีเป็นอันมากเหมือนกัน เช่น มีผู้แนะนำว่า พระพุทธคุณ พระคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงคุณอันวิเศษอย่างนั้น ๆ เช่น แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงพระคุณอันวิเศษยิ่ง และประมวลลงในพระคุณที่สำคัญ ๓ ประการ คือ พระปัญญา พระบริสุทธิ์ และพระกรุณา พระปัญญานั้นพระองค์ทรงพระปรีชาฉลาดยิ่งล่วงสามัญมนุษย์ไม่มีผู้เทียมถึง พระบริสุทธิ์นั้นพระหฤทัยของพระองค์ทรงบริสุทธิ์สะอาดปราศจากกิเลสเครื่องมัวหมอง เพราะพระองค์ทรงทำแต่ความดีด้วยประการทั้งปวง พระกรุณานั้นพระองค์ทรงเอื้อเฟื้อเกื้อกูล ยอมสละประโยชน์และความสุขส่วนพระองค์ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นบุคคลผู้ได้สดับถึงพระคุณพระพุทธเจ้าอย่างนี้แล้ว มีศรัทธาเชื่อมั่นในพระคุณของพระพุทธองค์แล้วกระทำตนของตนให้เป็นผู้มีปัญญา ตั้งต้นแต่หมั่นศึกษาหมั่นสดับหมั่นพิจารณาและหมั่นตริกตรองให้มีความรู้ความเข้าใจยิ่ง ๆ ขึ้น พยายามทำตนให้เดินตามแนวพระพุทธบาทบุคคล คือ ให้เป็นคนฉลาดมีปัญญารอบรู้ในเหตุในผลไม่เป็นคนหลงงมงายดังนี้เป็นต้น หรือในข้อที่ว่าพระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ด้วยประการทั้งปวง ผู้มีปัญญาเลื่อมใสในพระองค์แล้ว พยายามทำตนให้เป็นคนบริสุทธิ์ตาม คือ ทำแต่ความดีความงามไม่ยอมทำความเสื่อมเสียหายไม่ดีไม่งาม พยายามที่จะดำเนินตามแนวพระพุทธบาทบุคคล ด้วยศรัทธาเลื่อมใสหรือเมื่อได้ทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงพระเมตตาพระกรุณาอันยิ่งใหญ่ยอมสละประโยชน์และความสุข ส่วนพระองค์ให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลอื่นได้ เป็นผู้พยายามที่จะทำให้อัธยาศัยของตนเป็นผู้รู้จักเสียสละ รู้จักเอื้อเฟื้ออำนวยประโยชนสุขแก่ผู้อื่น ยอมเสียสละเพื่อผู้อื่นด้วยประโยชน์ เป็นการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น ผู้มีสัทธาจริตเมื่อถูกนำไปในทางที่ชอบอย่างนี้ก็จะเป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาล ถ้าถูกนำไปในทางที่ผิดก็จะเหลวไหล เชื่อไม่มีเหตุผลจนเป็นคนโง่งมงายหาเหตุผลมิได้ ฉะนั้นบุคคลผู้มีจิตศรัทธาเลื่อมใสอยู่ในตนแล้ว พึงน้อมนำศรัทธาของตนนั้นให้เป็นไปโดยชอบ พึงในทางที่ประกอบด้วยเหตุผล ใช้ปัญญาเข้าช่วยในศรัทธานั้น ๆ

อย่าให้เป็นแต่เพียงศรัทธา แล้วก็เชื่อไปตามโดยปราศจากปัญญา ให้มีปัญญาประกอบเข้าช่วยในศรัทธาเสมอไป ศรัทธาจะได้เจริญเป็นคุณประโยชน์แก่ตนยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อเป็นบุคคลมีศรัทธาเป็นไปในทางที่ถูกต้องประกอบด้วยปัญญาแล้ว จิตใจย่อมเป็นสมาธิและเป็นองค์แห่งกัมมัฏฐานได้ ฯ

๖. พุทธิจริต – พุทธิจริตนี้แปลว่าปัญญารู้ หรือปัญญาตรัสรู้ คือ เป็นคนมีปัญญาตรึกตรองพิจารณาโดยชอบด้วยเหตุผล ไม่เป็นคนเชื่อง่ายไม่เป็นคนเชื่อโดยไม่มีเหตุไม่มีผล และเป็นคนสนใจที่จะสร้างตนให้เป็นคนมีความรู้ความสามารถเพื่อจะพิจารณาเหตุผลนั้น ๆ โดยชอบ ใช้ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา นั้นเป็นข้อที่พึงปรารถนาสำหรับบุคคลผู้มีพุทธิจริต ว่าเป็นจริตอันดีเลิศ ว่าเป็นจริตอันพึงปรารถนา ใช้ปัญญานั้นพิจารณาตามคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอนของพระธรรมศาสดาเช่นที่ตรัสสอนว่า โลภ โกรธ หลง เป็นบาป เป็นอกุศลอยู่ในตนและทั้งเป็นมูลก่อให้เกิดอกุศลอื่น ๆ อีก หรือไม่โลภมีอาริโยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่โกรธมีเมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า ไม่หลงมีปัญญาเห็นประจักษ์ มีปัญญารู้ผิดชอบชั่วดี บาปบุญ คุณโทษ อย่างนี้เป็นบุญอยู่ในตนเพราะมีอยู่ในอริยาคัยแล้วจิตใจย่อมเป็นสุข และเมื่อทำอะไรไปโดยอริยาคัยที่ปราศจากโลภ ปราศจากโกรธ ปราศจากหลงย่อมเป็นบุญอันไพศาลยิ่งขึ้นไป นี้สำเร็จด้วยพุทธิจริตมีจริตอันประกอบด้วยปัญญา หรือว่ามีจริตประกอบด้วยความรู้ เป็นจริตอันดีงามซึ่งจะชักนำบุคคลให้ถึงประโยชน์อันดีงาม จนตลอดถึงที่สุดคือความพ้นจากทุกข์ในอวสาน เมื่อบุคคลพยายามให้มีมากในตนแล้ว ย่อมสามารถที่จะทำตนให้เจริญขึ้นได้ในคุณธรรมสัมมาปฏิบัตินั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี ฉะนั้นพุทธิจริตนี้จึงเป็นจริตทำให้จิตเป็นสมาธิ และเป็นองค์แห่งกัมมัฏฐานได้เป็นอย่างยิ่ง

สาธุชนผู้มีปัญญาพึงมนสิการตรวจดูในตนว่า ตนมีจริตเป็นอย่างไร หนักไปทางไหน เบาไปทางไหน หรือเป็นปานกลางอย่างไร แล้วพยายามแก้ไขให้เป็นไปโดยชอบ เพราะจริตเหล่านี้เป็นของแก้ได้ด้วยความที่ตนเป็นผู้พยายามที่จะ

แก้ และพยายามที่จะทำตนให้พ้นไปจากหมู่ชนที่จะทำตนให้หมกมุ่นอยู่ในจริตนั้น ๆ พยายามที่จะเข้าหาผู้ชักฟอกจริตอัธยาศัยนั้น ๆ ให้เป็นของบริสุทธิ์เป็นของชอบ และให้ก่อประโยชน์อันไพศาล บุคคลผู้อ่านคูจริตอัธยาศัยของตนแล้ว พยายามชำระให้เป็นไปด้วยดีโดยชอบ ที่ชอบแล้วก็พยายามรักษาไว้ให้มีแต่เจริญงอกงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็จักเป็นประโยชน์แก่ตนเป็นผลแห่งความเจริญในความปฏิบัติ และในระหว่างแห่งความปฏิบัตินั้นก็จะได้รับความสุขสบาย เพราะไม่มีกิเลสอื่นมาเป็นเครื่องครอบงำจิตให้เร่าร้อนกระวนกระวาย กิเลสภายในอันมีอยู่ก็ได้รู้เท่าทันและพยายามชำระให้หมดสิ้นไป ทำจิตใจให้สงบระงับเย็นจิตเย็นชุ่มชื่นเป็นธรรมสมบัติ ชื่อว่ามีธรรมสมบัติอยู่ในตน คือ มีสมบัติอันเป็นธรรมอยู่ในตนอย่างบริสุทธิ์สะอาด สามารถที่จะพาตนให้พ้นจากทุกข์และให้ดำเนินถึงที่สุดแห่งทุกข์ในอวสาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสังฆราช

ทรงแสดงแก่พุทธศาสนิกชน

ณ ทำเนียบเอกอัครราชทูตไทยในกรุงวอชิงตัน

วันอาทิตย์ที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ปญฺญํ นปฺปมชฺเชยฺย สจฺจํ อนุรกฺเขยฺย

จาคมนุพฺรูเหยฺย สนฺติเมว สุสิกฺเขยฺยาติ ฯ

ในการที่อาตมาและคณะได้มา ณ ประเทศนี้ และได้มีโอกาสพบประชาชนชาวไทยซึ่งอยู่ห่างไกลจากพระมานาน เมื่อได้เห็นการต้อนรับเป็นอันดีตลอดระยะทางที่อาตมาผ่านมาแล้วทุก ๆ แห่ง เป็นการแสดงออกซึ่งความยินดีและศรัทธา คือความเชื่อ ปสาทะ ความเลื่อมใสของตนตามควรแก่ฐานานุรูป ท่านทั้งหลายได้มีบุญไว้แล้วในใจ เพราะบุญเป็นชื่อของความสุข อาตมาและคณะที่มาก็ชื่อว่าได้บุญอยู่ในใจเหมือนกัน เพราะมาแล้วมียินดีที่ได้พบเห็นประชาชนชาวไทยในต่างประเทศเช่นนี้ เป็นที่ยินดีมาก รู้สึกว่าคนไทยของเราแม้จากบ้านเกิดเมืองนอนมานาน แต่ไม่ห่างเหินพระศาสนา แม้อยู่ไกลจิตใจก็ยังมั่นอยู่ในพระศาสนธรรมและวัฒนธรรมแบบไทยเราอยู่ เมื่อเห็นพระมายิ่งปริคาปราโมทย์ มิสามัคคีให้การต้อนรับอันอบอุ่น อาตมามาครั้งนี้ก็เท่ากับว่าเป็นผู้มาเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งประชาชนชาวไทยเรานับถือและปฏิบัติกันอยู่ ก็เพราะมีพระสงฆ์รับปฏิบัติตามสั่งสอนและประกาศให้ปรากฏ เราพุทธศาสนิกชนชาวไทยนับถือพระพุทธศาสนา ก็เพราะสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลายทรงพระคุณอันประเสริฐเลิศกว่าสรรพสัตว์ทั้งปวง

การนับถือพระพุทธศาสนานั้น ต้องใช้ปัญญาและเหตุผลเป็นเครื่องพิจารณา พระพุทธองค์ตรัสสอนว่า วิชาเป็นยอดเกิดแห่งปัญญา และปัญญาเป็นทางนำไปสู่ความสว่าง ชาวไทยเรานับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่บรรพบุรุษ เพราะการนับถือสืบต่อกันมานี้แล จึงบางท่านถือตามไปโดยมิได้พิจารณาให้ถ่องแท้ ไม่ได้ยินไม่ได้ศึกษาให้ทราบด้วยดี แต่ผู้เจริญในการศึกษาย่อมพิจารณาศึกษาและค้นคว้า แล้วประพฤติปฏิบัติตนตามสมควรแก่ความรู้และปัญญาความสามารถ ทางพระพุทธศาสนาถือว่า ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก ปัญญาเป็นเครื่องนำทางไปสู่จุดหมายปลายทางแห่งชีวิต คนมีปัญญาเปรียบเหมือนบุคคลที่ยืนอยู่บนยอดของภูเขา ย่อมแลดูบุคคลทั้งหลายที่ยืนอยู่บนพื้นดินได้สะดวกและชัดเจน ผู้รู้ผู้ฉลาดพึงทำตนให้เหมือนกับแมลงผึ้ง อันธรรมดาแมลงผึ้งย่อมบินไปสู่และจากดอกไม้ต่าง ๆ ย่อมถือเอาแต่เกสรดอกไม้ ไม่ทำลายสีและกลิ่นของดอกไม้ และยังเป็นพาหะการผสมพันธุ์ของดอกไม้อีกด้วย พระพุทธองค์สั่งสอนพุทธสาวกว่า คนเราก็พึงทำตัวให้เหมือนแมลงผึ้งนั้นแล ผู้มีปัญญาไม่ว่าจะไปตกอยู่ในสถานที่ใด ๆ ย่อมถือเอาแต่สิ่งที่เป็นสาระเป็นประโยชน์แก่ตน และไม่ทำลายสถานที่นั้น ๆ

พระพุทธเจ้าของเรานั้นทรงพระคุณเป็นอันมาก ยากที่จะพรรณนาให้สิ้นสุดได้ แต่เมื่อยกขึ้นกล่าวเฉพาะพระคุณที่สำคัญแล้วมี ๓ ประการ คือ พระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ พระปัญญาคุณนั้น คือพระองค์ท่านฉลาดเลิศสามัญมนุษย์ พิจารณารู้ผิดรู้ชอบด้วยพระองค์เอง เพราะปัญญาเป็นเครื่องส่องทางให้รู้แจ้งเห็นจริง พระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์อย่างยิ่ง เพราะมีปัญญาคุ้มครองพระองค์ไม่ให้ตกไปในทางที่เสื่อมเสียมัวหมองด้วยประการใด ๆ พระทัยของพระองค์ก็ใสบริสุทธิ์ ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง และเพราะพระทัยของพระองค์บริสุทธิ์เช่นนั้น ย่อมเพิ่มพูนพระเมตตาพระกรุณาที่มีอยู่ในพระอัธยาศัยของพระองค์ให้แผ่กว้างยิ่งขึ้น พระองค์จึงยอมสละประโยชน์และความสุขส่วนพระองค์ทำการสั่งสอนสัตว์โลก

พระองค์ทรงสอนให้เรามีความเมตตาและรักกันไม่เบียดเบียนกัน เหมือนแม่ที่รักลูกคนเดียวอันเกิดจากอก ย่อมได้รับการคุ้มครอง รักษาความรักและเมตตาจากแม่ ถึงแม้ว่าบางครั้งจะต้องเสี่ยงชีวิต ฉะนั้นบุคคลพึงแผ่เมตตาจิตแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายไม่มีจำกัด ไม่มีประมาณ เราทั้งหลายนับถือพระองค์ท่าน ก็ควรปฏิบัติตามแนวทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ น้อมใจของเราเข้าไปหาพระคุณของท่าน คือ สร้างตนให้เป็นที่พึ่งของตนเอง รู้ผิดรู้ชอบ ไม่เป็นคนงมงาย พิจารณาโดยชอบ เป็นประจำนี่ชื่อว่า น้อมใจเข้าหาพระปัญญาคุณ ทำตนให้เป็นคนบริสุทธิ์ เพราะปัญญาทำให้รู้สึกผิดชอบชั่วดีและยาปยุญคุณโทษแล้ว จะต้องให้ปัญญาเป็นเครื่องคุ้มครองตน ดำรงอยู่ในคุณงามความดีไม่ยอมให้ตัวเอนเอียงไปในทางแห่งความเสื่อมทรามความประพฤติไม่ดี และนอกจากนี้ย่อมไม่เห็นแก่ตัวเอง เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเห็นแก่ประโยชน์สุขของประชุมชน พอที่จะสละประโยชน์และความสุขเพื่อผู้อื่นได้ ดังนี้ชื่อว่าประพฤติตามแนวทางของพระพุทธเจ้า น้อมนำตนเข้าหาคุณของพระองค์ น้อมนำพระคุณของพระองค์มาสู่ตน แต่ต้องมีธรรมเป็นเครื่องยึดถือประจำใจ จึงจะดำเนินตามแนวพระคุณดังกล่าวนี้ได้ เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงความเย็นหลักใจไว้ เรียกว่าอิทธิฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจอันเป็นหลักสำคัญ ๔ ประการคือ

ปญฺญ นปฺปมชฺเชยฺย	บุคคลไม่พึงประมาทปัญญา
สจฺจ อนุรกฺเขยฺย	พึงรักษาความสัจ ทำอะไรให้ได้จริง
จาคมนุพฺรูเหยฺย	พึงเพิ่มพูนความเสียสละ
สนฺติเมว สุสิกฺเขยฺย	พึงศึกษาให้ดีเรื่องความสงบทางใจ

คนเราเกิดมามีปัญญาติดมาแต่กำเนิด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกุศล อกุศล ที่ได้อบรมไว้แล้วแต่ปางก่อน บางคนมีปัญญาเชาว์ไวไหวพริบมาแต่กำเนิด บางคนปานกลาง บางคนทราม เพราะอบรมไว้ไม่สม่ำเสมอกัน แต่ปัญญาที่ติดมาแต่

กำเนิดนั้น ถ้าขาดการศึกษาอบรมเพิ่มเติมอยู่เสมอ ก็ไม่สมบูรณ์พอ บางคนถึงจะมีปัญญาปานกลาง แต่เพราะบุญกุศลประการอื่นช่วยประกอบให้ได้รับการอบรมให้ได้รับการศึกษาดี ย่อมเจริญขึ้นได้ ปัญญาทั้งสองประการที่กล่าวแล้ว เรียกว่า สชาติปัญญา คือปัญญาติดมาแต่กำเนิด และภาวนาปัญญา คือปัญญาอันเกิดขึ้นจากการศึกษาอบรม ส่วนชวนปัญญาคือ ปัญญาอันเกิดขึ้นจากเชาว์ไหวพริบหรือปัญญาที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า เป็นปัญญาอันเกิดแก่คนโดยตรง คือปัญญาเกี่ยวด้วยความเจริญ จะเห็นได้ว่าบุคคลบางคนมีปัญญา ได้รับการศึกษาดี แต่ครั้นทำกิจการงานเข้า สู้คนบางคนที่การศึกษาน้อยกว่าไม่ได้ ฉะนั้น ปัญญาที่ใช้การได้เป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญนี้เรียกว่า ปาริหาริกปัญญา ปัญญาที่ใช้การได้ ใช้ปัญญาให้สำเร็จประโยชน์ปฏิบัติดำเนินการไปในทางดี ทางชอบ ให้สำเร็จด้วยดี และยังมีนิปกปัญญา ปัญญาที่คุ้มครองตนนั้น เป็นปัญญาที่สำคัญยิ่ง สมดังพระพุทธภาษิตว่า "ปญฺญา เจนํ ปสาสติ" ปัญญาย่อมปกครองตน คนมีปัญญาต้องเอาปัญญาปกครองตนให้ปัญญารักษาตน แต่บางคนประมาทปัญญา หรือเมาปัญญา ที่ว่าประมาทปัญญานั้น คือคนที่รู้อยู่ว่าสิ่งนั้นผิด ไม่ดีไม่งาม แต่ก็ทำลงไป ด้วยใจคิดประมาทเสียว่า ไม่เป็นไร เพราะไม่มีผู้รู้ผู้เห็น และอาจคิดเลยเถิดไปว่า คนอื่นไม่รู้ทัน ได้ประโยชน์ตนแล้วเป็นดี คนอื่นจะเป็นอย่างไรก็ช่าง อย่างนี้เรียกว่าประมาทปัญญา ปัญญาคุ้มครองตนไม่ได้ อีกนัยหนึ่งบุคคลบางคนเมาปัญญา ศึกษาดีมีความรู้ดีแล้วก็มีความประมาทอหังการ นึกว่าไม่มีใครดีเท่าตน ทำอะไรทำได้ตามใจชอบ

การที่เราจะรู้ว่าผิดชอบชั่วดีนั้น ต้องมีปัญญาส่องให้รู้ว่า นั่นดี นั่นชอบ และมีปัญญาที่จะสาวสืบไปถึงเหตุผล จะทำอะไรต้องพิจารณาลงไปว่า เราทำอย่างนี้จะมีผลดีหรือผลเสียอย่างไร และพึงพิจารณาโดยชอบธรรม อย่างนี้ชื่อรู้จักดี เพราะการกระทำดีย่อมประสพผลดี ถ้าทำผิดก็จะประสบผลไม่ดี หลีกเลี่ยง

ไม่ทำอย่างนั้น สมดังพระพุทธดำรัสตรัสสอนพระราหุลว่า การใดที่ทำไปแล้วเป็นประโยชน์แก่ตนด้วยแก่บุคคลอื่นด้วย ไม่ทำตนให้เดือดร้อนด้วย ไม่เบียดเบียนคนอื่นด้วย และไม่ทำตนให้เสื่อมเสียหายด้วย การนั้นถ้าคำริจะทำ ก็ต้องริยทำทันที ถ้ากำลังทำอยู่ก็ริยทำให้สำเร็จโดยเร็วพลัน ถ้าทำเสร็จแล้วก็ควรได้ยินดีปราโมทย์ว่าเราได้ทำดีไว้แล้ว ในทางที่ตรงกันข้าม การใดก็ตามที่ทำไปแล้วไม่เป็นประโยชน์แก่ตนและบุคคลอื่นด้วย นำตนให้เดือดร้อนเสียหายด้วย และเป็นการเบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อนและเสื่อมเสียหายด้วย การนั้นถ้าคำริจะทำก็ริงอย่าทำ ถ้ากำลังทำอยู่ก็ริงละเลิกเสีย ถ้าทำเสร็จแล้ว ก็พึงมีสติสังวรณ์ระวังตั้งมั่นไว้ในใจว่า จะไม่ทำอีกต่อไป

สัจจะ คือความจริง เป็นธรรมที่ควรมีไว้ในใจ เป็นความดีประการหนึ่ง จะพูดจะทำสิ่งใดก็ให้เป็นความจริง ประพฤติสิ่งใดก็ให้เป็นความจริง และรักษาความจริงไว้ให้ตลอด แต่สัจจะที่ว่าพูดจริงประพฤติจริง หรือทำจริง และรักษาความจริงให้ตลอดนั้น หมายไปในทางที่ดีที่ชอบที่ควร เป็นอรรถประโยชน์และเป็นธรรม ส่วนความจริงที่ไม่ดีนั้นใช้ไม่ได้ หรือความจริงที่ได้ประโยชน์ที่ไม่ชอบธรรม ย่อมมิชอบ ไม่เป็นความดีไม่ควรปฏิบัติ ส่วนความจริงที่เป็นประโยชน์ด้วยและตั้งอยู่ในทำนองคลองธรรมด้วย เมื่อรู้แจ้งเห็นจริงแล้วพึงรักษาความจริงนั้นไว้ คือทำดีทำจริงในทางที่ดีจริง ๆ ไม่ทำชั่ว หรือเอาดีในทางที่ชั่ว อย่างนี้ชื่อว่ารักษาความจริงไว้เป็นหลักประจำใจ แต่คนที่จะรักษาความจริงนั้นทำได้ไม่ง่ายนัก เพราะมีอุปสรรค หรืออันตรายมาคอยขัดขวางที่จะให้เสียความจริง ผู้รู้ผู้ฉลาดพึงใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลและสิ่งแวดล้อม แล้วปฏิบัติตนให้สมควรแก่สถานะของตน ๆ เถิด

จาคะ คือความเสียสละ เป็นธรรมอีกประการหนึ่ง ซึ่งบุคคลผู้อยู่รวมกันเป็นหมวดหมู่ควรประพฤติปฏิบัติตามสมควรแก่ฐานะหน้าที่และกำลังของตน ๆ จะเป็นการเสียสละความคิดก็ได้ เสียสละกำลังกายก็ได้ และเสียสละทรัพย์ก็ได้

แล้วแต่กรณี เพราะคนเราต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เราได้รับความอุปถัมภ์อุปการะ และความเผื่อแผ่จากผู้อื่นมาแล้ว อันเป็นผลแห่งความเสียสละของเขา เมื่อเรามีโอกาสและสามารถจักพึงทำแล้ว เราก็ควรจะทำความเสียสละช่วยเหลือผู้อื่นทั้งที่เป็นปฏิการะและอุปการะ เท่าที่กำลังและความสามารถที่เรามีอยู่จะอำนวย เพราะการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นธรรมะฝ่ายเมตตากรุณา เป็นทางมาแห่งความสุขร่วมกันของบุคคลผู้อยู่เป็นหมู่เป็นคณะ ตลอดถึงประเทศชาติบ้านเมืองและโลกทั้งโลก พระพุทธองค์ทรงยำเพ็ญเป็นตัวอย่างแล้วจึงสั่งสอนผู้อื่น

ธรรมะประการสุดท้ายคือ สันติ คือกษาความสงบทางใจ คือเว้นจากอกุศลมูลทั้ง ๓ คือ โลภ โกรธ หลง ความไม่โลภ ไม่โกรธ และไม่หลงเป็นธรรมะฝ่ายกุศลมูล ความไม่โลภนั้นคือความสันโดษยินดีพอใจในสิ่งที่ชอบที่ควร คำว่าสันโดษนั้นไม่ใช่ขี้เกียจ หรือสอนให้อยู่เฉย ๆ ไม่ขวนขวายทำอะไร ยังมีบางคนเข้าใจว่า สันโดษคือความขี้เกียจ อยู่เฉย ๆ ไม่ทำอะไร สันโดษนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ประการคือ ยถาลาภะสันโดษ พอใจยินดีตามมีตามได้ ยถาสารุปปสันโดษ ยินดีพอใจตามฐานะของตนที่จะพึงได้ เรามีสถานะความรู้อย่างไร ก็พึงปฏิบัติให้สมและพอใจตามนั้น และยถาพลสันโดษ ยินดีพอใจตามกำลังความสามารถและสติปัญญาที่มีอยู่ มิใช่ทะยานอยากจนเกินกำลังเกินสมควร เกินสถานะ พระพุทธองค์ทรงสอนความพยายามชอบไว้ให้ทุกคนมีความขยันหมั่นเพียร มีวิริยะอุตสาหะประกอบการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบที่ควร สมดังพระพุทธภาษิตว่า คนขยันหมั่นเพียรย่อมหาทรัพย์ได้ ซึ่งมาจากบาลีว่า "อุฏฐาตา วินฺทเต ธนำ" คนที่ไม่มีวิริยะอุตสาหะนั้น ท่านเปรียบเหมือนม้าที่มีผีเท้าช้า ย่อมถูกม้าที่มีผีเท้าเร็วทอดทิ้งไว้ข้างหลัง ส่วนความไม่โกรธนั้นพระพุทธองค์ทรงยำเพ็ญไว้เป็นตัวอย่างแล้ว ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไม่เคยปรากฏเลยว่า พระองค์มีความโกรธลงโทษผู้ใด ท่านตรัสสอนไว้ว่า โกธำ ฆตฺวา สุขำ เสติ บุคคลที่ฆ่าความโกรธเสียได้ย่อมอยู่เป็นสุข ส่วนความไม่หลงนั้น

คือไม่หลงเพราะความรัก ไม่หลงเพราะความเกลียดชัง ไม่หลงเพราะความกลัว และไม่หลงเพราะความเขลาเป็นต้น เมื่อบุคคลประพฤติได้ตามนี้ก็จะเป็นสุขสงบกายวาจาใจ

ธรรม ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วนี้คือ ไม่ประมาทขยันญา รักษาความสัจ เพิ่มพูนความเสียสละ และศึกษาความสงบทางใจ บุคคลผู้มีขยันญาพึงใช้ขยันญาศึกษาให้ทรายในความเจริญศึกษาให้ทรายในความเสื่อม และศึกษาให้ทรายในความเจริญและความเสื่อมแล้ว พึงยึดถือเอาแต่สิ่งที่เป็นสาระประโยชน์ แล้วนำไปประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ตนและบุคคลอื่นตามสมควรแก่ฐานานุรูปของตน ๆ

ในที่สุดนี้ ขออานุภาพแห่งพระไตรรัตนาธิคุณ จงอภิบาลให้ท่านทั้งหลายประสบแต่ความสุขความเจริญ มีความสามารถในอันที่จะประกอบกิจให้สำเร็จประโยชน์ของตน และกลับไปเป็นกำลังของประเทศชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ อันเป็นจุดรวมของเราทั้งหลาย ขอให้เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ตลอดกาลนาน เทอญ ฯ

ROYAL THAI EMBASSY
STUDENTS' DEPARTMENT

5017 16TH STREET, N.W.
WASHINGTON 11 D.C.

ที่ 5670/2504

24 สิงหาคม 2504

ขอประทานกราบทูล สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

ลายพระหัตถ์ของใต้ฝ่าพระยาท ลงวันที่ 14 สิงหาคม 2504 พร้อมด้วยพระธรรมเทศนาซึ่งทรงแสดงแก่พุทธศาสนิกชนในกรุงวอชิงตัน เมื่อวันอาทิตย์ที่ 25 มิถุนายน 2504 นั้น

เกล้ากระหม่อมได้รับไว้แล้วด้วยความซาบซึ้งพระทัย ฯ อย่างสูง และสำนักงาน ฯ นี้จะได้จัดพิมพ์แจกจ่ายแก่นักเรียนและข้าราชการซึ่งมาศึกษาในประเทศนี้ พร้อมกับหนังสือเวียนประจำเดือนต่อไป

พระธรรมเทศนาของใต้ฝ่าพระยาท ที่ทรงแสดงเมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม 2504 สำนักงานนี้ได้พิมพ์แจกออกไปแล้วดังสำเนาที่แนบมาเพื่อทรงทรายพร้อมกับหนังสือนี้ 1 ฉบับ และบรรดาพุทธศาสนิกชนทั้งหลายรู้สึกมีความยินดีอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสสดับตรับฟังพระธรรมเทศนาในประเทศนี้

เรื่องการศึกษาของนายกุศล วโรภาส นั้น มหาวิทยาลัยจอนส์ฮอปกินส์ได้ตอบรับให้เข้าศึกษาในชั้นปริญญาโทแล้วโดยปราศจากเงื่อนไข ขณะนี้เพียงแต่รอผลการสอบในภาคฤดูร้อน ซึ่งจะสิ้นสุดในปลายเดือนนี้ เมื่อได้รับหลักฐานการสำเร็จปริญญาตรีเรียบร้อยแล้ว เกล้ากระหม่อมก็จะได้จัดการส่งหลักฐานรายงานไปยังสำนักงาน ก.พ. ตามคำสั่ง เพื่อพิจารณาในการที่นายกุศล ฯ ขอรับทุนรัฐบาลต่อไปโดยด่วนที่สุด

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า

หลวงวิเทศยนตรกิจ

(หลวงวิเทศยนตรกิจ)
ที่ปรึกษาการศึกษา
ประจำสถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงวอชิงตัน

ROYAL THAI EMBASSY

Students' Department

5017 Sixteenth Street, N.W.

Washington 11, D.C.

Circular Letter for the Month of August 1961

August 28, 1961

Dear Students under the Civil Service Commission:

It was indeed a historical event that the Supreme Patriarch of Thailand made a visit to this country in June—July of this year. Attached herewith please read His Holiness's sermon, especially given for Thai nationals and students on July 1, 1961. As you are away from home and in a foreign land, detached from the Buddhistic environment, I hope that you will find the sermon refreshing and beneficial, and try to conduct yourself in accordance with the Dhamma.

The following items are for your information :—

1. **Grade Reports for the Summer School:**

For those students who attended the Summer School this summer, please send in your grade reports as soon as possible after the end of sessions.

2. **Honor given to Thai students**

PRINYA NUTALAYA. Being an outstanding senior in Geology at the University of Colorado, he was graduated with a B.A. degree in Geology, and awarded the David W. Brunton Compass Award in June 1961.

3. **Riding a Bicycle from Thailand to U.S.A.**

PREECHA PIMPAN, a Bachelor of Education from the College of Education, Bangkok, a government official on leave for post graduate study at the University of Alabama, chose a mode of travel different from any other

student. He rode a bicycle from Thailand to America. Besides a short air hop from Bangkok to Calcutta, and sea trips from Creece to Italy, between Germany and Scandinavian countries, across the English Channel, and from England to Canada, he travelled alone the whole length by bicycle. He left Bangkok February 27, 1961 and traversed the following countries: India, Pakistan, Iran Turkey, Greece, Italy, Switzerland, France, Luxemberg, West Germany, Denmark, Sweden, Norway, Netherland, Belgium, England and Canada. He arrived in New york City from Canada on August 8, 1961 and in Washington, D.C. August 13, 1961. He covered 15,000 miles by his bicycle. The average distance covered per day was 100 miles. His total expense from Bangkok to London was 100. Possessing a good physique, keen intelligence, indomitable courage, he successfully concluded his venture. This is an example of an upright Thai youth of the first order. It is believed his feat has never been accomplished by any Thai or foreigner before, It is an outstanding achievement. It is hoped that he will have sufficient time to write about his daring trip, which would be most interesting. This Department only wishes him that his acacemic venture in this country will be as outstanding as his unusual courage.

The more remarkable is that his bicycle was of his own design and built in Bangkok to his order to serve his snecial purpose. It proved to be a very sturdy machine, and served him well in this successful venture.

Sincerely,

Videt-yontraKich

Luang Videt—Yontrakich

Education Counselor,

พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสังฆราช

ทรงแสดง ณ สถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงวอชิงตัน
เมื่อวันเสาร์ที่ ๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๐๔ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นายประพัฒน์ ชื่นประสิทธิ์ เลขานุการเอกแห่งสถานเอกอัครราชทูตไทย
ณ กรุงวอชิงตัน

กล่าวอาราธนาศีล ๕

มยํ ภนฺเต วิสุ วิสุ รกฺขณตฺถาย ติสรเณน สห ปญฺจ สีลานิ ยาจาม
ทุติยมฺปี มยํ ภนฺเต วิสุ วิสุ รกฺขณตฺถาย ติสรเณน สห ปญฺจ สีลานิ ยาจาม
ตติยมฺปี มยํ ภนฺเต วิสุ วิสุ รกฺขณตฺถาย ติสรเณน สห ปญฺจ สีลานิ ยาจามฯ

คำนมัสการสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

สมเด็จพระสังฆราช ฯ ทรงโปรดประทานศีล ๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺสฯ

คำแสดงตนถึงพระรัตนตรัย

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปี พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปี ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

ทุติยมฺปี สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปี พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปี ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปี สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

คำสมาทานศีล ๕

ปณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ
อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ
มุสาวาทา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ
สุราเมรยมชฺชปมาทฏฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ
อิมานิ ปญฺจ สิกฺขาปทานิ สีเลน สุคตึ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเย ฯ

อาราธนาธรรม

พฺรหฺมา จ โลกาธิปติ สหมฺปติ
กตฺอญฺชลี อนธิวรํ อยาจถ
สนฺติธ สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ธมฺมํ อนุกมฺปิมํ ปชํ ฯ

คำนมัสการสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

สมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงพระธรรมเทศนาดังต่อไปนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺส

คาถาหัวข้อพระธรรมเทศนา

ปุญฺญเมว โส สิกฺเขยฺย อายตคฺคํ สุขุทฺรยํ
ทานญฺจ สมจริยญฺจ เมตฺตจิตฺตญฺจ ภาวเยติ ฯ

วันนี้จะได้แสดงธรรมแก่ประชาชนชาวไทยทั้งหลาย อีกวาระหนึ่ง การที่อาตมา พร้อมด้วยคณะสงฆ์ซึ่งมา ณ ที่นี้ ได้เห็นว่า ท่านทั้งหลายประชาชนชาวไทย มีความยินดีเป็นอันมากที่ได้พบพระ และจะได้มีโอกาสบำเพ็ญกุศลเป็นที่ยินดีของท่านทั้งหลายเป็นอันมาก และอาตมาก็รู้สึกมีความยินดีเป็นอันมากเช่นเดียวกัน เพราะได้มาพบประชาชนชาวไทยในต่างประเทศ ซึ่งเป็นชาติภูมิอันเดียวกัน มาอยู่ห่างไกลกัน และได้เห็นความยินดีของท่านทั้งหลายด้วย ยิ่งเป็นที่ยินดีของอาตมายิ่งขึ้น ความที่ต่างฝ่ายต่างมีใจยินดีต่อกันนี้ เป็นความสุข เพราะมีใจเมตตากรุณาต่อกันและกัน มีใจหวังดีต่อกันและกัน ยินดีที่ได้มาพบกัน มีความสุขในใจ นี่จัดเป็นบุญส่วนหนึ่ง เพราะพระพุทธเจ้าตรัสว่าบุญเป็นชื่อของความสุข แต่สุขคือบุญนั้น เป็นสุขอย่างเย็น อย่างสนิท คือสุขที่ไม่เดือดร้อน สุขด้วยความคิดใจที่เป็นความยินดี ไม่ดิ้นกระวนกระวายให้รุ่มร้อนเร่าร้อนทะยาน แต่เป็นความยินดีที่ได้ความสุข ด้วยแลกลูกกันด้วยนัยตาอันประกอบด้วยความรัก ความยินดี ความเมตตากรุณาต่อกัน

และบุญนั้น ไม่ใช่เพียงแต่ง่าย ๆ เพียงเท่านี้ จะต้องศึกษาให้ซึ้งยิ่งกว่านี้ คำว่าบุญกับกุศลเป็นคำเดียวกันก็ว่าได้ มีอรรถรสอันสืบเนื่องต่อกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน เพราะคำว่ากุศลแปลว่าฉลาด คือฉลาดรู้ผิดชอบชั่วดี ยาปบุญคุณโทษ แล้วปฏิบัติตนให้สมควร นี่คือความฉลาดที่เป็นตัวกุศล ท่านจำแนกลักษณะของความฉลาดที่เป็นตัวกุศลไว้ ๓ ประการคือ ๑. อายโกศล ฉลาดรู้จักทางเจริญ คือรู้ว่าทำอย่างนี้ ปฏิบัติอย่างนี้ จักถึงความเจริญ ความดี ความงามที่ตนปรารถนาในทางที่ชอบ ๒. อปายโกศล ฉลาดรู้ในทางเสื่อม คือรู้ว่าปฏิบัติอย่างนี้ ดำเนินทางนี้จักเสื่อมเสียหายไม่เป็นสิริมงคลแก่ตนเลย ๓. อุปายโกศล ฉลาดรู้ปฏิบัติตน คือทำตนให้เข้าใกล้ทางเจริญ เดินในแนวแห่งความเจริญ หลีกหนีจากทางเสื่อม ทางเสียหาย ต้องพร้อมด้วยองค์ ๓ ประการ คือ รู้ดี รู้ชั่ว รู้ปฏิบัติตนหลีกจากชั่วสู่ความดี นี่เป็นตัวกุศล คือความฉลาด คนฉลาดอย่างนี้ย่อมมีบุญอยู่ในตัวด้วย ย่อมเป็นบุญเกิดขึ้นแก่ตนด้วย เพราะบุญนั้นแปลว่าคุณ

ความดี อันชำระอัธยาศัยให้บริสุทธิ์สะอาด คือเมื่อรู้อย่างนั้นแล้วปฏิบัติอย่างนั้นแล้ว ตนก็จะเป็นคนดี คนเจริญดีขึ้น นี่เป็นบุญ ถ้าเพียงแต่รู้แล้วไม่ปฏิบัติก็สักแต่ว่ารู้ ไม่เป็นบุญที่เข้ามาถึงตน แต่รู้ ปฏิบัติได้ นั่นจึงเป็นบุญที่เข้ามาถึงตน

บุญนั้นย่อมมีมูลเกิดมาจาก อโลภะ อโทสะ อโมหะ นี่เป็นสมุฏฐานก่อให้เกิดบุญ ในหมวดธรรมท่านแสดงว่าเป็นกุศลมูล คือมูลเหตุก่อให้เกิดกุศลเกิดความฉลาด เป็นมูลเหตุก่อให้เกิดบุญ เป็นตัวบุญขึ้นในตน อโลภะคือความไม่โลภ ไม่โลภนั้นคือไม่ละโมภโลภลาภ จนปฏิบัติไปในทางที่ผิด ที่ไม่ชอบธรรมอย่างที่พูดกันอยู่ในยุคนี้ว่าคอร์รัปชั่นบ้าง แสวงหาในทางที่ไม่ควรไม่ชอบบ้าง หาประโยชน์ส่วนตัวโดยไม่นึกถึงความผิดชอบในประการอื่นๆ นึกว่าไม่มีผู้รู้ผู้เห็นแล้ว เอาเป็นใช้ได้เท่านั้นบ้าง อย่างนี้เป็นความโลภ เป็นความนำให้เกิดเสื่อมเสียหาย เป็นบาป เพราะเกิดขึ้นในใจแล้ว ทำใจให้เดือดร้อน เพราะทะเยอทะยานอยากจะได้ เมื่อได้ไม่สมหวัง ก็จักเกิดความทุรติได้นานาประการ

ส่วนที่ตรงกันข้ามกับโลภ คืออโลภะ คุณความดีที่ตรงกันข้ามจากโลภเป็นธรรมะอันหนึ่งก็คือสันโดษ คือความยินดีโดยชอบ โดยควรในทางทตนจะประกอบโดยชอบด้วยวิริยะ อุตสาหะ บุคคลบางคนมักเข้าใจผิดไปว่าสันโดษเป็นความขี้เกียจ นอนไม่ทำอะไร ความเข้าใจอย่างนั้นเป็นความเข้าใจผิด สันโดษไม่ใช่ขี้เกียจ แต่ยินดีที่จะทำโดยทางที่ชอบ ยินดีที่จะได้โดยทางที่ชอบ ยินดีโดยที่สมควรแก่สถานะปัญญา กำลังความสามารถของตน สันโดษ ท่านจำแนกไว้เป็น ๓ ประการคือ ยถาลาภสันโดษ แปลว่ายินดีตามได้ คือได้อันสมควรโดยชอบธรรม อย่างนี้เรียกว่ายินดีตามได้ อีกอย่างหนึ่ง ยถาสารุปปสันโดษ คือยินดีโดยสมควรแก่ตน รู้จักสถานะของตน ไม่ทะเยอทะยาน ไม่หยิ่ง ไม่ปรารถนาจนเกินควร รู้จักสถานะของตนที่ว่าเป็นอย่างไร ควรอย่างไรแล้ว ยินดีเท่าที่สมควร อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า ยถาพลสันโดษ คือยินดีตามกำลังของตน ตนสามารถเท่าไร มีวิริยะ อุตสาหะ พยายามได้เท่าไร ก็พยายามเต็มวิริยะ

อุตสาหะ อย่างนี้เป็นยถาพลสันโดษ คนมีสันโดษย่อมปฏิบัติไปโดยทางในแนวที่ชอบด้วยวิริยะ อุตสาหะ คือยินดีในสถานะของตนที่ดี ที่ชอบ ยินดีด้วยความสมควรแก่ตน โดยสถานที่ชอบ ยินดีโดยสมควรแก่กำลังของตนที่สามารถจะกระทำได้โดยทางที่ชอบ และความไม่โลภไม่ใช่เพียงเท่านั้น เมื่อมีสามารถพอที่จะบริจาคเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นได้ ด้วยน้ำใจที่มีเมตตาอารีต่อบุคคลทั้งหลาย สามารถสละสุขส่วนตน เพื่อให้สำเร็จประโยชน์สุขแก่บุคคลอื่นได้ นี่ก็อยู่ในสถานะที่ว่าไม่โลภ คือตนมีอยู่พอที่จะเฉลี่ยความสุขแก่ผู้อื่น ก็สามารถสละเฉลี่ยความสุขแก่ผู้อื่นได้ตามกำลังที่สามารถ อย่างนี้เกิดขึ้นในจิตใจของบุคคลใด เป็นบุญ เป็นความสุขอยู่ในใจของตนแล้ว ตนจะดีใจด้วยตนเองได้ว่า เราได้ทำชอบ เราได้ทำสมควร ผลที่ได้มา เราก็ไม่ได้มาโดยทุจริตผิดธรรมอะไร เราได้มาโดยทางชอบธรรม และเราได้มาแล้วเราก็ยังทำประโยชน์แก่ผู้อื่นได้ด้วย จะรู้สึกด้วยใจของตนเองเป็นความสุข และเมื่อได้ทำอะไรออกไปด้วยน้ำใจเช่นนี้แล้ว ก็ยิ่งเป็นบุญ เป็นกุศลกว้างขวางแพร่หลายยิ่งขึ้นนี่ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง อโทสะ ธรรมที่เป็นข้าศึกแก่โทสะ คือไม่คิดประทุษร้าย ไม่ริษยาเบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อน โทษะหากเกิดขึ้นในจิตของบุคคลใด แล้วคิดประทุษร้าย ริษยา กลัวคนอื่นจะได้ดีเกินตนบ้าง กลัวคนที่ต่ำกว่าจะขึ้นมาเสมอตนบ้าง จะเอาดีคนเดียวบ้าง อย่างนี้ถ้าเกิดขึ้นในจิตใจของคนใดแล้ว เป็นยาป เป็นความเดือดร้อนอยู่แต่ตัวเอง จิตใจไม่สงบ กลัดกลุ้ม แต่ในทายตรงกันข้าม ถ้ามีใจไม่ประทุษร้าย ไม่ริษยาใคร ใจย่อมเป็นสุข ไม่เดือดร้อง และยิ่งกว่านั้น ถ้ามีเมตตากรุณาพอที่จะเออออำนวยสุขแก่ผู้อื่นเพื่อที่จะช่วยบำบัดทุกข์ของผู้อื่นด้วยน้ำใจอันเป็นกุศล อย่างนี้จักเป็นบุญแน่นในใจของตน ตนจะรู้สึกดีใจด้วยตนเองว่าตนเป็นคนดี ไม่ประทุษร้าย ไม่ริษยาใคร มีเมตตากรุณาต่อผู้อื่น และมีมุทิตาพลอยยินดีในเมื่อผู้อื่นได้ดี ไม่มีริษยา ไม่มีกลัวเขาจะได้ดีเกินตน ช่วยเออออำนวยแก่เขา คนอื่นผู้ที่ได้รับเมตตากรุณาและมุทิตาจิตเช่นนั้

ย่อมจะมีความยินดีเห็นใจด้วย ช่วยอำนวยความสุข สั่งสนองแก่บุคคลนั้น ๆด้วย ต่างเออออำนวยความสุขแก่กันยิ่งขึ้นไป และถ้าแม้ไม่สามารถจะบำเพ็ญเมตตา กรุณา มุทิตา ได้ เพราะคนคนนั้นเขาทำผิดจนไม่สามารถจะช่วยได้อย่างนี้ ท่านให้ใช้อุเบกขา คือความวางเฉย ไม่คิดซ้ำเติมเขา เช่นคิดว่าสมน้ำหน้าที่เขาเป็นเช่นนั้น คิดแต่เพียงว่าเป็นความที่ช่วยไม่ได้ เป็นความผิดของเขาเอง มันสุดวิสัยที่เราจะช่วยได้ น่าเวทนา น่าสงสาร แต่เสียใจที่ช่วยอะไรไม่ได้ จริง ๆ

สาม อโมหะ ธรรมเป็นข้าศึกแก่ความหลง คือปัญญา ปัญญาความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ ปัญญามีไว้สำหรับรู้ รู้ในสิ่งที่ควรรู้ และถ้าจำกัดว่าสิ่งใดที่ไม่ควรรู้น่ะมีไหม จะตอบได้ว่าไม่มี แต่ถ้าว่าในสิ่งที่ควรรู้แล้วไม่รู้ นั่นเสีย เป็นความประมาทยกพวกของตน เช่นตนอยู่ในสถานะอย่างไร มีวุฒิอย่างใดอันปรากฏแก่ชนทั้งหลาย แต่ตนไม่สามารถตามวุฒินั้น อย่างนี้ชื่อว่าไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ หรือตนเป็นผู้อยู่ในชาติภูมิอย่างใด ประชาชาตินั้น ประเทศชาตินั้น ตนไม่พอที่จะแสดงให้เขาได้ ก็ชื่อว่ายังไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ ตนนับถือศาสนาอันใด ควรจะศึกษาเพื่อจะรู้ในสิ่งอันตนควรรู้ ถ้าเหินห่าง และไม่นำพา ไม่เอาใจใส่ก็จะชื่อว่าเป็นคนไม่ศึกษาในสิ่งอันควรรู้ อันปัญญาคือความรอบรู้ในสิ่งอันควรรู้ในสถานะที่ตนควรจะรู้ เช่นมีประกาศนียบัตรถึงไหน ปริญญาถึงไหน แต่ไม่สามารถตามวุฒิของตน อย่างนี้ชื่อว่าไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้

ปัญญาย่อมรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ ฉะนั้นเป็นเรื่องที่จะต้องศึกษาพยายามให้รู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปทุกที ปัญญานี้มีมาแต่เบื้องต้นทุกคนตั้งแต่กำเนิดนี้เรียกว่า "สชาติปัญญา" ปัญญากำเนิดอันมีมาต่าง ๆ กันด้วยบุญกุศลอันอบรมไว้ในปางก่อน จะพึงเห็นได้ เด็ก ๆ บางคนมีปัญญาทราม มีปัญญาปานกลาง มีปัญญาดี แต่สชาติปัญญา ปัญญากำเนิดนี้ ยังไม่เพียงพอที่จะให้สำเร็จประโยชน์ ต้องอาศัย

ภาวนาปัญญา ปัญญาอบรม ภาวนา แปลว่าอบรม ไม่ใช่ไปนั่งหลับตาภาวนา คืออบรมให้ได้ความรู้ ให้ได้ความฉลาด ให้ได้ความสามารถยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น ศึกษาเล่าเรียนให้เจริญด้วยวุฒิปริชาสามารถยิ่งขึ้น หรือท่านที่บำเพ็ญภาวนาท่านก็อบรมจิตใจ ให้จิตใจของท่านเจริญในคุณธรรมให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป บุคคลแม้มีปัญญากำเนิดมาดี แต่ขาดความศึกษาอบรม เล่าเรียนให้เจริญแล้ว ก็ไม่ไปถึงไหน ต่ออาศัยการศึกษาอบรมให้เจริญ ย่อมเจริญยิ่งขึ้น นี่เป็นเหตุที่จะให้รอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ยิ่งขึ้นไป แต่ปัญญาที่สำคัญนั้นคือ ปาริหาริกปัญญา คือปัญญาใช้การได้ มีความรู้แล้วใช้ปัญญาความรู้นั้นให้สำเร็จใช้การได้ คนบางคนมีวุฒิสูง แต่เวลาทำการงานเข้า สู้คนที่มีวุฒิต่ำกว่าไม่ได้ก็มี นี่เพราะขาดปาริหาริกปัญญา บุคคลบางคนมีความรู้ต่ำกว่า แต่สามารถกว่าก็มี เพราะฉะนั้นจะต้องอบรมให้เกิดปาริหาริกปัญญา คือปัญญาที่ใช้การได้ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แต่ปัญญาที่สำคัญยิ่งนั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า "นิปกะ" แปลว่า ปัญญารักษาตน คือรักษาตนให้อยู่ในคุณงามความดีเสมอ ให้ปัญญาคุ้มครองตนได้ ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า "ปญฺญาเจนฺ ปสาสติ" ปัญญาย่อมปกครองตน คนรู้ผิดชอบ ชั่วดี บาปบุญ คุณโทษแล้ว แต่ไม่สามารถทำตน ดำรงตนไว้ในคุณที่ชอบได้ ขาดปัญญาที่คุ้มครองตน เป็นคนประมาทปัญญา หรือไม่นับถือตน คือตนรู้ว่าอย่างนั้นผิดแล้ว ยังยอมตนให้ทำผิดได้นั้น ชื่อว่าประมาทปัญญา ไม่รักษาตน หรืออีกอย่างหนึ่งบุคคลบางคนเมาปัญญาความรู้ คิดว่ารู้ยิ่งกว่าคนทั้งหลายแล้ว ทำอะไรผิด ๆ นอกลู่นอกทางไปได้ ด้วยเข้าใจว่าคนทั้งหลายเห็นไม่ทัน อย่างนี้ปัญญาย่อมคุ้มครองตนไม่ได้ เพราะทำตนให้ตกไปในที่ชั่ว

คนที่มีปัญญาคุ้มครองตนได้ ต้องประกอบไปด้วย หิริโอตตัปปะ คือให้รู้จักละอายแก่ใจตน รู้ว่าทำผิด แม้ไม่มีคนรู้ คนเห็น ก็ละอายแก่ใจตน เพราะตนรู้ทำไมจะปล่อยให้ตนเป็นคนเสื่อมเสีย เป็นคนผิด ถ้าปล่อยไปชื่อว่าไม่นับถือตน ไม่รักตน ต้องมีหิริละอายแก่ใจตน ละอายคนอื่นไม่สำคัญ เพราะคนธรรมดา

แล้ว ย่อมต้องละอายคนอื่น แต่อายตนเองนั้นแหละสำคัญนักหนา เพราะถ้าไม่ละอายตนเองแล้ว ลับตาคนทำชั่วได้ อีกประการหนึ่ง โอตตัปปะ ความเกรงกลัวในเมื่อจะทำความชั่ว แต่ไม่ใช่กลัวผลของความชั่ว อย่างที่ว่าทำผิดเข้าแล้วเที่ยวหนีกลัวเขาจะจับได้ กลัวเขาจะลงโทษ นี่กลัวผลของความชั่วซึ่งไม่ใช่โอตตัปปะ โอตตัปปะ คือกลัวความชั่วนั้นเองทีเดียว ชื่อว่าความชั่ว คนทำเป็นคนชั่ว เพราะฉะนั้นจึงกลัวความชั่ว ไม่เข้าใกล้ ไม่ทำชั่ว นี่คือขันติญาณรักษาตน

ขันติญาณนี้ไม่ใช่จะคุ้มครองได้แต่ตนเท่านั้น คนมีอัธยาศัยกว้างขวาง ย่อมสามารถคุ้มครองคนอื่นได้ด้วย ช่วยอำนวยประโยชน์สุขแก่คนทั้งหลาย เป็นผู้นำก็เป็นผู้นำอันจะพาคนที่อยู่ในความรับผิดชอบของตนดำเนินไปในทางที่ชอบ ไม่ประกอบให้เสื่อมเสียหาย อโมหะความไม่หลง ไม่เขลา มีปัญญาคุ้มครองตนรักษาตนนี้ เป็นประการสำคัญยิ่ง เมื่อมีอยู่ในจิตใจของบุคคลใดก็เป็นบุญ เมื่อทำอะไรจากนี้ก็เป็นบุญยิ่ง ๆ ขึ้นไป นี่บุคคลจึงควรศึกษาเรื่องบุญ กุศลคือความฉลาด เป็นข่อเกิดให้เกิดบุญ บุญคือคุณความดีที่ชำระอัธยาศัยของตนให้บริสุทธิ์สะอาด เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสอนให้ปฏิบัติต่อไปว่า **ทานญจ สมจริยญจ เมตตจิตตญจ ภาวเย** บุคคลพึงอบรมทาน คือความให้การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ประโยชน์แก่บุคคลอื่น พึงอบรมสมจริยา ความประพฤติให้สม่ำเสมอ ไม่ให้ผิดศีลธรรม สัมมาปฏิบัติ ดำเนินอยู่ในแนวที่ชอบที่เป็นสุจริต **เมตตจิตตญจ ภาวเย** พึงบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่นด้วยเมตตาจิต จิตที่รักใคร่ ปรารถนาความสุขให้ผู้อื่น จิตที่สงสารช่วยบำบัดทุกข์ให้พ้นจากคนอื่น เมื่อทำได้อย่างนี้เป็นบุญแท้ แล้วทรงแสดงผลของบุญนั้นต่อไปอีกว่า **เอเต ธมฺเม ภาวยิตฺวา ตโย สุขสมุทเย อพฺยาปชฺฌ สุขํ โลกํ ปณฺฑิโต อุปปชฺชติ** แปลว่าผู้ฉลาดอบรมบุญทั้งสามประการนี้แล้ว ย่อมจะเข้าถึงโลกอันไม่เบียดเบียนกัน เป็นความสุขแก่กันและกัน โลกที่จะเป็นสุขได้ก็เพราะต่างฝ่ายต่างไม่เบียดเบียนกัน เมื่อยังมีเบียดเบียนกันอยู่ก็ยังไม่เข้าถึงความสุขที่แท้จริง ฉะนั้นเมื่อบำเพ็ญตนให้มีบุญอยู่ในน้ำใจ อบรม

ลักษณะ ของบุญทั้งสามประการดังกล่าวแล้ว ย่อมจะเข้าถึงโลกที่ไม่เบียดเบียนกัน เป็นความสุขโดยแท้ เป็นที่พึ่งประสงค์ของบุคคลทั่ว ๆ ไป เป็นสันติสุข สุขคือความสงบที่แท้จริง

ท่านทั้งหลายได้มาพร้อม กับข้าพเจ้าด้วยน้ำใจอันยินดีต่อกันและกันนั้น เป็นบุญอันเกิดในน้ำใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย และเป็นอันได้ชื่อว่าอบรมบุญให้เกิดคือต่างมีคนเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่กัน ด้วยน้ำใจอันหวังดีต่อกัน ด้วยให้ความสุขแก่ข้าพเจ้าผู้มาถึงด้วยน้ำใจอันเต็มใจที่จะให้ความสุข และข้าพเจ้าก็หวังให้ความสุขแก่ท่านทั้งหลาย ด้วยตักเตือนแนะนำให้โอวาทตามสมควรแก่สถานะ และต่างมีสมจริยา คือประพฤติสม่ำเสมอ ไม่เบียดเบียนกัน มีน้ำใจเมตตากรุณาต่อกัน แลดูกันด้วยนัยตาอันหวังดีต่อกันและกัน และเป็นทางกุศลให้เกิดขึ้นญาที่จะได้รักษาตนให้คงอยู่ในคุณงามความดี สม่ำเสมอตลอดไป

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนานี้ ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย และบุญกุศลทั้งหลาย อันเราทั้งหลายได้ประสพแล้วพร้อมหน้ากัน จงอภิบาลให้เจริญอายุ วรรณะ สุขะ พละ และมีจิตใจมั่นคงดำรงอยู่ในคุณธรรมที่ชอบ เป็นบุญ เป็นกุศล ยั่งยืนตลอดไปเป็นนิจนิรันดร์เทอญ.

ยโสภิวัฒนธรรมเทศนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช วัดเบญจมบพิตร

ประทาน

ในงานปัญญาสมวารศพนายวุตุงปั๊ก ล่ำซำ

๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อุฏฺฐานวโต สตีมโต สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน

สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒตีติ ฯ

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนา ฉลองศรัทธาอนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน อันนางถนอม ล่ำซำ ภรรยา พร้อมด้วยธิดาและบุตร มีกุศลจิตบำเพ็ญเพื่ออุทิศกัลปนาผลวิบากสมบัติแก่นายวุตุงปั๊ก ล่ำซำ ในวาระทิวรรษครบปัญญาสมวารนับแต่กาลถึงมรณกรรมมา เป็นปุพพเปตพลีธรรมบรรณาการสำเร็จด้วยอำนาจความกตัญญูกตเวทีรู้สำนึกถึงอุปการคุณที่ผู้ตายได้มีต่อตน อันเป็นผลให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขตลอดมา จึงได้พร้อมกันบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทานตามประเพณีนิยมในพระธรรมพุทธศาสนา ต้องตามคาถาประพันธ์พระพุทธภาษิตในติโรกุฑฑสูตรว่า "เปตานำ ทกฺขิณำ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรำ" เมื่อมาคำนึงถึงอุปการคุณที่ท่านได้ทำแล้วแก่ตนในกาลก่อน พึงบำเพ็ญกุศลทักษิณาเพื่อท่านผู้ละไปสู่ปรโลกแล้ว ดังนี้ ฯ

นายวุตุงปั๊ก ล่ำซำ เมื่อมีชีวิตอยู่เป็นสัตบุรุษเป็นคนดี ได้อาศัยปุพเพกตปุญญตาคือกุศลคุณความดีอันได้บำเพ็ญสั่งสมอบรมแล้วในชาติปางก่อนส่งเสริม ได้อุบัติเกิดในตระกูลที่เป็นหลักฐานเพราะการได้เกิดมาอาศัยกุศลกรรมเช่นนั้น ได้ดำรงและตั้งตนไว้โดยชอบตลอดมา ตั้งต้นแต่มีความอุตสาหะพากเพียรพยายามศึกษาเล่าเรียนวิชาการอันเป็นเบื้องต้นแห่งชีวิต ครั้นสำเร็จการศึกษาวิชาการจากต่างประเทศกลับมาถึงประเทศไทยแล้ว ก็ได้ดำเนินชีวิตด้วย

กิจการค้าเจริญรอยตามท่านบิดาจนได้ตั้งบริษัทการค้าเป็นหลักฐานและเจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจแห่งมิตรสหายในวงการค้าและทางราชการ เพราะเป็นผู้ดำรงตนอยู่ในกุศลสัมมาปฏิบัติมีศีลธรรมและวัฒนธรรมเป็นอันดี ได้บริจาคทุนทรัพย์บำรุงพระพุทธศาสนาและการสาธารณกุศลอื่น ๆ เป็นอันมาก ได้รับยกย่องให้เป็นประธานหรือกรรมการในการสาธารณกุศลหลายแห่ง ใช่แต่เท่านั้น ทางราชการได้หยิบยกทราบถึงคุณความดีที่ได้บำเพ็ญไว้ รัฐบาลจึงได้ขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้เป็นเกียรติยศ และได้รับพระราชทานมาแล้วโดยลำดับ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ นี้ คณะรัฐมนตรีได้มีมติขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ "ตริตาภรณ์ช้างเผือก" ให้แล้ว แต่ยังไม่ทันถึงเวลาได้รับพระราชทาน ได้ถึงมรณกรรมเสียก่อน ซึ่งเป็นเกียรติยศอันสูงยิ่งสำหรับบุคคลผู้มิได้เป็นข้าราชการ อันบุคคลผู้เช่นนายวูตุงปั๊ก ล่ำซำ นับว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากคนหนึ่ง ซึ่งจะเป็นผู้เช่นนี้ได้ ก็ด้วยอาศัยเป็นผู้มีคุณธรรมประจำอยู่ในอัธยาศัย เป็นต้นว่าเป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียรในการศึกษาวิชาการและในการประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพชอบ มีสติความสำนึกคิดรอบคอบชอบแก่เหตุผล ได้ตั้งตนไว้โดยชอบมีศีลธรรมสัมมาปฏิบัติจนเป็นปกติวิสัย จึงเป็นที่ไว้วางใจและเชื่อถือจากบุคคลผู้ที่เกี่ยวข้อง และได้รับยกย่องจากทางราชการเป็นอันดี เป็นการประกาศคุณสมบัติให้ปรากฏ จึงได้รับยศคือชื่อเสียงเกียรติคุณ ความเป็นใหญ่และความเคารพนับถือดังที่เป็นมา นับเป็นทิฏฐานุคติแห่งบุคคลผู้อยู่ ณ ภายหลัง มีภรรยา พร้อมด้วยธิดาและบุตรเป็นต้น จะพึงอบรมอนุวัตรตามโดยแท้ การที่นายวูตุงปั๊ก ล่ำซำ ได้รับยศชื่อเสียงเกียรติคุณและความยกย่องนั้น ๆ เมื่อสรุปความแล้ว ก็คงเป็นผลมาจากสัมมาปฏิบัติ มีความขยันหมั่นเพียรในการศึกษาและประกอบกิจการงานอันเป็นหน้าที่ มีสติพิจารณารอบคอบชอบแก่เหตุผล มุ่งทำแต่การที่เป็นสุจริต พินิจพิเคราะห์ก่อนแล้วจึงทำ มีความสำรวมระวังรอบคอบประกอบการเป็นอยู่โดยธรรม ทั้งไม่มัวเมาประมาทถึงความที่ตนเป็นอย่างนั้น ๆ จึงเป็นเหตุส่งเสริมให้นายวูตุงปั๊ก ล่ำซำ ได้เจริญด้วยเกียรติยศ อิสริยยศ และ

บริวารยศ ดังปรากฏมา ต้องตามพระพุทธภาษิตคาถาที่ได้ยกมาเป็นอุทเทส
ยทว่า

อุฏฺฐานวโต สตีมโต สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน
สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ ฯ

ความว่า ยศย่อมเจริญแก่บุคคลผู้มีความหมั่น มีสติ มีการงานสะอาด มีปกติ
ใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ มีความสำรวมระวังอยู่เป็นนิจ มีชีวิตเป็นอยู่โดยธรรม
และมีความไม่ประมาท ดังนี้ ฯ

โดยนัยแห่งพระคาถาพุทธภาษิตนี้ ชี้ให้เห็นหรือรับรองว่า ยศ คือ
ชื่อเสียงเกียรติคุณความดีที่ปรากฏฟุ้งขจรไป ที่เรียกว่าเกียรติยศก็ดี ความได้รับ
ยกย่องนับถือให้เป็นใหญ่เป็นอิสสระ ที่เรียกว่าอิสริยยศก็ดี ความที่มีคนเห็น
คุณความดีแล้วเคารพนับถือยอมเป็นบริวาร ที่เรียกว่าบริวารยศก็ดี ย่อมมีย่อม
เจริญแก่บุคคลผู้มีคุณธรรมมีความขยันหมั่นเพียรเป็นต้น ฯ อันบุคคลทั้งหลายที่
ตั้งอยู่เป็นหมวดหมู่กัน ย่อมมีความเป็นไปต่าง ๆ กันเป็นธรรมดา ที่ดีมีอุปการะ
แก่หมู่ก็มี ที่เลวประทุษร้ายหมู่ก็มี ที่เป็นปานกลางคือมิทั้งดีทั้งเลวก็มี เมื่อหมู่
คนมีความเป็นไปต่าง ๆ กันเช่นนั้น ถ้าคนที่อยู่ในหมู่ใดทำอุปการะแก่หมู่เป็น
อันมาก หมู่นั้นก็ย่อมจะมีแต่ความเจริญมั่นคง ไม่เป็นที่ตำหนิติเตียนของคนหมู่อื่น
แต่เป็นที่นิยมเกรงขาม แม้บุคคลคนหนึ่งซึ่งมีความเจริญและไม่เสื่อมทราม ก็
เพราะความบริหารและความประกอบธุระการไม่ท้อถอย ยิ่งได้ถึงความเจริญเป็น
หลักฐานและความเป็นใหญ่เทียมหน้าเทียมตาหรือเจริญรุ่งเรืองกว่าบุคคลอื่นด้วย
แล้ว ย่อมเป็นที่นิยมนับถือของบุคคลอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก แต่ถ้าหากเป็นคนเลว
ประทุษร้ายหมู่หรือทำหมู่ให้เสื่อมทรามแล้ว ถึงจะพยายามทำให้บุคคลอื่นนิยมยินดี
ด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ก็หาได้รับความยกย่องนับถือด้วยจริงใจไม่ ฯ เหตุนั้น
สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ยศ คือเกียรติยศเป็นต้นย่อมเจริญแก่บุคคล
ผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม ๗ ประการ มีอุฏฐานะเป็นต้น ฯ

อุฏฐานะนั้น ได้แก่ความขยันหมั่นเพียรในการทั้งปวง คำรงตนให้เป็นหลักฐานโดยชอบ ฯ บุคคลเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน ไม่อ้างเหตุอ้างกาลว่า หนาวนักเย็นนักร้อนนักเย็นต้น มุ่งแต่ที่จะประกอบธุรกิจที่ตนจะพึงทำให้สำเร็จไป ไม่ให้กิจธุระนั้น ๆ คั่งค้างหมักหมมอากูลขึ้นได้ ชื่อว่าเป็นผู้มีอุฏฐานะคือความหมั่นบุคคลผู้มีความหมั่นนั้น ถ้าขืนเป็นสองสถาน คือในทางคดีโลกและคดีธรรม ฯ ในทางคดีโลก เป็นผู้หมั่นประกอบกิจธุระอันเป็นหน้าที่ทำมาหาเลี้ยงชีพโดยธรรม ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค มุ่งแต่จะทำกิจการนั้น ๆ ให้สำเร็จ ครั้นแล้วย่อมจะได้ทรัพย์มาเป็นผล ดังพระพุทธนิพนธ์ภาษิตว่า "อุฏฺฐาตา วินฺทเต ธนำ" ผู้มีความหมั่นย่อมได้ทรัพย์ ดังนี้เป็นต้น ในทางคดีธรรม เป็นผู้หมั่นประกอบบำเพ็ญกุศลมีให้ทานรักษาศีลเป็นต้น และหมั่นประกอบความเพียรในที่ ๔ สถาน ถ้าจะย่นย่อความลงแล้วก็เป็น ๒ คือ ปหานะ เพียรละความเสื่อมเสียหนึ่ง ภาวนาเพียรบำเพ็ญความดีประการหนึ่ง ซึ่งเมื่อจะกล่าวถึงผลที่สุดแล้ว ผู้ที่จะก้าวล่วงทุกข์ไปได้ก็เพราะอาศัยความหมั่นเพียรเป็นที่ตั้ง ดังคาถาประพันธ์พุทธภาษิตว่า "วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ" ผู้ที่จะก้าวพ้นทุกข์ได้เพราะความเพียร ดังนี้ ฯ อันอุฏฐานะ ความหมั่นหรือวิริยะความเพียรนี้ เมื่อเข้าอุดหนุนในกิจการใด ๆ ย่อมทำกิจการนั้น ๆ ให้แรงขึ้น แต่ย่อมจะเป็นไปได้ทั้งทางชอบและทางผิด เมื่อบุคคลที่มีจิตมั่นอยู่ในธรรมนำไปใช้ในทางที่ชอบ ก็ย่อมประกอบให้สำเร็จกิจเป็นวิบูลผล เมื่อบุคคลมีความคิดไม่ชอบนำไปประกอบในทางที่ผิด ย่อมจะให้โทษแก่ชีวิตของตนยิ่งขึ้นไป เปรียบเหมือนอุปกรณ์เครื่องทำไม้ เช่าของนำไปใช้ในทางที่ผิด เช่นใช้มีดประหารฟันแทงผู้อื่น ย่อมให้โทษตามควรแก่ความผิด แต่ถ้านำไปในกิจที่ชอบ เช่นใช้ในกิจอันปราศจากโทษ ย่อมจะยังประโยชน์อันไพศาลให้สำเร็จได้ ข้อนี้ฉันใด อุฏฐานะคือความขยันหมั่นเพียรก็เป็นฉันนั้น เหตุนั้นบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอุฏฐานะคือความขยันหมั่นเพียรนี้ จำต้องอาศัยสติเป็นเครื่องคุ้มครองรักษา ไม่เช่นนั้นอุฏฐานะคือความขยันหมั่นเพียร ย่อมอาจจะเป็นไปในทางอกุศลทุจริตเสียก็มีเป็นอันมาก

สตินั้น คือความระลึกได้ ได้แก่การที่ทำ คำที่ได้พูด สิ่งที่ได้คิดแล้วนาน ยังจำได้ไม่ลืมหลง หรือก่อนจะทำจะพูดจะคิดระลึกเป็นจุดเบื้องต้นขึ้นก่อน แล้วจึงทำจึงพูดจึงคิด โดยความได้แก่การเหนี่ยวรั้งคุมจิตมิให้พุ่งซ่าน สตินั้น พุทธาทิบัณฑิตยกย่องว่าเป็นธรรมอย่างยอดยิ่ง ทั้งต้องการใช้อยู่เป็นนิตย์ สมดังพระมหาสมณนิพนธภาษิตว่า "สติ สพฺพตฺถ ปตฺถิยา" สติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง คือไม่ว่าในที่ไหน ๆ บุคคลผู้ปราศจากสติ ย่อมทำการงานพลั้งพลาดเสียหายทั้งฝ่ายคติโลกและคติธรรม ฝ่ายบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสติ จะรักษาหน้าที่ใด ๆ มิได้พลั้งพลาด เพราะมีสติเป็นกำลังในการประกอบกิจ เพราะฉะนั้นจึงได้มีภาษิตเตือนไว้ว่า "รกฺขมาโน สโต รกฺเข" ผู้จะรักษาพึงให้มีสติรักษา ในทางคติโลกได้แก่รักษาโค กระบือ ช้าง ม้า เรือกสวน ไร่นา บ้านเรือน และราชการงานเมือง ในทางคติธรรมได้แก่รักษากายวาจามรรยาท อันเป็นภาคพื้นที่รองของศีล และรักษาจิตใจสงบ และให้ปราศจากความเข้าใจผิด อันเป็นภาคพื้นที่รองของสมถวิปัสสนา เมื่อสรุปคุณคือสตินี้เป็นอลังการของบุคคลผู้ใด ผู้นั้นย่อมอยู่เยือกเย็นเป็นสุขตลอดกาลเป็นนิตย์ ได้ในพระพุทธภาษิตว่า "สตีมา สุขเมธติ" ผู้มีสติย่อมอยู่เป็นสุขทุกอิริยาบถ ไม่ว่านั่งนอนยืนเดิน ก็จะมีแต่ความสุขความเจริญเป็นเบื้องหน้า ผู้มีอุฏฐานะความหมั่นทำกิจการไม่พลั้งพลาด เพราะมีสติเป็นกำลังช่วยอุปถัมภ์ แต่นั้นการงานที่ทำก็จะสอาดปราศจากมลทินโทษที่เรียกว่าสุจิกรรม ฯ

สุจิกรรมนั้น ได้แก่การงานที่ดีที่ปราศจากโทษทัณฑ์ การงานที่ดีนั้นก็คือเว้นความประพฤติชั่วทางกายวาจาใจ ประพฤติชอบทางกายวาจาใจ กายวาจาใจดำเนินในทางไม่ผิด ก็เพราะอาศัยธรรมเป็นหลักมั่น ธรรมนั้นมีเป็นอันมาก แต่เฉพาะที่เนื่องทางกายวาจาใจ เป็นไปในไตรทวารคงได้นามโวหารว่า สุจริตธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่นักปราชญ์สรรเสริญยกย่องว่า เป็นธรรมข้อปฏิบัติควรประกอบให้มีในตน อาจคุ้มครองบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติมิให้ตกไปในที่ชั่ว ตามรักษาผู้นั้นอยู่เป็นนิจ ดังพระพุทธภาษิตว่า "ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ" ธรรมแลย่อม

รักษาผู้ประพฤติซึ่งธรรม ผู้ประพฤติธรรมคือสุจริต ด้วยอาการอันรู้สึกสนิทมีความจิตมั่นคง ย่อมจะได้ประสบอิฏฐวิบุลผล ถึงยังไม่เป็นโอกาสก็อาจได้รับความฉันยาน ซึ่งเกิดแต่การรู้สึกว่าได้ประพฤติซึ่งธรรมอันปราศจากโทษ เมื่อเป็นโอกาสก็ยังได้บรรลุประโยชน์อันอื่นอีกเป็นอานิสงสผล ต้องตามพระพุทธนิพนธ์ภาษิตว่า "ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ" ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำความสุขมาเป็นผล ดังนี้ ๆ ธรรมคือการงานดี ปราศจากโทษอันเป็นไปทางกายวาจาใจ จะไม่เป็นไปในทางที่ผิดได้ ก็ด้วยอาศัยวิมังสาปัญญาพิจารณาตริตรองสอบสวนเลือกเฟ้นสิ่งที่ผิดและถูกเสียก่อนแล้วจึงทำ ที่เรียกว่านิสัมมการิตาธรรม ๆ

นิสัมมการิตานั้น คือความใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ ได้แก่เมื่อจะทำกิจการใด ๆ ใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ คือต้องสอยค้นถึงเหตุว่า ถ้าเหตุที่ทำลงเป็นบาป เป็นอกุศล เช่นลุอำนาจแก่โลภโกรธหลงก็คงได้ผลเป็นทุกข์ ถ้าเหตุที่ทำมิได้เป็นไปเพื่อโลภโกรธหลง ก็คงได้ผลเป็นสุข หรือทำสิ่งใดเป็นไปเพื่อทุจริต ก็คงได้ประสบทุกข์ ทำสิ่งใดเป็นไปเพื่อสุจริต ก็คงได้ประสบสุข หรือกล่าวโดยย่อทำเหตุที่ดีก็จะได้ผลที่ดี ทำเหตุที่ชั่วก็จะได้ผลที่ชั่ว ทำกรรมที่เลวทรามก็จะประสบแต่ความทุกข์ ทำกรรมที่ดีก็จะได้ประสบแต่ความสุขความเจริญเป็นเบื้องหน้า ข้อที่ใช้ปัญญาใคร่ครวญตรวจตรองเสียก่อนแล้วจึงทำ เมื่อได้ประสบผลทั้งดีทั้งชั่ว จะได้สาวหาเหตุ แต่นั้นจะได้ไม่ตื่นเต้นขึ้นลงเพราะเสียใจในเวลาได้ทุกข์ อันเนื่องมาจากเหตุที่ตนทำชั่วเอง ซึ่งมิได้มีผู้อื่นทำให้ และเพราะดีใจในเวลาเมื่อได้สุขอันเนื่องมาจากเหตุที่ตนทำความดีเช่นนั้น แต่นั้นก็จะตั้งหน้าละเหตุที่ชั่วเสีย บำเพ็ญแต่เหตุที่ดีเสมอไป นิสัมมการิมีปกติใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำย่อมเป็นเหตุให้ได้รับอิฏฐวิบุลผลเช่นนี้ แต่การที่จะใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำอันจะให้ผลดีไม่พลาดพลั้ง ก็ต้องอาศัยความสังวรสำรวมระวังตั้งใจทำเป็นอุปการะ ที่เรียกว่า สัญญมะ ๆ

สัญญมะนั้น ได้แก่ระวังกายระวังวาจาและระวังใจ รวมความได้แก่ระวังอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้ยินดียินร้ายจนเกินไป ในเมื่อเวลาตาเห็นรูป หูฟังเสียง เป็นต้น มีพระพุทธนิพนธ์สรรเสริญคุณข้อนี้ไว้ความว่า ความสำรวมด้วยกายยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมด้วยวาจายังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมด้วยน้ำใจยังประโยชน์ให้สำเร็จ ผู้สำรวมในที่ทั้งปวงย่อมพ้นจากทุกข์ได้ ดังนี้ ผู้ไม่สำรวมระวัง เวรย่อมก่อขึ้นได้ ฝ่ายผู้สังวรระวังอยู่ เวรย่อมระงับ ดังพระพุทธภาษิตตรัสประทานไว้ว่า "สญฺญมโต เวรํ น จียติ" ผู้คอยระวังอยู่ย่อมไม่ก่อเวรขึ้น อภิชฌาโทมนัสย่อมครอบงำสู่บุคคลผู้ขาดสัญญมวิธี ต่อเมื่อเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมข้อนี้ ย่อมเป็นทางป้องกันมิให้อารมณ์เช่นนั้นรั่วมาถึงได้ จึงเป็นเหตุให้เจริญด้วยอิฏฐารมณ์มีลาภยศเป็นต้น เมื่อบุคคลอาศัยสัญญมะความสำรวมระวังจนเป็นเหตุให้เกิดอิฏฐารมณ์ได้แล้ว ต้องมีธรรมอีกประการต่อไป สำหรับเป็นเครื่องส่งเสริมให้อิฏฐารมณ์มีลาภยศเป็นต้นนั้น ได้เป็นไปในทางที่ดีที่ชอบ คือธรรมชีวิตาความเป็นอยู่โดยธรรม ๆ

ธรรมชีวิตาความเป็นอยู่โดยธรรมนั้น คือความเป็นอยู่โดยสมควรแก่สภาวะที่ตนเป็น รักษาสถานะความเป็นอยู่ของตนให้เป็นไปโดยชอบ ประกอบการเป็นอยู่ของตนโดยธรรมโดยสุจริต สำเร็จการเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ปราศจากการเบียดเบียนกันและกัน รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว เห็นสุขทุกข์ของกันและกัน มีความคิดสงสารว่า บุคคลเราเกิดมาร่วมโลกร่วมภพกัน มีเกิดมีแก่มีเจ็บมีตายเสมอเหมือนกัน ต้องพลัดพรากจากของที่รักที่ชอบใจ มีกรรมเป็นของตนคือทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วเช่นกัน นี้คือการเป็นอยู่โดยธรรมของสามัญชน ถ้าจะเพ่งถึงความเป็นอยู่ของคนชั้นสูง ท่านมุ่งประสงค์ความเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีพอันประกอบไปด้วยสันตุฏฐี คือเมื่อได้เท่าไรก็ยินดีแต่เท่านั้น ไม่ทะเยอทะยาน ในสิ่งที่เกินวิสัยหรือสิ่งที่ยังไม่ควรจะได้ หรือสิ่งที่ตนยังไม่ได้ทำแต่พยายามจะได้โดยไม่ทำอันผิดวิสัยของผู้เจริญแล้ว จุใจยินดีที่ตนทำแล้วและได้เท่านั้น เพื่อป้องกัน

อภิชฌาวิสมโลภะมิให้มาครอบงำได้ บุคคลผู้จะเลี้ยงหรือเป็นอยู่โดยธรรมได้ก็ต้องมีอัปปมาทธรรมเป็นกำลังหนุน จึงจะทำชีวิตความเป็นอยู่โดยธรรมให้บริบูรณ์ได้ ฯ

อัปปมาทธรรมนั้น คือความไม่ประมาท ได้แก่ความไม่อยู่โดยปราศจากสติ หรือได้ความไม่มัวเมาในลักษณะ ๓ คือ ไม่มัวเมาในวัย ในชีวิต และในความไม่มีโรค โดยนัยแห่งพระพุทธภาษิตว่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่มีใครรู้ว่าจะแตกดับเมื่อไร ทั้งลำบากทั้งน้อย และประกอบไปด้วยทุกข์โทษนานาประการ ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้นก่อนแต่ชีวิตยังไม่แตกดับควรทำชีวิตให้เป็นสาระเป็นแก่นสาร คือน้อมชีวิตให้ตั้งอยู่ในศรัทธาความเชื่อเหตุเชื่อผล และฝึกตนให้เป็นผู้มีศีลคือมรรยาทประพฤติเรียบร้อยทางกายวาจา และรักษาปสาทะความเชื่อเลื่อมใสให้เป็นไปด้วยดี มีความเห็นตรงไม่ผิดไปจากทำนองคลองธรรม และน้อมนำชีวิตอุทิศในพระคุณพระพุทธเจ้า คือปลูกความรู้ความฉลาดให้มีในตน น้อมชีวิตของตนอุทิศในคุณพระธรรม คือทรงไว้ซึ่งความรู้และความฉลาดและน้อมชีวิตอุทิศในคุณพระสงฆ์ คือปฏิบัติทำตนให้เป็นคนดีให้สมกับความรู้ความฉลาดที่เนื่องมาจากคุณธรรมนั้น ๆ เมื่อกล่าวให้สั้นก็คือทำชีวิตของตนมิให้เป็นหมันคือเปล่าปราศจากประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านทั้งภพนี้และภพหน้า สรุปรวมความว่า ความไม่ประมาทนั้นเมื่อมีอยู่ในผู้ใด ย่อมอุดหนุนคุณความดีของบุคคลนั้นให้มั่นคงและเจริญ บุคคลผู้จะบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ของผู้อื่นให้บริบูรณ์ได้ ก็ด้วยอาศัยความไม่ประมาท เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสพระฉัพโอวาท จึงตรัสว่า “หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ” ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนท่านทั้งหลาย สังขารมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด ดังนี้ กิริยาที่ไม่เลินเล่อเป็นอาการของความไม่ประมาท ผู้ไม่เลินเล่อแล้วย่อมประกอบกิจถูกถูกควรถูกสมัย

สมแก่กำลังและให้สำเร็จประโยชน์ที่มุ่งหมาย ถ้าเป็นผู้ประมาทเสียแล้ว ย่อมจะเป็นผู้ที่เฉื่อยชาในกิจธุระที่ควรจะทำ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะละทิ้งซึ่งสิ่งที่ตนตรองเห็นอยู่แล้วว่าดีชอบ แต่กลับประกอบการงานที่เป็นโทษ เป็นอนิฏฐผลคือไม่สมปรารถนา สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า บุคคลจะเป็นผู้เจริญด้วยยศ คือชื่อเสียงเกียรติคุณ ความเป็นใหญ่ และเป็นผู้มีบริวาร ก็เพราะอาศัยธรรม ๗ ประการดังกล่าวมาแล้วนั้น ฯ

ธรรมทั้ง ๗ ประการ คืออุฏฐานะความหมั่นเป็นเหตุให้ลุกขึ้นทำการงาน สติความระลึกได้ สุจิกรรมคือความทำงานที่ดีปราศจากโทษ นิสัมมการิตาใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ สัญญมะความสำรวมระวัง ธรรมชีวิตาความเป็นอยู่โดยธรรม และอัปปมาทธรรมคือความไม่ประมาทนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมให้เป็นธรรมสามัคคีพร้อมกันไป ย่อมเป็นไปเพื่อโลกิยสุขคือลาภยศเป็นต้นโดยแท้ และเป็นเหตุให้เจริญในทิฏฐธรรมทันตาเห็น ทั้งเป็นไปเพื่อความเจริญและความสุขในภพหน้า และเป็นมรรคาแห่งโลกุตตรสุขในอวสานดังรับประทานแสดงมา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

นายวูตงบัก ลำซำ เมื่อยังมีชีวิตอยู่ เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติตนตามสมควรแก่เหตุและผลเป็นอันดี ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมทั้ง ๗ ประการนี้ โดยสมควรแก่ความเป็นอยู่ของตน จึงได้รับผลคือความยกย่องให้ปรากฏ มีเกียรติยศ อิสริยยศ และบริวารยศ ตามควรแก่สถานะเป็นอันดี ฯ บุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติมั่นอยู่ในธรรม ย่อมได้รับผลทันตาเห็นเช่นนี้ ชื่อว่าเป็นผู้มีบุญกุศลอยู่ในตน อันบุคคลผู้ได้รับผลของการประพฤติปฏิบัติธรรม ย่อมได้รับความชื่นบานเป็นอานิสงส์ในปัจจุบันชาตินี้ ครั้นละโลกนี้ไปแล้ว ชื่อว่าย่อมชื่นบานยิ่งขึ้น เพราะบุญกุศลนั้นคอยต้อนรับอำนวยความสุขสมบัติอยู่ในภพหน้า ดังพระพุทธภาษิตบรรหารว่า

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ
กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ
ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต ฯ

บุคคลผู้มีบุญอันได้บำเพ็ญไว้แล้ว ย่อมชื่นบานในโลกนี้ ครั้นละโลกนี้ไปแล้วก็ย่อมชื่นบาน ชื่อว่าย่อมชื่นบานในโลกทั้งสอง คือชื่นบานในโลกนี้ว่าบุญอันเราได้บำเพ็ญแล้ว ไปสู่สุคติแล้วย่อมชื่นบานยิ่งขึ้นไป ด้วยประการฉะนี้

นายวตุงปัก ล่ำซำ ชื่อว่าชื่นบานแล้วในโลกนี้ เพราะได้ทำบุญกุศลไว้มากทั้งทางราชการ และสาธารณกุศลอื่น ๆ ครั้นละโลกนี้ไปแล้ว ก็ชื่นบานในโลกหน้า มิอรรถาธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

กุศลราศีทักษิณานุประทาน อันนางถนอม ล่ำซำ พร้อมด้วยธิดาและบุตรได้บำเพ็ญให้เป็นไปแล้วเพื่ออุทิศกัลปนาผลในอวสานกาลนี้ เป็นกุศลตั้งอยู่ดีแล้วในสงฆ์ ขอจงเป็นผลสำเร็จแก่นายวตุงปัก ล่ำซำ ในคติวิสัยสัมปรายภพ โดยสมควรอุทิศเจตนาทุกประการ ฯ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระเปริยัญ ๔ รูป จะได้สวดพระคาถาธรรมยรรยายโดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนกุศลราศีทักษิณานุประทาน ณ กาลบัดนี้ ฯ

ปรมราชชยมงฺคลคาถา

ในอภิลักขิตสมัยเสด็จนิวัตพระมหานคร

๑๘ มกราคม ๒๔๐๔

ปรมินฺโท มหาราชา
ภูมิพลาตุลเตโช
ปีโย จ รฏฺฐวาสีนำ
อตฺถมากงฺขมาโน ว
อตฺตสุขำ จชิตฺวาน
จรมาโน วิเทเสสุ
ปรมราชินี นาถา
สพฺพตฺถ คมนฏฺฐาเน
เต อุโภ ปรมนาถา
ยำ ยำ ปเทสำ คจฺฉนฺติ
ปจฺจุคฺคมำ ลภิตฺวาน
รฏฺฐกิตฺตี ปกาเสนฺติ
พุทฺธสาสนกิตฺติญฺจ
อตฺถสิทฺโธ อิทานิ โส
นิพฺภโย นิรุปสคฺโค
สพฺเพ มยำ ยตีภูตา
หฏฺฐตุฏฺฐาภินนฺทาม
สจฺจการำ อธิฏฺฐาม

ทยฺยรฏฺเฐ ชนาธิโป
หิเตสี อนุกมฺปโก
อคฺคสาสนถมฺภโก
สกรฏฺฐสฺส วุฑฺฒิยา
อากงฺขำ วิปุลำ สุขำ
วฑฺเฒตุ วรเมตฺติยา
สมฺมนา สหจารินี
ฉายา ว อนุคจฺฉติ
คุณกิตฺติวิภูสิตา
ตตฺถ ตตฺเถว มานิตา
วรำ กลฺยาณมุตฺตมำ
ทยฺยานำ มนวฑฺฒนำ
ทกฺเขนฺติ ปวาหินำ
สามานำ รฏฺฐวฑฺฒโน
ปจฺจาคโตว โสตฺถินา
รฏฺฐกา จ สุภตฺติกา
ปีติปาโมชฺชปูรกา
วรำ เทมาภิวุฑฺฒิยา

รตนตฺตยานุภาเวน รตนตฺตยเตชสา
ภูมิพโล มหาราชา สิริกิตฺติ จ ราชินี
ทีฆายุกา ฉวิวนฺโต สุขิโน พลิโน สทา
สพนฺธวานุยนฺตา จ อโรคา อกุโตภยา
รฏฺฐปสาสกา ชนนี รฏฺฐํ สุเขติ สาทรา
สิริยา วฑฺฒนา โหตุ โสตฺถินา สุขชีวินี
มา สาวชฺชานิ ปสฺสนฺตุ โสตฺถี ปสฺสนฺตุ สพฺพทา
รฏฺฐทฺธโช มหาราชา ทยฺยานํ มนวฑฺฒโน
ทยฺยรฏฺฐํภิวฑฺเฒตุ อคฺคสาสนถมฺภโก
จิรํ รชฺเช ปติฏฺฐาตุ ปชาย สิรคุตฺติยา ฯ

๏ อ้างค์สมเด็จพระปรมิน-
ทรงนามกระเดื่องกิติวิไล
ทรงเดชอดุลกิจพินิจ
เอื้นดูนุเคราะห์ชนนิกร
เป็นที่ประชาสุมนรักษ์
ถนัภกพระศาสนทวี
ทรงหวังประโยชนสกรัฐ
จึงทรงสละสุขสกวีสัย
ทรงหวังประโยชน์วิบุลยิ่ง
เพื่อได้เจริญสุหทตรึง
ดำเนินเสด็จพหุวิเทศ
ชาญชอบประกอบกลวิธี
องค์ราชินีบรมนาถ
ทรงร่วมหทัยกมลยล
ทุกแห่งเสด็จจรคระไล
ในที่ประพาสสุทศนีย์
ทั้งสองพระองค์รบพิตร
รุ่งเรืองกระเดื่องพระอภิธา-
นานาประเทศสกลเขต
อันชาวประชามนสปรี-
ทรงรับพระราชปฏิสถาร
เผยเกียรติรัฐฐอภิรมย์
ทั้งเกียรติพุทธวรมา-
ให้แพร่ประภัสสรสุนาม
ทรีปันพสกไทย
วร "ภูมิพล" ขจร
สุรวิทยาธร
หิตสุขสวัสดี
บีย์ภักดิ์กมลปรีดิ์
วรเกียรติเกริกไกร
อภิวัฒน์เจริญชัย
มิพะวงประสงค์ถึง
มนสิ่ง ธ คำนึง
วรราชไมตรี
อภิเชษฐ์บุรีศรี
ปฏิบัติพิพัฒน์ผล
จรโดยเสด็จดล
อนุรักษภักดิ์
บมิไกลมิห่างหนี
ดุจดังพระฉายา
คุณกิตติโสภา
นวิศาลธาตรี
ธ ประเวศประดามี
ดิประโมทย์นิยมชม
อภิมานะเหมาะสม
มนราษฎร์เจริญงาม
มกะราษฎร์ประชาสยาม
วรเกริกขจรไกล

บัดนี้พระองค์ผลประสิทธิ์ วรกิจเจริญชัย
ยังรัฐประชาชนไผท อภิวัฒนาตล
ปลอดภัยพิบัตินิรุปสัคร์ สุประจักษ์มหาชน
สร้างสันติสุขบวรผล และนิวัตสวัสดิ์
ปวงอาตมาสมณราษ- ฎรภักดิภูมิ
เริงรื่นและชื่นมนสปรี- ดิประโมทยะเพิ่ญบูรณ์
ตั้งสัจจการอธิฐาน ประณิธานเพิ่มพูน
ถวายพร ณ องค์พระอดิสูร วรราชจักริน
เพื่อความเจริญสิริสวัส- ดิพิพัฒนภูมินทร์
สมเด็จพระองค์นฤบดินทร์ ภิยยิ่งคุโณฬาร
ด้วยอานุภาพรตนตรัย อดิสัยมหาศาล
ขอจงพระองค์พระนฤบาล "ภูมิพลอดุลเดช"
อีกทั้งพระองค์รตนนา- ริมหาประชาเนตร์
นามาภิไธยอิศเรศ "สิริกิติ์" วิสิฐคุณ
จงทรงพระชนม์จิรพิพัฒน์ ศตวรรษจรัสบุญ
งดงามอร่ามฉวิมนุญ สุขสันต์อนันต์กาล
ทรงพลอดุลสิริสวัสดิ์ อภิพัฒนานาน
อีกทั้งดนัยยุวสุมาลย์ วรราชธิดา
ผู้ตามเสด็จอุชุกภัก- ดิพิทักษราชา
ปราศโรคะภัยและประลุผา สุกวัฒน์สวัสดิ์
อีกทั้งพระองค์บุรพกา- รินิราชชนนี
ผู้ทรงประสาสน์กิจบุรี สิริรัตนโกสินทร์
ให้ปวงประชาพสกรัฐ- ประลุสุขมีราคิน
ขอจงเจริญวรสิริน ทรสุขสวัสดิ์

ทุกองค์มิทรงประลุพิบัติ กิติวัฒน์เกษมศรี
ทรงเห็นสวัสดิคุณมี จิรสันต์นิรันดร
ขอจอมกษัตริย์วิชิตชัช มนวัฒน์ประชากร
ยังไทยรัฐกิติขจร สุรชัชะวาลไกล
เป็นองค์พระศาสนุปถัม- ภกนำประชาไทย
ครองราชย์จิรัฏฐิติวิไล อภิชิตสถิตธรรม์
ปกป้องประคองสกลราษ- ฎรชาติและพงศ์พันธุ์
คุ้มเกล้าประชานิกรสรรพ์ จิรมั่นนิรันดร์ เทอญ ฯ

ขอถวายพระพร

สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ธรรมิกมหาราชาธิราช องค์พระประมุขแห่งชาติ พระองค์ทรงหวังประโยชน์เกื้อกูล ทรงพระมหากรุณาธิคุณอันประเสริฐ ทรงเป็นที่รักของชาวไทย ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงหวังประโยชน์เพื่อความเจริญของรัฐ ทรงสละความสุขส่วนพระองค์ ทรงหวังความสุขอันไพบูล เสด็จพระราชดำเนินไปในนานาประเทศเพื่อเจริญราชสัมพันธไมตรี สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงร่วมพระราชหฤทัย ตามเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ทุกแห่งดุจพระราชฉายา สมเด็จบรมนาถทั้ง ๒ พระองค์ อันพระเกียรติคุณบุญบารมีประดับแล้ว เสด็จไปสู่ประเทศใด ๆ อันมหาชนในประเทศนั้น ๆ นับถือแล้ว ทรงได้รับความต้อนรับอันประเสริฐเป็นกัลยาณเกียรติอย่างสูง ทรงเผยแผ่เกียรติของรัฐเป็นที่เจริญใจของชาวไทย ทั้งทรงยังเกียรติแห่งพระพุทธศาสนาให้แจ่มใสแก่ประชุมชนฝ่ายอื่น

ยิ่งนั้น สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ยังสยามรัฐให้วัฒนะ ทรงสำเร็จพระราชประสงค์แล้ว ปลอดภัยไร้อุปสรรค เสด็จพระราชดำเนินกลับมาแล้วโดยสวัสดี อาคมภาพพระสงฆ์ทั้งปวง และประชาราษฎรผู้จงรักภักดี ทั้งหลายจึงเริงยินดี ชื่นบาน เต็มตื้นไปด้วยปีติปราโมทย์ ขอตั้งสัจจอธิษฐานถวายพระพรเพื่อทรงพระเจริญยิ่ง

ด้วยอานุภาพเดชพระรัตนตรัย ขอสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ธรรมิกมหาราชาธิราช และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ จงทรงพระเจริญพระชนมายุยิ่งยืนนาน ทรงพระเจริญพระฉวีวรรณ ทรงพระสำราญ และทรงพระกำลังพระกายพระปรีชาสามารถทุกเมื่อ พร้อมทั้งพระบรมราชโอรส

จิตาและข้าราชบริพารผู้ตามเสด็จ จงปราศจากโรค ปลอดภัย โดยประการทั้งปวง อนึ่ง สมเด็จพระราชชนนี ผู้ทรงประสาสน์กิจปกครองรัฐประเทศแทนพระองค์ ทรงยังรัฐประเทศให้เกษมสุข เอาพระทัยใส่เอื้อเฟื้อเป็นอันดี จงทรงพระเจริญพระสิริ เจริญพระชนมายุโดยสวัสดี ขอทุก ๆ พระองค์ จงอย่าทรงประสพสิ่งอันเป็นโทษ จงทรงประสพสิริสวัสดี ทุกเมื่อ ขอสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้เป็นชัยของรัฐ ผู้เป็นที่เจริญใจของชาวไทย จงทรงยังไทยรัฐให้วัฒนะ ทรง.ยืนเอกอัครศาสนูปถัมภก์ ทรงดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติเพื่อคุ้มเกล้าชาวประชา ตลอดกาลนานนาน เทอญ ฯ

ขอถวายพระพร

พระมงคลวิเสสกถา

ทรงแสดงเมื่อครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่

สมเด็จพระวันรัต กิตติโสภณมหาเถระ

ถวาย

ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา

๕ ธันวาคม ๒๔๙๕

ณ พระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย ในพระบรมมหาราชวัง

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส ฯ

อิทาเนว ปวกฺขามิ ตำ ตำ วิเสสมงฺคลำ
วุจฺจมานำ หิ สุตฺวาน โยนิโส ปจฺจเวกฺขโต
มหาราชาธิราชสฺส ภเวยฺย กตฺตุกามตา
ตโต สมฺปาทนตฺถาย ภิยฺโยภาวาย สพฺพถา
สมฺมาว ปทหนฺตสฺส ธมฺเมน ปฏิปชฺชโต
ตปฺปจฺจยา นริทฺทสฺส สิยา สุวตฺถิมงฺคลนฺติ ฯ

ยัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระธรรมเทศนาในพระมงคลวิเสสกถา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบุญญาธิการมี เป็นปสาทนียกถามังคลานุโมทนา ในมหามงคลสมัยอภิลักขิตกาลเฉลิมพระชนมพรรษา ด้วยสมเด็จพระบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเกริญพระชนมายุมาโดยพระราชสิริสุขเกษมสวัสดิ์ ยัดนี้ มาประจวบสุรทินพระบรมราชสมภพ สมเด็จพระบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระปรารภมหามงคลกาลนี้ ด้วยพระราชศรัทธาปสาทาธิคุณในพระบรมพุทธศาสนา จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาทรงกระทำการบูชาพระศรีรัตนตรัยด้วยเครื่องสักการพัสตุ์ขัชชโภชชาหาร และสมณบริขารเป็นไทยธรรมแด่พระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวน ๆ ควรแก่นิยม

ในพระราชพิธี ทรงพระราชอุทิศส่วนกุศลทั้งนี้ เป็นเทวตาทิศนพลิธรรมบรรณาการ และทรงแผ่ส่วนพระราชกุศลแก่สรรพสัตว์ไม่มีประมาณ เป็นส่วนแห่งพระอัปปมัญญาพรหมวิหารตามคติแห่งพระพุทธศาสนา ฯ

ลำดับนี้ รักรัยพระราชทานเลือกสรรพระคุณสมบัติทั้งแห่งศุภสวัสดิมงคลอันพิเศษยิ่ง ซึ่งได้ชื่อว่า มงคลวิเสส มาถวายวิสัชนาเพื่อประดับพระบัญญาบารมี ได้ทรงสดับแล้ว ทรงพระอนุสรณ์ด้วยกำลังพระปรีชาญาณพระราชปณิธาน เพื่อจะทรงบำเพ็ญจะพึงเกิดมีแก่สมเด็จรมยพิตรพระราชสมภารเจ้า แต่นั้นทรงพระราชอุตสาหะด้วยพระอาการอันชอบ เพื่อจะยังพระคุณสมบัตินั้น ๆ อันยังหย่อนให้บริบูรณ์ เพื่อเพิ่มพูนส่วนที่ได้ทรงบำเพ็ญแล้วให้ไพบูลย์ยิ่ง ทรงปฏิบัติอยู่โดยราชธรรม พระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลจะพึงสำเร็จแก่สมเด็จรมยพิตรพระราชสมภารเจ้า เพราะพระราชพรรยานั้นเป็นปัจจัย ฯ

ในศกนี้ (๒๔๙๕) ได้เลือกมาถวายวิสัชนา ๓ ประการ คือ สหกรณ์ ๑ สันติ ๑ และรัฏฐาภิปาลโนบาย ๑

สหกรณ์นั้น คือความทำร่วมกัน ย่อมเป็นไปทั้งในสังขารทั้งในกิจการอันมีความทำร่วมกันโดยสภาวะและโดยหน้าที่ เพื่อสำเร็จแห่งกิจอันประกอบร่วมกันตลอดถึงกิจอันแยกออกเป็นต่างหน้าที่ แต่จำต้องสัมพันธ์กันโดยเหตุผล ฯ อุทาหรณ์เช่น ส่วนแห่งอวัยวะทั้งหลายอันคุมกันเข้าเป็นสรีระนี้ ต่างมีหน้าที่เป็นแผนก ๆ ช่วยกันบำรุงสรีระให้เป็นไป ยังพรักพร้อมทำหน้าที่ร่วมกันเพียงใด ความผาสุกแห่งสรีระย่อมมีเพียงนั้น ส่วนแห่งอวัยวะเหล่านั้นต่างย่อมได้ความสะดวกแห่งกิจของตนตามหน้าที่ ถ้าส่วนอวัยวะอันหนึ่ง หรือมากกว่านั้น ทำหน้าที่ยกพร่องไม่สม่ำเสมอ ส่วนอื่นก็พลอยทำหน้าที่ไม่สะดวกไปด้วย มากน้อยตามส่วนอันเสียไปนั้น ที่เป็นอุปการะแก่ความเป็นไปแห่งสรีระเพียงไร ถ้าเป็นส่วนสำคัญเพียงอันเดียว ก็อาจทำส่วนอื่น ๆ ให้ติดขัดไปตามกัน แต่นั้นสรีระก็ไม่

ผาสุก กล่าวคือมีโรคเกิดขึ้นทดทอนกำลังแห่งสรีระนั้นเอง ถึงเป็นอันตรายก็ได้ ส่วนทั้งหลายแห่งสรีระ ย่อมต้องการสหกรณ์แห่งกันและกันโดยธรรมดานิยม ด้วยประการฉะนี้ ฯ มีพระบาลีแสดงผลแห่งสหกรณ์ แห่งส่วนสรีระทั้งหลายว่า "อปฺปาพาโธ อปฺปาตงฺโก สมเวปากินิยา คหณิยา สมนฺนาคโต นาติสีตาย นาจฺจุณฺหาย มชฺฌิมาย ปธานกฺขมาย แปลว่า มีเจ็บไข้น้อย ประกอบด้วยเตโชธาตุอบอุ่นพอเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก เป็นประมาณกลาง ควรแก่ความเพียร" ดังนี้ ฯ ผลนี้ย่อมถือว่าเป็นลาภอันสำคัญ ดังพระพุทธภาษิตว่า "อโรคยา ปรมา ลาภา อโรคยาลาภทั้งหลาย มีความหาโรคมิได้เป็นยอด" ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงยกขึ้นเป็นเครื่องแนะนำ ภิกษุผู้ได้ผลนี้ให้รีบยำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ ไม่ปล่อยโอกาสให้ล่วงไปเสีย ฯ

ส่วนทั้งหลายย่อมรวมกันเข้าเป็นสรีระฉันใด ข้าวยเครื่องอาศัยแห่งสังขารคืออาหารเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่ที่อาศัย เครื่องใช้สอย และยาเป็นข้าวยเครื่องบำบัดโรค ก็ต้องอาศัยสหกรณ์ของผู้ประกอบและสหกรณ์แห่งวัตถุนั้น ๆ จึงเกิดผลให้สำเร็จกิจตามประสงค์ ฉันนั้น ฯ เมื่อกล่าวเฉพาะบุคคล คนหนึ่ง ๆ หรือพวกหนึ่ง ๆ ที่รวมกันเข้าเป็นหมู่เป็นคณะตลอดถึงเป็นสัญชาติ ย่อมต้องอาศัยสหกรณ์แห่งกันและกัน ดุจส่วนอวัยวะทั้งหลาย ฯ ในสกุลก็ดี ในคณะก็ดี การขวนขวายกันทำเป็นกิจจำต้องปรารถนาในเบื้องต้น สหกรณ์เป็นกรณียะจำต้องการในลำดับการ ๒ อย่างนั้นเป็นไปกลมเกลียวกันแล้ว ย่อมยังสกุลยังคณะให้ตั้งมั่น ให้เจริญรุ่งเรือง ดุจสหกรณ์แห่งส่วนอวัยวะทั้งหลายยังสรีระให้เป็นไปอยู่โดยผาสุกฉะนั้น ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาหวังจะทรงแสดงการบำรุงสหกรณ์ อันเป็นรัฐประศาสนนัยครั้งโบราณกาล ได้ตรัสเทศนาถึงเรื่องพระเจ้ามหาวิชิตราช ในกูฏทันตสูตรสีลขันธวรรค ทีฆนิกาย มีใจความว่า "พระเจ้ามหาวิชิตราชทรงดำเนินพระราโชบายเพื่อระงับการเบียดเบียนกันและกัน อันเป็นเสี้ยนหนามแห่งแผ่นดิน กล่าวคือเป็นอุปสรรคแห่งสหกรณ์ ชนจำพวกใดขวนขวายในการทำนาและเลี้ยงโค

พระราชทานพันธุ์ข้าวปลูกแก่ชนจำพวกนั้น ชนจำพวกใดขวนขวายในการค้า พระราชทานทุนแก่ชนจำพวกนั้นเป็นการเพิ่มกำลัง ชนจำพวกใดทำราชการ พระราชทานเบี้ยเลี้ยงเบี้ยหวัดแก่ชนจำพวกนั้น ชนเหล่านั้นต่างขวนขวายในการงานของตน ๆ ย่อมไม่ประทุษร้ายกัน ท้องพระคลังก็เพิ่มพูนด้วยพระราชทรัพย์ที่เป็นราชพลี พระราชอาณาเขตเกษมสุขสวัสดิ์สืบเสื่อนหนาม หาความเบียดเบียนกันมิได้ ประชาราษฎร์ต่างชื่นบานด้วยความวางใจ ยังบุตรให้พ้นอยู่ที่อก อยู่ราวกับมีประตูเรือนไม่ต้องลงลิ่มสลัก ฯ บุคคลหรือคณะผู้นับเนื่องในสหกรณ์ถ้าปลีกตนเสียไม่ทำงานพร้อมกับเขา ย่อมเป็นเช่นส่วนอวัยวะแห่งสรีระอันหยุดไม่ทำหน้าที่หรือทำยกพร่อง จัดว่าเป็นโรคเกิดขึ้นในสหกรณ์นั้น เช่นเดียวกับโรคเกิดขึ้นในสรีระ ย่อมทอนกำลังหรือนำไปถึงความพินาศ ฯ

ในฝ่ายคฤหัสถ์ สหกรณ์เป็นกิจอันจำต้องปรารถนาคู่เคียงกัน ฯ การประพฤติสุจริต หากไม่ครบไตรทวาร ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์ เพราะถึงหากกายจะพยายามฝืนทำสุจริต แต่วาจายังไม่สนิท และใจยังมุ่งเพื่อทุจริตอยู่ การที่ทำก็ย่อมจะไม่เป็นสุจริตเรียบร้อยตลอดไป ต่อพร้อมทั้งไตรทวารจึงจะสำเร็จประโยชน์ด้วยดี ฯ แม้ผู้ประพฤติธรรมก็จำต้องปรารถนาสหกรณ์แห่งผู้อื่นด้วย ไม่อย่างนั้นก็ยากที่จะทำได้ตลอด ยิ่งหรือหย่อนไปไม่สมกัน ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวจักไม่มี เพราะอย่างนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ตามสมควรแก่เหตุเพื่อเป็นบรรทัดแห่งความประพฤติของภิกษุทั้งหลาย ด้วยทรงมุ่งหมายจะให้ตั้งอยู่ในสิลสามัญญตาความสม่ำเสมอกันโดยศีล จึงมีชื่อเรียกสิกขาบทว่า สาธารณสิกขาบท โดยอรรถว่า เป็นเครื่องอาศัยเป็นอยู่ร่วมกัน ภิกษุผู้ประพฤติสมควรแก่สิกขาบทนั้น เรียกว่า สิกขาสาชีวสมาปนฺโน ผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาเป็นสาธารณะ กล่าวคือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสหกรณ์ผู้หนึ่ง ฯ สมเด็จพระบรมศาสดากับพระสาวกร่วมฉันทะช่วยกันประกาศพระศาสนา นำมหาชนออกเสียจากอธรรม ให้ตั้งอยู่

ในธรรม เป็นอันย่ายัดเยียดซึ่งวิชัย นำเข้าไปสู่สวัสดิ์ จาริกไปถึงไหน ยังประโยชน์ให้เกิดไปถึงนั้น จึงมีคำสรรเสริญเรียกพระธรรมศาสดาว่า พระธรรมราชา พระเจ้าแห่งธรรม เรียกพระสาริบุตรว่า พระธรรมเสนาบดี จอมทัพฝ่ายธรรม เรียกพระสงฆ์ว่า ธรรมเสนา กองทัพฝ่ายธรรม. เทียบด้วยยุทธเสนากองทัพอันทำยุทธ์ ซึ่งยกไปถึงไหน ทำอนัตถพินาศไปถึงนั้น ฯ พระศาสดาและพระสาวกอาศัยสหกรณ์ความทำร่วมกัน ช่วยกันประดิษฐานพระพุทธศาสนาขึ้นได้ เพื่อประโยชนสุขแก่โลกด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงตั้งนายกรัฐมนตรีด้วยพระราชวิจารณญาณ ทรงมอบให้จัดตั้งคณะรัฐบาลก็ด้วยทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่า จักสามารถคุมสหกรณ์แห่งคณะรัฐบาลให้เป็นไปสม่ำเสมอ นำประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองโดยสวัสดิ์ มีพระบรมราชโองการให้ตราพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม และพระราชกฤษฎีกาจัดระเบียบราชการในกรมกระทรวงนั้น ๆ ก็เพื่อบำรุงสหกรณ์แห่งราชการให้ดำเนินไปโดยสะดวก และที่ได้จัดตั้งกระทรวงวัฒนธรรมและกระทรวงสหกรณ์ขึ้น ก็เพื่อแนะนำสั่งสอนควบคุมประชาราษฎร์ให้มั่นคงในศีลและธรรมอันดีงาม ให้รู้จักประโยชน์แห่งสหกรณ์ และช่วยเป็นกำลังอุปถัมภ์บำรุงให้สหกรณ์นั้นเป็นไปสะดวก เพื่ออำนวยประโยชน์ให้ประชาราษฎร์มีทรัพย์สมบัติเป็นหลักฐาน เกื้อกูลกันและกัน นี้เป็นสหกรณ์ภายใน ฯ ทรงรักษาความปรองดองมีพระราชไมตรีกับต่างอาณาจักร ก็เพื่อประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย นับว่าเป็นสหกรณ์ในระหว่างประเทศ ฯ อนึ่งการที่รัฐบาลแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้เข้าเป็นสมาชิกแห่งองค์การสหประชาชาติ และได้ปฏิบัติไปโดยสมควรแก่กรณี ก็เป็นประสานวิธีที่นับเนื่องในสหกรณ์ ด้วยมุ่งหมายผลคือสันติ อันเป็นประโยชน์ใหญ่ที่สหประชาชาติมีความมุ่งหมายร่วมกันอยู่ ณ บัดนี้ ฯ สหกรณ์ทั้งภายในทั้งภายนอกที่รัฐบาลแห่งสมเด็จ

บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พยายามอยู่ด้วยวิริยะอุตสาหะอันยิ่งใหญ่ จักสำเร็จเป็นมหาพละกำลัง ยังพระราชอาณาจักรให้มั่งคั่งตั้งอยู่มั่นคงโดยเกษมสวัสดิ์ เป็นเหตุเพิ่มพูน พระราชกฤษฎาภินิหารยารมิ ในสมเด็จบรมบพิตร พระราช สมภารเจ้า จักเป็นมงคลวิเสสประการที่ต้น ฯ

สันติ นั้น คือความสงบ เป็นผลมีมาแต่สหกรณ์ เป็นคุณสมบัติอันจะพึงปรารถนา ทั้งทางคดีโลก ทั้งทางคดีธรรม ฯ ในทางคดีโลก การปกครองตั้งแต่ของชนผู้เป็นหัวหน้าแห่งสกุลแห่งคณะ ตลอดถึงแห่งราชอาณาจักร ย่อมมีความมุ่งหมายสันติเป็นข้อใหญ่ คนในสกุลเกิดทะเลาะวิวาทกัน คนในคณะเบียดเบียนทำร้ายกัน ต่างอยู่ไม่เป็นสุข หัวหน้าของสกุลของคณะต้องคิดป้องกันการทะเลาะวิวาทและเบียดเบียนกันมิให้เกิดขึ้น และระงับเหตุเช่นนั้นอันเกิดขึ้นแล้ว มุ่งรักษาความอยู่สงบเป็นนิจ ฯ ไม่เพียงเท่านั้น สกุลหรือคณะเป็นอริกันขึ้นกับสกุลหรือคณะอื่น เป็นต้นว่า ที่อยู่ติดกัน หรือมีผลประโยชน์ร่วมกัน แต่ไม่ปรองดองกัน ผลอันไม่พึงปรารถนาก็จะพึงมีมา หัวหน้าทุกฝ่ายจำต้องมีวิสาสะกัน มีความผ่อนผันด้วยไมตรีจิต ต่างฝ่ายจึงจักอยู่เป็นสุข ฯ ราชอาณาจักรมีโจรผู้ร้ายปล้นทรัพย์ ผลาญชีวิต ทำร้ายร่างกาย ชุกชุม ประชาราษฎร์ย่อมอยู่ด้วยความหวาดเสียว วางใจในชีวิตร่างกายและทรัพย์สมบัติลงมิได้ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านผู้ปกครองอาณาจักรจึงตั้งกฎหมายไว้เพื่อลงโทษผู้ทำผิด และระงับวิวาทเรื่องทรัพย์ กับรักษาสิทธิและอิสรภาพของประชาชน ตั้งศาลไว้เพื่อพิจารณาอรรถคดี จัดอารักขาเพื่อป้องกันภยันตรายแต่โจรผู้ร้ายและจัดการอย่างอื่นอีก ก็เพื่อรักษาความสงบภายใน จัดกองทัพสะสมศาสตราวุธยุทธภัณฑ์ เสบียงพาหนะและอื่น ๆ ก็ดี ผูกไมตรีสัญญาต่อกันกับต่างอาณาจักรหรือเข้ารวบรวมกำลังเป็นสัมพันธมิตรก็ดี ก็เพื่อรักษาความสงบทางภายนอก ฯ สันติเป็นผลมุ่งหมายแห่งรัฐประสาสน์สำเร็จด้วยกำลังทรัพย์อันจะพึงนับมิได้ ทั้งด้วยสติปัญญาวิริยะอุตสาหะสามารถและสหกรณ์อันเป็นกิจที่จะพึงทำก่อนอย่างอื่นทั้งนั้น ฯ

ในทางคติธรรม สันติเป็นต้นเค้าแห่งพระพุทธศาสนา มีพระพุทธภาษิตวางไว้เป็นหลักว่า "สนฺติเมว สุสิกฺเขยฺย พึงสำเหนียกให้ถึงความสงบนั้นแล" อีกข้อหนึ่งว่า "สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย จงพูนทางแห่งความสงบเทียว ฯ อันผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนา จะประกอบกิจก็ดี จะประพฤติกิริยาก็ดี จะกล่าววาจาก็ดี จะดำริคิดก็ดี อย่างใดอย่างหนึ่ง พึงมุ่งความสงบเย็นทั้ง ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงบัญญัติสิกขาบท ก็เพื่อระงับอาสวโทษอันเกิดขึ้นแล้ว และเพื่อระวังอาสวโทษอันจะพึงเกิดขึ้นอีก โดยใจความก็คือเพื่อรักษาความสงบ ในท้ายพระปาฏิโมกข์อันสงฆ์สวดทุกกึ่งเดือนสำแดงความข้อนี้ว่า "ตตฺถ สพฺเพเหวสมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพํ แปลว่า อันภิกษุทั้งหลายทั้งมวลแล พึงเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน ชอบกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาในสัตตุพพน์อันเป็นหลักสูตรนั้น" ดังนี้ ฯ ในฝ่ายคฤหัสถ์ทรงบัญญัติศีลมีองค์ ๕ คือ เว้นจากผลาญชีวิต, เว้นจากทำโจรกรรม, เว้นจากประพฤติผิดในกาม, เว้นจากกล่าวเท็จ, เว้นจากดื่มน้ำเมา ก็เพื่อความอยู่สงบแห่งมหาชน ฯ การยังเพ็ญจิตตสิกขา คือศึกษาทางจิต ได้แก่เจริญภาวนา ก็เพื่อรักษาความสงบแห่งจิต มิให้คิดพุ้งซ่าน การยังเพ็ญปัญญาสิกขา คือศึกษาทางปัญญา ได้แก่เจริญวิปัสสนา ก็เพื่อกำจัดอาสวกิเลสอันเป็นข้าศึกแห่งความสงบจิต ฯ ความสงบเย็นผลที่มุ่งหมายตั้งแต่ภายนอกตลอดถึงภายใน ปฏิบัติได้อย่างนั้น จึงได้ชื่อว่า อุปสนฺโต ผู้สงบระงับ ฯ มีคาถาพระพุทธภาษิตสาธกความข้อนี้ว่า

สนฺตกาโย สนฺตวาโจ สนฺตมโน สุสมาหิโต
วนฺตโลกามิโส ภิกฺขุ อุปสนฺโตติ วุจฺจติ ฯ

แปลว่าภิกษุผู้มีกายสงบแล้ว มีวาจาสงบแล้ว มีใจสงบแล้ว ตั้งมั่นดีแล้ว มีอามิสคือเหยื่อในโลก อันคายทิ้งแล้ว เรากล่าวว่า ผู้สงบระงับ" ดังนี้ ฯ สันติย่อมเป็นมูลแห่งสุขอันไม่เจือด้วยอามิส เรียกนิรามิสสุข เป็นสุขอย่างสุขุม เป็นสุขอันแท้จริง

มีพระพุทธภาษิตว่า "นตฺถิ สนฺติปรं สุขं สุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี" ฯ ความสุขเพราะได้ลาภได้ยศได้สรรเสริญเป็นสุขของอามิสเรียกสามิสสุข เป็นสุขเจือด้วยทุกข์ เป็นผลอันจะพึงมีมาด้วยกัน บัณฑิตไม่พิจารณาเห็นว่า เป็นสุขอันแท้จริง เหมือนสุขเกิดแต่ความสงบ ฯ "นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา ท่านผู้รู้ทั้งหลายย่อมกล่าวพระนิพพานว่าเป็นธรรมอย่างยิ่ง" ก็เพราะพระนิพพานเป็นยอดแห่งความสงบ คำสอนอันเว้นสันติเสียแล้ว จึงเป็นศาสนธรรมมิได้เลย. ในทางคดีธรรม สันติย่อมเป็นคุณสมบัติอย่างยิ่ง ไม่มีอย่างอื่นจะพึงเปรียบปาน ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงตั้งและแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายโดยคำแนะนำ และยินยอมแห่งสภานิติบัญญัติก็ดี พระราชทานอำนาจแก่ศาลยุติธรรมก็ดี โปรดให้จัดการอารักขาภายในก็ดี ทรงบำรุงการทหารก็ดี ทรงรักษาพระราชไมตรีกับนานาประเทศให้สนิทสนมก็ดี ก็เพื่อความสงบราบคาบแห่งพระราชอาณาจักรทั้งภายในทั้งภายนอก ตามราชธรรมแห่งพระมหากษัตริย์ นับเป็นมงคลวิเสสประการที่สอง ฯ

รัฏฐาภิปาลโนบายนั้น คืออุบายการปกครองพระราชอาณาจักร ฯ อันองค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุขของปวงชน เป็นของชัยเฉลิมชาติ เมื่อทรงสมบูรณ์ด้วยสมบัติอันเป็นเครื่องประดับ สำหรับท่านผู้เป็นบุรุษรัตน์ก็ย่อมสำเร็จเป็นอุบายวิธีการปกครองพระราชอาณาจักรให้ราบรื่นโดยเกษมสวัสดิ์. ในที่นี้จักรับพระราชทานยกขัตติยสมบัติที่โบราณบัณฑิต ได้กราบทูลถวายแด่ พระมหากษัตริย์เจ้า ขึ้นถวายวิสัชนา มีที่มาในหังสชาดก วิสัตนิบาต เรื่องย่อในหังสชาดกว่า "พระยาหงส์โพธิสัตว์ มีนามว่าธตรฐ ได้ยกสมบัติของพระมหากษัตริย์เจ้าขึ้นตั้งเป็นข้อปุจฉาทูลถามแด่พระเจ้ากรุงพาราณสี โดยคาถาประพันธ์มีอาทิดังนี้ ว่า

กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามยํ
กจฺจิ รฏฺฐมิทํ ผีตํ ธมฺเมน อนุสาสติ ฯ

แปลว่าพระองค์ทรงพระสำราญนิรทุกข์อยู่หรือ และรัฐมณฑลอันสมบูรณ์นี้ พระองค์ทรงปกครองดีโดยธรรมอยู่หรือ ฯ โทษเย็นเครื่องเสื่อมเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่มีในหมู่เสนาอำมาตย์ราชเสวกของพระองค์บ้างหรือ อนึ่งเหล่าข้าราชบริพารของพระองค์ คงห่างออกไปไม่กำเริบกล้า ดุจฉายาไม่ยกทางทักษิณทิศฉะนั้นหรือ ฯ อนึ่งพระราชเทวีของพระองค์เย็นผู้เช่นกันโดยกุลสมบัติเชื่อฟังพระองค์ตรัสเพ็ดทูลด้วยพระวาจาอ่อนหวานเย็นที่ทรงยินดี ทรงพระรูปกัลยาณี มีพระราชโอรสดำรงพระอิสริยยศแล้ว ยังอยู่ในอำนาจ ประพฤติต้องพระราชอัธยาศัยอยู่ละหรือ ฯ ข้าแด่พระองค์ผู้ดำรงรัฐให้วัฒนะ พระราชบุตรของพระองค์มีมากหลาย ล้วนมีพระชาติอันดี มีพระปัญญาว่องไว สามัคคีชื่นยานในราชกิจนั้น ๆ อยู่หรือ ฯ พระเจ้ากรุงพาราณสีตรัสตอบรับทุกข้อต้น ๆ มา และตรัสตอบปุจฉาข้อหลัง แล้วตรัสขอให้พระยาหงส์โพธิสัตว์สั่งสอนพระราชบุตร ดังนี้ว่า

สตํ เอโก จ เม ปุตฺตา ธตรฏฺฐ มยา สุตา

ดูก่อนพระยาธตรฐ บุตรของข้าพเจ้ามี ๑๐๑ องค์ ขอท่านจงกล่าวกรณียกิจแก่เธอทั้งปวง ผู้จะไม่ล่วงวาจาของท่าน ฯ พระยาธตรฐปรารภพระราชกุมาร กล่าวแสดงเหตุแห่งหายนะและวัฒนะถวาย ดังนี้ว่า

อุปปนฺโนปี เจ โหติ ชาติยา วินเยน วา. เป็นต้น

มีเนื้อความว่า แม้ผิว่ากุลบุตรเย็นผู้ถึงพร้อมแล้ว ด้วยชาติก็ดี ด้วยมรรยาทก็ดี แต่กระทำความเพียรในกรณียกิจหลังย่อมจะงมอยู่ในวิตกดังหังวังชลธี ฯ เมื่อเขามีปัญญายกพร่องช่องใหญ่ ๆ ย่อมจะเกิดขึ้นมากมาย ดุจคนอยู่ในที่มืด ณ ราตรี ย่อมแลเห็นรูปทั้งหลายเชื่องไปกว่าจริงฉะนั้น ฯ อธิบายว่า เมื่อเหตุอันใดอันหนึ่งเกิดปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าไม่มีปัญญาพอจะทาน เขาย่อมอนุมานเห็นเย็นข้อติดขัด

ใหญ่โตเกินวิสัย ฯ ผู้สำคัญในกิจการอันมิใช่แก่นสารว่าเป็นแก่นสาร ย่อมไม่ได้ปัญญาญาณเป็นเครื่องรู้ ย่อมจะจมอยู่ในอันตราย ประดุจมฤคทรายอันตกชอกเขาฉะนั้น ฯ แม้หากนรชนเป็นคนชั้นต่ำ แต่เป็นผู้ขยัน มีปัญญา ถึงพร้อมด้วยศีลมรรยาท ย่อมโอภาสเพียงดังกองเพลิงในราตรี ฯ พระองค์ทรงถือความข้อนี้เป็นอุทาหรณ์ ผึกสอนพระราชบุตรในวิทยา คนมีปรีชาพึงเจริญขึ้นได้ ดุจพืชหว่านไว้ในนาย่อมงอกงามเพราะน้ำฝนฉะนั้น ฯ

รับพระราชทานประมวลความแห่งคาถาทั้งหลายนั้น โดยใจความว่า โบราณบัณฑิต ได้ยกขัตติยสมบัติ ๖ ประการ ขึ้นกราบทูลถวายแด่พระมหากษัตริย์ เพื่อได้ทรงพิจารณาทรงรักษาและทรงปฏิบัติ ก็ย่อมจะเป็นไปเพื่อความสุขสวัสดิ์แก่พสกนิกรผู้อยู่ใต้พระราชอาณา ขัตติยสมบัติ ๖ ประการนั้น คือ

๑. **อาโรคยสมบัติ** ความถึงพร้อมด้วยความปราศจากโรค คุณข้อนี้ย่อมเป็นสมบัติอันสำคัญของพระมหากษัตริย์ เมื่อทรงพระสำราญหาพระโรคมิได้ ย่อมสามารถยังราชกิจให้ลุล่วงไม่ติดขัด ฉะนั้น ความทรงพระสำราญจึงจัดเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ประการ ๑ ฯ

๒. **อารักขสมบัติ** ความถึงพร้อมด้วยความปกครองพระราชอาณาจักรโดยธรรม นี้ย่อมเป็นสมบัติอันสำคัญ เพราะประชาชนจะอยู่เกษมสุขหรือมีทุกข์มีภัย ก็เพราะอาศัยพระมหากษัตริย์ทรงตั้งอยู่ในธรรม หรือทรงเหินห่างจากธรรมเป็นเหตุมีกำลังกล้า พระราชอาณาจักรจะวัฒนาหรือทรุดโทรมก็เพราะพระราชจรรยาของพระมหากษัตริย์ ฉะนั้น ความปกครองของพระราชอาณาจักรโดยธรรมจึงจัดเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ ประการ ๑ ฯ

๓. **ปริวารสมบัติ** ความถึงพร้อมด้วยบริวาร คือผู้ร่วมการงานในราชกิจเหล่าเสนาอำมาตย์ราชเสวกย่อมเป็นกำลังในราชการ ถ้าเป็นคนตรงในหน้าที่ มีความเที่ยงธรรม มีเมตตา มีความกล้า และมีปรีชาเป็นคุณสมบัติ ชื่อสัตย์

จงรักภักดีในพระมหากษัตริย์ของตน แม้ชีวิตก็ยอมพลีถวายได้ เช่นนี้ย่อมเจริญราชการเพิ่มพระราชอภินิหารให้ปกแผ่ร่มเย็นทั่วรัฐสีมา เหตุดังนั้น ความถึงพร้อมด้วยบริวาร จึงจัดเข้าเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ประการ ๑ ฯ

๔. **อภัยสมบัติ** ความถึงพร้อมด้วยความไม่มีภัย คือปราศจากอริราชศัตรู อันจะมีมาแต่ภายนอก พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราโชบายระงับยับยั้งมิตรเสียด้วยพระเดชานุภาพหรือทรงผูกพันธ์ไว้ด้วยสัมพันธไมตรีเช่นนี้ พระราชอาณาจักรย่อมเกษมสุขปราศจากภัย เหตุนั้น ความไม่มีภัยจากอริราชศัตรู จึงจัดเข้าเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ประการ ๑ ฯ

๕. **ทารสมบัติ** ความถึงพร้อมด้วยขัตติยนารีรัตน์คู่พระบารมี จัดเข้าเป็นสมบัติแห่งพระมหากษัตริย์ประการ ๑ ฯ

๖. **ปุตตสมบัติ** ความถึงพร้อมด้วยพระราชโอรสเฉลิมวงศ์ จัดเข้าเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ประการ ๑ ฯ

ต่อไปนี้ พระยาชัตรฐแสดงเหตุแห่งหายนะและวัฒนะ คือโทษแห่งความเกียจคร้าน ประกอบกิจล้าเวลา และความเขลาไม่รู้เท่าเหตุการณ์ ว่าเป็นเหตุตกยับของกุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยชาติสมบัติ สรรเสริญคุณแห่งวิริยะและปัญญาเป็นไปกับด้วยศิลาจารวัตร ว่าเป็นเหตุรุ่งเรืองแม้ของนรชน ผู้ต่ำสกุล ด้วยประการฉะนี้ ฯ ขัตติยสมบัติ ๖ ประการ เป็นเครื่องประดับสำหรับพระมหากษัตริย์เจ้า มีปรากฏในหังสชาดก วิสตินิบาต ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงสมบูรณ์ด้วยพระขัตติยสมบัติอันเป็นอุปัตถัมภกยับยั้งแก่รัฏฐาภิปาลโนบายเป็นอันดี ยิ่งกว่านี้ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ศกนี้ นับเป็นมหามงคลวาร ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ทรงได้พระราชลาภอันประเสริฐ คือสมเด็จพระราชโอรส ซึ่งเป็น

เหตุแห่งพระยินดีโสมนัส ด้วยทรงได้พระราชโอรสสมหวังแต่มิใช่เป็นเพียงพระราชลาภในส่วนพระองค์เท่านั้น ยังเป็นเหตุให้เกิดยินดีปราโมทย์เป็นอย่างยิ่งแก่พสกนิกรทุกทั่วหน้า ผู้อยู่ใต้พระบารมี ผู้จงรักภักดีในพระองค์ พระมหากษัตริย์พระประมุขแห่งชาติ เพราะต่างก็มุ่งมาตรปรารถนาที่จะได้องค์พระรัชทายาทผู้สืบพระราชสันตติวงศ์ดำรงรัฐสีมาอาณาจักรสืบต่อไป เป็นที่ร่มเกล้าของชาวประชา พระราชลาภอันประเสริฐนี้จึงเป็นเหตุเพิ่มพูนพระราชกฤษฎาภินิหารยารมีในสมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า ขัตติยสมบัติแห่งองค์พระมหากษัตริย์จักเป็นรัฏฐาภิปาลโนบาย เป็นมงคลวิเสสประการที่ ๓ ฯ

ธรรม ๓ ประการ คือ สหกรณ์ ๑ สันติ ๑ รัฏฐาภิปาลโนบาย ๑ เป็นคุณอันประเสริฐให้เกิดวุฒิสิริสวัสดิ์ จึงจัดเป็นมงคลวิเสสแต่ละประการ ๆ มีนัยดังวิสัชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า อันพระคุณพิเศษนั้น ๆ ประดับแล้วย่อมทรงพระเจริญด้วยพระราชอิสริยยศเดชานุภาพ เสด็จดำรงราชย์มไหศวรรยาธิบัติทรงปกครองรัฐสีมามณฑลนำประชาชนให้ถึงความเกษมสุขสวัสดิ์ ฯ

ในลำดับนี้พระสงฆ์มีองค์สมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ผู้ได้มาสันนิบาตในมหามงคลกาลนี้ จะได้มีสมานฉันทะตั้งสัตยาธิษฐานขอพรพระศรีรัตนตรัย ที่ปรากฏเป็นมงคล อันสูงสุด ของทวยเทพและมวลมนุษย์ทั้งหลาย ประสิทธิ์ถวายแด่สมเด็จบรมยุพิตรพระราชสมภารเจ้า

อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมำ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆำ ปโพเธสิ อิจฺเจตำ รตนตฺตยำ

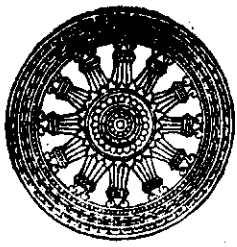
พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้พระธรรมอันสูงสุดแล้วยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้เบิกบาน ตื่นจากกิเลสนิทรา นี้ชื่อว่าพระรัตนตรัย คือวัตถุอันประเสริฐให้

เกิดความยินดีรวม ๓ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่งใหญ่ไพศาล แก่ผู้เลื่อมใส ด้วยเดชานุภาพพระศรีรัตนตรัยคลยันกาล ขออุปัทวันตรายและอุปสรรคทั้งหลายจงอย่าได้ถูกต้องพ้องพาน ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร-เจ้า และประเทศไทยนี้ ในกาลไหน ๆ จงบำราศโกลทุกประการ ขอความเย็นผู้ไม่มีโรค ความสุขสำราญความเย็นผู้มีอายุยืนนาน และความบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิบุลผล ทั้งสุขโสมนัสสวัสดิมงคลในที่ทุกสถานจงเกิดมีจงเป็นไปเป็นนิตย์ แก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับทั้งพระบรมราชวงศ์และรัฐบาลผู้บริหารประเทศไทยนี้ ขอเทพเจ้าทั่วจักรวาลผู้สิงสถิตอยู่ในรัฐมณฑลตั้งต้นแต่พระราชนิเวศน์ตลอดเขตรชัสมา ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบูชาแล้วด้วยธรรมพลีและอามิสพลี จงตั้งไมตรีจิตอภิบาลรักษาสมเด็จ-บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐบาล ด้วยอันนำเข้าไปใกล้ ซึ่งอิฏฐวิบุลผลอันเป็นหิตานุหิตประโยชน์ และคอยป้องกันซึ่งสรรพโทษอันไม่เกื้อกูลแก่ความเจริญ อย่าให้เกิดมี ฯ

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทำ ผลำ
เอตสฺมิ รตนตฺตยสฺมิ สมฺปสาทนเจตโส ฯ

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเป็นผลสมฤทธิ์ จงเป็นผลสมฤทธิ์ จงเป็นผลสมฤทธิ์ แก่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ผู้มี พระราชมนัสเลื่อมใส ในพระรัตนตรัยนี้ สมพระบรมราชประสงค์ ทุกประการ ฯ

รับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในพระมงคลวิเสสกถา เป็นปสาทนียกถามังคลานุโมทนา ด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพร ฯ

สัมโมทนียกถา

สมเด็จพระวันรัต สังฆนายกแห่งคณะสงฆ์ไทย

กล่าวในพิธีฉลองพุทธชยันตี ณ ประเทศซีลอน

ข้าแต่ท่าน พระมหาเถระ พระเถรานุเถระ และพุทธศาสนิกชน ผู้เป็นมิตรในธรรมทั้งหลาย

วันนี้เป็นมงคลสมัย นับได้ว่า เป็นอภิลักขิตกาลพิเศษวันหนึ่ง ของมวลพุทธศาสนิกชนทั้งในและนอกประเทศซีลอน คือเป็นวันฉลองพุทธชยันตี เนื่องจากพระพุทธศาสนายุกาลที่นับแต่พระพุทธปรินิพพานกาลล่วงถึง ๒๕๐๐ ปี บรรดาพุทธศาสนิกชนทั้งบรรชิตและคฤหัสถ์ นักรัฐกิจ ตลอดถึงพ่อค้าประชาชน ต่างมีกุศลฉันทะร่วมใจกันมาประชุมพร้อม ณ อินดีเพ็นเด็นซ สแควร์ (Independence Squre) อันงดงามวิจิตรและไพศาลนี้ ด้วยศรัทธามั่นในพระพุทธศาสนา ข้าพเจ้ามาในนามแห่งสมเด็จพระสังฆราชแห่งประเทศไทยและคณะสงฆ์ไทย รู้สึกเป็นเกียรติอย่างสูงยิ่งที่รัฐบาลซีลอนได้อาราธนามาร่วมพิธีฉลองพุทธชยันตี ณ ประเทศนี้ในนามแห่งคณะสงฆ์ไทย ข้าพเจ้าขอขอบคุณรัฐบาลซีลอนไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

เมื่อ ๒๕๘๐ ปีมาแล้ว ประชาชาติแห่งนครกบิลพัสดุ์ ในมัชฌิมประเทศแห่งชมพูทวีป คือ ในประเทศอันได้นามว่า เนปาล ในบัดนี้ ได้พระกุมารองค์หนึ่งซึ่งประสูติจากพระครรภ์พระนางสิริมหามายา พระราชินีแห่งพระเจ้าสุทโธทนราชา ผู้ครองนครกบิลพัสดุ์นั้น มีพระนามปรากฏว่า สิทธัตถราชกุมาร

และต่อจากนั้นมาอีก ๓๕ ปี คือในปี ๒๕๔๕ ที่ล่วงแล้วมา ประชาชาติชาวโลกได้มีโอกาสได้รับแสงสว่างโดยที่พระราชกุมารสิทธัตถะ ได้ทรงค้นพบสัจจธรรมสำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะผู้ตรัสรู้ธรรมด้วยพระองค์เองโดยชอบ และต่อจากนั้นมาอีก ๔๕ ปี คือในปี ๒๕๐๐ ล่วงแล้ว ประชาชาติชาวโลกก็ต้องศูนย์เสียแสงประทีปดวงนั้น เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานมอบประทีปคือพระธรรมคำสั่งสอนไว้แทนพระองค์ ซึ่งประชากรของโลกได้รับนับถือมาจนบัดนี้ กาลประสูติก็ดี กาลตรัสรู้สำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดี และกาลเสด็จดับขันธปรินิพพานแห่งพระองค์ก็ดี ได้ประจวบร่วมกันในวันเพ็ญแห่งเดือนวิสาขะทุกคราว แต่การนับปีพุทธศักราชหลังจากเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว แห่งพุทธบริษัททั่วไป ยังไม่ตรงกัน ทั้งนี้เพราะกำหนดวิธีนับต่างกัน คือพุทธศาสนิกชนบริษัทในประเทศไทยนับปีเต็ม จากวันเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วครบ ๓๖๕ วัน เป็นปีที่หนึ่ง คือนับล่วงแล้ว ส่วนพุทธศาสนิกบริษัทในประเทศอื่นได้เริ่มนับปีที่หนึ่ง ตั้งแต่วันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เมื่อครบหนึ่งปีบริบูรณ์ คือ ๓๖๕ วันแล้ว จึงนับวันใหม่เป็นปีที่สอง ฉะนั้นจึงคลาดเคลื่อนไม่ตรงกันอยู่ แต่ก็มิใช่เหตุที่จะต้องกำหนดคิด เพราะตามความเป็นจริงแล้ว ถึงจะล่วงไปแล้วกี่ปี ๆ ก็ตาม ในเมื่อพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ยังมีผู้ปฏิบัติเพียงไร พระพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงประดิษฐานตั้งไว้ ก็ย่อมจักเจริญตลอดไปเพียงนั้น

พระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นที่เคารพนับถือสักการบูชาอย่างยวดยิ่งของพุทธศาสนิกบริษัท พระองค์เสด็จอุบัติมาเป็นที่พึ่งและเป็นแสงประทีปส่องสว่างแก่ชาวโลก พระองค์ทรงพระคุณอันมหัศจรรย์เป็นอเนกประการ พ้นจากการที่จะพรรณาความมหัศจรรย์นั้น ๆ ให้หมดสิ้นได้ แต่เมื่อย่อลงให้สั้น ก็รวมลงในพระคุณอันมหัศจรรย์ยิ่งที่เป็นประธาน ๓ ประการ คือ พระปัญญา ๑ พระบริสุทธิ ๑ พระกรุณา ๑

พระปัญญานั้น คือพระปรีชาฉลาดเป็นอย่างยอดเยี่ยมล่วงสามัญมนุษย์ไม่มีผู้เทียมถึง อย่าว่าแต่มนุษย์ในสมัยเมื่อ ๒๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ในเวลาที่พระองค์เสด็จอุบัติขึ้นนั้นเลย ถึงมนุษย์ในสมัยปัจจุบันนี้ก็ยังไม่มีเทียม พระองค์เป็นเยี่ยมยอดมนุษย์ในทางฉลาด สามารถหยั่งเห็นเหตุการณ์ทั้งปวงล่วงสามัญชน ทั้งทรงนำเวไนยนิกรให้ได้บรีชาแล้ว และทั้งตนไว้ในทางที่ชอบ ยัณฑิตผู้นับถือจึงสรรเสริญพระองค์ว่า "พุทโธ" แปลว่าผู้ตื่น กล่าวคือหยั่งเห็น มิใช่ผู้หลงงมงาย และว่า "โพเธตา" แปลว่าผู้ปลุก กล่าวคือเป็นผู้เตือนให้ผู้อื่นรู้สึกหายหลง

พระบริสุทธินั้น ได้แก่การละความชั่วและกิเลสเครื่องหมองจิตขาดจากพระสันดาน แม้โลกธรรมทั้ง ๘ คือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ สรรเสริญ และนินทา สุข และทุกข์ มาถึงเฉพาะหน้า ก็ไม่ยินดียินร้ายโทมนัส พระหฤทัยใสบริสุทธิ์ ทั้งไม่มีความเอนเอียงด้วยอำนาจกิเลส เที่ยงประกฤตราชั่ง ทรงดำเนินปฏิปทามีธรรมเป็นใหญ่ มิได้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนพระองค์หรือมุ่งความสรรเสริญ เหตุนั้นจึงมีพระคุณนิมิตรที่ยัณฑิตผู้นับถือสรรเสริญว่า "ธมฺมิสฺสโร" เป็นใหญ่เพราะธรรม "ธมฺมราชา" เป็นพระราชาเพราะธรรม

พระกรุณานั้น ได้แก่ความปรานีสัตว์ ทรงเห็นประชาชนผู้หลงงมงายว่ายอยู่ในวังวน คือความเขลา ไม่มีทางที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากทุกข์ ทรงดูดายไม่ได้ ทรงทรากตำพระวรกายเสด็จพุทธจาริกเที่ยวเทศนาธรรมโปรดเวไนยประชา ทรงตั้งพระองค์เป็นกัลยาณมิตรแห่งบุคคลผู้คบหาให้เป็นที่พึ่งพิงได้ เหตุนั้นยัณฑิตผู้เลื่อมใส จึงสรรเสริญพระองค์ว่า "มหาการุณิโก" พระผู้ประกอบด้วยพระกรุณาใหญ่ "โลกนาโถ" พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก

พระคุณมหัศจรรย์อันเป็นใหญ่เป็นประธานทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นปฏิปทาเครื่องดำเนินแห่งพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นแนวทางและเป็นคติทางดำเนินให้พุทธศาสนิกบริษัทดำเนินตามรอย พระองค์ทรงประกาศและประดิษฐานพระพุทธ

ศาสนา มิได้มีการเบียดเบียนบีบบังคับหมู่ประชาให้เคารพนับถือ พระองค์ทรงทรงประกาศสัจจธรรม คืออรรมที่แท้ที่จริงให้หมู่ประชาได้ทราบซึ้งแล้ว เคารพนับถือและปฏิบัติตามด้วยความเชื่อและความเลื่อมใส

ความสัมพันธ์ทางศาสนาระหว่างประเทศของเราทั้งสองได้มีมานาน กล่าวตามประวัติแห่งศาสนาของเราที่สำคัญมีอยู่ ๒ ครั้ง คือ

๑. *พระสงฆ์ลังกาวงศ์ไปสู่ประเทศไทย*

๒. *พระสงฆ์ไทยอุบาลีวงศ์มาสู่ซีลอน*

๑. พระสงฆ์ลังกาวงศ์ไปสู่ประเทศไทย

พระพุทธศาสนาได้ไปสู่ประเทศไทย สันนิษฐานว่า ก่อน พ.ศ. ๓๐๐ คือในสมัยเดียวกับที่พระมหินทเถระเจ้า นำพระพุทธศาสนามาประดิษฐาน ณ ลังกาทวีปโดยที่พระมหาเถระ ๒ รูป คือ พระโสณะเถระและและพระอุตตระเถระ ได้รับเถราณัติจากพระโมคคลีบุตรติสสเถระ ให้ไปประกาศพระศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิที่รวมทั้งประเทศไทยด้วย ได้ไปประดิษฐานพระพุทธเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้เป็นพยานปรากฏอยู่ คือองค์พระปฐมเจดีย์ ณ จังหวัดนครปฐม แห่งประเทศไทยในปัจจุบันนี้ที่ชาวไทยนับถือว่าเป็นพระเจดีย์องค์แรกที่สร้างขึ้นในประเทศไทย ครั้นกาลล่วงมานานประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ พระภิกษุไทยได้เดินทางมาศึกษา ณ ประเทศซีลอน ภายหลังที่เดินทางกลับประเทศไทย ท่านเหล่านั้นได้ตั้งสำนักอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราชทางภาคใต้ของประเทศไทย ต่อมาท่านได้นิมนต์พระภิกษุจากซีลอนมาสมทบอีก และได้สร้างพระเจดีย์ขึ้น ณ ที่นั้นตามแบบของซีลอน และพระเจดีย์ยังดำรงปรากฏอยู่ ชื่อเสียงของพระสงฆ์ซีลอนและไทยเหล่านี้ที่ว่าเป็นผู้ฉลาดแตกฉานในพระไตรปิฎกซึ่งมีฉบับเป็นอักษรสิงหฬนั้น ได้แผ่ขยายไปโดยรวดเร็วจนกระทั่งถึงกรุงสุโขทัยอันเป็นราชธานีของประเทศไทยในสมัยนั้น พระเจ้าขุนรามกำแหงมหาราชพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยได้ทรงสดับข่าวดีนี้ จึงได้อาราธนาพระสงฆ์เหล่านั้นเป็นจำนวนมากให้ไปตั้งสำนัก

อยู่ ณ กรุงสุโขทัย ท่านเหล่านั้นได้ไปและสั่งสอนพระภิกษุหนุ่มได้ผลดี ถึงกับได้เป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ขนาดแตกฉานเป็นจำนวนมาก ตั้งแต่กาลนั้นมาพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ก็ได้เจริญขึ้นในประเทศไทย

๒. พระสงฆ์ไทยอุบาลีวงศ์มาสู่ซีลอน

เมื่อใน คราวที่ซีลอนขาด ศาสนวงศ์ไม่มี พระภิกษุสงฆ์จะทำ การอุปสมบท พระเจ้ากิตติสิริราชสิงหะแห่งนครแกนดี ได้ส่งทูตไปสู่กรุงศรีอยุธยา เพื่อขอพระภิกษุไทยมาทำการอุปสมบทกุลบุตรในลังกาทวีป เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๒๙๖ (ค.ศ. ๑๗๕๓) พระสงฆ์ไทยนำโดยพระอุบาลีมหาเถระได้มาถึงซีลอน เมื่อกุลบุตรเป็นจำนวนมากได้ทราบข่าวนี้ จึงได้ขออุปสมบทในสำนักของพระอุบาลีมหาเถระ ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์อุบาลีวงศ์ได้แผ่ขยายไปทั่วเกาะซีลอนจนตราบเท่าทุกวันนี้

เมื่อข้าพเจ้าคิดถึงความสัมพันธ์อันดีในอดีตแล้ว กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นมูลเหตุที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เราใกล้ชิดกัน ถึงแม้ว่าเรามีความสัมพันธ์ทางการทูตหรืออื่นใด ก็จริงอยู่ แต่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นยอดแห่งความสัมพันธ์ทั้งปวง ความสัมพันธ์อย่างอื่นอาจตัดขาดกันได้ แต่ความสัมพันธ์ทางศาสนานั้นตัดไม่ขาดแน่ ตลอดเวลาที่เรามีพระธรรมของพระพุทธเจ้าชี้ทางให้เราอยู่ร่วมกันโดยสันติวิธี เพราะฉะนั้นเราจึงเป็นพี่น้องกันโดยธรรม ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้มาร่วมประชุมฉลองพุทธชยันตีกับท่านทั้งหลายในนามของสมเด็จพระสังฆราชไทยและคณะสงฆ์ไทย หวังว่าการมาของเราทั้งหลายคงจะเป็นการเพิ่มพูนไมตรีจิตมิตรภาพระหว่างคณะไทยและซีลอนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น พระมหาเถรานุเถระในปางก่อนได้วางรากฐานแห่งมิตรภาพเพื่อคณะสงฆ์ทั้งสองประเทศไว้ วันนี้เรามาเสริมสร้างมิตรภาพนั้นให้ดีและมั่นคงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขอตั้งกัลยาณจิตอธิษฐาน ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัยคือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และอานุภาพแห่งมหากุศลที่ท่านและ

เราทั้งหลายได้ขวนขวายช่วยกันยกย่องพระพุทธศาสนานี้ จงประสิทธิให้การฉลองพุทธชยันตินี้ จงดำเนินไปโดยความเรียบร้อยปราศจากอุปสรรคทั้งมวล และขอจงเป็นพลวปัจจัยให้ท่านทั้งหลายมีความสุขสถาพรดำรงมั่นในสันติสุขทุกเมื่อ ขอพระธรรมของสัตบุรุษและท่านผู้ประพฤติธรรมสม่ำเสมอเป็นธรรมจาริยุคคล จงดำรงอยู่สืบกาลนาน ขอพระสงฆ์จงสมัครสมานพร้อมเพรียงพร้อมปฏิบัติบำรุงพระพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์และเพื่อเกื้อกูลแก่ประชุมชนทุกถ้วนหน้าทั่วไป เทอญ ฯ

ขอความสุขสวัสดีจงมีแด่สรรพสัตว์ทั้งปวง.

ลงฺกาทีปสฺส พุทฺธชยนฺติมหากาเล มหาสนฺนิปาเต ทยฺยรฏฺฐิกสงฺฆสฺส สงฺฆนายกสฺส กิตฺติโสภณตฺเถรสฺส วนรตสฺส สมฺโมทนียกถา

โสตฺถิมตฺถุ ภนฺเต

สุณนฺตุ เม ภทนฺตา อมฺเหน กลฺยาณมิตฺตา มหาเถรา เจว เถรานุเถรา จ พุทฺธสาสนิกา ชนา ฯ

อชฺช เอโก มหามงฺคลสมโย ลงฺกาทีปสฺส อนฺโต เจว พหิ จ พุทฺธสาสนิกานำ อภิมงฺคลสมฺมโต โหติ ยสฺมิ ทิวเส พุทฺธชยนฺติมหากาโล อารภิยติ พุทฺธปรินิพฺพานโต ปฏฺฐาย ปญฺจสตาธิกสตฺวนวุติวสฺสสมฺปตฺตกาลายตฺโต ฯ พุทฺธสาสนิกา ปพฺพชิตา เจว คหฏฺฐา จ รฏฺฐสฺสรา รฏฺฐกิจฺจการกา อนฺตมโส วาณิชกา เจว นาครา จ พุทฺธสาสเน อภิสฺสทฺธาย อภิปฺปสาเทน สมานจิตฺตา สมานฉนฺทา โสภณวิจิตฺตวิสาลาย อินดิเพ็นเด็นซ์ จตุรสฺสฏฺฐิตสาลาย อนฺโต สมคฺคา อาคนฺตฺวา สนฺนิปตนฺติ ฯ ทยฺยรฏฺฐิกสฺส สงฺฆราชสฺส เจว มหาสงฺฆสฺส จ อภิชาเนน สวาหำ วรกิตฺตึ สญฺชานามิ ยวาหำ อิมสฺมิ ปเทเส พุทฺธชยนฺติมหกรเณ มหาสมาคเม สหายภาเวน ลงฺกาทีปเกหิ กลฺยาณชเนหิ นิมนฺติเย ฯ อิธ ขฺวาหำ ตุฏฺฐี ยีตึ เวทยามิ ฯ

อสีตยุตฺตรปญฺจสตาธิกสตฺวจฺฉรทฺวิสหสฺสาทิกฺกนฺตกาเล อิทานิ เนปาลเทส-
นามลทฺเธ ชมฺพูทีปสฺส มชฺฌิมเทเส กายิลวตฺถุวา กยิลวตฺถุวิสฺสรสฺส
สุทโธทนรญฺโญ มหามายาย เทวิยา คพฺภโต ปสูตึ สิทฺธตฺถนามวิสฺสุตึ มหา-
ปุญฺญึ ราชกุมารึ ลภิสุ ฯ ตโต อสีเต ปญฺจตฺติสเม ปญฺจตฺตาลิสุตฺตรปญฺจ-
สตาธิกสตฺวจฺฉรทฺวิสหสฺสสงฺขาเต วสฺเส อติกฺกนฺเต โลกิยมหาชนา สญฺญมึ
ปริเยสิตฺวา วิมึสิตฺวา สพฺพญฺญุตปฺปตฺเตน สิทฺธตฺถราชกุมาเรน ชลิตึ อาโลกึ
ลภิสุ ฯ ตโต อสีเต ปญฺจตฺตาลิสเม ปญฺจสตาธิกสตฺวจฺฉรทฺวิสหสฺสสงฺขาเต
วสฺเส อติกฺกนฺเต โลกสฺส ทิยึ อาโลกึ นิพฺพายิ ตสฺส ปรินิพฺพุตตฺตา ฯ โส
หิ มหาการุณิโก โลกสฺส อตฺตนา สทิสึ อมฺมทิยึ อทาสิ โลเกน ยาวชฺชตนา
คเหตฺวา มานิตึ ฯ ตถาหิ วุตฺตึ ปรินิพฺพานกาเล โย โว อานนฺท มยา
เทสิโต ฯ อมฺโม ปญฺญตฺโต ฯ วินโย โส โว มมจฺจเยน สตฺถาติ ฯ โย
โย ตสฺส ชาติกาโล ฯ สมฺโพธิกาโล ฯ ปรินิพฺพานกาโล ฯ โส โส
วิสาขปุณฺณมิทิวเส เยว อโหสิ ฯ ตสฺส ปรินิพฺพานโต ปรึ วสฺสคณนา
พุทฺธสาสนิกานึ น เอกสทิสา โหติ วิสทิสา นานามติยา คณิตตฺตา ฯ
ทยยเทเส อติกฺกนฺตวสฺสคณนา ปฐมวสฺเส อติกฺกนฺเต ทุติยวสฺเส สงฺกมนฺเต
อติกฺกนฺตึ ปฐมวสฺสนฺติ อมฺเหหิ นิยามิตา ฯ อิมสฺมิ หิ ลงฺกาทีเป สงฺกมน-
ตวสฺสคณนา ปรินิพฺพานโต ปฏฺฐาย ปฐมวสฺสนฺติ ฯ ปฐมวสฺเส อติกฺกนฺเต
ทุติยวสฺสนฺติ นิยามิตา ฯ ตสฺมา อมฺหากึ เทเส พุทฺธสาสนายุกาลคณนา น
เอกสทิสา โหติ วิสทิสา ฯ อนจฺฉริยา ปเนสา ยา วิสทิสคณนา ฯ ตถาหิ
กิตฺตเกสุ วสฺเสสุ อติกฺกนฺเตสุ ยาว พุทฺธปริสา สมฺมา ปฏิปชฺชติ ตาว
พุทฺธสาสนึ ติฏฺฐติ วิโรจติ ฯ

พุทฺธสาสนสฺส หิ สามิกิสฺสโร โคตมสมฺมาสมฺพุทฺโธ พุทฺธสาสนิกสฺส
อุตฺตมปูชนิโย โหติ ฯ โส โลเก อุปฺปชฺชมาโน โลกสฺส นาโถ ปทีโป
อุปฺปชฺชติ ฯ ตสฺเสว คุโณ มหจฺฉริโย อเนกปฺปกาโร อปฺปเมยฺโย อสงฺเขยฺโย

เกนจิ น สกฺกา สพฺพโส วณฺเณตุ ฯ โส โส สมาสโต ปญฺญา ปริสุทฺธิ กรุณา จาติ ทฺวิเธ ปเภ มหาคุณสมุจฺจเย สโมธานํ คจฺฉติ ฯ

ตสฺส หิ ปญฺญา มนุสฺเสสุ อนุตฺตรา โหติ อสมา อติกฺกนฺตมานุสกา อติกฺกนฺตทิพฺพกายา ฯ อิตานิปิ มนุสฺสชาติยํ มนุสฺสา ปญฺญาย เตน สมา เกนจิ ปริยาเยน น ลพฺภา ฯ ปเคว ตสฺส อุปปชฺชนกาเล ปญฺจสตาธิกสตฺว-ฉรทฺวิสหสฺสาติกฺกนฺตสมเย ฯ โส หิ ปญฺญาย เทวมนุสฺสานํ อคฺโค สามญฺญชเนหิ อุตฺตริตโร สพฺพการณตสฺสาวี โหติ ปญฺญาปฏิลาภาย เจว อตฺตสมฺมาปณิธิยา จ เวนยยานํ วิเนตา ฯ เตน พุทฺธมามกา ปณฺฑิตา ตํ อมุพฺพสงฺขาตปพุทฺธภาเวน พุทฺโธติ เจว อโมหนสงฺขาตปโพธนภาเวน โพเธตาติ จ ปสํสนฺติ โถเมนฺติ วณฺเณนฺติ ฯ

ตสฺส ปน ปริสุทฺธภาโว สนฺตานโต อปคตปาปปกิเลสปหานภาวสิทฺธิ ฯ ลาโภ อลาโภ ยโส อยโส นินฺทา ปสํโส สุขํ ทุกฺขนฺติ อฏฺฐิมี โลกธมฺมา ตสฺส สมมุขา อาคจฺฉนฺติ ฯ โส น สุมโน น ทุมฺมโน โหติ อนาวิโล อคตฺยาคมโน อุเปกฺขโก ตุลา วิย สมปฺปมาโณ อมฺมาธิปเตยยภาเวน ปฏิฆนนโก น อตฺตตฺถากงฺโข น ปสํสาโส ฯ เตน พุทฺธมามกา ปณฺฑิตา ตํ อมฺเมน อิสฺสรภาเวน อมมิสฺสโรติ เจว อมฺเมน ราชภาเวน 'อมฺมราชาติ จ ปสํสนฺติ โถเมนฺติ วณฺเณนฺติ ฯ

ตสฺเสว ปน กรุณา สพฺพสตฺเตสุ การุญฺญ ฯ โส หิ สํสารวฏฺเฏ สมมุฬฺเห อตฺตานํ ทุกฺขโต ปโมจเน อโกวิเท อสมตฺเถ โลกิยมหาชเน ทิสฺวา มหาการุณิกภาเวน อสหิตฺวา อตฺตกิลมถํ อนาทิยิตฺวา เวเนยยานํ เทสนตฺถาย จาริกํ จรติ ภชนตานํ เสวนตานํ นาถภาวกรกลฺยาณมิตฺตฏฺฐาเน อตฺตานํ ชเปนฺโต ฯ เตน พุทฺธมามกา ปณฺฑิตา ตํ สพฺพสตฺตานํ กรุณาผรเณน

มหาการุณิโกติ เว โลกสฺส นาถภาเวน โลกนาโถติ ฯ ปสฺสนฺติ โถเมนฺติ วณฺเณนฺติ ฯ

โคตมสมมาสมฺพุทฺธสฺส หิ ปฏิปทา ทิวิธา มหาปธานคุณสมฺปทา พุทฺธสาสนิกานำ ทิฏฺฐานุคติ โหติ วิญฺญูหิ อนุวิตฺตพฺพา อนุปฏิปชฺชิตพฺพา ฯ โส หิ อยฺหิเนน อนาณตฺติยา สาสนำ ปติฏฺฐาเปตฺวา วิญฺญูนำ วิญฺญาเปตฺวา สทฺธาปสาเทน ครุกรณาย มานนาย อนุปฏิปตฺติยา สงฺฆมมำ ปกาเสสิ ฯ

อมฺหากำ หิ ทฺวินฺนำ รฏฺฐานำ อนฺตเร พุทฺธสาสเนน สมฺพนฺธภาโว จิรกาลำ อโหสิ ฯ สาสนปฺปวตฺติวเสน ทฺวีสุ วาเรสุ วตฺตพฺโพ ฯ

๑. ปฐเม สีหฬโก สงฺโฆ ทยฺยรฏฺฐำ อาคมาสิ ฯ

๒. ทุติเย อุปาลิวำโส ทยฺยรฏฺฐิกสงฺโฆ ลงฺกาทีปำ อาคมิ ฯ

๑. ปฐเม พุทฺธปรินิพฺพานโต ทฺวิสฏฺฐิตโม ปุพฺเพ ทยฺยรฏฺฐำ พุทฺธสาสนำ ผริตฺวา ฐิตำ อโหสีติ สนนิฏฺฐานมกริมหา ฯ ยสฺมิ กิร สมเย มหินฺทตฺเถโร มชฺฌิมเทสโต พุทฺธสาสนำ อาหริตฺวา ลงฺกาทีเป ปติฏฺฐาเปสิ ฯ ตสฺมิ สมเย โสณตฺเถโร จ อุตฺตรตฺเถโร จาติ เทฺว มหาเถรา โมคฺคลิปุตฺตติสฺสตฺเถเรน อาณตฺตา ทยฺยรฏฺฐสงฺคหิตำ สุวณฺณภูมิ คนฺตฺวา พุทฺธสาสนำ ปกาเสตฺวา ปติฏฺฐาเปสุ ฯ เต เทฺว มหาเถรา พุทฺธสฺส ภควโต สาริริกธาตุนิธานำ พุทฺธเจติยำ ตตฺถ การาเปสุ ฯ ตำ อิทานิ ทยฺยรฏฺเฐ ปฐมนคเร ปฐมเจติยำ นาม ทยฺยรฏฺเฐ ปติฏฺฐาปิตำ ปฐมำ เจติยนฺติ ทยฺยรฏฺฐิกมนุสฺสเสหิ มานิตำ สญฺชานิตำ ฯ ตโต อปรภาเค จิรมติเต กาเล ปมาณโต พุทฺธปรินิพฺพานโต อฏฺฐสตาธิกสตวจฺฉรสหสฺเส อติกฺกนฺเต ทยฺยรฏฺฐิกา ภิกฺขู ลงฺกาทีเป สิกฺขณตฺถาย อาคนฺตฺวา ปจฺฉา ทยฺยรฏฺฐำ ปฏิคนฺตฺวา ทยฺยรฏฺฐสฺส ทกฺขิณภาเค สิริธมฺมราชนคเร นิวาเสสุ ฯ ตโต เต ลงฺกาทีปโต สีหฬเก ภิกฺขู นิมนฺเตตฺวา ตตฺถ

นิวาสาเปตฺวา ลงฺกาทีปนิยามโต ตตฺถ พุทฺธเจติยํ การาเปตฺวา ปติฏฺฐาเปสุ ฯ ตํ อิทานิ ปากฏํ ปติฏฺฐิตํ โหติ ฯ สีหพลกุชรตนฺติเก เตชิฏฺฐเก พฺยตฺตา โกวิทาติ เตสํ สีหพลสฺยามิกานํ ภิกฺขูนํ กลฺยาณกิตฺติ ชิปฺปํ ปตฺถริตฺวา ตสฺมิ สมเย ทยฺยรฏฺฐสฺส ราชธานี สุโขทยนครํ อคมาสิ ฯ ตสฺมิ สมเย วิโร ราโม รามกำแหงอิติวิสฺสุโต สฺยามินฺโท มหาราชา ตํ เตสํ กลฺยาณกิตฺติ สุตฺวา พหุกปฺปมาเณ เต ภิกฺขู นิมนฺเตตฺวา สุโขทยนครํ นิวาสาเปสิ ฯ เต คนฺตฺวา ทหเร ทหเร ภิกฺขู สุฏฺฐุ สิกฺขาเปตฺวา พหุเก พุทฺธสาสเน พฺยตฺเต โกวิเท ปณฺฑิเต ลภิสุ ฯ ตโต ปฏฺฐาย ลงฺกาวสิกํ พุทฺธสาสนํ ทยฺยรฏฺเฐ อติเรกตรํ วฑฺฒยิ ฯ

๒. ทุติเย ยสฺมิ สมเย ลงฺกาทีโป ภิกฺขุสงฺฆสฺส อภาเวน อุปสมฺปทกิจฺจํ กาตุ อสมตฺโถ โหติ ตสฺมิ สมเย สิริวฑฺฒนปุรสฺส กิตฺติสิริราชสีโห นาม ราชา ทยฺยรฏฺฐสฺส อยุชฺฌยาราชธานี ทูตํ เปเสตฺวา ลงฺกาทีเป กุลปุตฺเต อุปสมฺปาเทตุ ทยฺยรฏฺฐิกสงฺฆ ยาจิ ฯ ตทา ปมาณโต พุทฺธปรินิพฺพานโต ฉนฺนวุตฺยุตฺตรทฺวิสตาธิกสตฺวรฉทฺวิสหสฺสาติกฺกนฺตกาเล อุปาลิมหาเถรปฺปมุโข ทยฺยรฏฺฐิกสงฺโฆ ลงฺกาทีปํ อาคมิ ฯ ตํ เตสํ กลฺยาณกิตฺตึ สุตฺวา พหุกา สีหพลกา กุลปุตฺตา สทฺธาสมฺปนฺนา สิกฺขากามา อุปาลิมหาเถรสฺส สนฺติเก อุปสมฺปทํ ยาจิสุ ฯ ตโต ปฏฺฐาย อุปาลิวสิโก สงฺโฆ สกลํ ลงฺกาทีปํ ปตฺถฏฺฐ อโหสิ ฉิตฺตํ ยาวชฺชตนา ปากฏฺฐ ฯ

อหญฺหิ อติเต สุสมฺพนฺธภาวํ อนุสฺสริตฺวา "อมฺหากํ วิสฺสาสปรมภาโว พุทฺธสาสนมูลํ โหติ สุสณฺฐิตมูลํ, กิญฺจาปิ รฏฺฐทูเตน วา เกนจิ วา อมฺหากํ สมฺพนฺธภาโว ภเวยฺย, ตถาปิ สพฺเพสํ สมฺพนฺธภาวานํ พุทฺธสาสนสมฺพนฺธภาโว อคฺโค, อญฺโญ สมฺพนฺธภาโว ฉินฺทิตุ ภินฺทิตุ สกฺกา, สาสนสมฺพนฺธภาโว ปน

เยนเกนจิ ปกาเรน ฉินฺทิตุ๋ ภินฺทิตุ๋ เนว สกฺกา, ยาว พุทฺธปฺปเวทิโต ธมฺโม อมฺหากำ สนฺติมคฺคำ เอกิภาวมคฺคำ ทสฺเสตีติ'' ตุฏฺฐี ลภามิ ฯ ตสฺมาเยว มยำ ธมฺเมน อญฺญมญฺญภาคโร ภวาม ฯ ทยฺยรฏฺฐิกสฺส สงฺฆราชสฺส เจว มหาสงฺฆสฺส จ อภิฆาเนน พุทฺธชยนฺติมหกรเณ มหาสมาคเม ตุมฺหากำ สหายภาเวน อาราธิโตหำ ตุฏฺฐี ปีตี เวทยามิ ฯ สฺวาหำ เอกนฺตเยว มญฺญามิ อมฺหากำ อาคมนำ ลงฺกาทีปกสฺส เจว สงฺฆสฺส ทยฺยรฏฺฐิกสงฺฆสฺส จ อนฺตเร ภิยฺโย กลฺยาณมิตฺตภาวำ พฺรูหยติ วฑฺฒยตีติ ฯ ยถา ปุพฺเพ มหาเถรานุเถรา ทฺวีสุ ปเทเสสุ สงฺฆสฺส กลฺยาณมิตฺตภาวสฺส มูลกิตฺตึ ชเปนฺติ ตถา อชฺช มยำ ตำ กลฺยาณมิตฺตภาวำ สาธุ สุฏฺฐุ ถิรำ จิรกาลำ ชเปม ฯ

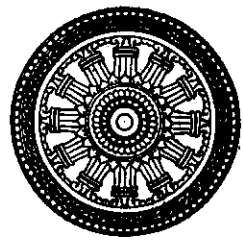
กถาวสาเน อหำ กลฺยาณจิตฺเตน รตนตฺตยานุภาวำ อาทิสฺส ปสิทฺธิวรำ ททามิ ฯ

รตนตฺตยานุภาเวน
ยมฺปุญฺญำ สญฺจิตำทานิ
สาสนำ พุทฺธเสฏฺฐสฺส
ตสฺส ตสฺสานุภาเวน
อิทานิ พุทฺธเสฏฺฐสฺส
ตถา นิพฺพานกาโล จ
สตกำเยว วสฺสสฺส
ตมารพฺภ ปสาเทน
โส โส ตถา มหากาโล
ปสนฺนชนตาเยว

รตนตฺตยเตชสา
ตุมฺหามเหหิ สฉนฺทกำ
ปคฺคเหตุ๋ วิวฑฺฒกำ
ตสฺส ปุญฺญสฺส เตชสา
ชาติโพธิสริกฺขโก
สมฺปตฺโต ปญฺจวีสมำ
พุทฺธชยนฺติสมฺมตำ
กโรม มหปูชนำ
สิทฺธิ ปปฺโปตุ โสตฺถินา
ปีติปาโมชฺชวฑฺฒโน

ตปฺปจฺจยา สุขิตา โหถ
ชาตุ จิรํ สตํ ธมฺโม
สงฺโฆ โหตุ สมคฺโค ว
ปจฺฉิมาชนตายเว
ธมฺเม รกฺขตุ สทฺธมฺโม
วุฑฺฒึ สมฺปาปุเณยฺยาม

สนฺติสุเข สทา ถิรํ
ธมฺมจารี จ ปุคฺคลา
ปคฺคเหตุ ว สาสนํ
อตฺถาย จ หิตาย จ
สพฺเพปิ ธมฺมจาริโน
ธมฺเม พุทฺธปฺปเวทิเต ฯ

Lankādīpassa buddhajayantimahakāle mahāsannipāte

Thayyaraṭṭhikasanghassa sanghanāyakassa kittisobhanattherassa vanaratassa

SAMMODANĪYAKATHĀ.

Sotthimatthu bhante

Suṇantu me bhadantā dhammena kalyāṇamittā mahātherā ceva therānutherā ca buddhasāsanikā janā.

Ajja eko mahāmangalasamayo lankādīpassa anto ceva bahi ca buddhasāsanikanaṃ abhimangalasammato hoti yasmiṃ divase buddhajayantimahakālo ārabhīyati buddhaparinibbānato paṭṭhāya pañcasatādhikasaṃvaccharadvisahassasampattakālāyatto. Buddha sāsanikā pabbajitā ceva gahaṭṭhā ca raṭṭhissara raṭṭhakiccakārakā antamaso vāṇijakā ceva nāgarā ca buddhasāsane abhissaddhāya abhippasādena samānacittā samānacchandā sobhaṇavicittavisālāya Independence caturassaṭṭhitasālāya anto samaggā āgantvā sannipatanti. Thayyaraṭṭhikassa sangharājassa ceva mahāsanghassa ca abhidhānena svahaṃ varakittiṃ saṅjānāmi yvahaṃ imasmiṃ padese buddhajayantimahakaraṇe mahāsamāgame sahāyabhāvena lankādīpakehi kalyānajanehi nimantiye. idhakhvāhaṃ tuṭṭhiṃ pītiṃ vedayāmi.

Asītyuttarapañcasatādhikasaṃvaccharadvisahassātikkantakāle idāni nepāladesanāmaladdhe jambūdīpassa majjhimadese kāpilavatthvā kapilavatthvissarassa suddhodanarañño mahāmāyāya deviyā gabbhato pasūtaṃ siddhatthanāmavissutaṃ mahāpuññaṃ rājakumaraṃ labhiṃsu. Tato atīte pañcattiṃsame pañcacattālīsuttarapañcasatādhikasaṃvaccharadvisahassasankhāte vasse atikkante lokiyamahājanā saccadhammaṃ pariyesitvā vīmaṃsitvā sabbaññutappattena siddhattharājakumārena jalitaṃ ālokaṃ labhiṃsu. Tato atīte pañcacattālīsame pañcasatādhikasaṃvaccharadvisahassasankhāte vasse atikkante lokassa dīpaṃ āloko nibbayi tassa parinibbutattā. So hi mahākāruṇiko lokassa attanā

sadisaṃ dhammadīpaṃ adāsi lokena yāvajjatanā gahetvā mānitaṃ. Tathāhi vuttaṃ parinibbānakāle yo vo Ānanda mayā desito ca dhammo paññatto ca vinayo so vo mamaccayena satthā'ti. Yo yo tassa jātikālo ca sambodhikālo ca parinibbānakālo ca so so visākhapuṇṇamīdivase yeva ahosi. Tassa parinibbānato paraṃ vassagaṇanā buddhasāsanikānaṃ na ekasadisā hoti visadisā nānāmatiyā gaṇitattā. Thayyadese atikkantavassagaṇanā paṭhamavasse atikkante dutiyavasse sankamante atikkantaṃ paṭhamavassanti amhehi niyāmitā. Imasmiṃ hi lankādīpe sankamantavassagaṇanā parinibbānato paṭṭhāya paṭhamavassanti. Paṭhamavasse atikkante dutiyavassanti niyāmitā. Tasmā amhākaṃ dese buddhasāsanāyukālagaṇanā na ekasadisā hoti visadisā. Anacchariyā panesā yā visadisagaṇanā. Tathāhi kittakesu vassesu atikkantesu yāva buddhaparisā sammā paṭipajjati tāva buddhasāsanaṃ tiṭṭhati virocati.

Buddhasāsanassa hi sāmikissaro Gotamasammāsambuddho buddhasāsanikassa uttamapūjanīyo hoti. So loke uppajjamāno lokassa nātho padīpo uppajjati. Tasseva guṇo mahacchariyo anekappakāro appameyyo asankheyyo kenaci na sakkā sabbaso vaṇṇetuṃ. So so samāsato paññā parisuddhi karuṇā cā'ti tividhe parame mahāguṇasamucaye samodhānaṃ gacchati.

Tassa hi paññā manussesu anuttarā hoti asamā atikkantamānusakā atikkantadibbakāyā. Idāni pi manussajātiyaṃ manussā paññāya tena samā kenaci pariyāyena na labbhā. Pageva tassa uppajjanakāle paṇcasatādhikasaṃvaccharadvisahassātikkantasamaye. So hi paññāya devamanussānaṃ aggo sāmaññajanehi uttaritaro sabbakāraṇadassāvi hoti paññāpaṭilābhāya ceva attasammāpaṇidhiyā ca veneyyānaṃ vinetā. Tena buddhamāmakā paṇditā taṃ amulhàsankhātapabuddhabhāvena buddho'ti ceva amohanasankhātapabodhanabhāvena bodhetā'ti ca pasaṃsanti thomenti vaṇṇenti.

Tassa pana parisuddhabhāvo santānato apagatapāpūpakilesapahānabhāvasiddhi Lābho alābho yaso ayaso nindā pasaṃso sukhaṃ dukkhan'ti aṭṭhapi lokadhammā tassa sammukhā āgacchanti. So na sumano na dummaṇo hoti anāvilo agatyāgamano upekkhako tulā viya samappamāṇo dhammādhipateyyabhāvena paṭipannako na pasaṃsāso. Tena buddhamāmakā paṇditā taṃ dhammena issarabhāvena dhammissaro'ti ceva dhammena rājabhāvena dhammarājā'ti ca pasaṃsanti thomenti vaṇṇenti.

Tasseva pana karuṇā sabbasattesu kāruññaṃ. So hi saṃsāravaṭṭe sammulhe attānaṃ dukkhato pamocane akovide asamatthe lokiyamahājane disvā mahākāruṇikabhāvena asahitvā attakilamathaṃ anādayitvā veneyyānaṃ desanatthāya cārikaṃ carati bhajantānaṃ sevantānaṃ nāthabhāvakarakalyāṇamittaṭṭhāne attānaṃ ṭhapento. Tena buddhamāmakā paṇditā taṃ sabbasattānaṃ karuṇāpharaṇena mahākāruṇiko'ti ceva lokassa nāthabhāvena lokanātho'ti ca pasaṃsanti thomenti vaṇṇenti.

Gotamasammāsambuddhassa hi paṭipadā tividha mahāpadhānaguṇasampadā buddhasāsanikānaṃ diṭṭhānugati hoti viññūhi anucaritabbā anupaṭipajjitabbā. So hi apilanena anāṇattiyā sāsanaṃ patiṭṭhāpetva viññūnaṃ viññāpetvā saddhāpasādena garu karaṇāya mānanāya anupaṭipattiyā saccadhammaṃ pakāsesi.

Amhākaṃ hi dvinnaṃ raṭṭhānaṃ antare buddhasāsanena sambandhabhāvo cirakālaṃ ahosi. Sāsanappavattivasena dvīsu vāresu vattabbo.

1. Paṭhame sīhalako sangho Tayyaraṭṭhaṃ agamāsi.

2. Dutiye upālivaṃso Thayyaraṭṭhikasangho lankādīpaṃ āgami.

1. Paṭhame buddhaparinibbānato tivassasatato pubbe Tayyaraṭṭhaṃ buddhasāsanaṃ pharitvā gataṃ ahosī'ti sannitthānamakarimhā. Yasmiṃ kira samaye mahindatthero majjhimadesato buddhasāsanaṃ āharitvā lankādīpe patiṭṭhāpesi. Tasmiṃ samaye soṇatthero ca uttaratthero cā'ti dve mahātherā moggallīputtatissattherena āṇattā thayyaraṭṭhasangahitaṃ suvaṇṇabhumiṃ gantvā buddhasāsanaṃ pakāsetvā patiṭṭhāpesuṃ. Te dve mahātherā buddhassa bhagavato sārīrikadhātunidhānaṃ buddhacetiyaṃ tattha kārāpesuṃ. Taṃ idāni thayyaraṭṭhe paṭhamanagare paṭhamacetiyaṃ nāma thayyaraṭṭhe patiṭṭhapitaṃ paṭhamaṃ cetiyan'ti thayyaraṭṭhikamanussehi mānitaṃ saññānitaṃ. Tato aparabhāge ciramatīte kāle pamāṇato buddhaparinibbānato aṭṭhasatādhikasaṃvaccharasahasse atikkante thayyaraṭṭhikā bhikkhū lankādīpe sikkhaṇatthāya āgantvā pacchā thayyaraṭṭhaṃ paṭigantvā thayyaraṭṭhassa dakkhiṇabhāge siridhammarājanagare nivāsesuṃ. Tato te lankādīpato sīhalake bhikkhu nimantetvā tattha nivāsāpetvā lankādīpaniyāmato tattha buddhacetiyaṃ kārāpetvā patiṭṭhāpesuṃ. Taṃ idāni pākaṭaṃ patiṭṭhitaṃ hoti. Sīhala'akkharatantike tepiṭake byattā kovidā'ti tesaṃ sīhalakasyāmikānaṃ bhikkhūnaṃ kalyāṇakitti khippaṃ patthritvā tasmiṃ samaye Thayyaraṭṭhassa rājadhāniṃ Sukhodayanagaraṃ agamāsi. Tasmiṃ samaye viro Ramo Rāmkamheang'iti vissuto syāmindo mahārājā taṃ tesaṃ kalyāṇakittiṃ sutvā bahukappamāṇe te bhikkhu nimantetva Sukhodayanagare nivāsāpesi. Te gantvā dahare dahare bhikkhū suṭṭhu sikkhāpetva bahuke buddhasāsane byatte kovide paṇḍite labhiṃsu. Tato paṭṭhāya lankāvaṃsikaṃ buddhasāsanaṃ Tayyaraṭṭhe atirekataraṃ vaḍḍhayi.

2. Dutiye yasmiṃ samaye lankādipo bhikkhusanghassa abhāvena upasampadakiccaṃ kātuṃ asamattho hoti tasmiṃ samaye Sirivaḍḍhanapusassa Kittisirirājasīho nāma rājā Thayyaraṭṭhassa ayujjhiyarājadhāniṃ dutaṃ pesetvā lankādīpe kulaputte upasampādetuṃ thayyaraṭṭhikasangharn yaci. Tadā pamāṇato buddhaparinibbānato channavutyuttaradvisatādhikasaṃvaccharadvisahassātikkantakāle Upalimahātherappamukho thayyaraṭṭhikasangho lankādīpaṃ āgami. Taṃ tesaṃ kalyāṇakittiṃ sutvā bahukā sīhalakā kulaputtā saddhāsampannā sikkhākāmā upālimahatherassa santike upasampadaṃ yāciṃsu. Tato paṭṭhāya Upalivaṃsiko sangho sakalaṃ lankādīpaṃ patthaṭaṃ ahosi phītaṃ yāvajjatanā pākaṭaṃ.

Ahañhi atīte susambandhabhāvaṃ anussaritvā "amhākaṃ vissāsaparamabhāvo buddhasāsanamūlaṃ hoti susaṇṭhitamūlaṃ, kiñcāpi raṭṭhadutena vā kenaci vā amhākaṃ sambandhabhāvo bhaveyya, tathāpi sabbesaṃ sambandhanabhāvānaṃ buddhasāsanasambandhanabhāvo aggo, añño sambandhanabhāvo chinditum bhinditum sakkā, sāsanasambandhabhāvo pana yenakenaci pakārena chinditum bhinditum neva sakkā, yāva buddhap-

pavedito dhammo amhākaṃ santimaggaṃ ekībhāvamaggaṃ dassetī'ti" tuṭṭhiṃ labhāmi. Tasmā' yeva mayaṃ dhammena aññamaññabhātaro bhavāma. Thayyaraṭṭhikassa sangharājassa ceva mahāsanghassa ca abhidhānena buddhajayantimahakaraṇe mahāsamāgame tumhākaṃ sahāyabhāvena ārādhitohaṃ tuṭṭhiṃ pītiṃ vedayāmi. Svāhaṃ ekantaṃ yeva maññāmi amhākaṃ āgamanaṃ lankādīpakassa ceva sanghassa thayyarṭṭhikasanghassa ca antare bhiyyo kalyāṇamittabhāvaṃ brūhayati vaḍḍhayatī'ti. Yathā pubbe mahātherānutherā dvīsu padesesu sanghassa kalyāṇamittabhāvassa mūlakittiṃ ṭhapenti tathā ajja mayaṃ taṃ kalyāṇamittabhāvaṃ sādhu suṭṭhu thiraṃ cirakālaṃ ṭhapema.

Kathāvasāne ahaṃ kalyāṇacittena ratanattayānubhāvaṃ ādissa pasiddhivaraṃ dadami.

Ratanattayānubhāvena
yampuññaṃ sañcitaṃdāni
sāsanaṃ buddhaseṭṭhassa
tassa tassānubhāvena
idāni buddhaseṭṭhassa
tathā nibbānakālo ca
satakaṃ'yeva vassassa
tamārabbha pasādena
so so tathā mahakālo
pasannajanatāyeva
tappaccayā sukhitā botha
ṭhātu ciraṃ sataṃ dhammo
sangho hotu samaggo va
pacchimājanatāyeva
amhe rakkhatu saddhammo
vuddhim sampāpuṇeyyāma

ratanattayatejasā
tumhāmhehi sachandakaṃ
paggahetuṃ vivaḍḍhakaṃ
tassa puññassa tejasā
jātibodhisarikkhako
sampatto pañcavīsamaṃ
buddhajayantisammataṃ
karoma mahapūjanaṃ
siddhiṃ pappotu sotthinā
pītipāmojjavaḍḍhano
santisukhe sadā thiraṃ
dhammacārī ca puggalā
paggahetuṃ va sāsanaṃ
atthāya ca hitāya ca
sabbepi dhammacārino
dhamme buddhappavedite.

Greeting Addressed

By

His Holiness Somdej Phra Vanarata

Sangha nayaka of Thailand,

on the occasion of the Celebrations of the Buddha Jayanti at Ceylon

Mahatheras, Theras and Buddhist friends in the Dharma,

Today is a propitious day and can be considered an auspicious day for all Buddhists both in and outside Ceylon, for today celebrates the Buddha Jayanti. Since the Niravana of the Lord Buddha, Buddhism has now reached its 2500th anniversary. All Buddhists whether monks, laymen, statesmen, merchants or common citizens, have come to assemble here at this beautiful and imposing Independence Square, united in the single thought of charity and steadfast in their faith in the teaching of the Lord Buddha. In the name of His Holiness Sangharaja of Thailand and the Thai Sangha. I deem it a great honour to have been invited by the Goverment of Ceylon to participate in the celebrations of the Buddha Jayanti in Ceylon. In the name of the Thai Sangha, I wish to express sincere thanks to the Government of Ceylon on this occasion.

Two thousand five hundred and eighty years ago in the city of Kapilvastu in the country which is now known as Nepal, a Prince was born to Queen Sirimahamaya, Queen of King Suddhodana, ruler of the city of Kapilvastu. His name was Prince Siddhatha. Thirty five years later, i.e. 2545 years ago, the peoples of the world were given the opportunity to receive the Light, for Prince Siddhatha discovered the Truth and became the completely Enlightened One who realised the Dharma. Forty five years later, i.e. 2500 years ago, the peoples of the world suffered a great loss, the loss of that Light, for the Buddha entered nirvana, leaving the Dharma, his teachings, to replace Himself. The teachings of the Enlightened One have ever since been reverently received by the peoples of the world up to the present time. His Birth, His Enlightenment as the Buddha and His entry into nirvana took place on the day of the full moon of the month of Visakha. However, the counting of the years in the Buddhist era after the nirvana by Buddhists in general has not been the same. This is because the method

of counting is different. Buddhists in Thailand count 365 days after the nirvana as being the first year of the Buddhist era, while Buddhists in other countries count the day of the nirvana as the first year and, after 365 days, the second year begins. Therefore discrepancy exists. But that does not really matter, for in fact, no matter how many years have passed, so long as there are still people who obey the Dharma of the Buddha, Buddhism which the Buddha founded will continue to prosper.

The Buddha was the founder of Buddhism which is most reverently worshipped by all Buddhists. He came into the world as a Saviour and a Light to ali peoples of the world. He possessed numerous great qualities. In brief there are 3 great qualities which stand out: Wisdom, Pureness and Compassion.

Wisdom: The Buddha possessed great wisdom above that of all people, not only those at the time 2500 years ago when He came into the world but also those of the present time. He could foresee events which the people could not. He could teach the people to be wise and to be righteous. Learned person praised Him and addressed Him as "Buddha", meaning one who is awake, i.e. one who understands and is not ignorant. They also addressed Him as "Bodheta", meaning one who awakens, i.e. one who awakens others from ignorance.

Pureness: The Buddha discarded all sins and lustful desires completely Even when the 8 worldly things fortune, mis-fortune; honour, dishonour; praise, slander; happiness and sadness came before Him, He showed no signs of pleasure or sadness. His mind was pure and was not influenced by any wrongly-motivated acts. His mind was just like a balance. He practiced Dharma without considering benefits for himself or aiming to gain praise. There were apparent attributes which the learned persons called "Dhammisaro", i.e. He was King because of the Dharma.

Compassion: The Buddha had kindness toward all beings. He observed that human beings were in the Sangsara, i.e. ignorance, and could not rid themselves of miseries and He could not ignore them. He travelled widely and untiringly, preaching the Dharma to all people. He was a good friend to all. Thus the learned persons praised him as being a "Mahakaruniko", one who embraces great kindness, and a "Lokanatho", one who is friend of the world.

These three great qualities were guidance in the teachings of the Buddha and are now the principles of conduct for all Buddhists to follow. The Buddha declared and established Buddhism without compelling people to believe in it. He only preached the Dharma of truth to the people, who after having learnt the Dharma, adopt Buddhism as their faith of their own accord.

Relations in religion between our two countries have existed for a long time. According to the history of our religion, there are two important events :-

1. The despatch of monks of the Lankakamla Sect to Thailand.
2. The arrival of the Thai Buddhist monks of the Upali Sect in Ceylon

1. The despatch of monks of the Lankakamla Sect to Thailand

It is estimated that Buddhism came to Thailand before B.E. 300, at about the same time that Mahindha Thera brought Buddhism to Ceylon. Two theras, Sona Thera and Uttara Thera, received a mandate from Elder Thera Moggalliputratissa to propagate Buddhism in Suvarnabhum including Thailand. A Buddhist chetya containing relics of the Buddha was erected as evidence of the mission of the two Theras. This is the Pathom Chetya at the Province of Nakorn Patom in Thailand at present, which is considered by the Thai people to be the first chetya ever erected in Thailand. Later in the year B.E. 1800 Thai Buddhist monks came to Ceylon for further studies. After their return to Thailad, they established themselves at the town of Nakorn Sridhamarat in the south of Thailand. Later they invited monks from Ceylon to join them and a chetya according to the Ceylonese design was erected which still exists today. The fame of these Ceylonese and Thai Buddhist monks as being highly learned in the knowledge of the Tripitaka which was in Singhalese, spread to the city of Sukhodaya, the capital of Thailand at that time. King Ram Kamhaeng the great of Sukhodaya, having heard of this good news, invited many of these Buddhist monks to come and establish themsalves at Sukhodaya. These monks went and taught young monks with excellent results. Many became learned scholars of Buddhism and ever since that time Buddhism of the Lankakamla Sect has prospered in Thailand.

2. The arrival of the Thai Buddhist monks of the Upali sect in Ceylon

At the time when Ceylon lacked Buddhist monks to officiate at the ceremony of ordination, King Kittisiriraj Singha of Kandy sent envoys to the city of Ayudhya to ask Buddhist monks to go to Ceylon to ordain the Ceylonese youth. About the year B.E. 2296 (A.D. 1753), Buddhist monks led by Upali Maha Thera arrived in Ceylon. A great number of Ceylonese youths heard of this good news and came to ask to be ordained at the establishment of Upali Maha Thera. Even since then Buddhist monks of the Upali Sect have spread throughout Ceylon to the present day.

When I think of the good relations in the past, I can say that Buddhism is the most important factor in bringing us closely together. Although we may have relations, diplomatic or otherwise, Buddhism is the highest relation of them all. Other relations may be servered but religious relations can never be severed as long as the Dharma of the Buddha guides us to live together in peace. We are therefore brothers in the Dharma. I am very happy to have come to join with you in the celebrations of the Buddha Jayanti in the name of His Holiness Sangkaraja of Thailand and the Thai Sangha. It is hoped that our presence here will promote friendship and goodwill

between the Thai Sangha and the Sangha of Ceylon. The Maha theras and theras of the olden days laid the foundations of friendship for the Sanghas of the two conntries. Today we have come to strengthen perpetually that friendship. In conclusion I now with virtuous mind pray that by the sacred power of the Triple gems, namely the Lord Buddha, the Dharma and the Sangha as well as the Power of the Great Merit deriving from our common efforts in upholding Buddhism, the celebrations of the Buddha Jayanti may be blessed to proceed smoothly and without any hindrance to mar their success and to be strong motives in bringing you peace and happiness at all times. May the Dharma of the pious and those who observe the Dharma regularly endure forever. May the Sangha unite in the amelioration of Buddhism for the benefit and in service to all people. May happiness bless you all.

สัมโมทนียกถา

ของ

สมเด็จพระวันรัต สังฆนายก

ในโอกาสเปิดประชุมพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ครั้งที่ ๕

ณ ศาลาสันติธรรม กรุงเทพ ฯ

๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๓

ท่านผู้เจริญทั้งหลาย

ในโอกาสอันเป็นมงคล ท่านทั้งหลายผู้เดินทางมาจากถิ่นประเทศต่าง ๆ ได้เข้าร่วมชุมนุมพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลกครั้งที่ ๕ ซึ่งกำลังทำพิธีเปิดประชุมเป็นวันแรกนี้ อาตมภาพในนามของคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย ขอต้อนรับท่านทั้งหลายด้วยไมตรีจิตและความปรารถนาอันดี.

ท่านทั้งหลายแม้จะต่างกันโดยชาติโดยชื่อหรือโดยสกุล แต่เป็นผู้มีความเชื่อความเลื่อมใสร่วมกันในสมเด็จพระบรมศาสดา ย่อมได้ชื่อว่าเสมือนพี่น้องร่วมสายโลหิต สมด้วยพระพุทธภาษิตในอัคคัญญสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค มีใจความว่า ผู้ใดมีศรัทธามั่นในตถาคต ผู้นั้นย่อมควรที่จะกล่าวได้ว่า เราเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคหรือเป็นผู้เกิดแต่พระธรรม อันธรรมสร้างสรร และเป็นธรรมทายาท คือผู้รับมรดกธรรม ทั้งนี้เพราะคำว่า ธรรมกายก็ดี พรหมกายก็ดี ผู้เป็นธรรมก็ดี ผู้เป็นพรหมก็ดี เป็นชื่อของตถาคต ฯ

พระพุทธภาษิตนี้แสดงว่า คำว่าพระพุทธ พระธรรม เป็นนามที่ใช้แทนกันได้ ผู้มีศรัทธาที่ชื่อว่าเป็นบุตรแห่งพระพุทธเจ้านั้น ได้ชื่อว่าเป็นบุตรแห่งพระธรรม

หรือเกิดจากพระธรรมก็ดี เมื่อถือเอาความแล้วก็ทำให้เข้าใจได้ว่า ธรรมะ คือ คุณงามความดีทั้งหลาย ย่อมเป็นสัญญลักษณ์แทนพระองค์สมเด็จพระบรมศาสดา เป็นที่รวม เป็นที่นับถือ เป็นเครื่องทำคนให้เป็นญาติสายโลหิตของกันและกัน ไม่ว่าคนเหล่านั้นจะอยู่ห่างไกลกันเพียงไร จะเป็นคนต่างชาติต่างชื่อหรือต่างสกุลกัน ความต่างกันเหล่านั้นย่อมหมดไปเมื่อมาอยู่ภายใต้ธัมมรังสี คือแสงสว่างแห่งพระธรรม ร่วมกัน ฯ

ความข้อนี้ย่อมชัดขึ้น เมื่อพิจารณาถึงหลักการที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสั่งสอนให้ถือธรรมเป็นใหญ่ ที่เรียกว่าธรรมาธิปไตย และในสมัยใกล้ปรินิพพานพระองค์ได้ตรัสว่า ธรรมและวินัยอันใด ที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยอันนั้น จะเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายเมื่อเราล่วงลับไป ดังนี้ ฯ

ด้วยเหตุนี้ เราทั้งหลายผู้มาประชุมกันในที่นี้ จึงมิได้ชื่อว่ามีพระศาสดาหรือมีผู้ให้กำเนิดล่วงลับไปแล้ว เพราะยังมีพระธรรมซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นอนหนึ่งอันเดียวกับพระองค์ดำรงอยู่ คติที่ถือธรรมะเป็นที่รวมเป็นที่นับถือและเป็นเครื่องทำให้คนเป็นญาติกันนี้ ถ้าถือเป็นหลักโดยทั่วไปแล้ว คนก็จะเป็นญาติกันทั้งโลกโดยธรรม ฯ

เป็นที่น่าอัศจรรย์ว่า กาลเวลาล่วงไปแม้กว่า ๒๕๐๐ ปี แต่พระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาก็ยังคงรุ่งโรจน์เป็นประทีปส่องทางแห่งชีวิตของประชาชน ขยายเขตขยายจำนวนผู้ได้รับประโยชน์ออกไปทุกที่ ทั้งยังมีสิ่งที่น่าพอใจ น่าอนุโมทนาเกิดขึ้น ก็คือการที่พุทธศาสนิกชนทั่วโลก ได้ใกล้ชิดติดต่อกัน มีการนัดหมายกัน ประชุมในประเทศที่กำหนดนัด ๒ ปีต่อครั้ง และได้ขนานนามสัมพันธไมตรีนี้ว่า พุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ดำรงยั่งยืนมาจนได้มีการประชุมครั้งที่ ๕ ในประเทศไทย ณ บัดนี้ ฯ

แท้จริงการประชุมนั้น ถ้าจะให้มีความหมายและสำเร็จประโยชน์ยิ่งขึ้น ก็ควรจะได้เพ่งเล็งว่า ทำอย่างไรจึงจะสามารถทำให้พระพุทธศาสนา แสดงออกมาทางกายวาจาใจของเราให้มาก การกระทำและคำพูดซึ่งส่องให้เห็นความเย็น ผู้ไม่มากไปด้วยความโลภความโกรธและความหลง ส่องให้เห็นความเย็นผู้มุ่งประโยชน์ส่วนรวมและความเย็นผู้เคารพในธรรมคือความถูกความตรง ย่อมเย็นสิ่งที่พึงประสงค์ เพราะเย็นการแสดงให้ปรากฏว่า คุณงามความดีแห่งพระพุทธศาสนานั้น มิได้ปรากฏเฉพาะในปิฎก หรือตำหรับตำราเท่านั้น แต่ปรากฏจริงจังออกมาที่กายวาจาของผู้ดำเนินงานเพื่อความเจริญแห่งพระพุทธศาสนาด้วย ฯ

เปรียบเหมือนกลุ่มชนที่จะช่วยผู้อื่นให้พ้นภัยจากการจมน้ำ แต่ตนเองว่ายน้ำไม่เป็น ก็ยากที่จะดำเนินงานให้ลุล่วงไปด้วยดีได้ กลุ่มพุทธศาสนิกชนผู้ร่วมประชุมกัน เพื่อเทิดทูนเผยแผ่พระพุทธศาสนาก็ฉันนั้น พึงหาประโยชน์ให้ได้ด้วยตนเองจากคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนา กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ นำพระพุทธศาสนามาปฏิบัติ เพื่อให้ได้ลิ้มรสความดีงามความสุขด้วยตนเองก่อน ก็จะเย็นตัวอย่างอันดีให้เห็นว่า พระพุทธศาสนานั้น มิใช่เพียงข้อคิดเห็น หรือตำราแห่งความสุขที่มีอยู่เพียงตัวหนังสือหรือถ้อยคำที่พูดกันอยู่เท่านั้น แต่ได้แสดงผลดีออกมาอย่างจริงจัง ในกลุ่มชนผู้ประพฤติปฏิบัติด้วย ฯ

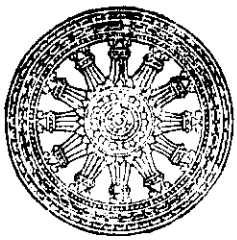
แท้จริงปฐมเทศนา คือการแสดงธรรมครั้งแรกของสมเด็จพระบรมศาสดาที่ชี้ให้เห็นทางผิดทางถูกข้อปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์นั้น ถ้าปราศจากการเน้นให้เห็นว่าพระบรมศาสดาได้ทรงปฏิบัติประจักษ์ผลมาด้วยพระองค์เองอย่างสมบูรณ์แล้ว ก็อาจทำให้เกิดความคลางแคลงขึ้นได้ว่า คำสอนนั้นเป็นเพียงข้อคิดเห็นเท่านั้น หรือว่าผู้สอนปฏิบัติได้ผลมาแล้วจริง ๆ เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงให้เห็นว่า การที่เรียกว่าตรัสรู้โดยสมบูรณ์ ก็จะต้องมีทั้งญาณหยั่งรู้ตัวความจริง ญาณหยั่งรู้หน้าที่อันควรปฏิบัติซึ่งเกี่ยวข้องกับความจริงนั้น และข้อสุดท้ายคือญาณหยั่งรู้ว่าได้ปฏิบัติหน้าที่สำเร็จแล้ว ความรู้ข้อสุดท้ายนี้ ช่วยให้ความรู้สองข้อแรก คือรู้จักความจริงและรู้จักหน้าที่ ไม่ไร้ความหมาย เพราะได้ลงมือปฏิบัติตามหน้าที่นั้นจนสำเร็จสมบูรณ์ ฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงมีคำสรรเสริญสมเด็จพระบรมศาสดาว่า

พุทฺโธ โส ภควา โพธาย ธมฺมํ เทเสติ พระผู้มีพระภาคนั้นตรัสรู้แล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นตรัสรู้ ทนฺโต โส ภควา ทมถาย ธมฺมํ เทเสติ พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงฝึกพระองค์แล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อฝึกผู้อื่น สนฺโต โส ภควา สมถาย ธมฺมํ เทเสติ พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงเป็นผู้สงบระงับแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นสงบระงับ ติณฺโณ โส ภควา ตรณาย ธมฺมํ เทเสติ พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงข้ามพ้นแล้ว จึงทรงแสดงธรรม เพื่อให้ผู้อื่นข้ามพ้น ปรินิพฺพุโต โส ภควา ปรินิพฺพาย ธมฺมํ เทเสติ พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นดับเย็น ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ในโอกาสที่ท่านผู้เจริญทั้งหลายมาประชุมพร้อมกัน ณ บัดนี้ อาตมภาพในนามของคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย ขอแสดงความยินดีต้อนรับ และขอตั้งจิตปรารถนาดี ขอให้การประชุมนี้จงสัมฤทธิ์ผล นำมาซึ่งความเจริญแห่งพระศาสนธรรม คำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา ขออานุภาพแห่งพระรัตนตรัยจงอภิบาลท่าน ทั้งหลาย ให้เจริญด้วยจตุรพิธพรปฏิภาณ ธรรมสารสมบัติ มีประสงค์จำนงหมายสิ่งใด ขอจงสำเร็จในสรรพสิ่งอันพึงประสงค์นั้นโดยธรรม เพื่อเป็นกำลังเทอดทูนพระพุทธศาสนา แผ่สันติสุขไปสู่มนุษยชาติทั้งมวล ตลอดกาลนิรันดร ฯ

สฺวาคตํ โว อิทาเนว
อโถ โว อนุราคตํ
ปีหยาม มยํ ตุมฺเห
ทูรโต โสตฺถิมาคเต
กาโลยํ สนฺนิปาตสฺส
พุทฺธสาสนวุฑฺฒิยา
เอเตน สจฺจวชฺเชน
โสตถี โหนฺตุ นิรนฺตรนฺติ

สัมโมทนียกถา

ของ

สมเด็จพระวันรัต

ในนามคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย

ในการประชุมพุทธชยันตี ครบ ๒๕๐๐ ปี

ณ กรุงโตเกียว ประเทศญี่ปุ่น

๒๗ มีนาคม ๒๕๐๕

ท่านผู้เจริญทั้งหลาย

ในโอกาสอันเป็นมหามงคล ที่พุทธศาสนิกชนชาวญี่ปุ่นได้พร้อมจิตศรัทธาเป็นสมานฉันท์ ร่วมใจกันจัดการฉลองพุทธชยันตีครบ ๒๕๐๐ ปี ณ ประเทศนี้ อาตมภาพในนามของคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย รู้สึกเป็นเกียรติและยินดีอย่างยิ่งในไมตรีของพุทธศาสนิกชนชาวญี่ปุ่น ที่ได้อาราธนาและเชิญคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนชาวไทย ให้มาร่วมกุศลสังคม ณ ประเทศนี้ ขอขอบคุณท่านทั้งหลายในโอกาสนี้ และขอตั้งจิตปรารถนาให้การประชุมฉลองพุทธชยันตีดำเนินไปด้วยดี สัมฤทธิ์ผลสมตามความมุ่งหมายของท่านทั้งหลาย อันจะเป็นผลให้พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย อำนวยสันติสุขแผ่ไพศาลไปแก่ชาวโลกยิ่งขึ้น

เราทั้งหลายแม้จะต่างชาติสกุลอยู่ห่างไกลกัน แต่ก็เป็นผู้มีความเชื่อความเลื่อมใสในสมเด็จพระบรมศาสดาพระองค์เดียวกัน และอยู่ภายใต้ธัมมรังสี คือแสงสว่างแห่งธรรมร่วมกัน ได้ชื่อว่าเป็นเสมือนพี่น้องร่วมสายโลหิต มีพระบรมศาสดาผู้ให้กำเนิดพระองค์เดียวกัน และเป็นธรรมทายาทได้รับมรดกธรรมร่วมกัน ความข้อนี้ย่อมชัดขึ้น เมื่อพิจารณาถึงหลักการที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสั่งสอนให้ถือธรรมเป็นใหญ่ที่เรียกว่า ธรรมาธิปไตย ในสมัยใกล้ปรินิพพานพระองค์ก็ได้ตรัสว่า "ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงและบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยอันนั้น จะเป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย เมื่อเราล่วงลับไป" ดังนี้

ด้วยเหตุนี้ เราทั้งหลายผู้มาประชุมกัน ณ ที่นี้ จึงมิได้ชื่อว่ามีพระศาสดาหรือมีผู้ให้กำเนิดล่วงลับไปแล้ว เพราะยังมีพระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระองค์ดำรงอยู่ คติที่ถือธรรมะเป็นที่รวม เป็นที่นับพึ่ง และเป็นเครื่องทำให้คนเป็นญาติกันนี้ ถ้าถือเป็นหลักทั่วไปได้แล้ว คนก็จะเป็นญาติกันทั้งโลกโดยธรรม มีพระบรมศาสดาเป็นผู้ให้กำเนิดร่วมกัน

เป็นที่น่าอัศจรรย์ว่า กาลเวลาล่วงไปแม้ ๒๕๐๐ ปีแล้ว แต่พระธรรมคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาก็ยังคงรุ่งโรจน์เป็นประทีปส่องทางแห่งชีวิตของประชาชน ขยายเขตจำนวนผู้ได้รับประโยชน์ออกไปทุกที ทั้งนี้ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า การที่จะเรียกว่าตรัสรู้โดยสมบูรณ์ จะต้องมีทั้งญาณหยั่งรู้ตัวความจริง ญาณหยั่งรู้หน้าที่อันควรปฏิบัติซึ่งเกี่ยวข้องกับความจริงนั้น และข้อสุดท้าย คือญาณหยั่งรู้ว่าได้ปฏิบัติหน้าที่สำเร็จแล้ว ความรู้ข้อสุดท้ายนี้ ช่วยให้ความรู้สองข้อแรก คือรู้จักความจริงและรู้หน้าที่ ไม่ไร้ความหมาย เพราะได้ลงมือปฏิบัติตามหน้าที่นั้นจนสำเร็จสมบูรณ์

ด้วยเหตุนี้จึงมีคำสรรเสริญสมเด็จพระบรมศาสดาว่า

"พุทฺโธ โส ภควา โพธาย ธมฺมํ เทเสติ

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ตรัสรู้แล้ว

จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นตรัสรู้

ทนฺโต โส ภควา สมถาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงฝึกพระองค์แล้ว
จึงทรงแสดง ธรรมฝึกผู้อื่น

สนฺโต โส ภควา สมถาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงเป็นผู้สงบระงับแล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นสงบระงับ

ติณฺโณ โส ภควา ตรณาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงข้ามพ้นแล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นข้ามพ้น

ปรินิพฺพุโต โส ภควา ปรินิพฺพานาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นเย็น" ด้วยประการฉะนี้.

ในโอกาสที่ท่านผู้เจริญทั้งหลายมาประชุมพร้อมกัน ณ บัดนี้ อาตมภาพในนามของคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย ขอแสดงความยินดี และขอตั้งจิตปรารถนาดีอำนวยพรให้การประชุมฉลองพุทธชยันตีของสมเด็จพระบรมศาสดา

ขออานุภาพและเดชแห่งพระรัตนตรัย จงอภิบาลท่านทั้งหลายให้เจริญด้วยจตุรพิธพรปฏิภาณธรรมสารสมบัติ มีความประสงค์จำนงหมายสิ่งใดขอจงสำเร็จในสรรพสิ่งอันพึงประสงค์นั้นโดยธรรม เพื่อเป็นกำลังเทอดทูนพระพุทธศาสนา แผ่สันติสุขไปสู่มนุษยชาติทั้งมวล ตลอดกาลนิรันดร.

สาส์นร่วมฉลองพุทธศตวรรษ ที่ ๒๕
ณ นครกัวลาลัมเปอร์

ของ

สมเด็จพระวันรัต สังฆนายกแห่งประเทศไทย

พระโคตมสัมมาสัมพุทธถุกิกถา

เมื่อ ๒๕๘๐ ปีมาแล้ว ประชาชาติแห่งนครกบิลพัสดุ ในมัชฌิมประเทศ แห่งชมพูทวีป คือในประเทศอันได้นามว่า เนปาล ในปัจจุบันนี้ ได้พระกุมารองค์หนึ่ง ซึ่งประสูติจากพระครรภ์พระนางสิริมหามายา พระราชินีแห่งพระเจ้าสุทโธทนราชา ผู้ครองนครกบิลพัสดุนั้น มีพระนามปรากฏว่า สิทธัตถราชกุมาร ฯ และต่อจากนั้นมาอีก ๓๕ ปี คือในปี ๒๕๔๕ ที่ล่วงแล้วมา ประชาชาติชาวโลกได้มีโอกาสได้รับแสงสว่างโดยที่พระราชกุมารสิทธัตถะ ได้ทรงค้นพบสัจจธรรม สำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะผู้ตรัสรู้ธรรมด้วยพระองค์เอง ดยชอบ ฯ และต่อจากนั้นมาอีก ๔๕ ปี คือในปี ๒๕๐๐ ล่วงแล้ว ประชาชาติชาวโลกก็ต้องสูญเสียแสงประทีปดวงนั้น เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน มอบประทีปคือพระธรรมคำสั่งสอนไว้แทนพระองค์ ซึ่งประชาชนในโลกได้รับนับถือมาจนปัจจุบันนี้ ฯ กาลประสูติก็ดี กาลตรัสรู้สำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดี และกาลเสด็จดับขันธ ปรินิพพานแห่งพระองค์ก็ดี ได้ประจวบร่วมกันในวันเพ็ญแห่งเดือนวิสาขะ ทุกคราว ฯ แต่การนับปีพุทธศักราชหลังจากเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว แห่งพุทธศาสนิกบริษัททั่วไป ยังไม่ตรงกัน ทั้งนี้เพราะกำหนดวิธีนับต่างกัน คือพุทธศาสนิกบริษัทในประเทศไทยนับปี

เต็มจากวันเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ครบ ๓๖๕ วัน เป็นปีที่หนึ่ง คือ นับล่วงแล้ว ส่วนพุทธศาสนิกบริษัทในประเทศอื่นได้เริ่มนับปีที่หนึ่ง ตั้งแต่วันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เมื่อครบหนึ่งปีบริบูรณ์ คือ ๓๖๕ วันแล้ว ขึ้นวันใหม่เป็นปีที่สอง ฉะนั้นจึงคลาดเคลื่อนไม่ตรงกันอยู่ แต่ก็ไม่ใช่เหตุที่จะต้องกำหนดวิตเพราะตามความเป็นจริงแล้ว ถึงจะล่วงไปแล้วกี่ปี ๆ ก็ตาม ในเมื่อพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ยังมีผู้ปฏิบัติเพียงไร พระพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงประดิษฐานตั้งไว้ก็ย่อมจักเจริญตลอดไปเพียงนั้น ฯ

พระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้เข้าเข้าของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือสักการะบูชาอย่างยวดยิ่งของพระพุทธศาสนิกบริษัท พระองค์ทรงเสด็จอุบัติมาเป็นที่พึ่งและเป็นแสงประทีปส่องสว่างแก่ชาวโลก พระองค์ทรงพระคุณอันเป็นมหัศจรรย์เป็นอเนกประการ พ้นจากการที่จะพรรณนาความมหัศจรรย์นั้น ๆ ได้หมดสิ้นได้ แต่เมื่อย่นลงให้สั้นก็รวมลงในพระคุณอันเป็นมหัศจรรย์ยิ่งที่เป็นใหญ่เป็นประธาน ๓ ประการ คือ พระปัญญา ๑ พระบริสุทธิ ๑ พระกรุณา ๑ ฯ

พระปัญญานั้น คือพระปรีชาฉลาดเป็นอย่างยอดเยี่ยมล่วงสามัญมนุษย์ ไม่มีผู้เทียมถึง อย่าว่าแต่มนุษย์ในสมัยเมื่อ ๒๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ในเวลาที่พระองค์เสด็จอุบัติขึ้นนั้นเลย ถึงมนุษย์ในสมัยปัจจุบันนี้ก็ยังไม่มีเทียม พระองค์เป็นเยี่ยมยอดมนุษย์ในทางฉลาด สามารถหยั่งเห็นเหตุการณ์ทั้งปวงล่วงสามัญชน ทั้งทรงนำเวไนยนิกรให้ได้ปรีชาแล้ว และทั้งตนไว้ในทางที่ชอบ บัณฑิตผู้นับถือจึงสรรเสริญพระองค์ว่า พุทโธ แปลว่าผู้ตื่น กล่าวคือหยั่งเห็น มิใช่ผู้หลงงมงาย และว่า โพเธตา แปลว่าผู้ปลุก กล่าวคือเป็นผู้เตือนให้ผู้อื่นรู้สึกหายหลง ฯ

พระบริสุทธินั้น ได้แก่การละความชั่วและกิเลสเครื่องหมองจิตขาดจากพระสันดาน แม้โลกธรรมทั้ง ๘ คือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ สรรเสริญ

และนินทา สุข และทุกข์มาถึงเฉพาะหน้า ก็ไม่ยินดีหรือโทมนัส พระหฤทัยใสบริสุทธิ์ ทั้งไม่มีความเอนเอียงด้วยอำนาจอคติ เที่ยงประกุตราชั่ง ทรงดำเนินปฏิปทามีธรรมเป็นใหญ่ มิได้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนพระองค์หรือมุ่งความสรรเสริญเหตุนั้นจึงมีพระคุณนิมิตรที่บัณฑิตผู้นับถือสรรเสริญว่า ธมฺมิสฺสโร เป็นใหญ่เพราะธรรม ธมฺมราชา เป็นพระราชาเพราะธรรม ฯ

พระกรุณานั้น ได้แก่ความปรานีสัตว์ ทรงเห็นประชาชนผู้หลงงมว่ายอยู่ในวังวน คือความเขลา ไม่มีทางที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากทุกข์ ทรงดูดายไม่ได้ ทรงกรากกรำพระวรกายเสด็จพุทธจาริกเที่ยวเทศนาธรรมโปรดเวไนยประชา ทรงตั้งพระองค์เป็นกัลยาณมิตร แห่งบุคคลผู้ยอมหาให้เป็นที่พึ่งพิงได้ เหตุนั้นบัณฑิตผู้เลื่อมใสจึงสรรเสริญ พระองค์ว่า มหาการุณิโก พระผู้ประกอบด้วยพระกรุณาใหญ่ โลกนาโถ พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก ฯ

พระคุณมหัศจรรย์อันเป็นใหญ่เป็นประธานทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นปฏิปทาเครื่องดำเนินแห่งพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นแนวทางและเป็นคติทางดำเนินให้พุทธศาสนิกบริษัทดำเนินตามรอย พระองค์ทรงประกาศและประดิษฐานพระพุทธศาสนา มิได้มีการเบียดเบียนหมู่ประชาให้เคารพนับถือ พระองค์ทรงประกาศพระสัจจธรรมให้หมู่ประชาได้ทราบซึ้งแล้ว ยอมเคารพนับถือปฏิบัติ พระองค์มิได้ทรงขัดความประสงค์แห่งหมู่ประชาที่จะพึงดำเนินตาม ฯ

พระสัจจธรรมที่พระองค์ทรงประกาศนั้นมีเป็นอันมาก แต่เมื่อย่อเฉพาะพระสัจจธรรมที่เป็นสำคัญแล้ว ก็มี ๓ ประการ คือ ทรงแนะนำไม่ให้ทำความชั่วด้วยประการทั้งปวง ๑ ทรงแนะนำให้ทำและประพฤติความดีด้วยประการทั้งปวง ๑ และทรงแนะนำให้ทำใจผ่องใสปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองใจ คือ โลภ โกรธ หลง เป็นต้น ๑ ซึ่งเรียกว่า พระธรรม อันเป็นแสงประทีปแทนพระองค์อยู่ในปัจจุบันนี้ ฯ

หมู่ชนผู้เลื่อมใสยอมเคารพนับถือและปฏิบัติตาม และถึงความบริสุทธิ์ด้วยประการทั้งปวงคุณเช่นเดียวกับพระองค์ ซึ่งเรียกว่าพระสงฆ์ อันหมายตรงบุคคลผู้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นที่สุดเป็นผู้ช่วยประกาศสัจธรรม และนำพระศาสนธรรมให้คงอยู่และเจริญแพร่ไพศาลมาจนกาลบัดนี้ ฯ

รวมเรียกว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งเป็นมงคล ๓ ประการ เป็นวัตถุอันประเสริฐให้เกิดความยินดีแก่ผู้เลื่อมใส ทั้งเป็นบันลือให้ถึงความสำเร็จและบรรลุสันติสุข ด้วยว่าพระรัตนตรัย คือแก้วประทีป ๓ ดวง เป็นหลักอันสำคัญแห่งพระศาสนา ที่พระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประกาศและประดิษฐานไว้แล้ว ฯ

สมาคมโลกมิตรภาพของชาวพุทธ (ศูนย์กลางซาลังงอ) สมาคมศาสนาอภิวันติวัฒนา กัวลาลัมเปอร์ ซาลังงอพุทธสมาคม กัวลาลัมเปอร์ ได้มีเอกฉันท์จัดงานฉลองพุทธศตวรรษครบ ๒๕๐๐ ปี ตามปีที่พุทธศาสนิกบริษัทแห่งประเทศนั้นได้นับ เป็นที่ชาบซึ้งและปีติยินดีแห่งพุทธศาสนิกบริษัทในประเทศไทย ข้าพเจ้าในนามแห่งหัวหน้าคณะสงฆ์ฝ่ายบริหาร ผู้รับภาระการปกครองพระภิกษุสามเณรพุทธบริษัทในประเทศไทย จึงขอส่งไมตรีจิตแห่งความปีติปราโมทย์ และบทความอันปรารภถึงพระคุณธรรมแห่งพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้านี้มาร่วมฉลองสมโภชด้วยมิตรธรรม ฯ

ขอตั้งสัจจาธิฐาน ขออานุภาพคุณพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ จงดลบรรดาลให้ประชาชาวโลก จงอยู่ด้วยความไม่มีเวรไม่มีภัย ไม่เบียดเบียนกัน อยู่เป็นสุข และมีสมรรถภาพกำลังช่วยกันจรรโลงพระพุทธศาสนานี้ให้เจริญแพร่ไพศาล ไปให้ถึงจิตสันดานแห่งประชาชาติทั่วโลกได้ประพฤติปฏิบัติธรรม เพื่อความสันติสุขแห่งชาวโลกโดยทั่วไป เทอญ ฯ

พระโอวาท

ของ

สมเด็จพระสังฆราช

สมัยเมื่อ

เสด็จร่วมงานฉลองพุทธศตวรรษที่ ๒๕

ณ ประเทศญี่ปุ่น

ในโอกาสอันเป็นมหามงคล ที่พุทธศาสนิกชนชาวญี่ปุ่นได้พร้อมจิตศรัทธาเป็นสมานฉันท์ ร่วมใจกันจัดการฉลองพุทธชยันตีครบ ๒๕๐๐ ปี ณ ประเทศนี้ อาตมภาพในนามคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย รู้สึกเป็นเกียรติและยินดีอย่างยิ่งในไมตรีจิตของพุทธศาสนิกชนชาวญี่ปุ่น ที่ได้อาราธนาและเชิญคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนชาวไทย ให้มาร่วมกุศลสังคม ณ ประเทศนี้ ขอขอบคุณต่อท่านทั้งหลายในโอกาสนี้ และขอตั้งจิตปรารถนาให้การประชุมฉลองพุทธชยันตีดำเนินไปด้วยดี สัมฤทธิ์ผลสมตามความมุ่งหมายของท่านทั้งหลาย อันจะเป็นผลให้พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายอำนวยสันติสุขแผ่ไพศาลไปแก่ชาวโลกยิ่งขึ้น

เราทั้งหลายแม้จะต่างชาติสกุลอยู่ห่างไกลกัน แต่ก็เป็นผู้มีความเชื่อความเลื่อมใสในสมเด็จพระบรมศาสดาพระองค์เดียวกัน และอยู่ภายใต้ธัมมรังสี คือแสงสว่างแห่งธรรมร่วมกันได้ชื่อว่าเป็นเสมือนพี่น้องร่วมสายโลหิต มีพระศาสดาผู้ให้กำเนิดพระองค์เดียวกัน และเป็นธรรมทายาทได้รับมรดกธรรมร่วมกัน ความข้อนี้ย่อมชัดขึ้น เมื่อพิจารณาถึงหลักการที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสั่งสอนให้ถืออรรมเป็นใหญ่ที่เรียกว่า ธรรมาธิปไตย ในสมัยใกล้ปรินิพพาน พระองค์ก็ได้ตรัส

ว่า "ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงและบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยอันนั้น จะเป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย เมื่อเราล่วงลับไป" ดังนี้

ด้วยเหตุนี้ เราทั้งหลายผู้มาประชุมกัน ณ ที่นี้ จึงมิได้ชื่อว่ามีพระศาสดา หรือมีผู้ให้กำเนิดล่วงลับไปแล้ว เพราะยังมีพระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระองค์ดำรงอยู่ คติที่ถือธรรมเป็นที่ร่วมเป็นที่นับพยและเป็นเครื่องทำให้คนเป็นญาติกันนี้ ถ้าถือเป็นหลักทั่วไปได้แล้ว คนก็จะเป็นญาติกันทั้งโลกโดยธรรมมีพระธรรมศาสดาเป็นผู้ให้กำเนิดร่วมกัน

เป็นที่น่าอัศจรรย์ว่า กาลเวลาล่วงไปแม้ ๒๕๐๐ ปีแล้ว แต่พระธรรมคำสั่งสอนของพระธรรมศาสดาก็ยังคงรุ่งโรจน์เป็นประทีปส่องทางแห่งชีวิตของประชาชนขยายเขตจำนวนผู้ได้รับประโยชน์ออกไปทุกทิ ทั้งนี้ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า การที่จะเรียกว่า ตรัสรู้โดยสมบูรณ์ จะต้องมีทั้งญาณหยั่งรู้ตัวความจริง ญาณหยั่งรู้หน้าที่อันควรปฏิบัติซึ่งเกี่ยวข้องกับความจริงนั้น และข้อสุดท้าย คือ ญาณหยั่งรู้ว่าได้ปฏิบัติหน้าที่สำเร็จแล้ว ความรู้ข้อสุดท้ายนี้ ช่วยให้ความรู้สองข้อแรก คือ รู้จักความจริงและรู้หน้าที่ไม่ไร้ความหมาย เพราะได้ลงมือปฏิบัติตามหน้าที่นั้นจนสำเร็จสมบูรณ์

ด้วยเหตุนี้ จึงมีคำสรรเสริญสมเด็จพระธรรมศาสดาว่า

"พุทฺโธ โส ภควา โพธาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ตรัสรู้แล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อผู้อื่นตรัสรู้
ทนฺโต โส ภควา ทมถาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงฝึกพระองค์แล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อฝึกผู้อื่น

สนฺโต โส ภควา สมถาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงเป็นผู้สงบระงับแล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นสงบระงับ

ติณฺโณ โส ภควา ตรณาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงข้ามพ้นแล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นข้ามพ้น

ปรินิพฺพุโต โส ภควา ปรินิพฺพานาย ธมฺมํ เทเสติ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว
จึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นดับเย็น" ด้วยประการฉะนี้

ในโอกาสนี้ท่านผู้เจริญทั้งหลายมาประชุมพร้อมกัน ณ บัดนี้ อาตมภาพในนามคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย ขอแสดงความยินดี และขอตั้งจิตปรารถนาดี อำนวยพรให้การประชุมฉลองพุทธชยันตีสัมฤทธิผล นำมาซึ่งความเจริญแห่งพระศาสนธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา

ขออานุภาพและเดชะแห่งพระรัตนตรัย จงอภิบาลท่านทั้งหลายให้เจริญด้วยจตุรพิธพรปฏิภาณธรรมสารสมบัติ มีความประสงค์จำนงหมายสิ่งใด ขอจงสำเร็จในสรรพสิ่งอันพึงประสงค์นั้นโดยธรรม เพื่อเป็นกำลังเทิดทูนพระพุทธศาสนา แผ่สันติสุขไปสู่มนุษยชาติทั้งมวล ตลอดกาลนิรันดร.

พระโอวาทสมเด็จพระสังฆราช

ตรัสแก่

คณะนักเรียนไทยในญี่ปุ่น

ในโอกาสเสด็จเยือนสหรัฐและยุโรป

ฉันรู้สึกดีใจที่ได้มีโอกาสมาพบพวกเธอ ในต่างประเทศ เธอทั้งหลายได้ชื่อว่าเป็นคนดีมาแล้ว คือได้รับการศึกษาดี มีความรู้ดี และได้บำเพ็ญตนมาดีแล้ว จึงได้มีโอกาสมาศึกษาต่อในต่างประเทศ เมื่อมาถึงแล้วก็ได้เข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาที่ดี ขอเธอทั้งหลายจงรักษาความดีไว้อย่าให้เสื่อม การที่เธอทั้งหลายได้รับการศึกษาดี มีความรู้ดี ก็เท่ากับว่ามีแรงหนุนและแรงส่ง คือหนุนและส่งให้เธอทั้งหลายมาศึกษาต่อที่นี่ เมื่อมีแรงหนุนและแรงส่งแล้ว แต่ไม่มีแรงทรง ก็จะทำให้ล้มได้ง่าย กำลังหนุนและกำลังส่งได้แก่วิชาความรู้ กำลังทรงได้แก่ความประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง มีสติสัมปชัญญะเป็นเครื่องสำรวจตัว พิจารณาแล้ว และพิเคราะห์ตัวอยู่เสมอ โดยให้คำนึงถึงเกียรติของตัว ของตระกูล ของประเทศชาติ และของพระพุทธศาสนา เพราะการที่เธอทั้งหลายมาที่นี่มิได้มาแต่ตัวเธอเท่านั้น แต่ได้นำเอาประเทศไทยมาด้วย เมื่อเธอทำความเสื่อมเสียหาย เขาจะไม่โทษว่าคนนั้นคนนี้ทำ แต่เขาจะหาว่าคนไทยทำ ดังนั้นขอให้เธอทั้งหลายจงตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ ประกอบแต่ในทางที่ดีงาม

ประโยชน์แก่ตัวเองและสังคม อย่าปล่อยให้ตกไปในทางที่เสื่อม อย่าขีนทำความชั่วทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ ไม่ว่าในที่ลับและที่แจ้ง ให้ตั้งแนวจิตไว้สูง มุ่งมั่นในการศึกษาเล่าเรียนเพียรประกอบแต่ความดี แล้วกลับไปช่วยกันทำความเจริญรุ่งเรืองให้แก่ประเทศชาติของเรา ขณะนี้พวกเธอกำลังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียน ต่อไปก็จะเป็นผู้ใหญ่ อนาคตของประเทศชาติและพระศาสนาย่อมขึ้นอยู่กับพวกเธอ ขอพวกเธอทั้งหลายจงรักษาความดีไว้ให้ดี เธอจะได้เป็นคนดีในกาลภายหน้า.

อนึ่ง *การที่เธอมาอยู่ในวงล้อมของคนต่างชาติและศาสนา ซึ่งมีจารีตประเพณีและขนบธรรมเนียมต่างกัน เราจะต้องใช้ปัญญาสามารถเป็นเครื่องพิจารณาถึงความควรไม่ควรของสิ่งนั้น ๆ เมื่อเห็นว่าสิ่งนั้นเป็นภัย ไม่เหมาะสมกับนิสัยหรือขนบธรรมเนียมของไทย ก็จงอย่าได้ถือเอาเป็นตัวอย่าง แต่ถ้าเห็นว่าสิ่งนั้นไม่เป็นภัย มีประโยชน์ และควรแก่การปฏิบัติตามเราก็ควรถือเอาเป็นตัวอย่างได้ เรามาที่นี่มิใช่จะมีความมุ่งหมายศึกษาวิชาการเฉพาะในหลักสูตรเท่านั้น เราจะต้องศึกษาถึงความเป็นไป ชีวิต และอุปนิสัยของคนทั่ว ๆ ไปด้วย เราจะต้องรู้จักการเลือกคบมิตร และผูกมิตรกับบุคคลที่เรามีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ด้วย ธรรมดาว่าเด็กย่อมมีอารมณ์รุนแรงเมื่อถูกยั่วยุ มีอารมณ์อ่อนไหวได้ง่าย เมื่อถูกขอร้องและเอาใจ ความยับยั้งชั่งใจมีน้อย.*

อีกอย่างหนึ่ง การที่เธอทั้งหลายจากบ้านเกิดเมืองนอนมาอยู่ต่างประเทศเช่นนี้ ข้อสำคัญอีกข้อหนึ่ง ที่เธอจะต้องยึดเป็นหลักปฏิบัติก็คือความสามัคคี เมื่ออยู่ในประเทศไทยเธออาจอยู่คนละแห่ง และอาจยังไม่รู้จักกัน แต่เมื่อมาอยู่ในต่างประเทศเช่นนี้ ทำให้เราเกิดความรู้สึกขึ้นมาทันทีว่า เราเป็นมิตรร่วมชาติ เป็นพี่น้องร่วมศาสนาเดียวกัน ทำให้เราเกิดความรักกันดุจพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ขอจงยึดเอาความสามัคคีไว้ในหมู่คณะ อย่าทะเลาะกันอย่าเบียดเบียน

กัน แต่งให้อภัยซึ่งกันและกัน อนึ่ง ขออย่าใช้ง่ายฟุ่มเฟือยจนเกินไป รู้จักรักษาน้ำใจของผู้ปกครองที่ได้ส่งเธอมาเรียนหนังสือ อย่าได้ทำลายน้ำใจและความปรารถนาดีของท่าน

ที่สุดนี้ ขอคุณพระศรีรัตนตรัยจงปกปักรักษา และคุ้มครองให้เธอทั้งหลายจงมีความสุขสวัสดีโดยทั่วกัน.

คำอำนวยพรในวันขึ้นปีใหม่ ๒๕๐๕

ของ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วันนี้วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๕ นับว่าเป็นอุดมมงคลดิถี คือ วันขึ้นปีใหม่ ซึ่งเราถือว่า เป็นวันที่สำคัญที่สุดวันหนึ่ง ในโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอส่งคำอำนวยพร และความปรารถนาดีมายังคณะกรรมการหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ และพี่น้องชาวไทยทั้งหลายด้วย.

เรื่องปีใหม่นี้ ถ้าจะพิจารณากันตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า การสิ้นไปแห่งปีเก่าและขึ้นปีใหม่นั้น เป็นเพียงการสมมุติหรือบัญญัติขึ้นเท่านั้น ซึ่งก็ไม่มีความแตกต่างกับสิ่งที่สมมุติทั้งหลาย แต่การสมมุติหรือบัญญัตินั้น ก็อาจอำนวยประโยชน์แก่ผู้ที่ปฏิบัติตามความเชื่อถือนั้นได้ตามควร ถ้าเราจะมายึดถืออยู่แต่เพียงปีเก่าและปีใหม่เท่านั้น ก็ดูเหมือนจะไม่มีความสำคัญอะไร แต่สำคัญอยู่ที่การรู้จักใช้เวลาให้เกิดประโยชน์แก่ตัวของเราเองและแก่สังคมเท่านั้น เราควรจะหมั่นพิจารณาและสำรวจตัวเองอยู่เสมอ วันเวลาที่ผ่านไปนั้น เราได้ทำอะไรไว้บ้าง ถ้าเห็นว่าได้ทำกรรมชั่วไว้ก็ให้เลิกเสีย อย่าขืนทำต่อไป ถ้าหากยังไม่ได้ทำความดีอะไรไว้ก็จงรีบทำ ถ้ากำลังทำดีอยู่ก็จงทำต่อไปเรื่อย ๆ และถ้าได้ทำแล้วก็จงพยายามทำให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อเราได้ทำความดีไว้แล้วก็จะเกิดความดีใจและสุขใจ เท่ากับว่าเป็นมงคลหรือกำไรชีวิตของเรา เช่นเดียวกับการงบบัญชีประจำปี จะได้รู้ว่า ปีที่แล้วมานั้นเราขาดทุนหรือได้กำไรเท่าไร ถ้าเห็นว่ารายจ่ายมากกว่ารายได้ ก็หาทางตัดรายจ่ายให้น้อยลง ถ้ารายได้มากก็หาทางขยายกิจการให้เจริญยิ่งขึ้น.

วันเวลาที่ผ่านพ้นไปนั้น ย่อมแสดงถึงความไม่เที่ยงแท้และความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลาย และสิ่งเหล่านี้ก็ถูกวันเวลาฉุดคร่าไปตามคติกาลด้วย ประเทศที่เจริญรุ่งเรืองก็อาจถึงแก่ความเสื่อม ผู้ที่มีอำนาจก็อาจเสื่อมอำนาจ ดอกไม้ที่สวยงามก็ถึงแก่ความร่วงโรยและเหี่ยวแห้ง คนที่เกิดมาถึงความเจริญแล้วก็เสื่อม แก่ เจ็บและตายไปในที่สุด อะไรเล่าคือความเที่ยงแท้แน่นอน ทำไมเราจึงประมาทอยู่ ไม่รู้จักใช้เวลาเป็นเครื่องพิจารณาสำรวจตน เพราะว่าทุกลมหายใจที่เข้าออกนั้น ย่อมนำเราเข้าไปใกล้ความตายทุกที ผู้ที่ปล่อยเวลาให้ล่วงไปโดย ปล่าประโยชน์นั้น คือผู้ที่ไม่มีความรักและรู้จักคุณค่าของตัวเอง เวลาที่ผ่านไปนั้นจะเรียกคืนมาอีกไม่ได้ เราจะชดใช้เวลานั้นได้ก็ด้วยการทำงานให้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้นเท่านั้น ผู้ที่มีความเจริญก้าวหน้าในการงานเป็นกำไรในชีวิตนั้น ก็เพราะเป็นผู้มีความเข้าใจในตัวเองดี และผู้ที่เข้าใจตัวเองดีนั้น ก็คือผู้ที่รู้จักพิจารณาสำรวจตนเองตามความเป็นไปของชีวิต ลาภ ยศ สุข ทุกข์ สรรเสริญ นินทา ย่อมหมุนเวียนไปตามโลก โลกย่อมหมุนไปตามกฎของกรรม และกรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เป็นไปต่าง ๆ กัน ดังนั้น ถ้าเราต้องการจะเป็นคนดีมีความสุข ก็จงทำตัวให้เป็นผู้มีสติ ไม่ประมาท ละเว้นจากกรรมชั่ว ทำแต่กรรมดี รู้จักรักษาศักดิ์ศรีของตัวเอง จงปฏิบัติตามพระพุทธภาษิตที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

"อตฺตนา โจทยตฺตานำ ปฏิมำเสตมตฺตนา
โส อตฺตคุตฺโต สติมา สุขำ ภิกฺขุ วิหาหิสิ
อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ อตฺตนาว อตฺตโน คติ
ตสฺมา สำยม อตฺตานำ อสฺสำ ภทฺรำว วาณิโช"

ซึ่งมีใจความว่า

"เธอจงตักเตือนตนด้วยตน จงพิจารณาตนด้วยตน
ภิกษุ เธอนั่น มีสติ ปกครองตนได้แล้ว จักอยู่สบาย

ตนแหละเป็นที่พึ่งของตน ตนแหละเป็นคติของตน
เพราะฉะนั้น เธอจงสงวนตน ให้เหมือนอย่าง
พ่อค้าสงวนม้าตัวเจริญ ฉะนั้น ฯ"

ในวาระดิถีขึ้นปีใหม่นี้ ข้าพเจ้าขออำนวยพร และส่งความปรารถนาดีมายัง คณะกรรมการหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ และพี่น้องชาวไทยทั้งมวล ขอท่านทั้งหลายจงอย่าปล่อยชีวิต ให้ล่วงไปโดยไร้ประโยชน์ จงมีสติกำหนดรู้ อย่าเป็นผู้ประมาท จงมีความฉลาดในการรักษาตนและตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ ประกอบกิจแต่ในทางที่ถูกที่ควร เมื่อเช่นนี้แล้ว ท่านทั้งหลายก็จะได้รับความสุขและความเจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป.

ในที่สุดนี้ ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ จงอภิบาลคุ้มครองท่านทั้งหลายให้ได้ความสุข และความเจริญก้าวหน้าตลอดปีใหม่นี้โดยทั่วกัน เทอญ ฯ

หมายกำหนดการ

พระราชกุศลทักษิณานุปทาน

พระศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช

[ปลก กิตฺติโสภณมหาเถระ]

วัดเบญจมบพิตร

ประกาศ

ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก

เลขาธิการพระราชวัง รับสนองพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศว่า สมเด็จพระอริยวงสาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ประชวรเส้นพระโลหิตใหญ่ในพระเศียรแตก สิ้นพระชนม์ วันอาทิตย์ที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลา ๑๖.๒๗ น.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง และโดยที่สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงเป็นพระราชอนุสาสนาจารย์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน นับแต่วันอาทิตย์ที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ ถึงวันอาทิตย์ที่ ๑ กรกฎาคม ๒๕๐๕ และโปรดเกล้า ฯ ให้สำนักพระราชวังจัดถวายพระเกียรติ ประดิษฐานพระศพไว้ ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร.

สำนักพระราชวัง

วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๕

(แบบ ข)

หมายรับสั่งที่ สำนักพระราชวัง

๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๕

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) พระราชอนุสาสนาจารย์ พระชนมายุ ๗๓ พรรษา ประชวรเส้นพระโลหิตใหญ่ในพระเศียรแตกสิ้นพระชนม์ที่ตำหนักวัดเบญจมบพิตร เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลา ๑๖.๒๗ น.

วันจันทร์ที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๕ เวลา ๑๗.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง ออกจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระที่นั่งทรงธรรมวัดเบญจมบพิตร ถวายน้ำสรงพระศพแล้ว เจ้าพนักงานเชิญพระศพลงสู่พระโกศกุดั่นน้อย แล้วเชิญขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าแวดล้อมด้วยเครื่องประกอบเกียรติยศ เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ เสร็จแล้ว ทรงจุดธูปเทียนที่เตียงพระสวดพระอภิธรรม เสด็จ ฯ กลับ

แต่งกายเครื่องแบบครึ่งยศ ไว้ทุกข์

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืนรับพระราชทานฉันเช้าวันละ ๘ รูป เพลวันละ ๔ รูป กำหนด ๗ วัน

วัน	หน้าที่ .....

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับสั่งโดยหน้าที่ราชการ .....

ผู้รับสั่ง

(สำเนา)

ที่ ๑๒/๒๕๐๕

หมายกำหนดการ

พระราชกุศลทักษิณานุปทาน

พระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ)

เลขาธิการพระราชวัง รับสั่งสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สิ้นพระชนม์ระบรรยายครบ ๗ วัน ในวันเสาร์ ที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ดังรายการต่อไปนี้

วันเสาร์ ที่ ๒๓ มิถุนายน สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จไปยังพระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงวางพวงมาลาของหลวง และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ที่หน้าพระโกศพระศพ และทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการะพระศพแล้ว ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบแล้ว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ถวายอติเรก โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานนิมนต์พระสงฆ์ที่จะถวายพระธรรมเทศนาและสวดธรรมคาถาขึ้นนั่งยังอาสนะ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม พระราชาคณะ

ถวายศีล และถวายพระธรรมเทศนาจบ พระ ๔ รูป สวดธรรมคาถาแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้า พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงจุดธูปเทียนที่เทียงพระสวดพระอภิธรรม เสด็จกลับ

วันอาทิตย์ ที่ ๒๔ มิถุนายน เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวงศ์เลี้ยงพระสงฆ์ ๑๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อน แล้วทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมของหลวงและทรงทอดผ้า พระสงฆ์อีก ๒๐ รูป สดับปกรณ์ เป็นเสร็จการพระราชกุศล

การแต่งกาย

วันเสาร์ ที่ ๒๓ มิถุนายน แต่งเครื่องแบบครึ่งยศ

วันอาทิตย์ ที่ ๒๔ มิถุนายน แต่งเครื่องแบบปรกติ

สำนักพระราชวัง

วันที่ ๒๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

ที่ ๑๕/๒๕๐๕

หมายกำหนดการ

พระราชกุศลทักษิณานุปทาน

พระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ)

เลขาธิการพระราชวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช พระราชอนุศาสนาจารย์ สิ้นพระชนม์มะบรรยงครบ ๕๐ วัน ในวันอาทิตย์ ที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๐๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ดังรายการต่อไปนี้–

วันเสาร์ ที่ ๔ สิงหาคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐานพระราชวังดุสิต ไปยังพระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงวางพวงมาลาและทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการะพระศพแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง

ทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้วถวายอติเรก โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานนิมนต์พระสงฆ์ที่จะถวายพระธรรมเทศนา และสวดธรรมคาถา ขึ้นนั่งยังอาสนะ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม พระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนาจบ พระ ๔ รูปสวดธรรมคาถาแล้ว พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้า พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนที่เตียงพระสวดพระอภิธรรม เสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันอาทิตย์ ที่ ๕ สิงหาคม เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวงศ์เลี้ยงพระสงฆ์ ๑๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อน แล้วทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมของหลวง และทรงทอดผ้า พระสงฆ์อีก ๒๐ รูปสดับปกรณ์ เป็นเสร็จการพระราชกุศล

การแต่งกาย แต่งเครื่องแบบปรกติไว้ทุกข์ทั้ง ๒ วัน.

สำนักพระราชวัง

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๐๕

ที่ ๑๘/๒๕๐๕

หมายกำหนดการ

พระราชกุศลทักษิณานุปทาน

พระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ)

ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

เลขาธิการพระราชวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช พระราชอนุศาสนาจารย์ สิ้นพระชนม์ระบรรยครบ ๑๐๐ วัน ในวันอาทิตย์ ที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๐๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร มีรายการต่อไปนี้–

วันอาทิตย์ ที่ ๒๓ กันยายน เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ เสด็จไปปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์ทรงวางพวงมาลาของหลวง และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการะพระศพ และทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบแล้ว ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอติเรกแล้ว เจ้าพนักงานนิมนต์พระสงฆ์ที่จะ

ถวายพระธรรมเทศนาและสวดธรรมคาถาจบนั่งยังอาสนะ สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม พระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนา จบ พระ ๔ รูปสวดธรรมคาถาแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้า พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก แล้วสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ทรงจุดธูปเทียนที่เตียงพระสวด พระอภิธรรม เสด็จกลับ

วันจันทร์ ที่ ๒๔ กันยายน เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวงศ์เลี้ยงพระสงฆ์ ๑๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อน แล้วทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมของหลวง และทรงทอดผ้า พระสงฆ์อีก ๒๐ รูปสดับปกรณ์ เป็นเสร็จการพระราชกุศล

การแต่งกาย แต่งเครื่องแบบปรกติ ไว้ทุกข์ทั้ง ๒ วัน

สำนักพระราชวัง

วันที่ ๑๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

หมายกำหนดการ

พระราชทานเพลิงพระศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

(ปลด กิตฺติโสภโณ)

ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

ที่ ๒๒/๒๕๐๕

หมายกำหนดการ

พระราชทานเพลิงพระศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

(ปลด กิตฺติโสภโณ)

ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

วัน	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
เสาร์ ที่ ๑๗	๑๖.๓๐ น.	**การพระราชกุศลออกพระเมรุ** เทศน์กัณฑ์ ๑ สวดพระธรรมคาถา พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ สวดพระอภิธรรม	พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร	ครึ่งยศ
		เชิญพระศพสู่พระเมรุ		
อาทิตย์ ที่ ๑๘		**พระราชทานเพลิง**		
	๑๓.๓๐ น.	พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ เชิญพระศพจากวัดเบญจมบพิตรสู่พระเมรุ	พระที่นั่งทรงธรรม	เต็มยศ ช้างเผือก
	๑๖.๓๐ น.	เสด็จพระราชดำเนิน เทศน์กัณฑ์ ๑ พระสงฆ์ ๑๕ รูปสวดสราทธพรต สดับปกรณ์ พระราชทานเพลิง	พระเมรุ	เต็มยศ ช้างเผือก
		เก็บพระอัฐิ		
จันทร์ ที่ ๑๙	๗.๐๐ น.	เก็บพระอัฐิ เลี้ยงพระสามหาบ พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ เชิญพระอัฐิจากพระเมรุไปยังวัดเบญจมบพิตร	พระเมรุ	ปรกติ

เลขาธิการพระราชวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) พระราชอนุสาสนาจารย์สืบพระชนม์ ประดิษฐานพระโกศพระศพไว้ ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร ซึ่งได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายเย็นล่วงมานั้น สมควรจะประกอบการรับพระราชทานเพลิงได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการดังต่อไปนี้

วันเสาร์ที่ ๑๗ พฤศจิกายน เจ้าพนักงานเตรียมการที่พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร เปลื้องพระโกศกุดั่นน้อยที่ประกอบพระโกศพระศพออก ประกอบพระโกศกุดั่นใหญ่ ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไว้พร้อมสรรพ

เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต ไปยังพระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที ทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการะพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม พระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ พระสงฆ์ ๔ รูปสวดธรรมคาถา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทรงทอดผ้าพระสงฆ์ ๕ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก ออกจากพระที่นั่งทรงธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานนิมนต์พระสงฆ์ ๒๐ รูปขึ้นนั่งยังอาสนสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอติเรก ออกจากพระที่นั่งทรงธรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนที่เตียงพระสวดพระอภิธรรม เสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันอาทิตย์ ที่ ๑๘ พฤศจิกายน เวลา ๑๒ นาฬิกา ๓๐ นาที ตั้งกระบวนแห่ เชิญพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ,ที่หน้าวัดเบญจมบพิตร กระบวนหน้าทหาร ๒ กองพัน กระบวนพระอิสริยยศ มีธง ๓ ชาย นำรัว คู่แห่กลองชนะ สังข์แตร แล้วถึงรถพระอ่านพระอภิธรรมนำ ราชรถทรงพระโกศพระศพ ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการเป็นคู่เคียง แวดล้อมด้วยเครื่องสูงแห่นำเป็นพระเกียรติยศ ตามราชประเพณีไว้พร้อม

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวงศ์ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ แล้วเชิญพระโกศพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช จากพระที่นั่งทรงธรรมไปขึ้นประดิษฐานยนราชรถ

เวลา ๑๓ นาฬิกา ๓๐ นาที เคลื่อนกระบวนแห่เชิญพระศพออกจากหน้าวัดเบญจมบพิตร ไปตามถนนนครปฐม เลี้ยวขวาถนนพิษณุโลก เลี้ยวซ้ายถนนราชดำเนิน ข้ามสะพานมัฆวานรังสรรค์ เลี้ยวซ้ายไปตามถนนกรุงเกษม เลี้ยวขวาถนนบำรุงเมือง เลี้ยวซ้ายถนนพลับพลาไชย เข้าสู่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสทางประตูด้านเหนือ ตั้งกระบวนพระอิสริยยศ เชิญพระศพเวียนพระเมรุ แล้วเชิญพระโกศพระศพขึ้นประดิษฐานยังพระจิตกาธารในพระเมรุ

ตั้งแต่เชิญพระศพสู่พระเมรุ มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมประจำช่างพระเมรุ

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิตไปยังพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายผัดและย่ามแด่สมเด็จพระราชาคณะที่จะถวายพระธรรมเทศนา และพระสงฆ์ ๑๕ รูปที่จะสวดศราทธพรตคาถา แล้วพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายศีลและถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ พระสงฆ์ ๑๕ รูปสวดศราทธพรตคาถา จบแล้ว พระยาทสมเด็จ

พระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์และทรงทอดผ้า พระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ลงจากพลับพลาอิศริยาภรณ์

พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ชาวพนักงานประโคมสังข์ แตร กลองชนะ แล้วเสด็จพระราชดำเนินประทับพลับพลาอิศริยาภรณ์ พระยรมวงศานุวงศ์ องคมนตรี คณะรัฐมนตรี คณะทูต ข้าราชการ และพระสงฆ์ ขึ้นถวายพระเพลิงต่อไป ได้เวลาสมควรเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันจันทร์ ที่ ๑๔ พฤศจิกายน เวลาเช้า เจ้าพนักงานประมวลพระอัฐิ และพระสริรางคารถวายคลุมไว้ภายใต้ฉัตรขาว ๓ ชั้น ตั้งพระสุคนธ์ ขันสรงพระโกศสำหรับทรงพระอัฐิไว้พร้อม

เวลา ๗ นาฬิกา โปรดเกล้า ฯ ให้พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรเสด็จไปทรงเก็บพระอัฐิ เลี้ยงพระสามหาย และพระสงฆ์อีก ๑๐ รูป สดับปกรณ์ ณ พระเมรุพลับพลาอิศริยาภรณ์

เมื่อพระสงฆ์สามหายรับพระราชทานฉันภัตตาหาร และพระสงฆ์อีก ๑๐ รูปสดับปกรณ์เสร็จแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระอัฐิขึ้นรถยนต์หลวงไปประดิษฐานยังพระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

การแต่งกาย

วันเสาร์ ที่ ๑๓ พฤศจิกายน — การพระราชกุศลออกพระเมรุ แต่งเครื่องแบบครึ่งยศ ไว้ทุกข์

วันอาทิตย์ ที่ ๑๔ พฤศจิกายน — เชิญพระศพสู่พระเมรุพระราชทานเพลิง แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ สายสะพายช้างเผือก

วันจันทร์ ที่ ๑๔ พฤศจิกายน — เก็บพระอัฐิ แต่งเครื่องแบบปรกติ ไว้ทุกข์

รีวกระบวนแห่พระศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

กระบวนทหารนำ ๒ กองพัน

กระบวนพระอิสริยยศ

พนักงานพระราชพิธีนำรี้	๑
ธง ๓ ชาย	๒
คู่แห่นุ่งผ้าเกี้ยวลาย สวมเสื้อครุย ลอมพอก	๑๖๐
กลองชนะพื้นแดงลายทอง	๘๐
ฆ้องไชย	๑
ฆ้องกลอง	๑
แตรฝรั่ง	๑๖
แตรงอน	๑๖
สังข์	๒
เครื่องสูงพระนำ	๑๖
พนักงานเชิญพัดยศพระนำ	๑
รถพระอ่านพระอภิธรรมนำ คนฉุดชัก	๑๘
สัปทน	๑
บังสูรย์	๑
เครื่องสูงหน้า ฉัตร ๕ ชั้น ๖ ๗ ชั้น ๒ บังแทรก ๔	๑๒
พระแสงหว่างเครื่องหน้า	๕

ราชรถทรงพระศพ คนฉุดชัก	๔๐
พนักงานภูษามาลาประคอง	๒
พระกลด	๑
บังพระสูรย์	๑
พัดโบก	๑
คู่เคียง ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการ	๑๖
อินทร เชิญตามร ๘ พรหม เชิญตามร ๘	๑๖
เครื่องสูง หลัง ฉัตร ๗ ชั้น ๒ ๕ ชั้น ๔ บังแทรก ๒	๘
พระแสงหว่างเครื่องหลัง	๓
เชิญเครื่องตาม	
ข้าในกรมตาม	

สำนักพระราชวัง

วันที่ ๙ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๕

รายการบำเพ็ญพระกุศลและกุศล

โดยเสด็จพระราชกุศล อุทิศถวาย

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดเบญจมบพิตร

นับแต่วันสิ้นพระชนม์ ถึง วันพระราชทานเพลิงพระศพ

๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ – ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๘–๒๔ มิถุนายน ๒๕๐๕ **(๗ วันแรก)** **พระราชกุศล งานหลวง**	*(ปรากฏตามหมายกำหนดการสำนักพระราชวัง)*
๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๕ **คณะ ร.ร. เทศบาล** **เบญจมบพิตร**	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดธรรมคาถาบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๑๕ รูป*
๒๖ มิถุนายน ๒๕๐๕ **สมาคมพาณิชย์จีน แห่งประเทศไทย และสมาคมชาวจีน แห่งประเทศไทย**	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการทำบุญกุศล
๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๕ คณะตามเสด็จ สหรัฐ–อเมริกา–ยุโรป	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๒๘ มิถุนายน ๒๕๐๕ คณะธรรมยาตรา ตามเสด็จอินเดีย	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๒๙ มิถุนายน ๒๕๐๕ พลโท ณรงค์ สาลีรัฐวิภาค และคณะญาติ	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม

สัตตมวารที่ ๒ คณะรัฐมนตรี เป็นเจ้าภาพ

๓๐ มิถุนายน ๒๕๐๕ คณะรัฐมนตรี	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์รับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ แล้วสดับปกรณ์
๑ กรกฎาคม ๒๕๐๕ พระเทพญาณโมลี บัตตานี	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๑๐ รูป

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒ กรกฎาคม ๒๕๐๕ พระเทพรัตนโมลี นครพนม	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๓ กรกฎาคม ๒๕๐๕ พระเทพเมธี และพระ มหาเสฐียรพงศ์ ป. ๙ วัดทองนพคุณ ธนบุรี	*เทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๔ กรกฎาคม ๒๕๐๕ โรงพิมพ์การศาสนา	*เทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๕ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คุณนายภาค เพาะนิสัย- ปอบ	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวาย ภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๑๐ รูป*
๖ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คุณถนอม ไกรฤกษ์	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวาย ภัตตาหารเช้าแด่พระสงฆ์ ๑๐ รูป*

สัตตมวารที่ ๓ กระทรวงศึกษาธิการ เป็นเจ้าภาพ

๗ กรกฎาคม ๒๕๐๕ กระทรวงศึกษาธิการ	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรม เทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรม บูรพภาค กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เช้าภาพ	รายการทำเพ็ญกุศล
๘ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คณะนวกะปี ๒๕๐๑-๒๕๐๒	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๙ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คุณหมอโสภน–คุณนาย แม้นศรี อิฐสุวรรณ	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๐ กรกฎาคม ๒๕๐๕ ร.ร. นายร้อย จ.ป.ร.	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๑๑ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คณะร.ร.วัดเบญจมบพิตร	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ในพิธี และมีพระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์
๑๒ กรกฎาคม ๒๕๐๕ องค์การทหารผ่านศึก กับองค์การสวนสัตว์ แห่งประเทศไทย	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๑๓ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คณะอดีตเปรียญ วัดเบญจมบพิตร	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
สัตตมวารที่ ๔ คณะนวกะ เป็นเจ้าภาพ	
๑๔ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **คณะนวกะปี ๒๔๙๐**	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๕ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **คณะสังฆมนตรี** **กับสมาชิกสังฆสภา**	*มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีพระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ในพิธี และพระสงฆ์เจ้าภาพ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๖ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **คณะศาลาใต้**	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๑๗ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **คุณยงศิลป์ คุณโบมพัตร** **เรืองศุข**	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๘ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **คณะวัดสุคันธาราม** **พระนคร**	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๙ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **พ.ต. วิลาศ โอสถานนท์**	*มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๒๐ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **พระราชสุมนต์มุนี** **วัดเทพศิรินทราวาส**	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล

สัตตมวารที่ ๕ คณะสงฆ์จังหวัดพระนคร เขตอำเภอชั้นในเป็นเจ้าภาพ

๒๑ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **คณะสงฆ์ จังหวัดพระนคร เขตอำเภอชั้นใน**	*มีพระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๗๕ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรมรุ่งขึ้น พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดถวายพรพระ แล้วถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๑๕๐ รูป*
๒๒ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **สมาคมนักเรียนเก่า ร.ร. วัดเบญจมบพิตร**	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางมีสวดพระอภิธรรม*
๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๐ **คณะสงฆ์ จังหวัด ธนบุรี**	*มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์, มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๒๔ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **สัมมาชีวะศิลป์มูลนิธิ**	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๒๕ กรกฎาคม ๒๕๐๕ **ร.ร. สตรีศรีอยุธยา**	*กลางคืนมีพระสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์วัดเบญจมบพิตรหมดทั้งวัด*

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๖ กรกฎาคม ๒๕๐๕ กรมการศาสนา	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์
๒๗ กรกฎาคม ๒๕๐๕ ตระกูลบุณยินทุ	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม

สัตตมวารที่ ๖ ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย เป็นเจ้าภาพ

๒๘ กรกฎาคม ๒๕๐๕ ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๗ รูป
๒๙ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คณะธรรมยุต	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๙ รูปสวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๑๐ รูป กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๓๐ กรกฎาคม ๒๕๐๕ คณะพุทธบริษัท วัดสามพระยา	สามเณร ๑๒ รูปสดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๓๑ กรกฎาคม ๒๕๐๕ พล ต.ต. ชลอ ศรีศราภัย และคณะ	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๒๔ รูป
๑ สิงหาคม ๒๕๐๕ (เช้า) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์	พระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
(บ่าย) คณะสงฆ์ วัดสังเวชวิศยาราม	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๑๒ รูป สดับปกรณ์*
๒ สิงหาคม ๒๕๐๕ อดีตนวกะภิกษุ วัดเบญจมบพิตร ๒๔๙๘	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนสวดพระอภิธรรม*
๓ สิงหาคม ๒๕๐๕ คุณหญิงวิชิต ครอบครัว ดร. ประเสริฐ เชี่ยวสกุล เยี่ยม สิริอัคคบิดา ร.ต.อ. ปนก—ภรรยา บริบาลบุรีภัณฑ์ ครอบครัว นางเจียม ไกรยง บริษัท ฮงฮวด คุณสมาน ศิลปวิเศษกุล	*พระสงฆ์ ๗ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระธรรมเทศนา ๓ กัณฑ์ กลางคืนสวดพระอภิธรรมรุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์หมดทั้งวัด*

บัญญาสมวาร พระราชกุศล งานหลวง

๔ สิงหาคม ๒๕๐๕ งานหลวง (บัญญาสมวาร)	[*ปรากฏตามหมายกำหนดการ สำนักพระราชวัง*]
๕ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์วัดเบญจมบพิตร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๖ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะพระญาติของเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๑๔ รูป
๗ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์วัดสุนทรธรรมทาน พระนคร	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๑๐ รูป มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๘ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะวิบุ๋สนาวัดสร้อยทอง	มีอภิปรายพระอภิธรรม กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๙ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะวัดมหาธาตุ	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสวดรับเทศน์ พระสงฆ์๓๓รูป สดับปกรณ์ กลางคืนพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม
๑๐ สิงหาคม ๒๕๐๕ (บ่าย) คณะจังหวัดลพบุรี (กลางคืน) พล อ.อ. ศิริ เมืองมณี	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย ฯ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๗ รูป ฯ

สัตตมวารที่ ๘ พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย และสมาคมชาวพุทธจีนประชา เป็นเจ้าภาพ

๑๑ สิงหาคม ๒๕๐๕ พุทธสมาคมแห่งประเทศ-	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนสวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
ไทยและสมาคมชาวพุทธ-จีนประชา (พิเศษ) นายพวง รักษ์จิต นายเผื่อน เสถียรศรี	รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารพระภิกษุสามเณรทั้งวัด พระภิกษุสามเณรทั้งวัด สดับปกรณ์ ฯ พระสงฆ์ ๙ รูป สดับปกรณ์
๑๒ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะนวกะ วัดเบญจมบพิตร ๒๔๗๐ – ๒๔๘๐	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๑๓ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์จังหวัดสงขลา	พระสงฆ์ ๑๕ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารพระสงฆ์หมดทั้งวัด
๑๔ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ประชาชน จ. สมุทรสงคราม	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์ สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม
๑๕ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ วัดเบญจมบพิตร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๖ สิงหาคม ๒๕๐๕ ธนาคารไทยพัฒนา บริษัทกรุงเทพ ฯ เศรษฐพรรณ บริษัทเศรษฐกรรมพานิช	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๗ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ จังหวัดนครปฐม	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารพระสวดมนต์และพระเจ้าภาพ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*

สัตตมวารที่ ๙ คณะครูอาจารย์–นิสิตมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นเจ้าภาพ

๑๘ สิงหาคม ๒๕๐๕		*รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม วางพวงมาลา*
(พิเศษ)	กระทรวงกลาโหม	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์และสวดถวายพรพระ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ ถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ในพิธี พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ ฯ*
	คณะครูอาจารย์ – นิสิตมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ม.จ.ร.	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๑๐๐ รูป*
๑๙ สิงหาคม ๒๕๐๕	คุณนายกาหลง ประกอบธนกิจ	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๐ สิงหาคม ๒๕๐๕ ผู้ว่าราชการจังหวัด พระนคร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๒๑ สิงหาคม ๒๕๐๕ (เช้า) คุณหญิงมิ กลาโหมราชเสนา	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถา ธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ ถวาย ภัตตาหารเพลพระสงฆ์ในพิธี ๑๑ รูป ฯ
(บ่าย) คณะร่วมใจ	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนสวดพระอภิธรรม
๒๒ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ จังหวัด พระนคร อำเภอชั้นนอก	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรม เทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรม- บรรยาย พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืน สวดพระอภิธรรม
๒๓ สิงหาคม ๒๕๐๕ นายชื่น แจ้งคำขำ นายสุรียาวุธ	พระสงฆ์ ๗ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรม- เทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ในพิธี ๑๒ รูป
๒๔ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะอดีตนวกะ วัดเบญจมบพิตร ๒๕๐๔	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น ถวาย ภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๘ รูป พระสงฆ์๑๒ รูป สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการทำเพ็ญกุศล

สัตตมวารที่ ๑๐ นายถาวร พรประภา บริษัทสยามกลการ เป็นเจ้าภาพ

๒๕ สิงหาคม ๒๕๐๕ นายถาวร พรประภา บริษัทสยามกลการ	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๖ สิงหาคม ๒๕๐๕ พระศรีวิสุทธิโมลี วัดปากน้ำ ธนบุรี	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๗ สิงหาคม ๒๕๐๕ พระสุวรรณธีราจารย์ วัดไตรมิตรวิทยาราม พระครูปลัดวีรวัฒน์ วัดไตรมิตรวิทยาราม	*พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๘ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะหลวงวิทิตธนคารการ และครอบครัว	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๙ สิงหาคม ๒๕๐๕ พระราชรัตนมุนี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๓๐ สิงหาคม ๒๕๐๕ นายสันต์ จโนภาษ และเพื่อน	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสามเณรทั้งวัด กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๓๑ สิงหาคม ๒๕๐๕ คณะชาวนครพนม ในพระนคร – และธนบุรี	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

สัตตมวารที่ ๑๑ คณะนวกะ วัดเบญจมบพิตร ๒๕๐๐ เป็นเจ้าภาพ

๑ กันยายน ๒๕๐๕ คณะนวกะ วัดเบญจมบพิตร ๒๕๐๐	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒ กันยายน ๒๕๐๕ พระปลัดบุญมี โคตฺตปุญฺโญ วัดอัมพวันพร้อมด้วยคณะญาติชาวพนมไพร	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๑๔ รูป*
๓ กันยายน ๒๕๐๕ พระวินัยสารเวที และคณะวัดประตูน้ำท่าไข่ จ. ฉะเชิงเทรา	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๔ กันยายน ๒๕๐๕ คุณสุรสีห์ วีรวงศ์ พร้อมด้วยครอบครัวและญาติ	*ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสงฆ์ ๑๐ รูป กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการทำบุญกุศล
๕ กันยายน ๒๕๐๕ พระเชื่อม สุทฺธิกุโล วิหารสมเด็จ วัดเบญจมบพิตร	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย สามเณร ๑๒ รูป สดับปกรณ์กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๖ กันยายน ๒๕๐๕ สมาคมเบญจมบพิตร	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลภิกษุสามเณรทั้งวัด มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๗ กันยายน ๒๕๐๕ (เช้า) คณะ ร.ร.พาณิชยการ พระนคร (กลางคืน) นาย เปรื่อง บุญเล็ก และครอบครัว	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสามเณรในพิธี พระสงฆ์ในพิธี สดับปกรณ์ มีสวดพระอภิธรรม

สัตตมวารที่ ๑๒ สภาการศึกษา ม.ม.ร. เป็นเจ้าภาพ

๘ กันยายน ๒๕๐๕ สภาการศึกษา ม.ม.ร.	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหาร เพล พระสงฆ์ ประมาณ ๔๐ รูป พระสงฆ์ ๓๐ รูป สดับปกรณ์

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๙ กันยายน ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ จังหวัดเพชรบุรี	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๐ กันยายน ๒๕๐๕ นางสดับ ระดับคดี และ นางถนอม อินทรเสน	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารภิกษุสามเณร ๒๐ รูป สามเณร ๑๒ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมี สวดพระอภิธรรม
๑๑ กันยายน ๒๕๐๕ พระยศสุนทร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๒ กันยายน ๒๕๐๕ นายคิลก เกตุแก้ว และญาติมิตร	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๓ กันยายน ๒๕๐๕ นายประสงค์ เบ้าศิลา และครอบครัว	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๔ กันยายน ๒๕๐๕ คณะนวกะ วัดเบญจมบพิตร ๒๔๙๓	พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล

สัตตมวารที่ ๑๓

คุณไกรสีห์ เกษมพันธัย กับคณะญาติ เป็นเจ้าภาพ

๑๕ กันยายน ๒๕๐๕ คุณไกรสีห์ เกษมพันธัย กับคณะญาติ	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสามเณรทั้งวัด มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๖ กันยายน ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ – พุทธสมาคม – ยุวพุทธิก ฯ จ. ปลบุรี	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระรับเทศน์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๗ กันยายน ๒๕๐๕ พล.ต. ประหยัด นีลคุปต์	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๑๘ กันยายน ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระสงฆ์ ๔๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๙ กันยายน ๒๕๐๕ คุณศรีกุล รัชตรัตน์ และญาติมิตร	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๑๐ รูป*
๒๐ กันยายน ๒๕๐๕ คุณเล็ก คำมี และคณะ	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเพล ๑๐ รูป*

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๑ กันยายน ๒๕๐๕ คณะพระภิกษุ – สามเณร ชาวเหนือ ในพระนคร–ธนบุรี	*สามเณร ๑๒ รูปสดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๒๒ กันยายน ๒๕๐๕ หลวงอายุรกิจโกศล	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ ถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๑๑ รูป กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*

สัตมวารครบ ๑๐๐ วัน พระราชกุศลงานหลวง

๒๓ กันยายน ๒๕๐๕ ของหลวง [สัตมวาร]	*[มีตามหมายกำหนดการทางสำนักพระราชวัง ฯ]*
คณะสงฆ์จีนนิกาย มีเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายจีนนิกาย เป็นประธาน	*ทำพิธีกงเต๊ก ถึงวันรุ่งขึ้น ตามพิธีของคณะสงฆ์จีนนิกาย*
๒๔ กันยายน ๒๕๐๕ พ.ท. ยุทธศักดิ์ คล่องตรวจโรค	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายอาหารเพลพระสงฆ์ ๑๐ รูป*
๒๕ กันยายน ๒๕๐๕ คณะนวกะ วัดเบญจมบพิตร ๒๕๐๕	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๒๕ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๖ กันยายน ๒๕๐๕ พระราชศีลโศภิต และ พระมหาประยุทธ ป. ๙ วัดพระพิเรนทร์ พระนคร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๗ กันยายน ๒๕๐๕ พระเทพกิตติมุนี วัดเบญจมบพิตร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๘ กันยายน ๒๕๐๕ คณะศิษย์ในและนอก กองอนุศาสนาจารย์ กองทัพอากาศ	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๙ กันยายน ๒๕๐๕ คณะสงฆ์อำเภอดุสิต	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๒๕ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายภัตตาหารพระสงฆ์ประมาณ ๑๓๐ รูป*
๓๐ กันยายน ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ จังหวัดนนทบุรี	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๗๕ รูป สดับปกรณ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑ ตุลาคม ๒๕๐๕ อธิบดีกรมการศาสนา และ คุณนายประคอง ศรีวิจารณ์	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒ ตุลาคม ๒๕๐๕ นางถนอม อินทรเสน-สิทธิกร	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๓ ตุลาคม ๒๕๐๕ คุณหญิงแปลก วรพุฒ-โภคัย	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๔ ตุลาคม ๒๕๐๕ (กลางวัน) คณะสงฆ์-ประชาชน จ. สมุทรสาคร (กลางคืน) พระทักษิณ-คณาธิกร วัดเบญจมบพิตร	*พระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ และสวดพระอภิธรรม ๑ มีสวดพระอภิธรรม*
๕ ตุลาคม ๒๕๐๕ คุณดารณี – อรุ่น และสุพร ภู่เจริญยศ	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๖ ตุลาคม ๒๕๐๕ คณะวัดปากน้ำภาษีเจริญ ธนบุรี	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๗ ตุลาคม ๒๕๐๕ คณะสัทธิวิหาริกร่วมใจ	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๘ ตุลาคม ๒๕๐๕ ขุนอัครวิจารณ์บดี	*มีพระสงฆ์ ๕ รูปสดับปกรณ์*
นางแฉล้ม อัศวรักษ์ และบุตรธิดา	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๙ ตุลาคม ๒๕๐๕ หลวงและนางรังสรรพ-สุธา	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๐ ตุลาคม ๒๕๐๕ พระราชกิตติเวที วัดเบญจมบพิตร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๑ ตุลาคม ๒๕๐๕ นายบุญสิน พงษ์สามารถ และญาติมิตรร่วมใจ	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นถวายอาหาร เพลพระสงฆ์ ๓๒ รูป
๑๒ ตุลาคม ๒๕๐๕ คณะนวกะ วัดเบญจม- บพิตร ๒๕๐๓	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๓ ตุลาคม ๒๕๐๕ คุณอุษา อยู่ถาวร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้นพระสงฆ์ ๑๔ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายอาหารภิกษุ สามเณรหมดทั้งวัด
๑๔ ตุลาคม ๒๕๐๕ พระทักษิณคณาธิกร และ พระมหาชัยรัต สุชาโต วัดเบญจมบพิตร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๕ ตุลาคม ๒๕๐๕ พระศรีวิสุทธิวงศ์ วัดเบญจมบพิตร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๙ รูป สดับปกรณ์

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๖ ตุลาคม ๒๕๐๕ พระกิตติวงศ์เวที วัดเบญจมบพิตร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๑๐ รูป สดับปกรณ์
๑๗ ตุลาคม ๒๕๐๕ พระครูฐานานุกรมในเจ้าประคุณ สมเด็จพระสังฆราช	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๙ รูป สดับปกรณ์
๑๘ ตุลาคม ๒๕๐๕ คุณสนิท ภมรสูตร	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม
๑๙ ตุลาคม ๒๕๐๕ พระมหาประเวศ ธมฺมปฺปเวโส พร้อมด้วยคณะอาจารย์และญาติ	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม พระภิกษุสามเณร ๒๐ รูป สดับปกรณ์ รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสามเณรประมาณ ๕๐ รูป
๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๕ คณะสงฆ์จังหวัดอุบลราชธานี	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระสงฆ์ ๗๔ รูปสดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ประมาณ ๔๐ รูป
๒๑ ตุลาคม ๒๕๐๕ คณะติดตามสังคายนาประเทศพม่า	กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม

เข้าภาพ	รายการทำบุญกุศล
๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
คณะวัดเบญจมบพิตร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
นางเจียม ไกรยง	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๑๒ รูป สดับปกรณ์*
๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
พระศรีประสาสน์สุตคุณ วัดเบญจมบพิตร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
คณะวัดเบญจมบพิตร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
ร.อ.ฉลาด-อาภรณ์ ภาสลักษณ์	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
หลวงวิศาลโยธิน พร้อมทั้งครอบครัวและญาติ	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
คณะอุบาสิกา ๒๕๐๐	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๒๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕	
พระเทพกิตติมุนี วัดเบญจมบพิตร	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เข้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๓๐ ตุลาคม ๒๕๐๕	
พระวิสุทธิธรรมาจารย์ พร้อมด้วยคณะสงฆ์ และประชาชนจังหวัด ปราจีนบุรี	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรม-เทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๓๑ ตุลาคม ๒๕๐๕	
(กลางวัน) คุณมหาหรั่น บรรจงศิริ	*พระสงฆ์ ๕ รูป สดับปกรณ์*
(กลางคืน) หมื่นฐานา-ภิบาล—ภรรยา—บุตร	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มีสวดพระอภิธรรม*
๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
คณะพระมหาพูลศักดิ์ วัดเบญจมบพิตร	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๕ รูปสดับปกรณ์*
๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
พระมหาทองปอน พร้อมด้วยสหาย	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๑๑ รูป สดับปกรณ์*
๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
น.ส. นภา กัมปนานนท์	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายอาหารเพลพระสงฆ์ ๒๐ รูป กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
(กลางวัน) อาจารย์ อินทิรา ช่วงสุวนิช ร.ร. พาณิชยการ พระนคร	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายอาหารเพลพระสงฆ์ในพิธี พระสงฆ์ในพิธีทั้งหมดสดับปกรณ์*

เข้าภาพ	รายการทำบุญกุศล
(กลางคืน) พระครูธรรมกลาสุนทร วัดเบญจมบพิตร	*พระสงฆ์สามเณร ๑๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ พระครูฌานวิสุทธิ์ วัดเบญจมบพิตร	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ พระมหาสำรวย ศรีโสภา และนายสว่าง นางสุรี จารุศร	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ๙ รูป*
๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ คณะสงฆ์ และประชาชน จังหวัดหนองคาย	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ สวดยอดมุขภาคอิสาน กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ คุณสุเพ็ญ ศรีหทัย	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ คณะญาติและอาจารย์ของสามเณรบุรณะ สว่างศรี	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม สามเณร ๕ รูป สดับปกรณ์*
๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ (กลางวัน) คณะสงฆ์วัดเทพศิรินทราวาส พระนคร	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์*

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
(กลางคืน) น.น.ร. ธนู จินดาลัทธ	*กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม*
๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
คุณภาณุช เทพหัสดิน ณ อยุธยา	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
คณะญาติศุภสิงห์	*กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม รุ่งขึ้น มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายอาหารเพลพระสงฆ์ ๓๐ รูป และพระในพิธีสดับปกรณ์*
๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
นายยัญ คงสมจิต นายธวัช สุกสุคนธ์	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
พระครูบวรธรรมานุศาสก์ พร้อมด้วยญาติโยม ชาวอำเภอศรีสัชชนาลัย สุโขทัย	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๕	
คณะสงฆ์จังหวัดอ่างทอง	*มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสวดรับเทศน์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ **คณะสงฆ์ และประชาชน จังหวัดสิงห์บุรี**	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ ถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ในพิธี และพระสงฆ์เจ้าภาพ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*
๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ **คณะสงฆ์ ในสหพันธรัฐ-มลายา**	*พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดรับเทศน์ ภิกษุสามเณรทั้งวัดสดับปกรณ์ กลางคืน มีสวดพระอภิธรรม*

รายการบำเพ็ญพระราชกุศลในวันงานออกพระเมรุ

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล

วันที่ ๑๗–๑๘–๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

งานออกพระเมรุ

พระราชกุศล งานหลวง

๑๗–๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

พระราชกุศลงานหลวง มีรายการตามหมายกำหนดการทางสำนักพระราชวัง

๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

งานคณะสงฆ์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์สวดคาถาธรรมบรรยาย พระสงฆ์ ๗๔ รูป สดับปกรณ์ ถวายเครื่องสังเค็ดแด่เจ้าคณะจังหวัด ๑๐๔ ชุด

๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

งานคณะสงฆ์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดถวายพรพระ ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ประมาณ ๔๐๐ รูป

๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

งานคณะสงฆ์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งทรงธรรม

๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

งานคณะสงฆ์ ถวายภัตตาหารเช้า–เพล แด่พระสงฆ์ประมาณ ๔๐๐ รูป

รายนามผู้สร้างเครื่องสังเค็ด

โต๊ะหมู่บูชาลายทอง "อ.ป.ก."

โดยเสด็จพระราชกุศลถวาย

ในงานพระเมรุ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (กิตติโสภณมหาเถระ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดเบญจมบพิตร

๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

ผู้สร้างฝ่ายบรรพชิต รายละ ๑ ชุด

๑.	สมเด็จพระมหาวีรวงศ์	วัดมกุฎกษัตริยาราม
๒.	สมเด็จพระวันรัต	วัดพระเชตุพน ฯ
๓.	พระธรรมปัญญาบดี	วัดอรุณราชวราราม
๔.	พระธรรมวโรดม	วัดสังเวชวิศยาราม
๕.	พระธรรมคุณาภรณ์	วัดสามพระยา
๖.	พระธรรมมหาวีรานุวัตร	วัดไตรมิตรวิทยาราม
๗.	พระธรรมราชานุวัตร	วัดพระสิงห์ จ. เชียงใหม่
๘.	พระเทพกิตติมุนี	วัดเบญจมบพิตร
๙.	พระเทพปริยัติ	วัดปทุมคงคา
๑๐.	พระราชเขมากร	วัดโสธร จ. ฉะเชิงเทรา
๑๑.	พระรัตนมงคลเมธี	วัดมณีวนาราม จ. อุบลราชธานี
๑๒.	พระศรีวิสุทธิโมลี	วัดปากน้ำ
๑๓.	พระอินทรสมาจาร	วัดอินทรวิหาร

๑๔. พระสุนทรธรรมวิจารณ์ วัดสุนทรธรรมทาน
๑๕. พระครูพิพัฒนธรรมคณี วัดปากน้ำ
๑๖. พระครูพุทธมนต์วราจารย์ วัดสุทัศนเทพวราราม
๑๗. พระครูพินิตธรรมวาที วัดหนามแดง จ. สมุทรปราการ
๑๘. พระมหาประเวศ วัดเบญจมบพิตร พร้อมด้วยอาจารย์ และญาติ
๑๙. พระชำนาญ อตฺตปาโล วัดสุทัศนเทพวราราม
พระจูล่ำ จตฺตมโล วัดพระเชตุพน ฯ
๒๐. พระภิกษุสามเณร วัดเทวราชกุญชร
๒๑. คณะวัดพระพิเรนทร์
๒๒. คณะวัดหัวลำโพง
๒๓. คณะวัดคณิกาผล
๒๔. คณะวัดชัยชนะสงคราม
๒๕. คณะวัดทองธรรมชาติ
๒๖. คณะวัดโพธินิมิตร
๒๗. คณะวัดระฆังโฆสิตาราม
๒๘. คณะวัดประยุรวงศาวาส
๒๙. คณะวัดบพิตรพิมุข
๓๐. คณะวัดสวนพลู
๓๑. คณะวัดอภัยทายาราม
๓๒. คณะวัดราชบุรณะ
๓๓. คณะวัดสุทัศนเทพวราราม
๓๔. คณะวัดราชผาติการาม
๓๕. คณะพุทธบริษัท วัดจักรวรรดิราชาวาส
๓๖. คณะจังหวัดหนองคาย
๓๗. คณะกรรมการสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่

๓๘. เจ้าคณะอำเภอในจังหวัดเชียงใหม่

๓๙. คณะวัดท่าลาดเหนือ อ. พนมสารคาม จ. ฉะเชิงเทรา

๔๐. สหภูมิอยุธยา

๔๑. สภาพระธรรมกถึก

ผู้สร้างฝ่ายคฤหัสถ์ รายละ ๑ ชุด

๔๒. พล.อ. ถนอม กิตติขจร

๔๓. คุณหญิงจงกล กิตติขจร

๔๔. พล.อ. จรูญ รัตนกุล เสรีเริงฤทธิ์

๔๕. พล.ท. เจียม และคุณหญิงเลื่อน ญาโณทัย

๔๖. พล.ต.ท. ประชา นางปราณี บูรณชนิต

๔๗. พ.อ. เกรียงไกร นางกานดา อัตตะนันทน์
และนายประยงค์ นางลำยูร ทองไข่มุกข์

๔๘. พ.ท. วิมล ศรีดวม

๔๙. พ.ต. หลวงจบกระบวนยุทธ

๕๐. นางจบกระบวนยุทธ

๕๑. พ.ต. หลวงวิศาลโยธิน นางสงวน ธนพุทธิ บุตร หลาน

๕๒. น.ต. พอพันธ์ มณีรัตน์

๕๓. สโมสรวัฒนธรรมหญิง

๕๔. ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม และคณะ

๕๕. หลวงและนางอายุรกิจโกศล พร้อมด้วยบุตรธิดา

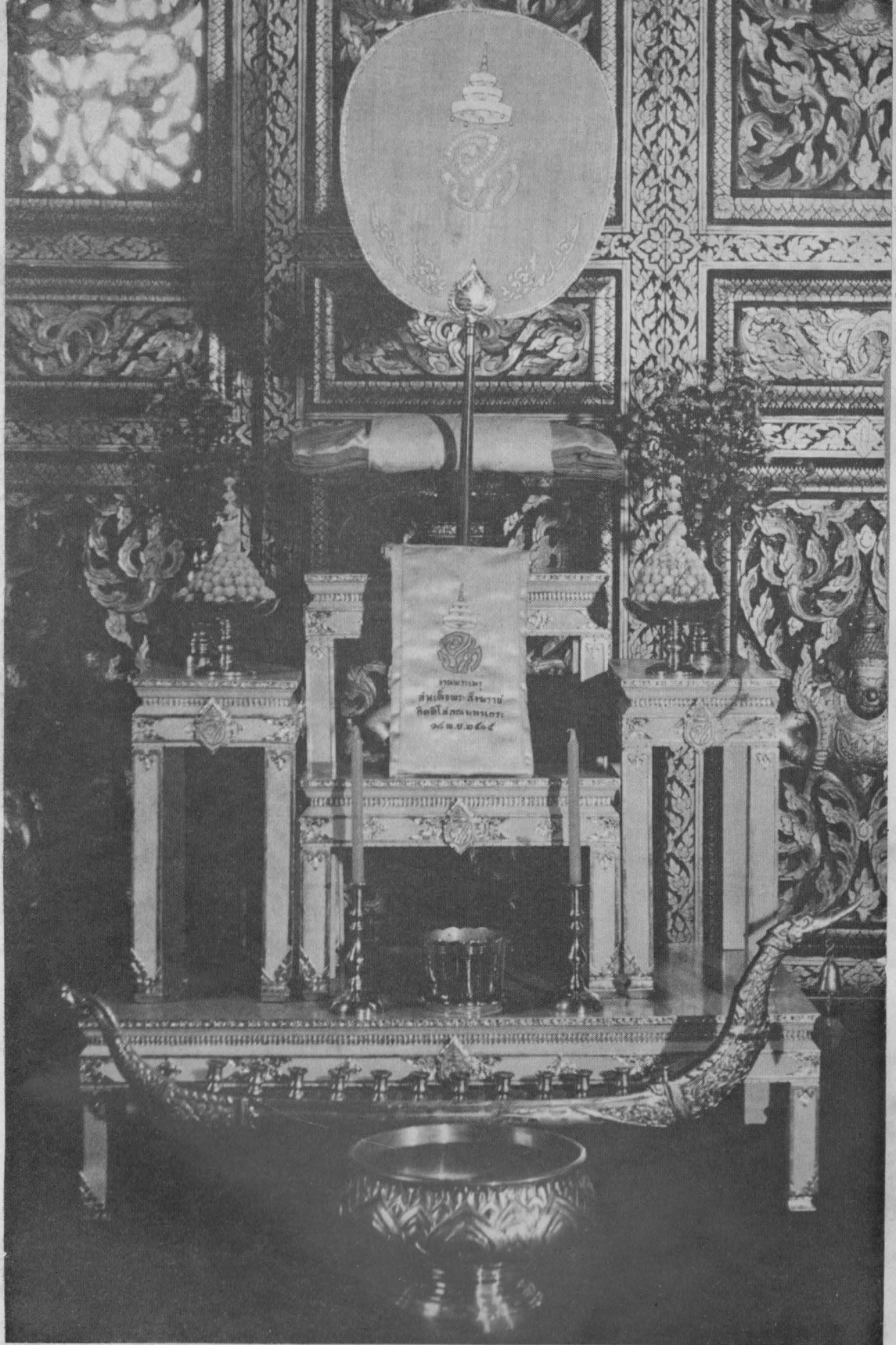
๕๖. พระประกาศสหกรณ์ และคุณหญิง

๕๗. นายจิตติ นางสายสนิท มลิลา และบุตรธิดา

๕๘. นายไกรสีห์ นางพูนศรี เกษมพันธุ์

๕๙. น.ส. นภา กัมปนานนท์

๖๐. นายสว่าง นางสุรี จารุศร

เครื่องสังเค็ด ในงานออกพระเมรุ สมเด็จพระสังฆราช กิตติโสภณมหาเถระ

โต๊ะหมู่บูชาลายทอง "อ.ป.ก." ๑๐๕ ชุด กระถางธูปราวเทียน "อ.ป.ก." ๒๕ ชุด และเครื่องอัฏฐบริขาร สำหรับมอบถวายสงฆ์
ประจำสาสนสถานที่สำคัญและปูชนียสถานที่สำคัญ ในประเทศและต่างประเทศ

๖๑. นางภาค เพาะนิสัยชอบ และนางศรีกุล รัชตรัตน์

๖๒. คุณหญิงถนอม ทะยานพิฆาต และบุตรธิดา

๖๓. นางอุษา อยู่ถาวร

๖๔. นายพุ่ง นางประคอง ศรีวิจารณ์

๖๕. นางเจียม ไกรยง ม.ล. จิรายุ–พูนทรัพย์ นพวงศ์

๖๖. นายทรงวุฒิ วโรภาส

๖๗. นางบุญลักษณ์ และนายวิทยา เชวงศักดิ์สงคราม

๖๘. นางสงัด ชาญชยศึก

๖๙. นายหลาก นางดารณี มัณยัษเฐียร

๗๐. คณะร่วมใจ โดยนางวรรณา พันธัย

๗๑. ขุนสฤษดิ์โลหการ ม.ล. ประไพ

๗๒. อดีตคณะเปรียญ วัดเบญจมบพิตร ๒๔๘๐–๒๔๘๐

๗๓. ตระกูลผ่องสวัสดิ์ เทเวศม์ พระนคร

๗๔. นายดิลก นางพิศวง เกตุแก้ว

๗๕. อาจารย์บัณฑูรสิงห์ เจิม คุณาบุตร

๗๖. สัทธิวิหาริก ในเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ปี ๒๕๐๓

๗๗. นายเฉิดฉันท์ นางสงวน เวชชาชีวะ

๗๘. สมาคมเบญจมบพิตร

๗๙. คณะครูอาจารย์ นักเรียน ร.ร. เบญจมบพิตร ๒๕๐๕

๘๐. นายภาณุช เทพหัสดิน ณ อยุธยา

๘๑. นายปรีดา กรรณสูต

๘๒. นายเอื้อ นางอาภรณ์ สุนทรสนาน

๘๓. คุณหญิงเทพผลู (ใหญ่ เหมจุฑา)

๘๔. คุณหญิงหริศจันทร์สุวิท บุตรเขย บุตรี และหลาน

๘๕. บริษัทฮงฮวดจำกัด ตั้งตรงศักดิ์

๘๖, บุญเนือง เทพหัสดิน ณ อยุธยา

๘๗. นายวิศว์ พูนสวัสดิ์ บริษัทวุฒิสวัสดิ์

๙๘. ร้านฮั่วฮะฮวด เสาชิงช้า พระนคร
๙๙. นายสันต์ จโนภาษ และเพื่อน
๑๐๐. โรงงานเครื่องเคลือบดินเผาไทยถาวร
๑๐๑. นายบรรจง นาคหิรัญ นายเล็กฮิม ประภาศิริสุริย์
อ. พนมสารคาม จ. ฉะเชิงเทรา
๑๐๒. ธนาคารไทยพัฒนา
๑๐๓. ธนาคารกรุงเทพ
๑๐๔. ธนาคารมณฑล
๑๐๕. นางจำลองลักษณ์ นามศิริชัย
๑๐๖. นายทอง หอมหวล
๑๐๗. นางฉันทนา หอมหวล
๑๐๘. นายแพทย์ตระกูล เลขวัต
๑๐๙. บริษัทเศรษฐกรรมพานิช จำกัด
๑๑๐. บริษัทเศรษฐกรรมพานิช จำกัด
๑๑๑. คณะครู นักเรียน ร.ร. เทศบาลเบญจมบพิตร ๒๕๐๕
๑๑๒. นายจรัส นางจันทร์ ชลวิบูลย์
๑๑๓. นายธีรชัย นางอมรา ชลวิบูลย์
๑๑๔. นายวิเชียร นางสุภา ตันเจริญ
นายจำลอง นางระเบียบ ศิริโสดา
อ. พนมสารคาม จ. ฉะเชิงเทรา
๑๑๕. นายพนัส เทพหัสดิน ณ อยุธยา

หมายเหตุ. เครื่องสังเค็ด [โต๊ะหมู่บูชาลายทอง อ.ป.ก.] ในงานพระเมรุ จำนวน ๑๐๕ ชุดนี้ จัดมอบถวายอุทิศพระกุศล สำหรับเยี่ยนศาสน สมัยต์ประจำจังหวัดทุกจังหวัดทั่วราชอาณาจักร และคณะธรรมยุต ทุกจังหวัด

รายนามผู้สร้างเครื่องสังเค็ต

กระถางธูปและราวเทียน "อ.ป.ก."

โดยเสด็จพระราชกุศลถวาย

ในงานพระเมรุ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (กิตติโสภณมหาเถระ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดเบญจมบพิตร

๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

รายนามผู้สร้าง รายละ ๑ ชุด

๑.	สมเด็จพระมหาวีรวงศ์	วัดมกุฎกษัตริยาราม
๒.	สมเด็จพระวันรัต	วัดพระเชตุพน ฯ
๓.	พระธรรมวโรดม	วัดสังเวชวิศยาราม
๔.	พระธรรมคุณาภรณ์	วัดสามพระยา
๕.	พระธรรมมหาวีรานุวัตร	วัดไตรมิตรวิทยาราม
๖.	พระธรรมราชานุวัตร	วัดพระสิงห์ จ. เชียงใหม่
๗.	พระโพธิวงศาจารย์	วัดอ่างทอง จ. อ่างทอง
๘.	พระพุทธิวงศาจารย์	วัดเบญจมบพิตร
๙.	พระราชกิตติเวที	วัดเบญจมบพิตร
๑๐.	พระทักษิณคณาธิกร	วัดเบญจมบพิตร

๑๑. พระศรีธรรมบัณฑิต พระกิตติวงศ์เวที วัดเบญจมบพิตร
๑๒. พระอุตตรภทโท และศิษย์
๑๓. พระมหาจี เตชวโร นายคล้อย นางบุตร อาภรณ์รัตน์
๑๔. พระอาจารย์เรือง รตนวณโณ นายทัพ นางเรียง วงศ์วิจารณ์
๑๕. พล.ต.ท. ประชา นางปราณี บูรณธนิต
๑๖. สมาคมเบญจมบพิตร
๑๗. คณะวัดสวนพลู
๑๘. คณะวัดพระเชตุพน ฯ
๑๙. คณะวัดราชสิทธาราม
๒๐. นายสว่าง นางสุรี จารุศร
๒๑. พระและนางนิตินัยประสาน
๒๒. สุรสีห์–ประยงค์–เกษณี–เมธี–ปิยะฉัตร วีรวงศ์
๒๓. พนักงานเจ้าหน้าที่ โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา
๒๔. นางทองอยู่ จันทรกุล ร้านไทยการช่าง
๒๕. พล. จ. โกศล นางอุไร อ่อนสุวรรณ
๒๖. พ.อ. เกรียงไกร นางกานดา อัตตะนันทน์ และนายประยงค์ นางลำยูร ทองไข่มุกข์
๒๗. นางเจียม ไกรยง
๒๘. คณะสงฆ์กัวลาลัมเปอร์ สหพันธรัฐมลายา
๒๙. นางรัชนีกร ช. สุทธิกุล

ปูชนียสถานและพุทธศาสนสถาน ที่ถวายเครื่องสังเค็ด

[กระถางธูป–ราวเทียน]

ในงานพระเมรุ

สมเด็จพระสังฆราช กิตติโสภณมหาเถระ

วัดเบญจมบพิตร

ในประเทศ

๑.	วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	จังหวัดพระนคร
๒.	วัดพระปฐมเจดีย์	,, นครปฐม
๓.	วัดพระพุทธบาท	,, สระบุรี
๔.	วัดบวรนิเวศวิหาร	,, พระนคร
๕.	วัดเบญจมบพิตร	,, ,,
๖.	วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ	,, พิษณุโลก
๗.	วัดพระมหาธาตุ	,, นครศรีธรรมราช
๘.	วัดพระธาตุหริภุญชัย	,, ลำพูน
๙.	วัดพระธาตุดอยสุเทพ	,, เชียงใหม่
๑๐.	วัดพระธาตุพนม	,, นครพนม
๑๑.	วัดพระธาตุไชยา	,, สุราษฎร์ธานี
๑๒.	วัดกัลยาณมิตร	,, ธนบุรี
๑๓.	วัดโสธร	,, ฉะเชิงเทรา
๑๔.	วัดเพชรสมุทร	,, สมุทรสงคราม
๑๕.	วัดป่าเลไลย์	,, สุพรรณบุรี

๑๖. วัดพนัญเชิง	จังหวัด	พระนครศรีอยุธยา
๑๗. วัดพระนอนจักรสีห์	,,	สิงห์บุรี
๑๘. วัดไชโย	,,	อ่างทอง
๑๙. พระมงคลบพิตร	,,	พระนครศรีอยุธยา

ต่างประเทศ

๑. วัดไทยพุทธคยา	ประเทศ	อินเดีย
๒. วัดอานันทเมตยาราม	,,	สิงคโปร์
๓. วัดเชตวัน	,,	กัวลาลัมเปอร์
๔. วัดไชยมังคลาราม	,,	ปีนัง
๕. วัดพระทันตธาตุ	,,	ลังกา
๖. พระเจดีย์ชเวดากอง	,,	พม่า
๗. วัดโสจิจิ	,,	ญี่ปุ่น
๘. สมาคมสหายพุทธศาสนา	,,	สหรัฐอเมริกา
๙. พุทธสมาคมลอนดอน	,,	อังกฤษ
๑๐. พระธาตุหลวง เวียงจันทน์	,,	ลาว

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา ถนนบำรุงเมือง จังหวัดสระแก้ว พระนคร
นายชุวชีพ วิรวงศ์ ผู้พิมพ์ และโฆษณา โทร. 22909